

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

NAGY GYULA

TITKÁR.

1904 ÉVI FOLYAM.

BUDAPEST.

NYOMATOTT AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1904.

TARTALOM.

Kísérletek a magyar haderő felosztására, 1671—1702. (Első közl.) Irta Takáts Sándor	1
A Görgey nemzetség története. (Első közl.) Irta id. Görgey István	25
Nádasdy Ferencz mint író. Irta Vértessy Jenő	47

Történeti irodalom.

<i>Fajfer László</i> : Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. Ism.	
Döry Ferencz	58
<i>Dino Compagni</i> : Krónika, 1280—1312. Ford. <i>Rácz Miklós</i> . Ism. Márki Sándor	64
<i>Császár Elemér</i> : Verseghy Ferencz élete és művei. Ism. Váczy János	70
<i>Lukács Ferencz</i> : A magyar pénzügy fejlődése. Ism. Takáts Sándor	75
<i>Kerekes György</i> : Képes kereskedelem-történet. Ism. Takáts Sándor	79

Tárca.

Ismeretlen nádor és ismeretlen pozsonyi prépost. Irta Karácsonyi János ..	82
Apróság 1848-ból. Közli Wertner Mór	84
Vegyes közlések	85
Új könyvek	87
<i>Hivatalos Értesítő</i>	93
Lejáró pályázat	95
Kérelem tagtársainkhoz	96

A Magyar Történelmi Társulat ig. választmánya legközelebbi rendes ülését február-hó 4-én (csütörtökön) tartja. - A f. évi rendes - ezúttal elnökválasztó - közgyűlés február 18-án lesz, mely alkalommal *Kurucz emlékek keleten* cím alatt Szádeczky Lajos vál. tag fog felolvasást tartani.

KÉRELEM.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásaikat kellő időben, legkésőbb minden hónap 8-ikáig, közvetlenül a titkári hivatalnál (I. Vár: Orsz. Levéltár) szíveskedjenek bejelenteni, nehogy a kései vagy elmulasztott bejelentés miatt füzetek eltévedjenek.

Rklamációkat csak három hónapon belül vehetünk figyelembe!

Kérjük a történelmi művek szerzőit és kiadóit, hogy műveik és kiadványaik egy-egy példányát ismertetés végett a *Századok* szerkesztőségéhez (I. Vár: Országos Levéltár) beküldeni szíveskedjenek.

SZÁZADOK

A

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

KÖZLÖNYE

XXXVIII. ÉVFOLYAM.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTETTE

NAGY GYULA

TITKÁR.

1904 ÉVI FOLYAM.

BUDAPESTEN, 1904.

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

51593

TARTALOM.

	Lap
BAUMGARTEN FERENCZ.	
Kritikai jegyzetek az Árpád-kor története köréből	868
BLEYER JAKAB.	
Beheim Mihálynak Vlad Drakul oláh vajdáról szóló költeménye és annak kútfői értéke	874
CSÁNKI DEZSŐ.	
Mátyás király mint városépítő. (I. II. bef. közl.)	297, 395
CSAPÓ VILMOS.	
Generális Győry Péter	855
CSOMA JÓZSEF.	
Nehány szó a nemzeti czímerekről	768
ÉBLE GÁBOR.	
Katonai sérelmeink 1758-ban	447
Károlyi Sándor a majtényi fegyverletétel után	702
Egy labancz Dessewffy	706
FRAKNÓI VILMOS.	
Mátyás király mint városépítő	544
GÖRGEY ISTVÁN id.	
A Görgey nemzetség története. (I. II. bef. közl.)	25, 136
HEGEDŰS ISTVÁN.	
Szamosközy költői maradványai	344
ILLÉSSY JÁNOS.	
Az erdélyi levéltárak 1770-ben	435
KISS ISTVÁN (R.)	
Adalékok a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez	654
LÁNCZY GYULA.	
A harmadik nemzetközi történelmi congressusról	413

	Lap
MÁRKI SÁNDOR.	
Szent Paulinus és az avarok	917
PÓR ANTAL.	
Magyar-ruthén érintkezések a XIV-ik században	935
STESSEL JÓZSEF.	
Régi föld- és vízrajzi adatok	240
ŠUFFLAY MILÁN.	
János gercsei főesperes krónikája töredékéről	511
SZÁDECZKY LAJOS.	
A bujdosó kuruczok emlékei Törökországban	595
SZENDREI JÁNOS.	
A kassai Rákóczi-ereklye kiállítás	637
SZENTPÉTERY IMRE.	
Az országos tanács 1401-ben	759
TAKÁTS SÁNDOR.	
Kisérletek a magyar haderő felosztására, 1671—1702. (I. II. III. IV. bef. közl.)	1, 114, 219, 322
Érsekujvár árulói	698
THALLÓCZY LAJOS.	
A rómaiak Boszniában. (I. II. III. bef. közl.)	729, 837, 950
TELEKI GÉZA gr.	
Teleki Mihály anyja	493
VÁCZY JÁNOS.	
Deák Ferencz beszédei	97
Báró Eötvös József politikai művei	821
VÉCSEY TAMÁS.	
Tacitus és magyar fordítása	197
VÉRTESY JENŐ.	
Nádasdy Ferencz mint író	47
ZOLTAI LAJOS.	
A hortobágyi apátságok	537
Előszó a Századok 1904 évi szeptember-havi füzetéhez	593
Történeti irodalom.	
<i>Apponyi Sándor gr.</i> Hungarica II. köt. Ism. L	983
<i>Armstrong Edward:</i> The Emperor Charles V. Ism. Kropf Lajos	986
<i>Balló István:</i> Teleki Mihály, 1634—1690. Ism. A—d	267
<i>Berner Ernst:</i> Jahresberichte der Geschichtswissenschaft, XXV. Jahrg. Ism. Mangold Lajos	987

	Lap
<i>Bezold Carl</i> : Ninive und Babylon	897
<i>Boros Alán</i> : Zsoltárfordítás a kódexek korában. Ism. V—s	269
<i>Breysig Kurt</i> : Aufgaben und Massstäbe einer allgemeinen Geschichtsschreibung. Ism. Szentpétery Imre	454
<i>Compagni Dino</i> : Krónika, 1280—1312. Ford. <i>Rácz Miklós</i> . Ism. Márki Sándor	64
<i>Conduratu Gregor C.</i> Michael Beheims Gedicht über den Woiwoden Wlad II. Drakul. Ism. Bleyer Jakab	359
<i>Connert János</i> : A székelyek intézményei a legrégibb időktől az 1562-iki átalakulásig. Ism. E—i	167
<i>Császár Elemér</i> : Verseghy Ferencz élete és művei. Ism. Váczy János	70
<i>Csoma József</i> : Magyar nemzeti címerek. Ism. —s—n	551
<i>Dauw Berthold</i> : Veit Stoss und seine Schule in Deutschland, Polen und Ungarn. Ism. Kropf Lajos	791
<i>Dézi Lajos</i> : Az irodalomtörténet módszerei. Első rész. Ism. —r	567
<i>Domján Elek</i> : II. Rákóczi Ferencz fejedelem önéletrajza. Ism. Keller Imre	711
<i>Ebstein Wilhelm</i> : Die Krankheiten im Feldzuge gegen Russland, 1812. Ism. Győry Tibor	788
<i>Egloffstein Hermann</i> : Wanderungen	897
<i>Erdélyi Pál</i> : Balassa Bálint. Ism. —r	351
<i>Eubel Conradus</i> : Bullarium Franciscanorum. Tom. V—VII. Ism. Czaich Gilbert	785
<i>Fayer László</i> : Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyag-gyűjteménye. Ism. Döry Ferencz	58
<i>Ferdinandy Gejza</i> : Korona és monarchia. Ism. —i—gy—s	176
<i>Ferdinandy Gejza</i> : A pragmatica sanctio és a házi törvények. Ism. —i—gy—s	466
<i>Ferenczi Zoltán</i> : Báró Eötvös József, 1813—1871. Ism. —r	977
<i>Fraknói Vilmos</i> : Gróf Széchenyi Ferencz. Ism. Váczy János	777
<i>Freemann Edward</i> : The historical geography of Europe. Ism. Kropf Lajos	795
<i>Friedrich</i> : Geschichte des Herbstfeldzuges 1813	475
<i>Gagyhy Dénes</i> : A Rákóczi-kor elbeszélő költészete. Ism. —y—s	719
<i>Giesswein Sándor</i> : Történelem bölcsélet és sociologia. Ism. Szentpétery Imre	890
<i>Hannay Ferencz</i> : A vegyes házasságok jogtörténete, különös tekintettel Magyarországra. Ism. Révész Kálmán	473
<i>Hegedűs Stephanus</i> : Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia. Ism. Békefi Remig	173
<i>Hoffmann Alfred</i> : Kaiser Friedrichs III. Beziehungen zu Ungarn in den Jahren 1464—1477	367
<i>Jászi Viktor</i> : A pragmatica sanctio és a házi törvények. Ism. —i—gy—s	466
<i>Jurkovich Emil</i> : II. Rákóczi Ferencz szabadságharcza és Besztercebánya. Ism. —i—s—n	715
<i>Kele József</i> : A Jász-kunság megváltása. Ism. Illéssy János	781
<i>Kerekes György</i> : Képes kereskedelem-történet. Ism. Takáts Sándor	79
<i>Ketrzynski Wojciech</i> : Der Deutsche Orden und Konrad von Masovien. Ism. Pór Antal	888
<i>King Bolton</i> : Mazzini. Ism. Kropf Lajos	362
<i>Kiss János és Sziklay János</i> : A katolikus Magyarország. Ism. Áldásy Antal	263
<i>Kont Ignace</i> : Un poète hongrois. Michel Vörösmarty. Ism. Kropf Lajos	797

	Lap
<i>Kóssa Gyula</i> : Magyar állatorvosi könyvészet, 1472—1904. Ism.	
Győry Tibor	896
<i>Köhl Wilhelm</i> : Die deutschen Sprachinseln in Südungarn und Slavonien	368
<i>Kraus F. X. Cavour</i> . Die Erhebung Italiens im neunzehnten Jahrhundert	272
<i>Lehmann Alfréd</i> : Babona és varázslat a legrégibb időktől a jelen korig. Ism. Győry Tibor	259
<i>Lenz Max</i> : Geschichte Bismarcks	368
<i>Lukács Ferencz</i> : A magyar pénzügy fejlődése. Ism. Takáts Sándor	75
<i>Mandelló Gyula</i> : Adalék a középkori munkabérek történetéhez. Ism. Takáts Sándor	162
<i>Matunák Mihály</i> : Véghles vára. Ism. Takáts Sándor	883
<i>Meyer Eduard</i> : Zur Theorie und Methodik der Geschichte. Ism. Szentpétery Imre	454
<i>Milhoffer Sándor</i> : Gróf Széchenyi István lelki világa. Ism. —y —s	569
<i>Milhoffer Sándor</i> : Báró Eötvös József. Ism. —y —s	569
<i>Németh Béla</i> : A pécsi dominikánus-ház története. Ism. —i —s	366
<i>Orsi Pietro</i> : Das moderne Italien	368
<i>Pichler Adolf</i> : Das Sturmjahr. Erinnerungen aus den März- und Oktober-tagen 1848	475
<i>Pierantoni Augusto</i> : Il colonnello Alessandro Monti e la legione italiana in Ungheria, 1849. — Gli ungheresi nelle guerre nazionali italiane, 1848—66. Ism. Óváry Lipót	469
<i>Pintér Jenő</i> : A históriás énekek művelődéstörténeti vonatkozásai	271
<i>Polner Ödön</i> : A pragmatica sanctio és a házi törvények. Ism. —i —gy —s	466
<i>Redlich Oswald</i> : Rudolf von Habsburg. Ism. —y	555
<i>Reich Emil</i> : Foundations of modern Europe. Ism. Kropf Lajos	892
<i>Reid Elizabeth</i> : Captain Mayne Reid. Ism. Kropf Lajos	563
<i>Richter Ede</i> : A kurucz idők, 1703—1711. Ism. —i —s —n	715
<i>Schellhass Karl</i> : Quellen und Forschungen	897
<i>Schiller Bódog</i> : A pragmatica sanctio és a házi törvények. Ism. —i —gy —s	466
<i>Schlitter Hanns</i> : Geheime Korrespondenz Josefs II. mit seinem Minister in den österreichischen Niederlanden Ferd. Grafen Trauttmansdorff	367
<i>Schmeidler Bernhár</i> d: Der Dux und das Comune Venetiarum, 1141—1229	272
<i>Schmitt John</i> : The Chronicle of Morea. Ism. Kropf Lajos	894
<i>Sziklay János</i> (Kiss János és —): A katolikus Magyarország. Ism. Áldásy Antal	263
<i>Tomanović L.</i> O Ivana Crnojeviću nekolika pitanja po najnovijim izvorima. Ism. Margalits Ede	560
<i>Vargha Damján</i> : Régi vallásos irodalmunk	272
<i>Végh Kálmán Mátyás</i> : Hortobágyi apátságaink. Ism. —i —s	365
<i>Villari Luigi</i> : The Republic of Ragusa. Ism. Kropf Lajos	793
<i>Voinovich Géza</i> : Báró Eötvös József. Ism. —s	980
Az Alsófehér-megyei történelmi, régészeti és természettudományi egyesület tizenkettedik évkönyve. Ism. Téglás Gábor	798
Gömör-Kishont vármegye. Ism. Naményi Lajos	462
Jahresberichte der Geschichtswissenschaft, XXV. Jahrg. Ism. Mangold Lajos	987
Mittheilungen des k. u. k. Kriegsarchivs. Dritte Folge. I. II. Bd. Ism. Takáts Sándor	546

Tárcza.

	Lap
<i>Baranyai Béla</i> : A Rákóczi-kor bibliographiája 723, 816, 909,	1007
<i>Baumgarten Ferencz</i> : Levél a szerkesztőhöz	994
<i>Bleyer Jakab</i> : Magyar vonatkozású bejegyzések egy brüsszeli codexben	181
<i>Boromisza Jenő</i> : Egy tévedés megvilágítása	802
<i>Dékány Kálmán</i> : Egykorú magyar tudósítás Károly angol király kivégzéséről	179
<i>Décsi Lajos</i> : Rákóczi imádsága	721
<i>Domján Elek</i> : II. Rákóczi Ferencz önéletrajza. (Rövid válasz Kel- ler Imre bírálatára)	807
<i>E—i</i> : Ajándék-okiratok	372
<i>Fináczy Ernő</i> : Adalék egy magyarországi tudós társaságnak 1770 évi tervezetéhez	369
<i>Illéssy János</i> : Limbus-darabok	571
<i>Kállay Ubul</i> : Topographiai adalékok	898
<i>Karácsonyi János</i> : Ismeretlen nádor és ismeretlen pozsonyi prépost	82
<i>Révész Kálmán</i> : Mikor végezték ki I. Károly angol királyt?	279
<i>Végh Kálmán Mátás</i> : Levél a szerkesztőhöz	807
<i>Völlick Brunó</i> : Adat Széchy Mária életéhez	804
<i>Wertner Mór</i> : Apróság 1848-ból	84
<i>Wertner Mór</i> : Margit neuembergi vágrófnő	376
<i>Wertner Mór</i> : Adalékok Demeter biboros érsek életrajzához	800
<i>Wertner Mór</i> : Ravaszkesző	992
<i>Zoltai Lajos</i> : Levél a szerkesztőhöz	996
<i>Zsilinszky Mihály</i> : Elnöki megnyitó beszéd a M. Történelmi Tár- sulat 1904 évi febr. 18-án tartott r. közgyűlésén	273
Rákóczi hamvai	476
Magyarok az 1833 évi boroszlói congressuson	901
Baráth Ferencz nekrológja	805
Czobor Béla nekrológja	183
Jókai Mór nekrológja	477
Pótlások és javítások a Magyar Oklevél-Szótárhoz (Szily Kálmán és Wertner Mór)	812, 906, 1005
Jelentés a M. Történelmi Társulat 1903 évi munkásságáról	275
A M. Tud. Akadémia történelmi jutalomtétellei	588
Igazítások	590, 1009
Vegyes közlések	85, 184, 377, 477, 574, 809, 902, 997
Magyar Tudományos Akadémia 85, 184, 377, 477, 574, 809, 902,	997
A M. Tud. Akadémia nagygyűlése	574
A M. Tud. Akadémia könyvkiadó vállalata	185
Gróf Széchenyi István munkáinak új kiadása	902
<i>Ballagi Aladár</i> értekezése az évaadról	378
<i>Ballagi Aladár</i> felelete »Régi magyar nyelvünk és a Nyelv- történeti Szótár« cz. munkáját illetőleg Melich János bírálatára	478
<i>Ballagi Aladár</i> értekezése a spanyol inquisitióról	902
<i>Balogh Jenő</i> tanulmánya Deák Ferenczről mint büntető- jogásról	575
<i>Bartal Antal</i> munkája a magyarországi városok és falvak latin neveiről	477
<i>Bayer József</i> értekezése egy magyar Eszter-drámáról	378

	Lap
<i>Békefi Remig</i> emlékbeszéde Kerékgyártó Árpádról	380
<i>Csánki Dezső</i> értekezése Mátyás királyról mint város- építőről	184
<i>Gyomlay Gyula</i> értekezése Szent István veszprémvölgyi donatiójának egy megfejtetlen szaváról	904
<i>Gyulai Pál</i> felolvasása: Emlékezés Deák Ferenczre	575
<i>Haraszi Gyula</i> értekezése a renaissance-kori francia szín- költészetről	574
<i>Hegedüs István</i> értekezése: Cervinus raguzai költő emlék- beszéde Mátyás királyról	903
<i>Illés József</i> értekezése a törvényes öröklés rendjéről az Árpádok korában	381
<i>Katona Lajos</i> értekezése a Teleki-codex legendáinak for- rásairól	86
<i>Katona Lajos</i> előterjeszti a rovás-írás ügyében kiküldött bizottság jelentését	380
<i>Katona Lajos</i> értekezése a Festetics-codex bűnbánati zsol- táiról	999
<i>Kuncz Jenő</i> értekezése az igazságos jogról	478
<i>Kunos Ignác</i> értekezése a török nyelv hangsúlyáról	477
<i>Lehr Albert</i> Heine-fordításai	998
<i>Melich János</i> tanulmánya: Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez	809
<i>Melich János</i> értekezése egy latin-magyar szótártörödékről <i>Melich János</i> értekezése a hétnek és napjainak magyar neveiről	809 998
<i>Munkácsi Bernát</i> értekezése az alán nyelvemlékekről szókin- csünkben	377
<i>Némethy Géza</i> értekezése a római elegiáról	809
<i>Radvánszky Béla</i> báró értekezése egy ismeretlen költőről (Radvánszky Jánosról) a XVII-ik századból	85
<i>Radvánszky Béla</i> báró értekezése Rimay János szerelmes énekeiről	574
<i>Radvánszky Béla</i> báró értekezése Balassa Bálint és Rimay János barátságáról	810
<i>Récsey Viktor</i> tanulmánya Logos humanista magyar vonat- kozású verseiről	478
<i>Szádeczky Lajos</i> felolvasása a csíki székely krónika eredetéről <i>Szentkláray Jenő</i> emlékbeszéde Balássy Ferenczről	997 478
<i>Szigetvári Iván</i> értekezése Taineről és a milieu-elméletéről <i>Szily Kálmán</i> felolvasása: Deák Ferencz és a M. Tud. Aka- démia	380 575
<i>Szily Kálmán</i> értekezése: Az ellentétre alapított analogia <i>Szinnyei József</i> értekezése az Árpád-kori szövégi u betűk mivoltáról	902 379
<i>Téglás Gábor</i> értekezése az alföldi sánczok maros-dunaközi csoportozatáról	380
<i>Thury József</i> értekezése a középkori török irodalomról ...	809
<i>Vécsey Tamás</i> emlékbeszéde Tóth Lőrinczről	85
<i>Viszota Gyula</i> értekezése az Akadémia czímeréről	87
<i>Wertheimer Ede</i> emlékbeszéde Kronos Ferenczről	904
<i>Wosinsky Mór</i> értekezése az őskor mészbetétes agyagműves- ségéről	85
<i>Wosinsky Mór</i> emlékbeszéde Bertrand Sándorról	999
<i>Dézi Lajos</i> : Magyar irodalomtörténeti értekezések	383

	Lap
<i>Lánczy Gyula</i> : A modern társadalmi fejlődés irányáról ...	479
<i>Lehoczky Tivadar</i> : A Bereg-megyei görög szertartású katholicus lelkészségek története a XIX. század végéig ...	384
Pope Sylvester II. and Stephen I. of Hungary. (Kropf Lajos cikke az English Historical Review-ban) ...	185
Győry Tibor a barcelonai kir. orvosi Akadémiában ...	186
Az országos főlevéltárnoki állás betöltése ...	384
A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története ...	479
Thaly Kálmán parlamenti ünnepeltetése ...	811
Az antwerpeni bibliophil társulat. (Sambucus János »Icones veterum« ... stb. cz. munkájának új kiadása) ...	811
A német orvos- és természettudomány-történelmi társulat ...	812
A magyar nyelvudományi társaság ...	904
Az »Institut für österreichische Geschichtsforschung« ötven- éves jubileuma ...	999
† Mátyás Flórián ...	383
† Németh Béla ...	905
† Schrauf Károly ...	905
† Sváby Frigyes ...	479
Folyóiratok ...	576
Archaeologiai Értesítő ...	576
Földrajzi Közlemények ...	577
Historische Vierteljahrschrift ...	580
Historische Zeitschrift ...	578
Szláv történeti szemle (Margalits Ede, Ernyey József és Zseltyay Gyula) ... 186, 280, 384, 480, 581,	1002
Bogoslovski Glasnik ...	281
Bosanska Vila ...	385
Brankovo Kolo ...	384
Delo ...	386
Glasnik pravoslavne crkve u kraljevini Srbiji ...	386
Istočnik ...	386
Kužičevni List ...	387
Kolo ...	387
Kwartalnik hystoryczny ...	480, 581
Letopis Matice Srpske ...	186, 280
Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg ...	1002
Nada ...	281
Nova Iskra ...	387
Prosvetni Glasnik ...	387
Hazai hírlapok repertoriuma (Mangold Lajos) ...	484, 583
Új könyvek ...	87, 189, 388, 486, 912
Hivatalos értesítő ... 93, 194, 282, 392, 490, 591, 819, 915,	1010
Az 1903 évi decz. 3-iki r. vál. ülés jegyzőkönyve ...	93
Az 1904 évi jan. 7-iki » » » » » ...	194
» febr. 4-iki » » » » » ...	282
» febr. 18-iki r. évi közgyűlés jegyzőkönyve ...	285
Az 1903 évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése ...	287

KISÉRLETEK A MAGYAR HADERŐ FELOSZLATÁSÁRA

1671—1702.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

A XVII-ik század második felében a magyar vitézi élet s vele együtt a magyar hadszervezet és hadviselés nem fejlődésnek, hanem inkább hanyatlásnak indult. A hanyatlás okait azonban nem a magyarságban, hanem a politikai és a gazdasági viszonyokban kell keresnünk. A magyar nép a másfél százados háborúban rendkívül megfogyott. Csapás, de egyúttal életkérdés is volt rá nézve, hogy új elemekkel pótolja az emberanyagban támadt hiányt. A délvidékről szakadatlanul felfelé igyekvő szláv népek azonban a kulturának legalacsonyabb fokán állottak, s habár hamar magyarosodtak, durva erkölcsök s kiolthatatlan rablási ösztönük¹⁾ rombolólag hatottak a magyar hadi népre. A megélhetés módja amúgy is napról napra nehezebb lett, a fizetés is mindig hosszabb és hosszabb időre kimaradt, s így nem is vehetjük rossz néven, hogy a végbeliek a rácok példájára szintén a fosztogatásra adták fejüket. A megélhetés nehézségeinek növekedésével együtt járt a fegyelem rohamos felbomlása. Ott, hol a katonaság rongyokban járt, a hol a legveszélyesebb időkben is hat-hét éven át egy fillér zsoldot vagy egy harapás kenyeret sem kapott, fegyelemről szó sem lehetett. S a hol fegyelem nincs, ott egészséges hadügyi fejlődés sem lehet.

¹⁾ Ezt mind a hadi tanács, mind az udvari kamara elismerik; az utóbbi például 1699 nov. 15-iki felterjesztésében a rácokról ilyen kifejezéseket használ: »*cujus fides cum fortuna stare solet*«, vagy »*so ist doch schwehr zu glauben, dass ein von Natur auf den Raub inclinirendes Volk*« . . . stb.

A XVII-ik század utolsó évtizedeiben a magyar hadi nép politikai tekintetben is teljesen megváltozott helyzettel állott szemben. A végbeli élet egykori virágkorában a magyar vitézeket az a ki nem alvó remény lelkesítette, hogy a törökön sikerül erőt venniök s Magyarország csillaga még felragyog Buda fölött. Tehát minden erejüket, lelkök egész gyűlölségét a török ellen irányították. Az egykori remény s vele együtt a lelkesedés is kialvó félben volt; a gyűlölet is elszállt. Nemzetiségi szempontból most a német sokkal veszedelmesebbnek látszott a töröknel. A magyar hadi nép érezte és éreznie kellett, hogy az évről évre nagyobb számban behozott német katonaság őt a végházakból lassan-lassan teljesen kiszorítja. A kenyérgkérdésen kívül ez a dolog a nemzeti büszkeségbe is belevágott. A magyar hadi nép vérzett és harczolt idáig; a mi végházunk még volt, azt ő tartotta meg eddig a török ellen, s így nem bírta megérteni, miért zárják ki épen őt hazája védelméből, miért veszik el épen tőle a kenyeret? Ha még ehhez hozzáveszszük, hogy a valláskérdés is üldözés tárgya lett, egészen természetes következménynek kell tartanunk, hogy az egykori törökgyűlölet teljesen a németek ellen fordult. Ez a kiolthatatlannak látszó gyűlölet ¹⁾ hadi szempontból igen káros volt, mert egyrészt az együttműködést lehetetlenné tette, másrészt meg azt eredményezte, hogy a magyar katonák a gyűlölt némettől még azt sem kívánták eltanulni, a mi különben hasznukra vált volna.

Mindezek a körülmények világosan megmagyarázzák a magyar vitézi élet hanyatlását; megmondják, miért nem lehetett nálunk szó egészséges hadügyi fejlődésről.

A mióta Nádasdy Ferencz (a fekete bég) a huszár kezébe kópja helyett puskát adott,²⁾ a magyar hadak fegyverkezésében nevezetesebb újítás alig történt. Ha csak azt nem

¹⁾ *Inquisition-Commissarii Relation* (1678 szept. 9.) czímű hivatalos jelentésben olvashatjuk e sorokat: »welche (t. i. a magyar nemzet) wider die Teutsche von einem gleichsam angeborenem und unver-söhnlichen, keineswegs verdienten Hass brennet.« (Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14605.)

²⁾ Erről a nevezetes újításról a külföldi államok követei is magasztalással szölooltak.

veszszük újításnak, hogy naszádosainkat a régi, *nyílsebes és könnyű magyar naszádok* helyett, Gmundenben készült otromba hajókra ültették. A szervezet és a beosztás terén sem történt nevezetesebb újítás. A magyar csapatoknak nagy hátránya volt, hogy csak a végházak védelmére, a könnyű harcokra és a portyázásokra voltak betanítva. A sok apró csapatot a végházak veszedelme nélkül nem is lehetett összevonni, s így egységes vezetés alatt lévő, *jól betanított mezei hadseregünk nem volt.* Ez az oka, hogy nagyobb szabású háborút — teljesen magyar sereggel — nem folytathattunk.

A végházak magyar hadi népe egy dologban azonban helyt állt: a portyázó török csapatokkal szemben, a kisebb harcokban, a sarat derekasan megállta. A hosszú küzdelmek s a még hosszabb nélkülözések ugyanis megedzették a magyar katonát, s a hol a személyes bátorság és vakmerőség döntötte el a harcz sorsát, ott a mieinknek vereségétől soha sem kellett tartani. Ezek a különben kiváló erények a XVII-ik század végén már korántsem bírtak oly nagy jelentőséggel, mint régente. A nagyobb harcok eredményét már nem a személyes vitézség döntötte el. S valljuk be őszintén, hogy a modern hadi tudománnyal és hadi vívmányokkal a mi szegény végbeli vitézeink bizony nem tartottak, sőt nem is tarthattak lépést. Még kevésbbé dicsekedhettek azzal, hogy fegyvereik és felszerelésük megfeleltek a kornak.

De akárhogy állott is a dolog, könnyű lovasságunk régi jó hírnevét még mindig megtartotta.¹⁾ Kollonics Lipót, a kit ebben a dologban elfogultsággal alig vádolhatunk, maga írja I. Lipótnak, hogy a három magyar huszárezred (Deák, Kollonics és Pálffy) a francia háborúk alatt (ex genio populi et methodo militandi) egész Európában dicsőséget aratott.²⁾ A Deák Pál-

¹⁾ Az 1653 évben, mikor Puchaimb generális és társai a magyar végházakat megvizsgálták, jelentéseik alapján az udvari kamara a magyar huszárokról így nyilatkozott: »Und weilien die deutsche Völker ohne hungarische Reutterey in selbigem Königreich nit subsistiren können« — tehát 1512 új huszárt kell verbuválni. (Közös p. ü. lt. fasc. 14530.)

²⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14835. Referat. Die Einrichtung der Hungarischen Granitzen, 1699. nov. 15. »wider die Franzosen in Reich diejenige Reputation erworben haben, durch welche sie so renomirt, und bei dem Feindt in zimbllichem Respect geweset seyn« . . . stb.

féle *norma* egész Európában ismeretessé lett, s a könnyű lovas ezredek felállításánál ezt a normát még fél század múlva is emlegették.

Gyalogságunkról s egyéb fegyvernemünkről ilyen magasztaló nyilatkozatokat már nem igen mondhatunk. A magyar végházakban különösen a tűzértség és ennek felszerelése volt gyarló. Batthyány generális még 1679-ben is azt jelenti, hogy a Kanizsa körül fekvő összes végházakban egyetlen használható ágyu sincsen.

A mit itt a magyar csapatok fogvatkozásáról és harczképességének hanyatlásáról mondtunk, az az állandóan végházainkban élő, úgynevezett *szabad német zászló-aljakra* is vonatkozik. Mivel ezek a végházakból ki sem mozdultak s mivel még a portyázásokban sem vettek részt, harczképességük még kevésbbé haladt a korral. A rendes német katonasággal azonban egészen máskép vagyunk. Tudjuk, hogy a XVI-ik században és a XVII-iknek első felében hazánkba küldött német katonaság legnagyobbbrészt a némettség legsilányabb eleme volt s az akkori magyar katonával az összehasonlítást ki nem állta. A XVII-ik század második felében azonban már egészen másféle csapatokat küldöttek hozzánk. Montecuccoli seregében ugyan még teljesen hasznavehetetlen elemek is voltak, s a törökök Szentgotthárdnál a *Nassaui* és a *Kielmansegg*-féle ezredeket az utolsó emberig levágták, a nélkül, hogy azok benne csak valami kárt is okoztak volna, de ugyancsak Montecuccoli táborában kitűnően képzett ezredek is voltak. A XVII-ik század végén, főleg a hosszú felmentő háborúban, mikor a külföldi fejedelmek versenyre keltek a kitűnő csapatok küldésében, szemenszedett, jól szervezett és remekül betanított ezredek hoztak hazánkba. Ezek a hadi tudomány terén a világ bármely nemzetével síkra szállhattak. Ránk nézve azonban elemi csapás volt hihetetlen étvágyuk, szomjuk és kiolthatatlan gyűlöletük minden iránt, a mi magyar.

Minél jobban fejlődött a német hadi tudomány s minél kiválóbb lett a német katona, uralkodóink és a hadi tanács szemében a mi éhező és rongyos katonáink, kik minden nemzeti fölkeléskor otthagyták a császár szolgálatát, annál

kevesebbet értek. A német főtisztek elfogultsága és gőgje a magyar csapatok felől való amúgy is kedvezőtlen hangulatot az udvarnál csak növelte. Ennek természetes következménye az lőn, hogy végházainkat és városainkat erőnek erejével német hadakkal igyekeztek megrakni. A legsajnosabb ebben az igyekezetben az, hogy a bécsi kormányzsékek nemzetellenes törekvéseinek támogatására magyar főurak is mindig akadtak.

*

A magyar történetírók III. Ferdinánd kormányzásáról meglehetősen jó indulattal szoktak írni. Pedig ha a politikai, a gazdasági és a vallási ügyek terén az ő intézkedéseit mélyebben vizsgáljuk, mindazon bajok csiráit megtaláljuk, melyek később I. Lipót uralkodása alatt Magyarország gazdasági és politikai romlását okozták. III. Ferdinánd volt az első, a ki még az alacsonyabb hivatalok és katonai tisztségek betöltésénél is a nem római katolikus vallásúakat czéltudatosan mellőzte. Ezzel az eljárással végházainkban elvetette a gyűlölködés magvait, s megtörtént, hogy ugyanazon végház régi vitézei kardot fogtak egymás ellen. Így 1659-ben a pápai katonák között oly élessé lőn a vallási gyűlölség és czivódás, hogy a protestánsok összeesküvést¹⁾ szőttek katolikus tisztjeik ellen. Ennek következtében a három legvitézebb protestáns vallású vajdát: *Acsádi Balázst*, *Körösi Ferenczet* és *Tholdi Mártont* vasra verve a győri tömlöczbe hurczolták.²⁾

III. Ferdinánd volt az, a ki az országgyűlés kikerülésével és a nádor kijátszásával halálos csapást mért a magyar kereskedelemre, mikor 1651-ben a magyar marhakereskedést állami monopoliummá tette.

III. Ferdinánd árasztotta el végházainkat rácokkal, s e tétével végzetes példát adott utódának arra nézve, hogy miként lehet, a bécsi kormányzsékek meggyőződése szerint megbízhatatlan magyar katonaságot a magyarfaló rác katonákkal helyettesíteni. A rendek belátták a veszedelmet, melylyel a rácok hadbafogadása jár, s többször kérték a királyt, hogy bocsássa el a rác katonaságot. Ferdinánd azonban kérésükre nem hajlott, sőt az 1655 évi június 24-én *Kapellet Péter* fővajda, *Vályi Zsigmond*, *Fogas Péter*, *Rác János* és *Monaszerly Péter* rác vajdák kérelmére a török elől a királyi végházakba, főleg Győrbe és Komáromba vándorolt rácoknak

¹⁾ A hadi tanács használja e szót.

²⁾ Országos Levéltár: *Insinuata consilii aul. bellici*.

kiváltságlevelet adott.¹⁾ A királylyal együtt a bécsi kormány-székek is a ráczok megtartása mellett kardoskodtak.²⁾ Sőt a magyar végházak megvizsgálására Puchaimb vezetése alatt kiküldött bizottság is a ráczok megtartása mellett nyilatkozott.³⁾

A ráczok támogatásánál a magyar katonaságra nézve még veszedelmesebb volt III. Ferdinándnak azon törekvése, hogy minél több német katonát helyezzen Magyarországba. Ez az utóbbi dolga már nemcsak hadi, hanem gazdasági és nemzetiségi szempontból is végzetes következményeket vont maga után. Mert minél több német katonát hoztak hazánkba, annál több magyar vitéznek a kezéből vették ki a kenyeret s annál inkább növelték a két nemzet között a gyűlöletet. Hogy gazdasági szempontból is nagy terhekkel s nagy bajokkal járt a német katonák szaporodása, nem szükséges hosszabban fejtegetniünk.

Mielőtt III. Ferdinánd a német csapatok szállítását megkezdte volna, előbb a magyar államférfiak között akart magának hátvédet szerezni. Azt ugyanis jól tudták Bécsben, hogy az országgyűlés sohasem fog beleegyezni a német katonaság növelésébe; tehát arra kerestek módot, hogy egyes főurak segédelmével, szép csöndben, észrevétlenül csempészhessék be hozzánk a német csapatokat. Az udvari kamara erre a czélra a királynak első sorban *Wesselényi Ferenczet ajánlotta, mint olyant, a kit mindenre fel lehet használni.* És Wesselényiben csakugyan nem csalatkoztak. III. Ferdinánd sajátkezűleg írt levelekben buzdította Wesselényit terveinek támogatására, s ő a maga részéről mindenre készségesen vállalkozott. Az 1654 évi február 21-én válaszolván III. Ferdinándnak Regensburgban január 15-én kelt levelére, a többi között azt írta, hogy Felső-Magyarországban magára vállalja ő felsége kívánságának teljesítését s a községeket és a városokat *kettős büntetéssel*

¹⁾ Közös p. ü. lt.

²⁾ Ugyanott 1655. ápr. 16. Az udvari kamara a többi között így ír: »Die Rätzen sollen billich nicht allein intuitu meritorum, dass sie zu des Reiffenbergs Zeiten (Bethlen idejében) Comorn erhalten helfen, sondern auch wegen der Camer aigenen Interesse geduldet.«

³⁾ U. o. Hung. fasc. 14555. A jelentés szerint, mikor egyesek a rendkívüli német katonaság kivezetését sürgették, a primás és a nádor ellenezték azt. »Der Herr Erzbischof und Herr Palatinus den Nutzen, welchen sie von selbigen Völkern haben, selbsten remonstrirt.« A ráczokról meg a bizottság kimondotta: »Dass die Rätzen lenger geduldet werden möchten, mit Versicherung, wann Klagen wider sie einkommen, man darunter inquireirn und dem Befund nach Remedierung vorkehren werde.«

kényszeríti a német katonaság befogadására és eltartására.¹⁾ Egy másik levelében meg azt jelenti, hogy bár a felvidéken gyűlölik a német katonaságot, ő a városokat és a községeket mégis kényszeríteni fogja a német katonaság befogadására.

Wesselényit e nemű törekvéseiben Lippay Gáspár, a magyar kamara elnöke is töle telhetőleg támogatta. Ez az ember minden törvénytelenésre kész volt; s nemcsak helyeselte III. Ferdinánd terveit, hanem még sürgette is, hogy mennél több német katonát hozzanak Magyarországra.²⁾

E két magyar főúr támogatása mellett a harminczéves háború befejezése után egyre jöttek a német csapatok. A bányavidéki és a felsőmagyarországi végházakat: Ujvárt, Füleket, Trencsént, Lévát, Tokajt, Szendrőt stb. német katonával rakták meg. Mikor Kálló és Szatmár Rákóczi kezéről visszakerült, az ott lévő 900 főnyi magyar katonaságból csak 350-et tartottak meg, az elbocsátottak helyébe pedig német csapatokat küldtek.³⁾

Az 1658 évben Wesselényi intézkedésére — *necessitas illius temporis exigentibus* — a Csallóközbe is császári csapatokat vezettek.⁴⁾

Mikor a lengyelországi háborút befejezték, 1660-ban a császári hadakat innét is Magyarországra küldték⁵⁾ s a hadi tanács a magyar kancelláriát még azzal biztatta, hogy a német hadsereg Magyarországnak hasznára és üdvére legyen! Heister serege Makoviczán át vonult hazánkba. A sziléziai csapatokat Osztrócs Mátyás és Senkovics vezették be Jablunkán át Trencsén, Turócz, Árva, Liptó és Szepes megyékbe.

A hadi tanács ugyan ez alkalommal is kijelentette, hogy a német csapatok eltartásának terhét nem Magyarország viseli, de az efféle kijelentéseknek semmi értékük sem volt. Már 1653-ban kimondották, hogy a bevezetett német katonaság az igaz katolikus vallást fogja védeni, jó és szigorú fegyelmet fog teremteni, s eltartására repartíciót fognak kivetni.⁶⁾ Az 1655 évi április 6-án III. Ferdinánd személyes vezetése alatt az udvari kamara tanácsot tartott, s ez alkalommal kimondották, hogy

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14531 és 14532. Ott vannak Wesselényi levelei és az ezen ügyre vonatkozó jelentések.

²⁾ U. o.

³⁾ U. o. fasc. 14544. Ex consilio bellico, 1659. jul. 25.

⁴⁾ Wesselényi rendelete. Túrszakállós, 1658. aug. 9. Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14561.

⁵⁾ Országos Levéltár: *Insinuata cons. bellici*, 1660. ápr. 12. »Certa militum germanorum manus, non obstantibus articulis, necessitate nimium ita postulante introducatur.«

⁶⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14529.

a nálunk lévő rendkívüli német katonaságot részben a bányavárosokra kiállított váltókkal fizetik. A király elnöklete alatt lévő gyűlés azt is kimondotta, hogy ezt a fizetési módot titokban kell tartani,¹⁾ s ha a magyar rendek panaszkodnak, azt kell felelni, hogy a bajon majd segítenek.²⁾

A megyék hivatalos jelentéseiből tudjuk, hogy a német csapatok élelmezése milyen rettentő csapás volt a felvidékre. Tudjuk azt is, hogy az erőszakosságban és a fosztogatásban még a ráczokon is túltettek, s a bécsi kormányiszékek mégis azt hirdették, hogy a német csapatok Magyarország üdvére lesznek s szigorú fegyelmet fognak tartani. Pedig egymás között maguk is megvallották, hogy az örökös tartományok megmentése és kiűzése céljából küldték hozzánk a németeket. — *weilen die extraordinari teutsche Völker die maiste Insolentien verüben!*³⁾

A német katonaságnak betelepítése együtt járt a magyar hadi nép apasztásával. Az 1649 évi országgyűlés ugyan kimondta, hogy a végházak hadi népét az 1609-ben megállapított számra kell emelni, de ezt a törvényt mindég kijátszották. Az 1609-iki megállapodás szerint a végházak hadi népének 20,097 emberből kellett volna állnia. Ebben a számban III. Ferdinánd koráig rendszeren 4500 állandó német katona volt, most pedig az összes magyar katonaság száma csak 11040 emberre rúgott, a többi német volt. A magyar katonaságot III. Ferdinánd 1652-ben a rendek sürgetésére mindössze csak 1512 huszárral növelte.⁴⁾ Ha ehhez hozzá vesszük az osztrák *Landschaft*-tól fizetett 766 huszárt és 1050 hajdút, úgy 1652-ben és a következő években a magyar katonaságnak 14,368 emberből kellett volna állnia. A helyőrségek szaporításával egy időben Batthyány ajánlatára túl a Dunán több végházat teljesen megszüntettek s helyőrségüket máshová helyezték át. A megszüntetett erősségek közt volt Egerszeg, a magyar vicegenerális eddigi székhelye,⁵⁾ továbbá Kányavár, Szentgyörgyvár, Kéménd, Magyarosd, Tótfalu és Limpach.⁶⁾

¹⁾ »Zumahlen dieser modus gar nit zu publicirn, sondern in gehaimb zu halten.«

²⁾ »Auch schon sonst ain Mithel gefunden werden denen teutschen Völkern ihre Verpflegungsgeider zu zubringen.« (Ex consilio bellico, 1655. ápr. 10.)

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 1655. ápr. 16.

⁴⁾ E huszárokat így osztották be: Szendrő kap 309, Putnok 50, Diósgyőr 50, Ónod 100, Ujvár 250, Verebely 50, Léva 100, Palánka 50, Gyarmat 50, Szécsény 50, Fülek 100, Nemti 100, Szentgrót 50, Kapornak 50, Kiskomár 100 új huszárt. (A haditanács 1653 máj. 23-iki rendelete szerint.)

⁵⁾ Ezentúl Szentgróton lakott.

⁶⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14527.

A 20,097 emberben megállapított állandó katonaságban azonban még annyi sem volt a magyar, mint a mennyit papíron kimutattak. S a míg a magyar hadi nép száma folyton apadt, addig a német katonaság aránytalanul szaporodott.

Hogy az összes magyar katonaság számáról és beosztásáról világos képet alkothassunk, adjuk itt az 1652 évi május 25-én kiadott császári végzés alapján felemelt állandó létszámot.

A jelzett császári rendelet Győr, Komárom, Magyaróvár, Pozsony és a balatoni végházak magyar hadi népét a régi állapotban hagyta és nem emelte. Ezen várakban a magyar és a német katonaság együttesen 2060 főre rúgott, havi 14,522 frt 35 kr. fizetéssel. A bányavidéki végházakban így oszlott meg a hadi nép:

Érsekújvár: 600 német gyalog kap havi 4996 frtot, 764 huszár 4391 frtot, 150 hajdú 434 frt 15 krt. 31 tüzér 332 frtot, és 26 rendkívüli alkalmazott 373 frtot.

<i>Léva</i> :	100 német havonkint	971 frt — kr.
	100 hajdú	287 » — »
	200 huszár	976 » 45 »
	12 tüzér	130 » — »
	9 rendkívüli alkalmazott	75 » — »
		egy hóra a kiadás 2439 frt 45 kr.

<i>Palánka</i> :	147 huszár	758 frt — kr.
	94 hajdú	272 » — »
	5 tüzér	56 » — »
	6 rendkívüli	33 » — »
		havonkint 1119 frt — kr.

<i>Nógrád</i> :	79 huszár	490 frt — kr.
	134 hajdú	410 » — »
	10 tüzér	110 » — »
	3 rendkívüli	46 » — »
		havonkint 1056 frt — kr.

<i>Szécsény</i> :	300 huszár	1482 frt — kr.
	200 hajdú	575 » — »
	9 tüzér	96 » — »
	10 rendkívüli	74 » — »
		havonkint 2227 frt 30 kr.

<i>Verebély</i> :	150 huszár	760 frt — kr.
	100 hajdú	270 » — »
	2 rendkívüli	19 » — »
	havonkint	1049 frt — kr.
<i>Fülek</i> :	497 német gyalog	1777 frt — kr.
	150 hajdú	431 » — »
	300 huszár	1541 » — »
	25 tüzér	268 » — »
	7 rendkívüli	106 » — »
	havonkint	4123 frt — kr.
<i>Buják</i> :	25 huszár	179 frt 37 kr.
	50 hajdú	143 » 45 »
	3 rendkívüli	21 » 30 »
	havonkint	344 frt 52 kr.
<i>Somoskő</i> :	21 hajdú	58 frt 45 kr.
<i>Hámoskő</i> (?)	21 hajdú	58 frt 45 kr.
<i>Hollókő</i> :	20 hajdú	61 frt 15 kr.
<i>Szőgin</i> (?)	95 huszár, 142 hajdú, 2 puskaműves és 6 rend-	
kívüli:	havonkint	1003 frt.

A Kanizsával szemben lévő és a báni végházak hadi népe így oszlott meg:

<i>Körmönd</i> :	150 huszár ¹⁾	1163 frt 35 kr.
	100 hajdú	280 » — »
	havonkint	1443 frt 35 kr.
<i>Egerszeg</i> :	15 német	
	190 huszár ²⁾	1061 frt 30 kr.
	136 hajdú	364 » — »
	3 tüzér	40 » — »
	3 rendkívüli	63 » — »
	havonkint	1528 frt 30 kr.
<i>Peleske</i> :	25 huszár	131 frt — kr.
	67 hajdú	185 » — »
	1 tüzér	10 » — »
	havonkint	326 frt — kr.

¹⁾ Ide van számítva a kerületi főkapitány fizetése is.

²⁾ A vicegenerális fizetése is ide van számítva.

<i>Kapornak</i> :	100 huszár	439 frt	15 kr.
	50 hajdú	140 »	— »
	1 tüzér	10 »	— »
					havonkint	589 frt	15 kr.
<i>Egervár</i> :	25 huszár	119 frt	37 $\frac{1}{2}$ kr.
	50 hajdú	140 »	— »
	1 tüzér	10 »	— »
					havonkint	269 frt	37 $\frac{1}{2}$ kr.
<i>Kéménd</i> :	10 huszár	40 frt	— kr.
	30 hajdú	81 »	15 »
					havonkint	121 frt	15 kr.
<i>Majoros és Tótfalu</i> :	2 huszár	8 frt	— kr.
	29 hajdú	76 »	15 »
					havonkint	84 frt	15 kr.
<i>Kiskomár</i> :	30 német	532 frt	— kr.
	193 hajdú	547 »	— »
	215 huszár	1044 »	45 »
	3 tüzér	34 »	— »
	3 rendkívüli	36 »	— »
					havonkint	2193 frt	45 kr.
<i>Zalavár</i> :	15 huszár	60 frt	— kr.
	91 hajdú	267 »	30 »
	1 puskaműves	10 »	— »
	1 rendkívüli	8 »	— »
					havonkint	345 frt	30 kr.
<i>Szentgyörgyvár</i> :	5 huszár	20 frt	— kr.
	39 hajdú	111 »	15 »
					havonkint	131 frt	15 kr.
<i>Szentgrót</i> :	75 huszár	319 frt	37 $\frac{1}{2}$ kr.
	50 hajdú	140 »	— »
	1 puskaműves	10 »	— »
					havonkint	469 frt	37 $\frac{1}{2}$ kr.
<i>Vér</i> :	6 huszár	24 frt	— kr.
	20 hajdú	52 »	30 »
					havonkint	76 frt	30 kr.

<i>Nemti</i> :	185 huszár	618 frt 30 kr.
	87 hajdú	257 » 30 »
	2 rendkívüli	14 » — »
	havonkint	890 frt — kr.
<i>Szécsisziget</i> :	24 huszár	135 frt — kr.
	56 hajdú	170 » — »
	1 puskaműves	10 » — »
	havonkint	315 frt — kr.
<i>Limbach</i> :	50 huszár	239 frt 15 kr.
	50 hajdú	140 » — »
	havonkint	379 frt 15 kr.
<i>Kányavár</i> :	8 huszár	32 frt — kr.
	33 hajdú	98 » 45 »
	1 rendkívüli	4 » — »
	havonkint	134 frt 45 kr.
<i>Muraköz</i> :	100 huszár	478 frt 30 kr.
	200 hajdú	560 » — »
	havonkint	1038 frt 30 kr.

Légrád : 200 hajdú, havonkint 572 frt.

E szerint a Kanizsával szemben lévő végházak hadi népe 2733 főre rúgott.

A báni katonaság állt 300 huszárból (1888 frt), 200 hajdúból (650 frt) és egy rendkívüli alkalmazottból. Ezek havi zsoldja 2550 frt volt.

A felső-magyarországi végházakban a hadi nép így oszlott meg :

<i>Kassa</i> :	125 huszár ¹⁾	1220 frt — kr.
	325 hajdú	747 » — »
	13 tüzer	60 » — »
	5 rendkívüli	39 » — »
	havonkint	2066 frt — kr.
<i>Tokaj</i> :	98 huszár	507 frt 48 kr.
	98 hajdú	228 » — »
	2 rendkívüli	33 » — »
	havonkint	768 frt 48 kr.

¹⁾ A kerületi főkapitányság személyzetének fizetésével együtt.

<i>Szendrő:</i>	86	német gyalog	733	frt	36	kr.
	103	hajdú	282	»	—	»
	557	huszár	1974	»	24	»
	10	tüzér	48	»	—	»
	4	rendkívüli	39	»	—	»
							havonkint	3077	frt	— kr.
<i>Putnok:</i>	168	huszár	652	frt	12	kr.
	68	hajdú	166	»	—	»
	2	tüzér	11	»	—	»
	4	rendkívüli	18	»	—	»
							havonkint	847	frt	12 kr.
<i>Ónod:</i>	300	huszár	1151	frt	48	kr.
	200	hajdú	442	»	—	»
	2	puskaműves	11	»	—	»
	4	rendkívüli	43	»	—	»
							havonkint	1647	frt	48 kr.
<i>Szádvár:</i>	50	huszár	244	frt	—	kr.
	50	hajdú	110	»	—	»
	2	puskaműves	11	»	—	»
							havonkint	365	frt	— kr.
<i>Murány:</i>	50	német	436	frt	—	kr.
	50	huszár	196	»	48	»
	50	hajdú	115	»	—	»
							havonkint	747	frt	48 kr.

E hivatalos kimutatás szerint az összes magyar végházakban csak 12,584 magyar katona volt és ezeknek fizetése a német katonasággal együtt havonkint 53,477 frtra rúgott. A kimutatásból világosan látható, hogy a végházainkban lévő német gyalogság zsoldja több mint kétszer akkora volt, mint a magyar huszároké. De azt is láthatjuk, hogy *az újonnan Magyarországra hozott csapatokat nem vették fel e kimutatásba.*

Mivel a király elhatározta, hogy az állandó katonaságot nálunk 20,097 emberre emeli, s mivel a már említett 1512 huszáron kívül több magyar katonát nem fogadott, tehát csupán a végházakban mintegy 8000 német elhelyezésére lehetett számítani.

A német katonaság folytonos szaporítása és a félanyiba sem kerülő magyar hadi nép szakadatlan apasztása új terheket és új bajokat hozott az országra. Mivel jövedelem

annyi nem volt, hogy az egész haderőt rendesen fizethették volna, a magyar hadi nép húzta a rövidebbet. A fizetésben ugyanis az utolsó mindig a magyar katona volt.

Mivel a magyar kamara a hadi nép fizetésére reá rótt évi 75,000 forintot nem bírta előteremteni, s mivel az udvari kamara sem rendelkezett pénzzel, a katonák vagy nem kaptak fizetést, vagy pedig (nagy ritkán) pénz helyett posztóval, sóval és fegyverekkel fizették őket. Így például 1653-ban a kanizsai végházak hadi népének pisztolyokat és karabélyokat küldöttek. A 4 frtos karabélyt azután 6 frtba, a 6 forintos pisztolyokat pedig 9 frtba számították.¹⁾ Ugyanekkor az érsekujvári katonaság fizetés helyett 20,019 kupa (bödön), a lévai meg 4865 kupa osztrák főtt sőt kapott.²⁾ A legtöbb katonát azonban pénz helyett mégis posztóval fizették ki, mert ez volt a legjobb üzlet. Az udvari kamara ugyanis a posztó végjét 14—20 forinton vette, bécsi rőfökben. A katonáknak ugyanezen posztó végjét 48 frton adták, de nem a bécsi, hanem a sokkal rövidebb brabanti rőffel mérve. A megszokásosabb fizetési mód az volt, hogy egy évre 4 havi zsoldot készpénzben, hat havit pedig posztóban adtak. De az ilyen fizetés öt-hat évben csak egyszer esett meg. Az 1656 évben a nagy nyomorban sínlődő magyar hadi népnek a király megígérte, hogy még az évben tíz havi zsoldot adat nekik. Az ígéret azonban ígéret maradt. A hadi tanács a nádort és az esztergomi érseket minden áron arra akarta bírni, hogy a katonáknak ezúttal csak öt havi zsoldot adjanak. Az esztergomi érsek azonban a tíz havi fizetést követelte. »Non video — írja 1656 febr. 4-én — illam securitatem, sed contrarium experior, quia etiam illis paucis, in confinariis quos habuimus spoliatur.«³⁾ Ha a király — úgymond — tíz havi zsoldot ígért, akkor tartsa is meg szavát. Az érsek erélyes föllépése nem sokat használt, mert mire a fizetésre került a sor, a kiutalványozott összeg már csak négy havi zsoldra olvadt le.

A nagy pénzhiány ez időben egy igen fontos szervezeti újtásra is okot adott. A magyar csapatok ugyanis már több mint egy század óta ötvenes kompániákból állottak, és minden ötven huszár élén egy kapitány, minden ötven hajdú élén egy vajda állott. Hogy minden száz embernél egy tisztí fizetést megtakarítsanak, elrendelték, hogy a magyar kompániák ezentúl 100 emberből álljanak. Ez az újtás a magyar tiszteknek — bár hatal-

¹⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14531. Regensburg, 1653. szept. 16.

²⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14530.

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14537.

muk és tekintélyük növekedett — sehogy sem tetszett. Az 1656 évi márczius havában folyamodtak is ő felségéhez, hogy ha már a kompániák ember-számát százra emelték,¹⁾ legalább adjanak minden száz ember mellé egy helyettes tisztet (vicekapitányt) is. Forgács Ádám kerületi főkapitány is ilyen értelemben írt s azt ajánlotta, hogy hat emberrel kisebbsítsék a kompániákat s e hat ember zsoldjából fizessék a vicekapitányokat, mert 100 ember vezetésére egy tiszt igen kevés. A kompániáknak hat emberrel való kisebbsítését sem az udvari kamara, sem a hadi tanács nem fogadta el, mert Magyarországon már úgy is nagy volt az elkeseredés a magyar katonaság folytonos apasztása miatt. De a vicekapitányi (lieutenant) állások szervezését a kormánysszékek már azért sem ellenezhették, mert Forgács Ádám ez ügyben magával ő felségével tanácskozott²⁾ s a király az ő ajánlatát el is fogadta. Így jött létre a magyar csapatokban a mai értelemben vett hadnagy (lieutenant) állás. Az újítást egyelőre csak a bányavidéki végházakban alkalmazták ugyan, de lassan-lassan általánossá lett.

A török háború kitörése semmit sem lendített a magyar csapatok anyagi helyzetén. Egyeseknek sikerült ugyan kevés zsákmányra szert tenniök, de a várakban hagyott őrségek a nagy fizetelenség miatt annál többet szenvedtek. A nyomor némelyik végházban irtóztató volt. Az 1664 év január 15-én maguk a titkos tanácsosok jelentik a királynak, hogy a magyarok a várakban csapatosan pusztulnak. *Csupán csak Pápán és Győrött száznál több magyar vitéz halt éhen* (vor Hungern gestorben), *s a pápai várban még háromszáz súlyos betegen fekszik.*³⁾

A várva várt fizetés azonban csak a következő 1665 évben jött meg; de ekkor sem fizették ki az egész hátrálékot, hanem csak tíz hónapit. A felsőmagyarországi végházakban például (Putnok, Diósgyőr, Ónod, Tokaj, Szatmár, Kálló és Szendrő) négy havi zsold fejében kifizettek 31,708 frtot, hat havi zsold helyett pedig posztót adtak.⁴⁾

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14537. »Antea singuli nostrorum in sua compagna quinquaginta equites habuerunt, ad quos pro solutione personali viginti quinque florenos habuimus menstruatim. Et quia gratia vestrae maiestatis numerus militum jam sit auctus, ut in qualibet compagna debet esse centum equites dignetur etiam viceductores creandos et constituendos ordinare« stb.

²⁾ Közös p. ü. lt. Ex consilio bellico, 1656. ápr. 7. »In conformitate der mit ihn gehaltenen, und von ihro Majestät gnedigsten approbirten conferenz.«

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14566. Schreiben an die k. Majestät von dero gehaimben und deputirten Räthen. 1664. jan. 15.

⁴⁾ A posztót 49,999 frtba számították.

Ugyanezen 1665 évben a vasvári békekesség teremtetten új helyzet és Érsekújvár elvesztése a végházak újabb rendezését tette szükségessé. A bányavárosok vidékén több régi végház megszűnt s viszont több új katonai állomás keletkezett. A török magatartása Érsekújvározt ugyan azt kívánta volna, hogy a magyar katonaságot legalább e vidéken szaporítsák, de ezt nem tették. Ellenben 1665 márczius 23-án elkészítették az új beosztást és az új fizetési rendszert a bányavárosok vidékén levő magyar hadi nép számára. Ezen új rendszer szerint a katonaság fizetését jelentékenyen felemelték. A főkapitányok ezentúl havi 130 frtot, helyetteseik (ober-lieutenant) pedig 65 forintot húztak. Egy-egy huszár kompánia 100 emberből állott; azaz volt benne egy kapitány havi 52 frt, egy hadnagy 26, egy zászlótartó 16, egy őrmester 9, egy trombitás 7, három káplár együtt 18, és 92 közhuszár havi 4 frt fizetéssel. A hajdú kompániák szintén száz emberből állottak; azaz volt bennük egy vajda az inasával (sambt einem jungen) havi 20 frt, egy hadnagy (lieutenant) 15, egy zászlótartó 10, két dobos és kilencz tizedes 41 frt 15 (egyenként 3 frt 45) krajczár, és 85 közhajdú havi 2 frt 30 kr. fizetéssel. A magyar hadi nép száma a bányavárosok vidékein nagyon megapadt; azért a török kézre jutott végházak hadi népét is ide helyezték. De számuk még úgy is jóval kisebb volt mint 1653-ban. Az összes magyar katonaság 1665-ben a bányavidéki véghelyeken így oszlott meg: Sellyén volt 100 huszár, Semptén 200 huszár, Galgóczon 200 huszár és 200 hajdú, Nyitrán 400 huszár és 200 hajdú, Szentbenedeken 100 huszár és 100 hajdú, Léván 300 huszár és 200 hajdú, Korponán 200 huszár és 200 hajdú, Füleken 400 huszár és 300 hajdú, Sztregovározt(?) 100 huszár és 100 hajdú, Szádvározt 25 huszár és 25 hajdú, Szentantalon 100 huszár és 100 hajdú. Összesen volt tehát 3550 ember, havi 15,227 frt zsolddal.¹⁾ Magyar főkapitányságok voltak Semptén, Nyitrán, Léván, Korponán és Füleken. A főkapitányok vicéjét hivatalosan főhadnagynak (oberlieutenant) nevezték. Tüzérség a legtöbb végházban nem volt. Füleken volt 26 tüzér, Léván egy; ezenkívül mindössze még 9 puskaművest találunk együttesen.²⁾

Mondanunk sem kell, hogy az itt jelzett katonai létszám, de meg a fizetés is csak a papiroson szerepelt. A valóságban ennek a hadi népnek fele sem volt meg. Fizetést meg épen

¹⁾ Az 1652-iki összeírás szerint a bányavárosok vidékén levő végházakban 4627 magyar katona volt.

²⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 1665. márcz. 23. Die Einrichtung der neuen Gränitz. Bezahlung. (Ex consilio bellico.)

ebben a súlyos időben a katonák hat éven át nem kaptak. És most olyan időszak következett a magyar hadi népre az egész országban, a melyet másfél száz év óta nem élt. Sokszor olvassuk a német írók munkáiban, hogy a magyar katona engedetlen és fegyelmezetlen volt. Ez az állítás csak bizonyos évekre illik, de általánosságban a valósággal ellenkezik. Nemcsak a magyar katonára, de a világ bármely népének hadi népére is elmondhatjuk, hogy a jó fegyelem alapja a rendes fizetés. De hol van az a katona, a ki fegyelmet tartson akkor, mikor fizetését, melyből él, hat éven át nem kapja; mikor félmeztelenül az éhséggel küszködik? Ez volt most a mi vitézeinknek sorsa. Régente, ha zsoldját nem is kapta rendszeresen, életét és családját főtartarhatta munkájából és abból a földeskezből, a mit a várbirtokból kapott. De most a török portyázása és folytonos terjeszkedése miatt földjét — ha még volt — nem művelhette. Az általános nyomor miatt munkát sem kapott. Mi volt tehát hátra? Magyar főtiszteink jelentéseikben e kérdésre világosan megfelelnek. *A magyar katona előtt — írják — csak két eshetőség áll: vagy éhen kell halnia, vagy rablónak kell lennie!*¹⁾

A magyar hadi nép nyomoráról a hadi tanács és az udvari kamara elegendő jelentést kapott, de a bajon segíteni vagy nem igyekezett, vagy nem tudott. A veszély tehát egyre nőtt. A legtöbb végházban a rend és a fegyelem teljesen felbomlott. A katonák éheztek, s kétségbeesésükben vagy a török ellen portyáztak, vagy a királyi községeket fosztogatták. Még a legkiválóbb és legfegyelmeltebb magyar tisztek sem elleneztek a portyázást és az erőszakos élelemszerzést, mert hiszen ők maguk látták legjobban, milyen nyomor és kétségbeesés nehezedett a hadi népre. Egyes helyeken, így például a balatoni végházakban, fejvesztés alatt tiltották a portyázást, de ennek sem volt eredménye. Babocsay Ferencz keszthelyi kapitány Montecuccolihoz írt jelentésében valamennyi társa nevében kijelenti, hogy a vitézek egyhangú határozattal kimondták: ha nem fizetik őket, távoznak. Négy év óta — írja Babocsay — egyetlen fillért sem kaptak, s ha a fizetés gyorsan nem jó, nincs mód őket az éhségtől és pusztulástól megmenteni.²⁾

¹⁾ Olvashatunk ez időből jelentéseket, melyek szerint a végbeliek felnőtt leányaikat a töröknek elzalogosították, hogy családjukat az éhhaláltól megmentsék.

²⁾ Közös p. ü. lt. Babocsay levelei Montecuccolihoz, és a hadi tanács 1668 máj 14-iki jelentése a balatoni végházak iszonyú nyomoráról. (Hung. fasc. 14564.)

A Kanizsa körül fekvő végházak és a báni várak hadi népe még rosszabbul állott. Ezek már teljes hat éve egy fillért sem láttak. Végre 1668 január havában 1400 vég posztót küldtek le nekik. De a hadi nép legnagyobb része a posztót nem fogadta el. Már semmit sem tehetek — írja Batthyány főkapitány — a kétségbeesett néppel, mert hatodik éve, hogy egy fillért sem kapott. Legalább négy havi zsoldot adjanak a szegényeknek; mert az általánossá vált portyázás különben véget nem ér.¹⁾

Mivel a bán hadi népe szintén hat év óta nem kapott fizetést, s mivel pénzt sehonnan sem tudtak teremteni, Zrínyi Pétert még 1668 augusztus havában sem lehetett installálni.²⁾ Az installatiókor ugyanis, régi szokás szerint, a hadi nép zsoldját ki kellett fizetni. Ezért Zrínyi Péter folyton sürgette a fizetést. Végre már csak azért könyörgött, hogy legalább valami fizetést adjanak katonáinak, s neki hátrálékos zsoldjából legalább 4000 frtot utalványozzanak. Erre azután a hadi tanács elrendelte, hogy a *legközelebbi fizetéskor* a bán hadi népének négy havi zsoldot vigyenek.³⁾ Ugyanekkor Lipót császár Zrínyinek a kért 4000 frt helyett 2000 frtot utalványoztatott.

A míg a magyar katonaságot ilyen módon kétségbeesésbe kergették, azalatt a számban évről évre növekvő német katonaság, bár sokkal jobban volt fizetve és élelve rendesen kijárt, még nagyobb csapás gyanánt nehezedett a népre. A német katonaság ugyanis nem a törököt, nem a hódoltságokat fosztogatta, hanem egyes-egyedül a magyar népet. Már 1668-ban azt írta a magyar kamara a királynak a német katonaságról, hogy szóval elmondani vagy tollal leírni nem lehet, a mit a katonák a szegény népen elkövetnek.⁴⁾

A bajok orvoslása helyett Lipót még több német katonát küldött Magyarországra. Bár az egész magyar hadi nép fizetetlenül nyomorgott, 1668 július 17-én csupán a Sparr és a Strassoldo ezredek kiegészítésére 873 németet küldött Magyarországra.⁵⁾ Ugy látszott tehát, hogy a magyar katonaságot

¹⁾ Batthyány Kristóf levelei a hadi tanácshoz. Az idézett levél 1668 május 23-án kelt.

²⁾ Közös p. ü. lt. Zrínyi Péter két levele 1668 augusztus havából. »Quandoquidem — írja — installatio mea hucusque semper ex hoc defectu prorogata in praesentiarum quoque inde dependeret.« (Hungarica, fasc. 14564.)

³⁾ Közös p. ü. lt. Ex consilio bellico, 1668. aug. 2.

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14565. »Tantis ab iis germanis praesidiariis vexationibus, aerumnis et pressuris miseram plebem affligi, ut nedum calamo sufficienter exprimi, sed vel effari vix possint.« (1668. szept. 15.)

⁵⁾ Közös p. ü. lt. Per imperatorem, 1668. jul. 17.

szántszándékkal hagyták a maga sorsára, hogy helyébe annál könnyebben hozhassák be a német katonaságot. Ezt a föltevést a későbbi következmények teljesen igazolják.

Az 1669 évben a magyar hadi nép állapota nemcsak hogy nem javult, hanem még rosszabbra fordult. Montecuccoli, Andrimont, Bercsényi és Rothal, kiket az ország különféle részeibe küldtek a végházak megvizsgálására, a magyar katonák állapotát vigasztalhatatlannak találták. Bercsényi Miklós vicegenerális jelentéséről a hadi tanács 1669 április 1-én e jellemző szavakat mondja: »der Herr Vicegeneral hat solche grosse Unordnung, Ungehorsamb, Widerwertigkeit, Excessus und entblöste Garnisonen befunden, dass es vast nicht zu beschreiben; es kan auch keine Disciplin eingeführt, noch einige Ordnung gehalten werden, weilen die wenige Gränitzer, so noch übrig seyn, alle umb die Bezahlung rufen.«¹⁾ A balatoni végházakról ugyanekkor Babocsay azt jelenti, hogy a katonák igen sokan éhségtől üzve török földre mennek és török alattvalókká lesznek.²⁾ A kállai huszárokról és hajdúkról meg Sennyey Ferencz kapitányuk és Csáky Ferencz kassai generális jelentik, hogy elhatározták a zászlók és a fegyverek letételét.³⁾

A Kanizsával szemben levő végházak végtelen nyomorukban Gersei Pethő László zalavári főkapitányt küldték Bécsbe, hogy részükre fizetést sürgessen. »Lovainkat és fegyvereinket már eladtuk — írják — s most a falvakban koldulunk; portyázunk már nem lehet, mert Batthyány generális a legszigorúbb fegyelemben (in severissima disciplina) tart bennünket.«⁴⁾

Még a Felsőmagyarországon levő német katonaság is mozogni kezdett. Az 1669 évi június 1-én a hadi tanács maga jelenti, hogy a Strassoldo ezredben veszedelmes beszédek hangoztatnak és összeesküvést igyekeznek létre hozni.⁵⁾ Pedig ezeknek nem sok okuk volt a panaszra, mert a szatmári, kállai, ónodi, tokaji, szendrői és diósgyőri várakba helyezett Strassoldo és Starhemberg gyalogezrednek és az egy századnyi dragonyosnak havonként 3053 portió járt ki s minden portió fejében naponként két font kenyeret kaptak. Különben ez időtájt (1669) a Magyarországon elhelyezett német regimentek

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 14566. Ex consilio bellico, 1669. ápr. 1.

²⁾ Közös p. ü. lt. 1669. márcz. 4. »Nam — írja Babocsay — alioquin impossibile est famelicum militem in confinibus contineri posse.«

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14567. Csáky levele, 1669. szept. 25. »Turmatim ad eundem capitaneum (Sennyey) concurrentes valedixissent, vexilla et arma deponere voluissent.«

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14569. »Universi milites et officiales confiniorum Canisae oppositorum.«

⁵⁾ Közös p. ü. lt. Hung. Ex consilio bellico, 1669. jun. 1.

eltartásához az örökös tartományok papírosan 1.698,300 frttal járultak.¹⁾ Habár ez az összeg nem is jutott mindig a rendelkezése helyére, mindamellett a német katona sorsa a magyaréhoz képest mégis irígylendő volt.

Midőn már minden jel arra mutatott, hogy a királyi magyar csapatok teljesen felbomlanak, *Kollonics Lipót* nyitrai püspök egyszerre oly tervvel állt elő, melyet ha megvalósítanak, vagy azt legalább mások követik, a magyar hadi nép sorsán egyszerre segítettek volna.

Kollonics Lipót a nyitrai várat, melynek ő volt a főkapitánya, kizárólag magyar katonaság védelmére bízta. Nyitrán már Kollonics püspöksége előtt is hatszáz emberből állt a helyőrség, — de csak papírosan. Ő azonban a hatszáz katonát tényleg összehozta, még pedig a rendes fizetés mellett. E szerint Nyitrán volt:

1 főkapitány havi	130	frt	—	kr.	fizetéssel
1 főhadnagy »	65	»	—	»	»
2 huszárkapitány (à 52 frt) ...	104	»	—	»	»
4 hadnagy együtt	104	»	—	»	»
4 zászlótartó együtt	64	»	—	»	»
4 trombitás együtt	28	»	—	»	»
4 őrmester együtt	36	»	—	»	»
12 káplár együtt	72	»	—	»	»
368 közhuszár együtt	1472	»	—	»	»

Gyalogság:

2 vajda két inasával együtt havi	40	»	—	»	»
2 hadnagy együtt	30	»	—	»	»
4 zászlótartó együtt	20	»	—	»	»
4 dobos és 18 tizedes együtt ...	82	»	—	»	»
170 közhajdú együtt	425	»	—	»	»

Rendkívüli alkalmazottak:

1 főporkoláb (oberburggraf) ...	12	»	30	»	»
1 káplán	12	»	—	»	»
1 börtönőr (tömlitzer)	6	»	30	»	»
1 seregdeák	20	»	—	»	»

Az egész helyőrség egy havi fizetése tehát 2723 forintra rúgott.²⁾ Kollonics azonban úgy egyezett meg katonáival, hogy a nevezett összegnek csak felét fizeti, a másik fele helyett

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14566. Csehország 455.500, Morva 151.800, Szilézia 303.700, Alsó-Ausztria 282.420, Felső-Ausztria 141.220 és Belső-Ausztria 363.660 frttal.

²⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14567. Kollonics *Vorschlag*-ja.

pedig a püspökség birtokán minden katonának földet ad; a kilenczed és tized fizetése alól őket felmenti s végül minden katonának, a ki tíz éven át kifogástalanul szolgált, nemességet adományoz. Ez az eljárás annyira bevált, hogy Nyitrának volt a legrendesebb helyőrsége. Kollonics ugyanezen módon ötven emberrel még másutt is kísérletet tett, s az eljárás ott is kitünően bevált.

Erre azután Kollonics hosszabb jelentést küldött ő felségéhez, és ebben a míg egyrészt a saját eljárását ajánlotta, addig másrészt az egész magyar katonaság eddigi beosztásának és fizetési rendszerének megváltoztatását sürgette. A magyar hadi nép, úgy a hogy most van, — írja — ő felségének és a magyar királyságnak semmi szolgálatot sem tehet, legfeljebb a törököt izgatja s az utasokat és a kereskedőket fosztogatja. A hol a papiroson száz katona van, ott a valóságban még tizet sem találhatni. Ez a csekély szám védelmet senkinek sem nyújthat, de arra untig elegendő, hogy tömérdek kárt okozzon. A magyar hadi nép elfajulásának az egyedüli oka a rossz és bizonytalan fizetés. *Ezek a szegény emberek már hat év óta egy falat kenyeret s egy fillérnyi pénzt sem kaptak.*¹⁾ A nyomor oly nagy köztük, hogy seregesen renegálnak. Magában Érsekújvárbán 250-nél több renegát van, a kik mind végházbeli magyar katonák voltak. Ezeket a török néhány hét előtt Kandiába vitette. A szemmel látható nyomor és kétségbeesés miatt a tisztek a katonákat nem is büntethetik. Ennek a következménye a teljes zűrzavar és Magyarország romlása.

Az is nagy baj — folytatja Kollonics — hogy a magyar katonaság rendkívül sok helyre van szétszórva s így a nagyobb erőnek ellent nem állhat.²⁾ Ezeken az állapotokon változtatni kell. Az az egy bizonyos, hogy a magyar katonát nélkülözni nem lehet; mert különben a portyázó törököket senki meg nem fékezi s a hódoltság napról napra nagyobb mérveket fog ölteni. De az is bizonyos, hogy a mai viszonyok közt megtagyni nemcsak hogy nem tanácsos, hanem káros és veszedelmes.

Kollonics, miután nézetét kellőleg kifejtette, azt ajánlotta, hogy az ő nyitrai fizetési rendszerével tegyenek kísérletet s a szétszórta magyar katonaságot lehetőleg csoportosítsák.³⁾

¹⁾ »Indem diesen armen Leuten schon in das sechste Jahr kein Bissen Brod, noch ainziger Pfennig ist geraicht worden, aus welchem noch die andere Übel alle nothwendig erfolgen müssen.« (Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14567.)

²⁾ »Dass in so viell Orthen diese ungarische Soldatesca zerstreuter ausgetheilt ist, allwo sie Nutzen zu schaffen zu schwach, aber stark genug böses zu thun.«

³⁾ Kollonics itt megfeledezett a kis végházak rendeltetéséről;

Erre nézve a következő tervet ajánlotta elfogadásra: Jelenleg — írja — a bányavidéki 11 végházban 2200 huszár van. E helyett elegendő ha csak 1550 huszárt tartanak, még pedig Komáromban 50-et, Semptén 400-at, Nyitrán 400-at, Léván 300-at és Füleken 400-at. A nevezett 11 végházban most 1497 hajdú van. Szerinte elegendő volna, ha Komáromban 297 hajdút, Semptén 100-at, Korponán 100-at, Nyitrán 200-at, Léván 200-at és Füleken 300-at, azaz összesen csak 1197 hajdút tartának. A huszároknak most havi 4 frt, a hajdúknak pedig havi $2\frac{1}{2}$ frt zsoldjuk van; de ha az ő nyitrai rendszerét alkalmazzák, akkor egy huszár havonként 2 frtba, egy hajdú pedig 1 frt 15 krajczárba kerül.

A hadi tanács Kollonics javaslatát teljesen magáévá tette s 1669 június 1-én az udvari kamarához intézett átiratában ¹⁾ majdnem szóról szóra ismétli, a telekosztást is melegen ajánlja, végül a végbeliek fizetését is megsürgeti.

Ugyanakkor a kiküldött commissariusok is szólnak Kollonics tervéről, de őket Kollonics ajánlatából csak a magyar katonaság reductiójának eszméje ragadta meg. Felterjesztésükben (az udvari kamarához) melegen ajánlják a magyar katonaság számának apasztását. *Sőt fölvetik azt az eszmét is, vajjon nem volna-e helyesebb, ha csak papiroszon tartanának magyar katonaságot, a valóságban pedig mindnyáját elbocsátanák.*²⁾

Az udvari kamara ez eszmét szívesen fogadta. Hamarosan el is határozták, hogy ez ügyben Kollonicscsal és a hadi tanácscsal conferentiákat tartanak.

Ezalatt a magyar főtisztek mindég veszedelmesebb híreket irogattak a magyar hadi nép nagy szenvedéseiről. A hadi tanács is folyton sürgette a fizetést, sőt ő felsége is kimondotta a szót, hogy a szükségét szenvedő magyar végbeliekre nagyobb tekintettel kell lenni.³⁾

mert a magyar hadi nép épen azért volt annyira megosztva, mivel rendkívül nagy területeket kellett őrizni a portyázó török hadak ellen.

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14567. Ex consilio bellico, 1669. jun. 1. A haditanács szerint is a fizetés elmaradása az oka minden bajnak: »weilen aus derselben so lang Ausbleibung alles Übel, nemlich nicht Leistung der Dienst, Beraubung der Christen, Beunruhigung der Türken, Mordt, Verrätherey und Renegirung des Glaubens erfolgt, massen sich in Neuhausen allein über 250 renegirte Gränitzer sollen befunden haben, so vor wenig Wochen in Candiam geschickt worden. Also dass hieraus endlich nichts anders als lauther Confusion, Ruin und Verlust des Königreichs zu besorgen ist.«

²⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 1669. június: »Dahero sich fragt, ob es notwendig die ungarische Völker wirklich, oder dergestalt nur auf den Papier zu halten, und ob sich diese Veränderung, Reducierung und Verlegung würdet thun lassen.«

³⁾ Közös p. ü. lt. 14567. Ex consilio bellico, 1669. máj. 2. Ebben az

A sürgetések és a királyi végzések azonban semmit sem értek. Nem volt pénz, s az udvari kamara még kölcsönt sem tudott szerezni. Pedig a veszedelem már komoly jelleget öltött magára. A konstantinápolyi kajmakám ugyanis megjelent az ugyanott lévő császári residens előtt s csupán az újabb időből több mint kétszáz sérelemmel állott elő. Egyúttal kijelenté, hogy ha e sérelmeket nem orvosolják, a szultán a császárnak hadat üzen.¹⁾ Mondanunk sem kell, hogy a sérelmek mind a magyar hadak portyázásából és fosztogatásából keletkeztek. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy a török közel 70,000 elhajtott ökor árának megtérítését követelte.

Az 1670 év tavaszán a hadi tanács újra megsürgette a fizetést. A veszedelem megszüntetésére — írja — csak egy mód van: fizetni kell a katonát, s ha nincs pénz, kölcsönt kell felvenni.²⁾ Márczius hó 24-én a hadi tanács újra nógatta az udvari kamarát. A bányavidéki katonák — írja — mindég merészebben beszélnek. Már is kijelentették, hogy ők testvéreik ellen nem harcolhatnak, s kétségbeesésből leteszik a zászlót.³⁾

Végre hat évi sürgetés után az udvari kamara hozzá látott a fizetéshez. Először is a bányavidéki véghelyek hadi népét akarták elcsendesíteni. A hat évi hátrálék helyett azonban csak tíz havi zsoldot szántak nekik, négy havit készpénzben, hat havit posztóban. A négy havi zsold 69,347 frt 20 krajczárra rúgott. Az özvegyeknek ugyanezen időre 1250 frt járt. A hat havi posztóra 104,021 frtot és az özvegyeknek külön 2000 frtot számítottak. A fizetés 1670 április havában Eszterházy generális és Bercsényi Miklós vicegenerális jelenlétében megkezdődött.⁴⁾ A fizetéskor Eszterházy, Bercsényi, Koháry (füleki), Csáky (lévai) főkapitányoknak, továbbá a korponai és a nyitrai kapitányoknak seregdobot és főzászlót is kellett volna adni, de erre egyelőre nem volt pénz.

Azalatt míg a bányavárosok vidékén a fizetést megkezdték, a közbejött gyászos események miatt a többiek még jó ideig várhattak megvigasztalásukra. A Magyarországra vezetett német katonaságot legnagyobbbrészt Felsőmagyarország végházaiban helyezték el, s a hol a magyar hadi nép fölöslegesnek vagy veszedelmesnek látszott, azt minden kielégítés nélkül elbocsátották. Így tettek 1671-ben a kassai kétszáz

átiratban van ő felsége ezen resolútiója: »auf das nothleidende hungarische Gränitzwesen mehrere Reflexion zu machen, damit die Bezahlung erfolgt.

¹⁾ Közös p. ü. lt. Ugyanott a hadi tanács jelentésében.

²⁾ Közös p. ü. lt. Ex consilio bellico, 1670. febr. 21. »Das beste Defensions-Mittel ist die Gränitz-Bezahlung.«

³⁾ U. o. Ex consilio bellico, 1670. márcz. 24.

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 1670. ápr. 24. Hofkriegs-zahlambts Bericht.

magyar hajdúval is. Azokat meg, a kiket egyelőre még el nem bocsátottak, meghagyták előbbi nyomorult állapotukban. Az 1671 évi április havában a felsőmagyarországi hadi nép alázatos folyamodásában meghatóan festi nyomorát. Kálló, Szatmár, Ónod, Szendrő, Diósgyőr és Putnok magyar vitézei együttesen kijelentik, hogy bár hét év óta férfiasan harczoltak a terjeszkedő törökök ellen, zsoldot még sem kaptak. Ma már végső nyomorban sínlődnek; a tűrhetetlen nyomor arra kényszerítette őket, hogy lovaikat, fegyvereiket és egyéb holmijöket eladják.¹⁾ Kériik tehát ő felséget, szánja meg nyomorukat s fizettesse őket.

A mikor Bécsben a rebellis magyarok nagy részével már végeztek, az újonnan keletkezett politikai viszonyok hatása alatt a magyar haderő életkérdése újra napirendre került. Azok, a kik ez ügyhöz hozzá szóltak, Magyarországnak egytől egyig szemenszedett ellenségei valának. Tőlük tárgyilagosságot vagy jóindulatot várni nem lehetett. Így hát nem csoda, hogy a laxenburgi tanácskozásokban a legtöbben a magyar haderő megszüntetése mellett nyilatkoztak. Ezen tanácskozásokban az udvari kamara és az alsó-ausztriai kamara tagjain kívül résztvettek a haditanács kiküldöttei is. Mivel egyszerre az egész magyar haderőt megszüntetni veszedelmesnek látszott, úgy döntöttek, hogy a felső-magyarországi, a bányavidéki és kanizsai-báni (mintegy 11,000 főből álló) magyar haderőt 3000 emberre szállítják le,²⁾ nyolcz ezeret pedig a szolgálatból elbocsátanak. Mivel a győrvidéki végházakban is 2248 magyar vitéz volt s a laxenburgi tanácskozásokban ezekről nem határoztak, csak később mondották ki, hogy a győrvidéki hadi nép létszámát is leszállítják 1000 emberre. I. Lipót a laxenburgi tanácskozások alkalmával hozott határozatokat 1671 decz. 11-én szentesítette.³⁾ A magyar haderő reductiójával egy időben mind a katonák, mind a magyar tisztek fizetését alaposan leszállították. A német katonaság ellátása és fizetése a régiben maradt.

TAKÁTS SÁNDOR.

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 14572. »Universi confinium regni Hungariae superiorum, utpote Kálló, Tokaj, Szatmár, Ónod, Szendrő, Diósgyőr et Putnok milites praesidarii.« — »Arma — írják — equos, caeterosque militares apparatus nostros ob hoc telum necessitatis intolerabile distrahere, vitamque miseram taliter redimere necessitati sumus.«

²⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14572.

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14576. Ex consilio bellico, 1671. decz. 22.

A GÖRGEY NEMZETSÉG TÖRTÉNETE.

(Görgey Jordánnak.)

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

Kedves öcsém!

Midőn ismételt buzgó felszólításodra, hogy az általad tervezett *Családkönyv*¹⁾ bevezetéseül nemzetségünk *történetét* megírjam, végre is — a »történet« szót cum grano salis véve — hivatalos elfoglaltságom mellett is engedek: mindenekelőtt meg kell állapítanom a kérdéssel szemben egyéni álláspontomat és megjelölnöm azt a szűkes keretet, melyen belül képesnek tartom magamat a feladatra vállalkozni.

Magam is még azon fönséges óriási hársfa tövében üztem gyermekjátékimat, melyet őseink a XIII-ik században ültettek határjelül, midőn az első ismert királyi adomány földjéből azt a nemesi kuriát kikerítették, mely egyenes öröklés jogán édes atyámra jutott. De ama XIII és XIV-ik századbéli donatiók tárgyát tevő uradalmakból én már nem örökölttem semmit. S ezért talán nem is érdem, hanem csak vas kényszerűség volt, hogy kenyérkereső polgári pályára neveltek, s én ma is, hetvennyolcz éves koromban, mint királyi közjegyző, még mindig mindenkinek szolgálatjára állok. Én tehát az újkor gyermeke vagyok, úgynevezett *self made man*, kinek némi önérzete inkább egy hosszú fáradságos élet munkájában kifejtett önerején, mintsem öröklött ősrégi nemessége tudatán alapszik.

De jöllehet nem tartom annálfogva többre magamat, mivel atyai ágon családfám kimutathatólag a XIII-ik évszázad első fele, hagyományilag pedig a XII-ik század talajában gyökerezik; és jöllehet megboldogult édes anyám polgári szár-

¹⁾ E *Családkönyv* a jelen bevezető tanulmányon kívül a Görgey család valamennyi most élő tagjának sajátkezü névaláírását és rövidre szedett életrajzi adatait, végre az utódokhoz intézett azon felszólítást fogja tartalmazni, hogy az apáról fiura szálló példányok fejr lapjait hasonló adatokkal töltsék ki.

mazását nem becsülöm kevesebbre az atyáménál: magokat a nemes ősokeket én is tiszteletben tartom.

Megérteni a jelenkor szellemét és haladni e kornak vissza többé nem fordítható irányával, — de egyszersmind megbecsülni, tiszteletben tartani a multat és annak emlékeit: ez nekem elvem és érzületem.

Felfogásom szerint, édes öcsém, a te tervezett Családkönyved is csak ennek a nézetnek akar kifejezője lenni. S ezen föltevésben vállalkozom rá — de csakis arra! — hogy bevezetésül ezen könyvhöz, a mennyire bírom, mindazokat az adatokat, mik őseink felől a hazai történetírásban már megörökítve ránk maradtak, és a mi érdekes tények azonfölül még családi okirataink forgatása közben szemembe ötlenek, — összegyűjtsem s állandó kegyelet tárgyául ajánljam a késő utódoknak.

* * *

Valamint a Szepességnek magának, úgy benne nemzetségünknek is története a régmúlt derengő homályába vész. Bizonyos csak annyi, hogy a levéltárakban fönmaradt legrégibb okiratok a »*silva regia Scepus*« vagy hasonló kifejezésekben, a nagy szepesi erdőséget emlegetik, és hogy ezen már a XII-ik században polgáriasodásnak indult megye ősvadonainak eke alá irtói, benépesítői és megművelői közt a mi őseink első sorban állanak a Máriássy és Berzeviczy nemzetségek őseivel együtt.

Hazai történetíróink közül Fessler, Bél Mátyás, Thuróczy László, Engel János, Wagner Károly, Bárdossy János, Szalay László, Pór Antal,¹⁾ Weber Sámuel,²⁾ Nagy Imre, Nagy Iván és Sváby Frigyes foglalkoztak többé-kevésbbé bőven, nemzetségünk legrégibb történetével, és a Szepes-megyei történelmi társulat Évkönyvei ismételtén.

Weber Sámuel szepesbélai lelkész, Lőcsén, 1880-ban *Zipser Geschichts- und Zeitbilder* cím alatt kiadott munkájában a Szepesség történetét ezen kezdi:

»IV. Béla király 1256-ban *Arnold* szepesi főispán *Jordán* nevű fiának, ki a haza iránt nagy érdemeket szerzett, egy a Poprád folyó, a Tátra bérce és a lengyelországi határ közelében fekvő erdőséget adományozott. Ezen új birtokba, melyből utóbb *Toporc* helység keletkezett, Jordánt, a Görgey nemzetség egyik őst, az akkori főispán Detricus, meg a savniki apát iktatták be. I. Lajos király 1357-ben ezt az adományt meg-

¹⁾ Trencsényi Csák Máté. Budapest, 1888. (M. Tört. Életrajzok, IV. évf. 4. 5. füzet.)

²⁾ Szepes-m. tört. társ. Évkönyve, 1888. 14. 1.

erősítette.« (*Wagner*: *Analecta Scepusii*, I. 134. 442. — *Bárdossy*: *Supplementum Analectorum*, I. Saec. XIII. 84.)

Az eperjesi *Oberungarischer Lloyd* 1872 évi június 29-iki számában ugyancsak Weber azt írja, hogy egy okirat-számba menő régi könyv szerint, mely az 1762 évi keletet mutatja, de melynek följegyzései az 1142 évig nyúlnak vissza, legelőször II. Géza király alatt költözött be számos szász telepés *Arnold* nevű vezetőjük alatt a Szepeességre; — hogy ezen I. Arnoldnak fia *Jordán*, azután még több fajrokont hívott be hazánkba, és hogy ezért adományozta neki IV. Béla király 1256-ban Toporczt örökös tulajdonul; és miután még utóbb ezen I. Jordán fia *Illés*, magát a sárosi és a lublói várak ostromában kitüntette: ennek ez újabb érdemeiért Kun László, királyunk (1270—1290) *Görgő* falut adományozá.

És most nézzük: a történetíró által rövidre összevont főntebbi adatokhoz mit szólnak a ránk maradt eredeti okiratok?

A Görgey nemzetség főlevéltára (az egyes családtagok birtokában netalán megmaradt vagy utólag előkerült, talán igen becses, de előttem ismeretlen okiratok kivételével) családi határozat következtében a Magyar Nemzeti Múzeumban van örök letétképen elhelyezve.

Ezen levéltárunkat néhai *Nagy Imre*, újabbkori történetírónk, 1872-ben alaposan áttanulmányozta és annak Árpád-kori leveleiről a Magyar Történelmi Társulat 1872 évi márczius 7-iki ülésében bő ismertetést olvasott fel, mely a *Századok* 1872 évi 4-ik (áprilisi) füzetében az első helyet foglalja el. Nagy Imre ezeket írja:

»Minekelőtte az okmányok ismertetéséhez fognék, el nem mulaszthatom fölemlíteni, hogy a Wagner és Bárdossy által ismertetett okmányok szerint Szepes vármegye ősi nemzetségei között a Görgey család az, mely őseiről az alább említendő 1256-ik évből a *legrégibb okmány birtokában van*. Első ismeretes őse *Arnold* volt, ki *Szepes vármegyének első okmányilag kimutatható főispánja* vala; a családi hagyomány szerint ezen Arnold ugyanaz lett volna az 1242-ben Fejérnél Cod. Diplom. Tom. IV. Vol. 1. 255. lapon említett hasonnevű nádorral; a családnak Árpád-kori okmányaiban azonban erre adatot nem találunk, s Wagner sem említi őt mint nádort az illető helyen. Az *Árpád-kori Új Okmánytár* II. köt. 144. lapján IV. Béla okmányában az országnagyok közt szintén említettetik Arnold nádor és somogyi főispán, de ez — úgy hiszem — a szepesi főispán Arnolddal, a Görgeyek ősével nem ugyanazonosítható. Lássuk mármost ezen család Árpád-kori okmányait egyenként« . . . stb.

... »1256. IV. Béla király, a szepesi kerületben, a lengyel végeken, Paprad folyó mindkét felén levő királyi erdőt a Scymina¹⁾ hegyek és a Tortholi²⁾ alpesek között, Arnold szepesi főispán fiának Jardannak adományozza« . . . stb.³⁾

Ez ugyanazon, eredetiben meglévő hártya-okirat, melyet Weber Sámuel is idézett. Benne figyelemre és szószerinti idézésre méltó (jó fordításban) a következő hely is: »Mivel Jordán comes, Arnold szepesi comes fia, *gyermeksege óta* nekünk — így szól IV. Béla király — kedves szolgálatokat teljesített, s Ruthén- és Lengyelországba való követségeiben, valamint a szomszéd országokból és különféle vidékekről Szepes földjére összegyűjtendő lakosok összehívásában szorgalmatosan szolgálni akarván minket, sem vagyonát, sem személyét nem kimélte: egyrészt ezért« . . . stb. Következik az adományozás.

Ebből szabad azt következtetni, hogy ezen 1256 évi Jordán, IV. Béla királylyal egyivású, talán mint apród a királyi udvarnál, neki gyermekkori játszótársa, vagy legalább személye mellé szolgálattételre rendelt ifju volt. Hogy utóbb királyának bizalmát, megelégedését és kegyét holtáig bírta: ez ép annyira okiratilag megállapított tény, mint az a körülmény is, hogy ezen Jordán csakhamar az 1256 évi első *toporczy donatio elnyerése után halt meg*; mert már 1260-ban, a Dunajecz és Poprád folyók közti területet magában foglaló második donatio évében, Jordán nem lehetett életben, más-különben ugyanaz a IV. Béla neki adta volna ezt a második adományt is, nem pedig fiainak: Arnoldnak, Jánosnak és Illésnek.

Ezen tények folyamánya pedig az, hogy Weber Sámuel történészünk és említett kútforrása, ennek az 1256-ban élt Jordánnak atyját, a történetileg kétségtelen első szepesi főispán Arnoldot, *egynek és azonosnak* veszi azzal a régibb Arnolddal, a kinek állítólag vezetése alatt jött be a szász telepések legelső raja II. Géza királynak 1141—1161-ig tartott uralkodása alatt.

Pedig ennek a II. Gézával kortárs Arnoldnak *nem lehetett fia az 1256-ban IV. Béla királytól adományt nyert Jordán; és a két Arnold nem ugyanazon egy személy.*

Nevezzük az előbbi *hagyományinak*, mivel nincs úgy — mint van az utóbbi — okiratilag megállapítva; emezt pedig mondjuk *történetinek*.

Vegyük csak a lehető legrövidebb időközt a hagyományi

¹⁾ Más helyen *Zimina*.

²⁾ Ebből lett *Tátira*.

³⁾ Id. h. 216—217. ll.

Arnold valószínű születésétől az 1256-iki adományos Jordán haláláig.

Megállapított tény Magyarország történetében, hogy II. Géza eszközölte az első tömeges száz telepítéseket a Kárpátok aljában és Erdélyben. Tegyük fel, hogy ezen telepítés a Szepességen II. Géza uralkodásának már csak a *végére* esett; mondjuk, épen csak 1161-ben ment végbe: csak fel kell tenni, hogy az az Arnold, a kinek oltalmára és vezetésére bízták a beköltözők magokat, nemcsak úri vagy lovagi rangjánál, hanem meglett *koránál* fogva is tekintélyes egyéniség volt már szülő hazájában. Mindamellettt vegyük, hogy ő akkor nem volt ugyan még koros ember, de *ötven* éves mégis csak lehetett 1161-ben. Föltéve továbbá, hogy neki is volt Jordán nevű fia, tegyük *ezen* Jordán születését is mentül későbbre, atyjának ötven éves korára, tehát szintén az 1161 esztendőre: akkor ezen II. Géza életében született problematikus Jordánnak közel 100 éves kort kellett volna érnie, hogy az 1235-től 1270-ig élt IV. Bélának is kortársa s az 1256 évi *történeti* Jordánnal azonos személy lehessen.

A hosszú időközt, mely a hagyomány Arnoldjának hozzávetőleges születése (1111) s eme történeti Jordánnak megállapíthatólag 1256 és 1260 közé eső halála között tátong, vagyis 145—148 esztendőt, két emberöltő nem képes betölteni, — de igenis öt: t. i. *I. Arnold*, II. Géza király alatt; ennek fia *I. Jordán*; Weber szerint ennek fia *I. István*; ennek fia *II. Arnold*, a *szepesi főispán*, és ennek fia *II. Jordán*, az 1256 évi donatarius. — Quod erat demonstrandum.

Mert Sváby Frigyes történészünk szerint »több adat folytán, de különösen egy 1492-ből eredő, alakilag ugyan nem hiteles, de korára nézve a teljes hitelesség jellegével bíró *deductio*¹⁾ szerint *Stephanus* volt . . . *Arnoldnak* (a történeti első főispánnak) *az atyja*.«

És ha a hagyományi I. Arnoldnak első telepítése II. Géza uralkodásának az *elejéhez* esett közelebb, mint a végéhez; vagy ha *ezen* Arnold korosabb volt ötven esztendősnél, mikor az első telepéseket behozta; vagy ha a donatarius Jordán nem nagyon öreg korban talált elhalni 1256 és 1260 között; vagy ha kivált mind a három lehetőség *való* volt, jelesen ha igaz genealogiánknak azon adata, hogy az első Arnold 1150 körül élt: — akkor még szembeszökőbb a *demonstratum*.

Es most — nem tehetek róla! nem hiu vágy s előre

¹⁾ A Mattyasovszkyak szepes-tótfalusi családi levéltárában.

föltett szándék, hogy erőnek erejével egy egész századdal megnyujtsam nemzetségem a nélkül is eléggé szép patinával bevont multját, — nem ez visz rá, három öreg össel toldani meg visszafelé családfánkat: de a tárgy maga, az anyag s a történeti érzék »nem ereszt«, mint az egyszeri török a magyart az adomában. Tudom én és vallom, hogy hiteles okirati alapon elismert első őszünk csak a IV. Béla szepesi főispánja Arnold, második őszünk az 1256 évi adományos Jordán; ellenben a XII-ik századi Arnold és ennek talán fia, talán unokája István, ily hiteles igazolványokkal nem dicsekedhetnek, csak a hagyomány szól róluk s a Weber Samu és Sváby Frigyes által felkutatott egy-egy régi adat, melynek meghihetősége vita tárgya lehet; — bizonyos azonban, hogy minden történeti személynek atyja és nagyatyja is volt, és ha ezek alakjai kivehetőleg ott derengenek a félhomályban: érdekesnek és érdemesnek tartom az iparkodást, világot gyújtani reájuk.

A szepesi káptalannál 1556-ban a *Fraternitas XXIV parochorum* részéről tett vallomás azt a szepességi nép száján élő traditiót említi, hogy valamikor régen egy nagy tűzvész alatt elpusztult latin okirat szerint bizonyos *dux Rainoldus* vezette be a legelső szász települőket Szepes földére. A történelem nem tud erről a herczegről. A *dux* szónak jelentése pedig nem csupán *herzog*, vagyis ezen német rangszónak legősibb értelmében *hadvezér*, hanem általában *vezető* is. Hogy szepesi németajkú polgártársaink elődei akár *hadvezérrel* élükön jöttek volna be hazánkba földet foglalni magoknak, akár békésen, hívásra, de *fejedelem* vagy *herczeg* alatt költöztek volna be: mind a kettő történelmi *nonsens*. Nem is állította komolyan még senki. De igenis van egy találó értelme ennek a Rajnold-hagyománynak. És ez az: hogy a *dux Rainoldus* nem más, mint a II. Géza korabeli *Arnoldus*, az első telepítés *vezetője*. *Arnold: Rajnold* — e két név egy és ugyanaz, csak úgy mint Adolár: Aladár, Roland: Loránt, mint kalán: kanál, kürtölni: türkölni stb. A hangok cseréje, váltakozása ugyanazon szóban, gyakori tünemény minden nép nyelvében.

És ha elfogadjuk, hogy a II. Géza hívására beköltözők — a mi épen a *legelső* vállalkozó rajnál igen természetes és szükségesnek látszik — magoknak egy tekintélyes *urat* választottak *vezetőül*, s hogy ennek személyét is azután a magyar király, II. Géza, kitüntette és kegyébe fogadta, a mi szintén egészen természetes: *akkor* nyerünk csak teljes képet a betelepítési mozgalom államilag nevezetes eseménye felől. S akkor megértjük azt is, hogy ama vezetőnek leszármazója már a harmadik nemzedéken annyira magyar, hogy egy vármegye

kormányzatát bízzák reá (t. i. a történeti Arnoldra), annak a Szepes vármegyének kormányzatát, melyet rengeteg őserdőből szántás alá irtatni s a polgáriasodásnak meghódítani az ő nagyapja kezdett volt. *Akkor megértjük azt is, hogy a negyedik utódnak alkalma nyílt, zsenge gyermekségétől fogva teljesíteni kedves szolgálatokat — királyi herczeg korában IV. Bélának.*

Megállapítok tehát őseinkül: egy első Arnoldot (1141—1161) és egy első Istvánt — e kettőt a XII-ik században — igen figyelemre méltó hagyományi nyomon. És azután történelmi bizonyossággal megállapítom az első főispán Arnoldot s ennek fiát, az első donatarius Jordánt (1256), továbbá ennek fiait: III. Arnoldot, Jánost és Illést (1260), a mint a következő második adományból meg fogjuk látni.

* * *

Nagy Imre ugyanis így folytatja családi levéltárunk ismertetését az idézett helyen:

... »1260. Quarto Nonas Octobris. IV. Béla királytól Gyrgowi Jordán fiai: Arnold, János és Illés, a Donays¹⁾ és Poprád folyók között lévő lakatlan erdőrészt adományul fölkerik; a király tehát arról, vajjon a kérdéses birtok szabad rendelkezése alatt áll és eladományozható-e? meggyőződést szerzendő, kiküldötte a szepesi káptalant, hogy comes Stephanus castellanus de Scepus királyi ember közbejöttével az említett birtokot határolja meg és Jordán fiait annak birtokába iktassa be, eljárásáról jelentését annak idején a király elé terjesztendvén.« (Átírva a szepesi káptalannak mindjárt következő jelentésében.)

»1260. Tertio Nonas Novembris. A szepesi káptalannak jelentése IV. Béla királyhoz, hogy kiküldöttje és a királyi ember közbejöttével, kik előbb meggyőződtek, hogy lakatlan és a király szabad adományozása alá tartozott, a Poprád és Dunays folyók között lévő erdő birtokába Jordán fiait beiktatta; a határjárás is ugyanekkor megtörtént s annak leírásában a következő helynevek említetnek meg: a Poprádba folyó Bella patak, Jawore²⁾ erdő, Donays folyó, Toporc zize és Zemine hegy.« (Átírva IV. Béla király következő oklevelében.)

»1260. Septimo Idus Decembris. IV. Béla király a szepesi káptalannak föntebbi jelentését Gyrgowi Jordán fiai: Arnold, János és Helyas kérésére átírván, egyszersmind a nevezett káptalannak jelentése alapján a Donays és Poprád folyók körül fekvő lakatlan erdőt nekik adományozza.«

¹⁾ A mai Dunajecz.

²⁾ Most Javorína.

... »1278. Datum per manus magistri Johannis venerabilis viri. Budensis ecclesie prepositi, aule nostre vicecancellarii. IV. László királytól Jordán fia Elyas comes Gorgou falut adományúl fölkéri; a király tehát tárnokát Kulucz ¹⁾ comest, a szepesi káptalan megbizottjával együtt kiküldvén, miután ezek jelentéséből meggyőződött, hogy az írt falu szabad adományozása alá tartozott s a kiküldöttek Elias comest annak birtokába minden ellenmondás nélkül be is iktatták, tekintve nevezett Eliasnak hű szolgálatait, Gorgou helységet neki adományozza azon feltétel alatt, hogy évenként egy arany forintot tartozzék fizetni; egyszersmind ezen falut a szepesi főispánok és alispánok bíraskodása alól felszabadítja« ... stb.

»Az ezen okmányban adomány tárgyául szolgált Gorgou, magyarul Görgő, németül Garg falu ²⁾ után vették föl a család későbbi ivadéakai mai elnevezésüket.«

»IV. Lászlónak ezen többször érintett okmánya megvan Giletfi Miklós nádornak 1344-ben kelt átiratában is« ... stb.

»1282. IV. Lászlótól Elias, a szepesi szászok grófja, a Daman birtok szomszédságában levő földterületet adományúl fölkérvén, a király a határ megjárására s a birtokba vezetésre a szepesi káptalant és Lászlót, Szepes vármegye főispánját kiküldi, melynek folytán a káptalan dékánja és a nevezett főispán Elias comest a fölkért birtokba beiktatták« ... stb.

... »A király tekintetbe véve Elias comesnek a Szepeségben tett hű szolgálatait, a fölkért birtokot annak és örökösének adományozza« ... stb.³⁾

* * *

Ha a megállapodott és apáról fiura örökségül szálló *vezeték-* vagyis *család-*nevek mai törvénye a XIII-ik században már dívott volna, őseink az első két donatió tárgyáról kétségkívül a *Toporczy* családnevet vették volna fel, nem pedig a *Görgey* nevet a későbbi adományozásban kapott *Görgő* után. A *Gyrgowi* (Görgői) *Jordán* név az 1260 évi adománylevélben még nem tekinthető ilyen megállapodott és öröklött *család-név*nek. Ott az csak a több hasonlónévű egyént megkülönböztető jelző volt, a változható lakhelyről véve.

Mindez azonban egyszersmind rávilágít arra a természetes folyamatra, hogy akkori időben a telepítés általában hogyan szokott *kezdődni* és hogyan ment *végbe*. Ennek t. i.

¹⁾ Kolozs.

²⁾ Eleinte hihetőleg *Gorgau*. Ezt őseink telepítették és adó kötelessége mellett bírták is, — de adományba még csak most kapták.

³⁾ *Századok*, 1872. 218 és köv. ll.

kettős módja volt. Vagy *birtokot impetrált előbb*, irtás alá alkalmas vadon erdőt, a királyi területből a telepítő, és miután megkapta adományul, akkor szerzett oda emberanyagot; vagy pedig megfordított rendben, *előbb* fogott hozzá, idegenben, királyi tulajdonban irtatni, embereit telepíteni, falut építeni, velők szántatni-vettetni, és csak mikor a falu, ez az állami szempontból érdemes munka és alkotás készen állott: akkor kérte azt és kapta is meg adományba. Az első módszerre példa a *toporczy* két donáció, az utóbbira *Görgő*.¹⁾

Ha Weber Sámuel munkája után ténynek vesszük, hogy a mai Szepes-Béla város már az 1072-ik évben önálló egyházközség volt, — Szepes-Váralja 1174 óta az, Szepes-Ófalu a magyar-lengyel határfolyónak, a Dunajecznek partján 1200 óta, Gnezda 1212, Ó-Lubló 1222, Szepes-Olaszi 1235 óta azok — és ha ezeken kívül még öt más nagyobb helységről okiratilag bizonyos, hogy már a tatárjárás előtt szintén virágzott: akkor ebből az világlanék ki, hogy a Szepeességnek németországi elemmel való betelepítése már a XI-ik században I. Géza király († 1077) alatt kezdődött és a tatárjárás pusztításáig — több mint másfél század alatt — szépen gyarapodhatott is.

És mikor történeti bizonyosság az, hogy a tatárjáráskor a már vármegyévé (akkori értelemben) szervezett Szepesnek első okiratilag kimutatható főispánja épen a mi ősiünk, Arnold volt, ennek fia Jordán pedig szintén a szepesi szászok első kétségtelen grófja: akkor szabad azt hinnünk, hogy ezen eleinknek és ezek eleinek, még mielőtt ebbeli érdemeik az első tudvalévő királyi donációkban közjutalmat nyertek volna, már nevezetes tényezőknek kellett lenniök ezen sikerült betelepítés nagy állami munkájában.

* * *

De a távol kelet felől közeledve, mint egy emberirtó cyklon, egyszerre végig zúgott hazánkon, az Árpádok államalkotó bölcsessége által itt megteremtett kulturán — 1241-ben a tatárjárás.

Elernyedtt volt-e épen a legnagyobb szükség pillanatában a nemzet ősi katonai erénye? vagy hogy kiveszett belőle az a hadvezéri lángész és a harczmezőn egyetlen akaratra hódoló ama vasfegyelem, mely a honfoglaló Árpád bámulatos sikereinek szerintem a titka? vagy hogy a hazai kunok vezérének,

¹⁾ Előttek kétségtelen, hogy a *Gorgou* és *Gyrgow* neveket a XIII-ik században is csak *Görgő*-nek olvasták, ejtették. Az emberek minden időben *előbb szóltak*, azután *írták le* betűkkel a szót, a hangzatot; és pedig a helyesírás akkori fejlettsége szerint és oly betűkkel, a minők akkor rendelkezésökre álltak.

Kuthennek hebehurgya megületése és népének bosszuállásból az ellenséghez való átpártolása okozta-e? — elég az hozzá: Batu khán már az első és egyetlen döntő mérkőzésben megtörte és tönkretette Magyarország ellentálló erejét. A muhi pusztaság sáncaján, a Sajó partján esett a csata az 1241 évi április havának 11-ik szerencsétlen napján . . . A többi — öldöklés volt, rablás, enyészet. Béla király kénytelen volt Dalmáciaig menekülni.

Mikor a Sajó-parti veszedelem híre a közel Szepességre eljutott, akkor a szepesi szászok grófja Jordán, a főispán Arnold fia, kétségkívül a nép véneivel egyetértve, nagy dolgot vitt véghez: conceptióra, kivitelre, kitartásra és végleges sikerre nézve egyaránt nagyot.

Régi krónikáink *Látókő*,¹⁾ *Látvánkö* (romolva *Látán*-s utóbb *Létánkő*, Schauberg) nevezet alatt a tatárjárás előtt emlegetik egy Hernád-jobbparti hegysoportnak legmagasabb lapos csúcsát a Kárpátok aljában, — *Lapis refugii* (Menedékkő) változott név alatt pedig a tatárjárás óta.

Ha az utazó a kassa-oderbergi vasútnak káposztafalvi állomásán — Iglóról Poprád-Felkára menet — balkézt, a vasútra függélyes vonalat húz gondolatban az említett Hernád-parti hegylánc felé: ott kapja szembe a *Menedékkő* csúcsot, a püspöki székhely Savnik, Létánfalva és Káposztafalva közelében. Az említett *szászok grófja* hihetőleg vadászataiból jól ismerte ezt a hegyvidéket, s annak, meg a Hernád vizének itteni sajátságos kanyarulatára alapította kiváló stratégiai és taktikai érzékre valló menedéki tervét.²⁾

A Hernád, mely Liptó és Gömör vármegyék érintkező pontján, a magas Tátrával szemben emelkedő Királyhegy tövében eredvén, az onnan Kassáig egy húzomban ereszkedő hegylánc mentén Káposztafalváig a savniki *sík völgyben* folyik, Káposztafalvánál egyszerre sziklakaput tör magának a *hegység szívébe*.

Jordán a Sajó-parti veszedelem hírére ösztönszerűleg a hegyekbe menekülő völgyi lakosságot rendbe gyűjtve, a Látókőre vezette háznépestül, lábas jószágostül és minden szállítható ingóbingójával együtt. Azután eltorlaszolta, úgyszólván elfalaztatta a Hernádnak említett betörő kapuját, kiszorította a folyót hegyközi sziklamedréről kifelé a lapos völgybe, melyet ezáltal mesterséges nagy tóvá változtatott át. A szárazon maradt hegyközi folyammedret alkotó meredek mészkő-sziklák pedig ter-

¹⁾ Azaz: *Messzelátó*.

²⁾ Szepes-m. tört. társ. Évkönyve, 1888. 15. 18. 11.

mészet alkotta bástyalánczczal vették körül a *Látókö* fensíkját, mely így *menedékkővé* változott névben és valóságban.

A Hernád és öt tápláló hegyi patakjai pedig örökké folytak, s minthogy krónikásaink és történetíróink szerint Jordán a maga mentsvárában a tatárok hazatakarodásáig tartotta és védte a maga népét: a mesterséges tó két esztendőn túl ráért egyre messzebb terjeszteni partjait a hegytövi völgyrendszerben széjjel.

Lovas ellenséggel szemben áthághatatlan és — minthogy a helyzet titkának árulója nem akadt — elháríthatatlan akadály.

Most azután jó volna tudni azt, hogy hány ezer ember menekült a tatárok elől a Látókőre és szorongott ott két esztendőn túl? Hányan haltak el azalatt a helyzet sanyarúsága következtében? És hány tényleg megmaradt és megmenett emberrel szállt le Jordán onnan a veszedelem lezajlása után? De mindezzel sem a történet, sem a hagyomány nem ad biztos feleletet, nem emleget számot.

Az egyedüli számadatot, a melyből következtetni lehetne, Weber Sámuel kutatásaiban találok, a mennyiben szerinte a tatárfutás előtt már *tizenegy* szervezett község létezett a Szepességen; — és Sváby Frigyes egy levelének azon figyelmeztetésében, hogy a tatárfutás után, pusztítás és pestis daczára, csakhamar megint nagy számmal voltak vármegyénknek lakói, a mennyiben Hradszky a *huszonnégyszáz* *plebánus fraternitása* keletkezését a lőcsei krónika és más általa említett körülmények és okiratok alapján az 1248 évre teszi,¹⁾ és így, ha *huszonnégyszáz* voltak a plebánusok, kellett ugyanannyi községnek is lenni.

A *tizenegy* és *huszonnégyszáz* község közti látszólagos ellenmondás szerintem nem ellenmondás. Jordán comes épen az 1241—1248 évek közt fekvő *hét* esztendő alatt fejthette ki leginkább az új bevándorlások szervezése nagy munkájában azt az erélyét, melyet IV. Béla király a toporczy első, vagyis 1256 évi donatiójában örökített és jutalmazott meg.

Mi tehát, azt hiszem, bátran elfogadhatjuk szilárd kiindulási alapúl, hogy a Menedékkő megszállása előtt *tizenegy* volt a szervezett községek száma.

De ekkor azt nem tudjuk, hogy hány lélekszámra tehesünk átlag egy-egy községet? És szintűgy nem tudjuk, hogy e községeken kívül még hány száz vagy ezer családfő lakhatott szórványosan, kiki a maga irtásain szerteszét a vármegyében, községgé, plebániává még nem szervezve. Ha a *tizenegy* köz-

¹⁾ Anno 1248 ist die Brüderschaft der 24 Pfarrherren eingerichtet worden.

séget minimális számítással egyre-másra 500 lélekkel veszszük fel; ha hozzáadunk egy-két ezeret szórványos lakókból és néhány ezeret a Sajó-parti vesztett csatából az északi hegyek felé menekülőkből; de viszont lecsapunk egypár ezeret olyat, a ki távolabb lakván a Látóhegytől, nem ide, hanem szerteszéjjel, a közelebb eső Táttra sziklás búvó helyeire menekült: körülbelül megemlítettem mindazokat az alapokat, melyeken az olvasó maga hozzávethet ahhoz az ismeretlen emberszámhoz, a mit Jordán a tatárok elől a Látókőre gyűjtött.

Bizonyos előttem csak az, hogy az első rémület napjaiban mindenki akart e biztosnak tartott helyre menekülni, és hogy senkit sem lehetett akkor visszautasítani, és hogy e szerint sok-sok ezereken voltak azok, kik e helyen nagy nélkülözések közt két éven túl kitartottak.

Ezek ott *éltek*, tehát *főztek*, tehát *tűzeltek*. A tüzek füstoszlopai elárulták az ellenségnek otlétöket. Vállalkoztak is bizonyynyal vért, zsákmányt szomjazó kíváncsi tatár csoportok, kik elhagyván a nyerget, gyalog, nagyot kerülve az erdön, közel férkőztek a menedék fensík széléhez s a száraz folyómedren át nekimásztak a sziklabástyának. Jordánnak több ilyen ostromot fegyveres kézzel kellett visszavernie. És visszaverte.

A törhetetlen erély és kitartás végre meghozta a szabaddulás óráját s a nép atyja végre újra hozzáfoghatott a félbeszakadt szervezéshez, a romok fölépítéséhez.

A csodás megmenekülésért az isteni gondviselés iránt mélyen érzett hála jeléül utóbb ugyanezen Jordán kezdésére és meghagyása folytán utódai 1305-ben karthauzi kolostort és templomot építettek a Menedékkő fensíkján. 1307-ben készült el az építkezés és vonultak be a szerzetesek. *Memento mori!*

Ajánlhatom mindenkinek, hogy járja meg ezt a természeti szépségekben is bővelkedő, történeti érdekű helyet. Én ott jártam — kíváncsiságból és kegyeletből egy derék ősrünk emlékezete iránt. Öreg napjaimban valószínűleg meg egy gyermekkori álmomat e kirándulással.¹⁾

Kíváncsi abból a szempontból valék a kérdéses fensíkra, hogy vajjon a helyszíni szemlélet és közvetlen érzéki benyomás *valószínűvé* teszi-e a történetírás által kétségtelennek elfogadott eseményt? *Lehetőnek* látszik-e, hogy ezen a helyen sok ezer ember két álló esztendőn túl, nagy nélkülözések közt összeszorulva tanyázhasson?

¹⁾ Egynapi kirándulás ez, Tátrafüredről Káposztafalváig s onnan este vissza kocsin; Káposztafalvától föl a hegyre s vissza gyalog. Mindenestre jó vezetővel, minőt főtisztelendő Raáb káposztafalvi plebánus úr kitűnő szíveséggel sietett keríteni számomra.

A lapos szántóföldeken és kaszálón keresztül a hegység lábáig jut az ember, oda, hol a Hernád most megint eltűnik szem elől az említett betörő kapuján át a hegyközi sziklamederben. Innen meredek és tekervényes elhagyott erdei úton két órai gyaloglás és olykor mászás után egy igen nagy, lakásabban lejtő tisztáshoz érünk és rajta a jókora tért elfoglalt hajdani karthauzi kolostornak s a tőle némi távolságban — úgy látszik — külön épült templomnak omladéakaihoz. Tisztán kivehetők voltak a kolostor terjedelmes udvarát körülvevő egyes cellák helyei, hol egykor el-elhangzott a *Memento mori!* — s amott a templomból még kivehető volt az, hogy hol állott egykor az oltár. Feltűnő volt, hogy a falak, a mennyre még kő kövön állott, és körül a dűledék is mind, annyira vakító fehérek, hogy sértik a szemet a nyári verőfényben; az egykor köb-alakúvá faragott kövek szegletei pedig gömbölyűek. Ilyennekké nyaldosta a mészke kockákat a századok esője. . . . A kolostor tövében, hol gondozott kert lehetett, forrásra, és odább a kis konyhai halastó (piscina) helyére is rátaláltunk. . . . A tisztás lejtőjén fölfelé haladva, bővizű kútra akadunk, melyből most is itatnak a pásztorok. Kövér legelőn át, festőileg szétszórva díszlő bokrok, majd meg terebélyes fák közt hirtelen ezen első (vagyis alsó) fensíknak sziklás széléhez értünk, hol, a ki szédül, megtorpan, mert hirtelen-váratlan a Hernád víztükrét pillantja meg csillogni szédítő mélységben. — A marhacsapás és elhagyott erdei út nyoma jobb-kézt — vezetőnk állítása szerint — félóra járás után egy másik, és ugyanannyi idő alatt egy harmadik, a legmagasabb és legmesszebb látó hasonló tisztásra vezet. Nagyon szerettem volna alaposan oldani meg feladatomat, de a haladott idő és az alföldi útítársam iránti tekintet visszatértettek a kirándulásból.

Hát a benyomás, melyet a helyszín szemléletéből nyertem, minő feleletet adott nekem a fölvetett kérdésre? Azt, hogy ha számba vesszük, mikép a Látókővel összefüggő hát-tért Liptó, Gömör és Abaujvár megyék közepéig elterjedő, csak sziklagerinczek, bércei siók, mély vízmosások és távolabb szűk völgyek által megszakított rengeteg őserdő alkotta, mely akkori irtatlan folytonosságában nagyobb lovas tömegek számára még a Látókő gömbölyűen terepélyes tetejénél is nehezebben volt megközelíthető: igenis *lehető és valószínű*, hogy e helyen sok ezer ember két éven túl szorongott, irtott, ácsolt, s a kidöntött szálfákból legott ideiglenes faházakat rótt össze, ugyanarra a mintára, mely a szepesi falvakban, sőt nemesített utánczásban a Tátrafüredek és ezek környéke úri nyara-

lóiban még ma is dívik; hogy vadászatból, állattenyésztésből, sőt az új irtásokban kertelésből és némi gabnatermesztésből is, mindenesetre nagy nélkülözések közt bár, de meg tudott élni, — kétségkívül nagy fegyelem s egységes böles kormányzás alatt.

És hányan pusztultak el a két esztendő alatt, a szűk helyen együtt szorongás, éhínség s az időjárás viszontagságaitól előidézett betegségekben, részint az ellenség támadásainak visszaverésében? és hány ezer megmentett emberrel szállt alá Jordán a Menedékkőről a veszedelem lezajlása után?

A krónikák ezekre az érdekes kérdésekre sem adnak határozott feleletet, csak annyit említenek, hogy nagy volt a menekültek közt a halandóság.

De a tényleg megmentett régi telepések száma jelentéktelen nem lehetett, mert különben a történelem nem úgy örököltette volna meg ezt az epizódot mint *szerencsés* eseményt, mint kivételest és örvendetést az országos nagy pusztulással szemben. Jordán és fiai nem építettek volna azon a helyen fogadalmi templomot és kolostort népeik szerencsés megmeneküléseért való *hála* fejében, ha mindössze néhány száz ember megmaradása lett volna ezen mentő kísérlet eredménye.

Vitátlan tény az, hogy a tatároktól elhagyott állapotban talált és porig égetett szepességi városoknak meg falvaknak hamvaikból föltámasztása, a Szepesség újjászervezése nagy műveletéhez az emberanyag *törzsét* a Menedékkőről visszatért régi telepések képezték. Ezt azután Jordán új bevándorlók behozatalával szaporította. A megmenekült régiek s az új bevándorlók közti arány megállapításához hiányzik minden támpont. Bizonyos csak az, hogy a Szepességen 1248-ban megint létezett huszonnégyszáz lakosságából ennél kevesebbet vélünk új bevándorlónak: annál többre kell tennünk a Menedékkőről hazakerültek tömegét.

* * *

És most Weber Samu már idézett műve egy más adatán akad meg figyelmünk.

Az 1245 évben egyszerre nyolcz új kisebb-nagyobb helység támad mint szervezett egyházközség. A Poprád folyó partjain s a magas Tátra lejtőin: *Poprád, Felka, Csőtörtőkhely, Szepesszombat, Nagyszalók és Jégfalu*; a Branyiskó hegy tövében pedig *Zsegra*, s közbül a mai főhely *Löcse*; 1246-ban *Strázsa*, 1247-ben *Hunfalu*, 1248-ban *Svábóc* és *Libicze*, s csak 1295-ben *Toporc*.

Tehát a Menedékkőről való leköltözéstől számítva, a mi

1243-ban eshetett meg, 1248-ig, rövid öt esztendő alatt *tizenkét* új telep, a mely közül *hét* ma is város.

Mit jelent ez nekem? Azt, hogy mihelyt tatárjáráskori mentsvárukból le a völgyekbe szabadultak a szepeességi félbeszakadt telepítés intézői, tehát a szászok grófja Jordán, és ha akkor még életben volt, atyja Arnold is, az új vármegye főispánja: rögtön abban fáradoztak Németországgal s a szomszéd Lengyelországgal föntartott összeköttetéseiknél fogva, hogy onnan új kivándorló rajok költözzenek a Kárpátok aljára. És láttuk, hogy a fáradozás kitünően sikerült.

Ha pedig a fönti évszámokat (1243—1248) nemzetségünk toporcz-pataki első donatiója évszámával (1256) összevetve, figyelemre méltatjuk azt a körülményt, hogy Weber szerint Toporcz helysége csak 1295-ben fordul elő mint szervezett egyházközség, akkor legyen szabad ebből eleinknek nagyfokú önzetlenségére s a közügy iránti kötelességtudására következtetni, melylyel a külföldről beszivárgó emberanyagból nem a maguk birtokát siettek mindenekelőtt parasztokkal benépesíteni, hanem csak mikor már a koronának adózó s önkormányzattal és szabad gróf-választással bíró városok számát sikerült megszorítani: akkor gondoltak önhasznukra és alapították meg a népség szegényebb hulladékából első ősi fészkünket Toporcz falut, — harminczkilencz évvel a terület megszerzése után.

* * *

Államforma változás, valamint monarchikus államban a dynastia változása mindig nagy veszedelem egy országra nézve. Mert ellenséges pártokra szaggatja a nemzetet s megbontja az egységet, mely maga az erő.

Csapás csapásra! Alig telt el több egy félszázadnál, és a tatárdúlásra rá következett az Árpád-ház férfiágon kihalása. 1301-től közel tizenkét évig királyválasztási visszavonás, ellenkirályok és pártok polgárháborúja dúlta az országot, melynek nagy részei pártütő oligarchák zsákmányává lettek. — A Német-ujvári grófok a Dunán-túl, a korona elrablója Apor László vajda Erdélyben, Trencsényi Csák Máté a Vág-völgyében függetlenül uralkodtak, — az utóbbi a morva határtól le Komáromig.

A nemzet végre is megelégette az ország pusztulását s a már három ízben megkoronázott Anjou Róbert Károly királyt negyedszer is megkoronázta, ezúttal Szent István visszaszerzett igazi koronájával. Ekkor a király a vele még egyre daczoló Trencsényi Csák Máté s az ezzel szövetségzett Amadéfiak megtörésére indult. A pártütők kezén lévő erős

Sárosvár vivásában kudarcot vallván, a Szepességre menekül. Itt őseink: István a szászok grófja, ennek testvérei, Jordán és Arnold, nemkülönbén unokatestvérök Gyula (tehát négyen a családból), valamint a János-rend lovagai segítségével új haddal szaporítván seregét, a kassai hegy alá vonúl. Ott a *rozgonyi* síkon akad össze Trencsényi Csák Máté seregével, és sokáig változó szerencsével hullámozó nagy véres csatában győzi le ellenségeit. Ezt a győzelmet főleg a szepesi dandár élén a négy Görgey dönti el. Károly király 1317 évi nov. 11-én kelt oklevelében részletesen elmondja, hogy az ő szeme láttára mind a négyen sebekből vérezve küzdöttek mellette, s az egyik közülök, Jordán, ott meg is halt. Erdemeikért, vérük hullásáért és testvérök Jordán haláláért erősíti meg a túlélőket és fiutódaikat minden eddigi birtokaikban; s mind őket, mind összes birtokaikat Szepes vármegye főispánjának bíraskodása és hatósága alól különös királyi kegyelemből minden tekintetben kiveszi.¹⁾

Károly király másik oklevele²⁾ a családot a Kun László

¹⁾ Carolus dei gratia Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. rex ... Ad universorum tam presentium quam futurorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod nos, consideratis ... meritis comitis Stephani comitis terrestres de Scepus, et Arnoldi, filiorum Elye, item comitis Gyula filii Hannus, fidelium nostrorum, quibus nobis ... specialiter in conflictu nostro, quem contra Demetrium filium Nicolai, item filios Omodei condam palatini et totam potentiam Mathei de Trenchen emulos et infideles nostros, in *Buzgun* habuimus, iidem Stephanus, Arnoldus et Gyula comites, in conflictu eodem, in conspectu nostre majestatis viriliter dimicantes, cum effusione sanguinum ipsorum, non parcentes rebus et personis, multiplicitate studuerunt complacere, et in ipsa pugna Jordanus frater eorundem exstitit interemptus. Volentes ... pro morte predicti Jordani ... et pro effusione sanguinum ipsorum occurrere regio cum favore, licet ipsi respectu suorum servitiorum multo plura a nobis habere mererentur, tamen in recompensationem suorum servitiorum promissimus eisdem, quod ipsos in possessionibus a predecessores nostris regibus Ungarie et a nobis obtentis et demum per nos confirmatis eisdem, quas videlicet nunc ipsi possident, perpetuis temporibus indemnes manutenebimus in filios filiorum suorum, et conservabimus, regia auctoritate mediante, sine preiudicio iuris alieni. Eisdem et universas possessiones ipsorum a iudicio et iurisdictione comitis et castellani nostri de Scepus pro tempore constituti in omnibus articulis causarum penitus exhimentes, de gracia speciali. In cuius rei memoriam perpetuamque firmitatem presentes concessimus duplicis sigilli nostri munimine roboratas. Datum per manus discreti viri magistri Joannis, Albensis ecclesie prepositi, aule nostre vicecancellarii et archidiaconi Kukulensis, dilecti et fidelis nostri, anno Domini M. CCC. XVII-o. pridie Idus Novembris, regni autem nostri anno similiter decimo septimo. (Hartyára írott eredetije, melynek vörös és zöld zsinegről függött pecsétje letörédezett, a M. Nemzeti Múzeum könyvtárában, a Görgey család levéltárában őriztetik.)

²⁾ *Wagner*: *Analecta Scepus*. I. 118. 1.

király adományából bírt Görgő falu birtokában megerősíti, egyúttal az addig évenként fizetett egy arany forint adó terhe alól fölmenti és czímerét jóváhagyja. Ettől kezdve válik állandóvá a *Görgey* családnév is.

A czímer: vad ember, kezében gyökerestül kitépett tölgyfával, mellén keresztül haránt tartva azt, és tölgyfalomb koszorúval feje és lágyéka körül, a hármass hegy fölött, — az erdő-irtás és az erő jelképe.

* * *

Weber Samunak a *Szepesi Lapok* 1894 évi márczius 18-iki számában ily cím alatt: *Két előkelő szepesi család viszályai és azok következményei*, — közzétett érdekes korrajzból átvesszem a következő részletet:

II. Endre nejének Gertrudnak, közkedveltségű nevelője Adolf vala, ki szepesi prépost lett és mint ilyen számos követ-ségben járt. A nagy befolyású Berthold kalocsai érsek ajánlatára Endre király Adolfnak és nővérének, Rudger nejének, a Poprád partjain fekvő szabad területet adományozta, melyen Nagy-Lomnicz, Hunfalu, Ó-Leszna és az 1301-ben elpusztult Maklár falu — most (romolva) Matlárháza — épültek és a Berzeviczy család őseinek birtokát képezték. E család őse András, Polyán fia, 1290-ben III. Endre király alatt még Nagy-Eőr, Landeck¹⁾ és Rókusz birtokába is jutott. A Rudger-Berzeviczyek hatalmas családdá növekedtek a Szepességben. De egy másik család is ily kitüntetésekben részesült és ily királyi adományokkal gazdagodott. És ez volt a Görgey család. Ősök Jordán, már IV. Béla királytól 1256-ban egy erdőterületet kapott, melyen Toporcz épült; mert a mongolok pusztításai után sokat fáradozott az elhagyott vidék megnépesítésén. E család tagjai majd mint szepesi grófok a békés igazgatás terén, majd mint merész és vitéz katonai vezérek, kiváló szerepeket játszottak a királyok szolgálatában, kiktől új meg új adományokkal láttattak el, mint p. o. Görgő vidékén is. Két hatalmas egyén vagy család egymást támogatva haladhat és fejlődésnek indulhat, vagy egymás ellen törvén, magának árt. Az ellenséges indulat kitört a Rudger-Berzeviczy család és a Görgey között. Egymásnak óriási akadályokat vetettek az útba. A hosszas kölcsönös bosszantásoknak, veszekedéseknek vége nem lett. Sőt az erőszakoskodások sem maradtak ki. Így megtörtént, hogy ily vetekedés alkalmával Görgey Arnold grófnak fiát Frigyst, a Rudgerék megölték.

¹⁾ Lándok.

Kakas mester, a Rudgerék egyik tagja, békés hajlamai miatt általában becsültetett és mindenütt bizalomnak örvült. Ő legjobban únta a vad és a keresztyén szeretetet sértő állapotokat. Minden áron ki akart békülni. Arnolddal, a megölt Frigyes atyjával a kiegyezkedés terére lépett. A megállapodás oly értelemben történt, hogy a köztük fenforgó ügyet közösen választott bíróságra bizzák és annak ítélete előtt okvetetlenül meghajolnak.

A kemény ítélet 1307-ben márczius 29-én hozatott ily értelemben: Kakas mester és testvérei, rokonai, kötelesek bocsánatkérés végett száz ember kíséretében a sértett fél, Arnold előtt megjelenni. Lank Hermann, valószínűleg Frigyes gyilkosa, zarándoklásra ítéltetett; és pedig köteles négy társával először Rómába menni, onnan pedig, két társát otthon hagyva, a compostellai Jakabhoz és onnan az aacheni boldogságos Szűzhez. A vérdíj 200 márkában állapított meg, melyből a zarándokló Lank Hermann, költségeinek fedezésére 50 márkát kapott. A megölt Frigyes engeszteléseért azonfelül tartozott Kakas 4000 misét olvastatni és hat klastromot alapítani.

A Rudger-Berzeviczy család, de kivált annak békítő feje Kakas, abban megegyeztek, hogy a többek között egy karthauzi klastromot alapítanak a Lengyelországgal határos Dunajecz Szentantal-völgyében, Lechnicz kis falu közelében. Már az építéshez akartak fogni, midőn nem várt oldalról akadályok támadtak. Márton, a *menedékszirti* (Lapis refugii) karthauziak perjele veszélyesnek tartá, hogy ily szegényes vidéken új zárda építtessék, melynek azután talán anyagi gondokkal kell küzdenie. Utoljára Márton perjel és Kakas mester abban egyeztek meg, hogy az új zárda, mint a menedékszirti régi zárda fiókja építtessék fel, és a lechniczi zárda szánt birtok a menedékszirtire ruháztassék át, melynek kötelességéhez fog tartozni az új fiók-klastrom anyagi gondjait viselni. Kakas tehát az egész 62 *laneus*-ból ¹⁾ álló lechniczi birtokát, a halászati jogot a Dunajecz folyóban és — miután az is kevésnek mutatkozott — Neymbroch nevű malmának felét Sárosban, és ugyanazon nevű falu béréből évi három márkát adományozott és ruházott át a menedékszirti karthauzi klastromra, hogy új fiókját a Dunajecz partján elláthassa a szükségességekkel. Az adomány és a szerződés a szepesi káptalanban 1319 évi május 9-én megerősítettet. A királyi megerősítést megadta I. Károly Temesvárról, 1320-ban május 4-én.

¹⁾ Egy *laneus* = 34 királyi hold.

Ezen nehézségek elhárításával mindjárt megkezdődött az építkezés a Dunajecz regényes völgyében, szemben a festői Korona-hegygyel. Az egész zárda idővel kettős kőfallal lön bekerítve. — A templom eleinte csak fából, későbbben igen díszesen kőből épült. A sekrestyéből a könyvtárba nyílt az ajtó. A tizennégy cella mindegyike külön kertecskével volt ellátva. Az épület legnagyobb része vörös cserépszindelyvel volt fődve, a honnan nevét is vette: *Vörösklastrom* (Rubrum claustrum, Cservenij klastor).

A klastrom fölépítésével Kakas és családja mindent megtettek, a mire a kibékítési ítélet által köteleztettek.

És a béke a két hatalmas, a Rudger-Berzeviczy és a Görgey család közt megint helyreállott; persze, a mint láttuk, a Rudgerék kénytelenek voltak óriási szellemi és anyagi áldozatokat hozni.

Igy tehát a két család viszályának volt következménye a *Vörösklastrom*, melynek jótékony hatása a középkorban századokra terjedt ki. E történelmi ténnyel egyszersmind be van bizonyítva a Vörösklastrom tulajdonképeni eredete, mely eddig rendesen csak úgy adatik elő, hogy Kakas mester szabad akaratából építette a menedékszírti zárda fiókját, holott külön békebírótság által *köteleztetett* a kegyelet e munkájára és más egyebekre. — Eddig Weber.

* * *

Itt most elhagyom az adatok szigorúan időszerinti rendjét; mert leghelyesebben itt tartom közlendőnek az 1240 évtől egészen 1848-ig terjedő névsorát nemzetségünk mindazon kétségkívül érdemes tagjainak, kik ezen hat évszázadot meghaladó idő alatt Szepesben a vármegye főispánjai, százszok választott grófjai, alispánok vagy országgyűlési követek valának.

Közlöm pedig Szepes vármegye érdemes levéltárnokának, Sváby Frigyes barátomnak részemre szíves készséggel készített összeállítása szerint.

*

Névjegyzéke azon görgői és toporczi Görgey-családbelieknek, a kik Szepes vármegye területén főbb tisztségeket viseltek.

A) Nyomtatásban megjelent irat-közlések szerint.

I. *Vármegye főispánjai* (comites parochiales sive castellani):

1240. Arnoldus (*Wagner*: *Analecta Scepus*.)

1280. Elias (Bél Mátyás),

1317. Stephanus (Bél Mátyás) Elias fia.

II. *Szepesi szászok grófjai* (comites Saxonum de Scepus):

1240. Jordanus,
 1270. Arnoldus,
 1271. Detricus (a Svábyak öse),
 1280. Elias.
 1299. Jordanus,
 1307—1312. István,
 1326. Gyula,
 1328. István,
 1407. Jakab.

III. *Vármegyei alispánok*:

1375. magister Jordanus (Wagner szerint),
 1450. Benedictus de Garga.

B) Szepes megye levéltárában őrzött jegyzőkönyvek szerint.

III. *Vármegyei alispánok* (folytatólag):

- 1548—1555. Görgey Lőrincz,
 1567—1570. » Kristóf,
 1574—1580. » Kristóf,
 1581. » László,
 1585—1588. » Kristóf,
 1599. » Jordán,
 1605—1609. » Kristóf,
 1610—1617. » Kristóf,
 1617—1622. » Vilmos,
 1668—1670. » Ezechiel.
 1684—1697. » Boldizsár,
 1698—1703. » Ferencz (labancz),
 1703—1706. » János (kurucz).

Eddig csak egyetlen alispáni tisztség divott; 1711-ben szerveztetik a *másod-alispáni* tisztség.

- 1711-ben először Görgey Lőrincz másod alispán
 1713—1719. » Ferencz első »
 1725—1730. » Zsigmond » »
 1747. » Ezechiel másod »
 1754. » Ezechiel első »
 1767—1772. » János másod »
 1802—1813. » László » »
 1838—1848. » Arnold » »
 1862. decz. 14—1865. » Géza első »

IV. *Szepes vármegye országgyűlési követei*:

1572. Görgey Kristóf,

1574.	Görgey	Kristóf,
1582.	»	László,
1583.	»	Kristóf,
1597.	»	Jordán,
1609.	»	Kristóf,
1613.	»	Kristóf,
1618.	»	Vilmos,
1619.	»	Vilmos,
1647.	»	Ezechiél,
1648.	»	Miklós.

*

Sajnos, hogy a megyei követek ezen névsorát a megyei levéltárban őrzött adatok alapján a jelenkorig folytatni nincs módomban. Tehát csak azt iktatom még ide, hogy közel 200 évi hézag után (mely idő alatt családunkból többen viselhették a megyei követséget az országgyűlésen) *Görgey Márton* az 1839 évi pozsonyi országgyűlésen Zsedényi Eduárddal együtt volt Szepes vármegye követe; ezen Márton fia *Géza*, az 1867-iki pesti kiegyező országgyűlésen volt a megye löcsei kerületének képviselője; végre *Görgey Béla*, 1887—1895-ig Sáros vármegyének girálti kerületét képviselte az országgyűlésen.

* * *

Azért tartám itt és most helyén valónak az iménti névsort egyvégtében közbeszúrni, mert ez mutatja, hogy családunk egyfelől azon hatalom és befolyás tekintetében, melyet az egyéniségeken kívül csak a nagy vagyon szokott biztosítani és föntartani — tehát kétségtől valóan és nagy földbirtok tekintetében is — már a XIV-ik században hanyatlásnak indult; másfelől életerő és életrevalóság tekintetében túlélte a századok viharait és viszontagságait.

Miután nemzetségünk Szepes vármegyének 1240-től 1317-ig három főispánt, a szepesi szászok önkormányzatra szabadalmazott egyetemének 1240—1407-ig, tehát az Árpád-ház és az Anjouk uralkodása alatt, kilencz választott grófit adott, azontúl ezen főméltóságok a vármegyében más, újabban emelkedő családok: a Homonnai Drugeth (1301), a Perényi (1434), a Zapolyai (a XV. század második felében), a Thurzó (1584) s legújabban a Csáky nemzetség érdemes fiaira, a szászok városai provinciájában pedig szintén másokra szálltak át.

Atyám beszélte családi hagyomány szerint, hogy a nemzetség korai hanyatlását vagyonban s következképpen tekintélyben és befolyásban, Trencsényi Csák Máté bosszuállása okozta, aki a rozgonyi vereség után is a szomszédos Vág-völgy hatalmas

kényura maradván, be-betört a Szepességre s a rozgonyi hősök nemzetiségének birtokait pusztította. De a míg pl. a Homonnai Drugethek és Thurzók címereit már régen fejjel lefelé fordították, addig az Arnoldok és Jordánok ivadéka, vagyonban megfogyva bár, Isten jóvoltából mind e mai napig számos ágban és hajtásban él, ép és erőteljes, hasonlóan a vele közel egykorú toporczi nagy hárshoz.

Életrevalóságát pedig őseinknek bizonyítja az, hogy mikor a földbirtokban való szegényedés folyamatában az országos főrendek sorából ki, s a másod sorba leszorultak, akkor is, a szerényebb színvonalon, tömött sorban szolgálták a hazát mint alispánok, vagy más megyei tisztségekben, számosan pedig mint jó és vitéz katonák.

Feltűnő és érdekes előttem, hogy az 1450-ben élt alispán, Benedictus de Garga közt, meg az 1548—1555-ig ugyanazon hivatalt viselt Görgey Lőrincz közt, épen két esztendő híján egy egész század folyt le, mely alatt senki családjunkból nem választatott a megye kormányzására. S épen ezen időszakba esnek: 1520-ban a *reformáció* kezdete Magyarországon s a protestánsok ellen jószág- és fejvesztést rendelő 1523 évi országgyűlés, és csakhamar rá a mohácsi vész után a Habsburg-ház trónra jutása, — mind oly események, melyek nem kedveztek az olyan család gazdagodásának, a mely a fel-földön a reformációt az elsők közt tette magáévá s azt lelkesülten oltalmába vette.

És ugyanebbe az időbe esik az 1539 esztendő is, a mikor Szepes vármegyének új címerét és pecsétjét állították össze és fogadták el a régi helyett, — a ma is használatban levőt. Összeállították pedig a Thurzó, Berzeviczy, Korotnoky ¹⁾ és Dráveczky nemzetségek címereiből. A Görgeyek vadembere — valamennyinek a bátyja — kiszorult belőle. Ez maga is jele a család azon időbeli hanyatlásának.

ID. GÖRGEY ISTVÁN.

¹⁾ Az *egyszarvú* a most már kihalt Korotnoky család címeréből került bele, a mint ezt Szepes vármegye 1592 évi jegyzőkönyve tanúsítja. Olv. Évkönyv, V. 13. 1.

NÁDASDY FERENCZ MINT ÍRÓ.

Kevés, igen kevés, a mi maradandó értékűt a régibb magyar irodalom föl tud mutatni. Az örökös harcztól nem érték rá írni az emberek. A három részre tépett országban csatáztak, vagy pihentek a harcz után. A theologusok pöröltek szóval és írásban egymás ellen, vándordeákok pengették a lantot, kegyetlen rímekbe szedve a szent történeteket, az ősök vitézi tetteit, uraik dicséretét; igazi irodalomnak híre-hamva sem volt. A francia király, a míg zászlait messze lobogtatták diadalmasan, ráért fejedelmi bőkezűséggel aranykort deríteni a francia irodalomra ugyanez időben. Magyarországon a király idegen volt és az maradt, a főurak kemény, harczhoz szokott faj, kiket a béke idején is jobban érdekelt a szép paripa vagy riadó vadászat. Két főúr válik ki csupán ritka műveltségével e nyers korszakból, az egyik *Zrínyi Miklós*, a másik *Nádasdy Ferencz*.

Zrínyi Miklós egész pályája teljes világításban ragyog. Sokszor leírták a csáktornyai várkastélyt pompás műkincseivel, gazdag könyvtárával, a hová a délczeg dalia pihenni és szórakozni tért haza. Költőnek oly nagy mint vezérnek, írónak oly kiváló mint államférfiúnak. Fényes, tündöklő pálya, melynek egy feldühödött vadkan agyara vetett hamar véget.

Nádasdy Ferencz is beírta nevét a magyar história könyvébe.¹⁾ Tragikus sorsa ép úgy ismerős, mint arczképe kissé beesett, méléző szemeivel, kopaszodó magas homlokával. A Nádasdyak eszét családi örökül nyerte, míg másfelől az izzó Báthory vérből is folyt valami ereiben. Nagy tervek forrtak a fejében s erős nagyravágyás lakott a szívében forró, lángoló magyar érzéssel egyetemben, de nem volt a gyors cselekvés embere, talán mert a mélézés természete volt, talán

¹⁾ *Pauler Gyula*: Wesselényi nádor és társainak összeesküvése. — *Acsády Ignác*: Magyarország története I. Lipót és I. József korában. (*Szilágyi S.* a m. nemzet története, VII. köt.)

mert reális érzéke félt bizonytalan útra lépni. Politikai szerepe oly fontos és oly tragikus volt, hogy nem is csoda, ha mellette az író egészen háttérbe szorult.

Dúsgazdag volt, művelt és világlátott. A pottendorfi kastélynak nem kellett szégyenkeznie a csáktornyai mellett. Nagy könyvtárral bírt, a mi nagy szó e korban. Gondosan elrendezve, halálakor javarészből új táblába kötve, — mintegy 9—10,000 forintba becsülték, — *exlibris*-szel ellátva, a mi a Nádasdy-czímet mutatta.¹⁾ Rendes katalogusa is volt. Benne képviselve minden szak jóformán: egyházi és világi tudomány, természettudomány, humanisták, szent és profán történet.²⁾

Nádasdyt katonai dolgokban is tekintélynek tartották, de ő vezér soha sem volt. Dolgozott észszel és pennával. 1658-ban adja ki a törvénygyűjteményekhez szerkesztett tárgymutatóját,³⁾ 1659-ben Révay Péter *Centuriae septem de monarchia et sacra corona regni Hungariae* cz. munkáját, azután az esztergomi és nagyszombati zsinati határozatokat az esztergomi egyházmegye számára.

1664-ben *Mausoleum regni Hungariae* cz. munkát ad ki Nürnbergben latin és német nyelven. Folio alak, Rubens modorában rajzolt címképpel, a magyar vezérek és királyok képeivel — jórészt kifejező arccsal, torzonborz bajusszal és óriási csizmában — ékesítve. Nem tudjuk, ő maga írta-e.⁴⁾ Szellemé az övé, ajánlása lelkesen emlékezik a magyar dicsőségre és azt hirdeti minden lapja. Thuróczi nyomán jellemzi a királyokat, az ellentéteket kedvelő élénk stilusban, s mikor Attilára kerül a sor, drámai módon magát az Isten ostorát szólaltatja meg: »Pavete reges! Formidate principes! Timete regna! Perhorrescite populi! Metuite gentes! Ingemiscite urbes! Trepida munde! . . . Acue ferrum miles!«

Azonban a mi Nádasdy nevének súlyt ad, nem e munkái, hanem azon két irata, melyet maga sohasem adott ki. Az egyik az *Elmélkedések*, a másik az *Oratio*. 1667—68-ra tehetjük írásuk idejét.⁵⁾ Nem az a Nádasdy írja, a ki Mausoleumában a Ferdinándokat Atlashoz hasonlítja. A haza keserű sorsa és saját nagyravágása egyaránt kiragadták az ország-

¹⁾ Varju Elemér: Az iparművészeti muzeum *exlibris*-kiállítása. Magyar Könyvszemle, 1903.

²⁾ Sitte Alfréd: Gr. Nádasdy Ferencz művei és könyvtára. Magyar Könyvszemle, 1902.

³⁾ Cynosura iuristarum, loca decretalium et articulos novissimarum constitutionum inclyti Regni Hungariae . . . repraesentans. Pottendorf, 1658.

⁴⁾ Sitte id. m. Horányi után határozottan Nádasdyt tartja írójának. Pauler id. m. nem dönti el a kérdést.

⁵⁾ Pauler id. m.

bíró a cselekvés terére. E két munkában benne van az egész Nádasdy. Az *Elmélkedések*-ben, a mint redőzött homlokkal kantározza föl eszét, hogyan lehetne kigázolni a bajokból; az *Oratio*-ban, a mint ostromozza a nemzet hibáit, kardjára csap és kiáltó szóval buzdít.

Az *Elmélkedések*¹⁾ hangja nyugodtabb. Az ország siralmas sorsát festi, azután azon töpreng, hol lehetne segítséget találni? Az országgyűléstől nem lehet sokat várni; fegyveres fölkelés segíthetne, de kockázott a siker; külföldi segély használhatna: sorra veszi a törököt, németet, csehet, francziát, lengyelt; mindegyik mellett fölhozza az okokat, hogy sorra megczáfolja és kimondja, hogy a magyar csak saját magában bízhatik.

Az eleje történeti kép Magyarország akkori állapotáról, de nem a történetíró hideg szemével nézve a dolgokat. Erős magyar érzés forr az íróban, mely föl-föllázad. Első mondata is szenvedélyes: »Utolsó romlásban forog a valaha másoknak rettentésére dicsőséggel tündöklő magyar nemzet«, s nyomban rátámad a német uralomra, mely minden bajnak oka. Egyenlenséget szít a magyarok közt, fölguytja a vallási vizsályt, »egymás ellen üstököli« őket s katonaságot küld az ország nyakára, a mely védelem helyett pusztítja. Keserűen emlegeti a most való »színes békességet.« Minden szabadságunk az, hogy »az articulásokban beírják: Libere elegimus.« »Kötés papírosok telhetnének méltó igaz panaszainkkal.«

Az országgyűléstől nem remél semmit. Kimélet nélkül mondja el a magyar nemzeti hibáit: nem tud megegyezni, nagy zajt üt mindennel, s ha végül mennének is valamire, a császárság úgysem erősítené meg.

Másik segítség volna a fegyveres fölkelés. Itt következik az egész munka legszebb része. Az addig egyszerű nyelv ékessé és ragyogóvá lesz, mikor a magyar vitézségről beszél. Vérteli magyar tulajdonság, a minek dicséretével telve vannak a régi magyar írók. Zrínyi szerint a legvitézebb embernek van a legtöbb becsülete.²⁾ Minden magyar úr büszke volt vitézi voltára. Könnyelmű hadvezér, rossz katona akárhány akadott, de mind vitéz ember volt. És az író szenvedélye föllobog, mikor a néme-

¹⁾ Kézirata a budapesti egyetemi könyvtárban: Kaprinay-gyűjt. XXXIII. köt. 1705-ben II. Rákóczi Ferencz kinyomatta. Gr. Ráday László 1868-ban kiadta a *Hon* 203—213. számaiban. Ő a szerzőséget Ráday Pálnak tulajdonította, a mit csakhamar kétségbe vontak. Pauler (*Századok*, 1868) Zrínyi Miklóst tartotta szerzőjének eleinte, míg a bécsi állami levéltárban meg nem találta német fordítását. Id. m.

²⁾ Vitéz hadnagy.

tet becsmérli, a ki ezt a harczos nemzetet megrontotta: »Tudta azt mindenkor a német, katonább a magyar nálánál, s azért is vetette le vele nyakából sok hamis mesterséggel fegyverét. Másik pedig azért, hogy a dicsőség pálmáját el ne nyerje ellene; ha azért régi igaz magyar anyád szopott teje után természetben öntetett bátor szívedet, vitéz eleidtól maradott s már régtől fogva szögön függő paisodat s fegyveredet elővészed s abban öltözől, hidd el, édes magyarom, nemcsak e világ előtt léssen meg vitézi híred s neved, sőt rossz szomszédoknak kevély, de puha fényes palotájához szokott pompáját Istened s karod lábad alá hódítja neked is.« Olyan pásztora a német a magyarnak, mint farkas a báránynak. Határai átengedésével szerzett békét a törökkel, feleségi, gyermekei odaadásával, magyar vérrrel írta diplomáját. Lator praktikákkal kitépte tollát, s a nemzetet, mely valaha paizsa volt, a hálátlan lábakapczájává akarja tenni. Azért úgy vigyázzon a magyar nemzet, hogy bármely perczben kézbe ragadhassa fegyverét, kengyelbe vethesse lábát.

Ez már nem a történetíró szava, ez a szónok izgatása. Hiába hozza fül maga az ellenérveket, hogy a magyar nem tud a fegyelemhez szokni, hogy nincs hadikészsége, serege, — jól tudja, érzi, hogy a magyar »mezőre szokott« nép.

Azután ismét megcsendesedik az író. Teljes nyugalommal és mélyrelítő logikával veszi sorra a szomszéd népeket, kiben lehetne frigyest találni. Ismeri jól a dolgok állapotát, hiszen bennük él. A törököt ajánlja sok ok, de nem bízik benne. A németet kiismertük, összeszoktunk vele, annál kevesebb ok vele szövetkezni: »láttál-e pedig az ég alatt nyomorultabb, puhább, lágyabb nemzetet mezőben a mi szomszédinknál?« Késérű évtizedek tapasztalatai mondatják ezeket, rá gondolván a hitszegő törökökre s a német zsoldos kapitányokra.

Aggódó szemmel néz körül: ki segíthetne hát? A csehet egészen letiporta a német; marad a lengyel és a francia. Mindkettőt élesen jellemzi jó és rossz oldaláról egyaránt. A lengyel, gyors, bosszuálló, könnyű, hatalmas; a lengyel kevély, más nemzetet megvető, maga magával is viszálykodó. Két tör lenne egy hüvelyben, szövetkezvén a magyarral. A francia jó barátja a magyarnak, vitézségben, természetben hozzá hasonló; a francia hamar változó, soha nem állandó; fejedelme tyranus, feslett életű, istentelen. Tör helyett kelepcze. Egyéb népek messze esnek. A mi hátra van, a mi segítene, nem más, csak igaz egyezség, nagy titok, költség, jó fáradság, hamar hozzányúlás. Ma még lehetséges, nemsokára késő.

Nem volt újdonság az ilyenformájú munka. Zrínyi Miklós

ismertté tette már. Nem tudni, mennyi befolyással volt Zrínyi Nádasdyra, de ez írás szellemében van valami a Zrínyiéből. Még a stilusában is, s jellemző, hogy Pauler eleintén a Zrínyiének nézte. Túlon túl hosszúak a mondatai s nagyon tarkítják a latin szavak, a mik e korban már félig-meddig elrontották a magyar nyelvet, de nincs erő nélkül. Biztos szeme van az írójának, mint a sasnak, ismeri a mezőt, a melyen jár, tud jellemezni és az emlékirat közepén szikrát ad és tűzre lobban. De ez még a latolgató, hidegeszű, bár forrószívű Nádasdy. Az *Oratio* mutatja meg ereje teljességében. Amaz érdekes történeti emlék, figyelmet érdemlő munkája Nádasdy tollának; de körmösebb az *Oratio*, ez a szebb, az értékeesebb.

Ugy látszik, ezt később is írta. Mert ez már határozottan a fölkelésre buzdít. Az összeesküvés kiterjedett az egész országban s fő a nemzet összetartása volt. Nádasdy, ki valaha az újonan megtértnek buzgóságával üldözte a protestánsokat, itt már azt írja, hogy »a religióbeli kérdéseket a pokolbeli ördög gyujtotta közénk.«

Kár, hogy Nádasdy nem mondotta el ezt a beszédet, mert méltó volt arra, hogy egész nemzet szíve dobbanjon föl rá s fölkeljen, mint egy ember. Igazi harczra hívó tárogató. Gyujtó tűz lobog benne, mert a szónok lelkében a szenvedély minden húrja pattanásig feszült. Másképen így szólani nem lehet.

»Fényes, tündöklő, mások fölött dicsőséges, mindenektől félelemmel tiszteltetett vitéz magyar nemzet!« . . . (Majdnem ugyanaz a kezdő mondat, mint az Elmélkedésekben.) Az elaluvó gyertyához hasonlítja. Először az ellenség ellen fordul s imígyen jellemzi a császári uralmat: »Akaratja törvény, csalás diplomája, hite megszégésére minden alkalmatosság kedves.« Ez a valódi szenvedély kurta, jellemző szava. Tovább veri a vasat: Isten ostorának, pusztító oroszlánnak nevezi a németet, a ki úgy élesztgeti az egyenetlenséget, mint a kovács a tüzes szénét. Tíz tatár elől elszaladnak, de elegenden vannak a haza négy részének pusztítására.

Most a magyar felé fordul a szónok és önnön nemzetét kezdi ostorozni azzal a kiméletlenséggel, azzal a kemény ostorral, melynek csapása jobban fáj annak, a ki adja, mint a ki veszi. Alábbvalónak nevezi az oktan állatnál. Rákiált, hogy hiúzi szemmel nézze meg, miként fogyasztja oltalmazója. Sorra veszi az ország négy rendjét, hogy tükröt tartson elébe.

Kezdi a papságon. Személyes gyűlölete is sarkantyúzza, s olyan erővel teljes, gyilkos jellemzést ad Szelepcsényi érsekről, a mi méltó volna egy Tacitus tollára: »Esze, mint a

világnak négy részéről fújó forgósél; irigysége, mint az eb; nemzete cseh, de inkább tót, mert valóban tót ember, ki ordét, visét a hamis Mammonára. Edes mézet nyal ajakain, midőn szemtelenül hazud. Gyalázatos fősvénysége, rendetlen költő magaviselete, ocsmány, oktalan, disznó részegsége világ előtt nyilván vagyon.« S a többi sem különb. Gyűjtik a pénzt, de nem jó végre. Rajtuk az Isten haragja, mert a papi jószágok esnek legelsőben török kézbe.

Azután a nagyurakon vág végig az ostorral. Szenvedélye még jobban szikrázik. Ujjainkon számolhatnánk meg, hány nagyúr törődik az ország megmaradásával. Udvari tisztekre vágyódnak, hazudnak, egymás ellen vádaskodnak. Mások bolond haszon-talan épületeket emelnek, mások vadásznak, madarásznak, mások dőzsölnek, részegeskednek, és vannak, a kik a haza javából töltik erszényöket.

A köznemességhez fordul. A gyűlölség kialszik, csak a keserűség haragja ég már: »Volnál még te, szép nemesség, gyönyörű virágban, ha ismernéd magadat.« »Vérkiontás volt annak előtte, kalmár ma a nemesség, ki azelőtt karddal vásárolta a haza határit.« Idegen katonaság ül rajtuk, panaszkodnak ellene, de nincs senki, a ki fizetné a magyar katonát. Vallásbeli kérdéseken pörölnek ilyen időben, emésztí az országot az oltalmazó, a pogány. a nemzet maga; más nemzetek gyalázattal illetnek.

Gondoljanak az elmúlt idők példáira: Bocskayra, Bethlenre, Rákóczy Györgyre; a kincses bányavárosokat vegyék el a csehektől, olaszoktól, nyúljanak a kufárok javaihoz, a míg nem késő.

A negyedik státust, a városokat sem hagyja szó nélkül. Kényesen élők világukat, mesteri a pénznek. Szegénynek nevezik magukat, pedig gazdagok. Inti őket, hogy áldozzanak ők is, mert ha megmarad a haza, megtérül áldozatuk, »ha elvész az ország, a tietek sem marad meg, hanem bitanggá lesz.«

Befejezésül még egyszer megüti a dob: »Országod eleit szóllogasd meg; ha nem használ, nyúlj körmösebb eszközkhöz is, ha hazád ellen valóknak tapasztalod őket. Keress segítséget, a hol találsz és a minő lehet, mert bizonyára majd késő lesz. Ezt a kevés rossz, rajtad heverő gaz népet emészszed meg, szoros utaidat vágd be, végváraidat vedd kezedhez; kicsinytől fogva nagyig kelj föl; megsegét Isten igaz igyedben a hamis esküvések' meg nem állók ellen. Kit adjon Isten.«

Jellemző az aláírás: *Sirokán* keltezi, *Keserű* Péternek írja magát alá.

Nemcsak a XVII-ik századnak, hanem az egész magyar

irodalomnak egyik legszebb szónoki munkája. Tartalmas minden ízében s valósággal művészi a formában. Meg van ékesítve, ki van köszörülve.

E beszéddel Nádasdy letette tollát s az ő szenvedélye is kilobbant. Túlozta benne az ország siralmas állapotát, de az alapja igaz volt. Kérve kérte egyezsége a nemzetet, de hiába. Vissza is vonult az összeesküvéstől, a közügyektől, úgy élt csendesen Pottendorfbán. Meggyülhetett szívében a keserőség, de több hangot nem adott. Nem tudni, mennyi vizasztalást talált családjában, a világi javakban, vagy a könyvek lapjain. Életére megvonták már az íjját. Mikor az összeesküvés többi fejei a bécsi udvar kezébe estek, Nádasdyra is ráverték a bilincset s az *Oratio* maga is ellene vallott.¹⁾ Meg kellett halnia, mert dús volt és mert nagyon szerette hazáját.

* * *

Ez a kor nem volt még a legrosszabb. Az örökös harc z nyerssé, vaddá tehetette az embereket, az osztrák kormány visszaélései elkéséríthették, de erős, bátor fajjal volt dolga, a mely bírta még. A hazaszeretet gyönyörű példái csillognak át e kor sötét háttéréből. A tespedés, a lethargia ideje még messze volt. De előjelei már mutatkoztak. A két veszedelmes véglet egyik példája Szelepcsényi érsek, a ki az udvar kegyét vadászsa és saját hazája törvényein tapos, ha érdeke úgy kívánja. A másik véglet Thököly István, becsületes jó magyar, de teljesen tunya és közönyös, eszem-iszom, dorbézoló ember. Fél kezében a boros poharat tartotta, a másikba kardját szorította; csak a halál vette ki kezéből, de tenni nem tett semmit sem a világon. Eszes jó magyarnak el kellett borúlni, ha végignézett az országon. Kívül-belül vesedelem. Nagyon alkalmatlan viszonyok arra, hogy az irodalom fejlődjék, de lelket rázó tárgy, ha igazi, lelkéből való író veszi a tollára.

Az irodalom első bajnoka e korban Zrínyi Miklós. Hatása távolról sem olyan, mint a mekkorát megérdemelt, de azért az sem maradt nyomtalan. A balszerencse mindenütt gátat vetett neki, hurokkal, törrel, kelepczével, rosszindulattal, gyűlölettel, nembánomsággal kellett küzdenie, s ő még sem élt hiába és tisztán jutott ki ennyi iszapból és sárból. Dolgozott szakadatlanul, nem hagyta nyugodni az ősök emléke és saját lelke.

¹⁾ Elfogatásakor megtalálták iratai között. Pauler (id. m.) csak német fordítását ismerte a bécsi állami levéltárból. Az eredetét — részben Nádasdy saját kezeirása — Károlyi Árpád fedezte föl ugyanott. Veress Endre másolta le és adta ki a *Történelmi Tár* 1896 évi folyamában.

Ha paripájáról leszállt, asztalhoz ült; ha kardját lecsatolta, tollat vett kezébe. Világos, tiszta fej volt, a kinek agyában egész gyönyörű világ forrott. Nemcsak hatalmas, erővel teljes eposa mutatja írói kiválóságát, hanem prózai munkái is. Testtúl-lelkestül magyar, minden íze, vére minden csöppje az, mindazonáltal nincs benne semmi szűkkörűség. A legmagasabb régiókba fölemelkedik egy szárnyecsapással. Mikor a szerencséről, az álomról beszél, aránylag szárazabb *Vitéz hadnagy*-ában, igazi mély philosophus módjára ír, a költészet arany porával hintve be írását. Olykor valami mélabú vet fátyolt reá, de a következő pillanatban élénk, tüzes, erős férfias szenvedélyét el nem bágyasztja semmi kudarcz. Csodálatosan ép és egészséges ember a legjavából. Legszebb prózai emléke e kornak: *A török áfium ellen való orvosság*. Ebben benne van az egész Zrínyi: bajnok, úri lelke, igaz magyar szíve, ragyogó, színes nyelve.

Egy lépcsőfokkal alatta áll a Nádasdy *Oratio*-ja. Az írója kevesebb ember Zrínyinél. A bán fáradhatatlansága, aczél idegzete hiányzik az országbíróból. Szenvledélyében több a salak, egész magában kevesebb az egészség. Zrínyi írói koszorújában *Az áfium ellen való orvosság* csak egy levél, Nádasdynak az *Oratio* úgyszólván egész működése. De ez az egy darab megérdemli, hogy megbecsüljük. Nádasdy egyénisége csak olyan vérbeli magyarnak mutatkozik, mint a Zrínyié. Magyar a hamar-lobbanása, tüze, szenvedélye, magyar az a sajátságos jelenség benne, hogy — Hamlet szavaival — a szenvedély forgószelében is bizonyos mértéket tart. Magyar józanság. Nemzeti a vitézségnek minden fölébe való helyezése, nemzeti az az elfogultság, a mivel becsmérli az idegen népeket. Itt a hibákban magyarabb még Zrínyinél is. Zrínyi is azt írja, hogy egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók, ő is rámutat az idegen népek hibáira, bűneire, de hozzáteszi, hogy egyiket sem akarja kisebbiteni. Mind a kettő egyezségre int, de Zrínyi egészen tisztán, Nádasdy itt is magával hurczolja a pártosság magyar szenvedélyét, epét szórván ellenségeire.

És micsoda nyelven! Még a régiessége is ékességére vagy, mint a bronznak a nemes patina. Nincs olyan színes, olyan fényes, mint a Zrínyié, de magyarabb. Zrínyi sokat olvasta a latin classikusokat s nemcsak deák szókkal rakta tele műveit — szegénynek ítélte a magyar nyelvet, meg szebbnek is tartotta úgy¹⁾ — hanem mondatait is akárhányszor latin formára alkotja. A Nádasdy magyarsága gyönyörű. Minden

¹⁾ A *Szigeti veszedelem* előszavában.

mondata mond valamit, a kifejezésnek ereje van, a nyelv tud leírni, tud gyujtani, lelkesíteni.

Ezek mellett hátul marad a divatos poéta, Gyöngyössi István és Listius László. A Gyöngyössi nyelve csengő-bongó, lágy, színes is, de hiányzik belőle az erő, s a csinos formában igen kevés a tartalom. Színes üveggyöngyök amazok ékkövéhez képest.

A háttért képezik a kor irodalmához a levelezések. Azok mutatják meg, milyen gondolatok éltek az emberek agyában s milyen formában fejezték ki azokat. A nyelvet hallatlan módon rontja a tömérdek deák szó. A magyar igék a szó szoros értelmében megfogynak. Itt-ott fölcsilan valami: Vitenyédi Istvánban sok humor van,¹⁾ Wesselényi Ferenczben sok erő. Némely levelében²⁾ oly súlyosan tud beszélni, mint a buzogány csapása. Kár, hogy uralkodó leveleiben a nyersesség, a mi a nádor jellemében is jókora teret foglalt el.

És Magyarországon még a XVII-ik században is középkor volt.³⁾ E kor emberei a középkor hűbéres nagyurai. A vitézség, hűség, vallásosság mély és egyszerű érzései laknak bennök, a mi képessé teszi őket nemes fellobbanásokra, nagy áldozatokra, de nem gátolja nyersségüket, szilajságukat. Halálos ellenségek az érzelem pillanatnyi hatása alatt kibékülnek s a béke tartós és igaz. Atyafiak, jó barátok rögtöni felhevülésben képesek kardot rántani egymásra. Frangepán a vérpadon Leopold császáráért imádkozik. Wesselényi nádor apródjaival gladiatorvívást rendez.⁴⁾ Bulassa Imre pusztít, rabol, daczol minden égi és földi hatalommal; megidézésre kihívással felel,⁵⁾ — lovag és haramia egyszerre.

S némi középkori jellege van az irodalomnak is. Nagyon szomorú, de való, hogy a XIV. Lajos akadémiaja korában a mi irodalmunk még itt tart. Zrínyi és Gyöngyössi classikus műveltségű emberek, de az ország nem az. A középkori ember, ha tudományosan tárgyal valamit, egyszerűen kétségbeejtő. Az olvasó belevész körmönfont okoskodásába, szószaporításába, ürességébe. Két dologban azonban annál szebb a középkori irodalom. Az egyik a teljesen egyszerű, naiv elbeszélés hangja, a mi némely krónikában ritkaszáppen nyilatkozik meg; azt hinnék manapság már, hogy művészet, pedig csak lélekből jövő keresetlen beszéd. A másik, ha a középkori ember indu-

¹⁾ Levelei. *Magyar Tört. Tár*, XV—XVI.

²⁾ *Századok*, 1869.

³⁾ *Pauler* id. m.

⁴⁾ *Márki Sándor*: Wesselényi Ferencz. (Magyar Helikon.)

⁵⁾ *Pauler* id. m.

latban van, néha ritka erővel teljes módon fejezi ki magát. Élete minden lépten-nyomon koczkán forog, neki igazán csak zarándokút e földi élet, jó és rossz szenvedélyeiben egyaránt nagy és egyszerű, lelke bárdolatlan, de tele költőiséggel s oly izzóra képes hevülni, a miről a művelt modern embernek sejtelve sincs.

E világnak nyomait megtaláljuk még az akkori magyar irodalomban. Cserei históriájának nyelve ugyan meglehetősen elromlott már, az író szűk látóköre akárhányszor bosszant, de ha a mesélésbe belejűn, olyan tiszta, naiv formában tud elbeszélni, mint mikor pl. Veterani generális halálát írja le.

A fölindult emberek némely nyilatkozata olyan erős és jellemző, hogy drámaíró sem tudna ajkukra különbet adni. Nádasdy ezt mondja: »Ausztia olyan, mint az egyszeri palota, melynek egyik termében (Magyarországon) a falon nagy repedés támadt. A helyett, hogy javították volna, bemeszelték a repedést és újra meg újra ismételték e műtétet, valahányszor a repedés feltűnt, míg egyszerre a palota összeomlott!«¹⁾ Másik elkeseredett perczében így ír: »Nincs nemzet, ki ennél gyalázatosabb legyen, ki úgy fűjja a gőzölgő szenet utolsó romlásunkra, mint ez átkozott magyarság! Isten ne adta volna nekünk ezeket az idöket élnünk. De *perditio nostra ex nobis*. Adjon Isten ítélőszéke előtt számot az, ki oka ezeknek. Engem nem sokára megemészt a bú és méltó fájdalom.«²⁾ I. Rákóczy Ferencz így festi helyzetét: »Benne vagyok! Elöl tűz, hátul víz, oldalt hegyes tőr van.«³⁾ Sokszor csak egy-egy hatalmas vagy jellemző kép. Rákóczyt azzal biztatják, hogy most húsz-ezer kardot kötött oldalára.⁴⁾ Nádasdy éles szeme végignézhén Zrínyi Péter hirtelenkedő, kalandor vitézein, keserűen szól: »Eb ura fakó! . . . Fejetlen lábak ezek.«⁵⁾

Mind e dolgoknak — fontosaknak és mellékeseeknek egyaránt — tanulmányozása más világitást adhat az irodalomtörténet sok helyének. Az elődök munkáin épül ez mind s azért illő tisztelettel kell rólok szólnunk. Toldy Ferencz valamikor herculesi munkát végzett. Egy-két téglát talált csak maga előtt s egy-maga fölépítette a magyar irodalom palotáját. Nemzeti érzés, lelkesedés és szorgalom segítette benne. De talán az anyag, a miből ma kell dolgoznunk, nem egészen az övé. És akad olyan

¹⁾ Rottal jelentése a titkos tanács decz. 17-iki jegyzőkönyvében. Bécsi állami levéltár.

²⁾ Levele Csáky Ferenczhez, 1669. aug. 18.

³⁾ *Pauler* id. m.

⁴⁾ *Pauler* id. m.

⁵⁾ Levele Szenthe Bálinthoz, 1670. jan. 27.

anyag is — ha téglá, ha márvány — a mit ő nem használt fel. S háttérrel kell festenünk, a mi mellett kétszerte jobban érvényesül minden.

Utoljára is Nádasdy Ferenczcel valamelyes igaztalanság esett. A történetírás kimondta, hogy minden tetteiben csak rideg önzés vezette, sőt párhuzamba állították a *Fronde* szerencsétlen vezéreivel, a kiken pedig igazán nem volt más szánnivaló, mint édes ifjuságuk. Az irodalomtörténet meg úgy tele van prédikátorokkal, mint az ég boltja csillagokkal, de az az író, a ki Cicero és Tacitus volt egy személyben, egyszerűen kimaradt belőle.

VÉRTESY JENŐ.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti *Fayer László*. I. II. III. IV. köt. Budapest, 1896—1902. Athenaeum kny. 8-r. 238, 2, 462 l., XVI, 543 l., XXVI, 2, 618 l., CXVIII, 2, 433, 2 l.

A magyar büntetőjog codificatiójának már több ízben meghiusult ügye az 1839/40-iki országgyűlésen a siker reményével került ismét napirendre. Az országgyűlés szabadelvű törekvésének, mely a büntetőjog általános codicálására irányult, s a bécsi körök conservatív felfogásának compromissuma gyanánt létrejött az 1840 évi 5. t.-czikk, mely »a büntető és javító-rendszer kidolgozására« országos választmányt küldött ki, s ennek egyúttal feladatává tette, hogy az 1827 évi regnicoláris deputatio által kidolgozott büntető törvénykönyvet is vizsgálja át s annak tökéletesítése iránt tegyen javaslatot.

A választmány, mely Majláth György országbíró elnökelete alatt magába foglalta az országgyűlés legkimagaslóbb alakjait — Deák Ferenczet, b. Eötvös Józsefet, gr. Dessewffy Aurélt, Bezerédj Istvánt, Klauzál Gábort stb. — 1841 decz. 1-én meg is kezdte tanácskozásait; az elvi kérdések megállapítására albizottságot küldött ki, melynek jelentése felett tizenkét ülésben határozván, 1842 jan. 3-án három bizottságra oszlott: az első az anyagi büntetőjog, a második a bűnvádi eljárás, a harmadik a börtönügyi javaslat kidolgozását kapta feladatúl. A bizottságok aránylag igen rövid idő alatt elkészültek munkájukkal: az eljárási és börtönügyi jun. 2-ára, az anyagi büntetőjogi pedig, mely nem szorítkozott az 1827-iki javaslat revisiójára, hanem saját álláspontjának megfelelő új büntető-codexet készített, néhány hónappal később, úgy hogy a választmány plenuma még azon év őszen megkezdte s 1843 márcz. 19-ig tartott 45 ülésén be is fejezte a javaslatok tárgyalását, s azok az 1843 jul. 5-iki elegyes ülésen az országgyűlés elé terjesztettek. Mindazonáltal ez a munkálat sem

kerülhette el a megelőző büntetőjogi javaslatok sorsát, törvény erejére egyik része sem emelkedett.

A bűnök- és büntetésekről szóló I. rész került először tárgyalásra a Karok és Rendek 1843 aug. 17-iki kerületi ülésében, majd később az országos ülésben, s szept. 9-én némi módosításokkal elfogadtatván, a főrendekhez küldetett át.

Ezt követte a börtönrendszerről szóló III. rész, melyet a Karok és Rendek szept. 15—20-ig tartott négy ülésen szintén elfogadtak. A főrendek 1843 okt. 28-iki ülésük határozatához képest ez utóbbit véén először tárgyalás alá, nem járultak hozzá az alsó tábla által javasolt magán-elzárási rendszernek egész kiterjedésében és egyszerre leendő behozatalához, s egyelőre csak egy mintaintézetben kívánták annak életbe léptetését; mivel pedig az anyagi büntető törvénykönyv a büntetések kiszabása tekintetében a magánrendszert vette alapúl, szükségesnek vélték annak módosítását, s azt kívánták, hogy a magán-elzáráshoz mért büntetésekre nézve olyan arány állapíttassék meg, mely »meghatározza ezen büntetések mértékét akkor, midőn ezek nem a magán-elzáras, hanem az ideiglenesen elfogadandó rendszer szerint lesznek kiállandók.«¹⁾

A börtönrendszer tekintetében engedtek a Karok és Rendek, s hatszori üzenetváltás után létre is jött a két tábla közt a megegyezés; az anyagi büntetőjogra nézve azonban nem voltak hajlandók a főrendek kívánalmának eleget tenni, kik viszont e nélkül minden sürgetés ellenére sem vették tárgyalás alá a javaslatot, úgy hogy annak ügye a Karok és Rendek óvása után, mely szerint »azon erkölcsi ártalmakra nézve, melyek az I-ső rész elmaradásából keletkezendenek, a felelőséget magukról ünnepélyesen s a nemzet színe előtt ezennel elhárítják«²⁾ — végleg megakadt.

A börtönrendszerről szóló javaslat eljutott ugyan az uralkodó elé, de szentesítést még sem nyert. A kancellária ugyanis a megfontolásra szükséges idő rövidségét adván okúl, a kerületi börtönökre vonatkozó részek mellőzésével csupán a rabok helyzetének javítását czélzó ideiglenes intézkedéseket ajánlotta elfogadásra, a mikre vonatkozólag a király törvény alkotását nem tartván szükségesnek, az ideiglenes szabályzat kidolgozásával a helytartótanácsot bízta meg.

Nem volt szerencsésebb a büntető eljárásról szóló II. rész sem, melyre nézve a Karok és Rendek az 1844 jan. 27-iki kerületi ülésben a választmány kisebbségének az esküdszékek

¹⁾ 1843/4-iki Magyarország közgyűlésének írásai, II. köt. 75. l.

²⁾ U. o. IV. köt. 185. l.

melletti különvéleményét magukévá tévén, az eredeti javaslatot azokkal, kik közülök a választmányban résztvettek, az esküdt-széki intézmény alapján átdolgoztatták.¹⁾ A főrendek azonban szept. 10-én tartott ülésükben az esküdtshéket elvileg nem fogadván el, a javaslat tárgyalásába nem bocsátkoztak.

Ezekben vázoltuk rövid történetét az 1843-iki büntető-jogi javaslatoknak, melyeknek anyaggyűjteménye a negyedik kötettel befejezve fekszik előttünk.²⁾

A magyar büntetőjognak alig tehetett volna mással jobb szolgálatot a M. Tud. Akadémia, mint épen ezen anyaggyűjtemény publicatiójával, minthogy ilykép lehetővé tette annak széles körben való elterjedését, holott az eddigi kiadások³⁾ csak kevesek részére lévén hozzáférhetők, e javaslatok nem részesültek abban a méltatásban, melyet kiválóságuknál fogva megérdemelték volna.

A jelen kiadás kiváló értékét annak tudományos kerete, különösen pedig az az önálló munkaszámba menő tanulmány adja meg, melylyel a mű nagyérdemű szerkesztője, dr. *Fayer László* az első kötetet bevezeti. Megismerteti ebben az olvasót a codificatiót megelőző mozgalmakkal, az 1840 : 5. t.-czikk létrejöttével, Szalay László büntetőjogi munkáival, Kossuth, Széchenyi, Eötvös és Dessewffy Aurél álláspontjával, a megyéknek a büntető eljárás statutárius alapon való rendezését célzó mozgalmával; bemutatja többek közt Mittermaier heidelbergi tanárt, a büntetőjog akkori első szaktekintélyét, kivel codicatoraink állandó levelezésben voltak; közli e leveleket s Mittermaier bírálatát a javaslatról; vázolja a választmány munkálkodásának történetét, s rövid pillantást vetve az 1792-iki és 1827-iki javaslatokra s a régi magyar igazságszolgáltatásra, mielőtt magára az 1843-iki anyagi büntetőjogi javaslat ismertetésére térne át, párhuzamba állítja vele az 1839-iki badeni és az 1843-iki porosz javaslatot s a francia büntető törvényt, hogy kimutassa a magyar codex önállóságát, különösen pedig, hogy a — főbb elvek tekintetében épen ellenkező alapokon nyugvó — badeni javaslat erős befolyásáról hangoztatott állításokat kellő értékükre devalválja.

¹⁾ *Fayer* : A magyar bűnvádi perrendtartás vezérfonala. 3-ik kiadás. Budapest, 1899. 37. l.

²⁾ Az I. kötetet röviden ismertette Máté Sándor a *Századok* 1897 évi folyamában, 64. l.

³⁾ Az 1843/44-iki országgyűlés írásain és naplóiin kívül csak az *1843-ik évi magyar büntető törvénykönyvi javaslat* czimmel 1865-ben R(ész) E(nsel) S(ándor) előszavával megjelent füzetet ismerjük, mely egyébként csupán a három eredeti javaslatot tartalmazza.

Terünk nem engedi, hogy a szerkesztőt az 1843-iki javaslat méltatásában kövessük, csak röviden jelezzük azt, hogy egyes főkérdésekben, minők az u. n. hármas felosztásnak (büntett, vétség és kihágás) a kettőssel (büntett és kihágás) való helyettesítése, a halálbüntetés megszüntetése, a szabadságbüntetési rendszer egyszerűsítése, a büntetési minimumok eltörlése, a sértett fél kártalanítása stb. a magyar codicatorok korukat megelőzve, olyan elveket vittek keresztül, melyeket az újabb büntető törvénykönyvek is még csak részben valósítottak meg, de a melyek a büntető jogászok körében mindinkább hódítanak.

Kár, hogy a szerkesztőnek nem volt módjában a bevezető tanulmány keretébe beilleszteni a IV-ik kötet élén álló azon kiváló becsű fejezetet, melyet a m. kir. Országos Levéltár s a bécsi államlevéltár eddig felhasználatlan iratai alapján a kínvallatás megszüntetéséről közöl, s azon kisebb czikkeit, melyekben ugyanott a halálbüntetés kérdésének II. József korára visszamenő történetével s az 1792-iki javaslat készítésével ismerteti meg az olvasót, nemkülönben a régi magyar igazságszolgáltatást jellemző apróbb adatait, melyek így összehalmozva, nélkülözik a kellő összefüggést. Némileg pótolja ezt a hiányt a név- és tárgymutató.

A mi az anyag-gyűjtemény beosztását illeti: az első kötet az országos választmány jelentését tartalmazza a javaslat I. és II. részével, a hozzájuk beadott különvéleményekkel s a bűnvádi eljárás esküdtszéki javaslatával; a második kötetre maradt a börtönrendszerről szóló III. rész mellékleteivel együtt, melyek közül kiemelendőnek tartjuk az 1831—1840 években Magyar- és Horvátországban a törvényhatóságok s a pallosjoggal bíró uradalmak börtöneiben fogva tartott rabokról, továbbá az ugyanazon időben rögtön-bíróság elé kerülő büntetésekről megyék és városok szerint készült s nyomtatásban most először közölt statisztikai kimutatásokat.

Ezen kötetben találjuk az országos választmány jegyzőkönyveit is.

A harmadik kötetben a bűnökről és büntetésekről szóló javaslat tárgyalására vonatkozó kerületi és országos ülési naplókat, a Karok és Rendeknek e javaslatot illető üzenetét s a fentebb említett 1843 okt. 28-iki főrendi ülés naplóját találjuk. A kötet függelékeül közli a szerkesztő az 1792-iki büntető-codex teljes szövegét.

A negyedik kötet a bűnvádi eljárás kerületi, országos ülési és főrendi tárgyalásának naplóit, a főrendek válaszüzenetét s végül Szalay Lászlónak az országos választmány tárgyalásairól

készített s kéziratban fenmaradt naplószerű feljegyzéseit tartalmazza, melyek kiegészítik a választmánynak a második kötetben közölt jegyzőkönyveit.

Mielőtt e nagyszabású kiadás ismertetését befejeznénk, legyen szabad egy hiányára rámutatnunk, mely a szerkesztő figyelmét elkerülte, arra t. i. hogy a bevezető tanulmány zárszavában (I. k. 238. l.) foglalt ígéret ellenére nem találjuk sehol a Karok és Rendek s a főrendi tábla tárgyalásainak vázolását, csupán a börtönügyi javaslat sorsának utolsó phasisáról, a szentesítés megtagadásáról kapunk a negyedik kötetben tájékoztatást. Nézetünk szerint legczélyszerűbb lett volna ezt a történeti vázlatot is a bevezető tanulmánynyal kapcsolni egybe; de legalább a harmadik kötetben, az országgyűlési naplók megkezdése előtt kellett volna azt közölni. Így azonban a hiány zavarólag hat. Eltekintve attól, hogy az olvasó csak a negyedik kötet kerületi naplóiból szerez tüzetes tájékozást arról, hogy a bűnvádi eljárásnak az első kötetbe felvett esküdtszéki javaslata mikor, mi okból és hogyan jött létre? teljesen homályban hagyja őt a kiadás épen a legfontosabb, az anyagi büntetőjogot tárgyzó javaslat sorsára nézve.

Fayer ugyanis, úgy látszik, terjedelmük és csekélyebb fontosságuk miatt mellőzi a börtönrendszerre vonatkozó tárgyalások naplóinak s a hatszori üzenet- és válaszüzenetnek közlését, s az olvasót a kerületi ülések naplóinak Kovács Ferencz-féle kiadására,¹⁾ illetőleg a Karok és Rendek s a főrendek naplóinak megfelelő helyére utalja. Minthogy pedig az anyagi büntetőjogi javaslat, mint azt fentebb röviden előadtuk, a börtönüggyel hozatott kapcsolatba, ezen üzenetváltás aktáinak ismerete nélkül nem fogja érteni az olvasó, miért nem vették tárgyalás alá a főrendek a börtönügyi javaslat után amazt is?

Kívül esik folyóiratunk körén, hogy az előttünk fekvő munkának a hazai büntetőjog szempontjából való gyakorlati jelentőségét fejtegetessük. Legyen elég e részben rámutatnunk arra, hogy szakkörökben mindinkább hódít az a felfogás, hogy az 1878 évi 5. t.-czikkben megalkotott jelenlegi büntető törvénykönyvünknek tervbe vett reformját egyes főkérdésekben épen azon elvek alapján kell keresztülvinni, melyeket codificatoraink már ezelőtt hatvan évvel akartak törvénybe iktatni.

Talán nem csalódunk, ha a jogi élet ezen nem mindennapi jelenségének okát főleg abban keressük, hogy a jelen-

¹⁾ Az 1843/44-iki magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. 6 kötet. Budapest, 1893—1894. Ism. *Századok*, 1894. 441. l.

legi büntető codex, bár az akkor legkiválóbbaknak elismert külföldi törvénykönyvek és javaslatok s az európai szakirodalom felhasználásával készült,¹⁾ a hazai jogfejlődést azonban ignorálta, míg az 1843-iki javaslat alkotói a nemzedékről nemzedékre átszálló szokásban megnyilatkozó magyar büntetőjogot lesték el s »az európai tudomány megállapításain átszűrve formulázták törvénybeli tételekké.«²⁾

Ezért ajánljuk e javaslatok tanulmányozását a magyar jogtörténet művelőinek figyelmébe, s talán szabad reménylenünk, hogy ezen publicatio a magyar büntetőjog multjának bővebb kutatására és felderítésére is megadja az impulsust. Itt ugyanis egy hosszú jogfejlődés utolsó stadiumát szemléljük, mely a *talio* elvére épített Árpád-kori törvényeinktől a modern büntetőjog színvonalán mozgó elvek codificatiójához vezetett. Az 1843-iki büntetőjogi javaslatoknak a jogtörténet szempontjából való méltatása tehát feltételezi a megelőző jogfejlődés ismeretét. Igen becses szolgálatot tett a jogtörténetnek anyag-gyűjteményünk szerkesztője az által, hogy a történeti háttért több részben megvilágította s a figyelmet az 1792-iki javaslatra is felhívta, mint a mely az 1843-ikinak sok tekintetben alapul szolgált.

A jogtörténet kutatója azonban még nem állhat meg ennél az első rendszeres magyar büntetőjogi munkálatnál. A Filangieri olasz író tanaitól áthatott javaslat ugyanis nem az élő magyar büntetőjog tiszta codificatiója; neki pedig ezt az élő jogot kell megismernie, mely, azt hisszük, szigorúbb volt, mint azt e javaslatból következtetni lehetne. Legyen elég e részben az 1723 : 11. t.-cikkekre, vagy még inkább az 1728-iki országgyűlés *juridica* deputatiójának munkálatára³⁾ hivatkoznunk, melyen ugyan meglátszanak a hazai jog hiányában kiegészítő forrásul használt III. Ferdinánd-féle *Praxis criminalis* erős nyomai, mely munkálatot azonban egészben véve az akkori magyar büntetőjogi felfogás kifejezőjének kell tartanunk; s nem szabad felednünk azt sem, hogy mint az említett munkálat tanúsítja, a Corpus Juris 1696-iki kiadásába felvett *Praxis criminalis* 1728-ban már egyes megyéknél használatban volt.

Véleményünk szerint ezen codificationális munkálatok a magyar büntetőjog történetének kutatójára nézve alkalmas

¹⁾ *Fayer*: A magyar büntetőjog kézikönyve. Budapest, 1895. I. k. 53. l.

²⁾ A M. Tud. Akadémia felirata a képviselőházhoz. *Akadémiai Ertesítő*, 1896. 489. l.

³⁾ Országos Levéltár: Acta diætalia, Lad. S. nr. 38.

kiinduló pontokúl szolgálnak ugyan, ahhoz azonban, hogy feladatát megoldottnak tekinthesse, vagyis hogy képes legyen büntetőjogunk egész fejlődését áttekinteni, s kimutatni és okaira visszavezetni annak időnkinti változásait, csak egyéb idevágó történelmi emlékek széleskörű vizsgálatának árán juthat el.

DÖRY FERENCZ.

Dino Compagni. Krónika, 1280—1312. (Cronica di Dino Compagni delle cose occorrenti ne' tempi suoi.) Olaszból fordította, korrajzzal és magyarázó jegyzetekkel ellátta *Rácz Miklós*. Brassó, 1902. A *Brassói Lapok* kny. 8-r. 199, 2 l.

Gombos Ferencz Albin a *Középkori krónikások* című vállalatának második kötetét is kiadta s így megmutatta, hogy — saját szavai szerint — »buzgalma, odaadása, végtelen lelkesedése nem szalmatűz, hanem kiolthatatlan zsarátnok.« Akkor, a mikor Jordanest, Menandert, Theophylaktost, Toursi Gergelyt, Nestort, Procopiust és Liutprandot egyes munkatársai (Bokor János, Lukinich Imre, Keller Imre, Podhradszky Lajos, Dékány Kálmán és Jurkovich Emil) már fordítják, kérdés tárgya lehetne, miért közli másodikkal mindjárt Compagnit, a ki már épen úgy az oknyomozó történelem úttörői közé tartozik, mint a sorozatba szintén fölvetett *Freisingi Ottó* (Nemes Béla), *Joinville* (Binder Jenő), sőt *Rogierius* is (a szerkesztő fordításában). Erre azonban a feleletet azon »ezer akadály« közt kellene keresnünk, a mire előszavában a buzgó szerkesztő hivatkozik; mi pedig Compagnit szívesen fogadjuk, ha társait jócskán megelőzte is megjelenésével.

Dino Compagnival irodalmunkban először és mind maig legalaposabban *Lánczy Gyula* foglalkozott.¹⁾ *Rácz Miklós* ezt a körülményt jobban is kiemelhetné volna, mint a hogy teszi (44. l.); mert hiszen tőle tanulta, hogy »mint adatforrás a *Krónika* meg lehet haladva, de mint korának életteljes, művészi képe, halhatatlan mint a Giotto alkotásai.« Nem említi *Radó Antal* nevét sem, pedig annyiival inkább idézhetné olasz irodalomtörténetét (I. 258.) Compagni megítélésénél, mert az, a hogyan tiltakozik Compagni nagy történetírói neve ellen (34. l.), majdnem szórúl szóra megvan Radónál (261. l.) s Gasparyt is (Gesch. der ital. Litt.) az ő fordítása nyomán idézi. Ugyanott közölhetné volna pl. *Symonds* jellemző szavait,²⁾ mert könyve nyelvünkre is le van fordítva. Pedig *Rácz Miklós* meg lehető-

¹⁾ Történelmi kor- és jellemrajzok. Budapest, 1890.

²⁾ A renaissance Olaszországban, I. 167—168. ll.

sen ismeri a Compagni-irodalmat, s bevallja, ha mégis — mint pl. Ambrozuolit (50. l.) Lánczy után — másodkézből kell idéznie. A Compagni krónikájának hitelességéről támadt irodalmat (38—44. ll.) ismertette, megáll az 1886 évnél (a meddig Lánczy ment 1890-ben) vagyis *Scheffer Boichorst* azon bűnbánó nyilatkozatánál, hogy »tévesnek látja azt a korábbi véleményét, mintha Dino nevét ki kellene törölni a történelemből.« Mindamellett »sub iudice lis est« s az utóbb tett nyilatkozatokat sem lehet kicsinyelni. Pl. *Scartazzini*¹⁾ 1892-ben úgy találja, hogy »nagyon fontos volna Dino Compagninak, Dante kor- és polgártársának krónikája, ha hitelessége nem volna kétséges«; a mihez 1894-ben Dantológiájában (25. l.) hozzáadja, hogy a Krónika hitelessége idáig még nincs bebizonyítva (sino al presente non è ancora riuscito), de mégis mindenesetre figyelmet érdemel (in ogni caso è però da tenerne conto), — teszi hozzá. *Cs. Papp József*, a firenzei Dante-társaság tagja, a kinek olasz irodalomtörténeti előadásait Rácz Miklós is hallgatta, Scartazzinival együtt ma is azon véleményen van, hogy »a krónikát a maga teljes egészében még nem lehet fentartás nélkül, minden részletében elfogadható forrásnak tekinteni, mert az itt-ott kimutatott kétségtelen ellenmondások nem oszlottak el.« Tanítványa azokhoz csatlakozott, kik mint *Ugo Balzani* 1900-ban,²⁾ úgy dicsőítik Dino Compagni krónikáját, mint az olasz nyelv egyik legbecsesebb drágakövét (una delle più care gemme, che vanti la lingua italiana). *Alessandro d'Ancona* és *Orazio Bacci* pedig, Dino Compagnival foglalkozván,³⁾ úgy vélik, hogy ezt a krónikát D. C. utódai, mint a családra veszedelmest, alkalmasint sokáig rejtegették. Némely feledékenysége és hibái következtében, a miket még túloztak is benne, hitelességét kétségbe vonták; most a kérdést megoldottnak mondhatni és a krónikát igazán és kétségtelenül Dino Compagnitól származónak ismerhetni el. (Oggi la questione si può dir risolta, si da riconoscerlo genuino e appartenente veramente a D. C.) Olaszország legjobb irodalomtörténete tehát igazságot ad a fordítónak, vagy inkább Harry Breslaunak,⁴⁾ hogy a krónika valóban hiteles és annak szerzője Dino Compagni. Ez legfőképen *Isidoro del Lungo*, Dino legkitünőbb életrajzírójának és kiadójának érdeme, s így nem csoda, ha Compagnit az olasz iskolákban most is, sőt már

¹⁾ Dante-Handbuch. Leipzig, 1892. 18—19. ll.

²⁾ Le cronache Italiane nel medio evo, 2-ik kiad. 302. l.

³⁾ Letteratura Italiana, I. köt. 242—257. ll. (Ezen öt kötetes munka első kötetének 7-ik kiadása, melyet idézünk, ez évben jelent meg.)

⁴⁾ Die Ashburham Handschrift des Dino Compagni, 1885.

nagyon régen olvastatják. Del Lungo az iskolák számára is készítvén kiadást belőle, ennek 1895-ben megjelent harmadik kiadását »azoknak a tanuló társainak ajánlta, akik húsz esztendővel azelőtt voltak fiatalok és vele együtt tanulták a XIII-ik századnak ez örökifju leveleit.« Egygyel több ok, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium erre a kötetre is kiterjeszsze azt a rendeletét,¹⁾ melylyel a vállalat első számát (Paulus Diaconust) a középiskolák tanári és ifjusági könyvtárainak beszerzésre ajánlotta.

Dino maga mondja krónikája elején, hogy »az ó-kori történetek emlékezete régóta sarkalta elméjét, írná meg azokat a veszedelmes és nem szerencsésen végződő dolgokat (a guelf-pártnak feketékre és fehérekre való oszlását), melyeket Firenze, ez a nemes város, Róma leánya (figliuola di Roma), sok év, főképp pedig a jubileum éve, 1300 óta kiállott.« 1300 volt az első *szent év*, s Firenzében a Cerchiek (fejérek) és a Donatiak (feketék) viszálya akkor kezdődött. Tulajdonképen azonban Compagni húsz esztendővel előbb kezdte és 1312-ig folytatta elbeszélését. Azt a csodálatos harminczkét esztendőt festette, mely a még keveset emlegetett Firenzét úgyszólván az emberek szemeláttára fejlesztette az Arno völgyének Athénjévé; oly gyorsan és rohamosan, a hogy Perikles tette nagygyá Athént. Ebben a korban a hűbéries világgal összeütköző város mágnássá csapta le a helyestöves polgárt s jutalmul polgárai sorába emelte a mágnást. A polgárságnak ez az új szelleme lobog Dino Compagninak (a selyemkereskedőnek) krónikájában, mely a toscanai nép nyelvén van írva, hogy ne csak a tudósok értsék. Már nem követi a krónikások száraz, lelketlen modorát, mert megfogadja, hogy igazán írja le azokat az emlékezetre méltó eseményeket, a miknek szemtanuja volt, a miket tehát biztosaknak tart; ha valamit önmaga világosan nem láthatott, hallomás után írja le, de mindig a megbízhatóbb (nagyobb) hír szerint. Nem szorítja mesterséges rendszer gátjai közé az eseményeket, s maga is úszik az áramlattal. Műve azon korszak teljes firenzei pantheonja, nélküle talán érthetők sem volnának azok az alakok, a kiket kortársa, Dante vezet elénk a Pokolban, Purgatoriumban és Paradicsomban. Del Lungo, Scartazzini s nálunk Lánczy is főképen e szempontból becsülik őt; első kiadója pedig, *Muratori* (1726), Caesar Commentárjaival állította egy sorba. Compagni nem hiába lelkesedett Sallustius, Caesar és Livius művein. Symonds szerint igazságszeretete, rajzainak élénksége, találó jellemzése, politikai bölcsessége s az egész mű alapossága

¹⁾ 1902 évi 1205. eln. sz.

valóban az ókor classikusaira emlékeztet. De bizonyára kevesen szabadulnak azon nyomasztó hatás alól, melyet a munka befejező szavai gyakorolnak az olvasóra, a midőn rettenetes színekkel festvén a pártoskodást s a vele járó anarchiát, erkölcsteleniséget és haszonlesést, VII. Henrik császár egyetemes birodalmának erejétől várja a másik párt tönkretételét.

Hazánk történetéhez Dino Compagni könyve adatokkal nem járúl; pedig megemlíti a guelf Medicieket s Tosinghiakat (Della Tosákat), a kiknek kereskedői valamivel utóbb, az Anjouk korában, hazánkban is állítottak ügyvivőséget; a ghi-bellino Scolari di Valdelsákat, a kik közül sokkal későbbben egy vezér (Ozori Pipó) és egy püspök (András) szerepelt történetünkben; vagy a guelf-párt vezetőit, a Buondalmontiakat, a kik közül János későbbben kalocsai érsek lett. Megemlíti, hogy Anjou II. Károly nápolyi királyt (Máriának, V. István király leányának urát) 1289-ben mily szépen fogadták Firenzében. Elmondja, hogy a firenzei feketék 1305-ben az ő fiát, Ruberto calabriai herceget választották meg kapitányuknak, leányát Beatricét pedig ugyanakkor VIII. Azzo d'Este ferrarai örgróf vette feleségül; de már gáncsolja Rubertót, ki atyját 1309-ben követte a nápolyi trónon, hogy avignoni koronázásáról hazatérve, Lombardiában sok akadályt gördített VII. Arrigo (Henrik) császár elé, kitől Dino a római császárság helyreállítását remelte. Álnoknak tartotta Ruberto királyt, a ki titokban mindig biztatta a firenzeieket, nyíltan azonban a császár barátjának mutatta magát; s vádolja, hogy öcsesét, Giovanni (János) durazzói herceget sem azért küldte 300 lovassal Arrigo római koronázására (a szöveg szerint 1312 aug. 1-én, valószínűbben azonban jun. 29-én), hogy ott a császárt védje, hanem hogy ott zavarokat támaszson. »Saját szájával« (di sua bocca) jegyezte meg erre a császár, hogy »a király ígéretései (profferte) ugyan későn jönnek, János úr jövedele azonban nagyon korai«; a mi »igen bölcs válasz volt, mert jól átlátta jövedele okát.« Dino könyve különben épen az 1312 esztendővel szakad meg, midőn a rozgonyi csatában diadalmas Károly Róbert magyar király, a nápolyi király unokaöccse, Firenzével élénkebb összeköttetésbe léphetett.

Azonban a hazai vonatkozások hiányát feledtetik velünk Dino írói tulajdonságai, a miket Rácz Miklós a 24 – 37. lapokon jellemez. Adatainak rengetegében bő pontos betűrendes tárgymutatóval kalauzol bennünket. Nem csak kellő készültséggel, hanem egyúttal szeretettel ültette át Dino könyvét irodalmunkba. A Del Lungo-féle kiadást követte s az olasz szöveghez néha nagyon is ragaszkodva fordította le. Hogy néhol

kihagyott három-négy szót, vagy nem mindegyiknek találta el helyes értelmét, azt Rácz Miklós fordításának bírálatában *Lukinich Imre* példákkal mutatta ki.¹⁾ Én próbaképen a III-ik könyv 15—42. fejezeteit szóról szóra egybevetvén az eredeti szöveggel, hasonló kifogásokat szintén tehetnék ugyan,²⁾ de

¹⁾ *Erdélyi Múzeum*, 1903. 586. l.

²⁾ Pl. a 15. fejezetben (148. l.) kissé furcsa benyomást tesz, hogy az éhező őrség kenyerét a disznók is *lenézték* volna; a helyett, hogy *megvetették, megutálták* volna (sdegnato). A 22. fejezet első mondatában (156. l.) a »római szentegyház« után nincs meg a »mely« (la quale), a mi nyomatékosabbá tenné a mondatot; u. o. »lelkők szerint« (di loro animo) szó szerint helyes ugyan, de megfelelőbb lenne így: »kedvökre való.« A 157. lapon »montato di superbia« szó szerint fordítva állhat ugyan úgy, hogy »annyira *hágott* dőlőfében«, de magyarosabb lenne: »annyira *ment* dőlőfében«; s u. o. Bonifác *bukása* nem felel meg a szövegnek, a hol Bonifác *halála* áll. Ott, hol Dino először szól eszményképéről, VII. Henrikről (158. l.), ezt: »Arrigo conte di Luzinburgo di Val di Reno della Magna« — így fordítja: »Henrik Luzinborgo grófja Németország Rajna-völgyéből való«; helyesen ugyan, de ha Luzinburgot ír, akkor következetesen meg kell hagynia Arrigót is, és jegyzetben megmagyaráznia, hogy Dino a »Magna« vagyis »Nagy« alatt Germánia rontott nevét érti. U. o. tárgyilag helyes ugyan, hogy a trieri érsekség a hét választófejedelemség egyike volt, de szó szerint így van: »a császárság hét szavazata közül az egyiket bírta.« U. o. a 24. fej. élén Da Prato nemcsak ellenségeit, hanem ellenfeleit is (i nimici e gli avversari suoi) akarta büntetni. De u. a. fejezetben örülnünk kell, hogy inkább az értelemlre tekintett; pl. (159. l.) ebben: »che ogni tirannia fusse spenta« = hogy írmagja se maradjon többé semmiféle zsarnokságnak; vagy: »crocicchio di due vie« (két útnak keresztezése) = keresztút. A 25. fejezetben (160. l.) nem »a hidak«, hanem csupán »sok híd« (molti ponti) lebontásáról van szó. Mint a 162. lapon, máshol is mindenütt városnak van fordítva a *terra* (föld), a mi helyes ugyan, de első említésénél a jegyzetben magyarázatra szorúl. A 163. lapon »lettere de' Fiorentini e falsi istigamenti« nála összevonva: »a firenzeiek hűtlenségre ösztönző levelei.« A 166. lapon gyöngéd lovagokról beszél, szó szerint (gentili) helyesen; de jobb elgyöngült lovagokról szólni; a helyett pedig (167. l.) hogy »a németek igen barátkoznak a nőkkel«, inkább »bizalmasok« (dimestichi) állhatna, a *confidens* vagy *tolakodó* értelmében. Csekélység, de tollban maradt, hogy Dino (167. l.) nemesnek is nevezi az elhunyt császárnét, Brabanti Margitot. A 169. lapon a »poco a poco« nála szokatlanul: »aprán-kevesenként«; de elég lenne »apránként« is. A 171. lapon jobb lett volna *liégei* (és nem *liégei*) püspök helyett *leggiei* püspököt írni, a hogy az eredetiben áll, bár tényleg a belgiami Liègeről vagyis Lüttichről van szó; mert ha ekként modernizál, akkor mindjárt ugyanazon mondatban az eredeti szövegben álló *Rezuolo* helyett is *Reggiol*-t kell vala írnia. A 172. lapon Sienáról azt mondja, hogy kétkulacsoskodott; a mint hogy — iskolák számára készült kiadásban — nem is fordíthatta a »puttaneggiava« kifejezést szó szerint. Azt (176. l.) hogy Rosso della Tosának »sipolya lett« (il quale infistelli), a neologia alkonyának idején a jegyzetben jó lett volna megmagyarázni, hogy tulajdonképen fistuláról van szó. A 177. lapon a *fallo* (hiba) szót értelmesen, de nagyon szabadon fordítja *köpenyegforgatás*-nak. Sőt a munka legutolsó sorában is (179. l.) él e szabadsággal, midőn Dino

épen ezeknek lényegtelen volta mutatja, hogy Rácz Miklós valóban érdemes munkát végzett. Ohajtanám, hogy a kereszt- és tulajdonneveket máskor az eredeti szöveghez híven írja; ne mondjon *Attaviano* helyett *Octavián*-t, a mi olasz és magyar szövegben egyaránt ép oly helytelen németes csonkítás, mint (9. l.) *Vergilius* helyett *Virgíl*-t mondanía. A neveknél az ékezetek fölrakására gondot kell fordítani, pl. nem *Pelagrú*, hanem *Pelagrù*, nem *Liège*, hanem *Liège*. Brusciatót Tibaldnak vagy Tebaldnak fölösleges elkeresztelnie (164—165. ll.), midőn Dino Compagni a maga nevén *Tibaldo*-nak nevezi. Az olasz földrajzi neveket sem helyes megmagyarosítani, pl. (153. l.) a *Monte di Sotto* nevét Hegyaljának fordítani; illet csak jegyzetben magyarázatképen mondhatunk. A sajtóhibák közül a könyv végén csak tizennégyet látok megjelölve, de csupán a 12—42. lapokról ezeken kívül magam is ugyanannyit jegyeztem ki. A Brassóban nyomtatott könyvet azonban csakugyan bajos Besztercebányáról javíthatni, s a sajtóhibák így sem okoznak zavart a krónika használatában. Értékesek a jegyzetek, de még többet is szívesen vettünk volna. Pl. nem magyarázza meg (de ezt Del Lungo is csak hiányosan teszi a 146. l. 23. jegyzetében), hogy Neri Abati miféle különös gyűjtőanyaggal borította lángba a Cavalcantiak házait Firenzében; a III. könyv 28. fejezete végén (164. l.) Cremona reformálását legalább annyival magyarázhatta volna, hogy a császár guelfből ghibellinné tette s az elűzött ghibellineket hazatérni engedte; s megemlíthette volna (165. l.), hogy Cremona új vicariusá Visconti Galeazzo volt.

Azonban hibát találni valóban könnyebb, mint jó munkát állítani elő; s a kritikusokkal szemben a szerzők könnyen ismétellhetik (169. l.) d'Ostia bibornok méltatlankodó szavait: »Quanto grande ardimiento è quello (de' criticatori), che con loro dieci lendini ardiscono tentare ogni signore!«¹⁾ Örülhetünk, hogy krónika-fordításainknak még igen rövid sorozata ilyen érdemes munkával gyarapodott; s a szerkesztőt és a kiadót is őszintén üdvözölhetjük vállalatuk újabb sikere alkalmából. A buzgó fordító, a ki a *Besztercebánya és vidéke* meg a *Havi Szemle* utóbbi évfolyamaiban több olasz történetíróról közölt becses tanulmányokat, és a ki az *Erdélyi Múzeum* legutóbbi füzetében is bőven és érdekesen ismertette *Villani János* és *Máté* krónikáját, remélhetőleg nemcsak a középkori

fenyegetését, hogy a császár kirabolja, kifosztja (rubare) a firenzeieket, oda enyhíti, hogy tönkreteszi őket.

¹⁾ Miféle merészség ez (a kritikusoktól, eredetileg a firenzeiektől), hogy a maguk tíz tetűtojásával meg mernek kísértetni minden urat!

olasz történetírást általában véve ismertető könyvvel, hanem a magyar történelmet különösebben érdeklő szemelvények gyűjteményével is meg fogja ajándékozni irodalmunkat. Villanijában ilyen szemelvényeket már is közölt s ezzel bizonyára nem egy fiatal magyar historikust tett figyelmessé arra, hogy nemzeti multját kutatva, az eddiginél nagyobb gonddal forduljanak az olasz forrásművekhez és feldolgozásokhoz.

MÁRKI SÁNDOR.

Verseghy Ferencz élete és művei. Irta Császár Elemér. A m. tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának kiadása. Budapest. 1903. Athenaeum kny. 8-r. VI, 384 l. Arczképpel.

A XVIII-ik század szellemi megújulásának egyik kiváló alakja *Verseghy Ferencz*, a kinek viszontagságos életét, ritka tevékenységét, az új politikai és aesthetikai eszmék érdekében kifejtett küzdelmeit s nyelvtudományi munkásságát széles alapon, sok eddig ismeretlen adattal, ügyesen rajzolta meg Császár Elemér. A nyelvújító harcz, a melynek Verseghy legnagyobb tudományú ellensége volt, s a Kazinczy nyomán felzendült irodalmi közvélemény háttérbe szorították őt, s csak az újabb nyelvtudományi vizsgálódások kezdtek igazságot szolgáltatni érdemeinek. Császár Elemér nemcsak ez újabb vizsgálódások alapján méltatja Verseghy főmunkásságát; egész működését részletes kutatás és beható bírálat alá veszi; tevékenységének minden nyilvánulásában keresi a kiválóbbat, a mivel Verseghy korára igyekezett hatni s az akkori külföldi szellemi áramlat eszméit magyar földre törekedett ültetni. Költői, aesthetikai, rhythmikai műveit, fordításait, átdolgozásait, Révai s a régi nyelv tekintélye elleni harczeit és a nyelvújítás ellen kifejtett küzdelmeit egyaránt nagy figyelemmel kíséri és magyarázza. Szerető gonddal mélyed tárgyába, de azért lehetőleg óvakodik az életrajzírók puszta dicséretétől. Ez óvatosság ugyan nem mindig őrzi meg kritikája tárgyilagosságát s az ítélet magasabb szempontjait, de általában véve helyes érzékkel, tisztult felfogással törekszik hősének egyéni és írói jellemét megalkotni. Adatainak kellő csoportosításában, hitelességük megállapításában s a hőse fejlődésében mutatkozó ellentétes irányok hatásának rajzában mindenütt lélektani alapra helyezkedve, megérteni és megértetni igyekszik a kort és mozgató eszméit, Verseghyt és ellenfeleit, küzdelmeik irányát és célját az akkori felfogás és az újabb kritikai vizsgálódások értelmében. Nem igen vesz át semmi adatot s nem igen fogad el semmi ítéletet a régebbi irodalomból a nélkül, hogy azt maga is

kritika alá ne vegye. Ez a lelkiismeretes gondosság megőrzi a nagyobb tévedésektől s elhamarkodott ítéletealkotástól. Az olvasó jóleső érzéssel teszi le művét, mert mindenütt a komoly törekvés, beható munkásság nyomait látja.

Mindez azonban nem azt jelenti, hogy a mit mint egészet, általában komoly törekvés eredményének tartunk, részleteiben föl ne ismerjük vagy elhallgassuk akár a mű szerkezetében, akár előadásában, akár Verseghy munkásságának jellemzésében s bírálatában itt-ott mutatkozó kisebb tévedéseket.

Császár Elemér talán épen mert nagy szorgalommal gyűjtötte össze adatait s minden jelenséget a maga egészében vizsgált, majd minden fejezetet igen széles alapon kezd és többször épen nem fontos dologról is mint lényegesről szól. Például a Martinovics-féle szövetségnek szinte egész történetét elmondja, holott Verseghy a szövetségnek nem volt oly kiváló tagja, hogy annak keletkezésére vagy működésére szembe-tűnőbbben hathatott volna. Ha valamely mozgalom vezérfőfiáról szól a monographus, helyén van az egész mozgalom történetével megismertetni az olvasót; de ha egy szerény köz-katonájának életét tárgyalja, elég, ha pusztán csak az illetővel kapcsolatos tények előadására szorítkozik.

Ugyan e szempont alá tartozik másik észrevételünk is. Verseghy kisebb költeményeinek magyarázatában sok aprólékos-ságot látunk, s még nagyobb elbeszéléseit és színműveit is úgy tárgyalja, mintha azok irodalmunknak nagyon számot tevő jelenségei volnának. Jobban szerettük volna, ha kissé takarékosabban, összefoglalóbban, szabatosabban csoportosítja a költői művekről alkotott véleményeit, a melyek alapjukban helyesek ugyan, de aligha vannak arányban a fejtegetett művek értékével.

Előadása ezzel kapcsolatban kissé elnyújtott, hogy ne mondjuk, szétfolyó. Vannak szépen megírt lapjai, különösen midőn Verseghy szabadelvű eszméit fejtegeti, vagy nyelvtudományi munkáit tárgyalja. De kissé különösnek találjuk az újabb orthologia divatos szavainak használatát (172. l.), a mi az előadás stílusának nem nagy díszére válik. Egészben véve azonban előadását gondosnak, helyenkint sikerültnek tartjuk; csak a fölötté hosszú mondatokat foghatta volna rövidebbekre; előadásának szinessége s elevensége mindenesetre sokat nyert volna ezzel.

Verseghy viszontagságos pályája és többoldalú működése rajzában nem könnyű a szoros egységet megtartani a monographusnak. Császár elég ügyes szerkesztői tehetséget mutat; e mellett sok érzéke van az írást, hogy hőse jellemé-

ben az ellentéteseknek látszó vonásokat lélektani alapon egyesítse s a kor hatásának jelenségeit Verseghy jellemével szoros kapcsolatba hozva, az átalakulás újabb mozzanatait a maguk értéke szerint ítélje meg: de itt-ott kissé elragadja tárgyszeretete s nem eléggé adja okát hőse iránti lelkesedésének. Nem kívánjuk az életrajzírótól, hogy lépten-nyomon szigorú kritika legyen hősenek; de viszont a másik túlságtól is óvakodnia kell. A megillető színvonal fölé emelés hasonlóképen rontja a mű hatását. Ugy tetszik, Császár Elemérnek Verseghyről, kivált mint költőről alkotott felfogása hajlik ez örvény felé. Még az akkori kor költészetének magaslatáról ítélve is, Verseghy sem mint epikus, sem mint drámaíró, sem mint lyrikus nem kiváló. Költői tehetsége egyáltalán nem emelkedett az akkori közepszerűség színvonalán fölül. Kivéve néhány lyrai művét, maradandó értékű nem igen van költői művei között, a mit egy »hírneves írótól« mégis csak megvárnánk. Az a körülmény, hogy akkor egyik-másik művét szívesen fogadták, voltaképp kevés bizonyító erejű. Ugy véljük, midőn valamely író helyét az irodalomban ki akarjuk jelölni, nem elég pusztán kora szemüvegén át tekintenünk: általános aesthetikai szempontból is be kell mutatnunk az olvasónak. Verseghy ebből a szempontból sem alkotó tehetségére, sem előadásának és nyelvének erejére vagy festőiségére nézve nem mondható kiválóbb költőnek. Inkább csak a formákra volt érezhető hatása s mint rhythmikus nevezetes. De hogy »forma-érzékben, virtuozításban« senki sem mérkőzhetett vele: azt megint nagytűsnak tartjuk. Csokonai jóval fölülmulja őt. Császár Elemér is tulajdonképen e véleményen van, mikor összefoglalja fejtegetéseinek eredményét, de az egyes művek elemzésében némileg túlbecsüli Verseghy költői értékét. Hogy Kotzebue után átdolgozott egyik színműve dialogusában már a későbbi népszínmű csiráját látja; hogy a színjáték megalapítására megindult mozgalom első lelkes hívét Verseghyben keresi: talán csak az életrajzíró nagyon is jóakarátú felfogása; de hogy a magyar versforma használatát Verseghynél oly fontosnak látja, ezt már nehezebben értjük.

Sokkal inkább egyetértünk a szerzővel Verseghy nyelvtudományi munkásságának bírálatában. Szépen igazságot szolgáltat a sokáig félreismert tudósnak, s az eddigi véleményeket jól ismerve is önálló felfogást mutat. Csupán a Kazinczy és Verseghy közti ellentét magyarázatát tartjuk kissé egyoldalúnak és fogyatékosnak. Hogy a régi jó viszony miért szűnt meg Kazinczy és Verseghy közt: annak többféle okát tudjuk. A legfőbb kétségtelenül az, hogy Verseghy Révainak ellensége

volt, s midőn Kazinczy a nyelvújítással a nemzeti életet is föl akarta rázni süllyedtségéből: legnagyobb akadálnak találta a nyelvcsokás elvének hirdetését, a melynek Verseghy főképviseelője volt. S mivel a Dunán túl lakó orthologusokkal Verseghy szoros barátságban élt, könnyen hihette Kazinczy, hogy törekvéseinek zátonya éppen Verseghy. És a ki annyira át volt hatva eszméinek a nemzeti életre teendő hatásától, mint a széphalmi mester: csoda-e, ha éppen ezért ellenfelét sokkal kevesebbre becsülte, mint a milyen valóban volt? Sőt egyenesen veszedelmesnek találta működését a nemzeti életre. Mert Kazinczy sohasem csak nyelvi szempontból ítélte meg a mozgalmat; de még ha így ítélte volna is meg, akkor sem láthatott volna Verseghy nyelvtudományi műveiben olyan vívmányt, a mely szerinte a haladásnak lett volna kútfejévé. A nyelv philosophiájában Kazinczy járatlan volt s különben is az egész mozgalomban ennek a kérdésnek semmi fontosságot nem tulajdonított. A grammatikai szempont talán, ha Kazinczy ahhoz tartja magát, más véleményre bírja ellenfele iránt; de nála ez is alárendelt szerepű; fontosabb az aesthetikai szempont. S nem tudjuk, ha a fejlődő irodalom Verseghy irányán halad: elér-e oda, a hova Kazinczy után eljutott; de hogy a tények a széphalmi mesternek adtak igazat, ezt nem lehet vitatni. E mellett Verseghy irodalmi pályájának második fele azzal a felfogással, a melyet Kazinczy az igazi íróról alkotott, szintén ellentétben állott. Hogy Verseghy kenyérkeresetre használta írói tollát s annyi mindenféle munkát fordított, szerkesztett: bizonyosan visszatetszett Kazinczynak. A Napoleon elleni »megbízásra« írott támadása is lealacsonyítónak tűnhetett föl Kazinczy előtt, a ki Napoleon lángelméjét annyira magasztalta. Nem mondjuk, hogy a széphalmi vezér egyéni hiusága is közbe nem játszott. Verseghy is a haladást hirdette, azonban Kazinczy ezt az elvet éppen Verseghy nyelvtudományi műveiben látta megcáfolva. Természetesen helytelenül, de ez itt nem jöhet figyelembe. Hanem az, hogy Kazinczy is a folytonos haladás elvét hirdette és bizonyította, s egy szóval sem mondta, hogy Verseghy őt e felfogásban megelőzte: egyéni hiuságának róható fel. A ki valakinek egy-egy eszméjét átveszi s azt tovább fejti, nem mindig ismeri el annak érdemét, a kinek vállain emelkedett. Gyarulóság kétségkívül, de ettől Kazinczy sem volt ment.

Kazinczy nem volt tanult grammatikus; nem értette a nyelv törzsökös rendszabásait úgy, mint Révai és Verseghy vagy csak Szemere Pál is; de stílus-érzéke, a melylyel a kifejezés színezetét mindig a gondolathoz szabta, Kölcsey Ferenczig páratlan a magyar irodalomban. A művésziességre törekvés

egyetlen magyar írónál sem oly szembeötlő, mint nála. Róla tehát kicsinylőleg szólni még Verseghy mellett sem lehet.

Császár Elemér Kazinczynak *Tövisek és virágok* című gyűjteményét mint kritikai műveket tekinti. Igaza is van, de csak félig. Kazinczynak más célja is volt ezzel: az irodalmi közvéleményben erősebb eszmemozgalmat indítani, ellenvéleményeket támasztani s a maga irányát uralkodóvá tenni. Hogy Verseghy »magasabb szempontból tekintette az irodalmat« *Rikóti*-jában, azt bajos elhinnünk; a következmények egyáltalán nem támogatják e véleményt. A szerző, hogy hőségének érdemeit kiemelhesse: az összehasonlításban kissé leszállítja Verseghy kortársait az irodalmi közvélemény emelte magaslatról. A törekvés nem kárhoztatandó, ha az igazság sugallja. De a jelen esetben nem látjuk ezt az igazságot. Hogy a legnagyobb költők, mint Berzsenyi és Csokonai ereje is kimerült a formában, azt Császár Elemér bizonyításai után sem mernek mondani.

A nyelvújító harc történetét szintén egyoldalú felfogás alapján írta meg a szerző. Nemcsak Verseghy *Felelet*-ét kell itt számba venni, hanem az ellenvéleményeket is. Különösnek látjuk, hogy még a *Mondolat*-ot is annyira sikerültnek mondja, holott Berzsenyinek például legszebb költői kifejezéseit teszi gúny tárgyává s a régi nyelvből föllevenített szavakat összekeveri a valóban új szavakkal. Különben a nyelvújítás bírálatára legkevésbé sikerült része a műnek. Természetesen, ha a mostani orthologia tanításai nyomán az egész mozgalomban csak nyelvészeti elvek harcát látjuk: nem juthatunk más véleményre. De éppen ezt tartjuk egyoldalú felfogásnak. A nyelvújításnak -- mint Gyulai már több mint negyven éve megmondta -- a közélet általános fejlődése szempontjából sokkal nagyobb a hatása, s így ítélve meg a mozgalmat, nyelvészeti tekintetben elkövetett hibáiról is más véleményt alkothatunk. Szó sincs róla, Verseghy *Felelet*-e e mozgalomnak fölötté értékes adata, de önmagában tekintve mégis egyoldalú s a vizsgálódót is egyoldalúvá teszi, ha az ellenfél küzdelmeinek a nemzet haladásába olvadt elemeiről megfeledkezik.

Az életrajzi részletek sokkal jobban sikerültek a szerzőnek. Édekesen s bizonyos melegséggel szövi az elbeszélés fonálát, s hőse fejlődését mint hű s résztvevő barát kíséri. Részletezései ritkán untatók, élénk előadását szívesen követjük. Ha az elbeszélésben megáll, hogy az események okait kutassa vagy magyarázza: jól esik az olvasónak is, ha kissé körültekinthet. A mű első felében többször tart az író ilyen pihenőt. Egnél mi is megállapodunk egy pillanatra. Verseghyt szabadelvű fel-

fogásáért s — tegyük hozzá — világias életmódjáért is megtámadta egyházi felsőbbbsége. Ezt mi természetesenek találjuk és nem tartjuk túlságosan buzgóknak azon papokat, a kik Verseghyt megtámadták. Csak a helyes egyházi felfogás alapján állottak, Verseghy pedig azzal nem sokat törődött. Később annál hívebb fiául mutatta magát az egyháznak. Ugy tetszik, hogy bár a szerző a hőse jellemében fel-feltűnő ellentéteket tiszteletreméltó igyekezettel iparkodik megmagyarázni és elenyésztetni: Verseghy nem igazi szilárd jellem; már a kilenczvenes évek elején olyan összeütközésbe jő előjáróival, hogy szinte csodálatos az egyházi rendben való maradása. Kivált a nagyszombati fogságban tanúsított felfogását véljük olyan ellentétnek, a mely után logikai következmény csak a világi pályaválasztás lett volna. Hogy ilyen férfiú abban az időben nem lehetett censor, szintén igazoltnak tetszik. A szerző azt hiszi, hogy a magyarság ügyéért való lelkesedése ösztönözte a cenzori hivatal elnyerésére. Nem mondjuk, hogy nincs igaza; de az bizonyos, hogy a censorok is kötelesek voltak az uralkodó szabályokat tiszteletben tartani, s Verseghy legalább is rosszul számított, ha azt hitte, hogy szabadelvíű felfogását az óhajtott hivatalban érvényesítheti.

Ez észrevételek, a melyeket még megtoldhatnánk néhányval, nem csökkentik a szóban forgó mű értékét. Császár Elemérnek számottevő s hűzgapótló monographiája nagyon megérdemli irodalomtörténetíróink komoly figyelmét.

VÁCZY JÁNOS.

A magyar pénzügy fejlődése. Irta Lukács Ferencz. A szerző kiadása. Nagybánya, 1903. Molnár Mihály kny. 8-r. VIII. 302, 2 l.

E hasznos munkát olyan ember írta, a ki — mint az előszóban olvassuk — nem hivatásos történetíró, a kinek lekötöttségénél fogva hosszabb levéltári kutatásokra alkalma sem igen volt. A mostoha körülmények miatt le kellett arról mondanania, hogy a magyar pénzügy fejlődéséről nagyobb munkát írjon. Bár a jóakarát és a kitartás meg volt benne, az alaki és anyagi nehézségek arra kényszerítették, hogy könyvét rövidre fogja.

E szerint tudományos színezetű munka helyett, hasznos kézikönyvet írt kollegái, a pénzügyőrök számára.

A szerző nagyobb igényeket munkája iránt nem támaszt, egyedüli célja a *pénzügyőri intézmény* alapos ismertetése. E célnak elérésére minden rendelkezésére álló forrást fel-

használt. Munkája elején, mintegy 35 lapon, törvénykönyvünk és kiváló történetíróink művei alapján a *magyar adórendszer*, és a *pénzügyi igazgatás* rövid történetét adja.

Azután a *pénzügyi közigazgatás* szervezetét ismerteti, még pedig az összes törvények, rendeletek és utasítások felhasználásával. Teljes és világos leírásban olvashatjuk itt az *osztrák adórendszer* beosztását, kifejlődését Magyarországon; a pénzügyi szolgálat, a pénzügyi-prokuratura, a kincstári, a pénzügyi ügyészség és pénzügyi igazgatóságok szervezetét és területi beosztásukat. A szerző az országos és a kerületi pénzügy-igazgatóságok működési területét s az alájuk rendelt hivatalok megnevezését és számát ügyesen összeállított statisztikai táblákon mutatja be. Ugyanilyen táblákon olvashatjuk a Bach-korszak adóhivatalainak teljes beosztását is. Erre következik a könyvnek leghosszabb fejezete, mely több mint száz lapon át a *pénzügy-, vám- és adó-örökség* szervezetének történeti fejlődéséről szól. A történeti fejlődést azonban csak 1850-től fogva találjuk meg. A szerző ugyanis a régi kor adó- és vám-öröinek dolgaival egyáltalában nem foglalkozik. Pedig mindenki gondolhatja, hogy a *fináncz* nem új találmány, s ha más néven szerepelt is, de mégis meg volt már századokkal ezelőtt. A hol vámok voltak, ott vám-öröknek is kellett lenniök. S csakugyan, *a finánczok őseit ott találjuk a harminczadosok mellett*. Résztint lovon, résztint gyalog szolgáltak, s a körülfekvő utakat kellett járniok, hogy a *contrabandálókat* megcsipjék. Ezeket a régi vám-öröket, vagy ha úgy tetszik, pénzügyőröket, *iberrájter*, *szatrapa* vagy *hajdú* néven nevezték. A határ-harminczadoknál, a hol a hajókon és a szekereken lévő árukat megvizsgálták, az *iberrájtereken* kívül *vízi-látók* (wasser-beschauer), *száraz-látók* és *rév-látók* is hivataloskodtak. Mindezeknek a hivatala igen sok teendővel járt s a mellett örökösen életveszedelemben forogtak. A régi időkben ugyanis a csempészet sokkal jobban virágzott mint a mi korunkban. A magyar és horvát dohány-csempészek pl. Mária Terézia és II. József korában 70—80 lovas fegyveressel jártak, s még a sorkatonaságot is megkergették. A csatatéren olykor 15—20 halott is maradt. Így 1764-ben Ausztria határán csempészeink a 26 lovas és gyalog katonával megerősített *iberrájtereket* tíz órai harcz után teljesen szétverték. A csempészeknek 64 fegyveres lovasuk volt, s ezek kísérték a szekerekre rakott tömerdek dohányt. A csempészek ellen egész sereg rendeletet adtak ki, de e rendeleteknek nem igen volt foganatja. Még az sem sokat használt, hogy a határok mentén levő utakat rendes katonasággal őriztették. A csempészeknek ugyanis messzemenő

összeköttetések voltak, s Ausztria és Morva határán állandóan jól fizetett kémeket tartottak.

Mivel az ilyen és hasonló adatok nagy számmal maradtak reánk, a szerző helyesen tenné, ha azok felhasználásával a pénzügyörség régebbi történetét is megírná. Azért mondjuk ezt, mert hiszszük, hogy könyve a második kiadást is megéri.

Lukács Ferencz könyvének negyedik részében, hol az adókról, állami egyedáruságokról (bátran használhatta volna a *monopolium* szót is) és jövedékekről szól, szintén sok becses anyagot halmozott fel. Kár, hogy az egyes monopoliumoknak inkább csak a jelenével foglalkozik s a multról egészen megfeledkezik. A régi időben ugyanis sokkal több volt a monopolium, mint ma. Megemlíthjük, hogy Magyarországon a monopolium *appaldo* név alatt már a XVI-ik században ismeretes volt. Így Rudolf király idejében az Itália felé irányuló marhakereskedést velencei appaldatorok tartották kezükben évi 20—30,000 frt bér fejében. A XVII-ik század közepén III. Ferdinánd már az egész magyar marhakereskedést állami monopoliummá tette. I. Lipót a monopoliumok számát még inkább növelte. Ő adta bérbe (appaldo) Eszterháznak először az egész magyar sókereskedést. Ő hozta be a dohánymonopoliumot, az ásványvíz appaldóját, a vont arany és az ezüst szövetek (1694), a harisnya, a fonál és a szitaszövet (beuteltuch) appaldóját (1705), a kasza, sarló- és szalmavágó-monopoliumot (a sarló- és kasza-monopolium már 1661-ben megvolt, de Magyarországra csak 1693-ban terjesztették ki, mikor a monopolium bérlője Trauni és Abensbergi Ehrenreich gróf volt), a liszt-monopoliumot (1683-ban, de csak Bécs városára), a papirmonopoliumot (1692-ben a monopolium bérlője Lorenz Antonio Lettri, évi 50,000 frtot fizetett), a kávé-monopoliumot (1700), a kártya-monopoliumot (ezt Magyarországra is kiterjesztették), a hús-aufschlag appaldóját, az olaj-appaldót (1697), a marhavásárok appaldóját (1670), az álarcz és az osztriga appaldóját (1700), a komlókereskedés appaldóját (1695-ben Magyarországra is szólt); 1704-ben Domenico Donadonival már a kenyérsütés appaldója ügyében is tárgyaltak, s bár Donadoni évi 200,000 frtot ajánlott fel, különféle nehézségek miatt ez az appaldó nem jött létre; 1702-ben a csokoládé és thea appaldójára hirdettek pályázatot; 1690-ben Lorenz Antonio Lettri és Van Uffele a széna- és zab-monopolium behozatalára is tettek ajánlatot évi 100,000 frt bérrel, de e helyett egyelőre csak az abrak-adót hozták be (1691), azaz a ló, szamár és szarvasmarha után (ha útban voltak) a déli és esti abrakoltatáskor bizonyos összeget szedtek.

Mindezeket a monopoliumokat és appaldókat nálunk Rákóczi felkelése elsöpörte, de azért említjük itt fel, mert a legtöbbször létezéséről történetírásunk még nem vett tudomást eddig. Megjegyezzük, hogy I. Lipót uralkodása idején az *Appaltierungs-Commission* nevű bizottság folyton azon törte a fejét, mikép lehetne újabb és újabb monopoliumokat kitálatni. Azzal, hogy a kereskedelmet teljesen tönkre teszik, nem sokat gondoltak.

A dohány-monopoliumról meg kell jegyeznünk, hogy Rákóczi felkelése az első kísérletet megsemmisítette ugyan, hanem azért a későbbi viszonyok sok tekintetben a monopoliumnál is rosszabbak voltak. A dohánytermelés szabaddá lett, de a kereskedés már nem. Az örökös tartományokba csak a dohány-appaldo ottani bérlői vihettek dohányt, s ezek a nekik adott kiváltságoknál fogva a Magyarországból kivitt rengeteg dohány után vámot és harminczadot nem fizettek, tehát a magyar kincstár e téren minden jövedelemtől elesett. Azután az örökös tartományok appaldatorai érdekében egész vármegyék termését zár alá vetették s a dohányt eladni csak akkor engedték meg, ha nekik már nem kellett. Egyszóval az urak nálunk is az osztrák appaldatorok voltak, a kik kénykedvők szerint bántak a szegény magyar termelővel s a dohány árát úgy leszorították, hogy nekik tetszett.

Az ilyen történeti adatok, melyekhez nehezebben lehet jutni, Lukács könyvéből hiányoznak ugyan, de az utóbbi félszázad anyaga annál teljesebb nála. A szerző főleg a pénzügyörség fejlődésével és jelenével foglalkozik kimerítően. A nálunk nem épen népszerű *fináncz* életéről, az ő nehéz, sőt sokszor veszedelmes pályájáról olyan képet rajzol, hogy a ma mintegy 5300 emberből álló pénzügyörség iránt akaratlanul is rokonszenvet kelt az olvasóban.

Megemlítjük még, hogy Lukács könyve az irodalommal foglalkozó pénzügyőri tiszteket is felsorolja. Ezek között bizony sok derék szakíró van, de a nagyközönség alig ismeri őket. A magyar embernek ugyanis már az a szokása, hogy mindentől, a mi az adózás körébe tartozik, szinte irtózáttal fordul el s az adózási ügyekről nem hogy olvasni, de még hallani sem igen szeret. Így magyarázhatjuk meg például, hogy Lipóczy Lamos József kitűnő munkájáról (a pénzügyörség a külföldön) nálunk tudomást sem vettek, holott fordítását Ausztriában és Németországon szélteben használják és magasztalják.

TAKÁTS SÁNDOR.

Képes kereskedelem-történet, különös tekintettel Magyarországra.
Szakemberek és a művelt közönség számára írta *Kerekes György*.
3-ik kiadás. Budapest. 1903. Athenaeum kny. Kis 8-r. V, 180 l.
127 képpel.

A kézi vagy iskolai könyvek szerzőitől eredeti munkát senki sem vár. Az író az adatokat rendesen mások munkáiból szedi össze s érdeme csak a helyes módszer megválasztásában és a feldolgozás ügyességében mutatkozik. Az előttünk fekvő munka nagyobb igényeket akar kielégíteni, mert szerzője nem is annyira az iskola, mint inkább a *szakemberek* és a művelt közönség számára írta. Így állván a dolog, a szerzőtől már nagyobb ismeretkört, alaposabb feldolgozást és magasabb színvonalat kell várnunk. Kerekes könyvében azonban ezek egyikét sem találjuk meg. A 177 lapra terjedő kötetnek jó részét a száznál több kép foglalja el, s a mi kevés szöveg a megmaradt helyen elfért, az mintegy *kétszáz* külön cím alá szorított fejezetecskékből áll. E szerint a könyv inkább lexikon-szerű munkának látszik. Egy-egy fejezetecske csak néhány sorból állván, elgondolhatjuk, hogy a *szakemberek* milyen édes-keveset találhatnak az egész munkában. Kerekes könyvének azonban nem ez a legnagyobb hibája. A szerző szokatlan felületességgel és gondatlansággal tákolta össze munkáját, s a másoktól átvett adatokat hebehurgya módon dolgozta fel. Könyve hemzseg a chronologiai hibáktól. Igen fontos és általánosan ismert kereskedelem-történeti tények teljesen hiányoznak művéből. A címlapon ugyan azt mondja, hogy Magyarországra különös tekintettel lesz, de ezt az ígéretét nem teljesítette. Az olvasó hiába keresi, nem találja meg, minő városokkal űzött Magyarország élénkebb kereskedést. Köztudomású dolog, hogy hazánkkal Nürnberg, Augsburg, Regensburg, Boroszló, Pettau, Olmütz, Laibach stb. századokon át rendkívül kiterjedt kereskedést űztek. Ismerjük a forgalmat, az árukat, ismerjük a nevezett városok kereskedelmi utait, de Kerekes művében legjobb esetben is csak a nevezett városok pusztá neveit találjuk meg. Tudjuk, hogy Velenczét marhával, gabonával, azután viasszal századokon át Magyarország látta el, s volt idő, mikor *velencei viasz-kivitelünk félmillióra rúgott*, de minderről Kerekes fölöslegesnek tartja szólni. Világkereskedelmi czikkünk volt a *magyar kénéső*, melynél jobbat és tisztábbat egyetlen ország sem termelt. Még a világhírű idriai kénéső-bányákba is Zalatnáról vitettek mestereket, ha valami fontosabb újításról volt szó. Kerekes erről sem szól semmit. Ugyanezt mondhatjuk *víza-kereskedésünkről*. Még a nem szakember is tudja, minő

fontos szerepet játszanak kereskedelmünkben a bécsi *Niederlag*, az *auspítzi* (pusztapécsi) heti vásárok, a buccari-i kivitel, a hamburgi magyar hamuzsír tárházak, az amsterdami magyar bánya-termések tárházai stb. — csak szerzőnk feledkezik meg mindezekről. Az sem új dolog, hogy *fűszerek* dolgában Buda századokon át világkereskedelmi piac volt s még a XVI-ik században is nagyban viszik innét a fűszereket nyugatra. Az Árpádok és az Anjouk korában ugyanilyen első rendű piac volt Kassa a *prém-kereskedés* terén. A *XVI-ik században legelső kereskedő városunkká fejlődik Nagyszombat*. Ide húzódnak 1541 után a legnagyobb budai kereskedők. Itt üzérkedett Pesti Gáspár, Tüköly Sebestyén stb. Uralkodóink és a magyar kamara, ha megszorulnak, első sorban mindég a nagyszombati kereskedők-nél keresnek kölcsönt. Hozzá még a nagyszombati nagykereskedők egytől-egyig tősgyökeres magyarok voltak. Azok a szakemberek, kiknek Kerekes könyvét szánta, bizonyára szívesen vették volna, ha az urna-temetők, az arab ládák, koronázó palást, Lőcse kapuja, a lánczhíd alapköve letételénél használt kanál stb. amúgy is eléggé ismert képei helyett talán az ilyen elsőrendű dolgokról is szólott volna.

De nem folytatjuk ezeket, mert ha mindazon fontos dolgokat fel akarnánk sorolni, a mikről a szerző megfeledkezett, új könyvet kellene írunk. Lássuk inkább mit talált fel a »szakemberek és művelt közönség« számára? *Közgazdaságunk első fejlődése az Árpádok alatt* című fejezetében a többi között ezeket írja: »A telepések közül a besenyők, a kunok és oláhok (!) a munkások számát szaporítják.« (!) Vajjon mit szólnak ehhez a szakemberek? Az olasz városok felvirágzásának ismertetésénél meg (46. l.) azt mondja a szerző, hogy kereskedésük »a XVI-ik század óta, a mint a török Levantét megszállja és Amerikát felfedezték, aláhanyatlott.« (!) A XVI. és a XVII. századi viszonyok ismertetésénél elmondja, hogy a lakosság mennyire elszegényedett, hogy a hosszú háborúk alatt mily sokat szenvedett. Azután úgy találomra odaveti, hogy »nem egy gazdának tízezer eladó ökre volt!« Bizony nagy kár, hogy legalább egy-két ilyen gazdát nem említ; mert ha megteszi, gazdaságtörténet-íróink eddigi munkáit mind a sutba dobhatjuk. Ugyanezen a helyen a szerző ilyen badar állításokat bocsát világgá: »a nagyok a harminczad jórészét kezükbe kerítették«; — »a királyi sereget a polgároknak kellett jórészben ágyukkal ellátni«; — »a törökök nagyobb számmal Zimonyban, Temesváron és Nagyszebenben (!) telepedtek le s hordták terményeiket és készítményeiket nemcsak Bécsbe, hanem Szászországba és Sziléziába.« (!) Az utóbbi állításra csak

annyit jegyzünk meg, hogy még a hódoltsági magyar kereskedőket is csak a legnagyobb elővigyázattal bocsátották Bécsbe. A XVI. és a XVII. században szó sem lehetett arról, hogy török kereskedő áruival Bécsbe juthasson. Még a török követések is csak külön császári engedéllyel vásárolhattak Bécsben.

Megjegyezzük, hogy szerzőnk a XVI. és XVII. század ismertetésénél fölhasználta e sorok írójának tanulmányait is. De ezt oly fölületesen tette, hogy az átvett anyagban alig van helyes évszám. Így azután csakugyan helyesen cselekedett, hogy a forrásokat nem idézte. A hajózásnál például elmondja, hogy a magyar kereskedők 1799-ben 700 hajót vásároltak Bécsben. Ezt a hétszáz hajót azonban kerek száz évvel előbb vásárolták. Sedgeвич Zakariás vállalatát 1649-re teszi, holott 1699-ben kapta az első kiváltságot. — *Közgazdaságunk a XVIII. században* című fejezetében mondja el, hogy I. Lipót kereskedelmi tanácsot szervezett, mely »a közvetett megadóztatást s egyzersmind az osztrák ipar és kereskedelem kifejlesztését, tiltó (prohibitív) vámrendszerével akarta elérni.« Hát bizony azt mindenki tudja, hogy a prohibitív-rendszer nem Lipót kormányának a találmánya. Kerekes ott, a hol *II. Józsefről és a trieszti kereskedő társaságról* szól (108. l.), találja föl azokat a különkereskedelmi mozgalmakat, a melyek I. Lipót alatt történtek s a melyeket ő ismét hibás dátumokkal és össze-vissza keverve vett át. Ugyanott (a hol *III. Károlyról és II. Józsefről* van szó) adja elő az 1667-ben (nem 1665-ben) megindult *keleti kompánia* ismertetését.

Azt hisszük, talán elég is lesz már az idézésből. Az olvasó ennyiből is megítélheti, hogy mit adott Kerekes a szakemberek és a művelt közönség számára készült művében. Megjegyezzük, hogy könyvének utolsó része, melyben mintegy 30 lapon át Magyarország átalakulásáról s gazdasági jelenünkről értekezik, a nagyobb hibáktól teljesen ment s megírva is elég jól van. Ugyanezt mondhatjuk a csinos és ügyesen megírt előszóról is. Egy kis gonddal és fáradsággal a többi fejezeteket is ilyen színvonalra emelhette volna.

TAKÁTS SÁNDOR.

T Á R C Z A.

ISMERETLEN NÁDOR ÉS ISMERETLEN POZSONYI PRÉPOST.

Néhai Fejér Györgynek megvolt az a jó szokása, hogy akármilyen eldugott könyvből vagy folyóiratból is összeszedegette a közölt okleveleket vagy kivonatokat, s ha máshová nem, a Codex Diplomaticus valamelyik kötetének függelékébe beleszorította. Így megtörtént, hogy egy-egy oklevelet háromszor is közölt, de másrésről biztosította magát és a magyar történelem munkásait arról, hogy az ő koráig kinyomtatott oklevelekből vagy oklevél-kivonatokból egy sem maradt ki a Codex Diplomaticusból.

Wenzel Gusztáv is igyekezett e jó szokást követni, de nem pontosan. Így pl. az *Új Magyar Muzeum* 1855 évi folyamának 399. lapjáról átvesz egy 1264-iki levelet (Árpádkori Új Okmánytár, III. 115—116. ll.), de ugyanott a 397. lapon közölt 1269 évi — sokkal fontosabb, mert egy 1214-iki oklevelet átíró — levelet teljesen kihagyja. Így történt azután, hogy ezen 1214-iki oklevél eltemetve maradt egészen felhasználatlanul.

Közzöljük itt ezt az érdekes levelet újra, mert ott az Új Magyar Muzeumban csak oly ismeretlenül maradna tovább is történetíróink előtt, mintha csak valamely vidéki levelesládában pihenne.

»C. Petrus prepositus Strigoniensis et eiusdem loci capitulum, universis, ad quos littere presentes pervenerint, orationes in Domino. Quoniam labilis est hominum memoria et rerum turbe non sufficit, solent ea, que inter homines sive in iudicio sive extra iudicium legitime geruntur, in lingua testium poni et scripture memoria perempnari. Hinc est, quod constitutis in presentia nostra Nicolao de genere Osl comitis ex una parte, et Pousa comite de villa Kereky cum propinquis suis, quorum nomina hec sunt: Fabiam, Bethem, Bogezlai duo, Mathey cum reliquis ex altera parte, proposuit nobis idem Nicolaus, quod emisset a dicto Pousa cum consensu omnium propinquorum suorum, triginta una

marcis, iam solutis, terram in Rabakuz nomine Thouttheluk, cum insula et palude ad ipsam spectantibus, cui conterminales sunt ville Osl, Szahar, Andreos. Et supradictis Pousa et propinquis eius idem penitus confitentibus, postulaverunt a nobis unanimiter, quatenus huius rei seriem scripto commendaremus. Ad quorum instantiam presentem paginam confecimus et sigilli nostri munimine roboravimus, anno ab incarnatione Domini M. CC. XIII. Regnante feliciter Andrea, Hungarorum rege; Johanne Strigoniensi archiepiscopo, Kalano Quinqueecclesiensi, Kathapano Agriensi. Petro Geuriensi, Roberto Vezprimiensi, Jacobo Waciensi, Johanne Nitriensi episcopis; *Jacobo comite palatino necnon Budrugensi*, Smaragdo Psoniensi, Jula Nitriensi, Radulfo Borsiensi comitibus; magistro Jacobo lectore, *Benedicto Psoniensi*, Hubaldo sancti Thome prepositis, Hyce custode, Apollinari Nitriensi, Johanne Borsiensi archidiaconis, Marco, Laurentio, Sedek canonicis.

A közlő *Répczemelléki* írói nevet használ s ez Wenzel szerint Páur Ivánt jelenti. Az oklevelet az Osthffy-levéltárban találta. Mind Páur Iván neve, mind az oklevél szövegének egyebütt való hibátlansága kezesség arra nézve, hogy az ismeretlen nádor nevét jól olvasta *Jakab*-nak. De meg magának a közlőnek is megragadta figyelmét Jakab nádor neve, mert »több a nádorok névsorát tartalmazó kézikönyvet« forgatott keresztül, de Jakab nádor nevét nem találta benne.¹⁾ Lehetetlenség tehát azt gondolni, hogy nem jól nézte meg az oklevelet s *Jacobus*-t olvasott volna *Nicolaus* helyett. Különben csak akkor ébredhetne az emberben ily gyanú, ha *Jakab* nevű főúr teljesen ismeretlen volna a főtisztviselők közt s egyszerre merülne föl az ismeretlenség homályából. Ámde 1214 elején már említik *Jakab borsodi ispánt*²⁾ s nincs benne semmi feltűnő, ha e főúr még ez évben a nádorságot nyerte el.

Azt sem lehet állítani, hogy nincs oly idő, a melyben Jakab a nádori tisztelet viselhette volna. 1213 végén és 1214 elején Miklós a nádor és bodrogi ispán.³⁾ Olyan 1214 máj. 7-ike után kelt oklevél, a melyben még Miklóst írják nádornak, csak egy van;⁴⁾ 1215 máj. 7-ike előtt kelt oklevelet ilyet nem ismerünk. Nincs tehát semmi lehetetlenség benne, hogy Jakab 1214 második felében és esetleg 1215 elején a nádori méltóságot bírta.

Az ismeretlen pozsonyi prépost pedig, mint látjuk, *Benedek*.

¹⁾ *Uj Magyar Muzeum*, 1855. 398. l.

²⁾ *Fejér*: Cod. Dipl. III. 1. 165. l.

³⁾ *Fejér*: Cod. Dipl. III. 1. 482. l. — *Wenzel*: Árpok. Uj Okmt. I. 129—132. ll. — Orsz. Levéltár: dipl. oszt. 69. — *Thalčič*: Mon. epp. Zagrab. I. 35. l. — *Fejér* id. m. III. 1. 153—163. ll.

⁴⁾ *Fejér* id. m. VII. 1. 191. l.

Utána mindjárt *Ubald* esztergom-szenttamási prépost következik. Mivel pedig 1210—1211-ben Benedek a *szenttamási*, *Ubald* ellenben a *pozsonyi* prépost,¹⁾ nem gondolhatunk mást, mint hogy Benedek és *Ubald* 1211—1214 közt javadalmat cseréltek. *Ubald* lett a *szenttamási*. Benedek pedig a *pozsonyi* prépost.

KARÁCSONYI JÁNOS.

APRÓSÁG 1848-BÓL.

Radó József, a Pozsony megye szemcepi járásában törzsökös *Radó* család tagja, mely család magát a Vasvár-megyei (szentmártoni) Radókkal egy és ugyanazon törzsből valónak vallja, 1848-ban Senkvicz község jegyzője volt, a honnan később Csek-lészre költözött s ott halt meg 1903-ban, *száznégy* esztendősen. Némi kevés családi irományai fiánál, az Esztergom-megyei Kéty község jegyzőjénél maradtak, kinek szíveségéből a következő nem érdektelen levelet a még igen jó karban lévő eredetiről készült másolatban itt közlöm:

*

Külczim: Tisztelt Radó József úrnak. Nagy-Senkviczen. Htból. Igen sürgős.

A' Honvédi Bizottmány nékem meghagyta, hogy a' báhonyi vasuti állomáshoz egy biztos egyént rendeljek, ki az ottani állomáson általkelő leveleket által vizsgálja, — és ha gyanúsokat, nevezetesen ha katonatisztekre és más idegenekre szállókat (talál). letartóztassa, és azokat Csányi kormánybiztos úrnak beküldje. Azt gondolom, hogy maga alkalmas egyén leszen; naponként fog kapni egy pengő frtot; tehát amint leveletem veszi, azonnal menjen a' báhonyi vasuti állomásra, és mindaddig ott maradjon, míg tőlem parancsolatot nem kap az elmenetre. — Gondolom, a' báhonyi jegyző ad magának szállást; hanem ottan jól viselje magát és folytassa dolgait; magának az expeditorral együtt kell érteni és minden levelet megvizsgálni. Mindenesetre nékem feleletet írjon. Gondolom, hogy magának jól fog esni naponként egy pengő forint; majd egyszerre Pozsonyba felveheti. Sáfőn. nov. 29-én 1848.

Várady János szolgabíró.

*

Báhonyra vonatkozólag megjegyzem, hogy ez a hely az akkori pozsony-nagyszombati lóvasútnak volt egyik állomása; jelenleg a pozsony-lipótvári vasuti vonalba esik. Sáfő, hol a közölt levél kelt. Senkvicz közelében fekszik.

WERTNER MÓR.

¹⁾ *Knauz:* Monum. eccl. Strigon. I. 196. 199. ll.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA második osztályának decz. 7-iki ülésén *Wosinsky Mór* levelező tag foglalt széket *Az őskor mészbetétes agyagművessége* című dolgozatával, melynek a magyarországi anyagot tárgyaló első részét olvasta fel. Az előadás folyamán ismertetett agyagedények leginkább gyermekjátékul, vagy arra a célra készültek, hogy a halottakkal sírba tegyék; legalább a formájok nem mutatja, hogy ez edényeket a konyhán használhatták volna. A felolvasó a lelőhelyek szerint öt típusát különböztette meg a Magyarországon talált mészbetétes agyagedényeknek. Erdélyben, túl a Dunán, a Duna-Tisza-közön, Magyarország alsó vidékein, továbbá Boszniában és Hercegovinában eddig mintegy százhetven lelőhely van. Az egyes típusok vizsgálataiból az derül ki, hogy az őskor ezen emlékeinek egy része a kő-korszak végéről való, s ez az áramlat a Balkánon át keletről jött hazánk területére; jóval később, már a bronz-korban, egy másik áramlat nyugat felől, a Rajna mellékéről került hozzánk. *Wosinsky* tanulmányának második (fel nem olvasott) része a külföldi leletekkel foglalkozik.

A decz. 21-én tartott összes ülés néhai *Tóth Lőrincz* (megh. 1903 márcz. 17.) emlékezetének volt szentelve,¹⁾ kiről *Vécsey Tamás* r. tag mondott szép, tartalmas emlékbeszédet. Nagy vonásokban, kitűnően rajzolta meg annak a nevezetes kornak a képét, melyben *Tóth Lőrincz* élt és munkálkodott, s ennek a képnek keretébe illesztette az elhunyt tudós nemes, rokonszenves alakját, kinek hetven évre nyúló közpályája nemcsak az emlékbeszéd írójának adott halás anyagot, hanem valóban örök tiszteletünknek is méltó tárgya lehet.

Az új esztendő jan. 4-én a nyelv- és széptudományi osztály nyitotta meg. Az ülés első tárgya volt *Radvánszky Béla* báró t. tag felolvasása, ki *Egy ismeretlen költő a XVII-ik századból* cím alatt családja jeles ősről, Radvánszky Jánosról értekezett. *Radvánszky János* a kurucz kincstartó, II. Rákóczi Ferencz fejedelem erdélyi plenipotentiarusa, a szép levelek Mikes Kelemennel vetekedő írója, fiatal korában ékes szerelmi költeményeket, halála előtt egypár évvel pedig egy elragadó bölceleti ódát írt. A felolvasó bevezetésül, visszatekintve lyrai költészetünk fejlődésére, azon gátló okokat fejtegette, melyek miatt az u. n. *virág-énekek* irodalmilag, nyomtatás útján nem érvényesülhettek. Épen ezért régi magyar bibliographiáinkból az irodalmat megítélni nem lehet, mert a legtöbb ének elkallódott, igen sok csak kéziratban

¹⁾ Nekrológját olv. *Századok*, 1903. 381. l.

maradt meg. Ez a sors jutott Radvánszky János költeményeinek is. Versein Balassa és Zrínyi hatása érezhető, de csakis ők szárnyalják túl régi költőink közül. E hatás mellett is a való érzelem szólal meg verseiben: szerelme ahhoz, ki később felesége lön s a kihez még élete alkonyán is oly szép leveleket írt, hogy minden levelét prózában szerkesztett költeménynek tekinthetjük. Ezért ha nem nagy is költeményeinek száma, de értékük számuknál nagyobb. Nyelve magyaros, erőteljes; kifejezései választékosak, költői képei szépek, itt-ott magasabb szárnyalásúak; érzése mély, ékesítve a nemes szerelem zománczával. Radvánszky János, György fia, 1666-ban született. Már zsenge korában megzavarja tanulását a jezsuiták besugására Szelepcsényi érsek és kényszeríti atyját, hogy fia mellé a protestáns tanító helyébe »pápista praeceptort« rendeljen. Thököly felkelése változtat a dolgon, a ki restaurálja az eperjesi collegiumot. Radvánszky Jánost is oda küldi atyja a tanárok nagy örömeire; de már útközben többször menekülni kénytelen, s hol Lietava várában, hol kősziklák között lappang. Eperjesen szorgalmasan tanul, bár tanulásában egyszer betegsége, másszor a »felzendült idő«, majd meg az iskolai ünnepélyek akadályozzák. 1687-ben nagy csapás éri: Caraffa Eperjesen agyonkinoztatja atyját, őt magát is kétszer börtönbe vetteti s nemcsak atyai, hanem anyai javaitól is megfosztja. Jóllehet elvesztett javait tíz évi fáradozás után visszanyerte, mégis mintegy százezer forint kárt szenvedett. Rákóczi felkelése kezdetén a kuruczokhoz csatlakozott. Mint ezredes bevette Zólyomot, Csábrágot. Később senator, kincstartó, 1704—1705-ben a fejedelem erdélyi plenipotentarius. 1706-ban a *consilium oeconomicum* alelnöke. A trencsényi csata rá nézve is végzetes lön. Menekülnie kellett. Eperjesen húzta meg magát. 1711-ben pedig Lengyelországba bujdosott. Később elfogadta az amnestiát. Visszatért hazájába, rendezte gazdaságait s felekezete érdekében többször kereste fel Bécset is. Azonban megint üldöztetést kellett szenvednie, akárcsak gyermekkorában; de ez már nem érinti oly érzékenyen. Panaszolkodik ugyan leveleiben, de vértelmezi magát jelszavával: *Nihil sub sole novum est!* Ily czimű bölcséleti ódájában visszapillantva életére, keserű tapasztalataira, könny csordul szeméből s nem jelszavában, hanem Istennél keres vigasztalást, a ki »letörli orczájáról könnyhullatásait.« Felesége kinek szerelmében mindenha enyhülést talált, 1737-ben, ő maga egy esztendővel később, hetvenkét éves korában halt meg. — Radvánszky Béla előadása befejeztével *Katona Lajos* l. tag ismertette a *Teleki-codex legendáinak forrásait*. A codexet 1525—1531 között írták. Aranka György ajándékából került a Telekiek marosvásárhelyi könyvtárába. Legérdekesebb részét három legenda teszi. Az első *szent Anna* életrajza és csudáinak elbeszélése; a második

Ádám és Éva élete meg halála: a harmadik a római szent *Macarius* legendája. Az értekező e három legenda forrásait több XV-ik századi incunabulumban találta fel. — Ezután még Szily Kálmán főtítkárr mutatta be *Viszota Gyula* vendég dolgozatát az *Akadémia czímeréről*, mely — mint tudjuk — a csészéjéből sást itató Amphitritét ábrázolja. Ezt az allegorikus képet gr. Széchenyi István gondolta ki. Amphitrité gróf Széchenyinek későbbi hitvese, Seilern Crescentia grófnő, akkor még gr. Zichy Károlyné, a sas pedig maga Széchenyi, kit Crescentia váltott meg s szerelmével tett új emberré. Mások másképen magyarázták az allegóriát.

ÚJ KÖNYVEK.

— AGNER LAJOS. Ferenczy Teréz emlékezete. Egy magyar költőné élete és emlékezete. Balassagyarmat, 1903. Balassagyarmati kny. szövetkezet. 8-r. 165, 2 l.

— ALMANACH. Kiadja a joghallgatók tudományos egyesülete. Szerkesztették *Halasi Andor*, *Tasnádi Nagy András*, *Vásárhelyi Jenő*. Budapest, 1903. Politzer Zsigmond és fia kiad. 8-r. V, 106 l. Ára 1 kor.

— ARÁNYI DEZSŐ. Emléklapok; 1. *Emléklapok*.

— BALLAGI GÉZA. Az 1848 : 20. törvénycikk a történelem világánál. Irta —. Budapest, 1903. Politzer Zsigmond és fia. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 23 l. (Különlenyomat a *Protestáns Szemle* 1903 évi 8-ik füzetéből.)

— BALOGH FERENCZ. Keresztyén egyháztörténelem. Harmadik korszak. Az egyház pápaságtól függésének kora Hildebrandtól Lutherig, 1046—1517-ig. Részben Gieseler nyomán írta —. 3-ik füzet. Második tömörített s javított kiadás. Debreczen, 1903. Városi kny. 8-r. 51, 4 l.

— BIAS ISTVÁN (ifj.) II. Rákóczi Ferencz beiktatása az erdélyi fejedelemségbe, 1707 ápr. 5. Marosvásárhely, 1903. Adi Árpád kny. 8-r. 29—36. ll. (A maros-köri Dávid Ferencz-egylet kiadványa. I. sor. 3. sz.) Ára 6 fill.

— BOROVSKY SAMU. Magyarország vármegyéi és városai. A magyar korona országai történetének . . . stb. enciklopédiája. A *Magyarország vármegyéi és városai* állandó munkatársai bizottságának közreműködésével szerkeszti —. *Gömör-Kishont vármegye*. A *Magyarország vármegyéi és városai* állandó munkatársai központi bizottságának felügyelete alatt írták a Gömör-Kishont vármegyei helyi munkatársak. Budapest, (1903.) Apollo irod. társ. Légrády testvérek kny. 4-r. X, 677 l. 14 műmelléklettel és 310 szövegképpel. Ára ?

— BÖLÖNY LÁSZLÓ (Nagybölöni). A nagybölöni Bölöny család története. Irta és kiadta —. Kézirat gyanánt 100 példányban. Kolozsvár, 1903. 8-r. VIII, 332, 116 l.

— CHEVALIER (Ulysse —). Répertoire des sources historiques du moyen age. Topo-bibliographie. Deuxième partie. (K—Z.) Montbéliard, 1900—1903. Nagy 8-r. 4, 1593—3384. ll.

— CSERÉP JÓZSEF. Határidőszámítás a rómaiaknál. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1903. Franklin-társ. kny. 8-r. 23 l. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. köt. 6. sz.) Ára 40 fill.

— CSURKA ISTVÁN. A debreczeni dal-egylet történelmi hangverseny

⁸orozatának (I—IV. korszak, 1100—1900-ig) ismertetése. (Kalauz.) Debreczen, 1903. Hoffmann és Kronovitz kny. 8-r. 39 l. Ára 40 fill.

— DEBRECZEN és a szatmári béke. Adalékok Debreczennek a Rákóczi-szabadságharc korabeli történetéhez. A Komáromi-ház megjelenése alkalmából kiadta a *Csokonai-kör*. Debreczen, 1903. Debreczen város kny. kis 8-r. 34 l. Ára 20 fill.

— DIECESA Lugosului. Șematism istoric. Publicat sub auspiciile P. S. S. DD. dr. Demetriu Radu episcop gr. cat. de Lugos pentru jubi-leul dela Sânta unire de 200 ani dela înființarea aceleiași diecese de 50 ani. Lugos, 1903. Virányi János kny. 8-r. 683, 2 l. Egy fényképpel.

— EMLÉKKÖNYV. A bátfai gör. katolikus egyház megalapításá-nak s temploma felszentelésének alkalmából. Szerkesztette *Hanulya József*. Bátfá, 1903. Felsősárosi kny. 4-r. 63 l. Arczképpel. Ára 4 kor.

— EMLÉKKÖNYV (Gróf Széchenyi István —). II. évf. 1904. A gróf Széchenyiek teljes nemzedékrendi történelmével. Kiadja a gróf Széchenyi István emléke ápolására alakult bizottság. Budapest, 1903. Krammer és Erhardt kny. 8-r. 99 l. Ára 1 kor.

— EMLÉKKÖNYV a nagy Wesselényi Miklós báró zilahi szobrának leleplezési ünnepségéről. Szilágy vármegye törvényhatósági bizottságának határozatából szerkesztette ifj. *Kapus Sámuel*. Zilah, 1903. Seres Samu kny. Nagy 4-r. 68, 2 l. 10 fénykép-melléklettel.

— EMLÉKLAPOK dicsőült Erzsébet királyné szobrának Bátfá-fürdőn 1903 évi aug. 16-án történt leleplezése alkalmából. Szerkesztette *Arányi Dezső*. Bátfá, 1903. Felsősárosi kny. 4-r. 45, 2 l. 16 fényképmelléklettel. Ára 4 kor.

— ÉRTESÍTŐJE (A bajai m. kir. állami tanítóképző intézet XXX-ik —) az 1902—1903 (XXXIII) iskola-évről. Közli *Scherer Sándor* igaz-gató. Baja, 1903. Kollár A. kny. 8-r. 128, 2 l. (*Bellosics Bálint*: A gyer-mek a magyar néphagyományban. Adatok a magyar gyermek népraj-zához. 3—29. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A brassói róm. kath. főgimnázium —) az 1902—1903 tanévről. Közli *Bándi Vazul* igazgató. Brassó, 1903. Herz-féle kny. 8-r. 155 l. (*Szélyes Dénes*: Baróti Szabó Dávid. 1—65. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A debreczeni ev. ref. tanítóképző intézet —) az 1902—1903 iskolai évről. Közzéteszi *Orosz István* h. igazgató. Debreczen, 1903. Városi kny. 8-r. 181 l. (*Barcsa János*: Kovács Lajos 1845—1903. 1—67. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A keszthelyi kath. főgimnázium —) az 1902—1903 évről. Szerkesztette *Burány Gergely* dr. igazgató. Keszthely, 1903. Sujánszky József kny. 8-r. 206, 2 l. (*Vucskits Jenő*: A Vesta-szűzek. 1—74. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A pannonhalmi szent Benedek-rend komáromi négy osztályú katolikus gymnasiumának —) az 1902—1903 iskolai évről. Közli *Horváth Kristóf* igazgató. Komárom, 1903. Hungária kny. 8-r. 72 l. (*Bausz Teodorik*: Kultsár István élete és működése. 1—37. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A magyar-óvári magyar királyi gazdasági aka-démia —) az 1902/1903 tanévről. A tanintézet fennállásának 85-ik évé-ben. Szerkeszti *K. Vörös Sándor* kir. tanácsos, igazgató. Magyar-Óvár, 1903. Czéh Sándor-féle kny. 8-r. 100 l. (A magyar-óvári gazdasági tan-intézet története rövid vázlatban. 5—12. ll. — Magyar-Óvár rövid leírása. 13—14. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium államilag segélyezett főgymnasiumának —) az 1902—1903 iskolai tanévről. Az elől-járóság megbízásából kiadja *Csiki Lajos* koll. igazgató. Marosvásárhely,

1903. Ev. ref. kollegiumi kny. 8-r. XXXI, 251 l. (*Tróznér Lajos*: A magyar nép jellemvonása népköltészeti termékei alapján. XVI.—XXXI. ll. — *Dékány Kálmán*: Bél Mátyás földrajza. 30—143. ll.)
- ÉRTESÍTŐJE (A nagybányai m. kir. állami főgymnasium XVI-ik évi —) az 1902—1903 tanévről. Közzéteszi *Vida Aladár* igazgató. Nagybánya, 1903. Morvay és Undy kny. 8-r. 132, 2 l. (*Gaál Lajos*: Dr. Koller János. Szül. 1877. febr. 17. — Megh. 1903. máj. 24. 1.—20. ll.)
- ÉRTESÍTŐJE (A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-kollégium 1902—1903 tanévi —). Kiadta az igazgatóság. Nagyenyed, 1903. Nagyenyedi kny. r. t. 8-r. 162, 37, 12 l. (*Székelly Ödön*: A kollégium 1829 és 1830 évi történetéhez. 42—49. ll.)
- ÉRTESÍTŐJE (A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló Nagykárolyi róm. kath. főgymnasium —) az 1902—1903 iskolai évről. Közli *Hám József* igazgató. (*Lőrincz Gábor*: A Vanke József-féle éremgyűjtemény római érmeinek folytatólagos ismertetése és befejezése. 1—54. ll.)
- ÉRTESÍTŐJE (A nagy-szalontai községi algymnasium 1902—1903 tanévi —). Közrebocsátja *Tatár Balázs* igazgató. Nagyszalonta, 1903. Reich Jakab kny. 8-r. 68 l. (*Móczár József*: Rákóczi. 5—11. ll.)
- ÉVKÖNYVE (Az országos magyar gazdasági egyesület 1902/903 évi —). Szerkesztette az egyesület tisztikara. XII. köt. *Hozzá fűzve*: Az orsz. m. gazd. egyesület *Köztelek* székháza építésének története és leírása. Budapest, 1903. Pátria kny. 8-r. 272, 12, 285—287 l. 16 melléklettel.
- FÁRBÁS JÓZSEF. Huszonöt év az *őbecsei polgári céllövész-egylet* történetéből, 1878—1903. A választmány megbízásából írta — egyleti titkár. Óbecse, 1903. Lévai Lajos kny. 8-r. 162 l. 2 táblázattal. Ára 50 fill.
- FERDINANDY GEJZA és Schiller Bódog A *pragmatica Sanctio* és a házi törvények. A Magyar Jogászegyletben 1903 évi jan. 21-én folytatott vita — — előadásával.¹⁾ Budapest, 1903. Franklin-társ. kny. 8-r. 68 l. (Magyar jogászegyleti értekezések, XXVI. köt. 5. füz.) Ára 40 fill.
- FERDINANDY GEJZA. Korona és monarchia. Irta —. (Felolv. a Magyar Jogászegyletnek 1903. okt. 17-én tartott ülésén.) Budapest, 1903. Franklin-társ. kny. 8-r. 24 l. (Magyar jogászegyleti értekezések, XXVIII. köt. 4. füz.) Ára 40 fill.
- FODOR DÁNIEL. Hadadi báró Wesselényi Miklós, a legmagyarabb magyar élet- és jellemrajza. Zilah, 1903. Seres Samu kny. 8-r. 36 l. Wesselényi Miklós báró arcképével.
- FRIEDREICH ENDRE. Halápy Konstantin emlékezete, 1698—1752. Irta —. Temesvár, 1903. Csanád-egyházm. kny. Nagy 8-r. 2, 55 l. (Különlenyomat a temesvári r. k. főgymn. 1902/903 évi Értésítőjéből.)
- GÖLDNER MÁRTON. Gauss emlékezete; 1. *Sartorius*.
- GÖMÖR-KISHONT VÁRMEGYE. A *Magyarország vármegyéi és városai* állandó munkatársainak központi bizottságának felügyelete alatt írták a (Gömör-Kishont vármegyei helyi munkatársak; 1. *Borovszky Samu*.
- HANULYA JÓZSEF. Emlékkönyv; 1. *Emlékkönyv*.
- HANUY FERENCZ. A theologiai tanszak kizáratása egyes közép-kori egyetemekről. Irta —. Budapest, 1903. Stephaneum kny. 8-r. 42 l. Ára 1 kor.
- HANUY FERENCZ. Katolikus egyetem Pécsen. Tanulmány. Irta —. Pécs, 1903. Püspöki lyceumi kny. 8-r. 181, IV l. (Különlenyomat a pécsi püspöki *Hittudomány-intézet* 1902/903 évi Évkönyvéből.) Ára 3 kor.

¹⁾ *Polner Ödön* e tárgyról szóló értekezését jeleztük: *Századok*, 1903. 588. l.

— HANUY ÖDÖN. A Zala vármegyében, Keszthely város tőszomszédságában fekvő Hévíz gyógyfürdő rövid leírása. Keszthely, 1903. Farkas János kny. 8-r. 47 l.

— HELMOLT HANS F. Weltgeschichte. Achter Band. Westeuropa. Zweiter Teil. Der Atlantische Ozean. Leipzig u. Wien, 1903. Bibliographisches Institut. Nagy 8-r. XIII, 646 l. Térképekkel, színes műmellékletekkel és képekkel.

— JÁSZI VIKTOR. A pragmatica sanctio és a házi törvények. Irta —. (Felolv. a Magyar Jogász-egylet 1902. május 3-iki ülésén.) Budapest, 1902. Franklin-társ. kny. 8-r. 61 l. (Magyar jogász-egyleti értekezések, XXV. köt. 1. füz.) Ára 1 kor.

— JÁSZI VIKTOR. Válasz a pragmatica sanctio és a házi törvények tárgyában. Irta —. *Polner Ödön, Schüller Bódog és Ferdinandy Géza* felszólalásaival. Budapest, 1903. Franklin-társ. kny. 8-r. 79 l. (Magyar jogász-egyleti értekezések, XXVIII. köt. 3. füz.) Ára 1 kor.

— JEGYZÉKE (Békés vármegye községei és egyéb lakott helyei hivatalos neveinek —). A m. kir. belügyminiszter megbízásából kiadja az Orsz. községi törzskönyv-bizottság. Budapest. 1903. Pesti kny. r. t. 8-r. 10 l.

— JEGYZÉKE (Tolna vármegye községei és egyéb lakott helyei hivatalos neveinek —). A m. kir. belügyminiszter megbízásából kiadja az Orsz. községi törzskönyv-bizottság. Budapest, 1903. Pesti kny. r. t. 8-r. 14 l.

— JELENTÉSE (A kassai állami felső kereskedelmi iskola hatodik évi —) az 1902—1903 iskolai évről. Közl. *Léray István* igazgató. Kassa, 1903. Koczányi Béla kny. 8-r. 63 l. (*Molnár Izidor*: A francia kereskedelem hanyatlása keleten a XVII-ik század első felében. 3—13. ll.)

— JURKOVICH EMIL. II. Rákóczi Ferencz szabadságharcza és Beszterczébánya. Beszterczébánya, 1903. Machold Fülöp kny. Nagy 8-r. V, 315 l. Ára 4 kor.

— KAPUS SÁMUEL (ifj.). Emlékkönyv; 1. *Emlékkönyv*.

— KASSÁK (Stephan —). Leitfaden der allgemeinen Geschichte. Pozsony, 1903. Alkalay Adolf és fia kny. 8-r. XV, 80 l.

— KAZINCZY FERENCZ levelezése. (K. F. összes művei. Harmadik osztály.) A m. tud. Akadémia irodalomtört. bizottsága megbízásából közzéteszi *Váczy János*. Tizenharmadik köt. 1815. jul. 1 — 1816. febr. 29. Budapest, 1903. A m. tud. Akadémia kiadása. Athenaeum kny. 8-r. XXXVI, 603 l. Ára 10 kor.

— KENEDI GÉZA. Deák Ferencz emlékezete. Irta —. (Felolv. a Magyar Jogász-egylet 1903. nov. 7-iki ünnepi ülésében.) Budapest, 1903. Franklin-társ. kny. 8-r. 29 l. (Magyar jogász-egyleti értekezések, XXVIII. köt. 5. füz.) Ára 40 fill.

— KINTSES JÓZSEF. Gauss emlékezete; 1. *Sartorius*.

— KOWARIK KÁROLY FÜLÖP. Huszonöt év. A pozsonyi könyvnyomdászok és betűöntők együletének története. Pozsony, 1903. Angermayer Károly kny. 8-r. 76 l. 4 fényképpel. — Ugyanaz németül is.

— LAMPRECHT (Karl —). Zur jüngsten deutscher Vergangenheit. Von —. II. Bd. Zweite Hälfte. Innere Politik. Äussere Politik. Freiburg i. B. 1904. Hermann Heyfelder. 8-r. XVIII, 761 l. (Dutsche Geschichte von Karl Lamprecht. Zweiter Ergänzungsband. Zweite Hälfte.)

— MILHOFFER SÁNDOR. A régi rómaiak szőlőművelése. (A mezőgazdaság őstörténelmének ismertetése.) Irta —. Budapest, 1903. Wodianer F. és fia kny. 8-r. 12 l. (Kölönlenyomat a *Közgazdasági Híradó*-ból.)

— MILHOFFER SÁNDOR. Adatok a takarmánynövények legrégibb

történetéhez. (A mezőgazdaság őstörténelmének ismertetése.) Irta —. Budapest, 1903. Márkus Samu kny. 8-r. 23. l. (Különlenyomat a *Magyar Dohányjusság*-ból.)

— MILHOFFER SÁNDOR. Adatok a zöldségfélék legrégibb történetéhez. (A mezőgazdaság őstörténelmének ismertetése.) Irta —. Budapest, 1903. Wodianer F. és fiai kny. 8-r. 14 l. (Különlenyomat a *Közgazdasági Híradó*-ból.)

— MILHOFFER SÁNDOR. A mezőgazdasági irodalom a Krisztus születése utáni évezredben. (A mezőgazdaság őstörténelmének ismertetése.) Irta —. Budapest, 1903. Wodianer F. és fiai kny. 8-r. 13 l. (Különlenyomat a *Közgazdasági Híradó*-ból.)

— MILHOFFER SÁNDOR. A mezőgazdasági irodalom a Krisztus születése utáni második évezred első felében. (A mezőgazdaság őstörténelmének ismertetése.) Irta —. Budapest, 1903. Wodianer F. és fiai kny. 8-r. 5 l. (Különlenyomat a *Közgazdasági Híradó*-ból.)

— MINERVA. Jahrbuch der gelehrten Welt; l. *Trübner*.

— NAGY ANDRÁS (Tasnádi). Kossuth és a pragmatica sanctio. Irta —. Budapest, 1903. Politzer Zsigmond és fia kiad. 8-r. 24 l. (Különlenyomat a jogh. tud. egyesületének *Almanach*-jából.)

— NEMENZ (Rudolf —). Aus dem Leben der Gemeinde Gross-Alisch; l. *Schuller*.

— NÉVTÁRA (A kiváltságos ciszterci rend zirczi, pilisi, pásztói és szentgotthárdi egyesített apátságainak — az 1903—1904 tanévre. Veszprém. 1903. Egyhm. kny. 8-r. 56, 2 l.)

— NIEDERLE (Lubor —). Národopisná mapa uherských slováků na základě sčítání lidu z roku 1900. (Этнографическая карта венгерских словаков составлена на основании переписи 1900 г.) Vydal —. Praha, 1903. Wiesner A. Nagy 8-r. 223, 4 l. 11 térképpel. (Národopisný Sborník. Svazek IX.)

— NUSIĆ (Branislav —). Koszovo. Opis z zemlje i naroda. Izdanje ssa szlikama. Napiszao —. 2. szveszka. Ujvidék, 1903. Kis 8-r. 6, 118 l. Képekkel. (Knjige Matice srpszke. Broj 9.)

— ORTVAY TIVADAR. Pozsony város története. Kiadja a pozsonyi első takarékpénztár. Második kötet. 4-ik rész: A városlakosság családi, anyagi, értelmi és valláserkölcsei élete, 1300—1526. Pozsony, 1903. Eder István kny. Nagy 8-r. XV, 515 l.

— PECHÁNY (Adolf —). Dejiny uhorského boja za slobodu r. 1848—1849. Napísal —. Budapest, 1903. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 6, 319 l. Sok képpel. Ára ?

— PETRI MÓR. Bárá Wesselényi Miklós és munkái. Irta —. Kolozsvár, 1903. Ajtai K. Albert kny. 8-r. 54 l. (Különlenyomat az *Erdélyi Múzeum* 1903 évi folyamából.)

— PINTÉR JENŐ. Szent Adalbert. Irta —. Budapest, 1903. Stephaneum kny. 8-r. 62 l. (Különlenyomat a *Katholikus Szemle* XVII. évfolyamából.)

— RÜCKBLICK auf die jüngste Entwicklungs-Periode Ungarns. (Unveränderter Abdruck der Original-Ausgabe von 1857.) Budapest, 1903. Kunosy Vilmos és fia kny. Nagy 8-r. 78 l.

— SARTORIUS W. von Waltershausen. Gauss emlékezete. Életrajzi vázlat. Németből fordította *Göldner Nándor* ev. ref. coll. tanár. Sajtó alá rendezte *Kintses József* m. kir. főerdész. Breznóbánya, 1903. Kreisler József kny. 8-r. 4, 119 l. Gauss arczképével. Ára 3 kor.

— SCHILLER BÓDOG. A pragmatica sanctio és a házi törvények; 1. *Ferdinándy Gejza*.

— SCHULLER G. A. und Rudolf Nemenz. Aus dem Leben der Gemeinde Gross-Alisch. Nagyszeben, 1903. Krafft V. kny. 8-r. 63 l. (Volksschriften-Verlag Hermannstadt, 24. 25. 26.)

— STEFFENS (Franz —). Lateinische Paläographie. Hundert Tafeln in Lichtdruck mit gegenüberstehender Transcription nebst Erläuterungen und einer systematischen Darstellung der Entwicklung der lateinischen Schrift, von —. I. Entwicklung der lateinischen Schrift bis Carl den Grossen. Freiburg (Schweiz), 1903. B. Veith. 2-r. 4, 35 l. 35 táblával. Ára 16 kor. 40 fill.

— SZINNYEI JÓZSEF. Magyar írók élete és munkái. A m. tud. Akadémia megbízásából írta —. IX. köt. *Mircse-Oszvaldt*. Budapest, 1903. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 2, 1450 l. Ára 12 kor.

— SZLAVJANOVJEDZENIE v 1901 godu. (Славяновѣдѣніе въ 1901 году.) Систематическій указатель трудовъ по языкознанію, литературѣ, этнографіи и исторіи. St. Peterburg, 1903. A cs. tud. Akadémia kny. 8-r. XXII, 236, 2 l. Ára 120 R.

— SZTANOJEVICS (Sztanoje —). Bizantija i szrbi. I. köt. Balkanszko poluosztrvo do VII. veka. Ujvidék, 1903. A szerb Maticza kiadványa. 8-r. 8, V. 242 l. (Knjige Maticze Szrpszke, 7. 8.)

— TRAGOR IGNÁCZ. Vác. Ismertető kalauz. Irta —. Kiadja a váci muzeum-egyesület. Vác. 1903. Mayer Sándor kny. Kis 8-r. 110, 2 l. 30 képpel és egy térképmelléklettel. Ára 50 fill.

— TRÜBNER K. Minerva. Jahrbuch der gelehrten Welt. Herausgegeben von —. Dreizehnter Jahrgang, 1903--1904. Strassburg, 1904. Kis 8-r. XL, 1404 l. John E. B. Mayor arczképével. Ára 14 M.

— URSYN-PRUSZYŃSKI (Stanislaus —). Unsere Cavallerie in der Schlacht von Custoza im Jahre 1866, in russischer Beleuchtung. Aus dem russischen bearbeitet von —. Csáktornya, 1903. Fischel Fülöp (Strausz Sándor) kny. 8-r. 58 l. 4 vázlattal.

— VALKOVSZKY MIKLÓS. Emlékbeszéd. Deák Ferencz élet- és jellemrajza. Irta és felolvasta a munkácsi m. kir. áll. főgymn. 1903 évi október-hó 17-iki Deák Ferencz emlékűnnepén —. Munkács, 1903. Grünstein Mór kny. Kis 8-r. 26 l.

— ZOVÁNYI JENŐ. Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi református egyházban. Irta —. Kiadja a M. Prot. Irod. Társaság. Budapest, 1903. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 2, IV, 179 l. (A M. Prot. Irodalmi Társaság kiadványai. Szerk. *Szóts Farkas*. Könyvilletmény 1903-ra.) Ára 2 kor. 40 fill.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1903 évi decz. hó 3-án d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének
Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Dr. Thaly Kálmán első alelnök elnöklete alatt Zsilinszky Mihály ügyv. alelnök, dr. Áldásy Antal, dr. Angyal Dávid, id. Bánó József, dr. Békefi Remig, dr. Csánki Dezső, id. Daniel Gábor, dr. Illéssy János, dr. Lánczy Gyula. Óváry Lipót, dr. Schönherr Gyula, Tagányi Károly, dr. Váczy János vál. tagok. Barabás Samu jegyző.

Elnök az ülést megnyitja s jegyzőkönyv-hitelesítőkül dr. Lánczy Gyula és Óváry Lipót vál. tagokat kéri fel, mely után —

78. indítványára —

a vál. a távollévő Nagy Gyula társ. titkárnak, az őt és családját ért mérhetetlen veszteség alkalmából jegyzőkönyvileg részvétét nyilvánítja.

79. Jegyző felolvassa a tagajánlást, mely szerint *alapító tagúl* ajánlatik 200 koronával *1904-től*: ifj. Kolgyári Császár Ferencz műépítész Budapesten (aj. id. Kolgyári Császár Ferencz). Megválasztatik.

80. Következik Lánczy Gyula dr. vál. tagnak, a f. év tavaszán Rómában tartott harmadik nemzetközi történelmi congressusról szóló felolvasása, a mely — a *Századok*-ban fog megjelenni.

81. Olvastatik Teleki Géza gróf elnöknek 1903. nov. 6-án az ig. választmányhoz intézett levele, mely szerint az alapszabályok 19-ik szakasza értelmében, a társulat ügyeinek vezetésére a most folyó három éves cyklus tartamára Zsilinszky Mihály második alelnököt kérte föl.

Helybenhagyólag tudomásul vétetik.

82. Jegyző felolvassa Zsilinszky Mihálynak mult hó 14-én gróf Teleki Géza elnökhöz intézett levelét, melyben társulati második alelnökké megválasztatásáért a társulatnak köszönetét nyilvánítja.

Ezután az elnöknek meleg üdvözlő szavaira a jelen levő Zsilinszky Mihály élő szóval is megismételi köszönetét, mire a felolvasott levelet éljenzéssel tudomásul veszi a választmány.

83. Előterjeszti a pénztárnok 1903 évi nov. havi kimutatását, mely szerint összes bevétel volt 2,915 kor. 02 fill.
 » kiadás » 1,816 » 95 »
 maradvány 1,098 kor. 07 fill.
 Ehez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál folyó számlán levő 25,331 kor. — fill.
 követelést, 1903. nov. 30-án összesen 26,429 kor. 07 fill.
 készpénz állott a társulat rendelkezésére; miből azonban a P. H. E. Takarékpénztár 39300—1903. sz. értesítése szerint kisorsolt hét darab 4⁵⁰/₁₀₀-os magyar jelzálog-hitelbanki záloglevélért befolyt 6800 kor. mint alapítványi összeg újból tőkésítendő volna.

A kimutatás tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatol-tatik: egyszersmind a tőkésítendő 6800 kor. alapítványi összegen, annak megfelelő névértékben 4⁰/₁₀₀ p. h. e. takarékpénztári adómentes kamatozó kötvény vásárlása elhatároztatik.

84. Olvastatik Ferenczi Zoltán r. tagnak decz. hó 1-én a választmányhoz szóló beadványa, melyben az Eötvös József báró életrajzára szánt 18 nyomtatott ívet túlhaladó két ív nyomdai költségének engedélyezését kéri, kijelentvén egyúttal, hogy e két ív írói tiszteletdíjáról lemond.

A szóbanforgó két ív nyomdai költségének, számszerint 80 (nyolczvan) koronának a f. évi költségvetés terhére leendő kiutalványozására az elnökség felhatalmaztatik.

85. Előterjeszti jegyző a bukaresti róm. kath. magyar fiuiskola igazgatóságának 1903. nov. 2-án kelt levelét, melyben kéri a társulatot, hogy kiadványaiból az ifjusági könyvtár részére könyveket ajándékozni szíveskedjék.

Tekintettel a nevezett fiuiskola hazafias missiójára, titkár a társulat némely alkalmas kiadványainak, a folyóiratok kivételével, egy-egy példányban az ifjusági könyvtár részére való megküldésére felhatalmaztatik.

86. Jelenti, hogy a Délvidéki Magyar Közművelődési Egyesület előkészítő bizottsága a nevezett kultur-egyesületnek Szegeden f. hó 8-án tartandó alakuló közgyűlésére a társulatot meghívta.

Reizner János és Szentkláray Jenő tagtársaink fölkérnek, hogy a hazafias célú egyesület alakuló közgyűlésén társulatunkat képviselni szíveskedjenek.

87. Bemutatja a társulat jövő 1904 évi költségvetésének az elnökség által az ügyrend 45-ik szakasza értelmében elkészí-

tett tervezetét, a mely az 1892 évi 20 jk. p. alatt kelt vál. határozat értelmében azon kéressel utasittatik a gazdasági bizottsághoz, hogy véleményes jelentését a jövő febr. havi vál. ülésre elkészíteni szíveskedjék.

88. A számvizsgálók kiküldése lévén napirenden, — számvizsgálókul a jövő 1904-ik évre dr. Kammerer Ernő és dr. Dézsi Lajos vál. tagok kéretnek föl, azon hozzáadással, hogy tekintettel az 1896 évi 15 jk. p. a. kelt vál. határozatra, szíveskedjenek a f. évi számadásokra vonatkozó jelentésüket a titkárnál olyan időben benyújtani, hogy az a jövő évi költségvetés tárgyalása előtt a gazdasági bizottság rendelkezésére bocsátható legyen.

Zárt ülésen —

89. az évd. r. tagok létszáma és

90. a tagsági és előfizetési díjhátrálékok ügyében — határozott a választmány.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Thaly Kálmán s. k. Barabás Samu s. k.
elnök. jegyző.

Hitelesítjük: Dr. Lánczy Gyula s. k. Óváry Lipót s. k.
vál. tag. vál. tag.

Lejártó pályázat.

(L. Századok, 1902. 696. l.)

Ludányi Bay Ilona úrnő nagylelkű adományából a Magyar Történelmi Társulat pályázatot hirdet *II. Rákóczi Ferencz fejedelem életrajzára.*

A pályaműnek az eddig felkutatott történelmi adatok gondos és pragmatikus felhasználásán kell alapulnia, s formájában és szellemében a művelt közönség, de különösen a mindkét nembeli felnőtt ifjúság igényeit szem előtt tartania.

A források pontos megjelölésével irandó mű terjedelme 20 — 25 nyomtatott ív lehet.

A pályadíj 3000 (háromezer) korona.

A pályaművek idegen kézzel írva, lapszámozva, bekötve és jelíges levéllel ellátva, 1904 április 8-ig küldendők be a társulat titkári hivatalához.

A jutalmazott munka a Magyar Tört. Társulat tulajdona, mely azt a Magyar Tört. Életrajzokban — a szokott tiszteletdíj kiszolgáltatása mellett — közli, s magának az első népszerű kiadás jogát is fentartja.

Kérelem tagtársainkhoz.

Az elmúlt év lezártakor sajnálattal, sőt aggodalommal kellett látnunk, hogy társulatunk tagjainak száma apadóban van. A kérlelhetetlen halál egész sorát ragadta ki közülünk legrégibb, legbuzgóbb tagtársainknak, és — talán az idők mostohasága okozta — kilépők is oly szokatlanul sokan jelentkeztek a lefolyt esztendőben, hogy az új tagok száma alig elégséges ritkuló sorainkat pótolni.

Nem hiszszük, nem akarjuk hinni, hogy a hazafias és művelt gondolkodású magyar közönség lelkéből a nemzet múltjának szeretete, elméjéből a történelem tanulságainak becsülése kihalt volna. S ezért nem hiszszük azt sem, hogy a Magyar Történelmi Társulatot, mely immár közel négy évtized óta lankadatlan munkássággal, tartalmas kiadványainak terjesztésével igyekszik ébren tartani a közönség érdeklődését a történettudomány s különösen a hazai történelem iránt: részvételül hanyatlani engedje. Számot tartunk minden művelt magyar ember támogatására. A midőn tehát a mai füzetünkhöz mellékelte **taggyűjtő lapot** t. tagtársaink szíves figyelmébe a legmelegebben ajánljuk, mindenkit arra kérünk, tegye magáévá ügyünket s gyűjtsön mennél több új tagot társulatunknak, hogy újra megerősödvé, annál sikeresebb lehessen munkáságunk.

A Magyar Történelmi Társulatnak tagja lehet mindenki, a ki három-évi kötelezettséggel *évenként 10 korona tagdíjat* vagy egyszersmindenkorra legalább *200 korona alapítványt* fizet be a társulat pénztárába. Tagsági illetményül minden tag a *Századok* füzeteit kapja; a társulat egyéb kiadványaira pedig, u. m. a *Történelmi Tár*-ra 5 kor. 20 fillér, a *M. Történelmi Életrajzok*-ra 10 korona kedvezményes áron fizethet elő.

1903 december-havában

alapítványt ízetett

Báró Born Frigyes 200 kor.

tagdíjat ízettek

1896-ra : Horváth Danó (10 kor. 4 fill.), Sztancsek Zoltán (5 kor.)
Összesen 15 kor. 4 fill.

1899-re : Cséppán Rezső (5 kor.), Hatala Péter (5 kor.) Összesen 10 kor.

1900-ra : Truskovszky Jenő 10 kor.

1901-re : Porubszky Pál (5 kor.), Sombory Lajos (5 kor.) Összesen 10 kor.

1902-re : Andaházy Pál (5 kor.), Barthos Indár (5 kor.), Herczeg Albert (5 kor.),
Nagy Géza Kolozsvár (3 kor.), Okolicsányi László (5 kor.), Reidner Henrik (5 kor.),
Somogyi Zsigmond (5 kor.), Tolnay Lajos (5 kor.), Zichy Vladimir gróf (5 kor.)
Összesen 43 kor.

1903-ra : Berkeszi István, Budapesti bölcsészethallgatók segélyegylete, Hidegh
László, Hübner Emil, Klebersberg Kunó gróf, Lakos Béla, Maróthi Rezső, Mazár
Sándor, Mérey Ágoston, Nagy Gyula, Novák Rózsika, Salinger Rezső, Sebestyén
Gyula, Szegszárdi »Rötvös József« önképzőkör (1 kor.), Tárczy Károly, Thurzó
Ferencz (3 kor.), Trencsányi Árpád, Városey Tivadar (10 kor. 40 fill.), Vértessy
Dezső, Vértessy Jenő, Vojtkó Pál (5 kor.) Összesen 189 kor. 40 fill.

1904-re : Bacsikády Károly, Baksay Sándor, Ballagi Géza, Budapesti I. ker.
felsőbb leányiskola, Budapesti I. ker. állami főgymnasium, Budapesti II. ker. kir.
kath. főgymnasium, Csáky Károly gróf, Csoma József, Egri érseki joglyceum,
Forgách Károly gróf, Gerold et Comp. Bécsben, Gyöngyösi áll. főgymnasium, Gyurácz
Ferencz, Kaizer Ferdinánd, Kalocsai Jézus-társasági collegium, Kemenes Ferencz,
Kosztolányi Aurél, Kugler János, Leleszi prémontrei rendház, Lőcsei Casino,
Pancsovai főgymnasium, Pozsonyi kir. jogakadémia igazgatósága, Sörös Pongrácz,
Szabadkai Casino. Szatmári ev. ref. főgymnasium, Sztrencsányi Pál, Szuhányi
Lajos, Temesvári felső kereskedelmi iskola, Terray István, Vály Béla, Városey
Gyula, Vinter Lajos, Walter Gyula, Wertner Mór. Összesen 340 kor. Mind-
összesen 617 kor. 44 fill.

Cserhalmi Samu

pénztárnok.

I. Vár : Országház-u. 27.

A Századok következő teljes évfolyamai : u. m. az 1867, 68, 69, 70,
71, 72, 73, 77, 78, 79, 80, 81 és 82 évi folyamok bekötte, az 1883, 84, 85, 86,
87, 88, 89, 91 és 92 évi folyamok füzve, összesen 22 évfolyam, a Petrik-féle *Reper-*
torium-mal együtt, 160 koronáért, társulatunk titkári hivatalánál megszerezhetők.

Az egyes évfolyamok esetleg külön is, de így aránylag már magasabb áron
kaphatók meg.

A felsorolt teljes évfolyamokon kívül a következő egyes füzetek : u. m. 1867 :
3., 1868 : 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9., 1869 : 2, 4, 5, 6, 8., 1870 : 2, 3, 6, 9., 1871 : 1, 2, 3,
4, 6, 7, 9, 10., 1872 : 3, 7, 8, 9., 1873 : 9., 1874 : 1, 2, 5, 6., 1887 : 7., 1890 : 1, 2,
3, 4, 5, 6, 7, 8, 9., füzetenként 50 fillér árán szintén megszerezhetők a titkári
hivatalnál.

A Századok minden évfolyamához arany-nyomatú történelmi jelvé-
nyekkel ellátott díszes bekötési táblák rendelhetők meg Kovács Géza könyvkötőnél
(Budapest, V. ker. Sétatér-utca 2.) 1 koronáért. Megrendelések postai utánvétellel
eszközöltenek. Egyes tábla rendelésénél legcélszerűbb a pénzt előre posta-utal-
ványon, a tábla árán kívül még 20 fill. posta- és csomagolási díjjal együtt bekül-
deni, mire a rendelt tábla díjmentesen küldetik meg.

Az Athenaeum irod. és nyomdai r.-társulat (Budapesten, VII. Kere-
pesi-út 54.) díszes bekötési táblákat készített félbörben a Magyar Tör-
téneti Életrajzok évfolyamaihoz, melyek 2 kor. 40 fill. árán az Athenaeum
könyvkiadó osztályánál vagy bármely könyvkereskedőnél megrendelhetők.

A Magyar Történelmi Társulat

1903 végéig megjelent kiadványaiból s egyéb a társulatnál raktáron levő művekből még ezek rendelhetők meg a titkári hivatalnál:

	Tagok részére:	Nem tagok részére:
	kor. fill.	kor. fill.
1. <i>Századok</i> : 1876, 1877, 1878, 1880, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1902. 1903 évi folyamai. Egy-egy évfolyam ára	10 —	12 —
2. <i>Történelmi Tár</i> : 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899 évi folyamai. Egy-egy évfolyam ára	5 60	8 —
„ „ 1900, 1901, 1902, 1903 évi folyamai. Egy-egy évf. ára	5 20	8 —
3. <i>Magyar Történeti Életrajzok</i> : I—V. évf. (a Franklin-társulattól) Egy-egy évfolyam ára	10 —	— —
VI—XII. évf. (az Athenaeumnál) Egy-egy évfolyam ára	10 —	— —
XIII—XVIII. évf. Egy-egy évfolyam ára	10 —	16 —
4. <i>Önálló kötetek a Magyar Tört. Életrajzokból</i> : II. Rákóczy György (Szilágyi Sándortól). Ára	3 —	4 80
Mária Terézia (Marczali Henrik-től). Ára	6 —	9 60
Esterházy Pál (Bubics Zsigmond-tól). Ára	5 —	8 —
Zrínyi Miklós (Széchy Károlytól) II. kötete. Ára	5 —	8 —
Zrínyi Miklós (Széchy Károlytól) V. kötet Ára	3 —	4 80
Grófú Anna (Széchy Károlytól). Ára	3 —	4 80
Izabella királyné (Veress Endrétől). Ára	6 —	5 00
5. <i>A gróf Zichy-család Okmánytára</i> : I. II. III. IV. V. VI. (a VII-ik kötet még nem jelent meg) VIII. IX. köt. Egy-egy kötet ára	4 —	8 —
6. <i>A gróf Teleki-család Oklevéltára</i> : I. II. köt. Egy-egy kötet ára	6 —	9 —
7. <i>A M. Tört. Társulat Felolvasásai</i> : 1. Az 1821—1861 években keletkezett magyar történeti énekekről és indulókról. Irta Káldy Gyula. Ára	— 40	— 60
2. A régibb és újabb magyar tánczokról 1567—1848. Irta Káldy Gyula. Ára	— 40	— 60
3. XVI. XVII. XVIII. századi magyar történeti énekek. Irta Káldy Gyula. Ára	— 40	— 60
8. <i>Egyéb kiadványok</i> : Szent István király Emlékezete. Ára	2 —	2 50
Hazai Oklevéltár. Egy kötet. Ára	4 —	6 —
<i>Radvánszky Béla</i> : Házi Történelmünk emlékei: Első oszt. I. köt. Bethlen Gábor udvartartása. Ára	4 80	8 —
Második oszt. I. köt. Régi Magyar Szakácskönyvek. Ára	4 80	8 —
Emlékkönyv (1892). Ára	1 —	1 —
Évkönyv (1895). Ára	1 —	1 —
<i>Károlyi Árpád</i> : Szilágyi Sándor emlékezete. Ára	— 20	— 30
<i>Bartal</i> : Commentariorum ad hist. status jurisque publici Hungariae aevi mediü libri XV. Az egész mű tetemesen leszállított ára	4 —	8 —
<i>Horváth Sándor</i> : A lipitói és taróci registrum	1 —	1 40
<i>Lázár</i> : Erdély főispánjai. Ára	— 80	1 —
<i>Torma</i> : Zonuki grófság. Ára	— 80	1 —
<i>Wekerle László</i> : Alba Maria. Ára	— 40	— 60
<i>Wekerle László</i> : Árpád sírja kimutatása. Ára	— 40	— 60
<i>Wekerle L.</i> Árpád sírja meghatározásának sommája. Ára	— 40	— 60

SZÁZADOK

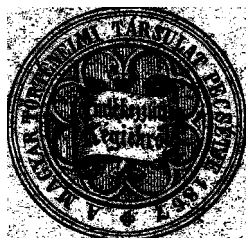
A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

NAGY GYULA

TITKÁR.

1904 ÉVI FOLYAM.

II. FÜZET.

BUDAPEST.

NYOMATOTT AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1904.

TARTALOM.

	Lap
Deák Ferencz beszédei. Irta Váczy János	97
Kisérletek a magyar haderő felosztására, 1671—1702. (Második közl.) Irta Takáts Sándor	114
A Görgey nemzetség története. (Második és bef. közl.) Irta id. Görgey István	136

Történeti irodalom.

Mandelló Gyula: Adalék a középkori munkabérek történetéhez. Ism. Takáts Sándor	162
Connert János: A székelyek intézményei a legrégibb időktől az 1562-iki átalakulásig. Ism. E—i	167
Stephanus Hegedüs: Analecta nova ad historiam renescentium in Hungaria litterarum spectantia. Ism. Békefi Remig	173
Ferdinandy Gejza: Korona és monarchia. Ism. —i—gy—s	176

Tárca.

Egykorú magyar tudósítás Károly angol király kivégzéséről. Közli Dékányi Kálmán	179
Magyar vonatkozású bejegyzések egy brüsszeli codexben. Közli Bleyer Jakab	181
† Czobor Béla	183
Vegyes közlések	184
Szláv történeti szemle. Irta Margalits Ede	186
Új könyvek	189
Hivatalos Értesítő	194

A Magyar Történelmi Társulat ig. választmánya legközelebbi rendes ülését márczius-hó 3-án (csütörtökön) tartja.

1904 január-havában

tagdíjat fizettek

1895-re: Dudás Gyula (1 kor.) Összesen 1 kor.
1896-ra: Dudás Gyula (4 kor.) Összesen 4 kor.
1897-re: Horváth Danó (10 kor. 4 fill.), Sztancsek Zoltán (5 kor.) Összesen 15 kor. 4 fill.
1898-ra: Bella Lajos (5 kor.) Összesen 5 kor.
1899-re: Sváby Sándor (5 kor.) Összesen 5 kor.
1900-ra: Boros Jenő (5 kor.), Cseppán Rezső (5 kor.), Hatala Péter (5 kor.), Sváby Sándor (5 kor.) Összesen 20 kor.
1901-re: Dénes Miklós (5 kor.), Esztegar László (1 kor.), Kanyó Géza (5 kor.), Porubszky Pál (5 kor.), Wodráska Venczel (5 kor.) Összesen 21 kor.
1902-re: Bajkó Győző (5 kor.), Bencze Sámuel (5 kor.), Dobrovsky Ágost (5 kor.), Esztegar László (3 kor.), Herczeg Albert (5 kor.), Somogyi Zsigmond (5 kor.) Összesen 28 kor.
1903-ra: Andaházy Pál, Baka Endre, Hegyi József (5 kor.), Hódmezővásárhelyi casino, Körömy Árpád (5 kor.), Reidner Heinrik (5 kor.), Vass Miklós (5 kor.), Vojtkó Pál (5 kor.) Összesen 55 kor.

DEÁK FERENCZ BESZÉDEI.

A mult század politikai történetére vonatkozólag alig jelent meg oly mű, a mely Deák Ferencz beszédeivel fontosságban és tanulságokban versenyezhetne. Pedig ezúttal nem az egész hat kötetes gyűjteményt tekintjük, hanem csak a most második kiadásban megjelent első három kötetet,¹⁾ mely kötetek Deák Ferencznek a kiegyező országgyűlés 1866-iki elnapolásáig mondott beszédeit tartalmazzák. Méltóbb emléket alig is lehetett volna emelni a nagy férfiúnak születése századik évfordulója alkalmával, mint az ő legsajátabb szellemi termékeinek fölötte becses kiadását a nemzet kezébe adni. Az újabbkori szabadelvű eszméknek és törekvéseknek s egyszersmind az elkobzott alkotmányért folytatott küzdelmek alapigazságainak valóságos kincses bányája e gyűjtemény, melyben az 1848 előtti Magyarország kialakulására s nemzeti életünk fejlődésére, másfelől pedig alkotmányunk utolsó viszontagságaira, eltemetett állami szabadságunk s önállóságunk fokozatos visszavívására rendkívül értékes adatokat találunk, a mellett, hogy Deák Ferencz korszakalkotó pályája mintegy új életet kezd a nemzet előtt. Növeli a gyűjtemény értékét az országgyűlési naplóknak, megyegyűlési jegyzőkönyveknek, állami okiratoknak, a kiváló kortársak leveleinek s naplóinak és a szerkesztő magánértékesüléseinek az illető beszéd keletkezésére, okaira s hatására vonatkozó nagyszámú felvilágosító részlete. Növeli a szerkesztőnek diskkrét tárgylagossága. Kónyi Manó minden adatát hite-

¹⁾ *Deák Ferencz beszédei.* Összegyűjtötte Kónyi Manó. Második bővített kiadás. I. köt. 1829—1841. — II. köt. 1842—1861. — III. köt. 1861—1866. Budapest, 1903. Franklin-társ. kny. 8-r. XV, 582, 2 l., VIII, 643 l., IX, 802 l. Deák Ferencz három különböző arcképével.

les tanukkal beszélteti el, ő maga szerényen a háttérben marad. Nem kockáztat véleményeket, nem mond bírálatot. De mindig a szavahihető források adatait közli, a melyek Deák Ferencz beszédeire vagy általában működésére világot vetnek. Az első kiadásban is dicsérhettük a szerkesztőnek e ritka gondosságát; de még inkább méltán dicsérhetjük e második kiadásban, mely igen sok értékes adattal bővült. Ujabbkori állami életünk két nagy korszaka a fejlődésnek napfényre jutott s többé-kevésbbé titkos tényezőivel megelevenül az olvasó előtt, s Deák Ferencz alakja teljesen előtérbe lép.

*

Mint hazánk egész történetét, Deák Ferencz pályáját is kétfelé választja a szabadságharc és az absolutismus. Az átalakulás korában alkotmányunk fejlesztése, a demokrácia eszméinek megvalósítása s nemzetiségünknek nemcsak biztosítása, hanem egyszersmind kifejtése is a legfőbb cél; az októberi diploma után szentesített törvényeinknek tetteles életbe léptetése s ezzel együtt az 1848-iki alkotmány visszaállítása. Deák Ferenczre mind a két korban vezérszerep várt; de míg előbb a vezérszerep az átalakulás izgatott napjaiban Kossuth kezébe ment át, utóbb a kibontakozás nagy művében mindvégig Deák Ferencz kezében maradt. Amott az új kor vívmányaihoz, a demokráciai eszmékhez, emitt a törvényben gyökerező jogokhoz való tántoríthatatlan ragaszkodás irányozza működését; amott a korszellem követelte reformok bátor védelme, emitt a régi és új alkotmány biztosította jogokba és igazságba vetett hit vezeti.

De sem az előbbi, sem az utóbbi korban egy hajszálnyira sem térni el a törvények alapjáról, még akkor sem, mikor a politikai közvélemény sugalma csábító ingerül nyilatkozik is: ingathatatlan meggyőződése. Politikai bátorsága előbb is, utóbb is, mindig kész szembeszállani az ellenfélnek bármily erős véleményével, akár az 1848 előtti magyar conservatívek s az udvari politika vezetői, akár az 1848 utáni túlfeszített remények hirdetői s a bécsi centralisták védvéraiból támadják. De politikai bátorsága nem ismeri sohasem a kockáztatást, sem a meghátrálást.

Meggyőződésének, lelkiismeretének szavait a hatalom parancsa vagy a tömeg tapsai sohasem irányozzák, csak az igazságban való tántoríthatatlan hit. A nemzeti közvéleményben nyilatkozó hangzatos jelszavak épen úgy hidegen hagyják mint a tetteges hatalom fenyegető túlkapásai. Érti és tudja, mi az ő »polgári kötelessége minden egyes esetben.« Ezt teljesíteni kész, — »az eredmény Isten kezében van.« Az írott és természeti törvény szelleméből táplálkozó meggyőződésének páratlan szilárdsága, az erkölcsi élet szeplőtlen tisztaságától őrzött lelkiismeret szavának áthághatatlan parancsa jelölik meg működése irányát. Ezek óvják őt, hogy a nemzet érdekében is mindig csak a megillető jogért harcoljon és soha se törekedjék az ellenfélnek esetleges jogait sérteni vagy szorultságát hasznára fordítani.

Jogvédelme, akár az elnyomott jobbgátság emberi méltóságának elismerése forog kérdésben, akár az egész nemzet alkotmányának visszaállítása, mindig szigorúan megtartja az igazságtól szabott határokat s mindig óvatosan számot vet a való körülményekkel. A képzelet ábrándjai, a szenvedély lángjai hiába ostromolják nála az értelem megfontolt okainak erősegeit, melyek a törvények biztosítékaiból erednek. De e mellett a pszichologiai előzmények és következmények hatását sem téveszti soha szem elől. A fejlődés logikai kapcsolatainak átértésében és magyarázatában hasonlíthatatlan mester. Nem hiába mondta Eötvös József báró, hogy noha ő sokkal többet tanult könyvekből nagy kortársánál, a mit hónapokig, sőt évekig érlelt elméjében mint megvalósítható eszmét, Deák Ferencz pár óra alatt kimutatta képtelenségét.

Az elméleti és gyakorlati élet közötti összefüggés szövevényeinek, az egymástól néha távol eső ok és okozat egymásra hatásának mindig biztos látása s felderítése egyik magyarázata annak a hatásnak, melyet mindjárt politikai pályája elején az országgyűlésre pártkülönbség nélkül tett, s a melyet a politikai állapotok bonyolultságában még inkább gyarapított. Ebből következtethető, hogy általános igazságokat, úgynevezett axiomákat sem szebben, sem alaposabban senki sem mondott a magyar államférfiak közt, mint ő. Rögtönzött beszédei épen

úgy, mint remek felirati javaslatok számos ilyen axiomát tartalmaznak, amelyek örök tanulságai minden idők politikusainak. Első beszédeiben, valamint a későbbiekben egyaránt erős logikával kapcsolja okoskodásához e leszűrődött igazságokat, mint az értelem munkájának nyugalmi pontjait, vagy a kiindulás erősségeit, a honnan a syllogismusok mérő-ónjától vezetett értelem praemissát kölcsönöz; máskor meg a már különben is levont következményt támogatja velük.

A természet örök jogának alapelvéből legtöbbször a jobbagyság személyi és vagyoni bátorságának, birtokkétségének, örökváltságának tárgyalásakor vesz indítékot, de az írott törvények szellemével, sőt világos rendelkezéseivel is lehetőleg összhangzásba hozza. »Van egy törvény — mondja az 1833 jun. 15-én tartott kerületi ülésben — mely minden polgári törvények fölött örök és változhatatlan, melyet a világ kezdetétől annyi századokon keresztül semmi álokoskodás sarkaiból ki nem forgatott, semmi hatalom és erőszak el nem nyomhatott; egy oly törvény, melynek legkisebb sértését keserű bosszuállás követte mindenkor; egy oly törvény, melyet az Alkotó minden jobb ember szívébe vésett; mely nélkül polgári alkotmány erősen nem állhat; mely nélkül írott törvény igazságos és boldogító nem lehet, — és ez: a természetnek szeghetetlen szent törvénye.« A jobbagyság személyének szabadságát a földesúri önkénykedés igája alól nem kegyelmül vagy ajándékul, hanem az igazság parancsából kívánja kiragadni, hogy »nyolczszázados constitúciónknak nyolczszázados igazságtalansága« enyhíttessék. Nem új engedmény ez, — mondá — hanem az a jog, mely a természeti törvény szerint a jobbagyságot is megilleti, s melyet a földesurak legtöbbször csak bitorlottak.

Ime, a hol írott törvényre nem hivatkozhatik is, oly alapot vet követelésének, mely erősebb minden írott törvélynél s maradandóbb az emberi ész minden okoskodásánál. De jöllehet hangjának erélyessége e kérdésben nyilatkozik először igazán, semmi sincs benne a néptribun követelő türelmetlenségéből. Milyen egészen más a Kossuth hangja, midőn az örök emberi jogok nevében támad a nemesi előjogok ellen. Deák Ferencz a haza közboldogságának nevében óhajtja s kéri az emberi

jogok megosztását, s távol van minden fenyegetéstől vagy megtorló intézkedések alkalmazásától. Inkább a Széchenyi felfogásában osztozik, mint a Kossuthéban. Csakhogy ő, úgyszólván, a megosztandó jog szellemét minden hatásában fölfejtí, Széchenyi pedig csak az utilitarismus elve alapján támogatja e kérdés sikeres megoldását. Deák Ferencz szerint a jobbágyok birtokképességét nemcsak a haza üdve kívánja, hanem a polgári szabadság elve is; nem ellenzi a nemesség joga, sőt alkotmányunk arisztokratikus szerkezete sem; az állam céljai meg épen követelik.

Az örökváltság kérdésének a haladás követelményei szerint való megoldása Deák Ferencz politikai törekvéseinek központja az 1832/36 és 1839/40-iki országgyűléseken. A demokrácia eszméi hamisítatlan tisztaságukban az ő beszédeiben nyilatkoznak a legszebben, a legmélyebb psychológiával s egyszerűsmind a történeti fejlődés szellemében. Ezekben tűnik ki először legjobban politikai bátorsága, humanismusa, s mindenek fölött államférfiúi mély belátása és szónoki tehetsége. A mit a természeti törvény szava követel, írott törvényeink nem tiltanak, hazánk üdve pedig sürget igazságának érzelve minden kebelben viszhangra kel: azt ideig-óráig elnyomhatja a hatalom, de az eszmék fejlődésének logikája előbb-utóbb megvalósítja. »Vétkes mulasztás — mondja az 1834 nov. 10-én tartott országos ülésben — nem alkotni törvényt, mely a szabad és boldog polgárok számát szaporítsa. De oly törvényt alkotni, mely azok eddigi számát is kevesítse, mely azokat is, kik a sors kedvezése által törvényeink engedelme vagy legalább elnézése mellett magokat jobb sorsra emelték, a jobbágyi adózásoknak lerázott járma alá ismét visszataszítaná: nemcsak mulasztás, hanem oly cselekedet, melyet a hazának áldása épen nem követhet.« De hiába. A főrendek és kormány az országgyűlésének e »legnemesebb« küzdelmét is gyanúsán fogadták s a szabadelvű haladás elé újabb gátakat emeltek. A megalkotott törvényczikkek azonban sokban könnyítettek az adózó nép terhein; mérsékeltek a földesúri önkényt, s a mi fő, nemesebb tartalmat kölcsönöztek a közvéleménynek, mely fogékonynyá tette a sziveket, hogy a jobbágyság felszabadításának nagy eszméje lépésről-lépésre közeledjék a megvalósulás felé.

A későbbi idők feladatát is mint alkotó államférfiu tűzi ki Deák Ferencz beszámoló beszédében, mely az 1832/36-iki országgyűlés történetének ritka tömör vonásokkal megírt rajza. »Neveljük a népet, ébreszszük és tápláljuk keblében az emberiség szelid méltóságának nemesebb érzeteit, javítsunk erkölcein, fejtsük ki lelki tehetségeit s terjeszszük a közértelmességet.« De ez nem elég; részesévé kell tenni jobbágyainkat a polgári szabadságnak. »S majd ha érdekeink nem különválva, hanem egy nemzeti közérdekben egyesülve fognak őrt állani a haza, király és törvény mellett, s együtt segítik elő az ország virágzását: akkor lesz betöltve azon kötelesség, melylyel hazánknak és önmagunknak tartozunk.« Egy fontos lépéssel előbbre vitte ez ügyet az 1839/40-iki országgyűlés, midőn a 7-ik törvényczikket megalkotta, mely az örökváltságot lehetővé tette, lerakván »a szabadság és tulajdon boldogító közáldásainak első alapját, s ezen alapról biztosan fog emelkedni honunk szebb jövődjé.«

E vívmányok Deák Ferencz bátor küzdelmének sikerei. Széchenyi maga elismeri elsőségét, midőn egyenesen neki szánja a vezér szerepét. De nemcsak e főfontosságú kérdés megoldásában tünteti ki a szabadelvű eszmékért vívó erélyét; a mi nemzetiségünk erősítésének s kifejtésének hasznára lehetett, a mi a magyar faj értelmi és erkölcsi erejét gyarapíthatta, a mi a közsabadság biztosítékául szolgált, mindaz hatalmas pártfogóra talált benne. Csak a szólásszabadság védelmében tartott beszédeire hivatkozunk. A nemzeti sérelem erős hullámokat vetett; az alsó és főrendi tábla több üzenetet váltott, de a sérelem nem orvosoltatott. Deák Ferencz tántoríthatatlanul megmaradt véleménye mellett, hogy addig nem folytatják a tanácskozást, míg a szólásszabadságért elítéltek vissza nem nyerik szabadságukat s törvényeink épsége vissza nem állítatik. Küzdelmének hevét fokozza azon körülmény, hogy az elítéltek nemcsak elvtársai, hanem egyszersmind meghitt barátai. De e szent érzelmi köteléknél még magasabb feladat szabja meg küzdelmének irányát és célját. A buzgó részvét hatalmas ösztön, de a haza iránti kötelesség még hatalmasabb. A főrendek hiába ajánlották, hogy »egyedül a szenvedők mellett szóljon fel az országgyűlés.« Deák Ferencz és vele az alsó tábla

többsége a megsértett törvények védelméről le nem mondhatott, hogy nemzeti jogaink veszélyeztetésével szabaduljanak ki a szólásszabadság elitétjei. A nemzet joga szentebb, mint bármilyen kitűnő polgár sorsának enyhítése, s ha a többség elveiről lemond, az elitáltak szenvedésénél kínosabb a szabadulás. »Mi — így szól Deák Ferencz követi jelentésében — egyes polgárok sorsának enyhítésére a nemzet jussait oda nem adhatuk, s a polgári szabadság sérelmeit elhallgatnunk véték lett volna még akkor is, midőn annak fentartásához a remény utolsó szikrája is elenyészett; mert a mit hatalom ront meg, az ismét feléledhet, de a mit a nemzet könnyelműsége önkényt oda vet, vagy gyávasága elhanyagol, azt visszaszerezni ritkán lehet.«

E bölcse ítélet már a későbbi, az alkotmányvédő Deák Ferenczé, a ki talán e kérdés tárgyalásai közben mutatta először tehetségének azt az oldalát, mely utóbb az egész nemzet elismert vezérévé tette. A szentesített jogoknak elszánt védője, a ki a maga teljességében követeli a szólásszabadság tiszteletben tartását; a ki az elv csorbíthatlan fentartásától semmi körülmények közt el nem áll, akár a pillanatnyi siker reménye kecsegtesse, akár a törés veszélye fenyegetse. De a »törvényes mód«-ot megsérteni, vagy azon bármilyen tekintetben túlmenni, éppen oly szilárdan óvakodott, mint a sérelem orvoslásáról lemondani. Ez okból határozottan ellenezte azt a felfogást is, hogy a két tábla külön-külön tegyen fölterjesztést a királyhoz; de a »legfőbb határozatban minden esetre« nyugodjék meg; mert ha e felfogás érvényre jut: a törvényhozás joga, mely a király és nemzet közt egyenlően van megosztva, »sarkaiából lett volna kiforgatva.«

E bölcse óvatosság, mely alkotmányunk alapelveit éppen úgy, mint a természeti törvényeknek a való helyzethez a legjózanabb elmével alkalmazott rendszabásait mindenkor parancsoló szükségnek ismeri, 1848 előtt még csak az utolsó rendi országgyűlésen nyilatkozott a nagy államférfiunknál ehez hasonló elhatározottsággal és éles látással. A márcziusi események izgalmai a pozsonyi országgyűlés tárgyalásait lázas gyorsaságúvá tették, s rögtönözve alkották a legéletbevágóbb törvé-

nyeket, mint az úrbériség s ősiség eltörléséről szólókat is. Deák Ferencz márczius 20-án érkezett Pozsonyba, s legott felszólították a nádor és a főrendek közül többen, hogy az úrbériség törvényén tegyen valami változtatást, ha lehet. Deák Ferencz nyíltan kijelenté, hogy a törvényhozó testület rögtönzött munkáját nem helyesli ugyan, s nincs is meggyőződve róla, hogy mindennek épen úgy kellett történnie, a mikép történt; mivel azonban az említett törvényt az országgyűlés már elfogadta, sőt némely vármegye már ki is hirdette: minden változtatást veszedelmesnek tart. Ellenben az ősiség eltörléséről szóló törvényjavaslatnak némely nagy fogyatkozását még sikerült kijavítania. A mint megbízó levelét megkapta, legott a kerületi ülésbe sietett, a hol épen azt akarták elhatározni, hogy az ősiség az »uti possidetis« alapján eltöröltetvén, még a zálogba vetett birtokokat se lehessen visszaváltani. Azonnal felszólalt e felfogás ellen. Elismerte, hogy fontos okok vannak az »uti possidetis« azonnal való elfogadására; de előtte »a legfontosabb tekintet az, hogy a törvény soha se csalja meg a polgárok benne vetett bizodalmát.« Már pedig, ha az említett elv tökéletesen kimondatnék s a zálog a zálogba vevő birtokában maradhatna: »meg lenne csalva a zálogba adónak a törvénybe vetett bizodalma, mert a birtokot oly véleményben, hogy csak ideiglenesen adja el, olcsóbban adta, mint különben adta volna.« Deák Ferencz felfogása győzött, a mi kiszámíthatatlan károknak elejét vette.

Ugyan e bölcs óvatosság, párosúlva a legszigorúbb logikával, nyilatkozik a Metternich, Apponyi és Zsedényi megbüntetése ügyében beadott indítványra mondott szavaiban is. Balogh Kornél, Győr vármegye követe, az ápr. 5-én tartott kerületi ülésben előadta legújabb utasítását, mely az említett férfiak megbüntetését kívánta. Madarász László azt indítványozta, hogy »a megnevezett rossz tanácsosok a ház sorompói elé idéztessenek.« Beöthy Ödön pártolta az indítványt. Deák Ferencz így szólt: »Ha az indítvány csak azért volt felhozva, hogy a világ tudja s magok a nevezett urak is tudják, hogy tetteiket rosszalják: ez ellen semmi kifogásom. De ha a büntetésnek sikert is akar szerezni a tábla, akkor egy

száraz figyelmeztetésem van: vigyázzanak t. i. hogy valami-kép insequentíába ne essenek, a mennyiben előbb minden politikai bűnös számára amnestiát kértek ő felségétől.« A zajos helyeslés mutatta, hogy e »száraz figyelmeztetés« tökéletesen elég ok volt az indítvány visszavonására.

A törvényes szabadság korlátaival való szigorú ragaszkodás épen oly puritán tisztaságában nyilatkozik Deák Ferencz-nél az ellenzék vezérében, mint a felelős miniszterben. Maga az ellenzéki program is, a melynek több pontjában megtaláljuk az 1861-iki híres felirati javaslat szellemét, e bölcs óvatosság s egyszersmind a törvényes jogokhoz való tántoríthatatlan ragaszkodás kifejezése. Midőn a régi kormány iránti bizalmatlanságának okát adja, ezt főleg azért teszi, mert a kormány semmi biztosítékot nem nyújt, hogy »ereje is van, de szándéka is ingatlan és elhatározott: *fennálló törvényeinket mindenkor és minden részben szorosán megtartani, a törvény rendeletét kivétel nélkül szigorúan végrehajtani, mindenkor és mindenben tisztelni azon korlátokat, miket hatalmának az alkotmány szabott, s a hazának közérdeke felett, melytől a fejedelem valódi érdeke soha el nem választható, nem ismerni más érdeket.*« S mivel az 1836:21., 1840:6. és 1844:2. törvényczikkeket végre nem hajtotta a kormány: az ellenzék legfőbb kötelessége, az ellenőrzés, fokozottabb követeléseket szab eléjük, mint egyébként szabna. Természetes, hogy az átalakulás eszméinek megvalósítását is múlhatatlanul szükségesnek hirdeti; de — úgy véljük — az ellenzék tulajdonképeni létalapja mégis az említett sérelmekben található.

A felelős kormányférfiu felfogása épen ily tiszta és határozott; épen így a törvények szellemében gyökerező s minden ízében szigorúan következetes. Az új nemzetgyűlés aug. 8-án és 9-én az elemi oktatásról szóló törvényjavaslatot tárgyalta. Madarász László a felekezeteiktől el akarta vitatni az iskolaállítás jogát. Deák Ferencz szerint a felekezetekeket az iskolaállítás jogától eltiltani igazságtalanság, s a protestánsok és görög nem egyesültek alapítványait, a melyek egészen más természetűek mint a katolikus alapítványok, lefoglalni nem szabad. Az állami hatalom tehet erőszakot, de bizonyosan

igazságtalanságot követ el, mert nem tartja tiszteletben a tulajdon jogát, a mivel azután önkényt gyakorol. Arra az ellenvetésre, hogy a felekezeti iskolák gátolják a nemzet összeolvadását, azt feleli, hogy a törvényhozónak soha sem szabad csupán az okoskodás fonalához tartania magát; számba kell vennie az élet körülményeit s az emberi jellemeket; így a legokosze-rűbb eszköz is csak akkor hatályos, ha kellő időben alkal-mazza az ember. De a való helyzetben, midőn az egész ország lázban van, midőn csak az Isten kegyelmétől várható szaba-dulás, ki meri azt mondani, hogy a hitfelekezetek sűrűlődása csekély fontosságú? Összefér-e a szabadsággal, hogy valamely hitfelekezetet meggátoljunk külön jogainak érvényesítésében? Még ha csak előítéleteket sértenénk is meg: »vétket követ-nénk el akkor, ha ezen sértést *oly körülmények között* követjük el, midőn a status szüksége nem parancsolja; nekünk még azokat is respektálni kell, ha nem károsak, mert a mit mi előítéletnek hiszünk, az a népben sokszor oly érzelem, mely őt boldogítja, s melynek védelmére fegyvert ragad.« De az ország helyzete egyenesen tiltja e sűrűlődés felidézését. »Nekünk — úgymond — meg kell értetni a néppel, hogy a haza és annak szabadsága veszélyben van; és mikor ezt meg akarjuk vele értetni, mikor fegyverre akarjuk buzdítani a népet, mely eddig nem érezte, hogy hazája és szabadsága van, ugyanakkor azt a népet meg akarjuk fosztani szabadságának legmelegebb, legédesebb érzetétől.« Hiába hozakodik elő a kisebbség a reakció rémképeivel. Deák Ferencz kimutatja, hogy a reakció akkor veszedelmes igazán, ha a népre támaszkodhatik, pedig Madarász indítványa előbb-utóbb a népet tenné a reakció eszközévé. Az óvatosság és a szabadság jól felfogott érdeke egyaránt azt követelik, hogy egy hajszállal se menjen tovább az országgyűlés, mint az állam célja kényszeríti. E felfogás győzött s Madarász indítványát leszavazta a többség.

Deák Ferencz beszédeiben s egész működésében a leg-világosabban nyilatkozik a törvényes szabadság fenkölt szelleme s a jogérzet rendíthetetlen hatalma. 1848 előtti beszédeiből is több példára hivatkozhattunk a föntebbiekben, pedig az 1843-iki választás körülményeit egészen figyelmen kívül hagytuk,

mint a melyek a nagyobb közönség előtt is ismeretesek s Deák Ferencz nagy emberi jellemének és meggyőződése puritán következetességének oly ritka bizonyosságai. De az ő államférfiui lángelméjének azok a sajátságai, a melyek őt már 1848 előtt oly kivételes szerepre képesítették, mégis a nemzeti szenvedés korában, az alkotmány visszavívására megindított harcokban nyilatkoztak a maguk bámulatos erejében. Csak az 1848 előtti szereplése magyarázhatja meg, miért várta tőle a nemzet az októberi diploma után a kibontakozás irányának első megjelölését, midőn ő maga szerencsétlenségnek mondta e várakozást mind önmagára, mind a hazára nézve. De a nemzet jól ítélte; mert ismerte előbbi működéséből nemcsak önzetlenségét, nemcsak bölcs óvatosságát s a törvények ismeretében való páratlan jártasságát, hanem a törvények biztosította jogainkhoz való ingathatatlan ragaszkodását s erős jogérzetét is. E mellett vissza kellett emlékeznie az 1847-iki ellenzéki programra is, a melynek különösen egy pontja éppen időszerűnek látszott a kibontakozás irányának megjelölésére.

Az ellenzéki program a *pragmatica sanctio* alapján kívánja hazánk és az örökös tartományok közös ügyeit rendezni, hivatkozván egyszersmind az 1790:10. törvénycikkre is. Hazánk önállósága összhangzásba hozva »a monarchia egységének s biztos fennállhatásának érdekeivel« — ime az 1848 előtti ellenzék egyik főcélja. Deák Ferencz a maga felfogását — azt mondhatnók — majdnem ugyanazon szavakkal fejezi ki 1847-ben, mint 1861-ben, 1865-ben és 1867-ben. A különbséget az önkényuralom diplomáival és pátenseivel bonyolultabbá tett s a bécsi centralisták jogászaitól támogatott kapcsolat erőszakossága okozza. »Készek vagyunk mi — mondja az ellenzéki program — az örökös tartományok érdekeivel netalán ellenkezésben álló magyar érdekeknek igazság és méltányosság alapján lehető kiegyenlítésére kezet nyújtani, de abban soha meg nem egyezünk, hogy az összes kormányzási rendszer egységének, mit némelyek a monarchia egysége gyanánt szeretnek főelvül emlegetni, minden érdekeink, még alkotmányosságunk is, feláldoztassanak.« Nem követeli ugyan, de nagyon óhajtja, hogy az örökös tartományok is alkotmányt nyerjenek; így a kapcsolat,

a mely részleteiben addig soha meg nem volt határozva, tisztábban kifejtetnék s »az összes birodalom egyes részeit nagyobb érdekesség, több kölcsönös bizodalom kötné össze.«

Ime az októberi diploma kiadása után visszavívandó alkotmányunk védelmének néhány alapgondolata. Ki hitte volna akkor még, hogy épen e kapcsolat meghatározása ütközik a legnagyobb nehézségekbe? Ki hitte volna, hogy e kapcsolat hazánk önállóságát is áldozatul kívánja az osztrák felfogás szerint? Mind azok, a kik e szomorú időkben a kibontakozás kérdéseiben nyíltan vagy magán úton véleményt mertek kockáztatni: csak az 1847-iki állapotok visszaállítására gondoltak. Egyedül Deák Ferencz ragaszkodott az 1848-iki alkotmányhoz, mint Kerkapoly és Szögyény-Marich László egyezően bizonyítják. Annaira erős volt ebbeli meggyőződése, hogy — mint Horváth Boldizsár írja — az ellenkező véleményt nem is merték előtte szóba hozni. De épen, mert egészen az 1861-iki országgyűlésig nem bízott eszméje megvalósíthatásában, minden alkalmat került, a melyben nyílt véleményt kellett volna mondania. Ezért nem fogadta el az esztergomi értekezletre való meghívást sem. Mikor azonban az októberi diploma alapján az országgyűlés összeülhetett: annál nagyobb erővel és határozottsággal fejtette ki a kibontakozás alapelveit, a jogfolytonosság elméletét, a melynek hova-tovább győznie kellett. A kölcsönös bizalomban keresvén a kiegyenlítés ethikai lehetőségét, rendkívül elhibázott lépésnek kellett tartania a februári pápens kiadását, a mely minden reménységét halomra látszott dönteni. De azért nem csüggedt; meggyőződése semmit sem változott, sőt annál jobban megszilárdult. A conservativek, Apponyi György kivételével, mind merésznek tartották Deák Ferencz felfogását. Innen az első felíratra adott tagadó válasz. Azonban ez sem ingathatta meg a törvényekhez való szoros ragaszkodását. Sőt az erre készített második felírata örök emléke páratlan logikai értelmének. Soha sem harczolt senki a törvény fegyvereivel győztesebben, mint ő e felíratban; és soha sem törte össze senki az ellenfél minden érvét világosabban, mint Deák Ferencz. Czáfolata oly remekmű, mely páratlan a maga nemében. Egyetlen sora sincs, a mely nem a törvény szelleméből következ-

nék s nem a jogfolytonosság erejét mutatná. Érvei a legapróbb részletekig csodálatos következetességgel kapcsolódnak egymáshoz, s valamennyi alkotmányunk védelmére és az ellenfél okainak tarthatatlanságára van irányozva. Valósággal a saját fegyvereivel győzi meg ellenfelét. Minden érvét ellene fordítja s lépésről-lépésre szorítja vissza. Az utolsó másfél század magyar közjoga a legmélyebbre ható magyarázattal benne van e remekműben.

Nincs mit csodálnunk, hogy a bécsi államférfiak erre többé választ írni nem tudtak, s az országgyűlés bezárása lőn reá a felelet.

Hatása azonban bizonyára sokkal nagyobb, mint általában eddig hitték. Míg egyrészt nemzetünket meggyőzte a Deák Ferencz felfogásának egyedüli helyességéről s a széthúzó elemeket összeolvasztotta, másrészt a bécsi államférfiaknak is oly tanítást adott, a melyet hiába akartak még néhány évig elfeledni. A nemzet lelke szólalt meg Deák Ferenczben, épen oly méltósággal és erővel, mint világosan és párját ritkító szabatosséggal. Nagy harczot idézett elő mind nálunk, mind Ausztriában; s e harcz évről-évre közelebb hozta a kibontakozás eszméjét a megvalósuláshoz. E harcznak egyik következménye a *husvéti cikk* is, mely a kiegyezés kezdetét jelöli. Oly szoros kapcsolat van a kiegyező országgyűlés felirata és az imént említett remek czáfolat között, tehát a kiegyezés és az 1861-iki két felirat között is, hogy egyiket a másiktól elválasztani lehetetlen. Még nem tört ki az osztrák-porosz háború, mikor a császár is elismerte azt a jogalapot, a melyet Deák Ferencz már 1861-ben kimutatott. Az 1866-iki tárgyalásokban épen úgy megtaláljuk Deák Ferencznek az igazsághoz és törvényekhez való tántoríthatatlan ragaszkodását, mint felfogásának vas következetességét. Nemcsak a törvények szellemét veszi kiindulása alapjául, hanem világos rendelkezéseit is. Oly nagy e ragaszkodása, hogy például a közös ügyek meghatározására nézve egyenesen a régi törvények szavait alkalmazza.

Természetes azonban, hogy felfogásának következetessége a való helyzetet sem hagyhatja figyelmen kívül. Ha kölcsönös bizalmat kívánt a kibontakozás alapjául: nem zárkozhatott el

a két állam kapcsolatának oly alkalmazásától, mely a király akaratával s felségjogaival is öszhangzásban volt. Hogy nem minden kérdésben volt 1848 előtt oly véleményen, mint 1865—68-ban, az bizonyos. A feltürekvő nemzet vágyai és eszméi benne is másképp nyilatkoznak 1848 előtt, mint az átért szenvedések után. De a hol a nemzeti jog védelme forgott kérdésben, a hol sarkalatos elvek irányíthatták: ott a legfőbb aggodalommal őrizte a nemzet jogait. Talán legérdekesebb példa mindezekre a magyar hadseregről való felfogása.

Kétségtelen, hogy a két monarchia közös védelmében 1848 előtt határozott s mindenben törvényen alapuló eljárást hiába keresünk. Reform-országgyűléseink sem foglalkoztak ez ügygel behatódiban. Maga Deák Ferencz sem. Az ellenzék 1790—91 óta keserűen panaszkodik, hogy a végrehajtó hatalom lassankint kivette a nemzet kezéből a hadsereggel rendelkező jogot, a háború indítás és békekötés jogát, holott erről régi törvényeink határozottan gondoskodtak. Az 1830-iki országgyűlésig voltakép csak e panasz ismétlődött; de hogy a nemzetnek mily jogai vannak a hadseregre nézve: részletesen nem fejtegették. Az ellenzék ekkor a *magyar katonaság*, a *magyar ezredek*, és *vég helyi ezredek* vezényletére a magyar nyelvet követelte. A többség azonban még az 1832 '36-iki országgyűlésen is más alkalomra kívánta halasztani a hadsereg ügyeinek tárgyalását; de a magyar nyelv iránt küldött feliratba mégis átvette az ellenzék kívánalmait, hogy »a magyar ezredeknel a kormány-szavak magyarosíttassanak, a magyar nyelv az egész magyar katonaságnál behozassék és ennél a főhadikormányzótól kezdve csak azok alkalmaztassanak, kik az 1830 évi 7. és 8. t.-czikkek rendelkezése szerint nemcsak magyarul tudnak, de születésükre nézve is magyarok.« A királyi válasz e felíratra azt felelte, hogy az ez iránti törvényeket meg fogja tartani.

Az 1839/40-iki országgyűlésen az ellenzék az újonczok megajánlásához kívánta kötni a fentebbi kívánalmakat, de a többség ellene volt. V. Ferdinánd az 1848 márcz. 31-iki leiratában a többi között »a magyar hadsereghez megkívántató különféle katonai testületek ellátására« kíván fedezetet, mit az országgyűlés meg is ajánlott. Az 1848-iki nemzetgyűlés a

magyar hadseregnek magyar lábra állítását kívánta, s Deák Ferencz is ez értelemben szólalt fel aug. 16-ikán. E nagyfotosságú kérdés azonban, mint a kiegyezésnek egyik fő akadály, megoldatlan maradt. Az 1848:3. t.-cz. is csak a katonai ügyek kormányzatát határozta meg. Az absolutismus a hadsereg *közösségét* megvalósította, de ezt Deák Ferencz az 1861-iki második feliratában törvénytelennek hirdette. Nem tagadhatni, hogy a magyar sereg az örökös tartományok seregeivel *együtt közösen* harczolt; de Magyarország maga határozta meg a magyar katonaság számát, fentartásának módját s föltételeit és a szolgálat idejét is. Az újonczok megajánlásánál csak a magyar ezredek hiányait vették figyelembe. Arról immár nincs szó, a mit 1830-tól 1848-ig folyvást követelt az ellenzék, hogy a magyar sereg magyar lábra állíttassék, hogy a nemzeti nyelv mily tért foglaljon a katonaság ügyeinek vezetésében, hogy csak magyar tisztek alkalmaztassanak stb. De hogy hazánk önnállóságát mind közjogi, mind kormányzati tekintetben védték törvényeink: ezt annál inkább hangoztatja a felirat.

S midőn a kiegyező országgyűlés tizenötös bizottsága a közös ügyeket tárgyalás alá vette: az 1861-iki második felirat alapján ismerte el a hadügy közösségét. Deák Ferencz úgy volt meggyőződve, hogy a hadsereg »vezérlete és belrendezése« közös ügy; míg a hadsereg kiegészítése, az újonczok megajánlása, kiállítása, a szolgálati idő, az országban való elhelyezés, szállásolás, élelmezés az ország külön joga. Külön magyar hadsereg szerinte nem létesíthető, törvényeink is csak »magyar ezredekről« szólnak. Ghyczy, Ivánka, Nyáry és Tisza hozzászólása után Deák Ferencz a következőleg fogalmazta a hadügy közösségét: »A mi a hadügyet illeti, elismerjük, hogy közösen intézendő mindaz, a mi az egész hadseregnek és így a *magyar seregnek* is egységes vezérletét, vezényletét és belszervezetét illeti«, — a többi az előbbi fogalmazásból megmaradt. A hadsereg közössége s az ország újonczállítási külön joga tehát összhangzásba hozott, de kimondatott a király »alkotmányos fejedelmi jogainak sértetlen fentartása«, a mi egyébiránt az 1848-iki törvényekben is megvolt. Deák Ferencznek e felfogását

helyeselte a tizenötös bizottság, sőt a később újra megnyílt országgyűlés is, úgy hogy a törvény is átvette e megállapodást. A mi századokig az összeütközés fő oka volt: részletesen meghatározottat, s az ország önrendelkezési jogát is megóvhatta lényegében.

Az óvatosság erélylyel párosulva, végigvonúl Deák Ferencznek egész működésén. A mihez a nemzetnek kétségtelen joga volt, azt nála elszántabban senki sem védte; ámde mindig a törvényre s a nemzet helyzetére függesztette tekintetét, az elméletet a gyakorlati étellel kapcsolatban vizsgálta. Beszédei, jelentései, sőt levelei is hű kifejezései politikai és egyéni jellemének. Éles felfogása, a szerkezet átlátszó tisztasága, az okoskodás bámulatos mélysége és szigorú szabatosága, meggyőző érveinek mindig a legerősebb kapcsolata, tömörsége és eredetisége minden nagyobb beszédében megvan; felirataiban pedig e tulajdonságait valódi művészeti ihlettel fokozza. Alkotó államférfiu. a nagy jogtudós és a nagy gondolkodó, az értelem meggyőzését legfőbb feladatának tartó szónok s a szabatos előadást és rendkívüli világosságot kifejező stilisztá együttvéve. Hangjában az egyszerűség épen oly távol van a szárazságtól, mint az érzelmes ellágyulástól, noha az 1848 előtti beszédeiben akárhányszor meglep a pathos melegsége, képeinek és hasonlatainak érzésbe olvadása. Későbbi nagy beszédeiben s felirataiban mintha ott borongana a hazafi mély fájdalma, melyet azonban inkább elnyomni, mint élesíteni törekszik. Egy-egy tömör mondatban kifejezi az átért szenvédések egész keserűségét, kiönti hazafi fájdalmát, de óvakodik a gyűlöletnek táplálékot adni. Azonban egy-egy mondata többet jelentett, hathatósabb volt, mint másoknak egész beszéde. Nemcsak minden mond tának, minden szavának különös súlya van, de szabatosága szinte páratlan.

A ki az értelem felvilágosítás t s meggyőzését tekinti legfőbb feladatának: az a képzelet és érzelem mozgásba hozatalával, a megindítással kevésbé törődik; az az elragadás indítékait kevésbé használja. Deák Ferencz egész pályáján takarékoskodott a szónoki alakzatokkal. Az 1848 előtti beszédeiben helylyel-közzel gyönyörűen használja ugyan, de úgyszólván az érvek háttérében, nem pedig azok pótlásául. A katonaság

beszállásolásáról tévén jelentést, egyebek közt így szól: »A vadnak barlangja s a madárnak fészke van, melytől erővel is távoztat minden idegen tolakodást; de a magyar adózó nem ura még önsajátjának is; házában nem ő rendelkezik, mert a közállomány, melynek minden terheit viseli, még házi nyugalmát sem hagyta háborítlanul s oly vendéget szállított hozzá, kit túrni kénytelen; oly vendéget, ki gyakran idegen földnek gyermeke, s kihez még az édes honi nyelvnek megszokott hangjai s a közös haza közös szeretetének szelidebb érzelmei sem kapcsolják.« Az önkényuralom évei alatt írt leveleiben s 1861 és 1866-iki felirataiban az ország helyzetének plastikus képét valódi művészi ecsettel rajzolja. Kevés szóval több méltóságot s férfias erélyt senki sem fejezett ki a magyar szónokok között. Főereje mégis a bámulatos világos érvelés. A történelem, a jogi élet fejlődése, a törvények szelleme, a mythologia szolgáltatják forrásait, a melyekből roppant gazdagsággal áradnak bizonyítékai. E bizonyítékoknak a hatásosság követelte csoportosításában, összefoglalásában, czáfoló erejében utólérhetetlen mester. A gúny fegyverét kevésszer használja; mérséklete is megőrzi a józan középútat; de meggyőződésének igazsága, előadásának kristálytisztá világossága, szerkezetének művészi egyszerűsége nemcsak meggyőz, hanem meg is hat. Megvan benne a szónoknak az a ritka tehetsége, hogy az értelem meggyőzését a szív megindítására is fel tudja használni. Hatalmas jogérzetének s igazságszeretetének sugalma megkapja az emberi szívet is.

Deák Ferencz beszédei minden művelt embert érdekelhetnek. Közéletünk félszázados történetére nézve pedig hasonlíthatatlan értékűek.

VÁCZY JÁNOS.

KISÉRLETEK A MAGYAR HADERŐ FELOSZLATÁSÁRA

1671—1702.

— MÁSODIK KÖZLEMÉNY. —

Hogy a magyar katonaság fizetésének leszállításáról fogalmat szerezhessünk, itt adjuk a *bányavidéki* magyar hadi nép létszámát a régi és az új fizetéssel.

Rangfokozat:	Régi fizetés magyar pénzben havonként:	Új fizetés német pénzben havonként:
1 kerületi főkapitány (generális)	750 frt — kr.	300 frt — kr.
1 hadnagy (vicegenerális)	370 » — »	150 » — »
5 főkapitány à 130 frt	650 » — »	400 » — »
5 vice-főkapitány (obrist-lieutenant) à 65 frt	325 » — »	200 » — »
11 huszárkapitány à 52 frt	572 » — »	330 » — »
21 hadnagy (lieutenant) à 26 frt	546 » — »	252 » — »
21 zászlótartó à 16 frt ...	336 » — »	168 » — »
21 őrmester à 9 frt	189 » — »	126 » — »
21 trombitás à 7 frt	147 » — »	126 » — »
61 káplár à 6 frt	366 » — »	244 » — »
1957 közhuszár à 4 frt	7828 » — »	5971 » — »
100 komáromi huszár a várparancsnokkal és a tisztekkel	855 » 20 »	684 » 16 »

Gyalogság:

14 vajda (sambt seinen Jungen) à 20 frt	280 frt — kr.	140 frt — kr.
14 hadnagy (lieutenant) à 15 frt	210 » — »	112 » — »
14 zászlótartó à 10 frt ...	140 » — »	70 » — »
28 dobos à 3 frt 45 kr.	105 » — »	70 » — »

Rangfokozat:	Régi fizetés magyar pénzben havonként:	Új fizetés német pénzben havonként:
126 tizedes (rottmaister)		
à 3 frt 45 kr.	472 frt 30 kr.	315 frt — kr.
1218 közhajdú à 2 frt 30 kr.	3045 » — »	2436 » — »
297 komáromi hajdú (naszá-		
dos) a tisztekkel együtt	1009 » — »	807 » 12 »
78 tüzér	808 » — »	624 » — »
38 rendkívüli alkalmazott	447 » 30 »	357 » 36 »
Összesen	19451 frt 20 kr.	13883 frt 04 kr.

A reductió alkalmával a magyar hadi nép már nagyon meggyengült számban. Százan és százan odahagyták zászlaikat, hogy az elviselhetetlen nyomortól meneküljenek. S mivel helyükbe másokat nem fogadtak, a meglévő haderő a török portyázások ellen elegendő védelmet már nem nyújthatott. Hogy e hadi nép számáról és beosztásáról világos áttekintést szerezhessünk, itt adjuk a magyar királyság magyar haderejének összeírását a reductió előtt. Ez az összeírás akkor készült, mikor a végházak részére a tíz havi fizetést (öt havit pénzben, öt havit posztóban) kiosztani szándékoztak. A reductió alkalmával ezt az összeírást használták alapul.¹⁾ Hadi népünk tehát 1672 előtt így oszlott meg:

Bányavidéki végházak Komárom nélkül:

	Huszár	Hajdú	Tüzér	Extra	
Sempte	200	—	—	1	1095 frt 30 kr.
Sellye	100	—	—	—	496 » — »
Nyitra	400	200	—	4	2747 » 30 »
Tapolcsány	100	100	—	—	794 » 45 »
Lipótvár	100	—	—	—	496 » — »
Léva	300	200	2	9	3252 » 30 »
Korpona	200	200	—	4	1718 » — »
Kékkő	100	100	—	—	794 » 45 »
Fülek	400	300	26	11	3381 » 15 »
Szádvár	25	28	—	—	175 » — »
Dévény	100	100	—	—	794 » 45 »
Összesen	2025	1228	28	29	15746 frt — kr.

Győri végházak:

	Huszár	Hajdú	Tüzér	Extra	
Győr	303	269	30	9	2265 frt 13 kr.
Szentmárton	—	50	1	—	124 » 60 »

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hungarica, fasc. 14583. Aufsatz, was der hungarischen Mannschaft an denen gesambten hungarischen Gränitzen, sowohl der alten als auch der neuen Einrichtung nach, auf zwei Monat Soldt in Geldt abzuführen wäre . . . stb.

	Huszár	Hajdú	Tüzér	Extra			
Csesznek	14	51	3	—	199	frt 60	kr.
Pápa	200	250	11	5	1627	» —	»
Veszprém	197	300	9	2	1606	» —	»
Tata	50	100	7	2	311	» 40	»
Keszthely	100	100	1	1	844	» 20	»
Tihany	20	50	1	1	275	» 25	»
Vázsony	40	74	2	1	419	» 15	»
Szigliget	10	25	—	—	225	» —	»
Csobáncz	20	25	—	—	171	» 15	»
Összesen	954	1294	65	21	8070	frt 08	kr.

	Huszár	Hajdú	Tüzér	Extra			
Komárom	100	297	30	25	2376	frt 15	kr.

Kanizsai végházak :

	Huszár	Hajdú	Tüzér	Extra			
Körmend	150	100	—	—	1444	frt 50	kr.
Egerszeg	300	150	4	5	2016	» 15	»
Pölöske	30	70	1	—	361	» 45	»
Egervár	25	50	1	—	269	» 37	»
Lövő	46	42	—	—	321	» 30	»
Zalavár	15	100	—	1	354	» 15	»
Szentgyörgyvár	25	40	—	—	218	» 45	»
Szentgrót	25	50	1	1	273	» 37 ¹ / ₂	»
Wöhr (?)	16	20	—	—	116	» 30	»
Lenti	100	100	—	2	782	» 30	»
Szécsisziget	50	100	1	—	529	» 15	»
Alsólimbach	50	50	—	—	379	» 15	»
Kányavár	—	15	—	—	38	» 45	»
Összesen	832	887	8	9	7106	frt 49 ¹ / ₂	kr.

Muraköz :

	Huszár	Hajdú	Tüzér	Extra			
Domosics és Dornisko	100	100	—	1	761	frt 45	kr.
Goricsán	—	50	—	—	140	» —	»
Kottori	—	100	—	—	280	» —	»
Légrád	50	200	—	—	760	» —	»
Összesen	150	450	—	1	1941	frt 45	kr.

Báni végházak :

	Huszár	Hajdú	Tüzér	Extra			
A báné (leibkompanie)	100	—	—	1	1174	frt 30	kr.
Wrest	50	50	—	—	502	» 11 ¹ / ₄	»
Werkisevink	50	50	—	—	502	» 11 ¹ / ₄	»

	Huszár	Hajdú	Tüzér	Extra			
Sredisko	50	50	—	—	502	frt 11 ¹ / ₄	kr.
Pokupsko	50	50	—	—	502	» 11 ¹ / ₄	»
Összesen	300	200	—	1	3183	frt 15	kr.

Felsőmagyarországi végházak:

	Huszár	Hajdú	Tüzér	Extra			
Kassa	—	200	16	4	916	frt 48	kr.
Szendró	350	150	5	3	1238	» 45	»
Ónod	350	200	2	3	1463	» 48	»
Putnok	200	100	2	3	1003	» —	»
Diósgyőr	109	100	1	2	649	» —	»
Tokaj	100	100	2	—	748	» 45	»
Kálló	200	200	1	5	1377	» —	»
Szatmár	200	200	5	4	1579	» 15	»
Összesen	1509	1250	34	24	8976	frt 21	kr.

Volt tehát összesen 5870 huszár,

5606 hajdú,

165 tüzér,

110 rendkívüli alkalmazott,

azaz 11751 fő,

melynek egy havi zsoldja magyar pénzben 47400 frt 33¹/₂ kr.
német pénzben 39818 » 40 »

A reductió végrehajtására a terv már 1671 április 3-án készen volt. E terv szerint a szolgálatban hagyott hadi nép így oszlott meg:

Győrvidéki és bulatoni végházak:

	Huszár	Zsoldja	Hajdú	Zsoldja
Győrött két huszárkapitány és egy vajda alatt	150	766 frt	100	298 frt 45 kr.
Szentmártonban egy hajdú-hadnagy és egy tizedes alatt	—	— »	18	63 » 45 »
Cseszneken egy őrmester alatt	10	45 »	20	52 » 30 »
Pápán	100	496 »	90	272 » 30 »
Veszprémben	100	496 »	90	272 » 30 »
Tatában egy huszárhadnagy és egy vajda alatt	40	201 »	40	128 » 45 »
Keszthelyen egy huszárkapitány és egy vajda alatt	50	267 »	40	123 » 45 »

	Huszár	Zsoldja	Hajdú	Zsoldja
Tihanyban egy huszárhad-nagy és egy hajdú zászlótartó alatt	15	82 frt	30	85 frt — kr.
Vázsonyban	25	124 »	30	85 » — »
Szigligeten egy hajdúhad-nagy alatt	5	20 »	20	63 » 45 »
Csobánczon	5	20 »	20	63 » 45 »

Bányavidéki végházak :

	Huszár	Zsoldja	Hajdú	Zsoldja
Komárom	50	238 frt	100	298 frt.45 kr.
Sempste	100	496 »	50	150 » — »
Nyitra	100	496 »	100	298 » — »
Léva	100	496 »	50	150 » — »
Fülek Ajnácskővel és Sömoskővel együtt	150	735 »	200	597 » 30 »

Kanizsavidéki végházak :

	Huszár	Zsoldja	Hajdú	Zsoldja
Egerszeg	150	740 frt	100	298 frt 45 kr.
Lövő	30	147 »	15	40 » — »
Zalavár	25	124 »	50	155 » — »
Szentgyörgyvár	—	— »	15	38 » 45 »
Wöhr	—	— »	15	50 » — »
Szentgrót	15	65 »	25	77 » 30 »
Lenti	100	496 »	50	150 » — »
Szécsisziget	30	156 »	40	116 » 15 »
Alsólimpach	—	— »	15	51 » 15 »
Kányavár	—	— »	15	51 » 15 »
Muraköz	50	238 »	80	233 » 45 »
A bán népe	100	496 »	80	233 » 45 »

Felsőmagyarországi végházak :

	Huszár	Zsoldja	Hajdú	Zsoldja
Kassa	50	272 frt	—	— frt — kr.
Szendrő	100	496 »	100	298 » 45 »
Ónod	70	347 »	100	298 » 45 »
Putnok	40	227 »	50	150 » — »
Diósgyőr	40	227 »	50	150 » — »
Tokaj	50	272 »	50	150 » — »
Kálló	50	272 »	50	150 » — »
Szatmár	100	496 »	100	298 » 45 »

E szerint tehát a győri és a balatoni végházakban volt 500 huszár és 498 hajdú havi 4027 frt zsolddal, a komáromi és bányavidéki végházakban 500 huszár és 500 hajdú havi 3955 frt 15 kr. zsolddal, a kanizsai és báni végházakban 500 huszár és 500 hajdú 3958 frt 15 kr. havi zsolddal és a felső-magyarországi végházakban 500 huszár és 500 hajdú havi 4105 frt 15 kr. zsolddal.

Az új fizetési rendszer és a kidolgozott beosztási terv szerint a hadfizetőmesterek és a mustramesterek a reduciót az 1672 év nyarán kezdték meg. Vagyis akkor fogtak e veszedelmes munkához, mikor egész felső Magyarország forrongásban állott, mikor a nagy fizetlenség miatt kétségbeesett katonáinkról azt jelentették, hogy *az Istént nem várják oly szívesen, mint az erdélyi hadat.*¹⁾ A redució nehézségét és veszélyességét az a körülmény is növelte, hogy a hat-hét évi zsoldot váró katonáknak az elbocsátáskor végkielégítésül csak két havi zsoldot szántak és a szolgálatban megmaradtaknak is csak ennyit adtak.

Ha mindezeket figyelembe vesszük, könnyen elképzelhetjük, minő megrázó jelenetek játszódtak le, mikor 7—8000 régi harcdezt vitéznek koldusbotot adtak a kezébe s mikor a magyar katonaságot meggyalázó császári végzéseket felolvasták! Túl a Dunán és a báni végházakban Lueger Vilmos hadfizetőmester hajtotta végre a reduciót. Batthyány Kristóf generális, bár köszvénye miatt alig tudott járni, a császári végzések végrehajtására készségesen vállalkozott.²⁾ Luegerrel együtt sorba járták a végházakat s a kijelölt számon kívül a többi katonát két havi zsolddal elbocsátották. Az elbocsátottak között 927 hajdú és 302 huszár volt. Ezeket azzal az ígérettel kecsegtették, hogy nemsokára ismét szolgálatba léphetnek. A megmaradt hadi nép főtisztjei Luegernek kifejtették, hogy ennyi emberrel lehetetlen a török portyázásokat megakadályozniok; mert hiszen a török Kanizsa várából 2—3000 emberrel szokott portyára indulni, s ők az összes végházakban együttesen most csak ezersen lesznek. Erősen kikelték a fizetés leszállítása ellen is. Minderre Lueger csak annyit felelt, hogy a mi panaszuk van, adják be ő felségéhez.³⁾

Az elkeseredett tisztek közül többen letették a kardot. Orehóczy vicebán is lemondott katonai tisztéről, s a báni hadinépet egy 30 frt fizetésű egyszerű kapitányra bízta.

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hungarica, fasc. 14579. Berdóczy István jelentése a nemes kamarához, 1672. szept. 4.

²⁾ Lueger jelentése. Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14570.

³⁾ U. o. Lueger jelentése.

A meghagyott katonaságnak kihirdették, hogy ezentúl minden negyedévben pontosan fizetik. Mivel a katonák ez ígértben nem bíztak, új esküt tenni nem akartak. Végre Lueger úgy egyezett meg velök, hogy egyelőre csak szent Mihály napjáig tegyék le az esküt. Ez június 18—22. napjai között meg is esett.

A felsőmagyarországi reductiónak semmi eredménye sem lett; mert mikor a katonák meghallották, mi készül ellenök, legtöbben a felkelőkhöz állottak.¹⁾ A bányavidéki végházakra ezután került volna a sor. De itt már oly nagy volt a forrongás és oly sok katona ott hagyta a szolgálatot, hogy a reductió végrehajtására egyelőre gondolni sem lehetett. Az 1672 évi szept. 16-án a hadi tanács már azon igyekezett, hogy a bányavidéki végházak népét a ribilliótól valahogy elvonja. E célból meghagyta Eszterházy generálisnak, hogy az összes hadi népet vonja magához és szálljon táborba.²⁾

A hadi tanács rendeletére Eszterházy azt felelte, hogy ő szívesen száll a mezőre, de nem hiszi, hogy egyetlen katona is kövesse. Előbb tehát fizessék a hadi népet, mert különben nem engedelmeskedik.³⁾

Megjegyezzük, hogy a bányavidéki katonaság reductiójára nem is volt nagy szükség, mivel száma már úgy sem sokkal több volt ezernél. De még ezt a néhány embert sem akarták megtartani.

A magyar katonaság elbocsátásának főszerzői: Lobkovitz, Hocher, Lamberg, Montecuccoli, Dietrichstein, Czernin, Waldstein, Pötting és Sinzendorf e közben folytatták tanácskozásaikat. Ők már előbb elhitették a felséggel, hogy ha az eddigi magyar haderő helyett csak 3000 magyar katonát tartanak, a fegyelem javúl s az ország védelme biztosítva van. »Dieses Werk — írják — tanquam fundamentum der künfftigen Gränitz-Defension und Sicherheit.« A háromezer magyar katonát — írják 1672 márczius 29-én kelt hosszú jelentésükben — ezentúl német módra kompániákba kell fogni s belőlük ezeret felső Magyarországon, ezeret a bányavidéki végházakban és ezeret túl a Dunán kell tartani. Több magyarra nincs szükség; de ezeket negyedévenként, minden levonás nélkül, rendesen kell

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14575. A felső-magyarországi 2500 magyar katona reductióját 1000-re a király a hadi tanács átirata szerint 1671. decz. 22-én resolválta. Végrehajtására két commissariust küldtek.

²⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14579. Ex consilio bellico, 1672. szept. 16. A hadi tanács a katonáknak még fizetést sem mert adatni, mert — úgymond — a rebellesek nem fizetést, hanem kötelet érdemelnek.

³⁾ Ugyanott.

fizetni. Eddig ugyanis gyalázatosan fizették, s a posztót, a kenyeret és a söt méregdrágán adták nekik.¹⁾

Ugyanezek az urak a reductió után így írnak ő felségéhez: Felséged elhatározta, hogy a magyar katonaság fizetését leszállítja s az eddigi létszámot 3000-re redukálja. A rendezés megtörtént s az elbocsátott katonáknak (hat-hét évi helyett) két havi zsoldot adtak. *A felsőmagyarországiak azonban mind a lázadókhoz álltak,*²⁾ s a ribillió ott mindent elsöpört. A bányavidéki népet ekkor Eszterházyval a táborba vezettettük, hogy a lázadókhoz ne csatlakozhassanak. Ezeknél a reductió még nem történt meg, de most okvetetlenül végre kell hajtani.³⁾

Miután a király kívánságára ez ügyben július 15-én (1673) még egy gyűlést tartottak, ott kimondották, hogy a bányavidéki magyar katonaságot is redukálni kell. Egyúttal elhatározták, hogy »*ad evitandum odium nationis*« a megmaradt 3000 magyar katonát ezentúl évenként fizetik, még pedig felében posztóval; *a 21 frtos posztót ezentúl 48 frt helyett 40 frtban adják a katonáknak*, és nem brabanti, hanem bécsi rőffel mérik.⁴⁾

Alig hogy a reductió megtörtént, már is mutatkoztak következményei. Az elbocsátott magyar katonák helyett a végházakat németekkel rakták meg. Szatmárba 3040, Patakra, Tokajba és Ecsedbe együtt 3045, a többi felsőmagyarországi helyekre pedig (Kassa, Eperjes, Murány, Szendrő, Putnok, Szádvár, Bártfa, Sáros, Füzér, Kisvárdá és Balog) 4910 német katonát küldtek. Mivel a napról napra növekvő német katonaság ellátását Magyarországra akarták hárítani, a nemrég behozott repartitio helyébe új impositio tervét kellett kidolgozni. Erre a célra már 1671 július 18-án Zichy István kamaraelnököt is Bécsbe hívták.⁵⁾ Mivel a tanácskozások alkalmával a porták számáról újabb összeírás nem volt kéznél, alapúl az 1647—1648-iki összeírást vették. Kimondották, hogy a

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hungarica, fasc. 14526. »grosser Abusus vorgehen, und denen Soldaten das Proviant an Brod, Wein und Saltz etc. in gar zu hohen Wert solle sein angeschlagen worden.«

²⁾ »In Oberungarn aber nit allein die Abgedankte, sondern auch diejenige, welche man gegen Darreichung der zwei Monat Soldt in Diensten behalten, zu denen Rebellen geschlagen.«

³⁾ Ezt a referátát a nevezettek 1673-ban május 4-én I. Lipót előtt felolvasták, s ő meghagyta, hogy ez ügyben még egy gyűlést tartsanak.

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14583.

⁵⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14577. A meghívás célját így írják meg neki: »in aggiustando opere novarum impositionum sive gabelarum loco noviter introductae repartitionis.«

mostani *Verpflegungs-Repartition*-t eltörlik s a német katonaság ellátására hozzák az accisákat és az impositiót. A német katonaság ellátására a számítások szerint 436,002 frt 45 kr. kellett. A 32 vármegye között ezt akkép akarták felosztani, hogy a régi 7215 porta mindegyikére 60 frt 43 dénárt vetnek ki évenként. Ha pedig ez lehetetlen, úgy a portákat csak évi 40 frttal sujtják, és a többit az accisákból pótolják.

A kincstári kidolgozott táblát az ide fűzött mellékleten adjuk.

Ezen impositiók kivetésére azonban szükséges volt a porták újabb összeszámítása. Ezt a munkát a felség egész felső Magyarországhban Spankaura és Joanelli kamaragrófra, alsó Magyarországhban pedig Heisterre és Zichy Istvánra bízta.¹⁾

Együttal 1672 május 25-én kiadta az accisákra vonatkozó rendeletét is. A repartitiók miatt — mondja Lipót — rengeteg sok volt a panasz. Atyai jóindulata és veleszületett kegyessége arra indították őt, hogy ezek helyébe az accisákat hozza be. Az új rend 1672 junius 1-én kezdődik.²⁾

Az új rendnek, azaz a reductionának második hatása abban nyilatkozott, hogy a felkelők ügye egyszerre hatalmas lépéssel előre haladott. Az elbocsátott 7—8000 jó vitéz ugyanis majdnem kivétel nélkül a felkelőkhöz csatlakozott. A harmadik hatás az volt, hogy a török kénye-kedve szerint kalandozhatott; mert a német katonaság fel nem tartóztatta. A gyalogságnak ugyanis a törökökkel szemben alig lehetett hasznát venni, lovasság meg kevés volt, s még ez a kevés sem ismerte a török harczmódját. Egyszóval a bécsi kormányshékek hamarosan meggyőződtek róla, hogy a magyar katonaság elbocsátásával óriási baklövést követtek el. S mikor ez országSZerte világossá lón, a hibát egyik a másakra igyekezett tolni. Bűnbaknak az alsó-ausztriai kamarát tették meg, mivel ez sürgette legjobban, hogy az egész magyar katonaságot elbocsássák.

De nemcsak az elbocsátott katonákkal volt baj. A megmaradtak is erősen mozogtak, s attól lehetett tartani, hogy valamennyien a felkelőkhöz csatlakoznak. Az ígéretekét ugyanis, a miket a reductió alkalmával tettek, nem tartották meg. Elmult az első negyedév, azután utána a második és a többi, de a magyar katona hiába várta fizetését. A nyomor ismét

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 14577. Ex consilio bellico, 1672. május 25.

²⁾ Az új rend szerint a városokban minden mázsza hús után 30 krt (50 dénárt), minden csöbör bor után 18 krt (30 dénárt), minden csöbör pálinka után 30 krt (50 dénárt) és minden csöbör sör után 9 krt (15 dénárt) szednek.

Comitatus	Portae		
	Integr.	Quart.	Oct.
Computus annuus			
Posoniensis	609	2	—
Comaromiensis	229	2	—
Trencseniensis	427	—	—
Nitriensis	552	3	—
Jauriensis	95	2	—
Mosoniensis	194	2	—
Vesprimiensis	81	3	—
Soproniensis	739	3	—
Castriferrensensis	696	1	—
Szaladiensis et Simegiensis	181	2	—
Zoliensis	109	2	—
Barsiensis	189	—	—
Honthensis	101	—	—
Pest-Pilis et Soltensis	121	—	—
Nogradiensis	123	2	—
Strigoniensis	79	2	—
Lipthoviensis	110	3	—
Thurocziensis	127	—	—
Arvensis	147	—	—
Sarosiensis	410	2	—
Gömöriensis	101	3	—
Tornensis	15	2	—
Heves, Szolnok, Csongrád	112	—	1
Borsodiensis	74	—	—
Szabolcsensis	138	1	—
Abaujváriensis	181	1	—
Zempleniensis	303	3	—
Ungh	113	—	1
Beregh	122	—	—
Ugocsa	79	—	7
Scepusiensis	173	—	—
Zathmariensis	473	3	—
Summa	7215	—	1

Melléklet a Századok 1904. 122. lapjához.

ortam pro 60 flor. et lio computando			Unam portam pro 40 flor. solummodo computando		Supplementum ex accisis proveniens		
xr.	den.		flor.	xr.	flor.	xr.	den.
45	—		24,380	—	12,494	45	—
45	—		9,180	—	4,704	45	—
30	—		17,080	—	8,753	30	—
22	2		22,110	—	11,331	22	2
45	—		3,820	—	1,957	45	—
15	—		7,780	—	3,987	15	—
52	2		3,270	—	1,675	52	2
52	2		29,590	—	15,164	52	2
7	2		27,850	—	14,273	7	2
45	—		7,260	—	3,720	45	—
45	—		4,380	—	2,244	45	—
30	—		7,560	—	3,874	30	—
30	—		4,040	—	2,070	30	—
30	—		4,840	—	2,480	30	—
45	—		4,940	—	2,531	45	—
45	—		3,180	—	1,629	45	—
22	2		4,430	—	2,270	22	2
30	—		5,080	—	2,603	30	—
30	—		5,880	—	3,013	30	—
15	—		16,420	—	8,415	15	—
52	2		4,070	—	2,085	52	2
45	—		620	—	317	45	—
30	—		4,485	—	2,298	30	—
—	—		2,960	—	1,517	—	—
7	2		5,530	—	2,834	7	2
37	2		7,250	—	3,715	37	2
52	2		12,150	—	6,226	52	2
—	—		4,525	—	2,319	—	—
—	—		4,880	—	2,501	—	—
—	—		3,195	—	1,637	—	—
30	—		6,920	—	3,546	30	—
52	2		18,950	—	9,711	52	2
30	—		288,605	—	147,909	30	—

Thomas Joannes Egsfort
Cam. Hung. rationum magister germanicus.

eltűrhetetlenné lett. Felsőmagyarországból Volkra gróf jelenti, hogy a magyar katonaság hihetetlen nyomorban sínlődik, csapatosan betegednek és halnak, s ha a bajon nem segítenek, újabb zavarok támadnak.¹⁾ Horvátország rendei 1673 tavaszán szintén a hadi nép végtelen nyomoráról értesítik a hadi tanácsot.²⁾

A bányavidéki végházak ügyében még Eszterházy Pál generális adta elő a panaszokat. Oly hihetetlen a nyomor — írja 1673 szept. 25-én — hogy a katonáknak lehetetlen tovább szolgálniok. Magában Ujvárbán — úgymond — több török van, mint magyar az összes bányavidéki várakban. *Pedig a mellett a magyar katonaság napról napra fogy, mert a meghaltak és a csatában elesettek helyébe újakat fogadnunk nem szabad. Szegény magyar katonák már teljesen elvesztik bizalmukat s az a hitük, hogy őket teljesen meg akarják semmisíteni! Az utóbbi 14 év alatt csak 17 havi fizetést kaptak.*³⁾ És ezen megfogyatkozott, szegény néppel szemben ott állanak a hatalmas török végházak: Ujvár, Surány, Esztergom, Párkány, Nógrád, Hatvan, Hollókő, Buják, Szécsény, Vác és Eger! A német várőrségek, bár azelőtt mindég a magyar generális hatósága alá tartoztak, most hallani sem akarnak a függésről.

Ugyanekkor a kanizsai végházak hadi népe is előadta panaszait. Öt év óta — írják — csak két havi zsoldot kaptak. Nyomorult életüket már nem bírják fentartani, mert nincs mód, hogy a szegény katona munkát kapjon és kenyeret szerezhessen. A tisztek sem bírnak megélni a nagy mértékben leszállított fizetésből. Az örökös majdnem lehetetlen, mivel némely végházban csak 15 hajdút hagytak.⁴⁾

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14583. 1673. okt. 11. »wasgestalt — írja Volkra — die Soldaten so über der Theis liegen, häufig anfangen zu erkranken und zu sterben, auch eine neue Revolte und grosse Confusion durch der Soldaten Excessen in Oberungarn zu besorgen.« — A magyar katonaság itt az utóbbi nyolcz év alatt csak két havi fizetést kapott.

²⁾ Ugyanott. Status et Ordines Regnorum Croatiae et Sclavoniae ad consilium bellicum.

³⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14583. »quin imo — írja — in dies deficiunt, nam eorum loco qui aut morbo extincti sunt, aut gladio hostili occubuerunt, alios inscribere per expressum consilii bellici mandatam vetamur. Sicque in dies pauciores reddimur, adeo quidem, ut in nonnullis confinibus vix tot reperiantur milites, qui ad custodiam sufficiant, quod ipsimet confinarii miseri videntes, animis plane deficiunt, neque aliud sibi persuasum habent, quam quod totaliter exterminari debeant.«

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 14583. A kanizsai végházak megindító folyamodásából (érkezett 1673 szept. 2-án) adjuk itt e néhány sort:

A baj tehát, a mint látjuk, mindenütt nagy volt. Ha idejében hozzáfognak az orvosláshoz, talán még segíthetnek vala az állapotokon. De Lipót tanácsosainak gögje és elbizakodottsága nem engedte, hogy az egyszer badarúl kiadott rendeleteket visszavonják s a magyar haderőt visszaállítsák. E helyett ide-oda kapkodtak, s félrendszabályokkal igyekeztek a további bajoknak elejét venni.

* * *

A magyar haderő reductiója két fontos következményt vont maga után. Bár mindkettő előrelátható volt, Lipót elvakult tanácsosai ezek gyors bekövetkezésére még sem számítottak. A bujdosók ügyének ugyanis Bécsben ekkor még valami nagy jelentőséget nem tulajdonítottak, mert nem sejtették, hogy mivé növi ki magát. Az elbocsátott végbeliek ezreiben azonban a bujdosók ügye nem remélt támaszt nyert.¹⁾ Azután a felkelőkhöz igyekeztek azok a végbeliek is, a kiket ugyan megtartottak, de a kiknek fizetéséről nem gondoskodtak, s így úgyszólván kényszerítették őket, hogy a bujdosókhoz álljanak. Nem kell hinnünk, hogy mindezeket azok az eszmék terelték a felkelők táborába, a melyeket a bujdosók főbb emberei hirdettek. *Az éhező végbeliek legtöbbször a megélhetés módját kereste.* De ezenkívül német-gyűlöletök is bosszuért lihegett. Az elbocsátásuk miatt érzett szégyen és düh ugyanis a németek iránt való gyűlöletüket még jobban fokozta. Bizonyos tehát, hogy a felkelők ezeknél elszántabb és fanatikusabb hadi népre szert alig tehettek.

A reductió másik következménye már jóval veszedelmesebb volt. A régi harczedzett huszárok elbocsátásával a törökök vérszemet kaptak s a behódoltatást oly merészen kezdték üzni, hogy a legrosszabbtól lehetett tartani. Nem is

»Extrema nos premit rerum penuria, vitaeque sustentandae conditio prorsus miserabilis; confinia funditus per hostes destructa, loca circum-jacentia usque ad ipsa praesidia Turcica in cineres redacta, populi absumpti, omnibus bonis nostris mobilibus et immobilibus privati sumus; nullus laborandi militibus modus vel occasio, civitates enim et loca populosa longe nimium a nobis absunt, terra deserta et vasta solitudine circumsepti, in confiniiis haeremus; excursiones severissime prohibentur, stipendia interim nulla pendentur; hinc milites omnibus vitae mediis destitutos in confiniiis continendi modus impossibilis, hinc in vetita quoque latrocinia prolabantur, hinc publicae quietis jactura, hinc pacis Turcicae raptura, et inevitabile maiestatis, regni et provinciarum imminet detrimentum.«

¹⁾ A magyar haderő reductiója nálunk ismeretlen lévén, írónk e fontos ügy ismertetését a kuruczvilág tárgyalásánál teljesen mellőzi.

csoda, hiszen magában Érsekújvárban több török volt,¹⁾ mint a bányavidéki összes végházakban magyar. Azután Érsekújváron kívül ott álltak a hatalmas török végházak: Surány, Esztergom, Párkány, Nógrád, Szécsény, Vác, Hatvan, Hollókő, Buják és Eger. A Kanizsával szemben lévő végházak területén ugyanily állapotok voltak. A kanizsai basa alatt 5400 török állott,²⁾ holott a Kanizsával szemben lévő tizenhat magyar végházban a reductió után összesen csak 800 ember volt! S ennek a 800 embernek kellett védeni Stájerországot, alsó Ausztria egy részét; ezeknek kellett a Drávától a Balatonig s onnét a Rábáig az összeköttetést fentartaniok.

Magyarország keleti részeiben a reductió után magyar katona alig maradt. E részekben a császár pártján csak a hajdúvárosok küzdöttek. Velök együtt harczolt a *Barkóczy István*-féle huszárezred, melyet a reductió után Barkóczy csak nagy küzdelemmel tudott összetoborzani. A Barkóczy-féle ezred eleinte nyolcz kompániából állott, de 1677-ben a császárhoz pártolt *Kende Márton* és *Jakó Dénes* kapitányok századaival tíz kompániára egészítettet ki. Ez az ezred kitűnő tisztak alatt állott. *Kiss Balázs*, *Kiss Ferencz*, *Csathó Albert*, *Hamar István*, *Barkóczy István* és öcsöce *Barkóczy Sándor* kapitányokról egész legendák maradtak ránk. Mikor I. Lipót 1673-ban a Barkóczy-ezred néhány vitézének Kállón, Nagy-Géresen, Királyhelmezen, Balkányon, Bogdányon, Agárdon, Kisfaludon, Kemecsén, Szernyén és Berczelen birtokokat adományozott,³⁾ a megjutalmazott vitézeket ő maga is hősöknek mondogta. A megjutalmazott hősök ezek voltak: Nagyszeghy Gábor, Domby György, Nagy István, Juhász Benedek, Magyar Mihály, Fábián János, Sajtos Demeter, Kiss Ferencz, Győry István, Kiss Péter, Pap Mátyás, Alvinczy János és Lászkay Miklós. Az agyon gyalázott magyar hadi népből tehát még Lipót nyilatkozata szerint is akadtak hősök.

A Barkóczy-ezred hírneve sehogy sem tetszett a német generálisoknak. Strassoldo, Walsegg és mások igyekeztek is

¹⁾ Eszterházy Pál jelentése, 1673. szept. 25. Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14583.

²⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14630. Brevis informatio de statu confinium ante-Canisianorum.

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14586. 1673. ápr. 23. Bár az ezred parancsnokának, Barkóczy Istvánnak vicegenerálisi rangja volt, a német generálisok, a hol csak lehetett, mellőzték őt. Így az 1673 évi december havában csak havi 80 frt zsoldot akartak neki adni, holott már azelőtt havi 400 frt fizetése volt. Erre a haditanács 1673 decz. 11-én havi 300 frtot rendelt neki, Barkóczy Sándornak pedig havi 100 frtot. (Ex consilio bellico, 1673. decz. 11.)

azt befeketíteni. Bécsben azután sokszor azt sem tudták, hogy a Barkóczy-ezred a labanczok részén vagy a magyar párton küzd-e? Az *Inquisitions-Commission* egyik jelentése például azt írja, hogy »Barkóczy Istvánban, a kit egy ezred élére állítottak, nem igen lehet bízni; mikor több bort ivott, maga is így kiáltott: *ha feleségemnek az esze nem állna útamban, már régen a felkelőkhöz repültem volna!*« Ezért a német biztosok ő felségének melegen ajánlották, hogy Barkóczy hatalmát ennél jobban nyirbálja meg: »damit seine Macht dergestalt temperirt werden möchte, dass er (t. i. Barkóczy) aber auch wolte, nicht sonderlich schaden könnte, welches wür so wohl von ihm, als allen andern Nationalibus, insonderheit der Miliz als ein universale verstanden haben wollen.«¹⁾

A Barkóczy-ezred mellett — mint említők — a labancz érdekeket még csak a hajdúvárosok támogatták. Hogy a hajdúvárosok népét a király hűségében megtarthassák, Spankau generálist 1672 tavaszán Szoboszlóra küldték, hogy ott Barkóczyval tanácsot tartson. Az összejövetel alkalmával Spankau a hajdúvárosokkal is tanácskozott. A tanácskozás tárgya a törökök terjeszkedésének megakadályozása volt. E célra az egymástól jó távolra fekvő hajdúvárosokat egymáshoz közelebb akarták telepíteni. A terv szerint a szoboszlaiaknak Rakamazra, a vámospércsieknak Királytelekre és a hadháziaknak Nagyfalura kellett volna telepedniük. Ha az áttelepítés megtörténik, a hajdúvárosok három óra alatt fegyveresen összejöhetnek és a törökkel szembeszállhatnak.

Spankau 1672 márczius 26-án már jelenti a hadi tanácsnak, hogy az érdekelt hajdúvárosok beleegyeztek az áttelepítésbe s bármikor készek régi lakóhelyeiket elhagyni.²⁾ Rakamaz most — írja Spankau — teljesen pusztá, mert tizenkét év előtt itt ütött tábort De Souches. Nagyfalú Hartyányi kamartanácsos tulajdona, Királytelek pedig Csáky Istváné.

Spankau tervét a hadi tanács is, meg ő felsége is jóváhagyták. 1672 április 24-én a magyar kamara már rendeletet kapott,³⁾ hogy az említett helységek tulajdonosaival titokban kezdje meg az alkudozást.

Ismervén a későbbi fejleményeket, könnyű megmonda-

¹⁾ Walsegg báró és Zehetner báró jelentése a felsőmagyarországi végházak állapotáról. Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14665.

²⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14575.

³⁾ »Sua maiestas ad expositionem prae-fati consilii bellici clementer resolverit, liberos haydones in partibus superioribus degentes, pro majori sua securitate et arctiori conjunctione sedes suas haydonicas ad certas terras Rakomaz, Királytelek et Nagyfalú translatusos.« (Közös p. ü. lt. fasc. 14575.)

nunk, hogy ez a terv, megvalósulása esetén sem sokat használt volna a császáriaknak.

Mivel a reductió alkalmával a báni katonaság számát is leszállították, a Mura mentén a védelmet az úgynevezett *szabad lovasok* (liberi *frayrayter* nuncupati) teljesítették. Ezek a légrádi kapitányság alá tartoztak s számuk 1674-ben 850-re rúgott. Régente ezek a szabad lovasok is jóval többen voltak. Kenyerüket gazdálkodással és kereskedéssel szerezték meg. A Muraközben »a sövényen kívül« *Bulya-hegyalja* nevű mezejük, Uj-Zerinvár mellett pedig *Szanyár* nevű birtokuk volt. Mikor őket is repartitio alá vették, birtokaikból megélni többé nem tudtak, s ezért a török áruk után harminczadmentességet kértek. Az 1674 évi augusztus 22-én ezt részben meg is kapták.¹⁾

Mindezek a csapatok még a végházak között lévő vonalak és a csardakok őrzésére sem voltak elegendők. Az országba hozott német katonaságnak meg elég teendőt adott a kurucok folyton növekedő hatalma. A törökök rablásainak és portyázásainak megakadályozására tehát nem maradt haderő. S itt érezték leginkább a magyar könnyű lovasság hiányát. Már a reductiót követő esztendőben is akadtak ugyan egyesek, a kik a királyt a magyar lovasság visszaállításának szükségességére figyelmeztették, maga *Ampringen Gáspár* 1675 június 3-án szintén ajánlotta Lipótnak a magyar könnyű lovasság szaporítását,²⁾ s Komárom és Guta megerősítését is sürgette a török ellenében,³⁾ de az ilyen tanácsok Bécsben siket fülekre találtak.

A magyar katonaság visszaállítása helyett tehát azokhoz az eszközökhöz fordultak, a miket már a Bocskay, Bethlen és Rákóczi felkelésekor is sikerrel használtak. Azaz horvát és rácز csapatokat szerveztek a magyarok ellen. Már az 1672 év végén, közvetlenül a reductio után, megbízták Pálffy Károlyt, hogy egy horvát-magyar lovas ezredet toborozzon.⁴⁾ Követte ezt a *Collaldo*, a *Kéry*-féle horvát ezredek,⁵⁾ továbbá

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14585. Megemlítjük, hogy a Vas-megyei *őrségek* (speculatores regales) ez évtizedben többször megkísérelték régi szabadságaik visszaszerzését. A hatalmas Batthyány család ellenében azonban semmire sem mentek. (Ez ügyre vonatkozó iratok a közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14605.)

²⁾ *Károlyi Árpád*: A magyar alkotmány felfüggesztése.

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14583. 1673. szept. 9. Ampringen Komáromról ezt a megjegyzést teszi: »darinnen gleichwohl neben der Soldatesca viel wackherer Leuth sich aufhalten.«

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14579.

⁵⁾ A Ricciardi de Leka-féle horvát ezredet csak 1683-ban állították fel.

a *Fejérpataky*-féle horvát szabad zászlóalj felállítása. E horvát csapatok legnagyobb részét a bányavárosok vidékén helyezték el. Komáromba és Győrbe, a hol a naszádosok mellett I. Ferdinánd óta magyar huszárcsapat állott, rácز lovasokat helyeztek, a kik egyebet sem tettek, mint a vásárookra menő népet rabolták.¹⁾ Az újonan verbuvált s gyakorlatlan horvát és rácз lovaság nemcsak hogy a magyar huszárságot nem pótolta, de még a huszár névre sem volt érdemes.²⁾ A magyar huszárt a »*genius populi Hungarici et methodus militandi*« teremté, de ehhez a methodushoz a rácз nem értett.

Az újonan szervezett horvát csapatokról is kevés jót mondhatunk. A mióta a horvát katonaság egykori bajtársa, a magyar ellen küzdött, régi vitézi hírneve teljesen elenyészett. Ennek bizonyítására épen a magyarság legnagyobb ellenségei adnak elegendő anyagot. Így a magyar végházak megvizsgálására kiküldött német biztosok a Pálffy és a Collaldo-féle horvát ezredekről azt írják, hogy azok a közmegvetés tárgyai. »*Legionem Croatorum* — írják Walsegg gróf és Zehetner báró — *Pálffy* *nam vilipendio, Collaldianam vero plane contemptui et ludibrio haberi, a propriis Collaldianis officialibus*³⁾ *asseri, ab unica centuria Kiss Balázs*⁴⁾ *equitum magistro*

¹⁾ A kecskeméti marhatőzsérek egy alkalommal szembeszálltak a Komárom körül kóborló rácз lovasokkal. El is verték őket, s több rácз katonát megkötözve vittek Győrbe. (1676. május 14.)

²⁾ Az udvari kamara így ír a rácз huszárról: »weilen das rascianische Volk wan es zu Pferd dienen solte, keine Reflexion eines sonderbaren Dienstes zu machen ist.«

³⁾ Ákosházi Sárkány János is itt szolgált mint főstrázsamester.

⁴⁾ Az itt említett *Kiss Balázs* e század egyik legkiválóbb és legvakmerőbb huszártisztje volt, de állandóan hű maradt a császárhoz. Mikor Teleki és Wesselényi Pál Szatmárt ostromolták, Kiss Balázs a várból kiszökött, s a nádort, Kobb generálist és Csákyt értesíté a vár sanyarú helyzetéről. Ezek biztatására az ellenséges táboron át újra Szatmárba igyekezett, de a kurucok felismerték és elfogták. Iszonyú kínok között akarták őt kivégezni, s már készíték a hegyes karókat, mikor megjött a felmentő had s Kiss Balázst kiszabadították. Mikor Bécs ostroma előtt Thököly Szatmárt körülvette, Kiss Balázs újra kijött s Bécsbe ment, hogy a katonaság zsoldját megsürgesse. Lengyelországon át jött vissza és szerencsésen bejutott a várba. I. Lipót erre ezüst serleggel ajándékozta meg s 1400 magyar vitéz élére helyezte. Veterani, Scharfenberg és Piccolomini alatt embereivel a török ellen harczolt. A Lippa ellen intézett rohamban Kiss Balázs elsőnek jutott be a várba. Kolozsvár égése alkalmával Badeni Lajos a városba küldé őt, s az ellenséges táboron át csakugyan bejutott. A tokaji ribillió kitörése előtt Lipót egy lovasrezed szervezésével bízta meg. Kiss Balázs Biharban össze is állítá az ezredet, de még téli szállást sem kapott. Az 1699 évben mint huszárezredes évi 600 frttal nyugalomba vonult, negyven évi szolgálat után.

Barkocziano facile sex centurias Collaldianas profligendas atque in fugam agendas.» Azután így írnak a Magyarorszában harczoló horvát csapatokról: »A jó barát és az ellenség is elismeri, hogy a horvátok rossz hírben vannak; köztudomású dolog, hogy mindabban, a mit eddig tettek, felségednek sokkal többet ártottak mint használtak. Legkedvesebb foglalkozásuk a szegény s védtelen nép fosztogatása; még a kassai vásárt is felverték. Nem is igazi horvátok ezek, hanem gyűlevész, szedett-vedett rongy nép. Pedig mindnyájan német ellátásban (teutsche verpflegung) részesülnek, holott a jóval olcsóbb magyar ellátás (ungarische verpflegung) mellett kitűnő magyar lovasokat lehet kapni, a milyenek Barkóczy emberei.«¹⁾

Bár a reductió után ilyen és ehhez hasonló jelentések gyakran mentek Bécsbe, ott a magyarelles hangulatot megtörni nem bírták. Nem bíztak a magyar katonában s hallani sem akartak a magyar haderő növeléséről, vagy visszaállításáról. Pedig ha valamivel, úgy ezzel vethettek volna gátat a felkelés rohamos terjedésének, ezzel mérsékelhették volna az oly sokszor hangoztatott »*odium nationis*« növekedését.

Az 1673 évi november 14-én, 15-én és 20-án a magyar kancellár, a magyar kamara elnöke, Heister, Kobb, Selb és Dorsch hosszasan tanácskoztak a magyarországi politikai és katonai ügyek felől.²⁾ A bajok orvoslására ezek az urak a következő neveltséges javaslatokat tették a királynak: Minden rebellis fejért 500-tól 1000 frtig terjedő jutalmat kell adni; a főrebellisek ára 1000 frt legyen. Hogy a felkelők erejét gyengítsék, a rebellisekből egy ezred felállítását is ajánlották, de az ajánlathoz hozzátették, hogy az ezred felállításától nem sokat lehet várni, mert a rebellisek, ha a verbung-pénzt és a ruhát megkapták, megint odább állnak.³⁾

Ezeket az ajánlatokat 1673 nov. 26-án és 27-én Lipót is meghallgatta. Az új magyar ezred felállítása azonban nem volt inyére, s meghagyta, hogy a hadi tanács e kérdést tovább is fontolgassa. Ugyanekkor Lipót azt is elrendelte, hogy a még meglevő végbelieket »ad evitandum odium« fizessék.⁴⁾

A hosszú tanácskozásoknak ez lett volna az egyetlen számbavehető eredménye, de még ezt az egyet sem hajtották végre. A szegény magyar katona számára nem volt pénz, nem

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14665. Inquisition-Commission Relation, 1678. szept. 9. »Dass die herinnen stehende Croathen bey Feindt und Freundt in sehr schlechter Achtung seyen« . . . stb.

²⁾ »Den statum Ungariae in militari, camerali et politico.«

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14583.

⁴⁾ Ugyanott.

volt kenyér. De a németek dúskálhattak a portiókban s a kivetett pénzben. Szatmár vára részére három vármegye évenként 35,000 forintot fizetett, s a hadi tanács és az udvari kamara elnézték, hogy a tisztek ez összeget a maguk céljaira fordítják. Strassoldo az executiókkal nagyszabású üzletet folytatott, s egy-egy executió elmaradása fejében 150—500 frtot kapott az illető megyéktől. Szendrőn az italmérés Wesselényi korában még 16,000 frtot jövedelmezett, most a német urak zsebébe vándorolt ez az összeg is.¹⁾

Képzelték, miféle gazdálkodást űzhettek ezek az urak, mikor Spankau egy-egy évre 64,037 öl fát és 193,114 kéve szalmát követelt a felsőmagyarországi megyéken.²⁾

A mit Lipót császár és tanácsosai helytelenítettek, azt a felsőmagyarországi német generálisok nemcsak veszedelmesnek nem látták, hanem hasznosnak és célszerűnek tartották. Ezek a generálisok a megtérő bujdosókat szívesen befogadták, s ha önkényt nem jöttek, pénzzel csalogatták őket. Walsegg gróf jelentése szerint Strassoldo és mások minden átpártoló hajdúnak 12 forintot fizettek. A Kálló várába helyezett 100 megtért kurucz fejenként 15 frtot, a Csengeren és Kisvárdán lévő 200 hajdú pedig egyenkint 20 frtot kapott.

A kényszerítő körülmények hatása alatt 1674 tavaszán már a hadi tanács is beadta derekát. Mivel Érsekujvárról a török hallatlan garázdálkodást űzött s fenyegetőleg terjeszkedett, a hadi tanács 1674 április 17-én 500 magyar huszár verbuválását rendelte el.³⁾ Mivel a veszély ezúttal komolyan fenyegetett, a hadi tanács gondoskodott róla, hogy rendeletét azonnal végrehajtsák. Az 1674 év júniusában a bányavárosok vidékén már 852 huszár és 786 hajdú volt.⁴⁾ A hadi tanács a huszárokat keveselte, a hajdúkat meg sokalta. Ezért még júniusban elrendelte, hogy a huszárok számát 1000-re emeljék, a hajdúk számát pedig 213-ra szállítsák le.

Ez időtől kezdve, hol itt, hol amott, folyton verbuválták a magyar katonákat. A míg a reductió végrehajtása után az összes magyar-horvát és rác katonaság együtt sem tett ki 3000 főt, addig 1676-ban már 4000-en is felül voltak. Mindez azonban csekélység volt a Magyarországon lévő német katonasággal szemben. Az 1676 évben ugyanis felső Magyarországon *La Borde*, *Spankau* és *Herberstein* alatt 7620 gyalog és

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14665. Inquisition-Commission Relation.

²⁾ Ugyanott, fasc. 14583.

³⁾ Ex consilio bellico. Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14589.

⁴⁾ A komáromi 297 hajdút is ide számították.

3590 lovas állott; alsó Magyarországon *Massim, Strassoldo* és *Rüttisch* alatt 4290 gyalog és 1237 lovas. Ehez a »rendkívüli« német katonasághoz járultak az állandóan nálunk lévő *szabad zászlóaljak* 3006 gyaloggal és 514 lovassal. Összesen tehát 20,257 német katona élt a nyakunkon.¹⁾ A következő 1677 évben ez a szám még növekedett, a mennyiben a Magyarországon levő összes katonaság száma 28,500 emberre rúgott és ebben csak 3935 magyar végbeli és 800 Barkóczy-féle huszár volt. Az összes magyar katonaság tehát 4735 főre rúgott.²⁾

Ez bizony jelentéktelen szám volt. De Lipót tanácsosainak szemében még ez is száлка vala. A felsőmagyarországi végházak megvizsgálására kiküldött biztosok például így írnak 1678-ban a királyhoz: »A magyarokban velük született és kiolthatatlan gyűlölet ég a németek ellen, s Bocskay, Bethlen és Rákóczi példája szerint csak az alkalmat várják, hogy fegyvert ragadjanak. Pedig magoknak is be kell látniok, hogy a töröknek maguk ellent nem állhatnak, *s a németiség vére és vagyona nélkül képzelt szabadságuk régen elveszett volna!* Hiszen mihelyt a németek egyik kapun kimennek, a másikon bevonúl a török.«³⁾ Ezután hosszasan fejtegetik a magyar katonaság megbízhatatlanságát, a magyar nemzet geniusát, a mely mennél több birtok szerzésében nyilatkozik meg, s végül melegen ajánlják I. Lipót ő felségének, hogy *miként 1672-ben, úgy most is szállítsa le a magyar katonaság számát s lehetőleg gyengítse, mert a tapasztalás azt bizonyítja, hogy a magyar nemzeti katonaságban bízni nem lehet.*⁴⁾ Eddig is minden ribillióban résztvett, így lesz az ezután is. Azért legtanácsosabb lesz, ha ő felsége a magyar katonaságot folyton kevesbíti, és a

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14608. Aufsatz den statum militarem betreffend . . . stb.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ U. o. Hung. fasc. 14605. »Unstrittig ist, und sie selbst bekennen müssen, wasmassen die hungarische Nation allein dem Türk zu widerstehen vill zu schwach sey, also dass ohne der Teutschen Gut und Blut ihre eingebildete Freyheit längst unterdrucket, und gleich anderen zu diesem Königreich gehörigen Landschaften in eine türkische Sclaverei verwendet sein würde.« A mi azt az állítást illeti, hogy ha a német egyik kapun kimegy, a másik kapun a török bevonúl, — felemlítünk egy teljesen ide illő esetet. Az 1679 év tavaszán két zászló alatt mintegy 400 kurucz gyalogos Breznóbánya elé ért s a kinyitott kapun át a városba vonult. A másik kapun ugyanekkor a teljes német őrség megszaladt, s Bécsben azt hirdették, hogy 2000 kurucz támadta meg Breznóbányát. (Közös. p. ü. lt. Hung. 14608.)

⁴⁾ »Sothane hungarische National-Miliz mehr zu fürchten, als sich darauf zu verlassen ist, allermassen die Erfahrung bezeuget« . . . stb.

jelzett okok miatt, a mennyire lehetséges, a nemzet kezéből a fegyvert kiragadják.¹⁾

A biztosok ajánlották azután Lipótnak, hogy az egyházi méltóságokba először idegeneket, majd németeket ültessen. A magyar nemesség hatalmát — írják — szintén meg kell nyirbálni, s ezentúl egyetlen magyar nemesnek se adjanak fiskális jószágot. A magyar kancelláriát is meg kell akadályozni, hogy nemesi leveleket özönével ne adjon ki. Mostanában ugyanis már csizmadiáknak, kufároknak és cigányoknak is nemességet osztogat.²⁾

E jelentés egyik szerzője, Walsegg báró, a szepesi kamara élén állott. Elgondolhatjuk, minő szerepet játszott ott ez ember, a ki ilyen tanácsokat adott a királynak.³⁾ Nem hiába írta Lipótnak, hogy a magyarok őt még a halálnál is jobban gyűlölik. Ám ő ezt a gyűlöletet meg is érdemelte. De a mi szegény, rongyban csühödő és éhező végbeli vitézeink vajjon mivel szolgáltak rá, hogy Lipót tanácsosai így írtak még azokról is, a kik hívek maradtak a királyhoz? Irigyelni és gyűlölni lehet a hatalmast, az elnyomót, de a hazáját s szabadságát vesztett koldus katonákon mi irigyelni és gyűlölni való volt?

Említők, hogy az 1672-iki reductió alkalmával a végházak már két éve nem kaptak zsoldot. Akkor megigérték nekik, hogy ezentúl évnegyedenként pontosan fizetik őket. Hogy ez ígéretet mikép teljesítették, arra szolgáljon például a dunántúli végházak hadi népének fizetése. *Az 1672 évben két évi hátrálék helyett két havi zsoldot kaptak készpénzben és egy havit posztóban.* Az 1673 évben hat hóra készpénzt és tizenkét hóra posztót kaptak; az 1674 és az 1675 évben semmit; az 1676 évben hat hóra posztót és hat hóra készpénzt; 1677-ben és 1678-ban semmit; 1679-ben kilencz hóra pénzt és kilencz hóra posztót; 1680-ban és 1681-ben semmit; 1682-ben kilencz hóra pénzt és kilencz hóra posztót; 1683-ban két hóra készpénzt kaptak, 1684-ben semmit. Az 1672-iki két évi hátráléktól eltekintve, 156 hó alatt csak 34 hóra kaptak zsoldot és 37 hóra posztót.⁴⁾ A felsőmagyarországi végházak még rosszabbul álltak. Ezeknek magyar őrsége ugyanis a reductió évétől kezdve 1680 tavaszáig

¹⁾ Die National-Miliz nach und nach zu verringern, und dieser Nation aus obangeführten Rationibus so vill möglich das Gewöhr aus den Händen zu bringen. (1678.)

²⁾ Walsegg és Zehetner bárók e rengeteg hosszú jelentése hemzseg az ilyes kitételektől.

³⁾ A magyar kancellária Walsegg bárót hivatalos felterjesztésben *rabló despotának* nevezte 1680-ban.

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14709. Kanisische Gräniz-Bezahlung.

fizetést úgyszólván nem is látott.¹⁾ E miatt 1680-ban a Barkóczy-ezred letette a zászlókat s a felkelőkhöz készült csatlakozni.²⁾ A nyomor itt leírhatatlan volt. Pedig a lefoglalt fiskális jószágokból a kincstárnak a katonaság részére visszatartott gabnán és boron kívül évi 80,000 frt jövedelme volt, de sem a gabonából, sem a jövedelemből nem jutott a magyar hadi népeknek semmi. A szepesi kamara élén álló Walsegg bárót a magyar hadi nép szenvedése meg nem indította.³⁾ Még 1680 május 27-én kelt felterjesztésében is rágalmakkal halmozza el a magyar végbelieket. *A magyar katonaság — írja — nem sokat ér, s megbízni benne sohasem lehetett!* Ezért kellett 1672-ben redukálni.⁴⁾ A Barkóczy-ezred sem sokat ér; ha fizetésről van szó, a huszárok tömegesen jönnek, de ha az ellenség ellen kell indulniok, igen kevesen verődnek össze.

A bányavárosok vidékén levő végházak hadi népe fizetés dolgában semmivel sem állott jobban a felsőmagyarországiaknál. A nyomor itt is a legmagasabb fokot érte el. A katonák csapatosan jártak a falvakra s ép úgy raboltak, mint a törökök. Batthyány Kristóf, Zichy István, Kéry, sőt Caprara is⁵⁾ hasztalanul sürgették a fizetést.

Erdemes megemlítenünk, hogy Lipót 1680 január 13-án Prágából rendeletet bocsátott ki, a melyben meghagyta, hogy a katona ezentúl maga lássa el magát zsoldjából.⁶⁾ Erre a

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14619. Walsegg jelentése 1680 május 27-ről, melyben a királynak megírja, hogy a magyar hadi nép 7—8 év óta fizetést egyáltalán nem kapott.

²⁾ U. o. Hung. fasc. 14613.

³⁾ Walsegg báró sikkasztásairól és csalásairól a közös pénzügyi levéltárban *százhatvankét ívalakú* oldalra terjedő jelentés van. E jelentést Walsegg bűntársa és a fiskális javak igazgatója, Draheim Vilmos írta. Walsegg rablásai miatt a török a konstantinápolyi residens útján követelt elégtételt. Az erdélyi fejedelem panaszait Vajda László vitte Bécsbe. Báthory Zsófia és Zrínyi Ilona levélben panaszolták el sérelmeiket. A katonai élelmezési hivatal is feltárta Walsegg bűneit, — de azért egy haja szála sem görbült meg. Draheim jószágigazgató, a ki azelőtt a *Keczerek kutyaídomítója* volt, ép ily jellemű ember. Mikor a pozsonyi kamara vasraveretését sürgette, Lipót király többször fogadta őt, s 1681 szept. 15-én 150 frt útiköltséget adatott neki, hogy Kassára visszautazhassék.

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 14619. »dass man sich auf diese ungarische Graniz-Miliz niemahlen rechtschaffen verlassen hat dürfen« . . . stb.

⁵⁾ Caprara a Nyitrán lévő Kéry-féle ezred fizetését sürgette. (K. p. ü. lt. Hung. fasc. 14628.) Zichy István *Vizvár* jelentőségét fejtegette. A mióta ez áll — írja — a török a Csallóközt nem bolygatja; de az őrséget nem fizetik, s a katonák roppant nyomorukban a falvakra vonulnak. (Ugyanott 1682. decz. 7.)

⁶⁾ K. p. ü. lt. Hung. fasc. 14628. »Die Proviantierung aber — mondja

rendeletre a magyar kamara azt írta, hogy »esset quidem id optandum, sed vix sperandum.« A katona hogyan éljen a saját zsoldjából, mikor egész éven át nem fizetik? Az élelmi cikkek taksálása sem vezet e célhoz; mert ha a katonának pénze nincsen, a taksa is hiába való.¹⁾

A török háború kitörése előtti években a végbeliek nyomora tetőpontját érte el. Rettentő színekkel festik az egykorú jelentések a katonák rablásait. Néhol egész csatákat vívtak a lakosok az éhségükben és nyomorukban mindenről megfélemlített végbeliekkel. Így 1682 október elején 400 huszár és 30 német a Nagyszombat környékén fekvő falvakat fosztogatta. A városiak egyesülvén a falvak népeivel, megtámadták a huszárokat, és miután sokat megöltek közülök, a katonaságot visszavonulásra kényszerítették.²⁾ Mikor 1682 őszén némi fizetést vittek a katonáknak, Bercsényi kijelenté, hogy ez a pénz ő felségének még kárára leend. Nincs falu, templom, postás vagy német katona, — írják 1682 okt. 26-án az udvari kamarának — a mi a kóborló magyar csapatok miatt biztonságban volna.³⁾

Ha mindezekhez hozzáveszszük a török végbeliek portyázásait, a kuruczok támadásait és a német katonaság okozta rémítő terheket, miket erővel kellett a szegénységen megvenni, úgy előttünk áll az ország akkori állapota, a mit Lipót bölcs tanácsosainak politikája teremtetett.

Ezeket a rettentő bajokon végre is segíteni kellett. Még mielőtt a rendeknek az 1681-iki országgyűlésen alkalmuk lett volna felszólalni, az udvari kamara már megtette az első lépést a régi rend visszaállítására. Az 1680 évi aug. 14-én az udvari kamarát már német részről is figyelmeztették azokra a következményekre, miket a magyar katonával való alávaló bánásmód vont maga után. A magyar és a német katona ellátása és fizetése között lévő nagy különbség — mondja az udvari kamarához intézett jelentés — vetekedést és jogos nemzeti gyűlöletet kelt. Egyformán kellene velök bánni, és a magyar katonát is úgy kellene fizetni mint a németet. Hiszen egész Magyarország úgy is forrongásban van már. *A reduciót*

a királyi rendelet — in Heu, Stroh und Habern, so die Gespanschaften in Abschlag ihrer Repartition liefern, ihnen im leidentlichen Werth abzogen werden sollen.«

¹⁾ U. o. Pozsony, 1680. február 16.

²⁾ K. p. ü. lt. Hung. Machamayr jelentése Semptről, 1682. okt. 5-ről.

³⁾ U. o. fasc. 14628.

és a reductio alkalmával behozott újításokat a magyar katonaság gyalázatára az alsó-ausztriai Buchhalterei sürgette.¹⁾

Erre az udvari kamara 1680 szept. 14-én felírt ő felségéhez. E rendkívül érdekes feliratban az udvari kamara kimondja, hogy *a magyar katonaság redukálása veszedelmes állapotokat teremtett. Az új status szerint ő felségének most is csak 4742 magyar katonája van, holott azelőtt 10,622 állott a végházakban.²⁾ Az ország és ő felsége érdeke követeli, hogy a régi állapot visszaállíttassék.³⁾*

TAKÁTS SÁNDOR.

¹⁾ K. p. ü. lt. fasc. 14628. Egy felterjesztésnek másolata az udvari kamarához.

²⁾ Ebben téved a jelentés, mert 1671-ben 12091 ember, azaz 5980 huszár, 5736 hajdú, 265 tüzér és 110 rendkívüli alkalmazott magyar katonánk volt, s ezek egy havi zsoldja 49773 frt 20 krt tett ki.

³⁾ Ugyanott.

A GÖRGEY NEMZETSÉG TÖRTÉNETE.

(Görgey Jordánnak.)

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

A századok során, melyeket a közölt névsor felölel, nagy katasztrófák viharzottak el a magyar nemzet felett. Az Anjouháznak, mely az oligarchákat rendbe-ránczba szedte, Magyarországot a hatalom, dicsőség és európai tekintély magas fokára emelte, és ha mint nemzetivé vált dynastia megállandósulhat vala, a királyválasztás veszedelmes szabadságától megszabadíthatta volna, — már a harmadik ízében magva szakadt. Követék a trónon gyöngé királyok, s ezek alatt az egy ideig féken tartott hatalmaskodó főurak előbb döntő befolyásra az udvarnál, később magának a királyi hatalomnak megkerítésére készültek pályázni. Ez utóbbira Hunyadi Mátyásnak sikeres példája s a királyválasztás szabadsága egyenesen rábiztatták a Zapolyaiakat. A *nemzeti* dynastia csábító eszménye nemcsak az önzetlenebb jó hazafiak közt hódított, de még inkább azok közt, kik amazok emelkedő csillagához kötötték saját emelkedésök reményét. Így azután szeltére folyt a pártoskodás és kilyukadt a mohácsi veszedelemben, majd egy tehetetlen, felemás nemzeti királyság áldástalan áldásában és a török járomban.

Ezen egész szomorú korszak alatt nem említi a hazai történelem családi nevünket. De tudjuk azt, hogy egész nemzetségünk lelkesen felkarolta a reformációt, nemcsak, hanem a protestáns hitsorsosoknak az egész üldözési korszak alatt elszánt és önfeláldozó pártfogója volt. Bizonyosság erre az 1681 évi 26-ik pozsonyi törvényczikk,¹⁾ mely a Szepeességen három úgynevezett *articularis* evangélikus templomot engedett: a Máriássy családnak Batizfalván, s a Görgeyek birtokain Görgön és Toporczon. És bizonyosság reá a toporczy u. n. mágnás-

¹⁾ 1681 26. §. 11. »In Scepusiensi (comitatu) in Görghő et Toporc, vel Batizfalva — non obstante quorumvis contradictione, sunt permissa.«

iskola, hol elődeink erősített kastélyában a felföldi protestáns nemes családok fiai könyvvvel és fegyverrel kezökben nevelődtek és védekeztek egyszersmind.

A családi hagyomány szerint azon korban élt ősünk — talán kevés kivétellel — Bocskay István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, Thököly Imre és II. Rákóczi Ferencz vezérlete alatt az alkotmányért és vallásszabadságért folyt háborúkban mindig a nemzeti párton álltak és küzdöttek.

Bethlen Gábor fejedelem második nejének, Brandenburgi Katalinnak, *Görgey Jób* volt az udvarmestere.¹⁾

Egy másik elődünket emlegetik a hazai történelem lapjai a XVII-ik század vége felé s a XVIII-iknak elején; ez pedig, ha közelebbről nézzük családi levéltárunk adatai világánál: egy valóban imponáló alak, — a *kurucz Görgey János*. Születését csak hozzávetőleg lehet megállapítani. Az anyakönyvek odáig vissza nem nyúlnak. Meghalt Toporcson, 1714 nov. 30-án. Atyja Illés (1633), anyja Máriássy Erzse volt. Ha az 1633 évet²⁾ szülei *egybekelése* évének vesszük, és ha fölteszük, hogy fiok a házasság *első* éveiben született: akkor ő 1714-ben hetvenes korában halt meg. — Felesége Ráhoi Jánoky Anna Mária volt; egyetlen fiok *György*, ennek neje pedig Kubinyi Anna.

Szepes vármegye levéltára s még inkább a Nemzeti Muzeumban őrzött családi levéltárunk igen számos eredeti okiratban (Thökölyana et Rákócziana) tartotta fön számunkra ezen két század mesgyéjén és két nemzeti fölkelés táborában az alkotmányos és vallási szabadságot szolgált férfiú emlékeztét. Jelesül családi levéltárunkban a következő okiratok:

Lőcse németajkú városának 1682 évi nov. 10-én szép magyarsággal és gyönyörű kézírással kelt oklevele.

Thökölynek 1683 márcz. 17-ről kelt több rendbeli latin megbízó levele Lengyelország nagyjaihoz és követi instructiója.

Sobieski III. János királynak Lublówarából, 1683 decz. 13-ról Görgey Jánoshoz intézett s gyűrűs pecsétjével ellátott — tehát bizalmas — latin válaszevele.

Jánoky Anna Máriának, Görgey János hitvesének, sajátkezűleg írt három magyar folyamodványa II. Rákóczi Ferenczhez s ezek egyikén a fejedelemnek sajátkezűleg aláírt, Sárospatakról, 1707 nov. 16-án kelt indorsatája.

¹⁾ Kemény János önéletírása. Kiadta Szalay László. Pest, 1856. 200. l. »Néhai Belényesi György . . . feleségét az fejedelemasszony (Brandenburgi Katalin) sok kérésére hopmesterasszonynak szerzettem vala. kit azután az hopmester Görgei Jób vön el feleségül.«

²⁾ *Nagy Iván*: Magyarország családai.

Radvánszky Jánosnak Radványból, 1708 febr. 27-ről ángyához, Görgey Jánosnéhoz írt vigasztaló levele.

Az utóbbinak — a fiával Györggyel együtt a Brünn melletti Spielbergben várfogságban raboskodó urához sajátkezűleg írt és valamely várbeli császári tisztnek németül rávezetett megjegyzését feltüntető levele Toporczról, 1708 jun. 27-ről.

A Rákóczi pártján levő s a császáriak által Hartleben tábornok alatt ostromlott Szepes-várának 1710 évi július 5-én, 11-én és végleg 12-én kelt capitulatioja, — és végre

Mária Teréziának 1779 decz. 24-én kelt toporczi új donatiója.

Ezen okiratokból összeállíthatjuk csaknem láncszemenként a mi kiválóan *kurucz* elődünk viszontagságos életfolyását.

A lőcsei 1682 évi okirat szerint Görgey János mint a Thököly párton Lőcse erődített helynek katonai parancsnoka... »hajdút, gyalogit, tiszteit disciplinában tartotta«, a polgárokat »szabadságukban, szokásaikban, privilegiumaikban nem háborgatta, becsületökben nem sértette« ... stb.

Azon körülmény, hogy Thökölynek Görgey Jánost és Sebestyén András ¹⁾ szepesi prépostot s erdélyi választott püspököt a lengyel országnagyoknál accreditáló 1683 évi megbízó levelei eredetiben megmaradtak családi levéltárunkban, — egybevetve Sobieski királynak Görgey Jánoshoz intézett levelével, nemcsak azt bizonyítja, hogy nevezett ősrünk 1683-ban Lengyelországban követségben járt, hanem azt is, hogy a királyhoz szóló hasonló megbízó levelét ennek átadta s mindjárt vele egyenesen végezvén dolgát, a többi megbízó levélnek hasznát vennie s azokat kézből kiadnia fölösleges volt. Sobieski pedig azt írja neki levelében, hogy ő a maga *propositióit* czorstini várnagyának Felbersonnak ²⁾ adta meg, hogy azokat élőszóval tudassa Görgeyvel, a ki teljes hitelt adjon Felbersonnak. Hogy milyen propositiókat tudatott azután Felberson a maga királya nevében Görgey Jánossal, nem tudjuk, de sejthetjük.

A történelemből tudjuk azt, hogy a Kara Musztafa nagyvezér és Thököly által 1683-ban megostromolt Bécsnek Sobieski és Lothringeni Károly által való fölmentése után, a roppant török sereg romlásának benyomása alatt Thököly épen Sobieski király útján tett lépéseket I. Leopold császárnál a kiegyezés iránt. Ezen ténynek nemzeti levéltárunk őrzi egy eddigelé

¹⁾ *Pirhalla Márton*: A szepesi prépostság vázlatos története, 510. l.

²⁾ Czorstin lengyel végvárnak romjai a Dunajecz balpartján még ma is láthatók, átellenben a jobbpárti Nedecz magyar végvárral. Sobieski levelében: *Arx Dunaviensis*.

közzé nem tett újabb okirati bizonyosságát Sobieski János királynak Görgey Jánoshoz intézett, fönt említett eredeti levelében. Van azután e levél czímiratában egy curiosum is, mely első tekintetre talánynak látszik, de csak addig, míg eszünkbe nem jut, hogy a nyugati nyelvekben — ellenkezően mint a magyarban — a keresztnév megelőzi a vezetéknévét; a miből természetsszerűen következik, hogy a magyar módra előre bocsátott családnév száz közül kilenczven esetben keresztnévnek veszi mind az olasz, mind a német, mind a lengyel a maga megszokott észjárása szerint. Görgey János a lengyel királynál követségben járván, ha latinul beszélt is, nevét valószínűleg magyarosan jelentette be, s ekkor az előljáró *Görgey* családnévét *Georgius* (György) keresztnévnek vélték, *János* pedig a családnévét jelentette nekik, melyet azután phonetikus úton a magok orthographiája szerint írtak le — lévén a magyar *s*-nek a lengyelben az *sz* betűjegy a megfelelője és viszont a magyar *sz*-nek a lengyelben az *s* betű — s így lett, hogy a király levelének czímirata ekképen szól: *Dilecto nobis generoso Georgio Janusz, in arce Dunaviensi.*¹⁾

Ha valaki kételkednék benne, hogy János király Görgey Jánoshoz intézte s ő reá akarta címezni e levelet, fáradjon el a Nemzeti Múzeumba s ott tekintse meg családi levéltárunkban az 1683 évbeli Thökölyanak között azt a három darab eredeti megbízó levelet és követi instructiót, a melyvel Sebestyén András erdélyi püspök és szepesi prépost s Görgey János vannak Lengyelországba követségbe küldve.

Ugy kell lenni, hogy miután Thökölyt több szerencsétlen csatája után a nagyváradi pasa fogságba ejtette — talán épen azért, mert szelét vette Sobieskivel folytatott alkudozásának — és vasban Belgrádba küldte, ezzel pedig a magyar nemzeti fölkelés ügye végleg befejezettnek látszott: Görgey János is azok közt volt, kik a most már tisztán török

¹⁾ Legyen szabad itt két analog esetet elbeszélnem saját életemből: 1841-ben Fiumében jártam Szepes vármegyétől columnaliter magyarul és latinul kiállított útlevelemmel, melyben latinul így voltam beírva: *Stephanus Görgey de eadem, auditor juris*. Joghallgató diák voltam akkor. Mikor a fumei rendőrség elvett útlevelemet a vendéglőbe nekem visszaküldte, *signor Giorgio di Eadem uditore* után tudakozódott a rendőr. — Egy másik eset jelenlétemben történt 1852-ben Karinthiában. Bemutatnak a háziasszonynak egy ott állomáson lévő huszárszázadost: Herr von Gábor. — Ach Sie sind wohl ein Urenkel des berühmten Bethlen Gábor? kérdi a világtörténelemben jártas szeretetreméltó úrnő. — Hogy a magyar János keresztnévét a latin diplomatikai és irodalmi nyelv idejében más alkalommal is Janus névvel szokták fordítani: bizonyság rá *Janus Pannonius*, a ki voltaképen *Magyar János*.

érdeket szolgálni nem akarván, I. Leopold királynak meghódoltak. Mert megvan családi levéltárunkban a részére Kassán, 1685 évi okt. 28-án gróf Csáky István főispán és felsőmagyarországi főkapitány által aláírt eredeti útlevel; és megvan Szepes vármegye levéltárában (fasc. 9. ex 1686. nr. 103) bizonyossága annak, hogy 1686-ban a vármegye ugyanezt a Görgey Jánost Caraffa császári tábornokhoz küldötte követül, hogy ott a vármegyei szállítmányok és katonai adók dolgában beszámoljon.

Miután Görgey János a Bécsből (egyedül Thököly személyének kivételével) hirdetett általános amnestia következtében kétségkívül visszakapta elkobzott birtokait, Toporczon békében élt mindaddig, míg újra meg nem harsant a javíthatatlan bécsi kényuralom ellen a »Recrudescunt inclytæ gentis Hungaræ vulnera« tárogatója.

Mikor 1703 október-havában Lőcse capitulatio útján II. Rákóczi Ferencznek kaput tárt: ebben Kurucz Görgey Jánosnak, a város jóemlékezetű egykori parancsnokának nagy része volt, — valamint Görgey Benedeknek is, a vármegye jegyzőjének és a 20 pontba foglalt capitulatio szerkesztőjének.

Görgey Jánost ekkor a vármegye, kurucz insurrectiója parancsnokává, és csakhamar rá 1703 nov. 12-én »ex benigno mandato celsissimi principis Francisci Rákóczi etc. sub præsidio . . . Francisci Monoky, altefatae suae celsitudinis principalis capitanei in castris sub-Leutschoviensibus« megtartott restauratiója alkalmával egyhangúlag — a labancz Görgey Ferenc helyébe — alispánná választotta meg,¹⁾ mely tisztében erőiesen kormányozta a megyét 1706-ig.

Ezen időközben volt követe Görgey János Szepes vármegyének az 1705 szept. 19-én tartott szécsényi confoederáló országos gyűlésen, Szalay László²⁾ és az alábbi *Regestrum* tanusága szerint, mely eredetiben van meg családi levéltárunkban s a melyet mind a vármegye és a Rákóczi-kor, mind különösen nemzetségünk története tekintetében annyira becsesnek és érdekesnek tartok, hogy teljes szövege szerint legalább jegyzetben közlöm itt ezen kiadatlan okiratot.³⁾

¹⁾ Szepes vármegye levéltára.

²⁾ Magyarország történetében.

³⁾ REGESTRUM NOBILITATIS INCLYTI COMITATUS SCEPUSIENSIS CONFOEDERATAE, DIE 19 MENSIS SEPTEMBRIS, ANNO 1705. IN CASTRIS AD SZÉCSÉNY POSITIS, SUAE SERENITATI PRINCIPALI DOMINO DOMINO FRANCISCO RÁKÓCZI DE FELSEÖVADÁSZ, DOMINO DOMINO SUO BENIGNISSIMO HOMAGIUM FIDELITATIS PRAESTANTIS, AC IN CONFOEDERATIONEM INCLYTORUM REGNI HUNGARIAE STATUM SPONTE AC BENEVOLE SESE INGERENTIS.

Generosi domini: Joannes Görgey de Toporc vicecomes. Balthazar

Folytatva kurucz Görgey János dolgai: ő volt Szepes vármegye követe az ónodi országgyűlésen is 1707 június havá-

Görgey de eadem. Emericus Horváth Stansith de Gradecz. Franciscus Luzsénszky. Balthazar Horváth Stansith de Gradecz. Joannes Székely de Doba. Andreas Budaházy. Laurentius Görgey. Benedictus Görgey. Stephanus Zavor. Adamus Görgey de Toporc. Sigismundus Tőke. Gabriel Görgey. Adamus Görgey de eadem Görgő. Nicolaus Görgey. Balthazar Görgey junior. Sigismundus Barkóczy. Emericus Luzsénszky. Volfgangus Horváth Stansith. Adamus Petróczy. Emericus Draveczky. Vilhelmus Görgey. Joannes Draveczky. Georgius Görgey de Dravec. Ladislaus Székely. Stephanus Görgey de Toporc. Samuel Tőke. Andreas Tőke. Gabriel Horváth. Franciscus Horváth. Alexander Horváth. Joannes Tarnóczy. Adamus Jekelfalussy. Martinus Simonis. Emericus Draveczky junior. Georgius Kiss de Felső-Oroszlány. Benedictus Sváby. Ladislaus Görgey de Görgő. Franciscus Lánczy. Stephanus Grodkovszky. Paulus Szügyi. Samuel Tőke junior. Ladislaus Kolascovszky. Franciscus Petróczy. Magnus Fabriczi. Antonius Rolly. Nicolaus Abhortis. Michael Lehóczky. Emericus Király. Nicolaus Ujfalussy. Joannes Doloviczeni. Sigismundus Kiss. Georgius Horánszky. Sigismundus Andreánszky. Georgius Pongrácz. Emericus Petróczy. Adamus Sváby. Gabriel Pálfalvay. Matthias Varró. Andreas Petróczy. Ludovicus Mattyasovszky. Petrus Horánszky.

Duodecem lanceati: Stephanus Okolicsányi. Sigismundus Fajgel. Ladislaus Görgey de Bethlenfalva. Franciscus Jászay. Petrus Kálnay. Matthias Szentandrassy. Georgius Ribiczey. Andreas Hadbavni. Joannes Záborszky. Joannes Fajgel. Joannes Máchay. Adamus Rády.

Nobiles et armalistae Leucshovienses et Késmárkienses: Martinus Kulmán. Andreas Fürstein. Joannes Schifferer. Joannes Fabricius junior. Donatus Mauks. Josephus Hulik. Michael Mauks. Joannes Lang senior. Joannes Lang junior. Tobias Suller. Josephus Hulik junior. Jacobus Kray junior. Paulus Kray.

Series nobilium in generalibus congregationibus, diebus 16, 23 et 30 Octobris, Leucshoviae celebratis, confoederationem praeinsinuatam statuum regni, mediante corporali juramento amplectentium: Joannes Görgey senior. Franciscus Görgey senior. Joannes Vitalis. Nicolaus Semsey. Andreas Székely de Doba. Stephanus Tőke senior. Martinus Lányi. Georgius Gundelfinger. Ezechiel Görgey. Joannes Grodkovszky. Martinus Szentiványi. Joannes Rády. Stephanus Petróczy. Joannes Máriássy. Sigismundus Máriássy. Dionysius Mattyasovszky. Paulus Jancsó. Andreas Király. Samuel Korotnok. David Horánszky. Ladislaus Rády. Ladislaus Petróczy. Stephanus Lacher. Paulus Furár. Georgius Szentiványi. Stephanus Tőke junior. Martinus Horánszky. Adamus Dezsőffy. Nicolaus Görgey de Toporc. Carolus Sváby. Emericus Vitalis. Joannes Debrődy. Martinus Sváby. Adamus Dobronyi. Petrus Joó. Georgius Sváby. Matthias Horánszky. Georgius Lénárd. Martinus Labsánszky. Alexander Ujfalussy. Alexander Semsey. Melchior Hadbavni. Adamus Szentiványi. Nicolaus Paulik. Ladislaus Horváth Kissevich. Paulus Görgey. Gabriel Korponay. Ludovicus Bertóthy. Michael Goldperger. Andreas Szerdahelyi. Balthazar Benesik. Michael Aczély. Stephanus Záborszky. Isacus Dubovay. Paulus Horváth Gecsek. Stephanus Lhotay. Andreas Szentandrassy. Sigismundus Szenkő. Joannes Verbovszky. Stephanus Marsalkó. Georgius Szenkő. Stephanus Kiss. Paulus Verbovszky. Joannes Sváby. Sigismundus Horváth. Adamus Nemessányi. Gabriel Záborszky. Jobus Görgey. Isacus Fajgel. Balthazar Draveczky. David Mattyasovszky. Stephanus Pongrácz. Christophorus Labsánszky.

ban.¹⁾ Ugy látszik, ezt az esztendőt többnyire a táborban

Martinus Görgey. Andreas Máriássy. Christophorus Lányi. Martinus Petróczy. Daniel Reviczky. Georgius Sváby. Martinus Sváby junior. Stephanus Horváth. Stephanus Szentandrassy. Urbanus Lányi. Joannes Lányi. Antonius Lányi. Georgius Ondrejkovics. Martinus Sváby senior. Paulus Paulikovics senior. Joannes Richnyovszky. Georgius Vitalis. Michael Bende. Joannes Kaszay. Joannes Lányi. Joannes Augustini. Michael Dubraviczky. Sigismundus Draveczy. Casparus Rolly.

Series reverendorum dominorum plebanorum, 9 mensis Novembris, Leucshoviae, 1705. confoederationem inclitorum regni statuum amplectentium. Reverendi domini in districtu Dunaviczensi: Michael Rebkovics plebanus Ófalvensis et ejusdem districtus decanus. Sebastianus Hancokovics Nedeczensis. Adalbertus Scsekovicz Lechniczensis. Stanislaus Mlugarszky Richvaldensis. Matthias Gulyarszky Kaczvinensis. Stephanus Mikulaiszky Fridmanensis. Valentinus Dunaveczy Krempachensis. Stanislaus Zagurszky Alsólapsensis. Andreas Novotarszky Ujbélensis. Simon Luzimérszky Felsőlapsensis. Matthaeus Preisz Leszniczensis. Michael Borczeky Mátyásfalvensis. Adrianus Novalyszky Hanusfalvensis. Matthias Prolikovics Szentandrásensis. Matthias Klár decanus superioris fluvii Poprád Sákóczensis. Philippus Lang Remetheiensis. Matthias Langh Krompachiensis. Stephanus Koterbakovics Létánfalvensis. Alexius Veitzkop prior Késmárkiensis. Georgius Hunyaczky Szomolnokiensis. Franciscus Kopnyer Smitaniensis et Illésfalvensis. Christianus Thul Gölniczensis. Bernardus Vildung Késmárkiensis. Ambrosius Bajderok Stószensis. Samuel Rudini Márkusfalvensis. Martinus Podolinczy Vidernikiensis. Adalbertus Joachimi Jekelfalvensis.

Series reverendorum dominorum plebanorum, 16 Novembris 1705. Leucshoviae, praeinsinuatae confoederationi mediante juramento incorporatorum: Reverendi domini Stephanus Hanusóczy decanus inferioris fluvii Hernád, plebanus Segriensis. Joannes Bilszky Görgeiensis. Stephanus Misleniczky Jamnikiensis. Joannes Hromecz Sztatviensis. Bernardus Prinner Polyánkiensis. Andreas Csepcsányi Mindszentiensis. Matthias Grobesin Körtvélyesiensis. Matthias Szlómka Klukaoviensis. Casparus Bibovics Répásiensis. Martinus Polánkay Velbachiensis.

Series graecorum sacerdotum, 6 Novembris 1705. suae serenitati principali homagium fidelitatis confoederationis, Leucshoviae praestantium: Joannes Jámboreszky Olsaviczensis presbyter et decanus. Joannes Csernyánszky Zavadkiensis. Joannes Hundermarszky Oszturnensis. Lucas Mikitovics Helczmaniczensis. Elias Ondrejkovics Hundermarkiensis. Joannes Lipniczky Lipnikiensis. Joannes Bukoveczky Toriszkaiensis. Basilius Szmerekovszky Alsórépásiensis. Basilius Ladoszmiszky Folyvarkiensis.

Series pastorum ecclesiarum lutheranarum Scepusiensium, 8 Decembris, Késmárkini, 1705. praeinsinuatam fidelitatis homagium deponentium: Georgius Buchholz. Christianus Fannschmid. Elias Institoris. Elias Perlicius. Jonas Caledanus. Samuel Platanni. Melchior Barnstein. Thobias Christkovics. Theophilus Livini. Petrus Knóth. Joannes Nohaides. Daniel Lippisch. Georgius Róth. Joannes Sztetelius. Gottfried Fermann. Fridericus Vernner. Jacobus Risdorfer. Georgius Doloviczenus. Paulus Gross. Joannes Georgius Fischer. Elias Trangus. Georgius Spitko. Samuel Sartorius. Martinus Palumbini. Joannes Petics. Joannes David Böhm.

Ad mandatum suae serenitatis principalis domini domini nostri benignissimi extradatum per Benedictum Görgey juratum antelati comitatus Scepusiensis notarium m. pr.

¹⁾ Szalay László id. m.

töltötte. Alispánsága — talán épen annak okáért — 1706-ban véget ért.

Az 1707 évi nov. 12-én — tehát az ónodi országgyűlés után — Osáky Mihály kurucz generális és főispán elnöklete alatt Lőcsén megtartott közgyűlés jegyzőkönyvében a következő határozat olvasható:

Publicatum fuit benignum suae serenitatis ducalis (t. i. Rákóczi) mandatum, loco responsi, in facto admaturandae eliberationis perillustrium ac generosorum dominorum *Joannis et Georgii Görgey de Toporc, commoditate nuperae irruptionis Petrassianae incaptivatorum.*¹⁾ — Interea vero inclytus comitatus provideat de alio commembro pro tabula judiciaria Eperjesiensi nunc designando. Pro cuius obeundo munere surrogatur generosus dominus Joannes Székely de Doba usque ad adventum seu eliberationem domini Joannis Görgey senioris, eorsum destinati.

Kitűnik ebből, hogy 1707-ben, ezen év valamelyik napján, bizonyos *Petrás* fegyveres erővel rátört Görgey Jánosra, ki akkor az eperjesi ítélő táblának is tagja volt, és fiára Györgyre, s fogságba ejtette őket; hogy erről a vármegye feljelentést küldött Rákóczinak s a fejedelem erre válaszképen küldte le az említett mandátumot kiszabadításuk érdekében, illetőleg az ezt előkészítő vizsgálat megejtése és az elfogadás körülményeinek felderítése végett.

Ki volt ez a *Petrás*? és hová hurczolták a két *rabot*?

Megfelelnek e kérdésekre a Nemzeti Muzeumban levő Görgey-levéltárban őrzött, imént röviden már elősorolt eredeti okiratok. Ez okiratok elseje kulturtörténeti tekintetben is érdemes arra, hogy szószerint közöljem:

Külczim: Főlséges vezérlő fejedelem Felsővadászi Rákóczi Ferencz kegyelmes uramnak ő felségének nyujtott alázatos szuplikációm. — Jánoki Anna Mária.

Belül: Főlséges fejedelem, magyar Izraelnek fővezére, gyámoltalanoknak kegyes Attyok!

Nem kétklem, esett eddig értésére Felsőgednek az édes uram s egyetlen egy fiam véletlen szerencsétlensége. Tudniillik tegnap délután császár hada nevezeti alatt (a mint reájok ismertünk) Lubomirski hada-féle váratlan felvervén házunkat, mindenünkből felprédálva, az édes uramat s egyetlen egy fiamat megsebesítvén,

¹⁾ Görgey János és fia György, a táborból rövid látogatásra haza érkezvén Toporcra, ennek híre hamar eljutott Lubló várába, a hol Lubomirski lengyel sztarosza székelt.

kötözve elvitték. Mivel pedig Isten után Felségeden kívül nincs kihez folyamodnom: ahhoz képest borulok Felséged kegyelmességének lábaihoz, alázatosan kérvén, vegye tekintetbe az édes uram s egyetlen egy fiam Felségedhez való igaz hűségeket, méltóztassék szabadulásokban módot mutatni, engem pedig gyámoltalan s mindenből felprédált szegén szolgálóját, az édes menyemmel s neveletlen onokáimmal kegyelmességének szárnyai alá venni és valami költség dolgából hozzám kegyelmességgel lenni, mivel többire csaknem születtemformán hattak, sőt az böcsőbéli gyermekimen sem könyöröltek, csak az rajta valókat hatták; sőt az üdön nincs még (miből) ruháznom magamat s gyermekeimet, mivel egy pénznek asszonya nem vagyok. Mit is Felséged kegyelmességének (a) mindenekkel bővelkedő szent Isten meg fogja Felségednek ezerképen jutalmazni. Kívánom azonban szerencsés boldogulását Felséged dolgainak. Felségednek alázatos szegény szolgálója

Jánoki Anna Mária s. k.

Sajnos, hogy *keltezve* nincs e levél, s így a *tegnap* szó sem igazít rá az esemény napjára.

Tehát Lubomirski Tódor, a Zsigmond király által Lengyelországnak elzálogosított tizenhárom szepesi várost Lubló várából kormányzó sztarosztá volt az, ki I. Leopoldnak a két különösen »nótált« kurucz úr beszolgáltatásával kedveskedni akart; a kiket azután a császár Spielbergbe várfogságra küldött. A merényletet közvetlenül elkövető Petrás pedig Lubomirskinek volt az embere.

A másik két kérvény csak rövid ismételése az elsőnek; de a főntebb szószerint közölt folyamodványon olvasható fejedelmi hátírat így szól:

178. Jánoki Anna Mária.

Irattunk méltóságos gróf Bercsényi Miklós locumtenens és főgenerális úrnak, hogy az instantiában denotált rab híveink kiszabadításában való fáradozást parancsolja meg Szluha Ferencz hívünknek, az kire az bécsi udvarral való cartella szerint bíztuk rab felekezetinknek szabadítását; jó reménységben legyen az az instáns asszony is említett híveinknek rövid időn való megszabadulások végett, az melyre magunknak kiváltképpen való gondunk vagyon. Datum Sárospatak, 16 Novembris, anno 1707. F. P. Rákóczi m. pr. — Franciscus Aszalay m. pr.

Radvánszky levele, melynek külső czímirata ez: »Tekintetes nemzetes Toporczi Görghey János uram szerelmes házastársa, tekintetes nemzetes Ráhoi Jánoky Anna Máriának, bizodalmas kedves ángyom aszszonynak ő kegyelmének böcsülettel

írárm — Késmárk« — magyarsága tekintetében érdekes. Belőle ezt a sort emelem ki: »Az úr Isten idegen földön, még ellenségek által is a maga híveinek gondjokat viselteti« . . . Radvány, 27 Junii, 1708. Radvánszky János m. pr.

Az utolsó okiratot megint szórúl szóra közlöm:

Külczim: Nemzetes vitézlő Toporczi Görgey János úrnak, kedves édes uramnak ő kegyelmének ajánlom. — *Más írás, más tinta:* Brunában raboskodó. — *Megint más írás:* Brünn. — *Ismét más írás és tinta:* Ist ein gefangener Corutz auf dem Schloss und Vestung Brünn. (Bepecsételve nem volt.)

Belül: Isten vigasztalja, szabadítsa kegyelmedet az édes fiammal együtt. Vallyon micsoda oka lehet, hogy ekkoráig is semmi levelét nem vehettem kegyelmednek, noha Tolvaj Gábor uram néhány levelét vette költséggel együtt feleségének, az mit sokaktól hallottam. Én, Istennek hálá, mindened magammal törhető egységben vagyok. Kérem, tudósítson kegyelmed magok egységiről; talám szabad lesz az írás; ha rabságban is, de hiszem ott is keresztények között van kegyelmed, talám megengedik az írást; az édes fiamat köszöntöm feleségivel együtt; ne búsuljon rajta, egységben vagyon *Gyuricza* kis fiával együtt. *Palkó, Laczkó* tanulnak; mellettek van a preceptorok; az több legények is megjöttek. Ajánlom ezzel Isten oltalmába kegyelmedet. Ki is maradok kegyelmednek igaz hitves társa. Toporecz, 21 Junii, 1708.

Jánoki Anna Mária s. k.

A Rákóczi személye körül szolgálattelvő Beniczky Gáspárnak a fejedelmi udvarban történtek felől napról napra vezetett és Thaly Kálmán által közzétett följegyzéseiben ¹⁾ ezt olvasom:

»1708. nov. 21. — Mai nap Morvában fogságban tartott Toporczi Görgey János« . . . értsd: audientian volt a fejedelemsnél, valószínűleg megköszönni a maga és fia kiszabadíttatását hadifogoly-kicserélés útján.

Az ötödik eredeti okirat családi levéltárunkban, mely Görgey János nyilvános szerepléséről szól, a II. Rákóczi Ferencz részén általa védelmezett Szepes-várának hosszas ostrom és alkudozás után Hartleben Fülöp Mihály császári tábornokkal 1710 évi július 11-én éjjeli 10 órakor, három ívre terjedő nyolcz szerződési pontban latin nyelven megkötött *capitulatioja*. A mindkét részről nagyon óvatosan és részletesen meg-szerkesztett föltételek főbbjei rövidre szedve ezek:

A várbeli őrség és bemenekültek életét és bent vagy künt lévő ingó és ingatlan vagyona békés birtoklását minden

¹⁾ Rákóczi-tár, I. köt. 168. l.

utólagos per vagy zaklatás ellen biztosító *amnestia*, — úgy hogy kinek-kinek a forradalom ideje alatt a fiskus által elkobzott fekvő birtokai s ezeknek — a mennyire még megvannak — minden néven nevezendő élő és holt tartozékai (lő, lábas jószág, szekér, termés stb.) visszaadassanak; semmiféle, időközben elkövetett köz vagy magán erőszak, hatalmaskodás, kártétel vagy bántalom czímén senkit kérdőre vonni és senkit szabad akaratja ellenére a császár hadseregében teljesítendő katonai szolgálatra kényszeríteni ne lehessen; a várban elhaltak és eltemetettek sírjait pedig megbolygatni és csontjaikat kihányni ne legyen szabad; végre az éléstárbeli sókészlétből a gróf Bercsényi főgenerális levele nyomán az illetők részére járó sómennyiségnek egy harmadát el lehessen vinni, és kiki szabadon a maga holmijával és *fegyverével* együtt vonulhasson ki a várból.

Viszont a várbeliek soha életökben többé a császári és királyi felség ellen fegyvert ragadni nem fognak; a vár felszereléséhez tartozó összes fegyvertári, szertári s éléstári készleteket, tűzérseget, ágyut, taraczkot, bombát, gránátot, golyót, lőport, ölmet a várral együtt átadják; a földalatti aknákat és árkokat hűségesen megmutatják s a hűségi esküt ő felségének leteszik.

A kelet és aláírások az okiraton magyar részről a következők: »Actum in arce Scepusiensi, die 5 Julii, 1710. — Joannes Görgey de Toporc m. pr. arcis ejusdem supremus commendans. (p. h.) — Georgius Görgey de Toporc m. pr. arcis ejusdem vicecommendans. (p. h.) — Joannes Roskoványi m. pr. castellanus (p. h.) — universique superioris et inferioris ordinis officiales, milites, cum omnibus utriusque sexus supra specificatis arcis Scepusiensis inclusis.« (p. p.)

A császáriak részéről pedig ezekkel a szavakkal írták alá a capitulatiót: »Promittitur, datur et assecuratur Datum in oppido Varallae, die 11 Julii, anno 1710. — Philippus Michael ab Hartleben m. pr. generalis vigiliarum praefectus expos. nunc commendans generalis in Scepusio. *Cum correcta.*¹⁾ (p. h.) — B. Du-Jardin m. pr. Obrister.« (p. h.)

Ez alapon a vár 1710 július 12-én átadatott.

Ha már most valaki kételkednék, hogy ezen katonai tisztességgel megkötött capitulatio Görgey János és alattasai részéről az 1710 év második felében megkötve, a nemzeti ügy szempontjából nem volt-e korai? hű és megindokolt kifejezője s nem inkább egyik okozója volt-e Rákóczi és a nemzeti ügy hamar rákövetkezett elbukásának? akkor ahoz, hogy a kételkedőnek Görgey János jellemére árnyatvető feleletet adjunk,

¹⁾ E szavakkal igazolja az okiraton látható közbeszúrását.

apróra ismernünk kellene az ostromzár és védelem időtartamának s minden körülményeinek részleteit, a haderők számát, az élelem és lőszer fogyatékát. De ezeket nem tudjuk. Tudjuk azonban azt, hogy már 1708-ban, tehát két évvel előbb, Rákóczi követte a francia udvarnál, Vetésy László, ezt írta fejedelmének: »ne hagyja magát Főnséged már tovább csalatni ezen udvar által«; hogy Trencsénél 1708 augusztusában Pálffy János és Viard úgy megverték Rákóczi seregét, hogy felkiáltott: »Soha vereség nem volt ennél gyalázatosabb és következményeiben szerencsétlenebb!« Oly nagy volt a pénz-hiány, hogy a kiknek nagy része épen az országra Bécsből kivettett adó miatt csatlakozott a felkeléshez, azokra most Rákóczi volt kénytelen adót kivetni. A *kongó* pénznek (libertás, rézpénz belső érték nélkül) nem volt már keletje; a hadsereg demoralizálva; egyfelől a ráczok a császáriak részéről, másfelől Károlyi Sándor és más alvezérek kuruczai sorra égették a falvakat, — ezek azért, nehogy az ellenség élelmet találjon. Odakint pedig a francziák oudenardi, majd 1709-ben malplaqueti veresége végkép eldöntötte az örökösödési háború sorsát és ezzel a Rákócziét. Ennek 1710 január 22-én Romhánynál vereséggel végződött utolsó erőfeszítése után lengyel zsoldosai haza szöktek. A felső bányavárosok odavesztek. A dolgok ily állásáról a fejedelemnek és Bercsényinek oly bizalmas embere mint Görgey János, kit az utóbbi — Thaly Kálmán szerint — »Uram atyám«-nak hívott, részben már az ostromzár előtt tudomással bírhatott, s a mit közvetlenül nem tudott: volt rá gondolja az ostromló ellenségnek, hogy megtudja.

Különben is egy körülzárolt vár parancsnoka, ki egyértelműen van az őrségével, annyira kizárólag illetékes megítélője helyzetének s oly korlátlan ura saját elhatározásainak, hogy egyedül Istennek és önnön lelkiismeretének tartozik számolni. És hogy Görgey János, kortársainak utólagos véleménye szerint ekkor sem tért le a kötelesség útjáról: bizonyosság rá a halála után is fönmaradt s a vármegye okirataiban és krónikaiban megörökített jó híre, becsülete, és ezen megadott disz neve: *Patronus et pater lutheranorum*.

A toporczy evangélikus egyház püspök-látogatási jegyzőkönyvében az 1711 évből olvasható, hogy Görgey János mind a vármegyénél, mind a Pesten szervezett vallásügyi bizottságnál buzgón szorgalmazta, hogy az 1681: 26. t. cz. értelmében Toporcznak a vallás szabad gyakorlata megadassék, — de sikertelenül. Huszonhét éven át semmiféle templommal sem bírtak az ottani protestánsok. Az egyház ezen nagy jólétjének halála is ebbe a szomorú időszakba, 1714-re esik.

Fia *György*, kit a krónika »a Szepeesség legnagyobb díszének és apja méltó utódának« nevez, hasonlóképen sokat tett az evangéliumi tannak ezen gyülekezetben való megtartása és megszilárdítása érdekében. Gyülekezetének apja, papja, jóltevője és jogvédője volt egy személyben. Mély vallásos érzületéről tanuskodik az általa 1732 ápr. 12-én kiállított adománylevél, melyben egyebek közt ezen nevezetes szavak fordulnak elő: »Azt a telket, melyet megboldogult atyám az evangélikus gyülekezetnek templom építésére engedett át, én ezennel okiratilag is oda ajándékozom, és minden utódaimat kötelezem s Isten nevére kényszerítem, hogy ezen akaratomat lelkiismeretesen teljesítsék. Ha pedig valaki közülök idővel ezen telekre mint az ő tulajdonára jogot tartana s azt a gyülekezettől elvenni akarná, akkor ezen jogtalan cselekedetért a mondott gyülekezet javára fizetendő 100 arany erejéig megbüntetendő. Ha kedvezőtlen időkörmények és üldözések nem engednék, hogy az evangélikusok templomot építsenek, akkor ezen telek örök emlékezetül álljon üresen. Ha ellenben az evangélikus gyülekezet, kényszerítve vagy önként, hitétől elpártolna: akkor ezen telek valamelyik evangélikus hitű utódom birtokába menjen által.«

A mondott 1732 évben végre megadta III. Károly király az 1681: 26. t. cz. értelmében a toporczy protestánsoknak a szabad vallásgyakorlatot; minek következtében *Görgey László* (György fia, a kurucz János unokája, szül. 1707-ben, megh. 1772 ápr. 22-én) védnöksége alatt egy második fatemplomnak építését kezdték meg, mely harmincz éven át az egész vidék protestánsainak egyedüli menedéke volt, hol Istent a magok módja szerint imádhatták.

Ezen Görgey Lászlónak (a nagyanyja, Jánoky Anna Mária főntebb közölt levelében említett egykori Laczkónak) egyéniségére érdekes világot vet a hagyomány által reánk eljutott tót népdal:

Hore dolu ku Popradu
Do Toporceza na poradu!
(Fel s alá, a Poprádhoz el,
Jó tanácsért Toporcza fel!)

A Szepeességnek tótajkú lakossága akkor is megmaradt a katolikus hitben; mégis, mikor valami dolgukban meg voltak akadva, jó tanácsért a protestáns úrhoz, Görgey Lászlóhoz folyamodtak. Nagyon okos és jószívű úr lehetett, — igazi »vármegye bölcse.«

Lászlónak felesége Okolicsányi Mária volt. Fia *Görgey*

János, Blankenstein huszárezredbeli százados kapitány, ki a XVIII-ik század-végi nagy franczia háborúban 1793 szept. 29-én Maubeuge mellett Flandriában, huszárjai élén a csata-
térén halt meg. Nekem nagyatyám.

Ennek halálára vonatkozólag két eredeti okiratot őriz családi levéltárunk, és kettőt a bécsi cs. és kir. hadi levéltár.¹⁾ Családi levéltárunkból az egyik okirat *gróf Hadik Károly* huszárezredes levele, mely így szól:

Külczm: Spectabili ac magnifico domino Horváth de eadem. sacrae caesareae majestatis consiliario ac comitatus Scepusiensis vicecomiti primario et domino mihi singulariter colendissimo — per Viennam, Posonium, Leutsoviam in Hungaria. (Postabélyegnyomás.) Mons.

Belül: Érdemem felett való uram, consiliarius uram! — Az elmúlt holnapnak 29-én lett előmozdulásunk, s az ellenség logerének attaquirozása alkalmatosságával kapitány uram Görgei, minekutána fejedelméhez való hűségét, hazájához való szeretetét és mind azt a mi egy a maga becsületét mindenkor maga előtt viselő nemes szívhez az ilyen alkalmatosságban megkívántató volna, elegendőképen megmutatná, két halálos sebeknek vételek után életét ugyanazon szempillantásban végezte. Oly dolog, melyet én egész megilletődéssel szennyvedek! Tudván azonban, hogy ezen reménytelen történet kapitányné asszonyomnak és úri gyermekeinek örökké tartó szomorúságot okozna: kérem az úr, consiliarius uramat, olyan móddal ezen kedvetlen hírt a tekintetes asszonynak tudtára adni, hogy érzékeny szívének vett sebei vigasztaló szavai által megnyihíttessenek és annak békességes türéssel való szennyvedésére elkészítettessenek; bizonyossá tévén az asszonyságot részemről, hogy minden hátramaradott portékáinak ára, melyek kapitány uram szerencsétlensége után azonnal lepecsételtettek, minekutána eladatnának, kezeihez fognának szolgáltatódni. Ezek után magamot a midőn tapasztolt szívességében ajánlanám, vagyok az ur, consiliarius uramnak alázatos szolgálja — Sig. Beaufort, die 1-ma Octobris, 1793. — Gróf Hadik Károly m. pr. Oberster.

A másik okirat a szokásos *halotti jelentés*, mely így szól:

Külczm: Tekintetes, nemes és nemzetes Gradeczi Horváth Stansith Barbara asszonynak, tekintetes nemes és vitézlő Berzeviczi Berzeviczy Sándor úr elmaradott szerelmes párjának, nekem tellyes bizodalommal való nagy jó asszonynak szomorúan ajánlom. Nagy-Lomnicz.

¹⁾ Feldakten. Niederlande: 1793. 13. 385. — Coburg: 1793. 2—11. — Hofkriegsrathsakten: 1793. 2. 3. 10. 310. — Coburg-Akten: 1793. 9. 86. c.

Belül: Érdemem felett való nagy jó asszonyom! A Blankenstein nevét viselő császári és királyi nemes magyar lovas regementnek vitéz őberstere, méltóságos gróf Hadik Károly úr elő nagysága, kedves férjemnek, néhai tekintetes, nemes, nemzetes és vitézlő Görgei Görgey János úrnak, a nevezett regement érdemes svadronyos kapitányának, a mostani franczia háborúban Mobózs városa alatt, a fejedelem és haza javáért hiven folytatott vitézi szolgálattában az ellenség fegyvere által lett feláldoztatását (Óh! szomorú s engem elfelejtethetlen bánatba merítő hír!) e jelentéssel méltóztatott tudtomra adni: (Következik Hadik levelének fő tartalma szó szerint kiírva.) Mely híradás, bátor egyrészlől, a mennyiben tudniillik kedves férjem fejedelméhez való hívségének, hazájához vonzó szeretetének, vitézi pályafutása dicsőségesen lett végzésének hathatós bizonyossága, e gyászos hírből vett fájdalomminnak enyhítésére szolgálhatna is; meggondolván mindazonáltal, hogy én *tizenkilencz* esztendei kedves és engem soha meg nem keserítő házastársamtól, öt nevetlen árváim, úgymint *György, János, Ferencz, József* és *Apollónia* szerelmes attyóktól, attyafiai és rokonai egyenes vérektől, baráti igaz Jonathánoktól örökös keserőségünkre megfosztattunk, sőt az haza is benne egy még virágjában, úgymint *életének ötvenharmadik esztendejében* levő valóságos fiát s hasznos tagját, a fejedelem szolgálatjában *harmincznyolcz* esztendőket hiven töltött vitéz szolgálját elvesztették, a bánat özönébe merülök s vigasztalást nem találok. Mely szíves keservimet midőn enyhítés végett e gyászos levelem által nagy jó asszonynak érdemes öleibe kiönteném s magamot nevetlen árváimmal gráciájába és szeretetibe ajánlanám, e szíves óhajtással, hogy az életnek Úra nagy jó asszonyom s szerelmessinek életeket számos esztendőkre terjeszsze s az efféle szomorú történetről kegyelmessen ójja, alázatos tisztelettel maradok — Toporczon, szent András havának 24-ik napján, 1793-ik esztendőben, — érdemem felett való asszonynak alázatos szolgálója

árva Doleviczény Anna Mária s. k.¹⁾

E halotti jelentésből megtudjuk, hogy Görgey János nagyatyám 1740-ben született és 1755-ben állt be katonának *tizenöt éves* korában.

A bécsi hadi levéltárban pedig még most is őrzik gróf Clerfayt császári táborszernagy hadijelentését Bergheimből, 1794 január 8-ikáról, és herczeg Coburg Józsiás tábornagy hadijelentését, mely Hadik Károly ezredes fönti levele tartalmát kivonatban szintén megemlíti.

¹⁾ Szép nyomtatvány, melybe csupán az egyéni címkezés és kortézia, meg az aláírás van kézzel beírva.

És itt érdekes egy — bizonyos tekintetben közvetlenül létező viszonylat a két utolsó János, t. i. nagyatyám és ennek 1714-ben elhalt dédapja, a *kurucz János* között. — Ugy kell lenni, hogy az utóbbinak Szepes-várában 1710 évi jul. 11-én Hartleben császári tábornokkal kétoldalú szerződés alakjában jóhiszemben megkötött s a várvédőknek életét és jószágait a kamara ellenében biztosító capitulatióját a fiskus utólag megtörte, és a volt várparancsnokoknak: Görgey Jánosnak és Györgynek toporczyi birtokait elkobozta. Mert ime! Mária Terézia királyné 1779 évi decz. 24-én kelt *új donatiójában* ezen birtokot az akkor katonai szolgálata 24-ik évében levő nagyatyámnak újra conferálta, elmondván királyi diplomájában, hogy ezen birtokok az 1710 évi capituláns »néhai Görgey János hűtlensége következtében királyi kincstárunkra szálltak és így rendelkezésünkre állhattak és adományozásunkhoz tartoztak«; s elmondván azt is, hogy az új adományos, Görgey János, 1756-ban mint önkéntes lépett be a Pálffy Lipót nevű gyalogezredbe, s a porosz háborúban a boroszlói, görilitzi, prágai, hochkircheni, frankfurti, landshuti és lignitzi ütközetekben, valamint a schweidnitzi erőd kétszeri ostromában mint gyalogos tiszt tüntette ki magát, az utóbbi alkalommal sebeket kapott, felépülése után pedig, 1768-ban a lovassághoz, nevezetesen az akkori Pálffy Rudolf nevét viselő, utóbb 1779-ben Hadik-féle huszárezredhez tétetett át.

De mármost hogyan értsük meg és egyeztessük össze az okiratilag megállapított új adomány tényét ama szintoly kétségtelen másik ténnyel, hogy a *notorius* kurucz János maga, egészen 1714-ben történt haláláig, — s vele és utána fia György, valamint ennek fia László, mind Toporczon laktak, ott buzgólkodtak a protestantismus megvédésében és terjesztésében, s ott is haltak meg? A magyarázat csakis az lehet, hogy a fiskus a II. Rákóczi Ferenczczel confoederált notorius birtokosokat az örökös Damokles-karddal fejük felett akarván pórázon tartani, a kamara által a forradalom elején már lefoglalt birtokok végleges visszaadását a szepes-vári capitulatio ellenére nemzedékeken keresztül húzta-halasztotta, s azokat hihetőleg haszonbérleti jogviszonyban hagyta meg a birtokosoknál. Mint a hogy 1849 utáni napjainkból is van rá példa.

Megemlítendők még a következő családtagok:

Görgey István, a ki II. Rákóczi Ferencz alatt szintén vitézkedett s a fejedelemmel Lengyelországba bujdosott, de utóbb visszajött onnan; mely tények bizonyságául megvan útlevele levéltárunkban.

Görgey György, kit a családban Török Gyurinak hívtak, megkülönböztetésül két azonos nevű rokonától és kortársától, kiknek egyike az én atyám volt. Kapta pedig a *Török* melléknevet azért, mert 1788 szept. 21-én mint a gróf Duka-féle gyalogezredbeli százados, az utolsó török háborúban török fogságba esett, a honnan, még pedig a konstantinápolyi Jedikula tornyából ügyesen megszökve, 1806-ban került haza; itt a hadseregben tovább szolgált és mint nyugalmazott lovassági százados halt meg.¹⁾

Ezen Török Gyurinak egyik öse, Görgey Imre, a XVII-ik században Zemplén vármegyébe költözött, és nejével Béczy Máriával megalapítója lett nemzetségünk még most is virágzó zempléni ágának. — Imrének egyik testvére, t. i. az 1667-ben született és 1745-ben meghalt Vilmos, volt a Török Gyuri nagyatyja; nagyanyja pedig (Vilmosnak felesége) Somody Anna.

Vége *Görgey Márton* esztergomi főkáptalani kanonok, prépost, felszentelt püspök s az esztergomi egyházmegye vicarius, majd pécsi választott püspök. Mint ilyen halt meg 1807 aug. 23-án Budán, hatvanhét éves korában. El van temetve a budapesti II. kerületi országúti róm. kath. plébánia halotti anyakönyve (II. köt. 313. l.) szerint a budai kalvária kápolnája alatt *ante crucem*.

* * *

Ezzel eljutottunk a jelenkorig, — melynek családi történetét talán akad majdan, a ki folytassa. — Nekem, e korfiának, ez nem lehet feladatom. — Én még csak a következőket említhetem: Nagyatyámnak öt gyermeke, u. m. *György* (atyám), *János*, *Ferencz*, *József* és *Apollónia* (Raszlaviczky Antalné) közül az utóbbi három magtalanul halt el. Ferencznek hitvese, Kosztolányi Mária, nekem korán árvaságra jutottnak áldott emlékeztű nevelő és gondozó anyám lett.

György atyámnak és Perczián Vilma anyámnak, a ki a nagyműveltségű és köztiszteletben állott Perczián János lőcsei kereskedő és Liedemann Anna Zsuzsánna leánya vala, — tíz gyermeke közül csak négyen értünk emberkort: *Gedeon* (Guido, Gida), *Armin*, *Arthur* és én, *István*. Atyánk született 1777 ápr. 14-én, meghalt 1843 ápr. 30-án. Szolgált a Napoleon elleni háborúban a magyar nemesi fölkelésben mint

¹⁾ Ezen adatok az ő ezrede parancsnokságához német nyelven intézett szolgálati jelentésének sajátkezűleg írt és aláírt fogalmazványából vannak véve, mely jelentés 1806-ban Görgöről kelt, de napja nincs megírva. (Nemzeti Múzeum: Görgey-levéltár.)

gyalog százados, és hosszú éveken át szolgált a vármegyét mint adószedő s utóbb mint tevékeny táblabíró. — Anyánk meghalt 1829-ben.

Atyánk testvéröccse János, ugyanazon Blankenstein-féle huszárezredben szolgált, melyben az atya, és mint nyugalmazott őrnagy 1831-ben halt meg, mint az akkor dühöngött cholérának a Szepességen utolsó áldozatja. Neje Bosnyák Johanna volt. Gyermekei: 1. *Gusztáv*, szül. 1816-ban, meghalt 1883-ban (Badányi Klementínával) magtalanul. 2. *Kornél*, szül. 1819 decz. 7-én Lőcsén; 1848/49-ben honvéd huszár alezredes; meghalt 1897 decz. 26-án Budapesten, mint nyugalmazott cs. és kir. altábornagy s a magyar főrendiház tagja. Özvegye Hornbostl Emilia. 3. *Ida*, idősb Várady-Szakmáry Donát hitvese, és 4. *Iphigénia*, Petróczy Pálné.

Legyen még ezen nemzedékről csak annyi megemlítve, hogy az utolsó szabadságharcban négyen szolgáltunk családkból a honvéd hadseregben: *Arthur*, *Armin*, *Kornél* és *István*. Az ötödik honvéd Görgey, Hugó, a hasonló nevű Torna-vármegyei családnak volt az ivadéka.

* * *

Mielőtt letenném a tollat, visszatekintve nemzetségünk eredő korszakára, két vitás kérdéshez kívánok még hozzászólni.

Az egyik ez:

A legelső telepítő, *Arnold* ősiünk maga, thüringiai lovag volt-e, a mint a hagyomány tartja, tehát német eredetű, vagy pedig benszülött magyar úr? s ilyen létére is azzal a rendkívüli tehetséggel bíró, hogy királya megbízatából külföldön járván, egészen idegen viszonyok között képes volt légyen ott a kivándorlásra hajlandó népet maga felkutatni, összetoborzani és maga szervezni s vezetni a bevándorlást hazánkba?

Mind a két föltevés mellett szólnak valószínűségi érvek és auctoritások.

A Lengyelországnak elzálogosított XIII szepesi város történetében (13—14. ll.) Sváby Frigyes ezeket írja: »Az általános elfogadott régi hagyomány Jordánt a Görgeyek őseit és a XXIV szász város első ősmert grófját szintén német és szász eredetűnek tartja. Habár ellenkezőjét okmányokkal bizonyítani nem tudom: én a nevezett Jordánt és őseit belső s a körülményekből folyó többféle okoknál fogva magyar származásúnak tartom. A mindenha körületekintőknak és előre-látóknak tartott és címzett szászok ugyanis ildomosabbnak találhatták újonan alakult helyhatóságuk élére egy benszülött, nekik több védelmet és hathatósabb pártfogást biztosító férfit

állítani, mint azt szerény körükből választani. Hogy pedig Szepesben akkor lehettek és voltak is a honfoglalóknak ilyen utódjai, következtetjük az Árpád-kori okmányokban oly sűrűen előforduló hegyek, vizek, sőt fák és cserjék magyar elnevezéseiből . . . és látjuk a Máriássyak elődjeinek okmányszerűleg megállapítható ittlétéből, valamint a *szepesi lándzsás nemesek*-nek nevezettek 1243-ban kelt kiváltságleveléből, melyben IV. Béla király azokat . . . régi nemeseknek mondja, és kiváltságait, *melyeket régi időktől fogva bírnak*, az okmány szövege szerint csakis újból megerősíti és helybenhagyja. Hogy Jordán, a szászok grófja, magyar származású volt: ezt a mondottagon fölül még valószínűbbé teszi a föntemlített 1256-iki adománylevél, mely Jordánt mint Arnold fiát említi; ezen Arnold pedig az okmányban *comes de Scepus*-nak és nem *comes Saxonum*-nak neveztetik, mint a hogy a szászok grófját akkor és utóbb minden okmányban nevezni szokták, megkülönböztetésül a *comes curialis* vagy *parochialis*-tól. Tehát már Jordán atya is a *comes* címmel jelzett hivatalos állással bírt, és pedig nem a szászok között, mely körülményből magából is következtetek magyar, nem pedig szász származására. Még inkább következtetek erre IV. Béla király többször említett oklevelének azon helyéből is, melyben Jordánnak és örököseinek különös kegyelemből, az ország valamennyi nemesei által bírt jogokon fölül még külön bíraskodási hatalmat, azaz pallosjogot is adományozott, mit talán nem tett volna a király, ha Jordán szász származású; mert valószínűleg föltételezte volna róla, hogy fajrokonaihoz hasonlóan, szívósan ragaszkodik régi hazájából hozott különleges szász-jogához és megelégszik birtokain annak alkalmazásával« . . .

Ez érvekkel szemben lássuk mármost az ellenvéleményre kínálkozó okokat.

Nincs semmi elfogadható ok a régi hagyománynak, valamennyi szepesi krónikának s a köztudalomnak azt az alapítéletét egyszerűen és önkényűleg elvetni, miszerint az első szász telepesek, *Arnold* vagy *Rajnold* nevű vezetőjük alatt költöztek be a Szepességre. Hiszen azok csak meg nem szökhettek amúgy rövid úton hazájokból ottani felsőbbségük tudta és engedelme nélkül. Ezért a magyar király a betelepítési nagy eszme és állami actió legkezdetén küldhetett ugyan magyar urat diplomáciai megbízatással a szomszéd birodalomba az ügy előkészítése, az onnan való kivándorlás engedélyének előre megszerzése végett, de az anyag kinyomozására, egybegyűjtésére s a beköltözés művének szervezésére és gyakorlati kivitelére a magyar jövevény ott nem lehetett alkal-

matos. Ehez a külfejedelmi engedélyen kívül egy, a helyi viszonyokat alaposan ismerő, az emberek nyelvén tudó és régtől fogva bizalmukat bíró egyéniség kellett; egy a maga régi hazájában tekintélyes és népszerű úr; — ez igen is, arravaló lehetett; egy *thüringiai lovag*, ki a helyett, hogy azon kor szellemében gyökerező kalandvágját a szent sír elfoglalására induló keresztes háborúban, vagy otthon úgy mint mások, rablóvárából le-lecsapva, a jámbor kereskedő polgárelem portékája fölprédálásában töltse, egy ennél nemesebb és nagyszerűbb kalandra vágyott; és szerencsésen találkozáván az időben a magyar királynak hírré kapott betelepítési szándékával, ennek ajánlotta föl kardját, befolyását és szervező tehetőségét, a nép jobbléte és a kultúra szolgálatában.

Ezen német eredetünk hypothesis mellett az *Arnold*, *Jordán*, *Irentruh*, *Hank* vagy *Hancz* nevek is családfánk, erősen tanuskodó momentumok. Hazánkban ma is szokatlan, a szepességi beköltözés előtt pedig épen ismeretlen, ellenben a német népéletben és történelemben tipikus nevek.

Ezen hypothesis mellett bizonyít továbbá a velünk egy többől szakadt Sváby nemzetség első elágazó őse *Svap* vagy *Swab* neve; ¹⁾ bizonyítanak az *Arnold* és *Jordán* keresztnévek napjainkig dívó kultusza nemzetségünkben s azon körülmény, hogy a betelepült németajkú szepességi kisvárosi polgárelem a maga tartományi grófjait I. Jordánon (1240) kezdve szakadatlan sorban, a honszeretben s a magyar vérral keveredés folyamában hamar és rég fajmagyarrá lett nemzetségünkéből választotta, egészen a XV-ik század elejéig, épen addig a katasztrófaig, mely a szepesi városokat a kétfelé szakítás és a nagyobbik felerésznek zálog czímén Lengyelország birtokába való elidegenítése által érte, és a mely merényletchez nyilván Görgey Jakab, családunkból az utolsó *szászok grófja*, nem akart segédkezet nyújtani s vele nevét meggyűlöltté tenni, — sem ő, sem pedig más tagja családunknak.

Sváby Frigyes szerint ²⁾ a XXIV város akkor még teljes egyetemének legutolsó grófja már *Rissdorf Jakab* volt, egy 1407-iki káptalani kiadvány tanúsága szerint Görgey Jakabnak közvetlen utóda ezen tisztségben. Az elzálogosításról szóló oklevél ugyan még csak 1412 nov. 9-én kelt Zágrábban, de Zsigmond király kölcsönt kérő alkudozása Wratislaw lengyel királylyal évekig húzódott, és már 1407-ben értesülve lehettek az érdekelt körök felőle, valamint a lengyel királynak az elzálo-

¹⁾ Arnoldus de *Svap*, a ki Palocsát Svábóczért 1294-ben elcseréli.

²⁾ Id. m.

gosításra irányult ama kemény föltétele felől is; Zsigmondot pedig képesnek és hajlandónak tarthatták az ország integritása elleni merénylet elkövetésére.

Ott van végre családi levéltárunkban a Nemzeti Múzeumban egy 1209 számmal megjelölt kézirat, ily cím alatt: *Compendium historiae familiae Görgey*, mely e szavakkal kezdődik: »Si in originem illustris hujus familiae indagare vellemus, ad Germaniae magis, quam Hungariae fontes recurrendum esset« . . . A kézirat szerzője ismeretlen. Egyéb hasznát nem igen vehettem a nagyon nehezen olvasható és össze-vissza igazított írás miatt.

De a döntő bizonyosság előttem V. István királynak 1271. decz. 23-án kelt szabadalomlevele és benne ezek a szavak: »elhatároztuk, nekik azon . . . szabadalmat engedni, hogy szabad tehetségökben álljon *magok közül* gróffá (comes provinciae) választani azt, a kit akarnak, a ki az időszerinti főispánnal (comes castri) együtt a körükben felmerülő minden ügyben Lőcsén, a tartomány fővárosában, a tartomány helybenhagyott joga és szokásai szerint itélni fog.«¹⁾ *Magok közül!* S ime, ők ezen szabadalomlevél előtt is, után is, grófjaikat családunk tagjai közül választották.

Ha nem volnék — jó magyar létemre — erősen meggyőződve arról, hogy a mai *faj-magyarság* között igen kevés egyén lappang olyan, a ki apúl-anyúl tisztán, minden vérkeveredés nélkül az Árpád alatt beköltözött honfoglalóktól származik le, talán azt szeretném, ne lehessen még csak kétségnek se a magam ázsiai leszármazásához félni. De én azt hiszem, hogy az egész mai magyar faj — egy ezredév eredménye — *keverék-faj*, mint a mai angol, mint az északi s a déli olasz és más mai egységes nemzetek a magok hazájában.

Nem az *újabbkori* vérkeveredés, nem az a számtalan német nevű, de ma már egyénileg tősgyökeres magyar ember, nem is az az egész országban föl egészen a Szepességig és le egészen Erdélyig mindenütt találkozó nemes és nem-nemes család jár az eszemben, melynek *Horváth* a családi neve, vagy a magyarság nagy tömegei kellő közepében élő számos *Tóth* család, nem is az a tény, hogy pl. nagy Hunyadi Jánosunkat eredet tekintetében igen valószínű joggal, oláhjaink a magokénak reklamálják, hitvese pedig, Szilágyi Erzsébet, a délszláv Gorazda nemzetségből származott, továbbá, hogy a besenyők, kozárok, úzok, kunok, palócok és izmaeliták mind felolvadtak

¹⁾ *Sváby Frigyes*: Az elzálogosított XIII szepesi város története, 41—42. ll.

a mai magyarságba; hanem állítom azt, hogy már Árpádnak bizonytalan számú hada sem volt *egy* vér, *egy* faj, mikor ezt a hazát megalapította.

A magyarosodásnak napjainkban csöndesen folyó természetes folyamatjához hasonló számos korszaka volt ennek az országnak; anyag hozzá pedig minden időben elegendő. Hiszen maradt belőle ránk is még elég! A ki tehát el nem hiszi, vagy épen tagadni akarja, hogy a mai fajmagyarság, daczára mindég megújuló eredeti sajátos nemzeti jellegének, *keverék faj*, az ilyennek minden természetes előnyös tulajdonságaival: annak megfigyelő és gondolkodó tehetsége nincsen kellőképen kifejlődve.

Magam pedig nem tartom röstelni valónak, hogy elődeim valamikor régen német vérből váltak igen jó magyarokká.

* * *

A másik vitás kérdés ez: *Arnoldus palatinus regni Hungariae sub Bela IV. anno 1242* — őseink közül való-e? Szegedi Mihály ezt írja róla:¹⁾

»Nekünk ebben a dologban világot gyujtott P. Timon, ki a maga könyvében az 1242 évhez elsorolván a többieket, kik a tatároktól szenvedett vereségből megmenekültek, életben maradtoknak mondja Arnold nádorispánt is. Innen bizonyos, hogy Arnold alkirály is volt, nádorispán és a haza harczoza a tatárok ellen.²⁾

Említi ezt az Arnold nádort IV. Béla királynak egy 1242 évi okirata is az országnagyok közt, még pedig mint somogyi főispánt.³⁾

Hogy ez azonos legyen a kétségtelen szepesi főispánnal, Arnolddal: döntő bizonytságot arra nem tudok. De feltűnő az akkori időben a Szepességen kívül annyira szokatlan idegen név s a találó évszám. Az a kétségtelen körülmény pedig, hogy hazai történelmünkben számos egyéniség úgy említetik, mint két, sőt három egymástól távol fekvő vármegyének is főispánja, a ki tehát akár egyszerre, akár különböző időben

¹⁾ Palatium Regni Hungariae. Pars I. palatinos sub regibus Hungariae ad annum Christi 1515 complectens. Cassoviae, 1740. 76—77. ll.

²⁾ Nobis in rem istam lucem affudit P. Timon, qui in Epitome sua ad annum 1242 postquam reliquos recensuit, qui ex clade ab Tartaris illata superfuere, evasisse salvum scribit et Arnoldum comitem palatinum; quod ipsum se habere ait ex diplomate dato Pharensibus, regni Belae anno septimo. Unde certum evadit, et prorem fuisse Arnoldum, et patriae adversus Tartarum propugnatorem.

³⁾ Wenzel: Árpok. Uj Okmt. II. 144. l.

több főispánságot is viselhetett: legalább is ki nem zárja azt a lehetőséget, hogy a tatár-csatából megmenekült Arnold, volt szepesi főispán, utóbb, mikor a Dalmáciából hazatért IV. Béla király az elpusztított ország újjáalkotásához fogott, Somogy vármegyének is főispánja lett oly időben, mikor nagyon megfogyott az adminisztratív tehetségű ember Magyarországon, és mikor a Szepességnek — egyelőre — épen az Arnold fia Jordán által a Menedékkön megmentett népségen kívül alig is volt más lakossága, és mikor az új telepítés munkáját ott az első időben egészen Jordánra lehetett bízni.

Végre még egy figyelemreméltó kérdés vetődik fel itten.

Somogy vármegyének régente is, ma is, comitatus *Sümeghiensis* (Simighiensis), *Sümegher* Comitatus, a szokott latin és német neve. És Sváby Frigyes sokszor idézett munkájából tudjuk, hogy IV. Béla és III. Endre királyok okleveleiben a mai *Sümegh* (Schmögen) helység *Somogy* néven is fordul elő, s hogy ugyanott a »*sümeghi* vagy *somogyi* királyi vadászok — szintén nemesek — ispánja« is említették.¹⁾ Ezen *ispán* olyan királyi hivatal és cím lehetett, mint pl. az udvarmester, lovászmester, főajtónálló, tárnokmester stb. Ezeket előre bocsátva, *csakis fölvetem* a kérdést, hadd nyomozza más: a szepesi főispán Arnold nem viselte-e egyszersmind ezen szepes-sümeghi vagy somogyi királyi vadászok ispánja címét egyéb címei és tisztségei mellett? és nem *ezt* a somogyi ispán címet értette-e IV. Béla király föntebb idézett oklevele? mely esetben ott a *somogyi ispán* jelző nemhogy kizárná a szepesi főispán személyazonosságát, sőt inkább megerősítené az azonosságot.

* * *

Elolvasván az előadottakat, azt kérdezhetné valaki: e szerint tehát csupa merő derék ember termett volna a ti régi családfátokon?

Ezt én nem állítottam, de nem is hiszem.

Ellenkezőleg, fölteszem és a természet rendén valónak tartom, hogy lehetett és bizonyosan volt is őseink között a szá zadok folyamán nem egy, sőt lehettek többen oly egyéniségek, kikben az emberi rossz hajlamok valának túlnyomóak az éré nyekkel szemben; önző és önzésükben féktelen, erőszakos emberek, nem díszei sem az elődöknek, sem az utódoknak, sem a vármegyének, sem a hazának.

Lehet, hogy az ilyen kevésbbé érdemes egyik-másik

¹⁾ Meg kell jegyeznünk, hogy a Szepes-vármegyei *Sümeg* helység ezt a nevet csak napjainkban vette fel.

ősiünkről is rejtenek adatokat levéltárunk okiratai. És ha ez okirataink — megvallom — korántsem kimerítő forgatása közben ilyen kevésbbé hizelgő nyomokra akadtam volna: bizonyosan ezeket sem hallgattam volna el, valamint elmondom most minden szépités nélkül egyik szepesi alispán Görgeyről, a mi még megmaradt emlékezetemben néhai atyám egykori elbeszéléséből. Ennek a szóban forgó ősiünknek ugyancsak nem válik dicsőségünkre sem cselekedete, sem bűnhődése. Keresztneve, az eset éve, valamint az ezen szomorújátékban szintén szerepelt két lőcsei polgármester (talán főbíró) közül az egyiknek teljes neve, a másiknak keresztneve már kitörlődtek emlékezetemből. Mindenesetre a durvább erkölcsök századai valamelyikében, a mikor egyének és határos törvényhatóságok erőszakos versengés közben gyakran kicsiny okból támadt véres villongásokban törték egymás ellen, — eshetett meg az eset.

Még gyermekkoromban, midőn egyszer Görgőről — nem a mostani, hanem az ettől északi irányban meglehetősen távol-ságban vonult régi országúton — Lőcsére hajtattunk, atyám egy több holdnyi négyszög szántóföld területre figyelmeztetett, mely a Görgő és Lőcse közti egyenes határmesgyétől a falu felé kiszölgelve, szemlátomást a görgői határból mintegy erőszakkal kiszakítva, a lőcseihez tartozik. A lőcsei határnak ezen annexió útján való gyarapodása történetét pedig atyám így beszélte el nekem:

Az alispán és a polgármester egy napon, kiki a maga területén vadászván, Görgeynek egyik kedvencz kopója hajtás közben átszaladt a mesgyén, be a lőcsei határba. Erre a polgármester agyonlőtte a kopót, az alispán pedig a polgármestert. Ebért embert! — Ekkor a még hevenyében is mindig »okos és körültekintő« lőcsei vadásztársak hirtelen felkapván meglőtt polgármesterük holttestét, vele betörték a görgői határba s abból annyi földet, a mennyit ma is az említett négyszög befoglal, szaladvást megkerülvén, ezzel azt az akkori idők szokásjoga szerint megszerezték városuknak »véren.«

Hogy Lőcse városa az ekkép szerzett földet meg is bírta tartani, ez szerintem kétségtelen bizonyosága annak, hogy a hevenyében bekerítő embernymok, helyszíni szemlék és tanuvallomások alapján nagyérdekű és terjedelmes per keletkezett és — talán hosszú évek mulván — a város javára végződött. Vajjon van-e, nincs-e ennek, valamint a még elbeszélendő második esetnek írott nyoma egyfelől Lőcse város, másfelől Szepes vármegye levéltárában? nem tudom.

Visszatérve atyám elbeszélésére, sok évig a vadászesemény után, Szepes vármegye rendei nem is Lőcsén tartották köz-

gyűléseiket, hanem Görgön az alispán házábanál. Talán az erődített szabad királyi város épen a folyamatban lévő per és villongás ideje alatt zárva is tartotta kapuit előttük. Végére is újabb esztendőök multával ugyanezen alispán egyszer megint Lőcse városába, a vármegye extraterritorialis székházába hívta össze a közgyűlést és ennek napja reggelén maga jelent meg elsőnek lóháton, kísérete élén a város felső kapujánál, bebozsátást követelve. Csörömpölve ereszkedik le előtte a felvonóhíd és csikorogva tárul fel a kapu. De a mint beléptet a dobogón át a kapun, ennek bolthajtásából hirtelen-váratlan lezuhan a vasrostély mögötte; a vármegyei urak és hajdúk kint szorúlnak és ott tehetetlen dühvel nézhetik végig, mint rántják le villámgyorsan városi polgárok az alispánt lováról, mint nyomják el a védtelen egy embert, s a készen ott termett hóhérral mint véteti fejét az agyonlőtt polgármester hivatalbéli utóda és megbosszulója — Fabricius.

Mikor atyám nekem ezt elmondta, akkor jutott eszembe, és csak akkor értettem meg, miért csúfolt engem egyszer még gyermekkoromban egyik lőcsei iskolás és játszótársam, Fabriczy Gyula, ezen szóval: »Az én őszám a tiedet lefejezte.« A történeti tényről tehát nyilván az én iskolás társam atyjának, a Lőcsén szomszédságunkban lakó Fabriczy Sámuel híres ügyvédnek is volt tudomása. És mivel lehetetlen és elképzelhetetlen dolog, hogy a város utcáján praemeditálva véghezvitt bosszuálló lynch-bíráskodás az utolsó szó lett volna ebben a perben: azért az említett levéltárakban kell — vagy *kellott* egykor — ezen lánczolatos bünesetről és további következményeiről s végleges elintézéséről hiteles okirati adatoknak létezniök.

* * *

Mikor ezeket a lapokat még egyszer végig nézem, megint az az aggodalom támad lelkemben: nem ártok-e nemzetségünk serdülő és még ezután születendő nemzedékeinek a leirottak közzétételével? Nem rontja-e meg egyik-másik fiatal atyámfiaának elméjét valami hivalkodó képzelődés, abban a tudatban, hogy régi úri családból származik?

Aggodalmamat azonban eloszlatja, a mit egy jó barátom levelében olvasok: »Nem az a veszélyes — írja — a mit a német *Ahnenstoltz*-nak nevez; hanem a modern nagyzás, élvhajhászat, munkaiszony és renyhéségből megalkotott *gentry-erkölcs*. Ez az, mi tönkreteszi régi családjainkat. Őseink is büszkéek voltak *familiájukra*. De ennek volt ethikai értéke és alapja. Mert a ki öröklött nevére s ennek becsületére tart,

az nem könnyen vetemedik aljasságra. Ezt tartották a régiek. De a mellett egyszerűek, vagyonukhoz viszonyítva takarékosak és állapotjuk szerint munkások voltak, s ezen erkölcsük s egyéni súlyuk által megtartották tőkevagyonukat és meg-meg-újították helyöket a társadalomban; — míg utódjaik *köz-nemesek*-ből többrészt *gentryk* lettek (de azért még nem *gentlemanek* is) és egyéb eléggé ismeretes hibáik segítségével kellett hogy tönkre menjenek.« . . .

*

Ha ezen tanulmány az által, hogy egyes részei a hazai történelembe vágnak, a tudomány emberei közül is valakinek fel találná költeni figyelmét: a szigorú, de jóakaró kritikát csak megtiszteltetésnek fognámm venni.

ID. GÖRGEY ISTVÁN.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Adalék a középkori munkabérek történetéhez. Irta Mandelló Gyula. Budapest, 1903. Politzer Zsigmond és fia kny. 8-r. 4, 340 l. (Társadalom- és gazdaságtörténeti kutatások. Szerkeszti Mandelló Gyula. II. köt.)

Ennek a vállalatnak eddig két kötete jelent meg. Az első kötet Kováts Ferencz tanulmányát adta Nyugatmagyarország áruforgalmáról a XV-ik században;¹⁾ a másik kötetben Mandelló Gyula a magyarországi középkori munkabérekkel foglalkozik. Mind a két munkához Pozsony városának még kiaknázatlan levéltára szolgált forrásul; mind a két munka oly anyagot tár föl, a melyen az e időből a külföld egyetlen városa sem dicsekedhetik. Ép ezért mindkét munka a világirodalom e nemű termékei között is helyet követelhet magának. De érdemök nemcsak az elsőrendű s páratlan források kiadásában rejlik, jóllehet már ezeknek pusztá közlése is nagyot lendített gazdaságtörténeti ismereteinken. Legnagyobb érdemöket abban találjuk, hogy a nálunk még nem alkalmazott finomabb és nehezebb statisztikai számításokat használják a nyers anyagnak különböző irányú feldolgozásában és megvilágításában. Ezek a statisztikai számítások roppant munkát és lelkiismeretességet követelnek, de azután az eredményeik is olyanok, hogy segítségökkel már pozitív következtetéseket vonhatunk az illető kor megvilágítására. Bár mind a két szerző nálunk még töretlen úton halad, mindamellett nem kísérletezést, nem kezdetleges úttörő munkát adnak, hanem nagyfontosságú eredményeket tartalmazó művet, mely a hazai tudományosságnak becsületére válik.

A pénzügy- és gazdaságtörténeti írók műveiben a távolabb eső korszakok gazdasági összehasonlításával és bizonyos ingtag alapon álló következtetésekkel gyakran találkozunk. Az ilyen átlag-számításokon alapuló összehasonlításokra és követ-

¹⁾ Ismertetését olv. *Századok*, 1902. 941. l.

keztetésekre maga a tárgy is sarkalja az író, de főleg a régi gazdasági és társadalmi viszonyok felderítésének vágya ösztökéli. Merész következtetésekben és összehasonlításokban nincs is hiány; más kérdés azonban, vajjon van-e ezeknek némi alapja, értéke? Ha tudjuk, hogy még a hozzávetőleges összehasonlításokhoz és következtetésekhez is egész sereg tényezőnek ismerete szükséges, és hogy e tényezők feldolgozásához finomabb statisztikai módszer, pontosabb átlag-számítás kívántatik: akkor könnyen elgondolhatjuk, minő ingatag alapon állnak azok az összehasonlítások, melyek a nélkül készültek. Az ár- és bérviszonyoknak és ezekkel együtt a pénz vásárló erejének pontos kiszámításához szükséges tényezők nálunk nem is álltak az író rendelkezésére. Arra meg gondolni sem lehetett, hogy valaki a munkanemek különféleségét, a nagyban és kicsinyben való árak különbözősét, a különböző mértékeket s a pénznemek örökös változását figyelembe vegye. A mi íróink a pénz vásárló erejének meghatározására eddig elegendőnek tartották a gabona-árak változásait. Pedig Wiebe kimutatásai alapján ma már tudjuk, hogy éppen a gabona-árak sokkal erősebben emelkedtek, mint egyéb árak, s így egyedül a gabona-árak változásaiból a pénz vásárló erejét kiszámítani nem lehet.

Az egyes korszakok társadalmi és gazdasági viszonyainak megvilágításához, de meg a pénz vásárló erejének — mint boldogságmérőnek — alapos meghatározásához először is elegendő anyaggal kell rendelkezniünk. Az időelőtti merész következtetések helyett tehát az ár- és bér-viszonyokra vonatkozó adatok gyűjtése a fődolog. E tekintetben a külföld példája is buzdíthat bennünket, a hol az árak és bérek történetének, valamint a bér-statisztikának már nagy és előrehaladott irodalma van. Ha egyszer mi is összegyűjtöttük ide vonatkozó emlékeinket, akkor a kezdetleges átlag-számítások helyett a modern statisztika finomabb módszereivel mi is világosabb fényt vethetünk az egyes korszakok sociologiai viszonyaira s biztosabb alapot teremthetünk az összehasonlításokra.

Ezen eljáráshoz Mandelló Gyula előttünk fekvő könyve derék útmutatásul szolgálhat. Ő ugyanis egyrészt a történeti munkabér-statisztika számára oly anyagot bocsát napvilágra, a milyennel ezen korból egyetlen európai város sem rendelkezik; másrészt meg ezen anyagot a statisztikai számsorok segítségével sok irányban s rendkívül érdekesen dolgozza fel. S mivel maga a nyers anyag is előttünk áll, az eredmények ellenőrzése mindenkire nézve lehetséges.

Mandelló — mint írja — e munkája tervezgetésekor a történeti bér-statisztika egész irodalmát tanulmány tárgyává

tette. Azonban a külföldi írók statisztikai módszerei az ő finomabb social-statisztikai vizsgálatai számára kielégítőeknek nem bizonyultak. Ezért a szerző a történeti munkabérstatisztikáról a statisztikai számsorok alkalmazásával egészen új elméletet dolgozott ki. Mivel nálunk ez az elmélet még ismeretlen, helyén való lett volna, hogy a szerző azt bővebben kifejtsse. A munka harmadik fejezetében ugyanis, a hol ezen új elméletét ismerteti, a bővebb fejtegetést mellőzi. Mindazonáltal megtaláljuk itt azokat az eljárásokat, a melyek nagyobb számtömegeknek feltüntetésére szolgálnak. A szerző a szokásos átlag-számításokon kívül, az újabb statisztikai számítási eljárások között megismerteti a *modus*, *median*, *quartilis*, *decilis*, *centilis*, a *helyesbített mérlegelt átlag* és a különféle *dispersio* számításokat. Hogy az összehasonlításokat is lehetővé tegye, olyan eljárást mutat be, melynek segítségével — szerinte — a tévedéseket könnyen elkerülhetjük. Mandelló ugyanis nem a munkabérek abszolút nagyságát, hanem a munkabérek megoszlását (*dispersio*) veszi az összehasonlítások alapjául. Ezen eljárása segítségével az ár- és bér-statisztika anyagát olyan átnézhető módon tünteti fel, hogy arról a számok structurájának kellő magyarázatával leolvashatjuk az illető kor társadalmi és gazdasági szervezetét, másrészt meg minden tévedés veszélye nélkül összehasonlíthatjuk a különböző korszakok és helyek viszonyait egymással. Az eljárás módja a következő: Ha az egy csoportot alkotó munkabéreket a tételek nagysága szerint összeállítjuk, s mellé írjuk, hogy mindegyik munkabér hány munkásnak jutott, a *median munkabért* nem nehéz megállapítanunk. Ha a *median munkabért* (t. i. azon közép munkabért, a melynél a munkások 50%-a többet, 50%-a pedig kevesebbet kap) megjelöltük, a számsorban azon pontokat is meghatározhatjuk, melyek az összes munkásoknak 25—25%-át, vagy 10—10%-át, vagy 1—1%-át jelzik. Az ezen helyeknek megfelelő munkabért arányos interpoláció útján számítjuk ki. Az egyöntetű munkabérnek ilyen módon való feltüntetése pontosan mutatja a munkabéreknél nagyságuk szerint való megoszlását a munkások egyenlő százalékszámái között.

Az elméleti rész bemutatása után Mandelló elénk tárja a rengeteg munkával készült táblákat, melyek több mint 200 nyomtatott oldalt töltenek be, s mint könyvének és új elméleteinek legbecsesebb eredményei különös figyelmet érdemelnek. Itt láthatjuk Mandelló azon törekvését megvalósítva, hogy miként lehet s miként kell exact számadatokból társadalomtörténeti következtetéseket vonni. A táblák kidolgozása a foglalkozási ágak, illetőleg munkanemek szerint történt. Mind az

1439/40, mind az 1447/48 évi időszakokból való táblák három részre oszlanak: 1. napi, heti és évi bérekre; 2. szakmánybérekre; 3. ellátásra és borraivalókra. Mandelló az összes pénznemeket dénárookra számította át, s a dátumokat kortani átszámítás alapján fejtette meg. Az időszaki munkabéreknek összeállítását követik az összesítések, az eredmények és a kiegészítések. Itt adja a szerző a napi és a heti bérek munkás számait, kifizetett összegeit, mérlegelt átlagait, helyesbített mérlegelt átlagait, quartiliseit, medianjait és számtani átlagait a téli és a nyári időszakokra külön és együtt, csoportonként és együttesen.

Ha ezen bámulatos szorgalomról tanuskodó s kiszámíthatatlan fáradsággal készült táblák hibátlanságáról meg akarunk győződni, ugyanazt a munkát kellene elvégeznünk, a mit a szerző végzett. Erre azonban vállalkozó aligha akad. Az eredmények helyett tehát vizsgáljuk azokat a matematikai formulákat, a melyek alapján ezen eredmények létrejöttek,¹⁾ Meg kell vallanunk, hogy e formulák fejtegetései között több homályos, érthetetlen és kétes értékű meghatározásra és következtetésre is akadunk.

Mivel Mandelló módszere nálunk ujságszámba megy, az olvasó megvárhatta volna, hogy elméletét bővebben és világosabban kifejtse. De ezt Mandelló más alkalomra halasztotta. Így állván a dolog, a harmadik fejezet, hol a statisztikai sorok feldolgozása módszereit és a *kifejező számokat* ismerteti, céljának nem felel meg; mert az itt megjelölt fogalmakból keletkező számoknak helye nincs meghatározva a sorozatban, melyre vonatkoznak. Így azután nem tudjuk, hogy az *átlag* vagy a *mérlegelt átlag* fogalmának megfelelő szám ad-e a helyzetről világosabb képet; nem tudjuk, vajjon a *számtani* vagy a *mértani* átlaghoz vonzódjunk-e inkább.

Mandelló munkájának nagy előnyére válik vala, ha a *helyesbített mérlegelt átlag* című fejezetet teljesen elhagyja; mert az itt közölt sorozatoknak logikai összefüggését az adott sorozattal, absolute semmiféle körülmény nem világítja meg, s így azután a mérlegelt átlag fogalmának megismerésére vonatkozó törekvésünkben a legbonyolultabb útvesztőbe jutunk.

A *median*, *quartilis*, *decilis*, *centilis* kiszámítására vonatkozó képletek alakilag helyesek ugyan, de tartalmuk nincs megvilágítva; mert hogyan tudjuk meg, hogy a median milyen két fok közé esik, ha még nem ismerjük? Már pedig az *r* és

¹⁾ A matematikai képleteket dr. Suták József egyetemi tanár úr volt szíves átnézni.

$r + 1$ meghatározása nélkül képletünk nem alkalmazható; így azután természetes, hogy például a 33-ik lap quartilis-sorának leszűrmaztatására világos képet nem nyerünk.

A különböző elvek szerint megállapított *dispersio* fogalmának hasonló szellemű elbírálása ugyanolyan kedvezőtlen eredményre vezet. De a fogalom meghatározására vonatkozó eljárások egyik legkülönösebb s leginkább kerülendő példája: a *statisztikai számsor értékére* vonatkozó fejtegetés. (35. l.) Mert hogy mit keres itt ez a meg nem magyarázott fogalom, azt ugyan meg nem értjük.

A mi a szöveg többi fejezeteit illeti, kifogásolni valónk ezekben is akad. Igen hiányosnak és vázlatosnak találjuk a *külföldi középkori bér-statisztika bírálatát* adó fejezetet. A szerző mindössze hét munkáról szól, de ezek ismertetése csak néhány sorra terjed. A fejezet címében jelzett *bírálat* mindössze egy-két megjegyzésből áll, s még e megjegyzések java is *Wiebe* és *Lamprecht* kritikáiból van kölcsönözve. Kár, hogy a szerző Salamon Ferencznek idevágó fejtegetéseit és genialis megjegyzéseit figyelemre nem méltatta.

A *történeti bér-statisztika célja és módszere* című fejezetben a leghatározottabban állást foglal szerzőnk (13. l.) az ellen, hogy »a középkori ár- és bér-adatok a jelenkoriakkal összehasonlíttassanak, és hogy az ár- és bér-statisztika a pénz vásárló erejének meghatározása céljából üzessék.« Bár ezen állásfoglalását részletesen indokolja is, azért a pénz vásárló erejét mégis kiszámítja, sőt a középkori munkabéreket a jelen korbeliekkel össze is hasonlítja. (98. l.) Számításai szerint a XV-ik század közepén a pénz vásárló ereje a XIX-ik századhoz képest 3:57-szoros volt. Mármint, ha ezen szám alapján lehetséges volna az összehasonlítás, miért ne tehetnénk összehasonlításokat a Salamon Ferencz-féle eredménynyel (3:50), mely, ha néhány év áremelkedését — Salamon számításai ugyanis néhány évvel korábbiak — hozzávesszük, teljesen megegyezik a Mandelló-féle eredménynyel.

Kisebbszerű ellenmondásokkal másutt is találkozunk. Így a 6-ik lapon ezt olvassuk: »a kamarás nem gondoskodott a városon kívül eső birtokok kezeléséről, melyek nagyjából bérbe voltak adva.« Nehány sorral alább meg ez áll: »de igenis a városi kamarásra tartozott a városi és a városon kívüli ingatlanok kezelése.« stb. De az ilyen apróságok nem rontják le Mandelló munkájának eredményeit.

A munkának *Pozsony munkástársadalmi szervezete a XV. század közepe táján* című hosszú fejezete a legbecsesebb, mit e téren olvashatunk. Itt adja elő a szerző rengeteg számí-

tásainak eredményeit. Jóllehet ezek az eredmények csak egy szerencsés multú városunkra vonatkoznak, mégis fényesen igazolják, hogy a statisztikai adatok összegyűjtésével és modern feldolgozásával milyen tiszta világosságot vethetünk az elmúlt idők gazdasági életére. A szerző érdeme, hogy — nehéz munka árán — a jövőre nézve e téren az irányt kijelölte.

Mandelló érdemeinek elismerése mellett nem hallgathatjuk el, hogy művének nagy hátránya a stilus magyartalansága. A szerző a magyar stilsztikával örökösen hadi lábón áll; vannak mondatai, melyeket az ember háromszori elolvasás után sem igen ért meg. Pl. »A hibanégyzetek minimumjának elmélete szerint: egy számsorban a hibanégyzetek összege — minden hibanégyzet előbb szorozva a megfelelő gyakorisággal (itt munkásszám) — minimum, ha a hibákat a mérlegelt átlagtól mérjük.« (!) Avagy mit szól a magyar olvasó az ilyen mondatához: »A sorrendben következő csoport az alkalmi vagy rendkívüli őrzés csoportja, a mely — mivel rendszerint rendkívüli körülmények között történik — leggyakrabban éjjeli őrzés és mert azok, a kik ez őrzést végzik, állandó alkalmazásokkal nem bírnak, aránylag jobban van fizetve, mint a rendes őrzés.« (!!)

Megjegyezzük, hogy Mandelló matematikai leveztéseiben még ennél is csavargósabb szerkezetekkel találkozunk.

Mandelló a pozsonyi számadás-könyveknek csak egy részét dolgozta fel. Az olvasó, ki e munkát alaposan végig olvasta, igazat fog adni a szerző azon megjegyzésének, hogy ezen számadás-könyveknek ilyen feldolgozásban való kiadása egy ember erejét felülmulja. S mégis, a magyar tudomány szempontjából nagyon kívánatos volna e feldolgozó munka folytatása. Különösen érdekes lenne, ha a XVI-ik századból egy hasonló kötet jelennék meg; mert hiszszük, hogy egy ilyen kötet sok megkönnyítő, de téves feltevést és nézetet egyszerre megváltoztatna.

TAKÁTS SÁNDOR.

A székelylek intézményei a legrégibb időktől az 1562-iki átalakulásig. Irta Connert János. Kolozsvár, 1901. Gombos Ferencz kny.

8-r. 4, II, 131 l.

A még mindig homályos eredetű székelység intézményeinek képét rajzolja a legrégibb kortól kezdve az 1562 évi erőszakos átalakulásig Connert könyve, melyet szerzője főképp a Székely Oklevéltárnak lelkiismeretesen felhasznált adataiból állított össze. A legcsekélyebbnek látszó adat sem kerülte el figyelmét, a minek bármi tekintetben is hasznát vehette. Nem az ő hibája, hogy mégis csak töredékes képet alkothatott.

Különösen a legrégibb korra vonatkozó adatok rendkívül gyérek, a mi a hanyagúl sáfárolt *nemzeti láda* kincseinek elkallódásán kívül a székely nemzet kiváltságos helyzetében leli magyarázatát. A Székelyföldön nem volt királyi adomány a tárgyalt korszakban, tehát iktatni sem kellett s így nem csörgedezhet az a forrás sem, a miből az erdélyi magyar megyék és szász székek történetére — mondhatjuk — elég bőven meríthet a történetíró.

A szerző tizennyolcz fejezetben tárgyalja a székelység közigazgatási és törvénykezési intézményeit 1562-ig.

A bevezetésül szolgáló első fejezetben a Székelyföld geographiai fekvését határozza meg. Röviden érinti a székelek eredetéről eddig vallott különböző nézeteket is, melyek közül leghelyesebbnek tartja azt, hogy a székelység a magyarok honfoglalása idejében már betelepedett volt mai földjére.

A második fejezet a letelepedésnek, világosabban szólva a székelyföld birtokba vételének módjával és körülményeivel ismerteti meg bennünket s abból indul ki, hogy a letelepedés előtt nemzetségi földközösségben éltek a székelyek, kik a betelepedéskor nem egyszerre szállották meg az egész földet. E tekintetben Meitzennel együtt azt vallja, hogy a Székelyföld két területre oszlik: egy *korábban* és egy *később* megszállt területre. Az első megszállók rajokat bocsátottak ki maguk közül újabb meg újabb foglalásra. Másképp nem lehetne megmagyarázni, hogy pl. Kézdi, Maros és Kászon székekben ugyanazon nevű nemzetségekkel találkozunk. Azonban a falunkénti letelepedés alkalmával nem volt általános földfelosztás, a minek bizonyossága az, hogy némely vidéken egészen a mult századig falus földközösségben éltek a székelyek. E földközösségben birtokolt földet *nyílföld*, *falunyila* néven nevezték, s az ilyen föld — szerzőnk véleménye szerint — a falu lakosságának szaporodása vagy apadása folytán került csak újabb felosztásra.

A közös birtokkal szemben volt irtás és vásár útján szerzett magánbirtok is, melynek *haereditas siculicalis* volt a neve. Ez volt alapja az úgynevezett *lófőség* vagy *primipilatus* állapotának, mely a kapitányság és székbíróság tisztere jogosította viselőjét.

Volt közös községi és *szék-birtok* is, melyet az illető falu és szék lakosainak összessége együttesen bírt. Ilyen volt pl. az aranyos-széki *Bogáth* nevű pusztá, melyen a szék hét falujának lakosai még a mult század elején is az első foglalás jogával éltek.

A *székekre való beosztás*-ról szóló harmadik fejezetben

azt bizonyítja a szerző, hogy a beosztás nem a nemzetségek szerint való letelepedés, hanem a földrajzi viszonyok kifolyása volt. Ez azonban — bár nem mondja — kétségtelenül csak Udvarhely, Maros, Sepsi, Kézdi, Orbai és Csik-Gyergyó székekre vonatkozik, minthogy Aranyos-szék nem letelepedés útján, hanem IV. László király adományából került a kézdi-széki székelyek kezére. Ilyen földrajzi és helyi viszonyok okozták a *fiu*-székeknek az *anya*-székektől való elválását is, Kászon-szék kivételével, melynél az elválás okaihoz még határvédelmi szempontok is járultak.

A negyedik fejezetben a székek feladatát méltatja, mely a hadköteles székelyek megmustrálásában, a fölkelés szervezésében és a bíraskodásban állott. A székelyek megmustrálásának első nyoma Mátyás király idejébe, 1463-ba nyúlik vissza, míg a bíraskodás a székek megalakulásával egy idő. Eleinte a *szék-gyűlések* döntötték el a pereket, később a szék előkelőinek gyülekezete, a XV-ik században az *eskütszékek*. Feljebbviteli forum Udvarhely-szék volt, a honnan az ítélettel elégedetlen fél a székelyek ispánjához, onnan a király elé vihette még feljebb perét. Az 1505 évi udvarhelyi *nemzetgyűlés* új feljebbviteli törvényszéket állított fel négy udvarhely- és keresztúr-széki előkelő, és tizenhárom lófő-székely személyében. Ez a törvényszék azonban rövid életű volt. Ujra Udvarhely-szék lett az első feljebbviteli hatóság. A II. Ulászló király 1499 évi kiváltságlevelében említett s a székelyek ispánjának elnöklete alatt tizenkét előkelő székelyből álló *judicium generale* első folyamodású, nem pedig feljebbviteli forum volt. Ennek legrégibb nyomára 1407-ben akadunk.

A következő ötödik fejezetben a szék tisztviselőit keríti sorra a szerző. Legfőbb tisztviselője volt a széknek a *hadnagy* vagy *kapitány*, kit magyarul *ked*-nek (kegyelmed) is neveztek s a kit a maros-széki hadnagyságról fenmaradt jegyzékek tanúsága szerint évenként nemek és ágak szerint választás útján emeltek tisztségébe. A hadnagy mustrálta meg a hadköteles székelyeket s hajtotta végre a székelyek ispánjának a felülést elrendelő parancsát. Ő volt minden egyes székben a hadbaszálló székelység vezére is. Mint a szék törvényszékének egyik elnöke, a bíraskodásból is kivette részét s mint ilyennek a bírságok behajtása és a szék határozatainak végrehajtása volt a feladata.

A hadnagyhoz hasonló módon választott s legelőször 1407-ben említett *székbíró* (judex terrestris) a hadnagygyal osztozott a hatalomban, de hatásköre a bíraskodáson túl nem

terjedt; sőt a *székülők* (seniores, jurati seniores, jurati assessores) nélkül ezt sem gyakorolhatta.

A szék e két főtisztjének ellenőrzője a *királybíró* (judex regius), ki II. Ulászló privilegiuma szerint az ispán (comes sicularum) alispánja, tehát nem a szék által választott, hanem a székelyek ispánja által kinevezett tisztviselő volt. Bereczknek Zsigmond királytól 1426-ban nyert kiváltságlevelében találkozunk vele először. Annál meglepőbb, hogy törvénytelen cselekedeteiről — legalább a XVI-ik század közepén — a királybírónak is a szék törvényszékén kellett számot adnia, a honnan perét a felség eleibe vihette. Még feltűnőbb, hogy míg a királybíró hatalma a XVI-ik század második felében folyton gyarapszik, sőt tisztét ettől fogva egyenesen az uralkodótól nyeri, az Approbaták a királybíró választását kifejezetten az illető székely szék jogának mondják.

Kevés az, a mit a *falus-bíró* szerepéről a székelyeknél a tárgyalt korszakban tudunk. Szerzőnk egyetlen jellemző esetet ismer, mely azt mutatja, hogy a XVI-ik század derekán egy ember több falunak is lehetett a bírása; sőt jövedelmét és hatalmát szerződés útján másra is átruházhatta. De csak a lófő székelyek viselhették e tisztséget, kik — úgy látszik — az illető ág keretén belül osztozkodtak a bíróságon, hogy ki melyik falunak legyen a bírása.

A szék közgyűléseivel rövid fejezetben végez a szerző. Különböztet a szék feladatairól elmondottak ismételése nélkül, adatok hiányában, újabb dolgot alig is mondhatott volna.

Hosszasabban szól a székelyföldi városokról, melyek — Maros- és Kézdivásárhelyhez hasonlóan — valószínűleg mindannyian Zsigmond királytól nyerték első kiváltságaikat, melyek a széktől független önkormányzatban, a bíraskodásban, a szék költségeinek fedezésére kivetett adó alól való mentességben s az évi és heti vásárok tartásában állottak. Országos adót *kamara haszna* néven fizettek s csakis az ország határain belől tartoztak az ellenség ellen hadbaszállani.

A királyi várakról szóló fejezet írásánál gróf Kemény József gyártmányai teljesen megvesztegették a szerző ítéletét. 1492 előtt a székely földön várakról beszélni alig lehet. Legalább idáig nincs hiteles adat, melynek alapján a legrégebb vár, vagy — mondjuk — várkastély létezését 1492-nél korábbra tehetnők, minthogy Halmágy-vára nem a székely földön épült, a *castrum Noilgiant* (állítólag *Nagyajta*) fekvése még bizonytalan, az *indagines Nicolai* pedig, a melylyel szerzőnk a mai Miklós-várat azonosítja, nem várat jelent, hanem Miklós

birtokának a *gyepűjét* azaz határát, ép úgy, mint Árapataka 1349 évi határjárásában a *Zoltangyepű*.

A legelső hiteles adatot, a hét székely széknek Báthori István erdélyi vajda és székelyek ispánja kegyetlenkedései és zsarnokoskodása ellen, valószínűleg 1492 végén II. Ulászlóhoz intézett panaszában találjuk, melyben azzal vádolják a vajdát, hogy a székely földön, a mi addig hallatlan volt, *kastélyt* építtetett. A siralmas panasz e szavai az udvarhelyi várkastélyra vonatkoznak, melyet Báthori István nagyszebeni ácsokkal csináltatott, kiknek munkabérét, 1492 okt. 4-én kelt levele szerint a szebeni tanácscsal fizettette meg. Ezen, és a Kézdi Sándor fia Gáspár magvaszakadtával 1517-ben Zapolyai Jánosnak adományozott Szentlélek-várára vonatkozó hiteles adaton kívül a középkorból még csak egyetlen egy adat sejtet valamely várat vagy inkább várkastélyt Sepsz-széken, melyet a sepsz-széki székelyek a király ellenségei ellen 1415-ben kezdtek építeni, de a melynek hollétéről idáig semmit sem tudunk.

A székelység három rendre tagozódásának legelső nyomára 1339-ben akadunk, mikor a Herman nemzetségbeli Kerek-egyházi I. Laczk (László), a Laczkfi család őse, egyéb méltóságai mellett a *trium generum siculorum* ispánja is volt. Az első rendet a *primores* azaz *elsők*, *főnépek* alkották; a másodikat az *equites*, *lőfők*, kik 1473-tól kezdve Mátyás király rendeletéből *primipili vocabantur*, megkülönböztetésül a lőfejekhez hasonlóképen *külön* összeirandó harmadik rendtől, a *pedites* rendjétől, melynek általában *communitas* (község, közrend, alsó rend) volt a neve.

Ezután részletesen tárgyalja a szerző a három rendnek egymáshoz való viszonyát. Jogilag mind a háromnak tagjai egyformán nemesek voltak. Azonban a két első rend gazdagsága révén hovatovább mind nagyobb és nagyobb hatalomra tett szert a *communitas* jogainak rovására, a mi ellen a *község* 1466-ban a zabolai gyűlésen lépett sorompóba, s ezzel megkezdődött a százéves küzdelem, mely 1562-ben a harmadik rend feltámadásának vérbefojtásával és nemességének elvesztésével végződött, míg Báthori Zsigmond az 1562 előtti állapotokat — legalább részben — 1601-ben vissza nem állította.

A következő fejezet kimerítően tárgyalja a székelyek hadszolgálati kötelezettségét, főleg azon két redkívüli beces adat nyomán, melyet az erdélyi három nemzet számára Mátyás királytól 1463-ban megerősített hadi szertartás és II. Ulászló 1499 évi kiváltságlevele őrzött meg számunkra. E két forrás közül az utóbbi részletesen körülírja, hogy a székelység minő arányban köteles hadbaszállani, »menet a király serege előtt,

jövet annak mögötte járván», ha a király személyesen indul kelet felé Moldova, dél felé Oláhország ellen, továbbá a nyugati és északi részek felé háborúba, vagy ha a saját maga képét küldi. Ez alól a székely főemberek, ezeknek zsellérei s a három forint érő ingó vagyonnal sem bíró szegénység, meg a székely városok felmenthetők voltak, de Erdély védelmére ezek is köteleztettek felülni. Ennek fejében a székelyek mindennemű adózástól szabadok valának, kivéve az ökörsütést, a mivel a király megkoronázása, nősülése és fia születésekor, kezdetben kétségtelenül mind a három rend »önként és szívesen« adózott s csak a XVI-ik század derekán szakadt ez a teher is teljesen a harmadik rend nyakába.

A székelyek vagyoni és örökösi jogáról egy-egy rövid fejezetben szól szerzőnk az ismeretes adatok alapján, melyeknek veleje az, hogy a székely ingatlan magánvagyon, még hűtlenség esetén is, csak 1562 után szállott a koronára, és csak a fiuk örökölhették, a leányok nem. Ha pedig a székelynek fia nem maradt, hanem csak leánya, ez mint *fiu-leány* örökölte apja magánvagyonát.

Régi kiváltsága volt az udvarhely- és kereszttúr-széki székelységnek az, hogy a székelyföldi aknákból kapott só t Segesvár és Köhalom székekben eladhatták. Már Zsigmond király idejében éltek ezzel a joggal. Azonban az 1562 évi segesvári országgyűlés megszüntette ezt a kiváltságot s ettől fogva a harmadik rendnek még a háztartáshoz szükséges só t is pénzen kellett vásárolnia.

Ezután a székelyek nemzetgyűlését vázolja könyvünk, mely kezdetben a három rend gyűlekezete volt. Azonban a XVI-ik században a harmadik rend már csak hallgatólag vesz részt a körben ülő főnépek gyűlésén és szorgosan tiltakozik a neki nem tetsző határozatok ellen; sőt az indítványozón bosszuját is tölti, házát tömegesen megrohanja, földig rombolja, magát pedig a gyűlés színén meg is öli.

A nemzetgyűlés bírta a törvényalkotás és a régi szokások törvénybe iktatása jogát. Bíraskodott is egyúttal. Kegyelmezési joga egyenlő volt a királyéval, minthogy az 1506 évi agyagfalvi nemzetgyűlés a pártütőkre szabott büntetés alól való feloldozást »az egész székelység egyenlő akaratból való« jogának mondja. A nemzetgyűlés elnöke rendszerint a székelyek ispánja; de az 1505-iki udvarhelyi gyűlés Bögözi János udvarhelyszéki hadnagy, a következő évi agyagfalvi gyűlés pedig Gyergyai Lázár András vezetése alatt folyt le.

Az utolsó fejezetben a *székely ispánság* intézményét tárgyalja a szerző. A székelyek ispánja — először egy, később

egyszerre kettő is — kezdetben csak a székelyek feje volt; utóbb tisztét a vajdasággal, Máramaros, Szatmár vármegyék s Brassó és Besztercze ispánságával egybekötve viseli; sőt a görgényi és törösvári várak is az ő jurisdictiója alá tartoznak. Tiszte volt: az összes székelyek hadi készülsége fölött őrködni, őket időnként megmustráltatni s a hadban vezetni. Bíraskodása az Udvarhely-székről hozzá feljebb vitt perekben való ítéletmondásban állott.

Alispánja, ki — mint föntebb is láttuk — legalább a XV-ik században a királybíróval egy személy volt, 1351-ben tűnik fel először.

E—r.

Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia. Jussu Academiae Scientiae Hungaricae ex scriptis ab *Eugenio Abel* relictis cum commentariis edidit partimque auxit *Stephanus Hegedüs*. Budapest, 1903. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 520 l.

Ábel Jenőt, a kitűnő philologust, a hazai tudomány végtelen kárára, nagyon korán vesztettük el. Még harminczkét éves sem volt, mikor gyöngé testét munkás szellemének ereje összetörte. S ezen rövid élet alatt is mennyi és minő értékes művekkel gazdagította tudományos irodalmunkat! S mennyi reményt vitt magával a sírba!

Szellemé az ó-classikai világ termékeiből táplálkozott. Ezekből szívta magába a rajongó szeretetet a görög és a latin irodalom alkotásai iránt. Ezen a réven vonzódott lelke a renaissancehoz, s így az emberi művelődésnek azon eszmeköréhez, melyet *humanismus* néven ismerünk. A magyarországi humanismus történetének megírását tervezte. Előtanulmányai ehez szilárd alapot nyújtottak. Hozzálatott a gyűjtéshez. Európai útjain fölkereste és átvizsgálta a híres könyvtárakat.

Fáradozása szép eredménnyel járt. A codexekből és ősnymtatványokból sok becses anyagot kihalászott. Ennek egy részét különféle művekben, így egyebek között az *Irodalom-történeti Emlékek* két kötetében ¹⁾ maga értékesíttette. De kéziratok között maradt még sok kiadatlan is. A M. Tud. Akadémia, hivatásához méltóan, gondoskodott róla, hogy Ábel Jenő irodalmi hagyatékának közzé nem tett része is napvilá-

¹⁾ Első kötet: Két magyarországi egyházi író a XV. századból. (Andreas Pannonius, Nicolaus de Mirabilibus.) Budapest, 1886. — Második kötet: Olaszországi XV. századbeli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei. Budapest, 1890.

got lásson. Így született meg e kiadvány, a melyről ez alkalommal szólunk.

Az Akadémia a feladat megoldásával *Hegedüs István* I. tagot, Ábelnek az egyetemi tanszéken utódát bízta meg.

Hegedüs bevezetésül kegyeletes érzéssel áldoz jeles előde emlékének. A mű tartalmát előljáró beszédek, levelek, prózában és versben írt dedicatiók s dicsőítő költemények alkotják, a melyeket a humanista írók a királyokhoz vagy előkelő emberekhez, rendszeren műveik elején intéztek. Az írók közül különösen Aldus Manutius, Hieronymus Balbus, Bartholomaeus Fontius, Benedictus de Beken, Philippus Beroaldus, Antonius Bonfinius, Ludovicus Carbo, Baptista Guarinus Veronensis, Martinus Thyrnavinus, Marsilius Ficinus, Angelus Politianus, Petrus Ransanus, Joannes Regiomontanus, Stephanus Taurinus, Sigismundus Thurzó, Ludovicus Tubero, Thaddeus Ugolettus, Ursinus Velius, Hieronymus Vietor és Adrianus Wolfhardus keltik föl a figyelmet.

Ezek és más írók dolgozataiban a renaissance-világ jellemző vonásai jelennek meg. A humanisták bőbeszédűsége, szónoki phrasisai, kedvelt dictiói, mézes-mázos kifejezései, önző hízkelvései s egész az önelvetésig menő derékhajtásai sűrű példákban tárulnak elénk. Állításaitak tehát készpénzül nem fogadjuk és szavaiknak vakon nem hiszünk. De a kritika élével ki tudjuk dolgozataikból hüvelyezni a valóságot. Így az igazság derül ki Bartholomaeus Fontius soraiból, midőn Hunyadi Mátyást a régi írók műveinek megmentéséért és a magyar nemzet történetének megíratásáért dicsőíti. Nagy érdem az, ha a kormányzat ezer gondjai között az uralkodónak még erre is kiterjed a figyelme. Ha ezt az előbbi királyok is megteszik vala, nem veszett volna annyi írónak nyoma, és a humanista tudományok nem vesztegeltek volna oly sokáig sötétségben. Hunyadi Mátyásnak e tekintetben nagyobb az érdeme, mint Pisistratusnak az athéneieknél, mint Ptolomaeusnak Alexandriában, mint Eumenesnek Pergamumban, mint Caesarnak Rómában és mint V. Miklós pápának. Mert ezek olyan országokon uralkodtak, a hol akkor a tudományok virágoztak, és olyan korban, a mikor az uralkodók a hírnévért valósággal versenyre keltek. Hunyadi Mátyás meg maga tette országát a műzsák otthonává akkor, mikor a tudósokat Görögországból elűzték, Olaszországban kevésbe vették, Francia- és Németországban pedig elhanyagolták.

Bonfiniusnak minden túlzásai mellett, is ki ne tudná az ő rajza után maga elé állítani Hunyadi Mátyás hű vonásait, mind az uralkodásban, mind a magán életben? Ki ne értene

meg, hogy Hunyadi Mátyás királyi méltóságát szinte káprázatos fényvel domborította ki, ha erre szükség volt, viszont családi otthonában egészen egyszerű is tudott lenni? Hunyadi Mátyás ausztriai táborozását, Bonfinius mint szemtanu, oly részletesen írja le, hogy a hadi műveletek mozzanatai egészen világosan jelennek meg előttünk.

A sok panegyrisen kívül vannak a gyűjteményben astrologiai jóslatok (104—105. és 454. ll.), hálás szavak a jóltevőkhöz, gondolatok a leendő jegyeshez, szónoklat a víz- és a borivókról, buzdítás a török háborúra, útmutatás a tanításra és tanulásra (a fiuk verése: *habet servile quiddam*), és több művelődéstörténeti vonatkozás Werbőczy Istvánra és Szalkai Lászlóra.

Ez a kötet is csak erősítheti azt a meggyőződést, hogy a magyar nemzet hatalmasan kivette a maga részét a renaissance-műveltségéből. Fiaink jó része az olasz egyetemekről hozza magával a humanista szellemet. Részint maguk is írnak és leveleznek külföldi iskolatársaikkal s jó barátaikkal; részint mint Magyarország főpapjai, bőségesen áldoznak a humanista tudomány és a renaissance-művészet fejlesztésére. Hunyadi Mátyás, a magyar király, velök együttesen szerzi meg hazánknak azt a dicsőséget, melynek szálaít idegen tudósok és művészek fonták ekkor a magyar név köré.

Már csak ezen tudományos meggyőződés izmosítása végett is jó volt Ábel kéziratait közre adni. Igaz, hogy a kötet egyes irodalmi darabjai között tudományos szempontból nagy különbség van, ha a tárgyat tekintjük; az is tény, hogy a szöveg egy része szétszórtnan már megjelent nyomtatásban; de másrészről a közölt irodalmi termékek között egy sincs talán, mely akár tárgyi, akár személyi vonatkozásaival, ha csak egy vonással is, be ne világítana nemzetünk életébe; s az is tény, hogy az eddig imitt-amott, ósnyomtatványokban és codexekben szanaszét lévő szöveg így egy kiadásban jelentékenyen megkönnyíti a tudományos munkálkodást.

Hegedüs István a szerkesztésben azt az eljárást követte, hogy az irodalmi termékek szövegét a szerzők nevei szerint betűsorban közölte. Ennek eredménye azután az, hogy a szövegben sem a tárgyi, sem az időrendi szempont nem érvényesül. Nézetem szerint a tudományos érdeknek megfelelőbb lett volna a tárgyi csoportosítás alkalmazása. Hiszen a szerzők szerinti csoportosítást a mű végén, a mostani index segítségével is egyszerűen meg lehetett volna oldani; s így mind a tárgyi, mind a szerzők szerinti beosztás előnyeit élvezhetné a kutató szakember; míg most az anyag csak a szerzők szerint csoportosul.

Hegedüs a szöveghez csatolja Ábel Jenő commentárjait, sőt ezekhez még a maga megjegyzéseit is. De bizony még így is kevés némelykor a commentár. Így pl. Petrus Ransanus *Epitome rerum Hungaricarum* cz. munkájáról szoltában említi, hogy »a munkának régibb, Sambucus-féle kiadásaiban, valamint az ezeknek alapján rendezett Schwandtner-félében is, Ransanus dedicatiója és Mátyáshoz intézett üdvözlő beszéde.... hiányzanak.« (428. l. 2. jegyz.) Azt azonban már nem említi, hogy mindez a *Mátyás Flórián*-féle kiadásban (Fontes Domestici, IV. 116 és köv. ll.) benne van.

Tybinusra nézve azt mondja, hogy »aligha volt magyar ember.« (505. l.) Ez azonban kevés. Mert egészen bizonyos, hogy Tybinus külföldi ember volt. Művét több kéziratból jól ismerjük.

Az interpunctióba is csúszott be itt-ott hiba. Pl. »quam aut Athenis, Pisistratus aut Alexandriae Ptolomaeus« (17. l.) helyett kell: »quam aut Athenis Pisistratus, aut Alexandriae Ptolomaeus« ... stb. Vagy: »Sic sub tam rigescenti silentio, multa per tempora vitam sine celebri memoria duximus; non quia defuit nobis ingenii valor, non liberalitatis strenua majestas, qua sola via est ad undantis scientiae apicem, decensque corporis decorata proceritas, quae omnia quam studio sis conveniat et decens sit, dubitat nemo; obfuit sed quoniam sanguinolenti belli continua exercitatio« ... stb. (39. l.) E helyett így kell: »Sic.... dubitat nemo, obfuit; sed quoniam« ... stb.

Hegedüs István, mint a hazai humanista irodalomnak maga is munkása, a szakember avatottságával fogott hozzá Ábel kézíratainak kiadásához. Feladatának megoldásában a tudomány szeretete és az előd iránti kegyelet voltak hű kísérői. Műve révén a magyarországi humanismusra vonatkozó irodalom egy megbízható kútfővel gyarapodott.

BÉKEFI REMIG.

Korona és monarchia. Irta *Ferdinandy Gejza*. (Felolv. a Magyar Jogászegyletnek 1903. okt. 17-én tartott ülésén.) Budapest, 1903. Franklin-társ. kny. 8-r. 24 l. (Magyar jogászegyleti értekezések, XXVIII. köt. 4. füz.)

A történetírótól minden közjogi kérdés kiváló figyelmet érdemel. Ezért ismertetjük itt — legalább röviden — *Ferdinandy Gejza* tagtársunk ez újabb dolgozatát, melyben a jogi, főleg a közjogi terminologia terén mind a közéletben, mind a tudományos irodalomban észlelhető pongyolaságra s arra a

veszedelemre utalva, mit a közjogi terminusok helytelen alkalmazása rejt magában: két ilyen kifejezésre mutat rá, melynek szabatos és következetes használata a mi sajátos közjogi helyzetünkben különösen fontos. Egyik a *korona*, másik a *monarchia*.

Kifogást tesz a *korona* szónak olyatén használata ellen, hogy azzal a *király személye* vagy akár általában a *királyi méltóság* jelöltessék meg. Kifogásolja pedig az ily irányú és — fájdalom — nagyon elterjedt szóhasználatot két szempontból: először a szent korona nagy történeti tanának szempontjából, másodsor meg azért, mert könnyen a *közös fejedelmi méltóság* fogalmához vezethet, mikor az osztrák írók (pl. Offermann) úgyis igen szeretik a *közös koronát* (gemeinsame Krone) emlegetni.

A szent korona tanának alapos fejtegetése után, mely szerint a koronában *nemzet és király* egyesülnek s együtt alkotják annak egész testét (totum corpus sacrae regni coronae), világosan kimutatja, hogy a király csak egyik alkotó eleme lévén a koronának, személyének a korona szóval való jelölése ellentétben áll a szent korona magasztos tanában rejlő alkotmányjogi alapelvekkel, azokat veszélyezteti, sőt »tekintettel arra, hogy a király személye az osztrák császár személyével azonos, — az egy és oszthatatlan természeti személy által viselt két jogilag különálló fejedelmi méltóság confusiójára is vezethet« (10. l.), mert elkerülhetetlenné teszi, hogy a király személyét oly vonatkozásban is a *korona* szóval jelöljük, midőn róla mint osztrák császárról, vagy mint császárról és királyról beszélünk.

De talán még nagyobb fontosságú az a fejtegetés, melyet Ferdinandy a *monarchia* szó helytelen alkalmazásához fűz. Arra a megdönthetetlen alapra állva, hogy Magyarország teljesen *souverain monarchia*, elítéli Magyarországnak és Ausztriának a *monarchia* kifejezéssel való *együttes* megjelölését; mert nincsen sem *osztrák-magyar monarchia*, sem *magyar-osztrák monarchia*, sem *osztrák és magyar monarchia*, sem egységes, sem együttes, sem kettős monarchia, hanem van *magyar monarchia* és van *osztrák monarchia*; ha pedig együtt akarjuk a két államot megnevezni, akkor lehet *Magyarország és Ausztria*, és csakis ez utóbbi elnevezés felel meg tökéletesen a két állam között fennálló viszony jogi természetének.

Igy — eltekintve attól, hogy teljesen jogosulatlan is — el nem fogadható az 1868 évi nov. 14-én kelt legfelső kézirat ama rendelkezése, hogy az ő felsége uralkodása alatt álló

országok és királyságok összessége (!) vagy *osztrák-magyar monarchia*, vagy *osztrák-magyar birodalom* névvel neveztessék.

A *monarchia* szó használatának történetéből világosan kimutatja a tudós szerző azt a nyilvánvaló törekvést, mely e szónak alkalmazását mindenkor sugalmazta. Egykorú e kifejezés használata az *Ausztria császára* cím felvételével, s először az 1804 évi aug. 1-én kiadott pátenzben fordul elő — bele értve Magyarországot is — mint: *Monarchie von Oesterreich*. Ettől fogva azután egész 1848-ig gyakran találkozunk vele még Corpus Jurisunkban is; ott olvassuk az 1805 évi decretum királyi bevezetésében az *universa monarchia nostra*, praefatiójában a *totius monarchiae*, az 1827 : 38. t. cikkelyben pedig az *universa monarchia Austriaca* kifejezéseket.

1848-ban divatba jön a *birodalom* elnevezés, mely szintén aggályos ugyan, de mégsem oly veszélyes, mint a *monarchia*; mert míg ez utóbbi mint jogi műszó egy államformát s így állam-egységet jelent, addig a *birodalom* szó vonatkoztatható csupán a feloszthatatlan és elválaszthatatlan együtt-birtoklásra.

Ez az elnevezés van benne még a 67-es törvényekben is, és csak a már említett 1868-iki legfelső kézirat hozta ismét forgalomba a *monarchia* kifejezést, olyannyira, hogy azóta ismét és ismét számos törvényünk beszél monarchiáról, sőt a monarchia mindkét törvényhozásáról, de még *törvényeiről* (!) is; betetőzéseül pedig mindezeknek újabb törvényeinkben a monarchia területéről, zászlajáról és címeréről is olvashatunk.

Ime a *monarchia* szó fényes pályafutása. Mint látjuk, a haladás lassú, de biztos. Nekünk — historikusoknak és politikusoknak egyaránt — minden lépcsőfoka egy komoly intelem arra, hogy a közjogi kifejezések (korona, monarchia) helytelen alkalmazását, mint az ország függetlenségére veszélyes tévedést, a legnagyobb gonddal kerüljük.

T Á R C Z A.

EGYKORÚ MAGYAR TUDÓSÍTÁS KÁROLY ANGOL KIRALY KIVÉGGZÉSÉRŐL.

A gróf Vay család berkeszi könyvtárában van Döry Istvánnak, Gömör megye jegyzőjének és az 1646-iki országgyűlésen egyik követének, egy 290 folio lapra terjedő kézírata. Ebben több régebbi országgyűlés aktáinak másolata. az 1646-ikinak jegyzőkönyve s a protestánsok vallásügyeire vonatkozó iratok között találtam I. Károly angol király (1625—1649) kivégeztetésének rövid leírását, melyet már csak curiosumképen is érdekesnek tartok közölni.

Annak az elkeseredésnek, melyet Károly absolutistikus törekvéseivel maga ellen keltett, végre is harcz lett a vége. Egyrésről az alkotmány és vallásszabadság védelmezője a parlament, másrésről a jogaiból engedni nem akaró, népszerűtlen király; ott a *roundheads* gyűlevész serege, itt a *cavalier*ek fényes tábora. És a kigúnyolt polgárok és parasztok Cromwellel élükön, egymás után aratták diadalaikat a lovagokon. A skótok is, kikhez a király a nasebyi vereség után menekül, hűtlenek lesznek hozzá és kiszolgáltatták őt a parlamentnek. Károly azonban még most is bízik sorsában, a parlamentnek minden alkudozási kísérletét visszautasítja, úgy hogy ez megszakítja vele az érintkezést. De a király skóttjait visszaverik a határokról és a parlamentben is teljesen felülkerekedett independensek minden baj okát Károlyra hárítják. 1648 decz. 23-án Windsorba viszik és Cromwell az ő csonka parlamentjéből alakított törvényszéket nevez ki a király pörének tárgyalására. 1649 jan. 20-án Bradshaw Jon elnöklete alatt ül össze a bíróság először, és már jan. 27-én kihirdetik a halálos ítéletet. E szerint »Stuart Károlyt mint zsarnokot, árulót, gyilkost és a nemzet nyílt ellenségét« fejezsztésre ítélték s 1649 jan. 30-án a Whitehall-kastély udvarán végre is hajtották rajta az ítéletet, a miről Döry tudósítása így szól:

Brevis descriptio executionis capitalis sententiae regis Angliae.

Az hollandiai és skóciai solennis legatiók interveniáltak az király mellett való intercedálásra. Kik die 4 Februarii ¹⁾ 1649 bé érkezvén Londoniumba, mingyárt másnap, die 5 Februarii, nagy szorgalmatos intercessiót tettek az király mellett, de csak haszontalanul. ²⁾ Azonban die 6 Februarii, az deputatus bírák eleiben vitetett az király, és az kik advocatusi voltak, mind közönséges s mind az angliai régi törvényekből azt állatták, hogy az királynak nem lehetne senki bírása, csak az felséges Isten, senki jurisdictiójának alája nem vettethetik; kit sok szóval exaggerálván, azután az advocatusinak silentium imponáltatott és az király halálra condemnáltatott. Következendő napon, die 7 Februarii, hajadon leányát és az egyik fiát ³⁾ hozzája bocsátták, kik napestig ott lévén, oly nagy sirással váltak el az atyjoktól, hogy halálra fekszik mind az kettő. Az londonumi püspök, doctor Juxon, harmad nap alatt mind mellette lévén, die 8 Februarii ahoz gyönt meg, és az úrvacsoráját tüle participálta. Ugy osztán die 9 Februarii délután két és három óra között, az várban arra csináltatott theatrumon, sok ezer emberek láttára exequáltatott, és ott való szokás szerint arra rendeltetett fejszével az feje el csapatott. Az hóhérral nem exequáltatták, hanem két kapitány ember álорczákban lévén, hogy senkitül meg ne ismertesenek, azok által exequáltatott. Imperterrite ment az halálra, maga meg oldván ingének és dolmányának kötőlékit, és az testéről le vévén az diadémot, adta azon londoni püspöknek, és az testének el takarítását ő reá és Richmond nevű herczegre bízta, kit azontúl balsamizáltak. Mingyárt másnapon az egész várason meg kiáltatták, hogy valaki vagy fiai vagy atyjafiai közzül halálát vindicálni akarná, Angliának örökké való ellensége lészen, és ha subditus lészen, fejével s jószágával fizet. Azon confessariusát is, londoni püspököt, az kitül kommunikált, meg fogatták, hogy sok titkos dolgait halála előtt véle közlötte volna.

Midőn halálra ment, ezen szókbá erumpált: »Postquam furor inimicorum meorum iam in effectum deducatur, sciendum est illis, quod ego per Dei gratiam, in mea passione tam acquieturus sim, quam ipsi parati sunt suam intentionem promovere, ac meus ipsius spiritus praedicat mihi, quod tempus sit futurum, quo nubes coelorum vindictam suam in capita seu duces eorum, qui se armant ad impediendam pacem, declaraturae sint.

¹⁾ Ez és a többi időmeghatározások tévesek. A királyt már jan. 30-án ki is végezték.

²⁾ Seymour lord vezetése alatt.

³⁾ Erzsébet herczegnő és Henrik glocesteri herczeg.

Nam sicut Deus omnipotens super pacis amantes suam benedictionem demonstrabit, ita etiam tyrannidem exercentes certissimam maledictionem postulaturi sunt. Ego gratias ago Domino et Deo meo, quod me sentiam armatum contra eorum tyrannidem; permitto sanguisugas eorum sagittas libere in me dirigí; habeo enim bene armatum seu cataphractum animum eas excipiendi, et proposui me corde patienti eas laturum. Deus namque est mea consolatio et scutum, propterea non timeo eiusmodi acta hominum. Expectabo etiam pessima vel si aliud quidpiam extra opinionem meam factum fuerit, tamen soli Deo omnipotenti in honorem id adscribam.«

Utóbbi szavai ezek voltak: »Domine Jesu tibi soli comito et animam meam et super inimicis meis vindictam.«

Textus concionis funebris, in exequiis regis habitae desumptus fuit ex Esaiae prophetae capitis 14 versibus 19, 20 et 21.

*Qui sic se habet:*¹⁾ Te pedig kivettettel a' te koporsódból. mint valami utálatos csemete, mint a megöletett embereknek ruhájok, kik fegyverrel verettek által, melyek a verembe vettettek, vagy mint a megtapodtatott holttest.

Versus 20. Nem temettettel te el úgy, mint azok, mert a te földedet elvesztetted, a te népedet megölted. A gonoszoknak magvok nem leszen soká emlékezetben.

Versus 21. Készítsetek öldöklést az ő fiainak is az ő attyoknak gonoszságáért, hogy fel ne gyarapodjanak és ne bírják e földet örökségül és ne töltsék bé a földet erős városokkal.

DÉKÁNI KÁLMÁN.

MAGYAR VONATKOZÁSÚ BEJEGYZÉSEK · EGY BRÜSSZELI CODEXBEN.

Priebsch Robert a brüsszeli királyi könyvtár néhány német nyelvű kéziratát ismerteti a *Zeitschrift für deutsche Philologie* 1903 évi folyamának (XXXV. köt.) 3-ik füzetében. (362—370. ll.) Köztük a második bennünket is közelebbről érdekel, részint írója, részint a benne lévő kortörténeti följegyzések miatt. Épen azért néhány sorban föl akarom rá hívni az érdeklődők figyelmét olyképen, hogy *Priebsch* ismertetésének rövid kivonatát adom. Az anyag teljes közlése talán fölösleges, minthogy a folyóirat, melyben megjelent, nálunk is könnyen hozzáférhető.

A codex írója *Liebhart Egkenuelder*, Pozsony városának jegyzője.²⁾ Tulajdonképi tartalma vallásos prózai elbeszélések

¹⁾ Más kézzel írva, későbbi hozzátoldás.

²⁾ 1442—1454. *Ortway*: Geschichte der Stadt Pressburg, III. 479. 1.

és tanítások, melyeknek ránk nézve nincs különösebb jelentőségük és legfeljebb írójuknak és Pozsony kulturális viszonyainak jellemzésére szolgálhatnak. Mert abból, hogy az egyik darab azonos tárgyú a kalocsai codex 120. számú költeményével, és hogy ennek eredetije a XIII-ik század második felében Thüningiában szereztetett, természetesen semmi sem következik, sem Mátyás király könyvtárára, sem a magyar udvarnak a thüningiaival való sűrűbb érintkezésére nézve a XIII-ik század második felében. A kalocsai codex minden bizonynyal külföldről került Magyarországra, Pozsony pedig a német kulturának oly közvetlen hatása alatt állott mindig, hogy oda német irodalmi termékek százféle úton-módon juthattak. *Priebsch* utalása és sejtése ebben a tekintetben minden alap nélkül való. A mi szempontunkból a kéziratban lévő bejegyzések sokkal érdekesebbek és becsesebbek, bár röviddek és szükséztavúak. Magát a codexet *Egkenuelder* 1451-ben írta vagy másolta, mert valószínű ugyan, hogy a költeményeknek prózába való átírása tőle származik, de bizonyosat erre nézve *Priebsch* nem közöl; talán maga a codex sem ad erre nézve felvilágosítást. A bejegyzések is részint 1451-ből, részint pedig 1452 és 1453-ból valók.

1451-ből jelenti *Egkenuelder*, hogy *Kapisztrán János* Bécsbe érkezett, hol nagyhatású szentbeszédeket mondott és sok csodát művelt. Ugyanebben az évben *Egkenuelder* két más társával négy heti utat tett *Temesvárra*, Pozsony város ügyében; röviden hozzá teszi még, hogy *Hunyadi János* azon időben harczban állott a despotával. A harmadik bejegyzés — szintén 1451-ből — latin nyelvű és *Hunyadi* csatavesztéséről tesz említést *Giskrával* szemben. Szintén ilyen nyelvű és ebből az évből való a következő is, mely arról tudósít, hogy *Wannko de Rathamanow* (maleficus vir residens pro tunc in fortalitia Corompa) negyvenkét hordó bort csikart ki Pozsony városától a szüret és dézsmaszedés békés megengedéseért, és hogy a város *Johannes de Gozthan*-tól ugyanazon évben a bordézsaszt bérbe vette. 1452-ből írónk arról ad hírt, hogy az osztrákok *Czillei* és *Eyzinger* vezetése alatt rákényszerítették *Frigyes* császárt, hogy gyámfiát *László* királyt szabadon bocsássa és népeinek átadja. Ugyanezen évből említi még *Egkenuelder*, hogy a *gubernator* és *Giskra* kibékültek, és hogy ő — t. i. *Egkenuelder* — ezalatt Budán járt urai dolgában. A továbbiakban arról szól, hogy 1452 adventjében a magyar urak *Pozsonyba* gyülekeztek, a honnan 1453-ban *Bécsbe* mentek *László* királyhoz, ki még ugyanazon esztendőben *Hunyadit* grófi rangra emelte, új czimeradománynyal tüntette ki és *Temesvárral* ajándékozta meg. Ebben az évben *László* király Pozsonyt is meglátogatta, a hol nagy örömmel és fényes ünnepélyekkel fogadták. Pozsonyból ismét

Bécsbe tért vissza. Az utóbbi bejegyzések végére Egkenuelder még egy rövid német verset másolt, melyet a bécsiek énekeltek, és úgy látszik, a pozsonyiak is, mikor László király városukba bevonult.

A codex ismertetésének végén *Priebsch* még egy egykorú latin nyelvű följegyzést is közöl jegyzetben, melyet egy a *British Museum*-ban lévő kéziratban talált, és a mely V. László születéséről és megkereszteltetéséről emlékezik meg.

Az *Egkenuelder*-codexben lévő történeti bejegyzéseket *Priebsch* teljesen és pontosan közli; a jegyzetek azonban, melyekkel ezeket kíséri, értéktelenek.

BLEYER JAKAB.

CZOBOR BÉLA

1852. máj. 9. — 1904. jan. 23.

Ismét egy érdemes, munkás tagtársunkat veszítettük el. *Czobor Béla* halt meg hosszabb szenvedés után a múlt január-hó 23-án. A korán elhunyt tudós férfiuban a műemlékek országos bizottsága tevékeny előadóját, a budapesti kir. m. tudomány-egyetem a keresztyén műarchaeologia ny. rk. tanárát, az Országos régészeti és embertani társulat osztály-elnökét, a M. Tud. Akadémia s a M. Történelmi Társulat rendes és ig. választmányi tagját gyászolja. *Czobor Béla* a papi pályán, melyet hivatásul választott, folytonos írói munkássággal töltötte életét. Már fiatal éveiben főleg archaeologiai tanulmányokkal foglalkozott s e téren első sikerét a *Magyarország világi és egyházi hatóságai által kiadott pecsétek*-ről szóló dolgozatával aratta, melylyel 1875-ben az egyetem bölcsészeti karán pályadíjat nyert. 1876-ban a Magyar Nemzeti Muzeum régiségtári osztályának örsege, 1878-ban segéd-őre lett. Jeles készségével, komoly irodalmi munkásságával hamar magára vonta a tudós körök figyelmét. Társulatunknak 1877 óta volt választmányi tagja; az Akadémia 1881-ben tüntette ki levelező tagsággal. Később a nagyváradi papnevelő intézetet igazgatta; ez állását azonban *Ipolyi püspök* halála után elhagyván, Budapestre tért vissza, hol a műemlékek orsz. bizottságában az előadói tisztelet vállalta magára s az egyetemen megkezdte tanári működését. A különféle régészeti és mű-kiállításoknál minden alkalommal mint kiváló szakember vette ki részét az előkészítés és rendezés munkáiban. Érdemeit az Akadémia másodszor is elismerte, mikor 1899-ben rendes tagjai sorába iktatta. Mint kizárólag archaeologusnak, csak kevésszer nyílt alkalma arra, hogy dolgozataival társulatunk közlönyét is felkeresse, de mindannyiszor

értékes munkát adott; így pl. *Magyarország középkori várai* cz. dolgozatában, mely még 1877-ben önállóan is megjelent, s utolsó értekezésében, melyet *Egyházi szerelvények Szent István korában* czím alatt a szent király emlékére kiadott füzetünk számára írt 1901-ben. A halottat, kinek ravatalánál az egyházi szertartás után *Ballagi Aladár* bölcsészeti dékán mondott az Akadémia és a tudomány-egyetem nevében búcsuzó beszédet. jan. 25-én a kerepesi temetőben helyezték örök nyugalomra. Legyen áldott emlékezete!

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA második osztálya jan. 11-én tartotta ez évben első ülését, melyen *Csánki Dezső* rendes tag foglalt széket *Mátyás király mint városépítő* cz. értekezésével. Egy oklevélből indult ki, melyet Bakócz Tamás érsek és kanczellár, tiz évvel Mátyás halála után, II. Ulászló király nevében állíttatott ki s a melyben erőszakossággal és magánvagyon eltulajdonításával vádolta meg előbbi urát és jöltevetőjét. Az oklevél egy budavári házról szól, mely a mai Dísz-tér sarkán azon a helyen állott, a hol napjainkban a Vöröskereszt-egylet fényes bérpalotája épült fel. Bakócz az említett házat akarta magának megszerezni azon a hazug czímen, hogy azt Mátyás az esztergomi érsekségtől ragadta el hatalmasul. A dolog pedig így történt: Mátyás nemsokára trónralépte után megkezdte a budai királyi vár újjá építését s buzdítá Buda polgárait is az építkezésre. A szép szónak azonban kevés foganatja lőn. Ekkor (1470 táján) az energikus király parancsolatot küldött a városhoz, melyben kimondta, hogy a ki rombadőlt házát egy esztendő alatt fel nem építi, attól a házat elkobozza és olyannak adományozza, a ki fel bírja építeni. Így került a szóban forgó ház — a megszökött Beckensloer János akkori esztergomi érsek roskadozó háza — a király kezére s a király adományából Várad Páter kalocsai érsek birtokába. Az értekező kimutatta, hogy a ház nem az esztergomi érsekségnek, hanem Beckensloernek telekkönyvileg bejegyzett magántulajdona volt, s így nem Mátyás, hanem Bakócz erőszakoskodott, mikor azt Várad jogutódaitól csalárdul elcsikarta. Csánki Dezső tanulmánya ezt az egész ügyet, melynek Mátyás királyt és korát érdekesen jellemző jog- és műveltségtörténeti háttére van, eddig ismeretlen adatokkal világítja meg s a magyar renaissance-királyt mint nevezetes városépítőt mutatja be, ki az Albert halálát követő húsz esztendő viharai alatt félig elpusztult Buda városát úgyszólván romjaiból alkotta fényes fejedelmi székhelyévé.¹⁾

¹⁾ T. tagtársunk e becses tanulmányt, melynek tartalmát ezúttal

— A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA új folyamából megjelent az 1903 évi illetmény négy darabja, — Első sorban említjük itt *Friedjung Henrik* folytatását: *Harcz a német hegemoniáért* (1859—1866) cz. nagyérdekű műve második kötetét,¹⁾ mely az 1866 év eseményeit a Königrätznél vívott döntő csata előestéjéig vezeti le s Benedek tábornagynak feleségéhez intézett búcsulevelével végződik. — A másik darab *James Bryce* volt oxfordi tanár s hírneves angol államférfiu munkája: *A római szent birodalom története*, melyet *Balogh Armin* fordított magyarra. Bryce e munkáját még 1862-ben írta. Azóta sok dolog történt, a mi Európa képét lényegesen megváltoztatta. Magyarország ismét alkotmányos állam lett és fontos helyet foglal el a művelt nemzetek családjában. Természetes tehát, hogy a szerző is sokat változtatott műve eredeti alakján, melynek most megjelent magyar fordításához írt szép előszavában mondja egyebek közt, hogy »a magyarok, a kik a középkor kezdetén legelsők voltak szabadságuk kivívásában a világmonarchia követeléseivel szemben, most, hogy önálló lételők szilárd alapon nyugszik, szintén higgadtan s enyhén, menten minden politikai és faji elfogultságtól ítélhetnek arról a világbirodalomról, mely mindig inkább eszme, mint tényleges valóság volt.« — A harmadik darab a francia *Le Play* (Frédéric) kissé talán elavult, de mindamellett tanulságos művét *a munkáviszonyok reformjáról*, adja *Geőcze Sarolta* fordításában. Érdekes előttünk a kötet utolsó függeléke: *a tiszamenti jobbágy* monographiája, melyet 1846-ban gyűjtött adatok alapján írt *Le Play*, s 1850-ben *Horváth Mihály* püspök egészített ki. — A negyedik darabban *Aischylos tragédiái* vannak, melyeket az Akadémia megbízásából *Csengeri János* fordított s látott el tájékoztató bevezetésekkel.

— POPE SYLVESTER II AND STEPHEN I OF HUNGARY cím alatt az *English Historical Review* 1898 évi folyama (290—295. ll.) közölt egy cikket Kropf Lajostól, a magyar szent koronáról és az ál Sylvester-bulláról, mely cikkekre az *Analecta Bollandiana* (1899. I. füz. 76. l.) ezt a megjegyzést teszi: »Résumé impartial et vraiment bien fait des récentes publications parues, en Hongrie surtout, au sujet de la »sainte couronne« et de la bulle de Sylvestre II. qui aurait accompagné l'envoi de la couronne et qui est, en réalité, un faux du XVIIe siècle.« A nagytekintélyű bollandisták tehát minden habozás nélkül fogadják el azt a tényt, hogy az ál-bulla a XVII-ik században gyártott hamisítvány.

csak röviden jeleztük, a *Századok* számára volt szíves átengedni. Valamelyik közelebbi füzetünkben kezdjük meg egész terjedelmében közlését.

Szerk.

¹⁾ Az első kötetről olv. *Századok*, 1903. 274. l.

— GYÖRY TIBOR tagtársunkat, ki a művelődéstörténet egyik fontos ágának, az orvosi történelemnek. nálunk ügyszólván úttörő, de máris szép sikerrel munkálkodó bűvára s két év óta a budapesti egyetemen magántanára is. újabban az a kitüntetés érte, hogy a *Barcelonai királyi orvosi Akadémia* levelező tagjának választotta. Szívesen üdvözljük őt ez alkalomból, s különösen örömmel üdvözljük benne a magyar tudóst, midőn az elismerésnek ily messzeföldről jövő jelével megtisztelve látjuk.

SZLÁV TÖRTÉNETI SZEMLE.

1902.

— LETOPIS MATICE SRPSKE. (A szerb irodalmi társaság Évkönyve.) Ujvidék, 1902. I—VI. (211—216.) füzet. — 1. Brančić Blagoje: *Vörösmarty Mihály*. (211. füz. 1—39. ll.) Értekezés Vörösmartyról és mutatványok költeményeiből szerb fordításban. A szerb folyóiratok a horvátoktól abban különböznek előnyösen, hogy a magyar irodalom ismertetésével is foglalkoznak, míg a horvátok ezt évek óta teljesen mellőzik. — 2. Radonić Jovan: *Radenović Pál grófról*. (211. füz. 39—63. ll., 212. füz. 32—64. ll.) Adalék Bosznia történetéhez a XIV-ik század végével és a XV-ik század elején. Ezen oklevelek alapján megírt értekezés fontos adatokat tartalmaz Boszniának Magyarországhoz való viszonyára nézve. Külön könyvben is megjelent, melyet más alkalommal fogunk tüzetesen ismertetni. — 3. Stojković Sr. J. *A koszo-voí epos*. Ismerteti Osztoić Tihomil. (108—112. ll.) Áttekintése mindazon kísérleteknek, melyek eddig történtek, hogy az 1389-iki rigómezei szerb csatavesztésre vonatkozó egykorú népdalok egy szerves nép-epossá kapcsoltsassanak össze. — 4. Ruvarac Hilarion: *Vuković György szerb despota és Szkenderbég albán vezér 1444-ben*. (212. füz. 1—14. ll.) Klaić a *Horvátok történelme* (Povjest hrvata) című művében (II. köt. 200. l.) a várnai ütközetre vonatkozólag ezt írja: »Chalkokondylas görög történetíró szerint a várnai szerencsétlen csata sok szemrehányásra és viszálykodásra szolgáltatott okot. György szerb despotát tekintették minden szerencsétlenség fő és első okozójának. Az által, hogy Szkenderbégnek nem engedte meg, hogy hadseregével átvonuljon országa területén és így csatlakozhassék a magyar hadsereghez, ezt erős segítségtől fosztotta meg. A kereszténység arról vádolta, hogy árulást követett el. A despota azt válaszolta, hogy nem akart lelkiismerete ellen cselekedni, mert Murattal szemben békekötés szerint már némely kötelezettségeket vállalt magára, mely békekötésben mint érdekelt fél vett részt Ulászlóval, s ezért szent

kötelességének tartotta, hogy hű maradjon esküjéhez.« Klaić ezen idézetéről Ruvarac bizonyítja, hogy erről szó sincs Chalkokondylas művében, s így alaptalan mind az a következtetés, a mit ebből Klaić a várnai ütközetre nézve levon. Szó sincs ott a várnai ütközetrel kapcsolatban Szkenderbégről. sem arról, hogy seregével Ulászló magyar király segítségére ment volna, — és Klaić mégis folyton hangoztatja, hogy művét elsőrangú források alapján írta. Ruvarac azután kimutatja, hogy a kérdéses helyet Klaić egyszerüen *kiírta* Mijatović Ćedomil *Branković György despota* (Belgrád. 1882) című munkájából (44—45. ll.), ki a nála nem szokatlan felületességgel azt mondja, hogy ezen adatot Chalkokondylasból vette, pedig a kérdéses adat sehol sem fordul elő nála. És csodálatos dolog, hogy oly történetírók, mint Orбини, Pray, Katona, Gebhard, Engel, Fessler, Hopf, Huber, Majkov, Makušev, Vitezović, Smičiklas, Klaić, Mijatović, Vulić stb. mind azt írják a várnai ütközetéről, hogy Ulászló segítségül hívta Szkenderbéget, ki 30,000 emberrel segítségére is sietett, de Brankovics György despota útját állotta a hegyszorosokban s elvágta a magyar seregtől, és így ez volt egyik fő oka a várnai ütközet szerencsétlen kimenetelének. Ruvarac kikutatta, hogy ennek a mesének forrása *Barlezius Marino* skutari pap alaptalan panegyrikus irata, melyet negyven évvel Kasztriota György halála után készített. Gibbon a várnai csata története legjobb forrásainak Aeneas Sylvius néhány adatán kívül Kallimachust, Bonfiniust és Chalkokondylast tartja. Kallimachusról Mijatović azt véli, hogy Ulászlónak titkára volt s részt vett ennek 1443-iki harcaiban a török ellen, — de *Zeissberg* (Erinnerungen an die Schlacht bei Varna. Zeitschrift für oesterr. Gymn. 1871. 81—114. ll.) bizonyította, hogy Kallimachus csak 1437-ben született és 1496-ban halt meg. Ulászló király történetét 1484-ben írta, tehát nem lehetett a király titkára, sem részese a török ellen vívott harcainak. Zeissberg érdekes párhuzamot von Kallimachus és a lengyel Długoss között. Kallimachus azt mondja, hogy Brankovics György szerb despota jelen volt Várnánál; a mi ha igaz, akkor magától elesik a nálánál később élt és írt Barlezius állítása, mert képtelenség, hogy Brankovics Várnánál is harczolt legyen s ugyanakkor megakadályozza Szkenderbég seregének átvonulását országán és csatlakozását a magyar hadsereghez. Kallimachus nyomán Pray is (Annal. III. 29. 31.) azt írja, hogy Brankovics részt vett a várnai csatában, de mert Barleziust is ismerte, azt is mondja, hogy Szkenderbég értesítette Ulászlót, hogy nem mehet segítségére, mert a szerbek a csatlakozást meggátolták (ab serviis impeditum se esse). Katona szerint (Hist. Crit. XIII. 381.) a szerb despota

nem vett részt a várnai ütközetben. Ulászló hívta, de ő a töröknek tett esküjére hivatkozva, nem jött el, s Katona — valószínűleg Barlezius nyomán — hozzát teszi, hogy nemcsak nem jött el, hanem még meg is akadályozta Szkenderbég seregének csatlakozását a magyar sereghöz (imo et despoti opera transitus Scanderbegi copiis interclusus erat). Ez egészen más. Kérdés, hogy Barlezius elbeszélése a várnai csatáról érdemel-e hitelt? mert ez forrása a Szkenderbégre vonatkozó előadásnak a történetíróknál. *Hopf Károly* azt mondja, hogy Kasztriota Györgyről sok életrajz szól, mely mind majdnem kizárólag Barlezius mesészerű elbeszélésén alapul. Az orosz *Makušev* is mesének, hazugságnak tartja Barlezius előadását. Ezen véleményt előadásának ellenmondásaira alapítják. A zágrábi kiadás (1743. 51—53. ll.) közli Ulászlónak Szkenderbéghez 1443 jul. 5-én Budáról írt latin levelét, melyben üdvözlí és segítséget kéri a török ellen. Szkenderbég válasza Krojából, 1443 aug. 4-ről van keltezve. Ebben szavát adja a királynak, hogy 30,000 emberrel segítségére fog jönni. A két levelet átveszik Pray és Katona is, de 1444-re teszik. Feltűnő, hogy mindketten kihagyják Szkenderbég leveléből a *Basileenses et Varnenses* (t. i. campi) szavakat. A szóbanforgó leveleket nem írhatták 1443-ban, mert ezen év július és augusztus hónapjaiban Szkenderbég még nem pártolt el Murattól és nem menekült Albániába; de 1444-ben sem írhatták, mert Ulászló 1443 végével a török felett kivívt fénys győzelmei után nem írhatott ily siralmas és panaszos hangon. E leveleknek hangja és irálya is elárulja, hogy nem hitelesek, hanem a panegyrista Barlezius Marino hamisítványai, mint azok a beszédek is, melyeket Szkenderbégnek és az albán uraknak ajkára ad. Ulászló állítólagos levelében ezt olvassuk: »Quid de Graecorum cernimus, quantum de Triballorum imperio?« Ez az egy szó: *Triballorum*, e helyett: *Rascianorum*, elárulja, hogy e levelet nem a magyar királyi kancellárián írták, hol a *triballok* nevét talán soha nem is hallotta senki, mert e nevet azon korban csak humanistikus műveltségű görög és latin írók ismerték és használták, s ez utóbbiak közé tartozott Barlezius Marino is. Szkenderbég levelében pedig az áll, hogy »magyar vértől gőzölögnek a várnai mezők.« Ezt 1443 vagy 1444 augusztus havában senki nem írhatta, mikor a várnai ütközet 1444 november 10-én volt. Olyan író, ki leveleket hamisít, nem érdemel hitelt. — 5. Radonić-Jireček: *A románok Dalmácia városaiban a középkorban*. (214. füz. 52—77. ll.) Jireček németül írt munkájának szerb nyelven való átdolgozása. — 6. Car Marko: *Sundetić Jovan szerb költő életrajza és írói méltatása*. (215. füz. 1—33. ll.) — 7. Gjorić Miklós: *Koszovo. Epos a rigómezei ütközetéről*. (107—112. ll.) Kisérlet az 1389-iki rigómezei szerb csatavesztésről fenmaradt népdaloknak műepossá

való átalakítására. — 8. Tomić Jovan: *A párbaj a szerbeknél a XVI. és XVII-ik században.* (216. füz. 1—27. ll.) A párbaj a szlávoknál ősi időktől fogva divatban volt, részint mint bizonyítási eljárás peres ügyek elintézésénél, a miről Abu Ali Ahmet Omar Dast arab utazó már 930-ban tesz említést; részint mint sorsdöntő a háborúban álló felek közt, a mire Cinnamusnál találunk példát, hol Manuel császár Vakhin szerb vezérrel viv ilyen sorsdöntő párbajt; részint mint mérkőzés az egymással viszályba keveredett daliák között, melynek szabályait Dusán szerb czár törvénykönyve pontosan megállapítja. A párbaj mint ellenfelek mérkőzése a szerbeknél mindég divatban volt, de leginkább a törökkel vívott harczaikban. A szerb népdalok a szerb hősöknek és hajdúknak sok ilyen párbaját megénekelték, s az értekező ezen népdalok alapján elősorolja a megtörtént párbajokat és megállapítja ezek lefolyásának módját vagyis szabályait. Sok adatot merít a velencei krónikákból és más történelmi munkákból is, mely utóbbiak különösen a zengi vitéz uszkokokra vonatkoznak.

MARGALITS EDE.

ÚJ KÖNYVEK.

— ADATTÁR (Magyar protestáns egyháztörténeti —). Szerk. *Stromp László.* Kiadja a M. Prot. Irodalmi Társaság. II. évf. Budapest, 1903. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 207 l. Ára 3 kor.

— AISCYLOS tragédiái. Fordította *Csengeri János.* Budapest. 1903. Hornyánszky Viktor kny. Kis 8-r. XXIII, 397, 2 l. Egy képpel. (A m. tud. Akadémia könyvkiadó vállalata. Új folyam. LIII. köt.)

— ÁLDÁSY ANTAL. Alsáni Bálint bibornok. Irta —. Budapest, 1903. A M. Tört. Társ. kiadása. Athenaeum kny. 8-r. 4, 135 l. Hat önálló melléklettel és a szövegbe nyomott képekkel. (Magyar Történeti Életrajzok, XIX. évf. 1. füz.)

— ANGYAL DÁVID. Deák Ferencz emléke és a katonai kérdés. Budapest, 1904. (Franklin-társ. kny.) 8-r. 42 l. (Különlenyomat a *Buda-pesti Szemle* 1904 évi folyamából.)

— BAGI LÁSZLÓ. A kecskeméti róm. kath. nagytemplom története és első díszítésének kalauza. Kecskemét, 1903. Sziládi László kny. 8-r. 37 l. Ára 40 fill.

— BALLAGI ALADÁR. Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár. Irta —. Első kötet (első fele). Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1903. Hornyánszky Viktor kny. Nagy 8-r. 448 l. Ára 8 kor.

— BALOGH FERENCZ. A brit és külföldi biblia társaság száz évi működésének és hatásának ismertetése. Kiadta a magyarországi ev. ref. egyház egyetemes konventje. Debreczen, 1903. Városi kny. 8-r. 24 l.

— BALOGH MARGIT. Oláh Miklós Hungariája mint művelődéstörténeti kútforrás. Bölcsészetdoktori értekezés. Budapest, 1903. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 135, 2 l. Egy térképpel. (Művelődéstörténeti értekezések, 8. sz.)

— BESZKID MIKLÓS. A siklósi apátság története. Budapest, 1903. Stephaneum kny. 8-r. 48 l.

— BRYCE (James —). A római szent birodalom. Irta —. Fordította *Balogh Armin*. Átnézte *Marczali Henrik*. Budapest, 1903. Hornyánszky Viktor kny. Kis 8-r. XXXI, 503 l. (A m. tud. Akadémia könyvkiadó vállalata. Új folyam. LIV. köt.)

— CONDURATU (Gregor —). Michael Beheims Gedicht über den Woiwoden Wlad II. Drakul. Mit historischen und kritischen Erläuterungen. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doctorwürde bei der hohen philosophischen Fakultät der Universität Leipzig eingereicht von —. Bukarest, 1903. Eminescu kny. 8-r. 118, 2 l. Ára 5 L.

— CSENGERI JÁNOS. Aischylos tragédiái; 1. *Aischylos*.

— DEÁK FERENCZ beszédei. Összegyűjtötte *Kónyi Manó*. Második bővített kiadás. I. köt. 1829—1841. — II. köt. 1842—1861. — III. köt. 1861—1866. Budapest, 1903. Franklin-társ. kny. 8-r. XV, 582, 2 l., VIII, 643 l., IX, 802. l. Deák Ferencz három különböző arcképével.

— DRAGALINA P. Din Istoria Banatului Severin de —. Partea III. Resboaiele între Austria și Turcia pentru eliberarea Banatului, până la înființarea regimentului valaho-illiric, 1658—1767. Karánsebes, 1902. Egyházmegyei kny. Kis 8-r. 226, 2 l. (Biblioteca noastră, 43—46.) Ára 1 kor. 12 fillér.

— EMBER KÁROLY. Mayer István czimzetes püspök, főrendiházi tag, kanonok, főtanfelügyelő emlékezete. Alkalmi beszéd, melyet az országosan ismert »István bácsi« koszorús író, lelkes népnevelő halálának tizedik évfordulóján, 1903 évi nov. 21-én, a kath. tanügyi tanács megbízásából az esztergomi városi temetőben mondott —. Budapest, 1903. Stephaneum kny. 8-r. 12 l.

— ÉRTESÍTŐJE (A temesvári róm. kath. főgymnasium —) az 1902/903 iskolai évről. Közli *Számek György* főgymn. igazgató. Temesvár, 1903. Csanád-egyházm. kny. 8-r. 4, 113 l. (*Friedreich Endre*: Halápy Konstantin emlékezete. 1—55. ll.)

— FRIEDJUNG HENRIK. Harcz a német hegemoniáért (1859—1866). Második kötet. Az ötödik német kiadásból fordította *Junius*. Átnézte *Hoffmann Frigyes*. Budapest, 1903. Hornyánszky Viktor kny. Kis 8-r. XI, 462, 2 l. Hat térkép-táblával. (A m. tud. Akadémia könyvkiadó vállalata. Új folyam. LV. köt.)

— FRISS ÁRMIN. Magyar-zsidó Oklevéltár; 1. *Oklevéltár*.

— GRESITS (Jovan —). Istorija srpske književnosti, prema nastavnom planu za srednje škole. Ujvidék, 1903. Popovits testvérek kny. 8-r. XI, 244 l. Ára 4 kor.

— GYÖRY TIBOR. Emlékezzünk régiekről. Csapó József (1734—1799) s gyermekgyógyászati munkái. Irta —. Budapest, 1903. Pesti Lloyd-társ. kny. 8-r. 10 l. (Az *Orvosi Hetilap* tudományos közleményei. XLVII. évf. 1903. 3. sz.)

— HANUY FERENCZ. A keresztség kiszolgáltatása az egyházjog és a magyar közjog szempontjából. (A gyermekek vallásáról szóló magyar törvények teljes magyarázatával.) Irta —. Pécs, 1903. Taizs József kny. 8-r. 67 l. (Egyházjogi és egyháztörténeti értekezések. Időhöz és számhoz nem kötött sorrendben kiadja *Hanuy Ferencz*. Első köt. 1. füzet.)

— HANUY FERENCZ. A vegyes házasságok jogtörténete, különös tekintettel Magyarországra. Tanulmány. Irta —. Pécs, 1904. Püspöki lyc. kny. 8-r. 234, 2 l. Ára 4 kor.

— HORNG KÁROLY báró. Padányi Bíró Márton veszprémi püspök naplója. *Függelékül*: Bírónak Rómába tett két jelentése 1752 és 1757-ből. Veszprém, 1903. Egyházmegyei kny. Nagy 8-r. 387 l. (Adalékok a veszprémi püspökség történetéhez, II.)

— (HORVÁTH JÁNOS.) A szakadás. (1848. július—október.) Töredék dr. Horváth János »Az 1867 évi kiegyezés« című művéből. Kéziratként. Kecskemét, 1903. Sziládi László kny. 8-r. 96 l.

— HORVÁTH JÁNOS. Az októberi diplomától a koronázásig. (1860. okt. 20. — 1867. jun. 8.) Adalékok az 1867 évi 12. törvényczikk keletkezésének történelméhez. Kecskemét, 1903. Sziládi László kny. 8-r. 111, 2 l. Ára 3 kor.

— HURMUZAKI (Eudoxiu de —). Documente privitoare la Istoria Românilor culese de —. Publicate sub auspiciile ministeriului cultelor și instrucțiunii publice și ale Academiei Române. Volumul XII. 1594—1602. cuprinzind documente adnotate și publicate de N. Jorga. Acte relative la războaiele și cuceririle lui Mihai-vodă Viteazul. București, 1903. Nagy 4-r. 6, LXXXIX, 1281, XXXIV l. Öt melléklettel.

— ISTVÁN JÁNOS (B.) A perdöntő bajvívások jogtörténeti fejlődése és büntetőjogi alapja. Kolozsvár, 1903. Ajtai K. Albert kny. 8-r. 16 l.

— JEGYZÉKE (Baranya vármegye községei és egyéb lakott helyei, továbbá Pécs sz. kir. város egyéb lakott helyei hivatalos neveinek —). A m. kir. belügyminiszter megbízásából kiadja az Orsz. községi törzskönyvbizottság. Budapest, 1904. Pesti kny. r. t. 8-r. 23 l.

— KAJLÓS IMRE. II. Rákóczi Ferencz vallomásaiból; 1. *Rákóczi Ferencz*.

— KISS ISTVÁN (Rugonfalvi). Radvánszky György eljegyzése br. Petróczy Erzsébettel. Irta és adattárral ellátta —. Budapest, 1903. Athenaeum kny. 8-r. 68 l. Ára 1 kor. 20 fill. (Megrendelhető a szerzőnél Sajókazán.)

— KÖNYI MÁNÓ. Deák Ferencz beszédei; 1. *Deák Ferencz*.

— KÖRÖMY ÁRPÁD. Közállapotaink a XVI. században. Budapest. 1904. Wodianer F. és fiai kny. 8-r. 80 l. (Iparosok olvasótára. Szerk. *Mártonfy Márton*. 1—2. sz.) Ára 1 kor. 20 fill.

— KUBINYI VIKTOR. Lenau. Budapest, 1904. Stephaneum kny. Kis 8-r. 133 l. A költő arcképével. Szerző sajátja. Ára 1 kor. 50 fill.

— LE PLAY. A munkásviszonyok reformja. Fordította és bevezette *Geöcze Sarolta*. A fordítást átnézte *Wildner Ödön*. Budapest, 1903. Hornyánszky Viktor kny. Kis 8-r. VIII, 540 l. (A m. tud. Akadémia könyvkiadó vállalata. Új folyam. LVI. köt.)

— LUKINICH IMRE. Az udvarhelyi vár története. Kolozsvár, 1903. Ajtai K. Albert kny. 8-r. 24 l. (Különlenyomat az *Erdélyi Múzeum* 1903 évi XX. köt. 8. füzetéből.)

— MELLER SIMON. Michelangelo. Budapest, (1903.) Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 151 l. (Művészeti könyvtár. Szerk. *K. Lippich Elek*.)

— MONUMENTA Hungariae Judaica; 1. Oklevéltár.

— MORVAY GYÖZÖ. Galánthai gróf Fekete János, 1741—1803. Irta —. Budapest, 1903. A M. Tört. Társ. kiadása. Athenaeum kny. 8-r. 4, 248 l. Tizenkét önálló melléklettel s a szövegbe nyomott képekkel. (Magyar Történeti Életrajzok, XIX. évf. 2—3. füz.)

— OBERSCHALL PÁL. Deák Ferencz emlékezete. Ünnepi beszéd Pozsony szab. kir. város törvényhatóságának 1903 évi október hó 17-én. Deák Ferencz születésének századik évfordulója alkalmából tartott diszközgyűlésén. Pozsony, 1903. Eder István kny. 8-r. 10 l.

— OBRENOVICSI (Poslednji —). Ubistvo kralja Aleksandra i Drage 29 maja, 1903. S kraljevskog prestola u sramnu smrt ili kako su radili, onako su i prošli. Ujvidek, 1903. Popovits testvérek kny. 8 r. 56 l. 12 fényképmelléklettel.

— OKLEVÉLTÁR (Magyar-zsidó —). Monumenta Hungariae Judaica. Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. I. köt. 1092—1539. Dr. Weisz

Mór közreműködésével szerk. dr. *Friss Ármin*. Budapest, 1903. Franklin-társ. kny. 8-r. XII, 524 l. Ára 10 kor.

— OROSZ ENDRE. Ujabb vörösréz-leletek az erdélyi felföldről. Kolozsvár, 1903. Ajtai K. Albert kny. 8-r. 6 l. (Különlenyomat az *Erdélyi Múzeum* 1903 évi XX. köt. 10. füzetéből.)

— ORTVAY (Theodor —). Geschichte der Stadt Pressburg. Herausgegeben durch die Pressburger erste Sparkassa. Deutsche Ausgabe. II. Bd. 4. Abtheilung: Das Familienleben und das materielle, intellektuelle u. religiös-sittliche Leben der Bevölkerung der Stadt in der Zeit von 1300—1526. Pozsony, 1903. Eder István kny. 8-r. XV, 537, 2 l.

— PAP TIBOR. A protestáns egyház és a társadalmi fejlődés. Irta és a tiszántúli ev. ref. egyházkerületi értekezlet 1903 aug. 27-én Máramaroszigeten tartott közgyűlésén felolvasta —. Debreczen, 1903. Városi kny. 8-r. 15 l.

— PATAKI JENŐ. Adatok a magyar ifjak orvos nevelésének történetéhez. Kolozsvár, 1903. Ajtai K. Albert kny. 8-r. 13 l. (Különlenyomat az *Orvos-természettudományi Értesítő* 1903 évi XXV. köt. 1—2. füzetéből.)

— PÁVAI ANTAL. A kálnoki csodatevő Mária-szobor, kegykápolna és szentkút története, 1553—1903. A szenthely 350 éves fennállásának jubileumára írta —. A győri egyházmegyei hatóság engedélyével. Budapest, 1903. Stephaneum kny. 16-r. 53, 2 l. Egy címképpel és két szöveggéppel.

— PAYR SÁNDOR. Kőszeg és vidéke evangélikus egyházunk történetében. Irta és a Luther-társaságnak Kőszegen, 1902 évi szeptember hó 13-án tartott estéjén felolvasta —. Budapest, 1903. Müller Károly kny. 8-r. 16 l. (Különlenyomat a *Luther-társaság* 1902 évi *Értesítőjéből*.)

— RÁKÓCZI FERENCZ (II.) vallomásaiból. Latinból fordította *Kajlós Imre*. 1. füzet. Budapest, 1903. Wodianer F. és fiai kny. 16-r. 60 l. (Magyar könyvtár. Szerk. *Radó Antal*. 359. sz.) Ára 30 fill.

— REMÉNYI ANTAL. Columbus származása és családja. Budapest, 1903. Stephaneum kny. 8-r. 19 l. (Különlenyomat a *Katholikus Szemle* XVII. évfolyamából.)

— SALLUSTIUS Crispus. A Jugurtha-háború. Latinból fordította és bevezette *Várdai Béla*. Budapest, 1903. Wodianer F. és fiai kny. 16-r. 104 l. (Magyar könyvtár. Szerk. *Radó Antal*. 352—353. sz.) Ára 60 fill.

— SIGERUS (Emil —). Aus der Zeit. 50 Bilder in Lichtdruck aus siebenbürgisch-sächsischen Städten, mit einem Vorwort und erläuterndem Text. Herausgegeben von —. Lief. 1. Nagyszeben, 1904. Drotleff József kny. 4-r. 4 l. 50 képpel. A teljes sorozat ára 13 kor.

— STRÓMP LÁSZLÓ. Magyar protestáns egyháztörténeti Adattár; 1. *Adattár*.

— SZABÓ FERENCZ. Világtörténet; 1. *Weisz Ker. János*.

— SZÉCHENYI ISTVÁN gróf válogatott munkái. Bevezetéssel ellátta *Beóthy Zolt.* I. kötet: Hítel. — II. kötet: Stadium. Budapest, 1903. Wodianer F. és fiai kny. 8-r. XVI, 267, 4 l., 412 l. Számos képpel. (Remekírók képes könyvtára. Szerk. *Radó Antal*.)

— SZIKLAY JÁNOS. II. Rákóczi Ferencz élete. Budapest, 1903. Stephaneum kny. 16-r. 58 l. Ára 24 fill.

— TACITUS (Cornelius —). Julius Agricolának életéből és erkölceiből. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Wirth Gyula*. Budapest, 1903. Wodianer F. és fiai kny. 16-r. 64 l. (Magyar könyvtár. Szerk. *Radó Antal*. 346. sz.) Ára 30 fill.

— TÉGLÁS GÁBOR. Mommsen Tivadar emlékezete, különös tekintettel dárciai hatására. Irta —. Kolozsvár, 1904. Ajtai K. Albert kny.

8-r. 10 l. (Különlenyomat az *Erdélyi Múzeum* 1904 évi XXI. kötetének 1. füzetéből.)

— TIMON (Ákos von —). Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte mit Bezug auf die Rechtsentwicklung der westlichen Staaten. Nach der zweiten, vermehrten Auflage übersetzt von dr. *Felix Schiller*. Budapest, 1904. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. X, 2, 789 l.

— TURCHÁNYI TIHAMÉR. A XI. és XII. századbéli magyar királyi oklevelek alkotó részeinek formulái. Oklevéltani tanulmány. Temesvár, 1903. Csanád-egyházm. kny. 8-r. 35, 4 l. Ára 1 kor.

— THÚRY JÓZSEF. Török nyelvemlékek a XIV. század végéig. Székfoglaló értekezés. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1903. Franklin-társ. kny. 8-r. 52 l. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XVIII. köt. 7. sz.) Ára 1 kor.

— UJHÁZY LÁSZLÓ. A magyar nemzet történelme. Tanítóképzők részére. Második bőv. kiadás. Budapest, 1904. Stephaneum kny. 8-r. 332 l. 101 fametszettel. Ára 2 kor. 40 fill.

— VÁRDAI BÉLA. A Jugurtha-háború; 1. *Sallustius*.

— WEISZ KER. JÁNOS. Világtörténet. A harmadik javított kiadás után többek közreműködésével fordította és kiadja *Szabó Ferencz*. IX. kötet: Észak-Európa. Harminczéves háború. Irodalom, művészet. — XI. kötet: Északkeleti Európa. Tudomány és művészet. Északnyugati Európa. Poroszország keletkezése. Osztrák örökösödési háború. — Temesvár, 1902—1903. Csanád-egyházm. kny. 8-r. VII, 855 l., VII, 826 l. Egy-egy kötet ára 4 frt 50 kr.

— WIRTH GYULA. Julius Agricolának életéből és erkölceiből; 1. *Tacitus*.

HIVATALOS ÉRTEŚÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1904 évi jan. hó 7-én d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Zsilinszky Mihály ügyv. alelnök elnöklete alatt dr. Áldásy Antal. dr. Angyal Dávid. dr. Ballagi Géza, id. Bánó József. dr. Békefi Remig. dr. Csánki Dezső. id. Daniel Gábor. Dedek Cr. Lajos, dr. Dézsi Lajos. Emich Gusztáv, dr. Illéssy János, dr. Mangold Lajos, dr. Márki Sándor, báró Radvánszky Béla, dr. Schönherr Gyula. Tagányi Károly. dr. Váczy János. dr. Vécsey Tamás vál. tagok. Nagy Gyula titkár, Barabás Samu jegyző.

Elnök üdvözlőlvén az újév kezdetén a megjelenteket, az ülést megnyitja s jegyzőkönyv-hitelesítőkül dr. Schönherr Gyula és dr. Áldásy Antal vál. tagokat kéri fel.

1. Nagy Gyula titkár előterjeszti az új tag-ajánlásokat, mely szerint ajánltatnak *évd. r. tagokúl 1904-től:* Steineker Ferencz dr. földművelésügyi min. segédfogalmazó Budapesten (aj. Dézsi Lajos), Szóts Gyula főgymn. tanár Szentesen, Unghváry Ede m. kir. postamester Sztropkón (mindkettőt aj. a titkár).

Jelenti egyúttal, hogy Born Frigyes báró mult évi decz. hó 16-án kelt levelében az alapító tagságról való lemondását, 200 kor. alapítványának befizetése mellett, visszavonta.

Az utóbbi jelentés örvendetes tudomásúl vétetvén, a megválasztott évd. r. tagok megválasztatásukról értesítendők.

2. Áldásy Antal dr. vál. tag felolvassa Vértesy Jenő r. tagnak »Nádasdy Ferencz mint író« cz. dolgozatát, mely — a *Századok*-ban fog megjelenni.

3. Titkár előterjeszti a pénztárnok 1903 évi decz. havi kimutatását. mely szerint
 összes bevétel volt 21.864 kor. 01 fill.
 » kiadás » 2.347 » 70 »
 maradvány 19,516 kor. 31 fill.
 Ehez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál folyó számlán levő 327 kor. 06 fill.
 követelést, 1903. decz. 31-én összesen 19.843 kor. 37 fill.
 készpénz állott a társulat rendelkezésére; ebből azonban Born Frigyes bárónak befizetett 200 kor. alapítványa és az értékpapir vásárlásra fordított 6800 koronából fenmaradt 26 kor. 06 fillér.
 összesen 226 kor. 06 fill. tőkésítendő.

A kimutatás tudomásul vétetvén. a jegyzőkönyvhöz csatol-
 tatik; egyszersmind a 226 kor. 06 fill. összegben ennek megfelelő
 névértékben 4⁰/_o-os p. h. e. takarékpénztári adómentes kamatozó
 kötvény vásárlása elhatároztatik.

4. Olvastatik a P. H. E. Takarékpénztár 1903. decz. hó
 19-én kelt értesítése, mely szerint 6800 korona a múlt évi 83. jk.
 p. a. kelt határozat értelmében tőkésített.

Tudomásul szolgál.

5. A f. évi r. közgyűlés napjának és tárgyaitak kitűzése
 lévén napi rendben. —

a vál. a febr. hó 18-án (csütörtökön) d. u. 5 órakor tar-
 tandó r. közgyűlés tárgyait következőleg állapítja meg: 1. elnöki
 megnyitó beszéd, melynek mondására Teleki Géza gróf elnök kéri-
 fel; 2. elnök és alelnökök választása az 1904—1906-iki évkörre;
 3. az ig. választmányból szabály szerint kilépő tizenkilencz és az
 1902—1904-iki ciklusból második alelnökké választott Zsilinszky
 Mihály, tehát összesen húsz vál. tag helyének betöltése; 4. jelentés
 a társulat múlt évi munkásságáról; 5. az 1903 évi zárszámadás
 és 1904 évi költségvetés bemutatása; 6. Szádeczky Lajos dr. vál.
 tag felolvasása: *Kurucz emlékek keleten.*

Az ig. választmányból ezúttal az 1901—1903-ra megválasz-
 tott Barabás Samu, Csaplár Benedek, dr. Czobor Béla (†), id. Daniel
 Gábor, Emich Gusztáv, dr. Kammerer Ernő, dr. Karácsonyi János,
 dr. Károlyi Árpád, Kollányi Ferencz, dr. Komáromy András,
 dr. gróf Kuun Géza, Nagy Gyula, Nátafalussy Kornél, Némethy
 Lajos, herczeg Odescalchi Athur, dr. Ortway Tivadar, Óváry
 Lipót, dr. Szendrei János és Szilády Áron vál. tagok lépnek ki.

6. Következik a gazdasági bizottság (ügyr. 46. §.) és a
 rendkívüli felolvasásokat rendező bizottság (1894. 10. jk. p.) meg-
 választása.

A következő 1904—1906 évi ciklusra a *gazdasági bizottság* tagjaivá Hegedüs Sándor és Szabó Albert alapító, Emich Gusztáv, dr. Fejérpataky László és a bejelentett lemondása visszavételére fölkért dr. Illéssy János vál. tagok. — a *rendkívüli felolvasásokat rendező bizottság* tagjaivá pedig id. Bánó József, dr. Boncz Ödön, dr. Fejérpataky László és Tagányi Károly vál. tagok egyhangulag újból megválasztatnak.¹

7. Titkár felolvassa dr. gróf Kuun Géza vál. tagnak 1903 decz. hó 6-án kelt levelét, mely szerint a Hunyad-megyei történelmi és régészeti társulatot, múlt évi nov. havában tartott közgyűlése alkalmából társulatunk nevében üdvözölte.

Tudomásul vették.

8. Előterjeszti dr. Szentkláray Jenő r. tagnak múlt hó 10-én Zsilinszky Mihály ügyv. alelnökhöz intézett jelentését, társulatunk üdvözlétének a Délvidéki magyar közművelődési egyesület decz. 8-án Szegeden tartott alakuló közgyűlése előtt való tolmácsolásáról.

Tudomásul szolgál.

Ezután elnök az ülés tovább vezetésére Bánó József vál. tagot kérvén fel, zárt ülésen —

9. a Történeti Életrajzok szerkesztése, —

10. az Athenaeum beadványa ügyében — határozott a választmány.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárja.

Kelt mint fent.

Zsilinszky Mihály s. k. Barabás Samu s. k.
elnök. jegyző.

Hitelesítjük: Dr. Schönherr Gyula s. k. Dr. Áldásy Antal s. k.
vál. tag. vál. tag.

Acsády Jenő, Aidingger János, Ambró Béla, Andrásó-
 val József, Apponyi Géza gróf, Baja város, Bajai főgym-
 na, igazgatója, B. J. Péter, Balogh Jenő, Barcsa János (5 kor.), Barczán Endre,
 Barna Sándor, Baross Miklós, Baross Zsigmond, Batka János, Bálintitt József báró,
 Bartfai m. kir. áll. gymnasium, Benczur Gyula, Benedicty Gyula, Berecz Ábel,
 Beszkid Sándor, Besztercebányai kir. főgymnasium, Besztercebányai ev. gymnasium,
 Bethlen Pál gróf, Bezerédy Andor, Bésán Mihály, Bod Gyula, Bögisch Mihály,
 Boromisza István, Boromisza Tibor, Botzenhardt Ferencz, Böszörményi Emil, Böször-
 ményi József, Brassói m. kir. állami főreáliskola, Breuer Sándor, Budapesti II. ker.
 főreáliskola, Budapesti ev. főgymnasium, Budapesti keg. r. főgymnasium, Budapesti
 növendék papság magyar egyháziroldalmi iskolája, Budapesti m. kir. tud. egyetemi
 történelmi seminarium (10 kor. 80 fill.), Budapesti ág. ev. főgymn. Arany János-
 köre, Budapesti egyetemi könyvtár, Budapesti IV. ker. főreáliskola tanári könyvtára,
 Budapesti m. kir. postatakarékpénztár, Budapesti VII. kerületi polgári iskola, Buda-
 pesti Fröbel-féle tanítónőképző intézet, Budapesti gyakorló-főgymnasium, Budapesti
 cisterci rend tanárképző intézete, Bunea Ágoston, Bunyitay Vince, R. Burián László,
 Buzna Alajos, Chorényi József, Csala Sándor, Csaplár Benedek, Csák Czirjék Alajos,
 Császár Elemér (4 kor. 10 fill.), Császa György, Csenkey Géza, Csepeshányi Ferencz,
 Cserhalmi Samu, Csernák Szaniszló, Csernátóni Gyula, Csernoch János, Csiksomlyói
 róm. kath. főgymnasium, Csiky Kálmán, Csincsek Flóris, Csumitta János, Csurgói ref.
 főgymnasium, tanári könyvtára, Daróczy István, Debreczeni János, Debreczeni áll.
 főreálisk. ifj. könyvtára, Debreczeni kereskedelmi tanintézet, Debreczeni áll. főreálisk.
 igazgatósága, Debreczeni ev. ref. főiskolai anyakönyvtár, Demjanovich Dezső, Demja-
 novich Emil, Dezsőffy Gyula, Deési áll. főgymnasium (10 kor. 80 fill.), Dóry Ferencz,
 Dóry József, Egri kath. főgymnasium igazgatósága, Egri m. kir. állami főreáliskola,
 Eggenberger-féle könyvkereskedés, Endrődi Sándor, Eösz Ferencz, Eötvös Loránd
 báró, Eperjes város, Eperjesi áll. tanítónőképző intézet igazgatósága (10 kor. 80 fill.),
 Eperjesi Széchenyi-kör, Eperjesi ág. ev. kollégium, Erdélyi László, Erkel Ödön,
 Erzsébetvárosi főgymnasium igazgatósága, Esterházy Ferencz gróf, Esztergomi
 főgymnasiumi tanári könyvtár, Esztergomi főegyházi könyvtár, Érsekújvári casino,
 Inárcsi Farkas László, Fechtig Imre báró, Fehértemplomi társaskör, Fehértemplom
 városa, Fehértemplomi gymnasium igazgatósága, Fenyvessy Adolf, Ferencz József,
 Fest Aladár, Fésüs György, Fittler Béla, Fiumei áll. főgymnasium, Fiumei m. kir.
 tengerészeti akadémia, Fleischhacker Laura, Fogarasi m. kir. áll. főgymnasium,
 Follmann Alajos, Foltin János, Forgách István gróf, Forster István, Földes Gyula,
 Földes János (6 kor.), Földi János, Franciscs Norbert, Gárdonyi Géza, Gergely
 Sámuel, Gerei Kálmán, Gond Ignác, id. Görgey István, Graenzenstein Arthur,
 Graenzenstein Béla, Gyarmathy Zsigmond, Gyöngyösi Vachot-kör, Gyönki ev. ref.
 gym. igazgatósága, Győri főgymnasiumi tanári könyvtár, Győrszentmárton-pannon-
 halmi könyvtár, Gyulafehérvári róm. kath. főgymnasium, Gyulai Rudolf, Hadik-
 Barkóczy Endre gróf, Hadik Béla gróf, Hajas Béla, Hajdunádas ev. ref. főgymnasium,
 Hajduszoboszlói casino, Halász László, Halbik Ciprián, Hamzus Gellért, Hartmann
 Lipót (Kugli), Havas Béla, Hegedüs János, Hegyesi Károly, Hemmen Ferencz,
 Hetényi Kálmán, Hirhäger Imre, Hodossy Lajos, Hoffmann Arnold, Homonnai
 felső kereskedelmi iskola, Horváth Bálint, Horváth János, Hörk József, Hradszky
 József, Hye Jenő, Illés József, Imets F. Jákó, Jászberényi áll. főgymn. igazgatósága,
 Jeney Ernő, Joannovics György, Jurenák Károly, ifj. Justh György, Kalmár Endre,
 Kalocsai főszékesegyházi könyvtár, Kammerer Ernő, Kaposvári áll. főgymnasium,
 Karácson Imre, Karácsonyi János, Karácsonyi Andor, Kassai polgári társaskör,
 Kassai prem. kanonok-rend főgymnasiuma (10 kor. 80 fill.), Kautz Gyula, Károly
 János, gr. Károlyi Gyuláné, Kecskeméti községi tanítótestület, Kecskeméti főreál-
 iskola, Keltz Gyula, Kempelen Imre, Keszthelyi kath. főgymnasium, Kéry Kamill,
 Kéry István, Király Emma, Király Ernő, Király János Budapest, Kiskunhalasi
 ev. ref. főgymnasium, Kiskunhalasi casino (5 kor.), Kismartoni Esterházy hercegi
 könyvtár, R. Kiss István, Kohl Medárd, Kolosváry Antal, Kolosvári áll. felsőbb
 leányiskola, Kolozsvári ev. ref. főgymnasium, Kolozsvári áll. tanítónőképző intézet,
 Komáromi szent benedek-rendi székház tanári könyvtára, Koncz József, Koós
 Ferencz, Kornis Ferencz, Kosztolányi Sándor, Kovács Ignác, Kovács János Szeged,
 Kovács Pál, Köberl János, Körmöczbányai áll. főreáliskola, Kúvessy Kálmán, Kőszegi
 szent benedek-rendi székház, Kubinyi Miklós, Kulín Imre, Kunfélegyházi kir. kath.
 főgymnasium, Küffer Béla, Kvacsala János, Lauschmann Gyula, László Gyula,
 Ledniczky Ipoly, Liszka Nándor, Losonczi áll. főgymnasium, Lőcsei m. kir. állami
 főreáliskola, Lukács Ferencz, Magyar Győző, Magyaróvári kegyes-r. gymnasium,

Major Tibor, özv. Majthényi Alajosné, Makói állami főgymnasium, Mandelló Gyula, Mangold Lajos, Mangold Samu, Marosvásárhelyi casino-egylet, Marosvásárhelyi községi polgári iskola (10 kor. 80 fill.), Marosvásárhelyi ev. ref. kollégium, Matolcsy László, Mayer István, Máramaros-szigeti kegy. r. algyimnasium, Máriássy Géza, Márki Sándor, Máté István, Melhárd Gyula, Melichár Kálmán, Meskó László, Mezőtúri ev. ref. főgymnasium könyvtára, Mészáros Amand, Miskolci kir. kath. gymnasium, Miskolci ev. ref. főgymnasium, Miskolci polgári iskola, Miskolczy Jenő, Mohl Adolf, Moóry Rikárd, Moravék János, Zempléni Moskovitz Géza, Móri állami polgári iskola, Munczhardt József, Müller György, Nagybányai állami főgymnasium, Nagyenyedi Bethlen-főiskola, Nagykárolyi róm. kath. főgymnasium tanári könyvtára, Nagykőrösi ev. ref. főgymnasiumi könyvtár, Nagyrőzicei áll. felső kereskedelmi iskola Nagyszebeni áll. főgymnasium igazgatósága, Nagyvárad prem. főgymnasium igazgatósága, Nagyvárad m. kir. főreáliskola igazgatósága, Nátafalussy Kornél, Nedeczey János, Nemeskey Andor, Neubauer Hermin, Németh Lipót, Némethy Lajos, Nyári Sándor, Nyáry Béla, Nyilasi Rajmund, Nyíregyháza casino, Nyíregyháza ág. ev. főgymn. igazgatósága, Nyitra város, Nyitrai gymnasiumi tanári könyvtár, Nyitrai gymn. önképzőkör, Nyitrai nagyobb papnevelő int. m. egyh. irod. iskolája, Okolicsányi Géza, Oláh József, Onossy Mátyás, Orosháza polgári iskola, Orsovai állami elemi iskola, Ország Lajos, Óvári Kelemen, Óváry Ferencz, Óváry Lipót, Ózdi tiszti casino, Palczér Ernő, Palotay Ferencz, Pálffy István gróf, Pápai ref. főiskola könyvtára, Petro József, Pécsi áll. főreáliskola igazgatósága, Pécsi róm. kath. főgymnasiumi tanári könyvtár, Péter Dénes, Podmaniczky Frigyes báró, b. Podmaniczky Gézáné, Polatsek-féle könyvkereskedés, Polczner Jenő, Pongrácz Jenő, Pozsonyi kir. kath. főgymnasium ifjúsági könyvtára, Pozsonyi állami tanító-nőképző intézet, Pozsonyi felső keresk. iskola önképzőkör, Pozsonyi ev. theol. akad. könyvtár, Pór Antal, Privigyei kath. gymn. igazgatósága, Puky József, Punday János, Rada István, Radnay Parkas, Rajner Gyula, Rakovszky Iván, Ranschburg Gusztáv, Rapaics Rajmond, Reichman Ármin, Rezner Tibold, Rézbányay János, Rhódy Alajos, Rimaszombati polgári leányiskola, Rimaszombati casino, Romanecz Mihály, Rombauer Emil, Rosza János, Rozsival István, Rozsnyói evang. főgymnasium, Rozsnyói kath. főgymnasium, Rósa Imre, Rózsahegyi kath. főgymnasium igazgatósága, Sándor János, Scholcz Frigyes, Schreiber Lajos, Sepsiszentgyörgyi Székely Mikó-kollégium, Serédy J. Dénes, Singer és Wolfner (10 kor. 80 fill.), Soós Elemér, Soproni ev. lyceumi ifjúsági magyar társaság, Soproni szent benedek-rendi székház tanári könyvtára, Soproni ev. lyceum, Soproni állami főreáliskola, Spitkó Lajos, Steinberger Ferencz, Sümegi állami reáliskola, Svajczér Gábor, Szabó Károly, Szapáry Gyula gróf, Szarvas község, Szarvasi ág. ev. főgymnasium, Szatmári társas-kör, Szászvárosi ev. ref. kollégium, Szegedi III. ker. állami polgári fiúiskola, Szegszárdi áll. főgymnasium, Szely Lajos, Szemző Károly, Szende Gyula, Szendrei János, Szentesi állami főgymnasium, Szentgotthárdi áll. gymnasium igazgatósága, Szentivány Zoltán, Szentkirályi Kálmán, Szentmáry Dezső, Szeremlei Sámuel, Széchenyi Béla gróf, özv. gr. Széchenyi Imréné, Széchenyi Sándor gróf, Székely Dezső, Székely Gyula, Székelykeresztúri unitárius gymnasium, Székelyudvarhelyi ref. kollégium, Székesfehérvári főreáliskola tanári könyvtára (10 kor. 80 fill.), Szigethy Miklós, Szilassy Aladár, Szily Dezső, Szmracsányi Lajos, Szmracsányi László, Szombathelyi prem. kanonok-rend, Szombathelyi főgymnasium, Szőlgyény János, Szteszkal József, Takáts Sándor, Tatai gymnasium, Temesvári kath. főgymnasium, Temesvári áll. felsőbb leányiskola, Tersztyánszky Dezső, Tilless Béla, Pacséri Tocsék Helén, Toldy László, Tordai unitárius gymnasium, Tóth Gyula, Tóth Lőrincz, Tóth Sándor, Tóth Zsigmond, Tóry Gusztáv, Trencsén város, Turján József, Tüdös János, Ugron István, Ujvidéki felső ker. iskola, Ujvidéki főgymnasium, Ungvári állami reáliskola, Ungvári főgymnasiumi tanári könyvtár, Ungváry Ede, Vagner József, Vagyon István, Varga Ferencz, Varga Lőrincz, Varju Elemér, Varságh Béla, Vass Bertalan, Vay Tihamér gróf, Váczy János, Várady L. Árpád, Velics Antal, Venczel Antal, Verseczi áll. főreáliskola, Veszprémi kath. főgymnasium, Végh István, Végh János, Vértessy Jenő, Vojnics József, Vojnits Döme, Vojnits Simon, Wesselényi Miklós báró (5 kor.), id. Wolf Lipót, Zechmeister Andor (10 kor. 80 fill.), Zichy Béla gróf, Zimmermann Ferencz, Zútváraljai m. kir. áll. tanítóképző intézet, Zombor sz. kir. városi könyvtár-egylet, Zsakó István. Polgár Sándor. Összesen 4291 kor. 50 fill. Mindösszesen: 4445 kor. 54 fill.

Cserhalmi Samu

pénztárnok.

I. Vár: Országház-u. 27.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

NAGY GYULA

TITKÁR.

1904 ÉVI FOLYAM.

III. FÜZET.

BUDAPEST.

NYOMATOTT AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1904.

TARTALOM.

	Lap
Tacitus és magyar fordítása. Irta Vécsey Tamás	197
Kísérletek a magyar haderő feloszlására, 1671—1702. (Harmadik közl.) Irta Takáts Sándor	219
Régi föld- és vízrajzi adatok. Irta Stessel József	240

Történeti irodalom.

<i>Lehmann Alfréd</i> : Babona és varázslat a legrégibb időktől a jelenkorig.	
Ism. Győry Tibor	259
<i>Kiss János és Sziklay János</i> : A katolikus Magyarország. Ism. Áldásy Antal	263
<i>Balló István</i> : Teleki Mihály, 1634—1690. Ism. A—d	267
<i>Boros Alán</i> : Zsoltárfordítás a kódexek korában. Ism. V—s	269
<i>Pintér Jenő</i> : A históriás énekek művelődéstörténeti vonatkozásai	271
<i>Vargha Damján</i> : Régi vallásos irodalmunk	272
<i>F. X. Kraus</i> : Cavour. Die Erhebung Italiens im neunzehnten Jahrhundert	272
<i>Bernhard Schmeidler</i> : Der Dux und das Comune Venetiarum, 1141—1229	272

Tárcza.

Elnöki megnyitó beszéd. A M. Tört. Társulat 1904 évi febr. 18-án tartott r. közgyűlésén elmondta Zsilinszky Mihály alelnök	
Jelentés a M. Tört. Társulat 1903 évi munkásságáról	273
Mikor végezték ki I. Károly angol királyt? Irta Révész Kálmán	275
Szláv történeti szemle. Irta Margalits Ede	279
<i>Hivatalos Értesítő</i>	280
.....	282

A Magyar Történelmi Társulat ig. választmánya legközelebbi rendes ülését április-hó 7-én (csütörtökön) tartja.

Tudatjuk t. tagtársainkkal, hogy a **Magyar Történeti Életrajzok** szerkesztését a folyó 1904 évtől kezdve dr. *Décsi Lajos* (Budapest, IV. Ferencziek-tere: Egyetemi könyvtár) vette át.

KÉRELEM.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásaikat kellő időben, legkésőbb minden hónap 8-ikáig, közvetlenül a titkári hivatalnál (I. Vár: Orsz. Levéltár) szíveskedjenek bejelenteni, nehogy a kései vagy elmulasztott bejelentés miatt füzeteik eltévedjenek.

Reklamációkat csak három hónapon belül vehetünk figyelembe!

Kérjük a **történelmi művek** szerzőit és kiadóit, hogy műveik és kiadványaik egy-egy példányát ismertetés végett a *Századok* szerkesztőségéhez (I. Vár: Országos Levéltár) beküldeni szíveskedjenek.

TACITUS ÉS MAGYAR FORDÍTÁSA.

TACITUS ÉLETE.

Tacitus Róma felgyújtását s Nero egyéb borzalmas tetteit említve, mellesleg azt jegyzi meg, hogy a keresztyénség veszedelmes babona, mely az örökvárosban is talál követőkre, kiket bűneik miatt gyűlöl a köznép.¹⁾ Ez a megjegyzés téves értesülésen alapult, de az egyház mentegethetetlennek találta s neheztelését nem is titkolta; ezért nem rajongtak Tacitusért a szerzetes iskolák és másoló barátok, s ezért nem tartozott a különben is nehezen érthető Tacitus a középkorban az olvasottabb remekírók közé.

A tudományok újraébredése és a szabad vizsgálódás szelleme sok avas előítéletet megsemmisített. Az ó-világ remekíróiért lelkesedő tudós humanisták kiemelik, hogy Tacitus ugyanott, a honnan a nekünk is visszatetsző szavait kiszakították, azt is írja, hogy méltán ébredt szájalom a szivekben a keresztyének iránt, a kik kikeresett kínzások közt haltak meg, a kiknek halálbüntetését Róma érdeke nem kívánta, hanem a zsarnok Nero vérszomja okozta.

Arra is utalnak a humanisták, hogy Tacitus egyenesen a keresztyén világnézet magaslatáról beszél, midőn idézi a bölcséket, a kik azt tanítják, hogy a szellem nem enyészik el a test halálával s van hely a dicsőült lelkek számára.²⁾

A tudományok újra felélédeése mindenekelőtt olasz földön hozta lendületbe a kutató szellemet és műizlést. Medici Lőrincz

¹⁾ Annal. XV. 44. *Exitibilis superstitio. Per (azaz propter) flagitia.* Nem a művelt osztály, hanem a köznép, a *vulgus* gyűlöletéről beszél.

²⁾ Agricola, c. 46. *Piorum manibus locus.*

a régi görög-római ész dicső alkotásainak emlékeiből hordlja össze a Laurentiana kincseit. Mátyás király olasz földön remekelteti a pompás Corvinákat. V-ik Miklós pápa ¹⁾ gyűjti a vatikáni könyvtár páratlan ritkaságait. A tudomány és művészet pártolásáról, a remek Farnese palotáról híres III. Pál pápa ²⁾ behatóan foglalkozik az ezer évnél tovább mellőzött Tacitus műveivel s ezekből mélységes politikai leczkéket olvasott ki.

Tacitus iránt a figyelem ébredezni kezdvén, a szokatlan nehéz szöveghez Justus Lipsius az utókor előtt is becsben álló commentárt készített. Irói büszkeséggel mondja, hogy *írta* és nem *kiírta*.³⁾ Az akkori *dedicatio* szokását követve, Lipsius a magyar királynak Miksának ajánlá a még most is értékes kiadást. Királyunk, a ki egyúttal római német császár volt, szívesen fogadta azt. Így a pápát Tacitus felkarolásában követte a császár és magyar király. Gusztáv Adolf udvari könyvtárából sem hiányzott Tacitus, kinek nagyrabecsülői közé sorozzák Gusztáv Adolf leányát, Krisztina svéd királynőt. Napoleon vigasztaló olvasmányúl vitte magával Tacitus műveit száműzetésének helyére, Elba majd Szent Ilona szigetére. III. Napoleon viszontagságos fiatal korában kedvelte meg Tacitust, s Agricolát lefordította francziára.

De mindezen császári és királyi tisztelők kedvező véleményénél nyomatékosabb Racine, D'Alembert, Diderot, Voltaire, Balzac, de főleg Gibbon méltányló ítélete Tacitus műveiről.

Tacitus franczia kedvelői elragadtatással emlegetik a Daunou tanulmányát. Érdeme szerint méltányolja ezt Nisard ⁴⁾ s ugyan ő dicsérettel említi Dureau de la Malle fordítását, ennek előkelő nyelvét és hűségét. Az erőt, szint s találó kifejezéseket mind oly szerencsésen adja vissza, hogy az eredeti szöveget véljük asztalunkon feküdni. Ezt a fordítást vetette össze Nisard, Burnouf fordításával, melyben a magyarázat mélysége és helyessége, a tudás szabatosága, a jegyzetek értéke elsőrangú.

¹⁾ Uralkodott 1447-től 1455-ig.

²⁾ Született 1468-ban, meghalt 1549-ben.

³⁾ Scripsi hos commentarios, non exscripsi.

⁴⁾ Oeuvres complètes de Tacite. Paris, 1860. 1. 1.

A német tudományos irodalom egyik kiváló kincse, Tacitusnak Bekker-féle alapos tanulságos kiadása. (Lipsiae, 1831.) Minden commentálást, melyet előtte komoly tudósok végeztek, fel egész Lipsiusig, bírálatilag értékesít. Bámulatos a gond, szorgalom és tanultság, mely a római világ nagy ismerőjének írói személyiségét, a nyelvészt, régiségbúvárt, történettudóst és jogászt egyaránt jellemzi.

A magyar irodalom sem szegény Tacitus dolgában. Részt vett a nagy classikus ismertetésében a többek közt Szenczy Imre, Czuczor Gergely, Petrovics Ferencz, Télfy Iván, Thewrewk Emil, Gyomlay Gyula, Némethy Géza s az *Értesítők* több derék munkása.¹⁾ Igen csinos az a tanulmány, a melyet gr. Szécsen Antal írt Tacitusról.²⁾ E nagy történetíró műveit most már *egész terjedelmökben* élvezheti a magyar közönség Csiky Kálmán egyetemi tanár tanulságos, egyöntetű, jó magyarságú hű fordításában,³⁾ melynek megjelenése kedves alkalmúl kínálkozik mai felolvasásomra,⁴⁾ melyben nem a classica philologia, hanem a szerény romanista nyilatkozik.

*

Sajátszerű, hogy a római *jog*-irodalom fejlődésére és felvirágozására kedvező hatást gyakoroltak a beolvadó idegenek. Újító és felfrissítő áramlat követte őket a forumra.

A görögök útján *babyloniai* jogelvek kerültek Rómába. Az *egyiptomi* befolyást meglepő világításba helyezik a papyrus felfedezések, melyek már három nagy kötetben forognak közkezen.⁵⁾ A *syriai* és *phoeniciani* hatást Berytus közvetíté.

Az ázsiai és afrikai eredetű jogtudósok és államférfiak, pl. Salvius Julianus, Caecilius Africanus, Papinianus és Ulpianus, Rómában a vélemények, tisztai hirdetmények s fejedelmi

¹⁾ Bemutatja Latkóczy Mihály. Pallas-Lexikon, XV. köt. 881. l.

²⁾ Kiadta a Kisfaludy-társaság.

³⁾ Tacitus fennmaradt összes művei. Az eredetiből magyarra fordította, a szerző életrajzával s műveinek ismertetésével bevezette, jegyzetekkel s magyarázatokkal ellátta Csiky Kálmán egyetemi tanár. I. II. köt. Budapest, 1903. Lampel Róbert biz. 8-r. XXVII, 470 l., 2, 333 l.

⁴⁾ A t. szerző e tanulmányt a M. Tört. Társulat f. évi febr. 4-én tartott ig. választmányi ülésén olvasta fel. Szerk.

⁵⁾ Rajner főherczeg gyűjteménye értékes csomó az egyre gyarapodó tömegben. Corpus Papyr. archiducis Raineri.

rendeletek alakjában értékes adalékokat emelnek érvényre a népek közti jognak (ius gentium) elveiből. A peregrinusoknak része van abban, hogy a forumon még nem aludt ki a lángész, a görög bölcsészet pedig megadta a módszert, hogy a joggal nemcsak gyakorlatilag, hanem elméletileg is foglalkozzanak.¹⁾

A görög bölcsészet és a tartományokból érkező jogászság emelte magasra a római jogtudományt, *ugyanakkor*, mikor a többi szellemi téren már kimerültek bizonyult Róma.

A tartományokból érkezett s a tartománybelieknek is véleményező jogtudósok világraszóló működése mellett érthető, hogy a Digestákban foglalt remekjognak nem annyira az anyagát, mint inkább a formáját nyújtá Róma, s nem valamennyi jogtételt, hanem a tudományos *feldolgozást* adta a forum.

A Digesták tartalmához becses adalékokkal járult a jót megválogatni tudó befogadás (receptio). A Corpus Jurisban három világrész népeinek gazdasági érdekei találtak oltalmat.

Hazánk Királyhágón-túli területének akkori municipiumai épen úgy szóba jönnek ott,²⁾ mint Rhodusnak tengerészeti joga,³⁾ s a Nilus-parti védőgátak⁴⁾ épen úgy, mint az oázisok platán- és cziprus-ligetei.⁵⁾ Császári rendeletek tiltják, nehogy Antiochia daphnesi nagy szent gyönyörű ligetében a cziprusokat vagy Egyiptomban a platánokat kivágják, eladják. Miután ezek a rendeletek a *Codex*-be kerültek, általános szabályokká váltak. A jámbor szó hagyomány szerint azért védik a császári rendeletek a platánt, mert az úr Jézus előtt meghajolt, midőn a szent család Egyiptomba menekült. Jó, hogy ez az áhítatos legenda serkenté a népeket az erdőkímélésre, hiszen Plinius szerint az istenek legszebb ajándéka az erdő.

*

¹⁾ Jurisprudentia quod scientia sit, stoicae philosophiae debemus. *Vécsey Tamás*: Római jog, 95. l.

²⁾ *Vécsey*: Római jog, 89. l. Dig. 50. 15. 1.

³⁾ Dig. 14. 2. De lege Rhodia.

⁴⁾ Cod. 9. 38. De Nili aggeribus.

⁵⁾ Cod. 11. 77. De cupressis ex luco Daphnensi vel perseis per Aegyptum non excidendis. Honorius és Arcadius, továbbá Theodosius és Valentinianus császárok constitutiói olvashatók e helyen.

Mialatt a tartományi kitűnőségek szórványos megjelenése a jogirodalomban új életet és virágzást okozott, ugyanakkor a tömegesen érkező idegenek bekeveredése a római szépirodalomra nem volt kedvező. Septimius Severus, mielőtt császárrá lett, kitűnt mint jogtudós, de a latint oly idegen hangsúlyllyal ejtő ki, hogy a tanácsban csak azért nem mosolyogtak rajta, mert remegtek tőle.

Itáliának új jövevényei megtanultak ugyan latinul, de a beszédbe mindég több-több barbár szó, szólásmód s mondat-szerkezet csúszik be. Ennek folytán romlik a nyelv, hanyatlik az ízlés. Az idegen behatás következtében változik nemcsak a viselet és szokás, hanem a gondolkodás és érzelem is. Ebből magyarázható meg, hogy Ovidius után, ki az aranykort bezárja, irodalmi *ezüstkor* következik.

*

Az ezüstkorszak *történeti* irodalma távol áll a Julius Caesar vagy Livius stilusának magas színvonalától.

Minden teremtető erő és történetbölcészeti kritika nélkül gyűjtögeti az udvari történeteket sőt mendemondákat Suetonius.

Szónokiasan inkább, mint alaposan írja le Nagy Sándor hadjáratait Curtius Rufus, talán Seneca kortársa.

Sok becses adatot, de egységes vezéreszme nélkül közöl Gellius.

Van azonban az ezüstkör történetírói közt kivételesen elsőrangú is. Ez Tacitus, az ezüstkorszak, sőt Róma minden korszakának legnagyobb történetírója, a ki tollával, érzelmeivel s egész életével kiérdemelte nagyrabecsülésünket.

A Medici-könyvtár I. codexe szerint a mi történetírónk teljes neve *Publius Cornelius Tacitus*.¹⁾ Ezzel szemben nem érdemel hitelt Apollinaris Sidonius, a ki *Gaius Cornelius Tacitus*-nak nevezi.²⁾ Különben legtöbbször előnév nélkül említettik. Így említi őt legjobb barátja Plinius, az ifjabb, a ki számos levelet írt hozzá.³⁾ Együtt indítványozták a tanács rendeletéből

¹⁾ Pauly's Realencyklop. Stuttgart, 1901. IV. köt. 1566. l. — *Ulrich*: De Taciti vita et honor. Würzburg, 1879.

²⁾ Finály *Caius* előnevet ír szótárában; Csiky Kálmán is így nevezi. (I. köt. IX. l.)

³⁾ Körülbelül tíz év volt köztük a korkülönbség.

Marius Priscus volt afrikai proconsul vád alá helyezését a tartomány kizsárolása miatt. Együtt szereztek erkölcsi elégtételt a polgárságnak, hogy a bűn nem marad büntetés nélkül.

Plinius és Tacitus együtt vannak megtisztelve Dasumius végrendeletében is.¹⁾

Valószínű, hogy Tacitus az ékesszólást Quintilianustól tanulta, az pedig több mint valószínű, hogy történetírói módszerét Thukydides műveinek olvasása fejlesztette.

Vezéreszméi s uralkodó érzelmei azt mutatják, hogy lelületét a Zeno bölcsészete edzette meg. Az ünnepekt Helvidius Priscus ismertetésekor úgy dicsóíti annak *stoikus* jellemét, hogy ha nem szegődött is a porticus kizárólagos követői közé, de eszményképét a stoikus férfuban tiszteli.²⁾ Zeno jut eszünkbe, midőn azt írja Tacitus Agricoláról, hogy a bölcsészettel való foglalkozásból megtanulta azt, a mi a legnehezebb, t. i. az *önuralmat*.³⁾ Zenora gondolunk akkor is, mikor azt írja Tacitus Agricoláról, hogy élvezte az igazi boldogságot, mely az *erényességben* rejlik.⁴⁾

Tacitus hazáját szolgálni Vespasianus (Kr. u. 69—79) alatt kezdte. Titus (79—81) idejében halad. Domitianus (81—96) korában emelkedik. Hihetőleg 90—92 közt kormányozta a belgák területét, hol egykor az ő apja is viselt tisztséget. Nerva (96—98) alatt lett időközi (suffectus) consul. Traianust nem sokkal élte túl. Tacitus a consuli méltóságot viselő Agricolának leányát 77-ben eljegyezte, 78-ban nőül vette, kinek édes anyja, Domitia Decidiana is kiváló asszony volt. Erényeiről nagy tisztelettel beszél Tacitus. A házasságról azt mondja, hogy az dísz és erőt ad a haladni törekvőnek!⁵⁾

¹⁾ Vécsey: Római jog, 481. l. Dasumius, a S. C. Dasumianum indítványozója, Kr. u. 108-ban készíté ránk maradt végrendeletét, melyben hagyományokkal tiszteli meg barátait, köztük Plinius Secundust és Cornelius Tacitust.

²⁾ Hist. IV. 5. Helvidius Priscus a bölcséletnek azokat a tanítóit követte, a kik csak az *erényt* tartják szépnek, csak a *bűnt* tartják rút-nak (sola bona quae honesta, mala tantum quae turpia), ellenben a fényt, rangot, hatalmat s egyebet, a mi a lelki nemességén kívül esik, sem a jó, sem a rossz közé nem számítják. Ilyesmi iránt közönyösek.

³⁾ Agricola, c. 4.

⁴⁾ Agricola, c. 44.

⁵⁾ Agricola, c. 6. Matrimonium ad maiora nitenti decus ac robur.

Boldog házassága hihetőleg nem maradt meddő. Erre mutat az, hogy a harmadik század végén uralkodó császár, M. Claudius Tacitus, a nagy történetíró úgy említi mint felmenőjét (parentem suum). A dúsgazdag, művelt és komoly császár ¹⁾ csak félévig uralkodott ugyan, de talált időt annak elrendelésére, hogy ősenek műveit és arczképét minden nyilvános könyvtár megszerezze. Maga gondoskodott a másolatok készítéséről. Akkor még meg volt Tacitus arczképe és minden műve. De fájdalom, a becses művekből sok elveszett, s a megmaradt szöveg is hézagos.

TACITUS MŰVEI.

Tacitus ránk maradt műveit java férfikorában dolgozta ki. Erejének kipróbált érettségével írt. Innen a sok tapasztalati igazság és életbölcesség, mely velős mondatokban száll szájról szájra s szolgál idézetül.

Consuli méltósága alatt (97) írta meg legvonzóbb művét *Agricolát*.²⁾ A derék helytartó brit hadjáratát oly közvetlen szemléletességgel rajzolja le, hogy hihetőleg személyesen ott volt vele a helyszínén, hiszen a proconsult, a hadtestparancsnokot kísérni szokták a hadosztályparancsnokok, tisztek és segédtiszték.

Abban a világhírű magánrajzban, melyet apósáról Agricoláról készített, élénk a színezés, ékesszóló az előadás. A kit ábrázol, az nemes és igaz, büszke és gyöngéd.³⁾

Agricolának bölcs taktikája volt, hogy bár »mindenről tudott, de nem fenyített mindenért. Kisebb vétségekkel szemben elnézést gyakorolt, de a nagyobbakra szigorú alkalmazott. Nem kívánt mindég büntetni, gyakran beérte a megbánással is.«⁴⁾

¹⁾ Vir gravis et literatus.

²⁾ *De vita et moribus Iulii Agricolae*. Nincs bebizonyítva, hogy ez nem Tacitus műve. Agricolának egyik francia fordítása Florenczben 1829-ben jelent meg. Fordítá N. L. B. t. i. *Napoléon Louis Bonaparte*.

³⁾ Maga Tacitus is gyöngéden adja elő Agricola halálát. »Elköltözésén érzett keservünkön fölül növeli bánatunkat az is, hogy betegágyánál ülnünk, a haldoklót ápolnunk, nézésével s ölelésével eltelnünk nem engedte a sors.« Talán helytartó volt ez időtájban a belga földön, vagy talán önként vonult a vidékre, hogy távol legyen a zsarnok Domitianustól. Bármi okból, de Rómától távol volt, midőn Agricola meghalt.

⁴⁾ Agricola, c. 19.

Valóban oly okos elv, mely nemcsak a *táborban*, hanem az *iskolában* is czélszerű.

Agricolát csakhamar követte 98-ban *Germania*.¹⁾

Már Julius Caesar és az idősb Plinius is írt a germánokról, de Tacitus nem a mások kész munkájából, hanem közvetlen szemléletből és tapasztalásból közli a nyers néptörzsek szokásait, erkölceit, köz- és magánéletét. Akkor kezdett megismerkedni a germánokkal, mikor apja Belgiumot igazgatta.²⁾

Valóban büszke lehet a német nemzet, hogy történetéhez a bevezetést Tacitus írta meg, szép, folyékony, világos, természetes nyelven, jóakaró indulattal. Wenzel mindég nagy elismeréssel emlegette előttünk a Germaniát s olvasására buzdított, sőt kedvet ébresztett. Valóban érdekes a panorama, melyet Germania feltár a törzs-szervezet korának jogéletéből.

Voltaire szerint Tacitus azért írta e művet, hogy önvédelmi impulzust nyerjen belőle Róma. Hadd ismerje meg a népeket, melyeket fékeznie, sőt legyőznie kell, ha nem akar beolvadni. Az ellenséget nem szabad kicsinyelni, hatalmi eszközeit, erkölcsi és gazdasági erejét, fény- és árnyoldalait jól meg kell ismerni.

Tacitus Germaniájában a színezés melegebb, az eszményítés szebb, mint a milyet a félig még vad állapotban, törzs-szervezetben élő nyers nép megérdemel. De Tacitus is azt tartja, hogy az erény az ellenségben is dicsérendő,³⁾ különösen ha e dicséretnek hátulsó gondolata az, hogy könnyelmű honfitársaira rápirítson s őket is hasonló erények követésére buzdítsa. Nem vakítja őt el az idegenek iránti előszeretet, nem rokonszenvez az ellenséggel, nem árulja el hazáját, sőt a hazafi beszél belőle akkor is, mikor gáncsol, hibáztat s elkárhoztat.⁴⁾ Jobb erkölcsöket kíván Rómának, midőn pl. azt mondja, hogy Germaniában a szemérem oltalma alatt élnek a nők; színjátékok csábjaitól, lakomák izgalmaitól el nem kábulva, meg nem mótelyezve. A szemérem áruba bocsátása nem nyer bocsánatot.

¹⁾ De origine, situ, moribus ac populis Germaniae.

²⁾ Belgicae Galliae nationes procurans.

³⁾ Laudanda et in hoste virtus.

⁴⁾ Érdekes a Germ. c. 33.

Senki nem nevet a bűnön s a vesztegetést és megvesztegethetőséget nem nevezik korszellemnek. Keserű célzatossággal mondja, hogy többet érnek ott a jó *erkölcsök*, mint másutt a jó *törvények*.¹⁾

A finn- atyafiság szószólóit közelről érdekli, a mit Tacitus az említett néptörzsről ír. Mondhatom, az *ilyen* atyafisággal nem szoktak dicsekedni. Azt írja a finnekről, hogy borzasztó vadságban s utálatos szegénységben tengődnek; nincsenek fegyvereik, lovaik, házi tűzhelyeik; fűvel táplálkoznak, nyers bőrökkel ruházkodnak, a pusztta földön hálnak, a kis gyermekeket összefűzött fagalyak közé dugják el. Együgyűségükben boldogabb állapotnak tartják ezt, mint földet művelni, házat építeni, maguk és mások vagyonát remény és félelem közt kezelni.²⁾

Hazánk mai területén több római tartomány feküdt. *Pannónia, Dácia*; a jogilag ide tartozó *Dalmácia* már a Caesároknak is e néven hódolt. Róma polgárosítja e vidéket, hova később őseink telepedtek.

Bár a műveltséget, melyet Róma hozott ide, korán megszakítja a népvándorlás, és a rómaiak pannóniai, dáciai s dalmáciai intézményeit a nagy átalakulások eltörölték, még sem érdektelen ránk nézve a közlemény, habár futólagos is, mely ezt a vidéket érinti, hol őseink megszálltak. Az ó-kori államalkotó hatalomnak, Rómának, a *magyar nemzet* itt az állandó örököse. Földünknek multja és az a népség, mely valaha itt lakott, nem lehet előttünk közönyös, főleg ha Ulpianus vagy Tacitus hozza szóba.

A kit szeretünk, annak multjáról a legkisebb értesítést is örömmel fogadjuk. Nekem örömet okoz Ulpianus néhány szava, melyet hazánk Királyhágón-túli részéről, akkori nevén Dácsiáról, mond.³⁾ Traianus első coloniája Mehádia táján, a

¹⁾ Germ. 19. »Numerum liberorum finire aut necare flagitium habetur, plusque ibi boni mores valent quam alibi bonae leges.« Bizonyára a *lex Julia* és *Papia Poppaea* lebegett szemei előtt, intésül az elfajult római polgárokhoz.

²⁾ Germ. 46.

³⁾ Dig. 50. 15. 1. 3. és 4. — Hunyadi Album, 153—159. II. *Vécsey Tamás*: Erdély a remekjogban.

Csernapatak melletti *colonia Zernensium*. Védte a Traianus hídját. Távol a határ fegyveres védő-övétől, a mai Várhely környékén *Zarmisegethusa*. Egykori területén ma tizenkét oláh falu fekszik. Kolozsvár helyén virágzott a *colonia Napocensis*. Fegyveres védbástya a barbárság határán. *Colonia Apulensis* később Alba Julia. Itt készült a dácziai sereg számára a ruha, sátoptakaró szövet. Gyulafehérvár körül óriási rommező tanuskodik Apulum hajdani nagyságáról. Torda vidékén *Patavissa* állandó táborhely. Az említett városok előőrsei a birodalom nagyhatalmi állásának, kiinduló pontjai a római műveltség és szokás hódításának, érdekes forumai a római jognak.

Beszéli Tacitus, hogy a dalmáciai, pannóniai és moesia-i legiók segítették Marcus Salvius Othot, a rövid uralkodású császárt a trónra.¹⁾ Az ő parancsa mozgósította Pannónia és Dalmácia négy legióját. Neronak volt egykor híve mind a négy s élvezte Nero kegyeit, kitüntetéseit. Ez időből eredt vonzalmuk Nero fiatalkori víg barátja, M. S. Otho iránt. Midőn Vitellius Otho ellen tört, a megtámadott Othonak hívei feltétlenül bíztak Pannónia, Dalmácia és Moesia²⁾ érintetlen seregében. Dalmáciából különben nemcsak a sorhad, hanem a haditengerészet is újonczozott.³⁾

A dákokban nem szoktak bízni. Tacitus azt mondja, hogy a dák »kölcsonbe adott és kapott« csapásokkal tette híressé nevét.⁴⁾ A dák nép soha sem volt megbízható, minden mozgalomra könnyen felkavarodott.⁵⁾ Lázadásra bátorítá fel a gallokat az álhír, hogy a rómaiak moesia-i és pannóniai téli táborait körülfogták a szarmaták és dákok.⁶⁾ Az ily hamis hírek gyorsan terjedtek s találtak hitelre a dákoknál, kiket végleg csak Traianus győzött le.

Midőn Vespasianust karolta fel a szerencse, Vitellius ügye balra fordult. A három moesia-i legió csatlakozásra hívta fel a pannóniai hadtestet, mely habozás nélkül sorakozott

¹⁾ Hist. I. 76.

²⁾ Moesia a mai Bulgária és Szerbia.

³⁾ Hist. II. 11. 32. és III. 50.

⁴⁾ Hist. I. 2.

⁵⁾ Hist. III. 46.

⁶⁾ Hist. IV. 54.

Vespasianus hadi jelvényei alá. Az egyesült moesia-i és pannóniai seregek magukkal vonták a dalmáciai katonaságot is.¹⁾ Ezzel Vitellius ügye még rosszabbra fordult²⁾ s a Flaviusok kezébe került a főhatalom.

Tacitus a két első Flavius császárról minden legkisebb részrehajlás nélkül ír a történeti könyvekben (*Libri Historiarum*), melyek oly sajnálatos csonkítással jutottak az utókorra. Erkölcsi komolyság, sőt szigor szól minden nyilatkozatából.

A harmadik Flavius, t. i. Domitianus iránt kiméretlen. El nem titkolhatja a »fenséges gyűlöletet«, melyet a zsarnokok ellen érez.

Ámbár maga mondja Tacitus, hogy családjának fényét és méltóságát Domitianus növelte,³⁾ őt mégis megvesztegethetetlenül elítéli. Mert Tacitus bűnnek tartja a zsarnokságot; pedig ki volt kegyetlenebb zsarnok mint Domitianus, uralkodásának három utolsó évében. De bármilyen zsarnok volt is Domitianus, az kétségtelen, hogy Tacitus lelki nemessége és erkölcsi komolysága mellett minden megfigyelése a mit közöl: lélektani, beható és megbízható. Ő nem egyszerű *elbeszélő* (narrator), még kevésbé *szépitő* (exornator). A történetírás: bíraskodás. Ez a bíraskodás pedig csak lesújtó lehet a zsarnokra, a ki üldözte Junius Rusticust, mert Trasea Paetust dicsérte, a kire Nero azért gyanakodott, mert a tanácsban hallgatott s nem szavazott. Üldözte a stoikus bölcsészt Herennius Seneciot, mert a köztársaság hajthatatlan hívének Helvidius Priscusnak életrajzát magasztalólag írta meg.

Tacitus nem kevésbé gyűlölte a zsarnokságot, mint utálta a meghunyászkodást, hizelgést, képmutatást. Különösen megrovandónak találta a tanácsurak szolgálalkúségét.⁴⁾ Elkecserebbe mondja, hogy voltak tanácsosok, a kik nem átalották porkoláb-szolgálatot végezve, sajátkezüleg vezetni a börtönbe Helvidiust és bemocskolni kezüket az ártatlan Senecio vérével.⁵⁾

¹⁾ Hist. II. 86.

²⁾ Hist. III. 12.

³⁾ Hist. I. 1. *Dignitas nostra a Domitiano longius protracta.*

⁴⁾ *Annal. XIV. 64. »neque silabimus si quod senatusconsultum adulatione novum aut patientia postremum fuit.«* Csiky erőteljes fordítása szerint: »nem hallgatom el, ha a tanács a talpnyalás módjában valami újat, vagy a meghunyászkodás szélső elfajulását fogja mutatni.«

⁵⁾ *Agricola, c. 45.*

Megfélemlíteni akarta Domitianus Rómát, midőn az iratokat, melyek Helvidiust és Traseát dicsőítették, a hóhér kezével égetteté el azon a helyen, a hol valaha a szabad római nemzet gyűlésezett. Mintha az iratokkal együtt meg lehetne égetni a nemzeti ellenállást, az alkotmányt s az emberi nem lelkiismeretét.¹⁾

Domitianus nemcsak palotájában, hanem egész Rómában szóltan, néma, hallgatag engedelmességet követelt. Felfüggeszté a szólás szabadságát.

Gróf Szécsen írja, hogy ő rá feledhetetlen hatást gyakorolt az a jelenet, midőn Deák Ferencz, a ki Tacitust tudta és kedvelte, az 1839/40-iki országgyűlésen, a Bécsből megtámadott szólásszabadság szent ügyében idézte Tacitusnak Domitianus korát jellemző, de szomorú hűséggel akkor hazánkra illő szavait: »Példátlan jelét adtuk a türelemnek. Atyáink a szabadsággal éltek vissza, mink a szolgai meghunyászkodásban megyünk a legvégsőig. Az aljas feljelentőktől tartva, nemcsak beszélni nem mertünk, de figyelni sem bátorkodtunk. Még az emlékező tehetséget is elveszítettük volna, ha úgy bírtunk volna feledni, mint hallgatni.«²⁾

Azt sem bocsátja meg Tacitus a zsarnoknak, hogy Agricola sok szép tervét épen azért nem valósíthatta meg, mert a kényúr féltékeny volt Agricolára, sőt gyanakodott rá; pedig minden igaz ok nélkül, mert Agricola törvénytisztelő s hűséges polgár volt. Tacitus mesterileg ecseteli a képet, melyen a gyanakodó császár s a kegyvesztett nagy polgár áll, a ki kerültse balsorsának hiu felidézését, mely őt mátyrrá tette volna. Ezért nem hitte el Tacitus, hogy Agricola a császárnak ürügyet adott volna a megmérgeztetésre, de az bizonyos, hogy az udvar türelmetlenül leste a halálhírt, s ennek hallatára a császár örült, mert többé nem kell félnie, hogy a népszerű

¹⁾ Agricola, c. 2.

²⁾ Agricola, c. 2. »dedimus profecto grande patientiae documentum; et sicut vetus aetas vidit quid ultimum in libertate esset, ita nos quid in servitute, adempto per inquisitiones etiam loquendi audiendique commercio; memoriam quoque ipsam cum voce perdidissemus, si tam in nostra potestate esset oblivisci quam tacere.«

Agricolát többre becsülik, mint a *fejedelmet*,¹⁾ a ki nem kisebb bajt látott abban ha a polgár *kitűnik*, mint ha *vétkezik*.²⁾

Domitianus szigorú és kegyetlen volt, de igaza van Lampridiusnak, hogy előnyösebb a közönségre a *rossz* uralkodó jó környezettel, mint a *jó* uralkodó *rossz* környezettel. Domitianusnak sikerült az állam szolgálatába vonni sok jeles férfit. Alatta emelkedik magasabb tisztségre az ifjabb Plinius és az idősebb Traianus. Ekkor lett *praefectus urbi* a törvények érdemes magyarázója Pegasus. Ekkor viselte a consuli méltóságot Nerva, Traianus, Agricola, és respondeált Juventius Celsus. Ime mily fényes szószólói Tacitus állításának, hogy rossz uralkodó alatt is élhetnek derék polgárok.

Domitianus zsarnoksága uralkodásának három utolsó évében borzasztóan növekedett, úgy hogy végtére kifogyott Róma államférfiainak béketűrése. A jobbak, köztük Tacitus is, Nerva körül csoportosulva, megszabadítják hazájokat a zsarnoktól s előidézik a jobb időket, az Antoninusok fénykorát, melyet Nerva, Traianus és Hadrianus uralkodása előzött meg.

Nerváról beszélve mondja Tacitus, hogy előbb a principatus és a közszabadság egymással összeférhetetlennek látszott. Az ellentéteket Nerva bölcsen elhárította s a princeps *hatalmát* és a polgárok *szabadságát* egymással kibékítette.³⁾ Tacitus legmelegebben üdvözi a gondolatok közlésének szabadságát. Most már lehet írni épen oly ékesen, mint szabadon, s megkezdé művei sorozatát *Agricolával*.⁴⁾

Tacitus műveit átmelegíti a forró honszeretet. Ékíti az erény és szabadság kultusza. Az ő hazafias eszményképe ugyan a régi szabad köztársaság a nagy Scipiókkal, de belátja, hogy annak minden előfeltétele bomlásnak indult Augustus óta. Látja hogy a mi elmúlt, vissza nem jó. Ezért békül ki a

¹⁾ Agricola, c. 39. »id sibi maxime formidolosum *privati* hominis nomen supra *principis* attolli.«

²⁾ Agricola, c. 5. »nec minus periculum ex magna fama quam ex mala.«

³⁾ Agricola, c. 3. »res olim dissociabiles miscuerat, principatum et libertatem.«

⁴⁾ Hist. I. 1. »ubi sentire quae velis et quae sentias dicere licet, pari eloquentia ac libertate.«

nemzeti fejedelemséggel, melynek fényében s hatalmában a senatust részesítik a jó császárok.

A nemes római jellem, önérzet és erény, melyet Nerva a trónra vitt, jó időket derített a birodalomra. Virágzásnak indúl Pannónia, Dácia, Dalmácia. Jön egymásután öt uralkodó. Egyik sem taszított le a trónról. Mindegyik tisztességes és dicsőséges. Ha nem is köztársasági alkotmányt, de társadalmi szabadságot, jogrendet s jólétet élveznek a polgárok. Az uralkodás tényleg dyarchikus, t. i. a fejedelem és a senatus osztozik a főhatalomban.

A nemzet alkotmányos befolyását intézményileg kellett volna biztosítani. De mint Augustus, Vespasianus és Titus alatt, úgy Nerva s Traianus alatt is csak a fejedelem *személyes kiválósága*, nem az alkotmány *biztosítékai* védtek a szabadságot, a polgárok békéjét és boldogságát.

Az Évkönyvek (Annales) lapjain közli Tacitus Róma történetét, az előidőkre vetett rövid visszapillantás után, Tiberius-tól Neroig bezárólag. Traianus uralkodásának vége felé (115—117) bocsátá közre e művét, mely az ő írói pályájának délpontját örökíti meg. Ebben érvényesül igazán Tacitus kiváló írói egyénisége. Nemes haraggal tölti el, hogy nemzetén annyi örült uralkodhatott. Komor, véres jelenetek váltakoznak a sötétszínű tragikus eseményekkel, melyek folyamán Tacitus a jót és *férfias* érdemeket tiszta világításba helyezi s oltárt emel a *női* erényeknek. Az *édes anyai* kép (mater liberis honorata) előtte szent. Most Agricola édes anyja Julia Procella, s neje Domitia Decidiana szűzies tisztaságát csodáljuk, majd Vitellius áll előttünk, kinek dicsőséges tündöklő diadalmenetében azt tartja legszebbnek Tacitus, hogy midőn a triumfáló császár a Capitoliumon mindenekelőtt *édes anyját* veszi észre, hozzá megy, fiui tisztelettel megöleli s *Augusta* névvel tünteti ki. Az erényes hitvestársak balsorsát meghatottság nélkül nem olvashatjuk. Seneca neje Pompeia Paulina, ki Nerótól halálra ítélt férjét nem akarja túlélni (tu mortis decus mavis),¹⁾ úgy mint azok az ártatlan hitvesek, kik tiszták maradtak s vérig sértve

¹⁾ Ann. XV. 63.

taszítottak el olyan férjektől, mint Tiberius, Claudius, Nero, dicsfényben állnak Tacitus ítélőszéke előtt.

*

Tacitus mesterileg közli az eseményeket s ezekhez termékeny, megragadó gondolatokat fűz. Az események elbeszélésébe szellemes észrevételeket, jellemző megjegyzéseket, gyönyörű elvmondásokat sző, melyeket sajátyszerű tömörségökben századok óta idéz a politikus és szónok.

Röviden, néha rövidítéssel beszél. Ezért ered tőle annyi szálló ige.¹⁾

Megvan műveiben a komoly felfogás, az érzelmek fenköltisége és őszintesége, a gondolatok magasztossága. Megjegyzései helyesek, találók. Stilusa csupa erő, előadása férfias, hangja művészi. Az ellentéteket élesen állítja szembe. *Sola bona quae honesta, mala tantum quae turpia.*²⁾ Feketébben lát s fukarabb az elismerésben mint Sallustius. Jéghideg formát tud adni izzó erkölcsi gyűlöletének, mely lelkében forrt minden ellen a mi zsarnoki vagy szolgai, hatalmaskodó vagy meghunyászkodó. Az erkölcsi jónak kedvelése és az erkölcstelenység feletti felháborodás mutatja lelkületét, s ítéleteinek mégis nyugodt, előkelő, igazságos formát tudott találni.

Tacitus adatai már önmagukban mélyen hatnak, de a fokozottabb hatást nem az elbeszélte történet világraszóló volta, hanem az író egyéni és irodalmi jelleme és sok becses reflexiója

¹⁾ Sine ira et studio. (Annal. I. 1.)

Occultior non melior. (Rövid három szóval jellemzi Pompeiust, mondván, hogy Mariusnál és Sullánál leplezettebb, de nem jobb. Hist. II. 38.)

Oderint dum metuant.

Honesta mors turpi vita potior.

Prospera omnes sibi vindicant, adversa uni imputantur (a háborúban).

Dissimulatione famae famam auxit.

Omnia scire non omnia exequi.

Parvis peccatis veniam, magnis severitatem accommodare.

Iam domiti ut pareant, nondum ut serviant.

Tardiora sunt remedia quam mala.

Contemptu famae contemni virtutes.

Suum cuique decus posteritas rependit.

Punitis ingeniis gliscit auctoritas (a szellemi erők tekintélyét növeli az üldözés).

²⁾ Tacitus: Hist. IV. 5.

idézi elő. A jogos kritika — mondja Szécsen — »nem szünteti meg, alig gyöngíti Tacitus műveinek azon varázsát, melylyel századokon át lelkesítőleg, lélekemelőleg, vigasztalólag hatottak a legválságosabb időkben.«¹⁾

Én sem tudom feledni ifjúkori legszebb óráimat, midőn ezelőtt negyvenkilencz évvel, Eperjesen a collegiumban, Tacitus Agricoláját tanultam. A stoikus bölcsészet híve Vandrák András, meggyőzően, tanulságosan, szépen magyarázta a jellemet fejlesztő, a lelket nemesítő eszméket. Azóta folyvást él bennem Tacitus nagyrabecsülése, de nem tűnt el a hála sem, melyet érzek a classikusok lelkes commentátora, egykori tanárom, Vandrák András iránt.²⁾

A kritikának elhiszem, hogy Tacitus, a ki nemcsak a politikai, hanem az erkölcsi *szabadságot* is imádja, talán kelletnél többet lát függőnek a *végzettől*, mely az emberek felett uralkodik. Azt azonban a végzet uralkodása mellett is megengedi Tacitus, hogy az ember elkerülheti mind az elaljasodást, mind a veszedelem felidézését, s úgy járhat el, hogy ne váljék se oktalanul daczossá, se megalázkodó talpnyalóvá. Szerinte lehetséges a rideg konokság és a dísztelen alázatosság közt a nagyravágyástól és veszélyektől egyaránt biztos középúton haladni.³⁾

Kár, hogy Tacitus a zsidókról és keresztyénekről jobban nem informáltatta magát. Igaz, hogy az ős keresztyénség a római társadalom *átalakítására* volt hivatva, de nem erőszakkal, nem forradalmi úton, hanem vallás-erkölcsi eszközökkel. Igaz, hogy a keresztyének *bűneik* bocsánatáért könyörögtek a Miatyánkban, de a római *büntetőtörvények* ellen nem vétkeztek. Hogyan hihette el Tacitus a keresztyénekről, hogy az emberi nemet *gyűlölik*, hiszen a keresztyénség csupa *szeretet*.⁴⁾

Az is igaz, hogy a *csodák* felsorolásánál azok hihetetlenségét határozottabban kiemelhetette volna. De hát ki nem hitt akkor a csodákban?

¹⁾ Szécsen Antal: Tanulmányok. Budapest, 1881. Tacitus, 1—36. ll.

²⁾ Vécsey Tamás: Emlékbeszéd Vandrák András felett. Budapest, 1886.

³⁾ Annal. IV. 20.

⁴⁾ Annal. XV. 44.

Az istenek *haragját* igen, de *jóságát* nem emlegeti. Hazája szenvedéseit ecsetelve állítja, hogy az istenek, ha nem örködték is Róma fölött, de arról gondoskodtak, hogy Róma bűnhődjék. Tacitus is erős *bosszuálló* istent hitt.

Az istenek védő, segítő kezét nem látja. Komor lesz. Némely szerencsétlenség oka: *fatum et ira dei*.¹⁾

E nagy ember lelki borongása is bizonyítja, hogy a világnak szüksége volt az Istenségről olyan fogalomra, minőt Üdvözítőnk tanított s az evangélium ma is tanít.

Tacitus még nem sejtette, de Constantinus már belátta, hogy a keresztyénséget nem nélkülözheti az emberiség. Az evangélium adott a birodalomnak új erőt, a társadalomnak jobb erkölcsöket, a sorsverte embereknek menedéket és vigasztalást. Másrészről az is tagadhatatlan, hogy a keresztyénség a római világbirodalom által lett világvallássá, hatalmassá, nemcsak a hit, hanem a tudomány és művészet terjesztőjévé.

Tacitus tiszteletet parancsoló remek képírója a kornak. A legnemesebb és legtiszteltebb írók közé tartozik, még akkor is, ha megengedjük, hogy művei itt-ott némi hibáktól nem mentesek. Igazat *akar* mondani s igazságosan *akar* itélni, ha nem teljesül is akarata mindég. Hű képet akar nyújtani a zordon időkről, végzetes eseményekről s a hatalom örültjeiről. Szívéhez Cremutius Cordus, a ki Brutus és Cassius magasztalásáért halt meg, Helvidius Priscus, Trasea Paetus, Herennius Senecio jelleme áll közel.

Benne éri el a római történetírás tetőpontját. Az utódok meg sem közelítik.

Tacitusra vonatkoztatják Quintilianus eme mondását: »Korunknak egyik dísze az a historikus, a kit mindnyájan ismerünk s a kiről a későkor beszélni fog« (qui olim nominabitur, nunc intelligitur).²⁾

Ha nem róla mondatott volna is, de rá illik. Nevét beírta a római örökkévalóságba. Életét folytatja műveiben.

¹⁾ Hist. IV. 26.

²⁾ Quintilianus: Instit. orat. 10. 1.

TACITUS MAGYAR FORDÍTÁSA.

Csiky Kálmán teljesen közli Halm szövege nyomán mind azt, a mi Tacitusból ránk maradt.

Az első kötet az *Évkönyvek*-et adja, a második kötetben vannak a *Történetek*, *Agricola élete*, *Germania* és a *Beszélgetés a szónokokról*.¹⁾

A Halm-féle iskolai kiadás, Csiky fordításának alapja, a kritikailag *elfogadott* szöveget adja. Az *Évkönyvek* elvesztett részeit itt-ott más források felhasználásával pótolta a fordító; nem azért, hogy az eredetinek a szakadékokban elvesztett kincseért kártalanítson, hanem csupán a történelmi események megszakadt fonalának összekötése végett. A *Történeteknek* az ötödik könyv közepétől végig elvesztett szövegét nem pótolhatja senki, mert ott semmi folytatólagos töredék nem maradt ránk s így bele kell nyugodnunk abba a veszteségbe, hogy az elbeszélés folyamata mindjárt Vespasianus uralkodásának kezdetén megszakad.

Tudóshoz illő szerénységgel jegyzi meg Csiky, hogy távol áll attól a hittől, mintha fordítása *minden igénynek* megfelelő volna. Nem forgott szeme előtt az, hogy a gymnasiumi tanulók előkészületre használják a fordítást, hanem hogy az érettebb ifjúság *magánolvasmányul* használja, s a szép-prózáat kedvelő művelt közönségnek kezébe adja a történelmi remekművet.²⁾

Csiky értékes tanulmányban vázolja Tacitus életrajzát és körvonalozza műveit. (IX—XXIV. ll.)

A fordítást, a hol szükségesnek véli, jegyzetekkel kíséri, és pedig a lapok *aljára* mutat a csillag.

Valamint Halm kiadásában minden egyes könyvnek summáját bevezetőleg mutatja a *breviarium*, úgy az egyes könyvek fordítását megelőzi a rövid *tartalom*. Befejezésül pedig minden egyes könyvhöz a *magyarázatok* járulnak. Ujabb

¹⁾ A *Dialogus de oratoribus* című értekezést a kritika nem tartja Tacitus művének. Ehez a véleményhez hajlik Csiky is, de azért teljesség okáért a *Dialogus* fordítását is közli.

²⁾ A tanár és a tudós, a ki be akar hatolni Tacitus világába, nem nélkülözheti a Bekker-féle kiadást.

kiadás alkalmával jó lenne egy gondos *Lexicon Taciteum* mellékelése.

A *magyarázatok* kellő önmérsékléssel készültek, de jobb lett volna ezeket is a megfelelő lapok *aljára* nyomtatni. Alkalmatlan a keresgélés. Ezért a kényelmeteskedő olvasók mellőzik; pedig Tacitust haszonnal nem olvashatja commentár nélkül az, a ki fordításra szorúl.

A *magyarázatokat* a könyvek végén a szaktanárok is értékesíthetik a régiségtan, földrajz, éremtan és philologia körében. A köz- és magánjog megvilágítását célzó magyarázatok hagynak legtöbb kívánni valót. Csak egy példát idézek.

Azt olvassuk a fordítás I. köt. 139. lap 13. jegyzetében, hogy »Augustus Kr. e. 18-ban adta ki a *lex Julia de maritandis ordinibus* című törvényt, melylyel a nőtleniséget hátrányokkal sujtá.« Csakhogy ám azt a törvényt nem Augustus adta ki, hanem a közgyűlés (comitia) hozta, nem is 18-ban Kr. e., hanem 3-ban Kr. u. s nemcsak a nőtleniséget sujtá, hanem egész népesedési politikát tartalmaz. Augustus a megfogyott és elsatnyult római fajt regenerálni akarta. E célból a családi élet javítására törekedve, a nőtleniség, *férjetlenség* és *meddőség* ellen rendszabályokat tervezett, a házasság életnek s az apai-anyai érdemnek jutalmazását óhajtá (praemia maritorum). Joghátrány éri a coelibatust (poenae coelibatus) s jutalomban részesül a sokgyermekűség (favor polypaideias); pl. hogy a consulok közül az *választ* előbb tartományi kormányzóságot, az *ül* és *szavaz* előbb a tanácsban, a ki több gyermekű mint tisztvársa. A háromgyermekű apa a gabonakiosztásnál kétszerite nagyobb adagot kap. Ilyen és más efféle *jutalmakkal* kívánta Augustus buzdítani a polgárságot az apai kötelességekre.

De kevesen lelkesültek Augustus népesedési politikájáért. Erre mutat, hogy az érintett *törvényjavaslat* benyújtásához csak nagynehezen tudta kieszközölni a senatus előleges jóváhagyását (patrum auctoritas). *Ez történt Kr. e. 18-ban*; de ugyanebben az esztendőben a javaslat a *közgyűlésen megbukott*. A lovagok a szó szoros értelmében lezúgták. Szemökre is veti Tacitus, hogy erősebben védték vétkeiket, mint szabad-

ságukat. Az el nem fogadott javaslatot Augustus csak 21 év múlva, Kr. u. 3-ban nyújtá be ismét, csakhogy némi módosítással, s így szavazta azt meg a törvényhozó közgyűlés Kr. u. 3-ban s elnevezték a törvényt Augustus családi nevééről így: *lex Julia de maritandis ordinibus*. De ennek életbeléptetésére három évi halasztást (*vacatio legis*) rendelt a közgyűlés, mely halasztást Kr. u. 6-ban még két évvel meg kellett toldani, sőt Kr. u. 8-ban még egy évi újabb halasztást kellett engedni.

Mikor már az utolsó halasztás is lejárt, Marcus Papius Mutilus és Quintus Poppaeus Secundus consulok a *lex Julia de maritandis ordinibus* szigorú intézkedéseinek módosításáról és kiegészítéséről törvényjavaslatot nyújtottak be, melyben a magtalanság hátrányait enyhíteni, a családalapítás jutalmát pedig emelni akarták. A magtalan, a ki apai-anyai hivatásának meg nem felelt, a végrendeleti örökléstől elesik s az elejtett örökrészt (*bona caduca*) a nemzet (*populus*) mint mindnyájuk apja kapja meg.¹⁾ Az indítványozó consuloktól kapta a *lex Papia Poppaea* nevet ez a törvény.

A *lex Julia de maritandis ordinibus* és az ezt módosító és kiegészítő *lex Papia Poppaea* törvényt a közéletben együtt emlegették, amaz a *házassági rész* (*pars nuptialis*), emez a *háramlási rész* (*pars caducaria*). Célja a családi élet nemesbítése.

Előmozdítja a tisztességes *házasságok kötését*, tehát a házasságra nem lépésnek ígérese érvénytelen, és a házasságra nem lépés mint feltétel az öröklést sem fel nem függesztheti, sem fel nem bonthatja. Mintha oda sem volna írva. A gyermek házasságához megkívántató apai beleegyezés és a férjhez menő leánynak hozománynyal való ellátása ok nélkül meg nem tagadható; szükség esetén a hozomány-rendelés tárgyában a leány számára gyámot nevez a hatóság. Az *elválás nehezítése* céljából rendeli a törvény, hogy az elválást vétkeesen okozó feleség rövidséget szenved hozománya visszakövetelésénél, az elválást okozó férj pedig veszti a visszaadási huzamosabb határidőket s az ezek alatti hasznokat.

¹⁾ *Tacitus*: *Annal.* III. 28. Az eseteket fel kellett jelenteni s a feljelentők jutalomban részesültek.

A házasság kerülése és a meddőség joghátránnyal járt. A ki házasságon kívül (coelibatus) él, kivéven a jegyben járókat, továbbá a 25 éven aluli és 60 éven felüli férfiakat meg a 20 éven aluli s 50 éven felüli nőket, a végrendeleti örökség megszerzésére *egészen*, a ki pedig házasságban él ugyan, de magtalan, az *felerészben* képtelen (incapax). Az elejtett rész más jogosult hiányában a kincstárra (fiscus) száll.

A családalapítás jutalma részint köz, részint magánjogi. Magánjogilag érdekes volt a nőre, hogy a három gyermek születésének jutalmául (ius trium liberorum) kiszabadult a különben örökös női gyámság (tutela perpetua mulierum) alól. Az apát, a ki másokkal együtt van kinevezve örökössé (heres) vagy hagyományossá (legatarius), a megüresedett részre (portio vacua) megszerzési jog (ius in caducis) illette. Közjogilag nevezetes határozata volt eme törvénynek, hogy a mely méltósághoz bizonyos életkor kívántatott, mindenik gyermek pótolta egy-egy hiányzó évet (singuli anni per singulos liberos demittantur). Az egyenlőrangú tisztársak közt elsőse van a házasnak a nőtelen, a gyermekesnek a gyermektelen, a több gyermekűnek a kevesebb gyermekű felett. Az apát Itáliában négy, a tartományokban öt gyermek mentesíté az esküdtbírói, zárgondnoki vagy gyámi tisztség elfogadásától. A háborúban elvesztett fiut élőnek tekintették a szülék előnyére. Ez a jogi halhatatlanság.

Tacitus, a ki Augustust épen nem dicsőíti, azt mondja, hogy azért még sem szaporodott a házasságkötések és a fölnevelt gyermekek száma s nem ritkult a magtalanság. Ellenben növekedett a pörbefogottak sokasága, midőn minden ház alapjában megrendült az árulkodók besugásától, s előbb csak az erkölcsstelenség, most e két törvény is bajt okozott Rómának.¹⁾

Más véleményben van Montesquieu. Szerinte ez a két törvény, mély belátással tervezve, többféle üdvös hatásra számítva, valóban legszebb darabja a római magánjogi törvényhozásnak.²⁾ Ha nem volt több eredménye a jószándékú törvénynek, az csak annak tulajdonítható, hogy erkölcs nélkül

¹⁾ Tacitus : Annal. III. 25.

²⁾ Vécsey : Római jog, 68—69. II.

üres a törvény (vanæ sine moribus leges). Erkölcsei bajok csak erkölcsi szerekkel gyógyíthatók.

A fordítás nehézségeit említve mondja Csiky, hogy egyes szavak, mint pl. a *virtus*, mást jelentettek akkor mint ma. Igaz; de magyar szavaink s fogalmaink sem mind illenek a régi állapotokra. Így pl. Germániáról beszélve, így szól a fordító: »E kicsiny de tartalmas könyvben az ókor egyik *ősi nemzetének* állapotait rajzolja.« Majd ezt olvassuk: »Tacitus az északi félelmes *nemzet* képét festi.« Erre az az észrevételem, hogy Tacitus korában a sokféle germán néptörzs még nem *nemzet* a szó római vagy újkori jelentésében. Különben is *Germánia* népeiről beszél a szöveg, a *germán* pedig gyűjtő név, mely sokféle különböző *népet* foglal magában.

Tacitus mindég érdekes író, de bajos a tömör, összevont, nehezen érthető szöveget a mai kor stílusába önteni. Csiky Kálmán derekasan megbirkózott e nagy munkával.

Az előadás szépségét, a történetíró lángeszét, s az eseményekben rejlő erkölcsi tanulságot szemeink elébe állítja a fordító. Igyekezett Tacitus stílsajátosságait éreztetni a mondatalkotásban, a mondatrészek kihagyásában, a rövidítésekben, konkrét dolgoknak elvont kifejezésében és Tacitus különlegességeiben, melyekkel annyira elüt író társaitól s annyira előidézi a homályosságot. Arra törekedett, hogy a nagy történetírónak mélységes gondolatait, azt a sajátos elmeélt és azt a kimért finom mondatszerkezetet, bölcselmi felfogást, az ezüst latinság eszközeit, a rövidséget, gyorsaságot, erőteljes hatást el ne ejtse; aphorismáit, epigrammszerű magvas, tömött beszédét érvényre juttassa; erővel teljes fönséges pathosát és azt a méla borongást, melynek árnyéka az egész előadás fölött lebeg, megőrizze és híven adja vissza; a mire a magyar nyelv, mint Csiky állítja és *bizonyítja*, kiválóan alkalmas.¹⁾

A szép-prózát kedvelő közönség kezébe adta Csiky a historiai remekművet. Kérlek, olvassátok. Zengzetes anyanyelvünkön olvashattjátok.

VÉCSEY TAMÁS.

¹⁾ Tacitus. A fordító előszava, V—VI. II.

KISÉRLETEK A MAGYAR HADERŐ FELOSZLATÁSÁRA

1671—1702.

— HARMADIK KÖZLEMÉNY. —

A bécsi kormány székeken kívül különösen Eszterházy Pál fáradozott azon, hogy a magyar haderőt a régi számra emeljék s hogy a magyar hadi nép régi tekintélyét és becsületét visszanyerje.

A magyar haderő visszaállítása egyelőre ugyan még nem következett be, de a megváltozott viszonyok folytán a magyar katonaság szaporításától többé nem idegenkedtek. Így 1681-ben a bányavárosok vidékén, hol a magyar hadi nép ekkor 915 huszárból és 653 hajdúból állott, 248 huszárt verbuváltak,¹⁾ a Kanizsa körül fekvő végházak hadi népét pedig 1092 huszárban és 1467 hajdúban állapították meg.²⁾

A báni és a kulpai katonaság szaporítását Horvátország rendei sürgették. A báni katonaság a reductió után 500 emberből állott, s ennek fele lovas, fele gyalogos volt. A kulpai hadi nép, melyet Horvátország fizetett, szintén 500 emberből állott. A horvát rendek az öt kompániából álló báni katonaságot 1500 emberre kívánták emelni. Kollonics a horvát rendek kérését méltányosnak találta, de 1682 július-havában kelt s az udvari kamarához intézett fölterjesztésében kimondotta, hogy *a míg a katonaság fizetése biztosítva nincs, a végbeli hadi néppel örökös baj és meg nem szűnő zavar lesz.* Mivel a jövedelem — mondja Kollonics — egy millió tallérnál többre rúg, a végbelieket nem volna nehéz kielégíteni.³⁾ A nemzeti katonaság fizetése a némettel szemben amúgy is rendkívül

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14630.

²⁾ Ugyanott: Aufsatz des Kanisischen Granitz-Status; és Brevis informatio de statu confiniorum Ante-Canisianorum.

³⁾ A kanizsai és a báni katonaság 52 havi hátralékos zsoldjáért esedezett.

rossz; egy kapitány (haubtmann) a horvátországi katonaságnál havi tíz forint zsoldot húz, egy hadnagy 6 frtot, egy lovas 3 frtot és egy hajdú 2 frtot. *Egy huszár tehát egy évre 27 frtba, egy kapitány egy évre 120 frtba kerül.* De még ennek a pénznek is felét posztóban kapják, s a posztót kétszer oly drágán adják nekik, mint a mennyibe került.¹⁾ Ha — mondja a jelentés — e fizetést összehasonlítjuk a legkisebb német ezred törzsének a fizetésével, láthatjuk a kettő között lévő óriási különbséget. Pedig a horvátországi katonaságnál kapitánynál magasabb rangú tiszt nincsen, s régi szokás szerint a legidősebb vezérli a többi,²⁾ s az ilyen kapitány ugyanazon szolgálatokat teljesíti, mint a rengeteg sok portiót húzó német generális.³⁾

Ugy látszik, ez a jelentés már összefüggésben állott a magyar haderő visszaállításával. A magyar kamara ugyanis 1682 július 28-án kihirdette, hogy *ő felsége július-hó 9-én a magyar rendek alázatos kérésére a régi status visszaállítását elrendelte.*⁴⁾

Ez a rendelet országszerte nagy örömet okozott, de Thökölynek többet ártott, mint az 1681 évi országgyűlés összes határozatai. A szükséges haderőt ugyanis a felkelők táborából vonták el, s így már az 1682 év végén a felkelők táborai mindenütt bomladoztak. Az átpártolás, mit az általános amnestia is támogatott, folyton nagyobb mérveket öltött.

A magyar haderő visszaállításánál azonban egy igen fontos dologról teljesen megfeledkeztek. Kollonics világosan kijelentette, hogy a míg a végbelieknek fizetése biztosítva nincsen, szó sem lehet rendes és fegyelmezett katonaságról. E kijelentést azonban nem vették figyelembe, s katonákat toboroztak a nélkül, hogy azokat fizetni bírták volna.

Közvetlenül a királyi rendelet kihirdetése után az udvari kamara a beérkezett jelentések alapján 5500 főre teszi a végbeli magyar vitézek számát; de — úgymond — ezek az emberek a fizetetlenség miatt nyomorult állapotban vannak;

¹⁾ »die Helfte in Tuch, die Helfte in Geld, das Tuch ihnen auch doppelt angeschlagen wird, als es kostet.«

²⁾ »und alle Zeit der älteste Hauptmann die andern commandirt, und Ihro Majestät Dienst wenig daranliegt, wan einer General-Obrister, Obrister-Lieutenant oder Obrister-Wachtmaister genannt wirdt.«

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14630. A jelentésnek kelte nincs, csak a hátíraton olvasható 1682. júl. 28.

⁴⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14630. Lipót ezen elhatározására természetesen nagy befolyással volt a fenyegető török háború. A közvetlen ok azonban mégis a rendeknek állásfoglalása volt az 1681-iki országgyűlésen.

a csapatok ruhátlanok, rosszul fegyverezettek és teljesen fegyelmetlenek.¹⁾

Nem tudjuk, kitől eredt a kezdeményezés, de mindenesetre józan gondolat volt, hogy a végházak régi létszámának helyreállításán kívül még rendes mezei hadsereg felállításáról is intézkedtek. Ezen magyar sereg részére 1682 november 6-án már a fizetési rendszert is kidolgozták.²⁾ A sereg vezére a nádor volt, a »general-feldmarschal-lieutenant« állását Csáky Istvánra bízta. Ez a magyar sereg 1682 november első napjaiban a következő csapatokból állott: a nádornak 1008 emberből álló ezrede, élén Eszterházy Mihály ezredessel;³⁾ Bercsenyi nyolcz kompániás ezrede; Bakács báró ezredes⁴⁾ alatt 900, és Balassa gróf alatt szintén 900 emberből álló gyalog ezred.

A magyarországi hadfogadáson kívül Horvátországban is folyt a toborzás. Így 1682 decz. 31-én Lipót Ricciardi Péter (de Leka) grófot bízta meg egy 800 emberből álló horvát ezred verbuválásával, s minden fegyverrel ellátott és jól ruházott horvatra 30 tallért engedélyezett.⁵⁾

A toborzás a következő 1683 évben még nagyobb erővel folyt. A kiválasztott fővezér, a lothringeni herczeg, a maga számára szintén 6000 főnyi könnyű magyar lovasságot követelt, s Breiner grófot bízta meg, hogy e követelésének szükségességét az udvari kamara előtt kifejtse.⁶⁾

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14628. 1682. október 26. — Az 5500 főnyi magyar katonaság mellett Lipót német katonáinak száma 63,380 főre rúgott. (Lásd ugyanott: Extractus Herrn Hofkammer-Commissarii Relation und Gegenentwurf über den Calculum des Hofkriegsraths die militärische Kriegsausgaben pro anno 1682.)

²⁾ Ugyanott: Referat über die Bezahlung der unter dem Palatino in Hungarn zusamben gezogener hungarischen Miliz. — E szerint a magyar General-Feldmarschal-Lieutenant havi 500, a General-Wachtmeister havi 300, egy lovas ezredes 200, gyalog ezredes 200, az alezredesek 100, a főstrázsamesterek (Obrist-Wachtmeister) 30 frt, az adjutans 15, a lovas és gyalog kapitány 25, a hadnagyok 15, a zászlótartók 10, az őrmesterek 8, a gyalog káplár 4, a közlovas 4, a gyalogos 3 frt havi fizetést kaptak. A vezérő generális (nádor) fizetését nem állapították meg.

³⁾ Kilencz kompánia lőháton, és egy kompánia gyalog, havonkint 4569 frtba került.

⁴⁾ Bakács báróról az egykorú jelentés ezt mondja: *Obrister, einer von den besten Soldaten.*

⁵⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 14630. Capitulation für den Grafen de Leka Peter Ricciardi auf ein Regiment Croaten. — Az ezred törzse az előírás szerint a következő személyekből állott: ezredes, alezredes, őrnagy, szállásmester, seregbíró, káplán, seregnótárius, életes mester, segédtsízt, szekérmester, tömlőczmester és seregdobos. Az ezred nyolcz kompániából állott.

⁶⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14630. Breiner gróf az udvari kamarához, 1683. május 12.

Itthon a nádor elnöklete alatt s Bécsben a király vezetése mellett szakadatlanul folytak a tanácskozások a magyar csapatok kiállítása felől. Világos, hogy ez egyszer már Bécsben is tisztában voltak a fenyegető veszedelemmel. Az 1683 évi márczius 10-én tartott titkos tanácsban, melyben a királyon kívül Eszterházy Pál nádor, Erdődy bán, a magyar kancellár, Maholányi titkár, Sopron, Pest-Pilis és Solt vármegyék főispánjai is részt vettek, csakis a magyar mezei hadak felállításáról tanakodtak. Megvitatták itt a február hó 6-án tartott nádori gyűlés határozatait. E gyűlésen mondták ki, hogy a magyar mezei hadba 10,000 katonát fogadnak, azaz hat huszár és négy gyalog ezredet állítanak. E hadnak fele — a nádor javaslata szerint — az általános insurrectiót terhelte volna, azaz a felkelésre köteles nemeseknek maguk helyett 5000 zsoldost kellett volna kiállítaniok. A másik 5000 kiállításának költségeire 200,000 frt kellett.¹⁾

Ezen a gyűlésen — úgy látszik — végleges határozatot nem hoztak, mert a tanácskozást folytatták. Az 1683 márczius 30-án Rosenberg kamarai elnök vezetése alatt lefolyt gyűlésben, melyben magyar részről csakis Kollonics vett részt, azt határozták, hogy egyelőre csak 5000 magyart és 5000 horvátot verbuváltatnak.²⁾

Hogy a hadbafogadás könnyebben menjen, előszedték a *pardons-patenseket*. Mivel Thököly ez időben lovasainak havi 4, talpasainak pedig havi 3 frt zsoldot fizetett, ugyanennyit ígértek mindazoknak, a kik a király zászlai alá visszatérnek. Kollonics ugyan a 3 és 2 frtos zsold mellett kardoskodott, de elhallgattatták őt azzal a kijelentéssel, hogy ha kevesebbet adnak a katonáknak mint Thököly, egy sem fogja őt elhagyni.³⁾

Az 1683 évi április 8-án ő felsége elnöklete alatt ismét gyűlést tartottak, s ez alkalommal a nemzeti katonaság verbuválását a legsürgősebb dolognak mondták. Ezért mind a nádort, mind Erdődy bánt a legnagyobb sietségre intették.⁴⁾

Az eddigi intézkedések jobbjára csak a mezei hadakra vonatkoztak. Azonban a végházakról sem feledkeztek meg. A Kanizsával szemben lévő végházakba az 1682 július 9-iki

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 14630. Ex consilio bellico, 1683. márcz. 12.

²⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 14630. Referat in Conferenze Sachen die Aufrichtung einer hungarischen und kroatischen Cavallerie auf der künftigen Feldzug wider die Türken. — Ugyanezen gyűlésen Debreczen városára ezer szekeret vetettek ki, pedig a városban 100 szekérnél több nem volt.

³⁾ U. o. az 1683 április 5-én tartott conferentia jegyzőkönyve.

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 14630. Ex consilio bellico.

rendelet alapján a hadi tanács még 892 huszárt és 1167 hajdút helyezettett, s így e végházakban az 1683 év elején a reductionális 1000 ember helyett már 3059 magyar vitéz volt. A hadi tanács 1683 május 4-én az udvari kamarához intézett átiratában megsürgette a végházak hadi népének a régi létszáma való emelését. E célra a báni, a kanizsai és a bányavidéki végházak számára (Felsőmagyarország kivételével) 5000 huszár és 4486 hajdú verbuválását kívánta.¹⁾

Mivel pontos kimutatások nem maradtak ránk, nem tudjuk, hogy az előirányzott számból mennyit hoztak össze, de annyi bizonyos, hogy a végházak újra benépesültek. S mégis Lipót király még 1683 június 30-án is rendeletet bocsátott ki, melyben meghagyja, hogy a magyar végházak népét újabb 2500 emberrel kell erősíteni. Ennyi népet azonban nem bírtak fizetni, s így a katonák sok helyen a legnagyobb nyomorral küzdöttek.²⁾ Még a német sereg ellátása körül is sok hiány mutatkozott, s Lothringeni Károly a komáromi táborból kétszer is megsürgette a *generalsverpflegung*-ot.³⁾

A magyar mezei sereg, a mely 1683 márczius 24-én Eszterházy jelentése szerint 5100 lovasból és 2210 hajdúból állott, a Vág mentében állomásozott. Hogy a nyáron át mennyire növekedett a száma, nem tudjuk, de Eszterházy nádor feljegyzései szerint⁴⁾ a magyar táborba mindössze ezekre számítottak: a nádori ezredre, Draskovics, Miklós, Eszterházy Ferencz, Bercsényi Miklós és Balassa Ádám lovas ezredeire, melyek egyenkint tíz kompániából állottak, azután Pálffy Jánosnak 8, Czobor Ádámnak 7, és Koháry Imrének 9 kompániából álló huszárezredeire. A gyalogságot Zichy Pálnak, Bélteky Pálnak, Széchy Péternek, Balassa Ádámnak egyenkint tíz kompániából álló ezredei és Erdődy Györgynek hét kompániából álló ezrede alkották volna. Ha mindezek tényleg összejöttek, akkor a magyar mezei sereg 10—12,000 emberre növekedett, azaz a már előbb elhatározott számot megütötte volna.

Ez a mezei had a török háború kitörésekor már tényleges

¹⁾ U. o. Ex consilio bellico, 1683. máj. 4.

²⁾ A Kanizsával szemben levő végházak hadi népe 1683 április 4-én így írt a magyar kormányhoz: »quia vero ob raram admodum confiniorum istorum exsolutionem suppressis tot annorum emeritis stipendiis nostris, eo jam miseriarum devenimus, ut equis armisque necessariis extreme destituti, victum ipsum quotidianum non nisi per pagos emendicando disquirere necessitamus« stb. (Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14630.)

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14632. Lothringeni Károly 1683 május 24-iki és június 19-iki levele.

⁴⁾ *Thaly Kálmán*: Az 1683-iki táborozás történetéhez.

szolgálatot teljesített; a hadügyi vezetés hibája azonban, hogy a harcztéren nevezetesebb dolgokat nem vihetett véghez.

Bécs ostroma alatt több magyar főtiszt kitüntette magát. *Zámory György*, a komáromi magyar sereg (naszádosok) parancsnoka vitézi tetteiről a német generálisok is elismeréssel szóoltak.¹⁾ *Molnár János*, a »nagy labancz«, Bécs ostromlásakor vakmerő dolgokat vitt végbe. Ő maga írja 1686-ban a királynak, hogy a Krems mellett lefolyt szerencsés hadi műveleteket mind ő hajtotta végre.²⁾ Ez a Molnár verte le később Szalánczit (erzrauber und rebellen) Pataknál, mire egyszerre 2500 kurucz pártolt a király zászlai alá. Mikor Thökölyt Eperjesnél és Neudorfnál megverték, Molnár Thököly kancelláriáját is kézrekerítette. A török ellen is szerencsésen harczolt s tizenkét kisebb várat elfoglalt. Ha érdemnek vehetjük, úgy bizonyára jórészt Molnár érdeme, hogy a Thököly-féle felkelés Bécs felmentése után oly gyorsan oszlásnak indult. A király Molnár szolgálatait 1686 január-havában 10,000 forintos donatióval jutalmazta. Molnár arra kérte a királyt, hogy valahol Nagyszombat körül adjon neki birtokot, mert magyar vidéken élete nincs biztonságban, a magyarság ugyanis halálosan gyűlöli őt.

Alig hogy Bécs az ostrom alól felszabadult, Lipót már gondoskodott róla, hogy az esetleg elfoglalandó magyar végházakba német őrséget rakjanak. 1683 okt. 1-én Linzból rendeletet bocsátott ki Belcham kamarai tanácsos és Strassoldo részére, meghagyván nekik, hogy a magyar végházakat vegyék birtokukba. »Wo es nöthig — írja a király — und für guet befunden wirdet, mit teutschen Besatzung und Commendanten belegen.«³⁾ E királyi rendelet azonban Lothringeni Károlyt nem akadályozta, hogy több jeles magyar főtisztet a várkapitányi tisztséggel ki ne tüntessen.

Az 1684 és az 1685 évben a magyar királyi csapatok száma nemcsak hogy nem fogyott, hanem inkább növekedett. Thököly híveit ugyanis még mindig csalogatták. Sok helyen csalogatni sem kellett, mert annyi kínálkozott a szolgálatra, hogy felfogadni mindannyit nem is bírták. Így a hadi tanács 1684-ben jelenti, hogy Barkóczy már 2000 embert

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14661. 1688. A hadi tanács átirata az udvari kamarához Zámory érdekében.

²⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14644. Molnár János folyamodása, 1686. január 24. . . . »die maisten glücklichen Actiones bey Crems durch mich geschehen.«

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14632. An Hofkammerrath von Belcham.

fogadott. Ebből — úgymond — két ezredet is lehet alakítani.¹⁾

A hadi tanács arról is hallott valamit, hogy Thökölynek kitűnő gyalogsága van (so *tolpätsch* genannt). Ezeket a talpasokat — írja — át kell csinálni és egy tíz kompániás gyalogezredet kell belőlük alakítani. Minden kompánia 200 emberből álljon. Az áttérő lovasoknak havi 3 frtot, a talpasoknak pedig 2 frt 30 krt kell adni. Míg a háború tart, az áttérők a mezei hadakban fognak szolgálni, azután a végházakba osztják be őket.²⁾

Lipót király ugyanazon (1684) évben Pálffy generálist is megbízta 1000 hajdú verbuválásával. Pálffy Thökölynek katonáiból hamar összeállította az ezredet. Erdemes megemlítenünk, hogy ezen volt kuruczok majd mind németek és tótok voltak.³⁾

Az 1685 évben Csáky István megszámlálván a királyi szolgálatra kész kuruczokat, azok számát 17,068-ra teszi.⁴⁾ Ennyi jó vitéz állván rendelkezésre, a nádor 1685 június 3-án ismét melegen ajánlotta, hogy tízezernyi magyar katonát fogadjanak mezei hadnak.⁵⁾ Bár Caprara és Rabatta is sürgette a kipróbált és harczedett kuruczok felfogadását, a kik hasonlíthatatlanul kevesebbe kerültek az idegen katonaságnál, a hadi tanács és az udvari kamara csak immel-ámmal fogadta az ajánlatokat. Részükről nem is történt semmiféle kezdeményezés ez ügyben. Az 1686 évben a Tiszán-inneni és túli részen a magyar mezei hadak száma 6000-re rúgott.⁶⁾ Túl a Dunán Zichy vicegenerális alatt mintegy 3000 magyar állott. A végházakban levő hadi népről, mivel ez években fizetést nem kapott, kimutatásaink nincsenek.

A következő 1687 évről is csak egyetlen kimutatást találtunk. Batthyány generálisnak 626 gyalogosáról és 504 huszájáról szól ez, kiket a derék Batthyány a magáéból fizetett.⁷⁾

Az 1688 évben Lipót király azzal a megokolással, hogy

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 14635. Ex consilio bellico. — Egy lovasezred — írja a hadi tanács — 800 emberből álljon: »wie die andere k. Regimenten sich befinden.«

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Egy századot Pálffy név szerint felsorol. (Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14637.)

⁴⁾ *Károlyi Árpád*: Buda és Pest visszafoglalása.

⁵⁾ Ugyanott.

⁶⁾ Ugyanott.

⁷⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14657. Tabella über die löbliche General Batthyanyische, ungarische, in 7 Compagnie bestehende Miliz zu Fuss . . . stb.

a német katona igen drága, 3000 hajdú verbuválását rendelte el.¹⁾ Lipót mind ezen, mind az előbb felállított csapatok főtisztjeinek — régi szokás szerint — magyar főzászlót és seregdobot adatott.²⁾

Ez évben Kanizsa körülzárására Zichy István egymaga 3000 magyart vezetett. Székesfehérvár ostromában is igen sok magyar katona vett részt. Ez utóbbiakról Zichy azt írja, hogy a téli hidegben mezítláb járnak és elfagy a lábuk. A hajdúknak már csak 1 frt zsoldot adnak havonként, de az idei táborozás alatt csak félhavi zsoldot kaptak összesen.³⁾ Az Eger ostrománál résztvevett hajdúk annyira kitüntették magukat, hogy a hadi tanács 1688 febr. 4-én hősiességük jutalmául a jövő háborúig ingyen kenyeret rendelt nekik. A kanizsai és győri végházakban ez évben 3241 hajdú és 2382 huszár volt, tehát jóval több, mint az előző években.⁴⁾

A bányavidéki végházakról Koháry István 1688 junius 4-én azt írja, hogy a helyőrségek a fizetetlenség és a nagy nyomor miatt jórészt szétmentek.⁵⁾ A következő évben azonban már itt is megint teljes volt a létszám. A bányavidéki végházak hadi népe ez évben így oszlott meg:

	Huszár	Hajdú	Egy havi fizetés pénzben	Egy havi fizetés posztóban
Pest (itt volt a semptei, tapolcsányi és füleki helyőrség)	700	400	6391 frt 30 kr.	6391 frt 30 kr.
Léva	300	200	2252 » 30 »	2252 » 30 »
Korpona	200	200	1718 » — »	1718 » — »
Kékkő	100	100	794 » — »	794 » — »
Szeged (itt volt Sellye és Nyitra helyőrsége) ...	500	200	3243 » 30 »	3243 » 30 »
Összesen ...	1800	1100	14399 frt 30 kr.	14399 frt 30 kr.

Az itt felsorolt végházakban összesen csak két tüzér volt Léván. ⁶⁾

¹⁾ U. o. fasc. 14663. »nachdem deutschen Fuess aufgericht werden möchte.« 1688. szept. 3.

²⁾ Ez évben Zichy István, Fary Jakab és Kürtössy János kaptak ilyen zászlókat, melyeknek egyik oldalára az illető főtiszt a maga nevét és címerét ráfesthette.

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. Zichy jelentése, 1688. febr.

⁴⁾ U. o. fasc. 14661.

⁵⁾ Ugyanott.

⁶⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 14669. Aufsatz, wie stark sich die bergstätterische hungarische Mannschaft nach den completen Standt befunden.

A következő évben ismét szaporodott a magyar mezei hadak száma. Czobor Ádám például egyszerre két huszárezredet állított föl,¹⁾ a Pálffy Miklós-féle hajdúezredet meg 3000 emberre egészítették ki.²⁾ A magyar naszádosokat is szaporították, a mennyiben a naszádok számát 32-re emelték. A 32 naszádon 1000 naszádos volt, és ezekből szintén egy ezredet állítottak. Az ezred törzse hat emberből állott, u. m. egy ezredesből (Disznósi Horváth Ferencz), egy alezredesből (Baranyay), egy őrnagyból (Szeghy Mihály), egy élelmezési tisztből és egy orvosból. Az egyes naszádokon a régi mód szerint egy-egy vajda alatt 32 ember állott.³⁾ Lipót király 1690 június 14-én elrendelte, hogy az 1000 *magyar naszádos* mellé 600 huszárt is verbuváljanak.⁴⁾ A hadi tanács a magyar katonaság folytonos szaporítását azzal indokolta, hogy a német katonaságban igen nagy a hiány.⁵⁾ Az igazi ok azonban az volt, hogy a magyar katona a némethez képest rendkívül kevés pénzbe került.

* * *

Az 1690 évtől fogva a háborúban résztvevő magyar csapatok száma évről évre fogyott. Kitűnő katona-anyagban ugyan nem volt hiány, de a mostoha bánásmód és a nem-fizetés miatt a szolgálat majdnem lehetetlenné vált. A táborba vitt magyar katonaság zsoldját folyton kisebbitették; de még e csekély zsoldot sem akarták kifizetni. Százezreket adtak tudatlan külföldi admirálisok kezébe a németalföldi és hamburgi tengerészek verbuválására, de a magyar katonának még kenyér is ritkán jutott. Pedig a hadi tanács mindinkább az olcsó magyar katonára szorult. A kilenczvenes években ugyanis már erősen érezhető volt a német katonaság hiánya. A hadi tanács épen e miatt a magyar hadi nép fizetését folyton sürgette. Az 1690 évi hadjáratra 1000 naszádos és a hajóhadat kísérő 600 huszár is kellett. A felszerelésre szükséges 3000 frtot azonban nem tudták előteremteni. Az udvari kamara azzal állt elő, hogy a naszádosoknak toborzási pénzt sohasem szoktak adni. Különben is — úgymond — van elég hajdú, tetszés szerint lehet közöttük válogatni.⁶⁾ A hadi tanács nagy veszedelmet látott

¹⁾ U. o. fasc. 14665. Conductio duarum legionum sive regiminum nationalium Hungarorum equestris ordinis, 1689.

²⁾ U. o. 1689. febr. A 3000 ember 12 kompániára volt osztva.

³⁾ U. o. fasc. 14694.

⁴⁾ U. o. fasc. 14678. Ez a hadi nép — írja a király — a téli hónapokra csak kenyeret fog kapni.

⁵⁾ Ugyanott. Ex consilio bellico, 1690. május 16.

⁶⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14673. Az udvari kamara Zichy vice-generálishoz: »zu dem Aufbringen der Nassadisten.«

a halogatásban, s április havában »*ob urgens suae maiestatis servitium et morae periculum*« megsürgette a 3000 frtot az 1000 naszádos részére.¹⁾ A sürgetést 1690 május 16-án megismételte s kimondotta, hogy a *német katonaság ily nagy hiányában elengedhetetlenül szükséges a magyar hadi nép.*²⁾ Végre június 14-én maga Lipót sürgeti a kívánt 1000 naszádos és 600 huszár kiállítását. A háború bevégezése után — mondja a királyi rendelet — e hadi nép hat téli hónapra kenyeret fog kapni.³⁾ De még a király sürgetése sem sokat használt volna, ha Zichy István a szükséges pénzüsszeget a magáéból nem kölcsönzi.

Ugyan ez évben a Pálffy Miklós-féle hajdúezredet 3000 főre egészítették ki, s a hadi tanács elrendelte, hogy minden embert szablyával kell ellátni és jól felruházni.⁴⁾

A következő 1691 évi háborút megelőzőleg folyt tanácskozásokon a magyar hadi nép kimondhatatlan nyomora is szóba került, s a bécsi tanács kimondotta, hogy a magyar hadi népet az egész országban fizetni kell, máskülönben *ismét megtörténik, hogy kétségbeeséstől és éhségtől űzetve az ellenséghez pártol.* Nigrelli most is azt jelenti Kassáról, hogy a Kecskemét vidékére helyezett huszárok élelem hiánya miatt majd mind elvesztek. Somlyóról is jelentik, hogy a Molnár-ezredből többen a törökhöz mentek át. Egyedüli oka e szomorú jelenségnek a fizetlenség és az élelem hiánya.⁵⁾

Ezen tanácskozás alkalmával szóba került Bottyán János ajánlata is.⁶⁾ Ez a vitéz huszártiszt késznek nyilatkozott egyedül kenyérért és *földpaga*-ért⁷⁾ 500 jól felszerelt huszárral az egész háborút végigküzdeni. Mondanunk sem kell, hogy az ajánlatot szívesen fogadták;⁸⁾ mert a több ezer forintra rúgó toborzási és felszerelési költségektől így megmenekültek.

Ugyanezen évben báró Makár ezredessel is állíttattak egy horvát lovas ezredet. Makár báró minden lovasa 9 tallért, pisztolyt és karabélyt kapott; de ő még ezt az összeget is keveselte, és megírta az udvari kamarának, hogy ilyen eljárás

¹⁾ Ugyanott. Ex consilio bellico, 1690. ápr. 20.

²⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14674. Ex consilio bellico.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 14678. Ex consilio bellico, 1690. decz. 15. és a magyar kancellária 1690. decz. 1-én kelt rendelete.

⁵⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14682. Conferenz wegen der zu den instehenden Feldzug gemachten Kriegsexpedition.

⁶⁾ . . . »dieser Bottyán — írja a hadi tanács — auch für einen wackeren Officier gerühmt.«

⁷⁾ Tábori fizetésért.

⁸⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14682. Ex consilio bellico, 1691. juni 20.

mellett bizton bekövetkezik az az idő, mikor pénzt fognak ígérni, de embereket nem kapnak.¹⁾

Az 1691 évi hadjáratban résztvevő magyar csapatok számáról nem találtunk használható kimutatást. Az öt generalatus közül egyedül a győriről tudjuk, hogy 1000 hajdút, 1000 naszádot és 13 kompánia huszárt küldött a táborba.²⁾ Ugyanezen évben a francziák ellen is küzdöttek magyar csapatok. A kint lévő három magyar huszárezred — az udvari kamara szerint — ő felségének örök dicsőséget szerzett s a huszár nevet egész Európa előtt ismeretessé tette. A külföldön küzdő magyar csapatok sorsa csak olyan volt, mint az itthon maradtaké. Ennek a következménye lőn, hogy a huszárok a legtávolabb eső vidékekről is csapatosan szökdöstek haza. A hadvezetőség hiába adta ki a legszigorúbb rendeleteket; a huszárok semmibe sem véve a veszedelmeket és az elképzelhetetlen akadályokat, ötvenével-százával vágtattak hazájuk felé, a hol a föld népe, meg a nemesség is élelemmel és szállással fogadta őket. A hadi tanács 1691 június 29-én, a mikor ismét 140 huszár szökött haza, kihirdettette, hogy az ilyen szökött huszárokat bárki, bárhol büntetés nélkül megölheti.³⁾ Ez a szigorú rendelet sem sokat használt. A szökések tovább is tartottak. A menekvő huszárok közül igen sokat elfogtak, s itthon a német katonaság és a megyék segítségével valóságos hajtóvadászatot rendeztek a bujdosó huszárokra. A börtönök megteltek az összefogdosott katonákkal. Bécsben csak a Czobor-féle huszárok közül 105-en szenvedtek a börtönben. Megható folyamodásukban 1692-ben kenyérért és fáért esedeztek, mert — mint írják — mind megfagynak a nagy hidegben.⁴⁾

Az 1692 évben a viszonyok semmit sem javultak. A magyar hadi nép javát még az előző évről sem fizették ki. Pedig a háború miatt újabb csapatokra is volt szükség. Erdődy Miklós bán 1692 február 18-án a fenyegető veszedelem miatt 500 új huszárt követel, s a meglévő báni katonaságnak hat éven át nem fizetett zsoldját sürgeti.⁵⁾ A horvát-szlavón rendek meg a kulpai katonaság szaporítását kéri a török folytonos

¹⁾ U. o. fasc. 14681. . . . »dico tamen certo venire tempus, quo offeretur pecunia et non invenient homines.«

²⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14679. E csapatokból a *Landstän-*dek kellett volna fizetni nyolcz kompánia huszárt, nyolczszáz hajdút és háromszáz naszádot.

³⁾ Országos Levéltár: *Insinuata consilii aul. bellici.*

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14685. 1692. január.

⁵⁾ Ugyanott, fasc. 14686.

támadásai miatt.¹⁾ A hadi tanács mindkét követelést teljesítendőnek tartotta.

A hajóhad admirálisa, marchese Fleury, a naszádok *derék legénységének* kiűzését sürgette, s az ez évi hadjáratra ismét ezer naszádot követelt.²⁾ A Molnár-féle hajdúezredet még az év elején több mint 3000 főre emelték. A hadi commissariat azonban kijelentette, hogy *ha a hajdúknak csak vizet és száraz kenyeret adnak, mind szétmennek.*³⁾ Ilyen eset nem tartozott a ritkaságok közé. Így 1692 február-havában a Várad körülzárására toborzott hajdúk letették a zászlókat és elszéledtek. Auersperg gróf a hajdúk egy részét csak úgy tudta visszatartani, hogy a magából 9000 frtot osztott ki közöttük.⁴⁾ Jellemző az akkori viszonyokra, hogy a hadi tanács 1692 április 5-én hivatalos rendeletben hagyta meg a Várad ostromát vezető Heidersheim grófnak (Heyssler), *hogy a veszedelmes támadásokra, a nehéz munkákra és az attaqueokra a magyar és a rác katonaságot alkalmazza, mert a német katonát kímélni kell!*⁵⁾

Érdekes jelenség ez időben, hogy a magyar főpapok a német katonaság kihágásainak megakadályozása céljából mindenáron tényleges főkapitányságokra törekedtek. A zágrábi püspök Sziszekén, Eszterházy Pápán, Csáky Léván, a nyitrai püspök meg Nyitrán volt főkapitány. Radanay Mátyás zalavári apát, a ki török és kurucz rabságban is hosszabb időt töltött, szintén tényleges főkapitányi tisztséget viselt. Ezeknek példája buzdította Széchényi esztergomi érseket is, mikor 1692-ben a maga számára követelte az esztergomi és az érsekújvári főkapitányságot. S mikor kérését csak úgy akarták teljesíteni, hogy Zichy István győri vicegenerálistól függjön, az érsek a legnagyobb megvetéssel írt Zichy jelleméről s hallani sem akart az ő tőle való függésről. »Gábnát kellene adnom — írja az érsek ez ügyben az udvari kamarának — de nem adtam s nem is adok; 100 frtot kellene adnom az esztergomi kapitánynak, de nem adok, s nagyon bánom, hogy pünkösdkor adtam; építenem is kellene, de nem teszem.«⁶⁾

¹⁾ Ugyanott.

²⁾ Ugyanott, fasc. 14687. Ex consilio bellico, 1692. jún. 14.

³⁾ . . . »in etlich Wochen wie der Schnee zerschmelzen.« (A General Kriegsscommissariat-Amts Substitution jelentése, 1692. ápril. 9. Közös p. ü. lt. fasc. 14686.)

⁴⁾ Ex consilio bellico, 1692. febr. 23.

⁵⁾ Ex cons. bellico: »ihm auch neben andern mitgegeben haben, zu Verschonung der teutschen Soldatesca sich in Attaquen, in Approchen und dergleichen Arbeiten maistens die hungarische und räische Miliz zugebrauchen.« (Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14686.)

⁶⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14685. 1692. január 4.

Erre a hangra azután Bécsben is mást gondoltak. Mivel a gabnára és Buda építésénél a pénzre nagy szükség volt, 1692 július 5-én Széchényi érseket kinevezték főkapitánynak, s vicekapitányul báró Andrássy Pált adták melléje.¹⁾

A főpapokon kívül vitézségük révén sok jeles magyar katona jutott főkapitányi tiszthez.

A német fővezérek ugyanis, a kik szemtanúi voltak a vitézi tetteknek, az elismeréssel nem fukarkodtak. Így kerültek a kapitányi és a főkapitányi tisztségbe Pesten Zoltán László, Simontornyán Horváth Péter, Baján Dalmady Sándor, Szolnokon Berthóty István, Mohácson Szebeni György, Esztergomban Kürtössy István. Mindezeket a hadi tanács kinevezési okleveleikben dicséretekkel halmozza el.²⁾ A visszafoglalt várakba részben magyar őrséget helyeztek, a városokba meg magyar lakosság is költözött. Erdemes megemlítenünk, hogy még a visszafoglalt *Belgrád* városába is költöztek magyarok. Kezünkben van Belgrád város lakóinak összeírása az 1689 év őszéről.³⁾ Ez összeírás szerint a város polgármestere *Péter Simon*, bírása pedig *Vágó Dávid* volt. A polgárok között egész sereg magyar családot találunk,⁴⁾ holott ugyanakkor *rácok csak két utczában laktak*, s 1690 szept. 1-én arra kéri az udvari kamarát, engedné meg nekik, hogy rác templomot építhessenek, bírót és esküdteket választhassanak és hogy saját mértékeiket használhassák.⁵⁾

A világon az lett volna a legtermészetesebb eljárás, hogy a visszafoglalt várakat és városokat a két század óta küzdő és szenvedő magyarság meg horvátság kezére adják, hogy az újonnan emelt erősségeket is reájok bízzák. Azonban a természetes viszonyok fejlődését megakadályozta a mi régi szerencsétlenségünk, hogy t. i. a magyar hadügyi politikát nem azok csinálták, a kik a magyar katonaság kiváló tulajdonságait személyes tapasztalat alapján ismerték, hanem a magyar viszonyok felől teljesen tájékozatlan hadi tanács, meg a magyarságot gyűlölő idegen generális urak. S ezek politikájának alapját a magyarságban való bizalmatlanság alkotta. Nem is rejtegetett céljok pedig az volt, hogy a magyar kezéből a fegyvert kivegyék. A magyarság nemzeti jogosultságát, a magyar földön

¹⁾ Ugyanott, fasc. 14687. Ex consilio bellico.

²⁾ Mindannyinak kinevezése megtalálható a közös p. ü. ltárban.

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14670.

⁴⁾ Sóthy János, Saly Péter, Bodolovszky Pál, Deák Márton, Móricz Péter, Mise Ferencz, Sóthy József, Ladányi András, Horváth Miklós, Csizmási István, Pásztor György stb.

⁵⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14677.

való elsőségét el nem ismerték, de legyezgettek, támogattak minden oly törekvést, a mely a mi nemzetünket gyöngítette. E törekvésükben a véletlen is támogatni látszott őket. A hadi szerencse mód nélkül kedvezett. A magyar katonaságot egyelőre nem nélkülözhatték ugyan, de a kilenczvenes években hazánkba menekült ráczokban megtalálták azt a népet, melynek segítségével a magyarságot hazája védelméből kizárhatni gondolták. A menekülő ráczokat tehát, a kik a gyűlöletnél egyebet nem hoztak magukkal, tárt karokkal fogadták, különálló nemzetnek ismerték el, vallási és politikai jogokkal s javakkal halmozták el akkor, mikor a magyart mindebből kiforgatták. A magyar és a rácz írók sokféleképen tárgyalták már a település kérdését, de annak a magyar nemzet ellen intézett élet nem vették észre, vagy nem akarták észrevenni. Pedig a bécsi kormányshékek nem titkolták azon törekvésüket, hogy Magyarország védelmi rendszerében a magyarság helyét a beköltözött ráczoknak engedjék át.

E törekvések ismertetése előtt néhány szóval meg kell világítanunk a rácz nép beköltözésének körülményeit. A magyar és a rácz történetírók ugyanis a beköltözést a valóságnak meg nem felelően adják elő.

A rácz történetírók ¹⁾ szerint a ráczokat Lipót hívta be, s miután részökre szabadságlevelet állított ki, Csernovich és Monaszterly vezetése alatt 40,000 család Magyarországba költözött. ²⁾ Mivel Lipót király az 1690 április 6-án kiállított oklevelében ³⁾ azt mondja a ráczoknak, hogy házaikat és földeiket ne hagyják el, *a rácz írók* (meg Szalay László is), *hogy a betelepítést könnyebben kimagyarázzák, Lipót király okleveléből egyszerűen kihagyták a »non« szócskát, s így azután — szerintök — Lipót arra kérte a ráczokat, hogy hagyják oda régi lakásukat és földeiket!* Ehez egyik-másik rácz történetíró (például Niketics) azután hozzá teszi, hogy Lipót a siralmas állapotban lévő ráczokat becsalta Magyarországba. Egy másik rácz író (Ruvarac) igen okosan azt a megjegyzést teszi, hogy a ráczok a török bosszuja elől menekültek Magyarországba. Erdújhelyi nem fogadja el e nézetet s kimondja, hogy *tüllőnek a czelon a magyar történetírók, a kik ezen bevándorlást futásnak nevezik.* Vajjon mit szól Erdújhelyi Cserno-

¹⁾ Pavlovics, Grujics, Krsztics, Rajacsics, Raics, Ruvarac, Niketics stb.

²⁾ Ruvarac szerint a beköltözők száma 70—80 ezer lehetett.

³⁾ Bécsi állami levéltár. Megjegyezzük, hogy 1690 április 6-án két oklevelet adott ki Lipót: egyiket Csernovichhoz intézte (ad patriarcham Rascianorum animatio, ut populos illos ad insurrectionem contra Turcos excitet), a másikat meg az albánokhoz, de településről egyikben sincs szó.

vich patriarcha következő soraihoz: »valahányon a hitetlenek kegyetlensége elől menekülni akartak, ő felsége tartományaiba futottak, s Budára, Esztergomba és Komáromba teljesen kifosztott, mezítelen férfiak jöttek feleségeikkel és gyermekeikkel.«¹⁾

A sok téves állítás és következtetés helyreigazítására röviden elmondjuk a rácok bevándorlásának körülményeit.²⁾

Ismertes dolog, hogy a francziák mi módon s miért izgatták a törököt I. Lipót ellen. Lipót kormánya a francia izgatások élet azzal akarta elvenni, hogy az amúgy is elégedetlen keresztény lakosságot igyekezett a török ellen felláztatni. A szerbek fejét, Brankovics Györgyöt, e célra hamar megnyerték. Maga a despota írja, hogy Lipót kormányának rendkívüli szolgálatokat tett; Kinsberg konstantinápolyi residensnek a magyar felkelők minden törekvését elárulta; az erdélyiek betörését Magyarországba megakadályozta; Csáky Lászlót konstantinápolyi börtönéből kiszabadította, s 1683-ban a török terveit és készülődéseit idejében megizente.³⁾

Az 1683 évi okt. 22-én Bécsben tanácskozást tartottak, melyen résztvett Caprara Albert volt konstantinápolyi internuntius és Kunitz residens, a ki albániai születésű volt. Szóba került a török háború minden dolga, s egyebek közt az a hír is, hogy az albánok és a boszniaiak a nehéz török iga alól szabadulni óhajtanának. Mivel a török hatalom miatt szárazföldön e népekhez el nem juthattak, Kunitz és Caprara azt ajánlották, hogy a pápa és Velence támogatását kellene megnyerni, azon a czímen, hogy a katolikus vallást terjesztik. A tanácskozáson el is határozták, hogy Kunitzt leküldik Albániába.⁴⁾

Ez időtől kezdve a rácok szakadatlanul mozogtak és költöztek. S minél jobban kedvezett Lipótnak a hadi szerencse, annál többen jöttek be Magyarországra. Az 1685 év nyarán a hadi tanács már azt jelenti, hogy Bosznia katolikus és rác vallású lakói követek útján ajánlatot tettek, hogy Magyarországra költöznek. Ajánlatukat elfogadták s Lipót biztosította

¹⁾ Csernovich levele Jaklin Balázs kancellárhoz, 1690. Bécsi állami levéltár: »li nostri miseri Christiani, parte ha trucidato, e parte condotti in schiavitù, e quanti hanno potuto sfuggire le crudeltà, e le barbarie d' infideli, si sono ricourati nelli paesi di sua Maesta e sono venuti in Strigonia, Comora e Buda, huomini con le loro mogli e figly totalmente spogliati e nudi« . . . stb.

²⁾ A rendelkezésünkre álló adathalmaz alapján e kérdést később önállóan fogjuk ismertetni.

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14687.

⁴⁾ Bécsi állami levéltár: Illyrico-Serbica. Ex consilio bellico, 1683. okt. 26. — Mellékelve van a *Progetto del viaggio in Albania*.

őket királyi kegyelméről.¹⁾ A beköltözők a Dráva és a Száva között telepedtek le, a hol Longinus Raich nevű püspökük szakadatlanul a császár iránt való hűségre buzdította őket.²⁾

Az 1687 évben Markovics és Vidákovics 5000 katolikus ráczzal jöttek Magyarországra.³⁾ Ugyan ez évben Petrovics Novák 1500 ráczt bevezetésére ajánlkozott.⁴⁾ *Hagya Moyses Raskovics*, a ki a magyarországi ráczt nemzet fejének mondja magát, szintén azzal szerzett érdemeket, hogy több ezer ráczt családot vezetett Magyarországra.⁵⁾ Egyszóval a rácztok beözönlése szakadatlanul folyt már 1690 előtt is. Magában Pest városában 1689-ben 1700 ráczt lakott, Budán meg még többen voltak.⁶⁾

Az 1690 évben a török a császáriakat kiverte a Balkán államokból, s ez alkalommal rémitő bosszút állt a császáriaknak meghódolt rácztokon. Az *ellenség* — írja Csernovich — *nem hagyott templomot, kolostort, nem falut, melyre tüzet és lángot nem vetett; a lakókat részint agyonkinozta, részint rabszolgaságra hurczolta.*⁷⁾

A törököknek rettentő bosszúja elől a rácztok menekültek, a merre tudtak. Legnagyobb részök az oláh fejedelemségekbe menekült. Ezért írta nekik I. Lipót 1690 április 6-án kelt pátensében, hogy ne hagyják el ősi házaikat és földeiket. Tehát világos, hogy I. Lipót nem csalogatta a rácztokat Magyarországra, hanem ellenkezőleg, arra buzdította őket, hogy maradjanak lakóhelyeiken. A pátens-levéltben levő *non* szócska tehát nem tévedésből került oda; mert annak itt igen is fontos jelentése van.

A menekvő rácztok kisebb része Magyarországra futott. Egyes történetírók úgy adják elő a dolgot, hogy Csernovich és Monaszterly vezetése alatt 40,000 család költözött Magyarországra. Mások szerint a beköltözöttek száma csak 80 ezerre

¹⁾ Országos Levéltár: *Insinuata cons. aul. bellici*, 1685. jun. 19.

²⁾ Bécsi állami levéltár: *Illyrico-Serbica*. Lipót pátense 1688. márcz. 30-ról melyben Longinus Raichot megerősíti állásában: »idem primores et plebem Rascianorum sive Valachorum in dicto Syrmio habitantium, ad nostrae majestatis devotionem indefesse adhortando, non sine evidentissimo emolumento« . . . stb.

³⁾ Hadi levélt. Proth. Exped.

⁴⁾ Hadi levélt. 1687 évi Proth.

⁵⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14787.

⁶⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14665. A pesti rácztok vizet hordtak a várba s más egyéb munkát végeztek. Az volt a terv, hogy e rácztokat később falvakra telepítik.

⁷⁾ Bécsi állami levéltár: *Illyrico-Serbica*, 1690. »Interpretirtes Schreiben des Erzbischofen zu Servien an den hungarischen Hofkanzler.« (A ráczt nyelven írt folyamodás olasz fordítása.)

rúgott. Mindkét állítás távol áll az igazságtól. Ha csakugyan ily nagy tömeg jött volna hazánkba, s ha e tömeget Csernovich és Monaszterly szép rendben vezették volna be, valami positiv bizonyítéknak okvetetlenül kellett volna maradni a Csernovich-féle beköltözésről, de legendáknál egyéb az útjokról nem maradt ránk. Valószínű, hogy nem egy tömegben jöttek, hanem futott s menekült ki merre tudott. Az is bizonyos, hogy Monaszterly nem vezette a menekülőket, mert Monaszterly nem tartozott a beköltözöttek közé. A Monaszterly-család III. Ferdinánd uralkodása elején vándorolt Ráczekeiből Komáromba, hol nemesi kuriája volt¹⁾ s teljesen megmagyarosodott. A komáromi és a győri rácok az 1655 évi június 24-én kapott kiváltságlevelük alapján 1688-ban arra kérték a királyt, hogy adná nekik régi lakóhelyüket, Ráczekevit. A király teljesíté kérelmüket, s a komáromi és győri rácok legnagyobb része 1688 őszén már Kevibe hurczolkodott,²⁾ a hol a parasztok és a horvát katonák megtámadták és elverték őket. Monaszterly is a vándorlókhoz állt ugyan, de komáromi kuriáját tovább is megtartotta.

Hogy mennyi volt a Csernovich patriarchával együtt Magyarországba menekült rácok száma, azt megállapítani nem lehet. De Csernovich a magyar kancellárhoz intézett folyamodásában azt mondja, hogy *többen vannak 30,000 léleknel, a kik Isten könyörületességét és ő felsége segedelmét várják.*³⁾ Ezek alatt azokat is érthette, a kik már az előző években költöztek be.

A mi azon szélteben elterjedt állítást illeti, hogy a beköltözött rácok Komáromot és Győrt is elárasztották, arra nézve semmi bizonyítékot sem találtunk. A komáromi városi jegyzőkönyvekben minden letelepülőnek nevét megtalálhatjuk. Ha egy faluról hat ember költözött a városba, már feljegyezték; de arról, hogy a várost a rácok ellepték volna, semmit sem szólnak. A rácok beköltözésének évében, 1690-ben, Komáromba 75 család fő telepedett le, ezek között rác csak tíz volt.⁴⁾ Az 1691 évben 90 letelepülő között 13 rác volt. Megemlíti, hogy a jegyzőkönyv a magyar nevéknél is megmondja nemzetiségüket.⁵⁾

¹⁾ Monostályi néven is hívták őt Komáromban. Monaszterly Péternek és Jánosnak sógora volt Végszendről Pál-deák, kit azelőtt Nestorovics Pálnak hívtak.

²⁾ Közös p. ü. lt. A budai kamarai administratio augusztus 23-án jelenti, hogy Kevit a rácoknak átadta.

³⁾ Bécsi állami levéltár: Illyrico-Serbica. . . »che in tutto saranno piu che 30 m. anime le quali stanno aspettando prima la misericordia di Dio e l'aggiuto di sua Maesta Ces. di poter posseder« . . . stb.

⁴⁾ Komárom-városi 7. számú jegyzőkönyv.

⁵⁾ Így például: Ujfalusi György (rascianus).

Ha a győri jegyzőkönyveket vizsgáljuk, ott is ilyen kedvezőtlen eredményre jutunk.

Megemlítjük még, hogy a ráczokkal együtt igen sok *rác* *czigány* (rasciani zingari) jött Magyarországra és Szlavóniába, s ezek az országban szanaszét kóboroltak. Pest megyében külön vajda alatt éltek, túl a Dunán meg Batthyány Ádám külön csapatot szervezett belőlük. A Dráva és Száva között élő czigányokat Popovics metropolita hatalma alá helyezték.¹⁾

A beköltözött ráczok a műveltségnek legalacsonyabb fokán állottak. Az egykorú jelentések szerint inkább hasonlítottak erdei vadakhoz, mint emberekhez. A rablásra hajló ösztön és a szőszegés volt legjellemzőbb tulajdonságuk. Nem értjük, hogy honnan hozták magukkal ez emberek a magyarok iránt érzett mély gyűlöletet. Ha a hódoltsági ráczokról volna szó, azoknál még érthető volna e jelenség; mert a hódoltsági ráczt a magyar egyenlőnek tartotta a törökkel. Ezért a XVI. században és a XVII. század első felében a hadfogadáskor a királyi rendeletek mindég meghagyták, hogy ráczokat és hozzájuk hasonló gyanús embereket a katonák közé fogadni senki se merjen.²⁾

A beköltözött ráczok azonban az ilyes dologról aligha tudtak. S mégis vezetőik kivétel nélkül kikötötték, hogy magyar tisztek alatt nem szolgálnak. Ehez a kikötéshez később az is hozzájárult, hogy a magyar törvényhatóságok jogait el nem ismerik s a közös terhekben részt nem vesznek.³⁾

A ráczoknak beüzönlése nemcsak a magyar nemzetre volt csapás; érezték ennek súlyos következményeit Horvátország és Szlavónia lakói is. Az 1693 évben Horvát- Szlavón- és Dalmátország rendei már tiltakoznak a további betelepítések ellen. Sok kiváltsággal elhalmozták őket — írják — s mégis örökösen rettegünk kell, mikor törnek reánk; nem ő felsége táborát, hanem ellenségeink seregét növelik. A természetből

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 14710. 1695. »supra Faraicam vulgo Zingari-cam, alias inter Dravum, Savum, Colapim et Unnam hinc inde dilapsam nationem.« A Popovicsnak adott megbízás elmondja, hogy a rác czigányok leginkább lovakkal kereskednek.

²⁾ Természetesen e tilalom nem vonatkozott a királyi területeken élő rác alattvalókra.

³⁾ A ráczok feje Csernovich patriarcha, a ki új hazát talált Magyarországra, a ki itt uradalmakat kapott, s kinek háza Pesten állott, gyűlölte a magyarságot. Az 1694 évben már aranyakat osztatott ki azon derék rác vitézek között, a kik a magyar kuruczok egy csapatát leölték. Később a Rákóczi Ferencz hadait a legmocskosabb kifejezésekkel illette s a magyar vértől szennyes *Dukelics János* és *Nikolics Száva* részére ezredesi rangot és arany nyakláncot követelt. (Közös p. ü. lt. Hung. 14701.)

vad és ingatag rácز népnek elpártolásától mindenkor félnünk kell.¹⁾

És a bécsi kormányzések erre a népre akarták Magyarország védelmét bízni. Ennek a népnek akarták várainkat átadni, mely népről Savoyai Eugén azt mondotta, hogy e csöcseléket semmire sem lehet használni.

A beköltözést követő esztendőben (1691) a rácзok csak bizonyos feltételek alatt voltak hajlandók a háborúban résztvenni. A többi között a fogoly Brankovics szabadon bocsátását, a közterhektől való mentességet, saját (nem magyar) zászlókat és a vice-despota választására engedelmet kértek.²⁾

E kívánságokra Lipót 1691 ápr. 3-án adta meg a választ. E szerint Brankovics szabadon bocsátásán kívül minden kérelmüket teljesítette s megígérte, hogy Brankovics pörét újra átvizsgáltatja. A rácз csapatok zászlóira (rascianis vexillis caesareo regiis) nézve Lipót ezt határozta: *ex uno latere cum sancta cruce, in altero vero cum aquila imperiali signata.*³⁾ E szerint a rácз csapatok nem a nálunk szokásos magyar zászlók alatt harcoltak.

Valamint a Csernovich-féle beköltözésnél, úgy a rácзoknak a török háborúban való részvételénél is egyes írók a számokat hallatlanul túlozzák. Olvashatunk csataleírásokat, melyekben tízezer rácз vitéz küzd oroszlán módjára. S ha a hivatalos kimutatásokat nézegetjük, látjuk, hogy a tíz ezer helyett alig kétezer vett részt az illető ütközetben. Vegyük például a beköltözést követő esztendőt, mikor a rácзoknak legtöbb okuk volt erejük és használhatóságuk kimutatására. Bécsben ez évben csak 1200 fegyveres rácзra számítottak, s ezen 12 kompánia számára Lipót 12 zászlót küldött le Budára, a rácзok gyülekező helyére.

Miután a rácзok a budai várkapitánynak s a kamarai tisztviselőknek erősen megfogadták, hogy a háborúban a kincstárnak kárt nem okoznak: felolvasták előttük Lipót királynak fentemlített válaszát. Brankovicsra vonatkozó kérésük megtagadása miatt zúgolódtak ugyan és morogtak, de azért mégis elhatározták, hogy megindulnak az eszéki táborba.⁴⁾ Erre a

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 1693. decz. 12. »Metuenda veniret populi illius rasciani-valachici a natura sua ferocis ac inconstantis a fidelitate suae majestatis deflexio . . . hostium exercitum potius adaugere, quam nostri clementissimi domini« . . . stb.

²⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14679. Monaszterly kívánságai.

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14680.

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14679. Lang Ádám jelentése Budáról, 1691. ápr. 10.

budai várparancsnok Monaszterly vice-despota és Csernovich patriarcha jelenlétében május 2-án kibontá a 12 zászlót s átadá a Gellérthegy tövében összegyűlt rácoknak. A mikor megindultak, kisült, hogy összesen csak hétszázan vannak.¹⁾ A hiányzó ötszáznak Eszéknél kellett hozzájuk csatlakozni.

Ennyi emberrel természetesen valami nagy dolgot felmutatni nem lehetett. Pedig Csernovich és Zefrem Jankovics²⁾ püspökök ugyancsak lelkesítették híveiket. A hadi tanácshoz küldött katonai jelentések mind az 1691, mind az 1692 évről mégis úgy szólnak, hogy a rácoknak jelenlegi szervezetökben semmi hasznát sem vehetik.³⁾

Az 1693 évben ép ezért sokkal nagyobb gondot fordítottak a magyar csapatok kiállítására, mint a rác katonaság szervezésére. A birodalomban levő huszárezredek kiegészítésén kívül, a Pálffy Miklós-féle hajdúezredet is kiegészítették.⁴⁾ A komáromi és a győri katonákat, a kik *zsold nélkül* is készek voltak szolgálni, a portiók és a beszállásolás terhe alól felmentették.⁵⁾ Molnár ezredest is megbízták, hogy 16 kompániából (2400 emberből) álló új hajdúezredet állítson fel Érsekújvár, Komárom és Győr vidékén. A nehéz idők miatt a hadi tanács minden hajdúra (jedoch zu keiner Consequenz) 12 tallért engedélyezett.⁶⁾ A győri generalatusból az ez évi hadjáratra 17 kompánia hajdút, 12 és fél század huszárt s 32 kompánia naszádot rendelték.⁷⁾ Batthyány Ádám tábori népe hat század huszárból, 17 kompánia hajdúból és egy csapat cigányból állott. Ezeknek fizetésére a pápai nuntius 8000 frtot adott Batthyánynak.⁸⁾

Verőcze és Pozsega megyében Makarszkoí Makár András

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14681. A jelentés szerint 600 gyalog és 100 lovas rác indult Eszékre.

²⁾ Zefrem Jankovics a rácok folytonos lelkesítése fejében 1696-ban azt kérte az udvari kamarától, hogy Pécs külvárosában, a budai kapun kívül lakhassék, mint a török világban. (Közös p. ü. lt. Hung. 1696. május 15.)

³⁾ Hadi levéltár: az 1691 és 1692 évi Kriegsraths-Proth.

⁴⁾ Országos Levéltár: Insinuata cons. bell. 1693. jan. 2. Az ezredből megszökött és összefogdosott embereket is visszaadták Pálffynak. A toborzáskor a pápai lakosok megtámadták a hajdúkat. Erről az esetről írja márczius 18-án a hadi tanács: »quam scandalosam et servitii praejudicium violentiam incolae Papenses contra milites Pálffyano pro conscribendis hajdonibus eo missos attentaverint et actualiter exercuerint« ... stb.

⁵⁾ Orsz. Levéltár: Insinuata cons. bellici, 1693. ápr. 4.

⁶⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14700.

⁷⁾ Ugyanott, 1693. márcz. 17.

⁸⁾ Ugyanott, fasc. 14697. Computus solutionis campestris. A főtisztek Batthyány csapataiban ezek voltak: Nagy Ferencz vicegenerális, Eszterházy Gáspár alezredes, Drevodelics Ferencz őrnagy, Inkey Ferencz őrnagy.

János alatt, 30 német mérföldnyi vonal őrzésére 5240 főből álló magyar, horvát és rácز csapat állott. E hadi népet a mustramesterek 1693 ápr. 18-án fölötte nyomorult állapotban találták. A nem fizetés miatt sokan megszöktek, hat század huszárnak egyetlen lova sem volt, némelyik századból a mustrán alig 3—4 ember jelent meg.¹⁾ Miután e csapatokat újra szervezték, a katonák a bevett szokás szerint újra esküt tettek. *Az eskü szövege magyar, horvát és német nyelvű volt.*²⁾ A báni katonaság ugyanekkor a szokásos számban (de hét év óta fizetetlenül) állott ki. A horvát végházakban: Wrest (Briest?) Werkevisina, Srediesko és Pokupskoban, 200 huszár és 200 hajdú állott. Ezen csapatokhoz járultak még az előző évben felállított ezredek, meg a különféle végházakból kirendelt lovasok és hajdúk. A magyar hadi nép fizetése és élelmezése 1693-ban csak olyan nyomorult volt, mint az előző években.

TAKÁTS SÁNDOR.

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14694. Extractus, quot videlicet nationales milites sub commando Ill. Joannis Andreae Makar.

²⁾ A német nyelvű eskü a rácзok számára szólt.

RÉGI FÖLD- ÉS VÍZRAJZI ADATOK.

Mióta e folyóiratban *Sopron és Mosony vármegye történelmi földrajzához* cz. dolgozatomat közzé tettem,¹⁾ oly adatokra akadtam, melyek korábbi észrevételeim pótlását, sőt némely nézetem helyreigazítását is szükségessé teszik. Nyomozás közben újabb és újabb adatok merültek föl, melyek történeti föld- és vízrajzunk homályos helyeinek megvilágítására anyagot szolgáltatván, arra indítanak, hogy azokat e cikkem keretében bemutassam. Mostani közlésem Sopron, Mosony, Győr és Vas-vármegyei helységekre és vizekre vonatkozván, adataimat megyénkint csoportosítom.

Sopron vármegye.

AGYAGOS. Ezt a helységet 1256-ban *Ogegus*-nak írja ugyan az oklevél,²⁾ de a határ leírása bizonyítja, hogy a Répcze közeliében fekvő Agyagossal van dolgunk. Ugyanitt említettetik *Adul* nevű birtok is, melyről nem tudható, mely vidéken keresendő.

BODOK ÉS CSALÁD. A mit a *Család* nevű birtokról idézett közlésemben³⁾ felsoroltam, az ennek az egész területnek kiterjedésére, valamint a vele egykor határt tartó faluknak fekvésére nézve biztos tájékozást nem nyújt; s míg akkor ott megjegyeztem, hogy a Nagymartoni családnak adományozott három Család az 1265-ben kelt oklevél⁴⁾ értelmezése szerint egymással összeköttetésben állott, addig a most közlendő adatból, mely négy évvel később kelt ugyan, mégis azt látom valószínűbbnek, hogy az a három Család egymással teljes összefüggésben nem lehetett. Az Osl nemzetség Sur-ágabeli István fia István 1257 évben⁵⁾ az ő örökségi részbirtokát Családon eladta az Osl-ág

¹⁾ *Olv. Századok*, 1900. 10 és köv. ll.

²⁾ *Sopron vm. Oklt.* I. 23. l.

³⁾ *Századok*, 1900. 15—18. ll.

⁴⁾ *Fejér* : *Cod. Dipl.* IV. 3. 307. l.

⁵⁾ *Wenzel* : *Árp. Uj Okmt.* II. 292. l.

tagjának Andrásnak, a kinek egyébiránt magának is volt a szomszédságban egy Család nevű birtoka; ennek az Andrásnak birtoka s a királyné népeinek *Bodog* (Bodok) nevű faluja közt 1269-ben — tehát négy évvel később, mint az 1265 évi oklevél kelt — teljesített határjárásból¹⁾ kitűnik, hogy itt — noha András birtokának nevét az oklevél elhallgatja — csakugyan Andrásnak Család nevű birtokáról van szó, melynek keleten Bodog falu, délről Iván és Ferteud falu lévén szomszédjai, András birtoka délről északnak jó darabig egyenes irányban, de utóbb keleti behajlással követi Bodog határát addig, míg azután északon feljebb, talán az Osl nemzetség egy másik tagjának birtokába ütközhetett, mely nézetem szerint e vonalnak útjába esett, mert a határjárás egyszerre megszakad, a nélkül, hogy a végponton északon egy más birtokos nevével találkoznanánk. Ez adatból kitűnik, hogy az 1265-iki oklevél említette *Bohdath* (Bodach), a királyné faluja, a most nevezett *Bodok*-nak felel meg; tévedtem tehát, midőn előbb azt sejtém, hogy itt a mai *Babót*-tal lehet dolgunk, a mire nézve némi melegségemül szolgálhat egy régibb győri egyház-megyei Névtár megtévesztő állítása, midőn Babótról ezt mondja: *olim Bogud*, a mi azonban szintén tévedés. Minthogy az 1269-iki adat Ferteud falu északnyugati határpontját megjelöli, egy 1234 évi oklevél szerint pedig²⁾ Ferteud déli határa még Sajtoskált és Ládont is érinté: ez által a régi Ferteud területének ismeretéhez is közelebb jutunk; s megtoldva azzal, a mire másutt is már czéloztam,³⁾ hogy t. i. két oklevél szerint 1265-ben a mai Dénesfa, sőt Szemere, 1358-ban pedig Csér határáig húzódott le a régi Ferteud:⁴⁾ világos lesz előttünk, hogy a mai Iván határának nagy része a régi Ferteudból alakult; azonban még nincs megfejtve, hogy Ferteud keleten Czirák, illetve Dénesfa irányában meddig terjedt.

Mármost ha figyelemre méltatjuk Néveg (Fertőszentmiklós) 1274 évi határjárását,⁵⁾ meggyőződhetünk róla, hogy annak keletről *Bodogh villa*, délről *Család villa* volt a szomszédja; a mi az 1265-iki oklevél kapcsán még azt is bizonyítja, hogy a mai Szentmiklós déli határrésze egykor Családnak tette kiegészítő részét, mert különben a régi Család sem Muzsajnak, sem Rőjtöknek szomszédja nem lehetett volna; továbbá bebizonyúl, hogy a királyné Bodog faluja északnyugatra

¹⁾ U. o. VIII. 248. l.

²⁾ U. o. VI. 550. l.

³⁾ *Századok*, 1900. 16—17. ll.

⁴⁾ Sopron vm. Oklt. I. 30. 31. 279. ll.

⁵⁾ *Wenzel* id. m. XII. 101. l.

meddig terjedt. Minthogy azonban Bodog északi és keleti szomszédjairól adatot nem tudok idézni, azért csak sejteni lehet, hogy az a mai Csapod nagy részét, sőt az endrédi erdő egy darabját is magában foglalhatta, mert attól fogva, hogy Bodok nevét az oklevelek már nem említik, kezd csak *Csapod-Család* előtérbe lépni; továbbá kiviláglik, hogy Bodok északon kezdve le délig, vagyis a Szentmiklós régi határától Ivánig terjedő vonalon a Család név alatt ismeretes akkori területeket kétfelé hasítván, ezek egymással össze nem függhetnek; de másrészt homályban marad az a kérdés, hogy miután Bodok a Család birtokcsoportot az 1269-iki adat szerint kétfelé vágta, miként értsük az 1265-iki oklevél szövegét,¹⁾ mely szerint a Család birtokok nyugati és keleti csoportja a köztük lévő Bodok ellenére is Szolgagyórral tartott határt; két Szolgagyórral van-e dolgunk, vagy a négy évi időköz alatt a határviszonyok alakultak-e át? Az 1265-iki határjárásban Szolgagyőr kétízben a többi helységek során mint határhely lévén fölemlítve, nehéz megérteni, hogy midőn Családra nézve ezt mondja: *nullo alios commetaneos habet nisi Zolgadiour*, — ezen kifejezés alatt — mint némely írók tartják — a szomszédos várjobbágyok lappangnának, mert alig lehet föltenni, hogy a felsorolt helységek lakosai mind várjobbágyok lettek volna. De nemcsak ez a magyarázat, hanem amaz igénytelen nézetem is, mely szerint a Család nevű birtokok körülövezvén Szolgagyórt, ebben a körben csak Szolgagyórral érintkezhettek, a kérdést még nem képes kellően tisztázni. Hogy történeti földrajzunk körül még mennyi a homály, mutatja az a tény is, hogy néhai Pesty Frigyes — Szolgagyórról szólva — megjegyzi, hogy Család szomszédja Röjtök, a Nagymartoni családé volt; holott tudjuk, hogy a Nagymartoniak nem ezt, hanem a Lajta melletti Röjtökört bírták.

BOTHÓFÖLDJE. Említi egy 1230-iki oklevél;²⁾ továbbá egy 1418-iki adat³⁾ *Fothoföldje* név alatt a Felerdővel együtt. Tótkeresztúr mai határának déli részét alkotja.

HÖVEJ-CSALÁD, ma *Hövej*. A Répcze mellett fekvő Hövej-Családot 1429 és 1430 évi oklevelek⁴⁾ említik, de előfordul már 1359-ben is;⁵⁾ hanem akkor mint a Család-csoport egy része, csak *Család* néven szerepelvén, határa keletnek a Rábardő felé terjedt; s azt hiszem, hogy keleti területe, úgy mint

¹⁾ *Fejér* id. m. IV. 3. 307. l.

²⁾ Sopron vm. Oklt. I. 17. l.

³⁾ U. o. II. 41. l.

⁴⁾ U. o. II. 125. 169. ll.

⁵⁾ U. o. I. 300. l.

napjainkban, egy régi ér medrével is határt tartott, mely holt ér északról déli irányba húzódik le. Ez az ér — úgy rémlik — régen maga a Répcze, vagy annak egy ága lehetett, mert hogyan lehetne másképp megmagyarázni, hogy 1426-ban ¹⁾ Kisfalud és Mihályi birtokok nyugati oldala az egész vonalon a Répczével tartott határt s hogy 1358-ban ²⁾ a Kisfaludiaknak a Répczén malmuk is volt, holott a most említett birtokok ma a Répczéig nem terjednek, mert a folyó keleti partján Hövej és Himod helységek határának nagy része fekszik. Így azt sem érthetjük jelenleg, hogy 1360-ban ³⁾ Gyóró helység egy részéről az mondatik, hogy »usque fluvium Raba«, mert az — mint emlékszem — ma odáig nem terjed. Nem különben feltűnő az is, hogy 1451-ben Vicza határában Rába és Répcze-erdőkről van szó,⁴⁾ noha az a mai állapot szerint a Répczéig nem terjed, sőt ettől nagyon távol van. Hogy a határok idő multával megváltoznak s néha a folyók nevei is fölcseréltetnek, az nem szenved kétséget; mire nézve egyébiránt alább a Kis-Rába Lusa ágánál még egy megjegyzésünk lesz.

DÁG, SUSLÁN ÉS LUPOLTBACH. Itt a mai *Ágfalva*, *Somfalva* és *Lépesfalva* helységekről van szó, melyek az említett nevek alatt már 1225-ben előfordulnak.⁵⁾ *Dág* össze nem tévesztendő a Páli határában fekvő *Dákföld* nevű praediummal megyénk más vidékén. Egy 1265-iki adat szerint ⁶⁾ Dág északi szomszédja, valószínűen Lépesfalva határában, *terra Gyula*; azután *terra Merth et Nicolai filiorum Keseud*, úgy látszik, már Somfalva területén. Én a *Gyula* név alatt a földbirtokos nevét vélem rejleni, mert 1279-ben ⁷⁾ egy oklevél szerint Dág északi szomszédja *Jule* fia Máté volt, a ki folytatólag Suslán birtokával is Dág területébe ütközött. *Suslán* neve a XIII-ik században Fejérnél is többször előjön; hogy Gyula a mai Lépesfalvának felelne meg, mint Nagy Imre véli, azt a föntebbi adatokból nem tudom megállapítani.

DREGZA. E helynév a Sopron-vármegyei *Derecske* régi neve volt, a mit többek között az 1263 évi oklevél határjárása is tanúsít.⁸⁾

ESTVÁNHÁZA. Ezt annak idején a Csepreg határában

¹⁾ U. o. II. 103. l.

²⁾ U. o. I. 287. l.

³⁾ U. o. I. 325. l.

⁴⁾ U. o. II. 370. l.

⁵⁾ U. o. I. 14. l.

⁶⁾ U. o. I. 28. l.

⁷⁾ *Wenzel* id. m. IX. 224. l.

⁸⁾ U. o. VIII. 53. l.

fekvő *Szentkirály* praediummal azonosítottam; ¹⁾ azonban egy 1387-ben kelt oklevélben ²⁾ a Kapuvárhoz tartozólag felsorolt birtokok közt előforduló *Bogyoszló simul cum Estvánháza* mégis óvatosságra int s további kutatást kíván.

GORBOLNOK. Erre nézve azt véltem, hogy nagyobb része a mai *Lakompak* határába olvadt; ³⁾ de mivel 1222, 1229 és 1301 évi okleveles adatok szerint ⁴⁾ ez az elpusztult falu a mai Lók, Szentmárton, Veperd és Lackenbach közt feküdt s egy része a Nagymartoni család birtokába került, későbbi 1377 és 1425-iki adatok ⁵⁾ pedig azt tanúsítják, hogy *Gorbolnok* vagy *Gorbunok* pusztát az Athinaiak bírták: előbbi nézetemet módosítva, valószínűbbnek tartom, hogy az a birtok bizonyos arányban a Nagymartoniak Veperd falujához s az Athinaiak Szentmárton, Lók és Lackenbach falvai területéhez kapcsoltatott.

JORUNBURG. Eddig azt véltem, hogy ez a XIII-ik században említett praedium talán *Locsmánd* vagy *Gyirót* területén kereshető; ⁶⁾ de mivel a vidék egy jó ismerőjének állítása szerint nevét ott senki sem ismeri: úgy látom, hogy még abban az irányban is kellene nyomozást folytatni, vajjon Jorunburg nem a mai Frankó határában fekvő *Burgau* dülő nevében maradt-e fön?

LUER VILLA. Sopron határában a várostól nyugatra állott a régi *Luer* falu, melynek nyilas lakosairól egy 1277-iki oklevél s IV. Lászlónak egy évnélküli levele tesz említést; ⁷⁾ de a nyilasok földéről Sopron nyugati határán már 1225-ben is olvasunk; ⁸⁾ utóbb pedig 1279-ben a soproni polgárok és nyilasok földei Sopron határa nyugati részén, Somfalva határától kezdve Ágfalva területe mentén fordulnak elő. ⁹⁾

LUSA ÉS BÁLVÁNYOS, a Kis-Rába két ága. *Lusa* már 1280-ban előfordul Vicza falu szomszédságában. ¹⁰⁾ 1426-ban Mihályi, Kisfalud s a Kanizsaiak birtokai közt teljesített határjárás ¹¹⁾ megindult a déli részen a Rába ága *Lusa* mellett, s nyugatnak tartva, a Rába másik ágát a *Bálványost*, és harmadik ágát

¹⁾ *Századok*, 1900. 20. l.

²⁾ Hazai Okmt. V. 169. l.

³⁾ *Századok*, 1900. 20. l.

⁴⁾ *Fejér* id. m. III. 1. 369. l. — III. 2. 195. l. — VIII. 1. 73. l.

⁵⁾ Sopron vm. Oklt. I. 434. l. — II. 87. l.

⁶⁾ *Századok*, 1900. 22. l.

⁷⁾ *Fejér* id. m. V. I. 24. l. — *M. Tört. Tár*, IX. 108. l.

⁸⁾ Sopron vm. Oklt. I. 14. l.

⁹⁾ *Wenzel* id. m. IX. 224. l.

¹⁰⁾ Sopron vm. Oklt. I. 47. l.

¹¹⁾ U. o. II. 103. l.

az *Ásvánt* is átszelte. Minket főleg a két első ág érdekel. 1429-ben olvassuk,¹⁾ hogy Mihályi és Linkóhát határában a Bálványos és Lusa vizein (super fluviis utriusque Rabe, alio nomine Balvanus et Lusa) malmok vannak. Minthogy 1231-ben²⁾ Kázmér területe (ma Kisfalud és Mihályi határában) körüljárattván, az oklevél csak a Bálványost, de Lusát nem említi határhelyül: azt kell hinnünk, hogy a Lusa még a mai Mihályi határában egyesült a Bálványossal; másrészt a többi határhelyek azt tanúsítják, hogy Kázmér birtok még a mai Mihályi területéből is valamely részt magában foglalt. Itt meg kell jegyeznem, hogy a *Várispánságok* írója és a *Magyarország vízrajza* cz. munka szerzője igen tévednek,³⁾ midőn ebben a határleírásban előforduló *Szeryén* nevű határhelyet, mely Pertel (a mai Tótkeresztúr) szomszédja volt. az Ikva melletti mai *Szeryény* faluval vélik azonosnak. Ha az 1227-ben kelt oklevelet tekintetbe vesszük,⁴⁾ a hol Vicza határában a Kis-Rába jobb partján leírt területről az mondatik, hogy keletről *stagnum Balvanus* a határa, itt alapos a kétségünk, hogy az »ab orientale« helyes lenne, mert a keleti és déli határt már előbb úgy is leírta az oklevél, s így nem is volt szükséges, tehát nem is valószínű, hogy a keleti vonalra megint visszatért legyen; hanem Bálványos talán a nyugati pont volt, mely után jött az északon fekvő Fortunád. És ha itt a Bálványos névvel az oklevél mégis a Rába főntebb említett ágát akarta volna jelezni, akkor ismét egy másik nehézség áll utunkban: meg kellene határozni, hogy hol szakadt ketté a Kis-Rába, vagyis hol keletkezett a két ág? E kérdés megoldását azonban a mai állapot segítségével megkísérteni hasztalan törekvés lévén, csakis olyan egykorú, eddig még napfényre nem került adatokból lehetne a valószágot megismernünk, melyek a Rába vízkörére vonatkozva, a XIII-ik század tényleges állapotát legalább főbb vonásaiban ismertetnék meg velünk.

A Kis-Rábát, mely manapság a Hanyban a Répcze vizével egyesül s Rábca név alatt jut Győr falai alá, a régi korban is gyakran *Rábcha* néven emlegetik az oklevelek, mely név különben a Répczének felel meg. Így 1238-ban⁵⁾ Vicza területéről lévén szó, ezt olvassuk: *juxta Rabcha*. Mármost itt vagy a Rába értendő, vagy — a mit még bizonyítani kellene — Vicza határa egész a Répczéig terjedt, a mire nézve főntebb

¹⁾ U. o. II. 126. l.

²⁾ *Fejér* id. m. III. 2. 225. l.

³⁾ *Várispánságok*, 425. l. — *Magyarorsz. vízrajza*, I. 104. l.

⁴⁾ *Wenzel* id. m. VI. 449. l.

⁵⁾ U. o. VII. 54. l.

Hövej-Család alatt egy szintén kétséges adatot volt alkalmam idézni. Egy 1377-iki oklevél megállapítja,¹⁾ hogy midőn 1233-ban Petlend birtokot adományozták a Csák nemzetség ősenek, hibásan mondatik, hogy az a Rábcza mellett feküdt, s e tévedést az 1377-iki adat kiigazítja azzal, hogy a folyónak neve tulajdonkép *Rába*, azaz Kis-Rába. *Kézai krónikája* szerint²⁾ Henrik német császár serege 1044-ben Magyarországra ütven, »midőn Babóton át akart vonulni, a vizek miatt nem lehetett; a magyarok tehát, kik a császárral és Péter királlyal valának, a császár seregét fölvezeték a Répcze (Rebche) folyó mellett, s egész éjjel lovagolva, napkeltekor mind a két folyón könnyű gázlón átkelének.« A *Budai krónika* ez alkalomra vonatkozólag *Rabcha* alakban írja a folyót, de bár a régi időben a *Répcze* és Kis-Rába neveket összetévesztették is, azért mégis azt hiszem, a Répczét értette. Minthogy a sereg a Répcze balpartján vízfolyás ellen egész éjjel lovagolt, a tizennégy kilométernyi utat hajnalig Czirákig és Viczáig könnyen megtehetette, s ott a Répczét, illetőleg a Kis-Rábát átgázolhatta ugyan, de hátra volt a Nagy-Rába, melynek vizei az árpási révnél újra nagy akadályt képeztek. Fölmerülhet tehát az a kérdés is, vajjon a Kézai két folyója alatt nem lehetne-e a Répczét és Nagy-Rábát érteni? mert erőltetett éjjeli lovaglással a huszonöt kilométernyi úton a sereg talán Répcze-Szemeréig is eljuthatott, a hol a Répczét átlépve, a Rábatoroknál azután magát a Nagy-Rábát is átgázolhatta volna, úgy hogy ennek a folyónak jobb partján minden további nagyobb akadály nélkül könnyebben eljuthatott volna Ménfőig, a hol a csata színhelye volt.

MAGYARFALU. Említik 1381, 1394, 1429 és 1455-évi oklevelek, mint az Osl nemzetség birtokát.³⁾ Vásárosfalu közelében lehet keresni.

MAJÁD, ma *Szentmargita*. Balássy Ferencz azon állítását, hogy a Középszolnok-megyei *Majád* helység birtokosaitól eredtek a XIII-ik században a Sopron-vármegyei Majád birtokosai,⁴⁾ az oklevelek meg nem erősítik; de ez a kérdés a családtörténet körébe tartozván, azt itt nem tárgyaljuk, csak arra akarom figyelmeztetni az érdeklődőket, hogy az a körülmény, hogy egy 1277-iki oklevél adatát,⁵⁾ mely Majád nevű

¹⁾ Sopron vm. Oklt. I. 443. 1.

²⁾ Szabó Károly fordítása, 65. 1.

³⁾ Sopron vm. Oklt. I. 456. 518. — II. 143. 389. II.

⁴⁾ Suprutus provincia vagy megye további nyomozása. *Századok*, 1882. 570 és köv. II.

⁵⁾ *Wenzel* id. m. IX. 186. 1.

helységről szól, a Sopron-vármegyei hasonló nevű helyre vonatkoztatják, némileg meglepett; mert az előttem fekvő szövegből kitűnik, hogy itt a Somogy-vármegyei Csege, Alendré és Gyógy birtokokról s ezekkel kapcsolatban »de populis monasterii de Majád« van szó, s ezért azt sejttem, hogy ez a Majád is egykor ott Somogyban létezett; miután pedig Alendréden s a többi Somogy-vármegyei helységben a szentmártoni benedekrendi monostor dézsmajoggal bírt¹⁾ s a somogyvári benzés monostornak is volt ott a megyében bizonyára birtoka, sőt a tihanyi benzés apátság Endréden ma is birtokos: igen valószínű, hogy az 1277-iki adat e monostorok egyikének Majádon (Somogy vármegyében) lakó népeiről szól, mert nem tudok belenyugodni abba a gondolatba, hogy Majádon külön monostor létezett volna.

NÉMETFALU. Előfordúl mint az Osliai birtoka 1381, 1409 stb. évek alatt.²⁾ Nagy Imre szerint a mai *Vásárosfalu* helységnek felel meg.

NOVA VILLA. 1280 és 1435-ben fordul elő.³⁾ Az Osl nemzetség e falu határában ajándékozott a csornai conventnek bizonyos birtokot. Fekvését nem tudom meghatározni.

PATAK. Egy 1230-iki oklevél szerint *terra*, 1220-ban már *villa* név alatt említetik Barbastól délre, Dór és Osl comes csornai birtoka mellett.⁴⁾ Tehát a mai Csorna területének egy részét foglalta magában, de a falu eltűnt.

PETLEND. Egy 1377-iki oklevél tanúsítja, hogy a Csák nemzetség 1233-ban kapta *Petlend* birtokot a Kis-Rába mellett,⁵⁾ s erről rendelkezett a nemzetség egyik tagja 1237-ben.⁶⁾ Hogy ez a Petlend azután *Kázmér* (ma Kisfalud) helységhez csatoltatott, az nem szenved kétséget; s midőn 1247-ben a nemzetség ismét egy *Kázmér* nevű birtokrészt szerez,⁷⁾ az mondatik róla, hogy »quam quidam *Fetend* vocant«; a mit némelyek *Ferteud*-nek olvasnak, de én azt tartom, hogy *Petlend* lappang alatta, mert az 1231-iki határjárás szerint, mely *Kázmér* nevű régibb birtokról szól,⁸⁾ Petlenddel, nem pedig Fertőddel tartott határt a leírt birtok. Petlend beolvadván *Kázmér* területébe, neve az 1426-iki határjárásban, mely

¹⁾ U. o. I. 312. l. — VI. 473—476. ll. 1233 és 1229.

²⁾ Sopron vm. Okt. I. 456. 603. ll.

³⁾ U. o. I. 47. l. — II. 236. l.

⁴⁾ U. o. I. 17. l. — *Wenzel* id. m. XI. 157. l.

⁵⁾ U. o. I. 443. l. 305. sz.

⁶⁾ *Wenzel* id. m. VII. 41. l.

⁷⁾ U. o. II. 191. l.

⁸⁾ *Fejér* id. m. III. 2. 226. l.

Mihályi-Kisfalud és Babót-Petlen közt történt, már nem jön elő,¹⁾ mert Kisfalud területe magában foglalta a Csákiak Petlend nevű régi birtokát is, mely ekkor keleten a Kanizsaiak *Petlen* nevű praediumába ütközött. A mai Petlen pusztai birtok a Csák nemzetség Petlend birtokával mindig szomszédos volt. A most érintett határjárásból meg lehet állapítani, hogy 1426-ban Bankháza praedium épen ott tűnik elő, a hol ma a babóti határban a Faluhely nevű erdőterület van.

PETŐHÁZA. A mai Petőháza előbb *Kisendréd* néven fordult elő, a mi egy 1427 évben kelt oklevélből tűnik ki.²⁾ Jele, hogy Endréd helység területéből szakadt ki a mai Petőháza határa. Azonban meg kell különböztetni Petőháza helységet egy másik Petőházától, mely egy 1464-iki oklevél szerint³⁾ mint praedium, Gógánfalva praediummal együtt *Bazth* (ma Daszti) falu határában feküdt. Alább még egyszer vissza fogok térni Petőháza helynévre.

PERTEL VAGY PERCEL VILLA. Előfordul 1230-ban;⁴⁾ 1280-ban »ad sanctam crucem« hozzáadással,⁵⁾ 1435-ben pedig ezzel: »quae nunc Kereztur vocatur.«⁶⁾ A csornai convent ottani birtokáról van szó az oklevelekben. Pertel tehát a mai *Tótkeresztúr* helységgel azonos.

SEFRED (Sebred). Nem ismerve a Sebredről szóló oklevél teljes szövegét, igen csatlakoztam, midőn azt gondoltam, hogy az a Rábaközben fekvő *Szeifrid* réttel lehet azonos;⁷⁾ ma az előttem fekvő oklevélből látom, hogy 1271-ben⁸⁾ Potli Pál Büdöskúton 210 holdnyi birtokot vett, mely a nevezett falu határának csak délkeleti részét foglalván el, nyugatról az Osl nemzetség *Sebreth* nevű birtokába ütközött; ez a Sebreth tehát a határhelyek szerint még Büdöskút határában feküdt s 1309-ben⁹⁾ is az Osliaké volt.

SUSOK (Sussendorf). Bogyoszló (a mai Németkeresztúr) 1245 évi határleírása szerint¹⁰⁾ ennek keleti szomszédja *Toutsuk* és *Magyarsusok* volt; az első északnak fölnyult a mai Kópház határáig, a másik dél felé Barommal tartott határt. Egy 1283-iki

¹⁾ Sopron vm. Oklt. II. 103. l.

²⁾ Sopron vm. Oklt. II. 112. l.

³⁾ U. o. 428. l.

⁴⁾ U. o. I. 17. l.

⁵⁾ U. o. I. 47. l.

⁶⁾ U. o. II. 236. l.

⁷⁾ *Századok*, 1900. 31. l.

⁸⁾ *Wenzel* id. m. VIII. 362. l.

⁹⁾ Hazai Okmt. V. 93. l. — Sopron vm. Oklt. I. 70. l.

¹⁰⁾ Sopron vm. Oklt. I. 19. l.

oklevélen kívül még egy 1429 évi határjárásból is tudjuk,¹⁾ hogy »*Tothsusuk* (Tótsok), *Kerezthur* alio nomine Bodizló, *Küllő* alio nomine Kisbudizló« e vidéken fordulnak elő; *Tóczek* (Tochink) a mai Kisczenk határában keresendő egy 1281 évi adat alapján.²⁾ Hogy a *terra Tothsok* Németkeresztúrhoz tartozott, azt az idézett 1429-iki adatból tudjuk, s alig tévedek, ha az oklevelek szövegéből azt olvasom ki, hogy a mai *czenki kövesdülő* valami része szintén Tótsokhoz tartozhatott, mert az oklevél szavai szerint a Nagyczenkről Sopronba vezető közút mellett Czenk északnyugati határa már is Tótsokkal érintkezett. Hogy későbbben is (1558-ban) a *praedium Susk aliter Sussendorf* Németkeresztúr tartozéka volt, azt oklevél bizonyítja.³⁾

SZALMÁD. Eddigi sejtelmemet,⁴⁾ hogy ez a birtok Bágyog mellett feküdt, Sörös Pongrácz nemrég megerősíté,⁵⁾ bebizonyítván hiteles adatokkal, hogy az 1135-iki oklevélben tényleg soproni várjobbágyokról és a Bágyog melletti *Szalmád* helységről van szó. Sajnos, ennek ellenére nemsokára mégis azt olvassuk, hogy egyik jeles tudósunk az említett oklevél ama passusát, mely a várjobbágyokról emlékezik, még mindig a somlai várjobbágyokra vonatkoztatja.⁶⁾

SZÁNTÓ, ma *Ottova*. Szántó már 1245-ben *Sebretus de Szamtou* által lett ismeretes.⁷⁾ Noha a falu, melynek német neve 1394 és 1395 évi adatok szerint⁸⁾ már akkor is *Antau* volt. a XIV. és XV. században sokszor említetik, mégis e helyen csak az 1401-ben kelt oklevelet idézem,⁹⁾ hol a *Bulka* folyó melletti Szántó faluról lévén szó, ez adat bizonyosságul szolgál arra nézve, hogy Nagy Imre tévedett, midőn az egykori Selyeg folyó mai *Vulka* nevét a horvátoktól származtatta,¹⁰⁾ mert a horvátok csak a XVI-ik század közepe táján telepedtek le e vidéken.

SZENTANDRÁS, ma *Mihályi* határában. Egy 1409-iki oklevél szerint¹¹⁾ ennek a helységnek keletről a Linkó-ér melletti *Linkóhát* (ma Mihályi határában) és *Vadoslese* (Vadosfalva)

¹⁾ Győri tört. füz. III. köt. 315. 319. ll.

²⁾ *Fejér* id. m. VII. 2. 89. l.

³⁾ Sopron vm. Oklt. II. 647. l.

⁴⁾ *Századok*, 1900. 32. l.

⁵⁾ U. o. 462. l.

⁶⁾ U. o. 840. l.

⁷⁾ Sopron vm. Oklt. I. 20. l.

⁸⁾ M. Tört. Tár, IX. köt. 44. l.

⁹⁾ Sopron vm. Oklt. I. 553. l.

¹⁰⁾ Győri tört. füz. III. köt. 305. l.

¹¹⁾ Sopron vm. Oklt. I. 601. l.

birtokok, délről *Fortunádföldje* (Mihályi déli részén), nyugatról a Kis-Rába voltak szomszédjai. Egy 1438-iki adat bizonyítja, hogy Szentandrás praediumban kőből épült tornyos egyház, Linkóháton pedig malom is volt.¹⁾ Szentandrás elpusztult, de 1471-ben még olvassuk, hogy *Szentandrás praedium alio nomine Vadasviczka*.²⁾

TEMFEL. Az oklevelet, mely szerint Temfl — mint Csánki történeti földrajzában olvassuk — 1437-ben *Kereszttyén* név alatt is előfordúl, nem ismervén, nincs jogom róla érdemileg nyilatkozni; de meglepő, hogy az előttem ismeretes oklevelek, melyek a Gutkelediek és Nagymartoniak nevezett birtokáról szólnak, mindig a *Temfl* nevet használják; másrészt alig merem föltenni, hogy egy hasonló hangzású más helységnév adott volna alkalmat félreértésre. A templariusok *villa Christiana* (a mai Keresztény) falváról Fejérnél azt olvasom, hogy 1384-ben³⁾ a keresztesek, mint akkori birtokosok, birtokaikat: »possessiones Beő, Keresztény et Templom« Szentgyörgyi Tamásnak zálogba adták; de hogy ez a *Templom* minő kapcsolatban állott az említett mai *Keresztény* helységgel, s alatta micsoda helység vagy birtok lappang, s általában az 1437-ben előforduló *Kereszttyén-Temfl* helységről szóló adat nem vonatkozik-e a ma is fönnálló Keresztény falura? erre nézve nem adhatok kielégítő választ, mert az idézett oklevelek teljes szövege nem áll rendelkezésemre. A mai Keresztény helységet 1226-ban már a templariusok bírták.⁴⁾

UKECZ. Egykor közös neve volt a mai *Füles* és *Malomháza* helységeknek. Midőn 1194 és 1195-ben a borsmonostori apátság birtokai felsoroltatnak,⁵⁾ *Ukecz* (néha *Ukas*, *Ikecz* = Fül) nevű puszta, németül *Munichhof* (Mönchhof), már előfordúl; az Ukecz terület törzse, a mai Füles, már 1311-ben viselte ezt a magyar nevet, de közben még sokáig előjön Ukecz néven is.⁶⁾ Az apátsági Ukeczet, melynek német Mönchhof neve a XII-ik századtól fogva mai napig megmaradt, 1411-ben egy oklevél magyarul már *Monoh-ház* néven nevezi,⁷⁾ a mi nyilván a német *munich* és latin *monach(us)* szónak magyarosítása volt, mert van rá analog eset a Mosony-vármegyei *Mönchhofen*, ma magyarul *Barátfulva* helységnél, mely 1345-ben⁸⁾

¹⁾ U. o. II. 277. l.

²⁾ U. o. II. 471. l.

³⁾ *Fejér* id. m. X. 1. 179. l.

⁴⁾ U. o. III. 2. 97. l.

⁵⁾ *Wenzel* id. m. XI. 57. 58. ll.

⁶⁾ Sopron vm. Okt. I. 72. l.

⁷⁾ U. o. I. 646. l.

⁸⁾ *Weiss*: Urkunden des Stiftes Heiligenkreuz.

Curia monachorum neve után szintén *Monoh-udvar* néven szerepel. Az apátsági Ukecz praedium többnyire e néven fordult elő a régi időben, csak 1411-ben jön először elő a magyar Monoh-ház, de ezt az eredeti nevet, nézetem szerint helytelenül, egy 1435-iki oklevél¹⁾ megcsonkítva közli, a mennyiben az egyik *h* betűt kiküszöbölve, *Monoház*-at ír; egy 1479-iki adat pedig még jobban elrontja a nevet,²⁾ mikor az egyik *h* helyébe *n* betűt szúrván, háromszor így írja a falu nevét: *Mononház*. Hogy mindamellett az eredeti *Monoh-ház* névből a mai *Malomháza* képződött, az tény; csakhogy az eredeti név elferdítése nélkül a falut ma bizonyára másképp kellene nevezni. Épen így a Verőcze-megyei Almás, azután a mai Buziás helységeknek nem az *alma* és *buza* adtak nevet, hanem — mint Pesty Frigyes mondja³⁾ — e nevek a régi okleveles *Halmos* és *Bodzás* átalakulásából származtak. Tanulság, hogy az okleveles helyneveket a nép a maga szája íze szerint alakra s értelemre nézve gyakran megváltoztatja, de sokszor megtörténik az is, hogy az okleveles helynevek az életbe, közhasználatba át nem mennek. Láttuk, hogy a Mosony-vármegyei Mönchhofen okleveles magyar neve *Monoh-udvar* volt, azonban ezt a nép soha el nem fogadta; sőt ennek a birtoknak a *Curia monachorum* néven kívül még *Novum praedium*, *Neuaignen* neveit is ösmerjük, s egy 1278 évi oklevél⁴⁾ írója azt is megtette, hogy az utóbbi elnevezést magyarra fordította, mondván: »frater Henricus conversus monasterii sancte crucis de *Ujlak*.« Ezt a helynevet sem fogadta el a közhasználat. A mi *Malomházát* illeti, e nevet viszont két 1496 és 1497 évi oklevél⁵⁾ írója iparkodott németre fordítani, noha a helységnek századok gyakorlata által megszokott német neve *Mönchhof* volt; az oklevelekben ugyanis *Myelsdorf* helység fordul elő, mely alatt — nézetem szerint — az oklevél írója a magyar *Malomházát* értette, de ez a *Myelsdorf* név nem volt életrevaló.

VEZEKÉNY és SZÁR. Mindkettőt említi egy 1277 körül kelt oklevél.⁶⁾ A *Magyarország régi vízrajza* cz. mű szerzője⁷⁾ nem ismerte föl bennök a mai *Veszkény* és *Szár* helységeket.

VONÓZ. Ez a birtok 1337 és 1359 évi oklevelekben jön

¹⁾ Sopron vm. Oklt. II. 238. l.

²⁾ U. o. 526. l.

³⁾ Magyarország helynevei, V. 1.

⁴⁾ Weiss: Urkunden des Stiftes Heiligenkreuz.

⁵⁾ Sopron vm. Oklt. I. 581. l. — II. 575. l.

⁶⁾ Wenzel id. m. X. 362. l.

⁷⁾ Id. m. II. 265. l.

elő; ¹⁾ feküdt pedig Fertőszentmiklóstól keletre, s ma ennek határában keresendő.

ZOAN (Wandorf). Zoan 1274-ben fordul elő először, midőn IV. László király Istvánnak (villico de Sopronio) *Zoan* helységben két ekényi földet adományoz; ²⁾ de Sopron városa is bírt Zoan határában, a mit 1291 és 1296 évi adatok bizonyítanak. ³⁾ Hogy e helynév alatt *Wandorf* lappang, azt — Nagy Imre szerint ⁴⁾ — egy 1317 évi oklevél külsejére ⁵⁾ rávezetett jegyzet is megerősíti. Az 1296 éven innen már nem találkozunk Zoan nevével, mert ezután *Egered* (Agreden. Agaren és Agrein) néven szerepel, és pedig nemcsak a helység vagy praedium, hanem a hozzá tartozó erdőség is. Wandorfot a magyarok a XVI-ik században az oklevelek tanúsága szerint *Bondorf*-nak írták, pedig helyesebb lett volna a magyar hangzású *Egered* nevet föntartani, melyet számos okirat, a többi közt 1284 körül, azután 1317, 1358, 1481-ben szakadatlan sorban említ. ⁶⁾ Wandorf az 1821 évi Győr-egyházmegyei helységjegyzékben *Wondorf*, *Bándorf* olím *Zvándorf* alakban fordul elő; a Sopron-vármegyei 1843 évi térképen és Ruppnál *Lakfalva* a neve; az 1845-iki Győr-egyházmegyei Névtár már csak Wandorfot ismer; mai hivatalos magyar neve pedig *Bánfalva*. Sajnos, hogy a régi *Egered* nevet nem hozták életre; de még a régebbi *Zoan* név helyes alkalmazásával is jobb helynév keletkezett volna mint a milyen a hivatalos Bánfalva. Ha a régi *Zoath* névből ⁷⁾ pl. a mai *Szováth* helységnév jött létre, nem látom át, miért ne lehetne a *Zoan* névből teljes következetességgel *Zován* vagy *Zovány* nevet alakítani, mely a helység történeti multjának is megfelelne.

*

Pótlásul a fentebbiekhez még a következő megjegyzést kell csatolnom:

PETŐHÁZA helység és puszta. 1358-tól 1390-ig Ikva birtokosairól szólnak az oklevelek; ⁸⁾ köztük egyiknek neve *Pető*; midőn pedig Ikva birtok többé nem jön elő, akkor (1390)

¹⁾ Sopron vm. Oklt. I. 140. 312. ll.

²⁾ M. Tört. Tár, IX. 107. l.

³⁾ Hazai Okmt. II. 21. 24. ll.

⁴⁾ *Századok*, 1883. 32. l.

⁵⁾ M. Tört. Tár, IX. 113. l.

⁶⁾ M. Tört. Tár, IX. 107. 113. ll. — Sopron vm. Oklt. I. 204. l. — II. 532. l.

⁷⁾ Sopron vm. Oklt. I. 230. l. 1351.

⁸⁾ U. o. 279. 315. 377. 461. ll.

olvasom először *Stephanus filius Pető de Petőháza*¹⁾ nevét. Ugy látszik, Ikva birtokból lett az Ikva-patak melletti Petőháza.

A mi a *Bazth* (Daszti) területén fekvő Petőháza pusztát illeti, nem lehet tudni, hogy az tulajdonképen melyik részén feküdt a régi Bazthnak, mert ez az oklevelek tanúsága szerint a következő részekből állott: *Gógánfalva* (Gógánbaszt) *Egyházasfalu* (Egyházbaszt), *Abulgán* (Abulgánbaszt = Abulgánfalva). E három főrészt melyikének területén feküdt Petőháza pusztája, azt a XV-ik századból származó oklevelek adataiból nem lehet kihüvelyezni, mert a három rész és Petőháza pusztája birtokosai rendszeren *de Bazth* nevezik magokat, csak 1429-ben²⁾ fordulnak elő *Thomas et Johannes de Petőháza*, kiknek talán öregapjuk volt az 1358-ban említett³⁾ Bazti Pető; továbbá sajátos tény az is, hogy 1479-ben a bazti birtokosoknak valamely részbirtokáról az mondatik, hogy »intra veras metas possessionis Bazth«, azután hozzáteszi az oklevél, hogy Egyházasfalu a szomszédja bizonyos részbirtoknak; egy erdőről azt mondja, hogy az Abulgán határában van Bazth mellett,⁴⁾ s ugyanezen oklevél egy rétet is említ Bazth határában Kereszttyén falu szomszédságában. Ebből azt kell következtetnünk, hogy jóllehet az említett részek alkották a Bazth név alatt ismeretes területet, mégis egy bizonyos darab az egészről külön szerepel *Bazth* név alatt az idézett oklevélben, s a határleírás szerint ez a külön Bazth a mai *Dasztifalu* területére utal. Bazth első birtokosául az 1281-ben élt *Gogan filius Herbordi de Bazth* szerepel, a kitől nézetem szerint a mai *Gógánfa* kapta nevét,⁵⁾ s ha mindjárt egy 1429 évi adat szerint⁶⁾ a Bazthi családnak egy 1290—1301 közt élt *Bazthi Abulgán* nevű ősapjáról van is szó,⁷⁾ a két nevet (Gógán és Abulgán) egymástól meg kell különböztetni: az egyiktől *Gógánfa*, a másiktól *Abulgánbazth* nyerte nevét. Ez okból nem lehet elfogadni Nagy Imre nézetét, ki Abulgánbazthot azonosnak tartá Gógánfával. A XIV-ik században 1379-ben *nobiles de Egyházasbazth*, 1384-ben *Egyházasfalu*, később 1438-ban pedig *Benedictus de Abolgánfalva-Bazth* fordulnak elő.⁸⁾

¹⁾ U. o. 496. l.

²⁾ U. o. II. 124. l.

³⁾ U. o. I. 298. l.

⁴⁾ U. o. II. 524. l.

⁵⁾ Wenzel id. m. IX. 317. l.

⁶⁾ Sopron vm. Oklt. II. 144. l.

⁷⁾ Wenzel id. m. X. 417. l.

⁸⁾ Fejér id. m. IX. 7. 617. l. — X. 1. 180. l. — XI. 132. l.

Mosony vármegye.

CSALLÓ. Csalló földje, *terra Challo*, Pót nádornak 1209-ben adományoztatott;¹⁾ határa keletről az egész vonalon a Lajta, délről Jánus földje, nyugatról villa Kata, északról Zárán; mely utóbbi helység határának egy részét teszi ma a régi Csalló birtok.

LEGINTÓ helységről és vidékéről a mit más alkalommal előadtam,²⁾ ahhoz helyreigazításul és pótlásul még egypár megjegyzést óhajtok csatolni. A tapasztalás igazolja, hogy az osztrák szentkereszti apátság *Curia regis* (Királyudvar) és *Curia monachorum* (Mönchhofen, Novum praedium; magyarul Barátfalva) birtokai azért, mert egykor mindegyik *terra byssenorum* volt, nagyon könnyen fölcserélhetők, ha kellő figyelembe nem vesszük, hogy az első a Lajta mellett fekszik, a másikat pedig az oklevelek épen a kellő megkülönböztetés céljából rendesen *iuxta Fertő* szavakkal is jelölik. Az is tévedést okozhat, hogy például egy 1263 évi oklevélben a *Curia regis* csak mint a szerzetesek birtoka említettén, egyszerűen *Mönichshof*-nak neveztetik, a szöveg azonban nem hagy kétséget affelől, hogy itt csakis a királyudvari birtoknak Mönchshofjáról lehet szó; ellenben egy 1330-iki oklevél ezen szavait: »claviger de Novo praedio domini regis«, nem lehet *Királyudvar*-ra vonatkoztatni. De úgy látszik, az oklevelek írói maguk is óvatosan kerülni kívántak minden alkalmat, mely esetleg kétséget támaszthatna; mert egy 1345 évi adat bizonyítja, hogy itt a *curia monachorum*-ot csupán megkülönböztetésül a feljebb fekvő másik curiától (*curia regis*) *curia inferior morachorum*, magyarul *Alsó-monohudvar* névvel nevezik. Szükségesnek tartom megemlíteni, hogy valamint korábbi közlésemben, mely e vidékre vonatkozik, úgy ezúttal is összes adataimat a *Weiss János* által kiadott szentkereszti apátsági oklevélgyűjteményből merítettem, mely munka rendes névtárral lévén ellátva, a lapszámra való hivatkozást mellőzhetőnek véltem.³⁾

Azt a sejtelmemet, hogy a régi *Beled* helység, mely Mönchhofen és Pótfalva közt feküdt, Pótfalva határába olvadt, és hogy a mai Gálos és Pótfalva közt fekvő *Zitzmansdorf* (Macskád) a régi Beled területén keresendő: az oklevelek nem támogatják. Egy 1379-iki határjárás szerint ugyanis Pótfalva határa délről Szentgyörgy birtokától, mely alatt Macskád rejlik,

¹⁾ *Wenzel* id. m. VI. 334. 1.

²⁾ *Századok*, 1900. 34—37. 11.

³⁾ *Weiss*: *Urkunden des Stiftes Heiligenkreuz*. (*Fontes rerum Austriacarum*, II. oszt. XI. köt. 1. és XVI. köt. 2. rész.)

kiindulván, tőle keletre Beled (Belyd, Welind) feküdt, s északnak haladva az Egelgrund (ma Edelgrund) völgyét érinté. azután nyugatnak áthajolva a Fertőig ment, a hol a Pótfalu és Beled közti választó vonal végződött; egy 1324-iki s egy másik 1379-iki határleírás szerint pedig a mai Mönchhofen déli határrészét alkotó Tenefalvának (Vogeldorf), mely nevét egykori birtokosától Tene várjobbágytól kapta, Beled nyugaton nem volt szomszédja, s így ha Beled Pótfalvával egyesült volna, ma Pótfalva és Mönchhofen (Barátfalva) közvetlen szomszédok lennének; de mivel ma Gálos fekszik a két utóbbi közt, s másrészt a Pótfalva és régi Beled közti határvonalon fekvő *Egelgrund* nevét a mai Pótfalu és Gálos határvonalát érintő *Edelgrund* tartja fön: nem lehet kételkedni benne, hogy a régi Beled teljesen Gálos határához csatoltatott.

A mi *Macskád* (Zitzmansdorf) helységet illeti, melynek egy 1324 évi adat szerint északról, egy 1330 évi oklevél szerint pedig még délről és nyugatról is Pótfalva, kelet felől azonban Thuled nevű birtok volt a szomszédja: azt hiszem, hogy abból, a mit Beled fekvésére nézve oklevelek alapján fölhoztam, most már — előbbi nézetemmel ellenkezőleg — következik, hogy *Macskád*, melynek helyét a *Zitzmansdorf* dülő jelöli, nem Beled, hanem csak Pótfalva határába olvadt; de ebből egyzersmind *Macskád* keleti szomszédjára *Thuled* birtokra nézve az is kitűnik, hogy ez Pótfalva területén épen nem kereshető; minthogy azonban idézett forrásomban több elferdült tulajdonnévvel találkozunk, csak két lehetőséget képzelhetek: vagy *Beled* értendő *Thelud* alatt, vagy pedig ez utóbbi birtok *Boldogasszony* területén keresendő.

Sásony a Fertő mellett, és Sásony a Lajta folyó mellett. A régi oklevelekben az első helyen említett helység, melyet a XIII-ik század óta maig az osztrák szentkereszti apátság bír, *Sásony* és *Winden* néven fordul elő; a másik pedig, mely a lébényi apátság birtoka volt, *Sásony*, *Moncha-Sásonya* és *Alsásony* néven szerepel. *Locsmánd vár és tartománya* cz. czikelyemben ¹⁾ — megtevésztve az által, hogy az 1271 körül ²⁾ említett Alsásony szomszédjai, Demeter bán fiai, a Bakony vidékén birtokosok voltak — Nagy Imre ellenében azt állítottam, hogy *Alsásony* alatt a Veszprém-vármegyei *Aláson* lappang; de tévedésemét csakhamar belátva, ki kell jelentenem, hogy jeles tudósunk állítása helyes volt, midőn Alsásonyt Mosony megyében a Lajta vize mellett kereste; csak az a kérdés

¹⁾ *Századok*, 1900. 687. l.

²⁾ Hazai Okmt. VII. 134. l.

maradt megoldatlanul, hogy a helység a megye mely részén feküdt?

Először is azonban a Fertő melletti Sásónyról szólunk. Királyudvar praedium 1203 évi határjárásából ¹⁾ tudjuk, hogy ez a Sásóny nem tartott határt a Lajta folyóval, mert közte és a folyó közt a régi Királyudvar praedium területe foglalt helyet. Póth fia Póth 1221-ben kelt adománylevele szerint ²⁾ Sásóny keletről Nyulással érintkezvén, a régi és mai birtokviszonyok is igazolják, hogy Sásónynyal folytatólag nemcsak a Fertő és a Sopron-vármegyei Széleskút tart szomszédságot, hanem az apátsági régi Hagenau erdőségből és Királyudvar praediumból alakult mai *Császárkőbánya* területe is határos vele. A XIII. és XIV. századi oklevelekben ³⁾ helyes megkülönböztetésül, ez a Sásóny gyakran *Sasun iuxta Ferteu* és *Winden beim See* néven is említetik; fekvésére nézve pedig a felsorolt adatok annyi alapot nyújtanak, hogy helyét határozottan megállapítanunk lehetett.

Áttérve a Mosony-vármegyei másik Sásónyra, figyelemünket mindjárt egy 1230 évi oklevél ⁴⁾ köti le, mely szerint a lébényi apát *Moncha-Sásónya* faluban bizonyos birtokot szerzett. Azt hiszem, a helység az ő melléknevét *Moncha* nevű birtokosától kapta, de különben az oklevélre fölírt jegyzet: *pro villa Sasun*, — bizonyítja, hogy azt egyszerűen *Sásóny* néven is ismerték. Ezt a Sásónyt tehát — »quae adjacent secus fluvium Sár« — a Bán fölött fekvő Reugen helységgel együtt 1235—1241 közt ⁵⁾ András király privilegiuma alapján IV. Béla a lébényi monostornak visszaadja, a mit Óvári Konrád, az apátság kegyura, egy év nélkül 1271 után kelt okiratában is megerősít, ⁶⁾ kijelentvén, hogy Alsásónyt — mely alatt a vármegye alsó részében a Lajta vize mellett fekvő Sásóny, másképp Moncha-Sásónya értendő — András donatioja alapján IV. Béla a győri káptalan útján a lébényi apátság kegyurának rendelkezésére bocsátotta; a mi egyezik a már fentebb idézett 1271 körül kelt oklevél tartalmával, mely a beiktatásról tanuskodik. Sajnos, hogy Alsásóny ott felsorolt szomszédsága: délről Gueztey, nyugat felől Ponsa-patak és Ségtő, északon Dabron, ma egészen ismeretlenek lévén, semmi tekintetben sem nyújtanak támpontot a tájékozásra; csakis

¹⁾ Weiss id. m.

²⁾ Wenzel id. m. I. 182. l.

³⁾ Weiss id. m.

⁴⁾ Wenzel id. m. VI. 491. l.

⁵⁾ U. o. VII. 1. l.

⁶⁾ U. o. X. 452. l.

a keleti határ, a *fluvius Sár* és Demeter bán fiai, Csák és Ugod képesítenek arra, hogy egybevetés útján legalább a vidékre nézve, a hol Alsásony valószínűség szerint feküdt, nézetünket kifejezhessük. Tudjuk ugyanis, hogy 1232-ben¹⁾ Mór fia István és Póth fia Póth, Demeter bánnak, kinek leányát Csépán nádor fia Csépán vette nőül, *Csun* helységet engedték át; de miután Óvári Konrád, őseinek ezen intézkedését tekintetbe nem véve, *Csun* helységre nézve 1273—1289 közt²⁾ a maga jogát föntartani kívánta, úgy látszik, ebből az ügyből közte és Demeter bán utódai közt komoly surlódások támadtak; legalább erre vall az a körülmény, hogy 1299 körül³⁾ Demeter pozsonyi főispán — ki alatt én Ugod fiát vélem rejleni — Óvári Konrádnak Bán nevű faluját és a Mosony fölött fekvő birtokait is elpusztította. Minthogy *Csun* helység abban az időben, mikor Alsásony határát 1271 táján leírják, tényleg Demeter bán fiainak birtokában volt, valószínű, hogy *Csun* területe akkor — nem úgy mint ma, mikor a Kis-Lajta és *Csun* közt Németjárfalu határa fekszik — talán közvetlen a Kis-Lajtaig nyult s a mai állapot csak később keletkezett; de a *fluvius Sár* alatt azért nem értem a Nagy-Lajtát, hanem annak ágát az úgynevezett Kis-Lajtát, mert az utóbbinak kanyarodása déli irányban a mai Miklósfalu északi részében sokkal közelebb esik *Csun* határához, mint a tulajdonképeni Lajta, s ez okból az a nézetem, hogy a *Lajta folyó melletti Sásony* a mai Miklósfalu északi tájéka és a mai Zuránfalva (régén Zárán) északkeleti része körül keresendő; azonban, hogy déli irányban Sásony mennyire közeledett a Nagy-Lajtához, arra nézve alig lehet nyilatkozni, mert habár az idézett 1271 után kelt oklevélben a Mosony vármegyében Potunscy és Ségh közt fekvő Rosenfeld földről van szó, mégis alig lehet egyéb jelző nélkül ezt a Ségh helynevet két ismeretlen társával együtt a Lajta melletti Sásony nyugati szomszédjaként említett Ségfővel közelebbi kapcsolatba hozni.

A mi a fentebb érintett *Reugen* helységet illeti, mely Bán fölött feküdt: nem szenved kétséget, hogy az a mai *Ragendorf* (Rajka) helységnek, Bán pedig talán inkább a mai *Bezenye* (Pallersdorf) tájékának, mint *Hegyeshalom* északi környékének látszik megfelelni.

Azok, kik Mosony vármegyére vonatkozó történeti adatok gyűjtésével foglalkoznak és helyismerettel is bírnak, a még lebegő

¹⁾ U. o. VI. 509. l.

²⁾ U. o. XII. 494. l.

³⁾ Hazai Okmt. VI. 453. l.

homály elosztatásában nálamnál talán nagyobb sikerrel fognak működni.

Győr vármegye.

KÓNY. E helység határáról az 1228 évi állapot szerint ¹⁾ már más helyen is megemlékezvén, ²⁾ kimutattam, hogy az 1228-iki határjárás értelmét és a megye akkori birtokviszonyait tekintetbe véve, teljesen ki van zárva, hogy — mint egy jeles munka állítja — *Kóny* határa 1228-ban Barátig és Nyúlig terjedt volna, ³⁾ mert az Csécsény területét át nem léphette.

Vas vármegye.

LYBNIK patak. Említi egy 1225-iki oklevél. ⁴⁾ *Magyarország régi vízrajza* írója Sopron megyében keresi a szerinte ma ismeretlen patakot, mely pedig a Vasvár-megyei Libing német falunak a patakja; de téves az is, hogy a *Zakan* (helyesen *Zaka*) Sopron-megyei birtokot *Szakony* faluval azonosítja, mert *Zaka praedium* a Zaga-pataknál, a mai Malomháza mellett feküdt. ⁵⁾

GLASPACH patak. Említi egy 1288-iki oklevél. Idézett vízrajz-írónk a körmendi járásban a Rába vízkörnyékén keresi; ⁶⁾ szerintem Goborfalun alól a Tauchen folyóba ömlik.

TOMON patak vagy folyó. Előjön egy 1244-iki oklevélben. Vízrajz-írónk e név alatt nem ismerte föl a mai *Tauchen* folyót. ⁷⁾

SIMON és BATTÁN birtokok. Az 1268-iki oklevélben említett birtokok az idézett vízrajzi mű írója szerint ma nincsenek Vasvár-megyében. ⁸⁾ Azt sejtem, hogy e nevek alatt a mai *Simonyi* falu és *Battyán* major lappang.

STESSEL JÓZSEF.

¹⁾ Wenzel id. m. I. 250.

²⁾ Győri Hírlap, 1900. 20. 21. sz. Sajnos, hogy itt idézett hírlapi cikkelyemben számos nyomdai hiba zavarja meg a szöveg értelmét.

³⁾ Magyarország régi vízrajza, I. 305. l. — II. 67. 415. ll.

⁴⁾ Fejér id. m. III. 3. 61. l.

⁵⁾ Magyarország régi vízrajza, I. 490. l.

⁶⁾ Hazai Okmt. IV. 340. l. — Magyarország régi vízrajza, I. 337. l.

⁷⁾ Wenzel id. m. VII. 162. l. — Magyarország régi vízrajza, II. 271. l.

⁸⁾ Hazai Okmt. VII. 113. l. — Magyarország régi vízrajza, I. 132. l.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Babona és varázslat a legrégibb időktől a jelenkorig. Irta Lehmann Alfréd. Fordította Ranschburg Pál. I. II. köt. Kiadja a kir. m. Természettudományi Társulat. Budapest, 1901. 8-r. VIII, 546 l., VI, 412 l.

Ezen érdemes munka kiadására nagy volt a szükség, de még nagyobb a szükség, hogy immár széles körökben el is terjedjen. A középkor lelki járványainak helyébe napjainkban a *spiritismus* lépett, egy lelki betegség, melynek gyógyításán sokan fáradoztak már (többek közt nemrégén Tóth Béla írt egy könyvet róla, illetve ellene). A legerősebb vágást azonban Lehmann könyve mérte a spiritismusra, és pedig azon elfogulatlan tárgyilagossága segélyével, melylyel tudományos alapon álló kutatásaihoz, majd pedig az egybegyűlt adatok feldolgozásához, kritikai megvilágosításához fogott. A véletlen lehetővé tette Lehmannnak, hogy néhány év előtt, a midőn Koppenhágában spiritista-járvány dühöngött, néhány *séance*-on részt vehessen, a melyen tetszése szerint szabad volt minden képzelhető óvintézkedést alkalmaznia s vizsgálatokat végeznie. Ily módon sikerült kimutatnia, hogy azok a jelenségek, melyeket észlelnie alkalmá volt, ismert pszichologiai és physikai törvényekre vezethetők vissza. És emeljük ki mindjárt e helyütt: ha Lehmannban nem lett volna meg az *erős történelmi érzék*, melyet lépten-nyomon dokumentál, aligha fejthette volna meg ily sikeresen a különböző magyarázatra vagy czáfolatra váró problémákat. Vegyük csak a babonát például. Kimutatni igyekszik, hogy mennyire viszonylagos dolog, mit neveznek valamikor babonának; függ az nemcsak valamely nép vagy kör vallásos meggyőződésétől és tudományos nézeteitől, de ugyanígy áll a kérdés különböző korszakokra nézve; hogy valamely nézet babonásnak nevezhető-e avagy nem, csakis az illető kor szellemi fejlődésének tekintetbe vételével ítélhető meg.

Az előbbire például hozza fel a protestáns és katolikus

egyházat. Protestáns országokban a művelt egyének többsége az ördögökben, szellemekben, kísértetekben való hitet babonának tartja már azért is, mert az evangélikus tan e lények léteben való hitet nem tekinti szükségyszerű tantételnek. A szigorú hitű katolikus némileg másképp áll e kérdéssel szemben. Hiszen még napjainkban is végeznek déli országokban ördögűzést, még pedig nem tudatlan szerzetesek, hanem magasrangú papok is. A mit tehát az egyik vallás babonának mond, az a másikra megállapított hitelv. — És ha korszakok szerint nézzük a dolgot, mi babonásnak nevezzük azt, a ki napjainkban hisz a bölcsek kövében, csodálatos tulajdonságaiban, de a középkor tudós varázslómestereinek ilyen hitét nem mondhatjuk babonásnak. Ők még nem tudták, hogy a természetben minden változás mindig nagyszámú, különböző, együttműködő okok eredménye, és hogy azért egyetlen anyaggal lehetetlen olyan különemű hatásokat létrehozni, mint a minők valamely fémnek aranyrá való átváltoztatása és valamely betegség gyógyítása. Még kevésbé tudtak arról az elvről, mely az egész mai chemiának alapja, hogy t. i. az anyag mennyisége a világegyetemben változhatatlan, hogy anyag el nem veszhethet, új anyag létre nem hozható. Ellenkezőleg azt hitték, hogy gyakran látnak anyagot eltűnni p. o. elégéskor; felfogásuk szerint teljesen rendjén volt, hogy a bölcsek kövének borsónyi darabja egy font rezet vagy ólmot sok font aranyrá tud változtatni. Ezt a hitüket nem lehet babonának nevezni, mert teljesen összhangzásban volt a természetről szóló felfogásukkal. Épen e bölcsek kövének előállítása körül balúl sikerült számos kísérlet tanította meg a régi kutatókat arra, hogy ez a természet rendjének ellenére van. Ez által azonban a bölcsek kövének tana tudományból babonává lett.

Ugyanigy áll a dolog a csillagjósolás tudományával, az astrologiával. Az a felvétel, hogy a csillagzatok pályája minden földi változásnak az okozója, visszanyúlik a chaldeusok idejéig. Minthogy tudták, hogy a csillagok járása időszakos, ebből azt a természetes következtetést vonták le, hogy semmi új sincs a nap alatt, hogy minden megismétlődik: ugyanazon csillag-constellatiók idején ugyanannak kell megtörténni. Kepler felfedezésére kellett várnia az emberiségnek, hogy a csillagjósolás bölcsessége megdőljön. Ime, a mi évezredekben át elismert tudomány volt, későbbi időkben e tudomány haladásával babonává süllyedt.

Ilyen történelmi nézőpontok magaslátán állott Lehmann, mikor könyvét megírta. Ki tagadhatja, hogy *historia magistra vitae*? Lehmann a mai állapotokat oly világosan következteti a régiekből, hogy a laikus is rögtön belátja, hogy a kérdést

csakis történelmi alapon lehetett megközelíteni. Visszament tehát az idők távolába addig, a míg csak eljuthatott. A hol kellett, segítségül hitta az ethnographiát. Mert a régi népek felfogásának, nézeteinek rekonstruálására egyenesen kínálkoznak a ma élő vad népek. Ezért ismerteti az ausztráliai és afrikai négernek, az amerikai indiánok vallásos nézeteit és babonáit, varázsmesterségét. A természetfölötti hatalom tipikus bizonmányosai a ma is élő vad népek u. n. *orvosságos emberei*, kik segíteni tudnak ott is, a hol közönséges emberek előtt minden út zárva van. Mikor mint orvos szerepel az *orvosságos ember*: varázsigéket mond és bűbajos tánczot jár. Hatalmát a jó szellemeiktől kapja.

Szól azután a szerző a démonologia és a szellembűvölés tanáról. Érdekes például szolgálhatnak itt a chaldeusok, kiknek egész vallása egy következetesen keresztülvitt szellemtan. Szükségük van tehát szellembűvölőkre, kik a gonosz szellemek befolyásának meggátolására törekszenek. (Ezekhez tartoznak a *táltosok* is.)

A jósló tudományoknak áldásos befolyása is volt a tudományok, főleg a csillagászat tökéletesbitésére. A chaldeusokat a csillagjóslás-tan folyton újabb és újabb csillagászati megfigyelésekre ösztönözte, hogy ezek segítségével mind nagyobb pontossággal meghatározhassák, mikor fognak az égbolton bizonyos tűnemények mutatkozni.

A csillagjósló tudománynak testvére a *tellurikus* vagyis földi tűnemények jóstudományi értelmezésének tana.

Érdekes a disharmonia a babona és kultúra közt a régi görögöknél. Még a legműveltebb osztályok sem maradtak az alacsonyabb hittől mentesek. A *heros*, mely szó később a hős büszke hangzású nevét kapta, eredetileg az elhunytak lelke, mely a sírban, vagy otthon — a küszöb alatt, a tűzhelyben stb. — tovább él; e heros étvágyát az áldozati állatoknak csöveken a földbe vezetett vérével csilapították; valamely város herosának sírja a környék jóshelye lett. A herosok tisztelete az állam- és jogügyekkel szorosan kapcsolódva, egészen a görög világ utolsó napjáig megvolt. — A görögök jóstudománya tisztán vallásos alapon nyugodott; az istenek közvetlen nyilatkozatokat adtak a jóshelyeken. A görögök azonkívül a jóslás egy oly nemét is gyakorolták, mely a chaldeusoknál tiltva volt, t. i. a *nekromantiát*, a halottak idézését.

A régi római vallás nem ismer voltaképeni démonológiát; ellenben hittek a rómaiak kísértetekben, azaz rossz emberek szellemeiben; hittek a boszorkányokban (*striga*), kik rendszerint madár alakjában repkednek. A madarak röptének segít-

ségével igyekszik jósolni az *augur*; áldozati állatok beleinek vizsgálatából a *haruspex*. Végül birtokában volt a római állam egy felette csodálatos varázstudományi munkának, a *Sybillakönyveknek*, melyektől különösen nehéz és döntő kérdésekben kértek tanácsot.

A régi idők valamennyi népe közül alig tartotta magát egyik is oly távol a babonától és minden belőle származó varázslattól, mint a zsidó. Jehován kívül nem ismert el szellemi lényt, sem jót, sem rosszat. A varázslattal való foglalkozás a zsidókra nézve egyértelmű volt a bálványimádással s így a Jehovától való elszakadással. A bálványimádást és varázslatot Mózes törvényei mindig egymás mellé is rendelik: mindkettő szigorúan tilos. A babyloni fogság ideje alatt azonban megváltozott a zsidó nép álláspontja a babonával szemben; ez időtől fogva már akadnak zsidó varázslók.

A keresztyének létezésük első századaiban még nem tudták magukat koruk babonája alól felszabadítani; a pogány isteneket tényleg élő démonoknak tartották, hittek a varázslatnak is s az ördög támadásainak. Az egyház bűvös ereklýéket s amuletumokat is készíttetett; ilyenekül szolgáltak a szentek ereklýéi, melyeket gyűrűkbe vagy más ékszerekbe foglaltak és melyek gazdájukat minden lehető baleset ellen megvédték. A pogány időkben szokásban volt bűcsujárásokat a szántóföldek és szőlők körül szintén felelevenítettek, sőt a pogány szertartások utánzása vagy átalakítása annyira ment, hogy még a keresztyénség tisztjeinek jelvényeit is a pogányságtól vették át. A római püspökök pálczája a pogány augurok hivatali jelvénye.

Nagyon szomorú képet nyújt az egész keresztyén varázslat a gyógyító tudomány terén. Míg Hippokrates idejében az orvosok a betegséget a szervezet működése megzavarásának tekintették és ezt akarták természetes eszközökkel megszüntetni, most lassacskán az a nézet kerekedett uralomra, hogy valamennyi betegség a gonosz szellemek hatása. A gyógyszerek, melyeket használtak, teljesen a betegségek ilyen felfogásának feleltek is meg. Kézfelvevással, szentelt vízzel, vallásos formulákkal és hasonló szerekkel kezelték a beteget. Ily módon az egyház már az első 4—5 évszázadban nemcsak elítélte a régi pogány varázslatot, mint ördögös tudományt, hanem ugyanazon időben maga is felvette annak nagy részét és keresztyénes formákra alakította át.

Ezek után a szerző kimutatni igyekszik, hogy az átalakulások következő korszakai alatt mennyiben vették bele magukat a keresztyénségbe lassan beolvadó északeurópai népek szokásai,

babonái és bűvös eljárásai, s mint hatottak módosítólag annak felfogására. Legérdekesebb s mert leginkább hozzáférhető, tehát legbővebb anyagát e módosító nézeteknek a finnekkel való érintkezés szolgáltatja, melyet a szerző kimerítően ismertet.

Hosszu és tanulságos fejezetet szentel ezután a középkor boszorkányainak. Ismerteti a híres boszorkánypereket, az ördög-szövetséget és a boszorkány-szombatokat. Alig volt az ember a démoni hatalmaknak valaha oly mértékben kiszolgáltatva, mint épen a boszorkányság virágkorában.

A nép varázslatával minden tekintetben ugyanazon magaslaton állott az egyház varázslata. Papok és szerzetesek mindenféle babonás eljárással jelentékeny jövedelmekre tettek szert; misét mondtak minden lehető és lehetetlen dolog miatt, amuletumokat készítettek, conceptiós czédulákat stb. Lehmann mindenre a konkrét példák egész sorát hozza fel.

A varázslatnak, főleg a vallásos varázslatnak az első érzékeny dőfést az egyházi reformátorok: Luther és Calvin adták meg. De a fő támadást ellene s első sorban a boszorkány hit ellen, mégis csak a tudomány intézte. Hogy mily nehezen sikerült azonban teljesen kiírtani, azt eléggé jellemzi az a körülmény, hogy még a XVIII-ik század végéig is fordultak elő boszorkányperek.

Hosszas fejtegetések tárgyává teszi ezek után a szerző a tudományos varázslatot; majd szakaszonként tárgyalja a *kabbala* tanait, az egyiptomiak theurgiáját, az astrologiát, az alchimiát, az occultismust, s végül rátér korunk spiritizmusára. Könyvének ezen része azonban már természettudományi vizsgálódás, melyet ismertetésünk keretébe nem vonunk bele. Itt már a *psychophysikus* Lehmann szól az olvasóhoz; de azért melegen ajánlhatjuk ezt a részt is minden művelt s a tárgy iránt érdeklődő embernek.

A munkát a kir. magyar Természettudományi Társulat adta ki; ennek megbízásából fordította magyarra dr. *Ranschburg Pál*, kiváló szakértelemmel, gördülékeny, magyaros irányban.

GYÓRY TIBOR.

A katolikus Magyarország. A magyarok megtérítésének és a magyar királyság megalapításának kilenczszázados évfordulója alkalmából szerkesztették Kiss János és Sziklay János. I. II. kötet. Budapest, 1903. Stephaneum kny. 2-r. XVI, 585. VII 1., 586—1128 l. 38 műlappal, 1300 szövegbe nyomott képpel és 2 térképpel.

E fényes kiállítású díszmunka két jelentősegteljes eseménynek: a keresztyénség fölvételének és a magyar királyság

megalapításának kilencszázados évfordulója alkalmából készült, azzal a czéllal, hogy beszámolva a kilencszázados multról, a történelmi fejlődés alapján ismertesse meg a jelent olvasóival.

A munka három részre oszlik. Az első, a történeti rész, a magyar katolikus egyház történetét tárgyalja, mit egészen dr. *Sziklay János*, a szerkesztők egyike írt. Hét fejezetre osztja munkáját, s meglátszik rajta az a törekvés, hogy a magyar katolikus egyház történetét — a mint a munka végéhez csatolt irodalmi jegyzék is mutatja — a legjobb feldolgozások felhasználásával adja elő rövid, világos modorban. A mű főleg a nagy közönségnek van szánva, s ezért természetes, hogy a szerzőnek összefoglalólag, áttekintően kellett munkáját megírnia. És Sziklay szerencsés kézzel oldotta meg föladatát.

A történeti rész tulajdonképen Magyarország történetének nagy vonásokban megrajzolt képe, mely a politikai történet keretében azokat az eseményeket helyezi előtérbe, azoknak a tényezőknek hatásával foglalkozik, melyek a magyarországi római katolikus egyház fejlődésére befolytak s annak irányt adtak.

A második rész a művelődési tényezők történetének van szentelve. A keresztyén vallás elfogadása Magyarországot nemcsak az elbukás veszedelmétől óvta meg, nemcsak állami létünket biztosította, hanem kulturális fejlődésünket is, melyet a keresztyénség hatalmas lökéssel indított meg. A keresztyén papság volt kezdetben a nemzet művelődésének munkálója, egyedüli terjesztője és századokon keresztül föntartója. És ez természetes is. Az írás-olvasás tudománya, a kulturális fejlődés minden eszközei akkoriban a papság, az egyház kezében voltak. Világi ember alig foglalkozott a tudományokkal, és az iskolák is, melyek a művelődés elemeivel ismertették meg a nemzet fiait, a további kulturális fejlődés alapjait lerakták s ez alapokat tovább fejlesztették: a püspökségek, káptalanok, szerzetes kolostorok mellett alakulnak, az egyház kezében vannak, s hosszú idő telik el, míg városokban és más helyeken is találunk iskolákat. Kezdve az elemi oktatáson, végig annak minden fokán s az oktatás minden ágaiban, az egyház befolyása félreismerhetetlen. Az Árpádok korában a papok nemcsak *tanítók*, hanem jórészt ők a *tanulók* is. A kor szelleme hozta magával, hogy a tudományok művelését kizárólag a papság föladatának tekintették. Az elemi oktatás terén a plebániai, vagy közönséges néven *fárai* iskolákkal párhuzamosan, főleg a XV-ik század óta kezdenek fejlődni a városi iskolák is, noha az elemi oktatásban a XVI-ik század első felében hanyatlás áll be, melynek meggátlására és a katolikus oktatás fejlesztésére Oláh

Miklós föllépése kiváló jelentőségű. A jezsuiták betelepítése Oláh Miklós idejében ad erősebb lendületet a katolikus tanügynek, melynek legbuzgóbb művelői az Árpádok korában nálunk is szent Benedek rendjének tagjai valának. A jezsuiták befolyása a katolikus oktatásügyre főleg a középiskoláknál érvényesült, míg a népiskolák fejlesztése körül inkább a piarista tanító-rend szerzett magának érdemeket. Benedek-rendiek, cisterciták, prémontreiek, piaristák, jezsuiták és minoriták mind kivették a magok részét a magyarországi iskolázás munkájában. A felsőbb oktatás is a katolikus egyháztól nyerte irányítását és életerejét. A veszprémi főiskola, a pécsi, óbudai, pozsonyi egyetemek és Mátyás király budai egyeteme hosszabb-rövidebb idő múlva megszűntek ugyan, de a Pázmány Péter által alapított egyetem ma is az ország első főiskolája. A művelődési tényezők sorában kiváló szerepet játszanak még a bécsi *Pazmaneum*, a központi seminarium, az egyes egyházmegyéek és szerzetes rendek papnevelő és hittani intézetei; ezekben nyerte és nyeri kiképzését az ifjabb papi nemzedék. Kulturális célokat szolgál ma a *Római magyar történeti intézet*, a felsőbb papi oktatást vezeti a római *Collegium Germanicum-Hungaricum* s a bécsi *Augustineum*, melyek növendékei közül nem egynek nevével találkozunk hazánk főpapi karában. Az érseki és püspöki jogakadémiák a hazai felsőbb iskolák sorában ma is előkelő helyet foglalnak el.

A katolikus egyház kezében nyugodott az egész közép-koron át hazánk művelődésének ügye. Mi természetesb, mint hogy befolyásának nyomát viseli magán az időbeli összes kultúránk s annak minden részlete. Szent István idejében és az ő korát követő századok alatt, míg a tudományos művelődés eszközei majdnem kizárólag az egyház kezében voltak, a papság az, mely a tudományok ápolására és a nemzeti genius megszólaltatására leghivatottabb. A keresztyén középkor irodalma nagyjából vallásos tárgyú, mit a közszükséglet hozott magával. Bibliafordítás, prédikációk, hittudományi és hitbuzgalmi műveken kívül főleg történeti művek azok, melyek nagyobb számmal maradtak reánk a középkorból. Jogi és bölcséleti, vagy egyéb tudományos munkákról keveset tudunk. A költészet terén az epika és dráma egyes emlékeit tudjuk csak felmutatni.

A reformáció kezdetével szellemi téren is megváltozik hazánk képe. A reformáció hatása nemzeti irodalmunkra nagy és állandó; innen a neve is e kornak az irodalom történetében: *a protestáns kor*. Pedig e korszak írói között mind az egyházi, mind a világi irodalomban, s a vallásos és világi költészet terén egyaránt, a katolikus egyház tagjai is becsülettel megállották

helyöket. A katolikus visszahatás elkövetkeztével, Pázmány Péterrel, a katolikus Magyarország új korszaka kezdődik.

A katolikus papság szerepét a magyar irodalomban, *Marton József* írta meg két fejezetben.¹⁾ Ehez a fejezethez csatlakozik a magyar katolikus vallásos versköltésről szóló cikk dr. *Bán Aladár* tollából, és a katolikus hirlapirodalom ismertetése *Cziklay Lajostól*, a mit szervesen egészít ki a magyarországi katolikus lapok és folyóiratok jegyzéke. *Kudora János* a magyar katolikus igehirdetés történetét adja, míg az egyházi művészetről *Divald Kornél*, az egyházi ének és zene történetéről pedig *Kersch Ferencz* értekezik. A következő fejezetek a katolikus egyesületekről, a Mária-congregatióról, a magyar liturgiáról a görög-katolikus egyházban, a jeruzsálemi zarándokházzól stb. szólnak.

A harmadik rész a magyarországi katolikus egyház szervezetét ismerteti. E rész első fejezeteiben a királyi családról s Magyarországnak a szentszékkal való diplomáciai érintkezéséről van szó. Ezután jönnek a magyar szent korona területén lévő egyházmegyék. Ez a fejezet az egyes egyházmegyék mai szervezetét, de mindenütt rövid történeti visszapillantással tárgyalja. Az egyházmegyéken kívül még a hazánk területén létezett, illetőleg máig is létező szerzetes rendek szervezetét ismerteti e fejezet, mely igaz, hogy nagyrészt csak statisztikai összeállítás jellegével bír, de e mellett az egyes plebániák alapítására s más fontosabb történeti mozzanatokra vonatkozólag is sok becses adatot tartalmaz.

A munka nyomdai kiállítása mintaszerű. A szöveget díszes műlapok, képek és térképek illusztrálják.

A kritikai bonczolgatás, mint minden ily nagy munkánál, úgy itt is találhatna kifogásolni valót; és nem mondjuk, hogy némely tekintetben, pl. a beosztásban, a képek összeállításában és elhelyezésében nem lehetett volna némi aránytalanságokat elkerülni. Azonban a munka sok jeles tulajdonságai mellett ezek a hibák háttérbe szorulnak és az egésznek jó benyomását nem zavarják feltűnően. Meg kell adnunk az elismerést a szerkesztőknek és szerzőknek azért a nagy és fáradságos munkáért, melyet végeztek, hogy irodalmi emléket állítsanak a katolikus Magyarország multjának és jelenének.

ALDÁSY ANTAL.

¹⁾ V. ö. Marton József: *A katolikus papság a magyar irodalomban* cz. értekezéséről mondottakat. *Századok*, 1903. 960. l.

Teleki Mihály, 1634—1690. Irta *Balló István*. Csikszereda, 1903. Szvoboda testvérek kny. 8-r. 250, 2 l.

Dicsérnünk kell a szerző lelkiismeretes szorgalmát. Igen nagy anyagot dolgozott fel; nem vizsgálta ugyan át az egész kiadott anyagot, de nem sok az, a mi elkerülte figyelmét. Általában véve értelmesen fogja fel a szereplőket s a történeti viszonyokat. Forrásait nem követi vakon, hanem bírálgatja is őket gondos egybevetéssel. Szereti Teleki Mihályt, érdekes egyéniségének annyszor félreértett jellemvonásai felkeltették érdeklődését s becsületes igyekezettel tárgyilagosan akarja rajzolni pályáját.

Sok becses életrajzi anyagot nyújt s egyes találó megjegyzései is vannak Teleki politikájáról és korának irányairól, de egészben véve munkáját csak hasznos és méltánylandó kísérletnek tekintjük.

Teleki életrajzírójának nehéz a feladata. Teleki pályája ellenmondásokkal van telve s így könnyen félreérthető. Jellemében a hamar felismerhető önzés mélyen rejlő, őszinteségére nézve korában ritka hazafisággal egyesül. Pályája jelentékenyebb fordulatainál a valódi motívumok megállapítása és feltüntetése nem könnyű feladat. És e feladatra szerzőnknek nincs elég ereje.

Vegyünk csak egy példát. Midőn a szerző II. Rákóczy György halálához ér, ezeket jegyzi meg: »Ezzel véget értek azon szolgálatok, melyeket Teleki Rákóczynak tett. Láttuk, mily odaadással, mennyi lelkesültséggel csüngött eszményképén. Rákóczy elesett ugyan, de azon zászló, melyet lobogtatott, nem hullott a porba, hanem talált ismét hordozóra. Teleki, bár jobban haladhatott volna az ellenpártnál, nem habozott e zászló alá állani, s a mily hűséges szolgálja volt előbb Rákóczynak, ép annyira ragaszkodott most Kemény Jánoshoz.« Mindez nem egészen helytelen, de a cselekvés motívumai e jelentékeny fordulónál nincsenek kellően megvilágítva. Mert mi el bírjuk ugyan képzelni, hogy Rákóczy »eszménye« volt Telekinek, de tudnunk kellene, hogy miben? Teleki alapjában higgadt, óvatos államférfiu volt, Rákóczy ellenben meggondolatlanságával mérhetetlen bajt okozott. Lehetséges, hogy Telekit az ellentét vonzotta; lehetséges, hogy Telekiben volt valami lelke mélyén abból a huszáros politikából, a mi Rákóczyt jellemezte, de mind-ezt ki kellett volna fejtenie a szerzőnek. Éreztetnie kellett volna, hogy mi vonzotta Telekit Rákóczyhoz, s mi az, a mi ismét Kemény táborába vont. Mert az nem oly egyszerű dolog, hogy Kemény fölvette a porba hullott zászlót. Kemény

híve volt Rákóczynak s kénytelen volt folytatni azt a politikát, melyet Rákóczy kétségbeesésében követett élete utolsó éveiben. De azért Kemény s Rákóczy lényegesen különböztek egymástól. Ha tehát Telekit nem az előmenetel vágya vitte Kemény táborába, világosan kellene látnunk pártfoglalásának az általános vagy egyéni viszonyokban gyökerező okait.

Ez inkább művészi, mint tudományos foglalkozása Balló munkájának, de az ilyen hiány életrajzban igen jelentékeny.

Különböztetést tudományos szempontból is volnának észrevételeink Ballónak néhány állítása ellen. Teleki neveléséről szólva, azt mondja, hogy I. Rákóczy György kora nem kedvezett a házi magán nevelésnek; »mert a folytonos, számtalan diadallal folytatott harczok közepette, midőn a szerény erdélyi fejedelem kegyét és szövetségét hatalmas államok keresték, a szülők természetesen elszoktak a szelidebb foglalkozástól s a tudományt harmad- vagy negyedrangú dolognak tartották. De hiszen ezt az idő természete hozta magával.« Ugyan honnan van véve I. Rákóczy György korának e jellemzése? »Folytonos, számtalan diadal« igen nagy túlzás; »hatalmas államok keresik kegyét, szövetségét« szintén több a kellőnél. Továbbá I. Rákóczy György uralkodása az előző fejedelmek idejéhez képest a béke korszakának nevezhető. Kevesebb háborúja volt, mint Bethlennek, más fejedelmeket nem is említve. Nem értjük, hogy miért szoktak volna el ép akkor »a szülők a szelidebb foglalkozástól.« Vigyáznunk kell a szavakra tudományos munkában.

Később meg Várad elestének hatását így rajzolja szerzőnk: »Az erdélyieknek a törökhöz fűzött bizalma megcsökkent, s ha a németpárti Kemény János bukása után egy ideig még húzódtak is hozzá, lassanként simulni kezdettek a némethez, ki mellett már Apafi uralkodásának a vége felé határozott állást kezdettek foglalni. Várad eleste tehát forduló pontot képez Erdély történetében.« Forduló pontot az igaz, de nem abban, hogy az erdélyiek azután simulni kezdettek a némethez. Még Buda elfoglalása után is nagyon nehezen törődtek hozzá, simulásról pedig még akkor sem igen szólhatunk.

Bánffy Dénes bukásának okait nem jól fejtegeti a szerző. Azt mondja, hogy Bánffy egyenes ellentétben állott nemcsak Telekivel, hanem egész Erdély politikájával, s hogy buknia kellett annak, a ki Teleki politikája ellen állást foglalt. Pedig ki van mutatva, hogy Bánffy nem éppen politikája miatt bukott el, s hogy nem is Teleki volt Bánffy legnagyobb és legtevékenyebb ellensége.

Említettük, hogy Ballónak vannak sikerült megjegyzései

is Teleki politikájáról. Jól fejti ki (221. l.) Bethlen Miklóssal szemben, hogy Teleki miért nem fogadta el a Scherffenbergnek küldött diplomát. »Azon elv mellett, — úgy mond — mely szerint Erdély függetlensége mindaddig legjobban megőrizhető, míg városaiba német őrséget nem fogad, leginkább a törökre való tekintet bírta rá Telekit, hogy ne fogadtassa el a diplomát s folytassa az alkudozásokat.« Ez nem épen új, de jól van mondva. Kár, hogy a szerző nem éri el mindenütt a gondolat és a kifejezés e szabatosságát.

A szerkezetnek s a stilusnak fogyatkozásai is csorbítják Balló munkájának értékét. Pontosan ragaszkodik a chronologiai rendhez, a mi nem hiba, de csak akkor jó, ha az események s a központjukba helyezett jellem fejlődésének rajza nem szenved miatta. Már pedig Balló nem törekszik kiemelkedő pontokra, honnan az átnézet meg volna könnyebbítve. Gondos részletezése ellankasztja a figyelmet. Stilusa nem elég élénk, sőt néha nem is szabatos. »Kemény békésen akarván lemondani Barcsayt, Bánffy Dénes által találkat kért tőle. A fejedelem elfogadta s decz. 11-én Görgénybe ment végbe« — így ír. Mi ment végbe? Tudjuk, hogy a találka, de így nem rövidíthetjük a mondatokat.

Nem akarjuk folytatni. Balló komoly, tisztességesen dolgozó tudós. De munkája még nem sikerült úgy, a hogy kívántuk volna. Így is jó hasznát veheti majd az író, ki vállalkozik arra, hogy Teleki életrajzának megírásával betöltse történetirodalmunk egy jelentékeny hézagát. Reméljük, hogy a Teleki levelezéseinek nagy kiadása annak idején buzdítani fogja íróinkat e feladat megoldására.

A—D.

Zsoltárfordítás a kódexek korában. Irta *Boros Alán.* Budapest, 1903. Stephaneum kny. 8-r. 262, 2 l.

Boros Alán műve, a mint az előszóból következtethető, csak első része annak a nagyobb munkának, mely a zsoltárfordítás történetével foglalkozik. E kötet a legrégibb nyomokat kutatja fel s a könyvnyomtatás koráig jut. Számba veszi mind azon codexeket, melyek a zsoltárok magyar egyértékeseit részben vagy egészben megőrizték, sőt azokat is, a melyek csak néhány sornyi töredéket, a szent beszéd vagy legenda idézete gyanánt tartottak fen. Fáradságos munkája eredményesnek mondható. A középkori magyar irodalomnak ezt az ágát ily alakban még senki sem csoportosította; noha kétségtelen, hogy épen a zsoltároknak az eddig ismerteknél jóval több fordítása készült a

reformáció kezdetéig, s a kolostorok lakóinak lelki élete fő táplálékát ezekből merítette.

A szerzőnek egyik célja ez összeállítással az volt, hogy megczáfolja azt a régi, ma már egészen elavult, de azért még mindig hallható nézetet, hogy a reformáció kezdetéig csak nagyon is szórványosan fordították a bibliát s ennek egyik kiemelkedő részét, a zsoltárok könyvét. A legtöbb irodalomtörténetíró a reformátorok bibliafordításáról ma is úgy szól, mintha ez tökéletesen új törekvés lett volna nálunk a XVI-ik században. Nem ok nélkül czáfolja a szerző Erdélyi Pálnak is azt a véleményét, hogy a reformáció tanítja először a nép nyelvén a vallási igazságokat, mintha a katolikus papok nem magyarul tanították volna a népet. Más írókat is idézhetett volna, a kik többé-kevésbbé hasonló véleményt hangoztattak. Viszont azonban egy különbség van a középkori és a XVI-ik századbeli biblia- vagy zsoltárfordítás használata, illetőleg olvasó közönsége között, a melyet a szerző nem eléggé vesz figyelembe. A középkori irodalomban már megvan az egész bibliafordítás; a zsoltárok több codexben fennmaradtak; de ezeknek az olvasó közönsége inkább csak a kolostor lakóiból került ki; míg ellenben a XVI-ik század magyar bibliája a nép kezébe jutott, a mi természetesen elterjedésének, közkeletének nagyban kedvezett.

A középkori szerzetesek életében igen fontos szerep jut a zsoltároknak, — mint a szerző helyesen mondja: »mintegy a vérükbe ment a zsoltározás«, — és így nem csuda, ha »írásuk közben itt is, ott is a tolluk hegyére akadt egy-egy vers a zsoltárokból.« Jól jegyzi meg azt is, hogy ha csupán ily töredékeket ismernénk is, akkor sem volna alapos a Pallas-Lexikonban olvasható vélemény, hogy »a magyar bibliafordítások eredete a reformációval kezdődik.« Pedig nem titok, hogy a codexekben vannak teljes zsoltárfordítások, az evangéliumok és az ó-szövetségi könyvek nagy része már a XV-ik században le van fordítva magyarra.

Legrégibb nyomait a zsoltárfordításnak az Apor-codexben találjuk, mely a bécsi és müncheni codex másolata, de emezekből a zsoltárok hiányzanak. A Festetics-codex szintén megőrzött számunkra néhány zsoltárfordítást, míg a Döbrentei-codex mind a 150 zsoltárt fentartotta. Ezek mellett a Czech, a keszthelyi, Kulcsár- és Batthyány-codexek zsoltárfordításait fejtegeti a szerző s tizenhét codexbeli töredékeket csoportosít. Valamennyit gondosan magyarázza nyelvi és tárgyi szempontból, úgy hogy az egész tanulmány lelkiismeretes és beható foglalkozás eredményének mondható.

Az egyes fordítások fejlődési fokozatát helyes érzékkel törekszik megállapítani, s beható összevetéssel legalább a valószínűséget kimutatni egyik-másik codex másolójának kitérére nézve. Például a külső és belső valószínűség szempontjából felhozható adatokat ügyesen csoportosítja, midőn a keszthelyi codex másolóját, Velikei Gergelyt, ferenczes szerzetesnek véli. A Batthyány-codex másolóját Kálmán Farkassal együtt ő is protestánsnak tartja, azonban következtetéseinek alapja itt már kissé ingatag; noha a döntő bizonyíték, hogy t. i. a *Litaniae maiores*-ből a másoló a szenteket mind kihagyta, sokat nyom a latban. Hanem az igazság nyilván itt is a középben van. A XVI-ik század közepe körül még sok olyan közös vallási felfogás uralkodik a katolikusok és protestánsok között, mely a szigorú elkülönítést megnehezíti. Azért bajos itt pusztán tárgyi bizonyíték alapján dönten. Azonban kétségtelen, mint már Volf kimutatta, hogy a codex mostani alakjában protestáns graduál s őse az *Öreg Graduál*-nak.

Boros Alán munkája megérdemli az érdeklődők figyelmét. Komoly, következetes okoskodása véleményeinek erősítésében, fegyelmezett értelemre mutat. Csak a fordítók érdemeinek fiatal túlzása visszatetsző talán egy kissé.

V—s.

A históriás énekek művelődéstörténeti vonatkozásai. Irta *Pintér Jenő*. Budapest, 1903. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 48 l. (Művelődéstörténeti értekezések, 6. sz.)

Pintér Jenő dolgozata címében csak a históriás énekek művelődéstörténeti vonatkozásait ígéri, de valójában sok más történeti forrást alapúl vesz, a mivel az énekek vonatkozásait erősíti. A históriás ének meghatározását helyesen adja, de Tinódit kissé más világításban látja, mint a milyen volt. Nem a köznép énekesének tartja. Bizonyára nem a földhöz ragadt jobbágyságnak énekelt, de nem is a főuraknak, inkább a szegényebb nemesség hallgatta. Idézi Acsády Ignácot, a ki Tinódi krónikás énekeit »valóságos okiratgyűjteményeknek, aktakivonatoknak« mondja. Ez így általában véve el nem fogadható. Igenis, Tinódi szavahihető kútfőt hagyott ránk *Cronica*-jában, de hogy versei általában okiratgyűjtemények volnának: ezt nem állíthatni. Különben a szerző ügyesen csoportosította adatait s a belőlük vont következtetéseket. Kár, hogy kissé nem részletezőbb. Ha a jegyzetek némely adatát a szövegbe veszi, sokkal élénkebb színnel rajzolhatja vala a XVI-ik század tábori, várbeli és társadalmi életét. Tanulmánya így is méltánylatot érdemel.

Régi vallásos irodalmunk. Irta s előadta Vargha Damján. Eger, 1902. Szolcsányi Gyula biz. 8-r. 23 l. (Az egri cist. r. kath. főgymnasiumban tartott ismeretterjesztő előadások sorozatából.)

E kis tanulmánynak nagyon általános a címe. Tulajdonképpen a középkori vallásos felfogásról szól, a mint az a codex-irodalomban kifejeződik. Azonban bizonyos rendszertelenséggel. A csoda-tevő szentek működése s az ebben való hit érintése mellett némi külsőségek, példák, hasonlatok felhozása mintegy eltéríti a tárgytól. Szól a codexek *hazafiságáról*, de bizony nagyon fölszínesen. Ha erről kissé hozzáértőbben akart volna szólni, legalább a középkori hymnusokat vehette volna tekintetbe, vagy a későbbieket is, a melyek szintén a középkoriak viszhangjai. Különben elismerjük, hogy egy felolvasás keretében valami behatóbb jellemzést bajos adni. Arra nem is tarthat számot, hogy komolyabb figyelembe vegye a hozzáértő.

F. X. Kraus: Cavour. Die Erhebung Italiens im neunzehnten Jahrhundert. (Weltgeschichte in Charakterbildern. 5. Abth. Die neueste Zeit.) Mainz, 1902. Fr. Kirchheim. 8-r. 100, 2 l. Képekkel. — A nemrég elhunyt szerző, a freiburgi egyetemen az egyháztörténelem volt tanára, ezen művével tett első kísérletet a politikai történetírás terén és fényes sikert aratott. Széleskörű ismeretekkel, az anyag teljes birtokában írta meg könyvét, melyben azt fejt ki, hogy Olaszország politikai felszabadulása, megalakulása, nem titkos szövetségek, összeesküvések, nem Mazzini és társai munkája, hanem egy sokkal régibb keletű mozgalom eredménye, melynek győzelmes vezére végre Cavour lett. (DLZ.)

Bernhard Schmeidler: Der Dux und das Comune Venetiarum, 1141—1229. Beiträge zur Verfassungsgeschichte Venedigs, vornehmlich im XII. Jahrhundert. Berlin, 1902. E. Ebering. 8-r. 95 l. (Historische Studien, veröffentl. von E. Ebering. Heft 35.) — Lenel volt az első, a ki 1897-ben *Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs* cz. munkájában oklevelek alapján írta meg Velence fejlődésének történetét a régibb korban. Schmeidler most újra vizsgálat alá vette Lenel kutatásainak eredményeit, s bár maga új anyaggal nem járul a kérdés tárgyalásához, de a meglévő anyagot újra rendezi s új szempontokból tárgyalja és használja fel. (DLZ.)

T Á R C Z A.

ELNÖKI MEGNYITÓ BESZÉD.

*Elmondta a Magyar Történelmi Társulat 1904 évi február 18-án
tartott rendes közgyűlésén*

ZSILINSZKY MIHÁLY
alelnök.

Mélyen tisztelt Közgyűlés! Elnökünk ö Nagyméltósága felkérésére, kit ma — sajnos — gyöngélkedő egészséggel kell körünkben tisztelnünk, s érdemes első alelnökünk távollétében, ki épen most érkezett levelében küldi meleg üdvözlését a t. Közgyűlésnek, és jelenti sajnálkozását szintén beteges állapota miatt kényszerű távolmaradása fölött, nekem jutott a szerencse, hogy ezen mai közgyűlésünket megnyissam és a tanácskozást vezessem.

Engedjék meg, hogy ily minőségemben szívesen üdvözölhessem a szép számmal megjelent tagtársakat és az ügyünk iránt érdeklődő közönséget.

A Magyar Történelmi Társulat, mint egyik legrégebbi szak tudományos társulat, teljesen nyugodt lélekkel tekinthet vissza azon munkásságra, melyet keletkezése óta kifejtett. A cél, melyet maga elé tűzött, t. i. a hazai történettudomány művelését, megkedveltetését és mennél szélesebb körben való elterjesztését, ugyan még nem érte el, de azt hiszem, hogy erősen közeledik hozzá.

Voltaképen két úton haladunk a kitűzött cél felé. Első sorban gyűjtjük a könyvtárakban és levéltárakban elszórt történelmi emlékeket; másodsorban pedig feldolgozzuk az így összegyűjtött adatokat, hogy művészi alakban tüntessük fel a multnak igaz körét, a jövő nemzedék tanulságául.

Ekként összekötjük a multat a jelennek, hogy annál biztosabban előidézhessük a szebb jövőt.

Nincs nemzet e világön, mely ne törekednék arra, hogy saját nemzeti multját mennél tökéletesebben megőrizze. De talán egy sincs olyan, melynek erre több oka volna, mint a magyar nem-

zetnek, mely rokonok nélkül már földrajzi helyzeténél fogva is a szláv és germán népek közé szorítva, ezer év óta folytatja a létért való nagy küzdelmet. Épen ezért nekünk a hazai történet nem csupán *olvasmány*, mely egy-két órára élvezetes szórakozást szerez az olvasónak; nekünk a mult nem csupán őseinkre való *visszaemlékezés*, mely szemeink elé varázsolja ősapáink harcias bátorságát és vitézségét; nem is csupán *egy tudományszak*, melynek művelése hirt és dicsőséget szerez egy-egy jelesebb íróársunknak: nekünk a magyar nemzet ezeréves történelme ennél sokkal több, t. i. az igazság és életbölcseesség tárháza, a gyakorlati közélet mestere és a józan hazaszeretet erényeinek kiapadhatatlan és hamisítatlan forrása.

Ezért tünteti ki szaktudományunkat a nagy közönség a többiek felett; ezért érezteti rokonszenvét mindazokkal, a kik azt szeretettel és kellő hivatással művelik.

A magas hivatásukat érző magyar történetírók nem abban keresik dicsőségüket, hogy bebizonyítsák őseink önámító azon híres állításának igazságát, mely szerint: *extra Hungariam non est vita*; hanem abban, hogy hazánk multjának igazi képét mennél hívebben lerajzolják, történelmünket és haladásunkat más művelt nemzetekével összehasonlítsák, tagadhatatlan erényeink mellett hiányainkat és gyengéinket is felmutassák és a jelenkori nemzedéket azon nemes elhatározásra bírják, hogy felemelkedve a haladó kor színvonalára, igyekeznek megtenni mindazt, a mit az emberiség civilisatiója tőle méltán megkíván.

Mert a mai korban minden nemzet csak annyiban tarthat számat a közbecsülésre, a mennyiben szellemi munkájával, különleges kulturájával hozzájárul a közboldogság előmozdításához.

Mióta a természeti tárgyakat és tüneményeket *keletkezésökben* és *lefolyásukban*, szóval: *történeti fejlődésükben* szokták magyarázni, és mióta viszont a történelmet természettudományi alapon tárgyalják: azóta a nemzetek hivatásának és szerepének mértéke is lényegesen megváltozott. Nem a világtól való elzárkozottságban, nem a harci dicsőségben és a nyers erőben áll a nemzetek hatalma, hanem a szellemi és anyagi erők összhangzatos fejlődésében. — Óriási küzdelem és versenyfutás megy végbe szemeink előtt, melyben csak az a nemzet viheti el a győzelem babérját, a melyik jobban győzi szellemi és anyagi erővel.

Ime t. Közgyűlés, mikor a mult idők emlékeivel, tetteivel, gondolkodása módjával és intézményeivel foglalkozó társulatunk egy évi munkásságáról akarunk számat adni, önkénytelenül a jövőre és a jelenre gondolunk. S ez igen természetes. Mert a multon épül fel a jelen, — és mi, a jelenkor gyermekei, a jobb jövő reményében dolgozunk.

Kivánom, hogy hazafias munkánkat Istennek áldása kísérje. Ezzel a hő kívánsággal a Magyar Történelmi Társulat mai közgyűlését ezennel megnyitom.

JELENTÉS

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1903 évi munkásságáról.

(Felolvastatott a társulat f. évi febr. 18-án tartott r. közgyűlésén.)

Mélyen tisztelt Közgyűlés!

Az elmúlt esztendő nyarán Rákóczi felkelése kétszázados évfordulóját ünnepelte a nemzet. Ünnepelték megyék, városok, egyesületek, s ünnepelte a lelkes fiatalság országszerte. Mi a mai napot a szegény bujdosók emlékezetének szenteltük, s azt hiszem, a fényes ünnepélyek sorát méltán követte a kegyeletnek az a munkája, melylyel *Szádeczky Lajos* társunk a távol keletre, nagy Törökországba számkivetett Rákóczi és Thököly és velök bujdosó kurucz híveik szétszórt emlékeit felkutatta s kutatásai eredményéről ez órában számolt be előttünk.

Épen most egy esztendeje, mult évi közgyűlésünk alkalmával gr. Zichy Jenő, s már előbb Thaly Kálmán és b. Radvánszky Béla t. tagtársaink, sürgették a történettudományra és társulatunk fejlődésére régebben oly üdvös vidéki kirándulások felújítását.

Igazgató választmányunk el is határozta, hogy Kassa város törvényhatóságának szíves meghívására az ottani Rákóczi-ereklye-kiállítással kapcsolatban, levéltári kutatásokkal egybekötve, a nyári szünet alatt vidéki gyűlést fog tartani, s megtette az erre szükség előkészületeket; a gyűlés azonban tőlünk el nem hárítható okok miatt elmaradt, s így a tervezett és a Kassa-vidéki régi birtokos családok levelesládáiból kétségkívül sok becses történeti anyaggal kínáló szép kirándulásról — nagy sajnálatunkra — le kellett mondanunk. Csak az ereklye-kiállítás ünnepi megnyitásban vettünk részt képviselőink által, és — a mennyiben nagyérdemű első alelnökünk, *Thaly Kálmán* személyét társulatunkkal ügyszólván azonosítani merem — azzal a tanulságos előadással nyújtottunk bőséges kárpótlást Kassa város közönségének az elmaradt kirándulásért. a melyet t. alelnökünk *Kassa szabad királyi város szerepéről a Rákóczi-korban*, szept. 8-án az ottani Schalkház-fogadó nagytermében egybegyűlt hallgatóság előtt tartott.

Töbrendbeli meghívásra más ünnepélyek és gyülekezeteknél is ott voltak társulatunk kiküldött képviselői. Így márcz. 8-án a Bács-Bodrog vármegyei történelmi társulat közgyűlésén; jun.

21-én a kassai muzeum megnyitásánál; jul. 5-én az Alsófehér-megyei tört. és rég. egyesület közgyűlésén Gyulafehérvárt; szept. 20-án a tiszabecsi Rákóczi-emlék felavatásánál, hol gr. Teleki Géza elnökünk mondott lelkes beszédet a M. Történelmi Társulat nevében; szept. 23-án a M. Prot. Irodalmi Társaság nagyvárad-i vándor-gyűlésén; szept. 27-én az eperjesi Széchenyi-kör Rákóczi-ünnepén; nov. 8-án a Hunyad-m. tört. és rég. társulat közgyűlésén Déván; végül decz. 8-án a Délvidéki magyar közművelődési egyesület alakuló közgyűlésén Szegeden.

De tudományos szempontból mindezeknél jelentősebb és fontosabb az a részvétel és szereplés, mely társulatunknak, illetőleg társulatunk megbízottjainak a múlt évi április-hó elején (1—9) Rómában megtartott *harmadik nemzetközi történelmi congressuson* jutott. A congressus lefolyásáról s a magyar congressusi tagok működéséről dr. *Darvai Móricz* tagtársunk már a *Századok* múlt évi májusi füzetében (477. l.) adott előzetes rövid közlést, a congressus tudományos eredményeiről pedig *Lánczy Gyula* ig. vál. tag, a congressusi magyar bizottság elnöke s a congressuson egyszersmind a magyar közoktatásügyi kormány képviselője, számolt be a múlt december-havi r. vál. ülésen felolvasott beható és terjedelmesebb jelentésében, mely legközelebb szintén a *Századok*-ban fog közzé tétetni. Ezúttal csak azt említem még meg, hogy a congressus alkalmából egy kis füzetet is nyomattunk ki: *Elenco delle pubblicazioni della Società Storica Ungherese* cím alatt, melylyel *Óváry Lipót* tagtársunk kedveskedett a congressus Rómában üléselőző tudós tagjainak.

Itthoni munkálkodásunk vázolására térve, jelentem t. Közgyűlés, hogy az elmúlt esztendőben *kilencz* r. vál. ülést, *egy* rendes és *egy* rendkívüli közgyűlést tartottunk. A jan. 2-án tartott ülésen *Récsey Viktor* tagtársunk olvasta fel: *Mátyás király paizsa Párisban* című, nem épen ismeretlen tárgygyal foglalkozó értekezését, mely Szendrei János vál. tag némely felvilágosító és helyreigazító megjegyzéseit vonta maga után; a febr. 19-iki közgyűlés alkalmával *Vécsey Tamás* mondott emlékbeszédet néhai *Hajnik Imre* fölött; márcz. 5-én *Pettkő Béla* vál. tag mutatott be egy részletet *Éble Gábor* tagtársunknak a *cserneki és tarkeői Dessewffy család*-ról írt s azóta díszes kiadásban már teljesen megjelent jeles monographiájából; ápr. 2-án előkelő és nagyszámú hallgató közönség jelenlétében *Bánó József* olvasta fel néhai *Berzeviczy Edmund* tagtársunkról szóló emlékbeszédét; a május 7-iki ülésen *Tóth-Szabó Pál* értekezett a *kegyúri jog átruházásáról*. Jun. 4-én *Szádeczky Lajos* ismertette részletesen és tüzetesen *Cserei Mihály jegyzőkönyvét*, melyet előbb az 1902 évi decz. 4-én tartott ülésen *Pintér Sándor* tagtársunk mutatott volt be a választ-

mánynak s a melyről már tavaly jelentettem a t. Közgyűlés előtt, hogy a becses kéziratot annak tulajdonosa, gr. Pejácsevich-Mikó Endre úr, társulatunknak ajándékozta. A jegyzőkönyv érdekesebb részei a *Történelmi Tár* egyik mult évi füzetében láttak napvilágot. Ugyanazon alkalommal mutatta be Szádeczky Lajos még *Halmágyi István* erdélyi főkormányzékai titkárnak a XVIII-ik század derekán írt, eddig ismeretlen naplóját is, mely a székely határőrség felállításának gyászos éveiből az akkori politikai és társadalmi életre vonatkozólag sok becses és hiteles feljegyzést őrzött meg az utókor számára. A naplót remélhetőleg az Akadémia történettudományi bizottsága fogja kiadni. Okt. 2-iki ülésünkön Döry Ferencz olvasta fel Takáts Sándor tagtársunknak: *A magyar hadsereg megszüntetése 1671-ben* című tanulmányát, melyet merőben új és eddig felhasználatlan adatokon alapuló bővebb kidolgozásban épen most közlünk a *Századok* hasábjain. Decz. 3-án Láczy Gyula tett jelentést a római nemzetközi történelmi congressusról, miről már föntebb megemlékeztem.

Kiadványaink a szokott keretben és terjedelemben jelentek meg. A *Századok* tiz, a *Történelmi Tár* négy füzetét annak idején megkapták tagtársaink és előfizetőink. A *Magyar Történeti Életrajzok*-ból hat füzetet adtunk ki. Kettő (1902: 4. 5.) gróf Széchenyi Ferencz életrajzának befejezését (Fraknóitól), egy füzet (1903: 1.) Alsáni Bálint bibornok életét (Áldásytól), egy kettős füzet (1903: 2—3.) Galánthai gróf Fekete János életrajzát (Morvaytól), egy pedig (1903: 4.) báró Eötvös József életrajzának első felét (Ferenczitől) tartalmazza. Az épen most megjelenőben lévő 1903 évi 5-ik füzettel Eötvös életrajza s egyszersmind az egész XIX-ik évfolyam fog befejezést nyerni. Ezzel kapcsolatban jelentem a t. Közgyűlésnek, hogy az Életrajzok szerkesztője, Schönherr Gyula úr, másnemű nagy elfoglaltságai miatt szerkesztői tisztéről — mindnyájunk őszinte sajnálatára — lemondván, az ig. választmány a legközelebb mult január-havi ülésén dr. Dézsi Lajos tagtársunkat bízta meg a kiadvány további szerkesztésével.

Folyóiratainkon kívül — mint már a mult évben jeleztem a t. Közgyűlés előtt — munkában van a *Zichy-Okmánytár* I—VI. kötetének kettős *indexe*, melyből a *chronologikus* rész kinyomva, teljesen készen áll, az *alphabetikus* rész pedig most van szedés alatt.

A *Századok* név- és tárgymutatója, melynek elkészítését a választmány megbízásából Naményi Lajos tagtársunk vállalta magára, immár szintén munkába vétetett s a mutató szerkesztője eddigelé mintegy négy évfolyam anyagát dolgozta fel.

A Teleki-Oklevéltár, illetőleg Teleki Mihály levelezései tizenkét kötetre tervezett kiadása iránt a szerződés a gróf Teleki család, a M. Tud. Akadémia tört. bizottsága és társulatunk ig.

választmányja között végleg megkötöttet; a szerkesztő bizottság minden erejével rajta van, hogy a nagybecsű levél-gyűjtemény első kötete még e folyó év végével kikerüljön a sajtó alól.

Kiadványainkról lévén szó, legyen szabad megemlítenem a t. Közgyűlés előtt, hogy ig. választmányunk a lefolyt évben több intézetet könyv-adományban is részesített; így a *Magyar tanítók Otthona* könyvtára, a *Temesvár-józsefvárosi polgári olvasó egyesület*, a soproni kir. ügyészség kérelmére az ottani fogházban létesített *rab-könyvtár*, a *dévai főreáliskola* (jelesebb tanulók jutalmazására), a *bukaresti román kath. magyar fiúiskola* kaptak ajándékkul könyveket a társulattól.

Anyagi ügyeinkről egyébként a t. Közgyűlés tagjai előtt fekvő zárszámadás és költségvetési javaslat adnak számot. Törzsvagyonunk 800, illetőleg hozzávéve a múlt év végével még nem tőkésített báró Born-féle 200 koronás alapítványt is, 1000 koronával gyarapodott. Némileg aggasztó lehet azonban a főköltségvetés bevételi rovatának 3-ik tétele, mely a tagdíjakból várható jövedelmet 1904-re csak 1500 tag után irányozza elő. A tétel reális, de sajnos jele a tagok számában mutatkozó apadásnak. Ezért újra meg újra kérem t. tagtársainkat, vegye mindenki szívére ügyünket s gyűjtsön új tagokat társulatunknak, hogy anyagilag is erősödjön, annál sikeresebb lehessen munkásságunk.

Mielőtt jelentésemnek végére mennék: meg kell még emlékezniem a múlt november-hó 5-én tartott rendkívüli közgyűlésünkről s arról a nagy veszteségről, mely e közgyűlés összehívását szükségessé tette. Soha eléggé nem fájlalható veszteség az, mely az elmúlt nyár elején *Pauler Gyula* váratlan elhunytával ért bennünket. Benne nemcsak társulatunk gondos ügyvivő alelnökét, nemcsak kezdettől fogva állandóan munkás tagtársunkat, hanem mindezek fölött a kiváló magyar történettudóst gyászoljuk. Az ig. választmány kötelességének tartotta gondoskodni róla, hogy halottjának emlékeztétét alkalmas időben s hozzá méltó emlékbeszéddel ünnepelhesse társulatunk.

De kötelességszerűleg gondoskodott a választmány arról is, hogy a megüresedett másod-alelnöki állás szintén méltóképen töltesse be; e végre hívatta össze a nov. 5-iki rendkívüli közgyűlést, melynek szerencsés választását a mai szavazás eredménye is fényesen igazolja.

Pauler Gyulán kívül sok más halottja van még társulatunknak az elmúlt esztendőben. Hogy csak néhányat említsek a sok közül: elhalt *Fenyvessy Ferencz* veszprémi főispán, *Hetyey Sámuel* pécsi püspök, *Kisfaludy Árpád Béla* egyetemi tanár, *Hóman Ottó*, *Majthényi Albert*, *Széll Ákos*, *Trauschensfels Jenő*; elhaltak *Kállay Benjámin*, *Kubinyi Ferencz*, *Tóth Lőrincz* és

Lederer Béla, kikben nemcsak tagtársainkat gyászoljuk, hanem valóban tiszteletreméltó tudósokat, történetírókat veszítettünk; végre alig néhány héttel ezelőtt dőlt ki sorainkból *Czobor Béla* tagtársunk, kinek az ig. választmányban megürült helyét épen most töltötte be a t. Közgyűlés. Mondjunk áldást az elhunytakra!

Budapest, 1904. febr. 18.

Nagy Gyula
titkár.

MIKOR VÉGEZTÉK KI I. KÁROLY ANGOL KIRÁLYT?

Igazságot akarok szolgáltatni néhai való jó Döry Istvánnak.

Dékáni Kálmán, ki az ő feljegyzéseit Károly angol király kivégzéséről közli,¹⁾ azt jegyzi meg, hogy Döry összes időmeghatározásai tévesek, a mennyiben Károly kivégzését február 9-re teszi, holott tudvalevő, hogy a királyt már január 30-án lefejezték.

Pedig Dörynek van igaza az összes dátumokban, az új Gergely-naptár szerint, a mely után szoktuk az időt meghatározni.

Csakhogy Anglia egész 1752-ig az ó Julianum-kalendariumot használta. 1752 szeptember 2-ika után 14-et írtak, s így és ekkor vették be a Gergely-naptárt.²⁾ A XVII. században az ó naptár 10 nappal járt az új időszámítás mögött. Ezt tudva, világos előttünk, hogy I. Károlyt január 27-én ítélték el az ó naptár szerint, a mi megfelel Döry feljegyzésében február 6-ikának; az ítéletet pedig, az ó naptár szerint, január 30-án hajtották végre, a mi az új naptár és Döry szerint épen február 9-re esik.

Megjegyzem még, hogy az angolok 1752-ig márczius 25-ikével kezdték az új esztendőt, tehát I. Károly halála napja angol ó naptár szerint, nem 1649, hanem 1648 január 30-ika.³⁾

RÉVÉSZ KÁLMÁN.

¹⁾ *Századok*, 1904. 179—181. ll.

²⁾ *Nicolas*: The chronology of history. Új kiad. London, 1852. 37—39. ll.

³⁾ I. Károly angol király kivégzéséről a Dékani Kálmán által közölt Döry-féle tudósításon kívül egy más egykorú magyar tudósításunk is van, melyet a vörösvári Rákóczi-Aspremont levéltárból *Thaly Kálmán* tett közzé: *Történelmi Tár*, 1879. 396. l. A két tudósítás, bár egészen különböző, de a leírt esemény egyes mozzanatainak előadásában s az időmeghatározásokban teljesen egyezik, több pontban pedig egyik a másikat egészíti ki. Nem lehetetlen egyébiránt, hogy mindkettő egy forrásból veszi eredetét.

SZLÁV TÖRTÉNETI SZEMLE.

1902.

— LETOPIS MATICE SRPSKE. Ujvidék, 1902. I—VI. (211—216) füzet. (Folytatás.) — 9. *Metohita Teodor jelentése Szerbiába való diplomáciai kiküldetéséről Milutin szerb királynak Szimonidával való házassága alkalmából, 1298-ban.* (216. füz. 27—58. ll.) A görögül írt jelentést Apostolović M. fordította szerb nyelvre. Fordítását kiegészíti Radonić zárszava, melyben Metohita Teodor életrajzát adja és jelentését méltatja. Metohita Teodor nevezetes byzanczi tudós, a XIII-ik század második felében Nikeában született. Sokoldalú képzettségével már ifjúkorában kitűnt és II. Andronikus császár udvarába fogadta. Midőn fiát és uralkodó társát Mihályt, meg akarta házasítani, Metohitát küldte II. Henrik cyprusi királyhoz, azután Armenia királyához, kinek nővérét Máriát 1296 jan. 16-án el is hozták a byzanczi udvarba. Milutin szerb király 1296 és 1297-ben erősen szorongatta a byzanczi császárságot, melyet az előnyomuló oszmánok is fenyegettek; ezért II. Andronikus azon volt, hogy Milutint házasság útján szövetségesül nyerje meg. Feleségül kínálta neki özvegy nővérét Eudoxiát, de ez határozottan tiltakozott, mert Milutin — noha első neje élt — mással folytatott viszonyt. Ekkor II. Andronikus kiskorú leányát Szimonidát kínálta Milutinnak feleségül és e frigy létesítésére Metohitát küldte 1298-ban a szerb királyi udvarba, a ki Szerbiába való utazásáról, a házassági tárgyalásokról és a szerb királyi udvar viszonyairól részletes jelentést küldött Hymnos Nikephoros kancellárnak. Ez a jelentés igen fontos a szerb királyság XIII-ik századi politikai és kulturális viszonyainak szempontjából. Metohita küldetése sikerült s a hálás Andronikus a zárdába vonult Hymnos helyébe kancellárrá nevezte ki őt, a mely minőségben híven szolgálta urát egészen ennek a trónról való lemondásáig (1328), mikor maga Metohita is a byzanczi zárdába vonult, hol 1332-ben halt meg. — 10. Marković Péter: *A horvátok és szerbek számbeli apadása Horvátországban és Szlavóniában.* (216. füz. 97—105. ll.) Húsz év alatt (1880—1900) Szlavóniában a horvát-szerb elem 21'19, a magyar 116'44, a szlovén 50'59, a német 59'86 százalékkal gyarapodott. Horvátországban a horvát-szerb elem gyarapodása 20'33, a magyaré 85'15, a szlovéné 69'75, a németé 61'62 százalék. Az 1880-iki állapothoz képest a horvát-szerb elem 6'6 százalékkal fogyott Horvátországban és Szlavóniában. — 11. Ruvarac: *Rajić Jovan szerb történetíró életrajza.* Radonić Jovan bírálata. (109—113. ll.) Rajić Jovan szerb történetíró, tudós és költő, 1726-ban született és 1801-ben halt meg mint a kovili zárdá főnöke. Ő a szerbek első pragmatikus

történetírója. Fő műve: *A szláv nemzetek, kivált a bolgárok, horvátok és szerbek története*. Bécs, 1794. 4 köt. A mű hézagos, mert szerzője aránylag csak kevés oklevelet ismert.

— BOGOSLOVSKI GLASNIK. Karlócza, 1902. — 1. Jakšić Milutin: *Két szerb congressus*. (26—315. ll.) Foglalkozik az 1748 és 1749 évi szerb egyházi congressussal, ismerteti a szerb egyházi viszonyokat IV. Arzén patriarcha idejében 1744-től kezdve, azután folytatja ismertetését Nenadović Pálnak patriarchává való megválasztásáig. A közlemény sok érdekes és értékes adatot tartalmaz a szerb congressusi intézmény joghatóságának megállapítására és kifejlődésére nézve, s fontos ezen intézmény mai megítélése szempontjából is. — 2. Ruvarac Hilarion: *Az osztrák concordatum és a horvátok*. (377—392. ll.) Ismerteti az 1855-iki osztrák concordatum keletkezését, az általa teremtetett helyzetet és annak kihatását a szerb egyházra. Egész terjedelmében közli Gruić Nikanor czáfolatát Haulik György zágrábi érseknek 1859-ben Bécsben megjelent *Oesterreich der Konkordats-Staat* című röpirata ellen, ki erősen támadta a horvátországi görög keleti egyházat, és annak a katholicizmussal szemben való mélyinferioritását igyekezett bebizonyítani. Gruić történelmi alapon czáfolja Haulik állításait. Munkája eredetileg német nyelven jelent meg; az értekező itt szerb fordításban közli. — 3. Jakšić Milutin: *Szegedinac Pero lázadása*. (2. köt. 24—146. ll.) Márki Sándor magyar akadémiai székfoglaló értekezésében részletesen szól Pero lázadásáról.¹⁾ Jakšić ismerteti Márki dolgozatát, melynek alaposságát dicséri, de egyben-másban kiegészíti és tüzetesen foglalkozik annak bebizonyításával, hogy Pero lázadása semmi összefüggésben sem volt a szerbeknél megkísérlett unió-törekvésekkel és Jovanović Vince metropolitának erre való állítólagos hajlandóságával. Pero lázadásáról Savić Milán is adott ki egy értekezést Lipcsében (1876) ily cím alatt: *Der serbisch-hungarische Aufstand vom Jahre 1735*.

— NADA. (Remény.) Sarajevo, 1902. VIII. évf. — Truhelka Čiro: *A mi váraink és városaink*. (271—328. ll.) Az értekező közli Novi (Novum Castrum, Novigrad az Una mellett), Osztrosácz, Krupa, Buzsim, Blagaj (a Szana mellett) és Otok várak történetét rajzokkal és tervrajzokkal. Fejtegetéseiben sok adat a Blagay családra vonatkozik.

MARGALITS EDE.

¹⁾ Péro lázadása. Budapest, 1893. (Értekezések a történeti tudományok köréből, XV. köt. 11. sz.)

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1904 évi febr. hó 4-én d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Gróf Teleki Géza elnöklete alatt Zsilinszky Mihály ügyv. alelnök, dr. Angyal Dávid, id. Bánó József, dr. Békefi Remig, dr. Csánki Dezső, id. Daniel Gábor, dr. Dézsi Lajos, dr. Illéssy János, Pettkő Béla, dr. Schönherr Gyula, Tagányi Károly, dr. Váczy János, dr. Vécsey Tamás vál. tagok, Nagy Gyula titkár, Barabás Samu jegyző.

Elnök az ülést megnyitja s jegyzőkönyv-hitelesítőkül dr. Vécsey Tamás és dr. Csánki Dezső vál. tagokat kérvén fel, —

11. meleg szavakkal emlékezik meg néhai dr. Czobor Béla vál. tagtársunkról, kinek korai elhunytán érzett fájdalmát a választmány jegyzőkönyvében megörökíti.

12. Titkár bejelenti az új tagajánlásokat, mely szerint ajánltatnak *évd. r. tagokul 1904-től:* Balonyi Imre kir. ítélő-táblai bíró Budapesten (aj. Csánki Dezső), Ballun Ernő főreálisk. tanár Déván (aj. Barthos Indár), Décsy Aladár dr. Trencsénben (aj. Borovszky Samu), Ernyey József muzeumi tisztviselő Budapesten (aj. a titkár), Gulovich Tivadar kir. kath. főgymn. tanár Eperjesen (aj. Békefi Remig), Kaszák József bölcsészlet hallgató Budapesten (aj. Baranyai Béla), Danczkai Pattantyús Ábrahám Márton kir. orsz. fegyintézeti orvos, megyei tb. főorvos Illaván (aj. Simonyi Elemér), Ranschburg Gusztáv könyvtáros Budapesten (aj. a titkár), Strömpl János min. számvizsgáló Budapesten (aj. Kammerer Ernő).

Megválasztatnak.

13. Vécsey Tamás dr. vál. tag felolvassa a Csiky Kálmán Tacitus magyar fordításának megjelenése alkalmából írt: *Tacitus és magyar fordítása* cz. tanulmányát.

Az általános tetszéssel és tapssal fogadott tanulmány a *Századok*-ban fog megjelenni.

14. Titkár előterjeszti:

a) az 1903 évre vonatkozó pénztári		
pótkimutatást, mely szerint a mult ülésen		
kimutatott	19,516 kor.	31 fill.
maradványhoz még	1,864 »	93 »
járulván, összes bevétel volt	21,381 kor.	24 fill.
» kiadás »	17,738 »	83 »
maradvány	3,642 kor.	41 fill.

Ehez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál folyó számlán levő 578 kor. — fill.

követelést, 1903 évi zárszámadási maradvány 4,220 kor. 41 fill.

b) a f. évi jan. havi pénztári kimutatást,		
mely szerint összes bevétel volt	10,809 kor.	30 fill.
» kiadás	8,096 »	71 »
maradvány	2,712 kor.	59 fill.

Ehez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál folyó számlán levő 11,260 kor. 03 fill.

követelést, 1904. jan. 31-én összesen 13,972 kor. 62 fill.

készpénz állott a társulat rendelkezésére.

A kimutatások tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatol-
tatnak.

15. Bemutatja a P. H. E. Takarékpénztárnak 3147—1904. sz. értesítését, mely szerint 200 kor. alapítványi összeg a f. évi 3 jk. p. a. kelt vál. határozat értelmében tőkésített.

Tudomásul vétetik.

16. Következik a mult évi zárszámadás előterjesztése és a szám-
vizsgáló bizottságnak 1904. jan. 24-én az ig. választmányhoz
intézett jelentése.

A vál. a fővárosban lakó vál. tagoknak nyomtatásban megküldött s a jelenlevők közt újból kiosztott, az ülés jegyző-
könyve mellett mellékleteivel együtt a »Hivatalos Értesítő«-ben
közzé teendő s a f. hó 18-ára hirdetett r. közgyűlés elé terjesz-
tendő számvizsgáló jelentést tudomásul veszi, ennek alapján Cser-
halmi Samu pénztárnoknak az 1903 évi számadásokra nézve a
szokásos felmentést — a közgyűlés jóváhagyásának fentartásával —
megadja, s végül dr. Kammerer Ernő és dr. Dézsi Lajos szám-
vizsgáló uraknak fáradságos munkájokért jegyzőkönyvi köszönetét
nyilvánítja.

17. Olvastatik a gazdasági bizottság f. évi jan. hó 28-án
tartott ülésének jegyzőkönyve, melyben javaslatot tesz: a) az
1904 évi költségvetés, illetőleg a *M. Tört. Életrajzok* és *Tört. Tár*
külön költségvetése; b) a pénztárnok által kimutatott behajtha-

tatlan és behajtandó tagdíj és előfizetési hátralékok leírása, illetőleg behajtása; c) a társulatba ezentúl belépő évd. r. tagok által megválasztatásuk előtt más tudományos társulatok tagjai módjára adandó belépési nyilatkozat; d) a Tört. Életrajzoknak — eddigi terjedelme épségben tartása mellett — a jövő évtől kezdve öt füzet helyet négy évnegyedes füzetben leendő kiadása tárgyában.

A vál. a bizottság javaslatait elfogadván: —

a) A társulat 1904 évi költségvetését 24,699 kor. 10 fill. bevétellel, 23,296 kor. — fill. kiadással és 1403 kor. 10 fill. maradvánnyal; illetőleg a *M. Tört. Életrajzok*-nál 14,059 kor. 31 fill. bevétellel, 13,954 kor. — fill. kiadással és 105 kor. 31 fill. maradvánnyal; végül a *Tört. Tár*-nál 4720 kor. — fill. kiadással, 3800 kor. — fill. bevétellel, és így 920 kor. — fill. mutatkozó hiánnyal, a bizottsági jegyzőkönyvhöz csatolt alakjában megállapítja, mely jóváhagyás végett a f. hó 18-án tartandó évi r. közgyűlés elé fog terjesztetni.

b) A behajthatatlan és behajtandó tagdíj- és előfizetési hátralékok ügyében határozott a választmány.

c) Titkár utasíttatik, hogy szerkesztszen a társulatba ezentúl belépő évd. r. tagok számára belépési nyilatkozatot, mely az illetőkkel megválasztatásuk előtt a társ. alapszabályok kíséretében azon kéressel fog közölni, hogy azt sajátkezűleg aláírva, a titkári hivatalba visszaküldeni szíveskedjenek.

d) A gazdasági bizottság indítványa a *M. Tört. Életrajzok*-nak jövőre négy füzetes és így a társulatra nézve némi megtakarításokkal járó kiadása tárgyában, javaslatételre a f. évi 10 jk. p. értelmében kiküldött tört. életrajzi bizottsághoz utasíttatik.

Végül a vál. Hegedűs Sándor biz. elnöknek a társulat gazdasági ügyeinek szakavatott irányításáért s Illéssy János biz. jegyzőnek ez ügyben évek óta odaadással teljesített fáradozásáért jegyzőkönyvi köszönetét nyilvánítja.

18. Olvassatik dr. Pap Károly r. tag 1904. jan. 10-én kelt beadványa, melynek alapján —

a Nemzeti Muzeumba felküldött Mezővári városi levelesládának átnézésére, nevezett tagtársunk segítő társául Gárdonyi Albert muzeumi könyvtári s. ör, társ. r. tag kéri fel.

19. A múlt évi 45 jk. p. a. kelt vál. határozat értelmében titkár előterjeszti Petrovay György alapító tagnak f. évi jan. hó 17-én kelt levelét, melyben a *Tört. Tár* 1891—1903 évfolyamainak kedvezményes áron való megküldését kéri.

A folyóirat említett évfolyamai fele áron megküldetnek.

20. Bemutatja a temesvár-józsefvárosi polgári olvasó-egylet

elnökségének f. évi febr. 2-án kelt beadványát, melyben újabb könyvadományért folyamodik a társulathoz.

A titkári hivatal felhatalmaztatik, hogy a feles példányban rendelkezésre álló társ. kiadványokból, a *Századok* kivételével, egy-egy példányt a nevezett olvasó-egylet könyvtára számára az elnökség rendelkezésére bocsásson.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést eloszlatja.

Kelt mint fent.

Gróf Teleki Géza s. k.
elnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

Hitelesítjük: *Dr. Vécsey Tamás* s. k. *Dr. Csánki Dezső* s. k.
vál. tag. vál. tag.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1904 évi febr. hó 18-án d. u. 5 órakor tartott r. közgyűlésének

Jegyzőkönyve.

Elnökök: Gróf Teleki Géza és Zsilinszky Mihály.

Társulatunk harmincnyolczadik évi r. közgyűlését, melyre előkelő, jobbára hölgyekből álló közönség mellett alapszabályaink értelmében kellő számú társ. tag gyűlt össze, Zsilinszky Mihály ügyv. alelnök a súlyos betegsége miatt távollevő dr. Thaly Kálmán első alelnök szívből fakadt üdvözlétének tolmácsolása után, a M. Történelmi Társulat hivatását és céljait apostrofáló rövid beszéddel nyitja meg.

A tetszéssel fogadott megnyitó beszéd s a beteg Thaly Kálmán iránt érzett általános részvét kifejezése után jegyzőkönyv-hitelesítőkül dr. Borovszky Samu vál. és ifj. dr. Reiszig Ede társ. tagokat s az elnökségnek 1901—1903 évi mandatura lejárván, a választás idejének tartamára korelnökül dr. gróf Kuun Géza vál. tagot kéri fel.

Dr. gróf Kuun Géza az elnöki széket elfoglalván, —

21. az 1904—1906 évi ciklusra a szabály szerint lemondott elnök és két alelnök s kilépő tizenkilencz vál. tag, az 1902—1904 évi ciklusból pedig egy időközben másod alelnökké választott vál. tag helyének betöltése céljából a szavazást elrendeli s miután a szavazatszedő bizottság tagjaivá dr. Áldásy Antal vál. tag elnöklése alatt dr. Angyal Dávid vál. és dr. Döry Ferencz társ. tagokat fölkérte, felszólítja a közgyűlés tagjait, hogy szavazataikat az elnökre, két alelnökre és húsz vál. tagra beadni szíveskedjenek.

A szavazatok beadatván, mialatt a bizottság a mellékteremben azok összeszámlálásával foglalatoskodott, —

22. Szádeczky Lajos dr. vál. tag: *A bujdosó kuruczok emlékei Törökországban* cz. alatt 1. Thököly Imre és Zrínyi Ilona kasszai lakóhelyéről, 2. a Rákóczi-emigráció rodostói emlékeiről becses tanulmányt olvas fel. kapcsolatban a II. Rákóczi Ferenc és Bercsényi Miklós lakóházaikból való ereklyék bemutatásával.

A multunk fájó és dicső emlékeit felelevenítő s általános tetszéssel fogadott érdekes felolvasás a *Századok*-ban jelenik meg.

Időközben a szavazatszedő bizottság munkálatával elkészülén, —

23. Áldásy Antal dr. bizottsági elnök, a bemutatott választási jegyzőkönyv alapján jelenti, hogy az elnökre, két alelnökre és húsz vál. tagra beadott 58 (ötvennyolcz) érvényes szavazatból (egy szavazat érvénytelen volt) az elnökségre gróf Teleki Géza, a két alelnökségre dr. Thaly Kálmán és Zsilinszky Mihály, az ig. vál. tagságra pedig tizenkilenczen, u. m. Barabás Samu, Csaplár Benedek, id. Daniel Gábor, Emich Gusztáv, Kammerer Ernő, Karácsonyi János, Károlyi Árpád, Kollányi Ferencz, Komáromy András, gróf Kuun Géza, Nagy Gyula, Nátafalussy Kornél, Némethy Lajos, herczeg Odescalchi Arthur, Ortway Tivadar, Óváry Lipót, ifj. Reiszig Ede, Szendrei János és Szilády Áron nyertek általános szótöbbséget; ellenben a még betöltendő huszadik vál. tagságra, a beadott szavazatok megoszlása következtében, újabb szavazás válik szükségessé; mire a közgyűlés határozatából az első alkalommal legtöbb szavazatot nyert Császár Elemér és Demkó Kálmán között nyomban megejtett második választás ez utóbbi javára dőlt el.

Korelnök kihirdeti a választás eredményét, mely szerint az 1904—1906 évi ciklusra elnökké gróf Teleki Géza, alelnökké dr. Thaly Kálmán és Zsilinszky Mihály; ig. vál. tagokká Barabás Samu, Csaplár Benedek, id. Daniel Gábor, Emich Gusztáv, dr. Kammerer Ernő, dr. Karácsonyi János, dr. Károlyi Árpád, Kollányi Ferencz, dr. Komáromy András, dr. gróf Kuun Géza, Nagy Gyula, Nátafalussy Kornél, Némethy Lajos, herczeg Odescalchi Arthur, dr. Ortway Tivadar, Óváry Lipót, ifj. dr. Reiszig Ede, dr. Szendrei János és Szilády Áron, az 1902—1904 évköri vál. tagok közül alelnökké választott Zsilinszky Mihály helyébe pedig a legkisebb általános szótöbbséget nyert dr. Demkó Kálmán választattak meg.

A szavazatszedő bizottságnak fáradságos munkájáért jegyzőkönyvi köszönet szavaztatván, jegyzőkönyve a közgyűlés jegyzőkönyvéhez csatoltatik.

Ezután korelnök felhívására az elnökség újból elfoglalja elnöki székét s gróf Teleki Géza az elnökség nevében megválasz-

tatásukért a közgyűlésnek, dr. gróf Kuun Géza korelnöknek pedig a közgyűlés ideiglenes vezetéseért köszönetét nyilvánítja.

24. Következik a társulat mult évi működéséről szóló titkári jelentés, a mely —

tudomásul vétetvén, a közgyűlés jegyzőkönyvének mellékleteképen a *Századok*-ban meg fog jelenni.

25. Nagy Gyula titkár felolvassa az ig. választmánynak a f. évi 16 jk. p. a. kelt határozatát, mely szerint a számvizsgáló bizottságnak a mult 1903 évi számadásokról és pénztárkezelésről szóló s tudomásul vett jelentése alapján Cserhalmi Samu pénztárnoknak a mult évi számadásokra nézve a szokásos felmentvényt — a közgyűlés utólagos jóváhagyásának fentartásával — megadta. Jóvá hagyatik.

26. Előterjeszti az ig. választmánynak f. havi ülésén 17 jk. p. a. hozott határozatát, melylyel a gazdasági bizottság javaslata alapján a társulat 1904 évi költségvetését állapította meg. Helyben hagyatik.

A közgyűlés tárgysorozata ezzel kimerittetvén, gróf Teleki Géza elnök Szádeczky Lajosnak a felolvasása során bemutatott s társulatunknak ajándékozott rodostói Rákóczi-émlékekért a közgyűlés nevében köszönetét nyilvánítja.

Ezzel a közgyűlés véget ért.

Kelt mint fent.

Gróf Teleki Géza s. k.
elnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

Hitelesítjük: *Dr. Borovszky Samu* s. k. *ifj. dr. Reiszig Ede.* s. k.
vál. tag. r. tag.

Az 1903 évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése.

Tisztelt Választmány!

A tisztelt választmány mult évi december 3-án tartott ülésében alulírottakat bízta meg azzal, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1903-ik évi számadásait és pénztári kezelését megvizsgáljuk. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulírott napon a következőkép jártunk el.

Ezidén is felkértük Strömpl János miniszteri számvizsgáló urat, hogy mint szakértő, a pénztárnok úr által vezetett könyveket, a számadásokhoz mellékelte utalványokat, nyugtákat és szám-

lákat, a m. kir. postatakarékpénztár és a P. H. E. Takarékpénztár értesítéseit és számlakivonatait tételről tételre vizsgálja át és eljárása eredményéről tegyen jelentést. Strömpl úr e kérésünknek eleget tévén, tapasztalatairól a 7. alatt mellékelt jelentésben számolt be.

E jelentés alapján f. évi január 24-én a pénztárnok úr jelenlétében a nevezett szakértő úr támogatása mellett vizsgáltuk meg a társulat pénztárát és pénzkezelését.

Legelőször is a *kézipénztár* tartalmát vettük számon, hol készpénzben 2178 korona 30 fillért, január-havi kiutalványozott kiadásokban 819 korona 63 fillért találtunk. Hogy ezen összeg helyességét megállapíthassuk, tételről tételre átvizsgáltuk az 1904-iki pénztári főkönyvnek a vizsgálat napjáig, január 24-ikéig terjedő adatait és azokat egybevetettük az igazolásukra szolgáló okmányokkal. Megállapítottuk, hogy az 1903-ik évnek pénztári maradványa s a folyó évnek január 24-ikéig terjedő bevételei együttvéve 9965 korona 26 fillérre rúgnak, az ugyanaddig terjedő kiadások összege pedig 819 korona 63 fillérre, s így a pénztári maradvány 9145 korona 63 fillér. Miután azonban ezen összegből a postatakarékpénztárban f. é. január 22-én 6967 korona 33 fillér helyezettett el: a kézipénztárban 2178 korona 30 fillérnek kellett lennie. Tényleg ezen összeget találván, meggyőződünk, hogy a kézipénztár rendben van.

Ezután az 1903-ik évi pénztári főnapló vizsgálatára térünk át. Annak tételeit pontos átvizsgálás után helyeseknek találván, a könyvet a kézipénztárban volt 2977 korona 67 fillér és a postatakarékpénztárnál kezelt 664 korona 74 fillér készpénzzel s így összesen 3642 korona 41 fillér pénzmaradvánnyal lezártuk.

A *törzsvagyon-főkönyvet* átnézvén, meggyőződünk, hogy a törzsvagyon összege 128,100 koronát tesz. Ebből a P. H. E. Takarékpénztárnál letétben van 126,300 korona névleges értékű értékpapír. Igazolja ezt a nevezett pénzügyintézetnek hitelesen kiállított és 2. alatt csatolt letétszámla-kivonata. A többi 1800 korona alapítvány a kézipénztárban őrzött és általunk darabról darabra megvizsgált 7 db kötelezvénynyel van fedezve és igazolva. Felemlítendőnek tartjuk, hogy a törzsvagyon 1902 december 31-ike óta 800 korona emelkedést mutat.

A nevezett pénzügyintézet a nála elhelyezett törzsvagyonon kívül a társulat címén takarékpénztári betétkönyvekben tőkében, és 1903 december 31-ikéig tőkésített kamatokban együtt 8274 korona 30 fillért és egy millenáris aranyérmét őriz. A *tőké*k, melyeknek külön rendeltetésük van és a társulat vagyonához nem tartoznak, 1903 december végéig tőkésített kamataikkal a következők:

1. Rodostói alap	3813	kor.	05	fill.
2. Gr. Nádasdy-féle Árpád sirja alap	1275	»	47	»
3. A b. Radvánszky-féle »Házi történelmünk emlékei« érdekében létesített alap	228	»	36	»
4. Szilágyi Sándor alapítvány	1957	»	42	»
5. Pénztárnok biztositéka	1000	»	—	»

Összesen: 8274 kor. 30 fill.

A *Szilágyi Sándor alapítvány* azon okból mutat a múlt évi állaggal szemben apadást, mivel rendeltetésének megfelelőleg innen fizettetett ki Baumgarten Ferencz úrnak a 200 korona jutalom.

Ugyancsak a P. H. E. Takarékpénztár kezeli gyümölcsözőleg a gr. Zichy Jenő-féle pályadíjnak (100 db arany) alapját is, melynek 1903 december 31-iki mennyisége 1520 korona, miről a 3 % alatt mellékelt folyószámla-kivonat ad számot.

Megvizsgáltuk a Teleki-Oklevéltár és a Zichy-Codex aljáról vezetett számadásokat, melyeket rendben találván, az előbbi 554 korona, az utóbbit pedig 10 korona egyenleggel lezártuk. Ez adatok igazolására 4 % és 5 % alatt mellékeljük az ez alapokat kezelő P. H. E. Takarékpénztárnak erre vonatkozó folyószámla-kivonatait.

Ezek után a társulati *folyószámla-ellenőrző főkönyvet* egybevetettük a P. H. E. Takarékpénztár folyószámla-kivonataival és helyesen vezetettnek találtuk. E könyvet 578 korona egyenleggel lezártuk, mely egyenlegnek igazolására 6 % alatt csatoljuk az illető folyószámla-kivonatot.

Az *alapító tagok törzskönyvének* és az *évdíjas tagok és előfizetők számlalapjainak* helyes és pontos vezetéséről megtekintés és egyeztető próbák alapján győződünk meg. Az alapító tagok közt hét oly tagot találtunk, kik együtt 1800 korona alapítványukat be nem fizették, a melyek fődözésére azonban a fent említett kötvények szolgálnak. Kíváncs voltna, hogy a kötvények befizetése — a mennyire lehetséges — keresztülvitessék.

Az *1903-ik évi zárszámadást* 7 % alatt mellékeljük. E számadások minden tétele a leggondosabb ügyvitelről tesz tanúságot; az előirányzat és tényleges szükséglet között mutatkozó csekély eltérések nem szorulnak indokolásra.

A *Történeti Életrajzok számadásait* 8 % alatt mellékeljük. Az Athenaeumtól várt 3800 korona helyett 2400 koronát találtunk azon okból, mivel az évfolyamból négy füzet jelenvén meg, az Athenaeum a járulékát az egész évfolyam után még be nem fizette. Örvedetes, hogy az előfizetésekből 404 koronával több

folyt be. A kiadások rovata is az egy füzet elmaradása miatt maradt az előirányzat mögött.

A *Történelmi Tár* számadásait, melyeknél megjegyzés nincsen, 9 $\frac{1}{2}$. alatt csatoljuk.

Végezetül ide foglaljuk a társulat törzsvagyonáról szóló s a múlt évi hasonló kimutatással egybevetett jegyzéket:

	1902. decz. 31.	1903. decz. 31.
1. Osztrák államadóssági egyesített járadék, 4 $\frac{1}{2}$ %-os	200 kor. — f.	— kor. — f.
2. Kisbirtokosok orsz. földhitelintézeti záloglevél, 4 $\frac{1}{2}$ %-os	16,600 » — »	6,600 » — »
3. Magyar jelzálog-hitelbank záloglevele, 4 $\frac{1}{2}$ %-os	68,000 » — »	60,600 » — »
4. Magyar koronajáradéki kötvény, 4%-os	28,500 » — »	28,500 » — »
5. Pesti Hazai Első Takarékpénztári községi kötvény, 4 $\frac{1}{2}$ %-os	2,200 » — »	— » — »
6. Pesti H. E. T. egyesületi kötvény, 4%-os	— » — »	20,600 » — »
7. Magy. jelzálog-hitelbanki záloglevél, 4%-os	— » — »	10,000 » — »
Értékpapírok összes értéke ...	115,500 kor. — f.	126,300 kor. — f.
8. Magán kötelezők a kézipénztárban	1,800 » — »	1,800 » — »
9. Hozzáadva a kisorsolt 101. számú kisbirtokosok földhitelintézeti 5000 ftos záloglevél beváltási értéke	10,000 » — »	— » — »
Összes törzsvagyon	127,300 kor. — f.	128,100 kor. — f.

Az értékpapírok állagaiban beállott változások a kisorsolások és tőkésítések következtében állottak be. A vagyonszaporulat a múlt évvel szemben 800 korona.

Eljárásunk során meggyőződünk arról, hogy a pénztárnok a pénztárat a legpontosabban kezeli és a számadásokat a legnagyobb rendben tartja. Kérjük ugyanazért a t. választmányt, hogy Cserhalmi Samu társulati pénztárnok úrnak 1903 december végéig a fölmentést, a szokásos fentartással, megadni méltóztassék.

Kiváló tisztelettel maradunk a t. választmányának

Budapesten, 1904. január 24-én

Rész szolgálai

Kammerer Ernő s. k.
számv. biz. tag.

Décsi Lajos s. k.
számv. biz. tag.

Mellékletek a számv. jelentéshez.

Kimutatás

a M. Történelmi Társulat törzsvagyonáról 1903 végével.

1. 4 ^o / _o -os m. jelz. hitelbanki záloglevél	10,000 kor — fill.	
2. 4 ⁵ / _o -os kisbirt. földhitelintézeti záloglevél	6,600 » — »	
3. 4 ⁵ / _o -os m. jelzálog-hitelb. záloglevél	60,600 » — »	
4. 4 ^o / _o -os m. korona-járadék	28,500 » — »	
5. 4 ^o / _o -os P. H. E. Takarékpénztári községi kötvény	20,600 » — »	
Az értékpapírok összege		126,300 kor — fill.
6. Készpénzben	200 » — »	
7. Alapítók kötelezvényei a kézi pénztárban	1,800 » — »	
Összesen		128,300 kor — fill.

A Magyar Történelmi Társulat

pénztári zárszámadása 1903-ról.

I. Bevételek.

A) Rendesek:

	Előirányzat:	Lerovás:
1. Pénztári maradvány 1902-ről ...	6858 kor. 55 fill.	6858 kor. 55 fill.
2. Alapítványi kamatokból	5564 » 40 »	5292 » — »
3. Tagdíjak 1600 tag után à 10 kor.	16000 » — »	16369 » 96 »
4. Századok s egyéb kiadványok eladásából	100 » — »	434 » 52 »
5. Ideiglenes kamatokból	400 » — »	499 » 87 »
6. A P. H. E. Takarékpénztár adományából	200 » — »	200 » — »
7. Egyéb előre nem látott bevételek	200 » — »	468 » 88 »

B) Átfutók:

8. Új alapítványokból	200 » — »	680 » — »
9. Egyéb átfutó bevételek	300 » — »	20955 » 44 »
Összesen	29822 kor. 95 fill.	51759 kor. 22 fill.

II. Kiadások.

A) Rendesek:

a) Személyiek:

	Előirányzat:	Lerovás:
1. Titkár tiszteletdíja	1600 kor. — fill.	1600 kor. — fill.
2. Jegyző »	1200 » — »	1200 » — »
3. Pénztárnok tiszteletdíja	1000 » — »	1000 » — »
4. Irnoki munkák díjazása:		
a) a pénztárnoknál 140 kor.)	420 » — »	418 » 60 »
b) a titkárnál és jegyzőnél 280 kor.)		

b) Dologiak:

5. A Századok nyomdai költségei, u. m.		
a) 61 ív nyomása 2000 pl.	6320 » — »	6358 » 45 »
b) boríték nyomása 10 füzethez	398 » — »	398 » — »
c) a füzetek expeditiója	400 » — »	400 » — »
d) címsszalagok s egyéb nyomtatványok	400 » — »	449 » 10 »
6. A Századok füzése	360 » — »	338 » 80 »

	Előirányzat :	Lerovás :
7. A Századok expeditiójának postai költsége	600 kor. — fill.	600 kor. — fill.
8. Írói tiszteletdíjak a Századoknál (57 ív à 80 kor.)	4560 » — »	4001 » 20 »
9. Irodai költségek	600 » — »	515 » 60 »
10. Három szolga díjazása	370 » — »	370 » — »
11. Újévi ajándékok	147 » — »	147 » — »
12. Előre nem látott kiadások	200 » — »	100 » 10 »
13. A Tört. Életrajzoknak 53: 400 koronás alapító után	530 » — »	530 » — »
14. Takaré- és postatakarékpénztári kezelési díjak	350 » — »	323 » 41 »
15. Helybeli tagdíjak beszedése után járó %-ra	80 » — »	68 » — »
16. Postai megbízásokra	900 » — »	897 » 64 »
17. Rendkívüli felolvasásokra	— » — »	— » — »

B) Átfutók és rendkívüliek :

18. Új alapítványok tőkésítése	200 kor. — fill.	599 kor. 32 fill.
19. Névkönyv kiadása	— » — »	— » — »
20. Átfutó kiadások (idegen pénzek megtérítése)	300 » — »	20929 » 38 »
21. A kiadvány-készlet raktári kezelése az Athenaeumnál	100 » — »	100 » — »
22. A Tört. Tár-nál mutatkozó hiány fedezése	920 » — »	958 » 52 »
23. A Századok indexének költségeire	800 » — »	715 » — »
24. A maradványokban befoglalt 10,000 kor. alapítványi összeg tőkésítésére	6000 » — »	6000 » — »
Összesen	28755 kor. — fill.	49018 kor. 12 fill.

Bevétel	29822 kor. 95 fill.	51759 kor. 22 fill.
Kiadás	28755 » — »	49018 » 12 »
Maradvány	1067 kor. 95 fill.	2741 kor. 10 fill.

Magyar Történeti Életrajzok.

I. Bevételek.

A) Rendesek :

	Előirányzat :	Lerovás :
1. Pénztári maradvány 1902-ről	6885 kor. 47 fill.	6885 kor. 47 fill.
2. Az Athenaeumtól 600 példányért	3800 » — »	2400 » — »
3. A M. T. Akadémia segélye	1000 » — »	1000 » — »
4. A társulattól 53: 400 koronás alapító t. után	530 » — »	530 » — »
5. Előfizetésekből	5500 » — »	5904 » — »
6. Clichékért az Athenaeumtól	300 » — »	300 » — »
7. Előre nem látott bevételek	50 » — »	— » — »

B) Rendkívüliek :

8. Az Athenaeumtól az 1902. évf. 4. 5. füzetéért	2000 kor. — fill.	2000 kor. — fill.
Összesen	20065 kor. 47 fill.	19019 kor. 47 fill.

II. Kiadások.**A) Rendesek :**

	Előirányzat :	Lerovás :
1. Nyomdaköltség :		
a) 42 ív nyomása 1380 pl.	3270 kor. — fill.	} 2679 kor. — fill.
b) boríték nyomása 5 füzethez ...	240 » — »	
2. Képek nyomása	1000 » — »	434 » — »
3. Expeditionális költségek :		
a) postai költség füzetenkint à 60 kor.	300 » — »	} 325 » 80 »
b) expedálás füzetenkint à 30 kor.	150 » — »	
c) czímszalagok nyomása	50 » — »	
4. Írói tiszteletdíjak	2000 » — »	1950 » — »
5. A szerkesztő tiszteletdíja	800 » — »	640 » — »
6. Cynkographusnak	} 4200 » — »	4523 » 29 »
7. Festőknek, rajzolóknak		
8. Fűzés	300 » — »	157 » 54 »
9. Vegyes kiadások	200 » — »	96 » 06 »

B) Rendkívüliek :

10. Az 1902 évi 4. 5. füzetek nyomása	1248 kor. — fill.	} 1639 kor. 47 fill.
» » » » » borítéka	96 » — »	
» » » » » képek nyomása	200 » — »	
» » » » » fűzése	120 » — »	
Expeditionális költségek :		
a) postai költség	120 » — »	} 775 » — »
b) expedálás	60 » — »	
Az 1902 évi 4. 5. füzetek írói tiszteletdíja	800 » — »	775 » — »
A szerkesztő tiszteletdíja	320 » — »	320 » — »
11. A maradványokban befoglalt 10,000 kor. alapítványi összeg tőkésítésére	4000 » — »	4000 » — »
Összesen	19474 kor. — fill.	17540 kor. 16 fill.

Bevétel	20065 kor. 47 fill.	19019 kor. 47 fill.
Kiadás	19474 » — »	17540 » 16 »
Maradvány	591 kor. 47 fill.	1479 kor. 31 fill.

Történelmi Tár.**I. Bevételek.**

	Előirányzat :	Lerovás :
1. Előfizetésekből	1400 kor. — fill.	1374 kor. 40 fill.
2. A m. tud. Akadémia hozzájárulása	2400 » — »	2400 » — »
Összesen	3800 kor. — fill.	3774 kor. 40 fill.

II. Kiadások.

	Előirányzat :	Lerovás :
1. A szerkesztő tiszteletdíja	800 kor. — fill.	800 kor. — fill.
2. Nyomtatás (40 ív 500 pl.)	2080 > — >	2157 > 46 >
3. Boríték nyomása à 10 kor.	40 > — >	40 > — >
4. Expeditionális költség 4 füzet à 10 kor.	40 > — >	— > — >
5. Címszalagok nyomása	20 > — >	13 > 80 >
6. Fűzésért a könyvkötőnek	60 > — >	50 > 60 >
7. Postai költség 4 füzet à 20 kor.	80 > — >	72 > 06 >
8. Írói tiszteletdíjak és index	1600 > — >	1599 > — >
Összesen	4720 kor. — fill.	4732 kor. 92 fill.
Kiadás	4720 kor. — fill.	4732 kor. 92 fill.
Bevétel	3800 > — >	3774 > 40 >
Mutatkozó hiány	920 kor. — fill.	958 kor. 52 fill. ¹⁾

Mell. a f. évi 17. jk. ponthoz.

A Magyar Történelmi Társulat

költségvetése 1904-re.

I. Bevételek.**A) Rendesek :**

1. Pénztári maradvány 1903-ról	2741 kor. 10 fill.
2. Alapítványi kamatokból	5458 > — >
3. Tagdíjak 1500 tagtól à 10 kor.	15000 > — >
4. Századok s egyéb kiadványok eladásából	100 > — >
5. Ideiglenes kamatokból	500 > — >
6. A P. H. E. Takarékpénztár adományából	200 > — >
7. Egyéb előre nem látható bevételek	200 > — >

B) Átfutók és rendkívüliek :

8. Új alapítványokból	200 kor. — fill.
9. Egyéb átfutó bevételek	300 > — >
Összesen	24699 kor. 10 fill.

II. Kiadások.**A) Rendesek :****a) Személyiek :**

1. Titkár tiszteletdíja	1600 kor. — fill.
2. Jegyző >	1200 > — >
3. Pénztárnok tiszteletdíja	1000 > — >
4. Irnoki munkák díjazása :	
a) a pénztárnoknál 140 kor. {	
b) a titkárnál és jegyzőnél 280 kor. }	420 > — >

b) Dologiak :

5. A Századok nyomdai költségei, u. m.	
a) 61 ív nyomása 2000 pl.	6320 kor. — fill.
b) boríték nyomása 10 füzethez	398 > — >
c) a füzetek expedítőja	400 > — >
d) címszalagok s egyéb nyomtatványok	400 > — >

¹⁾ Fedezetét I. a főzárszámadás II. 22. tétel alatt.

6. A Századok füzése	350 kor. — fill.
7. » » expedíciójának postai költsége	600 » — »
8. Írói tiszteletdíjak a Századoknál (57 ív à 80 kor.)	4560 » — »
9. Irodai költségek	600 » — »
10. Három szolga díjazása	370 » — »
11. Újévi ajándékok	148 » — »
12. Előre nem látott kiadások	200 » — »
13. A Tört. Életrajzoknak 53 : 400 koronás alapító után	530 » — »
14. Takaré- és postatakarékpénztári kezelési díjak ...	350 » — »
15. Helybeli tagdíjak beszédese után járó % -ra ...	80 » — »
16. Postai megbízásokra	900 » — »
17. Rendkívüli felolvasásokra	300 » — »

B) Átfutók és rendkívüliek :

18. Új alapítványok tőkésítése	200 kor. — fill.
19. Névkönyv kiadása	550 » — »
20. Átfutó kiadások (idegen pénzek megtérítése) ...	300 » — »
21. A kiadvány-készlet raktári kezelése az Athenaeumnál	100 » — »
22. A Tört. Tár-nál mutatkozó hiány fedezése	920 » — »
23. A Századok indexének költségeire	500 » — »

Összesen 23296 kor. — fill.

Előirányzott bevétel	24699 kor. 10 fill.
» kiadás	23296 » — »
Mutatkozó maradvány	1403 » 10 fill.

M. Történeti Életrajzok.**I. B e v é t e l e k.****A) Rendesek :**

1. Pénztári maradvány 1903-ról	1479 kor. 31 fill.
2. Az Athenaeumtól 600 példányért	3800 » — »
3. A M. T. Akadémia segélye	1000 » — »
4. A társulattól 53 : 400 koronás alapító t. után ...	530 » — »
5. Előfizetésekből	5500 » — »
6. Clichékért az Athenaeumtól	300 » — »
7. Előre nem látható bevételek	50 » — »

B) Rendkívüliek :

8. Az Athenaeumtól az 1903. évf. 5. füzeteért	1400 kor. — fill.
<u>Összesen</u>	<u>14059 kor. 31 fill</u>

II. A) Rendes kiadások :

1. Nyomdaköltség a) 42 ív nyomása 1380 pl.	3270 kor. — fill.
b) boríték nyomása 5 füzethez	240 » — »
2. Képek nyomása	500 » — »
3. Expeditionális költségek :	
a) postai költség füzetenként à 60 kor.	300 » — »
b) expedíálás füzetenként à 30 kor.	150 » — »
c) czimszalagok nyomása	50 » — »

4. Írói tiszteletdíjak	2000 kor. — fill.
5. A szerkesztő tiszteletdíja	800 » — »
6. Cynkographusnak	} 4800 » — »
7. Festőknek, rajzolóknak	
8. Fűzés	300 » — »
9. Vegyes kiadások	100 » — »

II. B) Rendkívüli kiadások :

10. Az 1903 évi 5. füzet nyomása	936 kor. — fill.
» » » » » borítéka	48 » — »
» » » » » képek nyomása	100 » — »
» » » » » fűzése	60 » — »
» » » » » expeditionális költségei :	
a) postai költség	60 » — »
b) expedálás	30 » — »
» » » » » írók tiszteletdíja	50 » — »
» » » » » a szerkesztő tiszteletdíja	160 » — »
Összesen	13954 kor. — fill.

Előírányzott bevétel	14059 kor. 31 fill.
» kiadás	13954 » — »
Mutatkozó maradvány	105 kor. 31 fill.

Történelmi Tár.

I. Bevételek.

1. Előfizetésekből	1400 kor. — fill.
2. A m. tud. Akadémia hozzájárulása	2400 » — »
Összesen :	3800 kor. — fill.

II. Kiadások.

1. A szerkesztő tiszteletdíja	800 kor. — fill.
2. Nyomtatás (40 iv 500 pl.)	2080 » — »
3. Boríték nyomása à 10 kor.	40 » — »
4. Expeditionális költség 4 füzet à 10 kor.	40 » — »
5. Czímszalagok nyomása	20 » — »
6. Fűzés	60 » — »
7. Postai költség 4 füzet à 20 kor.	80 » — »
8. Írói tiszteletdíjak és index	1600 » — »
Összesen :	4720 kor. — fill.

Előírányzott kiadás	4720 kor. — fill.
» bevétel	3800 » — »
Mutatkozó hiány	920 kor. — f. ¹⁾

¹⁾ Fedezetét I. a fő költségvetésben II. 22. tétel alatt.

1904 február-havában

tagdíjat fizettek

1888-ra: Farkasházi Fischer Jenő (5 kor.) Összesen 5 kor.

1897-re: Somló Sándor (5 kor.), Sztancsek Zoltán (5 kor.) Összesen 10 kor.

1898-ra: Horváth Danó (10 kor. 4 fill.) Összesen 10 kor. 4 fill.

1900-ra: Begyáts Lajos (5 kor.), Cseppán Rezső (5 kor.), Csepreghy Kálmán (5 kor.), Policzer Aladár (5 kor.), Sváby Sándor (5 kor. 10 fill.), Thurinszky Károly (5 kor.) Összesen 30 kor. 10 fill.

1901-re: Dénes Miklós (5 kor.), Sombory Lajos (5 kor.), Sváby Sándor (5 kor.), Szőnyi László (2 kor.) Összesen 17 kor.

1902-re: Bajkó Győző (5 kor.), Cziegler János (5 kor.), Dobrovzsky Ágost (5 kor.), Endrényi Antal (5 kor.), Porubszky Pál (5 kor.), Tolnay Lajos (5 kor.), gr. Zichy Vladimir (5 kor.) Összesen 35 kor.

1903-ra: Balassa Ármin (5 kor.), Barabás Samu, Cseh Lajos (5 kor.), Darvay Mórincz (2 kor.), Gajzágó László (5 kor.), Hegyi József (5 kor.), Imrich Győző (5 kor.), Kossáczky Arnold (5 kor.), Kosztolányi László, Kovács László (5 kor.), Krenner Miklós (5 kor.), Pesthy Pál (5 kor.) Polgár József (5 kor.), Reidner Henrik (5 kor.), Somogyi Zsigmond (5 kor.), Thurzó Ferencz (4 kor.) Összesen 86 kor.

1904-re: Abszenger Ferencz, Adler Samu. Apponyi Albert gróf, Aradi főgymnasium, Aradi főreáliskola, Aranyos-Maróth: Barsmegyei casino, Balázsfalvai gör. kath. főgymnasium, Barabás Samu. Baráth Ferencz, Bartos József, Beniczky Elemér, Beregszászi áll. főgymnasium, Beszkid Miklós, Besztercebányai áll. felsőbb leányiskola, Békefi Remig, Bikkessy Béla, Bleyer Jakab, Borovszky Samu, Brassai r. kath. főgymnasium tanári könyvtára, Budapesti áll. polg. iskolai tanítóképző, Budapesti áll. elemi iskolai tanítóképző. Budapesti II. ker. polgári leányiskola, Budapesti VI. ker. polgári leányiskola, Budapest: M. kir. honvéd Ludovika Akadémia, A. S. Budilovits (12 kor.), Császár Elemér (4 kor.), id. Daniel Gábor, Daray Vilmos, Dékány Kálmán, Dévai Nemzeti Casino (5 kor.), Enyedy Lukács, Eperjesi kir. kath. főgymnasium, Esztergom város. Felsőölvői evang. tanintézetek, Ferenczi Zoltán, Fraenkel Sándor, Gaál Endre, Ghyecz Imre, Győri főreáliskola, Harmath Károly, Hlatky József, Iványi Béla, Jászai Rezső, Kassai Állami főreáliskola. Kassai felső kereskedelmi iskola, Kézdivásárhelyi r. kath. főgymnasium, Kis István. Kisújszállási ev. ref. főgymnasium, Kolozsvári r. kath. főgymnasium, Kossuth Ferencz, Losonczy városi könyvtár, Lőrincz Gyula, Margalits Ede, Marosvásárhelyi r. kath. főgymnasium (10 kor. 80 fill.), Máramarosszigeti ref. főgymnasium (12 kor.), Márton Mátyás, Milleker Bódog, Mitták Amália, Munkácsi m. kir. áll. főgymnasium, Munkás László, Nagyikindai áll. főgymnasium igazgatósága, Nyitrai felsőbb leányiskola (12 kor.), Pajevics A., Pál István, Pápai szentbenedekrendi székház, Peőcz Elek, Peregi Mihály, Pompéry Aurél (2 kor.), Rásky Béla. Reiner János, ifj. Reiszig Ede, Resiczai polgári iskola, Ring Géza, Sántha Kálmán, Sárospataki ev. ref. főiskola, Schell József báró, Selmeczbányai kir. kath. főgymnasium, Selmeczbányai ev. lyceum, Singer és Wolfner (10 kor. 80 fill.), Sváby Frigyes, Szakolczai gymn. igazgatóság, Szegedi városi főgymnasiumi önképzőkör, Széchenyi Miklós gróf, Székelyudvarhelyi főreáliskola, Székelyudvarhelyi főreáliskola (2 kor.). Szűts Sándor, Tihanyi Mór, Timon Ákos, Tompa Árpád, Török Bertalan, Urányi Albert, Ury Józsefné Kapácsy Amália, Valkovszky Miklós, Vavrek Rikárd, Vácsi főgymnasiumi igazgatóság, Wlassics Gyula, Zalaegerszegi áll. főgymnasium, Zentai főgymnasium, Zilahi ev. ref. főgymnasium, Ziskay Antal, Zombory Géza, Zsatkovics Kálmán, Zsámbokréthy Emil. Összesen 1010 kor. 60 fill.

1905-re: Dékány Kálmán 50 fill. Összesen 50 fill. Mindösszesen 1204 kor. 24 fill.

Helyreigazítás. A januári füzet borítékán az 1904-re fizetők közt az utolsó név: *Polgár Sándor*, tévedésből került oda, mert nem ez, hanem *Pintér Sándor* fizetett 1904-re.

Cserhalmi Samu
pénztárnok.

I. Vár: Országház-u. 27.

Az Athenaeum irod. és nyomdai r.-társulat (Budapesten, VII. Kerepesi-út 54.) díszes bekötési táblákat készített félbőrben a *Magyar Történeti Eletrajzok* évfolyamaihoz, melyek 2 kor. 40 fill. árán az Athenaeum könyvkiadó osztályánál vagy bármely könyvkereskedőnél megrendelhetők.

FELHÍVÁS

a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle előfizetőihez.

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által kiadott *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* című gazdaságtudományi folyóirat 1903 végével tizedik évfolyamát töltötte be. A tíz vaskos kötetre szaporodott vállalat komoly irányú modorral tárgyalja mindazt, a mi a magyar gazdálkodás multjában fölmerült; a mi nemcsak érdeket keltő, de hasznos tudnivaló is. Művelt gazdáink körében alig akadhat olyan, a kit mezei gazdálkodásunk kezdete, multja, haladása ne érdekelne. Mindez a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* tíz évi folyamában föllelhető; találunk benne okulást és összehasonlító figyelmeztetést, a miből hasznos következtetések vonhatók le. Ennek a mezőgazdasági kincsháznak ajtaját nyitja meg az Orsz. M. Gazdasági Egyesület, midőn a vállalatot szélesebb körben elterjeszteni kívánja s az eddig megjelent *tíz kötetnek* árát

30 koronára szállítja le.

A tíz kötet a megrendelőknek bérmentve küldetik meg, ha a kedvezményes díjat az Országos Magyar Gazdasági Egyesület pénztárába (IX. Üllői-ut: 25.) postautalványon beküldik.

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület tagjainak, habár előfizetői is a vállalatnak, de egyik vagy másik évfolyamot nem bírják, **egy-egy évfolyam 3 koronáért** küldetik meg. Egyes évfolyam megrendelőjét a postabér terheli.

A LIPTÓI ÉS TURÓCZI REGISTRUM.

Ezt a két rendkívül érdekes és becses emléket az eredeti registrumok szövege alapján kritikai gonddal készült új kiadásban bocsátotta közre a M. Történelmi Társulat, először a *Történelmi Tár* 1902 évi folyamában, azután pontos név- és tárgymutatóval ellátva különnyomatban is. Mindenkinék, a kit a felvidék, különösen Árva, Liptó, Turóc és Zólyom vármegyék XIII—XIV. századi jog- és birtokviszonyai érdekelnek, ajánljuk e kiadvány megszerzését. A társulat tagjai *1 koronáért*, nem-tagok *1 kor. 40 fillérért* rendelhetik meg a társulat titkári hivatalánál.

Szent István király Emlékezete.

A Magyar Történelmi Társulatnak a magyar királyság kilencz-százados fennállása emlékére készült s első királyunk életét és korát megvilágító kritikai tanulmányokból álló ezen kiadványa, melyet a hazai történelem kedvelőinek a legmelegebben figyelmökbe ajánlunk, megrendelhető a társulat titkári hivatalánál. *Ára tagok részére 2 korona*, nem-tagok *2 kor. 50 filléren* kapják.

 A Századok minden évfolyamához arany-nyomatú történelmi jelvényekkel ellátott díszes *bekötési táblák* rendelhetők meg Kovács Géza könyvkötőnél (Budapest, V. ker. Sétatér-utca 2.) *1 koronáért*. Megrendelések postai utánvétellel eszközölhetnek. Egyes tábla rendelésénél legcélszerűbb a pénzt előre posta-utalványon, a tábla árán kívül még 20 fill. posta- és csomagolási díjjal együtt beküldeni, mire a rendelt tábla díjmentesen küldetik meg.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

NAGY GYULA

TITKÁR.

1904 ÉVI FOLYAM.

IV. FÜZET.

BUDAPEST.

NYOMATOTT AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1904.

TARTALOM.

	Lap
Mátyás király mint városépítő. (Első közl.) Irta Csánki Dezső	297
Kísérletek a magyar haderő feloszlására, 1671—1702. (Negyedik és bef. közl.) Irta Takáts Sándor	322
Szamosközy költői maradványai. Irta Hegedűs István	344

Történeti irodalom.

<i>Erdélyi Pál</i> : Balassa Bálint. Ism. —r	351
<i>Gregor C. Conduratu</i> : Michael Beheims Gedicht über den Woiwoden Wlad II. Drakul. Ism. Bleyer Jakab	359
<i>Bolton King</i> : Mazzini. Ism. Kropf Lajos	362
<i>Végh Kálmán Mátyás</i> : Hortobágyi apátságaink. Ism. —i—s	365
<i>Németh Béla</i> : A pécsi dominikánus-ház története. Ism. —i—s	366
<i>Alfred Hoffmann</i> : Kaiser Friedrichs III Beziehungen zu Ungarn in den Jahren 1464—1477	367
<i>Hanns Schlitter</i> : Geheime Korrespondenz Josefs II mit seinem Minister in den österreichischen Niederlanden Ferd. Grafen Trauttmansdorff	367
<i>Pietro Orsi</i> : Das moderne Italien	368
<i>Max Lenz</i> : Geschichte Bismarcks	368
<i>Wilhelm Köhl</i> : Die deutschen Sprachinseln in Südungarn und Slavonien	368

Tárcza.

Adalék egy magyarországi tudós társaságnak 1770 évi tervezetéhez. Irta Fináczy Ernő	369
Ajándék-okiratok. Irta E—i	372
Margit neuembergi várgrófnő. Irta Wertner Mór	376
Vegyes közlések	377
Szláv történeti szemle. Irta Margalits Ede	384
Új könyvek	388
<i>Hivatalos Értesítő</i>	392

A Magyar Történelmi Társulat ig. választmánya legközelebbi rendes ülését május-hó 5-én (csütörtökön) tartja.

KÉRELEM.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásaikat kellő időben, legkésőbb minden hónap 8-ikáig, közvetlenül a titkári hivatalnál (I. Vár: Orsz. Levéltár) sziveskedjenek bejelenteni, nehogy a kései vagy elmulasztott bejelentés miatt füzeteik eltévedjenek.

Reklamációkat csak három hónapon belül vehetünk figyelembe!

Kérjük a történelmi művek szerzőit és kiadóit, hogy műveik és kiadványaik egy-egy példányát ismertetés végett a *Századok* szerkesztőségéhez (I. Vár: Országos Levéltár) beküldeni sziveskedjenek.

1904 márczius-havában

tagdíjat fizettek

- 1898-ra: Sztancsek Zoltán (5 kor.) Összesen 5 kor.
 1899-re: Bella Lajos (5 kor.), Horváth Danó (10 kor. 4 fill.), Persián Kálmán (5 kor.) Összesen 20 kor. 4 fill.
 1900-ra: Bohus Lajos báró (5 kor.), Policzer Aladár (5 kor.) Összesen 10 kor.
 1901-re: Ilosvay Lajos (5 kor.), Sváby Sándor (5 kor.), Szőnyi László (2 kor.), Wodráska Venczel (5 kor.), Zichy Vladimir gróf (5 kor.) Összesen 22 kor.

MÁTYÁS KIRÁLY MINT VÁROSEPÍTŐ.¹⁾

(*Egy budavári sarokház történetéből.*)

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

Történelmi kutatásaim közben, különböző levéltárakban, néhány egymást kiegészítő oklevélre bukkantam, melyek együttvéve Mátyás királyt eddig ismeretlen oldalról, mint *városepítőt* jellemzik. A város alatt ugyan csupán az akkori székes főváros, *Buda* értendő, de a mit megtudunk, öszhangzásban van a nagy renaissance-király egész jellemével. Ezt a hatalmas, alkotó egyéniséget, halála után az erkölcsi világnézetében bomlásnak indult kései renaissance egyik tipikus alakja, Bakócz Tamás, akkor esztergomi érsek, nyilvánvaló érdekből hálátlanul megszólja, különösen erőszakoskodással és magánvagyon jogtalan eltulajdonításával vádolja. Ezért az egész ügynek tulajdonképen elég vékony fonalát, mely *egy budavári sarokház történetéből fonódik*, beleszövöm ama korszak jog- és műveltség-történelmi fejleményeinek szálaiba, mintegy igazolásul s nem védelmül, a mire az alkotni vágyó, igazságos fejedelem nem szorult.

I.

A renaissance az emberi egyéniség nagyobb fejlettségét vitte a társadalomba, a melyben tehát mind többen és többen vágnak s képesek tehetségüket érvényesíteni, saját hivatásuk szerint alkotni.²⁾ Ez az alkotásvágy, erő és képesség a renaissance

¹⁾ Felolvasatott székfoglalóul, a M. Tud. Akadémia második osztályának 1904. január 11-én tartott ülésén.

²⁾ *Burckhardt*: Die Cultur der Renaissance in Italien. Leipzig, SZÁZADOK. 1904. IV. FÜZET.

sance-kori ember legfőbb ismertető jele. Mátyás királyt is ez ragadta magával. Azonkívül ő születése és öröklött tehetségei révén azok közé a szellemóriások közé tartozik, a kiknek befogadó képessége, akarata és tettvágya a rendesnél nagyobb, közönséges halandó szemében szertelenségekre hajló. A kornak eme ragadó áramlata és az ő egyéniségének ily kimagasló jelleme teszik lényének — hogy úgy mondjam — képletét; ezek pályájának, működésének kimozdíthatatlan alapjai.

Alkotásvágya minden téren érvényesül. Ennek is kedvez a kor eszmei és műveltségi fejlettsége, valamint népe sokféle érdekeit magába ölelő uralkodói állása. Az emberek ebben a korban még sokoldalúak, a munkafelosztás kevésbé tagolt. A művész rajzoló, festő, szobrász, véső, aranyműves, gépész, mechanikus, író, tudós, sőt olykor lovag és udvaronc is egy személyben. A tudós gyakran diplomata és államférfi is. Az uralkodó gyakorlati kormányzó, katona, politikus, diplomata, törvényhozó s egyszersmind szervező is, a kit a csak lassan fejlődő társadalom politikai önállósága még csekélyebb mértékben korlátoz, a kinek ezért alkotásvágya könnyebben érvényesül paloták emelésében, melyeket teljesen új díszszel, pazar költséggel ékesít s kertekkel körít, valamint városok építésében is.

Ismeretes dolog, hogy a Mátyás király udvarában élt s általában róla megemlékező humanista kortársai mennyire kiemelik és magasztalják egyebek közt az ő építésvágyát s ennek eredményeit: nagyszerű építkezéseit és művészet-pártolását. Hízogő formába burkolják ugyan a tényeket; de ezeket a tényeket tagadni nem lehet s igazolni nem nehéz. Galeotto például egyízben, Visegrádról beszélve, ezt veti közbe: »A régibb királyok építették ugyan, de Mátyás teljesen újjá építtette és nagyszerű palotákat emelt benne. Mert hát mindenkinél jobban tudott gyönyörködni a szép épületekben; és az építéshez oly kiváló tehetsége volt, hogy az épületek díszítése és kényel-

1869. Magyarúl a M. Tud. Akadémia könyvkiadó-vállalatának 1895 évi folyamában. — I. *A renaissance és Mátyás király cz.* cikkemet a Budapesti Szemle 1893 évi folyamában.

mes berendezése dolgában a legkitünőbb építő-művészekkel is győzelmesen állotta volna meg a versenyt.«¹⁾

Bonfini elmondja, mint küzködött az olasz műveltségű, építeni és finomítani vágyó király, minden művészet kedvelője, minden tehetség pártfogója, a magyarok parasztos életnézeteivel, falusias életmódjával és szokásaival. Mint honosított meg maga körül városiasabb életmódot s buzdította és beszélte rá az előkelőket és nemeseket, hogy éljenek polgáriasabb életet, sőt parancsolta is, hogy építsenek, kiki tehetségéhez mérten, nagyszerű lakóházakat.²⁾

»Miként emlékezzem meg — írja másutt — a nagyszerű egyházakról és palotákról, melyeket Budán, Székesfehérvárott, Visegrádon, Komáromban és más helyeken emeltél. Hogyan mondjam el, mint gyönyörködöl a kitűnő épületekben, kívált a melyek a régi mintákat követik... Mert a régi építésmódot új fényvel élesztéd fel. Itáliában felkerestetéd és elhozattad a legkitünőbb művészeket és mestereket: építészeket, szobrászokat és festőket, arany-ezüstműveseket és rézmetszőket, s mindannyit roppant költséggel tartod udvarodban. Ide futnak össze mindenfelől a műkertészek, műfaragók, ácsok és kömet-szők... Márványt faragnak mindenfelé; serényebben forgo-lódnak a kő- mint az aranybányákban, csakhogy az óriási munkának megfeleljenek.«³⁾

Szerinte a király követendő példakép is emelte nagyszabástú, pompás, a művészetek — különösen az olasz művészet -- sokféle drága remekeivel ékesített palotáit *Buda várában*.

¹⁾ Császár Mihály fordítása Galeottonak *Mátyás király bölcse és tréfás mondásairól és tetteiről* írott művéből. (Magyar Könyvtár, 259. füz. 13. l.)

²⁾ At divus ille princeps, omnium bonarum artium parens et fautor ingeniorum, ungaricos vulgo mores damnare, rusticitatem scythicam et incultam vitam publice taxare, inhumanos passim ritus abominari, urbanitatem sensim introducere, proceres cum nobilitate ad politicum cultum hortari, iubere domos pro facultate magnificas erigere, vivere longe civilius, ac sese mitius cum peregrinitate gerere, quam ante praeter omnium opinionem abominabantur. Ad haec igitur omnia exemplo suo inprimis omnes invitavit. Budensem arcem, ubi praeter magnifica Sigismundi aedificia nihil spectatione dignum erat, excolere adorsus est sat. (*Bonfini: Rerum Ung. dec. IV. lib. 7. Hannoveri kiadás. 1606. 631. l.*)

³⁾ I. az *I. Mátyás ulcára* cz. művem 70. és 66. lapjain levő idézeteket.

Ő és utána az írók és utazók egész sora, szemtanuk, részletesen írnak a budavári királyi palotákról és épületekről. Megcsodálják; pusztulásukat sajnálják, siratják. E különféle leírásoknak és megemlékezéseknek azonban többrendbeli, különösen pedig az a fogyatékoságuk ¹⁾ van, hogy nem mondják meg, mikor tájban épültek e paloták és tartozékaik.²⁾

Én ez alkalommal, az említett adatok segítségével, e palotaépítkezés korának kérdésére, s ezzel kapcsolatban arra a még fontosabb kérdésre óhajtanék megfelelni: *minő hatással volt Mátyás király székvárosának, Budának kiépülésére?*

II.

1478-ban márczius 7-én rendeletet intézett Buda városához Mátyás király. E rendeletében egy másik, *már évekkel ezelőtt* ³⁾ a városhoz intézett parancslevelére hivatkozik. Megbotránkozással látta — úgymond — *akkor*, hogy Buda városában számos ház teljesen elhanyagolva áll, sőt elpusztult, más házak pedig, gazdájuk gondatlansága és hanyagsága következtében összeomlással és rombadőléssel fenyegetnek. Méltóképen fontolgatta lelkében a városnak e szomorú, egyaránt káros és szégyenletes

¹⁾ Ilyenmű hiányosság ezenkívül, hogy az épületek beosztásáról, elrendezéséről zavaros képet nyújtanak, rajz helyett frázisokat, leírás helyett festményt adnak, a mint ezt újabban már többen (Fraknoi, Pasteiner, Salamon stb.) egyértelműen megállapították. Azután hogy nem közlik pontosabban: álltak-e előbb és miféle épületek e paloták helyén. Az utóbbi kérdés különösen azért nagyérdekű, mert összefügg egyrésről Budának Nagy Lajos király alatt végbement fejlődésével, s ez uralkodót erről az oldalról is közvetetlenebbül jellemezné, másfelől pedig pontosan felvilágosítana bennünket, mily terjedelműek és természetűek voltak Mátyás király építkezései. Talán lesz alkalmam valamikor e kérdést, legalább közvetett adatokkal, kerülő úton megvilágítani.

²⁾ Bonfini azt hozza fel, hogy a király eleinte utánozván a régi királyokat, megelégedett a tőlük öröklött épületekkel s nem sok gondja volt újakra; csak később, második neje korában kezdé »megvetni az alacsony házakat» s vágyott a művészi építésű fényes paloták után. (Olv. *I. Mátyás udvara* cz. művem 65. l.) E megjegyzés igaz lehet, de csak általánosságban. Ismerve az olasz menyecske természetét, könnyű elhinnünk, hogy fény, pompa, életmódban és épületekben csak gyarapodott, uralkodóbbá lett az ő jötte után. De hogy már előbb, különösen az ő jövetelének ötletéből s az ő méltó fogadhatása végett is, kettőzött erővel kezdett működni a király lelkében az olasz renaissance megkapó áramlata s az ő fiatalos erővel párosult becsvágya az építkezés terén is, — a tényekből eléggé kiviláglik.

³⁾ Jam ante plures annos.

állapotát, és elhatározta, hogy azon segíteni fog és székvárosa díszéről gondoskodik. Egy nyílt parancsot bocsátott tehát ki, a melyet a város piaczaín és más nyilvános helyein publikáltatott. E szerint megintett és felszólított mindenkit, összesen és egyenkint, bármily állásban és állapotban legyenek is, a kiknek Budán házuk van, legkivált pedig azokat, a kiknek házuk elpusztult vagy omladozik, hogy romba dőlt házaik felépítését egy év alatt okvetetlen kezdjék meg, avagy pusztuló házaik kijavítását ugyanez idő alatt hajtsák végre. Minthogy pedig e királyi parancs pontos végrehajtásának mellőzéséből a székvárosnak még nagyobb kára és kényelmetlensége származnék, kijelentette a király, hogy az ilyen, egy év leforgása alatt felépíteni meg nem kezdett vagy ki nem javított házakat, részint királyi parancsának megvetése miatt, részint egyéb észszerű okokból, királyi felségére szállottaknak fogja tekinteni s más alkalmas egyéneknek, még pedig olyanoknak, a kik azokat saját költségükön kellő módon felépítik és kijavítják, adományozza.¹⁾

Itt meg kell állapotnunk. Mátyás király kétségkívül meg volt győződve, hogy e kérlelhetetlennek látszó rendeletét alaposan megokolta. Nekünk azonban, a fent említett gyanúsításokra való tekintettel két szempontból különösebben meg kell azt vizsgálnunk és világítanunk.

Mindenekelőtt igazolnunk kell, hogy *a város pusztult voltára* való hivatkozás nem pusztá frázis vagy ház-elkobzásra való ürügy, hanem *megfelel a város valóságos állapotának*. Ez igazolás egy másik, még pedig olyan, már ismeretes oklevéllel lehetséges, a melyben a király nem követel a várostól, hanem ad annak valamit. Ez adomány megokolása két részből áll. Az első, fontosabbik rész egyértelmű a föntebbi parancslevél megokolásával; a második, mely bennünket ezúttal kevésbé érdekel, a város határának szűk voltára hivatkozik. Benne a király Budának adományozza a Pilis megyében fekvő s a mai Sashegy déli lejtőjén a keserűvíz-forrásokig elterült Sasádot, mely idáig a visegrádi királyi várhoz tartozott. Az oklevél

¹⁾ Az egész oklevelet l. végül a *Függelék*-ben.

Nyirkállai Tamás kancelláriai formula-gyűjteményében maradt fen és ezért dátumtalan. De bizonyára a király uralkodásának elejéről való, nemcsak általános tartalma szerint, hanem különösen a benne előforduló ama kifejezésekből ítélve is, hogy e földbeli adomány az első kedvezmény, melyet a város a királytól kapott.¹⁾

»Szép és hasznos dolog, — úgymond a király — hogy a fejedelmek, ha elődeiket utánozzák, azoknak jeles tetteit hasonló jeles tettekkel igyekezzenek megközelíteni, egyebek közt városok építésében, megújításában és gyarapításában.«

»Ezt a mi városunkat Budát, mint mindenből kitűnik, a régi királyok a legnagyobb gonddal építették. De a minket közvetetlenül megelőzőtt némely király elhanyagolta, s nem tudott segítségére lenni, sem adománynyal, sem más kedvezmény-nyel. Hosszas idő lefolyása alatt, vagy a király elhunytá után, avagy még életben léte alatt, a *belviszályok miatt a város nem csekély romlást szenvedett*. Ez volt a romlásnak főoka.«²⁾

A gondolatmenet, sőt sok helyütt a kifejezések is ugyan-azok, mint a fentebb tárgyalt királyi rendeletben. *A város tehát pusztulóban van; okai a nemrég uralkodott királyok, bizonyára Albert, I. Ulászló és V. László hanyagsága és az alattuk dúlt pártrviszályok. Neki kötelessége azokat a régi, alapító királyokat utánozni, a kik a várost jó karban hagyták hátra. Ő ezt legelőször is földbirtok adományozásával kezdi meg, »hogy ezáltal a város — az oklevél szavai szerint — annyi- val inkább törekedjék saját kiépülésére, a mennyivel magát a király különös kegye által megjutalmazottnak érzi.«³⁾*

Még egy másik, ugyan e gyűjteményben fenmaradt, tehát sajnos, szintén dátumtalan oklevelet is ismerünk, melyben a király hasonlóképen elbeszéli Buda városának pusztult állapotát

¹⁾ Már Salamon észrevette és így értelmezte ezt: »inter alia donaria . . . primum terris remunerare statuimus«, és alább: »hoc primum nostrum donum de terris« stb. (*Kaprinai*: Hungaria Diplomatica, I. 480. — *Salamon*: Budapest tört. II. 534—535. II.)

²⁾ Cuius quidem ruine causa major hec. (Az oklevél e részét Salamonnak kissé szabad, de értelmes fordításában közöljük.)

³⁾ Hoc primum nostrum donum de terris, ut tanto magis studcat reformationi sue intendere, quanto se conspexerit singulari nostro favore premiatam, et a nobis jam esse remuneratam. (*Kaprinai* id. h. 480. I.)

s egy új kiváltsággal jelzi abbeli igyekezetét, hogy a városon segíteni akar.¹⁾ E kiváltság Buda város Szent-Péter nevű külvárosának (a mai Vízivárosnak) országos vásár tartására adott királyi szabadalom.

Sajátságos műve a véletlennek, hogy a város pusztult voltára és újjá építésére vonatkozó e három becses oklevél egyikének keltezését sem ismerjük.

De kétségtelen, hogy mind a sasádi adomány, mind a vásárkiváltság, mindkettő nagybecsű kedvezmény, a király uralkodásának elejéről, a hatvanas évekből való. Ezeknek folytatásaként tekinthető az a szigorú fellépés, melylyel a király, hallgatag e kedvezményekre gondolva, az 1478 évnél évekkel előbb kibocsátott rendeletében a város lakóit az építkezés haladéktalan megkezdésére intette. E rendelet, ha bizonyára későbbben kelt is az említett adomány- és kiváltság-levélnél, — nem kelhetett később, mint a hetvenes évek elején.

Ebből következik valami a budai királyi palota építésének idejére. Fel lehet ugyanis tennünk, hogy mikor a király felpanaszolja Buda város pusztult voltát, és annak felépítését elősegíteni törekszik, látja az évtizedes viszályok alatt szintén elhanyagolt, vagy félbenmaradt királyi várak méltatlan állapotát, és ennek kiépítését már csak a jó példáért is megkezdi. A szigorú rendelet kibocsátásának idejében pedig már, noha nem említi, bizonyára rámutathatott a budaiak szemeláttára történt és folyó saját építkezéseire és díszítéseire. A király egyenes jelleméből egyrészt, s a későbbi írók előadásaiából másrészt mindezt logikusan következtethetjük.

A királynak említett, valószínűleg a hetvenes évek elején kelt szigorú rendeletében *másodsorban* az tűnik föl, hogy *önhatalmúlag* intézkedik székvárosa, egy *szabad királyi város* belső ügyeiben. Az ügy ugyan tulajdonképen csak egyszerű rendészeti intézkedés a város szépítésére nézve, de súlyossá teszi az egy évi határidő kitűzése és az elkobzás büntetésének kiszabása.

¹⁾ De suis relevare desolationibus. *Kovachich* : Formulae sol. 539. l. V. ö. *Salamon* id. m. II. 536. l.

Jogi szempontból kell az ügyet megtekintenünk.

A tényállást már ismerjük. A város épületeiben meg volt pusztulva. A király a pusztulás eltüntetését úgy kísérlette meg, hogy birtokadományt tett és kiváltságot adott a városnak. Nyilvánvaló, hogy ez az eljárás nem vezetett sikerre; a mint hogy nem is vezethetett, mert e birtokot és kiváltságot a város egyetemlegesen kapta, a rombadőlt házakat pedig egyeseknek, a tulajdonosoknak kellett volna felépíteniök.

Holott az építkezés szükséges volta évről-évre mindinkább parancsolólag lépett fel. A király maga is építkezni kezdett; ¹⁾ udvarát mind több-több idegen, külföldi, diplomata, tudós, művész stb. látogatta, a minek következtében a város állapota még szegényletesebbnek tűnt fel. Az Olaszországgal gyarapodó érintkezés még kirívóbbá, az olasz királyleánynyal tervbe vett házasság pedig egyszerűen tűrhetetlenné tette az udvar és a város külső képe között mutatkozó ellentétet. Különösen szemet szúrtak a királynak, mint egyik okleveléből kitűnik, a királyi udvarhoz közelebb eső roskadozó házak, melyek miatt, mivel azok minden jövő-menőnek szembetűntek, legtöbbet kellett szegyenkeznie.

Itt volt hát az idő, hogy gyökeresebb eszközökhöz folyamodjék.

Csak két eszköz állott rendelkezésére. Az egyik az lett volna, hogy *pénzről*, költségről gondoskodják az építkezni akarók részére; a másik pedig a fenyegetés és *elkobzás*.

A mi az *elsőt* illeti, erre tán nem is gondolt. A közép-korban a társadalom kiváltságok szerint darabokra lévén tagolva, nem volt meg mai egyetemlegessége, a mikor t. i. az egész, szükség szerint akár mint állami akár mint társadalmi intézmény, segítségére siet a szenvedő résznek. Megesett, hogy a király, a ki az államkincstár fölött egymaga rendelkezett, a neki egy-egy várostól, mint peculiumától járó évi censust rövidebb vagy hosszabb időre, segítségkép elengedte egyik-másik,

¹⁾ E helyütt rámutathatunk a Korvina alapítására is, a minek idejét Csontosai a hatvanas évek közepe tájára teszi (Pallas Lexikon: *Korvina* czikk alatt) s a mi már bizonyos fokú újabb építkezéseket feltételez.

elemi csapástól, pestistől, tűzvésztől stb. sujtott városnak; ¹⁾ de hogy egyeseknek, sokaknak, házuk felépítésére az illető összegeket azonnal rendelkezésére bocsátotta volna, arra nem volt eset. Másfelől az évekre szóló adómentesség és törvényes kisajátítás ismeretlen fogalmak voltak, s hiányoztak a napjainkban annyira ismeretes, telkekre adott könnyebb bankkölcsönzések feltételei is. A kinek tehát ipara és kereskedése, vagy nagy földbirtoka és jövedelmekkel járó állása után nem volt készpénze avagy zálogba vethető birtoka, — nem igen építkézhetett. Csupán a zsidóktól kölcsönözhető uzsora-pénz útja állhatott még nyitva, a melyre szükségükben nagy vagyonú főurak is rátértek olykor.²⁾

Ehez képest a pusztult házakkal bíró polgárság nagy részét már maga a kényszerítő helyzet is arra utalta, hogy házát, mivelhogy az építkezésre pénzt nem kaphat, eladja olyan-
nak, a ki fel bírja építeni.

Ezt a módot kellett választania czélja elérésére a királynak is; s hogy annak foganatosítását siettesse, volt kénytelen folyamodni a határidőhöz és a kényszerítés egyetlen célra-
vezetőnek látszó módjához, az *elkobzáshoz*.

Világos: a modern pénzkölcsönzés eszközei, a melyekkel pár év alatt városokat lehet elővarázsolni, hiányozván, a gyors siker csakis olyan eszközzel volt biztosítható, mely a lehető méltányosság — mint látni fogjuk: a megváltás és megtérítés — mellett, szemmel láthatólag magán hordja a középkori erőszak nyomait. Mentségeül szolgált, hogy — mint alább látni fogjuk — hasonló eset, melyről valószínűleg volt tudomása, már előbb is fordult elő; valamint hogy a kérdés, úgy a saját mint a város érdekében, láthatólag a közügy természetével bírt, a mit különben többszörösen ki is emel rendeleteiben.

Viszont Buda városnak mint fejedelmi székhelynek, a királyi udvar közelsége miatt, a melyből sok haszna és dísze származott, elsőrangú kötelessége volt, a közelében élő fejede-

¹⁾ L. pl. Kassa városára vonatkozólag: *Tört. Tár*, 1902. 354 és köv. ll.

²⁾ L. pl. Perényi János kir. tárnokmesternek szintén budavári házra vonatkozó oklevelét 1452-ből, a b. Perényi cs. nagyszőlősi levéltárában.

lemnek és udvarának díszét megőrizni és öregbíteni, s az e tekintetben részéről tanúsított ellenállás vagy hanyagság méltán képezhette intézkedés tárgyát a felség részéről.

A fentebbieken kívül folyt ez magából ama legfőbb földesúri jogviszonyból is, melyben a városok, még a szabad királyi városok is, a korona viselőjével szemben állottak. Ismeretes dolog, hogy a sz. kir. városok mint testületek, e korszakban már nemesi szabadsággal és jogokkal bírták saját területüket, és mint a szent korona tagjai, részt vesznek a közhatalom gyakorlásában is. De mégsem élvezik az ily minőségükből szükségkép folyó szabadságot és függetlenséget — a koronával szemben — úgy, mint fejenként a nemesek, mivel jogállásuk fejlődése szerint a királynak a nemeseket semmikép sem terhelő vagyoni szolgáltatásokat teljesítenek, viselvén a kiváltságleveleikben kijelölt rendes és rendkívüli adókat, különösen a censust és ajándékokat. Ez állapotukból kifolyólag tehát a városok a szent korona vagyona, peculiuma, melyekkel a király közvetlenebbül, szabadabban rendelkezik, mint a nemesekkel.¹⁾ Viszont azonban a városi polgárok a városban lévő földbirtokaiknak egyenkint szabad tulajdonosai, s polgárjoguk is tulajdonképpen ezen az ingatlanon alapszik. Magtalan kihalás esetén a polgári birtok, telek és ház, a városra mint nemesjogú testületre volt szállandó. Csak egyetlen eset lehetett tehát, a melyben a polgári birtok a királyra szállott: a hűtlenség.²⁾ Ilyen esetet kellett ezért csinálni a pusztult házak ügyéből is.

¹⁾ *Timon Ákos*: Magyar alkotmány- és jogtörténet, 1. kiad. 349, 548, 670. stb. ll.

²⁾ Ily esetekre akadunk többször a XV. században Budán is. P. o. 1440. júl. 31-én I. Ulászló király az Erzsébet királynéhoz pártolt s ezért hűtlenségbe esett Farkas László budai polgár házait nánai Kompolth Pál volt királyi pohárnokmesternek adományozza. (Orsz. Levéltár: dipl. oszt. 13564.)

1440. október 28-án ugyancsak I. Ulászló király, a szintén Erzsébet királynéhoz pártolt és e miatt hűtlenségbe esett György rácz despota budai házát hívének, Rozgonyi Simon egri püspöknek, főkancellárjának adományozza. (Orsz. Levéltár: dipl. oszt. 13588.)

1475. május 14-én Mátyás király Borbély (Barbitonsor) Lénárt budai polgár házát, mivel ez Anconai Simon patikust, budai lakost megölte, és ennek következtében hűtlenségbe esett, a megölt Simon özvegyének és két gyermekének adományozza. (Orsz. Levéltár: dipl. oszt. 17675.)

1490. június 18-án Beatrix magyar királyné az ország ellenségeivel

Nem épen kivételes dolog ez — mert az erő és hatalom kérdése — középkori uralkodónál. A fejedelmeket ebben a korban még kevesebb törvény és szabály korlátja gátolja elhatározásaikban, s viszont az élet közvetlenebb kapcsolatai csatolják alattvalóikhoz. Ezért a rend és fegyelem kérdéséből nem csinálnak bilincselő alakításokat. A renaissance-kori fejedelem pedig, a ki alkotni és szépíteni vágyott, kellett hogy első sorban adni és parancsolni tudjon.

Az eddig nyomtatásban ismeretes középkori magyar városi jogszokás-gyűjteményekben¹⁾ nem találunk példát az életből felmerült hasonló esetnek statutumszerű elintézésére.

Az okleveles emlékek azonban a megelőző időkben megőriztek egy ügyet, melynek tárgya feltűnően hasonlatos a miénkhez.

Ez ügy a következő:

Zsigmond király 1412 augusztus 9-én kelt (patens) levelével az akkori esztergomi érseknek, Kanizsai Jánosnak és vérékonainak adományoz egy, Visegrád városában, a nevezett érsek és rokonai, valamint a buda-felhévízi keresztes lovagok háza közt fekvő házat. Mintegy két évvel előbb ugyanis a király, látván Visegrád városának romjait, egy nyílt parancsban, melyet a várossal külön is közhírré tétetett, elrendelte, hogy mindenki, bármily állású és állapotú legyen is, a kinek a városban háza van, e házát egy év leforgása s a ház elvesztésének terhe alatt javítsa ki vagy építse újra; s mivel a kérdéses házat sem a kitűzött egy év, sem a még azután lefolyt másik év alatt sem javították ki, úgy hogy az még inkább összeomladozott: a király most azt, mint e czímen kezére szállott birtokot, eladományozza.²⁾

czimborált Érsek Máté budai Mindszent-utczai házát Szentgyörgyi János és Zsigmond grófnak adományozza. (Orsz. Levéltár: dipl. oszt. 19662.)

1490. december 25-én II. Ulászló király Nagylucsei Orbán egri püspöknek és testvéreinek adományozza az ország ellenségeivel czimborált Kenderesiek és Tarcaiaiak budai Mindszent-utczai házát. (Orsz. Levéltár: dipl. oszt. 19700.)

¹⁾ Itt értendők különösen a Corpus Statutorum, a Tárnoki jog, Buda város jogkönyve, Werbőczy stb.

²⁾ Kiadta *Fejér*: CD. X. 5. 302. 457. 516. Eredetije az Orsz. Levéltárban: dipl. oszt. 9932. Ez oklevélben megvan Zsigmond királynak a

Zsigmond király tehát e romba dőlt székvárosát egy, a Mátyáséval nemcsak az egyévi határidő, engedetlenség esetében az elkobzás, hanem jóformán még a kifejezések tekintetében is azonos, szintén publikáltatott rendelettel akarta újrépíteni. Az a körülmény is találó, hogy 1410-ben, a mikor a rendelet kelt, a király, császári méltóságra emelkedvén — bár ezt elhallgatja — nem tűrhette tovább e székvárosa pusztult állapotát; továbbá, hogy ez időpont előtt már mintegy hét év telt el nyugalmasabb, biztosabb uralkodásban, ezt megelőzőleg pedig, Nagy Lajos halála (1382) óta szintén mintegy két évtized, telve viszályokkal, zavarokkal, fejtelenséggel.

Alig lehet kételkedni, hogy Mátyás király kancelláriája s általa Mátyás király is, ismerte a könyvekből ezt a mintegy félszázaddal előbbi időből való ügyet, mely mint előzmény, kiadandó rendelete számára — a hogy a hivatalos életben mondani szokás — hasonlóul (similis) szolgálhatott. S a renaissance-király készséggel követte nagynevű, világlátott, uralkodása második részében: a XV-ik században sokat alkotott császári elődének, a budavári sűrűn emlegetett Fris-palota építőjének példáját.

III.

Mátyás király szigorú rendeletének fogantatjáról — sajnos — nincsenek pontos adataink. Alig lehet kétség, hogy voltak olyan háztulajdonosok, a kik látva a dolgok új rendjét és ismerve a király határozott egyéniségét, hozzáfogtak — ha lehetőségükben állott — roskatag házuk felépítéséhez. De bizonyosan voltak akárhányan, a kik a legjobb akarat mellett sem engedelmeskedhettek a királyi parancsnak,¹⁾ mely a határidő kitűzésével még az eshetőleg rendelkezésre álló anyagi erőt is hozzáférhetetlenebbé tette, a munkaerőt pedig az egyszerre nyilvánuló nagy kereslet következtében megdrágította. A ren-

városhoz intézett iktató parancsa és a város iktató levele 1412-ből, illetve 1413-ból, s Zsigmond királynak ugyanezeket átíró privilegialis levele 1414-ből.

¹⁾ Mint láttuk, így történt ez Zsigmond király idejében is.

delet erőszakos volta tulajdonképen e kettős körülményben mutatkozott kézzel foghatóan.

Csak az 1478 évi márcz. 7-én kelt királyi rendeletről értesülünk a régebbi szigorú parancs végrehajtásának egyes részleteiről. E rendeletben ugyanis megjegyzi a király, hogy csupán a Mindszent-utczában *több mint tíz házat* vett el ebbeli parancsának megvetése, azaz hűtlenség czímén, tulajdonosaiktól, és adományozott másoknak. Mikor tette ezt, — elhallgatja.

A kérdéses Mindszent-utca a várbeli mai Dísz-térről az u. n. Mátyás-templom felé vezető Tárnok-utczával azonos.

Ez utczában ma, északi szűkebb részét is beleszámítva, összesen 22 ház áll; a Fontana-féle 1686 évi térkép pedig a törökök kiűzésekor 27 házat mutat ebben az utczában. Mint-hogy a törökök tudvalevőleg nem igen építkeztek, feltehetjük, hogy e térkép nagyjából a Mátyás-kori állapotot mutatja. Bármint legyen, mivel a középkorban a telkek szűkebbek voltak, kétségtelen, hogy ugyanazon utca hosszán több ház állott akkor, mint napjainkban.

Mármost, mikor a király *több mint tíz* roskatag házat említ ebben az utczában, e kifejezése alatt bízvást érthetünk 12—13 házat. E szám a mai házlétszámnak több mint fele, a Fontana-félének pedig majdnem fele. Ez kétségkívül igen sok egy utczára.

Ebből következtetést vonhatunk az egész város pusztult voltaira.

Mert semmi okunk sincs feltenni, hogy épen csak ebben az utczában lettek volna a házak ily szomorú állapotban. Inkább azt kell hinnünk, hogy mikor a király csupán ennek az utczának elkobzott házait említi, azt mint föltűnő példát hozza föl, mely egyszersmind legtűrhetetlenebb volt az ő szemében.

Ez az utca jelesül, ha ma is egyik legfőbb közlekedő ere a várbeli Budának, még inkább az volt a XV-ik századi királyi székvárosnak; különösen a Nagyboldogasszonyról nevezett koronázó főtemplom miatt, mely — ha nem is oly közvetlenül mint napjainkban — ennek az utczának északi végén állott. Mátyás király mint főpatronus, már uralkodása

első időszakában gondjaiba vette, átalakította és csúcsíves stílű ékítményekkel díszítette föl ezt a félbenmaradt és elhanyagolt szép egyházat; majd délnyugati tornyát pompás kőcsipkézetekkel alapjából újra építvén, annak egyik ablakára 1470-ben ráillesztette színes hollós kőcímerét, mely azután, szerencsére, korunkig fönmaradt.¹⁾ Méltán hivatkozhatott tehát ép ez időben, a szigorú rendelet kelte táján, e saját pompás építkezéseire is, ellentétben a Mindszent-utca elhanyaglott állapotával; holott nyilvánvaló volt, hogy egyházi szertartásokkal egybekötött udvari vagy országos ünnepélyek alkalmával, a királyi várkastélyból a koronázó főegyházba és vissza, ép ezen az utcán kellett áthaladnia a királynak s mind előkelőbbé és fényesebbé váló kíséretének.

Ugyanez a Mindszent-utca vezetett a királyi várkastély felől a koronázó templom szomszédságában északra álló domonkos-kolostor felé is, a hol a király szintén ez időtájt, 1477—1480 táján tervezett és alapított egy kisebb szabású, de benlakással egybekötött nyilvános főiskolát, egyetemet.²⁾

Inkább azt mondhatjuk tehát, hogy ha ez a legfőbb utca ennyire el volt pusztulva, a többi, különösen a Mátyás-templomtól észak-északnyugat felő eső kisebb és zugutczák még szomorúbb állapotban lehettek. Csakugyan találunk is — bár az oklevelek szükséztávására miatt csak elvétve, s még későbbi időkből — példát ily esetekre; u. m. 1483-ból a Szentpál- és 1484-ből az Olasz-utczában.³⁾ Az utóbbi a mai Uri-utczának felelván meg, szintén előkelő része volt a középkori fővárosnak. Sőt, mint látni fogjuk, a még jobban szem előtt fekvő mai Dísz-tér egyik sarkán is éktelenkedett a hetvenes években egy roskatag ház.

¹⁾ L. különösen *Némethy Lajos* művét: Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom története, 2-ik kiad. 1876. 49 és köv. 11. A tudós szerző annak a hosszú kőlépcsőnek építését is Mátyás királynak tulajdonítja, mely Galeotto szerint a főegyházról le a Dunapartig vezetett. (Id. m. 58. l.) Ez állítás azonban, sajnos. nem bizonyítható. Galeotto csupán annyit mond, hogy »a várból a folyóhoz a lejárás oly nehéz, hogy a királyok bőkezűségéből a Boldogasszony templomától egész a Dunáig kőlépcső épült.« (31. fej.)

²⁾ *Ábel Jenő*: Egyetemeink a középkorban, 40 és köv. 87 és köv. 11.

³⁾ A gr. Erdődy cs. galgóczi levéltára : 37. 1. 9. és 37. 1. 10. Ezekről még alább lesz szó.

Ilyen lévén a város pusztulásának, illetve a király magán-építkezéseinek perspektívája, nem fogjuk túlságosan szigorúnak találni Mátyás király fellépését az építkezés gyorsítására nézve. Itt valóban gyökeresebb módhoz kellett nyúlnia. Viszont hozzávethetünk, hogy ha az elkobzott házakat új tulajdonosaik csakugyan kijavították vagy felépítették, mily nagymérvű volt ez építkezés, és mily kiválóak a nagy király érdemei ezen a téren is. Valósággal újra építette székvárosát a polgárháborúk és politikai zavarok alatt támadt romjaiból.¹⁾

IV.

A ház-elkobzás esetei közül azonban *teljes részletességgel csupán egyetlenegyét ismerünk*; s tulajdonkép csak az ezen esetet környező ismereteink világánál tekinthetünk be a székváros állapotát s a nagy király egyéniségét egyaránt jellemző eme kiváló érdekű ügy részleteibe. Ezzel az egy esettel — ha már több nincs — és tanulságaival tehát érdemes foglalkoznunk.

Ismeretes dolog, hogy a király a mily hathatósan és bőkezűen árasztotta el kegyeivel választottjait, politikájának engedelmes eszközeit, ép oly közönnyel, szinte megilletődés nélkül taszította el magától legkedvesebb híveit, olykor legbizalmasabb barátait és tanácsosait, mint Vitéz Jánost, Janus Pannoniust és másokat, azután magasztalt föl ismét újakat, olykor teljesen idegeneket, a legmagasabb egyházi és világi méltóságokra, legbizalmasabb környezetébe.

¹⁾ Nem szabad azonban elhallgatnunk, hogy mint ép említettük, a szigorú intézkedések ellenére még a nyolczvanas években is mindig voltak a várban pusztult és rombadőlt házak; sőt 1480-ból egy olyan esetre is bukkanunk, a mikor Pempflinger János polgártárs épen a sokat emlegetett Mindszent-utczában levő kőházát adja el Nagylucsei Orbán úrnak, Mátyás király kincstartójának és testvéreinek, 1300 arany forintnyi nagy pénzért, azzal a kikötéssel, hogy utóbbiak kötelesek lesznek ezen házat romjaiból a szükséges épületek felépítésével kiemelni és jövőben is állandóan jó karban tartani. (In suis rupturis et edificiis correquirendis reformare... cum bonis structuris reformari facere. Orsz. Levéltár: dipl. oszt. 18366.) Ugy látszik, részben legalább, ez alkalommal is az történt, a mi a középkorban (mint pl. Zsigmond király föntemlített okleveléből is láthatjuk) a legjobb akarat mellett is megesett, hogy a határidők szigorát elnézés-sel enyhítették, avagy nem egyforma szigorúsággal ítélték meg: melyik ház pusztult avagy roskadozó.

Egyik ily felmagasztalt híve, a német Beckensloer János esztergomi érsek, a III. Frigyes elleni politikájában sokáig bizalmas tanácsosa, mikor a maga csillagát elhomályosulni s új vetélytársáét, az olasz Rangoni Gáborét hirtelen felragyogni látta, bosszuságában és neheztelésében, talán félelmében is, óriási kincsekkel titkon Ausztriába, a király legádázabb ellenségéhez, III. Frigyeshez szökött.¹⁾

E súlyos és nem kevésbé szígyenletes eset 1476-ban, épen házassága évében érte a királyt, a ki ezért méltán illette az őt eláruló főpapot a hűtlenség engesztelhetetlen vádjával. E hűtlenség volt egyik oka és igazolása a megszökött úr itt hagyott magánbirtokai elkobzásának. Bennünket azonban ez alkalommal az érsek úr budavári roskadozó háza, hasonlóképen magántulajdona érdekel, mint a melyre a hűtlenség azon czímén, hogy gazdája a felépítés egy évi határidejét elmulasztotta, szintén kimondotta az uralkodó az elkobzás ítéletét.

Ime a király tulajdon szavai:

... »A mely (fönt megbeszél) királyi parancsunkat főtisztelendő János esztergomi érsek úr, mint mások is számosan, a kiknek házukat e királyi parancsunk megvetése miatt (másoknak) szétosztottuk, semmibe sem vette, és sarokházát, *mely az érsekség háza mellett, és Buda városunk szent Jánosról nevezett kapujánál, a legfeltünőbb s királyi udvarunkhoz közel, mindenektől, úgy belföldiektől, mint idegenektől látogatott helyen fekszik*, kitatarozni elmulasztotta, és ebbeli királyi parancsunkat figyelembe sem vette, sőt a mi ennél még nagyobb, bennünket magunkat is megvetett, s elhagyván érsekségét, királyi rosszalásunkra külső országba távozott. Mi ennél fogva, nevezett *Buda városunk hasznáról gondoskodni kívánván*, ezt a sarokházat, melyet a nevezett János érsek úr *saját nevén* bírt és birtokolt, *tehát mint nem érsekségi tulajdont, a mely az esztergomi érsekséghez semmi tulajdonjoggal nem tartozik*, tisztelendő Péter mesternek, az erdélyi fejevári egyház prépostjának, titkárunknak, és általa testvéreinek: Máténak és

¹⁾ Huber Alfonz: Ausztria története. Ford. Baróti Lajos. III. 127, 135. stb. II.

Pálnak, azzal a feltétellel, hogy ők e házat kellő módon kijavítani és épületekkel díszíteni tartoznak, kedves nőnk Beatrix királyné beleegyezésével és tetsző akaratával, nemkülönben országunk főpapjai és főurai tanácsának hozzájárulásával, örökjoggal és visszavonhatatlanul adjuk és adományozzuk és 1000 forintban beírjuk . . . jelen levelünkkel; teljes hatalmat adván nekik, hogy e házat, ha kijavították, eladhassák, eladományozhassák, végrendeletben hagyhassák, és másként is, a hogy akarják, azzal szabadon rendelkezhessenek. Hogy pedig nevezett Péter mester és testvérei ezt a házat annál biztosabban és lehető legszebben újra építsék és kijavítsák, és abban magukat királyi felségünk által bárki ellen megvédve érezzék, akarjuk és királyi tekintélyünkkel ezennel elhatározzuk, hogy ha elől nevezett János érsek úr, avagy bárki más, nevezett Péter mestert és testvéreit e ház birtokában a jövőben bármikor háborgatni vagy megtámadni akarná, akkor mindazokat a költségeket, a melyeket ők e ház kijavítására tettek, és ezenkívül azt az 1000 aranyforintot is, a melyért mi ezt a házat *nagyobb biztonság okából* Péter mesternek és testvéreinek — mint említve volt — beírtuk, nekik per-felvétel előtt valósággal letenni tartozzék.»

Egyidejűleg rendeletet intézett a király Buda város előljáróságához, hogy Péter mestert és testvéreit, a város szokása szerint, a kérdéses ház valóságos birtokába iktassa be, s őket mint beiktatott tulajdonosokat, a város kiváltságaihoz és szabadságaihoz képest az ő királyi nevében minden támadó ellen védelmezze meg; az igazság is úgy kívánván.¹⁾

Az adományos Péter mester, királyi titkár, szintén olyan hirtelen feltűnt és gyorsan emelkedő csillag, a ki, miután Olaszországban kiművelődött s királya kegyének éltető napfényében magasra nőtt, úgy látszik, saját elbizakodottsága miatt magára vonván a király haragját, hirtelen teljes sötétségbe hanyatlott alá. Tünetényszerű emelkedésének ez időtájt (1478) közeledik delelője felé. A mellett, hogy már a király első titkárja és előadója, egyszersmind esztergomi kanonok, a Bihar-megyei szentjobbi és Tolna-megyei földvári apátság birtó-

¹⁾ Az egész oklevelet l. végül a *Fiiggelék*-ben.

kosa, sőt (1476 óta) az erdélyi káptalan prépostja is. Az egyházi méltóságok és javadalmak ez időtájt nem épen szokatlan összehalmazódásának kiváló példája ő. S alig egy évré rá, hogy az esztergomi érsek gazdátlanul maradt budai házát megkapta, már királyi titkos kancellárrá (1479 elején) nevezi, egy év múlva (1480 nyarán) pedig a kalocsai érseki és egyszersmind a fő- és titkos kancellári méltóságra emeli őt a király. Az 1484 év nyarán pedig már a távoli árvai vár falai között börtönében elmélkedhetik a sorş és a király kegyeinek rettenetes forgandóságáról,¹⁾ alig harminczöt éves korában.

Vezetékneve *Váradí*; testvéreit *Érsek* néven, *adorjáni* előnévvel is nevezik az oklevelek.

A beiktatást a budavári ház birtokába csakugyan fogatosította a város. Szerencsés véletlenből az iktató oklevél is fenmaradt, s a király idézett levelével egybevetve, nagybecsű felvilágosításokkal kínálkozik a vizsgálónak, főként jogtörténeti tekintetben.²⁾

A király adománylevelének és iktató parancsának rendelkező része, ennek gondolatmenete és kifejezései ugyanis nem mindenben vágnak össze a város iktató levelének illető részeivel.

Az összevágó részek a háznak magántulajdoni jellegére, adományozásának feltételeire és örök érvényére vonatkoznak.

Mindenekelőtt teljes az egyetértés a két oklevél között abban a részben, hogy a kérdéses házat mindenik az esztergomi érsekség háza mellett fekvőnek és a szökevény esztergomi érsek *magántulajdonának* mondja. A király, mint láttuk, háromszorosan hangsúlyozza ezt a körülményt, valamint a város is következőképen: »*Ez a ház a János esztergomi érseké volt; az érsekséghez sem valósággal sem jogilag nem tartozott, hanem csak nevezett János érsek neve alatt állott.*«

Hol állott a János érsek neve alatt? Bizonyára *Buda város telekkönyvében*. A város középkori telekkönyve ugyan szintén nem kerülte ki a törökpusztítás alatt az enyészetet, de hogy megvolt már a középkor ez időszakában, bizonyítható.

Főntebb kifejtettem, hogy a városi polgárjog tulajdon-

¹⁾ Életrajzát megírta Fraknói Vilmos. *Századok*, 1883.

²⁾ A gr. Erdődy cs. galgóczi levéltára : 37. 1. 4.

képen a városi ingatlan birtokon alapult. E birtokot tehát, mint a polgárjog alapját, állandóan nyilván kellett tartani. Ez pedig csupán a telekkönyv valamely formájában volt lehetséges. A városoknak Nagy Lajos idejében e téren elért hatalmas fejlődése megszülte a városi telekkönyvet is. Így pl. Pozsony városában, a hol az első telekföldkönyvet 1379-ben szerkesztették.¹⁾ Sajnos, ez a legrégibb telekkönyv a város levéltárában ma már nincs meg. 1439-ben újra szerkesztették a pozsonyi telekföldkönyvet, mely szerencsére korunkig fennmaradt. Ez már magában foglalja az egyes házak, telkek és szőlők leírását, a tulajdonosok neveit, a dologi terhek és zálogjogok följegyzését, a tulajdonosok változásának idejét, és néhol még egész terjedelmesen azoknak az okleveleknek följegyzését is, melyek alapján a tulajdonban beállott változások megtörténtek. Tehát egyebek közt teherlappal is bírt. Megállapítható, hogy a telekkönyvi bejegyzés ingatlanoknál a tulajdon átruházásának immár egyedüli, kizárólagos alakja volt. Ez a telekkönyv tehát, bár formailag rendezetlenebb, kétségtelenül mai értelemben veendő. S ha a XV-ik század közepén ily fejlett állapotban fennállt Pozsony városában, bizonyára megvolt a királyi székes fővárosban, Budán is.

Az adományozás feltételére vonatkozólag a király oklevelében a Váradi testvérek birtokjoga a *ház újra építésétől* van függővé téve. Hasonlókép a város iktató levelében is. A város megjegyzi, hogy ez a feltétel már teljesítve van; az oklevél kifejezése szerint: »Péter prépost úr a házat romjaiból nagy költséggel újjá építtette.«

Ez alapon a király oklevele határozottan kifejezi a teljes, örökös, visszavonhatatlan birtoklás és *tulajdon* jogát; mihez képest az új adományosok a kellőleg újjá épített házat el is idegeníthették. A város az utóbbiaknak ugyanily természetű jogát az iktató levél végén, a beiktatás megtörténtével, megfélelő kifejezésekkel szintén elismeri.

¹⁾ Lásd erre, valamint az alábbiakra nézve dr. *Király János* részletes, a ma is meglevő eredeti emlékeken alapuló fejtegetését *Pozsony város joga a középkorban* cz. művében a 131 és következő lapokon. A telekkönyv neve eredetileg 1439-ben: *Statpuch*, 1447-ben: *Gruntpuch* és *Registrum civitatis*. (Id. m. 132. l.)

Nem mindenben vág össze a király és a város oklevelében nyilvánuló felfogás az *adományozás jogczímére és a ház eshetőlegessé visszaváltására vonatkozólag*. Mint láttuk, a királyi adománylevél a kettős hűtlenség jogczímén kobozza el a kérdéses házat János érsektől. A hűtlenség megnevezése mindkét esetben a királyi felségnek és közhatalmának, jelesül: első esetben a király rendeletének, második esetben pedig a király személyének megvetése.¹⁾ Valójában pedig az elsőnél a királyi rendelet megvetése által magán, — a másodiknál az ellenséghez történt megszökés és ezzel bekövetkezett árulás által politikai jellege van a hűtlenség vétkének. A város iktató levele csupán a magán jellegű jogcímet sorolja föl, és még itt sem említi a hűtlenség vétkét, hanem egyszerűen csak azt jegyzi meg, hogy »e ház, mivel véletlen pusztulás következtében rommá lett, a királyi felségre szállt.«²⁾

Ezzel a város azt a vélelmét látszik előtérbe tolni, hogy a pusztult vagy romba dőlt házak a királyra szállanak s ezeket a király egyszerűen — a hűtlenség jogcíme nélkül is — másnak adományozhatja.

Itt tehát bizonyos ellenmondás látszik a két jogfelfogás között; bár azt is feltehetjük, hogy a város a kettős hűtlenség esetét és jogczímét egyszerűen elhallgatta. E föltevés azonban a kíváncsi szabadság elmulasztását is magában foglalja.

Sajátságos ellenmondás, hogy a király oklevele, mely a kettős hűtlenséget megállapítja, mégis megengedi János érseknek vagy bárki másnak (hihetőleg valamelyes jogutódának) a ház visszaváltását,³⁾ az építés költségeinek, különösen pedig bizonyos 1000 aranyforintnak, melyben a király a házat a Váradi testvéreknek »beírta«, megtörtént visszafizetése után. Viszont a város, mely csupán a ház roskadt voltát nevezi meg az elkobzás, illetve adományozás jogcímeül, a visszaváltás eme jogát nem foglalja be iktató levelébe s csak az 1000 arany-

¹⁾ Az első esetben: *ob contemptum edicti nostri*, — és: *et nedum huiuscemodi mandatum nostrum respuat*. A második esetben: *verum etiam maiora his et nosipsum contempsit*. (V. ö. *Werböczy*: Tripartitum, P. I. tit. 14. a hűtlenségi esetekre nézve.)

²⁾ *Per inopinabilem desolationem ruine derelicta, ad ipsam regiam maiestatem devoluta*.

³⁾ . . . *prefatus Johannes archiepiscopus vel alius quispiam*.

forintot említi, mely összegért a király a házat a Váradi testvéreknek »adományozta«. Világos, hogy a város kevesebbet mond, mint a mennyi a szabatsághoz szükséges. A mi abból is nyilván való, hogy — mint alább a városnak egy 1483 évi leveléből látni fogjuk — a romba dőlt házak újjá építésének költségeit a tulajdon birtokába lépő utód mindig viselni tartozott.

A mi a király felfogását illeti, azt kell hinnünk, hogy a király a visszaváltást csakugyan bekövetkezőnek vélte. Ez másképp nem érthető, mint hogy a magánjellegű hűtlenség vétke és jogcíme megszűnik, mielőtt az illetőnek pénze van rá, hogy az építési költségeket visszafizesse; a politikai jellegű hűtlenség pedig királyi kegyelem útján — talán valamikor a király utóda által is — megszüntethető, mely esetben a kérdéses 1000 forintnyi összeg megtérítése is kötelező, a mint hogy az ilyen hűtlenség alapján történő királyi adományoknál efféle összegek rendszerint szerepelni szoktak.

Erre gondolhatott a király, mikor a házat, az építés költségein kívül »nagyobb biztosság okáért« még 1000 forintban is beírta Péter prépostnak. Ez alatt az összeg alatt tehát mi sem érthetünk valami becsü-félét, hanem inkább oly összeget, a melyet a király Péter prépost valamely már megtett szolgálatáért nem a nehezen hozzáférhető készpénzzel, hanem a középkorban annyira szokásos ingatlannal rótt le.

Ugyanígy értelmezhetette a kérdéses 1000 forintot maga a város is, mely szerint a király a házat »ez összegben adományozta« titkáranak.

Ehez képest ez az 1000 forint állandó teherként nehezedett a házra s a ház tulajdonjogáért folytatandó per esetében a felperes által az építkezés költségeivel együtt előre volt lefizetendő. De viszont bátran föltehetjük és mellesleg itt megjegyezhetjük, hogy az emlegetett sarokház még rombadőlt állapotában is többet megért ennél az 1000 forintnál.

A felfogás és kifejezésbeli zavar, ellenmondás és homály eme szemmel látható képe mögött kétségkívül alaki és tárgyi különbségek rejlenek. A királyi és városi kancellária gyakorlata nem vág össze, mert a királyi kancellária akarva nem akarva a királyi felség, a városi pedig a városi önkormányzat

eszejárása szerint gondolkozik, annak a fogalmát tolja előtérbe; s ehez képest az előbbi régi, megállapodott, az utóbbi pedig fejletlenebb, alakulóban lévő formulákkal dolgozik.

Az élet és intézményei fejlődésének útja ez, melyet még jobban megvilágít *a főváros iktató levelének egy, a király levelében még csak nem is érintett, rendkívül fontos része.*

Mikor ugyanis a város, mindjárt levele első felében elbeszéli a király részéről történt adományozás tényét, következőleg folytatja: »ezt a házat mi is, urunk királyunk — Magyarország egyházi főurai és bárói beleegyezésével — nekünk írásban adott különös engedélyéből, hogy t. i. mi, a város közönsége, úgy az egyházi főuraknak és báró uraknak, valamint általában bárkinek itt városunkban lévő házait, a melyek bizonyos idő, jelesül egy év leforgása alatt pusztulóban hagyattak, a felépíteni akaróknak örökre szabadon adományozhatjuk¹⁾, a nevezett Péternek és testvéreinek, minden haszonvételeivel és tartozékaival együtt, az egész község és a király egybehangzó akaratával adományozzuk.«

A királyné és a főurak jóváhagyásának, illetve beleegyezésének (voluntas et consensus) különös kiemelése, azt hiszem, nem tartozik ez oklevelek lényegesebb elemei közé. A lényeg a király elhatározása és különös engedélye (indultus) s ebből kifolyólag a házadományozás jogának a város részére történt átengedése. Ez elhatározásával a király kétséggel feltségjoga egy részét ruházza át a városra, az élet követelte amaz elvi elhatározása alapján, hogy székvárosában a rombadőlt házak még azon látszólagos törvényszegés árán is újra építendők, hogy jogos tulajdonosaik kezéből kivétessenek.

Mikor ment végbe a felségjog ez átruházása, nem tudjuk. A jelen esetben a város »a király és az egész község egybe-

¹⁾ . . . »ex speciali eiusdem domini nostri regis indultu, de consensu dominorum prelatorum et baronum prefati regni Hungarie nobis litteratenus collato, quo universas domos tam minorum prelatorum et baronum, quam etiam aliorum quorumcunque nostri in medio existentium, que ad certum tempus, videlicet anni spatium devolutum forent desolationi derelictæ, liberam edificare volentibus in perpetuum conferendi habuimus facultatem.« (A gr. Erdődy cs. galgóczi ltára: 37. 1. 4.) E latin szövegből kitetszik, hogy a város, bár tökéletlen kifejezésekkel, a királynak arra az elhatározására is akar hivatkozni, hogy a pusztult és az egy évi határidő alatt fel nem épített házak az építkezni akaróknak adományozandók.

hangzó akarata szerint« gyakorolja ezt a jogot; mindazáltal még azzal a megszorítással, hogy a szóban forgó házat először tulajdonkép a király adományozta az illetőknek, és csak azután, a királyi felhatalmazás alapján adományozta ugyanazt a város és ugyanazoknak.

E kettős adományozás kezdetleges állapotokra mutat. Nem különben az a tény is, hogy bár a király a város levele szerint *írásban* ruházta át a kérdéses jogot a városra, és saját adományáról levelet és iktató parancsot is bocsátott ki: a város mégis, iktató levelének mindjárt az elején szükségesnek látja kiemelni, hogy a királyi felség ezt az elhatározását *a város előtti személyesen, előszóval* tette.¹⁾

Bármikép és bármely időpontban történt is, világos, hogy a város bizonyos feltételek mellett önkormányzati jogkörébe vette át a királytól a rombadőlt házak eladományozásának jogát. Tehát a város összessége autonóm jogának gyarapodását látta. Viszont a király joggal hivatkozhatott arra a körülményre, hogy a város közhasznáról, úgy kiépülésének és díszének lehetővé tételével, mint szabadságának elismerésével sőt gyarapításával is gondoskodott.

A város önkormányzati jogának érvényesülését még az a körülmény is bizonyítja, hogy a *beiktatást*, ellenmondó nem találkozáván, csupán egy évvel a király iktató parancsának beérkezte után ejtette meg;²⁾ azon az alapon egyfelől, hogy az újjáépítést Péter prépost csakugyan végrehajtotta, másfelől pedig, hogy a városnak a szent királyoktól³⁾ nyert régi szabadsága szerint a nevezett prépost egy évig és napig⁴⁾ nyugodtan e ház birtokában volt.

Az ép kifejtett alapon állandó gyakorlat képződött, mely 1483-ban egy előfordult eset alkalmából, ha szokás szerint nem is kellő szabadsággal, — kifejezést nyer a város egy másik oklevelében.

¹⁾ . . . »nobis coram personaliter viva voce.«

²⁾ Az iktató parancs 1478 márczius 7-én kelt; az iktató levél pedig 1479 május 31-én.

³⁾ . . . »a divis regibus.« Megvan t. i. már IV. Béla arany-bullájában is. (1244.)

⁴⁾ . . . »per diem et annum.«

A péterváradi benzés apátságnak ugyanis egy Szentpál-utcai háza, törvényes apátok nem léte idején idegen kezekre került, s az apátság ez időtájt csak úgy tudta házát a bitorlóktól visszaszerezni, hogy annak hátsó, kisebbik részét eladta. Az előbbi birtokosok jelesen bizonyos nagyobb költségeket igénylő javításokat tettek a kérdéses házban, a miből arra majdnem 300 aranyforintnyi nagy teher nehezedett, s e teher megtérítésére a város most a házat újra birtokába vevő igazi tulajdonost, az apátságot kötelezte. Az a szokás és szabály — úgymond az oklevél — városunkban, hogy azok az épületek, melyek romlást szenvedtek, bárki legyen is a birtokosuk, kijavítandók s az e végből tett költségeket a következő tulajdonos mindig viselni tartozzék.¹⁾ Az eredeti latin kifejezés: »mos, consuetudo et statutum«, világosan mutatja, hogy itt már *valóságos városi jogszabálylyal* van dolgunk, melynek azonban ez alkalommal csupán csak ez ügyre vonatkozó részei vannak kifejezve. A többi, ezekkel szükségszerűleg összefüggő rész nem lehet más, mint a város 1479 évi iktató levelében jelzett s ép kifejtett részletek: *a városnak arról a jogáról, hogy a pusztult házakat felépítés végett erősebb kézbe adhatja*; az e tekintetben megtartandó *egy évi határidőről*, s mellesleg az egy évi és egy napi elbirtoklásról.

Viszont az apátság házának példájánál: az építési költségek átháramlásának szabályából az is megállapítható, hogy az előbbi tulajdonos e költségek megfizetésével a házat tulajdonába *visszaválthatja*.

Ezek az ilykép szerves egész gyanánt egymásba illeszkedő XV-ik századi budai jogszabályrészletek feltűnően összevágtnak Nagyszombat városának egy századdal későbbi időből, 1571-ből, majd ismét félszázad múlva 1623-ból fönmaradt e nemű statutaival.²⁾

E szerint az 1571 évi rendelkezésben foglaltakhoz képest: Ha valakinek roskadozó háza van, vagy valaki roskadozó házat

¹⁾ *Mos, consuetudo et statutum est in civitate nostra, ut edificia, que ruine patiuntur . . . refoventur, expensas factas in dominium succedens solvere semper teneatur.* (A gr. Erdődy cs. galgóczi levéltára : 37. 1. 9.)

²⁾ *Kolozsvári és Óvári* : Corpus statutorum, IV. 2. köt. 149. 335. 11.

vásárol, tartozzék azt egy év és egy nap alatt felépíteni, s azoknak házáat, a kik az építkezést nem teljesítik, a tanácsnak legyen joga elfoglalni, megbecsülni és olyanoknak adni, a kik fel fogják építeni.

Az 1623 évi statutum szerint pedig: A mi a városban itt-ott található elhagyott házakat illeti, ezekről közakarattal határoztatott, hogy a negyedmesterek által a tanács nevében az egész város értesíttessék, miszerint a ki pusztult (elhagyott) házáat egy év leforgása alatt helyre nem állítja, annak háza a város javára fog lefoglaltatni.

Itt tehát csakugyan hasonló esettel van dolgunk. A roskadozó háznak felépíthetés végett *gyöngye kézből erősebb kézbe adása*; az *egy évi és egy napi, vagy csak egy évi határidő*, mely a városokban megszabott elbirtoklási idő mértékével összevág; végül a *becsü* e jogszokás lényeges részei. Ezenkívül azonban a jogszokás eredetére és fejlődésére nézve az a körülmény is jellemző, hogy az *intézkedést* nem a király rendeli el, hanem statutumszerűleg *a város teszi*, sőt az elkobzást is ugyanez végzi; a mi természetszerű kifolyása már a város *épület-rendészeti ügyekben is gyakorolt autonóm joghatóságának*.

Tehát csupán a *becsüre* vonatkozó rendelkezések nem vágnak össze; mert a becsü a Buda-városi XV-ik századi jogszabályban egyelőre csak a tulajdonjog és visszaválthatás fenttartásában nyilvánul.

Meglehet, hogy — ha nem ismeretes is előttünk — egyik-másik városban a középkor későbbi időszakában szintén állott fen ilyenmő jogszokás, s hasonló esetekben ily határozott és szigorú megállapodásban — mint a minőt a nagyszombati XVI. és XVII. századi jogszabályok mutatnak — végződött a városokban a hatósági beavatkozás fejlődése. Habár az is lehető, hogy a török elől (1541) futó budai polgárok, a kik bizonyíthatólag Nagyszombat városába menekültek, vitték be oda magukkal eredeti lakóhelyükről ezeket a jogszabály-részteket.¹⁾

CSÁNKI DEZSŐ.

¹⁾ V. ö. *Századok*, 1904. 80. 1.

KISÉRLETEK A MAGYAR HADERŐ FELOSZLATÁSÁRA

1671—1702.

— NEGYEDIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

Az 1693 év tavaszán, tehát még a háború megkezdése előtt, az udvari kamara először vetette fel azt az eszmét, hogy *a magyar végbelieket mind el kell bocsátani, s a végházakat a beözönlött és most szanaszét kóborló ráczkokra kell bízni.* A hadi tanács *ekkor* még egészen más véleményen volt mint az udvari kamara, s 1693 május 31-én kimondotta, hogy a magyar végbelieket nélkülözni nem lehet. »*Die ungrische Gränitzer* — írja — *exercierte und obligate Leuth sein, consequenter sich auf sie ein mehrers zuverlassen ist, welches bey denen Räzen sich nit befindet.*¹⁾

Az udvari kamara részéről felvetett eszme azonban ez időtől fogva állandóan kísért. S alig múlik egy-két esztendő, már a hadi tanács, meg a király is helyeslik, hogy a magyarok örökébe a ráczkokat ültessék. De a terv végrehajtását akkorra halasztották, mikor a magyar katonát könnyen nélkülözhetik. Egyelőre azonban erről még szó sem lehetett.

Az 1694 évben a magyar katonaság ha nem szaporodott is, de nem is fogyott. Ez év tavaszán Veterani tábornok a Thökölytől elpártolt Daróczyt embereivel együtt igen nyájasan fogadván, megbízta őt, hogy a volt kuruczokból egy magyar ezredet állítson.²⁾ Más újabb magyar ezred felállítására ez évben nem adtak ki rendeletet.

Mivel a török háború alatt a magyar hadi népet is jobbra ezredbe osztották, s mivel a rácز katonaság, úgy a

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14695. Ex consilio bellico, 1693. máj. 31.

²⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14702. *Veterani Frigyes* levele a hadi tanácshoz. Szeben, 1694. márcz. 15. Megjegyezzük, hogy Veterani a Daróczy ezredének olyan fizetést biztosított, a melyet a német ezredék húztak.

hogy volt. semmit sem használt, 1694-ben elkerülhetetlennek látszott a rácz katonaságnak kompániákba osztása és szervezése.

A rácz katonaság szervezésére vonatkozó első tervet Heitersheimi Heissler Donát gróf dolgozta ki 1694-ben, s a futaki táborból október 13-án küldte fel a hadi tanácsnak. E háborúban — írja Heissler — ismét bebizonyult, hogy *rácz katonára szükség van ugyan, de úgy a hogy vannak, alig használhatók. Most ugyanis inkább kárt okoznak, mint hasznot hajtanak; a mikor legnagyobb szükség volna rájuk, egyet sem találhatni; mert az országban szanaszét rabolnak és kegyetlenül fosztogatnak.*¹⁾ Hogy tehát használhatók legyenek, kompániákba kell szorítani őket, a fölösleges rabló ráczokat pedig földművelésre kell kényszeríteni. Monaszerly vicedespotát, a kit semmire sem lehet használni, a szolgálatból el kell bocsátani. A használható ráczokból 24 század (2400) gyalogot és öt kompánia lovast (500) lehet hadba fogadni, s a Duna, Tisza és Dráva mentén állandó őrségül elhelyezni.²⁾ Az egész 2900 főből álló rácz katonaság kenyérrel és abrakkal együtt évenként 138,116 frtba jönne. Heissler *Entwurf*-ja a rácz katonaság állandó elhelyezésére ezt a felosztást ajánlotta: Titelre helyezzenek 1000 gyalogot és 100 lovast, Pétervárdra 500 gyalogot és 200 lovast, Illokra 400 gyalogot és 100 lovast, Potkovárra 200 gyalogot és 50 lovast, Czeroviczra (Cserevics) 200 gyalogot és 50 lovast s Kovilra 100 gyalogot.³⁾

Heissler ezen tervében szó sincs a földosztásról meg a politikai kiváltságokról. A rácz katonaság állandósítását nem a magyarok mellőzésének céljából ajánlja, hanem azért, hogy az országot a rablóbandáktól megmentse s hogy a drága német vért kimélje.⁴⁾ A hadi tanács Heissler tervét melegen ajánlotta az udvari kamarának, mert remélte, hogy ennek keresztúlvitelével megszűnnek a ráczok elviselhetetlen rablásai.

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14705. »und mehr Schaden als Nutzen bringen thuen, dieweilen wan man sie am besten brauchet, keiner da ist, und nichts, als im Landt herumbvagieren und plündern thun mit aller Schärfe.«

²⁾ A fizetést Heissler így állapítja meg: Egy gyalogkapitány havi 10 forint, hadnagy 8 frt, zászlós 5 frt, káplár 5 frt, közember 1 frt 30. Lovas kapitány havi 15 frt, hadnagy 12 frt, zászlós 8 frt, őrmester 6 frt, káplár 4 frt, közlovas 2 frt. A mint e számokból látható, Heissler a felső-magyarországi fizetést vette mintául.

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14705. Kays. Kriegsbuchhalters Bericht die Aufrichtung der räzischen Gränitzer an der Thonau und Theyss, wie auch an der Drau und San.«

⁴⁾ »Die gesunde Politik erfordert, dass deutsche Bluet so vill möglich zu spahren.«

A szentendrei és a Buda körül levő ráczkokra nézve a hadi tanács azt ajánlotta, hogy ezeket, a kik különben is majd mind kereskedők, a pusztá és lakatlan Pest városába lehetne telepíteni.¹⁾

Mikor és mit hajtottak végre a tervből, nem tudjuk; de annyi bizonyos, hogy a kincstár a fenforgó körülmények között 138,000 forinttal nem rendelkezett, s így a rácز katonákat nem fizethette. Valaminek azonban mégis történni kellett, mivel már 1694-ben több rácз alezredessel és főtiszttel találkozunk. Ilyen volt például Zitsch (von Zuoritsch) alezredes havi 250 frt fizetéssel; de az ő csapatai *ex hostico*, azaz rablásból éltek. Ilyen volt továbbá Brodan Stetta titeli főkapitány.²⁾

Valószínű, hogy Heissler 1694-iki terve adta az okot a ráczkoknak a Duna és Tisza közé való telepítésére. Erre mutat az a körülmény is, hogy a hadi tanács 1695 augusztus 6-án Starhemberg Guidónak (Szlavóniában) és szeptember 9-én Schlick Lipótnak meghagyta, hogy Heisslernek katonai assistentiát adjanak a ráczkoknak Szlavóniában és a Bácskaságban való rendezésére.³⁾ Azonkívül Schlick és Starhemberg generálisokhoz kérdést intézett affelől, hogy mennyi rácз katonát lehetne tartani?⁴⁾ Heissler ekkor a Duna, Tisza, Dráva és Száva mentén felállítandó rácз katonaság számát 6100 főben állapította meg.⁵⁾ Heissler tervét Lipót király jóváhagyta, s 1696 április 10-én Heissler azon reményének adott kifejezést, hogy az udvari kamara a rácз katonaság szervezésére elegendő költséget ad, mert hiszen ő felsége már elhatározta, hogy a mondott 6100 rácз katonát állandósítani kell.⁶⁾

A háború miatt Heissler tervének keresztülviteléről egyelőre szó sem lehetett. A szükséges pénz sem állott rendelkezésre, azután a rácзok sem akarták eddigi helyeiket elhagyni. A míg Heissler a rácз katonaság szervezését, szaporítását és állandósítását sürgette, azalatt a magyar főtisztek is azon voltak, hogy a magyar és horvát katonaság száma ne apadjon. Az 1695 évi kimutatás szerint a Kanizsa körül fekvő végházakban 1092 huszár és 1367 hajdú volt; a balatoni öt kis végházban 190 huszár és 274 hajdú; Veszprémben, Sámbookon,

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 14705. 1694. november 5.

²⁾ Komáromban házára salva guardiát kapott. Ex consilio bellico, 1694. júl. 17.

³⁾ Hadi levéltár: Kriegsraths-Prothocoll.

⁴⁾ Hadi levéltár: Kriegsraths-Prothocoll, 1696. febr. 20.

⁵⁾ »So in lauther Rázen bestehe.«

⁶⁾ Közös p. ü. lt. Hung. Heissler felterjesztése az udvari kamarához.

Simontornyán, Esztergomban, Pápán együtt 700 huszár és 1350 hajdú. Vagyis túl a Dunán, Győr és Fehérvár kivételével, a tisztekkel együtt mintegy 5000 magyar katona volt.¹⁾ Körülbelül ilyen arány lehetett a többi kerületekben is.

Az 1696 évben ő felsége három rendes huszárezred felállítását rendelte el.²⁾ Ugyanakkor Zichy István ajánlkozott, hogy a győri generalatusban *két hó alatt két teljes huszárezredet, és négy hét alatt két naszádos ezredet állít ki a török ellen.* Egy huszárezredre 7000 frtot, a két naszádos ezred felszerelésére és toborzására pedig 6000 frtot kért. A győri generalatus katonasága — írja Zichy — egész Magyarországon a legrégibb és a legtekintélyesebb. Azért azt kívánja, hogy a felállítandó ezredeknek a már létező magyar ezredek fölött elsőbbségük és magasabb rangjuk legyen.³⁾

Zichy Istvánnak ezen figyelemreméltó ajánlatát véleményadás végett Heisslernek adták ki. Heisslernek nem tetszett a magyar katonaság szaporítása, s az udvari kamarának azt írta, hogy van elég rácz, tehát nincs szükség újabb magyar ezredekre. Különben is a magyar a rácz katonát, s a rácz a magyart ki nem állhatja!⁴⁾

A Heissler generális jelzette 6100 rácz katonából még 1697-ben is igen-igen kevés lehetett együtt, de még a mi együtt volt, annak nagy része is szétfutott, sőt igen sokan közülök visszamentek a török földre. A kamarai tisztviselők ugyanis nem a legjobban bántak velök, s 1697-ben a ráczok mindenfelől mozgolódni kezdtek.⁵⁾ A bajaik mind szétfutottak s a délvidékiek csak a tavaszt várták, hogy török földre menjenek. Mikor a budai kamarai adminisztráció 1697 tavaszán kiadta a rendeletet, hogy a budai ráczok szent György napjáig kötelesek a városból kiköltözni, kijelentették, hogy inkább mennek török földre, mint Pestre vagy a falvakba. Erre Gabelich János a ráczok nevében *Wolf Frigyes jezsuitához fordult, mint a Magyarországra költözött rácz nép egyetlen barátjához,* s arra kérte őt, hogy világosítsa fel a császárt s a kamara elnökét az ő helyzetükről. Rengeteg katonai executiókkal nyúz-

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14709. Entwurf stb.

²⁾ Heissler jelentése, 1696. április 10. (Közös p. ü. lt. Hung.)

³⁾ Project: »Auf was Wais aus dem raaberischen General-Gubernio zwey ordentliche Regimenten auf den teutschen Fuess innerhalb zwey Monaten khönten zu ihro Mayestät Diensten in das Veld gestellt werden.« (U. o.) Zichy azt is követelte, hogy az egyik huszárezred örökre az ő nevét viselje.

⁴⁾ Ugyanott.

⁵⁾ Ez a mozgolódás összefüggött a délvidékre való erőszakos telepítéssel.

nak bennünket, — írja Gabelich — ha előbb tudtuk volna, sohasem jöttünk volna Magyarországra; akár Török- akár Oroszországban elég helyet találtunk volna!¹⁾

Wolf páter közbenjárására Lipót csakugyan intézkedett, hogy a rácok Budán maradhassanak. Azonkívül, hogy az elszéledt katonákat is visszaterelje, 1697 június 27-én pátenst állított ki részükre. Monaszterly Jánost — írja a király — megbíztuk, hogy gyalog és lovas csapatokat gyűjtsön és szervezzen a rácokból. Mindazon rácok, a kik az 1697 évi háborút végigküzdik, élelmet és lovaik számára abrakot annyit kapnak, mint a német katonák, s azonkívül minden adózástól, a beszállásolás minden terhétől mentesek lesznek.²⁾

Hát bizony a magyar katonák nem voltak oly szerencsések, mint a rácok. Ugyancsak 1697-ben a hős *Kiss Balázs* felsőbb meghagyásra Biharban egy huszárezredet állított föl. Az ezred végig küzdötte az 1697-iki háborút, — s a huszárok jutalmul még téli szállást sem kaptak, annál kevésbbé élelmet vagy fizetést.³⁾

Minél inkább közeledett a hosszú török háború vége, s minél kevésbbé volt szükség a magyar huszárságra meg a kitartó hajdúságra, annál inkább előtérbe tolult az a régi gondolat, hogy a magyar katonaságot a végházakból elbocsássák s helyébe a rácokat helyezzék. A hosszú török háborúban évről-évre résztvett magyar csapatok még az idegen fővezérek elismerését és bizalmát is kiérdemelték. A hadi tanács azonban maradt a régi. Távolról s papiroson csinálta a hadügyi politikát. A szerencsétlen tokaji ribillió, melynek híre jóval nagyobb volt, mint maga a felkelés, a hadi tanács bizalmatlanságát a magyarság iránt még jobban növelte. S még meg sem kötötték a török békességet, még föl sem lélegzett az agyon gyötört és teljesen kiélt ország, máris hangoztatták a magyar katonaság elbocsátásának szükségességét. Említők, hogy 1693-ban ezt az ideát az udvari kamara találta föl, s a hadi tanács ellenezte. *Most a dolog megfordítva állott; az udvari kamara ellenezte a reductiót s hévvel védte a magyar katonaságot, a hadi tanács meg mindenáron a magyar hadi nép elbocsátása mellett harczolt.* Az erősebb természetesen a hadi tanács volt.

Az 1698 évben már folytak a béke-alkudozások. Szegény elpusztított, végső szegénységre jutott hazánkban mindenki a bekövetkező teherkönnyítésről álmodott. Az álom azonban hamar szétfoszlott. Az 1698 év tavaszán az eddigi két milliónyi

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 1697. márcz. 9.

²⁾ Közös p. ü. lt. Az egyik pátenst jun. 27-én, a másik jul. 9-én kelt.

³⁾ U. o. Kiss Balázs folyamodása, 1699. nov. 2.

hadi adót, mely alatt roskadozott az ország, négy millióra emelték.¹⁾ Mikor a nádor a Pozsonyban összegyűlt rendeknek tudomására hozta az eddigi hadi adó megkettőztetését, *a puszta hír annyira megrendítette őket, hogy tanácskozni nem tudtak* s a nádort kérték fel közbenjárásra.²⁾

Még ugyanazon évben a másik fájdalmas csapás is lesújtott az országra. Lipót király 1698 szeptember 8-án Ebersdorfból kiadta rendeletét a rácz katonaság szervezése és berendezése ügyében,³⁾ s meghagyta, hogy e fontos kérdésben Starhemberg Guido tanácsával éljenek.⁴⁾ E magában véve jelentéktelennek látszó rendelettel indult meg Magyarország új hadi berendezése. A ráczok szervezése ugyanis maga után vonta a magyar végházak rendezését is. Megkezdődtek a hosszú tanácskozások, melyeknek éle ismét a magyar nemzet és a magyar katonaság ellen irányult. Kétszázados küzdelem után a nemzet joggal számíthatott jobb jövőre. De hamar be kellett látnia, hogy a jövő még sötétebbnek mutatkozik, mint a jelen. A bécsi tanácskozásoknak hangja olyan volt, hogy az ember azt hinné, hogy nem a törököt, hanem a magyart győzték le. Alkotmányunkat, régi törvényeinket semmibe sem vették; a rengeteg áldozat fejében, a mivel ez ország több mint negyed század óta adózott pénzben és vérben, még csak méltányosságot sem mutattak.

A török békesség megkötése után a hadi tanács Magyarország katonai berendezését alaposan megvitatta. Hogy a kérdéshez a magyarországi (de nem magyar) főtisztek is hozzászólhassanak, 1699 január-havában a hadi tanács elnöke magához hívta őket s *nekik előzetes információkkal szolgált*. Azután január 28-án és február 5-én Caprara, Savoyai Eugén, Vaudémont, Starhemberg és Breiner jelenlétében közös tanácsot ültek.

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14726. *Ersuchung an die ung. Hofkanzlei: »Cassa generalis bellica in constantem ordinem ac solidum effectum deduci debeat, ita ut eum in finem omnis tributorum pecunia ad nullas alias manus sive assignationes exsolvi, sed in cassam generalem bellicam deferri . . . in subsidium sumptuum bellicorum ab inclyto regno Hungariae contribuendi sunt quatuor milliones.«*

²⁾ Közös p. ü. lt. Hung. Eszterházy Pál, Breiner udvari kamarai elnökhöz, 1698. márcz. 13. . . . »quo audito, adeo consternati sunt reliqui universi status et ordines hic existentes, ut consilii plane incapaces, quo se vertere debeant, penitus ignorent.« Egy másik, 1698. okt. 30-án kelt jelentés már Magyarország tökéletes romlásáról szól. (total Ruin des Königreichs Ungarn.) Megjegyezzük, hogy az összeírás szerint Magyarország 59 vármegyéjében a városokkal együtt 5555½ palatinális porta volt.

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14727.

⁴⁾ Starhemberg Guido 1698. április havában a ráczok használhatóságáról még nem igen kedvezően írt. (Országos Levéltár: Insinuata cons. bellici, 1698. ápr. 26.

A tanácskozás egyhangúlag kimondotta, hogy az ezredeket fel kell osztatni, a magyarországi várakat erős (azaz német) hadi néppel kell megrakni. A déli határon a török ellenében erős várak kellenek, hogy a török evonalat át ne törhesse s hogy azon egyetlen magyar se juthasson át.¹⁾ Az egyes várakba az őrségeket így osztották fel: Szolnokon 300 német, Tokajban egy szabad zászlóalj, Ungváron 200, Munkácson 300 gyalog és 100 dragonyos, Szatmárt 2000 gyalog és néhány száz dragonyos, Kassán ²⁾ 2000 gyalog, Eperjesen 500, Kállón 300, Váradon 1000, Egerben 1000, Makoviczán, Lipótváron 600, Trencsénben 200, Murányban 100, Nyitrán 50, Szendrőben 150, Péterváradon 2000 gyalog és 500 lovas, Titelen 600 német és néhány száz rác, Eszéken 3000 gyalog és 300 lovas, Bródban 500 gyalog, Szigeten 250. Budán 1000, Esztergomban 300 gyalog. Ehez járul még a fellállítandó határőrvidék rác katonasága. Az összes német és rác katonaság 21254 gyalogból és 8100 lovasból állna.

A tanácskozás ezeken kívül kimondotta, hogy Gyulát, Ecsedet, Szentjobbot, Szepesvárat, Lietavát, Árvát, Lévat, Likovát, Simontornyát, Tatát, Veszprémet, Pápát, Körmendet, Dombót és Kaposvárt, a Kanizsa körül fekvő kisebb várakkal együtt le kell rontani.³⁾

A hadi tanácsnak és a meghívott generálisoknak ezen határozatai ugyan még nem nyerték meg a jóváhagyást, de már ebből is láthatjuk, hogy Magyarország védelmi berendezésében a magyar katonaságot teljesen mellőzni készültek.

A további tanácskozások folyamán a *Deputatio* megállapította az összes katonaság számát. E szerint a míg a viszonyok nem változnak, 3 felségének 20 német gyalogezredet (48,000 ember), 16 német lovasezredet (16,000 ember) és három magyar huszárezredet kell tartania. A huszárezredek ezentúl egyenkint csak 600 emberből fognak állni, s élükön nem ezredek, hanem csak főkapitányok lesznek.⁴⁾ A katonaságnak Magyarországon való berendezése és a magyar várak lerontása ügyében a tanácskozásokat folytatták. Az 1699 aug. 15-én kelt

¹⁾ ... sondern auch von denen Hungarn niemandt hinüber gelassen werde.«

²⁾ Kassáról ezt írja a tanácskozás jegyzőkönyve: »Kaschau sei jederzeit ein Nest der Malcontenten gewesen.«

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. Copia Referati ex Deputatione über die Einrichtung des Status militaris post pacem in Hungarn betreffend, 1699. márcz. 21.

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 1699. jul. 15. »Referatum Deputationis den Statum militare post pacem in Hungarn betreffend.« *Ime még a három ezredesi rangot is sajnálták a magyarok részére, s ezért a huszárezredek létszámát 600 emberben állapították meg.*

fölterjesztésben a kiküldött *deputatio* a többi között ezeket ajánlotta ő felségének: *A mi Magyarországot illeti, itt a hadi berendezésben két ellenségre kell tekintettel lenni, a törökre és a rebellis magyarra.* A rebellisek formális háborút ugyan nem folytatnak, de figyelmen kívül nem szabad őket hagyni. Az új berendezésnél ő felsége legkegyelmesebb intencióját úgy lehetne legkönnyebben végrehajtani, ha a magyar és a német¹⁾ végbeli katonaságot teljesen megszüntetik. Ez esetben ő felsége a volt főkapitányok és főtisztek közül megtarthatja, a kiket akar, vagy elbocsáthatja valamennyit. A várak közül a deputatio Kanizsa lerombolását is ajánlja. Ez ajánlatot a következő gyűlöletes megjegyzéssel kíséri: »wan man auf die Rauber, und dass sie dahinein nisten können, reflectiren will, so wurde bald ganz Ungarn fortificiert müssen werden.«²⁾

Ezen fölterjesztés javaslatainak legnagyobb része ő felségének helyeslésével találkozott. A magyar ezredeket már az 1699 évben kezdték feloszlítani. A Pálffy Miklós-féle hajdúezredet, valamint a Molnár-félét is feloszlatták. Az utóbbi ezrednek a követelése feloszlátásakor 40,000 frtra rügött. A király 1699-ben azt is elrendelte, hogy a három európai hírű huszárezredet (Pálffy János, Deák Pál és Kollonics Ádám-félét) fel kell oszlítani és belőlük egy huszárezredet alakítani.³⁾ Szerencsése ezt a rendeletet később visszavonták. Ez évben szüntették meg véglegesen s vetették adózás alá a Szalonta vidékén lévő tizenhárom hajdúvárost, mely városoknak régi privilegiumaik alapján az volt a kötelességök, hogy Nagyváradból adott jelre (három ágyulövésre) tízezeren táborba szálljanak. A kamara szerint ez a kötelesség csak arra való volt, hogy törvényes királyuk ellen örökösen fegyverben legyenek.⁴⁾

Ez alatt a hadi tanács a katonai, a Tisza és Maros-menti határőrvidék tervét is kidolgozta. A terv szerint 2400 gyalogot és 1850 huszárt teljesen a rácز népből akartak összetoborzani. Solymostól Szegedig 1 főkapitány és 3 kapitány, Szegedtől Zsabyáig 1 főkapitány és 3 kapitány, Titeltől a Szávaig

¹⁾ Itt a végházakban lévő német *szabad zászlóaljokról*, s nem a rendes német katonaságról van szó.

²⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14732. 1699. aug. 15. »Referatum Deputationis de Campirung und Eintheilung der Miliz in Hungarn in gewisse Territorien« stb.

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. Referat die Einrichtung des Kollonitsischen Husarn-Regiments, 1699. decz. 11.

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14735. 1699. decz. 14. . . »confirmatio-nem donationalium, quae ab iniquis principibus populo illi collectio semper in libertates aspiranti non alium in finem collatae fuissent, quam ut continuo contra legitimos reges Hungariae armis suis parati manerent.«

3 főkapitány és nyolcz kapitány alatt állott volna a rácz katonaság. A hadi tanács számítása szerint a 2400 rácz hajdú és az 1850 rácz huszár készpénzben (a földosztáson kívül) évenként 147,948 frtba került volna.¹⁾ Lipót a hadi tanács ezen felterjesztésére 1699 aug. 29-én e szókat írta: »*dieses Guetachten finde ich gar wohl ausgearbeitet.*« Mivel azonban a javaslat nagyrészen kamarai ügyeket tárgyalt, véleményadás végett kiadták az udvari kamarának.

A Breiner elnöklete alatt álló udvari kamarában többen voltak, a kik a magyar politikai viszonyokat jól ismerték. Maga az elnök hosszabb ideig tartózkodott Magyarországon. Az udvari kamara tehát a hadi tanács javaslatán igen sok kifogásolni valót talált. *Elsősorban a leghatározottabban ellezte a hadi tanácsnak magyarelleses hadügyi politikáját. Kifogásolta továbbá a hadi tanácsnak azt a tervét, hogy Magyarország testéből a ráczok számára külön területet (önálló politikai jogokkal) hasítsanak ki; végül helytelennek, czéltalannak és veszélyesnek mondotta a magyarok kizárását Magyarország védelméből.*

Az udvari kamara ezen nézeteit 28 ívalakú oldalra terjedő felterjesztésben fejtette ki.²⁾ A magyar katonaság teljes mellőzése ellen az udvari kamara felhossa, hogy ezen tervnek keresztülhajtása *az egész magyar nemzetet elkeserítené, mert a nemzet látná, hogy saját hazájának védelmére méltatlannak tartják, s azt olyan nemzetre bízzák, a mely iránt a magyarok régi idők óta gyűlölettel és megvetéssel viseltetnek. Ha a magyar nemzetet annyira lealacsonyítják és mellőzik, a rendek ismét panaszkodhatnak az ország jogainak megsértése miatt; mert hiszen a törvények világosan kimondják, hogy a főkapitányságokat és a tisztségeket született magyarokra kell bízni.*³⁾

Fölötte becsesek azok a megjegyzések is, miket az udvari

¹⁾ A hadi tanács szerint a rácz gyalogság 100 főből álló kompániákra, a lovasság pedig 50 emberből álló zászlóaljakra oszlott volna.

²⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14735. Hofkammer-Referat, die Rascianische Miliz und Einrichtung der Granitzen betreffend.

³⁾ »Worzu noch kommt, ob auf antragende Granitz-Linie neben denen Rascianern nicht auch Hungarn in militia confiniaria gehalten sollen werden. In sonderbahrer Betrachtung, dass es die gantze hungarische Nation sehr disconsoliren wurde, wan man sie selbst nicht für würdig und fähig hielte, die limites ihres Vaterlandes mit verwahren zu helfen, sondern solche einer Nation, und zwar allein anvertrauen thäte, welche bei den Hungarn in antiquo odio et contemptu ist: ess dörfen auch die Stände des Königreichs, wan sie sich so gar praeteriirt und vilipendirt seheten, sich wider die infractionem jurium regni beklagen, kraft welcher, wie die klare decreta et articuli reden, die supremi et inferiores capitaneatus den Hungarn zu conferiren seyn.«

kamara a magyar huszárokra mond. A hadi tanács azon a véleményen volt, hogy ha a ráczokat lóra ülteti, azok ép oly huszárok lesznek, mint a magyarok. *Az udvari kamara felvilágosítja a hadi tanácsot, hogy a magyar könnyű lovasságot nem az a körülmény tette európai hírűvé, hogy ezredekre osztották, hanem nemzeti szelleme, a nemzetnek megfelelő harczmodora és gyorsasága.*¹⁾ Eddig gyorsan és könnyen lehetett huszárokat kapni, mert minden magyar egyúttal katona is volt. De kérdés, hogy a békés élet beköszöntésével is így lesz-e? Azért a huszárságot nem szabad elhanyagolni, nem szabad mellőzni. A rácz katonaságot ugyanis csak hajdúnak lehet használni, de ha lóra ültetik, csak jelentéktelen szolgálatot várhatni tőle.²⁾ Az udvari kamara ezért azt ajánlja, hogy a nemzeti lovasság csak magyarokból és horvátokból álljon.

A hadi tanácsnak azt a tervét, hogy Erdélytől kezdve az Unnáig, két óra járásnyi szélességű darabot hasít ki az ország testéből, s azt az ország törvényei és a megyei hatóságok alól kiveszi és politikai jogokkal a ráczoknak adja: az udvari kamara hevesen ellenezte.³⁾ Az országot — írja — alap-törvényeiben és alkotmányában nem szabad felforgatni! Ha a jelzett területet teljesen átadják a katonáknak, a kincstárnak akkora területből, mint Alsó-Ausztria, semmi haszna sem lesz. Azonkívül a katonák a szomszédos területeket is teljesen föl-élik és kipusztítják, s temérdek kellemetlenségeket okoznak. Ha a határőrvidéket úgy rendezik be, hogy a hadi tanács tervezi, s ha a ráczoknak önálló politikai jogokat adnak, egy országban kétféle nemzet lesz egyszerre, s a két nemzet egymást annál inkább gyűlölni fogja. Ennek csak a közjó vallja

¹⁾ »Nicht aus dem Instituto, dass sie Regimenter gewest seyn, sondern ex genio populi et methodo militandi, welcher keine, als eine der Nation conforme Ordnung und darbey eine herzhaftte Geschwindigkeit und eine ohnversehene Irruption haben will« stb. A francziák ellen is — írja — ezek szerezték meg a huszároknak tekintélyét. »Wider die Franzosen in Reich diejenige Reputation erworben haben, durch welche sie so renommirt und bei dem Feindt in zimlichem Respect gewest seyn.«

²⁾ »Weillen das rascianische Volk, wan es zu Pferdten dienen sollte, keine Reflexion eines sonderbahnen Dienstes zu machen ist« stb.

³⁾ »Welches dissegno die Hofkammer für sehr importirlich, und salvis legibus patriae für inpracticabel halten thut; dan was den District anbelangt. so könnte selbiger nicht anderst, als per avulsionem a jurisdictione Regni, und mit Dismembrirung der Comitaten zu Werck gerichtet werden.« . . . »Also dass die Einrichtung dieses Districts so wohl respectu Regni, als regnicolarum in legibus fundamentalibus et jribus privatis, seine evidente und nicht wohl zu superiren mögliche Incompatibilität haben« stb.

majd kárát. A józan politika azt követelné, hogy a ráczokat lehetőleg szétszórják, együtt egy tömegben ne hagyják.

Az udvari kamara ezután a rácz papság visszaéléseit fejtegeti, s azt mondja, hogy e visszaélések még inkább növekedni fognak, ha a ráczoknak külön tartományt adnak s őket külön nemzetnek elismerik.

Végül szól még a kereskedésről is. Erre — úgymond — a ráczoknak igen nagy a hajlamuk, s a földművelés és katonáskodás helyett majd kereskedést fognak űzni, s mivel vámot és harminczadot nem fizetnek, a kincstár ezen a téren is sokat fog veszteni.

Az udvari kamara illetén fejtegetései a hadi tanácsra és a generálisokra semmi hatással sem voltak. Különösen ellenezték a kamara nézeteit azok a német generálisok, a kik a rácz határőrvidék megteremtésével valóságos kis királysághoz jutottak. *Schlick, Starhemberg, Löffelholz, Nehem* és *Kyba* ugyanis az 5000 frtnyi évi fizetésen kívül vám- és harminczadmentességet is élveztek, s a rájok bízott területen azt tehették, a mit akartak. Korlátlan uralkodásukban csak a magyaroktól kellett tartaniok; ezért nem akartak magyart a végbeliek közé felvétetni; ezért nem akartak hallani a megyei kormányzásról.

Mivel a közös tanácskozások alkalmával ez ellentéteket elsimítani nem tudták, 1699 november 15-én az udvari kamara hosszú felterjesztésben még egyszer kifejté nézeteit.¹⁾ A nemzeti katonaság — írja — nem lesz rosszabb, ha eredeti szervezetében s a harczmódban, melyhez e nép hozzászokott, meghagyják. A német ezredekbe való beosztás a harczképességet nem emeli, csak a tiszteket gazdagítja s a kincstárt apasztja. A huszárságból állandó hadtestet kell tartani, nehogy a viszonyok változásával a könnyű magyar lovasság régi kiváló tulajdonságaiból kivetkőzzék. Erdélytől az Unnáig *négy* fő és huszonkét közbeneső végház legyen. Arad, Szeged, Pétervárad és Bród váraiba erős német őrséget kell helyezni. A nemzeti katonaság egy ötöde legyen rácz hajdú, négy ötöde pedig magyar és horvát. A magyarokra, kik oly sokáig harczoltak hazájukért, nagyon fájdalmas lenne, ha végházait a ráczokra bízák; *de különben is az olyan népnél, a melynek hűsége a szerencsével szokott változni, mindig félni kell, hogy a törökhöz pártol és ellenünk harczol. A katonai rácz végvidék a gonosztevők menhelye lesz.*²⁾ Erre nézve elég sok szomorú példa áll előttünk.

¹⁾ »Referat die Einrichtung deren hungarischen Granitzen der räzischen und anderer Nationalmiliz.«

²⁾ »Receptaculum aller facinorosorum sein wurde.«

Hiába esküsznek a ráczok, nehéz elhinni, hogy egy természeténél fogva rablásra hajló nép¹⁾ megjavul, ha kezébe fegyvert adnak.

Az udvari kamara többszörös fölterjesztésének csak annyi eredménye lett, hogy a határőrvidék berendezésével megbízott egyének utasításába egyik-másik kívánságát belevették.

Miután Magyarország új hadügyi berendezésének kérdését minden részében eldöntötték, a nádort is felszólították, hogy az építendő kaszárnyák²⁾ ügyében a hadi tanácssal, a hadi commissariatussal és Ausztria deputatusaival tanácskozzék s a kaszárnyák építésének ügyét végre dűlőre juttassa. Közelg a tavasz — írja a magyar kancellária — s a közjő azt kívánja, hogy az állomásokra destinált katonaság mennél előbb elfoglalhassa helyét.³⁾ Ugyanezen a napon (márcz. 17.) a Kollonics elnöklete alatt álló pozsonyi *subdelegata deputatio* is megsürgette a kaszárnyák, illetőleg a katonai állomások kijelölését és építését.⁴⁾ A következő napon meg ugyanezen deputatio elhatározta, hogy az építés ügyében minden megyéhez körlevelet intéz s abban az építés intencióját is kifejti. Azt — írja a deputatio — hogy a kaszárnyákba miféle katonák jönnek, már úgy is tudják.⁵⁾

Ezalatt a határőrvidék berendezésére kijelölt biztosok számára az utasításokat elkészítették, még pedig úgy, hogy *a magyar biztosok utasítása teljesen ellenkezett a hadi tanács és az udvari kamara részéről kiküldöttek utasításával.* Az 1700 évi augusztus 6-án a nádornál tanácsot ültek a határőrvidék ügyében. Ez alkalommal szóba kerültek a különféle utasítások is. A hadi tanács emberei — írja a magyar kancellária — azután a kamara küldöttei meg a magyar biztosok, más és más utasítást kaptak. Vajjon mi lesz ennek az eredménye? Más nem, mint zűrzavar. Ennek elkerülése céljából a kancellária azt ajánlotta, hogy az utasítások megvitatására congressust tartsanak. A kancellária ugyanez alkalommal a magyar

¹⁾ »So ist doch schwwehr zu glauben, dass ein von Natur auf den Raub inclinirendes Volk« stb.

²⁾ A határőrvidéken emelendő állomás.

³⁾ Országos Levéltár: kancell. oszt. Concept. exped. 1700. márcz. 17.

⁴⁾ Országos Levéltár: Conclusum excelsae deputationis, 1700. márcz. 17. »ac ibidem — írja a deputatio — interea, dum ipsa habitacula erecta fuerint, castra ponere queant, quod ut fieri possit, locus ante omnia certus esse et designari debeat.«

⁵⁾ Országos Levéltár: Conclusum excelsae deput. »Et cum idem statio-num — írja a deputatio — negotium haud in alium finem statutum sit. quam ut aedes incolarum ab inhabitatione militum molestiisque ex eadem proficiscentibus immunes ac liberae reddantur.«

commissariusok neveit is felsorolja. E szerint a Maroshoz és a Tiszához Barkóczy Ferencz, Bercsényi Miklós, Benkovic Ágoston (váradi püspök), Klobusiczky Ferencz; Szlavóniába pedig Forgách Simon, Nádasdy Ferencz, Nedeczky Sándor, a kalocsai érsek vagy Kaszó István apát küldetnek ki.¹⁾

Az itt ajánlott congressust nem tartották meg. De nem is volt arra szükség, mert *a magyar biztosoknak adott utasítás csak porhintés volt a nemzet szemébe, s abból ugyan egyetlen pontot sem valósíthattak meg a kiküldöttek.*

A hadi tanács és az udvari kamara kiküldötteinek utasításaira is meg kell jegyeznünk, hogy azokat többször megváltoztatták. S a míg az 1700-ban kiállított utasítások a magyarságot sértő intézkedésekről csak keveset szólnak, addig az 1702-ben kiadottak már leplezetlenül feltárják a Magyarországra és a magyar nemzet ellen intézett támadásokat.

A magyar biztosok részére kidolgozott utasítás ²⁾ aránylag a legrövidebb, s ebben a megyei törvényhatóságok felosztásáról egyetlen szót sem találunk. Az utasítás szól a ráczok számára kiosztandó földekről és a rácz *törzs* (tehát nem *nemzet*) felosztásáról. A ráczokat — írja az utasítás — három csoportra kell osztani. Az elsőbe a katonák tartoznak; ezek a megyei törvényhatóság alól teljesen kivételnek és minden közhertől szabadok. A második osztályba a kiszolgált (emeritus) ráczok tartoznak; ezek a földeket csak éltök fogytáig bírják, de ha örökösök vannak, a földek azokra szállanak; a megyék hatósága és a közterhek alól ezek is kivételnek. A harmadik osztályba a földművelő ráczok soroztatnak; ezek háromévi mentességet kapnak, de azután a megyei és az állami terheket ép úgy viselik, mint az ország többi lakói. Mivel a magyar biztosok utasítása *nemzeti és rácz katonaságról* szól, világos, hogy itt a magyar katonaság kizárására gondolni nem lehetett.

A magyar biztosok részére adott utasítást a bécsi udvari *suprema ministerialis deputatio* átnézte, azután ő felsége saját aláírásával megerősítette.³⁾

Az udvari kamara kiküldöttei: Volkra és Thavonat⁴⁾ részére kidolgozott utasítás már lényegesen elüt a magyarok

¹⁾ Országos Levéltár: kanczell. oszt. Concept. exped.

²⁾ Közös p. ü. lt. Hung. Instructio pro deputatis ex parte Hungariae ad ordinanda confinia circa Marusium, Tibiscum et Savum nationali et rasciano praesidio munienda« stb. 1700. szept. 17. Ebersdorf.

³⁾ Országos Levéltár: A magyar kanczellária átirata a ministerialis deputatióhoz, 1701. november.

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14739. 1700. aug. 18. Thavonat a Maros és Tisza, Volkra a Duna és Száva mentén felállítandó végházak rendezésére küldetett ki.

utasításától. A felállítandó határkatonaság — mondja az utasítás — *magyar és rácز legyen. A Pálffy- és a Kollonics-féle felosztott¹⁾ ezredek még meglevő huszárjait is ide kell helyezni, s az összes huszárság feje Kollonics Ádám gróf legyen.* E szerint tehát a végbeli lovasság élére magyar főtiszt került volna. A hajduság közé is bármely magyar ember beléphetett.²⁾

A telkek kiosztására nézve a kamarai utasítás megjegyzi, hogy a telkeket portiók gyanánt kell kiosztani, azaz minden közember akkora földet kapjon, a mely bármely alakban egy portiót jövedelmez. E szerint a közhuszár $1\frac{1}{2}$, a lovas tizedes 2, az őrmester 3, a zászlótartó $4\frac{1}{2}$, a hadnagy $5\frac{3}{4}$, a kapitány $9\frac{1}{4}$, a főkapitány $18\frac{1}{2}$, a gyalog tizedes $1\frac{1}{2}$, a gyalog strázsamester 2, a zászlótartó 3, a gyalog hadnagy $4\frac{1}{2}$ portiónak megfelelő földet kap. A kiosztandó földekről törzskönyvet (gräniz-grundbuch) kell vezetni. A katonaság a házakhoz ingyen épület-anyagot kap. *A házakat magyar módra kell építeni.* (Auf ungarische Art vom Laim oder Erden geröricht und Holz, ohne sonderbarer Zimmerarbeit.)³⁾

Az utasítások közül a legfontosabb természetesen az volt, a mit a hadi tanács küldötteti kaptak. A tényleges végrehajtás ugyanis ezen utasítás alapján történt. A Starhemberg Guido és Schlick generálisok részére kiadott utasítás⁴⁾ már világosan kimondja, hogy *Erdélytől kezdve az Unnágig az összes véghelyek és csardakok hadi népe a fő- és az altisztekkel együtt a rácз nemzetből vétessék.*⁵⁾ Egyéb katonaságról itt szó sincs. Mindössze

¹⁾ A Pálffy János-féle ezredet nem oszlatták fel.

²⁾ »Zumahlen dieser ganze National Status nicht allein auf die rätische Miliz, sondern auch auf die Hungarische angetragen und verstanden werde.«

³⁾ A határ-katonaság felosztására nézve a biztosok ezt az utasítást kapták: Solymoson legyen 50 hajdú, Lippán 50 gyalog és 50 lovas, Aradon 100 gy. és 50 l., Nagylakon 50 gy. és 25 l., Fenlakon 50 gy. és 25 l., Szentmiklóson 50 gy. és 25 l., Csanádon 100 gy. és 100 l., Szegeden 150 gy. és 200 l., Martonoson 50 gy. és 25 l., Kis-Kanizsán 100 gy. és 100 l., Zentán 100 gy. és 100 l., Becsén 50 gy. és 50 l., Zsablyán 100 gy. és 100 l., Titelen 200 gy. és 50 l., Szalánkeménben 100 gy. és 100 l., Péterváradon 100 gy. és 100 l., Vernichken 100 gy. és 50 l., Moraviczán 100 gy. és 50 l., Racskán 100 gy. és 50 l., Bereskan 100 gy. és 50 l., Sabinlatán 100 gy. és 50 l., Babinagredán 100 gy. és 50 l., Bródban 100 gy. és 100 l., Kobason 100 gy. és 100 l., Gradiskán 100 gy. és 100 l., Gravila-Velkán 100 gy. és 100 l. A további végházakról az utasítás még nem szól. Az összes katonaságot zászlóaljakra kellett osztani, tehát 24 gyalog (2400 ember), és 37 lovas zászlóaljra (1850 ember).

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 1700. július 15.

⁵⁾ . . . »mithin dieser miles confinarius ex tota massa der rätischen Nation samt Ober- und Unterofficiern auch Gemeinen genommen werden muss.«

csak annyit enged meg az utasítás, hogy a feloszlott huszárezredekben megmaradt katonákat a többiek közé be lehet sorozni.

A mint láthatjuk, az utasítások egymástól lényegesen különböztek. A későbbi eredmények azt bizonyítják, hogy az utasítások ilyenén kidolgozása czélzatosan történt.

A mikor a különféle biztosok a délvidékre értek s a tanácskozásokat megkezdették, az utasítások különfélesége miatt hamar összetűztek. A generálisok a magyar biztosok ellenvetéseit figyelemre sem méltatták, s ezeknek nem volt más választatásuk, mint otthagyni az egész munkálatot.¹⁾ A generálisok tehát zavartalanul folytathatták munkájukat.

A következő (1701) évben a magyar biztosok újra lementek a határra. A kancellária meghagyta nekik, hogy ragaszkodjanak tavalyi utasításukhoz s ne engedjék a megyéket felforgatni, hanem azon legyenek, hogy a megyei tisztikar tényleg gyakorolhassa jurisdictióját. Az újonnan visszaállított megyékbe a szomszéd vármegyéből népet telepítsenek s részükre földet oszszanak.²⁾

Ez évben ugyanaz történt a mi tavaly. A hadi tanács kiküldöttei: Schlichting és Lamberg ugyanis újabb utasítást kaptak,³⁾ melyben a magyarokéval homlokegyenest ellenkező rendeletek voltak. Így Schlichting utasításának 7-ik pontja ezeket mondja: A magyarok és a rácok között született antipathia és bizalmatlanság uralkodik, tehát a rácokat már csak ezért is meg kell tartani s a magyarok részéről praetendált uralomtól teljesen megszabadítani.⁴⁾ Az összes magasabb tisztségeket a németeknek, a kisebbeket pedig a rácoknak kell adni. *A rácokat minden megyében mint külön nemzetet kell rendezni és a magyaroktól függetlenné tenni.*⁵⁾ Tervezték — mondja az utasítás 14-ik pontja — hogy Monasterlynek Gyula táján kiváltságos uradalmat adnak; mert kíváncsnak látszott, hogy a végházaktól és a rác patriarchától mennél távolabb legyen, s hogy még több rácot hozzon az

¹⁾ Országos Levéltár: 1701. nov. A magyar kancellária a ministerialis deputatiohoz.

²⁾ Országos Levéltár: 1701. aug. 2. A magyar biztosokhoz.

³⁾ Bécsi állami levéltár: 1701. szept. 3. »Verneuerte Instruction für unsern Hofkriegsrath etc. Dietrich Freyherrn Schlichting über Einrichtung der Gränitzen in Slavonien an der Donau und Sau, auch Besetzung derselben mit Rätzischen national Miliz.« Ugyanily utasítást kapott Lamberg is a Tisza és a Maros mellékére.

⁴⁾ ... »von dem über sie praetendirenden Dominatu der Hungarn gänztlich zu befreien.«

⁵⁾ ... »als ein besonderes Corpus Nationis in jedem Comitatus eingerichtet und independent von denen Hungarn tractirt werden sollen.«

országba. De már Tolna megyében kapott birtokot, s így e terv végrehajtására nincs szükség.

Lamberg utasításának legtöbb pontja szórúl szóra meg-egyezik Schlichting utasításával. Csak a 4-ik pontban találunk némi elütő dolgot. E szerint Lambergnek meghagyták, hogy a *Szabadkán és Zomborban letelepedett katolikus dalmatákat*, a kik Buda visszafoglalásánál és a rablók kiirtásában nagy érdemeket szereztek, számítsa össze s telepítse máshova.¹⁾

Ismervén ezen utasítások tartalmát, gondolhatjuk, hogy a magyar biztosok megint nem mehettek semmire. A magyar kancellária 1701 november-havában a ministerialis deputatio előtt, majd december 2-án²⁾ az udvari kamara előtt keservesen panaszkodott. A rácز nemzetet — úgymond — kiveszik a megyék joghatósága alól, fölmentik az adózástól, s a megyéktől független *rácз királyi bíró alá helyezik*.³⁾ Vajjon mi lesz mind ennek a vége?

Miután a hadi tanács kiküldöttei elegendő rácз katonát gyűjtöttek, s miután a meghagyott magyar végházakat német katonákkal megrakták, *a magyar végházak feloszlításának ideje is elérkezett!* A míg délen az aradi várát s a többi erősségeket sürgősen építették, azalatt bent az országban a régi magyar végházakat egymásután rombolták. A végházak rontásával együttjárt a végbeliek elbocsátása is. A hadi tanács az elbocsátásokat már 1700-ban megkezdte s a magyar kancelláriának a teendőket megírta. A kancellária viszont a megyékkel és a volt magyar generálisokkal tudatta, hogy a magyar végbeliek ezentúl fegyvert nem viselhetnek, hanem gazdasággal kell foglalkozniok és adót fizetniök.⁴⁾ *A magyar és horvát végbeliek székgyenteljes elbocsátása viharos jelenetekre adott okot.* A régi vitézek sok véghelyen semmi áron sem akartak helyükről távozni. Sok helyen fegyveres beavatkozásra volt szükség. A hadi tanácsnak tehát többször ismételnie kellett rendeletét. Így 1701 november 7-én harmadszor írja a kancelláriának, hogy *a végházak, miket eddig magyar hadi nép őrzött, nem lévén rájuk többé szükség, a magyar generalatusokkal, főkapitányságokkal és egyéb tisztségekkel, valamint a végbeliekkel együtt már régen eltöröltettek*, s ezt a dolgot a magyar kancelláriával már

¹⁾ Bécsi állami levéltár: 1701. sept. 3. »Verneuerte Instruction für unsern Lamberg« stb.

²⁾ Országos Levéltár: kancell. osztály.

³⁾ Az első ilyen rácз bíró *Gracscics Jakab volt, a ki nevét így írta: Jacobus Sempronius Grachus patricius Romanus. (!!)*

⁴⁾ Országos Levéltár: 1701. márcz. 3. A kancellária válasza a hadi tanácsnak »ratione certorum praesidiorum sublationis.«

többször tudatta. Itt az ideje, hogy a kancellária is intézkedjék. Most a volt magyar katonaság és a nép között nincs már semmi különbség. A végbeliek menjenek mesterségre, vagy fogjanak a földműveléshez. A várakban nincs többé rájuk szükség.¹⁾

Az 1701 év november 9-én Lipót király a nádorral, a mágánásokkal és a megyékkel ismételten tudatta,²⁾ hogy *a magyar katonáktól őrzött végházakat — cessante quippe causa, necessitate et ratione — megszünteti. A végbeliek ezentúl egyenlők lesznek a polgárokkal, s földműveléssel vagy kereskedelemmel kell foglalkozniok.* A kik a polgári foglalatosságok egyikéhez sem értenek s tovább is katonáskodni akarnak, azok a felállítandó mezei csapatokba beállhatnak. Azokat, a kik kőborlásra adják fejüket, a megyék és a német katonaság üldözzé. Az elbocsátott végbeliek Kékkónél és Korponánál ismét nagy zavart okoztak. Az ilyes dolgot nem szabad túrni. *Tartsátok magatokat — írja Lipót — szigorúan a császári rendeletekhez!* A magyar végházak őrségeiből csakis a győri és a komáromi leszállított (uti nunc reductus) őrség marad meg, de ez is csak a további intézkedésig.³⁾

Ime, a szegény magyar katona sorsa! Hosszu küzdelmei és nélkülözései jutalmául szégyennel elbocsátották s kezébe koldusbotot adtak. Lent a határon emelt véghelyekre nem fogadták be; itthon csak német katonaságot tartottak; a jelzett magyar ezredeket még nem állították fel, mert ezekre csak az örökösödési háborúban volt szükség. A magyar végbeli vitézeknek tehát csak egy választásuk volt: a bujdosás és szegénylegénykedés!

Meg kell jegyeznünk, hogy az elbocsátáskor még régi követeléseiket sem kapták meg. Pedig voltak őrségek, melyek zsoldot évek óta nem kaptak. Így a szatmári magyar hajdúk és huszárok a hadi tanácshoz intézett közös folyamodásukban a miatt panaszkodnak, hogy fizetést már *tíz éve* nem kaptak.⁴⁾

¹⁾ Országos Levéltár: Insinuata cons. aul. bellici. . . »cessante quippe causa, necessitate et ratione instituti, unacum generalatibus, capitaneatibus supremis ac subalternis, aliisque quibusvis eiusmodi officiis, nec non gregariorum militari conditione ac statu, ac ipso etiam confiniorum nomine. iam pridem sublata fuerint« stb.

²⁾ Országos Levéltár: kancell. osztály.

³⁾ . . . »pro interim tantum, donec ulterior benignissima resolutio nostra subsequatur.«

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14730. 1702. febr. 23. . . »quod iam decimus labitur annus, ex quo absque ullo penitus stipendio hic penes praesidium fideliter servimus.«

Mondanunk sem kell, hogy a magyarokkal együtt szolgált horvát vitézek is osztoztak a közös sorsban.

A magyar végházak lerontását már az 1701 évben megkezdtek ugyan, de az igazi munka csak 1702 tavaszán kezdődött. Az elrendelt rombolások rendkívül sok pénzbe és munkába kerültek. A pénzt a magyarországi kamaráknak, a munkásokat a megyéknek kellett adniok. Hogy egy vár lerontásának költségeiről fogalmunk legyen, adjuk itt Dumont Miklós mérnök alezredes számításaiból¹⁾ az Egerre és Fehérvárra vonatkozó adatokat. Eger lerontásához kell 6 akna-mester, 12 kőfejtő és 2 kovács 3—3 óra, 3000 paraszt és ezek részére 3000 lapát. Fehérvár, melybe csak nemrég kétszázezer forintot épített be De l' Vigne, hét hatalmas bástyájával a mocsarak tengeréből emelkedett ki. Ezek a mocsarak — írja Dumont — Fehérvártól egészen Mohácsig terjednek, és Stájerország felé az egyetlen »passus« Fehérvárnál van. A falak csupa hatalmas kocka-kövekből készültek.²⁾ Vannak 9—12 láb vastag kőkockák is. A lerontáshoz kell 2000 paraszt, 80 kőműves, 24 kőfejtő, 12 akna-mester, 6 ács, 12 hajó és 24 hajós.³⁾

A lerontandó várakat 1702 február 7-én hat csoportba osztották; minden csoporthoz egy mérnököt és egy német várparancsnokot rendeltek a robbantások és a lerontás vezetésére. A robbantásokat azért alkalmazták, hogy a várárkokat az omladékkal betömjék. Az 1702 év tavaszán a következő csoportokat vették munkába: 1. Szendrő, Patak, Ecsed és Szepesvár; 2. Eger, Fehérvár, Palota és Simontornya; 3. Nyitra és Léva; 4. Tata, Pápa és Veszprém; 5. Kanizsa, Zalavár, Kőrmend és a balatoni öt kisebb végház, mint Tihany, Szigliget stb. 6. Kapuvár és Dombó.⁴⁾

E közben az 1702 évi tavasz beálltával a biztosokat újra leküldték a határőrvidék további rendezésére. Ez alkalommal a biztosok ismét új utasításokat kaptak. Schlichting és Lamberg gróf részére⁵⁾ 1702 május 23-án, Volkra és Caraffa részére pedig⁶⁾ május 31-én állították ki a terjedelmes utasítást. A két utasításban lényegesebb eltérés nincsen. *A magyar*

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14749.

²⁾ Vigne ugyanis a fehérvári műemlékeket mind felhasználta a várépítésnél.

³⁾ Ugyanezen jelentés szerint Palota négyszögű vár volt öt rondellával. Simontornya szintén régi négyszögű vár volt, közepén egy hatalmas négyszögű toronynyal.

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14749. Über die resolvirte und nechstens zubewürken anbefohlene Demolitionen.

⁵⁾ Bécsi állami levéltár: Illyrico-Serbica.

⁶⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 1475.

biztosok kiküldéséről ez évben Bécsben hallani sem akartak! A magyar kancellária 1702 május 3-án még arra kérte a *ministerialis deputatiót*, hogy a biztosok utasításaiban levő ellentéteket simítsa el, mert a magyar biztosoknak legutóbb is sok veszekedés után »re infecta« kellett visszatérniök.¹⁾ E fölterjesztésre a válasz valószínűleg az volt, hogy magyar biztosokra ezúttal szükség nincsen. A kancellária ugyanis a hadi tanácshoz intézett június 20-iki felterjesztésében azt írja, hogy a határőrvidék munkálataiból a magyar biztosokat kizárni nem lehet. *Magyarország területéről van szó — úgymond — s a magyar commissariusokat akarják kizárni! Hallatlan eljárás ez, melyre példa alig akad, mely Magyarország nyílt meggyaláztatása!*²⁾ A kancellária arra kéri a hadi tanácsot, hagyja meg a kiküldötteknek, hogy a magyar commissariusok nélkül semmit se tegyenek.

A míg a magyar kancellária, szinte szokatlan hévvel, Magyarország érdekeiért küzdött, azalatt a leküldött hadi és kamarai biztosok lázasan folytatták a rendezés munkáját. Utasításuk meghagyta, hogy akár rác, akár magyar a megye lakossága, a tisztviselőknek semmi közük se legyen a rácokhoz. Legjobb lenne — mondja az utasítás 3-ik pontja — ha megyei tisztviselők egyáltalán nem lennének. De hogy Magyarország ne panaszkodhassék az ország jogainak teljes kiirtása miatt, a *Liber Regius*-ban levő megyék neveit szabad használni s a czímetes (saltem ad honores) megyei tisztviselőket is meg lehet hagyni, de ezeknek a rác nemzet fölött semminemű joguk nem lehet.³⁾ Épen ezért helyezték a rácok élére a *judea regius*-t.

A mi a szlávón végvidék berendezését illeti, itt is végbeli katonaságra és a csardakok őrségére kell osztani a rác hadi népet. A kettő között csak annyi a különbség, hogy a végbelieket (graniz-miliz) mint rendes tábori katonaságot a külföldre is ki lehet vezetni, a csardakok őrsége pedig csak helyi szolgálatra (ad beneplacitum) való. A csardakok egyenes vonalban félóránnyira legyenek egymástól. Struggától a Száva mentén Racskaig, innét (an der Bossut) egész Nemcséig 90 csardakot,

¹⁾ Országos Levéltár: Ex cancell. Hung. aul.

²⁾ ... »inaudito etiam exemplo et cum evidenti prostitutione intra regnum regni commissarios provinciales excludi« stb. (Országos Levéltár: 1702. jun. 20.)

³⁾ ... »ohne Entgeldt der rascianischen Nation und ohne Abbruch deren Exemption nominetenus bestellen möge, aber weder in realibus, noch personalibus aut collectis das geringste mit den räzisch Volk zu disponiren oder zu schaffen haben sollen.«

	Huszár	Hajdú	Polgár és paraszt	Asszony	Kiskorú gyermek	Szolgálo	Ifjak	Leányok	Árva ifjak	Árva leányok	Összes lélekszám	Marha	Ló	Tehén	Borju	Birka
Szaladka	189	293	159	575	275	82	297	159	85	140	2254	607	498	511	746	2592
Zombor	133	241	470	702	363	94	311	139	204	198	2855	710	476	566	648	1837
Zsalya	123	209	—	263	147	23	17	7	34	47	870	157	103	66	57	86
Csurog	43	61	—	86	29	23	37	11	25	38	353	180	67	86	87	221
Nadály	69	—	—	66	26	12	35	22	8	7	245	92	55	72	89	247
Bocse	80	312	—	314	275	5	17	7	34	47	1091	157	103	66	57	86
Mohol	—	16	—	17	29	2	4	2	3	5	78	21	11	15	17	40
Petrovác	—	6	—	6	11	—	2	—	—	—	25	2	3	6	8	—
Petrosella	63	99	—	120	121	6	7	2	38	22	478	109	45	63	43	5
Zenta	127	418	16	424	418	21	39	5	89	100	1657	306	227	262	247	45
Ó-Kanizsa	45	250	—	241	245	10	21	5	46	49	912	187	105	160	125	205
Martonos	32	110	55	172	159	4	16	7	48	45	648	176	40	184	180	67
Szeged	187	439	895	1666	1777	236	130	59	103	238	5730	856	142	938	1515	1087
Csanád	55	298	79	191	227	16	38	20	41	80	1045	317	140	254	356	329
Nagylak	125	357	164	569	677	41	74	30	128	204	2369	1056	193	826	1047	2547
Szemlak	80	187	44	273	370	24	26	6	58	80	1148	355	133	278	309	672
Pécska	106	131	288	536	711	36	78	30	155	202	2273	767	246	733	894	2706
Glogovác	34	65	34	118	164	5	20	10	9	14	473	148	41	139	189	132
Paulis	38	70	59	155	180	14	22	5	24	27	594	205	54	199	248	86
Arad	136	342	404	704	759	111	56	28	201	220	2961	745	381	585	758	1189
Összesen	1665	3904	2667	7198	6963	765	1247	554	1333	1763	28059	7153	3063	6009	7020	14179

azután a Despota-sánczon és Illokon át Titelig 11 csardakot kell felállítani. E szerint a szlavóniai generalatusban 101 csardak lesz, mindegyik csardakban 30 ember, minden hat csardak élén egy kapitány és egy vajda. A csardakok összes népe tehát Szlavóniában 3199 főre, a rendes végbeli katonaság pedig 2450 főre rúg. A három rácز főkapitánynak székhelye: Illok, Perszka (Preseka?) és Kobas.

A Tisza és a Maros mentén a rácз katonaság összes száma — a bolgár katonaságon kívül — 2525 fő. A bolgár katonaság ugyanott három kompánia (egyenként 75 ember) lovasból és 300 gyalogból áll. Minden katona földet és $\frac{1}{3}$ -ban fizetést kap. A földosztás ilyen arányban történt: a közgyalog 18 holdat, a közlovas 24, a gyalog tizedes 24, a lovas 31, a gyalog őrmester 31, a lovas 46, a gyalog zászlós 61, a lovas 96, a vajda 92, a lovas hadnagy 112, a kapitány 192, a főkapitány 384 holdat kapott. Egy hold alatt 220 lépés hosszú és 50 lépés széles területet értettek. Minden közgyalog 4 kaszásra való rétet, a lovas pedig 5 kaszásra való is kapott. A magasabb rangúak arányosan több réthez jutottak. Bár a hadi tanács a megyékkel kénye-kedve szerint intézkedett,¹⁾ a földosztás mégis ezernyi akadályba ütközött. Lamberg és Volkra grófok is azt jelentették a hadi tanácsnak, hogy a földosztás körül leküzdhetetlen akadályok állják útjokat.²⁾ A munkát azonban 1703 tavaszáig mégis folytatták, s a rácз katonaságot úgy a hogy szervezték. A megyékből kihasítandó területek politikai berendezésére Lipót 1703 április 18-án congressus összehívását rendelte el.³⁾

Herdegg szegedi kamarai praefectus még az 1702 év nyarán beküldte a Tisza és Maros mentén lévő rácзok pontos összeírását. A fegyverfogható férfiak számát a bolgárokkal együtt mintegy nyolczezerre tette, s az udvari kamarának azt ajánlotta, hogy ezekkel a rácзokkal formális szerződést kössenek s élükre a királyi fiskus képe gyanánt rácз királyi bírót helyezzenek.⁴⁾ Az udvari kamara helyeselte Herdegg terveit s a kimutatással együtt megküldötte Lamberg grófnak.⁵⁾

A rácз népről szóló érdekes és becses kimutatást a mellékelt táblázaton adjuk.

¹⁾ Országos Levéltár. Bács megye 1702 okt. 29-én Batthyányt kérvén fel ügyeinek támogatására, a többi között így írt: »kihez való képest a tempore illatarum maximarum injuriarum nostrarum, ekkoráig semmi gyűlést nem lehetett tartanunk.«

²⁾ Közös p. ü. lt. Hung. Ex consilio bellico, 1702. júl. 4.

³⁾ Országos Levéltár: 1703. ápr. 18. Insinuata Cons. aul. bellici.

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 1702. aug. 10.

⁵⁾ U. o. 1702. aug. 17.

*

A míg a bécsi kormányzsékek és küldötteik a rácok érdekében lázasan dolgoztak, Magyarország s az elbocsátott magyar és horvát végbeliek sérelmeit egyedül a magyar kanczellária hangoztatta. Már 1701-ben két felterjesztésben is kifejté, minő veszedelemmel jár a katonai uralom megalapítása.¹⁾ Ha a Zaránd, Békés, Arad, Csanád, Csongrád, Bács és Bodrog megyéket magában foglaló területet az ország testéből kihalásítják, egy fejedelemséggel felérő, végtelenül termékeny területet veszít el az ország. Ha a katonai és hadi jurisdictiót egyszer ide bevezetik, azt többé soha ki nem lehet onnan irtani.²⁾ Példa rá a varasdi és a károlyvárosi generalatus, a hol a katonáknak absolut uralmuk van, s nem tűrik, hogy az országtól, a bántól, vagy a kamarától csak egy talpalatnyi föld is függjön. A főtisztek tizedet szednek, minden települőtől egy aranyat követelnek, s még a papi jószágok tizedét is ők szedik. Ha a katonai uralom és az ingyen földosztás megkezdődik, a nép seregesen tódul oda!

Egy másik felterjesztésben³⁾ elmondja a kanczellária, hogy a *hadi tanács terveiben egy betű sincs a magyar nemzeti katonaságról, hanem csak rác és német hadi népről van szó. Kimondhatatlanul aggódik az egész ország, mikor a fegyverre termett és a törököt gyűlölő magyar nemzet örökébe a magyar törvény által⁴⁾ gyanusnak és megbízhatatlannak mondott rác népet léptetik.* Az egész világon nevetséges lesz a magyar, ha mint hűtlent és megbízhatatlant saját hazája védelméből kizárják s a rác nép mögé helyezik.

A rácokat — írja a kanczellária — szét kellene osztani, mint régente, mikor Komáromban, Győrött és Szatmárban magyar kapitányok alatt álltak és megmagyarosodtak.

A kanczellária tiltakozik a megyék megszüntetése ellen is. A török kiverése után a megyéket helyreállították, s ő felsége a Liber Regius tanusága szerint Bács, Bodrog, Csongrád, Csanád,

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14744. Considerationes circa excisionem metarum et confiniorum, ac in iisdem collocandae militiae, prout et jurisdictionis per consilium bellicum ac generalatus in partibus iisdem sibi vindicandae stb.

²⁾ . . . in quo si militaris et bellica jurisdictio semel subintrare admissa fuerit, eandem amplius excutere ob manum militarem impossibile videtur.*

³⁾ Országos Levéltár : 1703. jun. 28. A felterjesztéshez van csatolva a még 1702-ben készült ily című irat: Considerationes circa projectum excelsi consilii bellici, regiae huic Canc. Hung. aulicae de ordinandis Tibiscano-Marusianis confiniis communicatum.*

⁴⁾ 1567 : 30. törvényczikkely.

Arad, Zaránd, Békés és Torontál megyékbe főispánokat nevezett ki s azokat be is iktatták.¹⁾ Ezen megyék közül a katonai biztosok csakis Bácsban túrték meg a megyei kormányzást.

A kancellária az ilyen és ezekhez hasonló súlyos sérelmeket s azoknak előrelátható következményeit meggyőző argumentumokkal tárta föl a hadi tanács előtt. Szava azonban a pusztában kiáltóként hangzott el. A magyart kizárták a határok védelméből, s a délvidék gazdag földjeit a nemrég beköltözött s még ki sem ismert rácok között osztották fel. Az ország belsejében sem kellett a magyar, mert a meghagyott várakba német katonaságot helyeztek. Csoda-e, ha az egykori végbeliek ilyen viszonyok között a szegénylegénységre vetették fejüket?

A spanyol örökösödési háború kitörése azonban egyszerre megváltoztatta a viszonyokat. Ha itthon nem is akartak hallani a magyar katonáról, a külföldön nagyon szívesen látták. Sőt a huszárságot nem is nélkülözhatték. Az 1702 év őszén már lázas sietséggel szervezik a magyar ezredeket. A *Batthyány*, *Bagossy* és *Andrássy*-féle hajdúezredek,²⁾ meg a két bataillon (1200 fő) horvát, 1703 január-havában már útra készen álltak. Az Olaszországban lévő *Ebergényi* és *Deák Pál*-féle ezredeket³⁾ kiegészítik, *Forgách Simont*, *Gombos Imrét*, *Loósy Pétert*, *Eszterházy Gábort* és *Csonka-béget* egy-egy ezer főből álló huszárezred szervezésével bízzák meg. S míg a megszegényített és mellőzött magyar katonaság imigyen siet a harczmezőre, addig a dédelgetett rác határőrök szöktön szöknek. Rabutin lovassági tábornoknak 1702 szept. 13-án kelt jelentése szerint a rác katonák egymásután desertálnak. Ezek a rácok — írja Rabutin — még sok kárt okozhatnak, mert Törökország felé minden utat ismernek.⁴⁾

TAKÁTS SÁNDOR.

¹⁾ A kalocsai érseket, Turnon János Henrik grófot, Bertóthy Istvánt, Dolny Istvánt, Jósika Gábort, Klobusiczky Ferenczet, Száva Mihályt, Löwenburg Jakabot és Jósika Zsigmondot.

²⁾ Egy-egy ezredben 2000 ember volt.

³⁾ Csak 400 emberből áll.

⁴⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14755. Rabutin jelentése és a hadi tanács tudósítása 1702. okt. 29-ről.

SZAMOSKÖZY KÖLTŐI MARADVÁNYAI.

Szamosközynek, a kiváló történetírónak költői maradványai, melyek történeti maradványai közt, munkái Szilágyi Sándor-féle kiadásának negyedik kötetében jelentek meg, hozzátartoznak a renaissance-szellemű költészethez. Szamosközy verselése nehézkesebb, de gondolatai, ötletei elevenek, gúnyjának, keserűségének van éle; az epigramma könnyed báját nem érezzük nála, de igen a szellem izgalmát, a politikus szenvedélyét. Ép ezért nem csekély örömet szerzett nekem egyik tanítványom Kovács Dezső, ki a Nemzeti Múzeum levéltárában kutatás közben egy iratesomóra talált, mely Szamosközy irodalmi hagyatékából került oda és felhívta rá figyelmemet.¹⁾ A mint ez iratokat végig olvastam, azonnal észrevettem, hogy több olyan részlet fordul elő köztük, a mit már Szamosközynek fentemlített kötetéből ismertem. Azért behatóbb vizsgálat alá vettem az iratesomót.

Tartalmaz 34 darabot: történeti és költői maradványokat. A történeti maradványok túlnyomó része szórúl-szóra meg-egyezz a Szilágyi Sándor Szamosközy-kiadásának negyedik kötetében megjelent darabokkal. De ezek közt is van olyan, mely eme másolatban teljesebb; így a Gyulafy halálára vonatkozó, mely új dolgot is tartalmaz. A Szamosközy okirattárának kivonataiban jelzett darabok itt eredeti terjedelmükben találhatók; így Francken Christianusnak a Szamosközy IV. 379. lapon említett levelén (1589. ápr. 12.) kívül találunk egy mást, mely 1584 decz. 29-ről kelt. Itt csak felsorolom az egyes darabokat:

1. VIII. Kelemen pápa levele Báthory Andráshoz. Kivonatát adja Szilágyi id. h. 381. l.

¹⁾ Az iratesomón ez a feljegyzés olvasható: *Torma Károlytól vétetett 1879 márcz. 15-én.*

2. Báthory András levele Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemhez, 1590. okt. 10. Kivonata u. o. 379. l.

3. III. Zsigmond lengyel király levele Báthory Boldizsárhoz, 1587. decz. 12. Kivonata u. o. 377—378. ll.

4. Exequiae Christophori Batori. Említve u. o. 16. l. Közölte *Kulcsár István*: Krónika, 47 és köv. ll.

5. Anno 1576, 10 Septembris, az császár adójárul való registrum, kit Balog Ferencz vitt ad Portam. Ugyanabban az alakban közli *Szalay*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században.

6. Formula juramenti (Báthory István esküje). Közölte *Szilágyi*: Erdélyi országgy. Emlékek, II. 458—459. ll.

7. András király leveléből irtam ki, melyet adott az szathmári németeknek privilegiummal, 1230.

8. Egy régi levélből irtam ide, 1491. Suitor Tho. Jaurinensis.

9. Zamoiski cancellarius így szokta volt írni a titulusokat.

Ez talán bizonyítékul szolgálhat arra, hogy ez iratcsomó egyenesen Szamosközy kezeírása.

10. János Zsigmond levele a bajor herceghez házasság ügyében, 1570. decz. 15. V. ö. Szamosközy: Okirattár, IV. 373. l.

11. Báthory István lengyel király testamentuma. Erre vonatkozólag megjegyzi Szilágyi a többször idézett kiadás IV. köt. 377. lapján, hogy egykorú másolat.

12. Francken leveléről már szoltam.

13. Az olaszok nevei, kik Báthory Zsigmonddal Erdélyben egyszer-mászor is laktanak. Egyezik a Szamosközy munkái említett kiadásának IV. 76 és köv. lapjain olvasható jegyzékkel.

14. Dávid Ferenczről, IV. 11 és köv. ll.

De térjünk át voltaképeni tárgyunkra: a költői maradványokra. Ezek között a következők találhatók meg Szamosközy negyedik kötetében:

1. In stemma Bocskay: 583. l.

2. Aenigma: 550. l.

3. Ad Paulum: 363. l.

4. Boyti László fazaka: 550. l.

Még egy négysoros költemény fordul elő a Torma-féle iratcsomóban *Antiphona* cz. alatt, de összefüggésbe hozva egy valóságos *kiparodizált mise* formájába öltöztetett pasquillussal, melyet Basta ellen intéz Szamosközy. Szilágyinál (152. l.) ily cím alatt jelent meg: *De Georgio Basta*. A vers csupa alliteráció és leonini módon alkotott hexameter. Álljon itt e vers, mert voltaképp ehez fűződik az új lelet értéke:

Ne fuge, sta Basta sta, ne fuge, sta bene Basta;
 Sed fugis et vastâ sua copia sternitur hastâ,
 Copia non casta miserorum sanguine pasta,
 Te pariter Basta perdat male Basta catasta.

Megkísértem magyarul is visszaadni:

Hej, ne szaladj te o Basta, tovább is futni mi haszna?
 Kopja repül a hadadra, el is hull ime alatta;
 Vérét most hadad ontsa, mely annyi vért maga onta,
 Ép így vessz el o Basta, te függj magasan felakasztva.

Igy kiszakítva egy odavetett epigramma, a melyet találunk a Szamosközy IV-ik kötetében nem egyet. Pillanatnyi hevület szülötte. De a Torma-féle iratcsomóban egy parodizált mise egyik részének: az *Antiphona*-nak jelent meg, mely a hymnus responsiojául tekinthető. Megtaláljuk a hymnust, meg a *Pater nostert*, meg a psalmust, melyhez ez a széljegyzet van írva: *Ad ann. D. 1604.*

Közlöm az egész gúnyiratot annak illusztrálására, hogy e négy sor pompásan beleillik.

HYMNUS.

Vallon stabat tanquam laurus,
 Videbatur durus maurus,
 Sed in factis tam impius,
 Ut partes (?) ¹⁾ diabolum.

Ferox domi sicut taurus,
 Fugax foris sicut cervus,
 Et imbellis sicut nurus,
 Non valens vel obolum.

PELLITUR HUNGARIA.

Perge Vallon grex inceste,
 Dignus carnificis reste,
 Crudelior turca peste
 Exi foras sceleste.

Sequimini Bastam crucem
 Fugitivum vestrum ducem.
 Non valens unam nucem
 Ne videatis lucem.

¹⁾ A kéziratban *p'tes*. A vers csupa rímhajhászat, miért rendkívül erőltetett.

A *p'tes* contrahált alakból talán inkább *putes* lenne olvasandó s a vers-sor értelmesebben így hangzanék: *Ut putas diabolum.* Szerk.

Abi Vallon nec redeas,
 Inferi plagas augeas,
 Transi furcifer per eas
 Inibique pereas.

PATER NOSTER.

Georgi Basta, qui es in Praga, ne veniat nomen tuum, avertatur hinc regnum tuum, fiat voluntas tua in Germania et Hungaria. Pacem nostram quotidianam ne turba nobis unquam, et remitte nobis ablata a nobis, sicut et nos recipimus multa a praedatoribus tuis. Et ne inducas in Ungariam latrones tuos, sed libera nos a vallonibus Amen.

Pax nobis.

Ite missa est.

Versiculus: Kurafialis erat nobiscum quando manebat,
 Et posthac vallon Kurafialis erit.

Ad ann. 1603.

In illo tempore dixit Basta vallonibus suis. Ego non sum Pastor ille bonus. Bonus pastor dat animam suam pro ovibus. Mercenarius autem et qui non est Pastor, cujus non est Transilvania propria, videt Mosen Székely venientem ac deserit populos; fugitque et Moses cum Tartaris rapit eos ac dispergit populos; Basta autem fugit, quia mercenarius est et Transilvania non est illi curae. Ego sum Pastor ille malus et cognosco Italos meos et cognoscor ab illis. Sicut novit me Caesar, ita et ego novi Caesarem, et animam meam non pono pro populis alienis, et alios Vallones habeo, qui non sunt in Transilvania; illos quoque oportet me adducere in Hungariam, et vocem meam ad rapiendum et mactandum audient, confiet unus grex carnificum et unus fugax dux.

ANTIPHONA.

Ne fuge . . . stb. mint fentebb közöltem.

PSALMUS.

Ad ann. 1604.

In exitu Bastae de Eperjes et Vallonum de populo alieno facta est Hungaria dominium Bocskai et omnis regis potestas ejus. Basta vidit hoc et fugit. Germani conversi sunt retrorsum. Vallones aufugerunt ut mulieres et Hajdones insecuti sunt eos. A facie Bocskai commota est Ungaria, a facie defensoris sui, qui convertit Germanum in stragem cadaverum et halabardas eorum in coles mulierum. Non nobis, Domine Caesar, non nobis, sed Germaniae suae reddas ipsos praedones. Ne quando iterum dicant Vallones, ubi est Deus Ungarorum qui defendat illos? Bocskai autem in Ungaria omnia bona, quaecunque voluit fecit.

Scoria Bastae et Barbiano et Stephano Suhai non sit ut erat in principio, sic etiam nunc et in secula seculorum Amen.

Igy végződik e gúnyirat. Prédikáció formájában átkozza el Bastát. Főlemlíti a *magyarok istenét*. E kifejezés talán először fordul elő ebben a szomorú időben.

Szamosközy Bocskay lelkes híve. A Torma-féle iratcsomóban található két költeménynyel is dicsőíti Bocskayt. Az egyiknek czíme: *De Stephano Bocskai, principe Ungariae et Transilvaniae*. Ebben üdvözli Bocskayt, hogy éppen annak az évnak századik fordulójára szerzi meg Magyarország és Erdély koronáját, melyben a magyar országgyűlés törvénybe iktatta, hogy idegen fejedelmet többé nem választ magának. Épen az *István* név görög formáját: Στέφανος, használja fel, hogy *nomen et omen*-t találjon, mintha István és korona egyet jelentenének, és egyúttal az *ominosus* száz év is kikerülne a görög betűk által jelzett számjegyekből.¹⁾

Ugyan e fordulat található a Báthory István lengyel királynak 1579 aug. 30-án Poloczka mellett a muszkák ellen vívott csatája emlékét magasztaló költeményben. Így végzi e költeményt:

Igy, a miként száz év jele van kifejezve nevedben,
Óhajtom neked én, boldogan érd te el azt.

Kedvesek a Peterdi Péter ellen írt rövid invectivája s Hirserusra és Blandratára írt tréfás epigrammája, melyben panaszkodik, hogy Blandrata, az orvos, neki, hogy életét meghosszabbítsa, ajánlja az isteni nedűt, Hirserus pedig fukaran megtagadja azt tőle. Még egy igen kedves verset ír e Hirserus ellen, ki jobban zár alatt tartja az üdítő gondüzőt, mint őrizték Danaét, mint a griffek őrzik a kincset, mint Cerberus őrzi az alvilágot, és teszi hozzá: Denique *Alexander* nummosam *Kendius* arcam. Kívánja, hogy egy új Hercules, egy új Theseus törjön az örkdő gazdára, kötözze meg és rabolja el tőle a bort.

E költemény emlékeztet azon pajkos versekre, melyeket a renaissance oly gazdagon termelt. Szilágyi is közöl Szamosközy műveinek negyedik kötetében (55. l.) egy ily verset, mely magában is igen sikerült alkotás. Utolsó sora szálló ígéként zenghetett a mulató társaságok ajkán abban abban az igazán »zord időben.« (1595.) E sor így hangzik:

Laetitia est, quae nos non senit esse senes.

¹⁾ A Στέφανος számjegyei a görög számrendszer szerint távolról sem százat adnának ki, de Szamosközy az egyes betűket a betűrend sorszáma szerint számítja, s így 110 jön ki.

Vagyis:

Jókedv azt teheti, hogy te ne légy soha vén.

A kötekedő renaissance-költőre vall a Bocskay Istránra írt következő epigramma:

Belus utódját nem ismernék késő utódok,
Hogyha a vak Homer versbe' nem ünnepli.

E vers hangja, tartalma szerint ama versek közt fordulhatott elő, melyeket Szilágyi a Szamosközy történeti maradványai során a 361—363. lapokon tett közzé.

Még két érdekes költői munkát közlök. Egyik Fráter György sírírata, mely sapphikus versszakokban van írva. A verselés nagyon gyenge, majdnem botrányos, de a tartalom igen érdekes:

EPITAPHIUM FRATRIS GEORGII MONACHI.

Qui primum Regni locum Hungarici
Insigni laude pacem obtinuisti
Occubuisti invidiis Amici
 heu Fráter Georgi
Vir prudentia praeditus spectanti
Amico nequam cur fidem fecisti
Tum obvians Amice dixisti
 ad quid venisti
Ingens pondus erit tu exposuisti
Dum te et Regnum Regi subjecisti
Per quo(?) miserrimum proh turpe auditu
 mortem meruisti
Armis obtinere quod non potuisti
Mente assequi id tu cogitasti
Hoc te praebuisti obnoxium morti
 ut vitio grandi
Virtute magna quod tu superasti
Illos a tergo omnes reli(n)quisti ¹⁾
Clandestinam ergo mortem suscepisti
 nos deteruisti
Non domus non lectus non denique menti
Data causa nostri ad quietem tibi
Nil otii sibi ergo recumbenti
 tu reli(n)quisti

¹⁾ Hibásan *relinquisti* áll a kéziratban itt is, alább is.

*Diei Decembris decimi septimi
 Quingentesimi supra millesimum
 Quinquagesimi anni namque Domini¹⁾
 stratus decessisti.*¹⁾

De tekintettel arra, hogy Szamosközytől csupa latin költői maradvány szállott reánk, fölfedezés számba megy a következő mese:

PRODIGIUM CICONIARUM.

1606. Tömösvárnál vagyon egy falu Chioma (Csoma); ez falunak mezején mense Majo egynehány száz esztrág össze gyült volt, him és nőstény esztrágok. Az nőstény esztrágok az földön nagy rendet állattanak felfele. Az bak esztrágok két fele váltanak, erős keményen megharczoltak ugyan az földön, nem az áerben; végre egyik fél meg veri a másikat és mind fel repülven szárnyokra, kik el mehettek, Nandorfejeárvár fele tartottak. Ez esztrágok viadallját sok emberek látták, nézték és kimentenek sok törökök az chiománi mezőre, mely Tömösvárhoz csak fél mélyföld. Ott az viadal helyén sok holt esztrágokat csonka-bonkákat, véreseket, sebesseket találtak; nagyobb hitelre sok esztrágok szárnyait vagdalták el, és be vitték Tömösvárra. Ezek így meglévén, mikor az esztrágok el takarottak volna, ugyan azon nap azon mezőn nagy sok számtalan holló és seregély gyült; ezek is össze vittak oly erősen pertinaciter, hogy az seregély az hollónak a szárnyaközibe ragaszkodott, az húsához ragaszkodott, szegezkedett és úgy csipte marta őket, úgy annyira, hogy az hollókat a seregélyek meg verték, és ezek is az míg láthattak, mind napnyugat fele tartottanak. Tömösvárat az minemű jövendőlő törökök voltak, mer eő köztök gyakor efféle, így magyaráznák ez harcokat, hogy úgymond, hogy ez a vár és ez a föld, az magyar hazában esik, kikre eljő az török segítség és a magyar azt megveri. Az magyarra eljő viszontag az német, ki az hollókon értetik, és azt is megveri a seregély, azaz a magyarok. Ez dolog pedig, az madarak harczolása, oly bizonyos, hogy kétség nincsen semmi benne.

»Szegény Magyarország, szegény édes honom,
 Beh sokféle bilincs volt már lábaidon!«

HEGEDŰS ISTVÁN.

¹⁾ 1550 jön ki, holott Fráter György 1551-ben halt meg. A sapphosorok kényszere a mi történetírónkat a poéták pontatlanságába sodorta bele. Hiába, a történetíró ki nem kerülheti a bosszuló végzetet, ha költőnek csap föl.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Balassa Bálint, 1551—1594. Irta *Erdélyi Pál*. Budapest, 1899. A M. Tört. Társulat kiadása. Franklin-társ. kny. 8-r. 2, 251 l. Tíz önálló melléklettel s a szövegbe nyomott képekkel. (Magyar Történeti Életrajzok, XV. évf. 4—5. füz.)

Szerencséje az irodalomtörténetnek, hogy legkiválóbb hősei életéről annyi beszédes adatot őriztek meg a történetírás kincses bányái, a levéltárak porlepte helyiségei. Elég, ha arra a két hősszra gondolunk, a kivel régi irodalmunk története mint legnagyobb dicsőségével büszkélkedik: Zrínyire és Balassára. Csodálatos játéka a véletlennek, hogy e két homlokegyenest ellenkező egyéniség sorsában mennyi a megegyező vonás. Bár az egyik lyrikus volt és előkelő származása ellenére is csak nemesebb értelemben vett kalandkereső lovag, a ki állandóan hadi lábon áll a jogrenddel, a másik pedig epikus és korának nemcsak legkiválóbb hadvezére meg politikusa, hanem igazi mintaképe a nagy jellemnek: abban megegyeznek, hogy mindegyik a maga karakteristikus egyéniségével határozott típus, a magyarságnak és korának Emerson felfogása szerint való *representatív man*-je. És valamint mind a kettőt férfikora delén, életének majdnem ugyanabban az évében, ragadta el az erőszakos halál, akként mind a kettőnek eseményekben gazdag életét erős világításba állítják a történetírástól felkutatott adatok. Méltán tarthat tehát számot a M. Történelmi Társulat az irodalomtörténet hálájára, hogy a két nagy költő életrajzát a Történeti Életrajzok számára megíratta.¹⁾

Balassa Bálint életéről összefüggő följegyzés nem maradt, s a mit az egykorú történetírók és az előkelők levelei főtartottak számunkra, az is édes kevés; így a költő versein kívül bizalmasainak megemlékezései s magának a költőnek egypár levele a főforrásunk, és — hogy a legjelentősebb,

¹⁾ Zrínyi Miklós életét Széchy Károly írta meg öt kötetben.

legkiadósabb tárházat ne mellőzzem — azon pereknek az aktái, melyekben Balassa néha mint panaszos, de majd mindig mint vádlott szerepelt. A *Századok* régebbi évfolyamaiban szép számmal olvashatók ilyen documentumok, hol mint nyers anyag, hol már feldolgozva; s időrendbe állítva az adatokat, elég világos képet nyújtanak arról a zaklatott, túlságosan mozgalmas életről, melyet a sorsüldözött költő folytatott. Az 1879-ig nyomtatásban megjelent adatokat és az Országos Levéltár sok kiadatlan oklevelét fölhasználva írta meg *Szilády Áron* nagybecsű tanulmányát Balassáról, bevezetésül a költő műveinek 1879-iki kiadásához, és e rövid pár íves életrajzban olyan vezető fonalat adott az utódok kezébe, mely nagyon megkönnyítette nemcsak a további kutatók, hanem a feldolgozók munkáját is.

Mindezeket a forrásokat lelkiismeretesen fölhasználta a legújabb Balassa-életrajz szerzője, Erdélyi Pál.¹⁾ De nemcsak ezeket. A Nemzeti Muzeum birtokába került Balassa-levéltár kiadatlan okleveleit is átbúvárolta, és számos olyan életrajzi adattal gazdagította ismeretünket, mely részben kitöltötte az eddig észlelt hézagokat. Különösen ez utóbbi irányban nem méltányolhatjuk eléggé Erdélyi érdemeit; szorgalma, gondossága ezen adatok összekeresésében igazán dicséretes.

Az Országos Levéltárban található, de eddig még ki nem aknázott adatokat azonban nem kutatta föl a szerző; ezeket csak nemrég közölte Balassa életének másik szorgalmas kutatója, *Illéssy János*; ²⁾ de ezért csak az tehetne — még pedig jogosulatlanul — szemrehányást Erdélyinek, a ki nem kutatótt az Országos Levéltárban, a ki nem tudja, hogy az ott levő millió okirat közt mily nehéz megtalálni azt, a mire szükségünk van, még azon igazán hathatós segítség mellett is, a mit a tisztviselők a legnagyobb szívelességgel nyújtanak a kutatónak. Valóban sajnálatos, hogy e közlések nem történtek meg korábban, mert bár az Illéssytől részint teljesen közölt, részint kivonatossan bemutatott majd harmadfél-száz okirat jobbára csak birtokügyi és hatalmaskodási perekre vonatkozik, úgy ezek az adatok, mint a Richter Ede felfedezte kalandok ³⁾ Balassa életének azon éveiről is tanuskodnak, melyek eddig jóformán teljesen homályban állottak. Megtudjuk belőlük, hogy Balassa atyjának

¹⁾ Igen sajnálatos azonban, hogy sokszor nem mondja meg, hol közölték az okiratot vagy adatot, a melyre hivatkozik, sőt néha még a forrásul szolgáló oklevél felemlítése is elmarad.

²⁾ Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1900—1901 évi, és a *Századok* 1900 évi folyamaiban.

³⁾ *Századok*, 1902. 912—918. II.

halála után, egri kapitánysága előtt. 1578-ban Selmeczbánya környékén, a vihnyei fürdőben és Zólyomban tartózkodott, hallunk egyet-mást arról a kóborló életéről, a mit házasságáig (1584) folytatott, azóta hogy az egri kapitányságról 1582-ben lemondott.¹⁾

Még fontosabb azonban, hogy Balassa utolsó nagy bujdosásáról, állítólagos négy évi (1589—1593) számkivetéséről is igen sokat elárulnak az Illéssytől napvilágra hozott megfakult papirlapok. Erről a bujdosásról egy-két jelentéktelen apróságon kívül nem tudtunk egyebet, és Erdélyi sem tudott többet, mint a mennyit Balassa verseiből lehetett következtetni. A kik tehát eddigelé Balassa életéről írtak, mind ezen subjectiv bizonyságok alapján voltak kénytelenek megrajzolni hősiük életének e szakaszát. Az a természetes vágy, hogy Balassa életét mennél hatásosabb színekkel rajzolják meg, arra csábította őket, hogy bizonyos költői csillogással vonják be a rajzot, és mert költői bizonyságok alapján dolgoztak, a rajz hőse egy sokat szenvedett vitézzé lett, a ki csalódva a világban, kedvesében, önmagában: önkéntes számkivetésbe megy, elhagyja hazáját, s az erdők rengetegében, a természet lágy ölén próbál feledni. Előre megmondja, hogy négy évig távol marad hazájától, s »várja a négy esztendő lejártát, a mely újra megnyitja neki elhagyott hazáját.« (Erdélyi: Balassa, 209—210. l.) Erdélyi megpróbálkozik annak a lelki folyamatnak festésével is, mely Balassa szívében e bujdosás alatt végbemegy. »Tompá, komor bánat nyomja, mely végül maga megadásba megy át s utoljára a reménység színeit csillogtatja. S mi megértjük szívét, mely mindig őszinte volt. Utja, a mint viharzó szenvedélyeit a rengetegbe kiáltva indul, s a mint lassankint megenyhülő fájdalomait elzokogja, és végül, a mint a Szentháromság himnuszában az Istenhez . . . fölemelkedik, a magába szállás, megbánás és kiengesztelődés útja volt.« (211. l.)

E szép hypothesis azonban egyszerre összeomlik, a mint az Illéssy közölte adatokkal összevetjük. Valószínűnek látszik ugyan, hogy Balassa 1589 őszétől 1591 közepéig nem volt Magyarországon, s ezalatt öcsese járt el igen nagy számú

¹⁾ Richter Ede cikkének itt igazítom helyre egy kis tévedését. Azt a pártfogást, melyben akkor (1583) az udvar Balassát részesítette, föloldván őt az ellene emelt vádak alól, Richter azon Ungnad kedvező információinak tudja be, a ki Losonczy Annát nőül vette, tehát a Krisztófinak, holott kétségtelen, hogy az udvarnak ez a befolyásos tanácsadója nem lehetett más, mint Ungnad Dávid, Miksa király követe és később a hadi tanács elnöke, a ki 1593-ban honfiusított. (Olv. *Nagy Iván*: Magyarország Családai, XI. köt. 400. l.)

közös pereikben, de már 1591 végén itthon járt és ugyancsak segített öcscsének Ferencznek az erőszakoskodásokban. Az első hír 1591 szeptemberében arról tudósít, hogy öcscsével Ferenczcel együtt jogtalanul visszatartja azokat a juhokat, kanczákat stb. melyeket jobbágyaik erőszakosan elhajtottak — magyarán elraboltak — a lipitóiaktól;¹⁾ majd meg a következő év elején arról értesíti a nyitrai püspök Ernő főherceget, hogy Balassa Bálint »desperatis iam penitus suis rebus et (ut ipse de se fatetur) fato sinistro variis fortunae procellis jactatus, eo temeritio²⁾ devenerit, ut obsidionem, mortem et extrema quaedam perpeti potius, quam executioni illius sententiae cedere decreverit«,³⁾ azaz, mint már 1591 októberében Illyésházy jelentette, véres harcra van kilátás, mert Bálint megesküdött, hogy az atyjának inscribált Ujvárat nem engedi át unokatestvérének Zsigmondnak. Innen kezdve egyik nyom a másik után bizonyítja, hogy Balassa megfordult itthon: 1592 április, június, december, és 1593 december hónapokban. Kétségtelen tehát, hogy e két esztendő alatt igen sokat tartózkodott az országban, sőt idejének egy részét várában, Ujvárott töltötte, s innen perlekedett ellenségeivel, a királytól kezdve le a legutolsó jobbágyig. Ha írta is 1589-ben, hogy négy évre készül elhagyni hazáját, ígéretét nem váltotta be. Erőszakos, féktelen természete sem változott meg e szomorú napokban; csak oly görcsösen ragaszkodott az őt meg nem illető birtokokhoz, mint a »régik« viharos években.

A lelki katharsis tehát csak szép hypothesis, s az Erdélyi rajzolta lelki fejlődés képe ideális, a valóságnak meg nem felelő festmény.

Ilyenféle, bár kevésbbé jelentős és nem ennyire kézzelfogható idealizálás többször is fordul elő a munkában; de ezért nem akarjuk csak az író felelőssé tenni, mert van benne része a föladat természetének is. Bármilyen kimerítők a Balassa életére vonatkozó okiratok, többnyire csak a hős külső életének ismeretére szolgálnak fölvilágosítással. A meddig Erdélyi ezt a külső életet rajzolja, a meddig a történeti tényekre építhet, addig munkája teljesen megbízható, nem vesz el semmit a történetből, nem tesz hozzá semmit, s az a mód, a mint az ő nagy anyagkészletével és ismeretével az eddigi hiányos adatokat kiegészíti, az az óvatosság, lelkiismeretesség, a melylyel a bizonyítékokat mérlegeli, hihetőségüket megállapítja: valóban becses életrajzzá teszi a művet. Balassa vitézi pályája, végnélküli perei rokonaival, erőszakoskodásai, házasságának tragikus

¹⁾ *Irodalomtört. Közl.* 1901. 334—345. II.

²⁾ Sajtó- vagy tollhiba *temeritatis* helyett.

³⁾ *Irodalomtört. Közl.* 1900. 336. I.

következményei, végül hősies halála, mind mint jól és hitelesen elbeszélte események vonulnak el szemünk előtt.¹⁾ A mint azonban mélyebbre ereszkedik és Balassának lelki életét rajzolja, gyakran fölidézi bennünk a kételkedés szellemét. Igazi, történeti hitelességű forrása nem volt, elfogadta hát ilyenekül a költő verseit, s ezzel kilépett a történetíró biztos ösvényéből a képzelet tágas mezejére. Jól tudjuk, hogy a történetírónak, ha az adatok egyszerű közlésén kívül alkotni is kíván, ép úgy szüksége van a teremtő képzeletre mint a költőnek, de ha művét meg akarja óvni a regényességtől, képzeletét nemcsak pszichológiai törvényekkel kell megkötnie, hanem egészen arra a körre kell szorítania, a melyet a hiteles adatok meghatároznak, a melyen túl találgatásokba bocsátkoznia nem szabad. Ezt a korlátot nem respektálta Erdélyi, nem hallgatott Szilády Áron intésére: »szerelmi énekekből nehéz dolog tényeket halászní, s bajos meghatározni, mennyi hennök a valóság s mennyi a fictió.«²⁾ Kétségtelen, hogy olyan őszinte lyrikus mint Balassa, nem énekelt hazug érzelmeket, s maga az érzelem, melyben versei fogantak, igaz volt, de hogy nyilatkozásaiban mennyi a költői eszményítés, túlzás, mennyire nem szabad szószerint venni a mit mond, azt ugyancsak Szilády bizonyítja egy példával.³⁾ Erdélyi megeresztette képzeletének fékét, és Bálintnak Annához való viszonyáról, Balassa lelki életének erről a legjelentősebb, de mind máig homályos szakaszáról olyan biztosan beszél, mintha minden szavát kétségbevonhatatlan bizonyítékokkal tudná támogatni.⁴⁾ S nemcsak Bálint érzelmeit, azoknak minden módosulását ismeri, hanem az Annáéit is, és ezek alapján még a köztük történt eseményekről is beszél, de a következmény azután az, hogy az olvasó még nagyobb zavarban van mint volt a mű olvasása előtt. Mi volt Anna? kedves, de önérzetes asszony-e, a ki uralkodni tudott Bálint szenvedélyein; ⁵⁾ könnyelmű feleség-e, a ki ha

¹⁾ Talán csak az a fölmentő ítélet van igen röviden és homályosan tárgyalva, melylyel Ernő kir. herczeg 1588 febr. 8-án a Balassa ellen vérfertőzés címén megindított eljárást megszüntette, pedig ez az ítélet egy csunya hajszanak kedvező befejezése.

²⁾ Balassa B. költeményei. Kiadja a M. Történelmi Társulat. Budapest, 1879. Bevezetés, X. l.

³⁾ U. o. »A IV. ének versejeiből ez olvasható ki: *Balassi Bálinte Anna*, s ugyanabban az énekekben a költő *elűzetéséről s számkivetéséről* panaszkodik.«

⁴⁾ Különösen Balassánál kell ügyelni, mert verseinek dátumai nincsenek véglegesen megállapítva, legfeljebb a Radvánszky-codexekben főnmaradtakat fogadhatjuk el időrendben írottaknak.

⁵⁾ »Losonczy Anna szívesen barátkozott és örömet nyelgett a derék Balassa fiával, . . . de sem szerelmi lángját, sem emésztő szenvedélyét

talán nem csalta is meg férjét tetteleg, de szerelmesen sóhajtozott Bálinttal; ¹⁾ vagy számító, hiu nő, a ki csak elegáns udvarlót látott Bálintban; ²⁾ vagy épen kaczer teremtés, a ki múlt szélyből fogadta Bálint hódolatát? ³⁾ A ki ennyi különféle módon próbál valamit magyarázni, az nem magyaráz semmit. És Bálint! Hiszszük magunk is, hogy egyetlen, igaz szerelme Anna volt; de — mint kétszáz évvel később költőtársa, Kisfaludy Sándor — ő sem idegenkedett a múlt szerelmi kalandoktól, s ha időnként elhalványodott lelkében kedvese emléke, szívesen keresett vigasztalást más kegyesnél. És mégis azt mondja róla a szerző: »Anna annyira elfoglalta szívét, különösen 1578 óta, annyira lekötötte, hogy abban más szerelmi láng föl nem lobbanhatott. A milyen erős és megható állandósága, ép olyan vonzó maga Bálint, a ki egész életét egy női szív meghódítására szentelte s azért mindent föláldozott. Bálint élete az Annaért tett áldozatok szakadatlan sora« ... (115. l.) Mennyi tévedés rövid pár sorban!

Ép ilyen homályos a sok fölvilágosító szó mellett is Balassa rövid házaseletének rajza. Meg próbálja magyarázni Balassának ezt a végzetes lépését, olyan okokkal, melyek elárulják, hogy a milyen ügyes a szerző a történet *tényeinek* ismertetésében, ép olyan tapogatózó, tájékozatlan az események pszichologiai rúgóinak felismerésében. Bálint és Dobó Krisztina frigjét először — szerintünk helyesen — anyagi érdekekkel magyarázza: »egyik fél sem keresett áldásra váró(?) lelki frigyet, csak anyagi érdekeik kielégítését«, majd eleinte még csak föltételelesen ezzel homlokegyenest ellenkező hypothesisist alkot: »talán arra is gondolt, hogy Várdayné, kit egy öreg férj oldalán töltött házasság csak érdekesebbé tett (de vajjon miért?), feledtetni fogja Annát s behegeszti szívének tíz esztendősebét«, végre meg egészen érzelmi motívumokat keres magyarázatúl: »azonkívül hevítette képzelmet, hogy unokatestvére lovagjául csap fel s izgatta lelkét a zsugori és erőszakos sógorral vívandó küzdelem is.« (124. l.) Egy lappal tovább

nem táplálta azzal, hogy bűnös viszonyt kezdett volna vele. A mint Bálint arra tért, hogy Annát bűnös szerelme lángjába borítsa, Anna azonnal elnyomta Bálint szenvedélyét.« 61. l.

¹⁾ »A régi emlékezetes napok és a szerelmes vágyak emléke fölámadt Anna lelkében is.« 94. l.

²⁾ »Ha addig bensőbb volt is viszonyuk, Anna vonzalmának hidegülnie kellett, mert a gavallér dalia helyére lépő könnyelmű gavallér az okos asszonyt már nem érdekelhette, mélyebben nem köthette le.« 117. l. Érdekes a további fejtegetés is!

³⁾ »Valószínű azonban, hogy Anna inkább kaczerkodott vele, mintsem komoly réménységet keltett benne föl.« 115. l.

ismét fölveszi a hypothesisek fonalát s három új mozzanatot talál a házasság magyarázatára. Magának a két évi házasságnak rövid, de többízben megkezdett rajzában is a legnagyobb tarkasággal olvadnak össze az ellentétes színek. Hol azt halljuk, hogy Bálintot már a lakodalomra szerelmének megtépett illúziója kísérte s még a mézes hetekben sem volt boldog (128—129. ll.), hol meg, hogy »Krisztina szerelme, hitvesi figyelme, ha nem is boldogsággal, de a meglegedésnek kedvesebb derűjével tudta körülvenni. S örömét a reménység megaranyozta, reményét a valóság beváltotta, s ez a valóság őt egy időre, de nagyon boldoggá tehetette.« (150. l.)

A lelki állapotok rajzának ezt a fogyatékságát, a tájékozatlanságot és kapkodást a pszichológiai elemzésekben, tartjuk a különben derék munka legnagyobb hibájának.

Az összegyűjtött anyag beosztása, elrendezése rávall a gondos íróra. Tervszerű, meggondolt az elbeszélés, Balassa életének különböző törekvései, pályájának eltérő irányai ügyesen vannak összekapcsolva, bár egy-két igen fontos mozzanat, pl. Anna személyiségének helyes történeti módszerrel való és minden ízében elfogadható megállapítása csak a jegyzetek között, nem pedig a szövegben kapott helyet. Csak azt szerettük volna, ha az elbeszélést és Balassa költészetének méltatását alkalmasabb módon állította volna egymás mellé. Vagy egészen külön kellett volna választania a kettőt, vagy próbálta volna meg — ez lett volna a fáradságosabb, de hálásabb út — a költeményeket kapcsolatba hozni a költő életével és úgy tárgyalni. Így azonban az utolsó könyvbe iktatva Balassa egész költészetét, belefoglalva az egészet és meg-megszakítva az egymás ellen törő rokonok épen nem épületes viszálkodásaival, megrontja a méltatás hatását. Annál inkább, mert sem az időrenddel, sem a műfaji felosztással nem törődik, úgy hogy vegyesen hallunk szót szerelmes és vallásos énekeiről, kedveseiről és a másoló íródeákról, erőszakoskodásairól és harczairól. Közben, igaz, hogy igen ügyesen, igyekszik megállapítani a versek időrendjét, és Sziládyval szemben, de már nem olyan meggyőzően, iparkodik bizonyítani, hogy a Coelia-dalokat nem Losonczy Annához írta a költő. Hatvan lapon keresztül elég változatosság! Nem értjük azonban, miért nem emlékezik meg e méltatás során arról a két renaissance-költőről, Marullusról és Angerianusról, kik nemcsak mintákat szolgáltattak Balassának, hanem vagy tizenöt költeményét többé-kevésbé az ő műveik nyomán írta. Annál kevésbé érthető ez, mert Szilády a maga pontos kiadásában mindvégig közli a két latin költő megfelelő költeményeit, s így Erdélyi Pálnak nem került

volna sok fáradságába Szilády összeállítása alapján megállapítani, mit vett át Balassa, s mennyi eredetiséggel dolgozta föl, a mit átvett. Az irodalomtörténetben kevésbé járatos laikus közönség kedvéért pedig, ha már megemlíti az Euryalus és Lucretia föltevést, kellett volna egy-két szót szólni róla, megemlíteni azokat az érveket, melyek valószínűtlenné teszik Szilády sejtését, hogy Aeneas Sylvius magyar feldolgozója, a pataki névtelen: Balassa Bálint.¹⁾

Érdekes az életrajz stílusa. Nem közönséges, száraz próza, a milyet manapság sokat írnak, hanem van benne lendület, élnékvés, törekvés a festőiségre. A mint az idézett pár mondat is bizonyítja, Erdélyi tudatosan törekszik arra, hogy — különösen a költői részleteknél — az előadás hangja hű tolmácsa legyen a tartalomnak. Szereti a színes jelzőket, a hangzatos fordulatokat. Néha azonban túlzásba csap, színei rikítók, fordulatai nagyhangúak lesznek, s a csillogó köntösbe üres frázisok szorulnak. Egy-egy népies kifejezés vagy tájzso (*András kifüröztötte Véghles várából, Bálinték nekivadultak, Balassa lírája magasan hejjáz kora fölött*), egy-egy keresett kép (mint pl. a sakkjátékból vett hosszú és hibás kép) csak úgy előkerül a munkában, mint olyan mondatok, melyek látszólagos szépségük mellett is vagy igen keveset, vagy éppen semmit sem mondanak

Bemutattuk a munkát hibáival és erényeivel együtt. A mit hibáztattunk, a pszichológiai fejtegetések gyöngeségét kivéve, mind kevésbé fontos jelenség, önmagában álló és nem elvi jelentőségű tévedés. Erényei: az anyagnak összegyűjtése, lelkiismeretes feldolgozása, egy-két vitás pont végérvényes eldöntése, s a könnyen folyó színes nyelv elfeledtetik velünk hibáit s Erdélyi munkáját az utóbbi esztendő egyik sikerültebb monographiájává avatják. Nagy kár, hogy névmutató nincs hozzá csatolva.

—R.

¹⁾ A szerző általában igen művelt olvasóköre számíthatott; úgy beszél a Dobó—Balassa-féle összeesküvéstről, mintha az olvasó is annyit tudna róla mint ő, és Kenderesiről meg sem említi, hogy ő volt a főjelentő, csak később; megemlíti a Paczóthokat és az angliai út legendáját, de nem mondja meg, hogy azok Bálint sógorai voltak s hogy a legenda Bálintnak arra az állítólagos angliai útjára vonatkozott, melyet Szilády (id. m. XXXVIII. l.) megczáfolt.

Michael Beheims Gedicht über den Woiwoden Wlad II. Drakul.
Mit historischen und kritischen Erläuterungen. Von Gregor C.
Conduratu. Bukarest, 1903. Eminescu kny. 8-r. 118, 2 l.

A czímben említett költeményt Beheimnek több más darabjával együtt én is tüzetesen fejtegettem *Beheim Mihály élete és művei a magyar történelem szempontjából* című értekezésemben, mely folyóiratunk 1902 évi folyamában jelent meg.¹⁾ Azóta az eddig ismeretlen költeményt, mely főként a szászoláh érintkezések történetére nézve fontos, *Schullerus Adolf* felszólítására, másolatomból, melyet Schullerus Heidelbergben újra összeolvastatott, rövid bevezetéssel közre is adtam az *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde* XXXII. kötetében (1903). A czímben idézett értekezés szerzője természetesen nem tudott dolgozatomról, a költeménynek tőlem származó közléséről pedig munkája kiadása idejében nem is tudhatott.

Conduratu könyve négy fejezetre oszlik. Az első fejezetben *Beheim* életét vázolja, leginkább Karajannak itt-ott már meghaladott biographiája nyomán. Beheimot szerzőnk pusztán a historikus szemével tekinti, és úgy látom, csak a tőle tárgyalt költeményt méltatta gondosabb figyelmére.²⁾ Így természetes, hogy költői működésével és a helylyel, mely az irodalomtörténetben megilleti, nincs kellőképen tisztában.

De könyve második fejezetének is, melyben a *Drakul*-ról szóló költemény forrásával és történeti hitelességével foglalkozik, javára válhatott volna *Beheim* többi, históriai tárgyú költeményének tüzetesebb tanulmányozása. Költőnk egész határozottsággal mondja (82. str.), hogy a vajda kegyetlenkedéseiről egy *Jakab* nevű szerzetestől értesült, a ki egy oláh kolostorban élt, mely *Drakul* székhelyének közelében volt, és a ki épen a vajda üldözése elől menekült Bécsujhelybe, a hol *Beheim* sűrűn érintkezett vele. Beheim költeményén kívül van még több egykorú följegyzésünk³⁾ és számos, egynehány évvel később megjelent ujságlapunk, melyek Beheim költeményével feltűnően, sokszor szösz szerint egyeznek. Ebből az egyezésből szerzőnk azt követ-

¹⁾ *Századok*, 1902. Hat közl. 21, 131, 215, 347, 444, 528. II.

²⁾ Így bizonyos, hogy Beheimnek a bécsiekről szóló krónikáját — legalább egészében — nem olvasta át. Mäskülönben bizonyosan felhívta volna a figyelmet a krónika egy helyére, a hol *Drakul*ról történik emlékezés. A krónika ezen része kétségtelenül még a vajda elfogatása előtt íratott, és így támogatni látszik azt az álláspontot, melyet szerzőnk *Beheim* költeményének forrása tekintetében elfoglal.

³⁾ Köztük Ebendorfer Tamásé a *Chronica Regum Romanorum* VII. könyvében, a mely — úgy látszik — elkerülte a különben körültekintő szerző figyelmét.

kezteti, hogy Beheimnak is ilyen följegyzés szolgált forrásul, mely azonban nem származik a szerzetestől, a kitől a költő csak egy episoról értesült, és pedig arról, melyben a szerzetes maga is szerepel. Ez a következtetés azonban semmiesetre sem logikus. Magam is valószínűnek tartom, hogy Beheim egy följegyzést használt költeménye szerzésénél,¹⁾ — innen a szószerinti egyezések, — de ez a följegyzés a szerzetestől származik, a ki élőszóval kibővítette és megelevenítette a tudósítás száraz tételeit. Nincs ugyanis — mint többi históriás éneke is bizonyítja — semmi okunk Beheim határozott kijelentésében kételkednünk; másrészt csak így magyarázható költőnknek valamennyi más tudósításnál bővebb és részletesebb előadása. Különben pedig semmi sem természetesebb, mint hogy az első följegyzést a szerzetesnek tulajdonítsuk, a kinél jobban alig lehetett valaki értesülve, és a kinél bizonyára nemcsak költőnk tudakozódott a már régebben elhírhedt vajda viselt dolgairól.²⁾ Nincs terem, hogy a kérdésnek minden részletét megvitassam, mely azért fontos, mert a költemény hitelességére nézve nem közömbös, hogy ismerjük-e forrását személy és név szerint, vagy sem. Csak röviden rá akarok mutatni, hogy szerzőnk miért nem jut arra a következtetésre, mely a legtermészetesebb. Azt írja: »Wie es scheint, hat Bruder Jakob, *der aus Serbien kam*, persönlich Gelegenheit gehabt, einige der Unthaten des walachischen Woiwoden kennen zu lernen.« (18. l.) Nyilvánvaló, hogy a szerző itt Beheimot teljesen félreértette, a ki szerint *Drakul*, és nem a szerzetes jött Szerbiából. A szerzetes *Gorrion*-ból, egy kolostorból, mely *Drakul* székhelyének közelében, tehát Oláhországban volt, jött Bécsujhelybe a császár udvarába.³⁾ *Gorrion*-t szerzőnk sem tudja meghatározni.⁴⁾

A költemény teljes szövegének közlése után következik a könyv legfontosabb és legértékesebb fejezete, mely a törté-

¹⁾ Olv. az *Archiv* id. köt. 9. l.

²⁾ Olv. a folyóiratunkban megjelent értekezésemet. *Különnyomat*, 101. l. 5. jegyz. Hogy a szerzetes német származású volt, magam is emlitem dolgozatomban. Sőt elfogadható az is, hogy erdélyi szász volt, a kit első sorban az erdélyi dolgok érdekeltek és a ki Erdély geographiai viszonyai-
ban teljesen otthonos volt.

³⁾ Der trakol in die walachei — geritten kam auss der siruei,
da het er auch lan morden.

Pei seinem gress nit uerr da uon — ain kloster stund, hiess gorrion,
das war barfueser orden.

Ain uirtail ainer meile — pegegent im der selb gardian
selb drit mit seinen munchen gan stb. (köztük Jakab szerzetes is) 69. str.

⁴⁾ Nem azonos-e a szerzőtől más összefüggésben (66. l. jegyz.) említett *Govora* kolostorral?

neti jegyzeteket és magyarázatokat tartalmazza, melyeket a szerző *Beheim* költeményéhez fűz. Magyarul nem tud¹⁾ és így fel sem használja az ide vonatkozó magyar nyelvű irodalmat. De jól ismeri a román kutatásokat, és a mi legfontosabb, bőven merít a Brassó-városi levéltár szláv és latin nyelvű oklevél-kincséből. Ily módon abban a helyzetben van, hogy *Beheim* tudósításának szélesebb és biztosabb történeti háttérrel adhat, mint én tehettem, úgy hogy az én fejtegetéseimet nem egy tekintetben egészíti és bővíti ki. Ez a fejezet nemcsak Oláhország belső állapotának ismeretéhez, hanem a magyar-oláh érintkezések történetéhez is nyújt becses adalékokat. Talán ugyanilyeneket lehetne a szerző egy másik munkájában találni: *Beziehungen zwischen den rumänischen Fürstentümern und dem Königreiche Ungarn bis zum Jahre 1526.*²⁾ mely azonban — úgy látszik — román nyelven jelent meg. Hogy a szerző fejtegetései itt-ott határozatlanok és homályosak, ezt jórészt a kérdések bonyolódottsága okozza, melyek, hogy egészen megvilágosodjanak, még sok eredményes kutatást és szerencsés kombinációt kívánnak. De növeli a zavart az is, hogy szerzőnk jegyzetei nem simulnak eléggé a megmagyarázandó és fölfejtendő szöveghez. Némely részére alig vet ügyet, pedig fontos eseményeket mond el; máskor oly messze kitéréseket tesz, hogy szinte megfélelkezőnk könyve tárgyáról, *Beheim* költeményéről. Észrevételeket csak apró részletekhez tudnék fűzni s ezért csupán egy pontot akarok kiemelni. A szerző, a ki román létére még sem tagadhatja meg egészen jóindulatát a szörnyeteg vajdától, *Beheim* tudósításában és a többi följegyzésben politikai célzatosságot lát. Azt hiszem, jogtalanul. Túlzások, tekintve a szerzetes viszonyát Drakulhoz, bizonyára előfordulnak, de irányzatos hamisításokra nem volt semmi ok. Az érdeklődést a politikailag teljesen távol álló német közönségnél semmi más, csak az örületig fokozott vadság és embertelenség keltette, mely — bár iszonyatos — nem volt minden szellemesség és eredetiség nélkül. Anekdóták aligha vannak *Beheim* elbeszélésében és a többi tudósításban, jóllehet nem egy epizod ment át a későbbi anekdota-gyűjteményekbe.³⁾ A szerző ily módon nem egy vonást mellőzött, a mi hozzá tartozik *Drakul* jellemének és udvara rajzának teljességéhez.

¹⁾ »Wir wissen nicht, wer dieser *Vitéz János* — denn der Name ist ungarisch — war, auf den *Drakul* so viel Vertrauen setzte.« 65. l. 3. jegyz.

²⁾ Megjelent 1897-ben.

³⁾ L. pl. *Accerra philologica*, P. Laumberggtől. Frankfurt és Lipcse, 1667. VI. száz. 11. db.

Függelékül a szerző egy szent-galleni kéziratot bejegyzést és három újságlapot nyomtatott le. Az előbbi a lambachi bejegyzéssel, az utóbbiak az alnémet nyomtatványnyal egészen azonos tartalmúak. Mindkettő közölve van már az *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde* XXVII. kötetében. Történeti becsük nincs, csak bibliographiai szempontból érdekesek.

BLEYER JAKAB.

Mazzini. By *Bolton King.* London, 1902. Kis 8-r. XXIV, 380 l. Több arcképpel és képmelléklettel.

Mazzini Józsefnek ezen életrajza a *Temple Biographies*-féle sorozatban jelent meg Dugald Macfadyen kiadásában. Csinos munka s elég vonzóan van megírva.

A szerző természetesen érinti azon viszonyt is, mely Mazzini és Kossuth közt állott fen az ötvenes években, és fölleveníti azon híres *manifesto* emlékét, mely miatt a két férfiú közt rövid időre hírlapi vita támadt.

Az ötvenes évek elején a milánói munkások közt egy titkos forradalmi egyesület létezett, melynek tagjai fölkeresték Mazzinit, hogy őket tanácsával és befolyásával támogassa a tervezett fölkelés ügyében. Az életíró szerint Mazzini eleinte tétovázott, óvatosságra intette a munkásokat s azt tanácsolta nekik, hogy alkalmasabb időre halasszák a forradalmat; de időközben az osztrákok szokott kegyetlenségükkel irgalmatlanul kivégeztek néhány összeesküvőt Mantuában, s ez annyira elkeserítette a milánói elégületleneket, hogy kereken tudtára adták Mazzininak, hogy fel fognak lizadni, akár segíti őket, akár nem. Mazzini nem értett teljesen egyet elhatározásukkal, de sokkal nagylelkűbb volt és türelmetlenkedőbb, semhogy megtagadhatta volna közreműködését, s ezért megtett mindent, a mit tehetett érdekükben. Gondoskodott anyagi és erkölcsi támogatásukról, s 1852 végén álruhában Svájcba ment, hogy ott befejezze az előkészületeket. A fölkelés a következő év farsangjára, február 6-ra volt kitűzve. Mazzini elment Chias-soba, hogy közel legyen a cselekvés színteréhez. A kitűzött nap elérkezett, a forradalom Milanóban kiütött, de csütörtököt mondott. Az osztrákok csakhamar elfojtották a mozgalmat s rendes szokásuk szerint véres bosszút álltak a szerencsétlen munkásokon; — de ezzel hathatósan elősegítették az olasz szabadság és egyesülés ügyét.

Az angol lapok közölték a milánói eseményeket, s több lap, mint pl. a *Times*, a milánói levél végén kinyomatta Kossuth egy manifestumának angol fordítását is, melyet állí-

tólag az Olaszországban szolgáló magyar ezredek katonáihoz intézett, fölszólítván őket, hogy ne lőjjenek az olasz fölkelőkre, kik szabadságuk visszavívására ragadtak fegyvert az őket elnyomó osztrák zsarnok ellen. Másnap azután a *Times* egy külön vezércikkben gyalázta Kossuth Lajost és szemére vetette a többi közt azt is, hogy kényelmes és biztos helyről uszítja a szerencsétlen milánói munkásokat és magyar bakákat, a helyett, hogy elmenne a veszedelem színhelyére személyesen. Miután a fölkelés dugába dőlt, Kossuth teljes biztosságban tovább éli világát londoni magányában, míg szerencsétlen áldozatai elvéreznek az utcái harczban vagy a bakó keze alatt.

Ez a vezércikk a *Times* február 10-iki számában jelent meg. Kossuth ez időben London egyik előkelő utcájában, a Kensington Park Terrace 11. számú házában lakott és mélyen hallgatott, ámbár az angol közvélemény, különösen a tory-pártiak (a conservatívek) igen fel voltak háborodva az eset miatt, s már arról volt szó, hogy kiűzzék Angliából a politikai menekülteket, a lengyel, magyar, olasz, német stb. »hazafiakat.«

Végre Mayne Reid kapitány, az ifjusági iratairól jól ismert író, szólalt föl Kossuth védelmére. Írt a *Times*-nak, de ez visszautasította levelét és egyszerűen azt közölte olvasóival, hogy kapott ilyen levelet, de »egy Mayne Reid« szavára nem vonja vissza előbbi állításait.

A kapitány tehát elküldötte levele másolatát a magyar barát *Daily News*-nak, mely azt február 18-iki számában egész terjedelmében közölte, de oly kijelentéssel, hogy Kossuthnak manifestumát annak idején oly úri emberektől kapta, a kik Mazzininak és Kossuthnak jól ismert barátai, s a manifestummal együtt jött Mazzini proclamatiójának egy példánya is a milánói posta bélyegével.

A levélben Mayne Reid kapitány kereken kijelentette, hogy Kossuth proclamatiója merő koholmány.

Kossuth erre meleghangú levélben köszönte meg a kapitánynak, hogy védelmére kelt. Elmondja, hogy hallgatnia kellett eddig, mert nem akarta, hogy fölszólalásával ártson az olasz szabadság barátainak. Ha fölszólalt volna, az osztrákok mohón kaptak volna rajta és kinyomatták volna fölszólalását és kárörömmel ujjongtak volna a magyar és olasz hazafiak közt kitört viszálykodáson. Elmondja továbbá, hogy 1851 október hava óta Angliában tartózkodik, s a mióta angol földön él, semmiféle manifestumot nem küldött az Olaszországban szolgáló magyar ezredekhez, — bocsánat, majdnem elfelejtette — egyet kivéve, melyet közöl a kapitánynyal és melyet a lap ki

is nyomatott. Ez február 15-ről, tehát kilencz nappal a milánói vérnapi után kelt, s Kossuth inti benne a magyar bakákat és cserepárokat — mert hiszen igen sok magyar fiu német bugyogóban szolgálta a császárt — hogy ne hallgassanak idegen bujtogatókra, hanem maradjanak nyugodtan. Akkor a mikor neki szüksége lesz segítségökre, nem a távolból fogja biztatgatni őket, hanem eljön közéjük és maga fogja őket a szabadság elnyomói ellen vezetni.

Még más valamire is emlékezett Kossuth; arra t. i. hogy fogságából Kiutahiából, igaz, küldött valami manifestum-félét az osztrák hadseregben szolgáló magyar katonákhoz; meglehet, hogy az abban foglalt dolgokból férczeltek össze (patched up) valamit, s a hely és dátum megváltoztatásával mint az ő kiáltványát tálalták föl azt a jelen alkalommal a kudarcz felelős szerzői.

Mazzini erre a *Daily News* márczius 2-iki számában felelt egy levéllel, melyben elmondja, hogy megvan nála Kossuth Lajos kiáltványának eredetije, melyet még Kiutahiában fogalmazott s elküldött neki (Mazzininak), hogy azt adandó kedvező alkalommal fölhasználhassa. Kossuth nem kötötte őt sem helyhez, sem időhöz, hanem teljesen az ő discretiójára bízta, miképen, hol és mikor használja fel a proclamatiót. Mazzini átadta annak másolatát olasz barátainak, kik megváltoztatták talán a dátumot, egy olasz városból keltezték a kiáltványt s egyet-mást igazítottak is rajta és megmásoltak benne, hogy a körülmények kívánalmaihoz alkalmazzák. De — teszi hozzá az olasz hazafi — ilyen apróságok dolgában forradalmárok nem lehetnek szőrszálhasogatók.

E levélre Kossuth ugyanazon lap márcz. 4-iki számában felelt s közölt az eredeti szövegben tett egypár apró változtatást, a mit a forradalmárok erkölcsi szabályai megengedtek. Kossuth becsületére legyen mondva, hogy a változtatások és kihagyások igen lényegesek voltak és teljesen más színben tűntetik föl az ő — mint látjuk, nem teljesen sajátakarattí — szereplését a milánói kudarczban. Mert jóllehet az említett kiutahiai kiáltványban fölszólította a magyar katonákat, hogy ne segítsék az osztrákot, de egyszersmind óvatosságra intette őket, nehogy elhamarkodásukkal több kárt okozzanak, mint hasznot a szabadság ügyének. Mindezt azonban Mazzini barátainak boszorkány konyháján kitörülték, megmásították és így lett belőle az a »hű bele Balázs, lovat ad az Isten«-féle proclamatió, melyet a *Times* közölt.

Mazzini egyébiránt olasz barátaiival sem bánt különben, s ezért például Cesare Agostino is kénytelen volt fölszólalni

a Daily News febr. 17-iki számában, és desavouálni azt a proclamatiót, melyet állítólag az olasz nemzeti bizottság intézett az olaszokhoz.

A Kossuth és Mazzini közötti szakadás azonban nem sokáig tartott, mert csakhamar együtt látjuk őket ismét a londoni amerikai consul, Sanders asztalánál, más európai forradalmárokkal conclaveban.¹⁾ Angol szerzünk egy amerikai barátja azonban hasztalanul kutatott az Egyesült Államok nemzeti levéltárában a Kossuth-Mazzini-Sanders-féle pactum hivatalos nyomai után.

KROFF LAJOS.

Hortobágyi apátságaink. Egyháztörténelmi tanulmány. Irta Végh Kálmán Máttyás. Eger, 1903. Érseki lyceumi kny. Kis 8-r. 74. l.

Pázmány Péter óta már többen vitatták azt a kérdést: hol feküdt a *zámi* apátság? Jó ideig az volt a nézet, hogy Veszprém vármegyében, mert a kérdéses helyet azonosították a *námi* apátsággal. Fuxhoffer és Czinár szintén ehhez a nézethez hajoltak. A véletlen segítséget nyújtott a kérdés eldöntésére. A Magyar Történelmi Társulat 1871 évi vidéki kirándulása alkalmával Foltin János két oklevelet talált a leleszi levéltárban. Ezeknek tartalmából kitűnt, hogy a *zámi* apátság Szabolcs vármegye területén keresendő.

Ez adott okot és alkalmat arra, hogy Bunyitay Vincze *Ismeretlen apátságok* című munkájában foglalkozzék mind a *zámi*, mind a még kevésbé ismert *ohati* apátság történetével.²⁾ A történelmi és földrajzi adatokat még behatóbban dolgozta fel Balássy Ferencz 1880-ban a M. Tud. Akadémiában felolvasott értekezésében³⁾ s kimutatta, hogy e két apátság ott keresendő a Hortobágyon.

Balics Lajos egyháztörténelmi művének hatása alatt ismét vita tárgyává lett a *zámi* és *ohati* apátságok hol fekvésének kérdése.

Az ároktői plebánus, Végh Kálmán Máttyás, az előttünk fekvő füzetben azt állítja, hogy nemcsak az említett két apátság, hanem még négy más apátság is volt a Hortobágyon. Nézete szerint az anyaegyház a *zátyi* apátság. Az itt letelepedett szerzetesek vetették meg alapját a többinek. A szerző fejtegetéseinek eredménye az, hogy a *zámi* apátság helye a mai *Zám-*

¹⁾ V. ö. *Nicomede Bianchi*: Vicende del Mazzinianismo. Savona, 1854. 85. l.

²⁾ Ismertetését olv. *Századok*, 1880. 342. l.

³⁾ A *zámi* és *ohati* apátságok. *Ism. Századok*, 1881. 704. l.

telek, alapítója az Ákos nemzetség; szerzetesei előbb benczések, majd cisterciták. Az *ohati* apátság Telekháza mellett, Csege határában, a mai *Nagymajor* tanya helyén feküdt. Nézete szerint a Hortobágyon volt még a *fejérszentmargitai* apátság is, melyről Fuxhoffer és Czinár azt írják, hogy Szepes megyében keresendő. Alapítóját nem ismeri. Ugy véli, eredetileg benczések, majd a tatárjárás után a János-lovagok bírták. A *drassai* prépostság helyét szintén elvitatja a szepesi egyházmegyétől s azt állítja, hogy ma *Papegyháza* van a helyén és a *drózi* prépostság azonos vele. Itt csak benczések működtek. Ároktőn volt a *tanaji* apátság. Erről ennél többet eddig még nem jegyezhetett föl.

Nem teszszük kritika tárgyává mindazt, a mire Végh Kálmán Mátyás állításait alapítja. Nem szólunk földrajzi következtetéseiről, melyeket összeköttetésbe hoz a nép ajkáról ellesett hagyományokkal, sem etymologiai fejtegetéseiről; legyen elég csupán azt feljegyeznünk, hogyan határozza meg a *zámi* és *ohati* apátságok fekvését.

Az előbbi az Arkus folyó mellett egy emelkedett dombon keresi. Elismeri, hogy a talált romok helyén czélszerű lett volna előbb ásatni, mindamellett mégis megadja mértékszerű leírását a templomnak. Kár, hogy Ároktő plebánusa nem fordult ez ügyben Szabolcs vármegyéhez és az ottani Múzeum-egylet-hez, hogy állításainak biztosabb alapot építhetett volna.

Az *ohati* apátság helyére úgy akadt rá, hogy a nagymajori tanyán levő kastély pinczéje emlékeztette czélszerű beosztásával a középkori szerzetesházakra. Tudva azt, hogy a mai épületet Vay generális (hogy melyik, azt nem mondja) átalakította, czélszerű lenne levéltári kutatásokat eszközölni, a miből talán világosság derülne ez épület multjára.

Hangoztatjuk azonban, hogy kifogásaink mellett is a szerző szándéka dicséretet érdemel. Vajha minden falusi lelkész felkutatná és megírná plebániája történetét. Kár volt, hogy a keresztyénség kilencszázados jubileuma alkalmából nem indítottak többen ez irányban mozgalmat.

—1 —s.

A pécsi dominikánus-ház története. Irta Németh Béla. Pécs, 1903. Taizs József kny. Nagy 8-r. VI, 70 l. Egy képmelléklettel s a szövegbe nyomott képekkel.

Városaink kiválóbb épületeinek történetével eddig még keveset foglalkoztak. S hogy e téren is mutathassunk fel eredményt, részlet-monographiákkal kell kezdenünk. Meg kell írni

egyes érdekesebb épületek tüzetes történetét. Az országos, városi, megyei, püspöki, káptalani levéltárak, a számadáskönyvek, a czéhek följegyzései nyújtanak majd adatokat a török hódoltság utáni időkre. Nagy anyag ez, melyből merítve, szélesebb alapon rajzolhatják meg történetíróink az egyes városok kialakulását, fejlődését.

Különösen a XV. és XVI-ik század szellemi központjai, leginkább a püspöki székhelyek kínálkoznak alkalmas tárgyúl ily irányú tanulmányokra. De sok főúri család is megirathatná városi épületei, sőt falusi kastélyai történetét is.

Hogy miként? arra példát adott dr. Johan Béla, mikor a pécsi Király-utczában lévő háza történetét megíratta.

A feladatot az összes hozzáférhető levéltári anyag felhasználásával sikeresen oldotta meg *Németh Béla*, a pécsi *dominikánus-ház* történetében.

Utal IX. Gergely pápának 1238-ban a pécsi dominikánusok priorjához intézett levelére, elmondja az ottani szerzetesrendek letelepedését, ismerteti Radanay püspök és a dominikánusok összeköttetését, tárgyalja a rend háza és telke miatt folyt pert, szól a templom építéséről, a temetőről, a rend gazdálkodásáról (malom, bormérés), majd a XVIII-ik századbeli mendicációról, a rend örökléseiről, az újabb templomépítésről, a szerzet feloszlataásáról, s végül az épületek további sorsát beszéli el.

Ebből is megítélhető, hogy többet ad, mint a mennyit a füzet címe ígér. És el kell ismernünk, hogy a szerző — bár a források tüzetes megemlítése nélkül, a nagy közönség számára írt — sohasem tér el a történeti alaptól és színvonalától. A szélesebb meder csak előnyére válik. Dicséretes példát ad reá, hogyan kell egy ház története körül az eseményeket csoportosítani, s az ilyen műveknek olvasó közönséget teremteni.

—1—s.

Alfred Hoffmann: Kaiser Friedrichs III Beziehungen zu Ungarn in den Jahren 1464—1477. — Ennek a munkának második, 1470—1474-ig terjedő része a glogau-i kath. gymnasium 1900/901 évi Értesítőjében jelent meg. Ebben a részben a császár és Kázmér lengyel király összeköttetéseit s Mátyás királynak Frigyes ellen indított háborúja előzményeit tárgyalja a szerző. (DLZ.)

Hanns Schlitter: Geheime Korrespondenz Josefs II mit seinem Minister in den österreichischen Niederlanden Ferdinand Grafen Trauttmansdorff, 1787—1789. Wien, 1902. Adolf Holzhausen. 8-r. XXXIX, 827 l. — Schlitter, bécsi cs. és kir. állami

levéltárnok, ki mint II. József uralkodása történetének egyik legbuzgóbb kutatója ismeretes, ebben a kiadványban mintegy előmunkálatot készített *Die Regierung Josefs II in den österreichischen Niederlanden* cz. műve második kötetéhez. A közölt anyag egy részét: József leveleit a Trauttmansdorff-levéltárból. más részét: Trauttmansdorff leveleit a cs. és kir. áll. levéltárból vette; ezenkívül még más forrásokból is gyarapította könyve becses anyagát. (DLZ.)

Pietro Orsi: Das moderne Italien. Geschichte der letzten 150 Jahre bis zum Ende des neunzehnten Jahrhunderts. Uebersetzt von *F. Goetz*. Leipzig, 1902. B. G. Teubner. 8-r. X, 380 l. — Tudományos alapon, a nyomtatásban megjelent anyag teljes felhasználásával tárgyalja Olaszország történetét a lefolyt másfél század alatt. Az utolsó fejezetben beszámol a tudomány és irodalom fejlődéséről is. A szerző ügyesen szövi előadásába a politikai szempontból kiválóbb irodalmi termékek, parlamenti beszédek érdekes kivonatait. Felfogása tárgyilagos, s Mazzini, Cavour, Garibaldi, Crispi stb. politikai eszméit és törekvéseit egyaránt igazságosan igyekszik megítélni. (DLZ.)

Max Lenz: Geschichte Bismarcks. Leipzig, 1902. Duncker u. Humblot. 8-r. 455 l. — Lenz, a berlini egyetemen az újkori történelem tanára, a müncheni Akadémia történettudományi bizottságának megbízásából írta e művét az *Allgemeine deutsche Biographie* első pótkötete számára. A mű tömör rajzát adja hőse életének és szereplésének. Kitűnő mintája a történeti életrajznak. (DLZ.)

Wilhelm Köhl: Die deutschen Sprachinseln in Südungarn und Slavonien. Innsbruck, 1902. 8-r. XI, 100 l. — A bácskai és bánáti németek utódai azon bevándorolt családoknak, melyeket III. Károly, Mária Terézia és II. József alatt Németországból s Ausztria német tartományaiból hoztak a török hódoltság után pusztán maradt délmagyarországi vidékekre. Bácskából és a Bánáttól költöztek azután németek Szlavóniába is. A bevándorlás nyomán részben Elsassból, a Rajna mellékéről, Badenből, Württembergből és Bajorországból történt. A szerző ezen tartományok népeinek típusát, nyelvjárását, családi neveit, szokásait tanulmányozván, azt találta, hogy köztük s a délmagyarországi és szlavóniai németek közt semmi lényeges különbség nincsen. (DLZ.)

T Á R C Z A.

ADALÉK

EGY MAGYARORSZÁGI TUDÓS TÁRSASÁGNAK 1770 ÉVI TERVEZETÉHEZ.

Az Országos Levéltár magyar udvari kancelláriai osztályában van egy értékes gyűjtemény, mely *Hungarica Palffyana* nevet visel. E gyűjteménynek egyik száma, *fasc. 18. nr. 29.* jelzéssel, már Horváth Mihálynak s utána Toldy Ferencznek figyelmét is felköltötte. Tartalma: 1. egy 122 oldalra terjedő német nyelvű előterjesztés ismeretlen szerző tollából, ezzel a címmel: »Allerunterthänigster unvorgreiflichster Vortrag, zu Errichtung einer Academie oder Gelehrten Gesellschaft zu Pressburg in Hungarn« (Legalázatosabb és legigénytelenebb előterjesztés egy Magyarországon, Pozsonyban felállítandó Akadémia vagy Tudós Társaság ügyében); 2. egy 47 oldalra terjedő melléklet, mely 50 szakaszban tartalmazza a tervezett tudós társaság alapszabályait (Regeln oder Statuten für die zu Pressburg in Hungarn aufzurichtende Academie oder Gelehrten Gesellschaft); 3. egy 1771 márczius 26-iki keletjelzéssel ellátott, 4 oldalra terjedő hivatalos fogalmazvány, az Anonymus javaslata felől, szintén ismeretlen szerzőtől.

Az egész tárgyalás anyagát részletesen ismertette *Toldy Ferencz* »Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt« című értekezésében (Összegyűjtött munkák, VII. 369—394. ll.), s ugyanő a fent 1. számmal jelölt előterjesztés bevezetésének eredeti német szövegét ki is adta az újabb *Adalékok*-ban. (Pest. 1871. Toldalék a 78—124. lapok után.) Ennélfogva e helyen magára a tárgyra nem térek vissza. Az egész emlékiratnak és mellékleteinek szerzőségére nézve azonban egy conjecturát kockáztatok.

Maga Toldy Ferencz egy jegyzetben három név körül találgat: egyik Kollár Ádám, a másik Tersztyánszky Dániel, a harmadik I. gr. Teleki József; de hozzáteszi, hogy a szerzőt »még sejteni sem bírja.«

Kollár Ádám vagy I. gr. Teleki József szerzőségét magam is kizártnak tartom a Toldy említette okoknál fogva s a kor tanulmányából merített általános benyomásaim alapján. Ellenben valószínűnek tartom, hogy a tervet és előterjesztést Tersztyánszky Dániel, a *Ratio Educationis* társszerzője készítette. Ezt a feltevést, melyre szigorú történeti bizonyítékom nincsen, a következő érvelésre alapítom:

1. Az Anonymus oly tudós társaságot tervez, mely Magyarországnak nemcsak katolikus, hanem protestáns tudósait is magába fogadná. Kitűnik ez magából az emlékiratból, úgyszintén a róla írt hivatalos véleményből, melynek írója az »akatholikusok« fölvételét szerfölött aggodalmasnak véli, mert hiszen ezek többnyire külföldi akadémiákon és főiskolákon tanulnak, s onnan »freigeisterey«-val eltelve jönnek haza. A protestánsok bevonásának ez az alapelvül kitézése arra enged következtetni, hogy az emlékiratnak a titok leplebe burkolózó szerzője maga is protestáns volt. Mivel pedig Marczali Henriknek nagyon valószínű feltevése szerint (*Századok*, 1903. 169. l.) Tersztyánszky az emlékirat keletkezésének idejében (1770) még lutheránus volt, közel áll az a gondolat, hogy e munkálatnak ő a szerzője, a ki — mint más helyen kimutattam ¹⁾ — mind nagy és sokoldalú tudományánál, mind külföldi tapasztalatainál fogva ily terv megfogalmazására teljes mértékben hivatott volt.

2. A szóban levő kérdés vizsgálatában nemcsak az 1770-ik évre kell szorítkozni, — hanem az ezen évet követő eseményeket is tekintetbe kell venni. S erre nézve különösen *egy* adat érdemel figyelmet, mely Wallaszkynál olvasható (*Conspectus Reipubl. Litt.* 404. l.), s a mely, ezen tárggyal kapcsolatban, nyilván nem jutott Toldynak eszébe. Wallaszky, a magyar tudós társaságok különböző terveit és alakulásait ismertetve, időrendben említ egy társaságot 1771-ből: »Secunda (societas erudita) constituta fuit an. 1771, fine in primis eo, ut quae naturalem, geographicum ac topographicum Hungariae spectant habitum, explicarent, et nummis, inscriptionibus, diplomatibus et id genus MSS. etc. historiam patriam augerent, illustrarent. Sodalitatem conflaverat et regebat Daniel Trsztyánszky, vir doctissimus, ad Augustam tum Aulam Agens, denique ad Excelsam Cameram Regiam Budensem consiliarius spectabilis. Inter sodales numerabantur Stephanus Weszprémi medicus Debreziniensis, Carolus Theophilus Windisch, Joannes Seivert, Andreas Jonas Czirbesz V. D. Minister Igloviensis in Scepusio, collectionis in primis nummariae et notitiae eiusdem ditissimus, Michaël et

¹⁾ A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, II. köt. 250 és köv. ll.

Samuel Klein pater et filius, Christianus ab Hortis, viri clarissimi. Edebant illi foetus suos Viennae inscriptos: *Kaiserlich-Königliche Privilegirte Anzeigen*, quorum, ab anno 1771—76, Viennae VI. spissi prodierunt in 4 Tomuli. Sed Trsztýánszky locum et munus mutante, institutum anno 1776 ex integro evanuit.«

Wallaszkynak ez a becses adata mutatja, hogy itt szó van hazai íróknak és tudósoknak szövetségéről, tudományos folyóirat kiadása céljából. Ha mármost észben tartjuk azt, hogy a Magyarországi Tudós Társaságot tervező emlékirat 1770-ben, a reá vonatkozó kedvezőtlen vélemény pedig 1771 elején (márczius 26-án) kelt, s ha e két adattal összevetjük Wallaszky értesítését, mely szerint ama társaság, melynek mozzatója és lelke Tersztýánszky volt, az 1771 évben létesült, közel áll az a feltevés, hogy a kettő közt, a tervbe vett Akadémia és a létesült tudós szövetkezet között valami oki kapcsolat állhatott fen; nem ugyan oly értelemben, mintha emez megtestesülése lett volna amannak (hiszen emez szűkebb, amaz tágabb körű; emez csak Magyarországra, amaz mind a két monarchiára vonatkozott), hanem akként, hogy miután előrelátható volt, hogy a nagykeretű, négy osztályt magában foglaló pozsonyi Akadémia a legfelsőbb körök ellenzésén hajótörést fog szenvedni, a lelkes Tersztýánszky más alakban igyekezett az ország tudósait maga köré gyűjteni. Ezt a feltevést, nevezetesen az érintett oki kapcsolatot támogatja a Wallaszkynál közölt munkatársak névsora is: egytől-egyig protestáns, egynek (Weszpréminek) kivételével lutheránus férfiak. (V. ö. id. művem II. köt. 267 és köv. ll.)

3. A Tersztýánszky szerzősége mellett szól az a körülmény is, hogy az emlékirat szerzője Pozsonyt ajánlja székhelyül, s egészen biztos helyrajzi ismerettel meg is nevezi a tudós társaság számára megvásárlandó és átalakítandó házat. Ismeretes dolog, hogy Tersztýánszky a pozsonyi ág. hitv. ev. lyceumban vetette meg tudományos képzettségének széles alapját, ott kötötte meg egész életére kiható tudományos érdekű barátságait; később is Pozsonyba vágyott s a Pozsony közvetlen közelében levő récei curiát kapta adományul a királynétól, a ki ily módon hálálta meg a tudós férfinak a hazai tanügy körül szerzett érdemeit.

4. Az emlékiratnak még egy helye van, mely feltevésemet igazolni látszik. Szerzője ugyanis a leendő tudós társaság egyik osztályát országos tanügyi véleményező és felügyelő testületnek tervezi. Ez osztálynak hatásköre »erstreckt sich von der ersten Erziehung an bis auf die höchsten Wissenschaften, und begreift somit alle Schul- und Universitätsanstalten, ohne jedoch dahin abzuzielen, dass die in Hungarn heutigen Tages sich vorfindende Schulen und Universitäten der Direction dieser Akademie unterzogen seyn sollen, sondern sie wird nur auf obige Schulen und

Universitäten die Ober- und Mitaufsicht führen, alles beurtheilen, und was einer Verbesserung bedürftig wäre, beobachten« . . . A hazai tanügy *országos* felügyeletének és szakszerű gondozásának elve (egy vallásfelekezeti különbség nélkül szervezett tudós társasággal kapcsolatosan) az 1770-ik év körül alig tulajdonítható a Bécsben élő magyarok között másnak, mint a tanügyi kérdésekben járatos Tersztyánszkyknak, néhány évvel később a *Ratio Educationis* főmunkatársának. (Ürményi ekkor még ítélőmester volt, s csak 1774-ben lett a kancellária tanügyi referense.) A külföldi hasonló irányú törekvéseket is jól ismerhette Tersztyánszky. Ilyen volt tudvalevőleg a XVIII-ik század elején Leibniz terve, mely szerint az oktatás felvirágoztatásának gondja a berlini tudományos Akadémiát illette volna; ilyenféle a Basedowé, a ki épen 1770-ben, tehát az emlékirat benyújtásának évében hirdette *Methodenbnch*-jában egy paedagogiai kormánytestület (Educations-Conseil) felállításának szükségességét.

A mi Toldy Ferencznek azon egyetlen érvét illeti, hogy az emlékirat nyelve és Tersztyánszkyknak, mint a *Privilegirte Anzeigen* szerkesztőjének németisége közt oly különbség volna, melynél fogva ő (Toldy) nem bátorodik e férfiúnak tulajdonítani a szerzőséget, erre a különben is csak odavetett és bizonyítékokkal fel nem szerelt ellenvetésre azt jegyzem meg, hogy Tersztyánszky német stílusáról az idézett folyóirat egyáltalán nem adhat fogalmat, azon egyszerű oknál fogva, mert az egész hat évfolyamban (beleértve az előzetes értesítést is) egyetlen cikk alatt sem találjuk Tersztyánszkyt szerzőül megnevezve, hanem igenis találunk cikkeket minden névaláírás nélkül, másokat valami jeggyel vagy kezdőbetűvel ellátva, úgy hogy képtelenek vagyunk megállapítani, melyik cikkek ered Tersztyánszkytól, melyik számos munkatársainak valamelyikétől.

FINÁCZY ERNŐ.

AJÁNDÉK-OKIRATOK.

Pantocsek József úr, a pozsonyi állami kórház igazgatója. Thaly Kálmán alelnökünk útján még 1901-ben tízenhárom darab okiratot s egy rézmetszetet ajándékozott a Magyar Történelmi Társulatnak.¹⁾ A XIV-ik század második negyedétől a XVIII-ik század utolsó évéig terjedő időből származó s II. József egy másolatban lévő levelének kivételével eredeti iratok nemcsak hazánk történetére, társadalmi és gazdasági életére vonatkozó ismereteinket bővítik, hanem — hogy többet ne említsünk — egy telekkönyvi lap révén bepillantást engednek Ausztria fővárosának, Bécsnek

¹⁾ Olv. az 1901. nov. 7-iki vál. ülés jegyzőkönyvét, 63. jk. p. *Századok*, 1902. 204. l.

XV-ik századi gazdasági életébe is. Ennélfogva nem lesz talán érdektelen tartalmukat röviden olvasóinkkal is megismertetnünk.

Az első oklevél az esztergomi káptalannak 1340 nov. 26-án kelt azon kiadványa, mely Sándor országbírónak a Zemplén vármegyei *Liszka* vagy *Liszka-Olasza* birtok miatt egyfelől a szepesi káptalan, másfelől *Meszesi István fia Dezső* között folyó perben 1326 jul. 24-én mondott s I. Károly király által ugyanazon év szept. 15-én megerősített ítéletét tartalmazza. Az *Új Magyar Múzeum*-ból¹⁾ különben ismert oklevélben a nevezett országbíró elmondván a per folyását, a Drugeth Fülöp szepesi és újvári ispán ítélete alapján ugyancsak ráolvasta Meszesi Dezsőre IV. Béla király adománylevelének »in . . . tenore, sigillo et litteris circumferentialibus« történt meghamisítását, úgy hogy csak az alperes prépost és káptalan procuratora előtt földig való megalázódásán s ezeknek emberséges jóindulatán mult, hogy Liszka elvesztése mellett mint oklevélhamisítót gyalázatos büntetésben is nem marasztotta.

Nemzetségtörténeti szempontból érdekes a pozsonyi káptalanak 1354 jul. 25-ike körül kelt oklevele. E szerint a *Waras* és *Nolcha* nemzetségbeli felszászi nemesek a Csallóközben, a Gutkeled nemzetségbeli Lothárd fia János fiai Várkony és Bős nevű birtokaik szomszédságában fekvő *alszászi* birtokuknak kétharmad részét a Lothárd fia János megnevezett fiainak tizennégy márkáért örökül vallják.

A *Nolcha* és *Waras* nemzetségek azon magyar nemzetségek közé tartoznak, melyeknek ősei várszolgákból és várjobbágyokból, hadi vitézség révén emelkedtek az ország nemesei sorába. Legalább a *Nolcha* nemzetségről ez föltétlen bizonyossággal kimutatható. Ugyanis IV. László király 1287-ben a pozsonyi vár Szász nevű falujában lakó *Nolcha* fia Pál várszolgát s vele együtt Jakab, Péter és Pósa nevű testvéreit, továbbá a légi és hodosi várszolgákat, a Henrik bán fia Miklós nádor elfoglalta Pozsony visszavívásában szerzett érdemeik jutalmául a pozsonyi ispán hatósága alól kiveszi s nemesi rangra emeli.²⁾ Az itt említett *Nolcha*, nemzetségének törzse, megalapítója, kitől a most ismertetett oklevélben előforduló *Nolcha* nemzetségbeliek leszármazása ízről-izre kimutatható.³⁾ Ha még azt is megemlítjük, hogy 1325-ben a *Nolcha*, *Waras* és *Pudur* (Bodor) nemzetségek tagjai *Al-* és *Felszász* nevű birtokaikon a pozsonyi káptalan előtt megosztoztak,⁴⁾ — ezzel az

¹⁾ Új Magyar Múzeum, 1858. I. köt. 397—404. ll.

²⁾ *Fejér*: Cod. Dipl. V. 3. 345. l.

³⁾ *Wenzel*: Árpádkori Új Okmt. V. 243. l. *Knauz*: Monum. eccl. Strigon. II. 681. l.

⁴⁾ Anjoukori Okmt. II. 223. l.

említett három jobbágynemzetségről való összes eddigi tudásunkat kimerítettük.

Kevésbbé fontos az időrendben következő oklevél-töredék, mely szerint *Bazini Sebes fia János* 1379-ben a pozsonyi káptalan ellen törvényre hivatott.

A mohácsi vészt követő zavaros idők történetének adaléka *Pozsony* vármegyének 1535 febr. 5-én a pozsonyi káptalanhoz intézett levele, melyben a vármegyére következhető veszedelem elhárítása végett fenyegetőleg sürgeti, hogy a nemességre rótt hadi adót a birtokain élő hanyag nemesekkel is fizettesse meg.

Monoszlai András veszprémi püspöknek és pozsonyi prépostnak 1600 ápr. 19-én, a Rómába való indulása előtti napon kelt eredeti végrendelete, s testvérének Gábornak a testamentum végrehajtói számára írt kétrendbeli megjegyzése szintén becses darabjai a kis gyűjteménynek. A végrendelet egyúttal hitvallása a püspöknek, melyben törhetetlen ragaszkodását a katolikus valláshoz és ennek terjedésében vetett reménységét hangoztatja. Ez utóbbi gondolat vezeti — a főpapok régi jogánál fogva — prépostságbeli utódának kijelölésében. Erre vonatkozó nézetének kifejtését a korabeli katolikus papság életének lesújtó kritikájával kezdi. »Ecclesia enim Dei — így szól — non fastus exigit sacerdotum, sed pietatem; non quam bene bibat ac ecclesiae Dei proventus prodigat, sed quam bene praeesse possit animabus sibi commissis.« Félti is halála után a pozsonyi egyházat népével együtt a korábbi állapotba való visszaeséstől, ha jó pásztorról nem gondoskodnak. Pedig a prépostság minden szegénysége mellett is sokat tehet a katolikus hit terjesztésére és »a szokatlan jövővény vallású embereknek« a hitben való megtartására. Pozsony lévén a különböző népfajok találkozó s a gyakori országgyűlések és nyolczados törvénynapok helye. Ezért könyörögve kéri a királyt, hogy a kinevezendő prépost, vallásossága és kegyessége mellett predikátor is legyen, a ki az Isten ígését hirdetni a népnek nem átalja. E pontnál azonban a hangoztatott istenes elvekkkel ellentétbe jut, mikor a prépostságra legalkalmasabbnak az egyáltalán nem istenes életű Szuhai István egri püspököt tartaná, ha predikálna; de ebben akadályozza hivatala (az udvari kamara elnöksége) és testének gyöngesége. Mint szónokok, Ujlaki Ferencz boszniai püspök és Lépes Bálint győri kanonok jöhetnének számításba, s végül testvére Monoszlai Gábor pozsonyi kanonok, a ki most is predikátor Pozsonyban.

Gazdaságtörténeti érdekű darab a gyűjteményben Nyitra vármegyének 1648 márcz. 11-én hártján kelt eredeti oklevele, mely szerint a *Vág*, a *Blawa*, *Werbay* és *Cheytej* folyók mentén lakó molnárokat — I. Ferdinánd királynak a nyitrai káptalan

1601 ápr. 30-iki átiratában foglalt kiváltságlevele alapján — a malmaikhoz tartozó földeken termelt és piacra vitt gabonából eddig jogtalanul szedett harminczad, vám és tized fizetése alól fölmenti.

A térbeli nagy távolságnál fogva curiosum-számba mehet a Bacsoni István, Petke Demeter és György fogott bíráktól írt záloglevél, mely szerint 1686 jun. 8-án a sepsiszéki ilyefalvi *Mihácz Miklós*, az aldobolyi *Nagyresz* nevű réten levő kaszálóját árapataki Geréb Istvánnak elzálogosítja.

Ezek után röviden megemlítve a felső-ausztriai wolfseggi városi tanácsnak 1651 jan. 14-én bizonyos *Stafflinger István* számára függő pecsétetes hártján kiállított eredeti keresztlevelet; II. Józsefnek 1783 jul. 26-án a felállítandó kór- és lelenczház ügyében a schotteni apáthoz intézett levelét s végül az 1800 nov. 19-én Konrád József freisingi püspök által püspöki udvari kamarai tanácsossá kinevezett *Gertler Rudolf Antal* eredeti diplomáját, — rátérhetünk arra a rendkívül becses, XLIII. lapszámmal ellátott, nagy folio alakú papírlapra, mely *Bécs* város XV-ik századi topographiájához tíz regestában tíz adatot őrzött meg az utókor számára. Ugy látszik, Bécs város telekkönyvének egy lapja ez, melynek a mindkét oldalán 1410 szept. 5-től 1412 jul. 18-ig terjedő időből olvasható egykorú német följegyzések ilyen idő-meghatározások körül csoportosulnak: »Tempore dominorum Pauli Geyr et Martini Waxgiezzer anno etc. CCCC-mo undecimo« és »Tempore dominorum Pauli Geyr et Stephani Lang anno etc. duodecimo.«

A tíz regestában tíz ház eladásáról van szó, pontosan megjelölve az utczát, hol az illető ház állott, és a szomszédokat. A vételár 16 és 234 tallér között váltakozik, de két esetben fonttal mérték a pénzt. Egyszer Waidhofen Kelemennek és feleségének »hinder sand Jacobs kloster auf der hulben ze Wienn« álló háza három font. másszor pedig a »bey der purck . . . zenechst der von Starchenberg haus« álló Schnechenperger-féle ház 100 font fityingen jutott a vásárló birtokába.

E rendkívül becses följegyzésekben a már említett hely-meghatározások mellett még a jobbadán ma is ismert topographikus elnevezésekkel találkozunk. Ilyenek: a Woltzeit, Vordere peckenstraz, Werdertor an vnser frawn stiegen, Weihepurgk, Stubentor, Rotenturn, Alter rossmarkt, Kraftshof; továbbá a szent Zsigmond és szent Farkas kápolnák.

MARGIT NEUEMBERGI VÁRGRÓFNŐ.

Margit várgrófnő: *Margaretha dei gratia Purkrauissa Neuembergensis*, Budán, 1406 máj. 4-én okiratot állít ki, melyben Budától egész a Sopron megyében fekvő Borsmonostorig felállított tisztjeivel és vámszedőivel tudatja, hogy a borsmonostori apátságnak minden néven nevezendő áruai után, melyeket Pestre szállít, teljes vámmentességet engedett.

Az Országos Levéltárban őrzött eredeti oklevélen¹⁾ lévő, rányomott pecsétnek körirata ez: *S. Margarete. d. g. Burgravisse Neuembergens(is)*; ²⁾ címere pedig a következő: Négyelt paizs, melynek első és negyedik mezejében ágaskodó oroszlán látható; a második és harmadik mezők mindegyike szintén négyelt sikot mutat, melynek első és negyedik mezeje ezüst, a második és harmadik fekete koczka. Az ezüst kockák a pecséten kiemelkednek.

*

Margit neuembergi várgrófnő irodalmunkban — tudtommal — még nincsen meghatározva. A *Neuemberg* és a *Purkrauissa*, a mi a német *Burggräfin*-nek felel meg, kétségtelenné teszi, hogy német asszonynyal van dolgunk, csak hogy Neuembergi várgrófságot nem ismerünk, Neuemberg pedig csak mint a porosz-kasseli kormánykerületben levő kis falu ismeretes. A bajor neuenburgi grófok pedig (a Falkensteiniak családjából) már 1272-ben kihaltak. Ennek következtében Margit kilétének meghatározására csak a pecsétjén látható czimer adhat némi útbaigazítást.

Ezt az útbaigazítást meg is találjuk.

A porosz királyi czimerben a harmadik középpaizson a következő kép látható: arany, vörös és ezüsttel összerovott szegéssel körülvett mezőben fekete, vörös-koronás oroszlán, mely a nürnbergi várgrófság legrégebbi címere. A negyedik középpaizs ezüsttel és feketével négyelt, a mi a Hohenzollern család ősi címere. Ha kutatásainkat mármost ez irányban folytatjuk, megkapjuk a következőket:

A valamikor bajor területen feküdt nürnbergi várgrófság 1192-ben a Hohenzollern családból származó Frigyesre szállott, kinek neje Zsófia a Ragze családból való II. Konrád várgrófnak volt örököse. Frigyes és Zsófia fiai folytatták a Hohenzollern család ezen ágát, a mennyiben Konrádtól a nürnbergi várgrófok, a későbbi brandenburgi örgrófok, választófejedelmek és porosz királyok, II. Frigyesről pedig a hohenzollerni grófok és herceze-

¹⁾ Dipl. oszt. 9205. Kiadva: Sopron vm. Okt. I. 575. l.

²⁾ Meg kell jegyeznünk, hogy a körirat utolsó szavában a *Neuem* szótag betűi tisztán ki nem vehetők. Szerk.

gek származtak. V. Frigyes nürnbergi várgrófnak két fia volt: a) VI. Frigyes, a ki 1398-ban a várgrófság hegyaljai részét kapta és később Brandenburgot szerezte meg; b) III. János, ki 1370-ben született, 1398-ban a nürnbergi várgrófságnak hegyenfelőli részét kapta és 1420 jun. 11-én meghalt. E III. János várgróf neje volt Margit, ki (IV) Károly cseh királynak és német császárnak Pomerániai Erzsébettől 1373 szept. 29-én született leánya. 1390 aug. 7-ike előtt ment férjhez; halála évét bizonyosan nem tudjuk, csak azt, hogy 1411 december 1-én már mint halott-ról tesznek említést róla.¹⁾ E házasságból csak egy Erzsébet nevű leány született (1394 előtt), ki 1406 márcz. 27-ike után (valószínűleg 1412 nov. 22-ike körül) Würtembergi Eberhard grófhoz († 1417 máj. 16-án) ment férjhez és 1429 ápr. 29-én halt meg. — Miután Margit *neuembergi* várgrófnő pecsétjében a nürnbergi várgrófság és a Hohenzollern család czímerét egyesítve találjuk, világos, hogy az 1406-ban szereplő Margit nem *neuembergi*, hanem *nürnbergi* várgrófnő; és miután továbbá azt is tudjuk, hogy IV. Károly császárnak Pomerániai Erzsébettel kötött házasságából Zsigmond magyar király született, egyúttal tisztában vagyunk affelől, hogy Margit *neuembergi* várgrófnő *Zsigmond magyar királynak édes testvére*, III. János *nürnbergi* várgrófnak neje volt.

Megczáfolhatatlan bizonyítékát adja ennek maga Zsigmond király, midőn 1417-ben azt mondja, hogy »tempore quondam illustris Principis Dominae *Margarethae, purgrafiae Nurembergensis, sororis nostrae charissimae*« a Komárom-megyei Szöllös a vár birtokai közé soroztatott.²⁾ Miután itt Margitot határozottan *nürnbergi* várgrófnőnek nevezi, világos, hogy az 1406 évi oklevélben szereplő *Neuembergensis* név csak íráshiba lehet.

WERTNER Mór.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA első osztályának febr. 1-én tartott ülése alkalmával *Munkácsi Bernát* lev. tag olvasta fel *Alán nyelvelmékek szókincsünkben* cz. értekezését. Azzal kezdte, hogy a krónikák történeti jelentőségű hagyományt őriztek meg abban az érdekes mondában, mely szerint a Maeotis ingoványai közt lakó ősök egykor elragadták *Belár* (Bulár) fiainak a pusztában sátorozó nejeit és gyermekeit s köztük *Dula* (Dúl) alán fejedelem leányait is, a kiket azután Hunor és Mogor vezérek vévén feleségül, ily módon *alán asszonyok* lettek ősanyáivá az egész magyar

¹⁾ Monum. Zolr. VII. 26. 1.

²⁾ *Fejér*: Cod. Dipl. X. 5. 787. 1.

nemzetnek. E monda a magyar nép őstörténetének arra a korszakára emlékeztet bennünket, mikor *Bulár* fiai, azaz *bolgár*-fajta törzsek s az *alánok* állottak a magyarsággal közeli érintkezésben a Kaukázus északi tájain meg az Azovi tenger mellékén. Ennek az érintkezésnek nyomait őrzik némely idegen eredetű kulturszavaink, de bizonyítékait találjuk a történeti kútfőkben is. A mennyire ugyanis a történeti adatok világánál a magyarok legrégibb hazájához eljuthatunk, ezt a Kaukázus északkeleti lejtőin elterülő pusztaságokon, a Terek, Kuma és Volga folyók között kereshetjük. Ettől a területtől nyugatra, vagyis a Kuban folyótól északra laktak a török fajú és nyelvű *bolgár* törzsek, melyek közül az *unugur* törzs élhetett a magyarsággal szorosabb kapcsolatban; délre pedig, a Terek folyón túl, tanyázott a másik szomszéd, az *alán* nép főtömege. Ezek a történeti tények adják hátterét annak a kétrendbeli észleletnek, hogy a magyar nyelv szókincsében *csuvas* és *összét* elemek találkoznak. A *csuvas* t. i. az egyetlen fenmaradt *ugor-bolgár* nyelvjárás, az *összét* pedig az *alán* nyelvnek maradványa. Az értekező ezután az alán-magyar érintkezés emlékeit mutatta be a következő szavakban: *agyar*, *aladár*, *asszony* (achszin = úrnő), *éd(es)*, *egész*, *ezüst*, *fiz(et)*, *gazdag*, *gond*, *híd*, *kert*, *keszeg*, *legény*, *mély*, *mén*, *méreg*, *mű*, *öszvér*, *rég*, *részeg*, *tölgy*, *üst*, *üstök*, *üsző*, *üveg*, *verem*, *vért*, *zöld* stb. — Munkácsi felolvasása után *Bayer József* lev. tag egy magyar *Eszter-drámát* ismertetett, melynek kéziratát a M. Nemzeti Múzeum könyvtárában dr. Sebestyén Gyula fedezte fel. Nyelvi tekintetben alig tehető korábbi időre a XVIII-ik század elejénél, de szerkezete sokkal régibb származásra vall. Fő érdekessége és becsé abban van, hogy epilógusa az ártatlanul szenvedett, de utóbb királyi székre felmagasztalt árva sorsában oly gondolatot visz bele, mely a nyugat-európai *Eszter-drámák* egyikében sincs meg. Ez a népmesei mozzanat legjobban bizonyítja egyetlen *Eszter-drámánk* teljesen magyar eredetét.

A második osztály febr. 8-iki ülésén *Ballagi Aladár* levelező tag *Az évad halála* című felolvasásában, a Magyar Nyelvőr jóvoltából a neolog *idény* (saison) helyett felkapott ortholog *évad* szó jelentését fejtegette, s egyszerűségekké meglepő adatok alapján mutatta ki világosan, hogy *évad*, melyet a régi magyar nyelv csak az egyetlen *ének évadában*: *ének éj vadában* vagy *ének éj vadán* összetételben ismer és használ, soha *időt* nem jelentett s nem jelenthet *évszakot* (idényt) sem, sőt magában állva egyáltalában semmit sem jelent; hanem igen is, az említett összetételben jelenti a *setét vad éjszakát*, az *ének vadját*, a mint hogy a palóc népmesében is az ördög az »éjszakának vadában« keresi föl a leányt, a ki azt találta mondani, hogy az ördögöt is elfogadná szerető-

jének. Ballagi magyarázata helyességét meggyőzően bizonyítja a középkori magyar kolostorokban is használt római vulgaris kalendárium, mely az éjszakát a következő hét részre osztotta. *Vespera*: este, estvel, alkonyodáskor; *luminibus accensis*: gyertyagyújtatkor; *concupia nox*: előálomkor; *intempesta nox*: setét éjszaka, késő éjszaka, éjnek éjvada; *media nox*: éjfelekor; *gallicinium*: tikszókoron, kakasszóláskor; *diluculum*: hajnalhasadáskor, virradatkor. Az *éjnek éj vada* (intempesta nox) tehát nem egyéb, mint az éjszakának legsetétebb része, a kísértetek és boszorkányok borzalmas órája.

Febr. 22-én ismét a nyelv- és széptudományi osztály tartott ülést, melynek első felolvasója *Szinnyei József* r. tag volt, ki az *Árpád-kori szóvégi »u« betűk mivoltáról* értekezett. Az oklevelekben és Anonymus krónikájában gyakran találunk *u* betűt oly magyar szavak végén, a melyek most mássalhangzón végződnek, pl. *nogu*: nagy, *harmu*: három, *zadu*: szád, *zerelmu*: szerelem, *vtu*: út, *kereku*: kerék. Ezen szóvégi *u* betűk mivoltáról eddig a legáltalánosabban elterjedt nézet az volt, hogy ezek az *u* és az *ü* magánhangzót jelölték; de némelyek úgy vélekedtek, hogy azok az *u*-val írt szóvégi hangok »gyengén ejtett« vagy »többé-kevésbé elhomályosított« vagy »súlytalan« kihangzások voltak; sőt fölmerült az a nézet is, hogy a szóvégi *u* betűk nem is hangot jelöltek, hanem pusztán helyesírási sajátságok valának. Az értekező a kérdés történetének rövid ismertetése után kifejtette, hogy őseink írástanítói, a szlovének, nem írtak a mássalhangzós-végű szavak végére hang-érték nélküli betűket, tehát a mi eleink sem vehettek át tőlük ilyen szokást. E szerint a kérdéses szóvégi *u* betűk — legalább kezdetben — valamiféle hangokat jelöltek. De nem teljeshangú magánhangzókat, mert azok a szavak végéről már a történelem-előtti korban elvesztek, hanem az egykori teljeshangú magánhangzók gyengült maradványát. A szóvégi magánhangzók ugyanis nem egy csapásra, hanem fokozatos gyengülés útján vesznek el. S mikor a rendes folyékony beszédben az egykori szóvégi teljeshangú magánhangzó már hiányzik, bizonyos esetekben, ha a szót nyomatékosan magában mondják, még hangzik a végén egy félhangon ejtett »mormolt« magánhangzó. A gyengülésnek következő foka azután az, hogy a különféle mormolt magánhangzók a tökéletlen képzés következtében egybeesnek, vagyis valamennyinek helyébe egyetlen mormolt magánhangzó, az *u*. n. *határozatlan magánhangzó* lép. Ennek a határozatlan magánhangzónak a jelei voltak az Árpád-kori szóvégi *u* betűk. De nagyon valószínű, hogy a régiak néha csupa megszokásból írtak *u* betűt olyan szó végére is, a melyet sohasem hallottak magánhangzós-végűnek ejteni. Ezt különösen Anonymusról tehetjük föl jó okkal, mert nála szinte

föltünő sűrűn fordulnak elő a szóvégi *u* betűk, holott a korabeli és a következő évtizedekből való oklevelek, nemkülönben a Halotti Beszéd tanúsága szerint is az ő idejében a határozatlan magánhangzók már nagyon ritkulóban lehettek. — Szinnyei értekezése után *Katona Lajos* lev. tag terjesztette elő a *rovás-írás ügyében kiküldött bizottság jelentését*. Az 1903 február-havában Szily Kálmán főtítkárra indítványára kiküldött bizottság,¹⁾ mely *Szilády Áron* elnöke alatt ifj. Szinnyei József, Szilasi Móríc, Herman Ottó, az előadó s az időközben elhunyt Fadrusz János tagokból állott, semmi oly nyomra vagy megbízható adatra nem talált, a mi a rovas-írás népi eredetét és használatát bizonyítaná; arra a kérdésre tehát, hogy *él-e a rovas-írás a magyar nép között?* — a jelentés tagadó eredménnyel végződött. — Az ülés harmadik tárgya volt *Szigetvári Iván* vendégnek *Taine és a milieu-elmélet* cz. dolgozata, melyet Négyessy László lev. tag mutatott be kivonatosan. Bevezetésül arról a nagy hatásról szólt, a mit Taine korának irodalmára világszerte tett. Ez a hatás szoktatta az írókat minden téren a megfigyeléshez, a *milieu-elmélet* módszerének alkalmazásához. Ebben a módszerben pedig helyet foglal nemcsak a környezet (milieu), hanem a faj (race), az időpont (moment) s végül a kapcsolat és folytonosság törvényének vizsgálata is. Ezek determinálják a történeti tényeket és eseményeket. Taine módszerének legnagyobb fogyatéksége az, hogy az individuumot semmibe sem veszi s a lángelmét megmagyarázni nem tudja; de ha módszeréből sokat kirostál is az idő, azt az igazságot mindenha neki fogjuk köszönhetni, hogy senkit és semmit a maga korától elkülönítve megismerni és megmagyarázni nem lehet.

A febr. 29-iki összes ülésen *Békefi Remig* mondott emlékbeszédet néhai *Kerékgyártó Árpád* egyetemi tanár és akadémiai tag felett, részletesen rajzolván az elhunyt munkásságát, életét, irodalmi és tanári pályáját s a több mint félszázadra terjedő kort, a melyben e tiszteletreméltó pályát megfutotta.²⁾

Márczius 7-én a második osztály ülésében *Téglás Gábor* levelező tag *Az alföldi sánczok maros-dunaközi csoportozatának helyrajza és technikai szerkezete* cz. tanulmányát adta elő. Előadása szerint a jelzett vidéken a nagy pusztulás mellett is két fő sánczvonallal állapítható meg. A fővonalak a mellékvonalakkal végig járva, így találta: A leghosszabb sánczvonala a Karasnak a Dunába ömlésétől, vagyis a híres deliblati homokterület keleti szélétől felfelé Versecz, Temesbuttyin, Birda, Dragsina, Temesremete, Németbencsek, Keszincz irányában Temesujfaluig nyúlik,

¹⁾ Olv. *Akadémiai Értesítő*, 1903. 153. l.

²⁾ *Nekrológját olv. Századok*, 1903. 90. l.

hol a Maros útját vágja. Ez a sáncz egyszerű töltésből áll, s helyenként, főleg az erdőkben, legelőkön és lent a homok-halmokon eredeti arczulata még felismerhető. Ezen sánczvonaltól nyugatra 5—7 kilométer távolságban hármassánczot találunk. Ez a Maroson is áthalad s felfelé Aradban, lefelé Hidegkút, Traunau, Allios irányában Temesvárnak fut; a várat megkerüli s a Józsefvároson áthaladva délkeletnek kezd hajolni. Ligetnél igen szépen látszik, úgyszintén Opatóczánál az omori erdőben is. Vattinaig a Moravicza mentét követi, hol az Ogravecz partján ér véget. Ettől 20 kilométernyire az alibunári láp mellett kezdődik egy délibb szakasz, melyet a homokbuczkák szélén a kubini vasut építői részben felhasználtak és megsemmisítettek. A Maros mellől Németszentpéternél indul ki egy nyugatibb vonal s ez a Berekszónak a régi Begával egyesüléseig tartó egyszerű töltés-vonal. Végre keleten Lippától is halad délnek a kincstári erdőben egy jelentékeny töltés, melyet Sistaroveczig követhetünk. Ennek a töltésnek szakadozott folytatását találta az értekező a Temes balparti Kepednél Buziás közelében és Bogsán alatt a Berzovától délre. E sánczok az ott helyben kiásott földből készültek. Egyszerű, de gondosan csinált földművek, melyekre annak idején fa-őrtornyokat alkalmazhattak. A sánczok arccsal Dácia, vagyis a délkeleti felföld ellen fordulnak tehát az alföld védelmére szolgáltak. — Ugyanazon ülésben mutatta be dr. *Illés József* egyetemi m. tanár mint vendég *A törvényes öröklés rendje az Arpádok korában* cz. értekezését. Ki lehet törvényes örökös, és hogyan következnek egymás mellett vagy egymás után az örökösök? Ezeket az alapvető kérdéseket igyekszik a szerző az okleveles anyagnak lehetőleg teljes kimerítésével megoldani. Az egykorú törvényhozás adatait a mindennapi élet, az *approbata regni consuetudo* tanúsága mellett vizsgálja. Így magyarázza a törvényhozás rövid vagy hézagos intézkedéseit és a fennálló jogállapot megváltoztatására irányzott törekvéseit. A diplomatikust érdekelheti az okleveles és törvényes nyelv terminusainak részletes megállapítása; az egész öröklési jogi terminologia ugyanis eddig két szónak: a *haeres* és *haereditas*-nak magyarázatára szorítkozott. Külön fejezetek foglalkoznak az ivadék, különösen a *fiu* és *leány* öröklésével; ez utóbbinál a *negyed* (quarta filialis, quartalitium) mind eredetét, mind jogi sorsát illetőleg részben egészen új, eredeti világításban jelenik meg. A leány-negyedre vonatkozó első törvényes hely: az Aranybulla 4-ik cikkelye, az oklevelek segítségével új magyarázatot nyer; kitűnik ugyanis, hogy a negyed a leányt a fiu mellett is megillette, nemcsak fiu nem-létében járt ki neki. A birtoknak negyedrésze ép úgy megillette a leányt, mint a negyed kivételével az egész *possessio* a fiut. Az ivadék örök-

lésénél megállapítást nyer még az unokák öröklési joga s ezzel kapcsolatban a képviselő és törzsenkénti öröklés elvének következetes alkalmazása az egyenes ágon végig, a mi igen fontos tény az egykorú európai jogfejlődéssel szemben. Az oklevelek adatai világítják meg azt is, mit értett Kálmán törvénye (I. 20.) a *humana successio* alatt. Ez a *parentela* rendszer, melynek jellegzetes vonásai tükröződnek vissza a levelek töredékeiből, és magának a *parentela* szónak a használatáról is meggyőződünk. Az osztályos atyafiság öröklése ezzel a régi jogban tisztázva van. Kitűnik, hogyan érti az Aranybulla (1222:4.), hogy azok a rokonok örököljenek az elhunyt után, »qui eum magis contingunt.« A vérség édes és természetes egysége által összefűzöttek és a közös közvetlen őstől leszármazók ágai, lineái szerint tagolódnak fel az egész rokonság. A tagjaiban szervesen tovább élő család képére jön létre a rokonságnak ez a tagolása: a szülők és gyermekeik, a nagyszülők és ivadékaik s így tovább, mint a természet rendje szerint egymásután következő nemzedékek. A vér közössége által összefűzötteknek ez a rendje, alapja az öröklési rendnek. Az 1267:9. t. cikkelyt először használja fel a szerző az Országos Levéltárban őrzött eredeti szöveg után; a minek jelentőségére nézve elég annyit említenünk, hogy a régibb közlésekben (*Kovachich*: Vest. Com. 140. l. — Sylloge, 14. l. — *Endlicher*: Monum. Arp. II. 514. l. — *Fejér*: Cod. Dipl. IV. 3. 391. l.) egy teljes sor — mely pedig az egésznek lényegesen más értelmet ad — kimaradt. A felszálló öröklésnél, a miről alig találunk valamit az előző irodalomban, oly eseteket látunk, a melyekben az ősi vagyon visszaszállhatott. Az özvegy öröklési jogának tárgyalásánál a Szent István törvényében (II. 24.) megírt özvegyi hasznélvezet (jus viduale) szokásjogi továbbfejlődése van feltüntetve, különösen végrendeletek nyomán. Érdekes a dél-germánjogi hasonlóság, a mit a közölt külföldi források nyomán közvetlenül lehet észlelni. A hitvestársi örökösödés (*successio conjugalis*), sőt az özvegyi öröklés (*successio vidualis*) első okleveles formáit is törekszik a szerző önállóan, a felkutatott adatokból összeállítani. A király öröklésénél (később a *szent korona* öröklése) különválasztva kifejti a visszajáró adományjóságnak a király kezére háramlását és a király öröklését a magvaszakadt s így urafogott jóságban. Ezenkívül tárgyalja még a város, az egyház, a királyi tisztviselő, a földesúr öröklését. Érdekes az a kép, mely a legrégibb magyar öröklés ezen részéről elének tárul. A speciális magyar fejlődés alapjait és az európai hatást szemlélhetjük már abban a korban, a hová még pozitív adatainkkal elérhetünk. Az itt vázolt értekezésben nem egy, majd ezeréves, ma is élő jogintézményünkről kapunk igaz híradást s ezzel bizonyosságot nemzeti életünk folytonosságáról.

† MÁTYÁS FLÓRIÁN a M. Tud. Akadémia r. tagja, egyike mindnyájunk őszinte tiszteletére legméltóbb nyelv- és történettudósainknak meghalt. E hó 2-án, élete *nyolczvanhatodik* évében hunyt el Pécsen, a hol állandóan lakott. Kevés tudóst ismerünk, a ki annyira kerülve a nyilvánosságot, oly zajtalanul s mégis oly eredménynyel művelte a tudományt mint Mátyás Flórián. Kutató szelleme először a nyelvészethez, különösen a nyelvtörténethez vonzotta. A magyar nyelvészet körébe vágó dolgozataival aratta első sikereit s szerzett elismerést nevének. Az Akadémia is nyelvtudományi munkásságáért iktatta levelező tagjai sorába még 1858-ban. Nem fogjuk itt e szakba tartozó munkáit felsorolni, csak egyet említünk: *Magyar Nyelvtörténeti Szótárát*, melynek kiadása azonban részint kellő pártolás hiánya, részint személyi okokból támadt nehézségek miatt a harmadik füzettel (1871) mint *kísérlet* megakadt, s az egész nagy munka, melynek anyaga már teljesen össze volt gyűjtve, a tudomány soha nem pótolható kárára — *füstbe ment!* Sok évi fáradsága vesztét látva, Mátyás Flórián abbahagyta a nyelvészetet s a magyar történeti kútfók kiadásával és kritikájával kezdett foglalkozni. Ezen a téren sokat köszönhetünk neki. Az ő önzetlen munkásságának érdeme, hogy Szent István legendáját s a Képes Krónikát kritikai kiadásban bírjuk, hogy a Dubniczi Krónika megjelent, és hogy azt a sokat vitatott, régi történetünk szempontjából fontos kérdést: melyik Béla királynak volt jegyzője Anonymus? — jóformán megoldottnak mondhatjuk. Általában a *Historiae Hungaricae Fontes Domestici* (Pécs és Budapest, 1881—1885) négy kötetét — ha szövegekzlése itt-ott hibásak s a közlés módja kifogás alá esik is — a hozzáfűzött kritikai *disquisitionok* igen becses forráskiadássá teszik. Mátyás Flórián 1883-ban az Akadémia nyelvtudományi osztályából a történettudományi osztályba lépett át, s nem lankadó lélekkel folytatta mind haláláig történelmi tanulmányait, írta éles elmével készült dolgozatait, melyek legnagyobbbrészt az Akadémia történettudományi értekezései során láttak napvilágot. 1898-ban rendes taggá választották; s az agg tudós nemcsak székfoglaló értekezéssel.¹⁾ hanem azontúl még két kritikai tanulmány²⁾ hálálta meg a kései kitüntetést. Tartsuk meg őt mi is hálás emlékezetünkben!

— DÉZSI LAJOS tagtársunk, a budapesti egyetemen a régibb magyar irodalomtörténet magántanára, életrevaló vállalatot indított meg *Magyar irodalomtörténeti értekezések* cím alatt. Az első

¹⁾ A magyarok első hadjáratai Európában. Budapest, 1898.

²⁾ Chronologiai megállapítások hazánk XI. és XII. századi történetéhez. Budapest, 1899. — Szent László és Imre királyok végnapjai stb. Budapest, 1900.

füzetben, mely a legközelebb mult napokban hagyta el a sajtót, maga a szerkesztő értekezik a *magyar irodalomtörténeti kutatás feladatairól*. Értekezését hallgatóinak ajánlja s mintegy bevezetésül, útmutatóul írta a következő füzetekben közléteendő dolgozatokhoz, melyek — azt hisszük — a buzgó tanár jelesebb hallgatóinak önálló tanulmányairól és tudományos készültségéről fognak örvendetes tanúságot tenni. Sikert kívánunk a vállalatnak s óhajtjuk, hogy a hasonló természetű, nemrég megindult *Nyelvészeti füzetek* és *Művelődéstörténeti értekezések* mellett ennek közleményei is mennél gyorsabban követhessék egymást.

— LEHOCZKY TIVADAR tagtársunknak egy új munkája van megjelenőben, mely remélhetőleg a jövő május-hó folyamán fog kikerülni a munkácsi könyvnyomdából. A munka czime: *A Bereg-megyei görög szertartású katolikus lelkészségek története a XIX. század végeig*. Tárgyalni fogja minden volt és jelenleg fennálló lelkészség történetét a legrégibb időtől fogva. Az egyes lelkészségekről szóló fejezeteket általános történeti rész előzi meg. Érdeklődéssel várjuk a munka megjelenését.

— Az ORSZÁGOS LEVÉLTÁRNÁL a néhai Pauler Gyula halálával megüresedett főlevéltárnoki állást betöltötték. A király ő felsége *Ováry Lipót* országos levéltárnokot nevezte ki főlevéltárnokká.

SZLÁV TÖRTÉNETI SZEMLE.

1902.

— BRANKOVO KOLO. (Branko-kör.) Közművelődési és irodalmi közlöny. Karlócza, 1902. VIII. évf. — 1. Vilovszky Štefanović Tivadar: *A cs. kir. szerb huszárezred zászlaja 1734-ből és 1739-ből*. (272—278. ll.) A két zászló megvan a bécsi hadi levéltárban; színök világos kék, rajtok szent Miklós képe szerb feliratokkal. Az értekező nemcsak a zászlókat írja le tüzetesen és magyarázza a cyrillbetűs szerb feliratokat, hanem a huszárezred történetét is adja és elmondja viselt dolgait a francziák ellen a Rajna mellett vívott harcokban. — 2. U. a. *Apró adatok az 1848—1849-iki harcokból*. (686 és köv. ll.) E közlemény magában foglalja a közlő atyjának, Vilovszky Štefanović János őrnagynak emlékiratait, melyek itt jelentek meg először. Az emlékirat írója főkép saját szerepéről, élményeiről és viselt dolgairól beszél, de elbeszélésének keretétül szolgál a szerb felkelés története. Igen fontosak a Šupli-kac szerb vajdára vonatkozó adatok, kinek állandó kíséretéhez tartozott. Érdekesen írja le ennek egyéniségét és hirtelen halálát. Az író karjai közt halt meg szélhűdés miatt, tehát nem méreg ölte meg. Knitjanin szerb hadvezérségének történetét is megírja.

Az emlékirat előadása nem rendszeres; a szerb lázadásnak csak érdekesebb mozzanatait emeli ki. — 3. Škrbić St. T. *Szerbek orosz szolgálatban*. (695—698. ll.) A *Vasárnapi Ujság*-ban (1896. 8. sz.) jelent meg egy közlemény *Magyarok orosz szolgálatban* címmel. Az értekező ezen közleménnyel szemben kimutatja, hogy azok, a kik 1727-ben és a következő években orosz szolgálatba léptek, mint Tökölyi Száva, Horvát generális, Trlajics, Preradović Ranko, szerbek voltak, és csak két magyar lépett orosz szolgálatba ezen időben. — 4. Tomanović L. *Crnojević Ivánról*. (1209—1624. ll.) Ezen értekezés külön könyvben is megjelent 1903-ban. Más alkalommal fogjuk bővebben ismertetni.

— BOSANSKA VILA. (Boszniai tündér.) Közművelődési és irodalmi közlöny. Sarajevo, 1902. XVII. évf. — 1. Bogičević Vlatko: *Valami a boszniai oklevelekről és a »szerb« névről benők*. (151—172. ll.) Az oklevelek ismertetését kezdi a híres Kulin bán 1189 aug. 29-én kelt oklevelével, melyben Raguzának kereskedelmi szabadalmakat adott országa területén. Elősorolja mindazon diplomatariumokat, melyekben boszniai oklevelek fordulnak elő, és ismerteti a következőket: *Monumenta Serbica* (ed. Miklosić. Bécs, 1858); *Spomenici Srpski* (ed. Pučić Medo. Belgrád, 1858—1862. 2 kötet); *Acta archivi Veneti* (Srpski spomenici Mletačkog arkiva, ed. Šafarik J. Belgrád, 1860); *Spomenici Srpski* (ed. Jireček. Belgrád, 1892). Tanulmányát az ezekben előforduló boszniai és Boszniára vonatkozó oklevelekre alapítja, melyek közül a Kulin bánéról Jagić (Hist. književnosti, 142. l.) azt állította, hogy nem ez a legrégibb szerb nyelven cyrill betűkkel írt oklevél. Az értekező tizenhét boszniai oklevél keltének alapján állapítja meg a boszniai uralkodók változó székhelyeit 1333—1461-ig, azután azt, hogy kikre alkalmazták az oklevelek a szerb elnevezést. Ninoszlav Máté nagybán (1232—1250) Raguzához intézett leveleiben Bosznia népét is általában szerb-nek nevezi; ezt teszi György, az alsó-végek hercege, Hervoja unokaöccse 1434-ben; István, szent Száva hercege 1450-ben stb. A teljesség szempontjából elősorolja az értekező a raguzai okleveleket is; végül szembeszáll Gáj Lajossal, ki a horvát és szerb nyelv azonosságát vitatta, s e tekintetben hivatkozik Miklosićra, ki a horvát vagyis szerb nyelv (hrvatski iliti srpski jezik) kifejezést helyteleníti. — 2. Vukičević Milenko: *Jefimija, Ugljesa despota özvegye*. (197—279. ll.) Ezen tanulmány részlet a szerzőnek *Híres szerb nők* (Glasovite srpkinje) című nagyobb művéből. Mrnjačević Ugljesa despota özvegye mint apáca vette fel az *Eufémia* nevet. Vojhne szerb főúr leánya volt, keresztneve ismeretlen. A Maricza folyó mellett 1371 szept. 25—26-ika között éjjel vívott szerb-török harczot, melyben Ugljesa elesett, az egy-

korú Izaiás szerzetes írja le, s a szerb hősdalok is sokat regélnek róla. Ugleša halála után özvegye a török elől menekülve, menhelyet és szíves fogadtatást talált Lázár csár udvarában, hol közte és Milicza czárné között benső barátság szövődött, különösen Lázár csár eleste után, mikor Eufémia néven apácza-szerzetbe lépett, de továbbra is a czári udvarban maradt. A rigómezei ütközet után (1389) az ott elesett Lázár csár özvegye 1395-ben szintén apácza lett, Eugenia nevet vett fel s rokonával és hűséges barátnéjával Eufémiával együtt a ljubostinjai zárdába vonult. Lázár csár híres szemfedőjét megható felirataival e zárdában himezte Eufémia. Mikor halt meg? nem tudjuk, de a XV-ik század elején már semmi nyoma nincsen.

— ISTOČNIK. (Egyházi közlöny.) Sarajevo, 1902. XVI. évf. — A szerb egyháztörténelmi művekről közölt bírálatai értékesek. Ilyenek: Milaš Miklóstól *A görög-keleti Dalmácia*. (39—42. ll.) — Jagićtól *Entstehungs-Geschichte der Kirchenslavischen Sprache*. (185—188. ll.) — Dimitrijevićtól *Az ipeki (Peć) patriarchák viszonya Oroszországhoz a XVII-ik században*. (284—286. ll.) — Tomić Jovantól *Tíz év a szerb nép és egyház történetéből a török uralom alatt, 1683—1693*. (377—378. ll.) — Ruvarac Hilariontól *Raić János archimandrita életrajza, 1726—1801*. Raić a szerb történetírás tulajdonképeni megalapítója.

— DELO. Belgrád, 1902. VII. évf. 23—25. köt. — 1. Veselinović M. S. *Róma és a pápai állam hanyatlása a XVIII-ik század végén*. (23. köt. 456—466. ll.) Főleg az 1792—1799 évek történetével foglalkozik, nagyrészt Rohrbacher, Baldassari, Beccatini, Dobelli és Lopuhin erre vonatkozó művei alapján. — 2. Milovanović M. Gy. *A plovdivi lázadás és a szerb-bolgár háború*. (24. köt. 5—21. ll.) Az 1885 febr. 6-iki plovdivi forradalom történetét adja elő, mely északi és déli Bulgária egyesítését mondotta ki. Vázolja e forradalom és a szerb-bolgár háború lefolyását s vizsgálja hatását a balkán-államokra. Előadásában leginkább Jovanović Slobodannak *a szerb-bolgár háborúról* 1901-ben megjelent munkájára támaszkodik. — 3. Kostić D. *A baltok és szlovének Németországban*. (24. köt. 185—377. ll.) A németországi szláv elemek ismertetése történelmi, statisztikai, néprajzi és helyrajzi tekintetben. — 4. Holeček József: *Bosznia és Hercegovina az okkupáció idejében*. (25. köt. 346—600. ll.) Részletes ismertetése Bosznia és Hercegovina társadalmi és közéleti viszonyainak.

— GLASNIK PRAVOSLAVNE CRKVE U KRALJEVINI SRBIJI. (Az orthodox egyház közlönye a szerb királyságban.) Belgrád, 1902. III. évf. — 1. Tomić Jovan: *Tíz év a szerb nép és egyház történetéből a török uralom alatt, 1683—1693*. (15—125. ll.) —

2. Tomić Jovan: *A zsidók ál-Messiasai.* (154—159. ll.) — 3. Nestorović B. Gy. *Szerbia és a Vatikán.* (356—376. ll.) Az értekezés szól a kath. egyház ügyeinek rendezéséről Szerbiában 1853—1855-ben, és közli az erre vonatkozó diplomáciai adatokat, levelezéseket. — 4. Kovačević M. Dobroslov: *Szerbek mint metropoliták és egyházi írók Oroszországban.* (637—746. ll.) Életrajzi és irodalomtörténeti adatok szerb egyházi férfiakról 913-tól fogva a legújabb korig. — 5. Sokolov B. *Angol kísérletek a görög-orosz egyházhoz való közeledésre.* (806—817. ll.) Az anglikán egyháznak a görög-orosz egyházhoz való közeledése iránt a tárgyalások 1616-ban vették kezdetüket és egy fél századon át (1666-ig) folytak. Az értekező az erre vonatkozó adatokat közli.

— KOLO. (Kör.) Irodalmi és tudományos folyóirat. Belgrád, 1902. II. évf. — 1. Vukčević Mihály: *A Leander-torony Konstantinápolyban.* (512—515. ll.) Adalékok a történeti tárgyú szerb népdalok keletkezéséhez. — 2. Gavrilović András: *Valvazor a szerb menekültekről.* (36—298. ll.) Az értekező Valvazor részletes életrajzát és művének tűzetes ismertetését adja, kiemelve mindazon adatokat, melyeket e fontos mű a Krajnáta és Horvátországba 1460-tól folyton-folyvást menekülő szerbekre nézve tartalmaz.

— NOVA ISKRA. (Új szikra.) Illusztrált havi folyóirat. Belgrád, 1902. IV. évf. — 1. Perušek Rajko: *Néprajzi adatok az Ausztriában lakó szerbekről a múlt századból.* (165—322. ll.) — 2. Stojković Sr. J. *A koszovói nép-epos.* (47—78. ll.) Lázár szerb császár 1389-ben a Rigómezőn elesett s vele elbukott Szerbia is; e gyászos eseményt számos egykorú szerb hősdal énekl meg; az értekező itt kísérletet tesz az egyes népdaloknak egy szerves egészszé való összefűzésére.

— PROSVETNI GLASNIK. (Közművelődési híradó.) Belgrád, 1902. XXIII. évf. 1—10. füzet. — 1. Vukčević Mihály: *A Gorski Vjenac* nyelvezete. (151—172. ll.) E híressé vált költeményt a mostani montenegrói fejedelem írta; magyarra fordította Gyiszalović Veselin ujvidéki tanár. — 2. Gelczer Henrik: *Az állam viszonya az egyházhoz Byzanczban.* (327—720. ll.) Az értekezés sok fontos adatot tartalmaz az arianizmus történetére vonatkozólag. — 3. Cvijić Jovan: *Tudományos utazások a Balkán félszigeten.* (740—755. ll.) Földrajzi és néprajzi érdekű adatok.

— KNJIŽEVNI LIST. (Irodalmi lap.) Cetinje, 1902. II. évf. — 1. Dragović Ž. *I. Péter utazása Oroszországba.* (10—70. ll.) E közleményben szó van I. Péter Petrović Njegoš montenegrói vladika oroszországi utazásáról és ennek Montenegróra vonatkozó

eredményeiről. — 2. Tomanović L. *Események a kattarói öbölben, 1797—1814.* (70—72. 104—110. ll.) A felsorolt adatok a francziák által alapított illyr királyság történetére vonatkoznak. — 3. Rovinski P. II. *Péter Petrović vladika egyénisége és érdemei a külföld véleménye szerint.* (52—89. ll.) — 4. Dragović Márk: *Egy adat Montenegro művelődéstörténetéhez a XVIII-ik századból.* (100—130. ll.) Szól az orosz segélyről, melyben Montenegro 1752-ben részesült; továbbá Bazilius metropolita oroszországi útjáról és ennek eredményeiről Montenegróra nézve. — 5. Dragović Márk: *Ali pasa Rizvanbegović mint hadvezér és államférfiu.* (256—269. ll.) Ali pasa (1761—1851) vezérszerepet játszott a török elleni háborúban Boszniában és Hercegovinában 1830—1851-ig, míg nem a Mosztárba 1851 január 29-én bevonult török fővezér, Omer pasa, törbe csalta s fiaival együtt agyonlövette. Élettörténete magában foglalja a bosznia-hercegovinai felkelés egész történetét.

MARGALITS EDE.

ÚJ KÖNYVEK.

— ADATTÁR Délmagyarország XVIII. századi történetéhez; 1. *Baróti Lajos.*

— ARAMÁ (George —). Cercetare istorică bisericească despre Damian mitropolitul Moldovei 1435—1451. Arad, 1904. Gör. kel. román egyh. kny. 8-r. 15 l. Ára 50 fill.

— BALLAGI ALADÁR. A magyar nyelv barátaihoz a *Nyelvtörténeti Szótár* szerkesztőjének védekezése alkalmából. Budapest, 1904. Franklin-társ. kny. 8-r. 30 l. Ára 30 fillér.

— BARÓTI LAJOS. Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. A *Délmagyarországi tört. és rég. muzeum-társulat* megbízásából szerkeszti. — VII. VIII. rész. Temesvár, 1902—1903. Csanád-egyházm. kny. Nagy 8-r. 327—569. ll. (Történelmi és régészeti Értesítő, XVIII. évf. 1. 2., XIX. évf. 1. 2. füzet.)

— BELLAI JÓZSEF. A művelt nyugat közművelődési intézményei, különös tekintettel a német városok által fentartott muzeumokra, tudományos és nép-könyvtárakra. Temesvár, 1903. Csendes Jakab kny. 8-r. 114 l.

— BENISCH ARTHUR. Marino Sanuto *Diarii*-jének magyar művelődéstörténeti vonatkozásai. Budapest, 1903. Pátria kny. 8-r. 120 l. (Művelődéstörténeti értekezések, 9. szám.)

— CSAKI M. und Teutsch Fr. Samuel von Bruckenthal. Zwei Vorträge gehalten von —. 2. Auflage. Nagyszeben, 1903. Krafft V. kny. 8-r. 53 l. Egy czímképpel.

— CSOMA JÓZSEF. Magyar nemzeti czímer. (Az 1903-iki Péczely-jutalommal kitüntetett pályamű.) Irta —. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1904. Athenaeum kny. 8-r. 175 l. Nyolcz színes táblával s 80 pecsét- és címerképpel. (A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Harmadik kötet második fele.) Ára 4 kor.

— CZÍMJEGYZÉKE (A budapesti m. kir. tudomány-egyetem könyv-

tárának —). XXVII. 1902 évi gyarapodás. Budapest, 1904. M. kir. tud. egyetemi kny. 8-r. XXI, 2, 252 l. Ára 60 fill.

— DEÁK FERENCZ levele Vörösmarty Ilonához. Emlékfüzet Deák Ferencznek, a haza bölcsének, születése 100-ik évfordulója alkalmából. Növendékeinek adja az újvidéki áll. polg. leányiskola. Újvidék, 1903. Hirschenhauser Benő kny. Kis 8-r. 15 l.

— DÉZSI LAJOS. Bevezetés az irodalomtörténetbe. Az irodalomtörténet módszerei. Irta —. (Első rész.) Budapest, 1904. Athenaeum kny. 8-r. VIII, 108 l. Ára 2 kor.

— EMLÉKBESZÉDEK a M. Tud. Akadémia tagjai felett. Szerkeszti a főtthkár. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Tizenegyedik kötet. Budapest, 1904. Athenaeum kny. 8-r. 4, 435 l. Két arczképpel.

— ÉRTESÍTŐ (Történelmi és régészeti —). A *Délmagyarországi történelmi és régészeti muzeum-társulat* közlönye. Az ig. választmány megbízásából szerkeszti dr. *Berkeszi István*. XIX. (új) évfolyam, III. és IV. füzet. Temesvár, 1903. Csanád-egyházm. kny. 8-r. 4, 156 l.

— ÉVKÖNYVE (A Bács-Bodrog vármegyei történelmi társulat —). Szerkeszti *Trencsény Károly*. XIX. évf. 1—4. füzet. Zombor, 1903—1904. Bittermann Nándor és fia kny. 8-r. 188, 2 l.

— ÉVKÖNYVE (A balatoni muzeum-egyesület első —) az egyesület első három évéről. (1898/99—1900/901.) Csák Árpád közreműködésével szerkesztette dr. *Lovassy Sándor*. Keszthely, 1903. Farkas János kny. 8-r. 4, 180 l. 33 képmelléklettel s szövegközti ábrával. Ára 4 kor.

— FERENCZI ZOLTÁN. Báró Eötvös József, 1813—1871. Irta —. Budapest, 1903. A M. Tört. Társulat kiadása. Athenaeum kny. 8-r. 4, 304 l. Tizenegy önálló melléklettel s a szövegbe nyomott képekkel. (Magyar Történelmi Életrajzok, XIX. évf. 4. 5. füz.) Ára 6 kor. 40 fill.

— FREIHEITSKAMPF (Der ungarische —) 1848—1849. Vom ungarischen Standpunkte. Wortgetreuer Abdruck des aufgefundenen Manuscriptes eines Zeitgenossen. Sopron, 1903. Röttig Gusztáv kny. 8-r. 4, 129 l. Ára 2 kor.

— GIESSWEIN SÁNDOR. Történelembölcsélet és szociologia. Irta és a Szent-István-Társulat tudományos és irodalmi osztályának 1903. nov. 19-én és 1904. jan. 26-án tartott ülésein felolvasta —. Budapest, 1904. Stephaneum kny. 8-r. 61 l. (A Szent-István-Társulat tud. és irod. osztályának felolvasó üléséből, 47. sz.) Ára 1 kor 20 fill.

— HELMAN JENŐ. A felségjog. Újvidék, 1903. Hirschenhauser Benő kny. 8-r. 22, 2 l.

— HULÉNYI GYÖZŐ. Deák Ferencz emlékezete. Esztergom vármegye 1903 évi október-hó 15-én tartott rendes őszi közgyűlésén, a haza bölcsé születésének 100-ik évfordulója alkalmából. Esztergom, 1903. Hunnia kny. 8-r. 29 l.

— JEGYZÉKE (Bács-Bodrog vármegye községei és egyéb lakott helyei, továbbá Baja törvényhatósági jogú város, Szabadka, Újvidék és Zombor sz. kir. városok egyéb lakott helyei hivatalos neveinek —). A m. kir. belügyminiszter megbízásából kiadja az Orsz. községi törzskönyvbizottság. Budapest, 1904. Pesti kny. r. t. 8-r. 14 l.

— JEGYZŐKÖNYV (Kolozsvár szabad királyi város törvényhatósági bizottságának *Deák Ferencz* születésének 100-ik évfordulója alkalmából 1903 évi október-hó 18-án a Vigadó nagytermében tartott ünnepi díszközgyűléséről felvett —). Kiadja Kolozsvár szab. kir. város közönsége. Kolozsvár, 1903. 2-r. 22 l.

— (JURIN SAMU.) A vernári *Paula-liget* rövid története. Rozsnyó, 1903. Sajó-Vidék kny. 8-r. 16 l.

— KÁDÁR JÓZSEF. Szamosújvár szab. kir. város, a vár és uradalom

története. Deés, 1903. Demeter és Kiss kny. 4-r. 154, 4 l. A szövegbe nyomott 51 képpel és címerrel. Ára 3 kor.

— KÁROLYI ÁRPÁD. Horvát Árpád emlékezete. (Olv. a M. Tud. Akadémia 1903. okt. 26-án tartott összes ülésén.) Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1904. Athenaeum kny. 8-r. 17 l. (A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott Emlékbeszédek, XI. köt. 10. sz.) Ára 40 fill.

— KELE JÓZSEF. A jász-kunság megváltása. Irta —. Budapest, 1903. Grill Károly biz. 8-r. 499 l. Ára 8 kor.

— KISS ISTVÁN (Rugonfalvi). Radvánszky György házassági pöre, 1724—25. Irta és adattárral ellátta —. Budapest, 1903. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 111, 129 l. Ára 4 kor.

— KUDORA JÁNOS. A magyar katolikus egyházi beszéd irodalmának ezer éves története, 896—1896. Ipolyság, 1903. Neumann Jakab kny. 8-r. 34 l.

— LÁNG JÓZSEF. A Szigligeti-társaság első tíz éve. Nagyvárad, 1903. Láng József kny. 8-r. 48 l.

— LAURENTZI VILMOS. Kereszténység és királyság ellenes küzdelmek a XI. évszázadban. Gyergyószentmiklós, 1903. Sándory Mihály kny. 8-r. 77 l. Ára 1 kor.

— MARCZALI HENRIK. Magyarország története középfokú iskolák számára. Budapest, 1904. Athenaeum kny. 8-r. VIII, 212 l. Számos történeti érdekű ábrával. Ára 2 kor. 40 fill.

— MILHOFFER SÁNDOR. A régi Franciaország mezőgazdasága. (A mezőgazdaság őstörténelmének ismertetése.) Kecskemét, 1904. Steiner Mihály kny. 8-r. 7 l.

— NIAMESSNY MIHÁLY. Tisza Kálmán. Emlékbeszéd. Temes vármegye szabadelvű pártjának 1903 évi december-hó 6-iki díszgyűlésében. Temesvár, 1903. Csendes Jakab kny. 8-r. 26 l.

— PASTOR (Ludwig —). Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. II. Bd. Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance von der Thronbesteigung Pius' II. bis zum Tode Sixtus' IV. 3. u. 4. vielfach umgearbeitete und vermehrte Auflage. Freiburg i. B. 1904. Herder. 8-r. LX, 816 l. Ára 11 M.

— PINTÉR JENŐ. A magyar tudományos Akadémia és geographiai irodalmunk Hunfalvy János felléptéig. Budapest, (1903.) Fritz Ármin kny. 8-r. 22 l. (Különlenyomat a *Földrajzi Közlemények* 1903 évi 10. füzetéből.)

— RÓKA P. PÁL. Három a táncz. A magyar táncz történetének rövid kivonata. A körmagyar és palotás leírása. Nagybánya, 1903. Morvay és Undy kny. 16-r. 36 l.

— ROTH (Viktor —). Das Mühlbacher Altarwerk. Nagyszeben, 1903. Krafft V. kny. 8-r. 51 l. Hét fénynyomatú táblával. (Különlenyomat az *Archiv für siebenbürgische Landeskunde* XXXII. kötetéből.)

— SCHEMATISMUS cleri archidioecesis Colocensis et Bácsiensis, ad annum Christi 1904. Kalocsa, 1904. Jurcsó Antal kny. 8-r. XXXI, 175 l. — *Hozzáfüzve*: A kalocsai érsekség népiszkoláinak és tanügygyel foglalkozó egyéneinek *Évkönyve*, 1904. Kalocsa, 1904. Jurcsó Antal kny. 8-r. 71 l.

— SÖRÖS PONGRÁCZ. Guzmics Izidor apáti naplója. Budapest, 1903. Athenaeum kny. 8-r. 48 l. (Különlenyomat az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1903 évi folyamából.)

— STINGHE (Sterie —). Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei (1846—1868) publicate cu cheltuiela bisericeî Sf. Nicolae din Brașov (Șchei). Vol. IV. Brassó, 1903. Ciurcu és társa kny. 8-r. XXIX, 368 l.

— SZALAI JÓZSEF. Deák Ferencz emlékezete. Második kiadás. Hód-

mezővásárhely, 1903. Hódmezővásárhelyi r. t. kny. 8-r. 38 l. Egy cím-képpel. Ára 50 fill.

— SZILASI MÓRICZ. Halász Ignác 1. t. emlékezete. (Felolv. a M. Tud. Akadémia 1903. nov. 30-iki összes ülésén.) Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1903. Athenaeum kny. 8-r. 19 l. (A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott Emlékbeszédék, XI. köt. 11. sz.) Ára 40 fill.

— SZONGOTT KRISTÓF. Szamosujvár szab. kir. város monographiája. A városi teljes levéltár és más kútforrások felhasználásával írta —. Negyedik kötet: *A magyarországi örmények ethnographiája*. Szamosujvár, 1903. Todorán Endre kny. 8-r. 4, VIII, 395 l. A szöveg közé nyomott illusztrációkkal. Ára 5 kor.

— ŠUFFLAI (Milan von —). Die dalmatinische Privaturkunde. (Vorgelegt am 20 Mai 1903.) Wien, 1904. Carl Gerold's Sohn. 8-r. 2, 166 l. (Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse, Bd. CXLVII.)

— TEUTSCH Fr. Samuel von Bruckenthal; 1. *Csaki*.

— TÓTH-SZABÓ PÁL. Giskra, különös tekintettel Abaujmegyére. (Olv. a M. Tud. Akadémia II. oszt. 1903. okt. 12-én tartott ülésén.) Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1903. Athenaeum kny. 8-r. 68 l. (Értekezések a tört. tudományok köréből, XIX. köt. 10. sz.) Ára 1 kor 20 fill.

— VÉCSEY TAMÁS. Tóth Lőrincz emlékezete. (Olv. a M. Tud. Akadémia 1903. decz. 21-én tartott összes ülésén.) Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1903. Athenaeum kny. 8-r. 35 l. Arczképpel. (A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott Emlékbeszédék, XI. köt. 12. sz.) Ára 1 kor.

— VOINOVICH GÉZA. B. Eötvös József. A M. Tud. Akadémiánál az országos Eötvös-bizottság pályázatán 2000 koronás pályadíjat nyert tanulmány. Budapest, 1903. Révai és Salamon kny. 8-r. 110 l.

— WALDMANN GYÖRGY. Művelődés a XIX. század második felében (1850—80). Szeged, 1904. Endrényi kny. 8-r. 128 l. Ára 2 kor.

— WENNINGER MÁTYÁS id. A római katolikus templomok és iskolák Duna-Almáson és Neszmélyen. Tata, 1903. Engländer és társa kny. 8-r. 16 l.

— ZELLER ELEMÉR. A vágsellyei casino-egyesületnek története. Alakulásától-napjainkig, 1878—1903. Az egyesület 25 éves fennállása emlékünnepeének alkalmából. Galánta, 1903. Neufeld Samu kny. 4-r. 130 l.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1904 évi márcz. hó 3-án d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének
Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Dr. Thaly Kálmán első alelnök elnöklete alatt Zsilinszky Mihály ügyv. alelnök, dr. Angyal Dávid, dr. Békefi Remig, dr. Csánki Dezső, id. Daniel Gábor, Demkó Kálmán, dr. Dézsi Lajos, báró Nyáry Jenő, báró Radvánszky Béla, ifj. dr. Reiszig Ede, dr. Váczy János vál. tagok, Nagy Gyula titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Barabás Samu jegyző.

Elnök az ig. választmány tagjait üdvözlővén, az ülést megnyitja s jegyzőkönyv-hitelesítőkül báró Nyáry Jenő és ifj. dr. Reiszig Ede vál. tagokat kéri fel.

27. Nagy Gyula titkár bejelenti az új tagajánlásokat, mely szerint a f. évi 17 jk. pont c) szakasza értelmében életbe léptetett belépési nyilatkozatok alapján ajánltatnak *évd. r. tagokul 1904-től*: Bán János benzés pap, főisk. tanár Pannonhalmán (aj. Sörös Pongrácz), Horváth Ignác nemzeti muzeumi könyvtárőr Budapesten, dr. Mahler Ede nemzeti muzeumi tisztviselő, egyet. m. tanár Budapesten (mindkettőt aj. Áldásy Antal), dr. Szádeczky Béla egyet. könyvtári segédőr Kolozsvárt (aj. Szádeczky Lajos), Tabódy Ida urnő (aj. Pacséri Tocsek Helén), Takács Gedeon benzés pap, gymn. tanár Pápán (aj. Sörös Pongrácz), Zsebráczky Géza róm. kath. plebánus Palocsán (aj. a titkár).

Megválasztatnak.

28. Következik Rugonfalvi Kiss István r. tag felolvasása, melyben Thaly Kálmánnak »Adalékok a kurucz kor költészetéhez« cz. munkájához járúl újabb adalékokkal a Thököly- és Rákóczi-korból.

Az érdekes felolvasás a *Századok*-ban jelenik meg.

29. Titkár előterjeszti a pénztárnok			
1904 évi február-havi kimutatását, mely			
szerint összes bevétel volt	4618 kor. 94 fill.
» kiadás »	1820 » 34 »
maradvány	2798 kor. 60 fill.
Ehez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztár-			
nál folyó számlán levő	11.260 kor. 03 fill.
követelést, 1904. febr. 29-én összesen	14,058 kor. 63 fill.
készpénz állott a társulat rendelkezésére. Ebből			
azonban a január hó folyamán kisorsolt magyar			
jelzalog hitelbanki 4.5 ⁰ / ₁₀ -os záloglevelekért			
befolyt 3300 kor. mint alapítványi összeg			
újból tőkésítendő volna.			

A kimutatás tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatol-
tatik s egyúttal az elnökség utasíttatik, hogy a gazdasági bizott-
ságtól, esetleg annak elnökétől kikérendő szakvélemény alapján, a
3300 koronán, annak megfelelő névértékben vásároltasson érték-
papírokat a társulat alaptőkéje javára.

30. Olvastatik Karentsy Sándor barstaszári isk. tanító 1904.
febr. 19-én kelt levele, melyben a Pusztaföldváron, Verebély
mellett eszközlendő ásatásra nézve útbaigazítást s a várra vonat-
kozó történelmi adatok és források közlését kéri.

A levél a folyamodó értesítése mellett áttétetik illetékes
intézkedés végett az Orsz. régészeti és embertani társulat elnök-
ségéhez.

31. Titkár előadja, hogy Sántha Simon Csík-vármegyei
iktató a mult évi 76 jk. p. értelmében hozzá intézett felszólításra
beküldötte megbírálás végett néhai Vitos Mózes plebánusnak a
vármegye multját és jelenét tárgyaló, részint nyomtatásban »Csík-
megyei füzetek« cz. alatt már megjelent, részint kéziratban hátra-
maradt munkáját, azon kijelentéssel, hogy annak visszaküldésére
semmiesetre sem reflektál, azonban a mennyiben értékesnek s
kiadásra érdemesnek találtatnék, némi csekély honoráriumot kér,
hogy elhunyt barátja sírját egy szerény emlékkal megjelölhesse.

A jegyző által átvizsgált és csak kinyomtatott részében fel-
dolgozott munka, a nép-, föld- és természetrajzi viszonyoknak nagy
részletességgel és így maradandóbb becsű leírásán kívül, történelmi
szempontból csak a XVIII. századtól kezdve bír némi csekély
mértékben eredetiséggel, — ennél fogva kiadásra s így honorálásra
sem ajánlható, de mint helyi érdekű adatgyűjtemény Csík vár-
megye figyelmébe volna ajánlandó, hogy megőrzés végett a megye
levéltárába helyeztesse el.

A jelentés tudomásul vétetik s a munka megőrzésére vonatkozó javaslat, nevezett vármegyei iktató úr értesítése mellett, elfogadtatik.

32. Olvastatik Mihálovits Gyula Alpár községi nyugalmazott jegyzőnek dr. Thaly Kálmán első alelnök útján 1904. febr. 22-én a társulathoz intézett beadványa, hogy a községek történetének kötelező megírása tárgyában Tisza István gróf belügyminiszter úrhoz intézett előterjesztését, a fölvetett eszme helyeslése esetén, illetékes helyre juttatni szíveskedjék.

Véleményes jelentéstétel végett a titkárnak és jegyzőnek kiadatik.

Zárt ülésen —

33. a Szádeczky Lajos ajándékozta rodostói Rákóczi- és Bercsényi-ereklyék tárgyában intézkedett a választmány.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést eloszlatja.

Kelt mint fent.

Dr. Thaly Kálmán s. k.
elnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

Hitelesítjük: *Báró Nyáry Jenő* s. k. ifj. *dr. Reiszig Ede* s. k.
vál. tag. vál. tag.

1902-re: Ároakai Antal (5 kor.), Balogh Endre Dezső (5 kor.), Bencze Samu (5 kor.), Biás István (5 kor.), Büchler Sándor (5 kor.), Czakó Elemér (5 kor.), Fejes János (5 kor.), Gyalui Farkas (5 kor.), Kadelburg Ignác (5 kor.), Kencsesy László (5 kor.), Kőszeghi Sándor (5 kor.), Porubszky Pál (5 kor.), Sombory Lajos (5 kor.), Sváby Sándor, Zsigmond Antal (5 kor.) Összesen 80 kor.

1903-ra: Alexics György, Angyal Dávid (1 kor. 50 fill.), Balkányi Jenő (5 kor.), Csuday Jenő (5 kor.), Cziegler János (5 kor.), Dézsi Lajos (5 kor.), Dobrovsky Ágost (5 kor.), Gajzágó László (5 kor.), garamveszelei Kazy János (5 kor.), Kossáczky Arnold (5 kor.), Kovács László (5 kor.), Laczkó János (5 kor.), Madzsar Imre (5 kor.), Materny János, Nagyszöllősi Ugocsa-megyei tanító egyesület, Naláczy Géza (5 kor.), Oprisa Pál (5 kor.), Pesthy Pál (5 kor.), Polgár József (5 kor.), Polgár Sándor (5 kor.), Somogyi Zsigmond (5 kor.), Tolnay Lajos (5 kor.), Vajda János (5 kor.), Vass Miklós (5 kor.) Összesen 131 kor. 50 fill.

1904-re: Alexics György, Angyal Dávid (2 kor.), Apor Irma, bárónő, Áldásy Antal, Badics Ferencz, Balonyi Imre, Baltazar Dezső, Baltzar Ágoston, Bándy Boldizsár, Bánó József, Berczik Árpád, Berger Albert, Berzeviczy Albert, Berzeviczy Egyed, Békési ref. főgymnasium, Bohrandt Lajos, Borosnyay Károly, Bruckner Győző, Budapesti (budai) tanító egyesület, Budapesti szent ferencz-rendi zárd. Budapesti IV. ker. közs. felsőbb leányiskola (12 kor.), Budapesti Országos kaszinó, Budapesti VI. ker. áll. főreáliskola, Budapesti VII. ker. (Barcsay-utcai) főgymn. tanári könyvtára, Budapesti VII. ker. (Barcsay-utcai) főgymn. ifjúsági könyvtára, Császár Elemér (1 kor. 90 fill.), Czéh Antal, Debreczeni róm. kath. főgymnasium, Debreczeni felsőbb tanulók Olvasó egylete, Debreczeni Miklós, Dessevffy Emil, Décsy Aladár, Dévai áll. tanítóképző intézet tanári könyvtára, Dobieczy József, Doby Antal, id. Draskóczy Lajos, Falk Miksa, Fazekas Ágoston, Fazekas Sándor, Ferdinándy Géza, Firtinger Jakab, Franzen Lajos, Gergely Fülöp, Győry Tibor, Gyulai Pál, Hajdúszoboszlói m. kir. áll. polg. fiúiskola, Hanuy Ferencz, Hársing István, Heinrich Gusztáv, Hodinka Antal, Holló László, Hódmezővásárhelyi ev. ref. gymnasium, Huberth Vilmos, Igloi áll. tanítóképezde, Jagics József, Jakabffy Imre, Janicsáry Sándor, Jánosi Sándor, Juhász Béla, Jurkovich Emil, ifj. Kammerer Ferenczné, Kardos Samu, Kecskeméti ev. ref. főgymnasium, Kelemen Ferencz (5 kor.), Késmárki áll. polg. és felső kereskedelmi iskola, Kis-Erős Ferencz, Kisszebeni gymnasium, Kocséri Társaskör, Komáromi kaszinó, Komjáthy Béla, Könczöl József, Kunszentmiklósi kaszinó, László Gyula, Lehoczky Tivadar, Losonczy áll. tan. képző, Lőcsei kir. főgymnasium igazgatósága, Lugosi kir. kath. főgymnasium, Magoss György, Magoss Sándor, Magyar Zsigmond, Máramaroszigeti áll. felsőbb leányiskola, Modori állami tanítóképző, Molnár Ferencz, Morva Miklós, Móricz Károly, Nagybányai ev. ref. egyházmegyei lelkész könyvtára, Nagykanizsai kath. főgymnasium (10 kor. 80 fill.), Nagykánizsai állami polgári fiúiskola, Nagyszalontai gymnasiumi igazgatóság, Nagyszombat Orsolya-zárda, Nádosy Ida, Nogely István, Novinszky Gusztáv (5 kor.), Nyikos Lajos, Olchváry Ödön, Ortway Tivadar, Párty Sándor, Péterfi Zsigmond, Pildner Ferencz, Piukovich Sándor, Pompéry Aurél (2 kor.), Pozsonyi polgári kaszinó, Purgly György, Radányi József, Rác Miklós, Recska Zsigmond, Révész Kálmán, Rónay Jenő, Rósa Izsó, Sárközy Imre, Simor János, Sinkovics József, Soerenzen Asmus, Soproni áll. felső ker. iskola önképzőköre, Steinhöfer Gyula, Surányi Gyula, özv. Sváby Pálné, Szabó Dezső, Szalczér Sándor, Szamosújvári áll. főgymnasium, Szatmárnémeti kir. kath. főgymn., Szegedi áll. főgymn. igazgatósága, Szever Pál, Szolnoki áll. főgymnasium igazgatósága, Szombathelyi Vas-megyei kaszinó, Szombathely Ignác, Szóts Gyula, Tabódy Ida, Tagányi Károly, Takács György, Tarczy Károly, Temesvári áll. főreáliskola, Tersztyánszky Andor, Tisza István gróf, Török Sándor, Udvardy László, Unterauer József, Várhelyi János, Vécsey Tamás, Végh Arthur, Vinczevid Izidor, Vinkler József, Weber Samu, Zalaegerszegi Kaszinó. Összesen 1408 kor. 70 fill. Mindösszesen 1677 kor. 24 fill.

Cserhalmi Samu

pénztárnok.

I. Vár: Országház-u. 27.

 Az Athenaeum irod. és nyomdai r.-társulat (Budapest, VII. Kerespesi-út 54.) díszes bekötési táblákat készített félbörben a Magyar Történeti Életrajzok évfolyamaihoz, melyek 2 kor. 40 fill. árán az Athenaeum könyvkiadó osztályánál vagy bármely könyvkereskedőnél megrendelhetők.

FELHIVÁS

a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle előfizetőihez.

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által kiadott *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* című gazdaságtudományi folyóirat 1903 végével tizedik évfolyamát töltötte be. A tíz vaskos kötetre szaporodott vállalat komoly irányú modorral tárgyalja mindazt, a mi a magyar gazdálkodás multjában fölmerült; a mi nemcsak érdeket keltő, de hasznos tudnivaló is. Művelt gazdáink körében alig akadhat olyan, a kit mezei gazdálkodásunk kezdete, multja, haladása ne érdekelne. Mindez a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* tíz évi folyamában föllelhető; találunk benne okulást és összehasonlító figyelmeztetést, a miből hasznos következtetések vonhatók le. Ennek a mezőgazdasági kincsháznak ajtaját nyitja meg az Orsz. M. Gazdasági Egyesület, midőn a vállalatot szélesebb körben elterjeszteni kívánja s az eddig megjelent *tíz kötetnek* árát

30 koronára szállítja le.

A tíz kötet a megrendelőknek bérmentve küldetik meg, ha a kedvezményes díjat az Országos Magyar Gazdasági Egyesület pénztárába (IX. Üllői-ut: 25.) postautalványon beküldik.

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület tagjainak, habár előfizetői is a vállalatnak, de egyik vagy másik évfolyamot nem bírnák, **egy-egy évfolyam 3 koronáért** küldetik meg. Egyes évfolyam megrendelőjét a postabér terheli.

A LIPTÓI ÉS TURÓCZI REGISTRUM.

Ezt a két rendkívül érdekes és becses emléket az eredeti registrumok szövege alapján kritikai gonddal készült új kiadásban bocsátotta közre a M. Történelmi Társulat, először a *Történelmi Tár* 1902 évi folyamában, azután pontos név- és tárgymutatóval ellátva különnyomatban is. Mindenkinék, a kit a felvidék, különösen Árva, Liptó, Turóc és Zólyom vármegyék XIII—XIV. századi jog- és birtokviszonyai érdekelnek, ajánljuk e kiadvány megszerzését. A társulat tagjai **1 koronáért**, nem-tagok **1 kor. 40 fillérért** rendelhetik meg a társulat titkári hivatalánál.

Szent István király Emlékezete.

A Magyar Történelmi Társulatnak a magyar királyság kilencz-százados fennállása emlékére készült s első királyunk életét és korát megvilágító kritikai tanulmányokból álló ezen kiadványa, melyet a hazai történelem kedvelőinek a legmelegebben figyelmökbe ajánlunk, megrendelhető a társulat titkári hivatalánál. **Ára tagok részére 2 korona**, nem-tagok **2 kor. 50 filléren** kapják.

 A *Századok* minden évfolyamához arany-nyomatú történelmi jelvényekkel ellátott díszes *bekötési táblák* rendelhetők meg Kovács Géza könyvkötőnél (Budapest, V. ker. Sétatér-utca 2.) **1 koronáért**. Megrendelések postai utánvétellel eszközölhetnek. Egyes tábla rendelésénél legcélszerűbb a pénzt előre posta-utalványon, a tábla árán kívül még 20 fill. posta- és csomagolási díjjal együtt beküldeni, mire a rendelt tábla díjmentesen küldetik meg.

5. füzet.

XXXVIII-ik évfolyam.

Május 15.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

NAGY GYULA

TITKÁR.

1904 ÉVI FOLYAM.

V. FÜZET.

BUDAPEST.

NYOMATOTT AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1904.

TARTALOM.

	Lap
Mátyás király mint városépítő. (Második és befej. közl.) Irta Csánki Dezső	395
A harmadik nemzetközi történelmi congressusról. Irta Lánczy Gyula	413
Az erdélyi levéltárak 1770-ben. Irta Illéssy János	435
Katonai sérelmeink 1758-ban. Irta Éble Gábor	447

Történeti irodalom.

Két történet-philosophus. 1. <i>Eduard Meyer</i> : Zar Theorie und Methodik der Geschichte. — 2. <i>Kurt Breysig</i> : Aufgaben und Massstäbe einer allgemeinen Geschichtsschreibung. Ism. Szentpétery Imre	454
Gömör-Kishont vármegye. Ism. Naményi Lajos	462
Jászi Viktor, Polner Ödön, Ferdinandy Gejza, Schiller Bódog: A pragmatika sanctio és a házi törvények. Ism. —i—gy—s	466
Augusto Pierantoni: Il colonnello Alessandro Monti e la legione italiana in Ungheria, 1849. — Gli ungheresi nelle guerre nazionali italiane, 1848—66. Ism. Óváry Lipót	469
Hanuy Ferencz: A vegyes házasságok jogtörténete, különös tekintettel Magyarországra. Ism. Révész Kálmán	473
Friedrich: Geschichte des Herbstfeldzuges 1813	475
Adolf Pichler: Das Sturmjahr. Erinnerungen aus den März- und Oktobertagen 1848	475

Tárcaza.

Rákóczi hamvai	476
† Jókai Mór	477
Vegyes közlések	477
Szláv történeti szemle. Irta Ernyey József	480
Hazai hírlapok repertoriuma. Közli Mangold Lajos	484
Új könyvek	486
Hivatalos Értesítő	490

A Magyar Történelmi Társulat ig. választmánya legközelebbi rendes ülését jun. 3-án (péteken) tartja. .

KÉRELEM.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásaikat kellő időben, legkésőbb minden hónap 8-ikáig, közvetlenül a titkári hivatalnál (I. Vár: Orsz. Levéltár) szíveskedjenek bejelenteni, nehogy a kései vagy elmulasztott bejelentés miatt füzeteik eltévedjenek.

Reklamációkat csak három hónapon belül vehetünk figyelembe!

Kérjük a történelmi művek szerzőit és kiadóit, hogy műveik és kiadványaik egy-egy példányát ismertetés végett a *Századok* szerkesztőségéhez (I. Vár: Országos Levéltár) beküldeni szíveskedjenek.

Az Athenaeum irod. és nyomdai r.-társulat (Budapest, VII. Kerepesi-út 54.) díszes bekötési táblákat készített félbőrben a **Magyar Történeti Eletrajzok** évfolyamaihoz, melyek 2 kor. 40 fill. árán az Athenaeum könyvkiadó osztályánál vagy bármely könyvkereskedőnél megrendelhetők.

MÁTYÁS KIRÁLY MINT VÁROSÉPÍTŐ.

(Egy budavári sarokház történetéből.)

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

V.

Össze kell foglalnunk az eddig részletekben vázolt kor- és jogtörténeti képet.

A Zsigmond király halálára következő két évtized és a Mátyás király megválasztásától kezdve ezután lefolyt — mondjuk — szintén két évtized, az események és fejlemények kiáltó ellentéteit mutatja a politikai és társadalmi élet minden terén, annak még ilyféle, csekélyebb jelentőségű viszonylataiban is.

Az első időszak eseményeit a királyi szék betöltésének állandóan napirenden levő nagy kérdései és az újult erővel feltámadó török hadjáratok mozgalmi irányítják és izgatják.

Gyöngé királyok, formátlan, tekintélytelen kormányok gyorsan váltakoznak.

Ezzel párhuzamosan idegen: cseh, lengyel, de főleg német befolyás igyekszik érvényesülni és kél harcra, olykor élet-halál harcra a magyarsággal.

A letűnt korszakban túlsúlyra vergődött nagybirtokú arisztokrácia, korlátait túllépve, szintén hatalmi versengésre kél az erős vezetés alatt (Hunyadi János) előrenyomuló és erejének tudatára ébredt köznemességgel.

A köznemesség ez ébredése részben ennek az ellenállhatatlan és sokoldalú küzdelemnek a következménye, mely a társadalomban az egyéni erő fokozottabb kifejlését és szabadabb nyilvánulását hozta létre; de részben annak a hitbeli kételynek és változásnak is, mely mint huszitismus, tanaival és főleg

erős fegyverével váratlanul hatalmába ejtette az ország felső harmadát, és a küzdelmet még jobban összekuszálta.

A huszitismus ez előnyomulása politikai és vallási jellegű. Idegen befolyás érdekében a magyarság s egyszersmind a katolicismus ellen támad, melynek magának is belső hanyatlása főleg a kolostorok züllésében és a világi elem betolakodásában nyilvánul.

Általában az egyéniség nagyobb érvényesülésének nyomában a kezdődő elvilágiasodás támad föl.

Ebben a kuszált, tartós dulakodásban tehát nem csupán az önfentartási ösztönök nyilatkoznak meg, hanem az uralkodó eszmék is átalakulni kezdenek. Minden meginog, a mi eddig erősnek látszott és értékes volt. Az állam és társadalom a változó szövethatárok kezdetlegesebb és gyöngébb formáiba hull vissza. Általános bizonytalanság és zavar lesz úrrá az elméken és eszmékben, s ennek nyomán rendhiány, fegyelmetlenség, erőszak, meghasonlás, bomladozás, züllés mindenfelé.

Ily társadalomból lassanként kihál az alkotás, építés öntudatos vágya. Az előbbi korszakban királyi pártfogással (Anjouk és Zsigmond király) nagyra fejlett városok hanyatlóban; Buda, a királyi székváros pusztulóban, majd romokban; a királyi várkastélyok, köztük a budai, elhanyagolva, félbehagyottan állanak.

Mindezzel ellentétben, Mátyás királylyá választásával a magyarság, nemzeti erő, de egyszersmind a rend és demokrácia elvei is diadalmaskodnak.

A török elleni küzdelemben már Hunyadi János megszerezte a magára maradt magyarság erejével és lelkesedésével a diadalt; s Mátyás megválasztásakor egy pillanatra, legelőször történelmünkben, a nemzet képe tárul elénk, természetesen még csak rendi alapon.

A közvélemény kiáltó megnyilatkozása közben trónjára lépett új király erős kezű, tartósabb uralkodása szilárd központi kormányt teremt, mely megtöri, megalázza az arisztokráciát, s a társadalom összes rétegeit egyformán maga alatt tudja egyesíteni. Ez alapon politika és társadalom, bár egyre autokratikusabb alapon, de határozottabb formákat nyer. Ezzel

párhuzamosan az idegen politikai, társadalmi és vallási befolyás az új király erőteljes felléptének hatása alatt megtörik; a katholicismus külső formája szerint győzelmet arat. De az elvilágiasodás nem tartható fel többé, kedvez neki egy új idegen áramlat: az olasz renaissance hódító előnyomulása, habár nálunk egyelőre még csak kulturális téren, a társadalom legfelső, kivált egyházi rétegeiben, főleg pedig az annak befogadására mind nagyobb készséget mutató király lelkében.

Az ekként megerősödő rend, fegyelem és belső béke megállítja a pusztulást, majd felkölti az alkotásvágyat, melyet az új műveltségi áramlat elevenebbé, öntudatosabbá tesz és irányít.

A király mindennek leghívebb képviselője. Látja, de nem nézi némán a neki annyira visszatetsző romokat. Alkotni, építeni vágyik. És csakugyan építeni is kezdi az elhanyagolt királyi kastélyokat, Buda, Visegrád, Tata, Komárom, Pozsony városában. A városok s általában a társadalom nehézkesen mozdulnak nyomában. Így Buda város is. Ezzel kész az összeütközés. A város még mindig nem látszik megérteni az új korszak parancsoló szavát, s ezért a haladásra és új munkára kényszeríteni kell. Idő folytán belejátszik e kérdésbe a királynak mindinkább erősbuló akaratan fejlődött becsvágyó egyénisége, majd itt-ott a politika is, mely egyeseket lesujt, másokat felemel.

Az élet emez ellentétei és összeütközései a jog terén sokfelé új vagy szabatosabb formákat, szabályokat, törvényeket követelnek. Mátyás király sem Buda város — előttünk szintén ismeretes — jogkönyvében, melyet az 1420-as években foglaltak össze, sem pedig az országos gyakorlat által szentesített egyéb jogszokásokban nem talált szabályt foganatosítandó intézkedéseikhez; még kevésbé a Zsigmond király halálára következő pusztító zavarok időszakában. Legfőbb földesúri hatalmából kifolyólag tehát — úgy látszik, ismerve Zsigmond 1410—1412 évi hasonló elhatározását — maga intézkedik, látszólag erőszakosan, a közügy érdekében. De egyszersmind — a mit Zsigmond király, úgy látszik, annak idején nem tett meg — átruházza hatalma e részét a városra, mely ez alapon, önkormányzati jogánál fogva, magáévá téve a király parancsában

foglalt rendelkezést, statutumot alkot. E statutumot az élet igazolta, és mint a későbbi fejleményekből itt-ott látjuk, elfogadta és szentesítette is.

A jog örök forrása az élet, fejlődése küzdelemmel jár, útja olykor az erőszak lejtőin és szakadékain át vezet.

VI.

Váradi Péter Mátyás király halála után szabadult ki fogságából és 1501-ben halt meg. Halála után Bakócz — a ki már ekkor esztergomi érsek, bibornok, a király mindenható kancellárja, az országnak ha nem is formailag de valósággal kormányzója volt — lassankint elérkezettnek látta az időt, hogy az elhunyt főpap házát magának megszerezze.

Ezért 1503 szeptember 24-én II. Ulászló királylyal egy okiratot állíttatott ki, mely bő kivonatban következőképen hangzik:

»Buda város előljáróságának. Nagyon panaszkodott előttünk Tamás bibornok, esztergomi érsek úr, hogy az előbbi években, még néhai Mátyás király életében, néhai Péter kalocsai érsek, mikor még csak királyi titkár volt, az esztergomi érsekségnek egy sarokházát, ugyanez érsekség házának közvetlen szomszédságában, Buda városunkban, Szent György vértanu piacán, a Szentjános-kapu mellett, néhai János esztergomi érsek, a nevezett Tamás bibornok törvényes elődje által magának vendégszállásul adatta; azután pedig mikor nevezett érsek bizonyos okok miatt az országból külföldre távozott, Mátyás király elfoglalván és elvévén János érsektől az esztergomi érsekséget, addig tartotta azt kezén és szedte annak jövedelmeit, a míg neki tetszett, azután pedig sógorának, Arragoniai Jánosnak adta. E közben néhai Péter érsek — akkor, mint mondván volt, Mátyás király titkára — ezt a szeglet-házat, bizonyos szín alatt a maga és édes testvére Máté és ezen testvére örökösei részére a nevezett király által örökre adományoztatta, elhallgatván az esztergomi érsekségnek ebben való jogát; azután pedig magát, Buda város szokása szerint, e ház birtokába beiktattatta, a beiktatásról a város pecsétje alatt tetszés szerinti levelet állíttatván ki magának; ekként a kér-

déses házat lelki üdvössége kárára és az esztergomi egyház sérelmére az egyháztól elidegenítette, s a míg élt, saját és testvére neve alatt jogtalanul bírta, a mint hogy testvére Máté, e házat most is a maga jogos tulajdonának állítja.«

»Könyörgött ezért a király előtt Tamás érsek, hogy róla és egyházáról, a ház visszaszerzésével jog szerint gondoskodjék; nem tekintve a Buda város szokása szerint ez ügyben eshetőleg beállott elévülésre; különösen mivel az esztergomi érsekség épen a kérdéses ház felkérése és iktatása idejében és azután is még hosszú ideig törvényesen betöltve nem volt, és azért elévülés e házban létre sem jöhetett, s nem is volt senki, a ki e felkérésnek és iktatásnak ellentmondott, vagy akár a királytól való félelem, akár a Péter érsektől való rémület miatt ellentmondani merészelt volna.«

»A király tehát, királyi hatalma teljességéből, és mivel tiszténél fogva kötelessége minden alattvalójától a kártékony és ártalmas ügyeket eltávolítani s Isten egyházát jogaiban sértetlenül megtartani: meghallgatván Tamás bibornok esedezését, őt és egyházát — az említett elévülés ellenére, ha t. i. elévülés e házban idő folytán eshetőleg csakugyan közbejött — e ház jogos tulajdonába, a mennyiben az érseknek vagy egyházának ebben a házban tulajdonjoga egyáltalában megállapítható vagy remélhető, — visszahelyezni rendeli és visszahelyezi olyformán, hogy Tamás bibornok és egyháza — az elévülés vagy bármely e részben fennálló szokás *ez egy esetben* érvénytelen lévén — a város előtt e sarokház ügyében pert kezdhessen és állhasson. Ennélfogva szigorúan meghagyja a városnak, hogy e levél vétele után, a mikor Tamás bibornok ez ügyben a várost megkeresi, neki és egyházának — megismervén előbb a felek jogait és nem tekintvén *ez egy esetben* az eshetőleges elévülésre stb. — e házra vonatkozólag *igazságot szolgáltatasson, és a mennyiben felebbezés nem történne, a hozandó ítéletet hajtsa is végre.*«¹⁾

Midőn e királyi parancslevél magyarázatába fogok, úgy érzem magam, mint a bíró, mikor az előtte fekvő perben ité-

¹⁾ Az egész oklevelet l. végül a *Függelék*-ben.

letet akar mondani. Csakugyan, minthogy Bakócz e ház ügyében, királya előtt, előbbi ura királya és a ház mostani tulajdonosai ellen vádat emelt, vádját megokolta és perújítást eszközölt ki: forma szerint is perrel van dolgunk. Ebben a — kort és vezetőit annyira jellemző — perben nem az illetékes bíróság ítélete, hanem a hatalom és erő szava döntött. Nekiünk azért legalább a történelmi igazság nevében kell ítéletünket kimondanunk.

Először is a főtényt: a ház azonosságát, fekvését és tulajdonjogát szükséges szabatosan, okiratok alapján megállapítanunk.

A ház fekvéséről öt okirat ad többé-kevésbé pontos meghatározást. Egyelőre négy oklevél meghatározását közöljük. Mátyás király 1478 márczius 7-én kelt parancslevele szerint »e sarokház az esztergomi érsekség háza mellett, Buda város Szent Jánosról nevezett kapujánál, a legfeltünőbb s a királyi udvarhoz közel, mindenektől... látogatott helyen fekszik.« Buda város 1479 május 31-én kelt iktatólevele szerint pedig »e sarokház városunkban a Szentjános-kapu mellett, az esztergomi érsekség házának közvetetlen szomszédságában áll.« II. Ulászló királynak épen előterjesztett parancslevele és Buda város alább ismertetendő 1504 évi márcz. 4-én kelt egyezséglevele szerint továbbá: »ez a sarokház az esztergomi érsekség másik (?) házának szomszédságában, Szent György vértanu terén, a Szentjános-kapu mellett fekszik.«

A meghatározás tehát egyszerű feladat, mihelyt a régi budavári Szentgyörgy-tér és Szentjános-kapu fekvését ismerjük.

A Buda város régi helyrajzáról szóló eddigi történelmi munkák, Rupptól Salamonig, részben vagy egészen kétes eredménnyel oldották meg feladatukat. Egyedül Némethy Lajos végzett szabatos, megbízható munkát. Az érdekes kérdés azon fordul meg, hogy hová helyezzük a Magdolna-templomot és a Szentgyörgy-teret. Némethy mindkettőnek fekvését megjelölte.¹⁾

¹⁾ Némethy Lajos cikkei megjelentek az *Archaeologiai Értesítő* 1885 évi folyamának 1. 65. és 289. lapjain. E kérdést régebb idő óta magam is nagy kedvvel tanulmányozom, lassanként gyűjtögetvén a középkori Budapest történetére s főleg helyrajzára vonatkozó adatokat, melyek Némethynek adnak igazat. Minthogy azonban az ő fejtegetéseit még a főváros újabb monographusai sem respektálták: a régi helyrajz kérdését az egész közép-

E szerint a régi Szentgyörgy-tér a mai Dísz-térrel azonos. Abban pedig az összes írók megegyeznek, hogy a régi Szent-János-kapu a nemrég lerombolt u. n. Ferencz-József-kapunak felelt meg, az Albrecht-út várbeli felső végén. Ehez képest a régi Szentgyörgy-téri sarokház, mely a Szentjános-kapu mellett feküdt, csakis ott állhatott, a hol a mai Dísz-tér délkeleti sarkán a Vöröskereszt-egyesület új bérpalotája emelkedik, mely másik sarkával a Ferencz-József-kapu felé néz. Tehát nemcsak egyszerű, hanem kettős sarokház volt.

Kétségtelen ezek után, hogy ugyanegy ház az, a melyről Mátyás király idézett parancslevele, illetve a város iktatólevele, mint kifejtettük, többszörösen hangoztatja, hogy nem az esztergomi érsekség birtoka, hanem csupán a Beckenslaher János esztergomi érsek magántulajdona volt.

A szerencsés véletlen fönttartott számunkra egy oklevelet e ház előbbi sorsáról és gazdáiról is. 1473 október 16-án jelesül, Nagyvátyi Albert deák pécsi várnagy, egy Buda külvárosában, a Flek-utczában levő, *szintén újjá épített* házárt mindenestől eladta Becskösházi (másként Nagylucsei) Orbánnak, az esztergomi Szenttamás-egyház prépostjának, királyi alkincstartónak és testvéreinek — *cserében* egy másik kőből épült sarokházért, mely Buda várában, *Szent György vértanu utczájában* egyfelől, t. i. a keleti oldalon, *az esztergomi érsekség házának közvetlen szomszédságában*, másfelől pedig *a város Szentjános-kapujának oldalán feküdt.*¹⁾

Nyilvánvaló, hogy e cserelevél helymeghatározása is a mi házunkra illik;²⁾ s ehez képest ez csak 1473 vége után kerülhetett valamikép a Nagylucsei Orbán alkincstartóra következő Nagyvátyi Alberttől, vagy ennek valamely jogutódától, Beckenslaher János érsek magántulajdonába.

E körülmény különben kevésbé a perre, mint inkább kori Budapest fejlődésének egyöntetű kifejtése alapján óhajtanám — ha a Gondviselés kedvez — valamikor végleg megoldani.

¹⁾ Domus lapidea acialis, in nostri medio, in platea Sancti Georgii martyris, a parte orientali in contigua vicinitate domus archiepiscopatus Strigoniensis ab una, parte vero ab altera ad latus porte civitatis B. Johannis vocate constructa. (Orsz. Levéltár: dipl. oszt. 17500.)

²⁾ Ez az az ötödik oklevél, a melyet fentebb, hogy a tárgyalás menetét megtartsam, egyelőre mellőztem.

a ház történetére vonatkozik. Lényegesebb, mert a helymeghatározást egészíti ki, az idézett öt oklevél amaz egybehangzó állítása, hogy e ház az esztergomi érsekség házának tőzsomszéd-ságában ¹⁾ feküdt. Az utóbbi épület tehát szintén a Szentgyörgy-térre (ma Disz-tér) nyílt s a mai Vöröskereszt-palota Dísz-térre néző északi felének telkén állhatott, minthogy e palota helyén előbb három, a középkorban pedig — a Fontana-féle térkép után ítélve — két ház állott. Hihető, hogy az esztergomi érsekségnek ez a háza ugyanegy azzal a Szentgyörgy-téri házzal, a melyet Pálóczi György esztergomi érsek 1435 szept. 30-án ötszáz aranyforinton vásárolt Tamás budai csizmadiától és Zakariás budai kereskedőtől, még pedig *nem a maga, hanem az esztergomi érsekség számára*. Ennek a háznak ekkor egyfelől ugyancsak a nevezett Pálóczi György esztergomi érsek, másfelől pedig Henrik pécsi püspök — mint háziurak — voltak szomszédai; kétségkívül (legalább György érsek) mint magántulajdonosok. 1435-ben tehát e két egyházi főúr egyike — alkalmasint éppen György esztergomi érsek — a későbbi Beckenslaher-féle háznak ura.²⁾

Tisztába jöven ekként e ház azonosságával, fekvésével és tulajdonjogi természetével, igazoltnak vehetjük és kimondhatjuk azt a tényt, hogy Bakócz állítása, mintha a Beckenslaher-Váradi-féle ház valaha az esztergomi érsekségé lett volna, nem felelhet meg a valóságnak. Holott az egész vád és perújítás ezen az állításon sarkallik. Mert — mint láttuk — a kettős hűtlenségbe esett Beckenslaher János magántulajdonát törvény szerint adományozhatta el a király, s így a ház Váradi Péternek és testvéreinek, mint új adományosoknak, szintén jogos magánbirtoka lett. Sőt mivel a király több más, pusztult házát felépíteni nem bíró budai polgár házáat az e czímen

¹⁾ Az 1472 évi oklevél szerint »kelet felől.« E meghatározás azonban a középkori oklevelek ily dolgokban szokásos tájékozatlanságának hibájában szenved. Inkább: »észak vagy északkelet felől« lenne a szabatos megjelölés.

²⁾ Az 1435 szept. 30-án kelt oklevél az esztergomi primási világi levéltárban Lad. Q. fasc. 3. nr. 62. jelzet alatt található. Tisztelt barátom, Pór Antal úr volt oly szíves ez oklevelet az alább, szintén az esztergomi primási levéltárból idézendő 1504 évi egyezséglevéllel együtt velem másolatban közölni. Mely lekötelőző szívességeért e helyütt is kifejezem hálás köszönetemet.

támadt hűtlenség következtében elkobozta: azt sem találhatnók különös esetnek, ha ugyan e czímen az esztergomi *érsekség* roskadt házát is elkobozta volna. Kivált minthogy a Bakócz felépülésének idejében, mint láttuk, e kérdés ily értelemben már jogszabályszerűleg rendezve volt Buda városában. A mennyiben pedig az elkobzás idejében az esztergomi érseki szék üres volt és jövedelmeit a király szedte, föl kell tennünk, hogy ha e ház csakugyan az érsekségé lett volna, azt a király kötelességének tartotta volna, saját királyi rendeletéhez képest, melyet oly komolyan vett, — romjaiból újra építeni és rendeletének végrehajtására ezzel is üdvös példát adni.

Az elévülési idő kérdésének fölvetését tehát lényegtelennek kell tartanunk.

Az elévülési idő — a melyen belül t. i. pert lehetett indítani — Werbőczy szerint a városokban tizenkét év, visszavételképen azonban csupán egy év és egy nap, a tárnoki jog gyakorlata szerint pedig állandóan egy év és egy nap volt.¹⁾ Az utóbbi rövid határidőt igazolja pl. Pozsony város ekkori jogszokása is.²⁾ Tehát a törvényesen szokásban levő elévülési idő sokszorosán, sőt (1478 márcz. 7-ike óta 1503 szept. 24-ig) a tulajdonképeni nagyobb, tizenkét évi határidő is több mint kétszeresen letelt, a nélkül, hogy — mint láttuk — az adományozás és beiktatás ellen Beckenslaher részéről bárki tiltakozott vagy épen pert indított volna. Holott a város a királyi iktató parancs vétele után ezt az egy évi és egy napi időt pontosan bevárta, s csak azután ejtette meg, ellenmondás nélkül, magát a szabályszerű beiktatást is.

Az elévülési időnek királyi parancscsal való felfüggesztése tehát nyilvánvaló jogi képtelenség, mely ha ismétlődik, alápjában rendít meg minden igazolható birtokjogot. Érezte ezt maga II. Ulászló király is, mikor határozottan *több ízben* hangsúlyozta, hogy ezt a felfüggesztést *csupán ez egyetlen esetre*, különös kegyelemből és királyi teljhatalmánál fogva engedélyezi. De még így is kiáltó igazságtalanság és erőszak ez. Mert a legigaz-

¹⁾ Werbőczy: Hármaskönyv, Part. I. tit. 78. és Part. III. tit. 14. 15. Kovachich: Cod. auth. juris tavernicalis, 122. l.

²⁾ Király János: Pozsony város joga a középkorban, 131. l.

talánabb kedvezménynyel fog pártul egy a nélkül is erős és hatalmas nagyurat, és gyöngít meg egy társadalmilag védtelent, oly korszakban, a mikor a törvény és jog erőtlenül és félénken húzódik meg a társadalmi befolyás gögje és mindenhatósága elől.

A királyi kegy és pártfogás ily hathatós nyomása csakugyan megtette hatását. Adorjáni Érsek Máté, Váradi Péter érsek testvére, 1504 márczius 4-én Buda város előljárósága előtt, a maga és örökösei nevében mindenkorra lemondott a Szentgyörgy-téri sarokház tulajdonjogáról Bakócz esztergomi érsek és érseki utódai javára. Egyszersmind az ez ügyre vonatkozó okiratokat átbocsátotta az érsek kezébe, eredeti adomány- és iktató-leveleit örökre semmiseknek és érvényteleneknek nyilvánítván.

»Per támadt és folyt — úgymond a város egyezséglevele — a két fél között a kérdéses ház ügyében, *először a város, azután a király ő felsége által e végre kiküldött egyházi és világi főurak előtt.* E perben a bibornok-érsek úr azzal érvelt, hogy e ház mindig az esztergomi érsekségé volt s ennél fogva Mátyás király jogtalanul adományozta azt a Váradi testvéreknek. Nevezett Érsek Máté pedig érezvén, hogy e ház ügyében bírói úton semmit sem nyerhet, s mivel különben sem akart a bibornok úrral perben állani, sőt kedvesnek és hálásnak kívánt mutatkozni, — határozta el magát a lemondásra. Viszont ennek fejében a bibornok úr *elengedte Érsek Máténak azt az 500 aranyforintot*, a melylyel neki még a boldogult Péter érsek tartozott.« ¹⁾

Tisztázván föntebb e ház tulajdonjogának és eladományozása törvényességének kérdését, Bakócznak az egyezséglevélben foglalt érvelésére nincs több mondani valónk. Ellenben Mátyás királyt a magántulajdon erőszakos eladományozásának vádja alól mentesnek kell tekintenünk. Bakócznak Mátyás király ellen felhozott többi vádjai és szemrehányásai ez ügy

¹⁾ Az oklevél eredetiben, vörös viaszba nyomott pecsét töredékeivel, az esztergomi primási világi levéltárban: Lad. Q. fasc. 3. nr. 63. jelzet alatt található. Elég szabatosan kiadta Podhraczký József a Magyar Akadémiai Értesítő 1855. évf. 565—567. lapjain, a hol azonban: »domus acialis« helyett mindenütt »domus arialis« áll. (V. ö. erre nézve *Du Cange* Szótárát, a hol a helyes: *domus acialis* értelme azonos a *domus angularis*, *in angulo posita* stb. azaz: sarokház, szegletház értelemmel.)

eldöntésénél, még ha igazak is, mellékesek, inkább csak egyénileg s korrajzilag jellemzők és becsesek.

A fő vád az, hogy Mátyás király Beckenslaher János esztergomi érsek szökése után sokáig nem töltötte be az érseki széket, szedte annak jövedelmeit, s azután is saját rokonának Arragoniai Jánosnak adta azt; s ez idő alatt nem volt a ki az érsekségnek e házra vonatkozó jogát megvédelmezte vagy érvényesítette volna, már csak azért sem, mert Mátyás királytól mindenki félt, Váradi Pétertől pedig mindenki rémüldözött.

E vádakban sok az igazság. Az esztergomi érseki széket csakugyan évekig: 1480 elejéig üresen állott s ekkor ült bele a király sógora, Arragoniai János.¹⁾ Ez állapot ép oly visszaélés volt, mint később a kilencz éves Hippolyt ferrarai herczegnek, a királyné unokaöccsének az esztergomi érseki székre való ültetése. Az ezen elhatározásai által ráháramló felelősség súlya alól a nagy király soha sem lesz feloldható. Csupán mentségére szolgál, hogy e tetteiben, valamint autokráciájának és elzárkózódásának szemmel látható fokozódásában²⁾ ugyanannak a rómaizáló és elvilágiasodott *olasz* renaissancenak, s a mellette trónon ülő, erős akaratú *olasz* asszonynak *befolyása* alatt állott, mely őt más téren annyi fényes alkotásra és kiváló tette ösztönzé. Nagy fénynek nagy árnyai ezek.

Csakhogy — a mi fődolog — hasonló vádak és szemrehányások tételére éppen Bakócz nem volt alkalmas. Hiszen nyilvánvaló, hogy a kérdéses ház ügyében ő erőszakoskodott, a mikor a szerencsétlen Váradi Péter érsek halála után, *és csak ekkor*, mint II. Ulászló mindenható kancellárja, Váradi (Érsek) Mátét, a ki igaz joga védelmét immár senkinek különös partfogásától sem várhatta, a gyöngé király útján, költött jogczímen, *s úgy látszik, nem is rendes, törvényes bíróság előtt*,³⁾ e házról

¹⁾ *Ráth György*: Arragoniai János. *Századok*, 1890. Két közl. 328, 414. ll.

²⁾ Erről, ily értelemben Bonfini kifejezetten nyilatkozik, mikor a király és a főurak között az olasz befolyás következtében támadt ellentétéről ír. (Id. h.)

³⁾ II. Ulászló király a perújítást elrendelő 1503 évi oklevelében világosan meghagyja, hogy ez ügyben a város tartson vizsgálatot és *mondjon ítéletet*. Az 1504 évi egyezség-levélben mégis azt olvassuk, hogy a király e célra — miután a per előbb a város előtt folyt — egy *külön*, egyházi és világi főurakból összeállított *bíróságot* küldött ki. Feljebbviteli

való lemondásra bírta. És nem átalotta megszólalni volt ura és jóltevője emlékezetét, csupán azért, hogy e ház megszerzéséhez — kétségtelen bizonyítékai nem lévén — legalább a valószínű és akkor már tetszetős látszatot megadja.

A gyöngé király akaratának irányításában és felhasználásában szinte féktelen, olykor kiméretlen kancellár, a magán és közügyek állandó veszedelmévé vált. Egyformán a maga hasznára igyekezett felhasználni a világi és egyházi állapotoknak előnyökre kínálkozó alkalmait. Ha valakiről, róla lehetett elmondani, hogy tetszése szerint állíttatott ki királyával okiratokat; mindenestre könnyebben mint Váradi Péter annak idején, a maga feje után járó uralkodójával, avagy Buda városával. Váradi Péter jellemében benne találjuk ugyan a hatalomvágyat és a hatalom élvezetében mutatkozott, vesztét okozó elbizakodottságot, de nem látjuk benne a féktelen önzést és kapzsiságot, mely arra bírta volna, hogy Buda városával a saját hasznára, a városi könyvek adataival meg nem egyező, hamis tényeket tartalmazó oklevelet állíttasson ki. S viszont Buda városáról — melynek autonóm jogát a hatalmas király is megbecsülte, sőt ép ekkor, ép e téren gyarapította is — szintén nem tehető fel, hogy ily hamis adatokat ily határozott formában tartalmazó oklevél kiállítására vállalkozzék.

A központban szerzett tájékozódásán alapuló számításaival messze jövőre eshetőségeit meglátta és kiaknáztatta Bakócz. Gyermektelen aggastyánok, családjuk utolsó sarjai, gyanutlan asszonyok, leányok és ifjak, betegesek, gyámoltalanok, pártfogásra, tanácsra, pénzre és más segítségre szorulóak, — új rokont, barátot, védőt és pártfogót találtak benne. Csakhogy a tapasztalt rokon szereteten, barátságon, kisebb-nagyobb szivességeken, kölcsönökön és más előnyökön — mint hal a horgon — olykor egész jószáguk, néha egész vagyonuk ott ragadt. Az az 500 aranyforint, melyet Váradi Péter érseknek, a bukott és szintén gyámoltalanná vált nagyságnak kölcsönzött, és utóbb Érsek Máténak a sarokháztól való lemondásért bizonyos nagylelkű-

forum volt-e csupán e bíróság, — nem tudjuk. De bármint legyen is, kirendelése a rendes bírói út elkerülésének látszik, s azt a gyanut kelti, hogy talán a bibornok-kancellár bizalmasaiból és lekötöztetettjeiből állított össze.

séggel elengedett, — ezt a sarokházat is e fajta szerzeménynyé avatja.

A legmagasabb és legtiszteletreméltóbb egyházi méltóságokból — mint az egri püspökségből és esztergomi érsekségből — csereberét, üzletet csinált.

Korának, az olasz renaissancenak gyermeke ő is. Művészetkedvelő és becsvágyó; de nem a humanisták philosophus fajtájából. Hús és vér, a mindennapi élet embere, a ki a ravasztságot erővel, a kapzsiságot hatalomvágygyal párosítja. Mentsége, hogy nem valamely elítélendő kivétel kortársai között, hanem inkább typusa az akkori emberek egész fajtájának, a kiknek lelkében az egyéniség nagyobb fejlettsége s az ennek nyomában járó, félelmetesen növekvő elvilágiasodás és hitetlenség, az erkölcsi ítéletet a beszámíthatóság mértéke felől megtévesztette. Sajnos, e kortársak emlékezetét terheli az a súlyos vád, hogy Magyarországon a másfélezer éves egyház és félezer éves királyság elbukását határtalan önösségükkel elősegítették. És Bakóczét annál inkább, mert neki, mint a politikai élet vezetőjének, de főleg mint az egyház fejének, a még érintetlen főnnálló középkori formák és elvek szerint a társadalom legfőbb szellemi javai: hite, erkölce, lelkiismerete fölött kellett volna őrködnie. Holott épen ő adott magas polczáról veszedelmes példát arra, mikép lehet egyházi és világi dolgokat, anyagi és szellemi javakat, önzést és önmegtagadást haszonnal és büntetlenül össze-vissza keverni.

A megbízható adatok egész tömegével lehet e szigorú ítéletet igazolni.¹⁾ Én ezúttal, midőn az ő és kora jellemzéséhez néhány egybehangzó vonással járulok, végül csak azt a tárgyunkkal legközelebbi vonatkozásban levő, eddig ismeretlen oklevelet mutatom föl, mely szerint 1507-ben Bakócz érsek saját főszékes-káptalana és kanonokjai tiltakoznak az ellen, hogy érsekük, a kinek ekkor különben már több háza volt ²⁾ a fővárosban,

¹⁾ L. különösen *Fraknoi Vilmos*: Erdődi Bakócz Tamás élete (M. Tört. Életrajzok, V. évf. 1—2. füz.), — *Schönherr Gyula*: Hunyadi Corvin János (u. o. X. évf. 3—5. füz.) — és ugyancsak *Fraknoi Vilmos*: Bakocs Tamás primás birtokszerzeményei. *Századok*, 1888. 97. l.

²⁾ *Első ház*: 1482-ben Rozgonyi László nándorfehérvári kapitány Olasz-utczai kőházát vásárolja meg a maga és testvérei számára 500 frtéért.

az ő egyik Szentgyörgy-téri (ma Disz-tér) házukat foglalta el lakásul erőszakosan magának, nem létező tulajdonjoga jeléül saját nemesi címérét is a ház kapuja fölé illesztvén.¹⁾

CSÁNKI DEZSŐ.

FÜGGELÉK.

I.

Buda, 1478. márczius 7.

Mátyás király a Buda-városi romladozó házak újjá építésére vonatkozó rendeletét megvető s külföldre szökött János esztergomi érsek magántulajdonában levő budavári házat Péter (erdélyi) fejérvári prépostnak és testvéreinek adományozza, s őket e ház birtokába Buda város által beiktatni rendeli.

Nos Mathias dei gratia rex Hungarie, Bohemie etc. Memorie commendantes tenore presentium significamus quibus expedit universis, quod nos visa iam pridem qualitate huius civitatis nostre Budensis, et debita consideratione animadvertentes complures domos in ea totaliter neglectas esse et desolatas, alias vero multas ex incuria et negligentia patronorum earundem ad collapsum et

(A gr. Erdődy cs. galgóczi levéltára : 37. 1. 6. Ugyan e házról szól egy másik oklevél u. o. 37. 1. 10.)

Második ház : 1483-ban a péterváradai apátságtól megvásárolja egy Szentpál-utczai ház hátulsó részét a maga és testvérei számára. (U. o. 37. 1. 8. Ugyan e házra vonatkozik ez évből u. o. a 37. 1. 7. és 1484-ből a 37. 1. 9. jelzetű oklevél is.)

Harmadik ház : 1493-ban Mártontól, a várbeli koronázó templom plébánosától kapja testvéreivel együtt azt a két majorsági házat a Tótfalu nevű külvárosban, melyet a nevezett plébánosnak és egyházának Rozgonyi László végrendeletileg hagyományozott. (U. o. 37. 1. 12.)

Negyedik ház : 1493-ban 350 forintért megvásárolja a maga és testvérei számára a Vémerieknek Buda-külvárosi házát. Ugyanakkor a város előljáráóságától kedveskedésül ajándékba kapja az e ház szomszédságában lévő üres városi telket, lóistálló, szekérszín és faskamara építésére. (Orsz. Levéltár : dipl. oszt. 20051.)

E házak láthatólag csekélyebb értékűek és kevésbbé valók a nagyúrnak lakásul. Ellenben bizonyára alkalmas volt az akkor már kezén levő *ötödik* : a Váradiféle, és ennek szomszédságában a *hatodik* : az esztergomi érsekség háza.

¹⁾ A garam-szentbenedeki konvent előtt tiltakoznak a fentnevezettek, hogy az emített budai házat, mely »ratione capelle beatissime Virginis Marie ad latus ecclesie Strigoniensis fundate, cui inter alia bona in dotem foundationis domus ipsa data fuisset, omni iure ad prefatos dominos canonicos pertinnerit, tamen prefatus cardinalis domum eandem, nullo iure sibi competentem pro se occupasset, et occupative detineret (főntebb még : possideret et inhabitaret) de presenti, *appensisque armis suis supra portas curie et domorum*, eandem sibi ascribere et appropriare niteretur, potentia mediante, in preiudicium et dampnum ipsorum canonicorum valde magnum.« (Esztergomi káptalan házi levéltára : Lad. 64.)

ruinam tendere, in nostre maiestatis displicentiam ac ipsius civitatis nostre incomodum et deformitatem non modicam, nos itaque volentes statui et ornameto dicte civitatis nostre opportune providere, per publicum edictum, quod in foris et locis publicis huius civitatis nostre proclamari mandavimus et publicari, omnes et singulos cuiusvis status et conditionis homines in hac civitate nostra Budensi domos habentes, et potissime que desolate forent vel etiam ad ruinam tenderent, admonuimus et hortati sumus, immo regio edicto precepimus generaliter omnibus, quatenus ipsi domus eorum collapsas sive ad ruinam tendentes, infra unius integri anni spatium, iam ante plures annos evolutum, reficere inciperent et reformari deberent, alioquin ne exinde maius ipsius civitatis nostre dispendium et incomoditas sequatur, nos omnes tales domos dirutas et desolatas, sive etiam ad ruinam tendentes, tanquam ad nostram maiestatem, tum ob contemptum edicti nostri, tum etiam ex aliis causis et rationibus devolutas, aliis personis idoneis et talibus, qui illas propriis expensis bono modo reformarent, donaremus et ascriberemus. Quod quidem edictum nostrum reverendissimus dominus Johannes archiepiscopus Strigoniensis, prout et alii plerique, quorum etiam domos in platea Omnium Sanctorum plus quam decem ob contemptum huiusmodi edicti nostri distribuendo contulimus, levifacientes, domum acialem, que penes domum archiepiscopalem et iuxta portam huius civitatis nostre Budensis Sancti Johannis vulgariter appellatam, loco maxime apparenti et ad regiam nostram propinquo, ab omnibusque tam incolis quam etiam advenis frequentato sita est, reficere minime curavit, et nedum huiusmodi mandatum nostrum respuit, verum etiam maiora his et nosipsum contempsit, deserto archiepiscopatu suo, in displicentiam nostram ad externa regna recedens. Unde nos volentes utilitati pretacte civitatis nostre Budensis providere, pretactam domum acialem nomine antefati domini Johannis archiepiscopi tentam et possessam, *non tamen archiepiscopalem neque aliquo proprietatis iure ad archiepiscopatum Strigoniensem spectantem*, venerabili magistro Petro preposito ecclesie Albensis Transsilvanie etc. secretario nostro, per eumque Matheo et Paulo fratribus suis, sub ea conditione, ut ipsi illam bono modo reformare et edificiis decorare debeant, de consensu et beneplacita voluntate serenissime domine Beatricis regine consortis nostre carissime, prelatorum etiam et baronum regni nostri accedente consilio, iure perpetuo et irrevocabiliter dedimus, donavimus et in mille florenis auri ascripsimus, immo damus, donamus et ascribimus per presentes; dantes illis plenam facultatem, ut ipsi eandem domum, postquam reformaverint, vendere, donare aut testamentaliter legare, aliasque prout voluerint de illa disponere libere valeant atque

possint. Ut autem idem magister Petrus et fratres sui ipsam domum eo securius reficiant et reformat, decentius quo magis, in eadem per nostram maiestatem contra quoslibet se tueri senserint: volumus et decrevimus nunc auctoritate nostra regia, ut si prefatus dominus Johannes archiepiscopus vel alius quipiam futuris temporibus eundem magistrum Petrum et fratres suos in dominio dicte domus turbare seu impetere voluerit, extunc omnes et singulas expensas, quas ipsi ad reformationem dicte domus fecerint, et ultra eos dictos mille florenos auri, pro quibus nos eandem domum pro maiori securitate eidem magistro Petro et fratribus suis ut prefertur ascripsimus, eisdem ante litis ingressum deponere teneatur effective. Mandantes vobis fidelibus nostris, iudici et iuratis dicte civitatis nostre Budensis, prout etiam primitus aliis litteris nostris mandavimus, quatenus pretactum magistrum Petrum et fratres suos, iuxta morem et consuetudinem huius civitatis nostre Budensis in dominium et possessionem realem pretacte domus statuatis et introducatis, introductosque ab omnibus impetitoribus iuxta privilegia et libertates huius civitatis nostre defendatis. nostre maiestatis in persona et iustitia mediante. Aliud non facturi. Presentibus perlectis exhibenti restitutus. Datum Bude, sabbato proximo post dominicam Letare, anno Domini Millesimo quadringentesimo septuagesimo octavo, regnorum nostrorum Hungarie etc. anno vicesimo primo, Bohemie vero decimo.

Mathias rex manu propria.

Eredetije hártján, belső pecséttel, a gr. Erdődy cs. galgóczi levéltárában: Lad. 37. fasc. 1. nr. 3.

II.

Buda, 1503. szeptember 24.

II. Ulászló király rendelete Buda városához, hogy bizonyos. Mátyás király által annak idején a Váradi testvéreknek adományozott, állítólag az esztergomi érsekség tulajdonához tartozó budavári ház ügyében, Tamás bibornok esztergomi érsek kérésére, nem tekintve az ez ügyben eshetőleg beállott elévülésre, — mondjon ítéletet.

Wladislaus dei gratia rex Hungarie et Bohemie etc. Fidelibus nostris prudentibus et circumspectis iudici et iuratis ceterisque civibus civitatis nostre Budensis, salutem et gratiam. Pro parte et in persona fidelis nostri reverendissimi in Christo patris domini Thome, sancte romane ecclesie cardinalis Strigoniensis etc. nobis ad modum gravis querele expositum extitit, quod annis superioribus, regnante condam serenissimo principe domino Mathia rege predecessore nostro, condam reverendissimus dominus Petrus archiepiscopus ecclesie Colocensis, longe ante promotionem suam ad prefatam ecclesiam Colocensem, dum adhuc videlicet solummodo

secretarius ipsius condam domini Mathie regis fuisset, quandam domum acialem archiepiscopatus dicte ecclesie Strigoniensis, in contigua vicinitate domus eiusdem archiepiscopatus, in hac civitate nostra Budensi, in teatro sancti Georgii martyris penes portam sancti Johannis existentem, a condam reverendissimo domino Johanne archiepiscopo Strigoniensi, ipsius domini Thome cardinalis predecessore legitimo, pro hospitio sibi dari et concedi impetrasset; tandem vero ipso condam domino Johanne archiepiscopo quibuscunque de causis ex hoc regno nostro Hungarie ad externa regna proficiscente, dictus condam dominus Mathias rex occupando et auferendo dictum archiepiscopatum de manibus ipsius condam domini Johannis archiepiscopi, tamdiu eundem archiepiscopatum tenuisset et proventus illius percepisset, quousque sue placuisset voluntati; deinde eundem archiepiscopatum condam reverendissimo domino Johanni de Aragonia, eiusdem sancte romane ecclesie cardinali etc. affini suo, de facto dedisset. Que dum sic agerentur, medio tempore prefatus condam dominus Petrus archiepiscopus, tunc ut premittitur secretarius ipsius condam domini Mathie regis, ab eodem domino rege prefatam domum acialem sub quibusdam coloribus pro se ac Matheo fratre suo carnali, eiusdemque fratris sui heredibus, tacito iure dicti archiepiscopatus Strigoniensis in eadem domo, perpetuo donari et conferri, atque subinde more eiusdem civitatis nostre se qualitercunque in dominium eiusdem domus statui facere, litteras etiam tales quales voluisset, sub sigillo eiusdem civitatis nostre super eadem statutione emanari fecisset et procurasset; sicque domum eandem in detrimentum salutis anime sue et damnum ac prejudicium eiusdem ecclesie Strigoniensis ab eadem ecclesia Strigoniensi alienando, usque dum vixit, suo et dicti fratris sui nominibus indebite detinuisset, prout etiam impresentiarum idem Matheus frater suus eandem domum ad se et ius suum spectare pretenderet. Supplicatum itaque extitit maiestati nostre pro parte dicti domini Thome cardinalis, ut sibi et ecclesie sue in premissis opportune providere, et ipsum dominum cardinalem ac ecclesiam suam prefatam ad requirendam et rehabendam iure mediante prefatam domum acialem, non obstante prescriptione, si qua fortassis secundum consuetudinem dicte civitatis nostre vel alias quocunque in et super eadem domo intervenisset, presertim et maxime, cum dicta ecclesia Strigoniensis tempore impetrationis et statutionis dicte domus et postea longo tempore legitimo pastore vacasset, ipsaque ecclesia sic vacante prescribi in eadem domo de iure non potuisset, neque fuisset aliquis, qui impetrationi statutionique predictis contradicere curasset, vel alias ob metum eiusdem condam serenissimi domini regis et horrescentiam dicti condam domini Petri archiepiscopi ausus

fuisset: de plenitudine nostre regie potestatis admittere, sibi que auctoritatem concedere et eiuscemodi gratiam facere dignaremur. Nos vero, qui ex suscepti regiminis officio cunctorum subditorum nostrorum casus nocivos et improvisos propulsare, et ecclesias dei in suis iuribus indemnes servare tenemur, exaudita et admissa supplicatione eiusdem domini Thome cardinalis, eundem et ecclesiam suam prenotatam contra et adversus antedictam prescriptionem, si qua ut prefertur, per lapsum temporis in dicta domo intervenisset, ad ius et proprietatem eiusdem domus, si quod et quam idem dominus cardinalis et ecclesia sua in eadem habuisset vel in posterum habere speraret, de plenitudine potestatis nostre regie et ex gratia nostra speciali duximus restituendos et reponendos, ac restituimus et reponimus. Ita et taliter, ut idem dominus Thomas cardinalis et ecclesia sua prenotata, dicta prescriptione vel quacunque alia consuetudine in hac parte et hac una vice obviare non valente, coram vobis ex parte dicte domus acialis iudicium et iustitiam petere et recipere valeat atque possit. Quocirca fidelitati vestre harum serie firmiter precipiendo committimus et mandamus, quatenus acceptis presentibus, si ac dum et quando pro parte dicti domini Thome cardinalis super hoc requisiti fueritis, eidem et ecclesie sue pretacte, ratione et pretextu dicte domus, visis primitus auditisque et cognitis iuribus partium, non obstante iamdicta prescriptione vel quacunque alia consuetudine ipsius civitatis nostre, quibus ut premisimus, hac una vice premissorum consideratione ex speciali gratia et de plenitudine potestatis nostre regie derogamus, iudicium et iustitiam administrare debeatis et teneamini. Faciendo quod decreveritis, nisi per aliquam partium legitima fuerit interposita appellatio, debite etiam executioni demandare; auctoritate nostra regia vobis in hac parte concessa ac iustitia mediante. Secus non facturi. Presentibus perlectis exhibenti restituti. Datum Bude, die dominica proxima post festum beati Mathei apostoli et evangeliste, anno Domini Millesimo quingentesimo tertio.

Ad relationem reverendissimi domini Sigismundi Thurzo electi ecclesie Nitriensis, secretarii regie maiestatis.

Alant a papír szélén más írással: S. Thurzo.

Eredetije papíron, rányomott királyi pecsét töredékeivel, az esztergomi káptalan házi levéltárában: Lad. 64. fasc. 1. nr. 27.

A HARMADIK NEMZETKÖZI TÖRTÉNELMI CONGRESSUSRÓL.*)

(Róma, 1903. április 2—9.)

A czímben, melyet ime az alábbi sorok hegyébe írok, egy vitás és egy nem egészen exakt keltezés foglaltatik.

A congressus folyamata alatt a két előzőről — Hága (1898) és Páris (1900) — alig történt valami megemlékezés; másrésről pedig a régi franciaországi állandó bizottság részéről — melynek magam is tagja voltam — egyenes tiltakozást olvashattunk az ellen, mintha ez a római congressus az előbbieneknek folytatása lett volna. De igaza volt *Gabriel Monod*-nak, midőn a *Revue Historique* szeptember-októberi számában ezzel szemben rámutatott a valóságra, hogy még ez az utóbbi is, melyet kizárólag egy olasz csoport, mondhatnók a római vezértényezők köre rendezett, mégis csak folytatása volt a két előbb nevezetnek, s a római mozgalmas napok eseménye ebbeli elődei nélkül nem létesült, talán terve sem fogamzott volna meg.

Nem szórszálhasogató pedanteria az, a mi nekünk e látszólag oly közönyös észrevételt sugallja; sem a nemzetközi *színpadok mögött* lejátszódott ama kis játékok, melyek az elmúlt évek alatt aktualitást kölcsönöztek ez elmélkedésnek. Hanem igazságot kívánunk szolgáltatni egy halottnak, a francia, de mondhatjuk, az európai történetirodalom egy bámulatosan termékeny és képes munkásának, a szegény *René de Maulde de la Clavière*-nek, a kinek buzgólkodása nélkül — melyben több volt a fáradozás és jóakarát, mint az ügyesség és a siker, — ez a fényes római gyülekezet bizony soha létre nem jött volna.

Ez a congressus maga pedig már április 1-én két formális nyilvános ülést tartott, a melyen már csak regisztráltak

*) Felolvastatott a M. Történelmi Társulat 1903 december 3-iki választmányi ülésében.

a szervezésnek összes alakításait; holott érdemileg már napokkal előbb határozott mindebben a domináló tényezők köre.

Fényes gyülekezetnek neveztem, mely a Collegium Romanum ódon, kissé setétes termében, amaz áprilisi napok alatt szinte tömegekben verődött össze. Ugyanis bátran vélem állíthatni, hogy még nem volt eddigelé társulás vagy hasonló alkalom, melyen a *szellemi tudományok különböző területeiről*, szakmáiból, ehhez fogható phalanxa a sommitásoknak ekkora imposans számmal felvonult és személyes megjelenésben látható lett volna. Bölcsészet s összehasonlító vallás- és egyháztudomány, ó-kori nyelvészet s összehasonlító irodalom, műtörténelem és régészet, jogtörténelem, földrajz, végül pedig és nem kicsinyelő jelentőséggel az exakt (természet, számtan, orvosi) tudományok mindannyian a világszerte tündöklő nevek hordozói által képviseltettek, melyek köré komoly számottevő szakmunkások kisebb-nagyobb csoportjai — az egyes főosztályokban változó arányban — sorakoztak.

De activ munkaerőben — természetszerűleg — egy sem gazdagabb mint a *sajátképeni történelmi osztály* (sezione di storia medievale e moderna) s alosztályai, melyekben hivatás-szerűleg a congressus valódi élete lüktetett, — az az áramlat, mely mint mindenféle organikus életfolyamat, nem kevés salakot is sodor maga elé és juttat kiválasra.

Az *ó-kori történelem* (külön osztálya) e sorozatban meglehetősen jelentéktelen, hogy ne mondjuk, elenyésző szerepet játszott, a mi feltűnő épen *Róma* színterén és hatalmas antik staffage-a mellett.

Néhány praehistorikus és topographiai thémán kívül egy-két tétel a Ptolomaeusok uralmára vonatkozólag — semmi az ó-görög történetből — s *egyetlenegy a rómaiból*: az Augustusi alkotmány-szervezésről *G. Ferrero*-tól, attól a szellemes, szinte túleredeti társadalom-politikai írótól, a ki nyilván római története második részének: *I Cesari*, Augustustól Tiberiusig egyik fejezetét olvashatta fel. De ez a legmodernebb szerző teljesen kívül áll a professorok s amanuensisek coteriáin.

Am e hallgatagság nem véletlenből ered, hanem szorosan összefügg az 1903-iki gyülekezetnek előzményeivel s az 1902 évre tervezettnek kénytelen elhalasztásával.

Akkor ugyanis *Ettore Pais* tanár, a mai Olaszországnak mindenestre legtudósabb, legmélyebben beható ó-kori története és forráskritikusa állott az egész vállalkozás élén, azon időben a nápolyi Muzeum igazgatója, melyet átszervezni és reformálni készült, s oldala mellett a kiváló ó-kori történészek egész csoportja. De épen e pontról keletkezett az összeütközés

magában az olasz tudós világban, majd pedig emez s a német történészek és archaeologusok között, mely 1902 elején az utóbbiak tüntetésszerű visszavonulására, majd nyílt ellenségeskedésére vezetett. Hiába üdvözölték Mommsent ez évi áprilishoz és nevezték táviratilag a congressus tiszteletbeli elnökének. Ő elejétől fogva távol tartotta magát a római vállalkozástól s az engesztelő üdvözlésre mindössze egy conventionalis udvariasságú sürgönynyel reagált.

A Forum Romanumon talált *lapis niger* leletére és archaikus, enigmatikus feliratának vitás magyarázatára kell visszamenni, hogy e viszályok benső okait megértsük. Még 1900 elején vettem volt a *Notizie degli Scavi* erre vonatkozó szakkiadványának lenyomatát, az illetékes római tényezők értekezéseivel, jelentéseivel Guido Baccelli akkori közoktatásügyi miniszterhez.

Akkor a római egyetemnek összehasonlító nyelvtörténész és *italicai* epigraphusa, Luigi Ceci tanár, ismételve hangoztatta volt, hogy ezen archaikus emlékek felirata, az ő interpretációja szerint, forradalmat jelent az ó-római történet s intézmények felfogásában, vagy inkább a XX-ik századnak nagy reakcióját a XIX-ik század skepsise ellenében. »Livius tekintélye s a hagyománynak történeti alapossága mellett, a Niebuhr és Mommsen szavában vetett hit ellenében.«

Igy történt, hogy az olasz és német ó-kori történészek javarésze visszavonult és szakosztályuk — mint a classica philologia egyik alosztálya — ennyire pangott.

De ezt az egész congressust elejétől végig mint az Eumenidák kara, úgy kísérte Luigi Ceci könyörtelen, többnyire túlzó, de mindig tudós és metsző kritikája egy cikksorozatban a *Popolo Romano* hasábjain, hol a bezárást követő napon (április 10-én) egy vigasztalan verdictben összegezte ítéletét a congressus benső eredménytelenségéről, tartalmatlanságáról, és csak egy clique diadalának (il trionfo di qualche chiesuola e di qualche chierichetto) minősítette azt.

De térjünk át a II-ik osztályra, a bennünket legközelebb érdeklő *középkori és modern történetre*.

Ám a tényleges helyzet jellemzésére előre kell bocsátanom, hogy a főosztálynak még alosztályai is voltak, — methodika, diplomatika, könyvészet, segédtudományok, — de maga a főosztály is ugyanazon órák alatt ismételve párhuzamos üléseket tartott, mely állapot akár csak ezen egy főcsoport tárgyalásainak közvetlen kísérését, áttekintését nem kevésbé megnehezítette, még ha az érdeklődő vagy érdekelt a congressus

többi főszakaszaiban történőkről — holott ezek voltak talán a legbecsesebbek — teljesen le is mondott.

Azután a tárgyalás maga két külön mederben folyt. Az egyik a *felolvasás* vagy *sajátképi előadás*, a másik a *thema-vitatás* vagyis a *discussio* bizonyos eleve bejelentett tételek, indítványok felett, melyek a történeti kutatás szervezetére vagy anyagközlésére vonatkoztak; tehát határozati javaslatok közérdekű vagy legalább ilyenek gyanánt jelzett tárgyakban.

A mi már most a *felolvasások* tömegét illeti, erre nézve meg kell jegyeznem, hogy semmi beszámoló vagy összegező leírása a congressusnak, mely eddigelé a nagy történelmi folyóiratokban megjelent, nem kísérelte meg azokról bárminemű részletbe menő felsorolást adni vagy azokból akár csak jelentékenyebb mozzanatokot is kiemelni, hanem néhány általános szólammal átsiklott e tüskös feladaton.

A legelőkelőbb olasz történelmi folyóirat, mely a *római bizottság*, a congressusi vezértényezők feltétlen dicsérete mellett több ívnyi sűrűn nyomtatott jelentés-sorozatban külön-külön számol be a fősoportok működéséről s a congressus legkiválóbb szellemi mozzanatairól, ezen történelmi gerincz-oszlop, a sajátképi főosztály előadásai sorozatáról következőleg nyilatkozik: »Akárcsak futólagos jelzése a nagyszámú közlemények legfontosabbjainak, nem férne e rövid lapokra, másrészről pedig hiábavaló dolog lenne egy merő s egyszerű lajstromra szorítkozni. *E közlemények némelyike a legjobb minőségű volt minden tekintetben; mások — magukban véve jók — oly tárgyakra vonatkoztak, melyeket jobb lett volna egy országos, de sőt vidéki (regionalis) congressusnak föntartani.*«

Ezen óvatos és udvarias formulázást mi is egész terjedelmében aláírhatjuk, mint a helyzetnek való s elég enyhe jellemzését. A helyszínén nyert benyomások ugyan kevésbé voltak enyhék, és közvetlen nyilatkozásukban bizonyára élesebb formulázásban nyertek volna kifejezést.

Ugyanis az első üléseken a főosztályokban azok az ismert történész szereplők tartották meg hosszabb-rövidebb — de inkább rövidebb — előadásait, kik már hírnevök folytán is általánosabb érdeklődésre tartottak számot.

De minthogy saját előadásomnak, mely az intéző bizottság által az *Archivistica* alosztályába soroztatott, a főosztályba áttételét kértem (a hová lényegileg tartozott): így a már megállapított napirend követése céljából kénytelen voltam a későbbi ülésnapokon is meghallgatni az eleve bejelentett előadásokat.

S ekkor hihetetlen aprólékos, minden szerves kapcsolatot nélkülöző közleményeket, vagy minden érték nélküli kivonatokat, néha merő tárgyjelzéseket (de alárendelt kérdésekről) kellett mintegy physikai kényszerből végig hallgatnom. Oly érzés volt az, mint ha az emberi életből hosszú órák vesznének el haszontalanul, örömtelenül. Így p. o. emlékszem egy fiatal francia »történész« előadására, a ki részletesen kitárta az illető folyóirati szemlék cím-elsorolásával, hogy Franciaországban túlságosan nagy a mindenféle történeti és egyéb szakba vágó folyóiratnak a száma, és hogy ezeket össze kellene vonni s egyesíteni a hasonlókat. De ez talán a szélsőbb esetek közé tartozott.

Vagy egy száraz felsorolását kellett végig hallani a Siena-városi régi kutaknak és forrásoknak. A körülményekhez s a földolgozás módszeréhez képest igen érdekes théma, ha háttérben e küzdelmes város történeti élete vagy physiognómiájának jellemvonásai tünedeznek elé. De ez egy helyrajz-statisztikai alfejezet volt egy nyomtatás alatti nagy publicatióból.

Vagy bizonyos apró déltiroli helységek körül támadt határvillongások felfejtése a határszéli Venetóval. És hasonló vagy közérdekűbb témáknak tökéletlen megpendítése, melyek sem a kérdés teljességét nem tüntették elé, sem áttekintést nem nyújtottak a szakbavágó kutatásról.

De nem folytatjuk, mert könnyen igazságtalanokká válhatnánk és hamis öszbenyomást kelthetnénk. Ugyanis e közlemények — *comunicazioni*, ez volt a congressusi vezetőség hivatalos terminusa — előadói mindnyájan, csaknem kivétel nélkül, kisebb-nagyobb képességük mértékéhez, hivatásuk kaliberéhez képest, a történettudomány, helyesebben kifejezve talán a történeti anyagkutatás komoly munkásai voltak. És a mit előterjesztettek, az a maga sajátlagos keretébe vissza-illesztve, legalább túlnyomólag, hasznos létjogosult alkatelem, — ha szinte mind csak atomja a történelmi ismeretnek.

De így kiszakasztva semmi önálló értékkel nem bírtak, holott a congressust rendező bizottság programja különösen hangsúlyozta, hogy csak előre bejelentett és megbírált s a történelmi tanulmányok általános folyamatát visszatükröző, közérdekű tárgyakat és közleményeket fognak a napirendre kitűzni. S ez értelemben udvariasan bár, de bizonyos fontossággal, előzetes ellenőrzési jogot vindikált magának, a bejelentett közleményeknek legalább tárgya és iránya felett, — a mi nem eshetett kifogás alá.

De ha a bizottság ebbeli jogát távolabb álló tényezőkkel szemben teljes udvariassággal inkább jelezte mint gyakorolta,

a praxisban a közelálló tényezők vagy csoportok iránt mindennemű ellenőrzési vagy csak nyilvántartási tekintetet is mellőzött és szabadjára bocsátotta ezt a fentjelzett — hát nevezzük egy semleges absztrakt néven, így udvariasabban hangzik — atomismust.

De mely tényezőkről, csoportokról van itt szó, s általában mily elemek voltak számra és súlyra egyaránt irányadók?

Első sorban természetesen az *olasz*; nemcsak azért, mert a rendezés s így a külső rendelkezések szálai is szükség-szerűleg ezen elemi kezébe folytak össze, hanem azért, mert a szellemi erőiben oly gazdag országból, legalább is a specifikus florencz-római vezértényezőknek és intézeteknek egész tábora: a vezetők cum minoribus gentibus, felvonultak. Másrészt, mint látni fogjuk, bizonyos ellenáramlatok is nyilvánultak, kizárólag olasz csoportok által képviselve.

De a congressus sajátlagos színezetét egy egészen más alkatelem, s annak szereplése, fogadtatása adta volt meg. S ez a francia elem, *Franciaország* képviselőténak kidomborodása, praedomináló szerepe volt.

Már hónapokkal a congressus megnyitása előtt a párisi *Journal Officiel* egy hosszú névsort tett közzé, mely a különböző hatósági és (párisi) akadémiai küldöttek előrebocsátásával az ország egész területét átölelő egyetemi, sőt némileg még a középiskolai szervezet kereteibe tartozó tudósokat és szakéroket sorolt fel, mint Franciaország hivatalos képviselőit. Már ez is szokatlanságánál fogva feltűnő, mert Franciaország nemzetközi gyülekezések alkalmával, ha egyáltalában, csak gyérszámú szakképviselővel szokott a külföldön megjelenni.

A congressusi hivatalos »lajstroma a külföldi delegatusoknak« Franciaország czíme alatt *százharmincz* nevet sorolt fel különböző köz- és tudományi intézmények képviselte gyanánt.

Maga az *Institut de France* minden perczen ülést, legalább is értekezletet tarthatott volna Rómában, hol tizenkét tagja vett részt a congressuson. Ez utóbbinak egész lefolyása szinte kézzelfoghatólag tanusította, hogy itt a tudományos czélon kívül és felül egy iratlan, de mindenkifelett fontos programmpont kerül végrehajtásra, — t. i. az *olasz-francia közeledésnek és barátkozásnak egyik actusa* játszódott le azon magas értelmi sphaerában, a melynek nemcsak társadalmi, de *politikai* jelentősége is sokkal kiválóbb, határozóbb a két érdekelt nemzetnél, sajátlagos, talán időleges viszonyok következtében. mint bárhol Európában. A t. olvasó fel fog menteni azon tünetek felsorolásától, melyek az első felköszöntéstől a congressus berekesztéséig ezen francia-baráti politikai vonást kidomborították. Alig

hogy a congressus bezárult, április közepétől fogva megindultak azok a diplomáciai tárgyalások, melyek III. Victor Emánuel király párisi látogatására s a két államfőnek népeik lelkesedésétől kísért tüntető baráti találkozására vezettek.

Egyébként pedig Európa, sőt mondhatni, a művelt világ összes kulturnépei képviselve voltak a congressuson, — bár igen egyenetlen arányban és irányban. Így Németországból egy Harnack, Gierke, Buecheler és Usener, Wilamowitz-Möllendorff és Krumbacher megjelenése és részvétele kölcsönzött fényt a congressusnak. De a voltaképi historikusok — Harry Bresslau és néhány ismertebb osztrák és németföldi olasz-történelmi munkás kivételével — meglehetősen távol tartották magukat; hiszen április 14-én már megkezdődtek Heidelbergben a német *Historikertag* VII-ik ülésszakának munkálatai.

Anglia leghíresebb élő történészei által volt képviselve; de ők — mint korábbi alkalmakkal is tapasztaltam — activ részvételt nem igen szoktak kifejteni és most sem fejtettek ki.

A kisebb nemzetek, főleg pedig azok, melyek önálló állami szervezettel nem bírnak, igen elenyésző szerepet játszottak. A Balkán-államok egyáltalában nem, vagy csak névleg voltak képviselve. (Szerbiának egyetlen küldöttje, Vulić Nikola tanár tényleg részt is vett az I. főosztály munkálataiban.) *Románia* egy külön congressusra tartotta volt fen szellemi erőit, mely a *helleno-latin szövetség* ülése vagy hasonló cím alatt, közvetlenül a történelmi congressus után egybegyült, s a hol százával vettek részt keleti határszéli szomszédaink. A nemzetközi méltányosság szelleme ellen vétenénk, ha e helyütt is ki nem emelnők e gyülekezésnek ama ránk nézve nevezetes vonását, minélfogva benne Magyarország, a magyar nemzet ellen semmi néven nevezendő gyűlölködő, propagandistikus szózat el nem hangzott.

A mi mármost *Magyarországot* illeti, tárgyilagosan konstatálhatónak vélem, hogy a fentvázolt viszonyok között, melyekben a nemzetek hatalmi súlya és általános tudományos posztíója oly döntő módon kidomborodott, hazánk állása s a magyar történelmi munkásság része a közös tudományos mozgalomban tisztességgel érvényesült. Vagyis szorosabban formulázva: a szellemtudományok e nagy nemzetközi versenygyűlekezetén is sikerült igazolni és a nemzetközi tudatban megrogzítani, hogy *vagyunk, dolgozunk*, és ha vezérszerepre nem lehetünk is hivatva, de műveltségünk és szakmunkásságunk európai színvonalon áll.

Ennyit, minden szépítgetés vagy túlzás nélkül vélem állíthatni, az a szerény képviselet elért, mely Magyarország nevében a congressuson közreműködött és eljár.

A mi az önálló előadásokat illeti, ezek a *Századok* 1903 évi május-havi közleményében (—i —cz. jegyű író kezétől) már fel voltak sorolva. E helyütt csak kevés kiegészíteni valóm maradt. Mindössze négy magyar tárgyú és szerzőségű előadás tartatott.

Óváry Lipót tagtársunk áttekintést nyújtott a magyar-olasz történeti vonatkozásokról, a Magyar Tudományos Akadémia kiadványaira való tekintettel, melyeknek — valamint a Magyar Történelmi Társulat kiadványainak is — külön ez alkalomra olasz nyelven szerkesztett jegyzékét mutatta volt be és osztotta volt ki. Nevezett t. tagtársunk a M. T. Akadémiában tartandó beszámolójában bizonyára részletesen ki fogja emelni, hogy ezen áttekintésben melyek voltak a különös érdekre számot tartó mozzanatok. Hiszen csak 20 percnyi idő állott rendelkezésére a századokat átölelő kérdés-lánczolat megérintésére, s így más, mint igen általános, szinte jelszó szerinti futó áttekintésről nem lehetett szó. De annyit konstatálhatok, — s ez nem udvariassági szólam, a minek használatáról általában lemondok — hogy e felolvasás általános érdeklődés és rokonszenv-nyilatkozatok mellett hallgattatott meg. Óváry még egy másik előadást is tartott egy alcsoportban a magyar Országos Levéltárról, melyről a *Diario*, a hivatalos napló következőleg számol be: »Óváry úr előadja, hogy mi módon rendezte a magyar oklevéltárat (a program a *Diario* egyaránt azzal a kissé enigmatikus *archivio diplomatico* kitételrel élnek, mely talán mégsem akar mást kifejezni, mint az állami levéltárat különös minősítés nélkül),¹⁾ hogy megkönnyíttessék a kutatás, míg a szétszóródás (le dispersioni) megakadályoztassék. Az oklevelek 1005-től²⁾ fogva kezdődnek.« Itt is hozzátehetem, mint tárgyilagos nyomtatott jelentésekből alkalmam volt meggyőződni, hogy Óváry indítványai, hozzászólásai diplomatikái

¹⁾ Mi azt hisszük, hogy Óváry úr az *archivio diplomatico* kitétel alatt nem akarhatta az állami levéltárat (m. kir. országos levéltárat) érteni, kivált ha arról beszélt, hogy ő mi módon rendezte azt. Óváry úr ugyanis — tudomásunk szerint — az Országos Levéltárnak csupán egyik — bár kétségkívül nagybecsű és nagyfontosságú, de az egészhez viszonyítva nem éppen legnagyobb — részét, a mohácsi vész előtti iratokat magában foglaló u. n. *diplomatikai osztályt* vagy *diplomatikai levéltárat* rendezte, illetőleg a megboldogult orsz. főlevéltárnok, Pauler Gyula vezetése alatt ennek az egy résznek rendezésében vett részt 1876 óta. Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy ez a rendezés még ma sem ért teljesen véget. A mi már az *archivio diplomatico* kitételről illeti, úgy látszik, ez egyszerűen a magyarul sem valami szerencsésen választott *diplomatikai levéltár* elnevezésnek olaszra fordítása, s így nem csodáljuk, ha a kitétel a congressus tudós tagjai előtt kissé enigmatikusnak tetszett. Szerk.

²⁾ Helyesebben: 1109-től.

vagy tulajdonképeni archivistikai kérdésekben, a tárgyalások folyamán ismételve szóba kerültek s érvényesültek.

Óvárynak előbbemlített előadását egy kis incidens követte, melyre nem térnék vissza, ha a *Diario*-ban nyoma nemi maradt volna. Ugyanis a congressusi szabályzat s uralkodott gyakorlat ellenére felszólalt *Uzielli Gusztáv* tanár (Leonardo da Vinci mint exakt bölcselkedő és hasonló témák körül jelentős tanulmányoknak híres szerzője) és felvilágosítást kért a florenczi *Filippo Buonaccorsi* sorsáról Magyarországon, legalább részvételéről hazánk zavaros mozgalmaiban. Óváry azt felelte, hogy e kérdéssel majd foglalkozni fog vagy hasonlót. Addig is, míg Óváry úr ebbeli kutatásait majdan napvilágra fogja hozni, e helyütt kívánunk a kérdésre néhány rövid felvilágosító szóval válaszolni.

Filippo Buonaccorsi senki más, mint hazai történetírásunk *Callimachusa*, Ulászló királyunk s a várnai csata történetírója. Feleslegesnek látszik e helyen *Callimachus Experiens*, mint önmagát nevezte, a római neo-platonikus akademikus olaszföldi előzményeire visszatérni. Semmiesetre sem volt florenczi; családi származására való tekintettel *Hetruscus*-nak nevezi a hozzá intézett versemény.

De az is tudvalévő, hogy Callimachus Magyarországgal a lengyel udvar révén jutott összeköttetésbe. Hiszen férfikora, élete javarésze Lengyelországban a Jagellonidák közvetlen szolgálatában, sőt előkelő politikai mentor-szerepben folyt le, és Lengyelországban halt meg, még pedig békében betegágyon, s nem a kietlen táborban ama lengyel-moldva hadjárat kudarcza alatt, melyben Magyarország politikai részvételét, ellenzését, csak mint hypothesis látom rajzolódni Lengyelország egyik legújabb német történészénél.

A szakbavágó külföldi történetirodalom csakugyan jegyez egy-két adalékot, mely a kora renaissance e valóban eszes politikai kalandorának (mert sok üres szószátyár is van ezen latinista vándorbojtárok között, ha szinte professionátus *renaissance*-registratorainknak mindjárt ég felé fordul is a szeme bármely olasz névnek hallatára) Magyarországon való megfordulására, s ez összeköttetésben némi írott anyag lappangására vonatkozik. De hát évszázadok alatt ebből semmi sem került elő. Annál érdekesebb lesz, ha akár Óváry úr, akár más, e részben valamit napfényre találna deríteni. De a tudós polyhistor Uzielli (tanszéke szerint geolog vagy palaeontolog) talán nem vette oly szigorúan a dolgot, és neki körülbelől mindegy lesz, ha őt e kérdésben Magyarországról a sokkal illetékesebb lengyel történet mezejére utasítjuk. A mit talán Rómában és

Florenzben is tudomásul fognak venni e magyar sorokból azok, a kiket érdekel.

*Darvai Mór*cz tagtársunk két meglehetősen távol eső főcsoportban olvasott fel olasz nyelven vázlatokat két felette különböző természetű tárgyról. A (sajátképeni) *történelmi* II-ik fősztályban *A magyar imperialismusról a középkorban* cím alatt a magyar birodalom hatalmi fejlődéséről, kiterjedéséről s azon czélokról és mozgalmakról értekezett, melyek az Árpád- és Anjou-házi királyokat a határos országokba irányuló hódításaikban vezették, s azon következményekről és hatásokról, melyek a magyar imperialismus diadalát történelmünk és Kelet-Európa alakulásában kísérték volna.

Az előadást, melyben e motivumok természetesen inkább jelezve, mint kimerítőleg tárgyalva voltak, a *Rivista d'Italia*, ezen elsőrendű egyetemes folyóirat, már juliusi füzetében tette közzé.

Darvai másik előadása a VIII-ik, vagyis az exakt tudományok történelmi csoportjában, *Bolyai János* (Farkas fia) némely ismeretlen életadatáról és ama genialis mértani speculációról szólott, melyek őt az Euklides rendszertől abstraháló modern geometria alapvetői közé emelték.

Végül fel kell említenem egy általam tartott előadást, a negyediket a magyar tárgyiak sorában. Egy *magyar* történeti motivum lebegett szemem előtt, mely egyszersmind közérdekű legyen az egyetemes történetismeret szempontjából. E végből a *II. Sylvester* nevéhez fűzött *bullakoholmányról* értekeztem, még pedig eltérve a közhasználatú olasz idiomától, szokásom szerint, francia nyelven. Értekezésemben kifejtém, hogy a külföldi történetirodalom nevezetes és legújabb termékei, kiadványai is mily tájékozatlanságot tanúsítanak azon eredmények tekintetében, melyeket a magyar történetkutatás és kritika e productum érvénye és lényege tekintetében megállapított. Ez utóbbiak a magyar szakérdeklődőre nézve újat alig tartalmaznak; de az egész előadás, mely egy pozitív, és mégis közérdekű kérdés körüli felfogásnak helyesbítését igyekezett ama helyről adni a nemzetközi historiographia szempontjából, némi érdeklődéssel fogadtatott, azon sajátságos milieu-ben, mely a congressus vége felé épen a különleges történelmi csoportokban kifejlődött. A közfigyelmet s érdeklődést ugyanis akkor már meglehetősen kimerítették volt azok a detailszerű, musivikus közlemények, melyek sem aktualitással egy sokfejú gyülekezetre, sem conclusióval valamely szélesebb eszme- avagy csak adatkörre nézve is, nem bírtak. Ellenben a pápaság s az állami közhatalom közötti viszonyra

vonatkozó minden, bár esetszerű adalék intensivebb érdeket képes költeni, már csak azért is, mert az esetszerűnek itt rendszerint megvannak a maga analogonjai vagy elvi jelentőségű complementumai távoli szintereken és különböző irányú korszakokban. Így történhetett, hogy nemcsak a gyér számú, de előkelő jelenlevők csoportja — Luchaire elnökölt — kísérte bizonyos eleven figyelemmel ez előadást, s a szófukarságában rendszerint oly tartózkodó Diario »interessante studio« gyanánt emlékezett meg róla, de még az olasz napisajtó is külön helyet és kiemelészt szánt e fejtegetéseknek, bár nem épen exakt hűséggel az árnyalatok és részletek jelzésében, holott ama fejtegetések minden tendentia nélkül, a szoros tárgyilagosság határai között mozogtak; a minek konstataálása részemről talán felesleges is.

Ha a francia szöveg meg fog jelenni, talán még visszatérek, egy vagy más alakban ez előadásra, ha ugyan közlőnyünk szerkesztősége érdemesnek ítélendi és némi helyet fog engedni a részleges reproductionnak és esetleg bizonyos utólagos észrevételeimnek e publicatio kapcsán.¹⁾

Már a *Századok* idézett összegező közleményében konstataáltatott, miszerint egyes alosztályokban mint alelnökök lettünk kijelölve; dr. Erődi Béla, a magyar földrajzi társaság képviselője pedig, az egyik földrajz-történeti ülésben praesideált.

Az udvari ebéden is, a Quirinálban, melyre a királyi pár részvételével a congressus előkelőségei és vezértényezői voltak hivatalosak, Magyarország szintén négy meghívott által volt képviselve, t. i. Óváry, Erődi, Schönherr Gyula tagtársaink és csekélységem által. Jelentéktelen külsőségek, melyeknek felemlítését csupán hazánknak elszigeteltsége, képviseletlensége a külföldön, a világforgalomban magyarázza.

És Magyarország mint önálló állam, Ausztriától teljesen megkülönböztetve szerepelt a congressus minden tényében és közleményében végig.

De midőn így Magyarország képviseletéről és lételének evidentiájáról a nagy nemzetközi gyülekezetben beszámoltunk, még egyszer vissza kell térnünk a congressus általános működésére és lefolyására, melynek feltüntetése az eddigiekkel még távolról sincs kimerítve.

Mert a *comunicazioni*-k, az előadásszerű közlések, felolvasások csak egyik válfaját, ágazatát képezték az osztályok, csoportok tevékenységének. Legáltalabb is a helyszínen sokkal nagyobb érdeklődés és helyenkint izgalmas sensatió kísérte a tárgyalások ama másik keretét, az úgynevezett

¹⁾ Szívesen várjuk és számítunk rá.

Szerk.

themák vitatását, melyekről már fentebb megjegyzém, hogy tartalmukat bizonyos általános szervezési, collectiv közrebocsátási stb. kérdések, indítványok, kívánalmak körüli megállapodások képezték inkább, mint nagy elvi problémák felvetése és controvertáló tárgyalása.

A nagy vitakérdésben, mely épen az utóbbi évek folyamán mind nagyobb aktualitást nyert a régebbi történet-bölcséleti és módszeri controvers tételek felett — t. i. az úgynevezett *materialistikus történet-bölcsélet* és annak érvényesítése a történeti ismeret formálásában, valami rendszeres tárgyalásra nem került — csak egy-egy incidentális tünet tett tanúságot a nagy áramlat létezéséről, mint pl. bizonyos indítványok, melyek úgy a köz- mint tüzetesen a jogtörténeti oktatás szervezésére vonatkoztak.

Kétségkívül egyike a legtermékenyebb, leghasznosabb tárgyalásoknak lehetett volna az, melyet a congressus intézősége a *történeti oktatás kérdésére nézve* még az 1902-iki szervezés idejében kitűzött volt.

De a római intéző körök egy sajátos módját választották a kérdés tárgyalásának.

Az államok egész sorából rendeltek volt előadókat, kik a történeti oktatásra nézve saját országukban követett irányelveket, szervezetet, a tapasztalt hiányokat stb. külön előkészített jelentésekben kifejtteni hivatva lettek volna. E sorozatban több állam hiányzott, a többi közt Magyarország és Ausztria is.

Ez a körülmény magyarázza, hogy *Pastor*, az osztrák kormány kiküldöttje, az ülésen egyáltalában meg nem jelent, míg magam igen is hallgatónak jelentkeztem az illető osztályülésen, de azon feltevással, hogy az eleve megállapított tárgyalásban részt venni nem fogok.

Hosszu és vegyes értékű felsorolása volt az az országokint követett rendszereknek, valamint egyes észleleteknek azok functionálása tekintetében. Ez elsorolások közben magam is távoztam, mert az igazat bevallva, nem voltam képes belátni, mi legyen mindennek a haszna. Ha Európa egyes országainak történetoktatási rendszeréről akarok tájékozódni, akkor egyszerűen azon bő irodalmi anyaghoz nyúlok, mely e részben országokként rendelkezésemre áll. A ki, mint én, hivatás-szerűleg és kötelesség szerint foglalkozik e kérdéssel, az nem megy el egy délutáni ülésre, hogy ottan elemi adalékokat vagy általánosságban mozgó észrevételeket hallgasson meg e nagy és szerteágazó problémáról.

A benyújtott jelentések — mint anyag — alapján készült

rapport général-féle, az eredmények, hézagok és desideratumnak tüzetes, de egybefoglaló előterjesztése és az ezekből kiemelkedő közérdekű, elvi jellegű mozzanatoknak megvitatása a jelenlevő előkelő európai szakemberek által, s az ilyen vitából leszűrődő ítéletek és követelmények formulázása, — ebben lett volna köszönet. De így, a felolvasások és egyes nem contradictorius, hanem egyoldalúan referáló felszólalások voltaképen minden elvi és gyakorlati conclusió nélkül hangzottak el; a minék tényszerű bizonyága, hogy az osztály a nagy témára nézve bizonyos ünnepélyességgel congressusi határozattá emeltette, hogy ezek a részletes jelentések és felszólalások egész terjedelmükben a nyomtatványok közé iktatandók; de semmi egyebet, a mi bárminemű elvi érdemleges kijelentést tartalmazna.

Pedig egyébként a congressus nem riadt vissza sem a nagy tervezésektől, sem a positiv határozat-kimondástól.

Igy felmerült az a nagyérdekű terv — ha egyelőre nem is lett belőle egyéb egy bizottsághoz utasításnál — hogy egy *Corpus inscriptionum medii aevi* szerkesztessék és adassék ki, mely a *Corpus inscriptionum latinarum* folytatása gyanánt, a VII. század elejétől a XIV. század végeig több önálló részre osztva (Sec. VII—IX. mintegy bevezetés. Pars prior = sec. X—XII. Pars alterior = sec. XIII—XIV.) közölné a felirat-anyagot. Bárha csak Olaszország középkori felirati anyagáról van szó, úgy hisszük, felesleges külön kiemelnünk ezen nehéz, de nem lehetetlen megvalósítású terv kivitelének nagy horderejét az egyetemes középkori történetismeret gazdagítása, tisztázása tekintetében.

Egy *Corpus chartarum Italiae* terve még élénkebb discussiók tárgyát képezte. De van-e a magyar olvasónak első hallásra fogalma róla, hogy mit jelent ez a három rövid szó? Mekkora tömegét az egyházi és helyhatósági, a köz- és magánlevéltárakban (százával vannak ezek is) felhalmozott okleveleknek, még ha csupán a közérdekűeknek kiválogatását mondják is ki. De micsoda a »közérdekűség« kriteriuma a történeti kutatásban s anyag-publicatióban?

Bár a szóvivők maguk igen komoly történetési munkások, — a gyülekezet kevés hittel fogadta és tárgyalta az indítványt és határozatot benne nem hozott, vagy diplomatizávalva csak utalt rá biztatólag egy határozatban, mely az olasz igazságügyi minisztériumnak (mert Olaszországban ennek hatáskörébe tartoznak az állam-egyházkormányzati ügyek) kezdeményére vagy ígéretére vonatkozik az olasz egyházi levéltárak megközelíthetővé tétele iránt.

Több aktualitása van a congressus által adoptált azon kívánságnak, hogy a legújabb kor történetére vonatkozó szabad kutatás határidejéül az állami levéltárak részéről Európaszerte »legalább is az 1847 év vége fogadtassék el«, és a hivatásos kutató elemek irányában minden nehezítés, mint a másolatok és kivonatok hivatali bemutatása, *visuma* stb. töröltessék el. Azt hiszem, hogy az európai levéltári közhasználatban az állami szakhatóságoknak folyton fokozódó liberalitása mellett is még évtizedek fognak elmúlni, míg ezen desideratumok egész terjedelmükben teljesebben fognak, főleg a külföldi kutatókkal szemben.

Egy *nemzetközi történeti bibliographia* terve is felmerült, a melyből egyelőre annyi lett megvalósítva, hogy *Amedeo Crivellucci* pisai tanár vállalkozása, egy olasz történeti évi repertorium kiadása, nemzetközi részvétellel eszközlendőnek mondatott ki. Crivellucci kiadványának czíme: *Annuario bibliografico della storia d' Italia del sec. IV. dell' E. V. ai giorni nostri*, melyből mint első, megjelent az 1902 évről szóló kötet.

A leggyakorlatibb jelentőségű ezen összes határozatok között az alábbi, melyet szószserinti szövegében iktatok ide:

»La sezione II del Congresso Internazionale di scienze storiche (Roma, 1903) fa voti che il prestito dei codici fra stato e stato, che ora si fa per il tramite dei ministeri degli affari esteri, sia fatto direttamente dalle biblioteche.«

Ez a határozat több más főosztályban, így a jogtörténetiben is hasonló szöveggel fogadtatott el, és a II-ik osztályban, honnan a sajtóképi kezdemény kiindult, magam is, nyilván mint kormányi delegátus, külön felszólítottam annak aláírására. Reményem, hogy ezen annyira gyakorlati és minden külföldi területre vonatkozó munkában és kutatásban oly égetően érezhető módokat, mondhatni szükségletnek teljesítése iránt a congressusi elnökség nemzetközi úton meg fogja indítani, vagy az olasz kormány útján megindíttatni a célra vezető államközi tárgyalásokat.

E sorok megírása és felolvasása óta, eléggé nem dicsérhető gyorsasággal, az olaszországi kormány már is megindította a nemzetközi egyezmény létesítésére irányuló tárgyalásokat, melyek remélhetőleg a kívánt eredményre fognak vezetni: s e végből — külügyi hivatalunk útján — a magyar minisztérium is az őt megillető közreműködésre felkérettet. S ez utóbbi szíves volt ez ügyben szakvéleményemet meghallgatni.

De nem folytathatom tovább. Bármily rendkívül érdekes, közművelődési és a legszélesebb értelemben vett történelmi

vállalkozásokra vonatkozzanak is azok a kívánságok, a legjobb esetben konkrét indítványok, melyek itt osztályhatározatok alakjában kifejezést nyertek, — ám a megvalósítás esélyétől túlnyomó többségükben vajmi távol állóknak tűnnek elé.

E határozatok között van egy, melyre sajátlagos történeti és diplomatikai érdekénél fogva mégis kiterjeszkedni kívánunk. Eleve bocsánatot kérünk, ha az alanyi érdeklődésnél fogva, melyet e tárgy a jelen sorok írójában keltett, e kitérés esetleg hosszabbra találna nyúlni.

Ugyanis a jogtörténeti osztályban *Scaduto* tanár, a hírneves kanonista és jogtörténész, *Roger* siciliai gróf illető alapító oklevelének fac-similében való bemutatása mellett a *siciliai*, de tüzetesen a *girgenti*-i püspöki egyház *tizedigényeinek jogi és történeti* kérdését vetette fel, majd fejtegetéseinek összefoglalásául az alábbi határozati javaslatot fogadtatta el, melyet az ügy könnyebb megérthetése végett eredeti szövegében ide iktatandónak vélünk.

LA SEZIONE V. DEL CONGRESSO INTERNAZIONALE DI SCIENZE STORICHE

Considerando che nella pergamena contenente l'atto di fondazione del vescovato di Girgenti da parte del conte Ruggero, del 1093, con l'inciso (kikezdés) sulle decime, manca il sigillo; che nelle due copie fatte secondo tutte le forme di legge nel 1509 per il Liber Praelatarium e nel 1555 per il Liber Regiae Monarchiae elencate nei detti pubblici registri depositati ed esistenti nel Grande Archivio di Stato di Palermo, copie eseguite allorchè esisteva il sigillo, del quale si fa la designazione, ed in epoca non sospetta, e con l'intervento dell'Archidiacono vicario generale della diocesi di Girgenti e di un giudice della curia vescovile, oltrechè di un dottore di diritto (1509) e dei giurati manca l'inciso relativo alle decime; pur prescindendo da ciò che tal inciso manca pure nella bolla di papa Urbano (1099), nella quale confermandolo si riferisce il diploma del 1093; che manca pure nella riproduzione dello storico Foggello (1550); e che apparisce per la prima volta in un diploma esibito nel 1635 per una lite, e poi riprodotte dal Pizzi nel 1638, diploma nel quale non esiste il sigillo:

Rit i e n e

1. che, anche, prescindendo dalla autenticità o meno del diploma, nella certezza di due copie legali senza l'inciso sulle decime e di un diploma col detto inciso ma senza sigillo, non si può prestar fede che alle prime;

2. che, del resto, l' inciso *cum omnibus iuribus decimarum et aliorum iurium parochialium tam civitatis Agrigenti, quam eiusdem diocesis* accenna evidentemente a decime sacramentali e non domenicali.

È approvato ad unanimità.

Tehát egyhangúlag elfogadtatik.

Már magában véve egészen rendkívüli, érdekes dolog, hogy egy okirat-hitelességi kérdés s annak controvers jogi és történeti folyományai egy tudományos gyülekezet nyilatkozata, többségi határozata tárgyává tétessenek, mint itt történt. Ezért néhány szóval a hazai érdeklődők előtt is meg fogom világítani a fenti tételeket, ha szinte a tárgyaláson — mit a fentebb mondottak meg fognak magyarázni — nem is lehettem jelen s így kizárólag a saját fogyatékos tárgyszeretemből kell merítenem.

Oklevéltani tekintetben mindenekelőtt kihívja figyelmünket az a tétel, miszerint két hiteles joghasználatú másolat tenora — a fenforgó esetben a tizedadományozó kikezdés híjával — nagyobb hitelt érdemlő egy okiratnál, melynek pecsétje hiányzik; egészen eltekintve magának az eredetinek felvett okirat hitelessége kérdésétől. Ámde szem előtt kell tartani, hogy a sicíliai püspökségek alapítólevelei nagyobbreszt, mondhatnók mindannyian, a hamisítás, a koholtság vagy az interpolatiók gyanuja alatt állanak; közöttük a girgenti-i egyházé is.¹⁾

Másrészt a történeti hagyomány, a történeti emlékek idézetei és a százados joggyakorlat realitást kölcsönöznek az oklevelek állításainak, bárminő legyen diplomatikai kifogástalanságuk mértéke.

Roger gróf történetében ²⁾ beszéli *Gaufredus Malaterra* benczés barát: *In urbe Agrigentina pontificalibus infulis cathedram sublimat; terris, decimis et diversis copiis, quae pontifici et clero competenter designata sufficient, haereditaliter suis chirographis dotat . . . etc.* Haud secus apud Mazaram Siracusam etc.³⁾ És *Trani* egyházáról mondja a verssor:

*Multa dote augmentatur terris sive decimis.*⁴⁾

¹⁾ Olv. *Kehr*: Die Urkunden der Normannenkönige, 1902. De még határozottabban az egész régebbi szakirodalomban is.

²⁾ De Roberti Guiscardi et Rogerii Calabriae ducum rebus gestis.

³⁾ Lib. IV. caput 7. melynek czíme az indexben: *Comes episcopos per Siciliam ordinat.*

⁴⁾ Lib. III. cap. 19. — Példányom, melyből Malaterrát idézem, a

Minden egyéb, így a *Simone da Lentini* siculo-olasz nyelvű krónikája, Roger történetére s a fentidézett dézsma-adományra nézve is, csak a Gaufredus Malaterra reproductiója.

De a fenti »napirend« (az olasz szövegben) voltaképen mégis ítél a girgenti-i püspökségi alapítólevél hitelessége és állaga tekintetében, irányadónak jelentvén ki a két másolatot, mely azon időben készült, midőn a pecsét még létezett. Valamint hogy hivatkozásai azon régebbi idézetekre és reproductiókra, melyek a XVII. századig mind a *tizedre* vonatkozó tételnek *kikezdése* vagy említése *nélkül* jelentek meg, minden formális kijelentésnél erősebben hangoztatják, hogy az »inciso«, mely a mai, pecsét nélküli »eredetiben« feltalálható, későbbi interpolatíó; esetleg maga az egész mai hártya-okmány legalább is kétes hitelű. Azonban ez utóbbi végkövetkeztetéstől visszariad és tartózkodást nyilvánít a hitelesség kérdésében, melyet további következtetéseiben mégis megdönteni látszik.

De kérdezni fogja a t. olvasó: mi aktualitása van ennek az egész felvetett kérdésnek, a sajátságos controversiának, mely e tételek mögött kézzelfoghatólag lappang?

A legérdekesebb, hogy ez az akadémikus ódonság a mai napig foganatos realitást képvisel és modern társadalmi állapotokat érint.

Maga a tized (decime) fogalma Olaszországban tágabb, mint a legtöbb európai államban; nem csupán a cathedraticum, primitiák (primi fructus), decimae regiae (sajátlagos értelemben) értetnek alatta, hanem a gyakorlatban azonosul bizonyos szolgáltatmányokkal, censualis és contractualis járandóságokkal (censi e livelli), sőt emphyteutikus szolgáltatmányokkal (canonok), melyeknek kategóriáit jogilag, fogalmilag nem lehet a tizedekkel egyesíteni. Így a gyakorlatban az urbéri szolgáltatmányoknak egész rendszere fejlődött ki, mely a félsziget egész területén, a tiroli határszéltől le a sicíliai tengerpartokig, változó súlylyal és eredménynyel terhelte volt a lakosságot.

És a XIX-ik század egész második felén keresztülhúzódik a fennállott külön olasz államok és kormányok speciális törvényhozása e terhek szabályozása, megváltása és fokozatos megszüntetése irányában.

De ez az állapot sehol oly jelentős és súlyos mérveket nem öltött, mint *Siciliában*, a nagy osztályellentétek s a

Zurita »Annales de la Corona di Aragon« első nyomású »Indices rerum Aragoniae regibus« stb. című pótkötete, a szépségéről híres editio princeps: Saragossa, 1578. Potthast ellenében mindenesetre *teljesebb* kiadásnak tartom a Muratori-félenél.

vagyoni egyenlenségek classikus földjén. A nyomorgó földművelő proletárok tömegeivel a régi latifundarius kiváltságoltak állnak szemben imperatív tőke-uralmukkal (mert a földtulajdon bizonyos társadalmi viszonyok alatt a legzsarnokibb tőkévé változhatik) és öröklött szolgalmányi követeléseikkel. Ez utóbbi nembn a sicíliai püspökségek, a »mensák és egyházak« követelése elsőrangú szerepet játszanak. Nem mindig »tizedek« czímén.

A *cefali*-i püspökség bérleti viszonyai, a »canonok« magassága, mit a »mensa censuariusai« az örökbérleti (emphyteutikus) földrésztetek után fizetni tartoztak, de különböző viszonyok sanyarúsága miatt leróni nem bírtak, s ebből folyólag a bérparcellák könyörtelen visszafoglalása a *mensa* javára, a kilenczvenes években egy formális agrárius forradalomra s annak véres elfojtására vezettek S. Catarina helység határában.

De a tizedszolgáltatások tekintetében a girgenti-i »mensa és egyház« igényei foglalkoztatják évtizedek óta a sicíliai főtörvényszékeket, a jogügyigazgatóságot s a különböző korszakok volt és jelen törvényhozó kamaráit.

Az egységes királyságnak egy törvényhozási ténye, melynek czélzata a lakosság tehermentesítése volt, midőn egész Olaszország területén szabályozni és megoldani igyekezett e kérdéseket, voltaképen — legalább egy időre — a jogviszályokat fokozta, mert végleges döntésre kívánta vinni. Az 1887 július 14-iki törvénczikk egy nagy megkülönböztetést statuált a dézs-mák és ezekkel hasonló természetű szolgalmányok tekintetében, kimondván, hogy a *sacramentalis*, tehát a kegyseri s egyéb lelki szolgálatok után járó, szorosabb értelemben vett papi tizedek, bizonyos rövid hatályú enyhítő feltételek között végleg eltöröltenek. Ellenben fentartotta nagyjában a hűbéri, urbéri eredetű és nagyrészt dologi teher természetével bíró tizedeket és szolgalmányokat, melyeket generice a *decime dominicali* névvel jeleznek, — de azon rendelkezéssel, hogy természetbeni teljesítésük pénzbeli lerovássá változzék át, és megengedvén azoknak végleges megváltását a terheltek részéről.

S ekkor megindult a bizonyítás pro et contra, minélfogva bizonyos tized-jogosultság merőben *clericalis*, egyházi igény-jogosítás után fennálló, — tehát a törvény szerint eltörölendő; avagy ellenkezőleg az úri joghatóság és az ingatlan öröklött teherállásából folyólag *dominicalis*, tehát tovább gyümölcsöző, további követelmények jog- és birtoktárgyát képező.

S a törvény különösen kiemeli, hogy a *dominicalis*, az

úri tized természete oklevelileg lízonyítandó, a bizonyítás terhe a birtokost illeti, — mert a jogvédelem általában a sacramentális jelleg, tehát a végleges eltörlés mellett szól.

Ez összefüggésben tehát a *történeti jog- és adományozások* kérdése, alaki hitelességök s érdemi hatalyuk, bírói, de kétségtelenül jogtörténeti, sőt diplomatikai vizsgálat és elbírálás tárgyává alakult.

A *girgenti*-i alapító oklevél és dispositiói, maga az 1093-iki okirat hiteles szövege, a magyarázat, melyet tized-adományi tétele enged, mindez egy egész vitairódalom keletkezésére szolgáltatott alkalmat, melyben az utolsó szó még nincs kimondva, ép oly kevéssé, mint a siciliai bíróságoknál.

Régmult és jelen így forrnak össze ezen sajáttságos itáliai talajon, melynek ellenállhatatlan varázsereje a történeti érzékű szervezetekre talán első sorban e tulajdonságában keresendő.

De térjünk vissza a római congressushoz, melynek jogtörténeti osztálya egy formális verdictben — s ez a congressusi határozatok közé felvétellett — szintén állást foglalt ebben a *girgenti*-i dézsmaperben.

Az a kérdés, mely a congressuson a sajátképeni »történetsek« osztályát, mondhatni tömegét, előbb lappangó, majd kitörő izgalomban tartotta: a nagy *Muratori*-ütközet volt.

Míg t. i. fent a Collegium Romanum nagyobb termeiben és tanhelyiségeiben folytak az előadások és tárgyalások, addig lent egy udvari helyiségben egy élemedett korú férfiú osztogatott nyomtatványokat és értekezett ismerőseivel. *Scipione Lapi* volt az, a Città di Castello-i (Umbria) nagy kiadó- és nyomdavállalat lelke. Csak *volt*: mert e kiváló értelmiségű s erélyű vállalkozó és szakember még az 1903 év őszén hirtelen elhunyt.

A történeti forrásanyag gyűjteményes kiadványai sorában a legkiválóbbak közé tartozik, szinte merész vállalkozás, *Muratori* hatalmas gyűjteményének, a *Rerum Italicarum Scriptores* folio kötetei anyagának új, még pedig önálló kritikai kiadása. A Carducci népszerű és tisztelt nevének lobogója alatt indult meg, hírneves olasz történészek és a dicsvágyó ifjabb munkások egész csoportjának közreműködésével, míg a szerkesztés központi vezetőjeként *Vittorio Fiorini*, az olasz közoktatásiügyi minisztérium egy magasrendű tisztviselője szerepel. Ez a csoport a nagy vállalat részére a congressus erkölcsi támogatását s az eddigi eredmények elismerését kívánta provokálni, mi végből egy határozati javaslatban állapodtak meg, a melyet *Serena* senator 43 congressusi résztvevő aláírásával nyújtott be. E nyilat-

kozat, mintegy az elvi elismerésnek gyakorlati honorálásaképen, fellívást tartalmazott az olasz történelmi intézetekhez, testületekhez, hogy a kiadás munkájában, előmozdításában cselekvőleg is vegyenek részt.

Már pedig az a kör, mely a római congressus szervezését 1902 nyarán kezébe vette volt, a Rómában létező *Istituto Storico Italiano* vezérembereiből állott. Villari, a congressus elnöke, amannak is elnöke. Az Istituto Storico Italiano pedig már a nyolczvanas évek óta egy történelmi kútfő-kiadási sorozatot indított meg, melynek keretében eddigelé is több nevezetes forrásmű látott napvilágot. E vállalat a Muratori-féle *Rer. Ital. SS.* fentjelzett új kiadását bizonyos verseny concurrentiának látszik tekinteni.

Legalább általában így magyarázták azt a mohó igyekezetet, melynél fogva a Serena-féle indítványnak tárgyalását mindenképen elfojtani, lehetetleníteni akarták, és a miben Villari elnök járt elől. Előbb valami szabályzati ürügy alatt vétették le a napirendről. Azután Monod-val, a ki döntő szerepet vitt a congressuson, tétettek kísérletet, hogy az indítványt, mint tisztán olasz belügyet, mely a külföldi résztvevőkre nézve idegen, ne tárgyalják. De tudvalévő, hogy Muratori forrásgyűjteménye az egyetemes történelmi tanulmányoknak egyik nagy segédeszköze, s így abban mindenki érdekelve van, — nem kevésbé a magyar történész is. S az új negyedréti-kiadásból (az eredetinek foliansai helyett) serény munkával szopora egymásutánban következnek a füzetek, különböző Muratori-kiadványok új kritikai forrás-kiadásai, melyeknek korunk fokozott követelményeihez mért korrektsége ellen eddigelé nem igen emelkedett panasz; sőt a *Novae Accessiones* külön címe alatt Muratoriban nem található emlékek osztálya is nyílt. Hiszen az olasz forrásanyag oly gazdag — s az élet rövid — hogy a munka méretei és az előkészítés igényei csak lassu haladást engednek. Akár két különböző oldalról induló vállalkozásnak még emberöltőkön keresztül bőséges munkája és tere nyílik, ha e nehéz és sokoldalú tömeggel megbirkózni akar.

Leírhatatlan izgatottság és elkeseredés fogta el napokon keresztül nemcsak a közvetlenül érdekelteket, hanem az összes ifjabb olasz historikus csoportokat, sőt azon külföldi tudósokat is, kik az olasz történelem nagy határ-területein dolgozni hivatottak.

Végre a congressus utolsó érdemleges ülésében találtott valamelyes közvetítő módzat egy kurta határozati javaslatban, mely szerint az osztály örvendvén (*facendo plauso*) a

Rev. Ital. SS. újranyomatása (alle ristampe) felett, — napirendre tér.

Egy utójáték fedi fel, hogy ez a mozgalom és megoldása mily mély nyomokat hagyott az érdekelt olasz körök lelkében.

Az olasz költségvetés (1903/904 évi gyakorlat) kamarai tárgyalása alkalmával, a közoktatási tárca szakelődójának, *Credaro* egyetemi tanárnak előterjesztése, mely nyomtatásban fekszik előttem, kritikát mondott az illető állam-járuelki összeg címénél a római Istituto Storico Italiano működése felett, minek következtében Villari a nyáron beadta volt lemondását ebben viselt állásáról. Azonban az olasz parlamenti élet és kormányzat válságai, újabb személyváltozásai alatt ez az incidens is békés kiegyenlítést talált, feledésbe merült.

De zárnom kell. Valószínűleg már is visszaéltem t. olvasóink türelmével. Ezen ismertetésnek — mely társulatunk specifikus természetét és érdekeit tartotta szem előtt és különben is általános jellemvonásokat akarván visszatükröztetni, távolról sem beszámoló »jelentés« a szónak közönséges értelmében, — keretén kívül fekszik, megemlékezni azokról az önálló előadásokról, melyek az üléseken kívül rendszerint késő esti órában tartottak, azokról a képleti vagy helyszíni mutatóványokról, gyűjtemény- és cimelia-kiállításról, ünnepélyekről, tudományos érdekű kirándulásokról, melyeknek a congressus alkalmúl vagy keretül szolgált. Hiszen Rómával mint szintérrel, mint a történeti kincsek tárházával, mely más világ-központ versenyezhetne?

És bármily egyenetlenségek előzték meg vagy osztották meg a congressus folyamata alatt is az olasz s az italianista tudós világot, — az egész mégis egy nagy kultur-nemzetnek vállalkozása volt, nagy erőfeszítéssel, munka, sőt költség tekintetében is, melyből kivette a maga részét minden tényező: az uralkodó, III. Victor Emánuel király és udvartartása; a kormány nagy apparatusával, élén a római közoktatási minisztériummal; a tudományos és más intézetek; első sorban a rómaiak, de a távolabbi régiókéi is szakmunkákkal és külön kiadványokkal. Bármilyen legyen ítéletünk a részletekben s az eredmények értéke tekintetében, — egy nagy nemzetközi tudományos szellemi társulás, összműködés volt az, mely nem múlhatott el hatás nélkül, ha annak fokát és mélységét e perczben nem bírjuk is szabatosan meghatározni.

A congressus folyamán irányadó francia oldalról felhívítottak, hogy aláírással csatlakozzam azon indítványhoz, mely a jövő történettudományi nemzetközi gyülekezés megtartását Berlinbe, az 1906 évi őszre tűzte volt ki. Bármí

lett legyen egyéni hajlandóságom vagy nézetem, mint a magyar állam hivatalos képviselője kötelességemnek ismertem ehhez hozzájárulni. A congressus ünnepélyes zárülésén Villari elnök már határozati javaslat alakjában, melyet különböző államok részéről tizenöt képviselő jegyzett, bocsátotta elhatározás alá. Természetes, hogy egyhangúlag elfogadtatott.

Az 1906-ik esztendő szeptember vége távol idő, a meddig sok minden történhetik. Egyelőre nem mondhatunk mást, mint hogy várjuk a kezdeményt, a fejleményeket, melyekkel e jövő nemzetközi vállalkozás új német szervezői — s a római határozat egyenest ezekre utalt — a nyilvánosság elé lépni fognak. Csak akkor fogunk tájékozódhatni a nagy kísérlet újabb folytatása és Magyarország netalán ismételi részvételének eshetőségei felől.

LÁNCZY GYULA.

AZ ERDÉLYI LEVÉLTÁRAK 1770-BEN.

A *Századok* mult évi folyamában a megyei levéltárakról megjelent közleményünk ¹⁾ kiegészítése végett meg kell emlékeznünk az erdélyi levéltárak állapotáról is a XVIII. század utolsó harmadában. Erdély és Magyarország politikai különállása nem engedte meg, hogy a ma már egygyé forrott két országrész levéltárait együtt ismertessük. A külön való tárgyalást egyébiránt az a — jóllehet nem nagy — időbeli különbség is indokolja, mely a két országrész levéltáiról ránk maradt hivatalos jelentések közt mutatkozik. Az erdélyi levéltárakról szóló jelentések ugyanis két esztendővel megelőzik a magyarországiakat; sőt pontosabban számítva, harmadfél esztendővel korábbiak. Ugy látszik, az erdélyi példa hatott — legalább részben — a magyar hivatalos intézkedések megtételére. Erdélyben pedig egy magában véve csekély jelentőségű esemény adta azt az eszmét a legfelső kormányzéseknek, hogy a levéltárak állapotáról általános tájékozottságot szerezzen.

Udvarhely-szék, mint a székely székek legelseje s az összes székelyek főszéke, 1769-ben azt kérte az erdélyi udvari kancelláriától, hogy mind a saját hivatalos iratainak, mind az egész székelységet illető s a szék őrizetében levő okleveleknek elhelyezésére külön levéltári épületet emelhessen Udvarhely városában.

E kérelem alkalmából felébredt a kancelláriában az érdeklődés az összes erdélyi levéltárak állapota iránt. November 8-án válaszolva a főkormányzéseknek, az udvarhelyiek kérelmének érdemleges elintézését függőben hagyja addig, míg a levéltár anyagáról és állapotáról kimerítő jelentést nem kap s míg az építési tervet és költségvetést föl nem terjesztik, valamint az alapot ki nem jelölik, a melyből a költségek fedeztetni

¹⁾ A megyei levéltárak állapota 1772/74-ben. *Századok*, 1903. 731 és köv. ll.

fognak. Egyúttal utasítja a kancellária a főkörmányszéket, hogy a többi hatóságoktól is kérjen jelentést levéltáraikról.

A főkörmányszék decz. 1-én 7234. 769. sz. a. bocsátotta ki rendeletét a következő tartalommal: Ő felsége a múlt hó 8-án kibocsátott udvari rendeletével tájékoztatni kívánja magát a főkörmányszék útján arról, hogy a levéltárak milyen állapotban, az iratok milyen rendben vannak? csomókba rakva és lajstromozva vannak-e? mely évig terjednek visszafelé? vannak-e a régi eredeti iratok közt olyanok, melyek az egész nemzetre vonatkoznak? a kinevezett jegyzők hírnak-e kellő képességgel a levéltárak kezelésére és lajstromozására? következőképpen azok gondozása rájuk bízható-e?

A gubernium rendelete tehát kérdőpontokat is szab elő, eltérőleg a magyarországi rendelet általánosságban tartott szövegtől. E kérdőpontok súlya különösen a levéltárkezelők qualificációjának kipuhatolására nehezedik.

Mária Terézia felállítván Erdélyben az igazságszolgáltatás érdekében a *folytonos táblákat* (tabula continua), a hivatalos ügyiratok és levéltárak gondozását azok hatáskörébe utalta. Innen van, hogy a gubernium rendelete a megyékben és székekben nem a vármegyékhez, illetőleg székekhez, hanem a táblákhoz van intézve. Ennek az eljárásnak megvolt a maga hátrányos következménye. Ugyanis a táblák, mint afféle fiatal intézmény jelentései, ámbár nem csupán a saját judiciális hatáskörükre terjednek ki, hanem a közigazgatásra is, mégis bizonyos egyoldalúságban szenvednek. A mellett elnagyoltak, felületeseek. Túlságosan serénykedtek a válasz megadásában — 1770 márcz. 20-án már a legutolsó jelentés is beérkezett — a lényeg és alaposság rovására. Innen van, hogy a magyar törvényhatóságok jelentései, minden hézagosságuk mellett is, ránk nézve becsebbek. Az erdélyi jelentések egyben mégis felülmulják a magyarországiakat; abban t. i. hogy a törvényhatósági joggal élt városok levéltárait is kiterjednek.

De halljuk magukat a jelentéseket.¹⁾

ABRUDBÁNYA tanácsa 1769 decz. 19-én jelenti, hogy a levéltár gondozása régi gyakorlat szerint a főbíróra és hites jegyzőre szokott bízva lenni. Az iratok lajstromozását, tárgy szerinti csomózását és vallások szerinti elhelyezését két évről két évre a jegyzői hivatal végzi. Az iratok, melyek közül csak a kiváltságlevelek érintik az egész nemzetet, a jelen század kezdetéig terjednek. A jegyzőkönyvek s régibb iratok az idők mostohasága miatt,

¹⁾ E jelentések össze vannak gyűjtve az Orsz. Levéltár főkörmányszéki osztályában: Archivalia, III. köt. 3262/770. gub. sz. alatt.

különösen a kurucok revolutiója következtében, teljesen elpusztultak. (189/770. gub. sz.)

ARANYOS SZÉK 1770 jan. 8-án jelenti, hogy iratai évréndben csomózva vannak s a fasciculusokban sorszámmal ellátva. A *reperitorium* azonnal útba igazít, hogy a keresett irat mely csomóban, hányadik szám alatt található. A régi és újabb jegyzőkönyveken kívül vannak még külön csomózott számadások a katonai beszállásokról, adó-elszámolások a falusi bírákkal, természetbeni szolgáltatások kimutatásai, továbbá a főkormánysház és a főbiztosság rendeletei. A levéltárat a jegyző gondozza. Az erdélyi fejedelemséget vagy valamely nemzetet érdeklő irataik nincsenek. (523/770. gub. sz.)

BARDÓCZ FIUSZÉK 1770 jan. 31-én jelenti, hogy a folytonos tábla felállítása óta keletkezett iratok az akkor kibocsátott rendelet szerint kezeltetnek; nevezetesen bekötött diariumokba vagyis protocollumokba letisztáztatnak, a mindenkori elnök és jegyző aláírásával és pecsétjével hitelesítettetnek s mutatókkal láttatnak el. A főkormánysházai rendeletek sorszámozva évenként csomóztatnak s mutatókkal szintén elláttatnak. Azonkívül havi kivonatos protocollum készülnek róluk két példányban, melyek egyike évnegyedenként a főkormánysházhoz terjesztetik fel. Vannak azonkívül régi jegyzőkönyvek, melyek a tábla felállítása előtti ügyeket tartalmazzák 1635-ig, s szintén el vannak látva mutatókkal. A régi iratokat szorgosan átvizsgálták, de az egész nemzetet érdeklőkre nem akadtak. A tábla jegyzője teljesen alkalmas a levéltár gondozására. (953/770. gub. sz.)

BELSŐ-SZOLNOK VÁRMEGYE 1770 jan. 5-én jelenti, hogy iratai, jelesül a főkormánysház s a tartományi főbiztosság rendeletei hónaponként csomózva, sorrendben vannak elhelyezve; az általa tárgyaltatni szokott bíraskodási és közigazgatási iratok pedig letisztáztatva s évenként bekötve kezeltetnek. Az iratok, miként a bekötött jegyzőkönyvek tanusítják, 1640-ig terjednek visszamenőleg. Az egész nemzetet érdeklő eredeti irat nincs. Vannak néhány cistával a jelen század elejéig visszanyúló számadások, melyeket a hely szűk volta s a jegyzők gyakori változása miatt eddig rendezni nem lehetett; de mihelyt a levéltári helyiség ki lesz bővíthető, rendezésüket el nem mulasztják. A jegyzők elég képességgel bírnak a levéltár kezelésére, de a hivatalos folyó ügyekkel nagyon el lévén foglalva, a főkormánysház csak a köz javára cselekednék, ha egy lajstromozó állás rendszeresítését engedélyezné. (524/770. gub. sz.)

BESZTERCZE VÁROS ÉS KERÜLETE 1770 jan. 10-én jelenti, hogy régi iratai a curiában, erre a célra alkalmazott helyiségben, az

újabbak pedig a városi kancellária szobájában vannak fasciculussokban elhelyezve; valamennyi oly jó rendben, hogy felkutatásuk nem sok időt kíván. A katalogusokat és repertoriumokat átvizsgálván, jelentik, hogy a legrégibb irat 1224-ből való. Vannak régi királyoktól nyert privilegiális leveleik, jobbára a várost illetők; de egynehány a szász nemzetre is vonatkozik. Mint a többi szász városokban, úgy náluk is a levéltárnok eskü alatt gondolja a levéltárat, olykor azonban a jegyzők mellett működő hites irnokok is foglalatoskodnak benne. (520/770. gub. sz.)

BRASSÓ VÁROS TANÁCSA 1770 febr. 21-én jelenti, hogy levéltára gondozása az egyik titkárra van bízva, a ki most azon fáradozik, hogy: 1. a kiváltságleveleket időrendbe szedje s mutatóval ellássa; 2. a felső hatóságok rendeleteit s a városnak azokra adott válaszait tartalmuk szerint csoportosítsa; 3. a számadásokat a legrégibb időtől maig, valamint a fontosabb missilis leveleket chronologikusan rendezze; 4. a bűnpereket, osztályleveleket összetartozásuk szerint s betűsorban, 5. a gyűléseken tárgyalt ügyeket, 6. a magánosokat és a czéheket illető irományokat pedig a magánosok nevei s a czéhek szerint csoportosítsa. Egyébként a régi iratok 1309-ig nyúlnak vissza. Az egész nemzetet érdeklik a következő eredeti oklevelek: 1. A szászok és székelyek 1459-iki conföderatiója; 2. Gúti Ország Mihály nádor 1479-iki ítélete a brassaiak részére a váradi káptalan ellen; 3. Mátyás király 1481 évi tilalomlevele a vámszedőkhöz, hogy a brassaiaktól vámot ne szedjenek; 4. Mátyás király 1481-iki rendelete a szászok jurisdictiója tárgyában; 5. Ulászló kiváltságlevele, és 6. ugyanannak tilalma a szászok jurisdictiójának épségben tartása iránt 1514-ből. (1301/770. gub. sz.)

CSIK ÉS KÁSZON SZÉKEK táblája 1769 decz. 20-án jelenti, hogy levéltárukban a peres ügyek jegyzőkönyvei találatnak, és pedig felső Csik-széké a jelen század kezdetétől, alsó Csik-széké 1630-tól, Kászon-széké pedig 1650-től. Megvannak a főkormányzók rendeletei is a táblák felállításától kezdve, valamint a házi számvevőség könyvei. Országgyűlési decretumok csak az 1744, 1752—1755 évekből vannak. A gubernium rendeletei és utasításai egybe vannak ugyan gyűjtve, de tartályok hiányában minden rend nélkül őriztetnek. Kivánatos, hogy tartályok beszerzésére költséget utalványozzon a főkormányzók. A jegyzők a gondozásra és lajstromzásra alkalmasak. (187/770. gub. sz.)

DOBOKA VÁRMEGYE 1770 jan. 16-án jelenti, hogy az 1600-tól kezdődő iratokat néhai *Köblös Péter* jegyző hivataloskodásáig terjedőleg, a nevezett jegyző kötött könyvekbe jegyezte be; utódai:

Somai Sándor, Rettegi István és Keczei Sándor már csak a jelentősebb iratokat és végzéseket foglalták könyvbe, de az összes iratokat csomózták egészen a folytonos tábla felállításáig. A tábla iratai, nemkülönben a főkormánysház rendeletei s általában a hivatalos ügyiratok nincsenek könyvekbe letisztázva, mert arra a jegyző egymaga elégtelen. Eredeti régi iratok s különösen az egész nemzetre vonatkozók nincsenek. Ugy értesültek azonban, hogy a kolozsmonostori konvent levéltárában van néhány, a vármegye pecsétjével lezárt láda irat, a mit a revolúciók idején bíztak a konventre. Kérik a főkormánysházat, hogy ez iratok visszaadását eszközölje ki. Régen az volt a szokás, hogy a jegyzők a lakásukon tartották az iratokat és sedriáról sedriára cipelték. Keczei Sándor jegyző kezdte először összegyűjteni a vármegye házában. De most is három helyen tartatnak, a minek természetes következménye, hogy a szükséges előiratok kikeresése sok időbe és nagy fáradságba kerül. Ezen a bajon csak megfelelő külön levéltári helyiség segíthet. (518/770. gub. sz.)

GYERGYÓ SZÉK folytonos táblája 1770 jan. 6-án jelenti, hogy régi eredeti s különösen az egész nemzetet érintő iratai nincsenek. Voltak a moldvai határra vonatkozó régi tanuvallatások, de azokat 1766-ban a főkormánysházhoz terjesztették föl. Van terjedelmes törvénykezési jegyzőkönyv 1693-tól folytatlagosan, melyet a jegyző most is szorgalmasan vezet. A levéltár a jegyző gondozására van bízva, de a nagy ügyforgalom mellett csekély 60 frt fizetésért kívánni sem lehet tőle, hogy a levéltári teendőket tisztességesen ellássa. Egy aljegyzői vagy írnyi állás rendszeresítését kéri tehát 50 frt fizetéssel. Minthogy pedig székházuk nincs, hanem 20 frtéért bérelt házában hivataloskodnak, melyben a levéltárat kellőleg elhelyezni nem lehet, annyi évi bér utalványozását kéri, a mennyiért megfelelő házat bérelhetnek. (522/770. gub. sz.)

HÁROMSZÉK 1770 jan. 31-én jelenti, hogy hivatalos iratai a táblák felállításáig a székház négy kerületének (circuli) jegyzőinél állottak. A tábla felállítása után a székhelyen egyesítették. A Sepsiszékiek 1665-től, a Kézdi-székiek 1646-tól, az Orbai-székiek 1612-től kezdődnek. Az egész nemzetet érdeklő okirat nincs köztük. A levéltár kezelését a táblai jegyző nem végezheti egyéb elfoglaltsága miatt; különben is a táblának adott utasítás szerint a levéltár gondozása egyenesen a székház dolga. (1463/770. gub. sz.)

KOLOZSVÁR VÁROS tanácsa 1769 dec. 29-én jelenti, hogy a városnak — mint más szab. kir. városoknak — levéltára egész 1767 jul. 10-ig nem volt, a mikor is a főkormánysház elrendelte, hogy a levéltárak gondozása két arra alkalmas egyénre bízassék.

Innen van, hogy míg levéltárnokok nem voltak, az összes iratok rend és kellő elhelyezés nélkül heverték s csak a legelkerülhetlenebb esetekben használtattak. Most már kirendeltek két embert, hogy a széjjelhányt iratokat rendezzék s a város jogait érintő iratokat, valamint a felsőbb rendeleteket lajstromozzák. De van még igen nagy tömeg irat, a minek rendbeszedéséhez hozzá sem kezhetnek addig, míg a főkormánysház jóvá nem hagyja, hogy munkájukért évi 50 rhénes forint jutalomban részesüljenek, a mit a városi tanács az allodiális pénztár terhére már megszavazott. (188/770. gub. sz.)

KÓHALOM SZÉK 1770 jan. 5-én jelenti, hogy levéltára teljesen rendezve van. A szász nemzetet illető iratai nincsenek. (521/770. gub. sz.)

KÖVÁR VIDÉKE 1770 febr. 20-án jelenti, hogy mivel a székházban egyáltalában nincs tér a levéltár elhelyezésére, az a jegyzőnél tartatik ládákban. Az iratok tárgyak szerinti külön csomókban vannak lajstromozva és összerakva. A közigazgatási és törvénykezési jegyzőkönyvek 1668-nál kezdődnek, a felső hatóságok rendeletei az 1716 évvel. Az erdélyi fejedelemség bármely nemzetét vagy csak valamely községét érintő iratok nincsenek. A levéltár gondozását eddig a jegyzők végezték, s most sincs okuk ezen változtatni. (1462 770. gub. sz.)

KÖZÉP-SZOLNOK VÁRMEGYE 1770 jan. 26-án jelenti, hogy iratai természetük szerint, u. m. a törvénykezésiek, közigazgatásiak, felsőhatósági rendeletek, jelentések stb. elkülönített s kívül-belül alkalmas, útbaigazító jelzetekkel megjelölt csomókban vannak elhelyezve korszak szerinti rendben. Jegyzőkönyvei 1712-től kezdve folynak, a régiebbek a zavaros időkben elpusztultak. Vannak ugyan régiebb iratok is az 1619—1650 közti időből, de teljes rendtelenségben s az elődök gondatlansága következtében oly romladozott állapotban, hogy tartalmukat kibetűzni ma már alig lehetséges; de nem hiszik, hogy ezek közt valamelyik nemzet összességét érdeklő okirat akadjon. Az aljegyzőről, kire a levéltár gondozása bízva van, nem tapasztalták eddig, hogy ebbeli kötelességének megfelelni ne tudna. (815/770. gub. sz.)

KRASZNA VÁRMEGYE folytonos táblája 1769 decz. 18-án azt válaszolja, hogy a tábla felállítása előtt az ügyek különböző, u. m. köz. részleges, fiók és marchális székeken tárgyalatván, a jegyzőkönyvek a székek szerint elkülönítve vezettettek, s az iratok is külön csomózva, részben szétszórva, minden lajstrom nélkül kezeltettek. A folytonos tábla felállítása óta más jegyzőkönyvi rendszer divik: egyikben az ügyek anyakönyveztetnek (matricula causarum), másik-

ban a magánosok közti perek, harmadikban a hatósági perek, melyekben az allegáták, feleletek és határozatok mind benfoglaltatnak; a negyedikbe a kérvények a rájuk hozott végzésekkel, az ötödikbe a különböző hatóságokhoz intézett jelentések és válaszok, a hatodikba a folytonos tábla előtt megforduló bíraskodási és egyéb köziratok iratnak be. Az eredeti iratok, miután beiktatták s hátirati kivonattal ellátták, a nap, hónap és év sorjában csomókba helyeztetnek, de mutatóval vagy repertoriummal ellátva nincsenek: azonkívül a szekrények szűk volta és régisége miatt összezsúfolva, nem is a kellő sorrendben őriztetnek s a falak nedvességétől sokat szenvednek. E bajon segitendő, bizonyos pénzalapot már talált a vármegye, de mindaddig nem tehet semmit, míg a főkor-mányszék meg nem engedi a vármegyeházán szükséges átalakítást a levéltár céljaira. A további kérdésekre azt válaszolja, hogy a jelen század tizennegyedik évén túl nem terjednek az iratok s köztük az egész nemzetet érdeklő nem találkozók. A jegyzők képesek és készek is a levéltári teendők ellátására. (514/770. gub. sz.)

KÜKÜLLŐ VÁRMEGYE folytonos táblája 1770 jan. 11-én röviden csak annyit válaszol, hogy ámbár a mostani fő- és aljegyzőknek hivataluk elfoglalásakor köteleességökké tétetett, hogy a régi iratokat összegyűjtsék s kellően csomózva elhelyezzék, erre más előbbvaló hivatalos ügyeik miatt érkezésük eddig még nem volt. Egyéb-iránt az egész nemzetet érdeklő irat nincsen a levéltárban. (516/770. gub. sz.)

MAROS SZÉK 1770 jan. 27-én jelenti, hogy levéltára két szobában van elhelyezve, az egyikben *negyvenöt*, a másikban *harmincz*, jobbára fiókos tékában. Az iratok tárgyak szerint csomózva hevernek a fiókokban, melyek kívül felírással vannak ellátva. Külön kezeltetnek a törvénycikkek, a lustra-könyvek, összeírások, vizsgálatok, határozatok, rendeletek, a hivatalos missilis levelek, főkor-mányszéki rendeletek s királyi leiratok, év szerint és keletkezésük sorrendjében. Speciális repertorium járul hozzájuk. A jegyzőkönyvek 1610-től kezdődnek s 40 vaskos kötetet tesznek ki. Az egész nemzetet érdeklő régi iratok nincsenek; ezeket Udvarhelyszékben tartották, mint a székely székek elsejében. A levéltár kezelése a két jegyzőre van bízva, de ezek folyó ügyekkel annyira el vannak foglalva, hogy a levéltárnoki s egy lajstromozói állás rendszeresítése elkerülhetetlen. (3247/770. gub. sz.)

MAROSVÁSÁRHELY tanácsa 1770 jan. 8-án jelenti, hogy a jelenlegi jegyzők, nagy elfoglaltságuk miatt, nem képesek elődeik mulasztásait az iratok rendezése és lajstromozása körül pótolni. Az iratok öt szekrénybe vannak elhelyezve, minden rend és lajstrom

nélkül; ennélfogva azok minémüése felől nyilatkozni nem lehet. A levéltárnoki és lajstromozói állás szervezése iránt már tettek fölterjesztést, s erre az állásra a Lipót-féle diploma értelmében mindkét vallásfelekezettől jelöltek. A főkormányiséktől függ az állás engedélyezése. Kedvező elintézés esetében meg fog szünni a mostani tarthatatlan állapot. (515/770. gub. sz.)

MIKLÓSVÁR SZÉK 1769 decz. 29-én jelenti, hogy levéltára *Köpecz* községben részint egy nemesi házban, részint a főjegyző házában boltozott szobájában van elhelyezve. Évenként elkülönítve és külön csomózva vannak a közigazgatási, és külön a bíraskodási iratok, nemkülönben a főkormányiséki rendeletek. Az ügyekről bekötött jegyzőkönyvek is vezettetnek. Az első jegyzőkönyv a közigazgatási ügyek rövid kivonatait tartalmazza; a második a főkormányiséki rendeletek kivonatait, az ezekre adott válaszokkal és elintézésekkel; a harmadik a jövevények és szökevények táblázatait s a rájuk vonatkozó jelentéseket; a negyedik a büntetőpereket; az ötödik a jobbágyok és földesurak közti pereket; a hatodik az állati járványokra vonatkozó ügyeket; a hetedik a kártékony madarak pusztításáról szóló jelentéseket. Egy kötet a különböző összeírásokat és rectificatiókat foglalja magában. A bíraskodási protocollumok 1606-tól kezdődnek; az iratok repertoriuma 1730-ig terjed. Régibb iratok nincsenek; az egész nemzetet érdeklők nem találhatnák, csakis a széket illető szabadsomlevelek. A jegyző elég alkalmas volna a levéltár kezelésére, de nagy elfoglaltsága és csekély fizetése miatt nem kívánható tőle, hogy a levéltárral érdeme szerint foglalkozzék. A szék már többször kérte a főkormányiséket, hogy egy irnokot engedélyezzen a jegyző mellé. (186/770. gub. sz.)

NAGY-SINK SZÉK 1770 jan. 5-én jelenti, hogy levéltárából a század elején folyt zavarokban az iratok elpusztultak, úgy hogy nem is érdemli a *levéltár* nevet. A megmaradt s innen-onnan összeszedegedett iratok évről-évre fasciculusokba rakattak s külön lajstromba, vagyis repertoriumba számszerint vannak bevezetve. A legrégebb 1478-ból való. Olyan irat, mely az egész nemzetet érdekelné, egy sincs. A jegyzőt, mikor a levéltár gondozását átveszi, kezelési utasítással látják el. (190/770. gub. sz.)

NAGY-SZEBEN VÁROS TANÁCSA 1770 márcz. 5-én jelenti, hogy levéltára három főosztályra oszlik: ú. m. *provinciale*, *nationale* és *extra-nationale* archivumra. A *provinciális* (tartományi) levéltárban a törvénczikkeken és országos végzeményeken kívül a következő nevezetes iratok vannak: 1. Zsigmond király 1435-iki manifestuma, mely szerint a nemesek háború idején minden száz jobbágy után egy-egy lovas nyilas katonát (*pharetrarios equestres*) tartoz-

nak kiállítani; 2. Mátyás király 1487-iki védlevele, mely szerint azok az országlakosok, kik az oláhok nemrégén telepített falvait felgyújtják s a föld poráig leégetik, perbe nem vonhatók; 3. Báthory István 1572-iki rendelete, melylyel a szebeni és kolozsvári mázsát az egész tartományra kötelezővé tette; 4. Báthory Kristóf erdélyi vajda 1580 évi két rendelete a maros-széki székelyekhez, hogy a királybirót és helyettesét a gonosztevők üldözésében mindenképen támogassák; 5. A szebeni tanács 1600 évi felszólítása a székely nemzethez, hogy Mihály vajdától elpártolva, csatlakozzanak a római császár hadaihoz; 6. A török fővezérhez küldött követek: Barcsai Ákos, Lutsch János és Ferenczi Dániel jelentése az erdélyi rendekhez 1616-ban; 7. Erdély és a kapcsolt részek rendjeinek biztosító nyilatkozata 1630-ból az iránt, hogy az ő császári felségével kötött szövetséget megtartják; 8. Rákóczi György fejedelem 1641-iki parancsa, melylyel a posták szokásos kihágásait tilalmazza; 9. Ugyanattól a posták instructiója 1648-ból; 10. Barcsai Ákos javaslata a rendekhez a porta neheztelésének eloszlatása iránt 1659-ből; 11. Rákóczi fejedelem rendelete 1659-ből a csavargók elfogása iránt; 12. A három nemzet rendei Rákóczi fejedelemmel minden összeköttetést megszakítanak 1659-ben; 13. A budai vezérhez küldött nemesei jelentése a fenyegető török veszedelemről; 14. Barcsai Ákos fejedelem pátense 1660-ból az egész ország rendeihez, melyben az erdélyiek hűtlenségén felingerült töröktől várható veszedelem elhárítása végett őket Segesvárra gyűlésbe hívja; 15. A portai követek manifestuma az erdélyi rendekhez 1660-ból, hogy a porta által kinevezett új fejedelemhez csatlakozzanak; 16. A három nemzet fölmentő levele 1661-ből Barcsai Ákos részére, az általa viselt fejedelemségtől; 17. Utasítás 1662-ből az Ali pasához küldött követek részére; 18. A rendek lemondása a török fenhatóságról s maguknak a császári felség oltalma alá helyezése 1688-ban; 19. Lajos Vilmos bádeni örgróf 1690 évi pátensei az elfutamadott erdélyi lakosokhoz, hogy mielőbb térjenek haza békével; 20. Ugyanannak levele 1690-ből az erdélyi rendekhez, hogy a török sereg visszatérése esetén oltalmazni fogja őket; 21. A Lipót-féle 1690 évi erdélyi diploma; 22. A tanácsi testület és ítélőmestereinek véleménye a porták igazításáról 1691-ben; 23. A Lipót és József királyoknak együttesen letett hűségi eskü mintája 1691-ből; 24. Az erdélyi porták új igazítása 1692-ből; 25. A béke-egyezmény és amnestia megerősítése 1712-ben; 26. Replica a békekötési pontokra 1712-ben; 27. Gázi-Giraj tatár khán parancsa az erdélyi rendekhez, hogy Székely Mózeset ismerjék el fejedelmökül.

A *nemzeti* levéltárban vannak — 1. Mindazok az iratok, a melyek a szász nemzet egyetemére vonatkoznak s a következő alosz-

tályokra oszlanak: nemzeti politika és kiváltságlevelek, közigazgatási, nemzeti és területi bíraskodás, adózás, gazdálkodás, tized, kereskedelem, végül a jegyzőkönyvek 1574-től maig. 2. Azok az iratok, melyek a szász városok, székek és kerületek nevei alatt vannak összegyűjtve tárgyak szerint. Ezek közt pl. a Nagyszebenre vonatkozóak következőleg csoportosulnak: a szebeni királybíróásra vonatkozóak; Szeben szék és város törvénykezése; czéhiratok; végrendeletek; cselekvő adósságok; megsemmisült kötelezvények; nyugták; kiadott letétek; jegyzőkönyvek, és pedig tanácsiak 1522-től, törvénykezések 1600-tól, osztályosok (divisionalia) 1590-től maig; végül számadások, és pedig tanácsiak 1485-től, falusiak 1501-től, gazdaságiak 1754-től maig. 3. A Szeben székhez tartozó faluk mindegyikének külön ládája van határleveleik s egyéb csupán rájuk vonatkozó irataik őrzésére. 4. A hét bírák vagy Szeben városa által nemesi jogon használt birtokokra vonatkozó iratok. — A mi a kiváltságleveleket illeti, mind a magyar királyok, mind az erdélyi fejedelmek által adományozottakat eredetiben vagy hiteles másolatokban a legnagyobb gonddal őrzik, s mint szemök fényére, azokra úgy vigyáznak. Ezek legrégibb darabja 1200-ból való. *Herrmannsfeld János András és Leonhard János András* levéltárnokok most újonnan rendezték és szakmutatókkal látták el az iratokat, kitűnő bizonyosságát adván a dologhoz értésöknek.

A *nemzetén-kívüli* (extra-nationale) osztály oly czélból állítatott fel a levéltárban, hogy alkalom nyujtassék olyan egyéneknek és községeknek irataik elhelyezésére, a kik arra hajlandók. Ebben az osztályban még csak a következő kevés oklevél van: 1. Mátyás király 1477-iki diplomája, melylyel megerősíti Zsigmond királynak Olasz püspöki város és Ujfalu (Nova villa) részére adott kiváltságlevelét, mely szerint az oda árukkal és marhákkal menők vámmentesek; 2. Móré István özvegye, Potenciana asszony, 1508-ban nagylaki kuriáját 300 aranyforintért eladja Chavasi Erdő Miklósnak; 3. Gábor fejedelem 1609-ben Bene István székely jobbágyot Zabolai Mikes Zsigmondnak adományozza; 4. II. János király 1569 évi iktató parancsa Mészköi Marai Gál részére, Hadrév, Berkös, Pusztá-Egres és Zindt Torda-megyei birtokokról; 5. A fejevári káptalan átirata 1588-ból Transner Lukács deák kolozsvári nemesnek beiktatásáról a hadrévi kuriába; 6. Gábor fejedelem 1609 évi armálisa Bodoki Málnási János részére; 7. Barcsai Ákos 1660 évi diplomája az új választott erdélyi oláh püspök, György részére. (1307/770. gub. sz.)

SEGESVÁR 1770 febr. 16-án jelenti, hogy a levéltár a város-háza külön szobájában van; a szekrények megszámozott fiókokkal vannak ellátva s a fiókokban az iratok tárgyak szerint elhelyezve,

végül lajstromozva általánosságban, a kelet megjelölése nélkül. Az iratok a jelen század elejével kezdődnek; régibb időből csak a városnak adott adomány- és kiváltságlevelek, engedélyek vannak. Az egész nemzetre egyik sem vonatkozik. A levéltárat a jegyzők kezelik, de rendezésére nincs idejük; télen nem is tehetik, mert a szoba nem fűthető. (1464/770. gub. sz.)

SZERDAHELY SZÉK 1770 jan. 12-én jelenti, hogy náluk régi s különösen az egész nemzetet érintő iratok nincsenek. Levéltárukban csak a főkormánysház és főbiztosság iratai őriztetnek, továbbá a hatóságokkal váltott levelezések, melyek évenként vannak csomózva. (517/770. gub. sz.)

TORDA VÁRMEGYE 1770 febr. 10-én jelenti, hogy a folytonos tábla felállítása óta többször sürgették a főkormánysházat, hogy a vármegyeház felépítését engedje meg; de mindeddig eredménytelenül. Pedig a jelenlegi sanyarú viszonyok közt nemcsak valamirevaló hivatalos helyiségeik nincsenek, hanem a hivatalos iratok is úgy vannak szétszórva, hogy ha Tordán az egymás hátára, összezsúfolva épült házak közt tűz ütne ki, irataik menthetetlenül elpusztulnának, miként azok a szabadságlevelek, régi fontosabb iratok és jegyzőkönyvek is a lángok martalékává lettek, melyeket az elődök a nagyenyedi kastélyba szállítottak. A jelenlegi helyzetben levéltárról szó sem lehet. Az iratok, könyvek, itt-ott elszórva hevernek; rendezésükre már csak azért sem lehet gondolni, mert a jegyzői hivatalt, melynek kötelessége volna a lajstromozás, a folyó ügyek egészen elfoglaltják. (1149/770. gub. sz.)

UDVARHELY SZÉK 1770 febr. 7-én jelenti, hogy a levéltárnak ő felsége által engedett építése már megkezdődött. A hét öl hosszú, három öl széles épület költségvetés szerint 400 rhénes forintba kerül. Az iratok most nagy rendetlenségben vannak. Csak a fontosabb iratok, mint a székely nemzetet érdeklő kiváltságlevelek, lustrakönyvek, királyi és főkormánysházai rendeletek vannak rendezve és 35 könyvbe beiktatva. A többi szétszórva hever. Két évszázad alatt annyira megnőtt az iratok tömege, hogy a különben is elfoglalt táblái jegyzők, a kiknek kötelességük lenne a levéltár gondozása, hozzá sem mernek fogni a rendezéshez. A legrégebbi irat — egy perkötet — 1550-ből való. (2934/770. gub. sz.)

UDVARHELY VÁROS TANÁCSA 1769 decz. 22-én jelenti, hogy levéltára oly jó rendben van, hogy bármely irat csekély fáradsággal feltalálható. Az iratok 1558-ban kezdődnek, de az egész nemzetre vonatkozók nincsenek köztük. (519/770. gub. sz.)

ÚJEGYHÁZ SZÉK TISZTI KARA szűgyenkezve vallja be 1770 jan. 5-én, hogy levéltára igen rossz karban van. Az iratok nincsenek

sem rendezve, sem lajstromozva, a minek következtében azt sem képesek megmondani, hogy van-e náluk az egész nemzetet érdeklő okirat? A jegyzőjükről fölteszik, hogy a levéltárnoki teendők ellátására képességgel bír, de őt a tiszti személyzet csekély volta miatt a közszolgálat egyéb teendői annyira elfoglalják, hogy a levéltár rendezésére teljességgel nincs ideje. (191/770. gub. sz.)

VAJDAHUNYAD tanácsa 1770 márcz. 20-án jelenti, hogy levéltárát átvizsgálta s az csak a következő okiratokból áll: 1. Lipót 1699-iki kiváltságlevele a város adómentességéről; 2. Ugyanennek 1702 évi megerősítése; 3. Báthory Gábor 1611 évi kiváltságlevele; 4. A város tiltakozása 1703-ban a gyulafehérvári káptalan előtt, szabadalmi háborgatása ellen; 5. A főkörmányszék rendeletei 1730-tól 1770-ig. (2334 770. gub. sz.)

ZARÁND VÁRMEGYE 1770 jan. 15-én jelenti, hogy iratai évenkénti sorrendben részint cistákban, részint armariumokban vannak elhelyezve s bekötött lajstromokkal ellátva. A legrégibb 1699-ből való. Valamelyik nemzetre vonatkozó okirat nincs köztük. Gondozásuk bátran rábízható a jegyzőkre. (814/770. gub. sz.)

ILLÉSSY JÁNOS.

KATONAI SÉRELMEINK 1758-BAN.¹⁾

A közéletünkre napjainkban ránehezedő hadügyi kérdések története visszanyúlik a XVIII-ik század derekáig. III. Károly hozta be a monarchiában az állandó hadsereget, s a magyar országgyűlés is elfogadta intézményül a régi bandériális szervezet helyébe. Egymásután állították fel főuraink saját költségükön a magyar lovas és gyalog ezredeket. *Károlyi Sándor* gróf is alapított akkor egy huszár regimentet, mely máig fennáll.²⁾ Az egykorú capitulatioókban ki van kötve, hogy az *ezredalapító* tekintendő *a csapat tulajdonosának* és tiszteletbeli parancsnokának; *ő nevezi ki a tiszti kart*, ő határozza meg az egyenruhát és hadi jelvényt, lobogót. A magyar ezredtulajdonosok természetesen *csupa magyar tiszteket neveztek ki*, s ezek révén a csapat szolgálati és *vezényleti nyelve is sokáig magyar volt*.

Bécsben nem tetszett ez az állapot. Alig várták, hogy az alapító kinevezte tiszti nemzedék kivénüljön a sorból s az első proprietariusok behunyják a szemöket. Az udvari hadi tanács magához ragadta ezek minden jogát; a magyar bakákra német ruhát szabott, huszárjainkat német birodalmi jelvényekkel látta el, csupa német tiszteket nevezett ki élükre, s ezzel behozta csapatainkhoz a német nyelvű szolgálatot. Az ország rendei ezt már az 1741-iki híres diétán nemzeti sérelem gyanánt emlegetik, de hasztalan keresnek Mária Teréziánál orvoslást.

A hétéves háborúban az udvar másodszor szorult rá Magyarországra hathatós támogatására. Ez alkalommal *Károlyi Ferencz* gróf tábornok, Sándor fia, fejtette ki a nemzet álláspontját hivatalos fölterjesztésében az udvar előtt. Hadd ismerjessük ez alkalommal a fontos okiratot előzményeivel együtt tüzetesen.

Mária Terézia királyné 1758 január 4-én *Nádasdy*

¹⁾ Adalékok a gr. Károlyi nemzetség levéltárából.

²⁾ A mai 6. sz. huszárezred.

Lipót gróf és Nagymányai *Koller Ferencz* ellenjegyzésével *körlevelet* intézett az ország főispánjaihoz s ezek közt *Károlyi Ferencz* gróf Szatmár-megyei főispánhoz is, mint a tiszántúli részek katonai főparancsnokához, melyben fölpanaszolván a porosz király hadi sikereit, a »közjó s népeink biztonsági érdeke szempontjából« a haderő *szaporítását* szorgalmazza. Megdicséri *Károlyi* grófot eddigi buzgalmaért, a mit a mult esztendőben a gyalog és lovas katonaságnak gyors kiállításával és élmezésével kifejtett; nem is kételkedik a királyné, hogy valamint maga *Károlyi*, úgy a kormányzatára bízott vármegyékben élő rendek: a papság, az ország nagyjai és nemesei, a *szorongatott közügyet minden tehetséggel támogatni fogják.*

A körirat mindenek fölött a *magyar gyalog csapatok kiegészítését sürgette*, s lelkére kötötte *Károlynak*, hogy ne kiméljen semmi munkát, semmi fáradságot, hanem rögtön induljon vármegyéjébe és saját példájával buzdítson másokat utánzásra; tanúsítson a közügy iránt rendkívüli buzgalmat, sőt valódi önfeláldozást, az uralkodó iránt pedig hajthatatlan engedelmességet. És annyival inkább igyekezzék ez ügyet előmozdítani, minthogy ezzel a közjó üdvé s a szeretett haza védelmének módja van egybekötve.

Az újonczozást akkép rendelte el a királyné, hogy az újoncz *nemzetiségére és korára semmi tekintettel ne legyenek*, ha különben fegyverviselésre és hadi szolgálatra alkalmas; az eddig megkívánt természetmagasságot szállítsák le *öt* lábra s minden újoncznak — ha csak ingyenes följajánlás nem történik — *tíz* forintot fizessenek a kincstárból.¹⁾

E körlevél után nemsokára, Bécsből január 13-ról keltezve, a fölségnek egy bizalmas levele is érkezett Nagykárolyba. Ezen negyedréti alakú papíron írt, *Chare Comes Károlyi!* megszólítással s *Mária Terézia* egyedüli aláírásával ellátott levélben az uralkodónő, hivatkozva előbbi hivatalos köriratára, röviden összegezi annak tartalmát, s a katonaállítás ügyét császári és királyi jóindulatának s kegyének biztosítása mellett *Károlynak* újlag figyelmébe ajánlja, mondván: »Vota et desideria mea in vos repono, confido vos devotissimi animi et obsequia studii si unquam, nunc profecto peculiaribus comprobaturus esse argumentis.«

Károlyi Ferencz gróf mély hódolattal fogadta a királyné megtisztelő bizalmát s január 22-én kelt válaszában »tametsi viribus fractus, lectoque affixus« ünnepélyes ígéretet tesz, hogy

¹⁾ E levelet a királynő rendkívüli gyors futárral küldötte meg *Károlyi Ferencz* grófnak.

minden tehetségét és törekvését a felséges asszony akaratának betöltésére fogja fordítani, mert az, mint maga is átlátja, egészen a közjót és a népek üdvét czélozza. Annyit már is jelenthet, hogy ezredes fia, Károlyi Antal gróf, még mielőtt a körlevelet kézhez kapták volna, Szatmárban és a szomszédos vármegyékben a hadkiegészítés ügyében nagy buzgalmat fejtett ki, s nem is csekély eredménynyel, a mennyiben már eddig is ezer újonczra van részint pénzben, részint kiállítandó emberekben biztosítéka.

Minthogy azonban fiának tevékenysége eddigelé még nélkülözte a királyi jóváhagyást, azért a mozgalmat most már a legfelső rendelet tekintélye alatt ő maga nagyobb arányokban ismét megindítja, s mind szóval mind írásban munkához fog, remélvén, hogy mind a vármegyék, mind a városok, főurak és nemesek egytől egyig hozzája fognak csatlakozni.

De mivel a vármegyék a gyalogságnak oly nagy számát s oly gyorsan mint kell, semmiesetre sem állíthatják ki, bátorodik azon okokat, melyek a magyar gyalogság gyűjtését gátolják, a titkos kamarának egész nyíltan föltárni, s ő felségének tudomására hozza azt az egy módot, melylyel a magyar nép fiaiba a katonai szolgálat iránt kedvet lehetne önteni.¹⁾

Károlyi Ferencz grófnak ezen levelére a felség, 1758 január 25-én kelt leirata értelmében, a gróf által tett intézkedéseket kegyelmesen tudomásúl vette; dicséri a gróf buzgalmát s rendeli, hogy a fia által gyűjtött 1000 újoncz, valamint a még gyűjtendőek mindenesetre a Forgách-féle ezredbe osztásának, továbbá kifejezést ad azon óhajtásának, hogy sokkal szívesebben veszi a kiállított katonákat, mint az ezek helyett megajánlott pénzt.

Az a bátor és hazafias fölterjesztés, melyet a gróf a *titkos kamara útján a királynéhoz* intézett latin nyelven, magyarra fordítva egész terjedelmében így hangzik:

Méltóságos báró és cabinet-secretarius úr,
nekem igen tisztelt uram!

Habár kimondhatatlan súlyos betegségtől nyomva s csaknem megtörve érzem magamat, mindazáltal e napokban leginkább az aggasztott, hogy megtudván ügyeinknek váratlan kimenetelét, arra nézve véleményemet nem nyilváníthatám, annál kevésbbé leheték pedig képes ő felsége szolgálatában buzgalmamát értékesíteni. De most nagynehezen bár, áttérek a következőkre.

Minden izem át van hatva azon meggyőződéstől, hogy oda kell

¹⁾ Károlyi Ferencz gróf levele Mária Teréziához. Nagykároly, 1758 január 22.

törekednünk, hogy az ellenség valamiképen hazánkba be ne üthessen, s abban csak a legkisebb ideig is ne tartózkodhassék. Az ellenséget, nyomasztó pénzügyi helyzetén kívül, leginkább az készíthetné erre, hogy hadi erejét hazánk területén kiegészíthesse és növelhesse; s bizony a felvidéken levő igen népes négy-öt vármegyéből seregét a legrövidebb idő alatt legalább 50,000 főre, ha nem többre, növelhetné. Azonkívül mennyi kárt idézhetne elő a bányavárosokban egyfelől a bányák elfoglalása, másfelől a kohók elpusztítása által; minő zavarokat okozhatna a lakosok közt, és mennyi okot adhatna *szomszédunk szeméinek fölnyitására*: azt könnyebb sejtetni, mint leírni.

Őszintén megvallom, hogy ez észrevételt különösen azért is meg kellett tennem, mert a főtebbiekre nézve egyáltalán nem tétetnek hathatós rendelkezések; hadseregünk helyzetét pedig oly állapotban levőnek mondják, hogy mindenre képes inkább, mint e veszély elhárítására. Hűségemnek és buzgóságomnak kérem tehát tulajdonítani, hogy ezen — habár hiábavaló, de megvallom, teljesen szívem mélyében rejlő — nézetemet Méltóságod előtt gyöngé tollammal érinteni merészkedem; mert hacsak országunk ismeretének s oly megbízható embernek hiánya, ki ilyes vállalatra alkalmas volna, vissza nem tartja az ellenséget ezen kísérlettől, épen nem látszik ok nélküli félelemnek, hogy hazánkba is be fog törni. Arra pedig épenséggel nem lehet támaszkodnunk, hogy ama vármegyék rendkívüli erővel ezt megakadályozhatnák; hiszen aligha lenne képes ezt megakadályozni maga a rendes hadsereg is.

Magasabb ügyekbe (a melyekről úgy sincs értesülésem) nem bocsátkozom; látva azonban, mennyire sürgettetik a magyar gyalogezredek kiegészítése, nem hallgathatom el azon számos és súlyos akadályok megemlítését, melyek ha el nem háríttatnának, semmi esetre sem remélhető, hogy az ezredek a szükség mértékéhez képest kiegészíthetők legyenek.

Először is, *valamennyi magyar gyalogezrednek ugyan olyan öltözete van, mint a német ezredeknek.*

Másodszor, *magyar születésű tiszt kevés van; a kiket magyaroknak tartanak is, sokan inkább csak költött nevüknél vagy nevük hangzásánál fogva azok, mint születésöknél avagy érzelmeiknél fogva.*

Innen következik azután, hogy a magyar katonák *semmi reményt sem táplálhatnak még csak altiszti minősítésre sem, a magasabb fokozatokról nem is szólva.* Mellőzöm a többi bajokat, miket az ezredtulajdonosok hozhatnak helyre, ha ugyan magán és eléggé meg nem fontolt viselkedeteiket félretéve, teljesen a felség szolgálatára adnák magukat.

Valóban kívánatos lett volna ez akadályokat már régen

fontolóra vennünk s elhárítanunk; de miután azok nemcsak elő-idéztettek, hanem még szándékosan tetéztettek is, előre tartok tőle, hogy nem lesz oly könnyű elhárításuk. miként azt a szükség kívánja, — habár ez soha alkalmasabban kivihetőnek nem látszik, mint a mostani szomorú helyzetben. mivel — mint írják — a kemény harczok alatt a közlegénységnek csaknem a fele, a tiszteknek pedig sokkal nagyobb része elfogyott. Ezen körülménynél fogva mind a *nemzeti ruházat visszaállítására*, mind az ezredeknek *olyan tisztekkel* való ellátására, kik a *közlegények nemzeti érzületének* megfelelő s így a királyi szolgálatra is sokkal inkább hasznos föltételeket egyesítik magukban, a legkinálkozóbb alkalom mutatkozik.

Föltéve, hogy ez keresztülvihető nem volna, van még egy másik *igen hathatós és czélszerű mód az újonczok gyűjtésére*, s ez a következő:

Méltóztassék ő felségének — a szükség mértékéhez képest — két vagy több új ezrednek felállítását elhatározni s az ezredeket oly nagynevű főurakra bízni, kiknek fényes nevük és állásuk, továbbá maguk vagy őseik által az ország és nemzet iránt gyakorolt jótéteményeik a nép szívébe vésődtek, minélfogva a nép bensőben. természet szerinti hajlammal ragaszkodik hozzájuk.

Ezek nevükkel, állásukkal, nagy tekintélyükkel, vagyonukkal, vagy pedig szóval és tettel a nép és a nemesség kedvét azon sajátos zsidbadtságból, melybe őket az új intézkedés nyomasztotta, fölbresztenék, szolgálat vállalására lelkesítenék, és nyilvános biztosítással kecsegtetnék affelől, hogy *nemcsak nemzetiségükhöz illő, hanem egyszersmind szolgálatra czélszerűbb, valamint minden baj elviselésére alkalmasabb ruházatba öltöztetnek, és olyan tiszteket nyernek, a kiknek nyelvét és parancs-szavait, sőt még szemintéseit is nehézség nélkül megértik, és a kik nemzeti érzelmeiket nem bántják.*¹⁾

Biztat a reménység, hogy ezzel a móddal gyorsabban lehetne gyűjteni annyi számú katonát, a mennyire szükségünk van.

Fölmerül itt kétségtelenül az az óhajtság is, hogy az ekként kinevezett ezredtulajdonosok maguk is pénzázdozatot hozzanak; de távol legyen, hogy ily válságos időben ily ellenvetéseknek adjunk helyet. mert ez által alkalom adatnék a megbizandó ezredtulajdonosoknak ez ügyben a tisztek kinevezése alkalmával saját gazdálkodásukat²⁾ gyakorolhatni, a mi mihelyt megengedtetik, minden törekvésünk és fáradozásunk füstbe megy. Nem kellene itt semmi

¹⁾ Ezzel tökéletesen ki van fejezve a magyar nyelvű vezénylet szükségessége is.

²⁾ Egyik-másik ezredtulajdonos valósággal uzsorát üzött a tiszti charge-ok eladásával.

más czélt kitűzni s követni, mint azt, hogy elegendő jó és erőteljes katonáról, valamint tisztekről kellő időben gondoskodjanak, a mit ugyan inkább kívánni lehet, mint elérni.

Mit tesz az ő felségének, ha ilyen név alatt vagy pedig amolyan ruházatban szolgál a katonája, csak jól szolgáljon és győzzön!

Mindazon nehézségek, a melyek ez ügyben elő fognak fordulni, annyira ismereteselek előttem, hogy előre látom, mikép azokat tollammal alig tudom eléggé kifejezni; de lelkiismeretem azt javallotta, hogy feltárjam mindazt, a mit a királyi szándékkal és szolgálattal ellenkezőt tenni láttam és nagyon zokon túrtam.

Azt a sebet, melyet az orvos nem ismer, nem hegeszti be 'orvosság. Fölterjesztésemre nézve a kegyelmes királyi rendelkezésnek marad fen, vajjon csekély emberektől származó vélemény figyelembe vétetik-e vagy sem? Ha azonban ez az előterjesztésem sikerre vezetne, részletesebben is kidolgoznám e tervet s fölterjeszteném Méltóságod szives közvetítésével, előadva természetesen, miként lehetne ez ügghöz hozzáfogni s a czélt megvalósítani; elősorolnám a kiválóbb családokat, valamint ezek nevezetesebb tagjait, kiemelve azokat, a kik alkalmasabbak és megbízhatóbbak.

A mire nézve, midőn Méltóságod értesítését aggodva, valamint óhajtván várnám, maradok

Károlyban, 1758. jan. 13-án

lekötelezett szolgálja

gróf Károlyi Ferencz s. k.

Károlynak ezen projectumát magyarán és rövid foglalásban föltaláljuk abban a levelében is, melyet *Domokos Márton* debreczeni bíróhoz 1758 január 21-én intézett, a midőn is ezeket írja:

»Nagyon vigasztaltattam a nemes városnak a rekruták iránt kelt becses resolútiójával is. Csak most jutott az a medium Bécsnek eszébe, midőn a fiam successusát reportumából megértették. Jött, nekem is dupla parancsolatom iránta, de magyarán megírtam, hogy akár mint, akár mennyit ígérjünk, az embert ki nem állíthatjuk. Igaz és tökéletes okait is megírtam; se köntös, se tisztek, sem egyéb káros procedurákat ki nem hagyván. Más orvosságot nem is projectálhattam, hanem hogy *magyar tiszteket, magyar mundurt resolválnak*, mert még úgy is nehezen mennek az régi már ismert regementekbe. Ez az egy mód volna, ha ő felsége új névre és új regementre *magyar tisztek által magyar mundurral verbuválna*. Mi sikere lesz, elválik; elég az hogy én salváltam lelkem ismeretét, mit in confidencia jelentek

kegyelmednek. *Én ugyan csikót addig nem mernék vásárolni, míg jó hátasító lovasra, vagy szekérbe tanító kocsisra nem akadnék.*»

Koch báró cabinet-titkár 1758 január 30-án kelt válaszában értesíti Károlyi Ferencz grófot, hogy a magyar gyalogság kiegészítésére vonatkozó tervezetét (projectumát) közölte ő felségével, a ki azt igen kegyesen és úgy fogadja a gróftól, mint ősi hódolatának újabb tanuságát, a ki (t. i. a királyné) »különben is már előbb meg volt győződve affelől, hogy Excellentiád szokott buzgalmával e válságos időben minden erejével a legfelső szolgálatnak előmozdítására fog közreműködni. Egyébként bármennyire becsüli ő felsége a magyar gyalogkatonaságot, mégis *nem új ezredeknek felállításáról*, hanem inkább a régieknek *kiegészítéséről* gondoskodik, a mely igen fontos dolgot a grófnak ismert buzgalmába és gondjába melegen ajánlja. A ruházatok az újonan gyűjtendő magyar újonczok számára Magyarországon fognak beszereztetni.

E válasz — mint látható — igen diplomatikusan fogalmaztatott meg. Károlyinak egyetlen egy tételére sem felel, sőt minden kérdésének egyszerűen a háta mögé kerül. A gróf azt sürgeti, hogy magyar tisztek vezérlete alatt új magyar ezredek állíttassanak; a királyi válasz kijelenti, hogy nem új ezredek állításáról, hanem a régieknek kiegészítéséről van szó. A gróf magyar öltözetet követel a magyar ezredek számára; a királyi válasz biztosítja őt, hogy a ruházatot az újonczok számára Magyarországon fogják beszerezni. Más szóval: *az udvar szívesen élt a Károlyi szolgálatával, de nem vette figyelembe tanácsait.*

Ez eljárás Károlyi Ferencz grófot mélyen elkeseríté. Későbbi leveleiben vissza-visszatér projectumára s neheztelve emlegeti, hogy jó szándékát semmibe sem vették. Mikor azután a következő tavasszal a porosz mind közelebb nyomult az ország határaihoz, Károlyi május 24-én méltán fakadt ki ekkép Antal fiához írt levelében: »Csudálom, Bécsben s ott körül oly vakok lehettek az dolgoknak kinézésében. *Lám, én még januáriusban megjövendöltem ezt Kochnak; de nem kell az eszes és hív tanács, hanem csak az hízelkedés. Ez a bécsi bölcsesség, puha élet gyümölcse.*»

Igy történt ez száznegyvenhat évvel ezelőtt. S azóta folyvást ismétlődik e történet — napjainkban is.

ÉBLE GÁBOR.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Két történet-philosophus.

1. *Eduard Meyer*: Zur Theorie und Methodik der Geschichte. Geschichtsphilosophische Untersuchungen. Halle a. S. 1902. Max Niemeyer. 8-r. VIII, 56 l.

2. *Kurt Breysig*: Aufgaben und Massstäbe einer allgemeinen Geschichtsschreibung. Ziele der Forschung, Umrisse einer historischen Staats- und Gesellschafts, Kunst- und Wissenschaftslehre. Berlin, 1900. G. Bondi. 8-r. XXXV, 291 l. (Kulturgeschichte der Neuzeit. Vergleichende Entwicklungsgeschichte der führenden Völker Europas und ihres socialen und geistigen Lebens. Bd. I.)

Az utóbbi két évtized alatt élénk mozgalom támadt a történetírás terén. Különösen Németországban volt e mozgalom erősen érezhető. Nagy összefoglaló munkák jelentek meg, melyek a történetírás célját másképp akarták kitűzni és más módszerrel akarták elérni, mint eddig történt. Új elméletek s ezek nyomán viták keletkeztek, melyek a történetírás feladatának kérdését feszegették és akarták megoldani. Lamprecht, Barth, Breysig, Lindner, Helmolt és mások léptek föl részint a történetírás új elméletével, részint az elméletet gyakorlatilag is megvalósítani szándékozó összefoglaló történelmi munkákkal. Azok, kik az új irány elveivel nem értettek egyet, szintén lándzsát törtek a maguk igazáért, köztük, hogy csak a legtekintélyesebbeket említsük: *Below* és *Meyer*.

Az újíító kísérletek egy része ugyan hamarosan csődöt mondott, mint pl. *Lamprecht* és *Helmolt* próbálkozásai; mindketten többet ígértek, mint a mennyit az elmélet megvalósításánál nyújtani tudtak. *Lamprecht* munkája, a német népnek az ő elmélete szerint tárgyalt története, két részre szakadt; az egyik rész az új elvek alkalmazását foglalta magában, a másik pedig semmiben sem különbözött a »régi módi« történetírástól, s a kettő között jóformán semmi összefüggés nincsen. Olyasféle lett a munka, mint a két különböző színű fonálból rosszul összesodrott zsinag, mely minduntalan fölbomlani készül. — *Helmolt* a történelmet új, ethnographikus-

földrajzi alapra akarván helyezni, munkájában nem tudott rendet, áttekinthetőséget teremteni, s épen a rend kedvéért minduntalan el kellett térnie az új alaptól.

De bár a kísérletek egyike-másika gyengén, vagy egyáltalában nem sikerült is, a mozgalom még mindig tart s a két ellentétes irány hívei napjainkban is folyton küzdenek és vitatkoznak egymással.

Időre nézve a még csak fejlődésben levő új tudománynak, a *sociológiának* fellépésével kezdődött ez a mozgalom, melylyel belsőleg is a legszorosabb összefüggésben van. Nemcsak az mutatja ezt, hogy az új történeti irány leglelkesebb hirdetői épen a sociologusok sorából kerülnek elő, mint pl. *Barth*, hanem főképen az a körülmény, hogy a történetírás új elvei épen a sociologia alapelveire támaszkodnak, sőt az új irány túlzó híveinél a történetírás egyszerűen beleolvad a sociológiába s azzal egygyé válik.

Az egész mozgalomnak legszembevetőbb eredménye az, hogy manapság alig van kiválóbb történetíró, a ki meg ne próbálkoznék a történetírás feladatának és módszerének, azaz elméletének vizsgálatával. A történetíró, ha magasabb célokat tűz maga elé, egyszersmind történet-philosophussá válik s iparkodik számot adni a történelem és történetírás lényege felől alkotott felfogásáról. Ujabban minden nagyobb történeti munkát többé-kevésbbé terjedelmes történet-bölcseleti rész előz meg.

Pedig a történetírás és történet-philosophia egymástól nagyon különböző tudományok. Oly viszonyban állanak egymáshoz, mint az alkotó művészet és az aesthetika. Mint *Meyer* mondja, a jó történetíró talán sokszor nem tudná tudományának elméletét adni, s viszont a történet-philosophus nem tudja az elveket a gyakorlatban alkalmazni, ha még oly helyesek is azok az elvek, melyeket megállapított.

És mégis a történettudomány csak hálás lehet a sociologia által keltett mozgalom iránt azért a hatásért, hogy a historikusokat a tudomány philosophiai vizsgálatára kényszerítette. Mert ez a vizsgálódás sok új, eddig figyelembe nem vett kérdésre ráterelte a figyelmet és jótékony hatása módszertani szempontból is igen jelentékeny.

A két ellentétes irányt, az *új* és a *régi* történetíró-iskolát elválasztó kérdés lényege a következő: Mi a történetírás feladata? az eseményeknek egyszerű, lehetőleg pontos elbeszélése-e, mint a régi iskola hívei hirdetik, s ennek megfelelőleg az egyes események ismerete és tisztázása képezi-e a történetírás végső célját? — vagy pedig az általánosítás, a nagy általánosságok kiemelése és kutatása, a mihez az egyes események

ismerete csak az adatokat szolgáltatja, mint az új iskola hangoztatja?

Ritkán van ugyan a kérdés az új és régi irány egyik vagy másik követőjénél ennyire kiélezve; sokan az *újak* közül nem is jutnak el ennyire, hanem megelégszenek egy-egy mód-szertani újítással, vagy más effélével. De a kérdés a két irány között mégis ebben csúcsosodik ki, mint alább látni fogjuk.

Ennek a két különböző iránynak követője az a két történetíró, a kinek történetírási elveit ismertetni akarjuk: *Meyer Eduard*, a berlini egyetem nagy hírű tanára, a görög történelem Mommsen-je, és *Breysig Kurt*, ki csak nemrégiben indította meg nagyszabású munkáját a közép- és újkori Európa népeinek kulturtörténetével.

Két évvel ezelőtt egy kisebb, negyedfél íves munka jelent meg a Halleből éppen akkor Berlinbe hívtott Meyer tollából, melyben a nagytekintélyű író a történetírás elméletére vonatkozó elveit fejtette ki röviden, állást foglalván a történetírás új irányának túlzói, különösen pedig Barth és Lamprecht ellen. A görög történelemnek e legkiválóbb kutatója élénk érdeklődésre számíthatott és talált is, midőn nagy s általánosan alapvetőnek elismert munkájának, a görög történelemnek befejezése után beleszólt abba a vitába, mely az új és régi történeti iskola hívei között folyt.

Nem igen lehetett várni már eleve sem, hogy Meyer az új iskolához csatlakozzék, sőt előrelátható volt, hogy történet-philosophiai műve támadás lesz az új elmélet ellen. Hiszen görög történelemével is egészen a történetírás régen kialakult elveihez csatlakozott, és munkájának nagy sikerét is első sorban éppen ezen elvek elmélyítésének köszönhette.

Előttünk fekvő műve tényleg az újítok ellen intézett vitairat. Már beosztása is olyan, hogy első, nagyobbik felét az új irány elveinek bonczolása és czáfolata alkotja, s ehhez csak mintegy kiegészítésül fűződnek a munka másik, kisebb felében, a Meyer által követett irány legfontosabb elvei. A kis munka a szerzőtől megszokott biztossággal és széles látókörrrel emeli ki a két irány főelveit és érinti a kérdés legfontosabb oldalait, elhagyva mindent, a mi mellékes, és csupán a lényegre helyezve a súlyt. Biztosságával és szabadságával szinte megvesztegeti olvasóját, úgy hogy még esetleges tévedései és túlzásai is csak nehezen ellenőrizhetők. Az ellentábor — tudunkkal — eddig még nem is tudott méltó választ adni Meyer brillians támadására.

A mű gondolatmenete röviden a következő:

Az új irány kiinduló pontja az a tétel, hogy *minden*

tudomány célja és feladata az *egyes* jelenségek ismerete alapján az *általános* törvényszerűségek felismerése és kiemelése. Az eddigi történetírás megelégedett az egyes események és intézmények, személyek stb. megismerésével, tehát nem felelt meg a tudomány általános követelményének; tehát nem is volt tudomány. Az igazi történettudomány feladata a tipikus jelenségeknek és szükségszerű törvényszerűségeknek felismerése. a mivel szemben a tisztán individuális természetű momentumok és tényezők jelentéktelenné válnak. Ilyen individuális természetű tényezők, melyekre eddig a történetírás igen nagy súlyt helyezett: a véletlen, az egyén szabadakarata stb. Az igazi történettudománynak ezeket mint tényezőket nem szabad számba vennie. Ennek megfelelően az igazi történettudomány nem is egyénnel, hanem tömegekkel, az úgynevezett tömegjelenségekkel foglalkozik, s az egyén csak annyiban visz benne szerepet, a mennyiben egy-egy nagyobb tömeg gondolkodás- és érzésmódja kifejezőjének, típusának tekinthető.

Mellesleg megjegyezve — a mire Meyer nem mutat rá — látni való, hogy ez az elmélet a sociológiára támaszkodik s annak elveit akarja a történetírásba bevinni.

Ennek az elméletnek — mondja Meyer — az alapja hibás. A mit az elmélet hirdetői *minden* tudomány feladatának mondanak, az *csak a természettudományokra* nézve áll. Barth és a többiek a természettudományokból állapítják meg az *összes* tudományok schemáját, s ezt a schemát húzzák rá. hamisan, a történetírásra is. Hibás tehát az alap s ennél fogva hibásak a belőle vont következtetések is.

Még pedig hibás az az állítás, hogy a történelemben csakis a causalis kapcsolatok a döntők, melyekkel szemben az egyén szabadakarata másodrendű. Mert igaz ugyan, hogy az egyén elhatározásának irányítására a körülmények causalis kapcsolata fontos befolyással van, de a döntő mégis csak az egyéni szabadakarat. A causalis kapcsolatok ismerete ugyanis csak a *valószínűséget* adja meg arra nézve, hogy valaki így avagy úgy tett, tesz vagy fog tenni. de a döntés, a valósággá létel a szabadakarattól függ, mely az utolsó pillanatban épen ellenkezőleg működhetik, mint azt a causalis kapcsolatok követelnék.

Épen így hibás az az állítás is, hogy a történelemben nincs véletlen, hanem minden szükségszerűleg történik. Hogy két esemény találkozzék egymással, az lehet véletlen, sőt a legtöbb esetben az is. »A« esemény egy causalis sor egyik tagja. »B« egy másiké; hogy a két esemény külön-külön létrejőjjön, az azon oksági sorból következik, melynek az események tagjai.

de hogy egyszerre jöjjenek létre s egymást keresztezzék, az külön-külön egyik causalis sorból sem következik, az már véletlen; s ha mégis szükségszerűnek mondom ezt a találkozást is, ez csak a két causalis sort egybefoglaló elmeműködésnek *postulatum*a, a két sor szempontjából azonban nem szükségszerű, hanem véletlen. S a történelmi események alakulását épen az ilyen véletlenek irányítják.

Minthogy pedig a szabadakarat és a véletlen az egyes eseményekben nyilatkozik, a történetírás főfeladata az egyes események vizsgálata és megismerése. »Die Geschichte kann die Wirklichkeit nicht mit Rücksicht auf das Allgemeine, sondern nur mit Rücksicht auf das Besondere darzustellen versuchen, denn das Besondere allein ist das, was wirklich geschieht.« (25. l.)

Ennek megfelelően a történetíró feladata a valósággal létezett tények kutatása és megállapítása. De csakis a *történeti* tényeké. Történeti pedig az a tény, mely az utókorra hatással volt, vagyis a melynek következményei voltak. Minél nagyobbszabásúak ezek a következmények, vagyis minél nagyobb körre terjed hatásuk, annál jelentősebb az a tény, mely azokat előidézte. Minthogy pedig a politikai élet eseményei szokták hatásukat az emberek legnagyobb körével éreztetni, a történelem középpontját, legfontosabb részét a politikai történet adja.

Ebből következik egyfelől az, hogy a jelen eseményei sohasem történetiek, mert hiszen nem tudhatjuk, melyek lesznek közülök nagy következmények okaivá; másfelől pedig az a módszertani követelmény, hogy a történetírónak a kutatásnál mindig a következményekből kell az okra következtetnie, és csak az események előadásánál alkalmazhatja az ellenkező eljárást.

Ezek a tételek természetesen nem újak; a mélyebben járó történetírás Meyer előtt is ezeket hirdette és ezeket tekintette magára nézve irányadóknak. Abban a formában azonban, a mint Meyer e tételeket többé-kevésbé részletesen kifejti, meggyőzően indokolja, és a nemzet fogalmára, történelmi nagy személyekre, a történelemnek a philológiához való viszonyára vonatkozó fejtegetésekkel megtoldja, az újság ingereivel hatnak, s a kis munkát a hasonló művek közt a legtanulságosabbak egyikévé teszik.

Gondosan áttanulmányozva a munkát, okvetetlenül azt a meggyőződést szerezzük, hogy az új irány azon túlzóinak, kik ellen Meyer támadása első sorban irányul, nincs igazuk. Meyer azonban csak ezekkel a túlzókkal foglalkozik, fegyvereit

csaknem kizárólag Barth és Lamprecht ellen irányítja, s a túlzók követeléseit visszautasítván, helyteleníti és visszautasítja az egész új irányt.

Pedig ennek az új iránynak vannak bölcsen mérsékelt és megfontoltan higgadt hívei is, a kik új elveket hirdetnek ugyan, hanem azért nem akarnak eltávozni a történetírás régóta szilárdnak bizonyult alapjáról; nem akarják a történetírás eddigi módját eldobni s attól még a *tudomány* nevét is megvonni, csak új szempontokkal és célokkal bővítve, tovább akarják azt fejleszteni. Szabad-e az egész irányt a túlzásokból megítélnünk s a túlzókkal együtt a mérsékelteteket is visszautasítanunk, mint a hogy ezt Meyer — ha nem mondva is, de hallgatagon — megteszi?

E kérdésre legjobban úgy adhatunk feleletet, ha az új irány mérsékelt hívei közül egynek, még pedig talán a legkiválóbbnak történetírói elveit vesszük vizsgálat alá.

Breysig Kurt nem hirdeti magát az új irány követőjének. Munkáját, az újkor kulturtörténetét, újító kísérletnek mondja ugyan, mely új szempontokat és új feladatokat akar bevinni a történetírásba, de nem vitatkozik sem az új, sem a régi irány híveivel, nem is akarja a történetírás eddigi módját felforgatni. Megelégszik azzal, hogy a követendő új szempontokat kifejti és igazolja, s elveit a történetírás ismert elveihez hozzáfűzi és azokkal összhangba hozza.

Pedig Breysig, ha ezt nem vallja is be, szintén az új irány híve; csak hogy az új irány túlzóitól igen messze áll, és kísérlete egészen más elbírálást érdemel, mint a Barthé, vagy a Lamprechté.

Munkája, az újkor — helyesebben a közép- és újkor — története elé részletes történet-philosophiai bevezetést írt, melyben alapelveit fejti ki és iparkodik igazolni. Ezen alapelvek közül a bennünket érdeklő legfontosabbak a következők:

A történetírás, mely régesrégén a legegyszerűbb alapokból indult ki, fokról-fokra fejlődve eljutott addig, hogy egy-egy nép vagy nemzet történetét valóban egységes egészsze tudja összefoglalni. Ez azonban nem elég; a fejlődés ezen a fokon nem állapodhatik meg. Kell egy ennél magasabb fokú történetírásnak is lenni. Mert ha Európa népeit nézzük a középkor második felében s az új korban, azt kell látnunk, hogy ezek a népek együttléve a nemzetekre való tagozódás mellett is egy egységet alkotnak, mely egységnek közös gondolkodásmódja, intézményei, osztályai stb. vannak. Ha pl. csak a társadalmi osztályokat tekintjük is, látjuk, hogy ezek a társadalmi osztályok nem szorítkoznak egy nemzetre, hanem

messze átnyúlnak a nemzet vagy a nép keretén és az egy-műveltségű népeket egy egységbe foglalják. A történetírás eddig mindig a nemzet fogalmának alapján állott, s az úgynevezett egyetemes történetek is voltaképpen csak az egyes nemzetek történeteinek egymás mellé helyezéséből állottak. Pedig, ha ez az egység tényleg megvan, a mit tagadni nem igen lehet, akkor kell lenni olyan magasabb fokú történetírásnak is, mely tényleg ennek az egységnek a történetét adja.

Mint minden történelemnek, ennek az általánosabb, összefoglaló történetnek is az emberi tevékenység történetével kell foglalkoznia. Az emberi tevékenység pedig kétféle téren működhetik: *socialis* téren (állam, jog, társadalom, gazdaság), és *szellemi* téren (vallás, művészet, tudomány). Ez a kétféle tevékenység teljesen egyenrangú és együttesen alkotja az emberiség történeti életét. A kettő közt különbséget tenni, a kettőt egymástól elválasztani nem lehet. Annak a magasabb fokú, összefoglaló történetírásnak is mind a kettőre teljesen egyforma súlyt kell helyeznie, s minthogy az emberiség egysége épen e kétféle tevékenység kapcsolatán alapszik, az összefoglaló történetírásnak is e kétféle tevékenység egybeforrasztására, egységbe foglalására kell törekednie. Más szóval, az az összefoglaló történelem nem lehet sem csupán a *socialis*, sem csupán a *szellemi* élet története, hanem a kettőnek szoros egységbe olvasztása.

Az összefoglaló történetnek joga, sőt feladata a *socialis* és *szellemi* élet jelenségeinek végső, közös rúgóit kutatni, vagyis azt az alapelvet keresni, mely a *socialis* és *szellemi* élet összes jelenségeinek közös, végső magyarázó okát adja. Breysig ezt a rúgót az egyénnek és a közösségnek egymáshoz való viszonyában véli felismerni. Szerinte a *socialis* és *szellemi* élet történetének alakulása attól függ, hogy az egyén többé-kevésbé hozzásimúl-e a közhöz, vagy pedig önállósítani akarja magát a köztől.

Ez a három tétel teszi Breysig történet-philosophiájának alapját. Ő maga ugyan csak a két első emeli ki olyanúl, mely kísérletét az eddigi történeti művektől legfőképpen megkülönbözteti (54. l.), de a harmadikat is annyira hangoztatja, s az tényleg annyira összefügg a két elsővel, hogy ezt is, mint alaptételt kell kiemelnünk.

Ezek a tételek bizony egészen másként hangzanak, mint az új irány túlzóinak tételei. Pedig van köztük egyezés. Breysig is általánosításra törekszik, ő is közös rúgót keres az emberi tevékenység különböző nyilvánulásaiban. Csak hogy ez az általánosítás nála összefoglalás, mely a közös mellett az egyessel is foglalkozik s a lényegét nem csupán a tipikusban keresi; és az a tétel is, hogy a történeti élet jelenségeinek

közös rúgója az egyén és a köz ellentéte, nem akar valami rideg schema, valami csalhatatlan törvény lenni; nem azonos a Bart és Lamprecht történeti törvényeivel, hanem inkább csak azt a szempontot jelöli meg, melyből az összefoglalásra törekvő történetíró a történeti életet egységesen tekintheti át, a nélkül, hogy ennek a szempontnak a kedvéért a történelem bármely részén is erőszakot akarna elkövetni. Olyasféle, mint a physika rezgés-elmélete, mely a physikai világ összes tüneményeit közös, egységes elv alapján magyarázza, a nélkül, hogy ez az elv az egyes tünemények vizsgálatát erőszakosan befolyásolná.

A fő különbség pedig, mely Breysig elméletét a túlzókétól élesen elválasztja, az, hogy míg a túlzók teljesen elvetik azt a történetírást, mely az ő elméletökkel nem egyezik, s annak létjogosultságát is kétségbe vonják, addig Breysig egyáltalában nem akar a történetírás eddigi elveivel szakítani, sőt egyenesen azokra támaszkodik s azokat csak tovább akarja fejleszteni.

Ha azonban viszont Breysig elméletét a régi irány elméletével, mondjuk, Meyerrel hasonlítjuk össze, a kettő között szintén nagy különbséget, sőt bizonyos fokú ellentétet fogunk találni. Hiszen Meyer az egyesre helyez kizárólagos súlyt, Breysig pedig összefoglalni és általánosítani akar. Meyer tiltakozik mindenféle történeti törvény ellen, Breysig pedig a történeti jelenségek magyarázatára közös rúgót keres. Meyer a politikai történetet tekinti a történetírás gerinczének, Breysig a socialis és szellemi élet történetének teljesen egyenlő jogosultságát hangoztatja, s történet-elméleti munkájában is egyenlő teret szentel egyfelől a socialis élet jelenségei, másfelől a művészet és tudomány alapelvei fejtegetésének.

Látni való, hogy Breysig a két ellentétes irány között középhelyet foglal el. Vannak kapcsolatok, melyek az egyikkel is, a másikkal is összefűzik, de vannak éles választóvonalak is, melyek mind a kettőtől elhatárolják. Az alap a régi történetírásnak szilárd alapja, az új szempontok azonban bizonyos fokig az új irány elveivel megegyezők. Meyer a Thukydides által megállapított történetírási mód egyedüli jogosultságát hirdeti, az új irány hívei ettől az alaptól messze eltávozva, a történetírást úgyszólván teljesen azonosítják a sociológiával. A két irány között áll Breysig, új szempontokkal bővítve ki a történetírás régi módját.

De szabad-e a történetírás régi alapjától csak annyira is távoznunk, mint azt Breysig teszi? Nem vétünk-e a történetírás lényege ellen az ilyen magasabb, általánosító szempontok belevitelével? Az általánosítással nem avatkozunk-e bele egyfelől a philosophia, másfelől a sociologia munkájába még akkor is, ha

ezt az általánosító eljárást csak úgy és olyan mértékben végezzük, mint azt Breysig teszi?

Azt hiszszük, hogy nem. Mert nem szabad elfelednünk, hogy az általánosítás bizonyos fokától semmiféle történetírás nem zárkozhatik el teljes ridegséggel. Hogy egyebet ne említsünk, Meyer sem akarja az általános szempont teljes elvetését; szigorú állásfoglalása az egyes jelenségek kétségbevont jelentőségét akarja megvédelmezni, de az általánosnak teljes elvetésére ő sem gondolhatott. Maga mondja: »(Das Allgemeine) setzt die Grenzen, innerhalb deren die unendlichen Möglichkeiten der historischen Einzelgestaltung liegen.« (46. l.) S ez a kijelentés csaknem teljesen egyezik Breysig felfogásával.

Épen ezért mi Meyer és Breysig elmélete között nem is igazi ellentétet, hanem csak fokozati különbséget látunk. Meyer mint egy nemzet, a görög nemzet történetének jeles bűvára, saját munkásságából vonja le a történetírás alapelveit. Ezek az alapelvek arra a kisebb körre, egy nemzet történetének körére alkalmazva, föltétlenül helyesek; de nem zárhatják ki, hogy ha a történetírás szélesebb alapra akar helyezkedni, ennek a szélesebb alapnak megfelelő általánosabb elveket ne kövessen.

Ezért egyforma örömmel kell üdvözlőnünk a két kiváló elme jeles fejtegetéseit, melyek bizonyára minden mélyebben gondolkodó historikusra élénk hatást fognak tenni. A kettő között csak az a különbség, hogy míg Meyer fejtegetései egy általánosan elismert becsű munkásság leszűrődött elveinek tekinthetők, addig Breysig figyelemreméltó elmélete javarészből még beváltásra vár, s az alkalmazás tűzpróbáját még csak ezután fogja kiállani.

SZENTPÉTERY IMRE.

Gömör-Kishont vármegye. A »Magyarország vármegyéi és városai« állandó munkatársai központi bizottságának felügyelete alatt írták a Gömör-Kishont vármegyei helyi munkatársak. Szerk. *Borovszky Samu.* Budapest, (1903.) Apollo irod. társ. Légrády testvérek kny. 4-r. X, 677 l. 14 műmelléklettel és 310 szöveggel.

E vállalat kötetei most már — úgy látszik — gyorsabban követik egymást. Csak nemrég jelent meg Bars vármegye monographiája¹⁾ s íme a szomszéd *Gömör-Kishont* története fekszik előttünk. Tartalomban ép oly beosztású, mint a korábbi kötetek. Megfelel kitűzött céljának: a lehetőség határain belül ismerteti azt a vármegyét, melynek multjával és jelené-

¹⁾ Ismertetését olv. *Századok*, 1903. 762. l.

vel foglalkozik. Ugy tetszik, most a felső-magyarországi vármegyéken van a sor, mert Gömört nemsokára a fényes történeti multtal dicsekvő Pozsony vármegye fogja követni. A kötet kiállítása még csinosabb, mint az előző köteteké. Egyes műmellékletei szép kivitelűek; a képek között több olyat találunk, mit eddig nem ismertünk, s ezért bátran elmondhatjuk, hogy a monographia külső megjelenése méltó annak tartalmához.

Gömör-Kishont vármegye multját, jelenét érdemes volt feldolgoztatni. Nem tartozik ugyan az úgynevezett vezető vármegyék sorába, de mindenkor ott találjuk azok között, melyeknek élete összeforrott hazánk történetével, s mindenkor élénk bizonyosságát adta annak a törekvésnek, hogy a nemzeti kultúra a legelrejtettebb faluba is utat törjön magának. Ez a törekvés, mely sok helyen együtt jár az *Andrássy* család nevével, emeli Gömör megye hírnevét; és ha e megye már a multban több kiváló, munkás, érdemes férfit adott a hazának, a jelenről szóló feljegyzések szintén arról tanuskodnak, hogy a mai nemzedék is lépést tart minden kérdésben a fejlődő Magyarországgal.

A megye vidékeinek szépsége, erdős, hegyes, völgyes tájai mindinkább vonzzák a touristát és tudós utazót is, és ha még többet fognak áldozni arra, hogy természeti szépségeit a külföld is jobban megismerhesse, kétségkívül ez is újabb lökést fog adni a megye fejlődésének.

A természeti viszonyok, az erdei gazdaság, a vadászat, a bányászat és kohászat leírásának — igen helyesen — bő teret szentelt a szerkesztőség, s illusztrálta e fejezeteket oly képekkel, melyek még szemléltetőbbé teszik mindazt, a mit e vármegye bércei közt találunk. Épen így ismerteti e kötet a mezőgazdasági viszonyokat; szól az állattenyésztésről, foglalkozik az ipar és kereskedelem jelenségeivel, megemlékezik a közlekedési eszközökről, egyszóval élénk állítja a vármegye élő képét. Legfeljebb azt a megjegyzést tehetjük, hogy a gazdasági életnek történeti multját is oly behatóan kellett volna tárgyalni, mint a mily részletes — sokszor talán felesleges adatokkal is tarkított — a jelen rajza.

A vármegye területének őstörténetét dr. *Márton Lajos* írta. Felhasználta báró Nyáry Jenő adatait, hanem azért ura marad az anyagnak; helyesen csoportosítja a leleteket és a mit régészeti szempontból összegezve elmond, az szakszerűen, találóan van elmondva.

Nem dicsérhetjük minden tekintetben azt a részt, melyben ifj. *Reiszig Ede* a vármegye történetét adja elő. Szükségesnek tartjuk pl. megjegyezni, hogy mi nem tárgyaltuk volna

külön két fejezetben a mohácsi vész előtti eseményeket, hanem inkább arra törekedtünk volna, hogy tömör, tiszta képet adjunk rólok. A vármegye középkori és újkori egyházi életét is elég lett volna főbb vonásaiban e helyen tárgyalni. Sok dolog, a mit a szerző itt felemlít, inkább ama fejezetekbe való, a hol az egyes jelenleg is virágzó egyházakról van szó. Az egyes nagyobb községek, városok alakulásának részletes tárgyalása — azt hiszszük — szintén annak a fejezetnek feladata lett volna, mely kizárólag a községekről szól.

Ezért óhajtjuk, hogy *Vende Aladár* a következő kötetekben bevezetésképen a községeknél ne csak azt mondja el, hány járása van a megyének és mindegyikben hány község, hanem világítsa meg azt is: hogyan és mikor telepedtek le itt és ott a lakosok, mikép alakultak községekké, évszázadokon át mikép fejlődtek a községek vagy tűntek el, míg a vármegye mai képét nyerte. Ily tárgyalás mellett nem fordulna elő az, mint pl. Várgedénél, hogy a szerzők mást-mást mondanak ugyanarról a községről. A községekre vonatkozó történeti anyagot — úgy látszik — kérdő ívek alapján gyűjtik. Ez helyes; hanem ezt mindig ki kell egészíteni önálló levéltári és könyvtári kutatásokkal is.

Becsés anyagot gyűjtött össze *Reiszig Ede* és *Sarlay Samu* abban a fejezetben, mely a vármegye nemes családjait sorolja fel. Több új vagy csak más változatban ismert címert mutatnak be itt először, s ez valóban érdeme heraldikai kutatásaiknak. De talán helyén való lett volna a teljesen új címereknél megjegyezniök a helyet is, a hol a címerre ráakadtak. A már más kivitelben ismert címereknél pedig nem kellett volna mellőzniök ezeknek leírását sem, különösen ott, a hol nem döntik el, melyik változat az első, a legrégebb. Végül kíváncsúnak tartjuk, hogy minden címernek teljes leírása közöltessék, vagy legalább jelezve legyen: ki, hol és mikor írta le szakszerűen. Egyébiránt *Reiszig Ede* és *Sarlay Samu* így is sok szolgálatot tettek a heraldikának, de ha többre terjed ki figyelmeik, munkásságuk még sikeresebb fog lenni.

Már Bihar vármegye monographiájáról írt ismertetésünk alkalmával megjegyeztük, hogy sok kifogásunk van a *tudomány, irodalom és művészet* fejezetének tartalma meg beosztása ellen.¹⁾ Ezúttal dr. *Veres Samu* és *Komoróczy Miklós* vannak mint az anyag összegyűjtői megemlítve, de a feldolgozás azt mutatja, hogy e fejezet még több kézen ment keresztül. Az bizonyos, hogy a munkatársak a források közt meg

¹⁾ *Olv. Századok*, 1902. 176. l.

sem jelölik Ferenczy-Danielik és Moenich-Vutkovich idevágó szakmunkáit; ebből tehát arra következtethetünk, hogy talán nem is ösmerik azokat. Pedig, minthogy Szinnyei József alapvető nagy munkája még nem teljes, életrajzi adatok gyűjtésénél ezekre s más hasonló régibb munkákra is figyelemmel kellene lenni. Irodalomtörténeti anyagról lévén szó, nem akarjuk bonczkés alá venni az egész fejezet adatait, de nem hallgathatjuk el, hogy Tompa Mihály méltatásánál a superlativusokban használt jelzők helyett szivesebben vettük volna a nagy költőnek igaz, kritikai méltatását. Így csak azt olvashatjuk, a mit jeles irodalomtörténeti kézikönyvekben már sokkal jobban megírtak. A Szathmáry-Latkóczy Lujza, Szentpéteri József életrajzánál nem ártott volna a színészettörténeti monographiák közül legalább a Bayer József és Ferenczi Zoltán műveiben található becses anyagot felhasználni. A Tóth Edére vonatkozó újabb irodalmat sem vették figyelembe a fejezet írói. Még cím szerint sem sorolják fel műveit.

Az irodalmi fejezetben találunk adatokat a megyebeli könyvtárakról és a sajtóról is. Ez jogosítson fel arra, hogy nehány ide vágó megjegyzést tegyünk. Így a sajtóról szóló részben az adatok bibliographiai szempontból nem teljesek, és csak újabb kutatások alapján lehetne eldönteni, hogy pl. egy-egy szerkesztő mely években működött s ez idő alatt minő változásokon ment át a lapja. A könyvtáraknál a kötettség mindig csak hozzávetőleges kerek szám, s még az Andrássyak vagy a Luzsénszkyak könyv- és levéltárának anyagát sem tartották szükségesnek a munkatársak az érdekesebb oklevelek, könyvek, kéziratok felemlítésével ismertetni.

A megyebeli lapokkal kapcsolatban jó lett volna megemlékezni a nyomdákrol is, és a következő monographiáknál életbe lehetne léptetni azt az újítást, hogy külön csoportosítva soroltassanak fel pontosan, évszám szerint, az egyes nyomdákban megjelent munkák. Ez épen oly érdekes világot vetett volna Gömör-Kishont vármegye kulturális fejlődésére, mint az, ha a monographia a Rimaszombatban és Rozsnyón megfordult szintársulatokra is kiterjeszkedik vala. Ma már a vidéki kisebb társulatok élete is érdekli az olvasót, s ezért célszerű még az ily tárgyakra vonatkozólag is levéltári kutatásokat tenni.

Szólnunk kellene még *Komoróczy Miklós* ethnographiai fejezetéről; de legyen elég annyit mondanunk, hogy a barkó népről irandó művéhez több sikert kívánunk.

Mindent összevéve, ismételten kiemeljük, hogy az egész

munka — némi hiányosságai mellett is — a mai Gömör-Kishont megye ismeretében igen jól használható vezetők lehet.

NAMÉNYI LAJOS.

A pragmatika sanctio és a házi törvények. Irta Jászi Viktor. Felolvasztatott a Magyar Jogászegylet 1902. máj. 3-iki ülésén. — *A pragmatika sanctio és a házi törvények.* Irta Polner Ödön. Felolv. a M. Jogászegylet 1902. nov. 22-iki ülésén. — *A pragmatika sanctio és a házi törvények.* A M. Jogászegyletben 1903. jan. 21-én folytatott vita Ferdinandy Gejza és Schiller Bódog előadásával. — *Válasz a pragmatika sanctio és a házi törvények tárgyában.* Irta Jászi Viktor. Polner Ödön, Schiller Bódog és Ferdinandy Gejza felszólalásaival. Budapest, 1902—1903. Franklin-társ. kny. 8-r. 61 l., 54 l., 68 l., 79 l. (Magyar jogászegyleti értekezések, XXV. köt. 1. 3. füzet. — XXVI. köt. 5. füzet. — XXVIII. köt. 3. füzet.)

Igen mélyreható vita folyt le tavaly a Magyar Jogászegylet ülésein a *pragmatika sanctio és a házi törvények* érdekes kérdése fölött.

Jászi Viktor, Polner Odön, Ferdinandy Gejza és Schiller Bódog fejtegették ezt az erősen vitatott, bár az 1900:24. t. czikkelyel a törvényes megoldáshoz közel vitt kérdést.

Nem lehet e helyen fejtegetéseik egész anyagát felölelnünk, de talán érdemes lesz a főbb álláspontok kiemelése és ismeretése által arra a homályra rámutatnunk, mely a kérdést különösen tudományos vonatkozásaiban borítja.

Az 1723:2. t. cz. 7. szakaszának e szavai: *legitimos, romano-catholicos successores utriusque sexus Austriae archiduces*, — teszik a különböző felfogások ütközőpontját; ez volt első sorban alapja annak a parlamenti vitának is, mely Ferencz Ferdinánd trónörökös házassága alkalmából az általa tett nyilatkozat becikkelyezése felett lezajlott.

Az idézett szavakat a közkeletű felfogás úgy magyarázta s magyarázza ma is, hogy bennök a törvényes leszármazás, a római katolikus vallás és az osztrák főhercegi minőség állítatnak oda mint feltételei a trónöröklési jognak.

Ámde az osztrák főhercegi minőség feltételül állítása stricte oda vezet, hogy József és Lipót leányainak leszármazói törvény szerint a trónra nem kerülhetnek, mert az ő ivadékaik közül valósággal már egyik sem osztrák főherceg. (Lipót leánya II. János portugál királyhoz, József leányai a szász, illetőleg a bajor választóhoz mentek nőül.)

A törvényben levő e látszólagos controversiának eloszlatására állítja fel Jászi Viktor a maga törvényt magyarázatát, mely a milyen új, ép oly érdekes, azonban — mint Polner mondja — legalább is »aggályos.«

Jászi Viktor abból indul ki, hogy általában sem a *successor*, sem az *Austriæ archidux* kifejezéseket nem fordítják és értelmezik helyesen; s hosszasan bizonyítja más törvényekből vett számos idézettel, a szónak a Hármaskönyvben való használatával, sőt okleveles adatokkal is, hogy *successor* alatt nem *leszármazó*, tehát egy vérségi kapcsolatban levő, hanem *jogutód* értendő, s az *Austriæ archidux* kifejezést sem szabad mint a Habsburg-ház minden tagját megillető címet felfogni, hanem mint Ausztria uralkodója, az *ausztriai uralkodó főherczeg* címét.

Ez alapon jut azután arra az eredményre, hogy a magyar trón örököse Károlynak, Józsefnek és Lipótnak csak azon római katolikus vallású, bármelyik nembeli leszármazója lehet, a ki a többi, örökös országokban és tartományokban megállapított elsőszülöttségi rend szerint az ausztriai főherczegségben és ausztriai tartományokban, ma ausztriai császárságban, törvényes jogutód (*legitimus successor*) a trónon.

E tétellel Jászi egy mozgó pontot visz bele a mi trónöröklési szabályzatunkba, mert szerinte az 1723:2. t. cikkelyben nem történik incorporatív utalás az 1723-ban érvényes osztrák trónöröklési jog bizonyos szabályaira, mivel a mi törvényünk, azonkívül hogy a római katolikus minőséget s a három főág valamelyikéhez való tartozást megállapítja, semmiféle feltételét a trónra-következésnek nem tűzi ki, e határokon belül szabad kezét enged Ausztriának, hogy a trónöröklési szabályokat tettségére szerint megváltoztathassa, s a magyar országgyűlés részére csak annak vizsgálatát hagyja meg, vajjon a trónigénylő Ausztriában *legitimus successor*-e a trónon? s ha az, akkor megkoronázza, ha nem az, akkor nem koronázza meg.

Polner, Ferdinandy és Schiller ezzel ellenkező álláspontot foglalnak el.

Polner Odön beható vizsgálat alapján, a törvénynek hosszas grammatikai interpretálásával s más törvényekkel való összevetéséből mutatja ki, hogy *successor* helyesen *leszármazó*-nak fordítandó, az *Austriæ archidux* alatt pedig az *osztrák ház minden tagját megillető címet* kell értenünk, s a törvény e *címhez való jogosultságra* gondol, midőn azt a trónra-következés feltételül megszabja.

És Polner ezt a magyarázatot teljes öszhangba tudja hozni azzal a tétellel, hogy a most trónon ülő Habsburg-

Lotharingiai főág kihaltával törvény szerint következő főág tagjai, bár valósággal nem is osztrák főherczegek a szó szoros értelmében, teljes joggal fognak a trónra lépni az 1723:2. t. cikkelyben megszabott feltételek szerint is.

Polner szerint ugyanis nem az a kérdés, hogy az illetők tényleg bírják-e a főherczegi czímet, hanem az, vajjon az 1723:1. 2. t. cikkelyek szerint olyanoknak tekintendők-e, kik e czímre jogosultak, kiket a törvény ilyeneknek tart? A törvény pedig ilyeneknek tartja a *Domus Austriaca* tagjait, a kik alatt az 1723-iki törvény szerint Károly, József és Lipót mindkét-nembeli összes törvényes leszármazói értendők.

Lényegileg ugyanerre az eredményre jut Ferdinandy is, a ki Polner grammatikai fejtegetésével párhuzamosan, az 1900:24. t. cz. alapjára helyezkedve, tisztán logikai úton éri el conclusióját, mely szerint az *Austriæ archidux* nem osztrák *uralkodó főherczeg* jelent a törvényben, hanem a trónra jogosítottak egy egész csoportját jelöli meg.

Különbség csak ott van Polner és Ferdinandy között, hogy míg Polner szerint az 1723-iki törvény a *Domus Austriaca* tagjai alatt a már említett királyok összes törvényes leszármazóit érti, addig Ferdinandy szerint csak azokat, kik törvényes és egyenrangú házasságból születtek s megfelelnek a *Domus Austriaca* már 1723 előtt fennállott szokásai szerint megkívánt egyéb származási feltételeknek is. Egyszóval Ferdinandy bizonyos incorporatív utalást lát a törvényben az osztrák házi szabályoknak a főherczegi minőség kellékeit megállapító részeire.

S ezen a ponton segítségére jön Ferdinandynak Schiller Bódog, a ki szemben Jászinak az incorporatív utalás lehetőségét tagadó, arra alapított kijelentésével, hogy még 1723 után is jó ideig semmiféle írott szabály nincs az osztrák házban az egyenrangú házasságról, — jogtörténeti alapon mutatja ki, hogy bár írott szabály csakugyan nem volt e családnál, — épen úgy mint egyes autonomiával bíró német főnemesi családoknál, — a gyakorlatban s a szokás útján jött létre bizonyos házi jog, s e családi szokás és élő gyakorlat — mint nevezni szokták: *Observanz* — alapján fejlődött ki és tartatott fen az egyenrangú vagy egyenjogú házasság postulatuma is. És kimutatja Schiller, hogy »az 1900:24. t. cz. — mely különben az egyenrangú házasság kérdésében a vitát egészen akademikussá teszi, mert autentikus kijelentései szerint az 1723:2. t. cz. alapján csak egyenrangú házasságból származók lehetnek osztrák főherczegek — történelmileg csakugyan helyesen diagnostizálta a pragmatika sanctio alapján létező jogállapotot

azzal, hogy az egyenjogú házasság követelményét közjogunkban fennállónak mondotta«, s nem erőszakosan interpretálta azt bele az 1723:2. t. cikkelybe, mint Polner és Jászi állítják.

A jelzett nagy elvi ellentétekből szűrődik le azután a két controvers conclusió: a Ferdinandyé és a Jászié.

Mindketten keresik a *personalis unio* fentartásának jogi biztosítékát, s mindketten másban találják meg azt.

Ferdinandy szerint Magyarország kötötte le Ausztriát és fixirozta az 1723:1. és 2. t. cikkelyekben az osztrák trónörökösödési szabályokat azoknak 1723-iki tartalmával és rendelkezéseivel, s ezzel biztosította a *personalis uniót*; Jászi szerint ellenben azzal, hogy a trónöröklésre való jogosultság bizonyos kérdéseiben s azok rendezésében — reánk is vonatkozó érvénnyel — Ausztriának, illetőleg az ausztriai dynastiának szabad kezet engedett.

Befejezésül nem lesz érdektelen Vécsey Tamás elnöknek az egész vitát berekesztő s a történeti tudat ébrentartása szempontjából különösen megszívlelendő, következő szavait ide iktatnunk: »Nem fogunk szavazattal állást foglalni egyik előadó mellett sem; ez mind nyílt kérdés és ezentúl is vitatható. Azt azonban engedjék meg nekem nagyon röviden megjegyezni, hogy a magyar nemzet a királyválasztási jogot nem adta fel minden időre, az csak fel van függesztve addig, míg a trónöröklésre jogosult ágakból alkalmas egyének következhetnek a trónra. És miután a nemzetnek ezt a választásjogi fentartását sokkal kevesebben szokták emlegetni, mint az kívánatos volna, azért vagyok bátor én itt megjegyezni azt, hogy a trónra hivatottak körüli törvényes kifejezések magyarázatánál nekünk nemcsak jogilag, de politikailag sem fekszik érdekünkben az u. n. kiterjesztő magyarázat, hanem pusztán csak annyi a magyarázatból, a mennyi a trónra bocsátja azokat, a kik törvényes egyenrangú házasságból származtak, a kik igazán ausztriai főhercegek és római katolikusok.«

—I—GY—S.

Augusto Pierantoni: Il colonnello Alessandro Monti e la legione italiana in Ungheria, 1849. — Gli ungheresi nelle guerre nazionali italiane, 1848—66. Róma, 1903. Tribuna kny. 8-r. 100 l.

Ez a kis könyv azon alkalomra készült, midőn a *Corda Frates* diák-szövetség congressusának Budapesten kellett volna megtartatnia. Szerzője a római egyetem kitűnő tanára, a lelkes magyarbarát *Augusto Pierantoni* senator, ki e munkájában, mit útravalóul írt Magyarországra készülő tanítványai számára,

a Magyarország történetére vonatkozó adatokon kívül az olaszoknak a magyar szabadságharczban, s a magyaroknak az olasz függetlenségi harcokban való részvételét adja elő röviden, bizonyítékául a vérrel megpecsételt s az olaszoktól nagyrabecsült olasz-magyar testvériségnek.

A rendkívül érdekes, és részint az olasz legió vitéz parancsnoka, báró *Monti Alessandro* hátrahagyott irataiból, részint más gyűjteményekből szerzett s különösen az 1848/49-iki magyarországi eseményeket illetőleg sok ismeretlen adatot tartalmazó művecske a budapesti diák-congressus elmaradása miatt később a *Rivista politica e letteraria* című folyóiratban látott napvilágot.

Bevezetésében a szerző némi szemrehányásként említi, hogy míg Itáliában a magyar vitézek mindennemű kitüntetésben részesültek s a csatákban elvértettek dicsőségét állandó emlékekkel örökítették meg, Magyarországon megfélemeztek az 1848/49-iki szabadságharczban résztvevő olasz legióról és annak vitéz parancsnokáról.¹⁾

Tekintve, hogy Pierantoni művének a magyarok, nevezetesen a magyar legió olaszországi működésére vonatkozó része, bár nagyon érdekes, de többnyire ismert adatokat tartalmaz, a következő sorokban csupán az olasz legióról szóló első rész ismertetésére szorítokozom.

Monti Alessandro báró 1818-ban Bresciában született, katonai nevelésben részesült s tanulmányai végeztével az osztrák Hohenzollern lovassági ezredben szolgált, hol kapitányi rangot nyert. A mint hírért vette, hogy Itáliában forradalmi mozgalom készül az idegen zsarnokság ellen, beadta lemondását és hazájába sietett, hol mint a lombardiai felkelés egyik legkiválóbb vezére, az akkor már Milanóig előrehatolt Albert Károly piemonti király figyelmét magára vona, ki őt ezredesi rangra emelte.

Montinak az olasz felkelés kezdete óta az a meggyőződése volt, hogy az olasz függetlenség csakis a magyar nemzettel való szoros szövetség útján vívható ki, s e nézetét a piemonti királlyal is közölte. Az akkor megalakult Gioberti-kabinet, mely Itália teljes függetlenségének kivívását vette fel programjába, hathatósan támogatta Monti eszméjét, sőt Splényi báró magyar követtel bizonyos szövetségi terv iránt is megegyezésre

¹⁾ Alkalmam volt Pierantoni senatort, kit még a hatvanas évekből ismertem, felvilágosítani s biztosítani, hogy a magyar nemzet, ha hálája külső jelekben nem nyilvánulhatott is úgy, mint az a teljes függetlenségét kivívott Itáliában történt, de szívében híven megőrizte háláját a vitéz olasz bajtársak iránt.

jutott, mely szerint az olaszországi osztrák csapatokat tömegesen elhagyó magyar katonákból alakítandó hadsereg a piemonti hajóhad védelme alatt Triestet támadta volna meg, a piemonti kormány pedig magára vállalta volna a közvetítést a szerb és oláh nemzetiségeknek a magyarokkal való kibékülése érdekében. Cerruti piemonti ügynök ez iránt már utasításokat is vett, Monti pedig mint Piemont rendkívüli követe azzal a megbízással küldetett Magyarországba, hogy a tervezett védés dacz-szövetséget kösse meg a magyar nemzeti kormánnyal.

Massari olasz történetíró Montinak e küldetéséről ezeket mondja: »Gioberti nem választhatott volna alkalmasabb férfit e nagyfontosságú küldetésre, melyhez nemcsak a diplomáciai szokások ismerete s egy kis józan ész kívántatott, hanem oly férfi, ki nem riad vissza semminemű veszélytől s a legmerészebb elhatározásokra képes. Montiban mindezen tulajdonságok megvoltak.«¹⁾

Monti 1848 decz. 30-án *Jacques Taylor* kereskedő nevére kiállított angol útlevéllel indult el Turinból. Egy piemonti hadihajó Skutariba szállította, a honnan sok viszontagság, hányattatás, fogság s nélkülözések után teljesen kimerülve s mindenéből kifosztva, csak február vége felé érkezett Belgrádba. Innen, a Dunán való átkelés meghiúsulván, a francia és angol consulok segítségével Viddinbe, majd a török kormányzó támogatásával Konstantinápolyba utazott, hol a szárd követség minden szükségességekkel ellátta. Itt azonban igen szomorú hírek jutottak tudomására. Az olasz forradalmat, mely eleinte az osztrák helyőrségek csekély voltánál fogva diadalról diadalra vezetett, sikerült Radeckynek és Haynaunak teljesen elfojtani, s a novarai súlyos vereség után Albert Károly nemcsak magasztos terveiről, hanem trónjáról is lemondott és önkéntes száműzetésbe ment.

A Gioberti-kabinet egyidejű bukásával Monti küldetése tárgytalanná vált. Ő azonban nem vesztette el minden reményességét, sőt értesülvén a magyarok győzelmeiről, bizonyosnak vette, hogy Magyarország felszabadulását s Ausztria leverését okvetetlenül Itália felszabadulása fogja követni. Elhatározta tehát, hogy ha már diplomáciai küldetése tárgytalanná vált is, harcolni fog a magyar szabadságért.

Azon ürügy alatt, hogy rongált egészségének helyreállítása végett a mehádiai fürdőt kell használnia, szabadságot kért a piemonti hadügyminisztertől, ki azt neki készséggel meg is adta, s öt hónapi hányattatás után végre 1849 május 12-én

¹⁾ Ricordi biografici di V. Gioberti, 110. l.

Magyarországba jutott, hol Perczel tábornoktól útlevelet nyervén, Debreczenbe sietett. Itt azt az ajánlatot tette Kossuthnak, hogy az osztrákoktól elmenekült olaszokból egy olasz legiót óhajt alakítani, mely ajánlatát Kossuth köszönettel fogadta. Az olasz legió csakhamar megalakult s részint Stein, részint Bem tábornok vezérlete alatt tevékeny részt vett az utolsó harcokban, melyekben Monti feljegyzése szerint a legió negyedrésze áldozatul esett.

Temesvár alatt tanúsított vitézségeért Kossuth a harmadosztályú katonai érdemkereszttel tüntette ki Montit s hat legionistáját, mint a Monti gyűjteményében eredetiben meglévő napiparancsban olvasható.

Pierantoni, kinek fia Monti báró leányát bírja nőül, Monti emlékirataiból több érdekes adatot közöl az olasz legió működéséről. Közli Montinak a legió fölesketése alkalmából kiadott napiparancsát is, melyben megemlékezvén a »bresciai hiéna« névvel jellemzett Haynau borzalmas kegyetlenkedéseiről, bosszura hívja fel honfitársait az osztrák hóhérok ellen. Bosszu legyen harci riadónk! — kiáltá. »Vendetta è il grido che vi giunge dai vostri campi, dalle vostre case contaminate, distrutte dalle orde austro-croate, e vendetta sia il vostro grido di guerra. Stringetevi tutti al vessillo tricolore, questo santo palladio della libertà, con un solo pensiero, un solo giuro: Morte all' assassino austriaco! Viva l'Ungheria! Viva l'Italia!«

Monti állandó levelezésben állott Giobertivel. 1849 május 24-iki levelében Kossuthnál való fogadtatásáról ír. Kossuth ezeket mondotta: »Szükség esetében 900,000 harcos áll rendelkezésemre, kik vitézségben s fegyelmezetségben bármely rendes hadsereggel vetélkedhetnek. El fogjuk foglalni Fiumét, hogy tengeri összeköttetést teremtsünk Nyugateurópával s könnyebben beszerezhessük hadi szükségleteinket. Győzelmünk ily módon biztosítva lesz.« — Kossuthnak — írja egy másik levelében — az volt a terve, hogy a hadjáratot osztrák területre helyezi át és Stájerországon keresztül Velence felszabadítására indul, szembeszállva Radeczkyvel; mely esetben Lombardia ismét fegyvert ragadott volna és Piemont sem maradt volna tétlenül.

A kitört egyenetlenségek azonban — írja utolsó, már Törökországból keltezett levelében — megghiúsították Kossuth terveit, az orosz intervenció pedig véget vetett a magyar szabadságharcnak.

A temesvári csatára következő általános felfordulás és menekülés napjaiban az olasz legió együtt maradt 1849 augusztus 20-ig, mely napon Orsovánál sikerült Montinak szerb partra átszállítani csapatát, hol a szerb hatóság előtt letette a

fegyvert. Távozása előtt meleg sorokban búcsuzott magyar bajtársaitól. »Boldognak érzem magamat — írja — hogy módomban volt tetteleg bizonytságot adnom azon élénk rokonszenvről, melyvel egész Itália Árpád fiai iránt viseltetik, s büszke vagyok rá, hogy olasz vér áztatta a magyar földet a szabadság ügyéért!« Végszavai ezek voltak: »Ne feledjük soha, a mint azt az iménti harczok is megmutatták, hogy Itália és Magyarország, ha kellő időben egyesülnek, képesek leverni Ausztriát.«

ÓVÁRY LIPÓT.

A vegyes házasságok jogtörténete, különös tekintettel Magyarországra. Tanulmány. Írta *Hanuy Ferencz*. Pécs, 1904. Püspöki lyceum kny. 8-r. 234, 2 l.

A vegyes házasságok, különösen hazánkban, erősen foglalkoztatták s még ma is foglalkoztatják nemcsak az érdekelt egyházakat, hanem a társadalmat, az államot s annak törvényhozását is. Oly kérdés ez, mely egyes, ismétlődő korszakokban igen erős hullámvázba hozza a kedélyeket. Érdemes munkát végez azért, a ki a vegyes házasságok jogtörténetét, különösen hazánkban, tanulmány tárgyává teszi és a kíváncsúnak megfelelőleg feldolgozza.

A kezünk alatti munka három részre oszlik. Az első rész adja a kérdés általános történetét, a mint az az egyetemes r. kath. egyházban kifejlődött; a második a speciális magyarországi rész; a harmadik pedig okirattár, hol 22 olyan okirat foglal helyet, mely a vegyes házasságokra nézve ma is érvényben levő általános és különleges magyar egyházjognak forrásul szolgál, megtoldva az ide vonatkozó magyar állami törvényekkel.

A munka anyagkészlete és feldolgozása a r. kath. egyház és kánonjog szempontjából teljesnek és kifogástalannak mondható. Az egyházi, illetve felekezeti állásponttól független hazai jogtörténet szempontjából azonban több erős kifogás emelhető a mű ellen.

Egyik az, hogy az erdélyi külön jogfejlődést egészen figyelmen kívül hagyja, pedig a ki a vegyes házasságok magyarországi jogtörténetével foglalkozik, annak ezt sem szabad elmulasztani.

Másik az, hogy a magyarországi nem római katolikus, specialiter a protestáns jogfejlődés adatait, mondhatnám, teljesen mellőzi s figyelmen kívül hagyja.

E két okból származnak a munkának több rendbeli

fogyatkozásai és hibái, melyek közül csak néhány feltűnőbbet emelek ki.

Szerzőnk szerint »a bécsi békekötés előtt semmiféle eretnek felekezet nem volt, mint ilyen, elismerve hazánkban.« (54. l.) Hibás tétel, és pedig nem az »eretnek« szó miatt, melyre alább még visszatérünk, hanem egyfelől azért, mert az akkor különálló Erdély országgyűlése már 1557-ben, illetőleg 1564-ben elismerte és bevette a lutheránus és református vallásokat, másfelől azért, mert a tulajdonképeni Magyarországon is, úgy az egyik, mint a másik vallás hívei, már a XVI-ik század folyamán több esetben benyújtották hitvallásaikat a királynak, a ki azokat elfogadta s így hallgatólag elismerte. (1549 öt városi, 1559 hét bányavárosi, 1562 egervölgyi hitvallás.)

Az 56-ik lapon van az *egyetlen* magyar protestáns jogforrásidézet, de ebben sincs köszönet.

A szerző idézi az 1626 évi *komjáti zsinat* 40-ik kánonát (helyesen az 1623 évi k. zs. III. classis 40. canon), melyhez a következő magyarázatot fűzi:

»Ezen canonban a reformátusok a vegyes házasságokat *conjugia imparia*-nak nevezik, magukat pedig *katholikusoknak*, a miből eo ipso következik, hogy a katolikusokat a *haeretici* vagy az *ethnici*, de mindenestre az *infideles* alá foglalták a komjáti zsinat törvényhozói. Erre a protestánsoknak teljes joguk volt és van, de természetesen a katolikusok sem kifogásolhatók, ha ők *eretnekek*-nek nevezik más hitű keresztyén honfitársaikat.«

Ez a kommentár a valóságnak egyáltalában meg nem felel, a mennyiben a komjáti zsinat, a róm. katolikusokat vagy *pontificii*, vagy *papistici* néven említi. (III. cl. 18. és 60. can.) Hogy pedig a XVII-ik századbeli reformátusok miként magyarázták, épen a vegyes házasságot illetőleg is, a fent előforduló szavakat, csalhatatlanul megmutatja az 1648-ik évi Geleji Katona-féle 72-ik kánon, mely szerint »si infidelis, id est: ethnicus vel ethnica, judaeus vel judaea, haereticus vel haeretica, *fidelem, hoc est christianum suum maritum vel christianam uxorem deseruerit*« stb. Az erdélyi reformátusok házassági törvénykönyve ¹⁾ is nyilván megmondja, hogy »a vallásbeli különbség akadálya« csak a *keresztyén* vallással ellenkező pogány, muhamed és zsidó vallásokkal szemben áll fen, keresztyének közt egyáltalában nem. Az 1791 évi budai és pesti

¹⁾ *Bod-Benkő*: Házassági törvényrajz. Kolozsvár, 1836. 87. l.

zsinat kánonai pedig a »mixta religiót« a tiltó akadályok közül egyszerűen kihagyják.

A protestáns házassági törvények tehát sohasem eretnekítik a r. katolikuskokat, viszont ezeknek sincs tehát semmi jogcímök a rajtok kívül álló keresztyéneket e néven emlegetni.

Több helyt észrevehető a szerzőnél a szigorú tárgyilagossággal meg nem férő irányzatosság is. Így pl. a 37. lapon különösen kiemelve hangsúlyozza, hogy »a születendő gyermekek vallása körüli hatalmi törekvés, hódítási célzat, először Németországban, és pedig a protestánsoknál jelentkezett«; holott a r. kath. egyház jog jóval régibb követelése: *abjurata prius haeresi*, — sokkal többet kíván annál, hogy minden gyermek az egyik fél vallását kövesse.

Eltéktelve ezektől, készséggel elismerjük, hogy a vegyes házasságok hazai jogtörténetére nézve, magyar nyelven, ilyen kimerítő munka még nem jelent meg; miért is mindazoknak, kik e téren beható és alapos ismereteket kívánnak szerezni, szívesen ajánljuk.

RÉVÉSZ KÁLMÁN.

Friedrich: Geschichte des Herbstfeldzuges 1813. Berlin, 1903. E. S. Mittler und Sohn. 8-r. 600 l. — Magas tudományos színvonalon álló hadtörténeti munka. A német irodalom mindeddig nem dicsekedhetett oly művel, mely a német szabadságharc ezen nagyfontosságú esztendejére (1813) nézve mind a történelem, mind a hadtudomány szempontjából kielégítő lett volna. Friedrich munkája voltaképen csak egy része a *Geschichte der Befreiungskriege 1813—1815* cím alatt tervezett nagyobb vállalatnak, mely többek közreműködésével fog létrejönni. A megjelent kötetet számos melléklet és térkép illusztrálja. (DLZ.)

Adolf Pichler: Das Sturmjahr. Erinnerungen aus den März- und Oktobertagen 1848. Berlin, 1903. Meyer u. Wunder. 8-r. IV, 181 l. — Pichlernek 1849-ben és 1850-ben *Aus dem wälsch-tirolischen Kriege* és *Aus den März- und Oktobertagen* cz. alatt megjelent s annak idején széles körben olvasott — ma már sehol sem kapható — két füzetének némi hozzátoldásokkal és előszóval ellátott új kiadása. (DLZ.)

T Á R C Z A.

RÁKÓCZI HAMVAI.

Szép és emlékezetes nap virradt reánk a mult április-hó 20-án. Ezen a napon tette közzé a hivatalos Budapesti Közlöny a király ő felségének ápr. 28-án kelt, gróf Tisza István miniszterelnökhöz intézett kéziratát, melyben — engedve a nemzet ismételten kifejezett óhajtságának — utasítja a miniszterelnököket, hogy II. Rákóczi Ferencz hamvai hazaszállításának kérdésével foglalkozzék s tegye meg erre vonatkozó javaslatait, mert immár »keserőség nélkül gondolhatunk vissza mindannyian a mögöttünk álló borus korszakra, s király és nemzet egyesült kegyelete keresheti fel mindazok emlékezetét, kiknek vezető szerep jutott a letűnt küzdelmekben.«

Bölcsesség sugallta királyi szózat; eltörlője a Magyar Törvénytár ama szégyenletes pontjának (1715 : 49. t. cz.), mely a haza nyilvánvaló ellenségeivé, árulókká s az igaz szabadság felforgatóivá bélyegezte a haza leghívebb fiait, a nemzet szabadságának örök dicsőségű oltalmazóit: Rákóczit, Bercsényit.

Igazán alig lehetünk eléggé hálásak ő felsége nemes elhatározásáért és a felelős kormány hazafias gondoskodásáért, melyel a nemzet lelkét oly régen égető sebre gyógyító irt talált; de vétenénk az igazság ellen, ha a hála és öröm érzéséből nem juttatnánk részt annak a férfinak, a ki tollával és szavával, kegyeletének egész áhitatával küzdött azért, hogy Rákóczit kétszáz éves számkivetéséből megválthassuk, hogy szentelt porának hazai földben adhassunk örök nyugalmat.

Thaly Kálmán az ő hosszú történetírói pályájának, a kuruczkor kutatásában eltöltött élete fáradozásainak koronáját láthatja abban, hogy II. Rákóczi Ferencznek a konstantinápolyi galatai St. Benoît-templomban pihenő hamvai hazahozatalára a döntő lépés megtörtént. S ezt érezte a M. Történelmi Társulat ig. választmánya is, midőn a folyó május-hó 5-én tartott ülésében Thaly Kálmánt a legmelegebben üdvözölte; elhatározván egyszersmind,

hogy a kormány útján hálafeliratot intéz a Felséghez, jeléül annak az érzésnek, melylyel az egész országot átható közlelkésedésben részt venni kíván.

A Magyar Történelmi Társulat bizalommal néz a királyi kézirat alapján történendő kormányintézkedések elébe, s azzal a reménységgel várja azokat, hogy II. Rákóczi Ferencz hamvainak hazaszállítása mindazon tisztelettel s annak a hódoltnak minden nyilvánulásával fog végbe menni, mely a magyar nemzetnek egykor vezérlő fejedelmét megilleti.

JÓKAI MÓR

1825. febr. 18. — 1904. máj. 5.

Midőn a nemzet gyászol, midőn egyik legnagyobb fiát siratja: nem némúlhat el a mi fájdalunk sem, hogy szót ne adjunk a közgyászban való részvételünknek. E hónap 5-én halt meg *Jókai Mór*, a Magyar Történelmi Társulat alapító tagja. Jókai Mórt, bár *Magyarország történetét* is megírta *regényes korrajzokban*, nem fogjuk történetírónak nevezni, de történeti nagyságát, jelentőségét, azt a hatást, a mit félszázadnál tovább tartó irodalmi munkásságával közéletünkre tett, éreznünk s a kor történetírójának méltatnia kell. Mert hiszen — Carlyle mondja — mi egyéb a történelem, mint ama nagyok története, a kik itt e földön éltek és működtek, a kik alakítói, mintázói, teremtoi voltak mindannak, a mit az emberek összessége elérni igyekezett. És mi bátran oda állithatjuk Jókait, a *költő-hóst*, Carlyle *hősei* mellé. Édes büszkeségünk ő nekünk; vér a mi vérünkéből, kit a magyar nemzet hozott létre, hogy legyen beszélője annak, a mit a nemzet lelke rejt magában. Kisérje hálánk és áldásunk emlékezetét!

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA első osztályának márcz. 21-iki ülésén *Kunos Ignác* levelező tag felolvasása után, ki a *török nyelv hangsúlyáról* értekezett, Hegedűs István levelező tag *Bartal Antal* rendes tagnak egy újabb munkáját, illetőleg munkája bevezető részét mutatta be, melyben a *magyarországi városok és falvak latin neveiről* van szó. Bartal ugyanis a magyarországi latinság szótárához kiegészítésül, összegyűjtötte a magyarországi latin helyneveket, mely gyűjtemény egy megszerkesztendő történeti és földrajzi szótárnak alapvető anyagát adja. Erre vonat-

kozólag az előadó azt az indítványt tette: kéressék föl az Akadémia classica-philologiai bizottsága, hogy a szóban forgó szótár (helynév-tár) szerkesztésére s a Bartaltól beküldött több ezer adatból álló anyag alapos megrostálásának módozataira nézve terjeszsen véleményes jelentést az osztály elé. — Ugyancsak Hegedűs István mutatta be dr. *Récsey Viktor* pannonthalmi főapátsági könyvtárőrnek *Logus humanista magyar vonatkozású versei* cz. tanulmányát. Silesius Logus a XV-ik század végén Boroszlóban született, a bécsi egyetemen tanult s többízben beutazta Olaszországot, a hol baráti viszonyba lépett az olasz humanistákkal. Verseinek 1529 évi kiadásából Récsey egy eddig ismeretlen példányt kapott a pannonthalmi könyvtárban. Ebben a kiadásban több magyar vonatkozású költemény van, mint pl. a II. Lajos király haláláról szóló, azután I. Ferdinándhoz, Zapolyai Jánoshoz, Nádasdy Tamáshoz, a két Thurzó püspökhöz, Várdai Pálhoz és másokhoz írt versek. Az előadó saját fordításában ismertetett néhányat közülök. Megemlítjük még, hogy Logus sokáig tartózkodott a bécsi udvarnál s nevelője volt Miksa császárnak és magyar királynak, I. Ferdinánd legidősb fiának.

A második osztályban április 11-én *Kuncz Jenő* levelező tag foglalt széket *Az igazságos jog* című nagyobb tanulmányával. Fejtegetései szerint a *jog* és *igazság* nem egymást fedező fogalmak; a jog változhatik, de az igazság mindig egy, és ugyanaz a jogban, a mi a jogon kívül. Az értekező, megállapítván az igazság szerepét a tételes jogban, a mindennapi életből vett példák segítségével a jogszabályok különböző elemeit vette vizsgálat alá. A vizsgálat eredménye az, hogy minden jogszabályban (törvényben) három elem érvényesül: u. m. a logikai elem, a gondolkodás követelménye; az érzelmi elem (humanitas), mely a gyöngébbek védelmében nyilatkozik; végül a társadalmi elem, a közjó vagy — a mennyiben a jogalkotás az állam kezében van — az állami érdek követelménye. Az igazságos jog ezeket az elemeket nem nélkülözheti; nem igazságos jog tehát az, a mely pl. a boszorkányüldözést, az u. n. istenítéletet vagy a kínzást megengedi. — A székfoglaló után *Ballagi Aladár* lev. tag felelt azokra a vádakra és bírálati megjegyzésekre, melyeket *Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár* cz. munkájára vonatkozólag a Magyar Nyelvőr folyó évi márczius-havi füzetében Melich János tett közzé. Kissé szenvedélyes hangon és kiméletlen modorban szólott, de ügyesen válogatta össze s hatással adta elő mindazt, a mit bírálója ellen fordíthatott.

Az április 25-én tartott összes ülés alkalmával *Szentkláray Jenő* olvasta fel emlékbeszédét néhai *Balássy Ferencz* levelező tag, nekünk is buzgó és nagyrabecsült tagtársunk felett, méltán

dicsérve az elhunynak becsületes munkásságát, keresztyén papi jellemét, egyszerű tiszta életét és idealismusát, melylyel egyháza ügyeit s a magyar történettudományt mindenkor a legönzetlenebbül szolgálta.

— A PANNONHALMI SZENT BENEDEK-REND TÖRTÉNETE örvendesen halad a teljesedés útján előre. A tizenkét kötetre tervezett nagy munkának ismét egy kötete (a nyolczadik) hagyta el a sajtót, abban a fényes kiállításban, mely a belső tartalomnak a ma már majdnem elengedhetetlen külső díszet adja meg. Az eddig megjelent négy kötetből kettő (I. II. köt.) a *pannonhalmi főapátság* történetét hozza 1404-ig;¹⁾ egy (VII. köt.) a *zalavári apátság* teljes történetét a legrégebb időktől fogva napjainkig; egy kötet pedig (VIII. köt.) a *bakonybéli apátság* történetének első részét, vagyis az apátság önállóságának korát (1023—1548) tárgyalja. E legújabb kötetet *Sörös Pongrácz*, a tisztelendő rendnek tudós fiatal tagja (nekünk is derék munkatársunk) írta s bőséges oklevéltárral szerelte fel, mely a név- és tárgymutatóval s dr. *Erdélyi László* főszerkesztőnek az *apátság Árpád-kori okleveleiről* szóló bevezető tanulmányával együtt a 636 lapra terjedő kötetnek mintegy kétharmadát foglalja el. Az említett oklevéltani bevezetés szolgáltatja a szerzőnek a kellő kritikai alapot műve első fejezeteihez, a mennyiben szabatosan különválasztja a hiteles okleveleket a hamisaktól s ez utóbbiaknak keletkezésök idejét is meghatározza. Erdélyi László tanulmánya általában egyik legtanulságosabb része az egész munkának. Egyébiránt a bakonybéli apátság története a XIV. és XV. században jut nagyobb jelentőségre s forrásai is e korban buzognak legbővebben. A török hódítás kezdetével az apátság erejét veszítve már elhanyaglik s jóformán teljesen a pannonhalmi főapátságba olvad. Mind a zalavári, mind a bakonybéli apátság történetének tüzetesb ismertetésére más alkalommal fogunk visszatérni.

— LÁNCZY GYULA egyetemi tanár, t. tagtársunk tollából a Társadalomtudományi Társaság által legutóbb rendezett felolvasási és vita-cyklus alkalmából most jelent meg egy tanulmány: *A modern társadalmi fejlődés irányáról*. A becses tanulmányt, mely — bár tárgyánál fogva elsősorban társadalomtudományi és közgazdasági tartalmú munka, mégis elejétől végig *történeti* szempontokat s mozzanatokot fejteget és érvényesít, már csak ezen minőségéből folyólag is figyelmébe ajánljuk olvasóinknak.

† SVÁBY FRIGYES, Szepes vármegye tudós levéltárnoka, a Szepes-megyei történelmi társulat ügyvivő elnöke, egyike leg-

¹⁾ E két kötet ismertetését olv. *Századok*, 1903. 928. l.

régibb vidéki tagtársainknak, a ki alkotmányos életünk helyreállítására óta, úgyszólván kezdettől fogva részt vett törekvéseinkben s közlönyünket is nem egyszer kereste fel történelmi dolgozataival, a múlt április-hó 21-én meghalt Lőcsén, hetvenéves korában. Sváby Frigyes a Görgey nemzetséggel egy tőből ágazott régi szepességi nemes család sarja, kiváló műveltségű, erős magyar érzésű férfiú vala, talpig igaz ember, kit méltán illetett az a köztisztelet, melyben munkás életét töltötte. Fialat éveiben az orvosi pályára készült, de közbejött súlyos betegsége miatt ezzel felhagyni lévén kénytelen, nyugalmasabb foglalkozást keresett. Így történt, hogy Szepes vármegye közönsége 1867-ben levéltárnokká választotta, s nemsokára a gróf Csákyak is rábízta nemzetségi levéltárak őrzését és kezelését. Mindkét levéltárnoki tisztében példásan hű és okos gondviselője lőn a rábízott történelmi kincseknek, mert nemcsak megőrizte azokat, hanem a tudomány hasznára értékesíteni is igyekezett. Nagyobb munkái: *A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család genealogiája* (Budapest, 1891); a M. Tud. Akadémia által megindított megyei monographiák során *Szepes megye közgazdasági állapotának leírása* (Budapest, 1891); *A Lengyelországnak elzálogosított XIII szepesi város története* (Kassa, 1898); végül — tudomásunk szerint utolsó munkája — *A Szepesség lakosságának sociologiai viszonyai a XVIII. és XIX. században* (Lőcse, 1901), mely a Szepes-m. történelmi társulat millenniumi kiadványainak hatodik kötetében jelent meg.¹⁾ Sváby Frigyes egész élete igazi nemes példája annak, hogy szűkebb körben is mily tevékenyen lehet a hazát szeretni. Legyen áldott emlékezete!

SZLÁV TÖRTÉNETI SZEMLE.

1902.

— KWARTALNIK HISTORYCZNY. Red. Aleksander Semkowicz. Lemberg, 1902. XVI. évf. 1—4. füzet.

A lengyel Történelmi Társulat közlönye újabban szerkesztés és tartalom tekintetében lényeges változáson ment keresztül. Erősen redukálta az eredeti dolgozatok számát és terjedelmét, megrövidítette a *Miscellanea* cz. rovatot, s e helyett inkább gondosan szerkesztett *bibliographiát* ad, mely visszamenőleg 1901-től kezdve rendezett csoportosításban állítja össze a lengyel történelmet érdeklő kiadványokat. Ehez csatlakozik a szaktudomány mozgalmait, s muzeumok, akadémiák s más intézetek működését ismertető *Krónika* stb. Az egyes cikkek tartalmát röviden a következőkben foglaljuk össze.

¹⁾ Ismertetését olv. *Századok*, 1901. 837. l.

Az ismert nevű *Prochaska Antoni* (1—3. füz.) az 1537 évi leMBERGI országgyűlés előzményeit és lefolyását tárgyalja. Anyagát a kiadott kútfőkön kívül főleg a *Czartoryski* és *Ossolinski* levéltárakból meríti. A tanulmány tárgyánál fogva is közelről érdekel bennünket, a mennyiben *Zapolyai János* és *Ferdinánd* diplomáciájával foglalkozik. A Habsburgok megtörését célzó francia politika, mikor érdekkörébe vonta az elégedetlen birodalmi fejedelmeket, erős befolyást gyakorolt a lengyel politikára is. Lengyelország részéről azonban inkább királyának erélytelensége okozta, hogy tétlenül nézze a törökök terjeszkedését, sőt épen e válságos években még áldozatok árán is fentartsa a portával 1519-ben kötött szerződését. Az érdekelt népek kölcsönös rokonszenvét, a közvélemény szavát, még a reformáció eszméinek terjedése közben is ellensúlyozta a Habsburgoktól való félelem, s okozta azt, hogy a lengyel politika határtalan ingadozásában szint vallani nem mert. Bár a Jagellók és Habsburgok családi érdekei többszörösen találkoztak, az együttműködés lehetőségét mégis megátolta a közhangulat, noha arra már gyenge volt, hogy az ország politikájára döntő befolyása legyen. Ez az oka, hogy míg a nemzet *Zapolyai* ügyét oly melegen karolta föl, az udvar alig tett valamit érdekében. Nem pihentek ugyan a magyar párt hívei, de nyíltan fellépniök nem lehetett mindaddig, míg a moldvai események az udvar politikájának új irányt nem szabtak. Moldva, melyet az ország épen királyának hibája miatt veszített el, volt oka a törökkel való súrlódásoknak s a gyalázatos szövetségnek. Mikor *Zsigmond* király a viszonyok hatása alatt *Zapolyai* támogatására tökélt el magát, szövetséget keresett Moldvában s e célból *Rares Péterrel* szerződött, azonban oly ügyetlenül, hogy a szerződés inkább a török, mint a német ellen irányult. Ennek a szövetségnek részese volt *Zapolyai* is, s mint közvetlenül érdekelt felet, *Rares* őt csalta meg legelőször. Az ebből fejlődött bonyodalmak idézték elő a lengyelek betörését Moldvába s *Rares* 1531-iki vereségét, a ki ettől fogva még szorosabban csatlakozott *Ferdinánd*hoz, követei által pedig egyre szította a gyűlöletet *Zapolyai* ellen. Jóllehet a prágai udvar nem sokra becsülte a vajda barátságát, mégis alkalmas eszközt látott benne *Zapolyai* ellen, a kit ily módon a lengyel királyhoz való bensőbb közeledésre kényszerítettek. A király a pietrikowi gyűlés eredménytelen feloszlása után *Lembergbe* újabb gyűlést hirdetett. Ez időben már folytak a tárgyalások a trónörökösnek *Ferdinánd* leányával való összeházasítása ügyében, a mi a lengyel politikának új fordulatot adott volna, mikor a prágai követek, hivatkozással a hadi készületekre, az alkudozásokat felfüggesztették s e helyett a hitszegő vajda ügyét vették elő. Ennek érdekében *Pemflinger* és *Bánffy* mint rend-

kívüli követek jelentek meg Vlnában s bocsánatot kértek Rares számára. Az udvar Ferdinánd kedvéért hajlandó lett volna a tárgyalásokra, de a felzaklatott közvélemény hatása alatt nem mert nyíltan nyilatkozni, sőt inkább hidegen fogadta a követeket s kijelentette, hogy rossz néven veszi Ferdinánd közbenjárását. A török-magyar párt keresztülvitte, hogy a király üdvözlő követ-séget küldjön a szultánhoz a perzsák fölött kivívott győzelme alkalmából, de a követek titkos utasítása az volt, hogy a portát Rares kétszínű politikájáról felvilágosítsák. Ez a követség azonban nem érte el célját, mert a porta Rarest elejtette ugyan, de egyúttal általános betörésre készült, a mi a lengyel rendeket is nem csekély aggodalommal töltötte el. Legsúlyosabb volt Rares helyzete, a ki ily módon két tűz közé szorult. Bizalmas embere, Pemflinger útján ajánlatot tett a prágai udvarnak, hogy kellő segítség fejében Zapolyait meggyilkoltatja. A prágai udvar elhatározta ugyan, hogy Rarest támogatni fogja, de csak diplomáciai úton. E célból újabb követséget küldött Lengyelországba s újra fölvette a házassági szerződés tárgyalását és ezen ürügy alatt Raresnek haladékat szerzett. Az udvar pártfogása azonban elbizakodottá tette a vajdát, a ki titkon a tatárokkal szövetkezve, lengyel területre tört be. E hallatlan perfidia oly haragra lobbantotta a lengyel rendeket, hogy Ferdinánd követeit sem akarták elfogadni; csak Bona királynénak sikerült keresztülvinni azt, hogy az ünnepélyes udvari fogadtatás botrány nélkül folyt le. A követekkel megindult tárgyalások azonban nem vezettek eredményre, jöllehet a prágai udvar, mint a békére leginkább rászorult fél, maga is közbelépett s kárpótlást ígért a vajdának, ha a békét elfogadja. Rares, kinek időközben sikerült kibékülnie a portával, nem is válaszolt az ajánlatra; e helyett sértő hangú ultimatumot küldött a lengyel királynak s újabb követeléseket támasztott. A prágai követek jól tudták, hogy a vajda mintegy 180,000 főnyi sereget, jórészt török-tatár csapatokat vont össze, mindamellettt folytatták a meddő alkudozásokat, s hogy a háború kitörését megakadályozzák, ismét a királynéhoz fordultak közbenjárásért. A lengyelek csak akkor ocsúdtak fel, mikor a vajda serege majdnem a határra ért. Ennek hírére a prágai követek sietve eltávoztak, de még a búcsufogadtatáson is a békés kiegyezést ajánlották. A kijátszott ország csak most látta át, hogy a hosszas tárgyalások voltaképen a prágai udvar érdekében folytak s ezért fájdalmas csalódásában ismét királya ellen fordult. Mindenfelől hangok emelkedtek a király helytelen külügyi politikája ellen, ki a törökkel szemben eljátszotta tekintélyét s családi politikájának alárendelte az ország érdekeit. Szemére vetették Zapolyaival szemben való ingatag politikáját is, kinek

zászlai alatt a nemesség java küzd, és követelték a magyarokhoz való szorosabb csatlakozást, remélve, hogy ez az unióhoz vezet. A lengyel nemesség ugyanis már beleélte magát abba, hogy Zapolyai János halálával Zsigmond Ágost magyar király lesz s ily módon a lengyel korona újra egyesül a magyar koronával. Ez a gondolat különösen Laski fellépése óta találkozott nagy rokonszenvvel, s főleg a Habsburg-ellenes párt csatlakozott Laski tervéhez, melynek kedvéért még a legbuzgóbb katolikus családok is pártolták a ligát s a reformáció szabadabb eszméit, szembeállva magával a pápával is. Ezek a kérdések adták a készülöben levő országgyűlés gyújtó anyagát, melynek tárgyai közé különben egész sora a fontos belügyi reformoknak volt felvéve, mint pl. a már égetővé vált zsidó-ügy rendezése. Ugyanis az apránként kieszközölt szabadalmak a kereskedelem terén, a hitközségi autonómiák stb. kivételes helyzetet teremtettek az elhatalmasodott zsidóságnak. Az ebből származó visszaéléseket kellett volna megszüntetni. de — s ez jellemzi a kort — az erre irányuló kész tervet a közvetlenül a tárgyalás előtt »bővebb tanulmányozás céljából« visszavonták, s a királynénak, utóbb a királynak adott gazdag ajándékok, főleg pedig az udvari méltóságok közt kiosztott 6000 arany az egész actiót lefegyverezte. Hasonló destructió folyt mindenfelé. A vidéki párt-conferentiák határozatai, gyűlések tiltakozásai, röpiratok és pasquillusok ellenére a trónörökös megkoronázták. Megindultak a tárgyalások. Azonban a fontosabb ügyeket elnyomták az apróbb sérelmek. Támadták a királynét illetéktelen beavatkozásai és ármánykodásai miatt; támadták a király személyét, hogy a határozatok ellenére önhatalmúlag nevezte ki kancellárját a krakói püspök személyében stb. Leghevesebb volt a nemesség szónoka *Zborowski*, a ki az új királyt támáda kiméletlenül. Nem lehet bizodalmunk — mondá egyebek közt — az olyan uralkodóhoz, a ki léha társaságban, könnyelmű udvari hölgyek és olasz kalandorok körében tölti napjait, akárcsak a szerencsétlen magyar Lajos, ki ezzel országának sírját ásta meg! Ilyen bevezetés után a tárgyalások nem folyhattak rendben. Nem volt elég a szóharcz, a véres összetűzések is napirenden voltak a pártok között. Mindenki el volt készülve arra, hogy lázadás üt ki, s a szomszéd hatalmak — mint az egykorú krónikás megjegyzi — már fegyveres segítséget ajánlottak a királynak a belső háború elnyomására. A higgadtabb hazafiak végre is azt a tanácsot adták a királynak, hogy oszlassa fel az országgyűlést s a rendelkezésére álló erővel támadja meg Rares vajdát. Ennek hírére Ferdinánd ismét békeközvetítőül lépett fel, s ezúttal a váci püspököt küldvén követül a lengyel udvarhoz, 1538-ban sikerült az ellenfeleket kiengesztelnie.

Érdekes tanulmány-részletet közöl *Leszczyński Jan* (1. füz. 23—53. ll.) az osztrák-orosz diplomácia érintkezéséről 1809—1810-ben, mely érintkezés az ó keleti Galicziának orosz kézre jutását vonta maga után. Napoleon második hadjáratában ugyanis Ausztria ellen Oroszország csak névlegesen vett részt, valósággal Ausztriával értett egyet, a miért azután a schönbrunni békében kárpót-lást is nyert Galicziából. Az itt közölt részlet része egy nagyobb munkának, mely Askenazy monographia-gyűjteményében fog megjelenni.

ERNYÉY JÓZSEF.

HAZAI HIRLAPOK REPERTORIUMA.

1903. május — 1904. márczius.

ÖSKÖR.

Der Homo Krapinensis aus Kroatien. Kramberger. Gorjanović Károly, a zágrábi földtani muzeum igazgatója nyomán. Neue Freie Presse, 1903. szept. 24. (Másnap több magyar lapban is.)

Az adai sírmezők. Óskori leletek a Tisza partján. Nagy Lajos. Egyetértés, 1903. okt. 2. — E leletek a cölöppépitmények korától kezdve a honfoglalás koráig terjednek; Legszebbek a jazyg-szarmata korból származó agyag edények.

Étruszkok és magyarok. Somogyi Ede, Budapesti Hírlap, 1903. decz. 25.

A rovás-írás hitelessége. Ósmagyar betűk. Fischer K. A. Magyar Szó, 1903. nov. 27—28.

ÁRPÁDOK KORA ÉS A VEGYES KORSZAK 1526-IG.

Jablanacz alapítása IV. Béla által. Régi dicsőségünk idejéből. Magyar Szó, 1903. okt. 9. — Jablanacz Arbe szigettel szemben fekvő vár.

Szent Erzsébet lakóhelye (Wartburg). Révay Tibor. Alkotmány, 1903. nov. 19.

Tüzesvas-próba Nagyváradon, 1241. Karácsonyi János. Alkotmány, 1903. szept. 12.

Gottesurteile in Nagyvárad. A. Sch. Pester Lloyd, 1903. szept. 27. — A Neues Wiener Journal szept. 29-iki száma is ismertette a Váradi Regestrum új kiadását.

Habsburgi Rudolf. Junius. Redlich új műve nyomán. Budapesti Hírlap, 1903. szept. 24.

Über eine Handschrift des Pressburger Stadtschreibers Liebhardus Egkenvelder. (1387—1457.) Batka János. Pressburger Zeitung, 1904. márcz. 27. — V. ö. Bleyer Jakab cikkét. Századok, 1904. 181. l.

Pozsony im Mittelalter. Wertheimer Ede. Ortway monographiája IV. kötetének alapján. Pester Lloyd, 1903. decz.

Mátyás és Beatrix. Küffer Béla. Magyarország, 1904. márcz. 16.

Zizim herczeg (Dsem herczeg). Junius. Pesti Hírlap, 1903. jun 3. — Kutatja, melyik magyar asszony lehetett Dsem herczeg anyja; alkalmasint a Szapolyai család egyik tagja, mely család a bolgár czárral is rokonságban állott.

Templomszentelési okmány a XV-ik századból. Erdélyi. Magyar

Állam, 1903. nov. 20. — Szól az Ung-megyei Csap községben fennállott templomról, mely a török hódoltság ideje előtt épült. Az okiratot Dragóner Béla bárczai lelkész fordította magyarra.

Ungarns Allerheiligen. Márki Sándor. Pester Lloyd, 1903. nov. 1.

A pannonhalmi benczés-rend történetének második kötete. Alkotmány, 1903. okt. 20. — Magyar Állam, 1903. nov. 8.

HABSBURGOK KORA 1526—1848-IG.

Három nap a budai vár történetéből. (1541. szept. 2. — 1686. szept. 2. — 1849. máj. 21.) Huszár József. Független Magyarország, 1903. máj. 21.

Henter Benedek, segesvári polgár. Horváth Janka. A *Chronica civitatis Schaessburgensis* nyomán. Magyar Hirlap, 1904. márcz. 29. — Korrajz Székely Mózes idejéből.

A magyar katonák sorsa. Takáts Sándor. Budapesti Hirlap, 1903. okt. 6. — Khuen Özséb kapitány jelentése 1611-ből.

Batthyány J. ezredes végrendelete. (Megh. 1636-ban.) Budapesti Hirlap, 1903. szept. 3.

Egy magyar lantkönyvről. Csiky János. Pesti Hirlap, 1903. december 15. — A XVII. század közepén készült kézirat első felének alcíme: *Nota Hungariae varia*; a hangokat betűkkel jelöli. A másik részben eddig ismeretlen, egykorú tánczokat közöl.

A debreczeni sírrablók, 1657. Koncz Ágost. Magyarország, 1903. július 2.

Zrínyi Péter kézfogója. Nyáry Albert báró. Hazánk, 1904. márcz. 13-án és köv.

Teleki Mihály ismeretlen levele. (1685. szept. 22.) Darnay K. Budapesti Hirlap és Magyarország, 1903. nov. 25. — A levél a német hadak felvonulására vonatkozik.

Kassa város cigányai, 1686. Vértesi Arnold. Magyarország, 1903. október 22.

Magyar lobogók. Takáts Sándor. Budapesti Hirlap, 1903. szept. 22.

Magyar bikaviadal. Takáts Sándor. Budapesti Hirlap, 1904. február 4. — A nürnbergi bikaviadalokról szól, melyekhez régente Magyarországból hajtották a bikákat.

A vérvölgyi Sárándiak. Krónikás írás a XVII-ik század végéről. Koncz Ákos. Magyarország, 1904. jan. 9.

II. Rákóczi Ferencz elfogatása. Botond. Pesti Hirlap, 1903. máj. 10.

A kurucz hadsereg. Csoór Gáspár. Pesti Hirlap, 1903. máj. 31.

A kurucz szabadságharcz első csatája. (A dolhai ütközet.) Bányai Károly. Budapesti Hirlap, 1903. jun. 7.

A munkácsi szerencsétlen kaland, 1703. Bányai Károly. Budapesti Hirlap, 1903. okt. 11.

Bujdosó kurucz dala (1711 után). Thaly Kálmán. Független Magyarország, 1903. decz. 25. — Nincs meg sem az 1872-iki, sem az 1883-iki gyűjteményben.

A kétszeres száműzött. II. Rákóczi Ferencz korából. Kovács Zsigmond. Magyar Szó, 1903. máj 31. — A közlemény hőse Gyöngyösi Pál kassai református lelkész.

Rákóczi bujdosó társa. (Benedekfalvi *Detrich Boldizsár.*) Gyarmathy Sándor. Hazánk, 1903. decz. 20.

Balogh Ádám fája. Budapesti Hirlap, 1903. szept. 23.

II. Rákóczi Ferenczet sirató templomi szent ének a XVIII-ik századból. Jeszenszky Károly. Magyar Szó, 1903. decz. 25.

II. Rákóczi Ferencz vagyona. (A Rákóczi-Albumból.) Hoitsy Pál. Egyetértés, 1903. decz. 13.

Rodostó. Thaly Kálmán. Egyetértés, 1903. máj. 10.

Rákóczi Ferencz ebédő-palotája. Szádeczky Lajos előadása nyomán. Magyarország. 1904. febr. 20.

Rákóczi Ferenczről írott török vers. Magyar Szó, 1904. márcz. 2. A »magyar testvéreknek« ajánlott emlékkönyvből, melyet Konstantinápolyban 1903-ban adtak ki.

MANGOLD LAJOS.

UJ KONYVEK.

— ADATOK az egri egyházmegye történelméhez. Az egri egyházmegyei irodalmi egyesület választmányának megbízásából szerkeszti *Kandra Káos*. Harmadik köt. 2. füzet. Eger, 1904. Szolcsányi Gyula biz. 8-r. 131—234. II. Ára 1 kor. 60 fill.

— ALEXANDER BERNÁT. Taine Hippolyte emlékezete. (Olv. a M. Tud. Akadémia 1903. febr. 23-án tartott összes ülésén.) Budapest, 1903. Athenaeum kny. 8-r. 36 l. (A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, XII. köt. 1. szám.) Ára 60 fill.

— ALMANACHJA (A budapesti kir. magyar Tudomány-Egyetem —) az MDCCCCII—MDCCCCIII. tanévre. Budapest, 1903. Tudomány-egyetemi kny. 8-r. 250 l.

— ANDOR JÓZSEF. Magyarország története. Középiskolák VIII. osztálya számára. Budapest, 1904. Athenaeum kny. 8-r. 212 l. Ára 2 kor. 20 fill.

— ARCHIV ČESKÝ čili staré písemné památky české i morovské, sebrané z archivů domácích i cizích. Nákladem domestikálního fondu království českého vydává kommisce k tomu zřízená při královské české společnosti nauk. Redaktor *Josef Kalousek*. Díl XXI. Prága, 1903 4-r. 2, 595 l. Ára 12 kor.

— BALBI ADORJÁN. Egyetemes földrajz. A művelt közönség számára. Újból feldolgozta és tetemesen kibővítette *dr. Czirbusz Géza*. V. köt. 2. rész. Déli, közép, északi és keleti Európának plasztikája és az európai földrész politikai leírása. Nagybecskerek, 1903. Pleitz Fer. Pál kny. 8-r. X, 2, 676 l. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár. Kiadja Szabó Ferencz. LXVII. köt.) Mind az öt kötet ára 24 frt.

— BARABÁS ÁBEL. Renaissance a dalköltészetben. Budapest, 1904. Athenaeum kny. 8-r. XIII, 133, 2 l. Ára 2 kor. 60 fill.

— BERKOVITS MIKLÓS. Bárány József és a francia irodalom. Budapest, 1904. Stephaneum kny. 8-r. 96 l.

— BEZOLD (Carl —). Ninive und Babylon. Bielefeld, 1903. Velhagen u. Klasing. 8-r. 143 l. 102 képpel. (Monographien zur Weltgeschichte. Hrg. von *Ed. Heyck*. Bd. 18.) Ára 4 M.

— CZIRBUSZ GÉZA. Egyetemes földrajz; I. *Balbi Adorján*.

— CZVETKOVICS JENŐ. Bajza József. Irta —. Kolozsvár, 1904. Az Ellenék kny. Kis 8-r. 32 l. Ára 50 fill.

— DÉZSI LAJOS. A magyar irodalomtörténeti kutatás feladatairól. Irta —. Budapest, 1904. Athenaeum kny. 8-r. 23 l. (Magyar irodalomtörténeti értekezések. Szerk. *Dézi Lajos*. I.) Ára 1 kor.

— DIÓSY (Alexander —). Zum russisch-japanischen Krieg. Budapest, 1904. Márkus Samu kny. 8-r. 63 l.

— EMLÉKÜNNEPE (A Dugonics-társaság —) a szegedi árvíz-vesze-

delem 25-ik évfordulója napján. 1904. márcz. 11. Szeged, 1904. Endrényi Imre kny. 8-r. 36 l.

— ÉVKÖNYVE (Az eperjesi Széchenyi-kör —), 1903. Szerkesztette Wallentínyi Samu, az eperjesi Széchenyi-kör titkára. Eperjes, 1904. Kósch Árpád kny. 8-r. 113, 2 l.

— FERENCZI ZOLTÁN. Petőfi és a szabadság eszméje. Budapest, 1904. Athenaeum kny. 8-r. 11 l.

— FONTES rerum Austriacarum. Oesterreichische Geschichts-Quellen. Hrg. von der Hist. Comm. der k. Akademie der Wissenschaften in Wien. Zweite Abt. Diplomata et acta. LVII. Bd., 1. *Privatbriefe*.

— FOUILLÉE (Alfred —). Esquisse psychologique des peuples européens. Seconde édition. Paris, 1903. Felix Alcan. 8-r. XIX, 550 l. Ára 10 Fr.

— FRÖHLICH IZIDOR. Heller Ágost emlékezete. (Olv. a M. Tud. Akadémia 1903. decz. 21-én tartott összes ülésén.) Budapest, 1904. Athenaeum kny. 8-r. 35 l. Arczképpel. (A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédék, XII. köt. 2. szám.) Ára 60 fill.

— GAGYHY DÉNES. A Rákóczi-kor elbeszélő költészete. Irta —. Budapest, 1904. Lampel R. Kis 8-r. 98, 2 l. Ára 2 kor.

— GESCHICHTS-QUELLEN (Oesterreichische —). Fontes rerum Austriacarum. Hrg. von der Hist. Commission der k. Akademie der Wissenschaften in Wien. Zweite Abt. Diplomata et acta. LVII. Bd., 1. *Privatbriefe*.

— GURDÉZI kézirati munkájának a törökökről, tibetiekről és sinaiakról írt fejezetei. Kiadta, magyarra fordította, magyarázó jegyzetekkel s három névmutatóval ellátta gróf Kuun Géza. Budapest, 1903. Franklin-társ. kny. 8-r. VII, 146 l. (A magyar néprajzi társaság keleti szakosztályának kiadványai. Publications de la section orientale de la société ethnographique hongroise. IV.)

— HAGYMÁSY FERENCZ. A papi református egyház és Pap község története. Mátészalka, 1903. Weisz Zsigmond kny. 8-r. VI, 75 l.

— HAMVAY ÖDÖN. Az aradi tizenhárom. Teljesen átdolgozott és kibővített második kiadás. A muzeumok és könyvtárak országos tanácsa által a közkönyvtáraknak, és Budapest székesfőváros közoktatásügyi bizottmánya által az iskoláknak ajánlva. Budapest, 1904. Budapesti Hírlap kny. 8-r. 414 l. Ára 4 kor.

— JEDLICSKA PÁL. Don Bosco János, a szegény gyermekek apostolának életrajza. Budapest, 1904. Stephaneum kny. 8-r. 328 l.

— JELENTÉS a székely nemzeti muzeum 1903 évi állapotáról. Az ig. választmány jelentése a muzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőségéhez. Sepsiszentgyörgy, 1904. Jókai r. t. kny. 8-r. 19 l.

— KEMÉNY LAJOS ifj. Kassai építőmesterek. Irta —. Budapest, 1904. Pátria kny. Nagy 4-r. 12 l. (Különlenyomat a Magyar mérnök- és építész-egylet Közlönye 1904 évi folyamából.)

— KISS ISTVÁN (Rugonfalvi). Természetes ábrázolás az 1526 év előtti magyar czimerekben. Irta —. Budapest, 1904. Franklin-társ kny. Kis 8-r. 85 l. 3 czímerkép-melléklettel. (Különlenyomat a Turul 1903 évi folyamából.) Ára 1 kor. 60 fill.

— KÖHL (Wilhelm —). Die deutschen Sprachinseln in Südungarn und Slavonien. Innsbruck, 1902. 8-r. XI, 100 l. Ára 1 M.

— KUBINYI VIKTOR. Talleyrand. Irta —. Budapest, 1904. Stephaneum kny. 8-r. 47 l. (Különlenyomat a Katholikus Szemle XVIII. évfolyamából.)

— KUUN GÉZA gróf. Gurdézi kézirati munkájának a törökökről, tibetiekről és sinaiakról írt fejezetei; l. *Gurdézi*.

- KUUN GÉZA gróf. Bárány Kemény Géza. Szül. 1844-ben; megh. 1902-ben. Kolozsvár, 1903. Gombos Ferencz kny. Kis 8-r. 13 l.
- KUZSINSZKY BÁLINT. Budapest régiségei. Régészeti és történeti évkönyv. VIII. Budapest, 1904. Franklin-társ. kny. 4-r. 184 l. Számos képpel.
- LÁNCZY GYULA. A modern társadalmi fejlődés irányáról. A Társadalomtudományi Társaságnak ily czímen rendezett felolvasási, illetve vita-cyklosa alkalmából írta —. Budapest, 1904. Politzer Zs. és fia. 8-r. 27 l. (Különlenyomat a *Huszdik Század* 1904 május-havi füzetéből. Ára 80 fill.
- MATUNÁK MIHÁLY. Véghles vára. Irta —. Breznóbánya, 1904. Kreisler József kny. Kis 8-r. 173, 2, XVIII l. (Lenyomat a *Garam-vidéke*-ből.)
- MILHOFFER SÁNDOR. Adatok a gyümölcstermelés legrégibb történetéhez. (A mezőgazdaság őstörténelmének ismertetése.) Irta —. Budapest, 1904. Athenaeum kny. 8-r. 24. l. (Különlenyomat a *Kertészeti Lapok* 1903 évi folyamából.) Ára 60 fill.
- MILHOFFER SÁNDOR. A régi Róma állatgyógyászata. (A mezőgazdaság őstörténelmének ismertetése.) Irta —. Kassa, 1904. Vitéz A. 8-r. 12. l. Ára 30 fill.
- MITROVICS GYULA. A bölcelet története; 1. *Schwegler Albert*.
- MITTEILUNGEN des k. und k. Kriegsarchivs. Hrg. von der Direction des k. und k. Kriegsarchivs. Dritte Folge, III. Bd. Mit drei Beilagen und neun Textskizzen. Wien, 1904. L. W. Seidel u. Sohn. 8-r. XI, 314 l.
- MITTHEILUNGEN der kön. Preussischen Archivverwaltung. Heft 6. 7. Leipzig, 1903—1904. S. Hirzel. 8-r. XII, 227 l., XVIII, 2, 72 l.
- MONUMENTA historica lib. reg. civitatis Zagrabiae; 1. *Tkalčić*.
- PASTEINER GYULA. Az építészet története Magyarországon. Hat előadás. Budapest, 1904. Athenaeum kny. 8-r. 9 l. (Népszerű főiskolai tanfolyam, 1903/04. II. sorozat.)
- PICHLER (Adolf —). Das Sturmjahr. Erinnerungen aus den März- und Oktobertagen 1848. Berlin, 1903. Meyer u. Wunder. 8-r. IV, 181 l.
- PIERANTONI (Angusto —). Il colonnello Alessandro Monti e la legione italiana in Ungheria, 1849. — Gli ungheresi nelle guerre nazionali italiane, 1848—66. Roma, 1903. Tribuna kny. 8-r. 100 l. (Lenyomat a *Rivista moderna politica et letteraria* 1902 és 1903 évi folyamából.)
- PRIVATBRIEFE Kaiser Leopold I. an den Grafen F. E. Pötting, 1662—1673. Hrg. von dr. *Alfred Francis Pribram* und dr. *Moriz Landwehr von Pragenau*. II. Theil. Januar 1669 — bis Dezenber 1673. Wien, 1904. Carl Gerold's Sohn. 8-r. 4, 495 l. (Fontes rerum Austriacarum. Oesterreichische Geschichtsquellen. Zweite Abt. LVII. Bd.)
- QUELLEN zur Geschichte der Stadt Wien. Herausgegeben vom Alterthums-Vereine zu Wien. II. Abth. Regesten aus dem Archive der Stadt Wien. III. Bd. Verzeichniss der Originalurkunden des städtischen Archives, 1458—1493. Bearbeitet von Dr. *Karl Uhlig*. Wien, 1904. K. Konegen. 4-r. VIII, 650 l.
- RAD jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga 153. Razredi historičko-filološki i filozofičko-juridički. 60. Zágráb, 1903. 8-r. 4, 226 l.
- SCHWEGLER ALBERT. A bölcelet története. A Koebertől átnézett és bővített tizenötödik kiadás után ford. írj. *Mitrovics Gyula*. Budapest, 1904. Franklin-társ. kny. 8-r. 544 l. (Filozófiai írók tára. A magy. tud. Akadémia támogatásával szerk. *Alexander Bernát* és *Bánóczi József*.) Ára 7 kor. 50 fill.

— SEBESTYÉN EDE. A romániai magyarok élete. A romániai magyarok történetéből. Irta —. Budapest, 1904. Budapesti Hirlap kny. Kis 8-r. 86, 2 l. Ára 1 kor.

— SÖRÖS PONGRÁCZ. A bakonybéli apátság története; 1. *Története*.

— STEFFENS (Franz —). Lateinische Paläographie. Hundert Tafeln in Lichtdruck mit gegenüberstehender Transcription nebst Erläuterungen und einer systematischen Darstellung der Entwicklung der lateinischen Schrift, von —. II. Entwicklung der lateinischen Schrift von der Zeit Karls des Grossen bis zum Ende des XII. Jahrhunderts, Freiburg (Schweiz), (1904.) B. Veith. 2-r. 36—70. tábla. Ára 16 kor. 40 fill.

— SZVACSEK-VÁRI REZSŐ. Erdődi Pálffy Albert. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1904. Franklin-társ. kny. 8-r. VIII, 194 l. Ára 3 kor.

— TÉGLÁS GÁBOR. A tibódi kettős kincslelet tanulsága. Kolozsvár, 1904. Ajtai K. Albert kny. 8-r. 6 l. (Különlenyomat az *Erdélyi Múzeum* 1904 évi XXI. köt. 2. füzetéből.)

— TKALČIĆ (Jóannes Baptista —). Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae, metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. (Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba, prijestolnice kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske.) Vol. VII. VIII. Libri citationum et sententiarum, 1450—1526. — Vol. IX. X. Libri fassionum seu funduales, 1384—1470. Zagrabiae, 1902—1904. C. Albrecht. 8-r. 8, XLIII, 534, 2 l., 8, XXV, 2, 281 l., 8, XXXIII, 2, 387 l., 8, XXVII, 309 l.

— TÖRTÉNETE (A pannonhalmi Szent-Benedek-rend —). A magyar kereszténység, királyság és benczés-rend főnmállásának kilencszázados emlékére kiadja a pannonhalmi Szent-Benedek-rend. Szerkeszti *Erdélyi László* dr. pannonhalmi főiskolai tanár, rendi levéltáros. Nyolczadik kötet. A bakonybéli apátság története, I. Az önállóság kora 1023—1548. Irta *Sörös Pongrácz*. Budapest, 1903. Stephaneum kny. 4-r. 636, 2 l. Két melléklettel s a szövegbe nyomott képekkel. Ára amateur-kötésben 16 korona, vászonkötésben 20 kor.

— TURCHÁNYI TIHAMÉR. Rogerius mester siralmas éneke a tatárjárásról. Forrás-kritikai tanulmány. Budapest, 1904. Athenaeum kny. 8-r. 42 l. (Különlenyomat a *Századok* 1903 évi folyamából.) Ára 80 fill.

— VÁRADY L. ÁRPÁD. Széljegyzetek Timon Ákos *Magyar alkotmány és jogtörténeté*-hez. Budapest, 1904. Athenaeum kny. 8-r. 20 l. (Különlenyomat a *Hittudományi folyóirat* 1903 évi folyamából.)

— WEBER (Rudolf —). Historischer Geschlechtsbericht (Familienchronik) von Georg Buchholtz den älteren, nebst einem Auszuge aus dem Tagebuche seines Sohnes Jakob Buchholtz. Nach den hinterlassenen Handschriften veröffentlicht durch —. A *Luther-társaság* kiadványa. Budapest, 1904. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. VIII, 432 l. Ára 3 kor.

— WEHRMANN (Martin —). Geschichte von Pommern. Erster Band. Bis zur Reformation (1525). Gotha, 1904. Fr. A. Perthes. 8-r. XI, 258 l. (Allgemeine Staatengeschichte. Hrg. von *K. Lamprecht*. Dritte Abt. Deutsche Landesgeschichten. Hrg. von *Armin Tille*. Fünftes Werk.)

— ZEITSCHRIFT (Archivalische —). Herausgegeben durch das baye-rische allgemeine Reichsarchiv in München. Neue Folge. XI. Bd. München, 1904. Th. Ackermann. Nagy 8-r. 4, 318 l.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1904 évi ápr. hó 7-én d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének
Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Gróf Teleki Géza elnöklete alatt Zsilinszky Mihály ügyv. alelnök, dr. Áldásy Antal, dr. Ballagi Géza, dr. Békefi Remig, dr. Borovszky Samu, dr. Csánki Dezső, id. Daniel Gábor, dr. Demkó Kálmán, dr. Dézsi Lajos, Emich Gusztáv, dr. Illéssy János, Mangold Lajos, Óváry Lipót, dr. ifj. Reiszig Ede, dr. Schönherr Gyula, dr. Váczy János, dr. Vécsey Tamás vál. tagok, Nagy Gyula titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Barabás Samu jegyző.

Elnök az ülést megnyitja s jegyzőkönyvhitelesítőként Óváry Lipót és dr. Schönherr Gyula vál. tagokat kéri fel.

34. Nagy Gyula titkár bejelenti az új tagajánlásokat, mely szerint ajánlatnak *évd. r. tagokul 1904-től:* dr. Noszkay Ödön főgymn. tanár Érsekújvárt (aj. Békefi Remig), dr. Porst Kálmán főgymn. tanár Kiskunfélegyházán (aj. Puky József), Reissenberger Frigyes főgymn. tanár Beszterczén (aj. Berger Albert).

Megválasztatnak.

35. Teleki Géza gróf elnök felolvassa: *Teleki Mihály anyja* cz. tanulmányát; Óváry Lipót vál. tag pedig Pierantoni Augusto-nak: *Il colonnello Alessandro Monti e la legione italiana in Ungheria 1849* cz. munkáját ismerteti.

A tetszéssel fogadott érdekes tanulmány a *Századok*-ban fog megjelenni.

A könyvismertetés köszönettel fogadtatik.

36. Titkár jelenti, hogy a P. H. E. Takarékpénztár f. évi 10473. sz. értesítése szerint, a f. évi 29 jk. p. értelmében tőkésítendő 3300 koronából 3200 kor. tőkésítettett.

Tudomásul vétetik.

37. Előterjeszti a pénztárnok 1904 évi márcz. havi kimutatását, mely szerint összes bevétel volt 11,784 kor. 58 fill.
 » kiadás 7490 » 48 »
 maradvány 4294 kor. 10 fill.
 Ehez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál folyó számlán levő 11,746 kor. 08 fill.
 követelést, 1904. márcz. 31-én összesen 16,040 kor. 18 fill.
 készpénz állott a társulat rendelkezésére; miből azonban a megelőző jk. pont a. bejelentett tőkésítésből fenmaradt 100 kor. s a korábbi tőkésítések alkalmával megtakarított 31 kor. 64 fill., és így összesen 131 kor. 64 fill. összeg tőkésítendő volna.
 A kimutatás tudomásul vétetvén a jegyzőkönyvhöz csatoltatik. A tőkésítendő 131 kor. 64 fill. a társulat pénztárából 200 koronára kiegészítettvén, az ekép nyert összegben, annak megfelelő névértékben, a társulat alaptőkéje javára 4⁰/₀-os p. h. e. takarékpénztári kölcsönkötvény vásároltatik; azonban ezen összegből 100 kor. a megtakarításokból tőkésített összegek kimutatásában nyilvántartandó.

38. Felolvassa Ludányi Bay Ilona urnőnek f. évi márcz. hó 18-án a titkári hivatalhoz intézett levelét, mely szerint a II. Rákóczi Ferencz életrajzának illusztrálására általa már egyizben adományozott összeg az írói tiszteletdíjhoz csatoltatván, — a mondott célra újból 1000 koronát adományoz a társulatnak.

A lelkes honleánynak kegyes adományáért a választmány hálás köszönetét nyilvánítja.

39. Jelenti, hogy a P. H. E. Takarékpénztár és az Első Magyar Általános Biztosító Tarsaság f. évi közgyűléseik alkalmával 200—200 koronát szavaztak meg a társulat céljaira.

A nevezett pénzintézeteknek kegyes adományaikért jegyzőkönyvileg köszönetet mond a választmány.

40. Olvastatik Miskovszky Viktor akad. tag urnak mult hó 18-án kelt levele. melyben arról értesíti, az elnökséget, hogy néhai Henszlmann Imre tagtársunk könyvtárával, gyűjteményeivel, összes irományaival és rajzaival együtt a rodostói kurucz emlékekről készített rajzait is a kassai muzeumnak ajándékozta.

Tudomásul vétetik.

41. Titkár a f. évi 32 jk. p. alatt, Mihálovits Gyula beadánya tárgyában kelt vál. határozat alapján jelenti, hogy a társulat választmánya már a társulat megalakulásának első évében

felkarolta a *községi évkönyvek* ügyét, mikor Czirfusz Ferencz indítványára, megfelelő programm kíséretébeu, az évkönyvek írására buzdító felszólítást intézett a társulat folyóiratában és a hírlapokban magyar hazánk történetkedvelő fiaihöz.

Ennélfogva nevezett Mihálovits Gyula Alpár községi nyug. jegyzőnek a községeknél jövőre kötelezőleg vezetendő évkönyvek tárgyában társulatunkhoz beküldött, de a belügyi miniszterhez intézett memorandumát pártolólág véli fölterjesztendőnek.

Az indítvány elfogadtatik.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Gr. Teleki Géza s. k.
elnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

Hitelesítjük: Óváry Lipót s. k.
vál. tag.

Dr. Schönherr Gyula s. k.
vál. tag.

1904 április-havában

tagdíjat fizettek

- 1890-re:** Doba István (1 kor.) Összesen 1 kor.
1891-re: Doba István. Összesen 10 kor.
1892-re: Doba István. Összesen 10 kor.
1893-ra: Doba István. Összesen 10 kor.
1894-re: Doba István (9 kor.), Pasteiner Gyula. Összesen 19 kor.
1895-re: Pasteiner Gyula, Szélessy János (5 kor.) Összesen 15 kor.
1896-ra: Dudás Gyula (5 kor.), Pasteiner Gyula. Összesen 15 kor.
1897-re: Pasteiner Gyula. Összesen 10 kor.
1898-ra: Pasteiner Gyula. Összesen 10 kor.
1899-re: Bella Lajos (5 kor.), Bekény Nándor (4 kor. 80 fill.), Kiss István, Pasteiner Gyula. Összesen 29 kor. 80 fill.
1900-ra: Andaházy Géza (5 kor.), Begyáts Lajos (5 kor.), Bekény Nándor (5 kor. 20 fill.), Horváth Danó (10 kor. 04 fill.), Keil Alajos, Kiss István, Pasteiner Gyula. Összesen 55 kor. 24 fill.
1901-re: Andaházy Géza, Begyáts Lajos (5 kor.), Keil Alajos, Kiss István, Pasteiner Gyula, Policzer Aladár, Szőnyi László (2 kor.), Thurinszky Károly (5 kor.) Összesen 62 kor.
1902-re: Andaházy Géza, Bartalis József (5 kor.), Ilosvay Lajos (5 kor.), Keil Alajos, Kiss István, Pasteiner Gyula, Policzer Aladár. Összesen 60 kor.
1903-ra: Andaházy Géza, Balogh Dezső (5 kor.), Bernáth Samu (5 kor.), Csetri Károly (6 kor.), Czákó Elemér (5 kor.), Dézsi Lajos (5 kor.), Fröhlich Ottó (5 kor.), Gombos Albin, Gyalui Farkas (5 kor.), Keil Alajos, Kenessey László (5 kor.), Kiss István, Kőszeghi Sándor (5 kor.), Madzsar Imre (5 kor.), Pasteiner Gyula, Polgár Sándor (5 kor.), Policzer Aladár, Porubszky Pál (5 kor.), Szöllősy Béla (5 kor.), Tolnay Lajos (5 kor.), Vajda János (5 kor.), Zichy Vladimir gróf (5 kor.) Összesen 141 kor.
1904-re: Agricola Adolf, Alapi Gyula, Andaházy Pál, Andreánszky Gábor báró, Aradi Kölcsey-egylet, Aradi kaszinó, Auber Tivadar, Baán Elemér, Bajai polgári olvasó-egylet, Bakó Károly, Bakó Péter, Balázs Bertalan, Balázs József, Balics Lajos, Bangha Sándor, Barta Ödön, Bedőházy János, Beervaldszky János, Belényesi r. kath. főgymnasium, Belóczy Sándor, Benedek István, Beniczky Árpád, Benkó Jenő, Beregszász: Beregmegyei kaszinó, Berger Jenő, Bethlen Bálint gróf, Békéscsabai kaszinó, Békéssámon: Károlyi István gróf uradalma, Biró Antal, Bogár Lajos, Bod Péter, Boldizsár Kálmán, Borbély Sámuel, Botha Zoltán, Bóday Ferencz, Brassói ev. főgymnasium, Brassói román főgymnasium, Brezovics Ferencz, Budapesti Könyvtár-egyesület, Burián János, Csathó Gábor, Csongvay Lajos, Czaich A. Gilbert, Czegléd város, Daróczy Zoltán, Deák Lajos, Debreczeni kaszinó, Debreczeni Jogászkör, Deil Jenő, Dévai főreáliskola, Dobóczy Ignác, Domanovszky Sándor, Dóczi Emil, Dókas Gyula, Dőry Pál, Drohobeczky Gyula, Duka László, Eszterházy János gróf, Esztergomi kaszinó, Evetovics János, Érsekújvári főgymnasium, Farkas Ábrahám, Farkas Balázs, Fábry Pál, Fáy József, Fáy László, Fehértemplomi főgymnasiumi ifjúsági önképzőkör, Ferenczi Elek, Finácsy Ernő, Fráter Imre, Freund Jenő, Gabel Ferencz, Giesswein Sándor, Gombocz Miklós, Gódor Gyula, Haan Béla, Haendel Vilmos, Hegyesi Márton, Helcz János, Heumann Mór, Horváth Balázs, Horváth Kristóf, Huberth János, Hűvössy Lajos, Igliói főgymnasium, Irinyi István, Jakobey Dezső, Jankovics J. Mihály, Janovszky László, Jászberény város, Jedlicska Pál, Jeszenszky Alajos, Jeszenszky Imre, Jékely Zsigmond, Jovanovics A. Milán, Józsa Menyhért, Kandra Kabos, Karap Mór, Karczagi ev. ref. főgymnasium, Kardos László, Kassai felső leányiskola, Kassai főgym. önképzőkör, Kállay Ubul, Kecskeméthy István, Kemény Mór, Kende Béla, Kepes János, Keviczky István, Kérészy Zoltán, Király János, Kisvárdai kaszinó-egylet, Kolácskovszky Elza, Kolozsvári unit. főiskola, ifj. Komlóssy Árpád, Koncz Adolf, Konrády Lajos, Kossáczky Arnold, Kovács Dezső, Kovács János, Köves Ede, Kőszeghy Mihály, Kristyóry János, Krupecz István, Kubinyi Aladár, Kunfalvi István, Laczay Endre, Laky Mátyas, Lányi Lajos, Leveles János, Lévai kegyesrendi főgymnasium (10 kor. 80 fill.), Libertiny Gusztáv, Linner Bertalan, Lippich Gusztáv, Lonovics Sándor, Loysch Ödön, Lugosi kaszinó, Lukinich Imre, Magdics István, Majerszky Vilmos, Majláth István, Máramaroszigeti áll. tanítóképezde, Megyery Pál, Meisels Jakab, Merényi Lajos, Meszlényi Benedek, Mezőssy Béla, Mihalik Dezső, Mikler Károly, Miklós Alajos,

Mikuleczky István, Mikus László, Milhoffer Sándor, Miskolczi ev. egyház könyvtára, Miskolcz: Borsodmegyei Közművelődési egyesület, Mokok Gyula, Molnár Elemér, Natchel Gyula, Nagybányai kaszinó. Nagy Elek, Nagy Jenő, Nagykánizsai polgári egyesület, Nagykállói gymnasium, Nagy Károly, Nagykároly: Károlyi István gróf uradalma, Nagy László (Szarvas), Nagyszécsényi kaszinó, Nagyszombati főgymnasium, Nagyváradi: Biharmegyei történeti és régészeti egyesület, Nagyváradi jogakadémia, Németh Ambrus, Németh Illés, Németh Rafael, Oláh Imre, Opper Jenő, Pancsova város, Papp Elek. Pattantyus A. Márton, Pauschitz Ferencz, Perényi Zsigmond báró, Péchy Elemér, Péchy Zsigmond, Pécsi Nemzeti kaszinó, Pécsi joglyceum, Péczeley Árpád, Podolini gymnasium, Pollák János, Pompéry Aurél, (2 kor.), Pozsonyi ev. lyceum, Pozsonyi Toldy-kör, Pozsonyi áll. főreáliskola, Pósta Béla, Prónay Dezső báró, Puky Andor, Radvánszky Béla báró, Reissenberger Frigyes, Relkovics Neda, Réti Márton, Rickl Antal, Rimaszombati egy. prot. főgymn., Riszner Károly, Rosenbach Sándor, Rotschneck Jenő, Rozsnyói r. kath. főgymnasium ifj. önképzőköre, Rónay Ernő, Ruiz Gyula, Rupprecht Olivér, Rüll Béla, Sal Ferencz, Sáfán József, Sátoraljaújhegyi gymnasium, Schönvitzky Bertalan, Schuller Rikárd, Serly Gusztáv, Simon Béla, Simonffy Imre, Simonyi Béla, Simonyi Elemér, Skonyár Gusztáv, Somogyi József, Somorjai polgári iskola, Stassik Ferencz, Stessel Szilárd, Sütő József, Svastits Aladárné, Szabadkai kir. főgymnasium, Szabó Kálmán, szikszai Szabó László, Szalánczy Ferencz, Szaploneczay Miklós, Szádeczky Béla, Szegedi áll. főreáliskola tanári könyvtára. Szegszárdi főgymn. Bőtvös-kör, Szegszárdi kaszinó, Szeless József, Szentiványi Gyula, Széchy Károly, Széky Péter, Széll Farkas, Szieber Ede, Szikszay György, Sziládi Áron, Szilágyosmlyói kaszinó, Szemrecsányi Arisztid, Szolnoki kaszinó, Szolnoki főgymnasium. Szűcs Andor, Szűcs Géza, Szűcs Miklós, Temesrékás: Károlyi István gróf uradalma, Téglás Gábor (3 kor. 50 fill.), Thuróczy Vilmos, Tiszafüred: Múzeum és könyvtáregyesület, Topán Sándor, Torma Miklós, Tóth Kálmán, Tölcséry István, Török Andor, Trsztyánszky Ferencz Tüzes Karácson, Ujlaky Gyula, Ujvárosy József, Ungi ev. ref. egyházmegye, Ungvári főgymnasiumi Dayka-kör, Vajda Gyula, Varga Alajos, Varga Mihály, Vay Sándor báró, Váci kaszinó, Vámosy Mihály, Városva Tivadar, Vértessaljai ev. ref. egyházmegye, Vértess Antal, Vidovich György, Viniss Fülöp, Wandraschek Jenő, Werner Gyula, Wertán Pál, Wosinszky Mór, Z. Závodszy Levente, Zenta város, Zeyk Károly, gr. Zichy Sarolta, Zombori állami főgymnasium, Zsebráczky Géza. Összesen 2.826 kor. 30 fill.

1905-re: Érsekújvári közs. kath. főgymn. tanári könyvtára, Modori áll. tanítóképző, Szabadkai főgymnasium (9 kor. 90 fill.) Összesen 29 kor. 90 fill. Mindösszesen 3.304 kor. 24. fill.

Cserhalmi Samu
pénztárnok.

L. Vár: Országház-u. 27.

A LIPTÓI ÉS TURÓCZI REGISTRUM.

Ezt a két rendkívül érdekes és becses emléket az eredeti registrumok szövege alapján kritikai gondnal készült új kiadásban bocsátotta közre a M. Történelmi Társulat, először a *Történelmi Tár* 1902 évi folyamában, azután pontos név- és tárgymutatóval ellátva különlenyomatban is. Mindenkinek, a kit a felvidék, különösen Árva, Liptó, Turóc és Zólyom vármegyék XIII—XIV. századi jog- és birtokviszonyai érdekelnek, ajánljuk e kiadvány megszerzését. A társulat tagjai 1 koronáért, nem-tagok 1 kor. 40 fillérért rendelhetik meg a társulat titkári hivatalánál.

Szent István király Emlékezete.

A Magyar Történelmi Társulatnak a magyar királyság kilencz-százados fennállása emlékére készült s első királyunk életét és korát megvilágító kritikai tanulmányokból álló ezen kiadványa, melyet a hazai történelem kedvelőinek a legmelegebben figyelmükbe ajánlunk, megrendelhető a társulat titkári hivatalánál. Árta tagok részére 2 korona, nem-tagok 2 kor. 50 filléren kapják.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

NAGY GYULA

TITKÁR.

1904 ÉVI FOLYAM.

VI. FÜZET.

BUDAPEST.

NYOMATOTT AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1904.

TARTALOM.

Teleki Mihály anyja. Irta gr. Teleki Géza	Lap 493
János gercsei főesperes krónikája töredékéről. Irta Šufflay Milán	511
A hortobágyi apátságok. Irta Zoltai Lajos	537
Mátyás király mint városépítő. Irta Fraknói Vilmos	544

Történeti irodalom.

<i>Mittheilungen des k. u. k. Kriegsarchivs.</i> Dritte Folge, I. II. Bd. Ism. Takáts Sándor	546
<i>Csoma József:</i> Magyar nemzeti címerek. Ism. —s —n	551
<i>Oswald Redlich:</i> Rudolf von Habsburg. Ism. —y	555
<i>I. Tomanović:</i> O Ivanu Crnojeviću nekolika pitanja po najnovijim izvorima. Ism. Margalits Ede	560
<i>Elizabeth Reid:</i> Captain Mayue Reid. Ism. Kropf Lajos	563
<i>Dézi Lajos:</i> Az irodalomtörténet módszerei. Első rész. Ism. —r	567
<i>Milhojfer Sándor:</i> Gróf Széchenyi István lelki világa. — Báró Eötvös József. Ism. —y —s	569

Tárca.

Limbus-darabok. Irta Illéssy János	571
Vegyes közlések	574
Folyóiratok	576
Szláv történeti szemle. Irta Ernyey József	581
Hazai hírlapok repertoriuma. Közli Mangold Lajos	583
A M. Tud. Akadémia történelmi jutalomtételei	588
<i>Hivatalos Értesítő</i>	591

KÉRELEM.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásaikat kellő időben, legkésőbb minden hónap 8-ikáig, közvetlenül a titkári hivatalnál (I. Vár: Orsz. Levéltár) sziveskedjenek bejelenteni, nehogy a kései vagy elmulasztott bejelentés miatt füzetek eltévedjenek.

Reklamációkat csak három hónapon belül vehetünk figyelembe!

Kérjük a történelmi művek szerzőit és kiadóit, hogy műveik és kiadványaik egy-egy példányát ismertetés végett a *Századok* szerkesztőségéhez (I. Vár: Országos Levéltár) beküldeni sziveskedjenek.

 A *Századok* minden évfolyamához arany-nyomatú történelmi jelvényekkel ellátott díszes *bekötési táblák* rendelhetők meg Kovács Géza könyvkötőnél (Budapest, V. ker. Sétáter-utca 2.) 1 koronáért. Megrendelések postai utánvétellel eszközölhetnek. Egyes tábla rendelésénél legcélszerűbb a pénzt előre posta-utalványon, a tábla árán kívül még 20 fill. posta- és csomagolási díjjal együtt beküldeni, mire a rendelt tábla díjmentesen küldetik meg.

TELEKI MIHÁLY ANYJA.

Olvasóinknak tudomásuk van a M. Tud. Akadémia történettudományi bizottságának ama nagylelkű határozata felől, mely lehetővé tette, hogy Teleki Mihály levelezéseit, társulatunk kiadásában, a magok teljes egészében tegyük közzé.

Ezek a levelezések sok érdekes történeti adatot tárnak föl az utókor számára. Érdekeseek az akkori idők politikai és családi viszonyaira nézve, de nyelvészeti szempontból is értékes kincset foglalnak magukban, főleg becses pedig azok tartalma Teleki Mihály élete és működése tekintetében; mert ezekből a levelekből lehet őt a maga valóságában megítélni. Nekem azonban ez alkalommal nem lehet feladatom a Teleki Mihály levelezéseiben e szempontból rejlő nagy tanulságokkal foglalkoznom. Erre egészen elfogulatlan történetírók vannak hivatva. Anyag lesz hozzá elég, mert hiszen majdnem kétszáz kortárstól ismerünk Teleki Mihályhoz írt leveleket, és ezek névsorában ama kornak majdnem minden főszereplőjével találkozunk.

A levelek egyike érdekes csoportja az, mely Teleki Mihálynak az asszonyokkal folytatott levelezéséből maradt reánk.

Ezek az asszonyi levelek mind magyarul vannak írva és pedig igazi tősgyökeres magyarsággal. És mindannyi érdekes, ékesen szóló bizonyossága annak a befolyásnak, melyet a hazájukat szerető magyar nők a közügyek menetére gyakoroltak.

A kornak két fejedelmi asszonya: özv. Kemény Jánosné Lónyai Anna, és Apaí Mihályné Bornemissza Anna; Teleki Mihály családjának tagjai közül pedig édes anyja Teleki Jánosné, első neje Pekri Zsófia, és második neje Veér Judit jelennek meg itt leveleikben előttünk.

De legérdekesebbek özv. Teleki Jánosnénak, fiához Teleki Mihályhoz írt levelei, a melyekkel ezúttal foglalkozni kívánok. mert ezek nemcsak az akkori családi életre vonatkozólag szolgálnak nevezetes adalékokul, hanem Teleki Mihály lelki fejlődésének is sok tekintetben magyarázóí. Kulturtörténeti jelentőségüknél fogva pedig földerítő világot vetnek arra a szomorú korszakra, melyben az ország Apafi Mihály fejedelemsége alatt mind a török kegyetlen despotismusa, mind az osztrákoknak még durvább és perfidebb beavatkozása miatt sínlódott.

Összesen *nyolczvanegy* eddig ismert levél maradt fen a jeles anyától, ki fia fejlődésében mindvégig tevékenyen közreműködik s a ki főleg akkor avatkozik bele sorsának irányításába, mikor férfiúi és politikai becsülete kockán forogni látszik.

Méltó párjaként amaz ifjabb Bornemissza Annának, Apafi Mihály hitvesének, a ki élesen látó szemmel vezette a fejedelmet, annak tanácsosait és Teleki Mihályt is, az idősb Bornemissza Anna rajongó szeretettel csüngött gyermekein, főleg Mihályon; s e szeretet nemcsak a gondos anyai szívnek, a lelkes magyar nőnek, hanem a politikai ügyekhez hozzáértő asszonyi léleknek is kiváló emlékeit hagyta hátra leveleiben.

A levelezés 1656 november 4-én kezdődik, tehát Teleki Mihály huszonkét éves korában, és szakadatlanul tart 1678-ig. a diadalmas államférfiu sikerdús életének 44-ik évéig. Rákóczy György korából átnyúlik Barcsay Ákos, Kemény János rövid és szomorú uralkodásán keresztül Apafi Mihály fejedelemségének azon esztendejébe, midőn Bánffy Dénes már halott, Béli Pál szerepevesztett ember, és Teleki Mihály éleselméjű diplomáciája előtt meghódol Erdély. A török hatalom elhanyatlásának kezdetéig, a német beavatkozás előestéjéig. Ez a levelezés a sokat hányatott és balsorsverte asszonynak és családjának sorsát állítja elénk azokkal az élénk és szíve vérével festett színekkel, melyekkel azt a szerető anya tudja ecsetelni. Borosjenőn kelt az első levél, a honnan a garázda török hatalom szorítja ki az ott székelő főurakat, és Szentpéteren az utolsó, melyet akkor nyert adományul Teleki Mihály. A helyek, a honnan a levelek keltezve vannak, Bornemissza Anna hányódásának állomásai. Borosjenőről kelt 15, Székelyhídról 4. Várad

ról 21, Szamosujvárról 1, Nagybányáról 1, Czegéről 16, Beszterczéről 1, Katonáról 1, Görgényszentimréről 16, Tordáról 1, Gyulafehérvárról 1, Báldról 1, Szentpéterről 1, ismeretlen helyről 1. A nagyobb számú levelek huzamosabb tartózkodást, a kisebb számúak sokszor csak átmeneti állomást jelölnek.

E levelek az évekre nézve is megoszlanak: 1656-ból van 3, 1657-ből 4, 1658-ból 13, 1659-ből 15, 1660-ból 4, 1661-ből 1, 1662-ből 1, 1663-ból 15, 1664-ből 3, 1666-ból 4, 1668-ból 7, 1669-ből 1, 1670-ből 2, 1672-ből 2, 1678-ból 2, és még ezután megállapítandó esztendőből 4.

A gyakoribb levélváltást itt is lélektani okok magyarázzák, a mennyiben Bornemissza Anna csakis akkor ír sürűbben, a mikor fának sorsa válságosabb helyzetbe sodortatik s a midőn az ő anyai segedelmével nyeri el azt a lelki egyensúlyt, mely politikai cselekvéséhez szükséges.

Vajjon ez a *huszonkét* évre terjedő levelezés Bornemissza Annának fiával való írásbeli beszélgetését teljesen kimeríti-e? e kérdésre a további kutatás van hivatva feleletet adni. Bizonyosan vesztek el levelek; mert ámbár Teleki Mihály egyre figyelmezteti övéit, hogy leveleiket eltegyék, ő — a maga hányatott életében — bizonyára nem őrizhette meg valamennyit. A levelek egynémelyikének vonatkozása annyit bizonyít, hogy ez a gyűjtemény nem meríti ki a teljes levelezést. *)

A levelek formáját illetőleg megjegyzem, hogy a címzésre következik a tartalom, utána a bezárás. A megszokott címzéstől eltérőleg gyakori a bizalmas és vallásos jellegű megszólítás; a befejezést követi az asszonyoknál annyira kedvelt *postscriptum*, a mit némely levélben kétszer, sőt háromszor is megismételve találunk. A keletet csak négy levélben hagyta el Bornemissza Anna. Ezek tartalma is rámutat azonban az évre, melyben irattak. Kétszer megtörténik, hogy egy és ugyanazon napon két levelet is küld fiának.

A címzés a régi görög levélírók modorában szól. Egy-
pár szóban összefoglalja a szerető anyának jó kívánságát:

*) Időközben e sorok megírása óta is kerültek elő Teleki Mihály anyjától való levelek, melyeket azonban már fel nem használhattunk.

»Adjon Isten minden jókat Teleki Mihály!«¹⁾

»Adjon Isten jó egészséget fiam Teleki Mihály!«²⁾

»Adjon Isten minden jókat jó fiam Teleki Mihály!«³⁾

»Sok jókat kívánok Istentől ő felségétől!«⁴⁾

»Sok jókat adjon Isten jó fiam, Isten adjon neked is sok új esztendő t érned!«⁵⁾

»Isten minden üdvességes jókkal áldjon meg jó fiam Teleki Mihály!«⁶⁾

»Isten sok jókkal, szerencsés hosszú élettel, kedves jó egészséggel áldjon meg, menyem asszonyom és gyermekekkel együtt, szívből kívánom!«⁷⁾

A tartalmat és helyzetet egybevető olvasó ezekben nem szokás- vagy ötletszerű címzést fog találni, hanem olyat, mely a kettőhöz alkalmazkodik. Az áldáskérés majd a balsors előérzete, majd válságos pillanatok sugallják; néha az öröm, máskor a nagy szeretet tüzi a levél élére. De van rá eset, hogy a harag vagy neheztelés indulata adja a tollat az anya kezébe, s ilyenkor a jókívánságok, sőt a jelzők is elmaradnak; a megszólítás egész egyszerűen és ridegen így szól: »Teleki Mihály!«

E hangulatteljes levelekben azután épen ilyen jellegű az aláírások különböző formája. Rendszerint: »az te édes anyád«, »jóakaró anyád«, »anyád«, »jó anyád«, »szolgáló anyád« stb. Férje halála után pedig: »neked édes anyád, árva Bornemissza Anna«,⁸⁾ vagy »jódat kívánó anyád, néhai Teleki Jánosné, árva Bornemissza Anna.«⁹⁾

Leveleinek alaphangja a családjára iránt érzett nagy szeretet s az anyai gond, melylyel fia sorsának fejlődését, főleg annak családalapítási gondjaival és politikai szereplésével szemben, kíséri. Ez nyilatkozik meg a legmegkapóbb módon levelei-

¹⁾ 1656 nov. 4. — 1656 nov. 26. — 1658 márcz. 9. stb.

²⁾ 1656 decz. 18.

³⁾ 1658 márcz. 9. — 1658 márcz. 28. stb.

⁴⁾ 1658 decz. 13.

⁵⁾ 1659 jan. 1.

⁶⁾ 1668 febr. 9.

⁷⁾ 1666 jan. 28.

⁸⁾ 1662 júl. 16. — 1663 febr. 3., febr. 9., ápr. 16., máj. 12., máj. 17., júl. 6., júl. 11., júl. 19., aug. 3., szept. 7., szept. 22. stb.

⁹⁾ 1663 szept. 27., decz. 1. — 1664 jan. 9., jun. 26. — 1669 ápr. 17. — 1770. decz. 23. stb.

ben, s az igazi anya jellemző típusát állítja elénk, a ki szeretetteljesen, nyomról nyomra kíséri fiát emelkedésének lépcsőfokain.

Az életben küzdelem várt reá, de a sok baj között nem fásúl el, hanem gyöngéd szeretettel illeti gyermekeit és férje rokonságát. És ez a szeretet rendkívül erőteljesen nyilatkozik meg fiával szemközt. Korai özvegysége, a zord idők, a gyöngéd lelkületű nőt megedzlik, szinte férfissá teszik. Kurucz, szókimondó asszony, a ki nem ijed meg sem az ellenség zaklatásától, sem a viszonyok ridegségétől, sem az udvari ármányoktól, de nem ijed meg hatalomban növekedő fiától sem, s a fölnyit, a mit az anya bír, még fia férfikorában is érvényesíti. Kívánságait híven, pontosan és gyorsan teljesíti. Azon van, hogy javára váljanak. Érte áldoz és cselekszik: »Abban bizonyos légy, engem ne búsíts, mert hiszen eddig is mindent adtam én neked, a mit lehetett, *csak a lelkemet hogy nem adtam neked.*«¹⁾ . . . »De én azon nem búsulok — írja, midőn leánya lakodalmanak elhalasztásáról van szó — mert ád az Isten még egy darab kenyeret, adott nekem is; ha pedig, az mint hallom, Jenőt megadják s számkivetésre is megyen dolgunk s mind kűdulok is, *mégis nem hagyom én az én gyermekimet*; más az pediglen, hogy az én Istenemnek még eddig kegyelmes gondjaiselete volt én reám s tudom hogy ezután is leszen.«²⁾

Ilyen az ő vallásossággal áthatott szeretete. Így viselkedik, midőn fia tettei haragra gerjesztik. Erre azzal ad okot, ha leveleire nem válaszol, állapotjáról nem tudósítja; pedig tőle »csak egy ujjnyi czédulát« vár.³⁾ Gondos tanácsaival is őrködik fölötte és irányítja kisebb dolgait: »Kérlek édes fiam — írja a lengyelországi kaland előtt — hogy mind szolgálidhoz, mind azokhoz az emberekhez, az kik a szekér mellett lesznek, úgy viseld magadat, hogy jó legyen, és pedig abban az idegen országban, idegen nyelvek közt úgy viseld magadat, hogy elsőben az Istennek nevének dicséretére legyen; az én

¹⁾ 1656 nov. 26.

²⁾ 1657 nov. 11.

³⁾ 1657 aug. 5.

vén fejemre gyalázatot ne hozz; lám eddig ifjúságodban mindenek becsületedre voltak. Az Isten hordozzon békével.«¹⁾

Ez az istenes szeretet haragjában tüzessé, lángolóvá, szenvedélylyé magasztosúl. Sok jajgyötreelmet okoz neki, ha azt hiszi, hogy fia az ő tanácsát nem követi és látszólag anyja ellenére, vagy anyja elvei ellen cselekszik. Ilyen alkalom, midőn úgy látja, hogy Teleki Mihály a lengyelországi vereség után Rákóczy György iránti hűségében ingadozik, és a sok ígéretnek vagy rágalomnak engedve, majdnem Barcsayhoz hajlik át: . . . »mindazonáltal, az mint látom, nem kell tenéked tanácsadás, mert te magadat elég tanácsnak itíled lenni. Hanem ím én azt mondom, mit cselekszel minden voltaképen, hogy jövődönben is meg ne bánjad. Mindazonáltal ugyan megmondottam vala, hogy én tenéked tanácsot nem adok . . . mert hiszen ez is füstbe mehet, mint az többi, csak hogy én tehozzád az én jó anyai jóakaratomat meg akarom mondani. Immár te lássad, ha veszed is, ha nem is, mert tenéked ki jó tanácsot ad s ki pedig bizony rosszat, de a ki tanácsot ad, bizony költséget nem ad hozzá.«²⁾

Még keményebben fölindúl, midőn fia szemrehányással illeti azért, mert az ő legbensőbb tétovázásáról Rákóczy Györgyhöz való ragaszkodásában másoknak is panaszolkodik: »Elvettem az leveledet, az melyből értem, hogy írod, hogy értetted másoktól reád való nehézségemet. De az mennyi jót nekem, szegény árva anyádnak s annak az szegény nyomorult hugodnak kívántál, az Isten tenéked is Teleki Mihály, annyi jót adjon; többet se, mert igazán megvallom, hogy miulta Lengyelországból kijöttél, hogy csak búval illetél, hogy engemet még az koporsómban is siralommal bocsátotok be. Nem így neveltelek volt én tégedet, hogy felhagyj, az én vénségemre megszomorító fiam légy, hanem azt gondoltam vala, hogy megörvendezettő fiam légy, de abban bizony igen megcsalt az reménység; de nem tehetek róla; tudom Istennek akaratja volt, hogy ezzel is meglátogasson, mert az Isten engemet

¹⁾ 1656 decz. 18.

²⁾ 1657 decz. 11.

közitekben igazán kereszt alá vetett volt.«¹⁾ Hozzáfüggeszti, hogy nem kívánja hazajövetelét, hiszen anyjának semmiféle dolgát nem hajtja végre, nincsen árva anyja segedelmére.

Ez a nagy harag némileg titokzatos és be nem vallott okokra vezethető vissza. Több levélen húzódik keresztül és látszólag az keseríti el a nagyasszonyt, hogy egyik pártfogoltját, Bozsók Istókot, nem helyezte el Teleki Mihály udvari hivatalban, hanem csak ígéreti és hiu szóval tartja. . . . »Ne tökéletlenkedjél, hanem vidd el ha el akarod vinni, vagy mondd meg, mert én tenálad nélkül is talállok olyan embert, a ki udvarhoz viszi. Engem ne tarts szóval. Aztán olyan szokást vettél te elő Teleki Mihály, hogy az egyik szódat a másikkal hamar arczúl csapod, az mely soha bizony tisztességedre nem esik; igazán látszik, hogy udvari hited vagyon; hanem elhagyj efféle tekéletlenséget, mert szégyen volna, ha meg tudnád gondolni, mert apád olyan ember vala, hogy kárával is megállotta volna, mit egyszer megmondott. De te bizony nem vagy ilyen.«²⁾

Szép figyelem tőle, hogy fiának mindég apját, Teleki Jánost állítja példányképül. Ezzel erős bizonyosságát adja, hogy férje családját, főleg férjét mily nagyra becsülte. Soha sem hivatkozik az akkor magasan álló Bornemissza elődökre, a maga családjára.

Ekkor értesül, hogy fia e leveleket másoknak is megmutogatta. Valószínűleg azért, hogy édes anyja megbízásának eleget tegyen és utánjárásának nagyobb nyomatékot adjon. Az anya ezt holmi gonosz fecsegésből tudta meg. A szóbeszéd úgy színezte a dolgot, mintha Bornemissza Anna azt kívánta volna fiának, hogy »bár sohse jött volna vissza Lengyelországból.« E kegyetlen híren megütődik, s békéltető szándékkal, de férjéhez is méltó energiával utasítja vissza szavainak elferdített jelentését.³⁾ Fiának esdeklő levelére szíve meglágyul és enyhébben ír: »De mindezeket írtam volt azért, hogy állhatatos beszédű légy, hogy tanuld meg azt, hogy a mit egyszer megmondasz, más szóddal arczúl ne csapjad, mert te olyan termé-

¹⁾ 1658 febr. 12.

²⁾ 1658 márcz. 9.

³⁾ 1658 márcz. 25.

szetet vettél elő. Irod azt is, hogy átkozlak, de abban igazat nem mondasz, mert én nem átkoztalak; de te azt is mondod, a ki úgy nincsen.«¹⁾

Egy Bozsók Istókért ennyi harag?! És ha később azt is olvassuk, hogy ezt az embert per »fertelmes Bozsók« említi, igazán kétségbe vonjuk, hogy ő volna a harag oka. A dolognak más magyarázatát kell találnunk. Kulcsa valószínűleg az 1658 máj. 15-én kelt levél, mely lélektanilag magyarázza, hogy itt az anya és a fiu közé sötét rosszakarat hirtette el a viszály magvát.

Teleki Mihály ebben az időben udvarolt első nejének, a kitől minden látszat szerint Bornemissza Anna idegenkedett. Ezt az idegenkedést valószínűleg csakis fia előtt palástolta, míg mások tudták, sőt fiának be is sügták. Ugyanis valaki azt fecsegte Teleki Mihálynak, hogy anyja az ő mátkájáról »bal itilettel volt«, a mi a fiúnak rosszúl esett és anyjának sem levelet nem írt, sem pedig megbízásainak nem járt a kellő erélylyel utána. Az ilyen esetek fölhányásában az anya keserve elburkoltan szólalt meg.

Ámde mindez felhőként eloszlott, és a régi szeretet, a régi bizalom hamar helyreállott. Bornemissza Anna sas-szemekkel őrzi fiát még a távolból is, nehogy becsstelenséget vagy igaztalanságot kövessen el. Még az árnyéktól is óvja. Félti az udvari hittől, a főemberek áskálódásától, töröktől, némettől; félti természetétől, mely néha erőszakosságra is hajló, és korholja, midőn némely »nagybányai embereknek marhájokat a város miatt elvette.«²⁾ Egyszóval nem tűri, hogy a Teleki nevet csak a legkisebb tisztességtelenség híre is elhomályosítsa.

Teleki Mihálynak családalapító törekvéseiben sok akadálylyal kellett megküzdenie. Első arája Torma Júlia, a menyegző előtt halt el; első felesége pedig, Pekrovinai Pekri Zsófia, a házasság után csak hat hónapig élt. Szerencsésebben járt harmadik szerelmével. Az ifju Teleki Veér Juditra vetette szemét. Judit Veér György leánya volt. Veér Györgyöt és Telekit régi barátság kötötte egymáshoz. Veér György apja, szintén

¹⁾ 1658 márcz. 31.

²⁾ 1668 márcz. 6.

György, az öreg Rákóczy alatt volt borosjenei kapitány és a fiatal Rákóczy uralkodásának kezdetén halt el. Minthogy pedig Teleki Mihály apja is zarándi főispán és borosjenei várnagy volt, a két család jó barátságban élt egymással. Az ifju Belényesi Veér György, Teleki apósa, szintén hű Rákóczy-párti volt a lengyel kaland előtt. Töbször kitüntette magát, mint a fejedelem tisztje, s érdemei jutalmául 1657-ben jenei kapitány lett, de mielőtt Jenőbe ment volna, ezt már elfoglalta a török. Györgynek és Bercsényi Annának volt a leánya Judit, Toldi Miklós özvegye, ki Telekit boldogította s idő folytán *tizenhárom* gyermekkel ajándékozta meg. Hű feleség, a ki osztozott ura sorsában, s gondos és szerető családanya volt.

Teleki Mihály kétrendbeli házasságának előzményeit őrzik Bornemissza Anna levelei:

Az első választott iránt ki nem magyarázott ellenszenvvel viseltetett. Midőn fia tudatja Pekri Ferencz leánya iránti vonzalmát, az anya mintha sokallaná fiának, s talán csak azért mert más okot nem talált, ekképen ír: »Azt is értem, hogy a Pekri Ferencz uram leánya főember gyermekének való; tudom én azt, de néha az szegény nemes gyermekinek is szolgál az szerencse; mindazonáltal te lássad; tudod, hogy azelőtt is arra kértelek én tégedet, hogy ne nézz az gazdagra, csak legyen jámbor; mindazonáltal úgy legyen, a mint legjobbnak itéled magadnak lenni; tudom, hogy a melyik tied leszen, hogy azt felkeresed; hiszen itt nálunk is vagyon az szomszédban (Borosjenő) kettő, s ha arányzod, lássad, azok nem igen nagy főember gyermeki s talán ezt odaadják, ha kell, az kettő közül egyiket.«¹⁾

Bornemissza Anna a Veér leányokat érti. Ámde Teleki nem hajtott anyja szavára s elvette Zsófiát. Innen eredt — úgy látszik — a fönt vázolt haragos leveleknek hangulata, a mire kedvező anyagul szolgált »az fertelmes Bozsók Istók« esete. Az anya nem akadályozhatta még a lakodalmat, melyet 1658-ban pünkösdkorön szeretett volna megtartani, nem januárban vagy februárban, de nagyon lanyhán készül hozzá.²⁾

¹⁾ 1657 aug. 23.

²⁾ 1658 jan. 5.

Midőn később Teleki Mihályné betegeskedik, sőt haloklik, az anya elég hideg levéllel keresi fel fiát:

»Értem panaszkodásodat az mátkád állapotja felől; hogyha láttam volna, olyan bal itélettel nem lettem volna felőle; tudja az Isten s látja, hogy soha mátkád felől bal itélettel nem voltam. Irod hogy annak gyökere az szívemre is behat, de hívom azt bizonyságúl, a ki mind jók s gonoszak felől itéletet teszen, hogy soha mátkádhoz hálaadatlan nem voltam, a mint itílsz felőlem, mert én szinte annyi jót kívántam neki, mind neked, de azt megvallom, hogy én azt nem szoktam volt, hogy egyikőtökhöz is hizelkedjem; de ha áld is az Isten benneteket, ha ver is, én vagyok a vétkes benne; de hiszen én nem voltam Isten, hogy életet adtam volna neki, azért én sem életet nem adhattam neki, halált is nem adhattam. De állasd elő nekem azt az embert, a ki előtt mátkád felől bal itélettel voltam; de én hagytam a ti elméteknek folyására; látom, engemet vettek okáúl, látom, hogy veszem tőletek is az kárhoztatást, mint jobb az jutalmat, de nem tehetek róla, ez is Istennek akarátja volt, tudom, hogy ez átkot tőletek szenvedjem, maga lássa az én Istenem, hogy ezeknek oka nem vagyok.«¹⁾

Zsófia halála után alig egy év mulva, 1659 jan. 26-án ismét a jenei Veér leányra téríti fia figyelmét, írván: »De én téged az nagy Istenre kérlek, hogy ne nézz gazdagságra, se pedig én reám, se senkire, de ha nem szereted, el ne vedd, mert nem egy s két napra való az házasság; hanem ha szereted, úgy vedd el.« A házasság elé azonban áthághatatlannak látszó akadályok tornyosultak, mivel Judit rokona Veér Ferencz mindenáron azon volt, hogy a leány ne legyen Teleki Mihály neje, mert Teleki állhatatosan Rákóczy mellett tart, ő maga pedig Barcsay híve. Az anya és Magyar uram ő kegyelme azon vannak, hogy a házasság mielőbb végbe menjen. Veér Ferencz és Teleki sógora Sztefán Ferencz a közben azon mesterkednek, hogy Teleki Barcsayhoz pártoljon át. Így szólt bele szíve ügyébe a politika. Bornemissza Anna pedig azon törekszik, hogy az esküvő csakhamar megtörténjék, még pedig a nélkül, hogy fia Rákóczytól elpártolna. A fejedelmet — úgymond — »el ne

¹⁾ 1658 máj. 15.

hagyjad, hanem ezen hívségedben ő nagysága mellett megmaradj s szolgáljad, vagy vallasz kárt, vagy nem; mert ő nagyságát nőn is szinte úgy szolgálhatod, mert bizony, ha elhagyod, megbánod.«¹⁾ 1659 július-haváig három levélben is sürgeti a lakodalmat és türelmetlenül várja, noha ő maga semmivel sem járúlhat hozzá, mert »teli kamrának eszes asszonya, üres kamrának bolond asszonya.«²⁾

Nem érti a halogatást, nem azt sem, hogy az ügy lebonyolításával Sztepiánt bízza meg Teleki, a kiről hallotta, azt költötte volna fiára, hogy a leányt »el akarja kapni«, — »a mely nem igen tisztességes dolog, sőt nagy gyalázat.«³⁾

E sok huzavona, alkudozás, elvkerítés és szóbeszéd után a házasság mégis meglett, és pedig mind az anyának, mind a fiúnak tökéletes megelégedésére.

Ime Teleki házassága és a politika, mely oly nagy befolyással volt boldogságára s a mely egy időre meg tudta akadályozni két szerető szívnek egyesülését és még a rokonokat is ellentétbe hozta egymással.

Teleki Mihály politikai pályája már a Bethlen-collegiumban kezdődik, a honnan egyenesen Rákóczy udvarába került nemesi szolgálatra. Anyja leveleiből tudjuk, hogy egész nevelését a fejedelemnek köszönhette s hogy az udvari szolgálatban emelkedett azokra a méltóságokra, melyeket fiatal kora mellett is ritka gyorsasággal elért. Az akkori udvari élet még sok tekintetben középkori maradvány és a lovagi nevelés utánzata. Az udvari szolgálat: a lovagi iskola. Teleki Mihály is volt inas, majd étekfogó, mint ilyen testőr és titkár, végül egy főember szolgálja vagy apródja.

Az udvarnál szerezte tehát azokat az ismereteket és ismeretségeket, melyek későbbi pályáján emelői a magasabb polczokra. A lengyelországi hadjárat előtt már önálló, úgy látszik, testőrkapitány, ki mint ilyen kísérte urát. Anyja főleg Rákóczynak híve. Férje alatta emelkedett, fia pedig mindent

¹⁾ 1659 márcz. 30.

²⁾ 1659 ápr. 28.

³⁾ 1659 jun. 1.

neki köszönhet. Ezt hangoztatja minden levelében, ezt köti fia lelkére s állandóan inti, hogy ezért hálás legyen és hű szolgálja maradjon a fejedelemnek. 1657 decz. 11-én írt levele előtt megdöbbenve értesül, hogy fia a szerencsétlen fejedelemtől válni készül. »Azért én azt írom, hogy megnézzed az dolognak minden fundamentumát, mert hiszem az Istent, hogy míg Rákóczy Rákóczy György leszen, az Bethlen Mihályné asszonyom tanácsa is maradjon helyben, de megnézzed, az mit cselekszel minden voltaképen, hogy jövődöben is meg ne bánjad.«

1658 szept. 29-én már tudja, hogy Barcsayt »azt a te jó barátodat tették az pogányok erdélyi fejedelemmé.« Mély megindulással közli, hogy Rákóczy mellől egymásután szöknek meg hívei, hogy a török Rákóczy ellen izgat, hogy Nagyváradot s annak őrségét vesztegetés vagy kárpótlás ürügye alatt el akarják ütni Rákóczy kezéről. Gyorsan írt, gyorsan és titokban küldött levelekben inti Telekit, hogy meg ne inogjon, hanem »az nagy Istenre kérlek édes fiam, hogy akárki mit mondjon, hogy soha jöltett uradat ilyen állapotjában el ne hagyjad, megemlékeztél arról, hogy ő nagysága emelt emberré s gyermekségedtől fogva ő nagysága oktatott, tanított, s minden nemzetséged tisztességesen szállott az koporsóban. Azért intelek édes fiam, hogy ő nagyságát el ne hagyjad e mostani állapotában, mert ha szintén ő nagysága fejedelem nem leszen is, tudom én, hogy ő nagyságát az Isten talán úgy nem áldja meg, hogy mindenkor ő nagyságánál tisztességes ruhában nem jársz, s böcsületed is leszen, mert az iránt is kitetszik, hogy az te uradnak igaz szolgálja voltál; hanem mindaddig ő nagysága hűségében megmaradj, valamíg az dolognak jó kimeneteli leszen, — s azután osztán, ha akarsz, tisztességesen megválhatsz ő nagyságától.«

Igazán megindító ez a föltétlen ragaszkodás, fiának ez az untalan integetése és hűségének ápolása. Alig van levél, mely a politikát ne érintené. Bornemissza Anna élénk összeköttetésben áll Barcsay és Rákóczy embereivel, hogy minden változás felől tudomást szerezzen s fiának legott megírja. Tényleg fia ügyének legszemesebb kéme, a ki ezzel rója le háláját Rákóczy György jó tetteiért.

Később (1658 okt. 2.) írja, hogy Barcsay és a török Nagyváradot s onnan a Tiszáig az egész földet birtokolni akarja, de azért Teleki maradjon Rákóczy mellett, mert »valahul az Isten Rákóczy Györgyöt megtelepíti, mindenkor tud egy szolgának kenyeret, ruhát adni.«

1659 jan. 1-én azon aggódik, hogy »valóban megessék ám, ha Barcsay Ákos uram megmarad az fejedelemségben.« Utóbb (jan. 8.) meg azon, hogy Tisza István és Gyulai uram Barcsayhoz pártoltak, Tisza birtokokat remél s ezért Várad átadásán mesterkedik. Jan. 15-én írja, hogy Barcsay Rákóczy üldözésére kitámad Erdélyből, hogy minden áron meg akarja nyerni Telekit, a ki Rákóczy egyik főtanácsa, a ki személyesen ír majd neki leveleket és a kihez már a német is szegődik, az a német, »ki a magyart lelkében háborgatja, de az török csak külső javaiban.« Barcsay szavának ne higgyenek, épen úgy Tisza Istvánnak se, mert »micsoda jót teneked a Tisza nemzetség kíván, bár reád ne adja Isten.«

Ennyi anyai gondnak mégis volt eredménye, és Bornemissza Anna hálátelt levelekben köszöni fia kitartását. »Hogy pedig írod — úgymond — hogy akár süssenek, főzzenek, de mód nélkül uradat el nem árulod, ha a mi kicsinyed nagyon mind elvész is, igen nagy örömömre nagyon.«¹⁾

Ekkor (febr. 4.) Barcsay adót vet ki a Telekiekre. Majd (febr. 27.) Sztepan tudatja, hogy mind neki, mind fiának végre is meg kell esküdni, mivel a török is üldözi Rákóczyt. »Szép, mialatt attól félek — írja — hogy az erdélyiek alátok öntik a forrót.«

1659 ápr. 1-én a szászsebesi gyűlés végzése előtt írja: »Izented, hogy ha meg akarnak eskütni Barcsay Ákos uram hűségére, megesküdjem; hiszen ha te megesküdtél, mi szükség nekem megesküdni; mindazonáltal, ha ugyan meg kell lenni, megesküszöm, noha bizony nem örömet.«

Ez az utolsó értesítés már a Barcsay fenyegetéseinek hatása alatt keletkezett, és az asszony, a ki egyik levelében (1659 jan. 26.) úgy nyilatkozik, hogy »hozzám nem illik, orszá-

¹⁾ 1659 jan. 26.

got igazgassak«, mégis fia és háza becsületiért éleselműen vezeti annak szándokait és cselekedeteit.

Rákóczy halála (1660 jun. 7.) után, Barcsay és Kemény János alatt, már kevésbé foglalkozik a politikával. Kemény János halála (1662 jan. 23.) után azonban annál nagyobb tere nyílik ismét, hogy fiát Apafi Mihály udvarához lánczolja.

A nagyszöllősi csata Kemény Jánost, a német párt vezérét buktatta meg, de a párt még tovább is fennállott. Egyik vezetője Teleki Mihály, a ki ekkor (1662) lett kővári kapitánynya. Anyjának ez a politika sehogy sem tetszett. Tudjuk az előbbiekből, hogy mily véleménynyel volt törökről és németről. Mind a kettőt szívből utálta, de a németet jobban. Ez a nagyszszony egy önálló magyar Erdélyről álmodott és azt akarta, hogy ez álomnak megvalósítója fia legyen. Éles szeme azonban látta, hogy ez nem egy nap munkája lehet, azért az első és fő dolog, hogy Erdély e két ellenségétől szabaduljon. »Ha csak marhahajtani tartjátok az németeket, az még nem nagy vitézség; török elég volt, csak mertetek volna. Ha mindenkor Bécsben kell ordinanciát kérni, járni, addig elvégezi a török. Nem sok hasznát látom a Bécsben való járástoknak még eddig, noha olyan nagy titokban tartjátok; de mi leszen, mi nem az vége, noha tudom, mindezekre csak azt mondom, nem én rám bízták, nem is ugyan, de ne is adjatok az nyereségben.«

Hogy fiát az erdélyi politikának megnyerje, sűrűbb összeköttetést keres Apafi udvarával, különösen Apafinéval, noha ez »nem sok irgalmassággal« volt iránta. Ugy látszik, ez a szándéka, fia intentiója, ki mindenáron hazavágyott. Apafinéval atyafisága révén sokat tehetett, és finom asszonyi esze jónak látta, hogy női és férfiúi ismeretségét ennek a célnak megnyerje. Közeledését Apafiék kezdetben hidegen fogadták. »Ugy látom jó fiam, — írja — az nagy emberek előtt nincsen atyafiság; én ugyan mikor ott voltam, beszéllett ő nagysága az fejedelem, de énnékem nem igen tetszik az ő nagyságok dolga, annyira hizelkedik az ti sok gonoszakarótok, én pedig . . . soha nem kívánom az ő nagyságok személyét látnom, mert én ha szegény vagyok is, az állhatatos beszédű embereket ked-

vellem; ha az idegenek között nekem szegény árvának volt böcsületem, ő nagyságoktól is megvárnám.«

Ezeknek ellenére mégis föntartja az érintkezést, és ha büszkeségén esnék is csorba, fiáért és gyermekeiért elszenvedi azt. Közeledésének megvolt az az eredménye, hogy Apafiné érdeklődését fölkelte Teleki Mihály iránt, mert kíváncsi reá és látni akarja az anyjához írt leveleket. Valójában tudni akarta, vajjon igaz-e az, a mivel rágalmazzák, hogy Teleki »az némettel jó be.«¹⁾ E tekintetben Bánffy sorsában osztozkodott Teleki, a kiről hasonló vélemény volt elterjedve. A fejedelmi udvar bizalmatlansága nem oszlott el oly hamar, de Teleki sürgetése anyját is gyorsabb tevékenységre sarkalta, noha »ilyen szegény árvának írása nem sokat fog, magam is penig vettem eszemben, hogy ő nagyságok előtt hitelem nincsen, s miért írnék.«²⁾ De azért mégis ír és állandóan tudósítja fiát a helyzetről és kilátásairól. Óvja, hogy a törökök ne higgyen, mert »méz alatt méregre talál.«

Bánffy Dénes ekkor már Erdélyben van és lassankint megnyeri az udvar bizalmát. Teleki ehez is fordul, hogy közbenjárjon érte s ezért *Paszmost* adja neki. Bornemissza Annát ez az amúgy sem kedvelt Bánffy ellen indítja s fiát többszörös szemrehányással illeti, mondván: »én csodálom, hogy az más kosarában szeded te az eperjet, nem az magadéban.«³⁾

Az ekkor ülésező országgyűlés egyik eredménye Teleki érdekének előmozdítása is. A fejedelem már kibékült vele és 1663 máj. 12-én ír miatta Ali pasának. Az anya többször inti fiát, hogy ne bízzék a törökben, ne menjen kézfogásra, hogy sem Bánffy, sem Szentpáli, a kik már bejöttek Erdélybe, nem elégedettek a viszonyokkal,⁴⁾ bár Bánffyt már birtokokkal ajándékozzák meg⁵⁾ és »Bánffy uram írja, hogy addig szemtelenkedett, hogy Szentpéttert oda adta az fejedelem; azt nem tartja szemtelenségnek, hogy kezedből kiszerezte *Paszmost*.«

Teleki még kint maradt Magyarországon, míg végre, bár

¹⁾ 1663 febr. 9.

²⁾ 1663 febr. 25.

³⁾ 1663 ápr. 16.

⁴⁾ 1663 máj. 12., jul. 6., jul. 11., aug. 23.

⁵⁾ 1663 szept. 7.

»a fejedelem előtt egy gyermeknek több tekinteti mint neki«, mégis megtörtént a teljes kibékülés.

Ezután kezdődik Teleki munkásságának leghatalmasabb korszaka. Sajnos, hogy anyja levelei ekkor már keveset foglalkoznak politikával s alig találunk bennök oly részleteket, melyek ebből a szempontból különösebb figyelmet érdemelnének. Egyszer, Telekinek Bécsbe küldetése előtt, aggodó szavakkal figyelmezteti őt német politikájának kárhozatos voltára: »A mint értem — úgymond — Bécsbe akar az ország küldeni; azért az nagyhatalmú Istenre kérlek, minden dolgokat előtted viselj, feleségednek s gyermekednek jövődő veszedelmeket; tudod, azelőtt is az ország elkülde s annak utánna azt fogák rátok, hogy ti hoztátok be a németeket. Azt is értem fülhegygyel, hogy a székeljhidi állapottal is kínálnának. Jó fiam, az Istenért kérlek, mindenekben az jövődőt viseld igen előtted s igen megnézd, mit cselekedel, mert magad dolga semmi volna neked, könnyen végedet érhetik, de a szegény árváidnak jövődő nyomorúságokat viseld előtted s mindenekben igen meggondolva cselekedjél.«¹⁾

Még egypár szót kell szólanom a nemeslelkű asszony leveleinek stílusáról és nyelvéről. Ez az, a mi legjobban jellemzi őt. A levelek kiválóan asszonyi levelek, azoknak fogatkozásaiival, de minden erényével is. A hosszú befejezetlen mondatok, a hirtelen átmenetek egyik gondolatról a másikra, egyik tárgyról a másikra, az érzésnek hevessége és erélye, mely elragad és tette indít, a logikának színtelensége, mely azonban akkor, mikor érzésének ereje vezeti, kérlelhetetlen és meggyőző, — mindez a bizalmas női levelek sajátossága. Ámde hiába keresnők az érzés vagy gondolkozás fölszínességét, mert sem a kor komolysága, sem viszonyainak ridegsége ily fölületességet meg nem enged. Nemessége, előkelő gondolkodása mindenkör igaz és komoly. A nagyasszony mint családanya, mint vagyonmegtartó erő, mindenkör csakis gyermekei boldogságát nézi és keresi, még akkor is, mikor azok az ő nézetével homlokegyenest ellenkezően cselekesznek. Szenvedélyes anya.

¹⁾ 1864 jan. 18.

Érzéseinek bátor megnyilatkozása nyelvében is kifejezésre jut akkor, mikor magyaros egyenességével világosan és szabatosan formulázza mondandóit. Egyszerű kifejezőmódja nem keres képeket, hacsak nem példákat, s közkeletű példabeszédekben, közmondásokban nyer megnyilatkozást. Nyelve magyaros és megőrzi előkelőségét. Még haragjában sem száll alá, hogy közönségesen fejezze ki magát. Példának idézzük és közöljük itt 1678 márcz. 14-én Görgényszentimréről írt levelét, mint remekművét az anyának és a magyar asszonynak.

Édes fiam! Isten minden kívánságod szerint való jókkal hogy megáldjon, szívem szerint kívánom.

Nekem írt leveledet igen nagy keserűségimmel, sűrű könnyhullatással vöttem. Én nyolcz esztendőktől fogva való kéréssel meg nem tudalak marasztani, hanem énnekem sok intésimet megvetéd s mostani kimenésed lassan az koporsómba takarom; hogy ellenségid nem voltanak volna; annyi volt az, mint a tenger fővényénél több. Ha szerelmes feleségedet nem szántad elhagyni, engemet a nyomorult elhagyatott árva anyádat annál inkább nem szántál; mert Isten szivedet megkeményítette én ellenem, valamint Fáraónak; de én az én Istenemet azon kérem, hogy ellened való sok sűrű könnyhullatásimat tömlőjében ne szedje, hanem legyen irgalmas, kegyelmes, s szándokodat, az melyet feltőtél, ha ő felségének dicsőséges, tegye jó szerencsésé s idvességessé.

Én tudom, az én testi szemeim soha többé nem láthatnak, az mely énnekem, elhagyatott árva anyádnak igen keserves. Azt gondolám, hogy (mivel csak magad maradtál vala szemeim előtt) már koporsómban két kezeiddel takarsz s ilyen rettenetes keserűséget fejemre nem hagysz; de lám az én Istenem énnekem abbéli könyörgésemre nem adta meg, mivel ő felségének igen bűnös szolgáló leánya voltam mindenkben. Valamint ő felségének tetszik, úgy legyen, ellene senki nem állhat. Tudod, mikor az urak közül valamelyiket megfogták, s mind pedig zenebonák voltak, megmondottam, hogy neked inkább ne fájjon; mikor Beldit elbocsáták, abban is szolgálál nekik, s im most eszedben veheted, hogy akkori szolgálatodért fizet, mert valamint az kigyók, ellened támadnak mindnyájan. Immár az kevés jószágod, az melyet véres verejtékeddel szereztél, meg sem marad nyavalyás apró gyermekidnél. Én mindenre elégtelen vagyok, hanem kérem az én Istenemet, hogy az én utolsó órámat hozza el, s legyen üdvösséges kimulásom.

Ezt a levelet akkor írta Teleki Jánosné, mikor a buj-
SZÁZADOK. 1904. VI. FÜZET.

dosó magyarok Teleki Mihályt vezérükké választották és ő a franczia diplomácia biztatására a kurucz hadakkal be akart vonulni Magyarországba. Az édes anya aggodalommal nézi fia vállalkozását; összes eddigi sikereit, családjának egész positióját félti annak kimenetelétől. Az események igazolták Teleki anyjának bizalmatlanságát. A kurucz vállalatba vetett remények füstbe mentek. Telekit csak kellő időben végbevitt visszavonulása mentette meg a nagyobb kudarcztól. Az igazi nagy sikerek csak azután váraoztak Teleki Mihályra. De anyja már nem érhetette meg azokat. A halandók végzete, melyről már idézett levelében igazi keresztyén megadással beszél, nem sokára utólérte; 1678 december-havában megszűnt élni.

A ki Teleki Jánosné leveleit alaposan áttanulmányozza, sokkal többet fog találni bennök, mint a mit e vázlat keretében értékesíteni lehetséges volt. Érdekes adatokat tartalmaznak azok a Teleki család akkori viszonyaira, összeköttetéseire, vagyoni állapotára nézve; de mindez csak egy kis része azon adatoknak, melyekből a történetíró egészen új felfogással fogja e korszak képét megrajzolhatni akkor, ha Teleki Mihály levelezése a maga teljességében napvilágot látand. Az bizonyos, hogy ha Teleki Mihály megérdemelte a történészekről a *nagy* jelzőt, úgy ebben az érdemben annak a nagyasszonynak, ki fiát és hazáját egyformán forrón szerette, bizonyára nem csekély része volt.

GR. TELEKI GÉZA.

JÁNOS GERCSEI FŐESPERES KRÓNIKÁJA TÖREDÉKÉRŐL.

Mióta Kercselics az ő ismert művében: *De regnis Dalmatiae-Croatiae-Slavoniae notitiae praeliminaries* (101. l.) János gercsei főesperes krónikájának egy töredékét nyilvánosságra hozta, mely Magyarország és Horvátország legrégibb viszonyát világítja meg, ezt a későbbi horvát és magyar történetírók gyakran felhasználták, de csak ott, a hol felfogásukra kedvező volt. Értekezésünk fonálán lesz rá alkalmunk, hogy ezt bebizonyítsuk, még pedig különösen Szalay László munkájából és Rački értekezéseiből.

A töredékkel magával azonban, ennek kútforrásaival és hitelességével — tudomásom szerint — a magyar történetkutatók nem foglalkoztak bővebben. Marczali röviden említi és a hamisítások közé sorolja.¹⁾ Ezen véleményéhez a különben oly körültekintő Pauler is csatlakozott.²⁾

János híreveszett krónikáját a horvát kutatók is nagyobb-részt csak röviden említik, még akkor is, mikor ezen régi íróval tüzetesebben foglalkoznak. Egész szellemi tevékenységük csak az azon való sajnálkozásban nyilvánul, hogy a kézirat meg nem található, és annak a reménységnek adnak kifejezést, hogy még előkerülhet.

Valószínűleg ebben a reménységben Rački, Tkalčić és Kukuljević a töredéket magát közelebből nem tanulmányozták, mindamellett, hogy Rački a régi horvát-szerb történetforrásainak bírálatában,³⁾ valamint a töredéknek általa eszközölt újabb kiadásában,⁴⁾ Tkalčić a *Statuta capituli Zagra-*

¹⁾ A magyar történet kútforrásai az Árpádok korában, 1880. 132. l.

²⁾ A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt, I. 528. l. 145. sz. jegyzet.

³⁾ Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srpsku povijest srednjeg vijeka. *Književnik*, I. 548—557. ll.

⁴⁾ Monumenta spectantia hist. slav. meridionalium, VII. 471—473. ll.

biensis kiadásában,¹⁾ és Kukuljević az elveszett hazai krónikákról szóló közleményében²⁾ ezzel tartoztak volna. Csak Klaić hívta fel ismételten a figyelmet e töredékre.³⁾ Alább felsorolandó okokból ő a töredéket egy későbbi kompilátornak tulajdonítja. Alapjában tehát nem tér el a magyar bűvárok nézetétől, hogy t. i. a töredék újabbkori hamisítás.

Ez esetben nem könnyű az egyik vagy a másik nézethez csatlakozni. Mint látni fogjuk, az egyik fél bizonyító okai csak látszólagosak és nagyobbára elhamarkodott következtetéseken alapulnak; a másik csoport pedig minden meggondolás nélkül hitelt ad Kercselicsnek. Hogy a töredéknek további vizsgálatához szilárdabb alapot nyerhessünk, mindenekelőtt szükséges megállapítani, kinek a nézete bír több valószínűséggel; a töredék beható megvizsgálása által azután a valószínűség könnyen bizonyossággá válik.

Törekvésünk sikerre fog vezetni, ha először Kercselicsnek a gercsei főesperes elveszett krónikájáról tett nyilatkozatait állítjuk össze; azután megoldjuk azt a kérdést, vajjon János két munkája, t. i. a töredék és a zágrábi káptalan statutumai között tényleg fennállanak-e azok az ellenmondások, a melyekre Klaić oly nagy súlyt fektet; és vajjon nem fejthetők-e meg ezek a nélkül, hogy okvetetlenül két szerzőt kelljen felvennünk; — végre, vajjon az írásmód rokonsága vagy más valami körülmény egy és ugyanazon szerzőre mutat-e?

I.

Kercselics nyilatkozatait már Rački és Tkalčić behatóan tárgyalták. Mivel azonban ezen kutatók művei a magyar történetíróknak nehezen hozzáférhetők, vagy épen ismeretlenek előttök, nem lesz fölösleges a dolgot itt ismételnünk.

Kercselics a zágrábi egyház történetében⁴⁾ a magyar korona birtoka miatt Venczel, Ottó és Károly között kitört harczot írván le, János főesperes bizonyására e szavakkal hivatkozik: »haec Joannis archidiaconi chronologia res has annotantis fusius.« Ebből kitűnik, hogy János kimerítő tudósítást adott ezen harczról. De világos az is, hogy ezt nem a

Ezen kiadás nyomán fogjuk idézni értekezésünkben a töredéknek felhasznált helyeit.

¹⁾ Monum. hist. episcopatus Zagrabiensis, II. köt.

²⁾ Kronika Tomašićeva. (Arkiv za jugoslovj. povijest, IX. köt.)

³⁾ Ocjena odlomka iz kronologije Ivana archidjakona. (Izvjescje o kr. velikoj gimnaziji u Zagrebu, 1873/74. 1—22. II.) — Slavonien vom X—XIII. Jahrhundert. Agram, 1882. 20—28. II.

⁴⁾ Hist. cath. eccl. Zagrab. 101. I.

Montaneum-ban¹⁾ tette, mert ebben egy szóval sincs érintve a dolog. Kercselicsnek két főmunkájában foglalt kivonataiból kitűnik továbbá, hogy János úgynevezett krónikája a fentemlített tudósításon kívül a zágrábi püspökség alapításáról, ennek terjedelméről, püspökeiről, végre a horvát királyság és az Árpád-ház közötti viszonyról is — egyrészt Kresimirtől Svinimirig, másrészt Szent Istvántól Lászlóig — tudósítást adott, egyszóval a mi töredékünket is magában foglalta.

A kézirat azonban a legszorgalmasabb kutatások után sem került napfényre. A külső jelenségekre nézve tehát csakis azon következtetésekre vagyunk utalva, melyeket Kercselics tudósításaiból, vagy inkább az ő elhallgatásából meríthetünk. A ki Kercselics tudósi tevékenységét ismeri,²⁾ nem fog kételkedni az ő meggyőződéséről, hogy tényleg *Johannes de Guerche* krónikájának egy töredékét adta ki. Azonfelül teljesen ki van zárva, hogy Kercselics hamisított volna, mert a töredék már 1599-ben, Zelnicey Stjepanić Miklós zágrábi püspök memorandumában, melyet a pápai követhoz intézett, minden kétséget kizárólag felhasználtatott.³⁾ Ha a töredék hamisítva lett volna, el kellene fogadnunk Klaić nézetét, hogy csakis azon időben keletkezett. De ez esetben alig hihető, hogy a tudós Kercselics — a ki jól ismerte János másik autentikus munkáját (*liber acclavatus*) és azt a zágrábi egyház történetében fel is használta, azonkívül János írói működéséről alkalmilag is írt⁴⁾ — kétségét ne nyilvánította volna ezen krónika fölött, illetőleg ne említette volna, hogy az csak egy modern másolatban maradt fenn.

A töredék bevezetése maga, melyből a szerző azon szándéka világlik ki, hogy kinyomozza: »qualiter haec pars Sclavoniae devenit ad Croatiae reges et ab Hungaris ac regno Hungariae est amissa« — semmi bizonyítékot sem nyújt arra nézve, hogy ez egy »chronologia« töredéke ne lehetne,

¹⁾ A zágrábi káptalan statutumait »Montaneum«-nak vagy »Liber acclavatus«-nak is nevezik.

²⁾ Legjobb életrajza Smičiklastól az *Annuae* előszavában (Mon. slav. merid. XXX. 1. köt.) található. V. ö. *Mesić*: O Krčelićevim Annuama (Rad, XXXII.)

³⁾ Ezen memorandumban többek közt ezt olvassuk: »haec (Sclavonia) *chronicis nostris testantibus* ante Geyzam Ungariae se coniunxit, ut antiquae Pannoniae vera pars et membrum, vocabaturque ducatus Hungariae. A *Stephano Sclavoniae pars ad occidentem meridiemque versa* Cresimiro regi Croatiae cessa fuerat, sed ab *Andrea I. recuperata iterum, cum sorore Ladizlai I. obtigit Demetrio Svinimir nominato.*« *Kercselics*: Hist. cath. eccl. Zagrab. Pars I. 311—312. II.

⁴⁾ Kézirat: Politicae institutiones. Engelnél: Geschichte von Dalmatien und Kroatien, 146. l. V. ö. *Rački* id. m. (Književnik, I. 556. l.)

a mint ezt Klačić állítja.¹⁾ A *haec* névmás (*pars Sclavoniae*) inkább határozottan arra mutat, hogy ezen *pars*-ról már előzőleg szó volt és hogy tényleg töredékkel van dolgunk. A bevezetésnek célzatos tartalma a legjobb esetben talán azt bizonyítja, hogy Kercselics, vagy maga a szerző az egész művet hibásan nevezte el, miután egy régi krónikának valóban alig lehet más célja, mint az eseményeket az utókor számára hűséggel ecsetelni.²⁾ Mindenesetre elhamarkodott dolog lenne azonban azt következtetni, hogy a töredék valamely idegen írónak, tehát nem Jánosnak a compilatiója. Mintha Jánosnak nem lett volna elegendő képessége és alkalmja Szlavónia legrégibb történetéről magát és másokat informálnia — egy oly műben, a melynek főcélja a zágrábi püspökség története, és hozzá oly időben, a melyről ő maga mondja, hogy: »nunc autem regnat laudabiliter dominus Ludovicus, qui potentior fuit factus de patre suo et *subiugavit Croaciam et Dalmaciam* a medio Canerii usque ad fines Duracii.«³⁾

Most azzal a kérdéssel kell foglalkoznunk, vajjon Jánosnak tulajdonítható-e általában a töredék? Klačić e kérdésre tagadólag válaszol⁴⁾ két oknál fogva. Először, a főesperes autentikus művében, a zágrábi káptalan statútumaiban, egy szót sem találunk abból, a mit az »állítólagos« krónikának »állítólagos« töredéke tartalmaz, holott épen e helyen kellett volna a főesperesnek Szlavónia történetéből adatokat hoznia. Másodszor — mondja Klačić — a töredéknek chronologiai adatai és más feljegyzései a magyar királyokról, semmiképen sem egyeznek a zágrábi statútumok adataival; így tehát »absolute« lehetetlen az a föltevés, hogy mind a két munka egy és ugyanazon szerző tollából ered.

A mi az első okvetést illeti, az semmiképen sem tárgyilagoss, hanem csak Klačićnak egyéni véleménye. Épen úgy állítható, hogy a magyar királyok és a zágrábi püspökök sorrendje teljesen kielégítő bevezetés a káptalani statútumokhoz. Szükség esetében a statútumok bevezetésének szavait a mi felfogásunknak megfelelően magyarázhatjuk: »ante omnia autem est nota dignum, quod ecclesiae Zagrabiensis cathedralis fundator est rex Hungariae sanctissimus Ladizlaus, et quoniam supra describitur obitus Ladizlai, visum fuit etiam ducum a tem-

¹⁾ Slavonien, 20. 1.

²⁾ V. ö. *Bernheim*: Lehrbuch der historischen Methode. Leipzig, 1894. 16, 20, 196, 370. II.

³⁾ *Thalčič*: Mon. epp. Zagrab. II. 4. 1.

⁴⁾ Slavonien. 24. 1.

pore ingressionis . . . et omnium regum Hungariae . . nomina . . . describere pro futuris.«¹⁾

Klaićnak első érvelése azonban mindenesetre alaptalannak bizonyul, míg a másik erősen meginog, ha a következőket figyelembe vesszük:

Sem Klaić, sem Rački nem tudták, hogy a statutumok száraz történeti bevezetése, mely a magyar királyokra vonatkozik, nem tekinthető János szellemi munkájának, hanem hogy ez a bevezetés csak a magyar törzskrónika kivonatának gépies másolata és igen közel áll a nagyváradi krónikához.²⁾ Jánosnak tehát szemrehányást tehetünk azért, hogy inkább felhasznált egy ilyen gépies munkát, mintsem abban fáradozott volna, hogy a nemzeti krónikának kivonatát más forrásokból bővítse. De lehetséges, hogy midőn a statutumokat írta, már az a szándéka volt, hogy Szlavónia régi történetéről más helyen fog tudósítást adni; vagy a mi még valószínűbb, akkor még nem állottak rendelkezésére azok a források, melyekből később »chronológiája« számára merített; mert alig magyarázható másképp az a tény, hogy ezen igen tudós és rendkívül tevékeny férfiú³⁾ a statutumok bevezetésében nem kísérelt meg egy új compilatiót, hanem csak gépiesen lemásolt egy magyar krónikát. A Klaić által felhozott okok tehát arra mutatnak, hogy János az ő krónikáját a statutumok írásba foglalása után írhatta.

Természetesen nem vehetjük rossz néven a horvát kutatótól, hogy ki nem használta a most úgynevezett zágrábi krónika és más magyar krónikák közötti viszonyt az érintett czélokra;⁴⁾ de csupán a rendelkezésére állott eszközöket tekintve is, több methodikai hibát követett el.

János két munkájának chronologiai adatai közt csak egy van, mely nem egyezik. Ez Szent István halálának éve. A töredékben az *MXXXVIII* év van felemlítve, míg a zágrábi krónikában: *M tricesimo IIII*. Klaić figyelembe nem vette, hogy a zágrábi statutumok és a zágrábi krónika egy 1354-ből

¹⁾ *Tkalčić* id. m. II. 1. — V. ö. a nagyváradi krónikát. *Florianus*: *Fontes Dom.* III.

²⁾ *Florianus*: *Fontes Domestici*, III. — *Knauz*: Zágrábi krónika. (Századok, 1875. 685. l.) — *Kaindl*: *Studien zu den ung. Geschichtsquellen*, XI. 62—72. ll.

³⁾ V. ö. *Rački* id. m. (Književnik, I. 552. l.) *Tkalčić* id. m. II. p. I—XIV.

⁴⁾ Klaićnak Jánosról szóló értekezése (Ocjena) már 1873-ban megjelent; *Knauz* munkája (zágrábi krónika) ellenben csak 1875-ben, *Marczalié* pedig 1880-ban.

származó másolatban maradtak fen.¹⁾ A másoló tehát — a mint ez a római számok leírásánál még levelekben is gyakran előfordul — épen ezen a helyen hibát követhetett el, mely János eredeti művében nem létezett.²⁾ Továbbá igaz ugyan, hogy a két munka történeti adatai nem egyeznek, de sehol sem állanak ellentétben egymással, hanem a töredék a zágrábi krónikával szemben terjedelmesebb tudósításokat tartalmaz. Ez csakis arra a következtetésre jogosít, hogy a szerző a töredékben egészen más forrásokból merített, mint a statutumok bevezetésében. Ez egybekötve Klaić azon egyéni véleményével: hogy Jánosnak a statutumok bevezetésében Szlavónia legrégibb történetéről is szólnia kellett volna, — oly következtetésre vezetne, mely a mienkhez hasonlít. Klaić ebből — a mint mi is a főntebb érintett okokból tesszük — csak arra juthatott, hogy a töredék újabb keletkezésű a statutumoknál, a miből semmiképen sem következtethető annak »föltétlen lehetetlensége«, hogy a két munka egy és ugyanazon szerzőtől származott legyen.

Három oknál fogva Klaićnak néhány bizonyítékát bővebb kritikának vetettem alá. Először, ez a tudós kutató — mint már említettük — ez ideig a legbehatóbban foglalkozott a töredékkel. Másodszor, az általa elért eredmények a magyar történetbúvárok előtt német fordítás útján lettek ismeretessé s a töredéket illetőleg minden ellenmondás nélkül elfogadtattak. Harmadszor, e sorok elején megvilágosítottuk annak a módszernek elégtelenségét, melylyel a töredék hamisított voltát bebizonyítani törekedtek. Marczali s főleg Klaić bizonyítékait a töredék forrásaira nézve természetesen ezentúl is méltányolni fogjuk, ha nem a szövegben, legalább esetről esetre jegyzeteinkben, nehogy e bizonyítékok czáfolása előadásunk és következtetéseink sorrendjét s az áttekintést zavarja és ismétlésekre vezessen.

II.

Mielőtt a töredéket magát szemügyre vennénk, szükségesnek tartjuk a következőket felemlíteni:

A főntebbiekben csak *negatív* bizonyítékot hoztunk fel arra a lehetőségre, hogy a töredék János gécsei főesperestől

¹⁾ *Tkalčić*: id. m. II. p. XII.

²⁾ Most, a mikor ismeretes a zágrábi krónika és más magyar krónikák közötti viszony, természetesen könnyen megállapítható, hogy e chronologiai hiba már a zágrábi és nagyvárad krónika közös forrásában megvolt (Florianus: Font. III. 252.) és az utóbbiakban gépiesen lemásoltatott.

származik. Most az a kérdés, vajjon nyerhetünk-e a két munka összehasonlításából valami *positív* támasztékot a főesperes szerzőségének bizonyítására? Eddig még senki sem foglalkozott így a kérdéssel, mert kiki csak arra törekedett, hogy az ellene felhozható érvelésekkel éljen.

Nem szükség fejtegetnünk, hogy ezzel a helyes történeti módszer ellen vétettek kutatóink. A két munka összehasonlításából nem várhatunk ugyan kényszerítő bizonyítékokat feltevésünk mellett, mert a két mű anyaga teljesen különbözik egymástól: az egyik tisztán jogi, a másik politikai-történelmi; de ily esetben, a hol minden külső eszköz hiányzik, fel kell használnunk a legcsekélyebb körülményt is, hogy a végleges következtetésnek erősebb alapot adhassunk.

1. Már az első figyelmes átolvasásnál be kell vallania még annak is, a ki elfogult a dolog iránt, hogy a töredékben a mondatok alakja és a tudósítások sorrendje arra mutat, hogy a szerző a legszűkebb formába igyekezett önteni anyagát. Alább ezen észrevételünket még annak a bizonyításával is támogatjuk, hogy a szerző, feladatához képest csak a forrásokból kiválogatott híreket állította össze s még ezeket is lehetőleg megrövidítette. Kaindl azonban kimutatta,¹⁾ hogy a zágrábi krónika, mely kétségtől Jánosnak tulajdonítható, az ő eredetijének rövidített másolata. A forrásokból merített adatok rövidítésére célzó törekvésben tehát véleményem szerint a két mű: a zágrábi krónika és a töredék találkoznak.

2. Még különösebb találkozás fedezhető fel abban, hogy a személyi és földrajzi tulajdonneveket mind a két munka szívesen használja fel egy-egy történeti tény vagy vélemény támogatására. A rövid töredékből két érdekes példát hozhatunk föl erre: Midőn a töredék szerzője Szlavóniának Béla és Radus nádor által történt elfoglalásáról szól, még ezt mondja: »dicunt Bele memorias servari in Belica, Belovar aliisque locis.« Más helyen meg ekkép fejezi ki magát: »reliquum Ladislaus habuit cum parte Hungariae usque ad Tisciam et Arabonem, ut essent in comitatu Crisiensi munitae memoriae Ladislai.«

E két példához hasonlókat a zágrábi püspökök jegyzékében találunk, mely a zágrábi káptalan statutumainak bevezetéseül szolgál. A felhozandó példák annál fontosabbak, mivel — itt épen úgy, mint a töredékben is — rövid megszakításokkal többször ismétlődnek.²⁾ A gercsei főesperes *Francita*

¹⁾ Studien, XI. 70. l.

²⁾ Olv. *Thalčić*: Statuta capituli Zagrabiensis, 5. l.

(helyesen *Fancsika*) püspök származását illetőleg így vélekedik: »et forsan fuit Gallicus, quod nomen suum quasi importat.« Hasonlót mond ennek utódáról Bernardusról: »et forsan fuit Cathalanus, quia Cathalani habundant hoc nomine et etiam Burgendi.« Prodan püspök felemlítésénél ezt mondja: »huius nomen bene reperitur in privilegiis ecclesie, quia forsan alias reperiuntur et in quodam loco dicitur: pons Prodaní.«

3. Végre a töredéken is át meg át villan a nevek etymologiai magyarázata iránti előszeretet, a mivel a statutumokban oly gyakran találkozunk.¹⁾ A »*Godimir*, quasi *fructus pacis* banus a Cresimiro declaratur« mondatba ugyanis a töredék szerzője a tulajdonnév szláv jelentését mint találó jelzőt szötte bele.²⁾

Az itt felhozott tények a felhasznált források természetétől és számától függetlenek s csakis a szerző sajátosságaira és szellemi tevékenységére vonatkoznak. A nevek használatának és magyarázatának szeretete, a mi János statutumaiban világosan feltűnik, úgy látszik, az ő vesszőparipája volt. De ezt látjuk a töredékben is. Kercselics véleménye a töredék szerzőjéről tehát össze nem dőlt a töredék és a statutumok összehasonlítása által. E szerint eddig nincs okunk a töredéket hamisításnak tartani.

III.

Forduljunk mármost ahhoz az érdekes kérdéshez, hogy minő forrásokból merítette János az ő híradásait?

Az eddigi kutatók a töredék szerzőjének forrásai közé sorolnak majdnem minden létező német, magyar, sőt byzanci forrást is,³⁾ és mivel azt vélik, hogy a töredék egy későbbi korszak hamisítványa, a források közt a Kedrenos, Thuróczi, Anonymus stb. neveket is felemlítik. Mégis mindezekből sem magyarázható meg a töredék némely különös tudósítása, a miről később szólunk. Hogy e tudósítások nem légből kapottak, e mellett tanuskodik az a »számos« forrás, melylyel a szerző dicsekszik, továbbá az a körülmény is, hogy

¹⁾ Példaképen felemlitem a következő helyeket: »Primus ergo episcopus prefnisse . . . reperitur nomine Duh . . . et forsan fuit de littera slavica, quod bene importat suum nomen Duh, id est spiritus.« (*Thalčie* id. m. II. 5. 1.) — »*Veznicus* est, qui in villa qualibet habet exequi mandatum sui superioris cuiuscumque, quod nomen bene sibi competit vulgariter, quoniam villa in slavico vez vocatur.« (U. o. 33. 1.)

²⁾ Godimir = *godō* (habilitas) és *mīr* (pax). *Miklošić*: Bildung der slavischen Personennamen, nr. 51.

³⁾ *Klaić*: Slavonien, 23. 1. — *Marczali* id. m. 132. 1.

a töredék legtöbb tudósítása ellenőrizhető, a mint ezt Rački annak kiadásánál meg is cselekedte, — végül a különös tudósítások némelyike magában is nagy valószínűséggel bír. Egyébiránt nevetséges feltevés, hogy a mi írónk — és ha ez nem is János, hanem valami XVI-ik századbéli kompilátor lenne — csak oly forrásokat használhatott, a melyek előttünk is ismereteseek.

Epen e különös tudósításokat kell szem előtt tartanunk, ha feladatunkat teljesen meg akarjuk oldani, azaz szükséges oly források létezését feltennünk, a melyek ezeket megmagyarázhatják.

Mindenekelőtt szemügyre vesszük a Magyarországra vonatkozó tudósításokat, mert túlsúlyban vannak a töredékben. Hogy ezek csak magyar forrásokból származhatnak, kétséget nem szenved. Ezt az eddigi kutatók is elismerték.

Bizonyos okoknál fogva, melyek az alább elmondandókból könnyen kimutathatók, a töredék főforrásául egy krónikát fogadunk el, mely a *XI-ik század végén Pécsen keletkezett*. Ennek szövege részint rövidítések, részint más forrásokból származó interpolatiók és János főesperes hozzáadásai által eltorzítottatott ugyan, de veleje felismerhető; ezt alkotják a Magyarországra vonatkozó tudósítások és az ezekkel egybeeső horvát közlemények.

1. Már a töredék első harmadában nyomát találjuk annak, hogy János egy pécsi krónikát használt. Ott körülbelül azt mondja, hogy miután a következő (1032) évben ¹⁾ Inre meghalt, Péter, a kire most a *dux Sclavoniae* cím szállott, vissza akarta hódítani Szlavóniát. »Verum sanctus rex, quietis pacisque amans, iniquum censuit, sponsum iure suo privare. Quare Petrus, ut magis pio regi complaceat, cathedralen sancti Petri Quinqueecclesiis absolvit.« A pécsi székesegyház építésének befejezéséről szóló ezen tudósítás hiteles. Kézai, valamint a törzskrónika többi redactiói abban megegyeznek, hogy a templom felépítője Péter volt.²⁾ De teljesen ki van zárva, hogy ezen tudósítás az épen

¹⁾ Ez hibás, mint az *Annales Hildesheimenses*-ből (M. G. SS. III. 98.) látható. — V. ö. *Pauler* id. m. I. 530. l. 152. sz. j. — Ez azt is bizonyítja, hogy a töredék szerzője ezen Annaleseket nem használta, mint Klaić véli (Slavonien, 23. l.); továbbá azt is mutatja, hogy Jánosnak forrása krónika volt, mely — mint ezt más krónikák is tenni szokták — ily fordulatokkal él, mint pl. *sequente anno*, — azért, hogy a határozott chronologiai adatokat kikerülje.

²⁾ Kézai, cap. 27. »vitam suam Quinqueeccel. subterratur, quam fundasse perhibetur.« — Budai Krón. cap. 83. »sepultusque est Q. in basilica quam ipse fundaverat.« — Képes Krón. cap. 59. »sepultusque est Q.

felemlített krónikák valamelyikéből származzék, mert ez többet mond. Ebből t. i. kitűnik, hogy a pécsi egyház építését már Szent István uralkodása alatt kezdték meg¹⁾ és hogy Péter csak a Szent István által megkezdett építést folytatta és fejezte be. Ezen fontos körülmény egészen helyi jellegű és csakis oly forrásból eredhetett, a melynek szerzője a pécsi viszonyokat jól ismerte.

2. Magyarország városai közül csak Pécs van említve; s ez még kétszer történik oly passusokban, melyek kétségkívül egy és ugyanazon forrásból származnak s mint egy elveszett krónikának maradványai hangzanak. »Petrus sequente anno mortuus, Quinqueecclesiis sepelitur«, — és: »quibus pactatis, MLXIV Quinqueecclesiis coronatus est Salamon.« Más királyok nyugvó helyéről, mint pl. Szent Istvánról vagy Endre királyról, a kik nincsenek Pécsen eltemetve, János egy szóval sem tesz említést, mindamellett, hogy halálukról beszél. Ez mutatja, hogy János e helyeken oly forrást használt, melynek szerzője főleg a pécsi eseményeket tartotta szem előtt.

3. A töredéknek azon része, mely Szent István uralkodásával foglalkozik, Magyar- és Horvátország viszonyáról figyelemre méltó feljegyzéseket tartalmaz. Ezek szerint Kresimir horvát király a németek elleni háborúban Szent István királyt segítette volna. Ezen tudósítást más forrás nem támogatja, de hitelességét megerősíti — mint azt már Rački is kimutatta²⁾ — az akkori politikai helyzet. Köszönetül az adott segítségért Szent István a horvát királynak átengedte Szlavóniát, s nehogy ezzel a magyaroknak neheztelésre adjon okot, Kresimirnek leányát fiával eljegyezte. Az ezen egybekelésről szóló hírt mind a magyar, mind a horvát történetkutatók kétségbe vonták, míg Imrének *dux Sclavoniae* czíme, mely e helyen előfordúl, csakis a horvátoknál nem talált hitelre.³⁾ De bármilyenek

quam ipse fundaverat in honore beati Petri apostoli.« V. ö. Pauler id. m. I. 101, 534. ll. 162. sz. j.

¹⁾ V. ö. Szalay: Magyarország tört. I. 129. l.

²⁾ Borba južnih Slavena za neodvisnost. *Rad*, XXVII. 80. l.

³⁾ Itt csakis Rački nézeteit hozom fel, mert a magyar történetírókái ismeretesek. Rački (*Rad*, XXVII. 84. l.) ezen házasságot nem hiszi; mert ennek híre a régebbi hazai emlékiratokban bizonyítékot nem nyer, és főleg mert a magyar-lengyel krónika (Monum. Poloniae, I. 503. l.) Imre menyasszonyának Mieszko lengyel herceg leányát mondja. Ő maga első állításának támogatására a zágrábi székesegyház XIII-ik századbéli breviariumát (MS. Zágrábi Akad. 14. és 15. sz. a. *Katona*, I. 387. l.) idézi. Itt ugyan a herceg menyasszonya mint »orta de regali prosapia« szerepel, de minden vonatkozás nélkül horvát származására. Rački nézete szerint ez hallgatással nem mellőztetett volna, ha a dolog tradíciója a zágrábi egyházban még élt volna. — De ha a hagyomány már nem is

legyenek is a különféle nézetek, az bizonyos, hogy az említett tudósítások s a töredék utolsó részének némely adatai oly forrásra mutatnak, mely a horvát-magyar viszonyokat behatóan tárgyalja.¹⁾ Ha mindebből azt következtetjük, hogy az ilyen ismeretek Magyarország legdélibb vidékeire utalnak, akkor a fentebb mondottakkal (1. 2. p. a.) összefüggésben ez is egy támaszték arra, hogy János valami pécsi krónikát használt forrásul.

4. Végre bebizonyíthatjuk, hogy a töredék szerzője tényleg Pécsről szerzett anyagot művéhez. Ezt mondja ugyanis: »*Andreas rex stabilito sibi regno, de recuperandis regni iuribus sollicitus, Adalbertum fratrem ducem fecit Sclavoniae, Radus autem palatinum regni. Isti regem Croatiae coarctarunt et Sclavoniam ad veteres limites Zettinae fluenti reduxerunt . . . Adalberto sive Bela duce*« . . . E szavak majdnem kétségkívül azt bizonyítják, hogy a tudósítás összefüggésben van Radus nádor 1057-ből származó ismert oklevelével;²⁾ de hogy

volt életben, ez még semmit sem bizonyít. Rački s a többi horvát kutatók figyelmét kikerülte, hogy alig 150 évvel a zágrábi püspökség alapítása után, ezen egyház még nem válhatott a horvát hagyományok őrizőjévé. Ellenkezőleg, a zágrábi egyház még mindig a szent magyar király által történt alapításának benyomása alatt állott s ezen egyházmegye egész területét és lakosságát hatalmasabb kötelékek fűzték Magyarországhoz, mint eddig vélték. (Erről külön értekezésben fogok nyilatkozni.) Dalmáciában azonban, a tulajdonképeni horvát királyságban, mely hosszú időn át élénk emlékezetében tartotta királyait, található János főesperes tudósítására vonatkozólag egy magában véve ugyan nem egészen hiteles, de a mondottakkal egybevetve mégis figyelemre méltó bizonyíték: »*Uxorem sancti Emerici filium Crescimiri regis Dalmatiae fuisse dalmatica monumenta testantur*« (Marnavich, l. Katonánál. V. ö. Szalay id. m. I. 89. l. — Wertner: Glossák stb. Turul, V. 78. l.) — A mi Rački második érvelését illeti, hogy t. i. a magyar-lengyel krónikaírónak több hitel adható, mint a mi töredékünknek (a melyből azonban ő máskor, a mikor neki megfelel, sokat merít): ez épen nem mutatja a jeles történetírónak kiváló kritikai tehetségét. Nem épen ez a forrás volt-e az, mely egy lengyel leánynak (Adelhaid) Gézával, Szent István atyjával való házasságát költötte? (Mon. Pol. I. 495 és köv. ll. V. ö. Pauler id. m. I. 491. l. 33. sz. j. — Kaindl: Studien, III. 12. l.) Nem szűrhatta-e közbe a későbbi lengyel interpolator az Imre házasságát is? vagy, a mi még valószínűbb, nem változtathatta-e át az eredeti krónikának valódi adatát a menyasszony horvát származásáról a maga előnyére? A magyar-lengyel krónika eredetibb részének szerzője magyar szláv volt, a ki előtt a szlovén-horvát hagyományok ismeretekesek voltak. (Olv. Kaindl id. m. III. 37. l.) — A mi végre a *dux Sclavoniae* címzet illeti, ezt Rački mindenáron a *dux Ruizorum* cízzel akarja azonosítani, mely cím az *Ann. Hildesheimenses*-ben (ad a. 1031) fordúl elő. Hogy erről mit lehet tartani, olv. Pauler id. m. I. 530. l. 152. sz. j.

¹⁾ A töredék ez adatai a Budai és Képes Krónika által még ellenőrizhetők; de hogy nem ezekből merítették, azt alább bebizonyítjuk.

²⁾ Fejér: Cod. Dipl. I. 394. l. »rogavi etiam gratiam dominorum

közvetett vagy közvetetlen-e ezen összefüggés, erről határozotlan nem nyilatkozhatunk. Minthogy azonban ezen oklevél részben későbbi hamisításnak tartatik, igen valószínű, hogy azt a pécsi krónikaíró nem használta fel, hanem csak később János, mikor a hamisítvány már létezett. Ez által ugyan nincs kizárva, hogy a pécsi krónika ne tartalmazhatott volna némely adatot Béláról, mint pl. az *Adalbertus* nevet; ¹⁾ de akár közvetett, akár közvetetlen úton került ki ez adat az oklevélből, az itt nem nagy jelentőségű dolog, mert világos, hogy János mindkét esetben csak Pécsről szerezhette tudósításait.

IV.

Most, miután majdnem bizonyos, hogy János egy pécsi krónikát használt fel, közelebbről megvilágíthatjuk — már a mennyire lehetséges — e forrás minéműségét.

Mint töredékünkől következtethetjük, ez a pécsi krónika két részre oszlott: *a) Szent Istvántól Péter haláláig* (1046), *b) Péter utódai Gézáig* (1074). — Valószínű azonban, hogy — mint a többi ismert krónikának, úgy ennek is volt oly része, mely a nemzet *előtörténetét* tartalmazta; s alább arra is hozunk fel bizonyítékot, hogy ez a krónika Szent László uralkodása kezdetét is magában foglalhatta.

a) A Szent István uralkodására vonatkozó fejezetnek igen fontos adatokat kellett tartalmaznia. A horvát királytól nyújtott segítség, a házassági tervek, és főleg az akkori magyar és horvát birodalom határaitól szóló s a töredékben átvett tudósítások erre mutatnak. Hogy a Dráva mentén elhúzódnó új határvonalról tudomással bírtak Pécsett, sőt hogy ott talán egykorú hivatalos följegyzések is tétettek róla, világos; annál inkább, mivel Szlavónia átengedése által a pécsi egyházmegye nyugati határa pontosabban megállapítottatott,²⁾ miután végre

meorum, gloriosissimi Andree regis et optimi ducis Adalberti, ego Rado palatinus, ut monasterium meum sancti Demetrii supra Zavam fluvium, quod multis bellicis laboribus cum tota provincia illa sancte corone rectificavi et iterum acquisivi, quia illud monasterium est in parochia sancti Petri dedi etiam sancto Petro Quinqueecclesiensi et patri nostro episcopo Mauro.*

¹⁾ Hogy a XI-ik században a magyaroknál két név használata divott, erre nézve olv. *Kaindl*: Stud. VIII. 85. l. — A magyar-lengyel krónika is ismeri ezen nevet. (*Kaindl*: Stud. III. 33. l.) — Magát a nevet illetőleg *Büdingen*: Ein Buch ung. Geschichte, 15. — Az 1057-iki oklevél hiteles része (v. ö. *Pauler* id. m. II. 757. l.) talán éppen e pécsi krónikából merítettett.

²⁾ Tudvalevőleg ép ezen határ fölött vitatkoznak a történetkutatók, mivel erről az alapító oklevélben pontos adatok nincsenek. V. ö.

ez oldalról a »horvát« püspökséggel szomszédságba jutott.¹⁾ A töredékben ezt olvassuk: »pars haec Sclavoniae, quae regni erat Hungariae, nam pars a decennio Diogeni duci Syrmienisi parebat, a Culpe in Savum influenza per fluvium Trebes et campum luteum sive Czernitz ad Dravum usque regi Croatiae cessit. *Tum iurisdicatio episcopi Croatensis ad Dravum extensa est.*« Nem hihetjük azonban, hogy a határokról szóló tudósítás a pécsi krónikából szóról-szóra volna átvéve; a gercsei főesperesnek a földrajzi nevek iránti előszeretete épen e helyen káros befolyást okozhatott.

A Gizellára, Péterre és Abára vonatkozó tudósítások, ellentétben a többi magyar krónikákkal, a pécsi krónikában — úgy látszik — világosak voltak. Ez némileg a töredék szerzőjének érdeméül tudható be, mert ő a saját céljának legjobban megfelelő adatokat ügyesen tudta felhasználni s azokat a *stadei annalesek* által is ellenőrizte.²⁾ Előadásának világossága azonban főleg onnan ered, hogy maga a pécsi krónika írója az *altaichi annalesek*-ből (mint látszik 1046-ig) merített. Ez okból osztottuk mi is a pécsi krónikát két részre.

Azok az okok, a melyek alapján arra a meggyőződésre jutottunk, hogy az *altaichi annalesek*et semmiesetre sem János, hanem már az eredeti pécsi krónika használta fel, a következők:

1. A töredék tudósításai Péterről és ennek viszonyáról a király özvegyéhez, csakis az *altaichi annalesek*kel egyeznek teljesen. Itt is ott is, Péter mint Szent István által választott utód szerepel, itt is ott is, hálátlansággal viszonozza a királyné jóságát és »custodiae angustiis conclusam« tartja.³⁾ Péter ezen magaviselete mind a két kútfőben a magyar főnemeselek lázadásának főokául van feltüntetve. A töredékben ezt olvassuk: »duces, episcopi, comites, ad quos regno providere pertinebat, sibi metuentes, dum haec patrari cum regina videbant, Samuelem ducem, Oba dictum, qui ex primis Hungarorum ducibus,

Ortvay: A pécsi egyházmegye. Értekezések, XIV. — *Pauler* id. m. I. 509. l. 89. sz. j. — *Klaić*: Slavonien, 31. l.

¹⁾ Ebből is kitűnik, hogy a töredék e helyének magyarázatánál nincs szükségünk Tamás spalatói főesperesre, a kire *Klaić* hivatkozik. (Slavonien, 23. l.)

²⁾ L. alább.

³⁾ Ann. Altahenses, ad a. 1041. (M. G. SS. XX. 808.) . . . »Stephano demum vita decedente et Petro eius gratia in regno succedente, fides ipsius patuit . . . nam unius anni tempore tractavit eam honorifice, quo peracto spacio, destituit illum omni bono . . . *in quadam etiam urbe eam locavit talique custodiae mancipavit*, ut nec ipsi potestas esset progrediendi.«

Ettheo (*ügy*) nempe descenderat, regem dicunt.« Ez a feljegyzés Abáról, szoros összefüggésben van a föntebbiekkel, s úgy látszik, mintha mindaz a töredéknek egy és ugyanazon forrásában benne lett volna. Ha ezt elfogadjuk, akkor magától értetik, hogy az annalesek átdolgozója csak magyar lehetett, a ki az Aba származásáról szóló passust közbeszúrhatta. — Itt alkalmunk nyílik az Abáról szóló feljegyzéssel bővebben foglalkozni. Általános vélemény volt eddig, hogy ez Anonymustól ered,¹⁾ s ez főbizonyítékul szolgált arra, hogy a töredék későbbi hamisítás. Csak Anonymusnál található Aba másik neve: *Sámuel*. De ez azután az egyedüli érintkező pont, mert míg Anonymus szerint Aba király Ed és Edömén kun fejedelmektől származik, a mi töredékiünkben, tehát annak forrásában is, Attila ivadékának mondatik.²⁾ Erre talán felhozható, hogy a töredék szerzője Aba származására vonatkozólag Anonymus mellett Kézai krónikáját is felhasználta, s az egyikből a *Sámuel* nevet, a másiból pedig Abának Attilától való származását vette át.³⁾ Ez a feltevés magában véve is valószínűtlen ugyan, de méginkább megczáfolja azon körülmény, hogy a töredékben *Ethel* a legelső vajdák közé soroztatik: »qui ex primis Hungarorum ducibus, Ettheo nempe«. . . Kézai krónikája mindenestre felvilágosította volna János főesperest, hogy Attila nem is volt magyar. A töredéknek ezen tudósításából tehát egy harmadik ismeretlen forrásra kell következtetnünk, mely Kézainál és Anonymusnál régibb, s mind Abáról, mind Attiláról fentartotta a legrégibb magyar hagyományt.⁴⁾

¹⁾ Anonymus, cap. 32. . . »Edunec et Edumenec . . . ex quorum etiam progenie longo post tempore rex Samuel descendit, qui pro sua pietate Oba vocabatur.« V. ö. Marczali id. m. 132. l.

²⁾ Valószínű, hogy a töredéknek *Ettheo*-ja azonos *Ethel*-lel, mert lehetséges, hogy akár Kercselics, akár maga János főesperes a betű olvasását vagy leírását elhibázta. De abban az esetben is, ha *Ettheo* ablativus lenne, a mit azonban kétségbe vonok, a név nominativusa csak *Etheius* lehetne, nem pedig *Ethe*, mint Marczali állítja. Ezen nominativus és ablativus alakot (*Etheius*, *Etheio*) tényleg megtaláljuk a zobori apátság 1111-iki oklevelében, melynek fac-similéjét is kiadta *Fejérvpataký*: Kálmán király oklevelei, 43. l. I. sz. mell.

³⁾ Kézai, cap. 19. »Iste igitur Chaba filius Ethele est legitimus . . . ex isto enim Chaba generatio Abe est egressa.«

⁴⁾ Attila már a XI-ik században felvétetett a magyar hagyományokba (l. Marczali id. m. 51. l.), de csak a XIII-ik századtól kezdve találunk róla többet a magyar forrásokban. (*Kaindl*: Stud. VII. 105. l. V. ö. *Hunfalvy*: A magyar nemzeti krónikák. *Századok*, 1890. 389. l.) Anonymusnál is Attila a magyarok királya. . . »licet proavus meus potentissimus rex Athila habuerit terram. . . »petens ab eo, quod de iusticia atthavi sui Attyle regis«. . . (V. ö. *Kaindl*: Stud. X. 4. l.) Az *Ethel* név valószínűleg a legrégibb és mindenestre a leghívebb magyar alak. V. ö. *Fiók Károly*: Östörténet és kritika. *Századok*, 1895. 887. l.

2. A töredékben ezt találjuk: »Oba vero ob receptum Petrum Boiarios et Carentinos est depredatus.« Ez mindenekelőtt a mellett szól, hogy János e helyen az általa említett stadei annaleseket használta. Az annalesek megfelelő helye így hangzik: »Ovo rex Ungariorum ob susceptum a Heinrico rege Petrum a se expulsum, fines Baioarie predis et incendiis depopulatur; sed magna pars exercitus eius ab Adalbertone marchione deleta est.«¹⁾ Észrevehető, hogy a töredék írója az annalesekkel csak a másik forrást, mely neki alapul szolgált, ellenőrizte. Erre mutat a töredékben a *Carentinos* beszúrása, mely a stadei annalesekben nem található. Az a feljegyzés azonban, hogy a magyarok Karinthiában zsákmányoltak, csakis az altaichi annalesekben fordul elő²⁾ és természetesen a magyar krónikákban is, a melyek ezekből merítettek.³⁾ Hogy ez utóbbiak nem szolgálhattak forrásként a mi töredékünk írójának, abból is kiviláglik, hogy egyik sem nevezi meg Baviariát és Karinthiát egymás mellett. Kézainál ezt találjuk: »iratus invasit Austriam . . . tandem quoque misso exercitu in Carinthiam« . . .⁴⁾ A többi krónikákban, miután ezek az altaichi annaleseken kívül Kézait is felhasználták, előfordul a képtelen *Austriam et Baviariam* kifejezés.⁵⁾ Ebből következtetnünk kell, hogy János főesperes az altaichi annaleseket, akár közvetve, akár közvetetlenül, felhasználta. Ha azonban az annalesek rendelkezésére állottak volna, alig lenne megmagyarázható, hogy miért nem említi egy szóval sem azt a vereséget, melyet a magyarok Karinthia pusztítása alkalmával szenvedtek; annál is inkább, mivel — mint láttuk — a stadei annalesekben is hasonló tudósítás foglaltatik. El kell fogadnunk tehát egy forrást, mely az altaichi annalesekből csak válogatott részleteket tartalmazott s a melynek kedvéért János nem vette figyelembe a stadei annalesek feljegyzését a magyarok vereségéről. Ebből világos, hogy János

¹⁾ M. G. SS. XVI. 314.

²⁾ M. G. SS. XX. 796—797. (ad a. 1042) »perrexit terram Baioariorum spoliare . . . per idem tempus aliqui de Ungaria egressi contra Carinthiam captivaverunt innumerabilem predam . . . Carintani autem« . . . stb.

³⁾ Kaindl: Stud. VIII. 15.

⁴⁾ Cap. 26.

⁵⁾ Budai Krón. 90. l. — Dubn. Krón. cap. 74. — Képes Krón. cap. 48. — Mellékesen felemlítendő, hogy a krónikákban csak a *Bavaria* alakkal találkozunk, míg ellenben a töredékben *Boiarios* olvasható.

itt csak egy magyar forrást használhatott, mert csak a nemzeti érzés hallgathatta el a vereség tényét.¹⁾

3. A Péter megvakításáról szóló tudósítás, ha nem helyi hagyományon alapszik, az utolsó volna, mely az altaichi annalesekkel öszhangzásban lenni látszik. Ezután a töredék 1046—1057-ig hézagot mutat, a miből azt következtethetjük, hogy János érdekes forrása ezen évekről kevés vagy éppen semmiféle hírt nem adhatott. A többi tudósítások Béla és Endre viszályáról, az utóbbinak haláláról, valamint a Salamonról szóló különös feljegyzések, semmiféle rokonságra nem mutatnak a sokat emlegetett német kútfővel. Ha János közvetlenül maga használta volna fel az annaleseket, nem lenne érthető, miért merített belőlök csak 1046-ig, holott a XIV-ik században, a mikor munkáját írta, mégis csak rendelkezésére állottak volna az összes annalesek. Sokkal valószínűbb, hogy János pécsi forrása használta az évkönyveket; sőt majdnem bizonyos, ha tekintetbe vesszük azoknak nagy elterjedtségét a középkorban Magyarországon,²⁾ és főleg ama körülményt, hogy a magyar krónikaíróknak s a legrégebb magyar kútfők egyike, a *Gesta Hungarorum vetera* írójának az altaichi annalesek szintén csak 1046-ig szolgáltak forrásul.³⁾

b) Ellentétben az 1046-ig terjedő részszel, a töredék s annak magyar forrása, a második részben az ismert magyar krónikák hagyományainak lényeges pontjaival egyezik. Az Endre és Béla közötti viszonyok ecsetelése — kivéve az előbbinek lováról való lebukását — majdnem teljesen egybehangzik a magyar krónikákkal;⁴⁾ itt ugyan egy szűkszavú és a kompilátor által mesterkéltén összeszorított kivonatban, amott pedig kibővítve mindenféle részlettel. Géza és László szökése Lengyelországba, visszatérésük és a püspökök közbenjárásával létrejött béke: »ut duae partes Salamoni, tertia ducum esset«, — ez mind a törzskrónikában foglaltatik, ha nem is ugyanabban az összefüggésben, de oly kifejezésekben, melyek ezen források és a töredék forrása közötti rokonságot minden kétségen kívül helyezik.

¹⁾ A magyar krónikák nemzeti álláspontjáról olv. *Marczali* id. m. 79. l. — *Kaindl*: Stud. X. 52.

²⁾ *Giesebrecht*: *Annales Altaenses aus Fragmenten und Excerpten* hergestellt. Berlin, 1841. 29—32. M. G. SS. XX. 779. — V. ö. *Marczali* id. m. 41. l. — *Kaindl*: Studien passim.

³⁾ Olv. *Kaindl*: Stud. VIII. passim, főleg 212. l. 1. j., XI. 59. — Tudvalevőleg a hypothetikus *Gesta* Kaindl nézete szerint a XII-ik század kezdetéről való.

⁴⁾ Budai Krónika, 114. l. — Képes Krón. 162. l. — V. ö. *Kaindl*: Stud. VIII. 90. l.

A TÖREDÉK :

Filii Belae, Geyza et Ladislaus in Poloniam fugiunt; ac inde cum exercitu redeunt, *episcopi* et procures sic *componunt*,

ut duae partes Salamoni, tertia ducum esset.

A BUDAI ÉS KÉPES KRÓNIKA :

Interim Geyza . . . assumpsit se seorsum in partes Polonie . . Geyza illinc . . in Hungariam accessit . . . Porro *episcopi* et alii viri religiosi instanter satagebant inter eos pacem *componere*. (168. l.) — Post hec autem rex (Andreas) et frater eius Bela . . . diviserunt regnum *in tres partes, quarum due* in proprietate regie maiestatis . . manserunt. *tertia vero* pars in proprietatem ducis est collata. (159. l.)

Svinimir horvát bán egybekelése a herczegek nővérével, a magyar krónikákban két helyen is megerősítést nyer;¹⁾ de a töredék szövegébe szótt különös feljegyzések, mint pl. Endrének lováról történt lebukása, főleg azonban az a feljegyzés, mely Salamon ostervizzai (!) fogságáról szól, magokban véve — tekintet nélkül a fönt mondottakra — ismételtén visszautasítják azt a gondolatot, hogy János azon adatait, melyek a magyar krónikákkal egybehangzanak, egyszersmind azokból merítette volna. Ez adatok szükségképen egy más magyar forrásból származtak, a mely még nagyon eleven szó-hagyományból vagy egykorú feljegyzésekből állhatott;²⁾ és ez a forrás kétségkívül ugyanaz, mely Imre herczegnek Kresimir leányával való házasságáról tudósít bennünket, tehát a mi pécsi krónikánk.

Feladatunk most már azt vizsgálni, minő viszonyban áll ez a hypothetikus forrás a magyar nemzeti krónikával; s e feladatunkat akkor oldhatjuk meg, ha sikerül a pécsi krónika keletkezésének idejét megállapítanunk.

V.

A pécsi krónika keletkezésének kérdését igen megnehezíti egyrészt az a körülmény, hogy nem fekszik eredeti alakjában előttünk; másrészt, hogy azt sem tudjuk, mely időig terjedt; végül pedig az, hogy a töredék aránylag csak keveset tartalmaz belőle. Egnémely körülmény azonban mégis arra mutat, hogy még a XI-ik században keletkezett.

¹⁾ Képes Krón. 170. 193. l.

²⁾ L. alább. V. fej. 3. p.

1. Azon tudósításokban, melyek Szent István uralkodására vonatkoznak, semmi nyoma annak, hogy bennök Szent István legendája felhasználtatott volna. Ha el nem fogadjuk azt, hogy János főesperes épen az ilyen helyeket mellőzte forrásából, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a pécsi krónika szerzője előtt a legendák még ismeretlenek valának. Ez azonban csak úgy képzelhető, ha Hartvik rendkívül elterjedt legendája a mi krónikánk után keletkezett.¹⁾ Azonkívül úgy látszik még, hogy István királyt már a pécsi krónika s nem János főesperes ruházza fel a *sanctus, pius, quietis pacisque amans* jelzőkkel.²⁾ Ez kapcsolatban a mondottakkal, arra enged következtetni, hogy a pécsi krónika szerzője előtt István szentté avatása (1083) még mint nemrégén mult esemény volt ismeretes. E szerint a krónika keletkezését László uralkodása idejére vagy Kálmán uralkodásának kezdetére kellene helyoznünk.

2. Ugyanerre az eredményre vezet azon megfigyelésünk, hogy ellentétben a többi magyar krónikákkal, melyek keserű gyűlöletet lehelnek a németek és különösen Gizella iránt, mindamellett, hogy ismerik az altaichi annaleseket, — a mi krónikánk felhasználta ezen évkönyvek ama helyét, mely a királynén elkövetett méltatlanságról szól. Ez a körülmény már magában véve is igen régi forrásra mutat, mert a szerző még nincsen eltelve a németek elleni gyűlölettel, mint a későbbi krónikaírók; sőt a pécsi krónika szerzője még határozottan rokonszenvet mutat a királyné iránt, midőn így szól: »*misere conclusam habuit.*«³⁾ Ebből következik, hogy krónikánk íróját csak rövid időköz választotta el ezen eseményektől.

3. A töredék végén Endre halálától kezdve hiteles és többnyire ellenőrizhető tudósítások vannak. Ezek — mint főtebb kimutattuk — a pécsi forráson alapúlnak. Pontosságuk a mellett szól, hogy egykorúak. De az ezen pontosságtól eltérő kivétel: a Salamon ostervizzai fogságára vonatkozó különös tudósítás is azt bizonyítja, hogy egykorú hírforrással van dolgunk. Már főtebb, midőn az altaichi annalesek nyomait a pécsi krónikában kutattuk, abban a vélekedésben voltunk, hogy a Péter megvakításáról szóló hír: »*qui Petrum regem in*

¹⁾ V. ö. Kaindl: Stud. VIII. 102. — Tudvalevőleg Hartvik ezen legendát Kálmán király meghagyására írta.

²⁾ A *sanctum* (Pannoniae totius regem) kifejezéssel János, nézetem szerint, épen itt a pécsi krónika befolyása alatt czifrázza ki a stadei annaleseket. V. ö. alább.

³⁾ Hogy a *misere* szó nem János főesperes hozzátétele, ez a rövidítésre törekvő hajlandóságából is kitűnik.

Osterrich captum excoecat», friss helyi hagyományon alapúlatott.¹⁾ De ezen híradásban még egy más és igen érdekes dolog rejlik. Ugy látszik ugyanis, hogy itt *Osterrich*, a hová a király menekült, az a hely lehet, a hol fogságba esett. S hogy ez tényleg így van, azaz, hogy a pécsi krónikairól szerint *Osterrich* helységnév: még világosabban kitűnik a később előforduló *Ostervizza* analógiájából, a hol állítólag Endre fogva tartotta Salamont s a hová Henrik el is ment, hogy az utóbbit magával vigye. Salamon tényleg Ausztriába menekült;²⁾ de ezen név a nép nyelvén torzítást szenvedett, a minek főoka az *Osterrich* nevezet idegen hangzása volt.³⁾ Annak nem tudásából, hogy a név tulajdonképen hogyan hangzik, keletkezett az *Ostersich*, a mint még Kercselics kiadásában található,⁴⁾ és még egy másik, nekünk ismeretlen formája a névnek, mely a horvát származású Jánost arra indította, hogy annak egészen horvát hangzást adjon.⁵⁾ E név jelentésének és kiejtésének nem tudását legkönnyebben úgy magyarázhatjuk, ha a forrást oly korszakba helyezzük, melyben az ausztriai örgrófság diplomáciai viszonyai még csirájokban voltak. Egyszersmind azt is látjuk, hogy a névnek a magyar nyelvhez való simulása még nem ment végbe, a mi igen régi forrásra mutat.

4. A felsorolt három bizonyító ok elég világosan bizonyítja, hogy a hypothetikus pécsi krónika régibb valamennyi többi ismert magyar krónikánál. Miután azonban a közöttük fennálló rokonságot kimutattuk, el kell fogadnunk, hogy krónikánk közvetett vagy közvetlen alapjául szolgált a magyar törzskrónikának. Így tehát az ismert magyar krónikákban új eszközt találunk, melynek segítségével forrásunknak minéműségét és különösen az időhatárt, a meddig terjedett, kikutathatjuk. Habár töredékünk László trónralépése előtt megszakad, nem szükséges feltennünk, hogy egyszersmind annak forrása is ott végződött. A kompilátor célját érte, mert kimutatta, hogy mi módon jutott Szlavónia a horvát királyok fenhatósága alá, s mindig tekintetbe is kell vennünk, hogy csak töredékkel van

¹⁾ Hogy különösen Pécsen érdeklődtek ezen királynak, az ottani székesegyház építőjének sorsa iránt, az nyilvánvaló.

²⁾ *Huber*: *Geschichte Oesterreichs*, I. 197. l. — *Büdingen*: *Ein Buch ung. Geschichte*, 4. l.

³⁾ A név legrégebbi formája: *Ostarrichi*. — *Meiller*: *Regesten der Babenberger*, 2. l. 2. sz. »in regione vulgari vocabulo *Ostarrichi* . . . dicto.« (a. 996.) III. Henrik 1051-iki oklevelében: »in pago *Osterrichi*«.

⁴⁾ Račkinál már corrigálva van *Osterrich*-re.

⁵⁾ *Ostervizza* pl. egy Zára és egész északi Dalmácia fölött domináló stratégiai pont, mely a XII. XIII. és XIV. századbéli oklevelekben igen gyakran fordul elő.

dolgunk. Alig hihető azonban, hogy a pécsi krónika ne tartalmazott volna tudósításokat ama fontos korszakból, a XI-ik század végéről, mikor a zágrábi püspökség alapítottatott s Szlavónia és Horvátország a magyar királyok hatalma alá került.

A törzskrónika különféle redactióiban tudósításokat találunk Magyarországra, Szlavónia és Horvátország viszonyairól, s e tudósítások véget is érnek Szlavónia meghódításával.¹⁾ Ha azonban a magyar nemzeti krónika a főntebb összehasonlított részületeket Endréről stb. a mi krónikánkból közvetve vagy közvetetlenül átvette, akkor ez épen oly valószínű a Horvátország meghódításáról szóló tudósításra nézve is, mert épen itt — mikép a töredékben is — László mint Svinimir horvát király sógora szerepel. Ettől kezdve a magyar krónikákban semmiféle tudósítást nem találunk, mely a főntebb idézett helylyel rokonságban állana s Horvátországot egyáltalán fel- említené. A nemzeti krónika forrása tehát, melyben a horvát viszonyok érintve voltak, a XI-ik század végén elenyészett. Ebből azt lehet következtetni, hogy pécsi krónikánk is magában foglalta a Horvátország meghódításáról szóló tudósítást s ezzel végét is érte.

VI.

Még csak azt kell megvizsgálnunk, vajjon tesznek-e említést a nemzeti krónika különböző redactiói oly forrásról, melyre a főntebb mondottak alkalmazhatók. E tekintetben kedvező helyzetben vagyunk, mért az első nyomozások már megtörténtek, ha nem is a mi célunkra, de oly alaposan, hogy elegendő azoknak eredményeit figyelembe vennünk. Kaindl t. i. *Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen* cz. munkájában véglegesen megállapította a különböző ismert magyar krónikák viszonyát egymáshoz, s azoknak fő- és mellékforrásait összeállította.²⁾ Ezek között egyet találtunk, mely nagy mértékben lekötötte figyelmünket. Ez az *Antiqui libri de gestis Hungarorum*, mely a különböző redactiókban s ennél fogva a törzskrónikában is idézve vagon. Az *antiqui libri* keletkezését

¹⁾ Budai Krónika és Képes Krón. 193. »Ipse (Ladislaus) primus Dalmatiam atque Croatiam suae monarchiae perpetuo subingavit. Cum enim rex Zolomerus sine liberis decessisset, uxor eius, soror regis Ladislai, ab inimicis viri sui multis iniuriis praegravata, auxilium fratris sui, regis Ladislai, in nomine Jesu Christi imploravit« . . . stb.

²⁾ Mások nincsenek ily kedvező véleménynyel Kaindl tanulmányai felől. Olv. *Domanovszky Sándor* bírálatát Kaindl munkájáról. *Századok*, 1903. 461 és köv. ll. Szerk.

Kaindl 1100-ra teszi s abban a nézetben van, hogy a magyar krónikákban a Horvátországról szóló tudósítások, továbbá a Salamonra vonatkozó bővítések,¹⁾ valamint a Kézai tudósításának ellentmondó feljegyzések, a melyek Géza és Endre viszonyaival foglalkoznak,²⁾ és »több más különös hír« ugyanabból a forrásból van merítve. És épen ezekben egyezik a mi töredékünk, tehát annak pécsi forrása is, a magyar krónikákkal.

Még a magyar krónikák azon tudósítása is, melynek kétségtől az *antiqui libri* a forrása, nézetem szerint Magyarország déli részére, sőt egyenesen a pécsi egyházmegyére mutat. Szó szerinti tartalma ez: »est autem scriptum in antiquis libris de gestis Hungarorum, quod omnino prohibitum erat christianis uxorem ducere de consanguineis Vata et Janus« ...³⁾ Ezen tudósítás jellege egészen helyi, a mi abban nyer meghatározást, hogy Vata »de castro Belus« származik.⁴⁾

Arra nézve, hogy hol keresendő a *castrum Belus*, eltérők a nézetek. Horváth véleménye szerint ez Bélabánya volt.⁵⁾ Pauler Borsodra gondol.⁶⁾ Következtetésem szerint ezen várat azon vármegyékben kerestem, melyek a pécsi egyházmegyébe estek, s tényleg Baranya vármegyében akadtam egy falura, mely 1289-ben Szár-Somlyó várához tartozott s a melynek neve *Belus* volt.⁷⁾ Hogy egy vár kétszáz év lefolyása alatt faluvá süllyedhetett, ez nem valami rendkívüli dolog. Véleményemet támogatja az is, hogy a nevezett vármegyében számos helységnév fordul elő, mely a két pogány vezér nevére emlékeztet.⁸⁾

A mondottakból határozottan következtethető, hogy a töredékben kimutatott pécsi krónika a magyar krónikák »régi könyveivel« közeli rokonságban áll,⁹⁾ sőt talán azonos is velők.

¹⁾ Stud. XII. 101., VIII. 97. l.

²⁾ Stud. VIII. 90. l.

³⁾ Budai Krón. 93. — Képes Krón. cap. 47.

⁴⁾ ... »cum autem venissent ad Novum castrum... multitudo Hungarorum catervatim confluit ad ipsos... et petierunt... quod permitterent universum populum ritu paganorum vivere... Primus autem inter Hungaros Vatha nomine de castro Belus dedicavit se demonis... (Budai Krón. 93.)

⁵⁾ Magyarország története, I. 272. l.

⁶⁾ Pauler id. m. I. 543. l. 187. j.

⁷⁾ Csánki: Magyarország tört. földr. II. 472. l.

⁸⁾ Janusfalva, Janusvölgye, Vadvölgye stb. Id. m. II. 493. 534. ll. — V. ö. a Pogány nevet is u. o. II. 518. l.

⁹⁾ Már Marczali (id. m. 79. l.) észrevette, hogy a nemzeti krónikában vannak episodok, melyek Pécshez látszanak kötve lenni.

Ezen nézetem ellen talán felhozható, hogy ez esetben a törzskrónikának tartalmaznia kellene a töredékben található összes tudósításokat, mert tudvalevőleg másolni szeretett. De ezen ellenvetés azonnal meginog, ha figyelembe vesszük, hogy a nemzeti krónika — mindamellet, hogy Kézai teljes történeti munkája rendelkezésére állott,¹⁾ — Kézai tudósítását Dalmáciának és Horvátországnak Kálmán által történt meghódításáról mégsem vette fel;²⁾ azonkívül a Péter és Gizella közötti viszonyok ecsetelését sem ismételte, jóllehet az altaichi annaleseket felhasználta. A nemzeti krónika szerzője a déli külpolitikai dolgokat nem igen vette szemügyre, sőt forrásai-ban az azokat tárgyaló helyeket sokszor mellőzte; nemzeti érzéstől vezetve inkább adott hitelt a hazai hagyományoknak, mint a német forrásnak.

Mielőtt a mi hypothetikus forrásunktól búcsút vennénk, érdemesnek tartjuk annak szerzőjéről véleményünket nyilvánítani. Nem találunk oly ismertető jeleket, melyek az ő állására világot vetnének; de a főtebb már tárgyalt *misere* szó, melyvel Gizella királyné iránti részvétét fejezi ki, arra mutat, hogy a szerző pap volt. A XI-ik század végén, a mikor krónikáját írta, oly általános volt a németek gyűlölete az ellenők viselt véres háborúk után, hogy csak a királyné által gazdagon megajándékozott egyház papja nyilatkozhatott róla ily rokonszenves módon.³⁾

¹⁾ *Kaindl*: Stud. VII. passim, XI. 59. l.

²⁾ Ime a szövegek összehasonlítása:

KÉZAI:

Iste quoque in regnum Dalmatie misso exercitu occidi fecit regem Petrum, qui Hungaris in montibus, qui Gozd dicuntur, occurrens, est devictus in montibus memoratis et occisus. Unde iidem montes usque hodie in Hungarico Petur Gozdia nominantur. Sedes enim huius regis in Teneu erat civitate. Hoc ergo facto et regno Dalmatie conquistato galeas navales...

BUDAI KRÓNKA:

Iste Dalmacie regnum, occiso suo rege Petro nominato in montibus Petergazia, Hungarie adiunxit, Galeas quoque Venetorum et naves solidans...

³⁾ Igy pl. a *Legenda major* (10) és *Hartvik legendája* (11) a királyné pártján állanak. Ellenben a *Gesta Hungarorum vetera*, a mit a XII-ik század elején világi ember szerkesztett, azonkívül Kézai és Albe-rik, a kik onnan merítették, nem szólnak kedvezően Gizelláról. — V. ö. *Kaindl*: Stud. VIII. 75. 106.

VII.

Végül még néhány forrásról kívánunk szót ejteni, a melyet János a pécsi krónika mellett felhasznált. Nem dicsekedhetünk azonban azzal, hogy e forrásokat kimerítően felkutattuk; azzal sem, hogy a töredék minden mondatát valamely határozott forrásra vihetjük vissza. János főesperes összevont előadása ezt lehetetlenné teszi.

Az általa felhasznált »sok« forrás között a *pécsi krónika* vagy az *antiqui libri* mellett még kettőt állapíthatunk meg: az egyik, a *stadei annalesek*, mai napig létezik; a másik, egy régi *déldalmát forrás*, elveszett.

1. A *stadei annaleseket*¹⁾ a töredék bevezetésében maga a szerző e szavakkal említi fel: »sed hic vere quadrat, quod scripsit Albertus abbas Stadensis: rara est fides, quia multi multa loquuntur.« Ezt a forrást a pécsi krónika mellett a Konrád császár és Szent István közt folyt háború leírásánál használta fel, a mint ez a következő összehasonlításból világosan kitűnik.

A TÖREDÉK:

Dum sanctum *Pannoniae* totius regem cum exercitu petiisset *Counradus imperator*, Croatiae rex *Cresimirus* sanctum *Stephanum* adiuvit, et *XVI Kal. Septembris* victoriam habuerunt. In rei huius remunerationem, dum anno *MXXXI* *Counradus* cum *Stephano* per *ambasiatores*, *Emerico* adiuvante, *paciscerentur*...

A STADEI ANNALESEK:²⁾

Á. 1030. *Chunradus imperator Stephanum Pannoniae regem cum exercitu petit. Interea in Almania Ernest dux et Werinharius comes cum aliis multis occiduntur 16. Kal. Septembris.*

A. 1031. *Stephanus rex missis legatis, cum imperatore Chunrado pacificatur.*

Hogy mikép jutott János főesperes ahoz, hogy Erneszt és Werinharius herczegek halálát mint a szövetséges királyok győzedelmét fogta fel: ez nem egészen világos. Ugy látszik azonban, az vezette erre a felfogásra, hogy nem ismerte az annalesek különös jellegét és írójuknak azt a sajátságát, hogy az össze nem függő eseményeket is egymás mellett sorolja fel az illető év alatt. Ő valószínűleg abban a véleményben volt,

¹⁾ M. G. SS. XVI. 271 és köv. ll. — V. ö. *Wattenbach*: Deutschlands Geschichtsquellen, II. 307.

²⁾ M. G. SS. XVI. 314. — V. ö. *Ekkehardi Chron. universale*. M. G. SS. VIII. 195. és *Chron. Würzburg. u. o.* 30. l.

hogy a két herczeg haláláról szóló tudósítás összefüggésben van a háborúval, s így a német herczegek halálát, mint az ellenség veszedelmét s ennél fogva mint a magyarok győzedelmét fogta fel, a miről talán a pécsi krónikában is talált valamit.

A föntebb idézett »Oba ob susceptum Petrum«¹⁾ szavakon kívül ez az egyetlen hely, a hol a szóban forgó német forrás észrevehető. A töredékben említett egyéb viszonyokról Németországhoz, a pécsi forrás, miután az altaichi annaleseket felhasználta, sokkal jobban lehetett értesülve, mint a német stadei apát, vagyis ennek forrása, Ekkehard.

2. Az elveszett horvát forrás nyomai leginkább két helyen észlelhetők. Legelőször a következő mondatban: »anno MXXXV altero [quem nostri Zeanum vocant] in regno Croatiae succedente et Stephani regis terras molestante, volebant hungari, ut cessas partes Sclavoniae recipiat« ... stb. A *nostri* és *hungari* ellentétéből kétségtelen, hogy itt valamely horvát forrásból történt a közbeszúrás. A magyar forrásnak tudomása volt a horvát trónváltásról, de a horvát király nevét nem ismerte.²⁾

A másik helyen kevesebb ügyességet mutat János főesperes a horvát forrás felhasználásában. Az illető hely t. i. így hangzik: »(postquam autem Henricus rex Petrum adniteretur reponere), Stephanus Croatiae rex, Voiosclavus appellatus, montes Trivallos et Servios ad Drinum usque vastavit et banum Prasca constituit.« A szerző itt két hibát követ el: egy tárgyat, mert összetéveszti a horvát királyt a hasonló nevű szerb fejedelemmel,³⁾ és egy alaki hibát, mert a toldalék semmiféle összefüggésben sincsen sem az előbb, sem a később mondottakkal. János ebből a korszakból is akart valamit Horvátországról mondani. Az első hibáért azonban nem ítélniük el. A két uralkodó tetteinek felcserélése valószínűleg már az ő forrásában megtörtént volt. Megerősítik ezt a következők:

a) Nem könnyen tehető fel, hogy János az idézett

¹⁾ L. föntebb.

²⁾ A mint egy oklevélből (*Rački: Documenta*, 45. sz. 62. l.) kitűnik, Kresimir utóda Stephanus volt. Dandolo (*Muratori: SS. rerum italicarum*, XII. 254.) őt »Stephanus Hornato alias Zuane« néven nevezi. — Klaić (Slavonien, 25.), a ki tekintetbe nem akarta venni Dandolo ezen tudósítását, a *Zean* nevet *Kean* bulgár fejedelem (Kézainál) nevével azonosítja; ennél fogva a töredék ártatlan szerzőjét lelkiismeretlen hamisítással vádolja.

³⁾ Στέφανος ὁ Βοϊσθλαβος, ὁ τῶν Σερβῶν ἄρχων. (Kedrenos, 526. 543. ll. Bonni kiad.)

helyet két önálló forrásból merítette volna, a mely források közül az egyik a szerbek előnyomulásáról,¹⁾ a másik Praszka horvát²⁾ bánról szólna.

b) Továbbá a régi dél-dalmát forrásokban nem ritka eset a horvát és szerb állapotok ilyenmő összeecserélése, a mint azt Diokleas presbyter krónikájában³⁾ és még inkább a dél-dalmát krónikákban láthatjuk, a melyek töredékeit Orbini,⁴⁾ Iuccari. Resti⁵⁾ és Razzi tartották fen.⁶⁾

Az a körülmény, hogy a horvát és szerb állapotok összekevertetni látszanak és hogy a *Zean* névnek kétségtelen olasz (velencei) származása (Zuan, Zuane) határozottan Dalmáciára s annak is legdélibb részére mutat: igen valószínűvé teszi, hogy a két tudósítás forrása egy és ugyanaz volt, s azonos lehet az Orbini és Resti által említett egyik vagy másik régi dalmát krónikával; de hogy melyikkel, azt lehetetlen megállapítanunk, mivel mind a két rész, úgy a töredék, mint az említett két történeti munka, csak ki nem elégtő eszközökkel rendelkezik.

* * *

Befejezésül röviden összefoglalom a tanulmányunk folyamán elért eredményeket.

Kercselics tudósítása a töredék szerzőjéről hiteles. Okokat

¹⁾ *Rački*: Rad, XIX. 74.

²⁾ *Rački*: Docum. 45. sz. 62. l. 1062 körül... »et filii eius *Stephani* patris mei (t. i. Cresimiri Petri regis) faventibus *nobilibus banis*, qui eorum fuere temporibus, hi sunt Guarda, Bosethech et *Stephanus Prasca*.«

³⁾ *Lucius*: Presbyteri Diocleatis regnum Sclavorum. (De regno Dalmatiae et Croatiae libri VI. Schwandtnernél, III. 476—509. ll. — A legjobb kiadás Crnčić-tól ered: Popa Dukljanina létapis. Kraljevica, 1874. — V. ö. *Thallóczy*: Presbyter Diokleas krónikájának magyar vonatkozásai. (Századok, 1896. 485—504. ll.)

⁴⁾ Il regno degli Slavi oggi detto degli Schiavoni. Pesaro, 1561.

⁵⁾ Storia di Ragusa. (Nodilo kiad.)

⁶⁾ V. ö. *Kukuljević*: Kronika Tomasićeva. (Arkiv, IX.) Itt megkísérelte az elveszett horvát-dalmát krónikák jegyzékét összeállítani. — Tudvalevőleg a XI. és XII. században a két név: *szerb* és *horvát*, egyformán el volt terjedve déli Dalmáciában, Hum (Chelmania), Travunja (Tribunia) és Zetá-ban, és a byzancziak által mint azonos elnevezés használtatott. (Joannes Zonaras, lib. XVIII. cap. 17. p. 226. ed. Venet. »τῶ τριτῶ ὁῦται τῆς βασιλείας αὐτοῦ τὸ τῶν Χροβάτων ἔθνος, οὗς δὴ καὶ Σέρβους τινὲς καλοῦσι κελινίτη, τὴν τῶν Βουλγάρων χώραν ἐπιμαρτυροῦνς καταγεῖν.«) Csak a szerb királyok előnyomulásával a tenger felé, Stjepan Nemanjától kezdve szorították ki mindinkább a *horvát* elnevezés. (Croatia alba, quae et *inferior* Dalmatia dicitur . . . Croatia rubra . . . quae et *superior* Dalmatia dicitur. Presbyter Diokleas krón. cap. 12. — Croatia alba = Chelmania, Tribunia, Podgoria, latine Submontana, Zeta. U. o. cap. 24. 36. 41. V. ö. *Rački*: Ocjena . . . stb. Književnik, I. 210—211. ll.)

is hoztunk fel, a melyek János gercsei főesperesre mutatnak. A töredék főforrásául János egy krónikát használt, mely a XI-ik század végén Pécsett keletkezett és benne az események László uralkodásának kezdetéig voltak elmondva. Ennek szerzője papi ember volt. Ezen *pécsi krónika* közeli rokonságban áll, sőt talán azonos az ismert magyar krónikákban említett *Antiqui libri de gestis Hungarorum* című forrással. A krónika írója Szent István korára nézve valószínűleg az egykorú hivatalos feljegyzéseket használta, a Péter uralkodására vonatkozó adatokat pedig az *altaichi annalesek*-ből szedte 1046-ig; utolsó tudósításai egykorúak. — Ezen forráson kívül János főesperes még a *stadei annalesek* és egy ismeretlen régi *dél-dálmát krónika* feljegyzéseiből is merített.

ŠUFFLAY MILÁN.

A HORTOBÁGYI APÁTSÁGOK.

Végh Kálmán Mátyás ároktői plebánusnak *Hortobágyi apátságaink* címmel közelebb megjelent egyháztörténelmi tanulmányát¹⁾ különösebb érdeklődéssel vettem a kezembe, ki magam is szeretettel kutatom Debreczen város és környéke multját. Valóban meglepett a szerzőnek az a felfedezése, hogy az Árpádok korában az *ohati* és *zámi* apátságokon kívül, melyeknek helyét legelőször Balássy Ferencz jelölte meg,²⁾ még három más apátság és egy prépostság terjesztette a keresztyén műveltséget és ápolta a hitéletet az egykor falvakkal sűrűn beépült Hortobágy-Tisza közén. Ámde a különben érdemes kis tanulmánynak nem csekély fogyatkozása, hogy még a nyomtatásban szétszórta megjelent oklevélbeli adatokat sem használta fel mind; sem a Hortobágy nagy köhídján nem jött át Debreczenbe, a hol — bár a történetírás elől még mindig szigorúan zárva tartják a város magánlevéltárát — értékes felvilágosításokat adhattunk volna munkájához.

Az általa ismertetett hortobágyi monostorok közül kettő-háromra vonatkozólag volna némi helyreigazításul és pótlásul szolgáló megjegyzésem.

A szerző legbővebben az *ohati* és *zámi* apátságokkal foglalkozik, a melyekről eddig is legtöbbet tudtunk. A Szentkeresztről nevezett *zámi* apátság szerinte is ugyanott állott, a hol már Balássy sejtette: az Árkus folyásának jobb partján, a Faluvég-halmától délkeletre emelkedő dombon, melyet a nép ma is *Templomhalom*-nak nevez. Az ennek ölében rejlő templom-fundamentum felásatása nem Szabolcs vármegyére néz, mint Végh munkájának ismertetője véli, hanem a zámi pusztá mostani birtokosának, Debreczen városának volna kötelessége. A felszínen heverő szépen simított vörös tégladarabok sejtetik, hogy kitűnően égetett anyagból rakták a zámi apátság falait a XIII-ik század végén.

Az ároktői plebánus úr az apátságnak későbbi, a XV-ik

¹⁾ Ismertetését olv. *Századok*, 1904. 365. l.

²⁾ A zámi és ohati apátságok. Kiadta a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1881.

század közepe után való sorsáról semmit sem említ. Csak annyit sejt, hogy lassankint valószínűleg plebániai javadalommá zsugorodott össze, lakosai és urai pedig a török világban — a mennyiben rabszjira nem fűzték őket, vagy az emésztő harcokban el nem hullottak — a szomszédos Debreczenbe és Szoboszlóra menekültek. És ennek bizonyosságául a Szoboszlón ma is élő Kátay és Gáty nevű jómódú gazdákra hivatkozik. Ámde éppen oly nagy tévedés a szoboszlai Kátayakat, Gátyakat, Zám Árpád-korbeli urai, a *Káta* nemzetség leszármazóinak állítani, mint a debreczeni előkelő Vecsey családot az Ohaton és Csegén birtokos ős *Sartiván-Vecse* nemzetséggel hozni vérségi kapcsolatba. (38. 55. ll.)

Debreczen városának Zám elpusztulása idejéből fennmaradt jegyzőkönyvei, melyekbe a vidékről beköltözött új polgárokat rendszerint beiktatták, egyetlenegy zámi származású jövevény nevét hagyták emlékezetben.¹⁾ Zám urai pedig még kevésbé kerestek új otthont Debreczenben. Hiszen csaknem valamennyien várakkal is bíró hatalmas oligarchák voltak. A debreczeni Dózsák²⁾ kihalása után (1404) ezek valamelyik leányági örököse, majd Hunyadi János.³⁾ a Bajoniak és Gecseiek⁴⁾ — az előbbieket a XV. század folyamán — a monostori jószágon kívül az egész helységet megszerzik. És mikor az utolsó Bajoni leány, a háromszor férjhez ment Zsófia is elköltözik ősei után: rövid idő alatt Báthory István, Thanhauser Honorius⁵⁾ és kortársa, miskolczy Nagy András hajdukapitány váltják fel egymást Zám birtokában.⁶⁾ Báthory Gábor fejedelemnek 1608 jun. 13-án Nagy András részére kiadott adománylevelében Zám már mint pusztta említettetik. Ebből következtethető, hogy másodszor és végképen a tizenöt éves nagy háború zivatarjaiban pusztult el.

Később Petneházy István özvegye, Király Anna bírja zálogjogon Bajon várával és Sámson, Bánk, Fancsika-beli részekkel, Ohat pusztával meg a szováti porczióval együtt. 1657 jan. 5-én pedig Rákóczy György fejedelemtől Losonczi Bánffy Zsigmond és felesége Kendeffy Judit kapják adományul mindezen jószágokat 14,800 frtban. Majd 1671-ben Bánffy Gábor, Zsigmond fia, az

¹⁾ Mocskos János volt a neve ennek a zámi embernek. (Zoltai Lajos: Vidékiek beköltözése Debreczenbe 1564—1640 között, 36 l.)

²⁾ *Komáromy András*: Dózsa nádor és a Debreczeni család. *Turul*, IX. évfolyam.

³⁾ *Századok*, 1887. Jelentés a gr. Toldalagi család radnótfái levéltáráról.

⁴⁾ U. o. és *Tört. Tár*, 1890. 106. 114. ll. Valamint a Debreczen város közlevéltárában lévő *Regesták* még eddig ismeretlen oklevelekről. Ez idézett források Zámot a XV. század derekán hol pusztának, hol helységnek mondják.

⁵⁾ Thanhauserről olv. *Tört. Tár*, 1895. 509. l., 1896. 596 ll.

⁶⁾ Az idézett *Regesták*.

örökös fegyverzörgés közt igen nehezen hasznosítható zámi pusztát 55 aranyon két debreczeni tőzsérnek, Oláh Istvánnak és Oláh Györgynek, Ohatot pedig 1677-ben harmadfél-száz talléron Ónodi Szólláth András vitéznek, nemkülönben Egri Demeter és Kiss Mihály debreczeni polgároknak zálogosította el, úgy hogy ezek az Ohatról *elszéledt jobbágyokat* visszatelepeithessék. Azonban két év multán a fáradhatatlanul szerezgető debreczeni tanács rálicitált az imént említett concivisekre. Négy-százötven forint ráfizetéssel, meg egy skárlát szőnyegért és két levél skófiumért huszon-négy évre zálogba kapta Bánffy úrfitól az egész 13,000 holdas Zámot, melybe már ekkor az Árpád-korbeli Csécs is beleolvadt, valamint Ohatból Egri Demeter és Kiss Mihály részeit. Nem-sokára, 1682-ben, Szólláth Andrásnak török rabságba esett fia, István, feje váltságában 265 magyar frton átengedte a maga ohati zálogos részét ugyancsak Debreczen városának.¹⁾

Azóta mindkét pusztát szakadatlanul megmaradt Debreczen város kezében. De a debreczeniek sohasem törődtek az elhagyott falvak újra betelepítésével.

A monostorok történetének kedvelőit jobban érdekelheti ezeknél az, — a mi Végh Kálmán Mátyás figyelmét mégis elkerülte, — hogy t. i. *Zám* felerésze a reformációig egyházi birtok volt s a Dédes feletti Szentlélek-monostorban lakó pálos szerzetesek valának urai. Ugyanis a már említett Gecsei család tagjai: Sebestyén fia György és István fia Kelemen, 1473 jun. 6-án a budai káptalan előtt, Zám, Csécs és Szabolcs puszták felerészét a pálosoknak ajándékozzák. Ugy látszik, ezek már előbb is élvezték e birtokok hasznát, miután Mátyás király 1472 jun. 27-én Szabolcs vármegyét tiltja, hogy Szent Pál remetéinek minden adózástól mentes zámi jószágát meg ne adóztassa. E kiváltságot Mátyás 1486 ápr. 6-án kiadott oklevelében örökre megerősíti.²⁾ A pálosok — hihetőleg a reformáció szülte nagy átalakulások következtében — 1545-ben el akarták adni a zámi részeket Hangácsi Régi Kelemennek; azonban Bajoni Benedek özvegye Bodó Anna és fiai: Ferencz, István és János tiltakoztak az elidegenítés ellen, miután azt a részt őseik a magok birtokából szakítván ki, lelki üdvökért adományozták a paulinusoknak. E protestálás után magok a Bajoniak állottak elő vevő szándékkal; mire Zám helység felét a szerzetesek Várad mellett lévő monostorukban tartott gyűlésökből csakugyan átengedték 350 forinton a három Bajoni testvérnek.³⁾ A gombaszegi pálosoknak is voltak még birtokaik Zámön; a melyeket ezektől Thérvári Bertalan-deák vásá-

¹⁾ Minden adat u. o.

²⁾ *Regesták.*

³⁾ *Századok*, 1887. Jelentés a gr. Toldalagi család levéltáráról.

rolt volt meg; de 1548-ban zámi porcióit elcserélte a Bajoni testvérek zsadányi részeiért.¹⁾ Ennekelőtte laktak-e pálosok Zámon, avagy a benczések és utánok a cisterciták mikor tűntek el az odavaló ősi monostorból? e kérdésekre nem adhatok feleletet.

Az *ohati* apátság helyét Végh Kálmán Mátyás elvitatni törekszik a debreczeni Ohat pusztától, mikor ez apátság maradványait a szomszédos csegei határban, a Vay-féle nagymajori ódon kastély falaiban véli megtalálhatni. Pedig több és erősebb érv hozható fel amaz eddigi feltevés mellett, mely Ohat helységét és az ohati apátságot a Debreczenhez tartozó Telekháza nevű major területén jelölte meg. Már maga ez az elnevezés: *Telekháza*, ide vezeti a kutatót. Hiszen a nagyon is conservatív debreczeni nép ajakán régtől fogva élő *fancsikai telek*, *bánki telek*, *halápi telek*, *guti telek* elnevezések alatt azt a területet értjük, melyen hajdan Fancsika, Bánk, Haláp, Gut falvak állottak s a hol ezeknek ház-helyei, itt-ott templomromjai, ma is többé-kevésbbé jól kivethetők. Az ároktői plebánus úr is elismeri, hogy az ohati Telekháza tekintélyes, széles emelkedés, a hol kő és törmelék van elég, s a hol az ásás talán templom-alapokat is tárna fel. Azt én is állítom; ezt én is hiszem. Annnyival inkább erősen hiszem, mert a debreczeni magánlevéltár nem ok nélkül őriz Ohat birtokviszonyaira vonatkozólag számos oklevelet, a XIV-ik századból valókat is. Ez oklevelek is emlegetik az ohati templomot és monostort, s határozottan megmondják, ki volt az ohati egyház és monostor védőszentje. Végh Kálmán csak sejti, hogy Szent Miklós tiszteletére épült az ohati monostor. Mi egykorú okiratokra hivatkozva tudjuk, hogy a monostor a Boldogságos Szűz, a templom pedig Szent György vértanu nevét viselte.²⁾

Az ismert oklevelek egybevetéséből kétségtelenül kitűnik, hogy az apátság belül feküdt azon a területen, a mely Debreczen város legrégibb jogelődeinek, az ohati Pércsieknak ősi birtoka volt, a melyre ezek Róbert Károlytól 1318-ban és 1324-ben új adományt nyertek³⁾ és a melynek az 1336 évi határjáráskor megjelölt⁴⁾ határvonalai csaknem pontosan összevágának a jelenlegi határdombok elhelyezkedésével.

Az ároktői plebánus a maga vélekedésének támogatására kétszer is hivatkozik IV. Béla király és az egri püspök 1248 évi csereszerződésének eme soraira: »item dedimus villam nostram propriam, prope Tyciam sitam, *Chege* vocatam . . . cum tributo

¹⁾ Károlyi Oklt. III. 239. l.

²⁾ *Regesták.* — V. ő. *Turul*, V. évf. A Pércsi család. — Károlyi Oklt. I. 112. 144. ll.

³⁾ Károlyi Oklt. I. 46. 57. ll.

⁴⁾ U. o. 127. l.

consueto ex integro ab antiquo et transitu ab utraque parte *Tycie* . . . piscaturis in *Vetges* et in *Mortua magna* . . . et *Mortuam* predictam; cujus medietas in toto cum nemore *Teulgescherthye* nominato pertinet ad villam *Chege* memoratam; alia medietas in piscatione pertinet *abbati de O* . . . (Ohat) cum suis patronis.« — *Vetges* alatt a mai *Völgyes*-t, a *Mortua magna* alatt pedig a *Nagy-Morotva* nevű holt Tisza-kanyarulatot kell értenünk. A birtok-állapot e területen ma is hasonló a hetedfélszáz év előtti állapothoz. Az ohat-csegei határ a Tiszától kiindulva, ma is oldalt hagyja a Morotvát¹⁾ és úgy megy keresztül a Völgyesen, — melyet hajdan talán *Fejértó*-nak is hívtak, — hogy egyik fele Ohathoz, másik fele Csegéhez tartozik. Feltehető ugyan, hogy az Árpádok korában a Morotva déli alsó ága beleesett az ohati határba, mert csak így érthető az 1248 évi okiratnak az a kifejezése, hogy fele Csegéhez, fele az ohati apátsághoz tartozik; de az is meglehet, hogy a két oldalról való birtoklásnak fölemlítése egyedül Völgyesre vonatkozik. A csegei és ohati birtokot elválasztó vonal mindenképen úgy tűnik elő, hogy a Nagymajor területe kívül maradt az ohati határon. Ős időktől fogva csegei föld az. A Morotváról, mely Végh Kálmán szerint is, ma is a Nagymajor tartozéka, az Agárdiak és Parlaghi Pál között kötött adásvételi szerződések ismételten mondják, hogy Csegével együtt adatik el.²⁾

Az ohati monostor pedig, a melyről több egykorú oklevél emlékezik, természetesen ohati földön épült; nem másutt, csakis ott, a hol már Balássy jól sejtette: *Telekháza* helyén.

Ezt a földet cserélte el 1299-ben a Rátold nembeli Domokos mester a Sartiván-Vecse nembeli Gyula fiával Istvánnal Poroszlóért.³⁾

Ezt a földet adományozza újlag Róbert Károly király

¹⁾ A fentebb említett 1336 évi határjárásról az egri káptalan által kiadott oklevél Ohatnak Csege felől eső határát így írja le: »prima meta incipit exeundo de Tycia apud locum *Sulyomosfew* vocatum; abhinc egreditur versus meridiem juxta fluvium *Morina* (Morotva) vocatum, et pervenit ad locum *Hatarus* nominatum, dehinc reflectitur iterato versus orientem, et eundo per quendam collem *Zarrazberch* nominatum pervenit ad locum *Patahalma* dictum; exinde autem pervenit ad *Feyrtou*; abhinc autem circa arandines ejusdem *Feyrtou* egreditur iterato versus meridiem; transeundo ibi *Arcus* et eundo circa terram *Deers* vocatam, tendit ad occidentem« . . . stb.

²⁾ Károlyi Oktl. II. 334. 348. ll.

³⁾ *Wertner*: Magyar nemzetségek, II. 289. 309. ll. Az itt felsorolt birtokok közül *Hodos* hihetőleg ugyanott feküdt, a hol a már említett 1336 évi *Hudusholma*, vagyis Telekháza és Egyek helysége között; *Arkusd* azonos az Ohatiak ohati birtoka megosztásáról kiállított 1341 évi diplomában előforduló *Arkustelek*-kel, mely Ohat napkeleti részét alkotja (Károlyi Oktl. I. 145. l.); *Syles*-nek pedig talán ugyancsak az Ohaton lévő *Szilas* nevű erdő felel meg, Telekháza és a csegei Nagymajor fele útján.

1318-ban és 1324-ben Csépánfia Mikének és Mihályfia Arnoldnak, mint már István király privilegiuma szerint, tehát a Végh Kálmán által idézett 1248 évi alapítólevél keletkezése idején is ősi birtokot, melyet családjuktól István fia Domokos mester jogtalanul foglalt volt el.¹⁾

Ez a föld az, szántóföldjeivel, rétjeivel, erdeivel, halászó vizeivel, és különösen a Boldogságos Szűz monostorával meg Szent György vértanu patronatusi jogával együtt, a melyre nézve Pércs helység negyedrészeért és Köteles helység feléért a Pércsiek 1335-ben barátságos egyezsége léptek egymással a váradi káptalan előtt.²⁾

Ennek a földnek határait járatták meg 1336-ban az egri káptalan kiküldötteivel Ohati Miklós és Arnold, két év múlva a határjárt levél megerősítését kérvén Károly királytól.³⁾

Ugyanezen föld keleti részén osztozkodnak, János borsodi főesperes és egri püspöki vicarius előtt, egyfelől Ohati Márton fia Miklós, másfelől István özvegye, Ohati Márton leánya Iloncz 1341-ben, belefoglalván az egyezségbe Szent György vértanu templomát is.⁴⁾

Végre ugyanezen a földön állott az az *egyház*, hihetőleg még a régi Szent György vértanu temploma, a melynél »Ohat falu mellett« Bajoni István szolgálai 1559-ben Sáry Alberten Eger felé mentében hatalmaskodást követtek el.⁵⁾

Ha még azt is megemlítjük, hogy az ohati Telekházán mostanában régi temetkező hely nyomaira is többször bukkantak, — körülbelől kimerítettük összes érveinket, a melyek felhozhatók arra nézve, hogy az Árpád-kori Ohat helysége s benne a Boldogságos Szűz monostora épen itt állott.

Ohatról nincs is egyéb mondanivalónk, hanem ha felsoroljuk, kik voltak birtokosai Zsigmond és a Hunyadiak korában. A Pércsiek már az Anjouk idejében kiszorultak Ohatról; a velők egy törzsből származott Ohatiak mellett pedig a XV-ik század elején házasság révén a Sztáriak és Bajoniak,⁶⁾ majd a következő század folyamán hosszabb-rövidebb időre az Agárdiak, agárdi Tökék,

¹⁾ Károlyi Oktl. I. 46. 57. ll.

²⁾ U. o. 112. l.

³⁾ U. o. 122. 127. ll.

⁴⁾ *Regesták* és Károlyi Oktl. I. 139. 143. ll. Az a Derzs, melyről az 1341 évi határjárásnál szó van (prima enim meta incipit a plaga meridionali in campo ecclesiam de *Ders* directe respiciente, ubi est una meta terrea), a mai ohati pusztának szélső keleti részén fekszik s az Árkus vizéig terjed. E jókora nagyságú darab föld közepe táján emelkedő halmot *Derzsitélek*-nek hívják. Egyházas-Derzs hihetőleg a nagy tatárjárás-kor pusztult el és soha be nem népesedett.

⁵⁾ Károlyi Oktl. III. 327. l.

⁶⁾ *Turul*, I. évf. 47. l.

guti Országok, földesi Bakók, Parlagiak, Szepesiek, kállai Lőkösök, Debrőiek, Liskaiak tűnnek fel.¹⁾ Mátyás király halála után egész Ohat a bajoni vár fenhatósága alá jutott.²⁾ Ettől fogva a szomszédos Zám sorsában osztozik.

A többi apátságokkal: Szent Margit *fejérszentmargitai* benzés apátságával, a *tomaji*³⁾ és *zátyi* apátságokkal meg a *drassai* prépostsággal röviden bánik el Végh Kálmán; de igéri, hogy más-kor több mondanivalója lesz ezekről is. Mindenesetre érdeklődéssel várjuk, és reméljük, hogy igyekezni fog a kínálkozó forrás gyűjteményeket kimerítően felhasználni. A mit most olvasunk tőle, különösen az utóbbi monostorokról, az majdnem mind csak etymologiai fejtegetéseken alapul. Annyi bizonyos, hogy a Hortobágy vidékéről általa idézett helynevek mindnyája él a nép ajakán, sőt azt a helyet, a hová ő a Debreczenhez tartozó *Papér* partján a *strázsai* vagy *drassai* prépostságot állítja, s a hol valamely régi rom törmelékei is előbukkannak olykor: a hortobágyi pástorok *papegyházi telek*-nek nevezik. Ámde véleményem szerint sem a név hasonlósága, sem az épületi tégladarabok nem dönthetik el, hogy vajjon a szentmargitai pusztán keresett *Bogegház* azonos-e a debreczeni Mátá pusztán fekvő eme Papegyházával? Mert a mit az olasz vagy szláv szerzetes *Bog*-nak irt, azt a IV. Béla korabeli magyar talán *Bágy*-nak ejtette ki. Akkor pedig más *Bágyegyháza*, és ismét más *Papegyháza*. Az utóbbiról írott emléket magam sem ismerek egyetlenegy sem.

Végezetül arra hívom fel a hortobágyi apátságok érdemes kutatójának figyelmét, a ki a hasonló hangzású nevek összecsendüléséből oly messzemenő következtetéseket tud levonni, hogy Ohat-telekháza szomszédságában, a Völgyes felől egy szép kerek halom emelkedik, melynek *Strázsahegy* a neve. A tisztelendő úr a strázsai apátságot részben azon az alapon igyekszik elvitatni a szepesi püspökség területétől, mert a Hortobágy mellékén is van egy *Drassa* (helyesebben *Darassa*) nevű pusztá, mely név — szerinte — a *Strasse* vagy *Strása* átidomulása, a hely pedig azonos az egri egyházmegye névtárában *de Drozo* néven ismeretes prépostsággal. Hátha az ohati *Strázsahegy* nevében új támasztékot lelne ehhez az okoskodáshoz!

ZOLTAI LAJOS.

¹⁾ *Csánki Dezső*: Magyarország tört. földrajza, I. 503—544. II. — Károlyi Okt. II. 294. 305. II.

²⁾ Károlyi Okt. III. Bevezetés. A Bajoni család krónikája.

³⁾ A *Századok* ismertető cikkében (1904. 366. I. felülről 11. sor) sajtóhibából *tanaji* áll e helyett: *tomaji*.

MÁTYÁS KIRÁLY MINT VÁROSÉPÍTŐ.

Tanulságos és érdekes módon ismertette a *Századok* áprilisi és májusi füzetében *Csánki Dezső*, a Hunyadiak korának érdekes történetbűvára, Mátyás király erőfeszítéseit, hogy birodalma fővárosát, Budát, felemelje azon aesthetikai eszményekhez, melyek a renaissance-műveltségtől áthatott lelke előtt lebegtek.

Az Erdődy grófok galgóczi levéltárában föl kutatott és ügyes tollal kommentált okiratok új világosságot vetnek actiójára.

Ezen irányban a pápai levéltár, hazánk politikai és kulturai életének egész területére kiterjeszkedő irományai között, szintén őrizett meg számunkra nagybecsű emlékeket, melyekből látjuk, hogy a nagy király székhelye díszének emelése érdekében a szentszék támogatását is kikérte és kieszközölte.

Ugyanis ezt nem nélkülözhetette szemközt a passiva resistencia erejével, a melyet a nemzeti jogérzet a nemzeti indolentiával karöltve kifejtett, úgy hogy azon még az ő kivételes erélye és kérlelhetetlen szigora is hajótörést szenvedett.

A galgóczi oklevelekből tudjuk, hogy Mátyás király rendeletei, melyekben a budavári házbirtokosokat elkobzás terhe alatt kötelezte, hogy egy esztendő lefolyása alatt a pusztuló házak kijavítását foganatosítsák és a rombadőlteknek újra felépítését legalább kezdjék meg, — sikertelenek maradtak. Az egy esztendő eltelte után a városnak csak egyik utcájában több mint tíz roskatag ház találtatott. Ezeket a király (1478) elkobozta és másoknak adományozta.

Azonban még ez az elrettentő példa is hatástalan maradt.

Két évvel utóbb a király a következő előterjesztést intézi a pápához:

Budavárában sűrűn fordulnak elő esetek, a mikor buzgó hívek templomok és kolostorok részére házakat ajándékoznak vagy hagyományoznak, és évdíjak fizetésének kötelezettségével terhelnek meg; az ilyen házak azután rendesen elhanyagoltnak és pusztulásra jutnak; ezért kívánatos olyan pápai rendelet kibocsátása, a mely a templomokat és kolostorokat kötelezi, hogy a részökre

ajándékozott vagy hagyományozott házakat egy esztendő alatt árusítsák el, az évdijakért pedig (egy forint után húszat számítva) váltságdíjat fogadjanak el.

Azt nem magyarázza meg a király, hogy miért hanyagolják el az egyházi intézmények a nekik ajándékozott vagy hagyományozott, és a világi házbirtokosok az évdijakkal terhelt házakat; azt sem, hogy az új birtokosoktól, vagy az évdij megváltása után a régi-ektől a baj orvoslását mily alapon remélheti? Azonban kérését világosan azzal okolja meg, hogy a pusztuló házak »a várost eléktelenítik« (id in difformitatem civitatis cedit) és hogy ő »a város díszét emelni óhajtja« (civitatem suam ornari et augeri desiderat).

A kérvény kedvezően intéztetett el, s 1480 december 13-án kelt iratában a pápa Mátyás kívánságának megfelelően rendelkezett.

Azonban az irat szövegezése Mátyást ki nem elégítette, mivel csak a jövőben ajándékozandó és hagyományozandó házakra és évdijakra vonatkozott, visszaható erővel pedig nem bírt; így tehát a király azon tervét, hogy a tényleg elpusztult állapotban levő házak jókarba helyezése haladék nélkül foganatosíttassék, nem mozdította elő.

Ezért egyik levelében, mely az ő egyéni irányának jellegével ékeskedik, Rómában tartózkodó sógorát, Aragoniai János bibornokot fölkerlte, hogy új pápai irat kiállítását eszközölje ki.

Noha ez a második breve nem maradt fen, kétségtelennek tekinthetjük, hogy Mátyás kívánsága teljesült, a mint hogy meghallgatásra talált, mikor két évvel utóbb rokon természetű ügyben fordult a pápához.

Ó-Budán ugyanis egy-egy elhagyatott régi templom romokban hevert, úgy hogy ledőlt oszlopait földréteg borította. Ez utóbbiakat Mátyás fel akarta használni az Árpád sírja fölött emelkedő Fehéregyház (Alba ecclesia) nevezetű templom újra építésénél. Ezért a Rómában időző Veronai Gábor bibornok egri püspököt utasította, hogy ehhez szerezze meg a felhatalmazást. Ezt a pápa készséggel megadta.¹⁾

Nem feltűnő, hogy Mátyás ilyen lépései kellő méltánylásra, rokonszenves fogadtatásra találtak IV. Sixtusnál, a ki maga is nagy építészeti alkotásokkal gyarapította az örök város díszét.

FRANKÓI VILMOS.

¹⁾ V. ö. *Theiner*: Monumenta Hungariorum sacra illustrantia, II. 476. 486. II. — Monumenta Romana epp. Vespriensis, II. 272. 285. 287. II. — *Frankói*: Mátyás király külügyi levelei, II. 182. 253. II.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Mittheilungen des k. und k. Kriegsarchivs. Herausgegeben von der Direction des k. und k. Kriegsarchivs. Dritte Folge, I. Bd. Mit zehn Tafeln. — II. Bd. Mit zwei Tafeln. Wien, 1902 – 1903. Seidel u. Sohn. 8-r. 4, 348 l., 4, 396 l.

A csász. és kir. hadi levéltár közleményeinek harmadik sorozatából megjelent első és második kötet a tartalom gazdagságát, értékét és változatosságát tekintve méltán sorakozik a korábbi kötetekhez. A közölt értekezések jobbra elsőrendű források alapján készültek, sok kérdést új adatok világánál, új felfogással tárgyalnak. E szerint tehát a magyar történetírók is tanulsággal forgathatják e hasznos és több szempontból nélkülözhetetlen közleményeket. De természetesen a magyar történetírónak csak kellő kritikával szabad azokat használnia; mert a különben jeles értekezések jórésze mégis egyoldalú felfogással van írva. Az előttünk fekvő kötetekben is lépten-nyomon az elavult osztrák közjogi nézetekkel találkozunk. Magyarország, magyar katonaság itt nem létezik; csak osztrák seregek, csak az osztrák császár vitézei küzdenek mindenütt. Az idegen nevű ezredekről csak akkor tudjuk meg, hogy hazánkfiai, ha utána nézünk a dolognak s egykorú iratokból sikerül kiderítenünk a valóságot. Még az életrajzi adatok közt sem találjuk annak feltüntetését, hogy valaki magyarnak vagy Magyarországon született. A derék Kray tábornok életrajza pl. így kezdődik: »Paul Kray Freyherr von Krajova, geboren am 5. Februar, 1735. trat 1754. als Cadet in die Armee« ... stb. Gyulay gróf életrajza meg így is veszi kezdetét: »Ignaz Graf Gyulay von Marosnémeth und Nádaska, geboren 11. September, 1763« ... stb. Az olvasó találja ki, hogy hol született!

A mi az egyes értekezéseket illeti, mindjárt az első (I. köt.) megragadja figyelmünket. Ez az értekezés *Károly főherczeg* kiadatlan leveleivel foglalkozik. Szerzője *Criste* kapitány, kinek neve mint hadtörténeti írónak nálunk sem ismeretlen. Károly főherczegnek 1800-ból tíz ismeretlen levelét

olvashatjuk itt. Mind a tíz Ferdinánd főherczeghez szól s a németországi főhadserég vereségével és visszavonulásával foglalkozik. E hadserég élén — mint tudjuk — maga Károly főherczeg állott, de betegsége miatt 1800 febr. 2-án lemondott fővezéri tisztéről, mire a főserég vezetését a császár a magnánói győzöre, Kray tábornokszernagyra bízta. E kitüntető megbízatás Krayt igen nehéz helyzetbe hozta. A németországi főserég ugyanis a francia haderővel szemben gyenge volt, s hozzá még roppant területen szétszórva működött. A számban is jóval erősebb francia hadserég (104,000 ember) *Moreau*, *Lecourbe*, *Gouvion St. Cyr* és *Suzanne* tábornokok vezetésével a Rajna mentén állott. Még mielőtt Kraynak sikerült volna csapatait összevonni, *Moreau* felhasználván azok szétszórtságát, megkezdé a támadást, s a míg *Lecourbe* tábornok *Reichlingen* felé nyomult előre és ott a császári csapatokat teljesen leköté, azalatt *Moreau* összevont csapataival háta mögött hagyta *Ulmban* Krayt és jun. 19-én átkelt a Dunán. Kray folytonos csatázások között *Ingolstadton* át egészen az *Inn* folyóig vonult vissza. A hadakozó felek jul. 15-én fegyverzünetet kötöttek.

Károly főherczegnek említett levelei a háború itt érintett mozzanataival foglalkoznak; s a főherczeg, ha valahol, úgy e levelekben mutatja ki legfeltünőbbben hadvezéri képességeit. Bár a harc terétől távol állott, fáradhatatlan lelke örökösen ott kalandozott. Ismerte a két fél haderejét, elhelyezését és a térvizonyokat; tisztában volt mindazokkal az eshetőségekkel, melyeket az adott viszonyok között *Moreau* megkísérelhetett. Megmondja az egyetlen módot is, a melylyel Kray a francziák előnyomulását megakadályozhatja. A harctér eseményei teljesen igazolták Károly főherczeg felfogását és kijelentéseit. Minden úgy történt, a hogy ő előre megmondta. A hadjárat sorsa — írja 1800 ápr. 11-ről Prágából — egyetlen nap alatt eldőlhét. Egyetlen döntő győzelem a sváb földön Svájczot az ellenség kezébe juttatja s minket arra kényszeríthet, hogy még Olaszországban is visszavonuljunk, és így az ellenség egészen az osztrák határokig jöhet. Ha Kray minden erejét idejében összevonja s az ellenséget még defilée közben megtámadja, ha nem vesztegeti erejét apróbb csatározásokra és a védekezésre, hanem teljes erővel támad: akkor az ellenség tervei elé elháríthatatlan akadályokat gördít s a győzelmet biztosíthatja. — Második levelében (máj. 16.) már csodálkozik a hadserég vezetéségének eljárásán. Nem értem — úgymond — taktikájukat; mert hiszen az ellenség oly váratlanul csak nem kelhetett át a Rajnán, s erejét oly rövid idő alatt nem egyesít-

hette, hogy mi a mi hadainkat Stockachnál össze ne vonhattuk volna, mielőtt az ellenség oda ért. Ha az ellenség nem tudta volna, hogy a mi csapataink szanaszét állanak, sohasem mert volna Büssingennél a Rajnán átkelni. — Harmadik levelében (máj. 28-ról) folytatja megjegyzéseit Kray és Moreau hadműveletei felől. A fő alapelvek, — írja — miket egy vezérő tábornoknak figyelmen kívül hagynia sohasem szabad, a következők: 1) a közlekedési vonaltól, mely egyúttal tárházainak, szállítmányainak és visszavonulásának is útja, sohasem szabad annyira eltávolodnia, hogy ahoz az ellenség közelebb legyen mint ő; 2) mindég egyesített erővel kell operálni. Ezek a megjegyzések természetesen Kraynak és tábornokának szólnak. Miután részletesen elmondja, hogy Moreau hogyan kényszerítette volna Krayt Ulm elhagyására, leírja azt is, mit tett volna ő Kray helyében. Rendkívül érdekesek és becsesek ezek a megjegyzések, mert az ifjú főherczeg páratlan készségét és kiváló hadvezéri tehetségét látjuk megnyilatkozni minden sorában. — A hatodik levélben már maga is büszkén hivatkozik előbbi nyilatkozataira, mert a hadi tudósításokból megértette, hogy csakugyan bekövetkezett az, a mit ő előre megjósolt. Erősen bírálja Moreaut. »*Er ist — írja — kein Bonaparte, die Entschlossenheit geht im zu sehr ab, als dass man ihn in die Classe eines grossen Generals rechnen könne!*« Ugyanebben a levélben ír a marengói csatáról is, melyet Napoleon koszorúja új borostyánlevelének mond. A csata körülményeit még nem ismeri ugyan, de mégis kimondja, hogy Napoleon valószínűleg azért nyerte meg az ütközetet, mert a mi csapataink mind harczoltak, ő azonban egyik hadtestét tartalékban tartotta s ezzel vívta ki a győzelmet. Ez is újabb bizonyíték arra nézve, hogy mennyire szükségesek a tartalék csapatok. Bonaparte a tartalékkal győzött, de a mi tartalékseregünk az Inn mellett — néhány zászlóalj nyugalmazott tisztek és invalidus altisztek vezetése alatt — aligha arat ilyen győzelmet!

Az első kötet második közleménye az 1830-iki párisi utczaik harczokról szól. Szerzője, *Hoen* kapitány, kitűnő források alapján írta meg értekezését, mely azonban tárgyánál fogva minket kevésbé érdekel, azért bővebb ismertetését mellőzzük. — Ugyanezt mondhatjuk *Langer* magvas tanulmányáról, melyet *Freiburg* és *Breisach* visszafoglalásáról (1698—1700) írt. — A következő 190 oldalra terjedő értekezés ily címet visel: *Ereignisse in den Legationen und Marken in Italien, in den Jahren 1848 und 1849.* Szerzője *Sommeregger* kapitány. A legapróbb részletekig leírja a 1848/49-iki olasz hadjáratot.

Mivel elsőrangú s legnagyobbbrészt felhasználatlan levéltári forrásokból dolgozott, munkája telve van új és ismeretlen adatokkal. A nagy tanulmány értékét növeli a hozzá mellékelt három térkép. Az egyes harcok leírásában megtaláljuk a résztvevő magyar csapatokat s azok főtisztjeit is. Az utóbbiak közül különösen kitüntették magukat Gyulay, Lendvay Albert, Mattyasovszky, Nagy stb. Az utóbbiról, a ki a törzskar feje volt, ezt írja a szerző: »*dem ein wesentlicher Antheil an den Erfolgen gebürt.*«

A felső Elbe melletti osztrák erődítésekről szól *Peters* kapitány értekezése: *Die österreichischen Befestigungen an der oberen Elbe*. A bajor örökösödési háborúk és a birodalmi erődítések történetéhez nyújt adalékokat.

A második kötet közleményei közül megemlítjük *Criste* kapitány 157 oldalra terjedő tanulmányát az *osztrák csapatok felállításáról 1790-ben Poroszországgal szemben*. Hertzberg porosz miniszter törekvései nálunk is eléggé ismertek. Tudjuk azt is, hogy 1790-ben Ausztria és Poroszország között a háború már-már kitörőben volt. Az osztrák és a magyar (erről *Criste* megfeledezett) csapatok felállításáról s a hadi tervekről azonban mindeddig semmi sem került még napfényre. *Criste* tanulmánya tehát sok újat nyújt. Címe csupán az *osztrák csapatok felállításáról* szól ugyan, de magában a dolgozatban igen sok és becses adatot találunk Magyarország akkori politikai belviszonyairól. A szerző, ki felhasználta a berlini titkos levéltár iratait is, bőven ír az 1788—1790-iki magyar-porosz politikai összeköttetésekről. Ismerteti a porosz emissariusok kiküldetését Magyarországra; *Jakobi-Kloest* és *Podewils* gróf érintkezéseit a magyar mágnásokkal, továbbá *Hompesch Károly* planumát a Habsburgoknak Magyarországból való eltávolítására. Ez a *Hompesch* adta át Hertzberg miniszternek a magyar karok és rendek memorandumát, melyben Poroszországot Szászországgal együtt arra kéri, hogy sereget küldjön Magyarországra. Itt közli a szerző *Möllendorf* tábornoknak a királyhoz intézett jelentését is (1788 nov. 17-ről) a magyar felkelés szervezése s az ország függetlenítése ügyében. Erre nézve *Möllendorf* még nem látta elérkezettnek az időt. »Ha egyszer felséged — írja a jelentés végén — nyílt háborút visel a császárral, akkor e planumot könnyebben keresztül lehet vinni, mert akkor a hadsereg a birodalmon kívül áll s így a magyar nemesség könnyebben foghat fegyvert.« A politikai előzmények bő ismertetése után a hadi készülődésekre tér át a szerző. A viszonyok 1790-ben már odáig fejlődtek, hogy II. József elkerülhetetlennek tartotta a lengyelekkel egyesült poroszok ellen viselendő háborút.

Január 4-én Laudon tábornokra bízta a fővezérséget, miután bizonyosnak vette, hogy tavaszra a poroszok és lengyelek megindítják a hadjáratot. A készülétek közben azonban meghalt II. József. Lipót trónraléptével a politikai viszonyok ugyan hamar javulni kezdtek, de a csapatok vonulása Magyarországból Morvába és Csehországba szakadatlanul folyt. A csapatok létszámát, elhelyezését stb. mind osztrák mind porosz részről a legapróbb részletekig megtaláljuk Criste cikkében.

A többi közlemények sorában (II. köt.) különös figyelmet érdemel *Zach emlékirata 1798-ból*. A campo-formiói békekötés után Ferencz császár helyre akarván hozni a hadseregben immár szemmel látható fogyatkozásokat, 1798 márcz. 9-én megbízta *Alvinczy* tábornoszernagyot, hogy egy bizottságot állítson össze főbb tisztekből, kik erről tanácskozzanak. Alvinczy még a tanácskozások megkezdése előtt felszólította *Zach Antal* ezredest, a kiváló hadi író, hogy ha ez ügyre vonatkozó munkálatai volnának, nyújtsa be azokat. Zach engedett a felszólításnak s betérjeszté a hadseregről szóló emlékiratát. A ki az osztrák hadsereg ekkori szellemével, szokásaival és erkölceivel megismerkedni akar, olvassa el ezt az emlékiratot; ma is igen tanulságos.

Zach emlékirata mellett találjuk *Haspinger* páter naplókönyvét az 1809-iki tiroli harcokról. Ebben is igen becses feljegyzések vannak ugyan, de bennünket közelebből nem érdekelnek.

Annál érdekesebb *Bartsch* dolgozata *Haynauról és a bresciai felkelésről* (1849). A szerző teljesen új adatok és hivatalos jelentések alapján igyekszik Haynaut mentetgetni, a ki szerinte a *bresciai hiéna* névre nem szolgált reá. Elismerjük, hogy a szerző adatai több tekintetben másképp tüntetik fel Brescia elpusztítását; elismerjük azt is, hogy az olasz emlékiratok és feljegyzések sok dolgot nagyon is túloznak; de hogy Haynau cselekedete valami dicső hadi tett lett volna, azt a szerzőnek senki el nem hiszi. Különben is Haynau jellemének megítélésére nem elegendő a bresciai események ismerete. Életének későbbi története pedig sok olyan adattal szolgál, a mi teljesen igazolja felőle az olaszok felfogását. Nem is hiszszük, hogy valakinek sikerüljön őt az embertelenség, elvakultság és kegyetlenség vádjá alól tisztázni. Bartsch, a ki — úgy látszik — ezt célul tűzte ki, ugyanabba a hibába esik, a melylyel az olasz írókat vádolja. A mikor ugyanis ezek gyűlöletét és elvakultságát emlegeti, ő maga a szabadságáért küzdő, önfeláldozó és bátor bresciai polgárságot folyton *banda, csorda, söpredék* stb. nevekkal tiszteli. Azután erősen bizonyítgatja, hogy Hay-

nau mindenben pontosan megtartotta szavát; pedig magukból a hivatalos jelentésekből kitűnik, hogy Haynau a szerencsétlen városnak *félnégyig* engedett gondolkozási időt a megadásra, holott Nugent csapatainak már két órakor parancsot adott, hogy támadjanak. A szerencsétlen város pusztulása tehát már két órakor kezdődött. Az öldöklésben és fosztogatásban legjobban kitüntették magukat a horvátok és szerb-román határőrök. Így hálálták meg a bresciaiak jóságát, kik a felkelés egész ideje alatt a kórházban levő és elfogott magyarországi katonákat egy ujjal sem bántották.

A kötet végén még egy közleményt találunk: *Reischach hadosztályának szerepléséről a magentai útközetben*. A névtelen szerző érdekesen írja le Reischach hadosztályának hősi küzdelmeit, melyekben ez a hadosztály maga 60 tisztet és 1065 embert veszített. Mind ehez a csataleíráshoz, mind a többi közleményekhez számos kiadatlan jelentés, kimutatás és térkép van csatolva, a mi a behatóbb tanulmányozást nagy mértékben megkönnyíti.

TAKÁTS SÁNDOR.

Magyar nemzetiégi címerek. (Az 1893-iki Péczely-jutalommal kitüntetett pályamű.) Irta Csoma József. Kiadja a M. T. Akadémia. Budapest, 1904. Athenaeum kny. 8-r. 175 l. Nyolcz színes táblával s 80 pecsét- és címerképpel. (A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Harmadik kötet második fele.)

Két kiváló heraldikusunk, néhai Csergheő Géza és Csoma József kutatásainak eredményét vesszük e kötetben, melyről szólni kívánunk. Karácsonyi Jánosnak a *magyar nemzetségekről* szóló koszorúzott pályamunkájához ugyanis a heraldikai részt ezelőtt tíz esztendővel Csergheő Géza írta meg s ezt a M. Tud. Akadémia megbízásából Csoma József egészítette ki saját kutatásaival és dolgozta át a nemzetiégi címerekre vonatkozó elvei alapján.

Ezen elvek a *nemzetiégi címerekről* írt akadémiai tanulmányából¹⁾ ismeretesek előttünk. Ezért itt csak röviden foglalom össze Csoma nézeteit, hogy lényegüknek és alkalmazásuk módjának megismerésével helyes fogalmat alkothassunk magunknak az egész munkáról.

1. Nem mindegyik nemzetségnek volt címere; ennél fogva csak olyan címereket fogadhatunk el nemzetségeiknek, melyek a »de genere« kifejezés korából maradtak reánk.

¹⁾ A nemzetiégi címerek tanulmánya. Székfoglaló értekezés. Budapest, 1900. (Értekezések a tört. tudományok köréből, XIX. köt. 3. sz.)

2. Nem lehet azonban az ezen korból reánk maradt címereket sem nemzetségeknek tekinteni, ha az ország címérével közös, megegyező alakokat mutatnak, mert az ilyenek *méltósági címerek* voltak.

Ezen elvek már eleve szigorúan megszabják a munka határát és arra volnának hivatva, hogy véget vessenek az olyan hibis hypothesiseknek, a melyeneket a Siebmacher-féle *Wappenbuch*-ban nem egyszer találunk.

Csoma tehát felállítja az elvet, szigorúan megszabja munkája körét, azonban maga túllép rajta, mert van egy másik elve is, melyet a *Bőr-Kalán* nemzetségnél fejt ki; az t. i. hogy »a csekély forrású magyar heraldikának minden cseppjét fel kell használnunk; ha közvetlen adatunk nincs, a közvetett adatok alapján, ha kerülő utakon is, minden kis újmutatást figyelembe kell vennünk, mert ha ily úton feltevésünk valónak bizonyúl, az a tudomány nyeresége lesz; ha tévedünk, a téves feltevést mindenkor elvethetjük.« (49. l.) A legtöbb hiba, mely Csoma munkájában tapasztalható, onnan ered, hogy első elvét nem viszi keresztül következetesen, hanem kétes értékű újmutatásokra kétes értékű hypothesiseket épít.

Főleg e miatt is bővült meg annyira munkája, mert tárgyal oly nemzetségeket, melyeknek címeréről nemhogy a *genusok* korából, de az egész középkorból sincs emlékünkhöz; tárgyal olyanokat is, a melyekről maga kétségbe vonja, hogy címeres zászlajuk, nemzetségi címerük lehetett volna.

Ez azonban még nem lenne nagy hiba, mert hiszen úttörő munkával van dolgunk; úttörő munkában pedig sok oly kérdés foglalhat helyet, mely a jövőtől várja megfejtését. Nagyobb hiba az, hogy annak megállapításában, vajjon az illető nemzetségnek lehetett-e címere: az előkelőséget, a vagyoni viszonyokat veszi zsinórmértékül, s a címeres nemzetségek sorából kizár olyat, melynek címere az egyező családi címerekből egységre vihető (Divék); és olyat is, mely ha szegényebb(?) volt is talán, de tagjai előkelő állást viseltek (Igman) s így címerük lehetett.

Akkor, mikor a legszorgalmasabb kutatások nyomán sem lehetett még — adatok hiányában — minden nemzetség történetét, vagyoni viszonyait véglegesen tisztázni, nem helyes oly kriteriumot állítani fel, a melylyel tudományos eredményt elérni nem lehet.

Azon nemzetségek tárgyalásánál, melyeket a szerző méltónak tart a címeresek között emlegetni, a történelmi érzék rovására igen sokszor a heraldikai elméletekre és szabályokra fekteti a súlyt. Mutatja ezt már azon lehetetlen törekvése is,

hogy minden czímert a lehető *legapróbb részletekig* akar megállapítani. Pedig elismert dolog, hogy kezdetben még a czímeralakok sem öröklődtek apáról fiúra, s a czímeralakok megállapodása után is változhattak és változtak a színek, a sisaktakaró és paizsalakok helyzete, mert ezeknek csak kivételes esetekben volt jelentőségük; az is köztudomású, hogy nálunk — emlékeink tanúsága szerint — a sisakdísz csak a genusok korának végén válik annyira-mennyire általánossá. Miért kell tehát mindenáron arra törekedni, hogy a nemzetség címere színeiben megállapodott és sisakdíszszel ékeskedő legyen, holott valószínű, hogy e tulajdonságokkal soha nem bírt.

Jobban megfelelt volna az igazságnak pl. a színekre vonatkozólag az az általános kijelentés, hogy *megbízható* adatok alapján csak *nemzetségi czímeralakokról* beszélhetünk, mint az a gyakori következtetlenség és ellenmondás, a mibe szerzőnk a maga eljárásával keveredik.

Mivel külön heraldikai szakközlönyünk van, melynek feladata a tüzetes bírálat, e helyen nem fogok rámutatni mindarra, a mit szerzőnk művében hibának tartok; de szükségesnek vélem egy-két általánosabb természetű példa fel-
említését.

A szerző általában abból indul ki, hogy minden nemzetségi czímerünk — már koránál fogva is — a heraldika szabályainak megfelelő és hibátlan. A színekre vonatkozólag pedig azt a kettős szabályt hangoztatja, hogy »minden czímer csak két színű lehet« és »minden czímerben legyen *arany* vagy *ezüst*.« Azonban mit látunk? Mindjárt az *Aba* nemzetség czímerében *négy* szín van s csak elvétve akad olyan tábla a munka mellékletei közt, a melyiken nincs *három* színű czímer.¹⁾ De nagyobb baj az, hogy gyakorlati szempontból, ha egy nemzetségi czímer színeinek meghatározásáról van szó, a kettős szabály nem ér annyit, mint annak belátása és következetes mérlegelése, hogy jóval későbbi címerszíneket már csak azért sem lehet elfogadni, mert sokszor öntudatlanul, sokszor czél tudatosan címertörés végett változtattak a színeken. Mivel szerzőnk ezt kellő figyelembe nem veszi, mindenáron meg akarja határozni a színeket, még nem helyeselhető módon is. Így pl. a *Hermann* nemzetségnél elfogadja a Képes Krónika színét a czímeralakra, de a paizs színére nézve nem, mert »a veres szín legalkalmasabb volna az arany czímerképhez.« Kutat tehát addig, míg rátalál a sárkányra vörös paizsban, Pethő

¹⁾ Itt aligha nem tévedésben van a t. bíráló, mert a czímeralakok egyes mellékrészeinek, pl. a saskaromnak vagy a csőrben tartott koszorúnak színét nem lehet a czímer színei közé számítani.

János bővített címérének negyedik mezejében, és kimondja az eredményt, jöllehet »döntő erejű okleveles bizonyítékunk nincs« arra, hogy azon címér a Hermann nemzetségé volna.

Már ez a példa is mutatja, mily nagy teret enged a szerző a subjectiv felfogásnak; de mutatja majdnem valamennyi szín megállapítása. Így egyik címernél idegenkedik attól, hogy a paizs színe *zöld* vagy *fekete* lehessen, mert e színek a XII. és XIII. században ritkák (98. l.); ámde azért a *Ják* nemzetség címérének paizs-színe *fekete*, jöllehet erre csak egy, a *kék* színre ellenben két adat van. Csakhogy a szerző a kék színt nem sokra, sőt semmire sem becsüli, mivelhogy később a magyar címér-paizsoknak 90 százaléka kék. Való igaz, hogy a kék szín e miatt gyanus; de a hol leggyanúsabb, a *Pécz* nemzetségnél, ott a Vay-Ibrányi címér (141. l.) kék színét mégis elfogadja.

A szín-megállapítások tehát annyira kétes értékűek, hogy a szerző néhol maga sem fogadja el saját fejtegetéseit. Erre a következtelenségre a sisakdíszek körül találunk jellemző példát. Azt mondja egy helyen (142. l.), hogy a szárny szolgálhat önálló, vagy segéd-sisakdíszül. Az utóbbira »gyakran a paizs-alakot festették s ez esetben alapszíne a paizs színével egyezett.« Ez azonban nem akadályozza a szerzőt, hogy a *kék* paizsú *Dorozsma* nemzetség segéd-sisakdíszül szolgáló sas-szárnyát *fekete* színűnek ne vegye, holott arra semmi adata nem volt. Epen így *fekete* a segéd-szárny a színes táblán a Hermann nemzetség címérében, holott a szövegben *vörös* szárny szerepel. Ezzel háromszínűvé is lesz a Hermann-címér; két szabálytalanság (?) van benne, melyből egy is elég arra, hogy elméleti heraldikus *kétes* címérnek tartsa.

Ily következtelenségek mellett a szerző terminológiája is hibás. Erre is csak egy-két példát lássunk. A legyező-alakú ernyőt szerinte »néha félkör-alakú paizsnak tekintették, melynek alapját a kör középpontja, felső részét a kör kerülete, tengelyét a radius (!) képezte.« (94. l.) Képzelve el ebből a leírásból az ernyőt az, a ki ilyet még nem látott. »A XIII. század végén és (a) XIV. század elején a címér-állatot ritkán fegyverezték (!) *elűtő* színnel.« (61. l.)

Hasonló terminologiai gyarlóságnak látszik a *Guth-Keled* nemzetség címérére vonatkozó azon kijelentése, hogy divatszzerű átalakulásai az ősi címér-alak »mivoltát« nem érintették, úgy hogy lényeges változáson nem is ment keresztül. Pedig lehet-e a heraldikus szemében lényegesebb változás, mint ha a mesteralak közönséges természeti címerképpé válik?

A munka legkiválóbb érdeme a *nemzetségi* és *múltügyi*

czímer következetes elválasztása, megkülönböztetése. Azt hiszem azonban, hogy szerzünk túlzásba esik a *Kán* nemzetség czímerénél. Túlzás az, hogy egy osztott paizsban a felső üres mező az ország-czímer osztásait jelentené, s még nagyobb túlzás az, hogy az alsó mező jobbra haladó szembenéző oroszlánja szintén az ország czímeréből való lenne, mert az oroszlán nem is az ország, hanem a királyi család czímer-alakja volt. Alig hihető, hogy Gyula nádor ezt is pecsétjébe vésette volna. Lám itt a *Kátság* nemzetség első címeres emléke jogot adott volna azon valószínű feltevésre, hogy az oroszlán a nemzetség czímere.

Érintenem kell még — hacsak röviden is — a czímer-rajzokat. Azon csekély haladáshoz képest is, a mit az utóbbi évek alatt tapasztaltunk, a nemzetségi címerrek színes táblái és rajzai visszaesést mutatnak. Különösen vonatkozik ez a Nyáry Albert Heraldikájából átvett pecsét-rajzokra, s még inkább arra, hogy Nyáry közvetítésével még a Pray Syntagmájának sokat szidott rossz rajzaiból is került a könyvbe.¹⁾ Vannak azonban jó rajzok is a Turulból és az újak közt Baranski festőművészünk kezéből.

Általában a rajzokra vonatkozólag is azt mondhatni, a mit az egész munkáról. Gyöngébb és valóban kitűnő részek váltakoznak benne, de sehol lelkiismeretlenség, sehol felületesség. Belátja a sokat kutatott tudós szerző, hogy munkája úttörő, hibátlan tehát nem lehet. Ha néha kockázatos fejtegetések útján akar is eredményt elérni, főcélja mégis csak az, hogy »a kutató a mai napig ismert összes nemzetségi címeradatokat lehetőleg együtt találja.« E célzt pedig elérte, mert munkájának nagybecsű anyaga alapvető, és vannak oly eredményei, melyek a jövő kutatások eredményeivel szemben is meg fognak állani.

— S — N.

Rudolf von Habsburg. Das deutsche Reich nach dem Untergang des alten Kaisertums. Von *Oswald Redlich*. Innsbruck, 1903. Wagner. 8-r. 811 l.

A német történetírás nagy mestere, Ranke Leopold, világ-történetében Habsburgi Rudolf érdemét abban látja, hogy azt a feladatot, melyet hivatalával együtt átvett, a birodalom régi

¹⁾ István nádor 1311-iki pecsétje, 24. l. — V. ö. *Pray*: Syntagma, V. tábla, 5. ábra. E rajz sisakdíszének helytelensége első tekintetre szembetűnő.

tekintélyének és a közbékének megóvását, valóban teljesítette. Rudolf választását pedig úgy jellemzi, hogy méltóságát a fejedelmek és a pápa együttesen ruházták reá.

Ranke ezen felfogását Rudolf uralmának jelentőségéről, a legújabb monographia eredményei is igazolják. E monographia, mely a múlt évben jelent meg, hosszú időre lezárja a Habsburgi Rudolf-fal foglalkozó kutatásokat. Szerzője a bécsi egyetem és az osztrák történelmi intézet vezető tanára, *Redlich Oswald*, kinek tollából már nem egy becses történelmi tanulmány látott napvilágot.

Kéves történéssz lett volna hivatottabb Habsburgi Rudolf életét megírni, mint Redlich. Az előtanulmány e monographiához már megvolt nála. A Böhmer és Ficker-féle *Regesta imperii* részére ő dolgozta fel Habsburgi Rudolf regestáit, és e munka mintegy magával hozta a fönt címzett monographia megírását. A ki a *Regesta imperii* kötetait valaha forgatta s kutatásaiban használta, tudja, hogy e regesták kidolgozása egyértelmű az illető korszak egész történelmi anyagának átvizsgálásával és feldolgozásával. Épen ez a körülmény teszi a *Regesta imperii* kötetait követendő mintává hasonló munkák kiadói számára. A ki ily feladatot jól akar végezni, annak a legapróbb részletekig ismernie kell a munkaköréül kijelölt kort, mert csakis ily módon képes az egyes, néha nagyon is corumpált oklevélszövegek regestáihoz a kellő magyarázatokat megadni. De az anyag teljes ismerete a *Regesta* kiadóit mintegy praedestinálja arra, hogy a megfelelő kornak történetírói legyenek, s Redlich nem az első, ki a regesták után azok monographikus feldolgozását is közrebocsátotta. Mühlbacher Engelbert, kinek a Karolingok regestáit tárgyaló kötete classikus példája a regesta-kiadásoknak, e regesták nyomán Németország történetét a Karolingok korában írta meg. Az ő példáját követte Redlich, midőn hasonló alapon Habsburgi Rudolf élete megírásához fogott. Megelőzte e munkáját a Rudolf történetére nézve nagyfontosságú vatikáni oklevélgyűjtemény kiadása, mely 1894-ben jelent meg s a mely Rudolf életének nem egy homályosabb pontjára vet világot.

Habsburgi Rudolf történetét megírni hálás és nagy feladat. Maga a kor, melyben Rudolf élt, a viszonyok alakulása, melyek közepette trónra jutott, nagy jelentőséget kölcsönöznek megválasztatásának. A Hohenstaufok bukása után beállott interregnum teljes chaosba borította a birodalmat, melyben a legkülönbözőbb áramlatok, törekvések állanak egymással szemben. A territorialis hatalmi tényezők uralomra igyekeznek jutni, érvényesülésre törekszenek és e törekvésükben a Hohen-

staufok bukása után a birodalom részéről ellentállással nem találkozhatnak, de nem is találkozhatnak. Az interregnum alatt hatalomban, befolyásban megerősödik a fejedelmek csoportja, mely a Habsburgi grófban látja a legalkalmasabb személyt azoknak a föladatoknak megoldására, melyeket a birodalom zilált helyzete az új uralkodóra hárít. A választófejedelmek pedig e korban már mint zárt testület szerepelnek, melynek joga a birodalom fejének megválasztására általánosan el volt ismerve és a mely különböző intézkedésekkel igyekszik a birodalom fejére döntő befolyást gyakorolni.

Személyes és általános politikai szempontok folytak be döntőleg Rudolf megválasztására. A felső-rajnai vidéknek Habsburgi Rudolf gróf volt kétségkívül a legtekintélyesebb dynastája, kit harczai ügyessége, vitézsége, a kormányzás terén kifejtett működése, a birodalom viszonyainak rendezésére első sorban ajánlottak; annál is inkább, mert a nyugat- és délnémetországi fejedelmek között a Habsburgi gróf volt az, kinek megválasztása a legkevesebb rázkódtatásokkal és bonyomalmakkal járt.

A régi századok genealogusai a Habsburg családot a rómaiaktól vagy legalább is Chlodvig frank királytól származtatják. Pedig ez ősrégi nemzetség valóban nem szorult e mesés származtatásra. Amúgy is elég messze vezetheti vissza törzsfáját. Guntram állítólag a legelső oklevelesen bizonyítható ős, kit hűtlenségeért I. Ottó császár 952-ben összes javai elvesztésével sújtott. Unokái egyike Werner strassburgi püspök, kivel a családi történet biztos alapokra lép. Ő szerzi vissza a családnak a nagyapa által elvesztett gazdagságát, ő építi meg az Aare és Reuss összefolyásánál a vidéken uralgó *Habichtsburg* várát, melytől a család nevét vette.

A család régi történetének tisztázása, melyhez az újabb kutatások elég anyagot hordtak össze, természetes kiindulópont gyanánt kínálkozott Redlichnek munkájához. Midőn Habsburgi Rudolf a történet színpadára lép, családjá a délnyugati Németország egyik legtekintélyesebb dynastiája, mely a tübingi pfalz-gróf, az urachi és kyburgi grófok mellett a legkiválóbb helyet foglalja el. E délnyugati terület rész viszonyainak jellemzése és ezzel kapcsolatban az interregnum korának jellemzése képezi Redlich munkájában az átmenetelt Habsburgi Rudolfra. 1240-ben veszi át Rudolf apai örökségét, midőn a Hohenstaufok hatalma Németország délnyugati részein még megtöretlenül fennáll; s midőn 1273-ban Rudolf választása küszöbön állott, e hatalom elenyészett s az akkori hatalmi tényezők helyére a Habsburgi gróf lépett, ki már grófságának kormányzásában

igyekezett megvalósítani azokat az elveket és törekvéseket, melyek azután királysága idején is kormányzati politikájában szerepeltek. Mint szervező és kormányzó mind grófságában, mind királyságában reformálni és alkotni igyekszik, mely igyekezetében kétségkívül Hohenstauf befolyás is észlelhető.

Trónraléptekor az általános chaosból bizonyos feladatok kristályozódtak ki, melyek megoldására lett hivatott. A királyi tekintély és hatalom helyreállítása, a birodalom békéjének és rendjének biztosítása és a birodalmi javak visszaszerzése, Ottokár cseh királlyal szemben a birodalom érdekeinek megvédése stb. voltak a főfeladatok, melyek megoldását uralkodása alatt végre is hajtotta. És ebben áll uralmának nagy jelentősége. E mellett más czélok, más törekvések is kezdtek nála ébredezni. Nem lett volna ember, ha a hatalom birtoka bizonyos tekintetben nem befolyásolta volna őt; s nem lett volna ember, ha nem igyekezett volna házának hatalmát biztosítani, a koronát családjában örökössé tenni. Ezt az igyekezetét azonban csak részben koronázta siker. Azokkal az universalis aspiratiókkal, melyeket II. Frigyes táplált, melyeknek Rudolf gróf maga is szemtanuja volt, felhagyott ugyan, de e helyett Németországban igyekezett a királyságot megszilárdítani. Mi természetesebb, mint hogy itt két szempont volt mérvado. Egyrészt egy erős, mindent átölelő központi hatalom megteremtése, másrészt a királyi méltóságnak családjában örökössé tétele volt Rudolf czélja, melynek megvalósítására egy újabb feladat megoldása vált szükségessé. Erős és független házi hatalom, nagyterjedelmű családi birtokok nélkül a cél megvalósítása nem volt lehetséges, és ez a föltétel Rudolf családjában csak csekélyebb mértékben volt meg. E nélkül pedig a királyság örökössé tételére nem gondolhatott. A családi birtoknak nagyobb, összefüggő és zárt területet kellett alkotnia, mert csak így felelhetett meg rendeltetésének Rudolf politikájában. Ily terület gyanánt az osztrák részek kínálkoztak, melyek megszerzése volt az első lépés az örökösödési elv megvalósítására. Az utóbbinál Rudolf nehézségekre bukkant. Nem szabad felednünk, hogy a XIII-ik század vége a mindent átölelő, a területiális aspiratiókkal homlokegyenest ellenkező központosítási törekvésekre a legalkalmatlanabb időpont vala. Így történt Rudolfal is. Halála után örökösödési és központosító törekvésével szemben azonnal megindult az oppositio, és Nassaui Adolf megválasztása az első lépés Rudolf politikája ellen, melyet a XIV-ik században betetőznek az arany bullának határozmányai. Sikerült ellenben családja hatalmának megalapítása, a házi birtok megszerzésének munkája. Az osztrák

tartományok megszerzésével Rudolf megveti háza későbbi nagyságának alapját, és kijelöli egyúttal a Habsburgok későbbi territoriális politikájának irányát is az osztrák részekkel határos Magyar- és Csehország felé.

Habsburgi Rudolf római királyságával a politikai történet tekintetéből foglalkozik Redlich munkájának második része; a harmadik a birodalom viszonyaival Rudolf idejében, kormányzatával és élete utolsó szakával. Tárgyilagos előadás, a modern kutatás eredményeinek felhasználása és mindenütt az eredeti forrásokra visszamenő apparatus avatják Redlich művét elsőrangú tudományos munkává, melyet a szabatos stílus mint olvasmányt is élvezetessé tesz.

Rudolf viszonya hazánkhoz eléggé ismeretes. E tekintetben újat nem igen lehet mondani. Pauler Gyula végleg letárgyalta e kérdést. Pauler munkája szolgált Redlichnek is segédkönyvül, vezérfonalul ott, a hol Magyarország és Rudolf összeköttetéseiről beszél, és mi e körülményben az események tárgyilagos megítélésének egyik garanciáját véljük föllelhetni.

A munka első része a család legrégibb történetét, Rudolf életének első szakaszát, a délnémetországi területek viszonyait és az interregnumot tárgyalja. Itt egy megjegyzést nem hallgathatunk el; azt t. i. hogy az interregnumról szóló fejezet nézetünk szerint kissé túlságosan kiterjeszkedik a territoriális történetre. Igaz, hogy a XIII-ik század második fele a territoriális hatalmak alakulásának kora, a territoriális aspirációk, küzdelmek jegyében mozog e kor története, s ennek megrajzolásával a területi alakulás történelmi fejlődését fel kellett tüntetni, és e tekintetben e fejezet harmonikusan illeszkedik bele a munka keretébe, de szereftünk volna a szerző tollából több politikai történetet olvasni az interregnum idejéből. Röviden szólva, azt a benyomást nyertük, hogy az interregnum történetéről szóló fejezet inkább területi történetét adja ennek a korszaknak, mint általános politikai történetét, mely szintén benne foglaltatik ugyan ebben a részben, de nézetünk szerint nincs eléggé kidomborítva. Talán kelleténél erősebben domborodik ki a munkában Rudolf működése az osztrák részekben. Ezekkel a megjegyzésekkel azonban korántsem akarjuk a szerzőt gáncsolni, mert Redlich munkája Habsburgi Rudolfról valóban monumentális mű. A későbbi kutatás a munka eredményeit a részletekben talán meg fogja változtatni, de Rudolf egyéniségének és politikájának egész képe, mit Redlich megalkotott, aligha fog nagyobb változást szenvedni.

—Y.

L. Tomanović: O Ivanu Crnojeviću nekolika pitanja po najnovijim izvorima. (Néhány kérdés Crnojević Ivánról a legújabb kutatások nyomán.) Karlócza, 1903. 8-r. 118 l.

A Crnojević dynastiáról oklevelek alapján a tudós Miklosich Ferencz írt először.¹⁾ Szerinte az első Crnojevićok (Csernovicsok) *Mika* és *Radoszlav*, kiknek neve 1351-ben a Danilo patriarcha és Kattaro város között folyt perben fordul elő. Ezek után következnek *Radić*, *István* és testvéreik, a kik Raguzával szövetséget kötnek, és pedig 1396 előtt, mert Radić ebben az évben a Balšić (Balša) György ellen vívott harcban elesett. István mikor halt meg, nem tudjuk, de 1466-ban már nem élt, mert ekkor fia Iván uralkodik Zentában. Ez a *Crnojević Iván* a mai Montenegro alapítója. Zenta alsó részét ugyanis elfoglalván a törökök, ő népével felső Zenta meredek hegyei közé vonult, melyeket *Črnagora* (Montenegro, Fekete-hegyek országa) néven nevezett el, s ez elnevezés azóta jött forgalomba.

A velencei senatus 1466 nov. 11-iki határozatával tudomásul vette Iván trónraléptét, s jöllehet Velencze sok bosszúságot szenvedett volt tőle a multban, kijelenté, hogy barátságába fogadja őt, ha az elfoglalt helységeket visszaadja, és megtartja azt a békeszerződést, melyet atyja Velenczével kötött. Iván azonban már 1473-ban háborúba keveredik a köztársasággal, de csakhamar megbékülnek s Velencze őt és utódait nemességgel tünteti ki. 1485 jan. 4-ről van egy aranypecsétes levele, szerb nyelven, cyrill betűkkel írva, melyben megalapítja és gazdag adományokkal látja el a cetinjei Mária-templomot s a mellette emelt klostromba áthelyezi a varnyinai érsekség székhelyét. Ugyanazon évből még egy érdekes aranybulla maradt fen tőle, melyben megállapítja Montenegro határait Kattaro felől. Ebben az oklevélben az egész eljárást leírja és felsorolja országa összes előkelőit, kik a határjárásnál jelen voltak. Az általa Cetinjében alapított klostrom 1692-ig állott fen, midőn a törökök elpusztították. Ebben lakott a montenegrói metropolita és püspök, huszonöt szerzetes és negyven diakonus. Ruvarac Hilarion azt állítja, hogy Crnojević Iván élete végén maga is szerzetessé lett, *Jób* nevet vett fel s ebben a klostromban halt meg. Milutinović Simon *Istorija Crnogore* című munkájában azt mondja, hogy Iván visszatérván hazájába Itáliából, látta, hogy csak Isten segítségére és saját népére támaszkodhatik, tehát Cetinjét megerősítette, az Obod folyócska

¹⁾ Die serbischen Dynasten Crnojević. Ein Beitrag zur Geschichte von Montenegro. Wien, 1886.

mellett várkastélyt (Obodnik) épített magának székhelyül, Cetinjében pedig klastromot alapított, Zsablyákból oda költöztette a metropolitát s ugyanott nyomdát is állított. Így élt függetlenül a töröktől és Velenczétől, s felhagyván a támadó hadjáratokkal, kizárólag védekező álláspontra helyezkedett, főleg Velenczével szemben, mely kapzsian törekedett a kattarói öbölben megmaradt kis tengerparti területének elfoglalására. A török békét hagyott neki, mert a kopár sziklatartományt nem tartotta véráldozatra érdemesnek. Iván minden idejét országa belügyeinek szentelte. Az obod-cetinjei nyomda termékeiből egy egyházi énekeskönyv (1493), egy imádságos könyv (1493) és egy zsoltáros könyv (1495) maradt fen. Iván idősb fia és utóda *György* (1490—1497) egy velencei patricius család sarjával kötött házasságot, miről egy egykorú népdal is szól.

Tomić Jovan a *Crnojevićok és Montenegro*-ról írt munkájában ¹⁾ sok oly nézetet fejteget, a mit Tomanović élesen elítél és megczáfol. Ez könyvének tulajdonképeni célja.

Tomić kizárólag velencei levéltári adatokra alapítja munkáját, mely a Crnojevićok közül csupán Ivánnal foglalkozik s így már a címének sem felel meg teljesen. Tomić alaptalanul azt állítja, hogy Iván Velencze zsoldosa, majd meg a szultán vazallusa volt. Pedig a Velenczével 1473-ban kötött béke pontjaiból elég világos a két fél közötti viszony. Iván itt úgy szerepel, mint »magnus et potens dominus in partibus Xente superioris ac voyvoda noster, amicus nostri dominii.« Az egész címet tekintve, a »voyvoda noster« kifejezés még nem jelenti a függést, sőt a békeszerződésből az derül ki, hogy Velencze kereste Iván barátságát, hogy alsó Zentát és Skutarit megvédelmezhesse a török ellen; ezért címekkel, ajándékokkal és pénzbeli adományokkal halmozta őt el. Malepiero Domenico ²⁾ 1474-nél fel is említi, mikép segítette Iván a köztársaságot a török ellen. 1474 május 17-én Kadim Szulejman rumeliai pasa váratlanul Skutari ellen nyomult, hogy azt meglepve, elfoglalja Velenczétől. Boldi Leonardo sietve küldött segítségért Ivánhoz »a Skutarival szomszédos ország hatalmas urához«, mint Velencze barátjához és szövetségesehez. Mire a követ Zsablyákba, Iván fővárosába érkezett, ez már 8000 emberrel készen állott s csakhamar elűzte a törököt Skutari alól. Velencze ezt »nagyilelkű« segítségnek ismerte el, ajándékokkal kedveskedett Ivánnak és elhatározta, hogy évenként 2000 skudival fogja jutalmazni barátságát; ezúttal pedig külön

¹⁾ Crnojevići i Crnagora, 1479—1528.

²⁾ Annali Veneti dall' anno 1457—1500.

3000 aranyat és sok posztót küld neki ajándékkul. Ilyen provisiót adott Velence a Balšićoknak, sőt Magyarországnak is a török elleni hadjáratokra, de ezek azért függetlenek maradtak Velenczétől, épen úgy mint Iván, s nem voltak zsoldosai, hanem szövetségesei a köztársaságnak. Skutari első ostromát nemsokára követte a második. II. Mehmet szultán nagy hadsereggel maga vonult ellene 1478 junius havában. Iván Skutari felszabadítására sietett, azonban ez megadta magát azon feltétel alatt, hogy a velencei őrség szabadon elvonulhasson. Velence 1479 jan. 23-án nagy áldozatok árán békét kötött a törökkel, de a békekötésben szó sincs Ivánról. A szultánnak 1479 jun. 10-én Velenczéhez intézett leveléből megtudjuk, hogy »Isten segítségével és nagy hadsereggel legyőzte Ornojević Ivánt.« Velence tehát magára hagyta szövetségését, a ki Skutari eleste s országa sík területének elveszte után a hegyekbe vonult népével, és valamint előbb megőrizte függetlenségét Velenczétől, noha szövetségese volt, épen úgy független maradt a töröktől is élete végéig. Annak, hogy a portával valami békét kötött vagy béke iránt alkudozott, avagy a szultánnal szemben vazallusi viszonyba jutott volna, semmi nyoma sincsen. Tomić azt véli, hogy Iván 1482 elején önként meghódolt a szultánnak s ennek főnhatósága alatt uralkodott tovább Montenegróban, mert a portának jan. 12-én Velenczével megújított békekötésében ismét nincsen szó Ivánról és országáról; pedig ezt a meghódolást semmi sem bizonyítja; ellenben Iván függetlenségére mutat az, hogy épen ez időtájban állapítja meg országa határait Kattarónál Velenczével szemben, 1490-ben pedig tárgyalásokat folytat a köztársasággal, hogy fia és utóda György, feleségül vehesse Erizzo Mark Antonio leányát Erzsébetet, mire nézve a tanács abbeli reménységét nyilvánítja, hogy e rokoni kötelék a két ország között meg fogja újítani és erősíteni a régi barátságot. A montenegrói követség hozza is a menyasszonyt, de az öreg Iván ezt már meg nem érte, mert julius közepe táján (1490) meghalt. Hogy a szultántól függött volna, arra Ruvarac és utána Tomić csupán azt az egy adatot tudják felhozni, hogy Ivánnak egy oklevele (1486) így van keltezve: »Fenséges és Isten kegyelméből Zenta urának, Ornojević Iván úrnak udvarában, a hatalmas és magas török császárnak, Bajazet szultánnak idejében«, — de ez nem komoly érv, mert csak időmeghatározás.

Montenegro Iván halála után is független maradt a töröktől. A kattarói proveditore utasítást kér Velenczétől, hogyan viselkedjék, ha a porta kísérletet tenne, hogy Iván fiát Györgyöt megakadályozza öröksége és az uralom átvételében. A senatus

utasítja, hogy fejezze ki Velence örömét Györgynek atyja örökébe lépte alkalmából, s ugyanezt a köztársaság konstantinápolyi követével is tudatja.

Abból, hogy Iván mind haláláig uralkodott, következtethető, hogy nem lett szerzetessé, mint Ruvarac véli. Erre nincs is bizonyíték, s a néphagyomány valószínűleg csak arra támaszkodik, hogy akkori szokás szerint talán betegségében öltött szerzetes ruhát vagy abban temették el.

Sanudo egy jegyzetben említi, hogy Ivánnak három fia maradt: György, István és egy, a kinek neve ismeretlen. Ezt elfogadta Miklosich is; de Milaković egy 1495-iki cetinjei aranypecsétés oklevél alapján bebizonyítja, hogy csak két fia volt: *György* és *István* (Stefan = Stanisa), kit a törökök Crnojević Szkenderbégnek neveztek. Maga Iván egy 1490 május 29-én kelt iratában mondja, hogy két fia van (György és István), s ezzel — azt hiszszük — a kérdés el van döntve. György — minthogy a török ellen alig tudta országát megvédeni — öcscsét Istvánt ismételtén Konstantinápolyba küldte, maga pedig 1496-ban nejével és gyermekeivel Velenczébe költözött. Öcsese mint Szkenderbég tért vissza hazájába, hol mint török kormányzó (sandsák-bég) Zsablyákban székelt, tehát visszakapta a szultántól a régi Zentának tenger melléki sík területét is. Azt a néphagyományt, hogy bátyját török segítséggel elűzte és maga is törökké lett volna, megczáfolják iratai, melyek mély keresztyén érzületéről s bátyja és gyermekei iránt ápoltság meglehetősen szeretetéről tanuskodnak.

MARGALITS EDE.¹⁾

Captain Mayne Reid. His life and adventures. By Elizabeth Reid. his widow assisted by Charles H. Coe. London, 1900. Kis 8-r.

XVI, 262 l. Több arczképpel s más képmellékletekkel.

Mayne Reid kapitánynak, az ifjúsági iratairól világhírű angol írónak életrajza érdekli a magyar történelmet is.

A kapitány 1818-ban Írlandban született, de már huszonegy éves korában elhagyta hazáját s az észak-amerikai Egyesült-Államokban kísérlette meg szerencséjét, hol mint házi tanító, kereskedősegéd, színész, hírlapíró stb. kereste kenyerét. Írt verseket, tragédiát is, és tengődött tovább, míg végre 1845-ben kitört a háború Mexikóval, mely majdnem három évig

¹⁾ Figyelmeztetnünk kell olvasóinkat, hogy a Crnojević dynastiára vonatkozólag itt ismertetett adatok nem mindenben egyeznek azokkal, melyeket Montenegro első uralkodójáról t. munkatársunk szívességéből más alkalommal közöltünk. *Századok*, 1903. 276. l.

tartott. Reid beállt önkéntesnek az amerikai hadseregbe s mint hadnagy, ezredével 1847 elején Vera-Cruzba indult. Több ütközetben vett részt és végre Chapultepec ostrománál súlyosan megsebesült. Ő volt az első, ki föl akart mászni az amerikai lobogóval a falakra, de egy golyó keresztülfúrta czombját s ő lebukott a létráról a várárokba. Utána egy svájci káplár kísérlette meg szerencséjét, de egy golyó keresztülfúrta agyát, ez is lebukott és Mayne Reidre esett, kit vérével eláztatott. Végre egy fiatal francia főhadnagy, Hipolyte Dardonville szerencsésen megmászta a falat és kitűzte a vár fokára az Egyesült-Államok lobogóját. Az ostromot szépen lefestette James Walker, a mely kép jelenleg Washingtonban a senatus karzáthoz vezető lépcsőn látható.

Mayne Reidről csakhamar az a hír terjedt el, hogy meghalt, de ez nem volt igaz; a fiatal hadnagy folyógyult sebéből és vitézségeért kapitánynnyá léptették elő. A háború befejezése után egyideig Mexikóban maradt, végre azonban eljutott New-Yorkba, hol 1849 elején számos mass-meetinget tartottak a polgárok, hogy részvételüket fejezzék ki az Európában mindenfelé kitört forradalmi mozgalmak iránt. Csakhamar önkéntesen is jelentkeztek, hogy ne csak szóval, hanem tettel is segítsék elvbarátaikat Európában, s így történt, hogy a kapitányt fölszólították, szervezzon egy legiót a bajor és magyar forradalom segítségére.

Mayne Reid tehát 1849 június 27-én egy német hazafi, Friedrich Hecker, és mások társaságában áthajózott Liverpoolba, hova július 10-én érkezett meg. Itt arról értesült, hogy a bajor forradalom már bevégeződött, s ezért a legió vezérei azt határozták, hogy mihelyt a new-yorki önkéntesek megérkeznek Amerikából, egyenesen Magyarországra fogják vezetni őket Kossuth Lajos zászlai alá. A kapitány időközben Irlandba rándult át szülei látogatására, de Heckernek adott ígéretéhez képest már augusztus elején visszaérkezett Londonba és azonnal erélyesen hozzáfogott a Magyarországra indulandó legió ügyeinek szervezéséhez. Nemsokára azután, hogy Reid visszatért volt az angol fővárosba, a londoni polgárok egy nyilvános meetinget tartottak a *Hanover square Rooms* nevű helyiségben oly czélból, hogy Magyarország önállóságának elismerését sürgezzék a kormánynál. Ez alkalommal a kapitány is fölszólalt és úgy mutatta be magát mint egy merész amerikaiakból álló csapat vezérét, mely Magyarország felé igyekszik, oly szándékkal, hogy vérét és életét ezen ország népének rendelkezésére bocsássa. Mayne Reid a »mindenható Istenhez« bocsátott imával fejezte be beszédét, mely imát

fölötte bajos volna szórúl-szóra lefordítani, de tartalma az volt, hogy az osztrák az oroszszal együtt súlyedjen a porba s a vitéz magyar, kinek testéről immár lepattantak a rabszolgaság lánczai, a világszabadság ellenállhatlan nemtőjétől megváltva, újjá születve és fölszabadulva álljon talpra!

Mielőtt azonban Mayne Reid és vitéz bajtársai elindultak volna Angliából hazánkba, megjött az 1849 aug. 9-én vívott és elvesztett temesvári csata szomorú híre és a tudósítás, hogy Kossuth Lajos kénytelen volt Törökországba menekülni, hogy Magyarország teljesen le van igázva, hogy tehát a szegény magyaroknak nincs többé szükségük az amerikai önkéntesekre. A kapitánynak legközelebbi gondja most már az lőn, hogy a legió tagjait ismét visszaküldje hazájukba, Amerikába. Az erre szükséges költség egy részét akképen fődőzték, hogy a magukkal hozott Colt-revolvereket eladták.

Mayne Reid ezután Londonban telepedett le, szegre akasztotta kardját — örökre! — s újra fölvéve a tollat, elkezdette megírni hosszú sorozatát azoknak a csodálatos kalandos elbeszéléseknek, melyeket millió gyermekifju olvasott el már nagy érdekeszültséggel eddig, olvas most is és olvasni fog a föld széles kerekiségén jövőben is.

Később, midőn Kossuth Lajos megszabadult a török fogságból és — ideiglenesen — szintén az angol fővárosban telepedett le, benső barátság fűzte őt Mayne Reid kapitányhoz, ki első művét (Bush Boys), melyben az elbeszélte történet Dél-Afrikában játszódik el, a magyar kormányzó gyermekeinek ajánlotta. A dedicatio így hangzott: »Három igen kedves fiatal barátomnak, Ferencznek, Lajosnak és Vilmának, egy sokkal régibb barátom, Kossuth Lajos, a szabadság, erény és igazság barátja gyermekeinek.« E könyvet 1855-ben karácsonkor fejezte be. Már előbb, t. i. 1853 elején Mayne Reid volt az, a ki Kossuthnak védelmére kelt az angol hírlapokban a *Times* támadásai ellen, mint azt közlönyünkben nemrég megírtam.¹⁾ A támadásra az említett lapnak az elhamarkodott és meddő milánói munkás-fölkelés adott alkalmat, s erre nézve a kapitány életrajzából még egy érdekes részletet tudunk meg. Forrásunk szerint Kossuth, barátjának Mazzininek példáját követve, szintén a fölkelés közelébe akart jutni, illetőleg a fölkelőkhöz csatlakozni. Mayne Reid azt ajánlotta neki, hogy alruhában, mint a kapitány szolgája utazzék a fölkelés színhelyére. E célra az angol külföldi hivatal, természetesen öntudatlanul, már ki is állította volt a szükséges hivatalos

¹⁾ *Századok*, 1904. 363. l.

útlevelet »captain Mayne Reid britt alattvaló részére, ki a continensen akar utazgatni, inasa: James Hawkins britt alattvaló kíséretében.« Kossuth soha életében nem volt britt alattvaló. Már minden készen állott az útra, midőn egy titkos szavakban fogalmazott távirat érkezett Kossuthhoz, melyben tudtára adták, hogy a milánói fölkelés csütörtököt mondott, s így a veszélyes és kalandosnak ígérkező utazás elmaradt.

A levelet, melyet Mayne Reid Kossuth védelmére írt a *Times*-nek, ez a lap nem közölte; a kapitány tehát elküldötte azt más lapoknak, s meg is jelent több helyen, mint pl. a *Sun*, a *Daily News*, a *Morning Advertiser* hasábjain, mire az egész szabadelvű napi sajtó ráförmedt Kossuth ocsárlójára.

A következő április hóban a *Times* újabb váddal állott elő s ez alkalommal azt fogta rá Kossuthra, hogy a London melletti *Rotherhithe*-ben, hol a budapesti híd lánczait gyártották volt nemrég, titokban fegyvereket gyűjt és raktároz. Mayne Reid újra fölszólalt barátja védelmére, felelt a *Times*-nek, s ezt a levelét is kinyomatta a *Morning Advertiser*, ismét az alkalomhoz mért kemény szerkesztői megjegyzéssel és a többi lapok helyeslő ítéletének kíséretében.

Az előttünk fekvő életrajzban közölve van Kossuthnak Mayne Reidhez intézett két magánlevele 1856-ból, mely levelekből eléggé kitűnik, hogy a két férfit a legbensőbb baráti viszony fűzte egymáshoz. Kossuth ekkor fölolvasásokat tartott Angliában és Skóciában. Az egyik levélben fölkéri a kapitányt, hogy nézze át egyik fölolvasásának második felét. A másikban is arra kéri, hogy nézze át egy fölolvasását, javítson rajta — ha kell — a grammatika és syntaxis szempontjából; a mire azonban, Kossuth rögtönzött beszédei után ítélve, melyeket 1851-ben Angliában tartott mindenfelé, aligha volt szükség. »Betegen, kimerülve és holtra fáradtan készülök Glasgowba — írja Kossuth — fölolvasást tartani . . . Nehéz munka ez a fölolvasás-tartás, de jövedelmezőnek ígérkezik; és nekem adósságaim vannak, melyeket ki kell fizetnem, és gyermekeimnek kenyérre van szükségük.« Végre egy harmadik levélben, már 1861-ben, részvételét fejezi ki Kossuth a kapitánynak és nejének. Amaz betegeskedett, emez komolyan beteg volt. »A bronchitis, a londoni éghajlat ezen átka, nagyon kellemetlen dolog; saját tapasztalásunkból nagyon is jól ismerjük azt.«

A kötetben ezek után szépen és vonzóan van megírva a kapitány további életrajza és irodalmi munkássága 1883-ban bekövetkezett haláláig. Járt ismét Amerikában, de megint visszakerült Angliába. Élete további folyása már nem érdekel

bennünket. A könyvet özvegye írta meg egy amerikai jó barátjának közreműködésével.

Mayne Reid kapitányt rendkívül szívós erővel áldotta meg a természet, de végre a Mexikóban Chapultepec ostrománál kapott seb, harminczhat év múlva mégis megölte őt. Londonban halt meg s ott is van eltemetve.

KROFF LAJOS.

Az irodalomtörténet módszerei. (Bevezetés az irodalomtörténetbe.)
Írta Dézsi Lajos. Első rész. Budapest, 1904. Athenaeum kny.
8-r. VIII, 108 l.

Dézsi Lajosnak e munkája az első ilyenmű kísérlet irodalmunkban. Irodalomtörténeti értekezéseink, monographiáink, sőt összefoglaló nagyobb irodalomtörténetünk is van több, de magának az irodalomtörténetnek elméletét és történetét összefüggő munkában még eddig senki sem tárgyalta, mert a mint az élet minden nyilvánulásában látjuk, az elméletet meg kell előznie a gyakorlatnak, és tudományunk, az irodalomtörténet, majd minden társánál fiatalabb, csak Toldy működése óta »szabad tudomány.« Ugy tudjuk, Beöthy Zsolton kívül még eddig senki sem gondolt magyar irodalomtörténet-elméletre, s mindaddig, míg az ő bevezetője meg nem jelenik, szaktudós és laikus egyaránt külföldi munkákra van utalva, noha épen ezen a téren érezzük oly hazai munka hiányát, mely szem előtt tartsa a magyar irodalmat, abból merítse példáit, és ennek a kétségen kívül legnemzetibb tárgyú tudománynak magyar szel-lemben írja meg az elméletét.

Ezt a hiányt pótolja Dézsi munkája. Még csak az első része van kezünkben, mely az alapfogalmakon kívül a történeti részt adja, ebből is csak a görög irodalomtörténet (tulajdonképen *poetika*) fejlődését. Az egyíves bevezetés történelmi fonalon állapítja meg az irodalomnak, az irodalomtörténetnek és irodalmi bírálatnak fogalmát és módszereit. Széleskörű olvasottsággal és az olvasottakban való komoly elmélyedéssel állítja egymás mellé történeti sorrendben az irodalom-bölcselők véleményét támogatásául a magáénak, melyet mindig az elődök munkásságából, objective vizsgálva meg azt, szűr le. Hogy az általa megállapított eredmények nem egyeznek meg mindenben az eddig ismert megállapításokkal, másfelől hogy nem találkoznak egyértelmű helyesléssel, az természetes, hiszen meghatározásokról van szó, és mint minden elméletben, itt is annyiféle lehet a meghatározás, a hányféle a szempont, melyből tekinteni lehet a jelenségeket, azaz a hány a felettük gon-

dolzkodó ember. Közlönyünk, mint a tulajdonképeni történetírás organuma, nem foglalkozhatik részletesebben egyik önállóvá lett ágának elméletével, s nincs czélja, hogy az egyik alaposan megokolt subjectív véleménynyel szemben egy másik odavetett subjectív véleményt állítsunk; ezért csak Dézsi elméletének legfeltűnőbb sajátosságát emelem ki. Dézsi az irodalomtörténetet — igen helyesen — elárkolja az irodalmi kritikától, és mégis az irodalomtörténet fejlődését ismertetve, a görög poetikának: Aristophanes, Platon és Aristoteles irodalmi kritikájának méltatását nyújtja. Szerintünk az irodalomtörténet, a mint már neve is mutatja, ott kezdődik, mikor a tudomány az egyes jelenségeket csoportosítja, s még ha alphabetikus rendben is, de mindig tekintettel van a fejlődésre. Az egyes irodalmi munkákat nem önmagukban s nem pusztán aesthetikai szempontból ítéli meg, hanem kapcsolatba állítja a megelőzőkkel, kimutatja a haladást, s ha nem is Taine módjára, de ebben a szellemben vizsgálja a különböző tényezők hatását, a melyek alatt a mű megszületett. Bármennyire mérsékeljük is a követeléseket, hármennyire kitágítjuk meghatározásunk határait, az irodalomtörténet megszületését messzebb az újkornál nem tolhatjuk ki.

Nem gáncsképen mondjuk ezt. Hiszen azon szoros kapcsolathoz fogva, mely az irodalmi kritika és irodalomtörténet között van, az előbbi bátran tekinthetjük úgy, mint az utóbbi előkészítőjét, alapját, és értjük Dézsi eljárását is, ki ilyen módon iparkodott lehetővé tenni, hogy ne vesszen az irodalomtörténet számára kárba az a nagy szellemi tőke, melyet a görögök az irodalmi művek megértésére fölhasználtak. Inkább az az aggodalom vezeti tollunkat, nem lesz-e túlságosan terjedelmes Dézsi elmélete, ha ilyen arányokban építi föl, ha — hogy a legjelentősebbeket említsem — hasonló mértékben foglalkozik majd a rómaiak, a renaissance és a francziák poetikájával, s csak azután tér át tulajdonképeni tárgyára: az irodalomtörténet fejlődésének vázolására.

Önmagában tekintve ezt a hatíves részletet, elismeréssel kell a szerzőnek adóznunk azért az értelmes, összefüggő előadásért, a mint a görögök poetikai nézeteit elvonultatja szemünk előtt. Alapos tanulmányra s nemcsak a nagy gondolkodók írásainak, hanem az őket magyarázó irodalomnak ismeretére is vall minden szakasza. Fölhasználja hol bírálva, hol helyeselve, a mit előtte már megállapított a tudomány, de azért mindig a közvetetlen forrásokra is visszamegy. Elkerüli azt a kettős veszedelmet is, a mely a messze tűnt korok elméletének ismertetőjét fenyegeti: a pusztá kivonatolást és az egyoldalú

bírálatot. Míg az előbbi, hogy objectivnek láttassék, nem tesz egyebet, mint hogy megjegyzés nélkül közli az író gondolatait, s így a laikus olvasót igen gyakran cserben hagyja, mivel nem ad neki tanácsot, mennyit fogadjon el igaznak abból a mit hall; míg az utóbbi a maga álláspontjáról mondván ítéletet, megtéveszti az olvasót, ráerőszakolván a saját egyéni véleményét: addig Dézsi mindig a bölcselőt állítja előtérbe, s csak egy-egy találó megjegyzéssel figyelmeztet, hogy az író egyik vagy másik állítását már megdöntötte az azóta fejlett tudomány.

A szerző nagy olvasottságát említettem, és joggal. A forrásoknak oly tömegét idézi, hogy szinte sok. Nem ártott volna, ha tájékozás kedvéért az alapvetőkre, a legjelentősebbekre külön is felhívta volna a figyelmet, hogy az érdeklődő a felsorolt munkák tengeréből kiválogathassa azokat, a melyek segítségével ismereteit kiegészítheti.

Érdeklődéssel várjuk a munka folytatását. Reméljük, beváltja hozzáfűzött várakozásunkat. —R.

Gróf Széchenyi István lelki világa. Irta *Milhoffer Sándor*. Budapest, 1902. Politzer Zsigmond és fia. 8-r. 54 l. — *Báró Eötvös József.* Irta *Milhoffer Sándor*. Kecskemét, 1903. Első kecskeméti kny. r. t. 8-r. 80 l.

A szerző a fenti címek alatt írt tanulmányaiban az újabb magyar történelemnek két nagy alakját iparkodik a nagyobb közönség előtt többé-kevésbbé új felfogással tárgyalni: *Széchenyi István* grófot és *Eötvös József* bárót. *Széchenyit* mint embert törekszik megértetni, *Eötvöst* pedig mint állam-bölcselkedőt, de mellesleg kiterjeszkedik *Széchenyi* egész politikai pályájára s *Eötvös* költői munkásságának ismertetésére is. Így azután bajos megérteni, miféle czél lebegett az író előtt tulajdonképen. Mert az ilyen tanulmányoknak igazában csak úgy volna igazi értéke, ha az új szempont, a melyből az író hőseit tárgyalja, valóban kitűnnék mind a felfogásban, mind a tárgyalásban. *Milhoffer* tanulmányaiban azonban ilyenre nem igen találhatni. Ha arra volt például a *Széchenyiről* szóló tanulmány szánva, hogy valamely vidéki felolvasás tárgya legyen, arra elég jó lehetett; a közönség találhatott benne *Széchenyi* lelki világáról egynehány helyes észrevételt, a mely az utolsó évtizedek irodalmában elég gyakran visszhangzott; de tudományos értéket, úgy véljük, maga a szerző sem kívánt e kis művének tulajdonítani. Pedig ez határozottan sikerültebb a másik tanulmánynál; mert az elsőben legalább a *Széchenyi*

naplóból néhány jól kiválasztott adattal törekszik a »legnagyobb magyar« beteges lelkiállapotát, nem mondjuk megmagyarázni, de egyik-másik nyilvánulásában jellemezni; míg az Eötvösről szóló, különben terjedelmesebb munkája úgyszólván csupa közhely, végig egyszerű magasztalás, minden új adat, új szempontból kiinduló felfogás nélkül. Ha csak azt nem tekinti új felfogásnak, hogy erősen kikel azok ellen, a kik Eötvöst mint az elmélet emberét tüntették fel. De hogy miben hibás e vélemény: azt nem értjük meg művéből. Mi úgy tudjuk, hogy az irodalomban eddig elfogadott vélemény az, hogy Eötvös inkább az eszmék kezdeményezője, semmint azok végrehajtója; hogy a nagy átalakulásnak 1848 és 1867 előtti legfőbb eszméit ő hirdeti a legnagyobb kitartással és a legékesesenzőlőbben; de a gyakorlati életbe Kossuth és Deák viszik át, vagyis ők valósítják meg. Igaz, hogy Eötvös mint gyakorlati államférfiu is nagy érdemeket szerzett közoktatásügyünk terén; ámde Eötvös államférfiuai nagysága bizonyára nem itt keresendő, hanem eszméinek újszerűségében, a korszellemhez való idomításában s átalakulásunk irányainak kijelölésében. Ha a szerző Eötvös politikai műveinek csak egyikét veszi vala mélyebb vizsgálat alá s azt igyekszik a kor többi nevezetes publicistikai műveivel kapcsolatban új oldalról megvilágítani, kétségtelenül inkább számot tarthatna a szakemberek figyelmére; így azonban e tanulmányokat nem mernők különösebben ajánlani azoknak, a kik akár a Széchenyiről, akár az Eötvösről szóló irodalmat ismerik. A második tanulmánynak még leginkább a hetedik szakaszát tarthatjuk olyannak, mely aránylag kevésbé ismeretes korszakát tárgyalja Eötvös működésének, t. i. vallás- és közoktatásügyi miniszteri tevékenységét. De itt meg jóformán szárazon csak lajstromozza a fontosabb adatokat a nélkül, hogy Eötvös államférfiuai jellemének kidomborításához igazában hozzájárulna.

—y—s.

T Á R C Z A.

LIMBUS-DARABOK.

Pintér Sándor orsz. képviselő úr, társulatunk buzgó tagja, az 1902 decz. 4-iki vál. ülés alkalmával 90 darab XVII—XVIII. századi levelet s egyéb iratokat mutatott be a választmány előtt,¹⁾ melyeket tulajdonosuk, Prónay László úr, utóbb társulatunknak adományozott kézirat-gyűjteménye gyarapítására.²⁾ Az iratok provenienciáját illetőleg nem vagyunk teljes bizonyosságban; abból a körülményből azonban, hogy jelentékeny részök a *Bartakovics* és a rahói *Jánoky* családokra vonatkozik s Hont és Nógrád vármegyéket érdekli, következtethetjük, hogy a nevezett két család levéltárának maradványaival van dolgunk.

A *Jánoky*-féle iratok 1680 máj. 9-ikével kezdődnek s 1721 ápr. 21-ikével végződnek. Legnagyobb részét azzal a *Jánoky* Zsigmond-dal vannak kapcsolatban, ki a bujdosók fejedelmének, Thököly Imrének volt meghitt embere s többízben követe. Ő és Szirmay István kötötte meg a bécsi udvarral a fegyverszünetet; ő járt 1684 elején Géczy Istvánval a török portán. Kevésbé ismeretes azonban — még Angyal Dávid munkájából is ³⁾ — lengyelországi küldetése. A Pintér Sándor bemutatta iratok erre nézve becses adatokat tartalmaznak. Ott van a fejedelem 1681 jan. 23-iki megbízó levele és instructiója, hogy kiket igyekezzék megnyerni ügyének; ott van a lengyel királyhoz intézett levelének mása, melyben megköszöni, hogy őt, 1680 máj. 9-én Varsóban kelt diplomájával lengyel indigenatussal ékesítette föl, egyszersmind bocsánatát kéri, a miért személyesen nem jelenhetvén meg az országgyűlésen, Jánoky-t küldi oda a maga képében. Jánoky küldetésének eredményét izgatottan várja a fejedelem. Febr. 10-én sajtókezűleg írja neki: »Türhetetlen vagyok, hogy ennyi idő alatt nem vehettem semmi levelét, avagy csak arról tudósít vala, mint érkez-

¹⁾ 1902 : 79. jk. p. *Századok*, 1903. 98. l.

²⁾ 1903 : 13 jk. p. *Századok*, 1903. 284. l.

³⁾ Késmárki Thököly Imre. (M. Tört. Életrajzok, IV. és V. évf.)

hetett Stribe.« Negyven fázánt küld utána, hogy praesentálja a királynak. — Ápr. 16-án sürgeti, hogy »jőjjön úgy, a mint jöhet.« — Hat nap mulva ismét ezt írja: »Várom csak minden órában és szempillantásban való érkezését, s megvallom, régen embert szívesebben s örömebb nem vártam mint Kegyelmedet.« — 1681 május utolján még Varsóban van Jánoky. A fejedelem megköszöni fáradozását, a mit meghálálni kíván. Figyelmezteti, hogy »mivel az armistitiumnak felbontását bizonyos respectusokra nézve denunciálni kellett a generálisoknak«, a hadviselés újra kezdődik, tehát ne Ung és Munkács felé vegye útját, mert arra nem lesz bátorságos, hanem Máramarosszigeten át jöve keresse fel őt szilágyi jóságán. Jánoky lengyel útjának még három emléke van az iratok közt: III. János lengyel király útlevele 1681 jun. 7-ről; Radzievski Boguslav pocillator bizonyítványa *ex stuba consiliorum*, mely szerint »princeps dominus marschallus comitiorum modernorum satisfecit desiderii excellentissimi domini comitis Theokoli«; és a titkos levelezés kulcsa, melyben egyebek közt Bethune, Vitri, Akakia, Reverend, Vojenszki, Lubomirski cavallér nevei szerepelnek, kiknek Thökölyhez való viszonyát bőven megvilágítja Angyal idézett munkája.

A többi levelek Jánokynak közigazgatási tevékenységét tüntetik fel. 1698 márcz. 20-án mint Hont vármegye alispánja és küldöttje utazik fel Kajali Pál főjegyzővel Bécsbe a *neo-acquistica commissio* beszüntetését kérelmezni. A bányavárosokat is ő igazgatja. 1704 jan. 23-án Rákóczi fejedelem megbízza a tisztújítás vezetésével, a következő évben pedig egy nagy vizsgálatlalt a bányavárosi kamarák tisztjei és lakosai ellen, kik 1704 deczemberében már a nagyszombati ütközet előtt értesülve voltak Heisternek Nagyszombat felé való jöveteléről s »mind akkor, mind annakelőtte illetlen szókkal szólottanak Magunk, a magyar had és fegyver ellen . . . azon ütközet után az ellenségnek jó emlékezetivel s nemzetünk szerencsétlenségén való örömmel és vigassággal . . . beszéltenek.«

1721-ben már nem élt Jánoky Zsigmond, vagy legalább visszavonult a közelettől. Ez év ápr. 7-én fiát Lászlót küldi ki a kishonti kerület a nagyhonti közgyűlésre a portai összeírások és adókimutatás dolgában leendő megállapodás végett.

A Bartakovics-féle levelek közt legérdekesebbek azok, melyek Lévának 1663 évi megadására s vicekapitányának. Bartakovics Gáspárnak az árulási elleni védekezésére vonatkoznak. Ezek a Történelmi Tárban fogván egész terjedelmökben közzé tétetni, részletes ismertetéseket itt mellőzöm.

A Bartakovics-iratok legrégibb darabja különben 1605 jun. 5-ről. Rédei Ferencz főkapitánytól ered. Rédei oltalmába veszi

Beczko várát és tartományát, miután »a mi kegyelmes urunknak és fejedelmünknek engedelmesen meghódolt és fejet hajtott.« Negyven nap múlva ugyan ő Bocskay István fejedelem nevében megengedi hű szolgálataiért Bartakovics Péternek, hogy »Beczko városhoz való tartományban valahol, valamennyi és valamely úr alatt való birtokában cseh, morvai ember és zsidó, marhát, pénzt talál, senki ellent ne tartson, hanem mindgyárast kezébe bocsássák.« — A következő darab egy »magyarúl írt török levél« 1633 okt. 28-ról: Ali pasa esztergomi és érsekújvári helytartó útlevele, melyet Bartakovics György, Ferencz és Tamás bakabányai lakosoknak adott. Azután jön Wesselényi nádor 1664 évi német oltalomlevele Bartakovics János »Vicegespan der löblichen Hontischen Gespanschaft« részére. A többi levelek (1661—1665) voltaképen Hont vármegye levéltárából valók. A vármegyéhez intézett hivatalos iratok jobbára Wesselényi nádortól származnak s Bartakovics János révén jutottak a család levéltárába, a ki azon időben alispánja volt a vármegyének.

A gyűjtemény egyharmad részét országgyűlési iratok és naplótöredékek, törvénycikkelyek, tanácskozmányok határozatai, politikai fontosságú levelek, elvi jelentőségű királyi leiratok és különösen vallási ügyekre vonatkozó kormányhatósági rendeletek teszik; sajnos, nagyobbbrészt töredékekben vagy hánytvetett másolatokban. Provenientiájok pontosan meg nem határozható. Épen úgy illethetik a Jánoky családot, mint a Bartakovicsokat.

Ezek közt a legrégibb irat az 1609/10 évi országgyűlési tárgyalásokat érinti. A kor szerint utána következő az 1659 évi királyi propositiókat tartalmazza. Ott vannak továbbá az 1681-iki országgyűlés naplója és levelezései, az 1687 okt. 31-én kelt királyi leirat az ország rendeihez, az 1689 évi vallásügyi tárgyalások, a Lengyel- és Svédország közt 1705 nov. 28-án létesült szövetség okirata, a tályai gyűlés 1708 nov. 22-én alkotott statútumai, a szatmári békekötést megerősítő 1712 márcz. 30-iki diploma.

A királyi rendeletek közül megemlítjük Lipót rendeletét 1682 márcz. 18-ról a sárosi evangélikusok vallásgyakorlata tárgyában; ugyanannak az idegenek betelepítése s Magyarország benépesítése érdekében 1689 aug. 22-én kelt rendeletét; a helvét hitvallásúakra vonatkozó 1691 ápr. 2-án kelt kir. resolútiót; III. Károly király 1719 márcz. 18-iki tengeri kereskedelmi pátensét stb.

Ezeket kívül feljegyezzük még a következő adatokat: Bethlen Gábor 1621 szept. 10-én a szenczi táborból kelt nagy ostyapecsétes levelével Balogh Boldizsárt kirendeli a »sok gonosz, lator, csavargó ember« kergetésére és elfogására. Ugyan ő 1621 ápr. 25-én megparancsolja Pogrányi Istvánnak, hogy se gyalogot, se lovast,

se pedig szekereket a hegyen és erdön által ne bocsásson, mindaddig, míg »magunk személye szerint oda érkezünk.« Szép magyar nyelveért és elkeseredett németgyűlöletből fakadó erős hazafias érzéseért érdekes az a levél, melyet »a német iga alatt síró, igaz hazafiakból álló kálvinista, lutheránus és némely pápista úri rendek, igaz magyarok« 1677 jan. 20-án Kassa környékéről írtak »a bujdosásokban megmaradt magyaroknak ... igaz hazafiaknak«, mely levélről a lemásoló azt jegyezte föl, hogy »in originali vagyon itt Szatmár vármegyében egy igaz magyarnál; *harminczhat* pecsét vagyon rajta.«

Az egész gyűjtemény, melyet a fentebbiekben röviden ismertettünk,¹⁾ mint társulatunk tulajdona, az ig. választmány határozatából a M. Nemzeti Muzeum könyvtárában van letéve.

ILLÉSSY JÁNOS.

VÉGEYES KÖZLÉSEK.

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA első osztályának május-hó 2-án tartott ülésén *Haraszi Gyula* levelező tag foglalt székelt a *renaissance-kori francia színiköltészet*ről szóló tanulmányával. — Utána b. *Radvánszky Béla* t. tag értekezett *Rimay János szerelmes énekeiről*.²⁾ Rimay János írásai életében és halála után sok viszontagságon mentek keresztül. Egy erdélyi útja alkalmával versei a Tiszába estek, úgy hogy valamennyit nem is tudták összeszedni; később pedig ellenség ütött házára s ez alkalommal becses könyvtárával együtt valószínűleg kéziratai nagy része is elpusztult. Halála után örökösei nem tudták megbecsülni irodalmi hagyatékát. Madách Gáspár attól tartott, hogy mestere »mind testében, mind írásinak ékességes voltában« egyszerre meghalt. Rimay nevét, költeményeit azonban már ismerték az egész országban; s nemcsak a bölcssek, hanem olyanok is olvasták, a kiknek »elméjeknek csekély volta nem is érdemelné.« Madách Gáspár minden írásait össze akarta gyűjteni és kinyomtatni, hogy örök nevet szerezzen mesterének, hogy bölcs írásnak szép magyarsága ékes példaként szolgáljon a kortársaknak, serkentse az utódokat és védje magyar nyelvünket a hanyatlástól. De sajnos, Madách Gáspár terve nem sikerült s így Rimay versei lassanként elkallódtak; még emlékét is csak azok az istenes énekek tartották fen, melyeket Balassa verseivel együtt adtak ki. Egyetlen egy kézírata maradt reánk a Radvánszky-levéltárban, melyben ismeretlen prózai és verses munkái vannak. Ezek közül a historikust kétségkívül a

¹⁾ V. ö. 1903: 64. jk. p. *Századok*, 1903. 884. l.

²⁾ Az értekezés, mutatványul a szerzőnek *Rimay János munkái* cím alatt az Akadémia kiadásában közrebocsátandó művéből, megjelent a *Budapesti Szemle* f. évi június-havi számában.

prózai munkák érdeklik legjobban, de versei, különösen szerelmes énekei irodalmi kincsek. Arról a költőről, a ki istenes énekében oly mély hittel és bűnbánattal fordul Istenéhez, nem is gondolták irodalomtörténítőink, hogy szerelmes verseket is írt. Rimay azonban a vallásos érzülettel össze tudta egyeztetni még a sikamlósabb világi énekeket is, mert érezte, hogy minden fejlettebb irodalomnak ezek az ékességei s ezek fejlesztik ki a nyelvet. A magyar nyelv ékesítésére törekedett mindenek felett; és mégis az a *huszonhét* szerelmes ének, mely a Radvánszky-codexben megmaradt, azt mutatja, hogy nemcsak verselése, hanem nyelve is nehézkes, több helyen döcögös. Nem szabad azonban e verseket korunk mértékével megítélni. Ha Rimayt a maga korában nézzük, meg fogjuk érteni hatását s el fogjuk ismerni, hogy költői munkásságának nem csekély irodalomtörténeti beceje van.

Az évi *nagy-gyűlést* május 10—15. napjain tartotta meg az Akadémia. Ezen alkalommal a választásoknál tagtársaink közül is többeket ért méltó kitüntetés a második osztályban. *Berzeviczy Albert* vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter, a Kisfaludy-társaság másodelnöke, a jeles politikai szónok és essay-író tiszteleti taggá, gróf *Andrássy Gyula*, *Ballagi Aladár* és *Karácsonyi János* levelező tagok pedig rendes tagokká választottak meg ez évben. Fogadják mindnyájan legszivesebb üdvözlétünket! Ugyancsak a második osztályban külső tag lett *Augusto Pierantoni* olasz publicista s a római egyetemen a nemzetközi jog tanára, a kinek hazánkat érdeklő egyik munkáját épen a legutóbbi füzetünkben ismertettük.¹⁾ — A nagy-gyűlést máj. 15-én d. e. a szokásos *ünnepi közülés* fejezte be, a mely ezúttal minden pontjában *Deák Ferencz* emlékezetének volt szentelve. Eötvös Loránd báró elnöki megnyitó beszéde után *Gyulai Pál* r. tag méltatta szép és magvas essayben: *Emlékezés Deák Ferenczre* cz. alatt, a nagy ember politikai pályájának egyes mozzanatait s jellemezte a tőle megszokott classikus tömörséggel Deáknak a magyar értelmi és erkölcsi erőt hordozó páratlan egyéniségét.²⁾ — Utána *Balogh Jenő* levelező tag adta elő *Deák Ferenczről mint büntetőjogászról* írt jeles tanulmánya fontosabb részeit, különösen kiemelve azt a korszakot, melyben Deák a magyar bűnvádi igazságszolgáltatás reformjának (1840—1844) vezető munkása volt. — Végül *Szily Kálmán* főtítkár világította meg igen érdekes adatokkal azt a viszonyt, mely *Deák Ferencz és a M. Tud. Akadémia* közt 1855 óta, a mikor először jelent meg az Akadémia ülésén, mindvégig fennállott.

¹⁾ *Századok*, 1904. 469. l.

²⁾ Az essay egész terjedelmében a *Budapesti Szemle* f. évi júniushavi számában olvasható.

FOLYÓIRATOK.

— ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ. A m. tud. Akadémia archaeologiai bizottságának s az orsz. rég. és embertani társulatnak közlönye. Szerkeszti *Hampel József*. Uj folyam. XXII. köt. 1902. 1—5. szám. — A kötet tartalmából ezeket jegyezzük föl: Az 1. számban Gubicza Kálmán a *bodrog-szigeti pálos monostor* régiségeit ismertetvén, egyúttal a monostor történeti adatait is közli. — Téglás Gábor *Fortuna salutaris és Jupiter szentélye Ampelumban, vagyis a mai Zalatnán* cz. értekezésében Dácia bányász-archaeológiájához szolgáltat becses adatokat. — Börzsönyi Arnold *Győri temető a régibb középkorból* című dolgozatában, melyet a 2. számban is folytat, a nevezett temetőből előkerült leleteket írja le. — Mahler Ede, Kuzsinszky Bálint és Hampel József a Komárom-megyei *Császár község sírleleteit*, — Milleker Bódog pedig *Ujabb vattinai leletek* cím alatt a verseczi muzeumba került újabb hallstadt-kori leleteket ismertetik. — A *Levelezés* rovatban egyebek közt Halaváts Gyula a *dévai ev. ref. templom* építése korát állapítja meg, a mi szerinte a XVI-ik század első tizedeire esik. — A 2. számot Éber Lászlónak *Apaffi György síremlékéről* szóló cikke nyitja meg. E síremlék, mely Almakeréről került a Nemzeti Múzeum birtokába, mint művészi alkotás is figyelemreméltó; készítője *Elías Nicolai* nagyszebeni mester. — Rendkívül érdekes Takáts Sándornak *Nádasdy Ferencz gróf sárvári kincstáráról* írt közleménye, melyből megtudjuk, minő sorsra jutottak Nádasdynak nagyértékű családi kincsei és könyvtára. — A 3. számban ugyancsak Takáts Sándor közöl *Abstemius* (Bornemissza) *Pál püspök végrendelete* cz. alatt igen becses műveltség- és műtörténeti adatokat, melyek különösen az egyházi műkincsek viszonyosságaira (a XVI-ik században) vetnek világot. — Nyáry Albert báró a Nógrád-megyei Piliny községben felásott 78 Árpád-kori magyar sír tartalmát ismerteti, *Temető királyságunk első századából* cím alatt. — Éber László a régibb középkorból származó *abonyi sírleletekkel* foglalkozik. — A *Levelezés* rovatban Finály Gábor a *sárvári földvár*ról, — Dömötör László a *pécskai őstelepről* származó *öntőmintákról*, — Jósza András a *takta-kenézi bronzleletről*, — Sennovitz Gyula a *geszti leletekről* írnak. — Pap Károly adatokat közöl *Szilassy János ötvös* életéhez. — A 4. számban Hampel József néhány *honfoglaláskori régiséget* ismertet. — Lehoczky Tivadar a II. Rákóczi Ferencz által felállított *munkácsi pénzverderőről*, — Gohl Ödön pedig a nagyrészt kelta aranypénzekből álló *nádasdi éremleletről* értekezik. — A *Levelezés* rovat alatt Kemény Lajos a *felsőmagyarországi képfaragókról*, — Finály Gábor *egy szamosújvári római feliratról*, — Gubitza

Kálmán a bodrog-monostorszegi sírletekről, — Kubinyi Miklós az isztebnei bronzleletről, — ifj. Losonczy István a vattai testhalmi őstelepről, — Dudás Gyula a begecsi ásatásokról, — Nyáry Albert báró a pilis-várhegyi konyhahulladék-helyről írnak. — Az 5. számban XVI-ik századi magyar festő műve a kassai székesegyházban czímen Éber László egy 1516 körül valószínűleg Kassán készült képről értekezik, melyet csak nemrég fedeztek fel. — Szendrei János a budavári Domokos-templom kiásatását ismerteti, mely Árpád-kori templomunk 1686-ban pusztult el. Különösen becsek a templom hajójában talált középkori czímeres sírkövek. — A *Levelezés* rovat alatt egyebek közt Bibó-Bige György a népvándorláskori takácseszközökről, — Kemény Lajos a kassai képművészetről, — Takáts Sándor a süttöi márványról és Donner szobrászról közölnek adatokat. Az évfolyamhoz név- és tárgymutató járul.

— FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK. Szerkeszti Berecz Antal. XXXI. köt. 1903. 1—10. füzet. — Az 1. füzetben *A Szvinyásza tetején* című közleményben Czirbusz Géza ismertet egy oláh mondát, mely a törökökről szól. — Gubányi Károly levele Mandsu-oroszországból (u. o.) néhány adatot közöl az 1902 évi orosz-chinai háború történetéhez. — Erödi Béla (u. o.) méltatja Savoyai Luigi Amadeo abruzzói hercegnek északi-sarki útjáról (1899—1900) olasz nyelven megjelent munkáját, melyet korszakalkotónak mond a sarki expedíciók történetében. — Hedín Sven és Stein Aurél hazánkfra közép-ázsiai utazását (u. o.) *L* jegyű író ismerteti. A tudós utazók a földrajzi felfedezéseken kívül ásatásokat is végeztek. — A 2. füzetben Dobsa László az angolok szomáli háborúja alkalmából a szomáliak társadalmi és néprajzi viszonyairól értekezik s származásukat kutatja. — Berzeviczy Albert érdekes és tanulságos cikke: *Magyar utazók Olaszországban* cím alatt (3. 4. füz.) azon utazásokkal foglalkozik, melyeket magyar emberek tettek Itáliában a múlt század első felében (kezdvé Kisfaludy Károlyon) és a melyeknek írott emlékü maradt. Ezek az utazások és útleírások nagy hatással voltak a magyar művészet-történetre. Legnevezetesebbek Széchenyi István olaszföldi utazásai. — Gerster Béla (u. o.) szociál-politikai tanulmányt közöl: *Imperialismus és gyarmati politika* címmel. — Egy névtelen író (*L* jegy alatt, u. o.) arról értesít, hogy Zibikov az orosz földrajzi társaság megbízásából járt Lasszában, a honnan számos történetileg is érdekes könyvet hozott magával. — Az 5. 6. 7. füzet hozza Thirring Gusztáv emlékbeszédét néhai Jankó Jánosról, az elhunyt tudós irodalmi műveinek, cikkeinek kimerítő czímtárával. — Stein Aurél (u. o.) keleti Turkesztánban tett utazása eredményeit közli, a melyek különösen archaeologiai szempontból érdekesek. Több város romjait felkutatta az indiai angol kormány

megbízásából. A leletek azt mutatják, hogy e városok lakói az öntöző csatornák hasznavehetetlensége miatt hagyták oda lakóhelyeiket Kr. u. a III—VIII. században; kulturájuk nyomai görög érintkezésre mutatnak. — *Téglás Gábor* tanulmánya *a töröcsvári hágó jelentőségéről Dácia hadi szervezetében* (u. o.) a Brassó-vármegyei Rozsnyó és Volkány között felfedezett római castrummal foglalkozik. A töröcsvári hágó harcászati és kereskedelmi jelentőségét az Árpádok s később az erdélyi fejedelmek is fölismerték és hasznosították. — *Márki Sándor* magyar fordításban közli (u. o.) az erdélyi szász nemzetiségű *Modjer János Gottfried* leveleit az 1791—1810 évekből, melyek jellemzően tüntetik elő, mikép játszottak bele a francia háborúk eseményei a világkereskedelem folyásába. — *H. J.* (u. o.) Dékáni Kálmánnak a marosvásárhelyi ev. ref. főgymnasium Értesítőjében s azután önállóan is megjelent: *Bél Mátyás földrajza* című dolgozatát bírálja. — Ugyanaz (u. o.) ismerteti a gothai Justus-Perthes czég által megindított *Geographen-Kalender* 1903/04 évi folyamát, melynek második része az 1902 év világeseményeiről ad számot. — A 8. 9. füzetben ismét *Czirbusz Géza* nevével találkozunk, a ki a *dél-magyarországi bolgárokról* értekezik s két külön faj, a *fajbolgárok* és a *krassovánok* származását nyomozza. — A 10. füzet *Pintér Jenő* ily című dolgozatában: *A Magyar Tudományos Akadémia és geographiai irodalmunk Hunfalvy János felléptéig*, tanulságos képét adja a magyar földrajzi irodalom fejlődésének 1831-től, az Akadémia megalapításától kezdve 1859-ig, Hunfalvy János akadémiai székfoglalójáig. Történeti szempontból fontos, a mit az első magyar geographusok és utazók működéséről állított össze. — *Erődi Béla* (u. o.) a Rómában tartott harmadik nemzetközi történelmi congressus eredményeiről számol be.

— HISTORISCHE ZEITSCHRIFT. (Begründet von Heinrich v. Sybel.) Hrg. von *Friedrich Meinecke*. 1903. Neue Folge. 54. 55. Band. — Az 54. kötetben közölt könyvismertetések rovatában előforduló művek között említést találunk (165. l.) a M. Tud. Akadémiának *A magyar honfoglalás kútfoi* cz. millenniumi kiadványáról, továbbá (545. l.) *Győry Tibor* tagtársunknak *Morbus hungaricus* (Eine medico-historische Quellenstudie. Jena. 1901) cz. munkája német fordításáról. — *Riess L.* és *Caro J.* (455—458. ll.) bővebben ismertetik a Helmolt-féle világtörténeti kézikönyv II. és VII. kötetét. A szerkesztő által az anyag beosztásánál követett földrajzi szempontot inkább erőltetettnek, mintsem a historiographia terén haladást jelentőnek találják. — Elismertéleg emlékezik meg *Scala Rudolf* (286. l.) *Meyer Eduard*nak *Geschichte des Alterthums* (Stuttgart und Berlin. 1901) cz. munkája III. IV. kötetéről. Általában mint az ókori történet legkitünőbb összefoglalása isme-

retes e mű, melynek szerzője az újabban sokat emlegetett gazdaságtörténeti tényezőket is kellő mértékben, minden egyoldalú túlzás nélkül figyelemre méltatja. — Az 55. kötet közleményei sorából a következőket emeljük ki: 1. Glagau H. *A forradalom története demokrata világtításban.* (234. l.) A szerző hosszabb bírálatban Aulardnak *Histoire politique de la Révolution française* (Paris, 1901) cz. munkáját tárgyalja, mely tudomásunk szerint a francia forradalom történetének legújabb feldolgozása. — 2. Meyer Eduard: *Augustus császár.* (385. l.) Az ókori történet ismert bűvára. ki újabban történet-elméleti kérdésekkel is foglalkozott,¹⁾ ezen értekezésében főleg a nagy egyéniségek döntő történeti szerepét kívánja Augustus példájában kellő világtításba helyezni. Különösen kiemeli, hogy Augustus művét téves volna a korlátlan egyeduralom megalapításának tekinteni. Caesarral ellentétben az ő eszméje a köztársaság és egyeduralom összeegyeztetése volt, a mihez azonban hozzá kell tennünk, hogy a fejlődés ő utána nemsokára azon irányba terelődött, mely Julius Caesar előrelátásának helyességét igazolta. — 3. Below G. *A modern kapitalismus keletkezése.* (432. l.) E fejtegetések Sombart boroszlói tanárnak *Der moderne Kapitalismus* cz. könyvéhez kapcsolódnak és bizonyos tekintetben ennek kritikáját adják. — A könyvismertetések során szó van egyebek közt (160. l.) a *budai krónika* Fraknoi-féle fac-simile kiadásáról, melyről az ismertető dicsérettel nyilatkozik. — Caro J. (275. l.) Goeller Emilnek *König Sigismunds Kirchenpolitik vom Tode Bonifaz IX. bis zur Berufung des Konstanzer Konzils 1404—1413* (Studien aus dem Coll. Sapientiae zu Freiburg i. B.) cz. munkáját bírálja, melynek magyar egyházpolitikai vonatkozásai bennünket is eléggé érdekelhetnek. — Ugyanaz a bíráló egy másik czikkben (486. l.) folytatólagosan a Helmolt-féle újabb világtörténetet ismerteti. — Ismertette van (318. l.) *J. Jaurès* francia socialista pártvezérnek *Histoire socialiste 1789—1900* (Paris, 1902) cz. műve, mely Franciaország legújabbkori történetét a socialismus világtításában igyekszik bemutatni. — R. F. Kaindl czernowitzi egyetemi tanárnak, a ki magyar történeti forrástanulmányokkal is foglalkozik, *Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich* cz. munkája bírálatából (304. l.) felemlítjük Polek ide vágó dolgozatát: *Die magyarischen Ansiedlungen in der Bukowina*; megjegyezvén, hogy Kaindl külön fejezetet szentel a bukovinai magyar telepítvényeknek. — Különösebb érdekű reánk nézve (373. l.) *Friedrich Tezner* munkája: *Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die unga-*

¹⁾ Zur Theorie und Methodik der Geschichte. Olv. *Századok*, 1904. 454. l.

rische Publizistik (Wien, 1899). Ennek rövid ismertetéséből is kitetszik azonban, hogy a magyar felfogással vitázó szerző nincs minden elfogultság nélkül a magyar közjogi kérdésekben.

— HISTORISCHE VIERTELJAHRSSCHRIFT. Hrg. von *Gerhard Seeliger*. VI. Jahrgang, 1903. — Goetz Walter *Assisi* szent *Ferencz* eredeti vezéreszméiről szóló értekezésében (19. l.) védelmébe veszi a Sabatier és követői által elfogultaknak mondott régebbi forrásokat. — Meyer M. Richard értekezése *a történelmi törvények lehetőségéről* (161. l.) egyik terméke azon meglepően nagy árnyokat öltött vitairodalomnak, mely Németországban főleg a Lamprecht-Below polemia nyomán a történettudomány módszer-tani és philosophiai problémája körül keletkezett. A philologus szerző főleg Meyer Eduardnak *Zur Theorie und Methodik der Geschichte* cz. munkája ellen harczol a történelem törvényszerűségeinek kérdésében. — Rachfal Felix *Ausztria és Poroszország 1848 márcziusában* cím alatt (357. 503. ll.) levéltári kutatások alapján a dresda-potsdami congressus tervével foglalkozik. — A kritikai rovatban éleshangú bírálatot találunk *Steinherz* tollából (91—108. ll.) Csuday Jenőnek *Die Geschichte der Ungarn* (németre ford. Darvai. Berlin, 1899) cz. művéről. A bíráló hasá-bos összevetésekre támaszkodva, Csuday munkájának 1792-ig terjedő részét a Fessler- és Klein-féle kézikönyv lelkiismeretlen átvételének tartja. — Ismertetve van u. o. (143. l.) a Bartal-féle *Glossarium*; továbbá (111. l.) Scherer J. E. *Die Rechtsverhältnisse der Juden in den deutsch-österreichischen Ländern* (Leipzig, 1901) cz. munkája. — Below (435. l.) röviden foglalkozik Hollitscher Jakabnak *Das historische Gesetz* (Dresden und Leipzig, 1901) cím alatt a történelmi materialismus elméletét bíráló művével. — *Hoernes M.* ismerteti (387. l.) Schurtznak *Urgeschichte der Kultur* (Leipzig u. Wien, 1900) cz. munkáját, mely nem annyira a szorosabban vett őstörténelmet, mint inkább a kultura fogalmát és különböző elemeit tárgyalja. — Alább (391. l.) Huber Alfonznak *Oesterreichische Reichsgeschichte* (Geschichte der Staatsbildung und des öffentlichen Rechtes) cz. tankönyve második kiadásáról van szó. — *Steinherz* (551. l.) G. Beckmannak *Der Kampf Sigmunds gegen die werdende Weltmacht der Osmanen 1392—1437* (Eine historische Grundlegung. Gotha, 1902) cz. könyvét bírálja. A szerző ügyesen, de mégsem eléggé meggyőzően érvel azon tétele mellett, hogy Zsigmond politikájának állandó vezérgondolatát az oszmánság elleni küzdelem adta. — Dicsérettel van említve (570. l.) Hanns Schlitternek *Geheime Korrespondenz Josefs II. mit seinem Minister in den österreichischen Niederlanden Ferdinand Grafen Trauttmansdorff 1787—1789* (Wien, 1902) cz. kiadványa is.

SZLÁV TÖRTÉNETI SZEMLE.

1902.⁴

— KWARTALNIK HISTORYCZNY. Red. Aleksander Semkowicz. Lemberg, 1902. XVI. évf. 1—4. füzet. (Folytatás.)

Wojciechowski Tadeus (2. füz. 168—171. ll.) a müncheni áll. levéltár egy oklevelét ismerteti, melyben Ulászló Herman lengyel herceg, Salamon magyar király nejének Juditnak második férje, a babenbergi egyháznak az onnan elrabolt két arany keresztet szolgáltatja vissza. Az oklevelet a *Historischer Verein zu Bamberg* 1844-iki Évkönyve közli. — *Abraham Wladiszlav* dolgozata *Moldva latin püspökségeiről a XIV—XV. században* (2. füz. 172—207. ll.) főleg magyar forrásművek nyomán halad. A kereszténységnek tartós hatása Moldvában csak II. Endre idejében tudott érvényesülni, mikor az *episcopatus cumanorum* létesült az esztergomi érsek fenhatósága alatt. A püspökség feladata lett volna a vlachoknak a latin ritusra való térítése, de működését a háborúk zavarai megakasztották. A pusztulásnak indult katholicismust magyar dominikánusok és Ferencz-rendi szerzetesek mentették meg. a kiknek kedvéért Fülöp pápai legatus 1278-ban a milkói püspökséget is megújította. Be volt-e töltve a szék, vagy állandóan üresen maradt, nem tudjuk; de valószínű, hogy siralmas helyzetben lehetett mindenkor, mert még a kinevezett püspökök sem igyekeztek helyöket elfoglalni. Ugy látszik, hogy a moldvai egyház főpásztorai inkább hazánkban laktak s főleg Kalocsán tartózkodtak, a mit a pápai szék tilalmazott ugyan, de megakadályozni nem bírt, mert az egyházmegye jóformán csak névleg élt. A pápák többször felszólították a magyar királyokat, hogy hódítsák vissza e területet, a felszólítás azonban eredménytelen maradt. 1371-ben, mikor a moldvai születésű Budai Miklós lett püspök, Lajos királynál ismét megsürgették az egyházmegye visszaállítását, de sikertelenül. Miklós el sem foglalhatta székét és beérte az egri vicariatussal. Utódai is mind csak névleges püspökök voltak, noha nemsokára két latin egyházmegye is létesült Moldvában. Az egyházi élet szervezését megnehezítették a tartomány politikai viszonyai: egyrészt az óhitű lakosság ellenszenve, másrészt a lengyel és magyar érdekek összeütközése. A XIV-ik század elejéig jobbra a magyar befolyás érvényesült; később az északi részeken a lengyel, a déli részeken a magyar elem uralkodott; a XV-ik század közepén ismét a magyar jutott túlsúlyra s a változó politika szerint változtak az egyházi viszonyok is. Erős hatással volt Moldva életére a lengyel Kázmér politikája, a ki orosz tartományaiban a latin ritust erővel kezdte terjeszteni, míg a katolikus elem a szász bevándorlás révén erősödött. V. Orbán pápa diplomáciája

ugyanekkor megnyerte Laczkó vajdát, a ki politikai tekintetből hajlandó volt elfogadni a latin szertartást. Tervét támogatta a krakói püspök, ki a magyar befolyás kijátszásával keresztül vitte Rómában, hogy a pápa Andrást, Erzsébet királyné gyóntatóját püspökké szentelte s megbízta a moldvai egyház szervezésével. András működéséről semmit sem tudunk; tartós eredményei legalább nem lehettek, mert Laczkó vajda áttérése után nemsokára meghalt. A szereti püspökség ekkor Lengyelországhoz tartozott, és noha Zsigmond lépéseket tett a magyar hierarchiához való visszacsatolása érdekében, a kérdés elintézetlen maradt. Így történt azután, hogy 1412-ben a szereti székre magyart is, lengyelt is jelöltek. Az utolsó szereti püspököt 1433-ban nevezték ki János barát személyében, kinek halálával a cím adományozása is megszűnt. Az új moldvai püspökség alapítása az 1414—1439 évekre esik. Baja (Bania) német telep volt az első székhely, noha a püspökség kezdettől fogva a magyar hierarchiához tartozott. Hihetőleg magyar szerzetesek révén keletkezett, kik között a Hunyadi János és Kapisztrán által pártfogolt minoriták tűntek ki. A terjedő huszitizmus és az óhitűek támadásaival szemben keveset tehettek ugyan, mert Teoktysta metropolita feldúlta klastromaikat, könyveiket pedig nyilvánosan elégette. Az üldözést Hunyadi szüntette meg, a ki Pétert, Sándor vajda fiát tette vajdává; de ezt is már 1456-ban elűzték. Az új püspökség néha évekig betöltetlenül állott, mert a vajdán kívül a lengyel és a magyar király versengtek a praesentálás jogáért. A kinevezett püspök rendszerint Magyarországon vagy Lengyelországban nyert stallumot s egyházmegyéjét csak ritkán látogatta meg. Így tett pl. *Szegedi Tamás* 1497-ben, valamint az utolsó püspök *Marinovski*, a ki lengyel létére, Várdai Ferencz udvarában tartózkodott. A XVI-ik század folyamán a moldvai püspökség megszűnik, noha a magyar szerzetesek tovább is működtek ott és klastromaik túléltek a török uralom fénykorát. — *Tokarz Waclaw* (2. füz. 262—276. ll.) a varsói herczegség zsidóságának történetével foglalkozik. Egykorú statisztikai adatok alapján kimutatja, hogy pl. 1809—1812-ben egyes városokban 25—34 százalékát tették a zsidók az összes lakosságnak, mert Nagy Frigyes erőszakos politikája elől tömegesen menekültek a szabad herczegség területére. A porosz rendszabályok megfosztották őket a kiskereskedés lehetőségétől, az uszorát és kocsmát szigorú felügyelet alá helyezték, eltörölték a hitközségi autonómiát és germanizálást kezdtek. Rövid idő alatt úgy ellepték a menekülők a varsói herczegség területét, hogy a kormány 1808-ban kénytelen volt rendkívüli eszközökhöz nyúlni és a zsidóság politikai egyenjogúságát tiz esztendőre felfüggeszteni; azonban annyi kivételt statuált, hogy az intézkedésnek alig lőn

valami eredménye. Érdekes a lengyel zsidók 1811 évi kérvénye, melyben 700,000 frt évi adót ajánlanak a kormánynak, katonamentesség fejében. A kormány elfogadta az ajánlatot, mert kiderült, hogy az egész hadseregben mindössze *három* zsidó vitézkedik.

Az évfolyam *Miscellanea* rovatának apróbb közleményei közt érdekes adatok vannak a varsói herczegség s az akkori *oros censura* viszonyáról, Czartoryski herczeg és Kutuzov generális 1810-ben folytatott levélváltása nyomán. — *Birkenmajer* a Jagello-könyvtár incunabulumaiban talált feljegyzéseket ismertetve, közli Ciolka Erasmusnak az 1499—1508 évekre terjedő naplószerű jegyzeteit. — *Kutrzeba* közli Gervasius prémontrei generálisnak a krakói püspökhöz írt levelét 1218-ból. — A könyvismertetések során magyar munkákkal nem találkozunk, csupán a kolozsvári *Mátyás király emlékkönyv* megjelenése van jelezve s néhány meleghangú sor szentelve a Magyar Nemzeti Múzeumnak, százéves jubileuma alkalmából.

ERNYÉY JÓZSEF.

HAZAI HIRLAPOK REPERTORIUMA.

1903. május — 1904. márczius.

HABSBURGOK KORA 1526—1848-IG.

(Folytatás.)

Rákóczi Ferencz a magyar költészetben. Versényi György. Egyetértés, 1903. máj. 10.

A Rákóczi-kiállítás Kassán. Vay Sándor gr. Pesti Hirlap, 1903. augusztus 2.

Besztercebánya zur Zeit Rákóczis II. Jurkovich Emil műve nyomán Wertheimer Ede. Pester Lloyd, 1903. nov. 11.

Selmecz a kurucz időkben. Richter Ede műve nyomán. Budapesti Hirlap, 1903. okt. 11. — Schwarz A. Pester Lloyd, 1903. okt. 16.

Ribillió Komáromban 1705-ben. Takáts Sándor. Budapesti Hirlap, 1903. decz. 30. — Friedberg élelmezési főbiztosnak a borral való család üzelmei idézték elő a városi polgárság mozgalmát.

Az ál-Károlyi. Bányai Károly. Budapesti Hirlap, 1903. nov. 8. — Szól Nagy Gergely nevű kalandorról, a ki a zentai csatában elesett Károlyi István képében próbált szerencsét.

Egy híres házassági per. Radvánszky György válópere 1725. Kiss István műve nyomán. Magyar Hirlap, 1904. márcz. 31. — Neues Pester Journal, 1904. ápril 5.

A gr. Nádasdy huszár-ezred (9. sz.) története. A névtelenül megjelent (*Korda* ezredes tollából származó) jeles munkát ismertette a Pester Lloyd, 1903. decz. 23.

A német nyelv a magyar hadseregben 1595 óta. Járdánházi Miklós. Pesti Hirlap, 1903. máj. 31.

A magyar katonai vezényleti nyelv jogosultsága. Járdánházi Miklós. Pesti Hirlap, 1903. szept. 6. — Kimutatja, hogy 1747—1760 között csempészték be a német nyelvet a magyar ezredek hivatalos nyelvéül.

Az utolsó tortura Magyarországon. Eötvös Károly. Egyetértés

1904. febr. 28. A cikkíró szerint 1764-ben Sáros vármegyében alkalmazták utoljára a kínpadot.

Herczeg Khevenhüller-Metsch József emlékiratai a Magyar Nemzeti Múzeumban. Áldásy Antal. Magyar Állam, 1903. szept. 8. — Az emlékiratok 6-ik kötetét, mely 1774—1776-ig terjed, még ki nem adták.

A Hohenzollern-ház és a magyarok. Éber Jenő. Pesti Hírlap, 1904. jan. 3. — II. Frigyes és II. Frigyes Vilmos viszonya a magyar protestánsokhoz.

Martinovics. Emlékbeszéd. Vázsonyi Vilmos. Valamennyi fővárosi hírlapban, 1903. máj. 21.

Pest városa 145 év előtt. Horvát Árpád írásai nyomán. Budapesti Hírlap, 1903. okt. 24. Tervrajzzal.

Arisztokraták élete Széchenyi Ferencz gróf korában. Fraknói Vilmos műve nyomán. Egyetértés, 1903. jun. 21.

Régi farsang, 1790. Vay Sándor gr. Magyar Szó, 1904. febr. 2.

Régi álarczos mulatságok. U. a. Pesti Hírlap, 1904. jan. 31.

A nyelvkérdés. (1790 és köv.) Loósz István. Pesti Napló, 1903. decz. 19.

Hany Istók. Német János. Alkotmány, 1903. nov. 27. — Bujdosó hajdu gyermekét látja benne.

Kray Pál tábornok-ról a legtöbb fővárosi lap közölt cikket 1903. jan. 17-én, így a Pester Lloyd is O. B. tollából.

Rostás Pál. Bécsi és budapesti lapokban. Rostás Pál elesett Wippach közelében, 1813. okt. 3-án. Az 5. sz. huszárezred története szerint ez a »magyar Leonidás« hatvan ellenséggel egymaga vette fel a harcztot és csak a harminczadik golyó oltotta ki hősi életét. Wippach és Haidenschaft közt levő sírját az ezred megkoszorúztatta.

Játékszíni mozgalmak a múlt század elején. Zoltán Vilmos. Budapesti Hírlap, 1903. decz. 13. — A Kultsár-társulat története 1815—1833.

A romlatlan magyar nemzet. Magyarország, 1903. szept. 27. — A Times 1823 évi cikkéből, melyben Zala vármegyének az önkényes adóbehajtás és katonaszedés ellen tanúsított ellenállását megdicséri.

Régi diéták emberei 1825—1848. Vay Sándor gr. Hazánk, 1903. decz. 8.

Hol táncoltak először csárdást? Vay Sándor gr. Magyarország, 1904. febr. 14. — A cikkíró szerint 1834-ben Nagyváradon, azután Aradon, végre — Széchenyi István kezdeményezésére — Pesten.

Timár-ház. Naplójegyzetek 1841-ből. Szinnyei József. Komáromi Lapok, 1904. 9-ik folytatás. Tartalma: Diák-élet Komáromban 1839-ben. Műveltségi állapotok Komáromban. Könyvkereskedés és kölcsönkönyvtár. (Siegler Antal üzlete.) Kultsár István könyvtára, melyet ajándékként a vármegyére hagyott. Sárkány Miklós benzés tanár könyvtára. Az 1836-ban megnyitott komáromi kaszinó. Az 1840-iki megyei restauráció. — A 10-ik folytatásban igen érdekesen vázolja az akkori (1841) tót világot Nyitrán; jellemzi a piaristák gymnasiumában működő tanárokat (Wagner József) és ismerteti a használt tankönyveket; sorra veszi még a tantárgyakat, a szokásos büntetéseket és a karácsonyi játékokat is. Leírja továbbá Szuper naplója nyomán a komáromi színházi előadásokat. Feleleveníti Orbán Gábor rajzmester és Hidassy Kornél (később szombathelyi püspök) ifjúkori emlékét.

Kohl J. G. Reisen in Ungarn, 1842. Budapesti Hírlap, 1903. okt. 6. — Közli a Balaton vidékéről s különösen a Kisfaludyak szülőföldjéről szóló részt.

A magyar nyelv térfoglalása a közéletben 1848-ig. Hajdú Gyula. Független Magyarország, 1903. decz. 25.

Deák Ferencz életéből és Deák József leveleiből, 1809. Pesti Hirlap, 1903. okt. 17.

Deák Mária. Visszaemlékezések Deák Ferenczre. Budapesti Napló, 1903. okt. 17.

Deák szerelme. Hoitsy Pál. Egyetértés, 1903. okt. 20. — Tárgyalja Deák vonalmát a söjtöri Inkey leányhoz (1838). Deák arcképe ebből az időből, melyet Svoboda képiro festett, jelenleg gr. Festetics Benno birtokában van Székesfehérvárott.

Deák Ferencz rokonságának leszármazása. Vargyas Endre. Budapesti Hirlap, 1903. okt. 11.

Deák Ferencz beszédeinek újabb kiadását ismertették az összes fővárosi hirlapok, 1903. okt. 10-iki és köv. számaikban.

Deák Ferencz és a katonaság nyelve. Loósz István. Pesti Napló, 1903. szept. 22—23.

Das Reichstagsmandat Franz Deáks im Jahre 1843. Wertheimer Ede. Pester Lloyd, 1903. okt. 23—24.

Deák Ferencz és a magyar nyelv ügye 1843-ban. Ferenczi Zoltán. Vasárnapi Ujság, 1903. 43. sz.

Deák als Erzieher. Kemény Ferencz. Pester Lloyd, 1903. okt. 17—18.

Deák Ferencz és Wesselényi Miklós. Naményi Lajos. Alkotmány, 1903. okt. 17.

Tisza-éra azelőtt 60 évvel. Független Magyarország, 1903. nov. 1.

Beóthy Akos »Magyar államiság« cz. munkája II. köt. 2-ik részét ismertette Sebestyén Károly. Magyarország, 1903. okt. 14.

1848/49-IKI SZABADSÁGHARCZ KORA.

A magyar tüzérség 1848-ban. Rozsnyói. Magyarország, 1903. máj. 15.

A bányavidéki hadjárat 1849-ben. Bányai Károly. Budapesti Hirlap, 1903. máj. 8.

Deák Ferencznek egy német levele. Neues Pester Journal, 1903. okt. 17. — A levelet Deák 1849. febr. 24-én Pestről Batthyány Lajosné grófnőhöz intézte, a volt miniszterelnök ellen indított vizsgálat ügyében. Bátorítja a grófnőt és felhívja, hogy fogoly férjét meglátogassa.

Az isaszegi hős. (Vizler János fehérvári honvéd.) Magyar Hirlap, 1904. márcz. 29. — Kmetty honvédtábornok tollából származó hiteles irat nyomán.

Budavár bevételéről. Hatala Péter. Magyar Szalon, 1903. június.

Budavár bevétele és a nők. Hazánk, 1903. máj. 21.

Édes anyám a szabadságharcban. Balogh Tihamér. Budapesti Hirlap, 1903. decz. 25.

Damjanich János honvédtábornok és aradi vértanu. Tóth Károly. Budapesti Hirlap, 1904. márcz. 1. — A cikkíró szerint Damjanich Stáza községben, Verőcze vármegyében született 1804 decz. 8-án, s decz. 10-én a közeli Meminszka faluban keresztelték meg. Rokonai közül Damjanich Timotheus gyermekei ma is élnek Stázán.

Damjanich dombormű képmása. A Hentaller Lajos birtokában levő Aradon készült eredeti után. Új Idők, 1904. márcz. 13.

Haynau és Rüdiger. Hazánk, 1903. szept. 1. A *Ruszkája Sztarina* nyomán. Szól Haynauinak egy orosz vezérőrnagy által történt megbántásáról.

1849 október 6-án Aradon. Oláh Gyula. Magyarország, 1903. okt. 6. — Oláh Gyula akkor 13, éves emlékszik a vértanuk tetemeire.

A 49-es Kossuth. Zay Miklós gr. Budapesti Hirlap, 1903. jun. 27—29.

Magyarország nyoma Oroszországban. Pintér Ákos. Budapesti Hirlap, 1903. szept. 24. — Kimutatja Tolsztoj Jakab 1851-ben megjelent *Relation des opérations de l'armée russe en Hongrie* cz. művének tévedéseit.

Kossuth Lajos kiadatlan beszédéből. Egyetértés, 1904. febr. 14. — Részlet Kossuthnak amerikai útjában, Philadelphiában mondott beszédéből.

Hanna Márk amerikai senator és a magyarok. Szebenyei József. Pesti Hirlap, 1904. febr. 28.

Krivácsy az összeesküvés, 1851. Esti Ujság, 1903. nov. 2.

A Makk-féle összeesküvés felfedezése. Botond. Pesti Hirlap, 1904. márcz. 15.

A megtalált szent korona. Pesti Hirlap, 1903. szept. 20. Pótlék, szept. 22. Pester Lloyd, szept. 27. — Két oláh paraszt az Atiosz hegyről látta a korona elásását, és egyikük, Boarna György, a kit 1853-ban katonának vittek, feljelentette a dolgot. Ezért császári kegydíjat kaptak.

LEGÚJABB KOR.

A »Gotterhalte« fordítói. Zoltán Vilmos. Pesti Hirlap, 1903. aug. 30. — A cikkíró a Győr-vármegyei levéltárból nyomozta ki, hogy a *Gotterhalte* szövegét Ballai Valerián benczés pap fordította 1854-ben magyarra, még pedig Rimély Mihály szentmártoni főpát parancsára.

Das 39. Lin. Inf. Regiment in der Schlacht von Custoza. Ungárd A. Pester Lloyd, 1903. jún. 21.

A prágai béke előzményei, 1866. Ollivier Emilnek *L'année fatale*, Sadowa (Paris, 1903) cz. munkája nyomán. Pester Lloyd, 1903. jan. 4.

Türr István emlékirataiból. Magyar Hirlap, 1903. okt. 4. és köv. — *De Gubernatis* cikke ezen emlékiratokról. U. o. okt. 4. — A 7. számban leírja Türr tábornok a milánói forradalom kitörését, midőn az olaszok a magyar katonákat éltették. — *Bismarck és a magyarok* (1866). U. o. nov. 1. 3.

Franz Deák. Wertheimer Ede. Deutsche Revue, 1904. febr.

Deák Ferencz és a francia szabadelvűek. (Ollivier Emil.) Bertha Sándor. Vasárnapi Ujság, 1903. 44. sz.

Deák Ferencz és a Pesti Napló. Londesz Elek. Pesti Napló, 1903. okt. 17.

Deák Ferenczről szóló cikkek. Széll Kálmán. Magyar Hirlap, 1903. okt. 17. — Beöthy Ákos. Budapesti Hirlap, 1903. okt. 17. — Eötvös Károly. Pester Lloyd, okt. 17. — Beöthy Ákos, Thaly Kálmán, Kaas Ivor, Emich Gusztáv. Pesti Napló, 1903. okt. 17. — Jókai Mór. Neue Freie Presse, 1903. okt. 16.

Deák Ferencz ismeretlen levele 1870-ből. Vikár Béla. Vasárnapi Ujság, 1903. 43. sz. — Ezen márcz. 12-én kelt levélben Deák Lónyay Menyhért minisztert támadja meg a pesti házi adó ügye miatt.

Bosznia és Hercegovina annexiójáról és annak előzményeiről, a Budapesti Napló szerkesztője, Vészi József, Szilágyi Dezsőre hivatkozva fontos cikket közölt, melyre Dóczi Lajos udv. tanácsos az *Ujság*-ban 1904. febr. 25-én válaszolt. Egy nappal később ismét Vészi felett Dóczinak. Budapesti Napló, febr. 26. — Pázmándy Dénes is nyilatkozott a kérdéses ügyről. Budapesti Napló, febr. 28.

The political situation in Austria and Hungary. Kossuth Ferencz. The National Review, 1904. márczius.

A magyar ezredék magyarsága. Nagy Orbán. Budapesti Hirlap, 1903. szept. 27. Térképpel.

Zur Wehrfrage. Eszterházy János gr. Pester Lloyd, 1903. szept. 10. — Bartal Antal. U. o. okt. 3. 4. 6.

Über den Geist der Armee. Andrassy Gyula gr. Neue Freie Presse, 1903. máj. 31. Másnap a magyar lapokban.

VEGYESEK.

Magyar református egyházak Amerikában. Kuthy Zoltán. Magyar Szó, 1903. okt. 9. és köv. — V. ö. Kacziányi Géza leveleit és cikkeit a *Hazánk*-ban.

Magyar liturgia. Független Magyarország, 1903. máj. 9.

Die Apponyi-Bibliothek. Fournier. Neue Freie Presse, 1904. márcz. 20. — A gr. Apponyi Sándor által kiadott *Hungarica* ismertetése. *A Brunszvik képtár.* Magyar Hirlap, 1903. nov. 28.

Das k. u. k. Staatsarchiv in seinem neuen Heim. Wertheimer Ede. Neue Freie Presse, 1903. decz. 6.

A Dessewffyék. Takáts Sándor. Budapesti Hirlap, 1903. jun. 6.

Das Blut des Ministerpräsidenten (Tisza). Eine genealogische Studie. Avathy Borbála. Pester Lloyd, 1903. nov. 12. — Kimutatja, hogy III. Vilmos angol király bizalmas embere, Schomberg tábornagy, a Tisza család egyik őse.

Madách Imre ősei. Junius. Budapesti Hirlap, 1903. jun. 10.

Voltaire és a tokaji bor. Az Újság, 1903. decz. 16. 1. sz. — Galántai Fekete János gróf a ferneyi bölcésznek, a ki francia verseit átnézte, néhány palaczk tokajival kedveskedett, s ez »Magyarország sárga nektárjáról« Nagy Frigyeszt is értesítette.

Ein berühmter Pozsonyer als Erfinder. (Kempelen.) Neues Pester Journal, 1904. márcz. 24. — Pressburger Zeitung, 1904. márcz. 27.

Emlékezés Lavotta Jánosról. Vay Sándor gr. *Hazánk*, 1903. máj. 1. *Kőrösi Teleki Mózes, református missionarius Romániában.* (Megh. 1904. márczius havában Plojestiben.) Barabás Endre. Magyar Szó, 1904. márcz. 13.

Rosty István. Auer István. Alkotmány, 1903. okt. 13.

Ábrányi Kornél id. Vay Sándor gr. Pesti Hirlap, 1903. decz. 28.

Csokonai Mecenásai. Kardos Albert. Budapesti Hirlap, 1903. decz. 20.

Franz Liszt und seine Freunde. Kohut Adolf. Pester Lloyd, 1904. jan. 3. — Szól Haynald érsekről, báró Augusz Antalról, Erkel Ferenczről és Doppler Ferenczről.

Grillparzer und seine ungarischen Freunde. Kohut Adolf. Pester Lloyd, 1903. jul. 12. — Levelezése gr. Nádasdyval és Király Pállal.

Babérkoszorú Dobos Miklós ezredes sírjára. Paazig Art. Rob. műve nyomán. Budapesti Hirlap, 1903. máj. 17.

Magyar torna. Vay Sándor gr. Pesti Hirlap, 1903. máj. 31.

Babonás hiedelmek a dévai csángóknál. Kolumbán Samu. Magyar Állam, 1904. márcz. 22.

A külföld ismerete és véleménye hazánkról. Krausz Jakab. Magyar Nemzet, 1903. jun. 18.

Magyar szimpatiaák külföldön. Erdélyi Károly. Budapesti Hirlap, 1904. márcz. 23.

Ein Amerikaner über Ungarn. Berkeley Smith: The city of the Magyars. London, 1904. Ismertetése: Pester Lloyd, 1904. márcz. 19.

Régi magyar helynevek. Budapesti Hirlap, 1903. okt. 13.

Az egri várban. Gallasy József. Független Magyarország, 1903. máj. 17.

Nyíregyháza multjából. Vay Sándor gr. Pesti Hirlap, 1903. jun. 7.

Emlékezetes budai házak. *Hazánk*, 1903. szept. 23.

A tübeti expedíció magyar szempontból. Hoitsy Pál. Egyetértés, 1903. nov. 26.

Habsburg és Hohenzollern. Antonides. Alkotmány, 1903. szept. 10. — A czikkíró erősen kikel az utóbbi években megjelent genealogiai czikkek szerzője ellen, ki Hübner Jánosnak 1725-ben és 1737-ben megjelent téves nemzedékrendi táblázatai alapján a Habsburg és Hohenzollern családok rokonságáról értekezett több ízben s Szent Istvánt II. Vilmos császár ősenek tette meg. Kimutatja, hogy a Hohenzollern család rokon ugyan az Árpádokkal, de csak két nemzedékkel utóbb mint a Habsburgok.

MANGOLD LAJOS.

A M. Tud. Akadémia történelmi jutalomtételei.

1.

A M. Tud. Akadémia 1896. október 5-én tartott összes ülésén elhatározta, hogy bármikor fog is gr. *Széchenyi Istvánnak* az ő nevéhez és működéséhez méltó életrajza benyújtatni, ennek szerzője 4000 korona jutalomban fog részesülni.

2.

(Másodsor.)

A M. Tud. Akadémia pályázatot hirdet *Bezerédj István* élet- és jellemrajzának megírására.

Jutalma Bezerédj Pál adományából 2000 korona.

Határnap: 1906. szept. 30.

A jutalom csak abszolút becsű műnek ítéltetik oda.

3.

Kivántatik *Magyarország középkori festészeti emlékeinek*, jelesül a szárnyas oltároknak művészettörténeti ismertetése, megvilágosítva legalább néhány jellemző emlék fényképi főlvételével.

Határnap: 1905. szept. 30.

Jutalma az Ipolyi-alapítvány 1902—1904 évi kamataiból 2000 kor.

A jutalmat csak önálló becsű munka nyerheti el. A jutalmazott mű egy évig a szerző tulajdona, azontúl a tulajdonjog az Akadémiára száll.

Nyomtatásban való megjelenés esetén a czímlapon az »Ipolyi Arnold alapítványi jutalommal az Akadémiától kitüntetett mű« jelzés kitétetik.

4.

(Harmadszor.)

Adassék elő *a török uralkodás története* hazánkban. (Nyílt pályázat.)

Jutalma a Bükk László-féle alapítványból 2000 kor.

A munka tervrajza, esetleg valamely kidolgozott fejezet kíséretében, 1905. decz. 31-ig küldendő be. A legjobb tervrajz beküldője a mű megírására megbízást kap. A jutalom, kedvező bírálat esetén, csak a kész munkának adatik ki.

5.

Adassék elő *II. Ulászló király udvartartása*.

Jutalma a Gorove-alapítványból 100 arany.

Határnap: 1907. szept. 30.

A jutalmazott munka a szerző tulajdona marad; de ha egy év alatt ki nem adja, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

6.

Jellemeztessék essay-szerű feldolgozásban az *I. Lipót-féle absolutismus politikája* a kormányzat minden ágában 1670-től 1705-ig.

Jutalma a kisteleki Léway Henrik-alapítvány 1904 és 1908 évi kamataiból 2000 korona (kettőzött díj).

Határnap: 1908. szept. 30.

A jutalom csak önálló becsű műnek ítéltetik oda.

A jutalmazott munkát szerzője kiadni tartozik; ha ezt egy év leforgása alatt nem teszi, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

7.

Adassék elő *Magyarország diplomáciai összeköttetése Velenczével* 1458-tól 1540-ig.

Jutalma a Péczely-alapítványból 2000 korona aranyban.

Határnap: 1906. decz. 31.

A jutalom csak abszolút tudományos becsű munkának adatik ki. A munka a szerző tulajdona marad, a ki köteles egy év alatt művét kiadni; ha ezt nem teszi, az Akadémia fel van jogosítva a munkát külön tiszteletdíj nélkül kiadni.

8.

A M. Tud. Akadémia a Szilágyi István-féle alapítványból a folyó évi nagy-gyűlésen 2400 koronát tűz ki az 1894—1903 évi időközben magyar nyelven megjelent oly munkák legjobbjának jutalmazására, melyek akár Magyarország teljes, akár egyes korszakok történetét tárgyalják. Felszólíttatnak tehát mindazok, kik e jutalomra igényt tartanak, hogy az említett cyklusban megjelent munkájukat 1904 szept. 30-ig a főttkári hivatalhoz küldjék be. E figyelmeztetés azonban nem zárja ki, hogy oly be nem küldött munka is figyelembe vétessék, a melyről a tagoknak tudomása van.

9.

(Másodszor.)

Adassék elő *az állandó magyar hadsereg felállításának története* III. Károly korában.

Jutalma a Vitéz-alapítványból 40 arany.

Határnap: 1907. szept. 30.

A jutalom csak önálló, tudományos becsű munkának ítéltetik oda. A jutalmazott munkát a szerző kiadni tartozik; ha ezt egy év leforgása alatt nem teszi, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

10.

Adassék elő *a magyarországi vármegyék szervezetének fejlődése a mohácsi vésztől a m. kir. helytartótanács felállításáig.*

Jutalma az ifj. bojári Vigyázó Sándor emlékére tett alapítványból 1200 kor.

Határnap: 1905. szept. 30.

A jutalom csak önálló becsű műnek ítéltethető oda. A jutalmazott munka a szerző tulajdona marad, a ki köteles egy év alatt kiadni művét; ha ezt nem teszi, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

11.

Adassék elő *az elemi vagy népoktatás története* Magyarországon 1540-ig.

Jutalma az Oltványi-alapítványból 1000 kor.

Határidő: 1904. szept. 30.

A jutalom csak önálló, tudományos becsessel bíró munkának ítél-tetik oda. A jutalmazott munka a szerző tulajdona; köteles azonban a műből, ha kinyomatja, három példányt, ha pedig két esztendő alatt ki nem nyomtatja, egy másolatot a csanádi püspökség levéltárába beküldeni.

12.

Adassék elő *a magyar jobbágyiség története* 1514-től Mária-Terézia koráig.

Jutalma a Péczely-alapítványból 2000 korona aranyban.

Határnap: 1904. szept. 30.

A jutalom csak abszolút tudományos becsű munkának adatik ki. A munka a szerző tulajdona marad, a ki köteles egy év alatt művét kiadni; ha ezt nem teszi, az Akadémia fel van jogosítva, a munkát külön tiszteletdíj nélkül kiadni.

13.

Adassék elő *a társadalmi élet a Thököly- és Rákóczi-korban.*

Jutalma az ifj. bojári Vigyázó Sándor emlékére tett alapítványból 1200 korona.

Határnap: 1904. szept. 30.

A jutalom csak önálló becsű műnek ítélhető oda. A jutalmazott munka a szerző tulajdona marad, a ki köteles egy év alatt kiadni művét; ha ezt nem teszi, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

14.

A M. Tud. Akadémia elhatározta, hogy a kiadásában megjelent *Monumenta Hungariae Historica*-nak minden évben egy-egy osztályát kitűzi jutalmúl a budapesti, kolozsvári és zágrábi egyetemek egy-egy (a történelemmel foglalkozó) hallgatója számára, a kit az illető kar szak-tanárai e kitüntetésre mint legméltóbbat ajánlani fognak. A jutalom odaitélése minden évben a nagy-gyűlésen fog kihirdettetni.

Igazítás. A *Századok* múlt május-havi füzetében a 476. lapon, a *Rákóczi hamvai* cz. cikk 3. sorában: *ápr. 28-án* helyett *ápr. 18-án* olvasandó.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1904 évi máj. hó 5-én d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Gróf Teleki Géza elnöklete alatt dr. Thaly Kálmán első alelnök. Zsilinszky Mihály ügyv. alelnök, dr. Áldásy Antal. dr. Békefi Remig. dr. Csánki Dezső, id. Daniel Gábor, Emich Gusztáv, dr. Fejérpataky László. dr. Illéssy János. Mangold Lajos, Óváry Lipót, ifj. dr. Reiszig Ede, dr. Réthy László, dr. Szendrei János, Tagányi Károly, dr. Váczy János, dr. Vécsey Tamás vál. tagok. Nagy Gyula titkár, Barabás Samu jegyző.

Napirend előtt elnök hódolatteljes hálával emlékezik meg ő felségének mult hó 18-án kelt legkegyelmesebb királyi leiratáról, melylyel a magyar nemzet egyik legnemesebb, legönzettelenebb és legideálisabb vezéralakjának, a szeplőtlen honszerelem incarnatiójának, a nemzet millióinak kegyeletében örökön élő II. Rákóczi Ferencznek idegen földben porladozó hamvait visszaadta nemzetének.

Ezután meleg szavakkal köszönti a jelenlevő Thaly Kálmánt. kinek évtizedek óta soha nem lankadó buzgalommal kifejtett munkálkodása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a nemzet millióinak szívevágya a szent hamvak hazahozatalával teljesüljön

A hódolattal meghallgatott beszéd után elnök az ülést megnyitja s jegyzőkönyvhitelesítőkül Daniel Gábor és dr. Illéssy János vál. tagokat kéri fel.

42. Döry Ferencz dr. r. tag felolvassa Thallóczy Lajos vál. tagnak *A rómaiak Boszniában* cz. tanulmányát, mely köszönettel fogadtatván, a *Századok*-ban fog megjelenni.

43. Titkár előterjeszti a pénztárnoknak 1904 évi ápr. havi kimutatását, mely szerint

összes bevétel volt	...	9467	kor.	72	fill.
» kiadás	...	6686	»	96	»
maradvány	...	2780	kor.	76	fill.

Ehez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál folyó számlán levő... .. 16,548 kor. 68 fill. tiszta követelést, 1904 ápr. 30-án összesen ... 19,329 kor. 44 fill. készpénz állott a társulat rendelkezésére.

Tudomásul vétetik s a kimutatás a jegyzőkönyvhöz csatoltatik.

44. Jelenti, hogy a P. H. E. Takarékpénztár 15,763—1904. sz. értesítése szerint 200 kor. a f. évi 37 jk. pont értelmében tőkésítettett.

Tudomásul vétetik.

45. Előterjeszti, hogy a II. Rákóczi Ferencz életrajzára kitűzött pályázat határideje a mult ápr. hó 8-án lejárván, a mondott időre egyetlenegy — befejezetlen — pályamű érkezett.

Bírálókül dr. Thaly Kálmán első alelnök, dr. Áldásy Antal és dr. Angyal Dávid vál. tagok kéretnek föl.

46. Felolvassa a csáktornyai Zrínyi-émlék végrehajtó bizottságának meghívóját, melyben a halhatatlan költő és hadvezér Zrínyi Miklós emlékezetére emelt emlékoszlopnak f. évi június hó 12-én tartandó felavatására meghívja társulatunkat.

Széchy Károly dr. rendes, Szendrei János dr. és ifj. Reiszig Ede dr. vál. tagtársaink fölkéretnek, hogy a hálás kegyelet ünnepén a Magyar Történelmi Társulatot képviselni szíveskedjenek. Együttal titkár utasíttatik, hogy a küldöttség által a társulat nevében az emlékoszlopra helyezendő koszorúról annak idején gondoskodják.

47. Thaly Kálmán dr. első alelnök egy, Tárczy Kálmán úr által gyűjteménye számára neki felajánlt, Nagybánya városára vonatkozó 1653 évi okiratot ajándékoz a társulatnak.

Az ajándék köszönettel fogadtatik s a Nemzeti Múzeum könyvtárába, a társulat többi letéteményei közé elhelyeztetik.

Zárt ülésen —

48. a II. Rákóczi Ferencz fejedelem hamvainak hazahozatala, és —

49. a Tört. Életrajzok ügyében határozott a választmány.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést eloszlatja.

Kelt mint fent.

Gr. Teleki Géza s. k.
elnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

Hitelesítjük: *id. Daniel Gábor* s. k. *dr. Illéssy János* s. k.
vál. tag. vál. tag.

1904 május-havában

tagdíjat fizettek

1898-ra : Somló Sándor, Sztancsek Zoltán (5 kor.) Összesen 15 kor.

1899-re : Somló Sándor. Összesen 10 kor.

1900-ra : Bella Lajos (5 kor.) Összesen 5 kor.

1901-re : Begyáts Lajos (5 kor.), Siklóssy László, Thurinszky Károly (5 kor.), Truskovszky Jenő, Vajda Károly. Összesen 40 kor.

1902-re : Bartalis József (5 kor.), Begyáts Lajos (5 kor.), Dénes Miklós (5 kor.), Kisfaludy Zsigmond (5 kor.), Siklóssy László (5 kor.), Sombory Lajos (5 kor.) Összesen 30 kor.

1903-ra : Balkányi Jenő (5 kor.), Bartos Indár (5 kor.), Cseörgő Gyula (5 kor.), Czakó Elemér (5 kor.), Dobrowsky Ágost (5 kor.), Endrényi Antal (5 kor.), Gagyh Dénes (5 kor.), Ghyczy József (5 kor.), Gyalui Párkas (5 kor.), Kenessey László (5 kor.), Kőszeghy Sándor (5 kor.), Mihályi János (5 kor.), Naláczy Géza (5 kor.), Okolicsányi László (5 kor.), Porubszky Pál (5 kor.) Összesen 75 kor.

1904-re : Aczél Géza, Balló István, Bán János, Beck István, Becske Bálint, Beervaldszky Kálmán, Bordeaux Árpád, Csánki Béla, Dégenfeld József gróf, Ember István, Farkas Károly, Frick János, Glay Károly, Györfly János, Halász Zsigmond, Hazslinszky Rezső (5 kor.), Heinrich Lajos, Herr Ödön, Hódmezővásárhelyi kaszinó, Huszka József, Janó Albert, Kaszás Kálmán, Kossutányi Ignác, Kovács Sándor, Lestván Adorján, Makkay József, Meszlényi Pál, Nagyvárad Biharmegyei kaszinó, Noszkay Ödön, Pálmay Miklós, Perepatits István, Pethes Pál, Piukovits József, Pokoly József, Pompéry Aurél (2 kor.), Rázgha Béla, Reidner Henrik (5 kor.), Sárospataki akadémiái ifjúsági könyvtár, Schneller István, Somorjai kaszinó, Soó Gáspár, Szporzon Ernő, Szentpétery Imre, Székesfehérvári Vörösmarty-kör, Szinnyei Ferencz, Szőke József, Takács Gedeon, Telekessy János, Thina gl János, Thury József, Tomka Jenő, Trstenai kir. kath. gymnasium, Unger Lajos, Vass Antal, Vay Sándor báró, Veith József, Vojnits István, Vuchetich Sándor, Gróf Zichy Jánosné, Zsilinszky Lajos. Összesen 582 kor.

1905-re : Ruisz Gyula. Összesen 10 kor. Mindösszesen 767 kor.

Helyreigazítás. A folyó évi 5. füzet borítékán az 1904 évi tagdíjfizetők közt Vay Sándor báró tévedésből van megnevezve; a neve alatt kimutatott 10 koronát Vay Béla báró fizette be a M. T. Eletrajzok 1904 évi folyamáért.

Cserhalmi Samu

penztárnok.

I. Vár: Országház-u. 27.

A LIPTÓI ÉS TURÓCZI REGISTRUM.

Ezt a két rendkívül érdekes és becses emléket az eredeti registrumok szövege alapján kritikai gonddal készült új kiadásban bocsátotta közre a M. Történelmi Társulat, először a *Történelmi Tár* 1902 évi folyamában, azután pontos név- és tárgymutatóval ellátva különlenyomatban is. Mindenkinnek, a kit a felvidék, különösen Árva, Liptó, Turóc és Zólyom vármegyék XIII—XIV. századi jog- és birtokviszonyai érdekelnek, ajánljuk e kiadvány megszerzését. A társulat tagjai 1 koronáért, nem-tagok 1 kor. 40 fillérért rendelhetik meg a társulat titkári hivatalánál.

Szent István király Emlékezete.

A Magyar Történelmi Társulatnak a magyar királyság kilencz-százados fennállása emlékére készült s első királyunk életét és korát megvilágító kritikai tanulmányokból álló ezen kiadványa, melyet a hazai történelem kedvelőinek a legmelegebben figyelmükbe ajánlunk, megrendelhető a társulat titkári hivatalánál. Árta tagok részére 2 korona, nem-tagok 2 kor. 50 filléren kapják.

A Magyar Történelmi Társulat

1903 végéig megjelent kiadványaiból s egyéb a társulathoz tartozó raktáron levő művekből még ezek rendelhetők meg a titkári hivatalnál:

	Tagok részére: kor. fill.	Nem tagok részére: kor. fill.
1. Századok : 1868, 1869, 1876, 1877, 1878, 1880, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1903 évi folyamai. Egy-egy évfolyam ára	10 —	12 —
Ezekon kívül az 1877—1892 évi folyamok ugyancsak a titkári hivatalnál évfolyamonként 8 koronáért is kaphatók.		
2. Történelmi Tár : 1880, 1881, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899 évi folyamai. Egy-egy évfolyam ára	5 60	8 —
» » 1900, 1901, 1902, 1903 évi folyamai. Egy-egy évf. ára	5 20	8 —
3. Magyar Történeti Eletrajzok : I—V. évf. (a Franklin-társulathoz) Egy-egy évfolyam ára	10 —	— —
VI—XII. évf. (az Athenaeumhoz) Egy-egy évfolyam ára	10 —	— —
XIII—XIX. évf. Egy-egy évfolyam ára	10 —	16 —
4. Önálló kötetek a Magyar Tört. Eletrajzokból : II. Rákóczy György (Szilágyi Sándortól). Ára	3 —	4 80
Mária Terézia (Marczali Henrikától). Ára	6 —	9 60
Esterházy Pál (Bubics Zsigmondtól). Ára	5 —	8 —
Zrínyi Miklós (Széchy Károlytól) II. kötete. Ára	5 —	8 —
Zrínyi Miklós (Széchy Károlytól) V. kötet Ára	3 —	4 80
Gritti Alajos (Kretschmayr Henrikától). Ára	3 —	4 80
Izabella királyné (Veress Endrétől). Ára	6 —	9 60
Gróf Széchényi Ferencz (Fraknoi Vilmostól). Ára	6 —	9 60
Alsáni bibornok (Áldásy Antaltól). Ára	2 —	3 20
Gróf Fekete János (Morvay Győzőtől). Ára	4 —	6 40
Báró Eötvös József (Ferenczi Zoltántól). Ára	4 —	6 40
5. A gróf Zichy-család Okmánytára : I. II. III. IV. V. VI. (a VII-ik kötet még nem jelent meg) VIII. IX. köt. Egy-egy kötet ára	4 —	8 —
6. A gróf Teleki-család Oklevéltára : I. II. köt. Egy-egy kötet ára	6 —	9 —
7. A M. Tört. Társulat Felolvasásai : 1. Az 1821—1861 években keletkezett magyar történeti énekekről és indulókról. Irta Káldy Gyula. Ára	— 40	— 60
2. A régebb és újabb magyar tánczokról 1567—1848. Irta Káldy Gyula. Ára	— 40	— 60
3. XVI. XVII. XVIII. századi magyar történeti énekek. Irta Káldy Gyula. Ára	— 40	— 60
8. Egyéb kiadványok : Szent István király Emlékezete. Ára	2 —	2 50
Hazai Oklevéltár. Egy kötet. Ára	4 —	6 —
Radvánszky Béla : Házi Történelmünk emlékei : Első oszt. I. köt. Bethlen Gábor udvartartása. Ára	4 80	8 —
Második oszt. I. köt. Régi Magyar Szakácskönyvek. Ára	4 80	8 —
Emlékkönyv (1892). Ára	1 —	1 —
Évkönyv (1895). Ára	1 —	1 —
Károlyi Árpád : Szilágyi Sándor emlékezete. Ára	— 20	— 30
Bartal : Commentarium ad hist. status jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV. Az egész mű tetemesen lezártított ára	4 —	8 —
Horváth Sándor : A liptói és taróczyi registrum	1 —	1 40
Lázár : Erdély főispánjai. Ára	— 80	1 —
Wekerle László : Alba Maria. Ára	— 40	— 60
Wekerle László : Árpád sírja kimutatása. Ára	— 40	— 60
Wekerle L. Árpád sírja meghatározásának sommája. Ára	— 40	— 60

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

NAGY GYULA

TITKÁR.

1904 ÉVI FOLYAM

VII. FÜZET.

BUDAPEST.

NYOMATOTT AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1904.

TARTALOM.

	Lap
Előszó a füzethez	593
A bujdosó kuruczok emlékei Törökországban. Irta Szádeczky Lajos	595
A kassai Rákóczi-ereklye kiállítás. Irta Szendrei János	637
Adalékok a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Irta R. Kiss István	654
Érsekujvár árulói. Irta Takáts Sándor	698
Károlyi Sándor a majtényi fegyverletétel után. Irta Éble Gábor	702
Egy labancz Dessewffy. Irta Éble Gábor	706

Történeti irodalom.

<i>Domján Elek</i> : II. Rákóczi Ferencz fejedelem önéletrajza. Ism. Keller Imre	711
<i>Jurkovich Emil</i> : II. Rákóczi Ferencz szabadságharcza és Besztercebánya.	
<i>Richter Ede</i> : A kurucz idők, 1703—1711. Ism. —i —s —n	715
<i>Gagyhy Dénes</i> : A Rákóczi-kor elbeszélő költészete. Ism. —y —s	719

Tárca.

Rákóczi imádsága. Irta Dézsi Lajos	721
A Rákóczi-kor bibliographiája. Irta Baranyai Béla	723

A Magyar Történelmi Társulat ig. választmánya legközelebbi ülését október-hó 6-án (csütörtökön) tartja.

KÉRELEM.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásaikat kellő időben, legkésőbb minden hónap 8-ikáig, közvetlenül a titkári hivatalnál (I. Vár: Orsz. Levéltár) szíveskedjenek bejelenteni, nehogy a kései vagy elmulasztott bejelentés miatt füzetek eltévdenek.

Reklamációkat csak három hónapon belül vehetünk figyelembe!

Kérjük a történelmi művek szerzőit és kiadóit, hogy műveik és kiadványaik egy-egy példányát ismertetés végett a *Századok* szerkesztőségéhez (I. Vár: Országos Levéltár) beküldeni szíveskedjenek.

 A SZÁZADOK 1868, 1869 és 1877—1892 évi folyamai (összesen 18 évfolyam) évfolyamonként 6 koronáért megszerezhetők a M. Történelmi Társulat titkári hivatalánál. Mind a 18 évfolyam együtt és egyszerre 100 koronáért kapható.

ELŐSZÓ

a SZÁZADOK 1904 évi szeptember-havi füzetéhez.

Rákóczi szabadságharcának kétszázados évfordulója és ama királyi nemes elhatározás, mely a számkivetett fejedelem s vele bujdosott hívei idegen ég alatt porló tetemeit visszaadta az anyaföldnek: arra lelkesíté munkatársainkat, hogy többen a kuruczvilágra vonatkozó becses dolgozatokkal keressék fel közlőnyünket.

Lehetővé tették ezzel — s mondjunk érte mindjárt itt hálás köszönetet nekik — hogy egy füzetet kizárólag II. Rákóczi Ferencz és kora dicsó emlékének szentelhessünk.

Időszerűnek tartjuk e füzet közrebocsátását épen most, midőn a nemzet régi óhajtása és a Felség kegyes akarata, hogy a bujdosók hamvai annyi hányattatás után hazai földben találjanak örök nyugvó helyet: immár a megvalósulás küszöbére jutott.

A hamvak hazaszállítása Törökországból talán még ez őszön, de legkésőbb a jövő tavasszal fog megtörténni.

A miniszterelnök a király ő felségének ez évi április hó 18-án hozzá intézett kézírata alapján,*) a kérdésre nézve a közvéleményben kialakult felfogásról tájékozott vezető férfiak és szaktekintélyek véleményének meghallgatása után — a mint erről f. évi július 20-án kelt leiratában már Kassa városát is értesíté — abban állapodott meg, hogy II. Rákóczi Ferencz fejedelemnek, anyjának Zrínyi Ilonának, fiának Józsefnek, Bercsényi Miklósnak, Eszterházy Antalnak, Sibrik Miklósnak és —

*) *Olv. Századok.* 1904. 476. l.

ha a gróf Csáky család hozzájárul — Bercsényi Miklós nejének, Csáky Krisztina grófnőnek távol idegenben pihenő maradványai haza hozatván, a kassai székesegyházban tétessenek örök nyugalomra, mert Kassa az a hely, melyet minden személyi és történelmi vonatkozások legszorosabban fűznek Rákóczihoz, kinek atyja és nagyanyja szintén e város falai között aluszszaák örök álmukat.

Ezt a megállapodást ő felsége is jóváhagyni méltóztatván, a miniszterelnök megbízást nyert arra, hogy a hamvoknak a kassai székesegyházban leendő elhelyezése iránt Kassa városával mint kegyúrral, valamint az ottani róm. kath. püspök úrral is tárgyalásokba bocsátkozzék.

Ugy tudjuk, hogy a tárgyalások folyamatban vannak. Kassa város törvényhatósági közgyűlése lelkesedéssel fogadta a miniszterelnöki leiratot s nem késett egy szűkebb körű bizottság megalakításával, melynek feladata a további intézkedésekben részt venni, hogy a fejedelmi hamvak s a többi bujdosók földi maradványai, majd ha török földről haza kerülnek, — a miniszterelnök leiratában is kifejezett szándék szerint: *egyházi és politikai jellegű ünnepiességek mellett* vitessenek Kassára s helyeztessenek el ott a hatalmas székesegyház tágas sírboltjában.

Rákóczi Ferencz tetemei tehát nemcsak a magyar szabadság eszményi hőiséhez méltó pompával, hanem *a nemzet vezérlő fejedelmét* megillető tiszteletnek és hódoltnak minden jelével fognak Budapesten át Kassára szállíttatni s örök nyugvó helyökre tétetni.

Ezt vártuk a magyar kormánytól, s csak megnyugvással vehetjük tudomásul az eddig történeteket és várhatjuk ezentúl még teendő intézkedéseit.

E szerény füzetet pedig, melyet a nagyjelentőségű esemény emlékére nyújtunk t. tagtársainknak és olvasóinknak, — kérjük őket: fogadják szívesen.

Budapesten, 1904. szeptember 15-én

A szerkesztő.

A BUJDOSÓ KURUCZOK EMLÉKEI TÖRÖKORSZÁGBAN.

A magyar nemzet hálás kegyelete a mult esztendő folyamán országSZerte nagy lelkesedéssel ünnepelte II. Rákóczi Ferencznek s a legnagyobb magyar szabadságharcznak emlékezetét, a kétszázados évforduló alkalmából.

A kegyelet nyilvánulásai között, melyekkel a hálás utókor a magyar szabadság hőseinek és vértanuinak áldozott, a legmeghatóbb kétségtelenül az az ünnepély volt, melyet a Rákóczi-zarándoklat Konstantinápolyban Rákóczi és Zrínyi Ilona sírja felett tartott, a hol még az idegenek sem tudták visszatartani a meghatottságtól kicsordult könnyeiket. Egyházi beszéd és gyászmise, emlékbeszéd, a sírkövek megkoszorúzása, ünnepi óda s a Hymnus és Szózat éneklése voltak főbb pontjai ez emlékünnepe-
pélynek, melyet a nemzeti ügy mátyrjainak hamvai által megszentelt helynek ihlete tett oly magasztossá és lélekemelővé.

A Rákóczi-zarándoklat részletesebb ismertetése nem tartozik ide, de mindenesetre feljegyzést érdemel történeti vonatkozásánál és jelentőségénél fogva az a mozzanat, hogy a rendező bizottság a Yildiz-palotában történt fogadtatása alkalmával egy díszkötésű s aranybetűkkel írt, festett initálékkal ékesített feliratot nyújtott át a szultánnak, melyben a magyar nemzet nevében hálás köszönetet mond a török nemzetnek azokért a jótéteményekért, melyekkel a magyar szabadság vértanuit, számkivetésben ott élő honfitársainkat a századok folyamán segítette.¹⁾

¹⁾ A szultánnak átadott felirat szövege a következő:

Auguste Majesté Impériale!

Les envoyés de la nation Hongroise, qui sont venu à Constantinople en pèlerinage au tombeau de notre grand prince François Rákóczi

A szultán a magyar nemzet iránt érzett meleg rokonszenvének adott kifejezést válaszában. »Örömmel látja — úgymond — birodalmában a magyar nemzet fiait és küldötteit. Szerencsésnek érzi magát, hogy elődei érdemeiért neki mondanak köszönetet. Őszinte örömeire szolgál hallani a magyarok elismerését azért, hogy elődei is azzal a rokonszenvvel viseltettek a magyar nemzet Törökországba kivándorolt fiai iránt, mint a melylyel ő viseltetik a mostani magyar nemzet iránt. Kívánja, hogy a magyar zarándokok jól érezzék magokat fővárosában és birodalmában, s kellemes emlékekkel térjenek vissza hazájokba. Az átadott feliratot pedig igen kedves emlékül (très précieux souvenir) fogadja és fogja megőrizni.«

E meleg rokonszenvről tanuskodó fejedelmi nyilatkozat (melyet igyekeztünk jól emlékezetünkbe vésni és a fogadtatás után siettünk feljegyezni) nem annyira a tisztelgő bizottságnak, mint inkább a magyar nemzetnek szólván, kötelességünknek tartottuk azt itt megörökíteni, mint legmagasabb nyilvánulását annak a meleg érzésnek, melylyel a törökök a magyarok iránt a jelenben viseltetnek.

Hálásan kell megemlékeznünk erről a rokonszenvről azért is, mert ez segítette elő történelmi kutatásainkat s részben ennek köszönhetem azokat az eredményeket, melyekről beszámolni szándékozom.

I.

THÖKÖLY IMRE ÉS ZRINYI ILONA LAKÓHELYE KIS-ÁZSIÁBAN.

A Rákóczi-zarándoklat programjának egyik pontja volt Thököly Imre sírjának felkeresése a kisázsiai Izmid (a régi Nikomédia) temetőjében. Én ezt az utat már egyszer (1903 tavaszán) megtettem s most másodszor jutván oda, távolabbi célzt tűztem magam elé: felkeresni Izmiden túl a *Virágok mezejét*, a hol Thököly és Zrínyi Ilona utolsó éveiket töltötték s a hol meghaltak.

II. de glorieuse mémoire, lors de l'anniversaire du deuxième centenaire de ses hauts faits historiques, — sollicitent Votre Auguste Majesté Impériale, de daigner agréer les sentiments de nos respectueux hommages et de notre profonde reconnaissance pour les marques de sympathie et de bonté, que Votre Majesté et le vaillant peuple Ottoman n'ont jamais manqué de témoigner à nos frères en exil lors des jours de l'adversité.

Nemcsak a honfiúi kegyelet lelkesített erre a vállalkozásra, hanem az a tudat is, hogy magyar történetíró még nem járt azon a helyen, s hogy tulajdonképen azt sem tudtuk, ott sem tudják, hogy hol volt az a *Virágok mezeje*, melyen az ő nyári lakok (csiflik) állott?! Buzdított a kegyeletes emlékü hely fölkeresésére Thaly Kálmán is, a ki 1888-ban szintén meglátogatta Thököly sírját az izmídi temetőben, de lakóhelyét nem kereshette fel.

A kutatást már a múlt tavaszon előkészítettem, közölván a tájékoztató adatokat egy Izmidben tizenöt év óta élő hazánkfiaival, Pap Keresztélyvel, a kitől mint a város vidékével ismerős, szenvedélyes vadásztól leginkább reméltem kellő útbaigazítást nyerhetni.

*

Thökölyék 1701 őszén internáltattak Konstantinápolyból »Ázsiába, Nikomédiába, Bithyniaországba.« Szeptember 24-én érkeztek oda hajón s 25-én szállottak be »a császár parancsolatjából rendeltetett szállásokra, melyek egy szélteben a tengerparton« voltak.

Megérkezésüket este lakomával, zenével és tánczczal s tüntető jókedvvel ünnepelték, a mikor a hősrlelkű Zrínyi Ilona maga ment jó példával elől, hogy elűzze a számkivetés felett érzett keservöket mind férjének, mind szolgáinak.

Komáromi leírja, hogy Nikomédiába érkezésük napjának estvéjén »jó magyar vendégségünk lévén, csodálkoztak az magyar muzsikának zengésén, bő borivásokon s tánczolásokon mind az városbéli, mind az ablaknak általa alatt kikötött sok hajókon lévő törökök s keresztyének. Ezen vendégségnek végén asztaltól felkelvén, mint az hattyú halála előtt, rendkívül való kedvét mutatta szegény asszonyunk, a méltóságos Zrínyi Ilona fejedelemasszony. Melyet mért cselekedett? megvallá, hogy bizony nem cselekedte volna, de hogy mind méltóságos férje s mind szolgálai s szolgálói ne gondolhassák az tengeren által való hozattatásukon való valamely búslakodását, hogy másoknak is elméjeből kiverje maga példájával, azért cselekedte.« ¹⁾

Zrínyi Ilona tüntető jókedvében még meg is tánczoltatta az urakat. Komáromit is unszolta, »sokat és szívesen hívtak«, hogy véle tánczoljon, de ő roszüllétével mentette ki magát; ám addig ő nagysága meg nem engedett, »hanem — úgymond Komáromi — bévevé kezemet, hogy jobban lévén, dupláson kipótolom, sőt Isten engedvén, az pataki palotában viszem végbe.«

¹⁾ Komáromi János naplója, 73. l.

Nikomédia az ó-korban nagy szerepet játszó város volt. Nikomedes bithyniai király alapította (Kr. e. 264.) székhelyül. Tartományi főváros jellegét a római uralom alatt is megtartotta. A Dalmáciában született Diocletian császár egy ideig itt tartotta székhelyét, üldözve a keresztyéneket s égettetve a martyrokat.¹⁾

Itt halt meg a Konstantinápolyt építtető Nagy Konstantin császár is, a ki a Nikomédiával szemben, az öböl túlsó partján, Jenikő falunál épített kénkőves fürdő használata végett időzött itt. Thökolyék is használták e gyógyhatású meleg fürdőt, melynek romjai ma is megvannak.

Nikomédiában a bithyniai királyok és régi római s görög császárok palotája helyén most a szultán nyári palotája áll. Thökolyék idejében még megvoltak a régi vár romjai, kerekded nagy tornyai s vastag kőfalai.

A város regényes szépségű helyen fekszik, az öböl végső nyulványának északi partján emelkedő hegyoldalon. A többnyire fából épített emeletes házak sűrűen sorakoznak egymás mellé és fölé, terrasse-okat alkotva. Szőlőlugasok, gyümölcsös kertek és sötét cziprusfák szegélyezik az épületeket. A tengerpart hosszában menő főutca közepén, elkerített helyen, a vasút vonala fut végig. A bérctetőn s a kelet felé messze tovább nyúló hegyláncz oldalain szőlők és magas cziprusfa ligetek látszanak.

Ilyen kies és termékeny volt ez a hely már Thökolyék idejében is.

»Ennek az helynek — írja Komáromi — oly szép s annyi szőlőhegyei vannak s gyümölcsös nagy messzire kiterjedt hegyei, kertei vannak, kikben a fácskák is seregenként laknak, fogolymadárnak sokaságával együtt, hogy majd merő paradicsomnak mondathatik, az minthogy districtusával együtt, melyben az gabonának, szőlőnek s gyümölcsnek nagy bősége van, úgy sokféle vadnak, szarvasoknak, dämvadaknak, vad-disznóknak etc. foglyoknak s fácskákoknak bősége, az törököktől *Kucsuk Missir*-nek (Kis Egyiptomnak) hivatik. Mindenféle életnek nagy olcsósága benne... Erre járnak, valakik vagy jönnek vagy mennek szárazon Egyiptomba, az Kanaán földére, Jeruzsálembe s Syriába, Babyioniába, Mesapotaniába etc.

¹⁾ »Ebben az helyben öntetett ki Diocletianus s más pogány császárok idejében amaz sok ezer martyromok vére, s ehhez nem messze egy völgyben, hogy ordítások, jajgatások a városba ne is hallatszék. Ugy tetszik, könnyebbségemre lett, hogy az mi martyromságunk is ide volt rendeltetve. Dicsőség a nagy Istennek érte!« — írja Komáromi naplójában, 75. l.

melyeket még mind az török császár bír a kis Ázsiával és Afrikával együtt.«

Ezen a szép, termékeny vidéken s nevezetes városban telepítették le Thököly és bujdosó kurucz társai a tengerparton számukra kijelölt házakban.

Nem sokáig laktak itt (1701 ősztől 1702 tavaszáig, s azután legfeljebb téli szállásul használták), mert 1702 tavaszán a városból kiköltöztek beljebb Ázsiába, két óra járásnyira, a *Virágok mezejé*-re.

Thököly eme lakóhelyéről titkárának naplója tájékoztat bennünket a következőkben:

»Ezer hétszáz második esztendőben az mely fővezér a német kedveért ide relegált bennünket, hogy másképen urunknak ő nagyságának complaceáljon, úgy adván fel az ide küldéskor az császárnak a dolgot, hogy ő nagyságának magának volt kedve ahhoz, hogy Konstantinápolyba ne lakjék, hogy közel Nikomédiához mulatságra való alkalmatossága is légyen, császár nevével őt erszény pénzt parancsolt adatni, melylyel megvétethesse, mind magának ő nagyságának, mind nekünk boéroknek (úgy neveztek bennünket egynéhány törökök) usque ad finem vitae, az császár udvarából járni szokott prebendánk felől confirmatiót küldvén, és így *Nikomédiánál beljebb Ázsiában Bithyniában az tenger végén túl két órányi földet, az Illés próféta hegye alatt, a Virágok mezején* azon pénznek egy részével vette meg ő nagysága egy Bostandsi Mustafa agától *ezt az Virág-czifliket vagy majorházat*, melyben most lakunk, az ő szép virággal beborult mezejével, a közel való *harasoktól lejövő gyönyörűséges pisztrángos patakjaival, szép bő híves palatii (??) forrásával*, sok szép gyümölcsös, árnyékos és minden életre való alkalmatosságával s *azzal a pusztavárral, mely egy helyen az cziflik felett van, valamely ruderrával*. Ezt vette meg előbb a török, s ágyúkat itt öntetvén, ebből vette meg Nikomédiát is.«

»Ez az Virág-cziflik az méltóságos Zrínyi Ilona fejedelemasszonynak ezen bujdosásában, *kivált az jó vizéért*, igen kedves lakóhelye volt.«

Nem soká volt az, mert a következő 1703 év febr. 18-án »leszakasztá az halál az virágot mezejéről, ezt az nemesbik virágot.«

Thököly Imre még harmadfél évig lakott a Virágok mezején 1705 szept. 13-ig.

Ezt a helyet: a *Virágok mezejét*, a szent Illés próféta hegye alját óhajtottam én fölkeresni.

De hol és merre keressük, mikor itt arról a helyről senki

sem tud felvilágosítást adni; sem a Virágok mezejét, sem az Illés próféta hegyét — ezen a néven — nem ismerik.

Magyar honfitársunk a vele közölt adatok alapján két helyet jelölt meg, melyre a leírás illik a vidéken. Az egyik Izmiden innen, északnyugat felé volna, a hegyek között, a másik a városon túl délkeleti irányban a hegyek aljában. Ő az előbbi felkeresését ajánlotta inkább; én ott nem reméltem czélt érni, mert arra nem illett a Komáromi leírása, hogy »*Nikomédiánál beljebb . . . a tenger végén túl*« fekszik, sőt ez a hely épen Nikomedián innen van, s onnan hozva Thököly holttestét, nem kellett volna a városon áthozni éjjel titokban. Az tehát nem lehet a Virágok mezeje.

Még egy irányítást kellett tekintetbe venni. Donáth Mátyás 1849-iki menekült hazánkfia 1861-ben Thaly Kálmánhoz Konstantinápolyból írt levelében azt mondja, hogy »Thököly hívei *Kazuklu-Eszkele* ¹⁾ fölött voltak letelepedve egy faluban, melynek csak temetője tudatik, hogy hol volt; most is *pusztá magyar falu*-nak hívják a törökök e helyet. Egy *Madzsaroglu* (magyarfi) nevű öreg ember még él *Serajli*-ban az unokák közül . . . Továbbá onnan *harmadfél óra járásnyira, Baksadzsik* ²⁾ nevű örmény faluban, a cseszmébe (csorgókút) vannak beépítve innen kövek, de felirataikkal befelé; vannak még emberek, kik jól tudják, hogy ezek a *pusztá magyar falu* temetőjéből vitettek oda.« ³⁾

Tájékozódván ezek felől a helyek felől, megtudtam, hogy ezek a falvak és helyek Izmid átellenében (nem Nikomédiánál beljebb), az öböl derekán túl (nem a végén túl) fekszenek; ezekre tehát nem illik a Komáromi irányjelzése. Lehet, hogy »Thököly hívei« közül ott telepedtek le némelyek, de a Virágok mezeje nem ott keresendő. Később megjárattam ezeket a helyeket is (míg én Rodostóban voltam) említett honfitársunkkal adatok gyűjtése végett. Ő Kazikli határában (délnyugatra) megtalálta a régi temetőt, melyen keresztel jelzett sírkövek vannak, de felirat nélkül, virágalakokkal díszítve. Talált épülethelyet és fürdőt is, melynek bejáratánál szépen kifaragott márványkövön keresztet talált s közelében egy csorgókutat.

Ezt a helyet (a régi temető környékét) *Magyarlar*-nak nevezik, felette emelkedik a *Gözlemencepe* (Lábhegy) nevű csúcs s attól keletre *Tatárköj* nevű falu. ⁴⁾ Honfitársunk elment

¹⁾ Helyesebben *Kazikli* (eszkele=kikötő).

²⁾ Helyesebben: Baghcseszik.

³⁾ *Thaly Kálmán*: Rákóczi-émlékek Törökországban, 139. l.

⁴⁾ V. ö. Donáth levele tatárokról szóló adataival. »Mult nyáron — írja fent id. levelében — hogy a nogáji tatárok átköltözének török földre, oda levetődtek (t. i. Kazikli határába) s a temetőhelyet ásni kezdték,

Baghcezsik faluba is, megnézte a kutat, de a beleépített köveken feliratokat nem talált.

Erről a helyről tehát feltehető, hogy a Kazikli határában lévő régi temető környékének *Magyarlar* neve valószínűleg a Thököly hívei egy részének ott lakása emlékezetét őrzi. De Thököly maga az ő udvarával (bojárjaival) nem lakott ott.

Az ő lakóhelyét, a Virágok-mezejét, Izmiden s a »tenger végén túl«, beljebb két órányira kell keresnünk.

*

A mint az utas Konstantinápolyból menve, vasúton vagy hajón Izmid felé közeledik, a látóhatárt délkelet felé magas hegyláncz zárja el, melynek legkimagaslóbb csúcsa a hatalmas természetű *Gök-dag*, a szent Illés hegye. Alatta alacsonyabb csúcsok hegysora húzódik kelet-nyugati irányban, menedékes lejtéssel ereszkedve alá az izmidi völgyre, melyen a vasút vonal vezet Kis-Ázsia belsejébe, Bagdád irányában. A völgyet északi oldalán is hegysor övezi, folytatása annak, melynek előfokán Izmid áll előrsül. Ezt a kies völgyet keleten a Szabandsa-tó határolja, nyugaton az izmidi öböl végénél kezdődik.

Ebben a hegyek és vizek által körülzárt völgykatlanban kellett keresnünk valahol a Virágok-mezejét, Thökölyék majorházának helyét.

Thököly innen keltezett leveleiben nem találunk közelebbi meghatározást.

»Költ Ázsiának Bithynia nevű országában, szent Illés hegye alatt, a Virágok mezején« — irogatja leveleit 1703—1705-ben édes fia-urának Rákóczinak. Ilyen változatban is olvassuk: »Irtam Ázsiában levő majorházamnál, Bithyniában, szent Illés hegye alatt«; vagy: »irtam a Virágok mezején Bithyniában, Nicomediánál lévő majorházamtúl.« Néha innen írt leveleit is csak »datum Nicomediae«¹⁾ keltezgeti. Végre ndeletét, melyben megemlékezik azokról is »valakik mellette laktanak« (m. e. ötven ember, asszony s leány), »in campo Florum ad Nicodemiam« keltezi 1705 szept. 3-án, melyet a francia követ első titkára s kanczellárja »au Champ de Flor« keltezéssel lát el megerősítő záradékában.²⁾

Thökölynek egyetlen levelében találunk csak közelebbi meghatározást, midőn megírja Rákóczinak (1705 márcz. 17-én), hogy

de mivel keresztekre találtak, abban hagyták.« Abban nincs semmi különös, hogy itt, a hol annyi kereszttyén lakik (örmények és görögök) kereszt síremlékek vannak.

¹⁾ Thököly Imre naplói és írásai, II. k. 517 stb. II.

²⁾ U. o. I. k. 410. I.

a Nikomédiában lakó, letett fővezér Hasszán basa (a szultán unokahuga férje) maga is kijött volt hozzá *ide egy mérföldnyire* lévő majorházához, ebédet is itt evén nála.¹⁾

Thököly majorháza tehát *egy mérföldnyire*, Komáromi szerint *két órányira* volt Nikomédiától (Izmidtől), *a tenger végétől beljebb*.

Ezzel megtaláltuk az útírányt: a szent Illés hegye felé; a távolságot: egy mérföldnyire; az időt: két órányira.

Arról már előbb értesültem Pap Keresztély izmídi honfitársunk leveléből, hogy arra felé egy *Magyar-hegy* van.²⁾

A magyar és osztrák konzuli ügyvivő is, megérkezésünk alkalmával, azzal örvendeztetett meg, hogy a keresett irányban a hegycsúcsok egyikét *Magyarhegy*-nek nevezik.

Nem haboztam tehát, hogy merre kell keresnünk a három irány közül Thökölyék lakóhelyét.

Délután érkezvén Izmidbe (okt. 17-én), az estét arra használtam fel, hogy mennél több embert kikérdezzek a Thökölyékről esetleg fennmaradt hagyományok és helyrajzi adatok felől. Szállodánk (*Milet hôtel*) nagytermében tanukihallgatást tartottunk az ott összegyűlt örmények és törökök között. Volt köztük egy a többitől elütő típusú, Szabandsa faluból való férfi, a kinek mellékeve, mely igazolványába (teszkere) is be van írva, *Madsar*; őse valószínűleg a Thököly hívei közül ragadt ott. Az ő falujában — úgymond — többen vannak, a kik megkülönböztetésül *Magyaroglu* (Magyarfi) melléknevet viselnek. Bizonyára ezek is a Thököly híveinek utódai. De nekik származásukról már csak nagyon homályos sejtelmük van.

A kikérdezéseket, melyek kevés pozitív eredményre vezettek, azzal az elhatározással fejeztük be, hogy másnap kora hajnalban Pap Keresztély vezetése mellett indulunk a Magyar-hegy alá, a hol a *Virágok mezejét* véltük feltalálni.

*

A keleti faházakban az éjjeli nyugalmat az apró vörös hangyák szokták megzavarni. Minket a megoldandó érdekes történelmi kérdés izgalma sem hagyott nyugodni s a felízgatott képzelődés elűzte az álmot. Hat óraker előállott a megrendelt kocsi, melynek belső ülésein négyen³⁾ elhelyezkedve (a bakon

¹⁾ U. o. II. k. 592. l.

²⁾ 1903. ápr. 27-én írja Izmidből: »hogy Izmidtől két órányi távolságra lett volna Thökölynek villája: lehetséges, mert tudok egy hegyet, hogy *Madsardag*-nak (Magyar-hegy) hívják, alatta igen szép mező terül el.«

³⁾ Koch Ede mérnök, déli vasúti felügyelő Budapestről, Kovács Kálmán kereskedő Kolozsvárról, Simon Aladár mérnök Karczagról és magam.

Pap Keresztély a kocsissal) megindultunk a kora reggeli szürkületben.

A városból kiérve s a régi római és görög császári úton haladva, szokatlanul szép látványban gyönyörködtünk. Az izmidi öböl végén a sekély vízben a vízi madarak (pelikánok, ibiszek, sirályok) seregei játszadoztak. A nap épen akkor kelt fel a Szabandsa tavát környező hegyek mögül s a fölkelő nap sugarai a hegyoldalon egymás fölé emelkedő izmidi házak ablakain visszaverődván, mintha az egész város ki lett volna világítva, olyan tündéri fényben ragyogott a regényes fekvésű hely, melytől mindinkább eltávolodánk.

Nemsokára letértünk a főútról s jobbra egy mellékútra térve, délkelet felé haladtunk a *Magyar-hegy* irányában.

Hét órakor érkeztünk a völgyalapály peremén, a hegyek lábánál épült *Czoháne* nevű állami gyártelephez, a hol a katonaság számára posztót készítenek. Nehány nagyobb, sárgára festett emeletes gyárépületből s kisebb tiszti és munkáslakásból áll a telep, melynek tágas térségein a frissen gyártott szürke posztó hosszú állványokra volt kifeszítve száradás végett. A telepet a hegyekből aláfoló bővizű *Külesz* patak látja el vízzel, mely a Gök-dag s a Magyar-hegyek aljából eredő patakokból egyesül.

Tájékozódván a további útirány felől, a munkások rámutattak az előttünk álló hegyláncz csúcsai közül a Magyar-hegyre (Madsar-dag), mely a hegylánczolat tövében épült szomszédos *Karatepe* nevű falu határában van.

Czoháne árnyas, fás ligetéből kiérve, lejtősen emelkedő, cserjés mezőségen, legelőhelyeken át vezet tovább az út. A magas fensíkra érve, a látóhatár jó messze kitérül s előttünk áll a kelet-nyugati irányban messze elhúzódó, több csúcsban végződő hosszú hegylánczolat, melynek három előhegye viseli a *Magyar* nevet. A többi csúcs felett emelkedik a kétágú *Hamzsa-hegy*, mely immár innen a közelből eltakarja a háttérben álló Gök-dagot (a szent Illés hegyét).

A tágas fensíkon megállva, gyönyörködtünk a szép látványban: körülöttünk hegyalji cserjés legelő, előttünk egy sötét tölgyes erdő, azon túl gazdagon termő föld, szőlőhegyek, eperfaligetek, gyümölcsös kertek s a hegy alatt közvetlenül egy regényes fekvésű falu: *Karatepe*.

Ide igyekeztünk mindenekelőtt a mindinkább emelkedő s nehezen járható úton, mely egy-két szakadékos mély patakon is átvezet. Nyolcz óra tájon érkeztünk oda.

A helység nem különb mint egy-egy erdélyi havasalji falu. A faházikók sűrűn és rendetlenül sorakoznak egymás mellé,

az utcák zig-zugosak, mint keleten szokás. A legérdekesebb látvány volt az egész faluban az, hogy a házak falai tele voltak aggatva szárítás végett felfűzött dohánynyal. Az illatos selyemsárga török dohánynak itt van egyik legjobb termőföldje. Karatépének ez a főterménye.

Másik főtermény a szőlő. A falu mindenfelől szőlőkkel van körülvéve, melyekben pompás, nagyszemű, rozsdásbarna színű, úgynevezett *csausz-szőlő* terem. A szőlőkben és körülöttük gyümölcsfák: mandula, barack, cseresznye- és olajfák díszlenek.

A lakosok egyik főfoglalkozása még a selyemtermelés, a miért is mindenfelé lecsonkázott eperfák láthatók, melyeknek törzsökéből vékony ágak hajtanak, melyeknek finom leveleivel a selyembogarakat táplálják.

Kellemesen lepott meg itt a hegyek aljában ez a gazdag termőföld és virágzó mezei gazdaság s az a serény sürgés-forgás, mely a faluban s a határban mindenfelé mutatkozott, most lévén épen a szüret és a dohánytörés ideje. A faluban felynergelt lovak állottak készen, melyek közül hamarosan felfogadtunk ötöt, hogy további kutatásainkat a határban, a Magyarhegy vidékére, lóháton tegyük meg. De előbb még felkerestük a templomot, hogy nincs-e valami Thökölyékre vonatkozó vagy tőlük származó emlék benne, és kikérdeztük a nagy-szakállú öreg görög papot s másokat is kutatásunk célja felől.

A templomban magyar vonatkozású vagy más emléket nem találtunk. A pap azt hiszi, hogy a falu m. e. 250—300 évvel ezelőtt alakult s lakosai között vannak — úgymond — a kik a *Madsar* (magyaroglu = magyarfi) melléknevet viselik. A szájhagyomány azt tartja, hogy ezek azoktól a magyaroktól származnak, a kik régentén a falu határában laktak a *Magyar-hegy* aljában, a róluk máig is *Magyar*-nak nevezett dűlőben, a *Magyar-patak* mellett stb. a mely hegy, erdő és az alatta lévő földek jelenleg nagyrészt a templom tulajdonai. A Magyar-hegy aljában pedig megvannak annak a háznak romjai is, hol a magyarok vezére lakott.

Egy szomszéd birtokos (Pap Keresztély ismerőse: *Hadsi Koszti Tanasz* nevű, értelmes örmény férfi) ajánlkozott, hogy elvezet oda s mindent megmutogat, a mi felől kérdezősködtem: a hegyet, földet, patakokat, forrást, a csiflik (majorház) helyét stb.

Siettünk a tatár fanyergekkel felszerelt zömök hegyi lovakra ülni s megindultunk puskás vezetőnkkel, kísérve a lovak tulajdonosai s egy sereg érdeklődő suhancz által.

A falun túl mindjárt egy kisebb patakon, majd egy mély szakadékon vezetett át az út, melyben egy kristálytisza

hegyi patak, a *Büjük-dere* (Nagy-patak) csörgedez alá. Túl rajta szőlős kertek, gyümölcsösök, eperfák, kukoriczaföld stb. Csakhamar más patak következik, melynek neve *Baki-ordsa-dere* (magyarúl: Rezes-patak). Ismét szántóföldek, ültetvények következnek s néhány percz múlva más patak medribe kell leereszkednünk, mely sűrűn be van növe bozóttal; alatta nagy mohos kövek rejtőznek s csodálatos alakú, szép mészkeő formáczíók, csiga-alakokkal. A kristáytiszta víz, mely a Magyar-hegy alól jó, kellemes ízű; lovaink mohón szürcsölték.

Ennek a neve *Madsar-dere* (Magyar-patak).

Ezen a patakon túl következik az a dűlő, melyet ma is *Magyar*-nak neveznek, s ennek egyik kimagasló pontján mutatják azt a helyet, hol régen a magyar fejedelem háza állott. Dobogó szívvel közeledtünk a kegyeletes emlékü hely felé a dohány-ültetvények között vezető ösvényen.

A buján termő szántóföldek közepette van egy bozótos domb-él, mely sűrűn be van növe vad olajfával (jabanzetin), babérfával, bokrokkal és tuskés bozóttal. A bokrok között és alatt régi romok törmeléke van felhalmozva, e közt hatalmas kődarabok, tömör épületkövek, lapos faragott kövek és keskeny tégladarabok, A fürge suhanczok jól ismerik e romhalmaz rejtekeit s baksis fejében egymásután hozták elő az érdekesebb kődarabokat, köztük egy nagy kapusarak követ, melyen a keréksurlás nyomai is meglátszottak. A nagyobb faragott kövek látásáért magunknak kellett a sűrű bokrok között bujkálnunk. Sajnos, az az igyekezetem, hogy valami felírást vagy czímert találjak, hiába való volt; e végből ásatni kellene. Hanem találtunk egy finom faragású márványoszlop-talapzatot s szép csigakövéletdarabokat, minők a Magyar-patakban találhatók. Ugy képzeltük, hogy a márványoszlopon esetleg valamely mellszobor állhatott s a csigakövéletek talán Zrínyi Ilona virágágyait szegélyezték. (A márványdarabot elhoztuk s a csigakövéletekből is hoztunk magunkkal.)

Kegyelettel jártuk körül és kutattuk át ezt az emlékezetes házhelyet, melynek kerülete 300—400 lépés lehet. Körülötte oly dúsan tenyésző dohányverdő volt, hogy a dohánykórók közül a lovasember alig látszott ki. A Virágok-mezeje épen most a virágzó dohányültetvény sárga virágtengerével volt beborítva. E helynél szebb és alkalmasabb pontot mezei lakúl e vidéken alig választhatott volna valaki. A hegyek lábánál egy előre-nyúló dombélen állott a csifík, mely felett lankásan emelkedik a hely a *Magyar* nevet viselő hegyek felé, melyek aljában (a majorháztól néhány száz lépésnyire) szőlő-ültetvények vannak, »sok szép gyümölcsös, árnyékos és minden életre való alkalm-

tossággal.« A három Magyar-hegy felett, mely a magas hegygerincz előhegyeit képezi, ott sötétlik a kétágú *Hamzsa-hegy*, széles hátával elfedve a háttérben álló szent Illés-hegyet, mely alatt pedig Izmidről s még meszebből nézve az innen közlő oly tekintélyes nagyságú hegyek egészen eltörpülnek. Hazai hasonlattal élve, a Magyar-hegy olyanforma magas lehet, mint Brassó felett a *Czenk*; a Hamzsa-hegy, mint e mögött a *Diákos-tető* (Schuller), s az Illés próféta hegye, mint ezek mögött a hatalmas *Bucsecs*.

A vadregényes sötét háttérrel szemben északra a legbájosabb tájképek egyike tárul elénk, ha a ház hely mellől az izmidi völgy felé letekintünk. Közvetlen alatta lankásan lejtő, buján termő szántóföldek és ültetvények, alább egy tölgyes erdő, még alább a völgy alján sűrű fás és bokros ligetek, s ott a hol a hegyi patakok egyesülnek, egy vízimalom. Ez alatt közel a czoháni posztógyár s az izmidi szép völgyalap. A völgy tulsó szegélyét hegyvonal alkotja, melynek nyugati előfokán ott ragyog Izmid városának tündérképe s alatta a bájos izmidi öböl kékes-zöld fénylő tüköre. Valóban elragadó bájos tájkép, melynek nézésében annyit gyönyörködhetett a számkivetett kurucz király és a hőslélkü dicső fejedelemasszony — Zrínyi Ilona.

A szép kép keretét kelet felé távoli hegyek kéklő ormai alkotják, alattuk a Szabandsa-tóval, melyen innen, Karatépén túl, még egy havasalji falunak, *Aszlánbej*-nek házai ragyognak az őszi napsugárban. Nyugat felé a látóhatárt a *Pasadag* nevű, magas fensíkot alkotó hegyhát zárja be, mely derékszög alatt csatlakozik a Magyar-hegyek felett álló hegygerinczhez s onnan az izmidi öböl végéhez nyúlik alá.

A Pasadagnak felső végén (a Magyar-hegyek vonalában) *Ovadszik* nevű örmény hegyi falu látszik; alsó végén pedig az izmidi öböl végéhez kinyúló hegyfokon állottak annak a régi várnak omladékai, melyet Komáromi emleget naplójában.¹⁾ A váromlادékok már alig látszanak, de tudnak róla; úgy látszik, köveit elhordották s talán éppen Czoháne gyárépületeibe építették be.

A Pasadag alatt mély bevágású völgyben folyik a vidék legnagyobb patakja, a *Külesz-dereszü*, mely Karatepe határának összes vizeit magába egyesítvén, az izmidi öbölbe ömlik. Ez az Illés próféta hegye (Gök-dag) alatt eredvén, a legbővebb és tisztább vízű s benne pisztrángok manapság is bőven vannak.

¹⁾ . . . »azzal az pusztá várral, mely egy helyen a czifik felett van, valamely ruderáival. Ezt vette meg előbb a török, s ágyúkat itt öntetvén, ebből vette meg Nicomédiát is.« (78. l.)

A Magyar-föld és Kilesz-patak völgye között még egy patak folyik alá a Magyar-hegyek alól: a *Csalán-dere* (Tolvaj-patak), mely a Magyar-föld nyugati határát képezi. Ennek és a Magyar-pataknak medre között terül el a magyarok földje, a Magyar-hegyek lábától le egészen az említett patakoknak a Kilesz-patakba ömléséig, tehát majdnem egészen a czohánei gyártelepig.

*

Megtaláltuk tehát a Thököly csiflikje romjait az egykori Virágok-mezején,¹⁾ »az ő szép virággal beborult mezejével, a közel való havasokról lejövő gyönyörűséges pizstrángos patakjaival... sok szép gyümölcsös, árnyékos, minden életre való alkalmatosságával«, mely »az méltóságos Zrínyi Ilona fejedelemszonynak bujdosásában kivált az jó vizéért igen kedves lakóhelye volt.«

Honnan vették ezt a jó vizet, hol volt az a Komáromi által magasztalt *szép bő híves forrás*, mely vízzel látta el a kurucz király házáat, melynek vize a fejedelemszonynak olyan kedves volt? Ha jó helyen kereskedünk, ennek is kell valami nyomának lenni.

Kérdezősködésemre azt az örvendetes feleletet kaptam, hogy megvan a forrás is a pusztá házhely közvetlen közelében; vezetőink örömmel kalauzoltak el oda is.

A bozótos pusztá házhelytől délnyugat felé m. e. 200 lépésnyire, a Csalán-patak irányában, egy teknőalakú mélyedés van, melynek fenekén faragott kövek között kristálytisztá bő forrás buzog fel a Magyar-hegy alól. Felette terebélyes, vastagtörzsű kőrisfa terjeszti ki fölötte védőleg ágait. A fa lehet kétszázéves, oly hatalmas a dereka, de ágain már meglátszik a századok viharainak dülása. Törzsét sem igen kimélték az egymásután következő nemzedékek, mindegyik vésett, vágott rajta egy-egy sebet.

Mikorra a forráshoz értünk, fürge kísérőink csinos ivókanalat készítettek lopótökből, s azzal merítve iszogattuk a pompás vizet, kegyelettel gondolva Zrínyi Ilonára, a ki annyira kedvelte ennek a »bő híves forrásnak« valóban pompás hideg vizét. Azt mondják, hogy ennél jobb ivóvíz nincsen az egész környéken.

A forrás vize s a körülötte elterülő szántóföld épen vezetőnk (Hadi Koszti Tanasz) tulajdona, s ő beszélt, hogy a forrástól még nem rég is erősen kikövezett út vezetett a csiflik

¹⁾ Ezt a nevet ma már nem ismerik, a megfelelő *Csicsek-majdan* helyett *Essek-majdan* (öszvér-mező) néven neveznek egy közeli legelőhelyet.

helye felé, mely őt a szántásnál akadályozván, a köveket kiszedette és az utat elrontotta.

Mindez újabb bizonytságot szolgáltatott arra, hogy jó helyen járunk: ez nem lehet más, mint a Zrínyi Ilona kedvelt forrása, s a *Magyar-hegy alatt, Magyar-dűlön, Magyar-patak mellett álló puszta házhely, melyet a forrással kötött kötéssel össze, nem lehet más, mint a Thököly Imre csiflikje.*

Komáromi János leírása annyira reáillik minden tekintetben, hogy e felől kételkednünk sem lehet.

Meg kell még említenem azt is, hogy a házhely sűrű csalitja előtt az izmidi völgyre néző homlokvonalon közepén egy terebélyes ősrégi vad olajfa áll, mely kíséreinél itélete szerint lehet vagy kétszáz esztendő. Erre felé nézett a ház homloka. Ettől a fától vezet az út lefelé most is a völgybe alá. Ezen jártak be a mi magyarjaink is a városba, a máig is használt mezei úton.

Ezen az Izmid felé lejtő egyenes úton kívántunk mi is visszatérni, hogy az idő tekintetében is megtegyük a próbát. A Karatepén hagyott kocszi után izenetet küldöttünk, hogy menjen le a czoháni gyártelephez s ott várjon reánk. Azután még egy búcsupillantást vetvén a kegyetes emlékü helyekre s feljegyezvén a helyrajzi adatokat, lóra ültünk s 10 órakor elindultunk Izmid felé.

Lemenő utunkban egy kisebb domb tetején még találtunk egy régi épület helyére, mely szintén be volt növe bozóttal. Nem lehetetlen, hogy ott is valamelyik magyar úr (bojár) lakott a Thököly kíséretéből. Maga Komáromi is valószínűleg külön házban lakott Thökölytől, mert ez »székiben hozatgatja magát látogatására« s az inasok »futva jönnek szállására« jelenteni Thököly haláltusáját.¹⁾

Még alább néhány máig is használt tanya mellett, többnyire dohányültetvények között vezetett az út lefelé. Alább tölgyes erdő következett. Nem győztünk eléggé gyönyörködni a buja tenyészetben s az izmidi völgyre nyíló remek panorámában. A tanyák falai körül voltak aggatva illatos száradó dohánynyal. A völgy aljára érve pedig, sűrű csalitos berekbe értünk, hol egy-egy szűk úton a szederinda vastag ágú tövisei ugyancsak megtépászták ruháinkat. A hol a patakok összefolynak, a *Magyar* nevű dűlő alján, még egy régi majorház romjaira figyelmeztettek vezetőink, melynek udvarát az út mellett ősrégi birsalfák, mint élő sövény vették körül. E fák gyümölcse kétakkora mint nálunk, ott csaknem vadon tenyész.

¹⁾ Naplója, 84—85. ll.

Vezetőink legalább gazdátlan jószágoknak nézték s ugyancsak megdézsmálták, míg mi a majorház helyét megnéztük.

Ez is szép kies hely, két patak összefolyásánál, a Kilesz-patak medre mellett, melyen túl a Pasadag ormán a régi vár helye van. De ez már jóval közelebb esik Izmidhez mint 2 óra járásnyira s így nem lehetett a Thököly csiflikje. A terület azonban lehetett az övé, mert a Magyar-dűlőnek (a régi Virágok-mezejének) éppen az alsó határán van.

Negyedóra múlva, egy vízimalom mellett elhaladva, szép erdő között vezető úton érkeztünk a czoháni gyártelephez. Óránk éppen 11-et mutatott, tehát egy óráig tartott a lejtővel a Magyar-dűlő tetejéről, s egy órányira lévén még Izmidtől, Komáromi két órányi időmeghatározása pontosan ráillik a leírt házhely távolságára, Izmidtől számítva.

*

Ezek után nem lehetett kétségünk, hogy a leírt hely az, hol a magyar szabadság bujdosó bajnokai laktak, hol a hőselkü Zrínyi Ilona fejedelemasszony nemes lelkét visszaadta az Urnak. Itt volt tehát a kegyeletes emlékü régi *Virágok mezeje*, a hol nemzetünk egykori vezérei éltek és haltak, a mely helyet egy barátságos népnek kegyelete róluk *Magyarnak* nevezett el.

Szent hely ez előttünk már csak azért is, mert itt menekedett meg amaz »istenfélő, kegyes, tiszta életű, jó erkölcsű, sok boldogtalanságit férfiszívvel meggyőző s annyi gyötrelmet békességes lélekkel szenvedő fejedelemasszony e rossz világtól.« Itt »szakasztá le az halál az virágot az mezejéről... ezt az nemesebbik virágot.«

Itt gyászolta meg a kurucz király az ő szerelmes hitelesét, »kedves feleségét«, ki is több mint felesége, »az reá való gondviselésben édes anyja volt.«¹⁾ Itt szötte reménysége és ábrándjai utolsó szálait, hogy »ha életét nem remélheti is sokáig, de halálát édes hazájában és édes atyái koporsójában való eltemettetését kívánná.«²⁾ Innen írta kedves fiúrának Rákóczinak, élete keserves csalódásairól elmélkedve, hogy »elmondhatnám édes fiam-uram azt, az midőn gyermekégetmtől fogvást való dolgaimról s életemről gondolkodom: *Bene sperando et male habendo transit vita*. Durum enim est solum necessitas.«³⁾

¹⁾ Thököly Imre naplói és írásai, II. k. 549. l.

²⁾ U. o. 529. l.

³⁾ 1705. ápr. 19. U. o. II. 596. l.

Itt írta meg végrendeletét 1705 szept. 3-án, melyben kedves fia-ura (Rákóczi) lelkére köti, hogy »ebben a Törökországban temetését ne engedje, hanem vagy Erdélyben vagy Magyarországon kivetetvén, egy lutheránus, kerített, kulcsos városnak templomában temettesse.«¹⁾

Még ez az utolsó kívánsága sem teljesedhetett; mert midőn »sok nyomorúsági s boldogtalansági után az csodálatos dolgú s szabados uraságú nagy Isten, Ázsiában, az Virágok-mezején lévő maga majorjabéli házacsájából 1705 szept. 13-án éjjeli 3 órakor az árnyékvilágból kiszólitotta,«²⁾ halálát ötöd napig a törököktől eltitkolták, míg titkára a francia követet Konstantinápolyban tudósította s azután a török császárt kérték, hogy »az mint testamentumában meghagyta, engedné meg Erdélybe vagy Magyarországra vinni a testét temetésre; de csak az lett a válasz: *a hol megholt, ott temessék el.*«³⁾

Komáromi azután »az Nikomédiába levő vezérnek remékedett: engedje meg, hogy temetni Nikomédiába vihessék, *mert ott az Illés hegye alatt igen vak helyen lesz, az tolvajok kiássák az testét,*«⁴⁾ vagy az kuaszok s farkasok is széjjel hordják, — és megengedte, csakhogy, úgymond, ezen az utcán ne hozzátok által az városon az testét, ne lássák a törökök, minthogy ez szent hely.«⁵⁾

A szegény árvaságra jutott bujdosók azután urok testét szept. 27-én »Nikomédiába écczaka vivén (mert hogy nappal az városon általvihessék, meg nem engedték), ott az örmények temetőkertekben szép kies, magányos helyen, nagy sűrű zöldellő árnyékos fák alatt, egy hideg forrás mellett tisztességesen eltemették«, sírja fölé fehér márványkövet tettek czímerével és felirattal.

Azóta innen is tovább költöztették új temetőbe, hol hatalmas platánfák árnyékában aluszsza örök álmát a sokat hányatott bujdosó kurucz király.

Sírját a mult ősszel a Rákóczi-zarándokok két csoportban is felkeresték; emlékbeszédekkel, nemzeti dalainkkal s könnyekkel áldozva emlékeztetének.

A mi harmadik, legkisebb utócsapatunk a Virágok-mezejéről visszatérve zarándokolt az izmidi temetőben sírjához, s az ő földi bujdosása utolsó színhelyének feltalálásától magasz-

¹⁾ U. o. I. 402. l.

²⁾ Komáromi Rákóczinak, u. o. II. 637. l.

³⁾ Komáromi naplója, 87. l.

⁴⁾ Ma is ott van a *Tolvaj-patak*.

⁵⁾ Komáromi naplója, 87. l.

tosult lélekkel rebegtünk imát felette, kívánván »hosszas bujdosásáért s édes hazájáért s nemzetségeért való martyromságáért szegénynek: *Requiescat in pace. Amen.*«¹⁾

*

Thököly halálával a Virágok-mezején is elnémult nem-sokára a magyar szó. Alig hült meg teste a vezérnek, az árvaságra jutott bujdosóktól a majorházat és földeket elfoglalták.²⁾ Az urak visszatértek a régi hazába, a szegény legények szerte-szóródtak a szomszéd községekbe, hol emléküket máig is hirdetik a *Magyar-oglu* nevet viselő utódok, miként a Virágok-

Karatepei magyar láda.

mezejének egykori magyar lakói emlékeztetét hirdetik az ottani *Magyar* nevek.

Egy ilyen magyar-ivadék kirándulásunk után másnap Karatepéről utánunk sietett Izmidbe, jelentendő, hogy neki egy díszesen kifaragott ládája maradt régi magyar ősétől. Minket nem találván már ott, később Pap Keresztély által hozattam el a ládát Konstantinápolyba s onnan díszesen kifa-

¹⁾ Komáromi naplója, 89. l.

²⁾ Komáromi írja Rákóczinak 1705 okt. 9-én már Konstantinápolyból: »Hogy az testét (Thökölynek) még csak a tengeren által Constantinápolyban hozhassuk is, meg nem engedtetett, császár parancsolatja jöven felőle, az majornak tőlünk elfoglaltatása alkalmatosságával.« A ház környékét azután kérte, mint uratlan jószágot, a karatepei görög egyház s tényleg a templom számára adományoztatott, mint azt az ottani görög pap mondotta.

ragott homlokrészét magammal hozván, a kurucz ereklyék közé helyeztem el.¹⁾

Mert minden emlék becses, mely történelmünk dicső alakjaira emlékeztet.

A mi kisázsiai kutatásunknak és felfedezésünknek is — hiszszük — értéket fog tulajdonítani a nemzeti kegyelet, a miben bizton bízva, tartottuk hazafias kötelességünknek arról beszámolni.

II.

RÁKÓCZI ÉS HÍVEI EMLÉKEI RODOSTÓBAN.

A Rákóczi-zarándoklat programjába fel volt véve föltelesen a Konstantinápolyból Rodostóba való kirándulás is, de ennek megvalósítása elé az odautazás rendes nehézségein felül még rendkívüli akadályok is gördültek: szárazon a maczedoniai zavargás, tengeren a Márvány-tenger viharos hullámzása. Maga a nagykövetség sem ajánlotta, pedig máskülönbben lekötölező szíves figyelemmel támogatta és mozdította elő a zarándoklat minden törekvését. Így eredeti tervünket, hogy Rodostót nagyobb társasággal keressük fel, abba kellett hagynunk.

En azonban magamra nézve elengedhetetlen hazafiúi és hivatásos, kedves kötelességemnek tekintettem még veszélyeseknek látszó körülmények között is elmenni Rodostóba, s számba venni, hogy micsoda emlékek és ereklyék vannak még ott a Rákóczi-emigráció korából.

Az utolsó biztos híradás és jelentéstétel a rodostói emlékekről 1888-ból származik. A Rákóczi-kor nagyérdemű történetírója Thaly Kálmán, akkor meglátogatván a szabadsághősök eme kegyeletes emlékü lakóhelyét, részletesen beszámolt — épen a M. Történelmi Társulat előtt — ottani kutatásai eredményéről.²⁾

Ő előtte 1877-ben Kutschera Hugó, a konstantinápolyi osztrák-magyar nagykövetség tagja, tett oda kirándulást s élményeit *Eine Wallfahrt nach Rodosto* cz. a. leírta a Pester Lloyd 1878 évi jul. 16-iki és 18-iki számaiban.

¹⁾ A láda homlokfala gazdagon ki van faragva: a ciprusfák által elválasztott mezőkben öt virágvázból sűrűn egymás mellett sorakozó virágok pompáznak karcsú száraikon. (A faragás hasonlít a székely vagy kalotaszegi faragásokhoz, de a ciprusfák nyilván mutatják, hogy keleti munka.) A szüette ládának felső lapja már hiányzott, csak homlokfalát hoztuk el.

²⁾ *Thaly Kálmán*: Rodostó és a bujdosók sírjai. Budapest, 1889. Később kibővítve: Rákóczi-emlékek Törökországban. Budapest, 1893.

Még előbb, 1862-ben jártak Rodostóban Kubínyi Ferencz, Henszlmann Imre és Ipolyi Arnold, de utazásukról nyilvánosságra nem juttattak semmit.¹⁾

Kubínyiék előtt az 1848/49-iki szabadságharcz törökországi emigránsai közül jártak ott némelyek (Szilágyi Dániel és Czakó), de tapasztalataikat nem írták le. Régebbi tudósításunk is csak a XVIII-ik század végéről van.²⁾

Évtizedek teltek el tehát a nélkül, hogy magyar ember járt volna Rodostóban s jóformán egy egész század (1794—1892) mult el, míg a magyar közönség tudósítást nyerhetett Rodostóról s az ottani magyar emlékekről.

Thaly Kálmán 26 év múlva követte Kubínyiékat s mi 15 év múlva Thalyt.³⁾

Tizenöt év, közel egy fél emberöltő, elég idő arra, hogy nagy változásokat idézzon elő egy város életében, még a conservativ Törökországban is. Rodostóban is nyomot hagyott ez a tizenöt év. Arról kívánunk azért beszámolni, hogy mily állapotban találtuk mi a rodostói magyar emlékeket és Bercsényi sírját, melyet korábban Thaly Kálmánnak nem, — nekünk most megengedtek felbontani.

Rodostóba érkezés és fogadtatás.

A Rákóczi-zarándoklat százas csapatából hárman maradtunk Konstantinápolyban, abból a czélból, hogy Rodostóba menjünk.

Engel Gyula konstantinápolyi nagykereskedő hazánkfia szíves kalauzolása mellett bejártuk a hajós társaságok igazga-

¹⁾ *Thaly*: Rákóczi-emlékek, 16. l.

²⁾ A *Magyar Mercurius* 1794. aug. 8-iki számában. *Thaly* id. m. 14—15. l.

³⁾ Időközben 1892-ben Beszédes Kálmán festőművész emigráns hazánkfia időzött Rodostóban két hónapig; lerajzolta és festette az emlékeket, restauráltatta a magyarok kútját stb. Beszédes Rodostóról öt tárczacikket írt a Fővárosi Lapok 1891 decz. 13. 15. s 1892 jan. 8. 9. és ápr. 9-iki számaiban. Az első négyben Rodostóról ír, az utolsó a rodostói Rákóczi-templomról szól s »nyílt levél Szilágyi Sándorhoz, a Történelmi Társulat titkárához« a templom restauráltatása érdekében. Egyebek közt (1892 jan. 8.) ezt írja: »Sokszor méléztam bús érzéssel a komor, roskadozó fejedelmi lak és a többi emlékezetes helyek képén. Lerajzolgattam azokat pontosan, minden oldalról, szorgalmasan, néha sietve, mert olykor úgy tűntek föl előttem, mintha oly sok idő viharai után csak azért állának még roskadozó lábaikon, mintha még engemet vártak volna, a magyar képírot, a ki vékony papírja és rajzónjával megóvjá őket a teljes enyészettől.« Megjegyzendő, hogy Beszédes rodostói rajzait a M. Történelmi Társulat vette meg s azok jelenleg Budapesten az egyetemi könyvtárban őriztetnek.

tóságait, alkalmas hajót keresvén tervezett utunkra. Az osztrák Lloyd kényelmes, nagy hajói ritkán (két hetenkint) közlekedvén arra felé, meg kellett elégednünk egy kis török hajóval, a *Mahszuszé* török hajóstársaság *Ineboli* nevű gőzösével, melyen okt. 21-én este 7 órakor indultunk ki az Arany-szarv-öbölből az ó-híd (eszki köprü) melletti állomásról. Utitársaim voltak: *Márton Mátyás* prépost ó-kanizsai plebánus és *Vinczehidy Ernő* Torontál-megyei főjegyző, dragománul *Mautner Béla* urat, a pérai Budapest-szálló magyar bérlőjét vivén magunkkal.

Esős időben, hullámzó tengeren, de erősebb vihar nélkül érkezünk meg Rodostó elé reggel 3 órára. Hajónk a nyílt Márvány-tengeren vetett horgonyt, mert a rodostói öbölben mélyebb járatú hajó ki nem köthet.

Virradatkor jelenté a kapitány, hogy küldöttség jött a hajóra üdvözlétünkre. Siettünk eléjük a közös hálókabinból s a hajó fedélzetén két előkelő úr várt és üdvözölt francziául a kormányzó és város nevében. Egyikök *Spiraky bej*, a rodostói szandsák kormányzójának titkára, a másik *Mehmed Adil* rodostói főpolgármester volt.

Meglepett a nem várt figyelem, mert Konstantinápolyban a nagyvezér tudakozódott ugyan utazásunk ideje felől, de kértük, hogy semmiféle hivatalos intézkedést ne tegyen, mert egészen csöndben, magános utazók módjára óhajtanók Rodostóban a magyar emlékeket megtekinteni. Amde a török kormány szíves figyelme szabadkozásunk ellenére is örködött felettünk.

A napfelkelésben együtt gyönyörködtünk új ismerőseinkkel. A Márvány-sziget mellől felbukkanó nap arany sugarral hintette be a bájos Márvány-tenger habjait s a rodostói házak ablakait ragyogó fényvel világította ki.

Mily szép, tündéri látvány volt így kivilágítva e remek panoráma: Rodostó látképe.

Hányszor elmerengtek szegény bujdosóink is e szép látványban:

Égen napot jönni látjuk
A tengerből, — s azt sóhajtjuk!

írja Mikes Kelemen.

A város a félkör alakú öböl felett lankásan emelkedő hegyoldalon épült, fent szőlőhegyek koszorúja övezi. Mikes verse egészen rá illik ma is:

Lakunk partján a tengernek,
Töltjük napját életünknek;
Annak gyakran nagy zúgását
Látjuk s halljuk hánkfódását.

Város kies helyen fekszik,
Mely a szemnek szépnek tetszik...
Szép oldalra van építve
Szőlőhegygel körülvéve.

A város díszbarkáján vittek ki a parti kikötőhöz, a hol a város főkapitánya fogadott és kíváncsi néptömeg. Jelentették, hogy a kerületi kormányzó már a konakban vár, a hivatalos testület élén. Megszállván a legközelebbi török vendégfogadóban, onnan csakhamar a konakba siettünk.

Az emeletes épület görög-stilusú homlokzatának lépcsőin Rodostó városának tisztviselői fogadtak és kísérték fel az emeletre, a tágas fogadó-csarnokba.

Ott a bejáratnál várt a rodostói szandsák kormányzója, a mutaszerif: *Ahmed Chref* pasa, fekete díszben, érdemrenddel a mellén, piros fezen, fehér keztyűben. Tisztes, természetes öreg úr, jó magyar táblabíró typus. Barátságos mosollyal, kézfogással fogadott, törökül köszöntött s a kölcsönös bemutatkozások után előre vezetett a terem felső végén elhelyezett piros bársony karos székekhez, a hol helyet foglaltunk.

A terem két oldala hosszában a város főtisztviselői ültek: élükön a főpappal (mufti) és a bíróval (kadi). A polgármester a terem közepén velünk szemben egy zöld asztal mellett foglalt helyet.

A társalgás francziául folyt, *Spiraky bej* titkár tolmácsolása mellett. Szivarkákat, fekete kávé, majd édességeket tettek az előttünk elhelyezett kis asztalkákra. Negyedórai társalgás után a mutaszerif felállott s miután mindenki követte példáját, beszédet tartott, melyben lelkes szavakkal üdvözölt minket, a magyar nemzetet s Magyarország *apostoli* királyát. Válaszunkban köszönetet mondtam, hogy itt, hol egykori dicső fejedelmünk s társai az elvesztett haza helyett új és csendes otthont nyertek, kegyelettel őrzik emlékét, s ezért hálánkat fejeztem ki a város közönsége, a kerület kormányzója, a török nemzet s a szultán ő felsége iránt.

A kormányzótól a hajnali fogadtatás után az osztrák-magyar konzulhoz, *Aslán Péter* úrhoz hajtottunk, a pasa által mellénk rendelt lovas kísérő vezetése mellett, a kinek láttára a katonai őrsegek is tisztelegtek.

Aslán lakóháza, melynek kapuja felett a német mellett *magyar felirat* is hirdeti az ő hivatalos állását, Rodostó déli részében, a Magyarok-utcája mellett van. Itt rokoni vendégszeretettel fogadtattunk.

Konzulunk leányáról magyar ivadék; nagyanyja *Köszei Czeczília* volt, Köszei Györgynek, Bercsényi ungvári tiszt-

tartójának és fiának, a poéta Pálnak, s unokájának Jánosnak, Rákóczi rodostói fegyverhordozójának utóda.

Alig időztünk negyedóráig az Aslán család vendégszerető körében, midőn jelenték, hogy a kormányzó pasa jő visszaadni látogatásunkat. A megtisztelő figyelmet hálásan fogadtuk.

A látogatás alatt előkerültek az Aslán család tagjai: a konzul két felnőtt fia: *Arthur*, a német Levante hajóstársaság képviselője s osztrák-magyar postamester, és *György*, a ki már Thaly Kálmánnak is vezetője volt kutatásaiban. Konzulunk nejevel s két csinos magyar-typusú leányával már előbb megismerkedtünk.

A magyarok földje és kútja.

Eleget téve a társadalmi illendőségnek, igyekeztünk munkához látni, mert égtünk a vágytól a magyar emlékeket mennél előbb felkeresni.

Aslán fiai szívesen ajánlkoztak vezetőkül, s hogy az időt felhasználjuk, a pasa távozása után mindjárt kocsira ültünk és kimentünk a város déli határában a magyarok egykori földjeire. Rossz kövezetű zeg-zug utcákon, majd a nyugati fő közlekedési út sártengerén át értük el a város nyugati végét. A vásári forgalomban érdekes volt látni a szüiretről megrakodva hazatérő szekereket, melyeknek szőlőterhét ott az utcán sajtolták ki s csorgatták a bort faedényekbe.

A város végén a dombélen szélmalomok hosszú sora kerepelt és dolgozott, épen a magyarok földje mellett. Ezeket megkerülve, délre fordultunk egy dülő-úton s nemsokára előtűntünk állott a *Magyarok kútja*.

Kegyelettel szemléltük azt a helyet, a hol Rákócziék a tavasz és nyár folyamán, vagy a pestis elől menekülve, sátrak alatt tanyáztak s a csorgó hús vizével oltogatták szomjuságukat. Rákóczi szerette ezt a szórakozást, Mikes »unadalmas«-nak találta, de zúgolódás nélkül tűrte ura kedvéért. Ám leveleiben nem titkolja kedvetlenségét.

»Tegnaptól fogva — írja 1726 máj. 24-én — táborba szállotunk és sátrak alatt lakunk, a szokott helyre, a város szélére... Az urunknak az mégis mulatság, hogy a mezőn lakunk, mert az unodalom itt igen bő és a 'szegény urunk itt csak egynehányunkkal maradott.« — »En a sátoros életen nem kapok — írja ismét jun. 16-án; — így mégis mind meglehet, a mint vagyunk, mert a városból ide halljuk a kakasszót, de ez is unadalmas leszen, ha sokáig fog tartani; mert verőfényen süttetni valakinek magát szükség nélkül, nem tarthatom gyönyörűségnek.«

Rákóczi gyönyörűségnek tartotta s csak a zivataros idő

elől menekült a városba, midőn a rút idők behajtották és a vászonházakat meglyuggatták. De alig költöztek be jul. 27-én, »ismét más ellenség hajtá ki őket« — a pestis, a keletiek rémes ellensége. Pedig olyan meleg volt ott kün, hogy Mikes attól félt, »a nap fel ne gyujtsa a sátoromat.« 1725 szept. 7-én is azt panaszolja, hogy »csaknem egészen elolvadtunk a sátorok alatt.«

Ilyen sátor alatt halt meg gróf Eszterházy Antal altábornagy »Rodostóhoz közel egy réten« pestisben (1722), midőn Rákóczi udvarával a pestis elől menekülve, három mérföldnyire Bujuk-Ali nevű falu mellett táborozott. Itt töltötte az egész nyarat s csak október 10-én ment haza. Sibrik majdnem pórul járt ott, mert a cselédek gondatlanságból »a vászonból való palotát« meggyújtották és Sibrik »alig szaladhatott ki alóla.«

Az efféle táborozás magyarázza meg jelentőségét annak a csorgónak, melyet ma is a *magyarok kútja*-nak (Madsar cseszme) neveznek a rodostói »magyarok földjén.«

A csorgó-kutat a Kőszegi család egyik későbbi ivadéka, Kőszegi Gergely, 1812-ben márványkő-kerettel vétette körül, illetőleg a kőmedencze fölé, melybe a víz csörgedez, egy díszes márványportálét tétetett, török és latin felirattal, melyben elmondatik, hogy a csorgót eredetileg Rákóczi Ferencz fejedelem készítette, mostani formájára a magyar származású Kőszegi (de Kessek) Gergely francia konzul alakította át 1812-ben. A tábla belső körívébe illesztett más márványlapon a fejedelem czímere (a sas) volt kifaragva. Kutsera még így látta 1877-ben, de Thaly Kálmán 1888-ban e márványtáblát már nem találta a magyarok kútja felett, hanem egy öreg örmény földmíves útmutatására megtalálta egy részét a parochia faskamarájában. Azóta a másik rész nagyobb darabja is megkerült, s a hiányzó részt, valamint a fejedelem czímerét ábrázoló belső táblát is újjal pótolván, *Beszédes Kálmán* festőművész hazánkfia restauráltatta 1892-ben, a M. Történelmi Társulat megbízásából és gyűjtéséből szerzett költségen.

A latin feliratú márványtábla felett külön márványlapból stilszerű köríves tetőzet áll, rajta négy sor török írás, épen oly domború faragású, kiálló betűkkel, mint a latin betűk.¹⁾

¹⁾ Megjegyzendő, hogy Thaly Kálmánt úgy informálták s ő úgy írja, hogy e feliratos márványtábla a város végén lévő másik »Madsar cseszme« felett állott eredetileg. Aslán konzul úgy tudja, hogy a külső Magyar-csorgó felett állott, a hol most is van. (V. ö. *Thaly* id. m. 53. l.) A csorgó-kút képe megjelent a *Vasárnapi Ujság* tavalyi (1903) karácsonyi számában.

A latin felirat így szól:

TUAM QUAE HANC HOMO FONTEM
EXPLET SITIM PRINCEPS PRIMUM
FRANCISCUS RACOSZI POSUIT FONDAVITQUE
IN HANC FORMAM QUAM POSTEA UT VIDES
DOMINUS GREGORIUS DE KESSEK AB HUNGARIA
ORIUNDUS, GALLICUSQUE CONSUL
MELIOREM REDEGIT
DIE 17. FEB. AN. 1812.
A. D. 1892.

Hungari restauraverunt

Dirig. C. Beszédes.

A csorgó tiszta vizét megízlelvén, kellemes ízűnek, de kissé lágynak találtuk. A kút körül elterülő földek a magyarok földjei voltak, utóbb Rákóczi hagyatékából a katolikus parochia birtokába kerültek.

Még egy *magyar kút* van alább, a város végén, a tenger partja mellett: a magyarok külső kertjeinek domboldalából előtörő forrás, melyet a fejedelem díszes márványcsorgóvá alakíttatott át. Ez látta el a fejedelem asztalát vízzel s ma is pompás jó vize van. Sima fehér márványlapok képezik háttérét, pyramis alakú tetőzettel s a márványmedenczébe vascsővön ömlik a víz.¹⁾

Ezen második *Madsar-cseszme* felé tértünk vissza mezei kirándulásunkból a városba, útközben a város déli végén az új örmény temetőt érintvén, melyben a bujdosók közül is többen nyugsznak abban a jeltelen közös sírban, a hová a magyarok kertjeiből s egyúttal temetkező helyeikről a későbbi építkezések alkalmával összeszedett csontokat előbb az örmények régi, majd emez új temetőjébe eltemették. Valószínűleg ebben a közös sírban nyugszik a nagy jó emlékezetű Mikes Kelemen is.

Rodostó Rákócziék ideje óta kiljebb terjeszkedett. Az ő idejökben utcájuk a legszélső volt. Mikes 1720 ápr. 24-iki levelében írja, hogy »az egész szállásaink a város szélén vannak, csak egyet lépek, már a mezőn vagyok.« Most még egy utca épült kiljebb, párhuzamosan a magyarok régi utcájával. A kettő között kertek vannak (a magyarok régi belső kertjei), s az utcák két végét (nyugaton és keleten a tenger felé) néhány ház köti össze. A tengerparton is új építkezések történtek: egy sor ház a tengerparton s a szemben álló házak

¹⁾ Bővebben Thalynál, id. h. 53. l.

a magyarok külső kertjeiből elszakított területeken, de a kertek egy része máig is fen van tartva.

Ezeket a kerteket megkerülve, a tengerpart felől közeledtünk a Magyarok-utcájához, mely nyugat-keleti irányban a tenger emelkedett partja felé nyúlik le. Mindössze egy jó széles útszegély maradt fen még a magas tengerparton, melyen a közlekedés történik. Az utca bejáratánál egy kő-terrasse védi a lankás emelkedést. Erre jártak le a bujdosók a tenger partjára sétálni, a hol »szép időben 11 óráig is kint maradtak.«¹⁾ Ide nyílt a fejedelem ház-sorának díszes főkapuja is, melyen a harmincz janicsárból álló testőrség állott őrt, pörgetve a szokásos dobjeleket.

Rákóczi ebédlő palotája.

Mélyen meghatva a történelmi emlékek ébresztette kegyeletes érzelmektől, állottunk meg a Magyarok-utcája előtt és kezdetiünk a vizsgálódáshoz.

Az utcának a tenger felé néző jobboldali sarokháza még régi, eredeti állapotában van. Emeleti része messzire előnyúlik a földszinti rész felett, a falból homorúan kinyúló fagerendákon nyugodva. A magas emeleti rész homloklalát négy-négy egymás fölött álló két sor ablak világítja meg. Pompás kilátás nyílik innen a tenger felé.

Ez a ház volt *Rákóczi ebédlő palotája*. A ház bejárata nem a tengerpart, hanem a magyarok (elégge szűk) utcája felől van.²⁾ Itt díszes kétszárnyú kis kapu vezet a házba, mely kétségtelenül még a fejedelem idejéből való. A kapu francia barokk-stilű finom asztalosmunka, felette díszes faragással ékített barokk-fölszettel (portáléval), melynek közepén a Rákóczi-címer sasának nyomai tisztán látszanak. A kapu felett már romladozó, előre nyúló tetőzet áll, kupás cserépfedéllel; az ajtószárnyakon a bronz kopogtató aljának áttört mívű szép maradványa is megvan még.

A míg a kegyeletes emlékü házat és díszes kapu-bejáratát nézegettük, megjelent és szívesen üdvözölt a ház jelenlegi tulajdonosnője, egy szegény, de tisztességes külsejű örmény asszony, Georgiosz Nikolaidisz³⁾ özvegye, és leánya Fergada, mindketten

¹⁾ Mikes 1720 máj. 28-iki levelében.

²⁾ Van egy régi ajtó a tengerpart felé a magas földszint kamrájába is; még a régi magas kőlépcső áll alatta, de ezt nem használják most bejárásiul.

³⁾ A Thaly Kálmán által említett Monolaki, neki — úgymond — nagyatyja volt.

láthatólag örvendezvén, hogy magyar vendégeket fogadhatnak. Belépven az ajtón, földszint egy tágas előcsarnokba jutottunk, melyből a kamara, konyhahelyiség és az udvar felé nyílik egy-egy ajtó. A lakószobák felé falépcső vezet. Ők a magas földszinten laknak, két alacsony, még a régi famennyezetű, egyszerűen de csinosan bútorozott szép tiszta szobában. Az emeletre szűk falépcső vezet fakorlással. Az ebédlő-terembe nyíló egyszárnyú ajtó még a régi, Rákóczi-korabeli, barokk-stilű; felette fresco-festményvel.

Az emeletet egyetlen nagy ebédlő-terem foglalja el, melynek hossza 9, szélessége 6 méter, magassága több mint 4 méter. A terem ajtó melletti végén a padlózat 2 m. szélességben alacsonyabb, mint a középen, viszont hosszában és a homlokzatrészen (1 m. szélességben) még magasabb padozat vonúl végig a terem körül. A deszkapadló a régiségtől már nagyon korhadt, szűlette, tátongó résekkel.

Az ebédlő-terem mostani romladozott állapotában is meglepő szép s oly gazdag és művészi kiállítású, hogy az első pillantásra meglátszik, mikép igen előkelő ízlésű, nagyúri tulajdonos építtette.

Az ajtó melletti fal hosszában pompás mívű, egyberótt szekrények állanak (eredetileg pohárszékek lehettek), háromnak kettős ajtaján a berakott táblák virágdíszítéssel vannak kifestve, fent a falon a mennyezetig nyolcz hosszukás négyszögalakú festett keretben, világos mezőben, hármas virágfüzért ábrázoló falfestmény pompázik.

A terem mennyezete czédrusfa-deszkákból áll, melyek aranyozott léccelkkel kockákra vannak osztva.

Az ebédlő palota fő ékességét a falak díszítése és az ablakok művészi alkotása teszi.

A terem falát legfelül szépen kifestett párkány s alatta rózsákkal ékes, kidomborodó gipsz-mívű, szintén kifestett rámászat ékesíti. Ezen alól kezdődnek a felső sor ablakai, melyek között virágszegélyű hosszú-négyszög alakok töltik be. Ezeknek közepén pedig bőségszaru formájú tartóban mindenféle gyümölcs-csoportozatok ábrázolvák, kidomborodó olasz stucco munkából. Tizenöt ilyen pompás gyümölcs-egyveleg mosolyog le ránk a három oldalról, mind ép, színpompás állapotban. A falfestés kékes-zöld színű.

A fal magasságának közepén köröskörül egy deszkapárkányzat vonúl végig, melynek alsó része szépen ki van festve virágalakokkal.

Mindezt a művészi fényt és pompát megvilágítja s még inkább fokozza a terem ablakainak tündöklő fénye s az ablakok művészi pompájának ragyogása.

A terem kettős tagozású falain két sor ablak ontja a fényt és világosságot s ragyogtatja saját művészi eredetiségét.

Az alsó részen négyszögletű ablakok vannak, a három falon 4—4, összesen 12. Festett farámájukon színes virágok pompáznak: szegfű, rózsza, jáczint, nárcisz, búzavirág stb. Az ablaknyílás alsó felét farácszat védi, finoman esztergályozott és czifrázott, halvány pirosra festett, gömbölyű faléczekből alkotott négyszög-koczkákkal.

Tudván azt, hogy a fejedelem rodostói magányában mily szenvedélyesen űzte az esztergályozást, arra a gondolatra kellett jönnünk, hogy ezek a magyaros motívumokat feltüntető rácsozat-léczek talán épen magának Rákóczinak a keze művei. Egy kitört csonka darabot magunkkal hoztunk mutatványul.

Még sokkal szebbek és művésziesebb kivitelűek a felső sor ablakok, melyek az alsók felett mintegy kiegészítő párul sorakoznak. Mindhárom oldalon 4—4, s kettő a pohárszék mellett (az utczára mélyebben kiszökő fal végiben és keresztfalán egy-egy), összesen 14. Ezek a terem legfőbb ékességei.

Fönt félkörbe hajló, alant és két oldalt egyenes ráámájú, mór-stílusú ablakok ezek, melyeknek belseje apró méhsejtszerű, de hajlékony vonalakkal szegélyezett táblákra van osztva (u. n. *mouche* arab munka). A kis üvegtáblácskák finom gypsrámákba vannak foglalva. Közepén felül mindegyik ablakon színes üvegből virágcsokor és keresztalakok vannak kiképezve, színes üvegdarabokból mozaikszerűen kirakva, illetőleg rátapasztva az áttört gypsz-alapzatra. Az ablakok ráamázatát kettős sorban színes üveg virágfüzérek alkotják.

A napsugár e színes és homályos ablak-mozaikokon megtörve oly misztikus, varázslatos fénysugarakkal szövi át e művészi ihlettel alkotott pompás terem légkörét, mintha a dicső emlékü fejedelemnek szelleme lebegne körülöttünk, történeti nimbusának ragyogó glóriájával.

Elképzeljük, hogy gyültek össze itt a hontalan bujdosók, Mikes szerint »törvényt tenni a tyúkokra«, fekete kávézni és dohányozni. Hányszor elmerengtek itt a remek tájképen, a Márvány-tenger kék tükrén, a háttérben a Marmora-sziget kéklő ormain, s a megtört remények mily nehéz sóhajai szálltak el innen a szelek szárnyain a visszaóhajtott, elvesztett édes haza felé.

A füstbement remények symbolumaként most is ott áll még elhagyottan a *csibuktartó állvány* a pohárszék mellett a szögletben. Ez is szép művészi munka, a faállvány finom gypsz-burkolattal kirakva s szebbnél szebb virágdíszítményekkel művészileg kifestve. »Méltó volna Nemzeti Muzeumunkba!« írja

róla Thaly Kálmán 15 évvel ezelőtt. Ma még én is elmondhatom, bár szomorúan kell konstatálnom, hogy a gipsz-burkolat a virágfüzerek alatt már bomladozik s néhány esztendő múlva talán már hiába akarnók, — nem lesz mit megmenteni muzeumaink számára.

A tulajdonos asszony mondása szerint nem oly régen még a csibukok is megvoltak, és Beszédes (állítólag) öt darabot vitt el magával.¹⁾

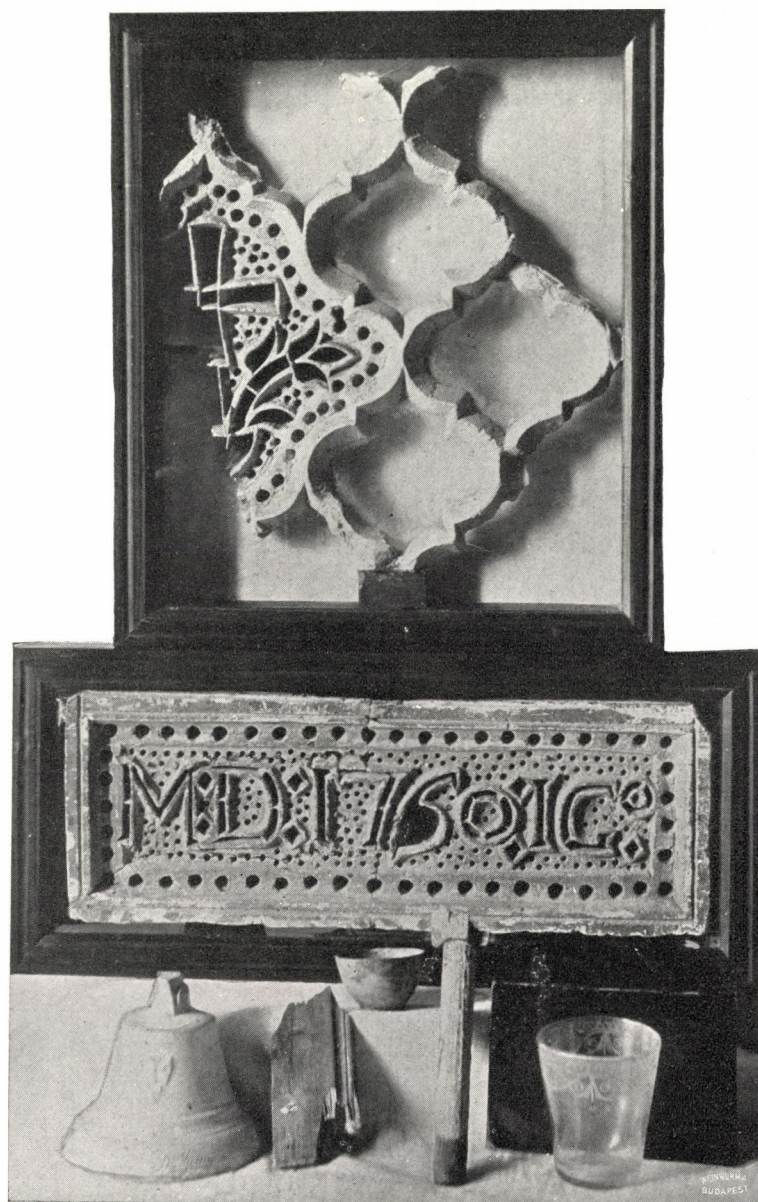
A remek ablakok is évről-évre pusztulnak, vesznek. Thaly Kálmán a 14 felső színes ablak közül még épen talált kilenczet, mi már csak hetet találtunk ép állapotban, a nyolczadikat ép azidótájt törte be a tengeri szél romboló ereje. Lecsüngő szárnyából lefűrészeltünk s magunkhoz váltottunk egy jókora darabot s elhoztuk hírmondóul, hogy szemmel láthatóan hirdesse a művészetszerető fejedelem műízlését. A kitört ablakok helyét otromba sártapasz pótolja, mint egy-egy szegényfoltja a magyar nemtörődomségnek a ragyogó környezetben.²⁾

A szegény özvegyasszony megbecsüli a maga módja szerint a fejedelem egykori ebédlő palotáját; nem használja, hanem mintegy házikápolnáját úgy tartja, de — úgymond — nincs módja rá, hogy műértőleg kijavíttassa, s a hol rést üt a szél, kénytelen sárral betapasztani.

Hogy mily kegyelettel ápolja a rá nézve idegen fejedelem emlékeit, mutatja az, hogy a terem homlokfalán ott függ Rákóczi arcképe az ő egykori *tükör-rámájában*, körülövezve száraz virágokkal és szépen kihímzett kendőkkel. A díszes faragványú barokk-stílusú tükör felett nemrég még hercegi korona is volt

¹⁾ Beszédes erre nézve ezt írja a Fővárosi Lapok 1892. jan. 9-iki tárczájában, melyben a kormányzó pasa, Nedzsib mutaszerif látogatását írja le a Rákóczi házában: »Hosszas kutatgatásaim közben fedeztem én fel ott öt régi csibukot, természetesen már borostyánkő nélkül s egy barokk ízlésű ódon tükörkeretet, s ezeket a pasa azonnal átvette egyik hivatalnokával.« A tükörkeretet a tulajdonosnő később visszaadatta. Ma is meg van.

²⁾ Beszédes f. id. tárczájában így szól az emlékekről: »Vajha a mi *Történelmi Társulatunk* is fölkarolná azt az igyekezetet, hogy rodostói emlékeink maradványai meg legyenek óva az enyészettől, ha már kedvezőtlenebb viszonyok közt élt apáink a többit elpusztulni engedték. Mert mindig kevesbedik itt az emlékek száma . . . Ily sorsra jut a többi is, köztük az a két szép keleti stílusú ornamentikai festmény is (a Bercsényi házában), melyet a dülöngő faltól még el lehetne választani s megmenteni, hogy bármily muzeum díszé legyen; de sietni kellene, mert egy perc s az egésznek vége.« A szerkesztő (Vadnay Károly) hozzá teszi jegyzetben: »Ajánljuk e nagyérdékű dolgozat e pontját a Történelmi Társulat buzgó elnöksége és titkársa Szilágyi Sándor figyelmébe.« Azóta a magyarnak kútja restaurálásán kívül semmi sem történt a rodostói emlékek megmentésére, pedig tizenkét év mult el azóta is!

RÁKÓCZI-EREKLYÉK RODOSTÓBÓL.

1. Ablak-részlet Rákóczi ebédlő palotájából. — 2. Ablak-betét 1760-ból. — 3. Rákóczi csengetyűje, kávécsészéje és pohara.

— úgymond — de ezt ellopták róla. A tükörrámát is elvitte Beszédes, de ő visszakövetelte és visszaadatta azt az akkori kormányzó pasa által. Hogy nem könnyen válna meg tőle, mutatja az, hogy nekünk (dragománunk kérdésére) tíz Napoleon aranyért lett volna hajlandó átengedni az egyszerű tükörkeretet.

En még egy ablakbetétet kaptam tőle, megfelelő váltságdíjért, mely a szomszéd ház hasonló díszes, most már nem létező ablakaiból származik s a későbbi restaurator és tulajdonosok nevének kezdőbetűit ábrázolja, színes üvegekből kirakva, az évszámmal:

M. D. 1760. I. C.	¹⁾
-------------------	---------------

E pusztulásukban is most még nagyszerű műkincsek láttára, azt hiszem, minden jó magyar szívében feltámadna az az érzelem, hogy ezeket itt elpusztulni engedni: nemzeti bűn volna, ezeket megmenteni: hazafiúi kötelesség. Ámde ott fentartani, megőrizni a lehetetlenséggel határos; a megmentésre nincs más mód, mint a kegyeletes ereklyéket jelenlegi tulajdonosuktól megváltani, műértő gonddal leszedni, haza hozni és valamelyik muzeumunkban egy *Rákóczi-teremben* újra felállítani.

De ennek mennél előbb meg kell történni, mert rövid idő alatt az a sors érheti ezt a roskadozó házat is, a mi a Thaly Kálmán által még régi díszes ablakaival és festményeivel látott, eredetileg ehhez tartozó szomszéd házat érte, hogy lerombolják, műemlékeit megsemmisítik s helyébe újat építenek.

A tulajdonos özvegyasszony most még a megváltás reményében tatarozgatja a feje felett omladozó, roskadozó fejedelmi ebédlő palotát, de ha egyszer reménye és türelme számai elszakadoznak, vagy az ő kezéről máséra száll át, a mi szegénysége miatt, vagy a természet örök törvénye elszólítására hamar megtörténhetik, — a jövődő, nálunknál talán kegyeletesebb és áldozatra később magyar nemzedék már hiába fogja kutatni és megmenteni kívánni Rákóczi ebédlő palotáját.

En bízom a Rákóczi-kultusz új életre kelt varázserejében; bízom nemzeti kulturánk és történeti emlékeink hivatott őreiben, hogy ezt a kegyeletes nemzeti közkincset sietni fognak megmenteni — a míg nem késő!

¹⁾ Bővebb leírása Thálnál, id. m. 35. l.

A magyarok utcája és Rákóczi kápolnája.

Mikes Kelemen ezt írja rodostói lakásukról:

»Mi itt igen szép, kies helyt vagyunk. A város elég nagy és elég szép, a tengerparton lévő kies és tágas helyen fekszik... az bizonyos, hogy sehol a fejedelemnek jobb lakóhelyet nem adhattak volna. Akármely felé megyen az ember, mindenütt a szép mező, de nem pusztá mező... a földje olyan művelt, valamint egy jól megművelt kert... Itt pedig annyi szálló-hegyek vannak, hogy másutt egy vármegyében elég volna. Gyapotot pedig sehol annyit nem vetnek mint itt, és a gyapotból való kereskedés itt igen nagy. Az egész szállásaink a város szélén vannak, csak egyet lépek, már a mezőn vagyok. *Kinek-kinek pedig bőven, elegendő és tágos szállása vagyon — csak én egy szolgálóval egy gazdag örménynek az egész házáat bírom és mindenik háznak vagyon egy kis kertje.*«

Ime itt vagyunk e szép és bő szállások közepette, a Magyarok-utcájában, megkezdhetjük tehát szemlélődésünket.

Búcsut véve egyelőre Rákóczi ebédlő palotájától (máskor még egyszer felkerestük), a Magyarok-utcáját jártuk végig s minden régi házba bemenvén, megnéztük és feljegyeztük a Rákóczi-korabeli emlékeket.

A Magyarok-utcájában kilencz ház van a felső (északi) oldalon, a tizedik bent egy sikátor végében. Az alsó (déli) sor házai már mind át vannak építve, a felső sor házai közt még van egynehány a régi időből.

A Rákóczi ebédlőháza mellett, azzal összeépítve állott szomszédos ház, melyben Thaly még régii díszes mór-stilű ablakokat és szépen kifestett szobákat talált, öt évvel ezelőtt lebontatott, emlékei elpusztultak (az elhozott ablakrészlet kivételével) és helyébe egy Bogosz nevű jó módú szabó új emeletes házat építtetett, csinos kerttel körülvéve.

Még két újabb házat elhagyva, egy sikátor választja el a házak sorát s ennek végében egy régi ház daczol az enyészettel. Ez is a Rákóczi udvarához tartozott; az ősz plebánus szerint a testőrség lakhatott benne.

Ennek emeleti részén egy tágas csarnok áll, melyben a tulajdonos szegény örmény család éppen gyapot-tisztítással foglalatoskodott. Ez a régi nagy előcsarnoknak a maradványa, melyből oldalt primitív deszkafalakkal kisebb szobákat rekesztettek el. Az előcsarnok mennyezete még a régi időből való, díszes faléczekkel kockákra osztott finom mestermű, a falakon stucco-díszítéssel. A mennyezetszegélyek festményei, a virágfüzerek, a díszítések hasonlatosak a fejedelem ebédlő palotájá-

hoz; ugyanazon mesterek művének látszik. Egy oldalkamarában egy régi festett szekrény van s az egyik falon egy szép fresco-kép tengerparti tájképet, talán a konstantinápolyi régi szerályt ábrázolja. Francia művész munkája lehet.

Ebből a házból is értékes műemlékeket lehetne megmenteni.

Visszatérve a Magyarok-utczája fővonalára, egy régi vasrostélyos ablakú ház vonta magára figyelmünket, melyről az öreg plebánus azt hiszi, hogy Mikes Kelemené lehetett. A negyedik ház a kápolnától. Belseje át van alakítva. E mellett állott a fejedelem két lakóháza. Ezeket a fejedelem az általa alapított r. kath. egyháznak hagyta, azzal a kápolnás házzal együtt, mely a szomszédságban az utca felső (nyugati) sarkán áll.

Még emlékeznek arra a művészi fényre és pompára, melylyel ezeknek a házaknak belseje el volt halmozva. Ipolyiék 1862-ben még régi díszökben látták. Henszlmann le is rajzolta a fresco-képeket; de mindezekből már semmi sincs.¹⁾ Az egyház bérházzá építtette át, a kettőt egybe foglalva.

Az utca legfelső (észak-nyugati) sarokházában van a fejedelem egykori *kápolnája*.

Ez a ház most a rodostói r. kath. parochia, melyben olasz minoriták laknak és végzik az egyházi szolgálatot a kevés-számú rodostói katolikusok számára. Rákóczi udvari papjai is ott laktak.

A jelenlegi plebánus egy szeretetreméltó, ősz szakállú patriarcha: pater *Francesco Randazzo*, a kinek ragyogott a szeme a boldogságtól, hogy magyarokat fogadhatott Rákóczi kápolnájában, megmutathatta az ájtatos kegyelettel őrzött ereklyéket s beszélhetett a dicső emlékű »princeps fundator«-ról, a kinek emléke iránt rajongó tisztelettel viseltetik. A Mikes Kelemen leveleiben feljegyzett adatokat (Beszédes fordítása alapján) könyv nélkül tudja és magyarázataiban mindegyre arra hivatkozik, hogy »come dice Mikesz!« Alaposabb ismerője nincs a rodostói magyar emlékeknek, valóságos élő krónika.

Rákóczi tudvalevőleg az élet keserves csalódásai után a vallás vigasztalásában, az ájtatosság lelki gyakorlataiban találta fel lelki nyugalmát. Óraszámra beosztott napirendje szerint naponkint négy ízben kereste fel a kápolnát, misét hallgatni s imádkozni: reggel 6 órakor, 8 órakor, d. u. 3 órakor és este 5 órakor.

Kápolnája azért szerető gondoskodásának tárgya volt mindvégig, s ez meglátszik rajta máig is. A díszes mennyezet-

¹⁾ Bővebben Thaly Kálmán id. m. 36—37. l.

festés, a művészi (most mellék-) oltár, felszerelésével, oltárképén a fájdalmas szűz remek képével, maga készítette karos-széke, a régi csengetyű. a műbecsű szent edények, a gazdag selyem, bársony és aranybrokát drága kelmékből készült misemondó díszöltönyök,¹⁾ fényesen tanuskodnak arról, hogy mély vallásosságú, bőkezű s finom ízlésű fejedelem alapította e kápolnát és gondoskodott annak fennmaradásáról.

Emlékezetét ott igazi vallásos kegyelettel őrzik. Halála napján minden évben ünnepies gyászmisét mondanak lelki üdvéért.

Mi sem mulasztottuk el leróni a kegyelet adóját emléke iránt egykori kedves kápolnájában, a hol Márton Mátyás prépost-plebánus társunk misét szolgáltatott, a rodostói hívők jelenlétében, a hol ők és mi buzgón imádkoztunk az oly tragikus sorsú, dicső emlékü fejedelem lelki nyugalmaért.

A kápolnában minden ő reá emlékeztet s az ő gondoskodását hirdeti.

Mély meghatottsággal nézegettük meg a fejedelemtől származó egyházi fölszereléseket, bútorokat és ereklyéket a sekrestyében és a kápolnában.

Rákóczi adományából származik ott egy *misemondó ruha*, piros selyemből, ezüst szálakkal átszöve, arany csipkeszegélylyel; egy *casula*, piros selyem alapon remekül hímzett virágokkal, ezüst csipkeszegélylyel; egy másik *casula* zöld selyemből, arany skóffummal díszítve; egy *stola* zöld selyemből, arannyal átszöve; egy másik ezüst brokát, színes selyemvirágokkal kihímézve. Legszebb a harmadik *stola*, aranyszálakkal átszött zöld selyem brokát szövetből, virágokkal kivarrva, melynek egyik vége arany brokát szövetből áll s bársonyvirágokkal van díszítve. Mindkét szövet eredetileg a fejedelem díszruhája lehetett. Igen szép, valódi fejedelmi szövetek.

A templomi műkincsek között van egy *monstrantia*, aranyozott ezüst, barokk munka, piros, fehér és zöld kövekkel ékítve, felette aranyozott ezüst kereszttel. Egy *ezüst pohár*, talapzatán S. P. F. P. betűkkel, melyek a plebánus értelmezése szerint ezt jelentenék: *Serenissimus princeps fecit parare*.

A sekrestyében álló ruhaszekrény fölött egy faragott, kék-

¹⁾ Thaly tévedett abban, hogy »az egyházi szerek, szent edények már újabb időből valók.« Egy ezüstkehely, a monstrantia, a misemondó ruhák stb. még a régiek, mint saját szemünkkel meggyőződünk róla s mint Randazzcnak a Thaly könyvéhez írt jegyzeteiben is fel van sorolva. Beszédes Kálmán festő honfitársunk, a ki 1891. nov. 12-én ment oda Konstantinápolyból s ott időzött egész december végéig, lefestette a műtörténeti emlékeket.

színű virágokkal kifestett *párkánydisz* látható, állítólag a fejedelem saját munkája. Remek munka, magyaros motívumokkal.

A sekrestyében máig is használt *csengettyű* a fejedelem idejéből való, az ő czímerének sasával díszítve. Ebből gyps-öntvény nyel kedveskedett nekem karácsonyi ajándékul dr. Szeim hazánkia. Az ereklyék közé tettem.

A kápolna belsejében *két oltár* áll. A *főoltár* képe (újabbkori) Mária mennybemenetelét ábrázolja; a *mellékoltár* képe a fejedelem idejéből való s a fájdalmas szent szűzet ábrázolja; valamely elsőrangú festő ecsetjéből származhatott; azt hiszik, hogy maga a fejedelem festette. A főoltár feletti *mennyezet* festése is egykorú; alsó szegélyén ez a felirat áll: *Virgo gloriosa, quae coelos ascendisti, intercede pro nobis ad Dominum Jesum Christum!*

Tudvalevő ugyanis, hogy Rákóczi ezt a kápolnát Magyarországon védasszonyának, a boldogságos szűznek szentelte.

A mellékoltáron van egy *szeptségtartó szekrény*, fából faragva, domborművekkel, angyalfejekkel díszítve, melyet a fejedelem sajátkezű munkájaként nagy kegyelettel őriznek. Maradt nyolcz darab *gyertyatartó* is az ő korából, esztorgályozott famunka, orslánkőrmös talpakon, melyeket a fejedelem művének tartanak. A legszebb famunka azonban, a mi kétségtelenül az ő remeke, egy nagy *karos-szék*, melyben üldögélve hallgatta a misét. Még egy kevésbé díszes *karos-székét* őrzik a plebánián. Az ereklyék között tartogatták a plebánián a fejedelem *ivópoharát* s *két feketekávé* csészéjét is. Ezek a parochia kútjából kerültek elő. A fejedelem idejéből valók. Az utóbbiak egyikét és a poharat a derék öreg plebánus nekem adta emlékül, búcsuzásunk alkalmával; látván — úgy mond — mennyi kegyelettel viseltetem én is a dicső emlékü »princeps fundator« emléke iránt.

A templomi könyvek között egy 1718-iki *Antiphonarium* és egy *Graduale* 1720-iki kiadásban maradt a fejedelemtől.

Megvannak a plebánián a régi *anyakönyvek* is, melyeknek magyar vonatkozású bejegyzéseit Thaly Kálmán 1888-ban kiírogatta.

Ezek a műtárgyak és ereklyék őriztetnek kegyelettel a Rákóczi kápolnájában, melyek az ő emlékét a vallásos áhitat nimbusával környezve fogják őrizni messze időkig.

Bercsényi háza.

A Magyarok-utczája felső végével egy szélesebb hosszu utczába torkollik, a mely egyfelől a mezőre, másfelől a városba vezet. Ebben az utczában a város felé, a kápolnás plebánia-

sarokháztól az ötödik, egy díszes régi épület, mely kiszökő zárt erkélyével és mór-stílusú ablakaival kívülről is kiválik a szomszédháztól s megragadja a szemlélő figyelmét.

Belépve a kapun, néhány régi, kopott kőlépcső vezet a földszinti előcsarnokba, mely felett díszesen kifaragott és virág-alakokkal ékesen kifestett faoszlopokon nyugszik az emeleti rész széles erkélye. Az oszlopok faragása és szín pompás festése kifejezett műízlésre vall.

A nyitott csarnokból barokk-díszű ajtó nyílik egy kis szobába, a melynek padlózata ép úgy hármassal emelkedést mutat, mint a Rákóczi ebédlője. Földszíne ennek a különben teljesen üresen álló szobának egy régi falfestmény, mely egy tájképet ábrázol: magaslaton épült várost, előtte szigetet házakkal és mecsettel, a háttérben dombok és hegyek keresztyén templomokkal. A vizen gályák lebegnek, bennük török és más alakok. A XVIII-ik század elejéről származó fresco-kép, francia modorban.

A kertre nyíló udvarban egy mély kút van, keskeny, kerek régi kórámával. A kút ma is használják.

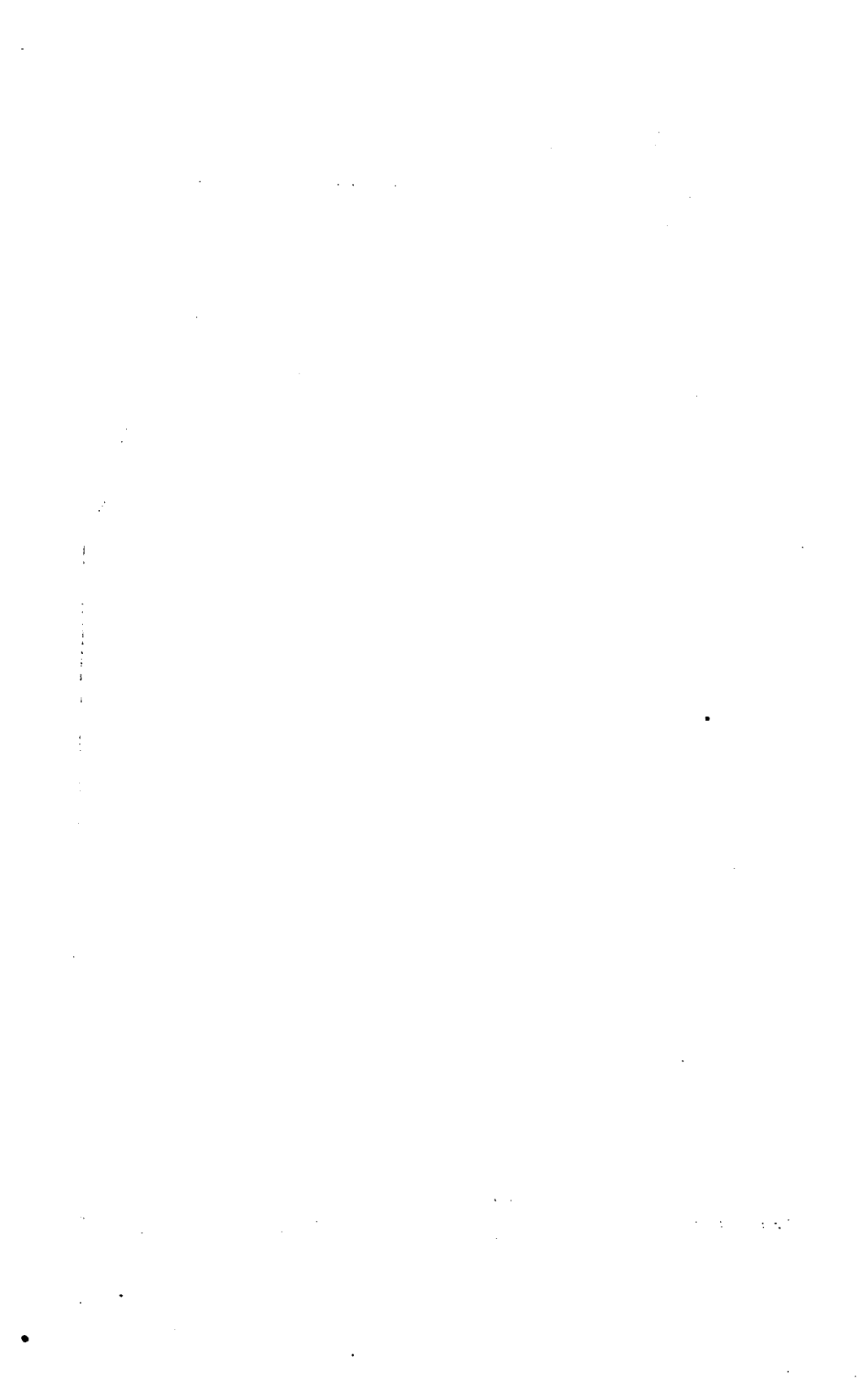
Felmenve az emeletre, szemünk nem győzött eléggé gyönyörködni a képzőművészet élénk táruló remekeiben. Egy pompás nyitott erkélyre jutottunk, melyet remek faragású és gyönyörűen kifestett oszlopok tartottak. Mennyezete művészi festményekkel díszített deszka-lapokból áll, melyet aranyozott léczek s festett rámazat oszt mezőkre és koczkákra.

A tágas nyitott erkélyről három szoba nyílik az utcza felé. Az egyiknek kiugró falán az erkély felé épen olyan ablakok vannak, mint a fejedelem ebédlőjében, és pedig kettős sorban egymás felett 3—3 ablak. Az alsók rácsozattal ellátott négyszögű ablakok, a felsők gipsz-romboidos mór-stílusúak, fehér üvegtáblákkal.

Ez a szoba el volt lakatolva s nem mehettünk be, csak az ablakon át láttuk, hogy fala fresco-képekkel van díszítve s ablakai a régi díszablakok. Különben búzárt szárítottak benne.

A középső szoba át van alakítva s a szegény örmény földmivelő család ezt használja.

A harmadik használatlan szoba egy nagy teremből van elfalazva. Ez a terem ép oly nagy lehetett, mint a fejedelem ebédlője s nagyobb része most a szomszédház tulajdonosáé. Ennek az utcza fölé kiszökő zárt erkélyén épen olyan díszes, színes virágos, gipsz-keretes üveglablakok vannak, mint a fejedelem ebédlőjén. Egyik az erkély végében, melyből végig lehet az utcza látni a Magyarok-utczája felé; kettő a homlokfalon. Alattok járni veszélyes, annyira korhadt és lyukas a padló,

BERCSÉNYI RODOSTÓI PALOTÁJÁBÓL.

Köröskörül: Festett és faragott mennyezet-deszka és szegély-darabok. — *Középen:* Stucco faldísz festett virágokkal. — *Alul:* Márványdarabok Bercsényi sírjából.

hogy keresztül lehet látni rajta le az utcára. Csoda, hogy a rendőrség még megtűri.

De a szoba legfőbb díszét nem ezek az ablakok, hanem a mennyezet és a régi oldalfal díszítései teszik.

A mennyezet szegélyét hármasszkaparkány alkotja. A legszélső a fal mellett sötét pirosra festett, keskeny, vékony deszkaléc, melynek egy része a falon nyugszik. Ehez csatlakozik a második deszkaszegély, melyen piros-barnás alapon rózsák, tulipánok és más virágok s zöld levelek pompáznak enyves tempera-festéssel. Ezt a harmadikkal egy keskeny lécz foglalja össze, melyen csillagalakok vannak bevésve s az egész pirosra van festve. A harmadik parkánydeszka sötétkék alapon élénk színű virágokkal ragyog felénk: piros szegfűk, halvány rózsák, karcsú tulipánok, nárciszok fonódnak rajta össze színompás bokrétaikká. Ehez illeszkedik azután a mennyezet belső mezeje, mely vékony léczekkel koczkára osztott festett deszkából áll.

Az enyészet ezeken a szépen kifestett mennyezetdeszkákon is megkezdte már romboló munkáját. Két harmadrészüket még áll és daczol az idővel, de egy részük már leszakadt s a bomladozó deszkák itt-ott csüggedten eresztik le korhadt szárnyaikat. Nem követtünk el azért rombolást, midőn a tulajdonosok engedelmevel a deszkákból és léczekből egy-egy darabot mutatóba levágtunk.

A mennyezet szépségénél még kellemesebben lepett meg a falak művészi díszítése.

A fal egész felülete kisebb mezőkre osztva, sötétbarnára van festve tempera-festéssel, s felületén stuccoból formált madáralakok, virágvázák s élénk színekre festett virágok díszelnek, sokféle ragyogó színompában. A színek oly élénkek máig is, a virágok oly bájossá és mosolygóvá teszik az egész falat, hogy egy virágos mező közepén képzeljük magunkat. A ki ezt csináltatta, annak nemcsak pénze volt bőven, de kifejlett ízlésének is kellett lenni.

Thaly Kálmán, a ki a falakat borító fűzött dohánytól ott jártakor kevésbé gyönyörködhetett azok ragyogó színompájában, mint mi, alig csalódik, midőn azt hiszi, hogy ez a ház a Bercsényi Miklósi lehetett s halála (1725) után sógora, gróf Csáky Mihály altábornagy lakása volt. Mindenesetre valamely előbbkelő magyar emigráns háza volt.

Ez a remek faldísz az egyik oldalfalon 9—10 m² területen még szilárdan áll; egy része már lemállott s helyén sötét sárvakolat veti előre árnyékát a hamar bekövetkező pusztulásnak. A faltól már leválóban lévő széléről a tulajdonos engedelmevel s megfelelő váltságdíjért leválasztottunk egy darabot, hogy

hírmondóul szolgáljon itthon. Hátha ezeknek látása megindítja a szíveket és megtermékenyíti az elméket idehaza s rábírja az illetékes köröket és tényezőket arra a hazafias elhatározásra, hogy siessenek megmenteni e becses műemlékeket.

Mi legalább azt hiszszük, hogy ez elengedhetetlen hazafias kötelesség. Lehetetlen elképzelni magyar embert, hogy ezeket látva, egyrészt gyönyörrel ne telnék el lelke, hogy a mi bujdosó vértanúink a messze idegenben mily műremekeket alkottak, másrészt lelkében ne keseregne azon, hogy mi e remekeket végkép elpusztulni engedjük.

Miként a fejedelem ebédlőjéből *Rákóczi-termet*, úgy a fővezér házából egy *Bercsényi-termet* kellene alkotnunk itthon, hogy példájokon lelkesülve, ne csak hazaszeretetet és önfeláldozást, hanem egyszersmind műérzékenységet és művészetet is tanuljon tőlük, az ő alkotásaikban gyönyörködve, a késő nemzedék.

Rákóczi és Bercsényi emléke megérdemelné az erre fordítandó áldozatot. A helyszínén restauráltatni és fentartani igen nagy költségbe kerülne, s távol a hazától, magyarok által nem látogatott helyen, kevésbbé is tehetnék azt a lelkesítő hatást, a mit itthon várhatnánk e becses emlékektől.

Bercsényi sírja és hamvai.

Mikes Kelemen 1725 nov. 6-án ezt írja Rodostóból kelt levelében:

»Itt most elég sírás, rívás és zokogás vagyon... A szegény Bercsényi úr a bujdosásának végít szakasztván, ma reggel két óraker elhagya bennünket... A mi urunk (t. i. Rákóczi) mindenkor mellette volt és hozzája való barátságát holtáig megmutatta.« Nov. 12-én hozzáteszi, hogy »egy kis görög kápolnában temették el.«

Ez a görög kápolna Rodostó belvárosában a tengerpart közelében állott. Előbb már oda temették *gr. Eszterházy Antalt* tábornagyot (megh. 1722. aug. 10-én), később még Szarvaskendi *Sibrik Miklóst*, Rákóczi udvarmesterét, (megh. 1735. okt. 7-én). Mindenik sír fölé (mert a templom alatt sírbolt nincs, csak a templom földjében ástak sírokat) márvány-emlékkövet helyeztek latin felirattal és címerképpel.

Ezt a görög kápolnát azóta kétszer is átalakították: 1828 táján és 1896-ban. A sírokat mindkét alkalommal — úgy látszik — megbolygatták és a sírköveket áthelyezték.

Az első ízben való megbolygatás felől Thaly Kálmán fejezte ki gyanuját a sírkövek fekvése alapján; az újabb megbolygatást mi határozottan állíthatjuk.

Thaly Kálmán 1888-ban a sírköveket egymás végtiben találta, és pedig úgy, hogy a templom keleti falának déli sarkában találta gr. Eszterházy Antal sírkövét; szorosan mellette (egy végtiben) a Sibrik Miklósét s ehez csatlakozva legfelül a sorban gr. Bercsényi Miklósét »körülbelül a templom hosszfalának a közepén... a falhoz támaszkodó érseki szék előtt.«¹⁾ Tehát egy sorban, hosszában, egymás végtiben.

Mi most egészen más rendben találtuk a sírköveket, mert most a templom felső (észak-keleti) részében vannak elhelyezve, és pedig a gr. Eszterházyé van legfelül az oltár előtt elhelyezett sírkövek első sorában, úgy hogy ez a keleti fal felől a második sírkő. Az első mellette (keletre) egy görög sírkő. Ez alatt van a Sibrik Miklósé (alább dél felé a második sorban), úgy hogy az Eszterházyéval szögleteik találkoznak. Sibrik sírköve alatt ismét dél felé van a gr. Bercsényié. Tehát csak a Sibriké és Bercsényié van egy hosszúsági vonalban; az Eszterházyé beljebb, és egy, illetőleg két sorral feljebb esik ezeknél.

Bercsényi sírköve most is a templom hosszának a közepére esik, de az érseki szék előtt most a Sibrik sírköve van, úgy hogy most »a metropolita, mikor trónszékének lépcsőire fölhang, szentséges sarkainak zsámolyául« többé nem »a kurucz generális czímerét« használja (mint Thaly írta), hanem Sibrik »apánk« szintén erősen kidomborodó czímerét.

Megjegyzendő, hogy most a templom földje legnagyobb részében sírkövekkel van kirakva s a tiszta (felirat nélküli) kövek is hasonló nagyságúak az egyöntetűség kedvéért.

A midőn a szép faragott kövekből nemrég épült, még ragyogó fehér görög templomot Aslanék és magyar honfitársunk dr. Szeim társaságában felkerestük s a sírkövek megváltoztatott elhelyezését láttuk, legelső kérdésünk arra irányult, hogy mikor, miért és mikép történt a sírok és sírkövek fekvésének megváltoztatása?

A nagyszakállú öreg görög pap, továbbá az építés volt ellenőre, Konstantinos Triandafilu, s néhány más, a templomban jelen levő tisztos öreg ember felelete az volt, hogy hét évvel ezelőtt építették újra a templomot, a mely nagyrészt fából volt s most valamivel kisebbre vették és egészen kőből építették újra. A sírköveket felemelték, az alattuk lévő sírok ből a csontokat összeszedték s részint ládádba, részint zsákokba külön-külön félretették, ráírván mindegyikre nevét a sírkőről. Midőn azután a templom felépült, új sírokat ástak s mindegyik sírkő alá a megfelelő csontokat újra elhelyezték, a sor-

¹⁾ Thaly id. m. 44. 1.

rendre, a melyben előbb el voltak temetve, úgy látszik, nem ügyelvén.

Voltak, a kik még emlékeztek a magyarok sírköveinek régi sorrendjére, úgy a mint Thaly látta és leírta.

Kikérdeztük a szemtanukat arra nézve is, hogy miként találták Bercsényi és társai sírjait? Volt-e koporsójukban fegyver, ékszer, ruhaszövet maradványa s efféle?

Erre azt felelték, hogy semmit sem találtak, csak a csontokat, ezeket is koporsó nélkül.

A tényállás megállapítása végett engedelmet kértünk Bercsényi sírja felbontásához. Nem sok reménységünk volt kérésünk teljesítéséhez, mert Thalynak is csak nagy alapítvány ellenében akartak erre engedelmet adni. De a kitüntető hivatalos fogadtatás, melyben minket a kormányzó részesített, megtette hatását a görögökre is, kik kíváncsian, nagy tömegben vettek körül s a sírfelbontáshoz az engedelmet nehézség nélkül tüstént megadták és munkásokról is gondoskodtak.

Csakhamar hat izmos ember állott elő feszítő vasrudakkal s a Bercsényi sírköve mellett álló üres kisebb kőlapot csement összefoglalásától megszabadítva, majd egy másik görög feliratú sírkövet felemelve s eltávolítva, hozzáférkőztek Bercsényi hatalmas márvány sírkövéhez. A nehéz, vastag sírkő felemelése s tovább gördítése nem csekély erőfeszítésbe került. Megilletődve, feszült várakozással néztük a műveletet.

A mint szabaddá lett a sír, ásóval és lapáttal kezdték kiemelni a nyirkos tengeri homokot, melynek felső rétegéből márványkődarabok kerültek elő. Valószínűleg a sírkő aljáról töredezték le, mikor ide helyezték. Nehányat félretettünk és elhoztunk emlékül.

Mintegy 30—40 cm. mélységben csontok mutatkoztak. Az ásást beszüntetvén, sajátkezűleg emeltem ki a homokrétegből az egyes csontdarabokat, melyek minden koporsó vagy burkolat nélkül voltak egymás mellett elhelyezve. A mint a koponya előkerült, összehasonlítottuk Bercsényinek a Thaly Kálmán nálam levő könyvében kiadott arcképével s megállapítottuk, hogy a koponya megfelel az arckép után képzelhető alkatnak. Korát dr. Szeim fogorvos hazánkfiától kérdezvén, ő a fogak állapotából 60—65 éves férfi koponyájának ítélte. (Megjegyzendő, hogy ő nem tudta, hogy Bercsényi 61 éves volt, mikor meghalt.)

Fájdalommal látván, hogy Bercsényi csontjai koporsó nélkül¹⁾ vannak elföldelve a tengeri homokba, mindenek-

¹⁾ A csontok között mindössze egy korhadt fadarabkát találtunk a régi koporsóból, melyet magamhoz vettem.

előtt egy sírláda hozataláról intézkedtem, megbízatást adván dragománunknak, hogy egy megfelelő, rézlemezrel bevont ládát hozzon, a minőt az ottani bazárokból láttunk volt.

Midőn ezzel megérkezett, beleraktuk a homoktól megtisztított csontokat a koponyával, s dr. Szeim hazánkfia által lefényképeztettük a koponyát is minden oldalról.

Azután bezártuk a drága csontokat az új sírládába; a kulcsot eltettem (kegyelettel öröm!) s a ládát elhelyezvén a sírba, ismét elföldeltettük.

Márton Mátyás ó-kanizsai prépost-plebánus imát mondott velünk együtt a nyitott sír felett; a görög pap pedig felöltvén papi díszét s meggyújtván a templomi gyertyákat, megáldotta az újra eltemetett hamvakat s a sírt kegyeletes érzéssel újra lezárattuk.

Azután (immár beesteledvén) a munkásokat egy arannyal megjutalmazva, a templom javára s a helyreállítás munkálataira és a beszentelő papnak megfelelő pénzüsszeget juttatva, a kath. parochiára mentünk és a sírfelbontás történetét jegyzőkönyvbe foglaltuk.¹⁾

*

A tapasztaltakból meggyőződhattunk róla, hogy Bercsényi és tábornoktársainak hamvai, mióta síri nyugalomra tértek is, sok viszontagságon mentek keresztül, mintha csak sírjokban is folytatniok kellett volna keserves bujdosásukat, melyben életükben oly bőséges osztályrészök vala.

Bizony idegenben nyugodtak ők ott eddig, mostoha gondozás alatt. A magyar nemzettől, melynek szabadságáért mindezüket feláldozták, megérdemlik, hogy hazai földben nyerjenek örök nyugalóhelyet.

Búcsu Rodostótól.

Két napot és egy éjet töltöttünk Rodostóban. Örökre felejtethetlen két napot. Eletünk legboldogabb emlékei közé számítjuk, hogy láthattuk azt a »szép kies helyet«, a »tengerparton kies és tágas oldalon fekvő, elég nagy és elég szép várost«, a hol a magyar szabadság önfeláldozó mártirjai éltek, haltak; hogy járhattunk egykori földjeiken, utcájukban, házaikban, kápolnájukban; hogy megvizsgálhattuk még fennmaradt emlékeiket, s hírt adhatunk felőlük honfitársainknak.

Feledhetetlen marad ránk nézve az ott töltött éjszaka is. Az egyszerű *hán* (vendégfogadó) ablakai a tengerpartra nyílnak s a

¹⁾ A jegyzőkönyvet e sorok írója őrzi; a hamvak hazahozatala után át fogja adni valamelyik illetékes közlevéltárnak.

Márvány-tenger zúgva morajló hullámai csapkodják alapfalait.
Fülünkbe zsongtak egész éjjel a költő dalának panaszos hangjai:

Egyedül hallgatom tenger mormolását,
Tenger habja felett futó szél zúgását.
Egyedül, egyedül
A bujdosók közül
Nagy Törökországban.
Ha csak itt nem lebeg sírjában nyugovó
Rákóczinak lelke, az eget csapkodó
Tenger haragjában.

Hajnalban láttuk fölkelni a napot a Márvány-sziget kéklő bércei mögül s gyönyörködtünk a remek látványban.

A történeti emlékek összefonódva rodostói friss élményeinkkel, örökre bevésődtek lelkünkbe.

E két rövid nap alatt mi is meggyőződünk róla és hálásan tapasztaltuk, a mit Mikes feljegyzett, hogy »a török leginkább a magyarokat szereti.« A város lakossága előzékeny figyelemmel vett körül; a kormányzó, az előljáróság elhalmozott vendég szeretetével s valóban otthon éreztük magunkat.

Első nap a magyar-rokon Aslán család vendégei voltunk ebéden, vacsorán. Másnapra a kormányzó pasa hívott meg ebédre a kormányzói palotába. Nagyon érdekes és izletes ünnepi lakoma volt, a melyen nem hiányoztak a nyugateurópai szakácsművészet különlegességei sem, de főképen a török nemzeti ételek és eledelek bemutatása tette ránk nézve érdekessé e hivatalos ebédet. Italokban sem volt hiány: a belgrádi barna sör mellett a rodostói zamatos olajbarna asszúborok becsületére váltak volna a magyar Hegyaljának is. A végén a rodostói arany-sárga izletes szőlő, rozsdás foltos ragyogó nagy szemeivel, azután alma, »serbet, füge, pálma, sok déli gyümölcs, mit csak terem a nagy szultán birodalma« — koronázta be a pompás lakomát.

Részt vettek benne a rodostói szandsák és város előkelő hivatalnokai s az Aslán család három tagja, dr. Szeim hazánkfia s mi hárman, a pasa jobbján, balján és vele szemben ülve.

A lakoma derekán a kormányzó pasa törökül köszöntötte fel ritka vendégeit s a magyar nemzetet, a mire mi a török nemzet és a rodostóiak éltetésével feleltünk, kik oly nemes kegyelettel őrzik a magyar nemzet szabadsághőseinek emlékeit.

A még rendelkezésünkre álló rövid délutánt arra használtuk fel, hogy ellátogattunk az örmények régi és új templomába s azok udvarán a régi örmény temetőből oda hordott és burkolatúl lerakott sírköveket néztük meg, melyek között (felirataik a járókelők léptei alatt elkopván) már Thaly Kálmán is hiába kutatott magyar emlékek után. Mi sem voltunk

szerencsésebbek. Mindössze egy, minket is érdeklő sírkövet találunk az új örmény templom mellett lévő kis kamarában, melynek csonka töredezett lapján ezek a szavak olvashatók:

Hic jacet
Andreas Luvari qu . . .
 to infirmitatis di . . .
 ter continua ad D . . .

A Rákóczi által alapított katolikus egyháznak az ő halála után első rendes papja volt az olasz missionarius, *Antonio Luvari*, a ki a még életben maradt magyar bujdosóknak és ivadékaiknak is papja volt 1772 aug. 1-én történt haláláig. Tőle származnak a rodostói anyakönyvek első bejegyzései. Ennek valamely atyjafiáé lehetett a fentebb említett sírkő.

A rodostói kath. egyház anyakönyveiből dr. Szeim által lefényképeztettük a *gróf Csáky Mihály* (megh. 1757. decz. 7-én) és a *Mikes Kelemen* (megh. 1761. okt. 2-án) halálára vonatkozó bejegyzéseket.¹⁾ Az utóbbi azért is nevezetes, mert szemmel láthatólag eldönti Mikes halála évének Ipolyi hibás olvasása (1762) következtében vitássá lett kérdését.

*

Ezekkel a kutatásokkal és szívreható lelki gyönyörökkel oly kellemesen és gyorsan telt el az a rövid két nap, hogy fájdalmas érzéssel kellett az elválásra és visszatérésre gondolnunk. És itt újra tapasztaltuk a török nemzet lovagias érzületét a magyar testvérek iránt.

A kormányzó értesülvén, hogy újabb tapasztalatok szerzése okáért a szárazföldön át, vasuton kívánunk Konstantinápolyba visszatérni, nehogy útközben kellemetlenség érjen a hosszú kocsiúton a vasúti állomásig, lovas katonai kíséretet rendelt mellénk egy kapitány vezetése alatt.

Ez a kitüntető figyelem kétszeresen érdekessé tette a holdvilágos éjjel négy órai kocsizásunkat a drinápoly-konstantinápolyi vasút vonala felé Muradli állomásig, hova éjjel után érkeztünk s az éjjeli gyorsvonattal reggel 8 órakor kerültünk vissza Konstantinápolyba.

Ennyi szíves előzékenyséért nem lehetünk eléggé hálásak azok iránt, kik rodostói időzésünket oly kellemessé és tanulságossá tenni segédkeztek.²⁾ *

¹⁾ A két bejegyzés phototypiai hasonmása megjelent a *Vasárnapi Ujság* tavalyi (1903) karácsonyi számában.

²⁾ Legyen szabad köszönetünket itt is kifejezni nekik: és pedig *Ahmed Cherif* pasa kormányzó mutaszerifnek, segédjének *Spiraky* bejnek,

Ime ezek lehető rövid összefoglalásban a mi rodostói észleleteink és feljegyzéseink.

Kutatásaink tanulsága és eredménye az, hogy a mi dicső emlékü bujdosóink utolsó földi otthonában még mindig vannak olyan megbecsülésre méltó, de nap nap után gyorsan pusztuló emlékek, melyeknek megmentéséről s hazahozataláról a magyar nemzetnek gondoskodnia kellene, erkölcsi kötelessége lenne.

Ha az én gyöngé szavaim nem győzik meg erről az illetékes intéző köröket, tekintsek meg a magunkkal mutatványúl hozott fényképeket és töredék-tárgyakat, szóljanak ezek meggyőzőbben s szóaltassák meg Thököly, Zrínyi Ilona, Rákóczi, Bercsényi, Mikes Kelemen, Eszterházy, Csáky, Sibrik és a többi bujdosók szellemét, a kik haza vágytak életükben, haza vágnak haló porukban.

Midőn az ő végső óhajlásuknak e tekintetben is eleget tenni igyekezünk, hozzuk haza szellemök még meglévő alkotásait, a tőlük származó műemlékeket, hogy történelmünk emez édes-keserves emlékei a messze idegenben végkép el ne pusztuljanak.

En a magunkkal hozott ereklyéket átadom a Magyar Történelmi Társulatnak, hogy nemzeti közkincsül helyezze el valamelyik muzeumunkba.¹⁾

SZÁDECZKY LAJOS.

Mehmed Adil rodostói polgármesternek, *Aslan Péter* konzulunknak s két fiának, Péternek és Arthurnak, *Randazzo* plebánus úrnak, dr. *Szeim C. J.* hazánkfiának, kinek főkép a fényképfelvételeket köszönhetjük. De hálával tartozunk azoknak is, kik utunk sikerét távolabbról segítették elő, s ezek: konstantinápolyi nagykövetünk *Calice* báró, *Otto* követségi tanácsos, dr. *Kolossa Ferencz* követségi titkár, gróf *Széchenyi Ödön* pasa és *Engel Gyula* hazánkfia. Magam részéről pedig szeretettel kell megemlékeznem két kitartó lelkes útitársamról: *Márton Mátyás* prépost-plebánus és *Vinczevidy Ernő* főjegyző barátaimról, kik kutatásaimban lelkes, áldozatkész, hűséges segítő társaim voltak.

¹⁾ A műemlék-töredékeket és fényképeket egyelőre az Iparművészeti Muzeumban állítottuk ki; a Magyar Történelmi Társulat igazgató választmánya azt határozta, hogy végleg a Magyar Nemzeti Muzeumban fogja azokat elhelyezni.

A KASSAI RÁKÓCZI-EREKLYE KIÁLLÍTÁS.

A politikai viszonyok hatása alatt a történelem megnyilatkozása volt az az emelkedett hangulat, melyben a nemzet *II. Rákóczi Ferencz* vezérlő fejedelemnek emlékezetét tavaly, két század multán, oly szokatlan arányokban ünnepelte. Bizonyossága ennek gróf Apponyi Albertnek, a képviselőház elnökének a kassai kiállítás lakomáján mondott beszéde: »Én úgy érzem — mondá egyebek közt — hogy midőn a nemzeti képviselet küldöttsége a *II. Rákóczi Ferencz* korszaka emlékének szentelt ezen magasztos ünnepre eljött, nemcsak ünnepelni jött, hanem egyszersmind vezekelni is. Vezekelni azért a sérelemért, melyet egy korábbi törvényhozás *Rákóczi Ferencz* szent emlékének ejtett, és mintegy törvényszerű, hogy az a képviselet, a mely a nemzet tömegeitől kapta megbízatását, azoktól a tömegektől, melyeket annak idején *Rákóczi Ferencz* fölszabadító kiáltványa harcra szólított, — mondom, a népképviseleti alapra fektetett országgyűlés tegye jóvá azt, a mit a rendi országgyűlés vétett a legnagyobbsszerű nemzeti hős, a tömegek választottja ellen. És mostani megjelenésünk az első lépés a népképviselet kiengesztelő munkájának hivatásos teljesítésére. Ime, ezt súgja nekem e pillanatban a magyar szív, ez felel meg bizonyára az egész nemzet érzelmeinek.«

Az egész országban *Rákóczi* emlékünnepelek tartattak, zarándoklat indult törökországi sírjához és lakóhelyéhez, s végül a reá és korára vonatkozó emlékekből történeti kiállítás rendeztetett Kassán, a régi kurucz városban, oly czélzattal, hogy annak jövedelme *Rákóczinak* ott felállítandó lovas szobra költségeire fordíttassék.

A kiállítás július 26-án nagy ünnepélyességgel nyílt meg. Ünnepi díszbe öltözött az egész város; nemzetiszínű és kékvörös (*Rákóczi* színei) zászlók lengtek mindenfelé, a harangok valamennyi templomban zúgtak s minden felekezet ünnepélyes istentiszteletet tartott. Majd a városházán gyülekezett a közönség, hol a díszközgyűlést *Péchy Zsigmond* főispán nyitotta meg,

lelkes szavakban méltatva Rákóczi. Utána *Kozora Vincze*, a város főjegyzője tartott történeti visszaemlékezést Rákóczi koráról. Ezután megújították a városnak a nagy fejedelem hamvai hazahozatala iránti határozatát, s dr. Thaly Kálmánt, a Rákóczi-kor nagyérdemű történetíróját, és Zichy Jenő grófot, kinek a kiállítás létesítése körül voltak nagy érdemei, a város díszpolgáraivá választották.

A kiállítás a községi iskola nagy épületében rendeztetett be. Az iskola udvarán fölállított dísz-sátorban *Takács Menyhért* jászai prépost, a rendező bizottság elnöke, nagyhatású beszéddel nyitotta meg a kiállítást, mire a bejáratnál megkondukt a XVII-ik századbeli kurucz harang.

A kiállítás anyagát *Mihalik József* ismert szaktudósunk rendezte, a ki mint miniszteri biztos, csak nemrég készült el a kassai muzeum rendezésével is. Neki köszönhetjük, hogy a kiállítást a közönség már a megnyitás napján mindenre kiterjeszkedő pontos és szakszerű katalógussal kezében tekinthette meg.¹⁾

A kiállítás termeibe lépve, első pillanatra láttuk, hogy a rendező résztvett a millenniumi történelmi kiállítás rendezésében is. Nem száraz régészeti sorozatokat nyújtott, hanem a rendelkezésre álló anyaghoz mértén korpét, a régi életet igyekezett bemutatni, a mint hogy ez volt a célja az egész kiállításnak is. A bejárat előtti udvaron, az előcsarnokon és folyosón kívül, Darnay Kálmán és Zichy Jenő gróf külön termeiből és öt nagy teremből állott a kiállítási helyiség. Mindezekben 198 kiállítótól 3350 darab emlék volt elhelyezve. A kiállítók között ott találtuk számos országos intézetünkön kívül legkiválóbb magángyűjtőinket is. Kiállítottak a bártfai, besztérczebányai, borsod-miskolci, eperjesi, erdélyi, esztergomi, Hont vármegyei, kassai, lőcsei, máramarosszigeti, nagyvárad, poprádi, pozsonyi, sárospataki, Vasvár-megyei muzeumok, a felkai Tátra-muzeum, a sepsi-szentgyörgyi székely muzeum; országos intézeteink közül a M. Tud. Akadémia, a műemlékek országos bizottsága, az egyetemi könyvtár, az iparművészeti muzeum, az Országos Levéltár s több törvényhatóság, város és egyház; a magángyűjtők közül Darnay Kálmán, gróf Zichy Jenő, József Ágost főherceg ő fensége, Andrássy Dénes gróf, Andrássy Géza gróf, Bartalos Gyula, Csoma József, Erdődy Gyula gróf, Festetics Taszilo gróf, Forster Gyula, Kreith Béla gróf, dr. Kosztka József, Keglevich István gróf, Lehoczky

¹⁾ *Mihalik József*: A kassai Rákóczi-ereklye kiállítás lajstroma. Kassa, 1903. 8-r. 229. l.

Tivadar, Miskovszky Viktor, Radvánszky Antal báró, Ráth György, Saáry Sándor, Schalkház Lipótné, Spitzer Mór, Staudach Adolf báró, Szivák Imre, dr. Thaly Kálmán, Turchányi Ödön, Vay Tihamér gróf és Zichy Meskó Jakab.

A szakembernek első pillanatra szemébe ötlött egy nehézség, melyvel a rendezőségnek meg kellett küzdenie. A kiállítók sok oly történelmi emléket küldtek be, a mely mint ilyen becses és érdekes volt ugyan, de sem Rákóczira vagy családjára, sem korára nem vonatkozott, — s mindamellett, tekintve a jó szándékot és nemzeti ügyet, ki kellett állítani. Innen van, hogy számos XVI-ik századbéli, sőt ennél még korábbi, és viszont nagyszámú XIX-ik századbéli emléket is láttunk kiállítva, — a mely pedig a Rákóczi-ereklye kiállítás eszméjébe és keretébe sehogy sem volt beilleszthető.

Az anyag jelentékeny nagyrésze korábbi kiállításainkról s főleg a milleniumi kiállításról szakfériaink előtt már ismeretes volt ugyan, mindamellett most, Rákóczi nagy történeti alakja körül csoportosítva intenzívebben hatott, s kétségtelen, hogy sok olyan új anyag is gyűlt itt egybe, a mely különben ismeretlen maradt volna előttünk s a mely különböző irányokban új adatokat szolgáltat mind történeti, mind műtörténeti szempontból.

Az összes anyagot három főcsoportra oszthatjuk: először az általános érdekű régiségek, másodszer a képek és harmadszor az okiratok és könyvek csoportjára.

A bejáratnál a krasznahorkai vár jól ismert s 1547-ből származó *Bebek-ágyú*i fogadtak. A földszinten volt Darnay Kálmán nagyrédmű régiséggyűjtőnk külön terme 627 tárggyal. E gazdag gyűjtemény a következő főcsoportokra volt osztva: érmek, gyűrűk, kézi lövő fegyverek, pengék és török, sarkantyúk, zablák, kengyelek, patkók, fegyverek és vegyesek. Ez a gazdag gyűjtemény már ismeretes szakfériaink előtt; azonban bármennyire emelte is az egész kiállítás történeti értékét, Rákóczi egyéniségének és korának ismeretéhez aránylag kevés adattal járult. Javarészt XVI és XVII-ik századbéli emlékeket tartalmazott s II. Rákóczi Ferencz érmeinek sorozatán kívül csupán néhány kevésbbé jelentős XVIII-ik századbéli fegyvert foglalt magában. Ugyanebben a teremben állította ki Faiszi Ányos Kálmán azt a meggyezésű selyem zászlaját Rákóczinak, a melynek egyik oldalán a boldogságos szűz képe látható s a mely a koronczói csatában szerepelt utoljára.

A lépcsőházat a vezekényi csatában 1652-ben elesett gróf Eszterházy László és az 1645-ben elhunyt gróf Eszterházy Miklós nádor fából faragott halottas czímertáblája és XVII—XVIII. századbéli lobogók díszíték.

A korhű bútorok legfigyelemreméltóbb része a krasznahorkai várból s a zborai kastélyból került ki. A bútorok mellett ott láttuk 1706 és 1709 évszámokkal a magyar stílusú virágos nagy dísztányérokat is a falakon, akkoron az úri szobáknak is szokott díszét. Ott volt egy vörös posztóból készült asztalterítő, négy sarkában hímzett címerekkel, Andrásy Magdolna apátnő kézimunkája a XVIII. századból. Az egyik sarokban egy egész kurucz konyha-berendezés volt egybeállítva a gróf Andrásyak krasznahorkai várából, mely állott 12 kisebb és két nagyobb óntányérból, egy *Hans Wasserburger* nevű lőcsei rézműves által 1656-ban készített s vert domborművekkel ékes vörösréz borhűtő kádból, két ónból készült ételmelegítő tányérból, két fali sőtartóból, egy szíjjal összezsatosított ételhordóból, két tűzbakból, egy vörösrézből vert fedeles kancsóból, egy nagy fa- és négy kisebb ónkanálból, egy vas pecsenyeforgató villából, egy ónozott lyukas kanálból, öt darab vaslemezből készült és festett tálczából, egy gerezdes óntálból és két süteményes tálból. Kiegészíté mindezeket a poprádi muzeum két bronz mozsara 1684-ből és 1700-ból, valamint egy pecsenyeforgató nyárs. Végül ugyanitt volt elhelyezve egy vörösrézből készült ágymelegítő.

Az egész kiállítás legérdekesebb s — mondhatjuk — legünnepeltebb tárgya volt az a kis kopott, rozsdás, réz teknőszerű alkotmány, a melyben Zrínyi Ilona ringatta az ő kis »Ferkó« fiát. Ezt a bölcsőt koszoruzta meg a kiállítást meglátogató minden küldöttség. A bölcső két végén a szülők: I. Rákóczi Ferencz és Zrínyi Ilona nevének kezdő betűi vannak kiverve. Oldalt négy rézgomb látható, melyhez egykor a takarót lekötő szalagok voltak erősítve. Ezt a becses ereklyét gróf Kornis Antal, a híres régiséggyűjtő vitte Erdélybe a borsi kastélyból, Rákóczi születése helyéről. Tőle gróf Eszterházy János örökölte, később pedig az erdélyi országos érem- és régiségtárba került, mely azt most kiállította.

Ugyancsak ereklyeszámba megy az a tajtékipa, faragott vadászjelenetekkel, melyet maga Rákóczi ajándékozott Rodostóban tábornokának, gróf Forgách Simonnak. Legutóbb gróf Forgách Aloiza férje, az 1849-iki vértanu báró Jeszenák János használta s jelenleg Thaly Kálmán tulajdona.

Nem kevésbé becses az a sárgaréz veretekkel montírozott s több titkos fiókkal bíró diófa ékszerláda, mely Zrínyi Ilona tulajdona volt, a ki Munkácsról Sárospatakra való utaztában sztropkói várnagyának, Bernáthfalvi Bernáth Zsigmondnak Ung vármegyében Tarnóczon levő kuriáján halt meg, mely

alkalommal a ládát udvari emberei ott felejtették. Most a család egyik leszármazója, Bernáth Dezső állította ki.

Magához Rákóczi személyéhez fűződik még egy beköszörrült díszítésekkel ékesített üveg palaczk, oldalán a fejedelem monogrammjával, továbbá a fejedelemnek még a XVII-ik században készült és a zborai várkastélyból származó faragott karosszéke, ülőlappján és háttámláján préselt és sok színű festéssel díszített virág-ornamentikával bíró bőrrel bevonva. Jelenleg a M. Tud. Akadémia tulajdona.

Ilyen még Rákóczi aranyozott nagy ezüst mentegombja, három gyönggyel és két türkiszszel díszítve, melyet Thaly Kálmán kegyelele őrzött meg.

A zborai róm. kath. egyház két arany- és ezüstfonállal átszőtt virágos szövetű selyem miseruhát állított ki, mely ruhákon alúl gróf Rákóczi Erzsébet nevének kezdőbetűi és az 1691 évszám van kivarrva. A kassai ev. ref egyház viszont bemutatta azt az aranyozott ezüstműből való művészi becsű úrasztali tányérját és két fedeles kupáját, a melyeken I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsánna címerei vannak bevésve s a melyeket a fejedelem 1644-ben ajándékozott a kiállító egyháznak. Ugyanaz még egy Rákóczi György címerével ékes, vésett művű ornamentikával és czápmás munkával díszített fedeles kupát mutatott be. Csoma József egy II. Rákóczi Ferencz domborművű mellképével és II. Rákóczi György tallérjával ellátott, aranyozott ezüstműből való füles csészét állított ki.

A kiállított emlékek legnagyobb részét, tekintve a harcias korszakot, mégis a fegyverek szolgáltatták. És ezek rövid ismertetését adva, két dolgot kell előre bocsátanunk, illetőleg kegyeletet gyűjtőink figyelmébe ajánlanunk. Először, hogy tekintve azt a kegyeletet, melylyel a magyar nemzet nagy fejedelme iránt viseltetik, s az érdeklődést, a melylyel iránta a külföld is mindig viseltetett: alig van történetünknek kimagasló alakja, kinek emlékével annyi régiséget hoztak volna kapcsolatba s a kinek nevével és jelvényeivel annyit hamisítottak volna, mint épen II. Rákóczi Ferencz. Másodszor, a hadi felszereléseken és fegyvereken, kardpengéken, tarsolyokon, csákó és tarsoly-lemezeken, sőt zászlókon is, mint épen ezen kiállításunkon is tapasztaltuk, az F. R. monogrammot nem szabad minden esetben fejedelmünknek tulajdonítani, mert nagy Frigyes (Fridericus Rex) is ezzel jelölte hadi eszközeit, a melyekből pedig a vele vívott hosszas harcok révén nagyon sok jutott hazánkba. Ez a két szempont tehát, ha Rákóczi emlékeket gyűjtünk, épen a kegyeletnél fogva előzetes kritikánkat mindig kihívja.

A hadtörténelmi emlékek sorából kiemeljük II. Rákóczi Ferencz fejedelemnek a XVII-ik századból származó díszkardját, magyarosan görbülő egyélű damaszk pengéjével, nefrittel borított markolatjával, az aranyozott ezüst keresztvasra s a markolat pántjaira rakott ékköveivel. Pengéjén ez a fölírat van bevésve: »Utolsó Rákóczi Bercsényinek, utolsó Bercsényi Forgáchnak 1835-ben.« A fekete bőrrel borított hüvely részben aranyozott ezüsttel van montírozva, melyet ékkövekkel kirakott boglárók díszítenek. A fejedelem e kardot 1720-ban Bercsényi Miklós főhadvezérnek ajándékozta. Most gróf Forgách László állította ki.

Rákóczi László szablyáját, a ki Nagyvárad 1664-iki ostrománál vitézül esett el, gróf Andrássy Géza állította ki. A pengén hegyéig vércsatorna fut végig s mindkét oldalába lombdís, alakok és feliratok vannak bevésve. A külső oldalon: *Gloria virtutem sequitur*; ez alatt lovas hírnök, továbbá Hector alakja. A belső oldalon a Rákóczi család címere, e felett: *Pro deo et patria*; ez alatt: C(omes) L(adislaus) R(ákóczi) D(e) F(első) V(adász) etc. A címér alatt pedig: *Domine dirige vias meas* felirat látható. Ezen felírást a Rákócziak kardot tartó és törököt marczangoló sasa, *A deo victoria* felirat és alatta Achilles alakja követik. A keresztvas egyenes, a markolat aránytalanul hosszú, hüvelye fekete bőrrel bevont és négy kardkötő-karikával ellátott.

Bezerédj Imre kurucz brigadéros harczy csákányát, damaszkusi aczélból, nyelén fekete bőrrel s gazdag növényi ornamentikával díszített ezüst hüvelylyel montírozva, Bezerédj Andor küldte be a kiállításra. A Szirmai-Ocskai ezred tarsolylemézet a M. N. Muzeum mutatta be. Ez részben aranyozott sárgaréz előlappal bír, az ország címerével és kardot tartó két karral. Domború hadi jelvények közt ez olvasható rajta: *Turma Gemm. Szirmai-Ocskaiana Centuria IV. Decuria VIII.* Alúl pedig: *Pro libertate*. A két kar fölött: *Vis unita fortior*. Nyakbavető láncza sárgaréz. Ocskay László brigadérosé volt.

Zichy Jenő gróf sok becses műemléke között különösen kiválik az a kard, melynek damaszk pengéje egyik oldalán aranynyal taúsálva: a Rákócziak címere és *Rákóczi György 1643.* felírás van. Préselt, bőrhüvelyét aranyozott, vésett ezüst tok és pántok díszítik. Általában ott láttuk a kor minden jellemző fegyverét és felszerelését. Így a felhajtott karimájú s lecsüngő, csúcsba vágott lefentyűvel bíró fekete nemez süveget, a *Fringia* felíratos szablyákat s a boldogságos szűz, a *Patrona Hungariae* képével és *Pro libertate* felíratlall ellátott piros selyem lovas zászlókat. De volt közöttük egy labancz zászló is,

a melyet szintén érdemes megismerni. Sárga selyemből készült, fekete lángnyelvekkel díszítve. Lapján egyfelől a kétfejű sas, mellén a magyar címerrel, s *Omnis potestas a deo, pro deo et caesare* felirat; másfelől a Patrona Hungariae festett képe és *Time dominum et regem ne cum detractoribus commiscearis, quoniam repente consurget perditio eorum* felirat.

A fegyverek között érdekes még a székelv nemzeti muzeum egy szablyája, melynek pengéjén német, magyar és török lovas vitézek, továbbá beéetve e feliratok láthatók: *Szebb meghalni, mint gyalázatosan élni. — A haza és a király. — Borosnyay László.* Azután gróf Eszterházy János egy díszkardja, aranyozott ezüsttel montírozott vörös bársony hüvelylyel. Damaszk pengéjén: *Soli deo gloria et honor 1657,* és *Az te szent nevedért s az szentességedért.* E két felirat közt N. F. D. betűkből álló monogramm (Nobilis Franciscus Dániel), alul pedig egy, jobbkézének mutató ujját esküre emelő férfi alak. Megemlítjük még azt a sárgarézzel montírozott fekete bőrhüvelyű kurucz kardot, melynek pengéje e büszke föliratot hordja: *Nos ambo.*

Matolay Etele egy tipikus kurucz tiszti kardot állított ki, trébelt ezüsttel borított fekete bőrhüvelylyel. A penge fokán bevésve: *Paulus Matulay 1705.* Kisfaludy Béla pedig *Kisfaludy György* kurucz brigadérosnak vörös bagaria bőrből aranyozott fonalú himzéssel készült pantallérját mutatta be.

Zichy Jenő gróf mükincsei között ott láttunk egy díszkardot, mely a hagyomány szerint gróf Thököly Imréé volt. Egyenes kétélű pengéjén párhuzamosan futó vércsatornák és e jelmondat: *Si Deus pro nobis, qui contra nos.* Egyenes keresztvása és markolatlemeze aranyozott s vésett ezüst. Zöld bársonnyal borított hüvelyén erdélyi zománczczal és filigránnal díszített hüvelyk- és kapcsoló pántok. Egy másik szablyájának pengéjén egyik oldalon a holdsarlón álló boldogságos szűz képe s e fölirat van bevésve: *Maria mater Dei, patrona Hungariae, sub tuum praesidium confugio.* A másik oldalon kettős kereszt és ez a felirat: *In hoc signo vinces. Deus exercitum bellator fortissime esto mecum.* Fekete bőrhüvelye aranyozott sárgarézzel montírozott. A XVIII-ik században az ilyen szablyák nagyon el voltak terjedve hazánkban.

Ugyancsak akkor voltak elterjedve a csiszolt szarvas agancsból készült lőportartók, melyek rendszerint gazdag magyar ornamentikával vannak bevésve. Jankó János tanulmányt írt ezekről s főleg díszítésük magyar elemeit méltatta. Tényleg a magyar népies műipar legfigyelemreméltóbb alkotásai ezek, s rendszerint évszámokkal is el lévén látva, pontos adatokat szolgáltatnak bizonyos típusok fellépésére.

A *tárogató* volt, mint tudjuk, a kuruczkor sajátos hangszere, mely a csaták zajában is lelkesítőleg sikoltott. Több példányt láttunk kiállításunkon. A legérdekesebbeket a krasznahorkai várból hozták.

A kiállítás érdekességét és történeti értékét nagyszámú kép is emelte, mely képek azon idők kimagaslóbb egyéniségein s az akkori életen kívül, különösen csatajeleneteket ábrázolnak.

Az európai csatakép-festők már a XVI és XVII-ik század török harczai óta mind a magyarországi harcztéren folytatták tanulmányaikat. Számos külföldi, nevezetesen francia, belga, hollandi, olasz, angol és német művész tartózkodott a kuruczvilág alatt hazánkban, festve és rajzolva az egymást erő ütközeteket s a festői fekvésű várakat. E művészi hagyomány hatása alatt keresték fel hazánkat a Rákóczi-szabadságharcz mozgalmas éveiben a *Rugendasok* is, midőn egyikök hosszasan tartózkodott Pozsonyban. Különösen lebilincselte őket a daliás magyar könnyű lovasság s a kurucz huszárság megjelenésében nyilvánuló festői hatás, miért is különösen művészi becsű fekete modorú metszeteikben nagy előszeretettel ábrázolták ezeket.

Az öreg *Rugendas György* festő és rézmetsző 1666-ban született Augsburgban s 1743-ban halt meg. Velenczén és Rómán kívül két évig tanult Bécsben is. 1705-ben Augsburg ostrománál háza és vagyona elpusztult. Ekkor látta először közelről a háborút, a melyet azután oly mesterileg rajzolt. Idősebb fia, ki 1774-ben halt meg, nemcsak atyja nevét, de művészetét is örökölte s tökéletesen annak nyomdokain haladt. Ifjabb fia *I. Krisztián*, ki 1781-ben hunyt el, ugyancsak mint csataképek metszője tünt ki.

A történeti képcsarnok által kiállított képek közül legérdekesebb volt a Rugendas által 1708-ban festett nagy csatakép, melyről a rézmetszetet a híres *Schmidt József* készítette. A lovas csata itt is kuruczok és labanczok között folyik s leghevesebb a zászló körül. A hatalmas mozgás, az emberi test és a ló plasztikájának megfestésében igazi mesternek bizonyul Rugendas ezen a képen is. A kép jobboldali előterében látjuk a három-tollas kurucz ezredes daliás alakját, a mint huszárait az ütközet közepébe rohamra vezeti.

Más négy kisebb képe egy sorozatból való, mely a huszárok hadi életét ábrázolja. Az első a portyázás előtt mutatja a hat főből álló csapatot, a mint egy rom mellett épen itatni készülnek és szerszámaikat igazgatják; a második a megrohanást ábrázolja, a mint a rejtekből kirohanva, az ellenség kocsiszállítmányát megtámadják; harmadik képünkön már a romok közé visszatérve találjuk őket, midőn a földön ülve, egy

kiterített köpönyegen a zsákmányúl ejtett aranyakon osztozkodnak. Egyikük azonban kint a domboldalon őrt áll. A negyedik kép egy balúl kiütött támadást mutat be, midőn huszárajaink a megtámadott kocsit kénytelenek futva elhagyni a túl-nyomó számú labancz lovasság elől.

Egy másik Rugendas-féle kép egy kurucz huszárezredet mutat a támadás előtt. Az előtérben négy főtiszt tanácskozik, míg az ezredes már az írásban átvett parancsot olvasva, lovával lépésben a csapatok felé indul. Segédtsíztje oldalán áll. A háttérben egy várromtól koszorúzott domb tövében állanak menetkészben a csapatok, melyek előtt a vágató tisztek az utolsó parancsokat osztogatják. A kép alá a huszárokat magasztaló négy soros német vers van nyomtatva.

E képek művészi értékükön felül főleg azért becsesek reánk nézve, mert hű képét adják azonkori lovasságunk felszerelésének és külsejének. Látjuk a körülprémezett magyaros kucsmát, a zsinóros, gombos dolmányt, zsinórövet, kerek köpönyeget, az egyenes dragon-kardot, a fecskefarkú nyeregtekartót s a legénységnél a vállra vetett puskát.

A Rugendas-féle metszeteket azután számos művész részint feldolgozta, részint csupán olajfestményben lemásolta, miért is számos ily tárgyú kép maradt fenn. Ilyeneket is láttunk kiállítva a történeti képcsarnok és a nagyváradi muzeum gyűjteményeiből s néhány magángyűjtőtől.

De az egész kiállítás legérdekesebb képe az a Thaly Kálmán birtokában levő olajfestmény, a mely az 1706-iki fegyverszünet alatt együtt mulató kuruczokat és labanczokat ábrázolja. A kép művészi szempontból kevésbé jelentős munkája valamelyik hazai művészünknek, de annál becsesebb korjellemző voltánál fogva. A tágas kocsmahelyiség közepén egy felfordított nagy kád, mint asztal körül ülnek a kuruczok. Ott van a fél szeme miatt *val* melléknevet kapott Bottyán is. Prémest mentéjébe burkolózik s széles prémű kucsmája van. Épen dohányt vág s hátulról egy fiatal labancz tisztcske azzal bosszantja, hogy a fülét csiklandozza. Egy másiknak nagy gallérú szürkőköpönyege s fején a jellemző széles peremű, magas tetejű kúpalakú fekete nemez kucsmája van. Állat könyökére támasztva elmerengve pipázik. Ellőttük a kádon nagy cserépkorsó és félbe vágott kenyér. A jobboldali előtérben egy hordón ül és épen pipára gyújt egy hasonló módon öltözött kurucz vitéz, a kinek felszereléséből már látjuk csákovári vágott dolmányát, tarsolyát és nyitott kézvédős egyenes dragon-kardját. A baloldali előtérben egy tipikus magyar kurucz arcú, lecsüngő hegyes fekete bajuszú vitéz ül. Ennek kucsmája pereme közepén

behasított, dolmánya sűrűn zsinórzott és széles szövetővvel bír; jobbjával kancsót emel ajkához, baljában pipáját tartja. Egy másik vitéz csizmáját levetve leterített köpönyegén a földön heverész. A háttérben áll az egyik és a tárogatót fújja. Ugy látszik, ennek hangjaiban keresendő a búsuló hangulat, mely az egész jeleneten előmlik. A tárogatóst egy labancz azzal bosszantja, hogy miközben hangszerét fújja, köpenye gallérját hátulról a fejére borítja. Egy másik német katona a szemközti ajtóból füget mutogat a kurucok háta mögött; a kocsmáros pedig az ajtóra jegyzi krétával az itczék számát.

Ki volt állítva a krasznahorkai vár ismert képe is: Dobos Andrásnak, Rákóczi dobosának arczképe. Díszes magyar öltözetén kívülről érdekes, hogy a nyeregkápába kétoldalt két dob van akasztva s azokon egyszerre két verővel, két kézzel játszik. Hasonló lovas dobosok szerepeltek már a XVI-ik századbéli magyar tornákon is. Az 1747-ben festett kép alá a következő jellemző vers van írva:

Jó urunkra feltámattunk,
Semmit nyertünk csak vesztettünk,
Országunkbul ki bujdosunk,
Magyar bortul elmarattunk.
Uj királynénk jó asszonyunk
Légyen nekünk protectorunk,
Hűségében megmaraggyunk,
Vivat, vivat! úgy dobollyunk.

Rákóczi maga az irodalmat és művészetet mindenek felett kedvelte. Művészetszeretetére és műértelmére jellemző, a mit egyik tábornoka, a vallásos Forgách Simon ír róla, hogy a fejedelem nem jó pápista, mert ha egyszer-másszor szent képet lát, a helyett, hogy áhitattal imádná, előbb meg szokta kritizálni: ki írta (festette), miképen írta és ki micsodás?

Údvari festője a háború alatt a már európai híriű *Mányoki Ádám* volt, a ki nagy tiszteletben és fejedelmi jutalmazásban részesült. Rákóczi ezenkívül még *Bogdán Jakab* kassai festővel is dolgoztatott, a ki egy tokaji szőlőt is kapott tőle adományba, továbbá *Mindszenti Mihály* egri és egy *Mediczki László* nevű lengyel festővel. Ezek azonban legtöbbszörre mind arczképeket festettek.

Legelső helyen áll ezek között a vezérlő fejedelemnek az a remek arczképe, mely ma már az egész országban el van terjedve, melyet *Mányoki* festett s a mely eredeti festmény a szász király tulajdonában van és a Drezda melletti taschen-

burgi királyi kastélyban őriztetik. A történeti képcsarnok számára művészi másolatot készített róla László Fülöp, s kiállításunkon ez a példány volt látható. E képen a fejedelem vállaira omló hosszú haja, szemöldöke és bajusza fekete, arcza borotvált. Öltözete sötétkék bársony dolmány gazdag arany hímzéssel, a melyre jobb válláról piros mente borúl, elől drágaköves, közepén nagy zaphirral díszített mentekötővel, nyakában piros szalagon az aranygyapjas rendjellel. Fején barna szőrme-kucsma, melyből piros csákó lóg le és drágaköves fekete kócsagtollforgó díszíti. E kép Rákóczit mint javakorbeli daliás szép férfit mutatja be, élénk kifejezésű okos szemekkel, gyönyörű szabályos magyaros arczvonásokkal s a szépen ápolt vékony bajusz alatt kissé daczos ajakkal. A fejedelem az aranygyapjas rendjelet 1707-ben kapta a spanyol királytól, de a rend jelvényei csak 1709-ben juthattak el hozzá; így a kép, a melyen e rendjel már rajta van, 1709-ben vagy 1710-ben készülhetett, mivel a fejedelem azután már külföldre ment.

E kép másik variánsának látszik s ugyancsak *Mányoki* művének kell tartanunk a fejedelem azon remekművű arczképét, melyet báró *Radvánszky Antal* állított ki. Itt is azt a szép, daliás férfit látjuk, a kire annyira rá illik Saint-Simon leírása: »Magas termetű, de nem túlságosan; testes, de nem elhízott, izmos és arányos növéssű. Tekintete igen nemes, majdnem parancsoló. Arcza kellemes. Okos, szerény, óvatos, s ha nem is szikrázó szellemű, de olyan, a ki mindent jól, értelmesen cselekszik. Nagyon udvarias. Modora mindenki vel szemben igen könnyed, de azért, a mi ritkaság, egyszersmind méltóságos, a nélkül, hogy a legcsekélyebb hiúság, képzelgés volna benne. Nem sokat beszél. Nagyon becsületes, igazságos, őszinte, egyszerű, rendkívül bátor s igen kegyes, istenfélő.«

Képünkön fűdetlen fővel látjuk ábrázolva, úgy hogy dús fekete haja messze omlik vállaira. Nyakán többször csavart fehér selyem kendőt visel. Öltözete selyem fodros szegélyű díszvértet, könnyedén rá vetett hermelinprémes hercegi palásttal, melyet drágaköves és gyöngyös aranybogláros láncz tart össze.

Rákóczinak általában ez a legelterjedtebb és legismeretebb képe, különösen azóta, mióta a fejedelemnek Hágában 1739-ben megjelent franczia nyelvű önéletrajza mellett *Folkema* mesteri metszetében ugyanez a képe jelent meg. Mióta első helyen ismertetett s a százsz király birtokában levő képünk ismertté lett, azóta kétségtelen, hogy a második kép is ugyanazon művész ecsete alól került ki, és pedig nemcsak a technika azonossága s a szépen ábrázolt két mentekötő láncz egyformasága miatt, hanem azért is, mert az arcz

teljesen hasonló s csaknem ugyanabban az életkorban is tünteti fel a fejedelmet. A báró Radvánszky-féle képen felötlő, hogy a felső bal sarokban levő fölirat: *François Rákóczy, Prince de Transsilvanie*, francziául és ugyanazon betűkkel van festve, mint a fentebb említett hágai rézmetszeten, s hogy viszont az alsó jobb sarokba festett: *Manyoki pinxit Ao. 1705* jelzés latinul van írva. E képnek számos egykorú és közel-korú másolata terjedt el az egész világon. Ilyenek a *Dillesz Sándor*, *Koós József*, *Raisz Aladár* s a történeti képcsarnok által kiállított arcképei a fejedelemnek, melyek közül a legutóbbit 1704-ben *Richter* festette. A gróf Erdődy Károlyné által kiállított miniatűr családi arcképek között II. Rákóczi Ferencz mint imperator, római jelmezben van ábrázolva s mellette látható Aspremontné Rákóczi Juliánna is.

Általános érdeklődés tárgya volt a fejedelemnek jelenleg a Magy. Tud. Akadémia birtokában levő 1684 márczius 27-én festett, tehát öt nyolcz éves korában ábrázoló arcképe is. A vállaira omló dúshajzatú, okos barna szemű, nyílt homlokú fiuban már megvannak a későbbi hős vonásai. E mellkép nagy jelentőségű viselet-történeti szempontból is, a mennyiben a dolmány és mente vitézkötéses mintájú zsinórzata, illetőleg gyöngygyel fűzött gombolói, a XVII-ik századi magyar gombkötő munka művészi voltát bizonyítják. A kép felső jobb sarkában van a Rákóczi címér.

A fejedelemasszonynak, *Sarolta Amália* hesseni hercegnőnek is két arcképét láttuk kiállítva, melyek közül az egyik a történeti arcképcsarnok, a másik Eperjes szab. kir. város tulajdona. Különösen szép ez utóbbi kép, melyen a fejedelemnő gazdag rokokó öltözetben, ragyogó ékszerekkel van ábrázolva s maga is ragyogó szépség. Bal kezében drágaköves lánczon férje miniatűr arcképét tartja.

Két gyermekük: *József* és *György* arcképei is két példányban voltak kiállítva. A báró Radvánszky által kiállított két képet sokan szintén Mányokinak tulajdonítják. A rajz finomsága, az egyénítés megkapó volta s a többszöri restaurálás mellett is fölismerhető művészi színezés csakugyan ő reá vallanak.

A szerencsétlen gyermekek, kik atyjuk és anyjuk szépségét egyaránt örökölni látszottak, csaknem ikeknek tűnnek fel, hiszen különben is csak egy év korkülönbség volt köztük.

Rákóczi első fia, kit — mivel keresztapja Lipót császár volt — Lipótnak kereszteltek, négyéves korában elhunyt. Ugyancsak csecsemő korában hunyt el Rákóczinak *Sarolta* (Charlotte) nevű leánya is. Két megmaradt fiát a bécsi udvar elszakította

tőle, úgy hogy alig látta őket életében. Jelentéktelen szerep után, csupán nagynevű atyjok emlékeért emlegetve tűntek el a történelem színpadáról s velük kihalt dicső nemzetségük férfi ága. A két szép kis fiu képe, a kor divatja szerint szintén pánczéلبa öltöztetve, kellemesen emlékeztet vissza a hős apára.

A család többi tagjainak képei közül ott láttuk Rákóczi Juliánna arczképét, ki 1672-ben született s meghalt 1717-ben. A fejedelem nővére volt, kihez erős ragaszkodással viseltetett. Aspremont Beckheim Ferdinánd Róbert gróf altábornagy neje volt. Arczképe, leszármazói révén, a gróf Erdődy és Károlyi családoknál maradt meg a gyepűfuzesi kastély családi képtárában s özv. gróf Károlyi Alajosné állította ki. E kép a hercegnőt antik vértzetben, talán mint Dianát ábrázolja, hermelines paláستtal. Ezt a képet is Mányoki művének kell tartanunk.

II. Rákóczi Ferencz édes anyja, a szépséges *Zrínyi Ilona* arczképét s *I. Rákóczi György* erdélyi fejedelem és felesége *Lorántffy Zsuzsánna* arczképeit a Történeti Képcsarnok állította ki. Ott volt még *Rákóczi László* feleségének, Nagymihályi gróf Bánffy Erzsébetnek képe a halottas ágyon; továbbá a kor szereplői közül: *Kray János*, Késmárk szab. kir. város főbírájának arczképe, kit mint Rákóczi buzgó hívét Heister tábornok 1709 decz. 16-án lefejeztetett; báró *Andrássy István* kurucz generális, gróf *Bercsényi Miklós* Ungvármegyei örökös főispán és főhadvezér, gróf *Pekry Lőrincz* tábornok, gróf *Kollonits Lipót* esztergomi érsek, *Esze Tamás* kurucz brigadéros, *Károlyi Sándor* generális és báró *Andrássy Miklós*, a dervis generális arczképei. Érdekes volt még egy fekete ébenfa alapon fehér elefántcsontból művészileg faragott domborművű képsorozat, mely a XVIII-ik században készült s a többek között II. Rákóczi Ferencz, Rákóczi György és Thököly Imre képét is tartalmazza. *Forster Gyula* állította ki.

A ritkább képek közé tartozik az a rézmetszet is, mely *Ernst Lajos* gyűjteményéből volt kiállítva s *Novelli* rajza után Rákóczinak 1701 nov. 7-én Bécsujhelyből való szökését ábrázolja.

Szivák Imre, *Csoma József*, *Zichy Jenő* gróf és *Darnay Kálmán*, valamint az erdélyi orsz. érem- és régiségár a fejedelem emlék- és folyó érmeinek teljes sorozatát mutatták be. Különösen érdekes ezek között az arany és ezüst veretben is megjelent emlékérem, mely 1703-ban készült s *Varou* jeles éremvésző műve. Előlapján a fejedelem remek művű domború képe, hátlapján az igazság istennője látható, a mint

Pannónia rabbilincseit leoldja. Aranypénzei közül különösen szépek azok, a melyek egyikén a fejedelemnek Rákóczi György mintájára vert pánczélos mellképe, másikán egy pálmafa s Erdély czímere van kiverve. Ez utóbbinak egy verete nyolczszegletű. A Magyarország részére 1704-ben és 1707-ben Nagybányán meg Körmöcbányán vert kis aranyak egyik oldalán az ország czímere, a másikon a boldogságos szűz képe látható. Ugyanilyen rajzúak a nagyobb és kisebb rézpolturások s a híres tizes és huszas *libertások*, a nagy kongó réz garasok, *Pro libertate* fölirattal. Ezeket a szabadságharcz utolsó éveiben nagyban kezdték hamisítani, miért is a hiteles vereteket a boldogságos szűz belévert parányi képével ellenjegyezték. Kiállításonkunkon ezekből is több példányt láttunk.

De a számos fényes emlék mellett a történelmi becs szempontjából méltán foglaltak helyet a nagy szorgalommal összegyűjtött régi oklevelek, melyek a kor csaknem minden szereplőjéről hírt adnak s nem egy jelentős adattal szaporítják történelmi ismereteinket.

Ott olvashattuk I. és II. Rákóczi György erdélyi fejedelmek, Lorántffy Zsuzsánna, Rákóczi Zsigmond és László, I. Rákóczi Ferencz, Zrínyi Ilona, Thököly Imre, Rákóczi Erzsébet és Juliánna s magának II. Rákóczi Ferencznek számos nagyfontosságú levelét. Különösen páratlan becsű e korra nézve *Thaly Kálmán* gazdag gyűjteménye, százat meghaladó, mindmegannyi történelmi becsű levelével. Ott voltak: a fejedelemnek gróf Pálffy Jánoshoz Lengyelországból sajátkezűleg írott levele, továbbá híres kutizovai levele 1711 április 18-ról Szentpétery Imre, Vay László és Jósika Dániel brigadérosokhoz Szatmárra; testvérnénjéhez 14 éves korában sajátkezűleg írott magyar levele s 1696 febr 1-én Bécsből ugyancsak sajátkezűleg írott német levele hesseni Sarolta herczegnőhöz; általános katonai szabályzata magyar nyelven, 1707-ben az ónodi gyűlésből kiadott s a fejedelem sajátkezű aláírásával ellátott példány, mely egykor Kisfaludy György kurucz brigadéros példánya volt; Bercsényi Miklóshoz írott levele a nyugatmagyarországi táborozásokat illetőleg; 1707 ápr. 15-én Marosvásárhelyről az erdélyi rendekhez intézett ünnepélyes magyar levele; a tokaji táborban kiadott pápens levele, melyben Bottyán Jánost a dunántúli hadak tábornokává nevezi ki; duna-ordasi táborából kelt rendelete Szepesy Márton tokaji várkapitányhoz, hogy az ottani löszereket szállíttassa sürgősen Munkácsra; sárospataki kincstartójához Kőrössy Györgyhoz írott levele, melyben meghagyja, hogy könyves ládáját küldjék utána Tokajba.

Ki voltak továbbá állítva I. Péter orosz czár, Lescsinszki Szaniszló lengyel király, Ágoston lengyel király, Frigyes porosz és XIV-ik Lajos francia király levelei a fejedelemhez, valamint Frigyes választó fejedelemnek és Zsófia hannoveri választó fejedelemnőnek üdvözlő levelei fia születése alkalmából; Eszterházy Antal levele Sziléczia fellázításáról Bercsényihez; Vay Adám udvari marsall jelentése a fejedelemhez az erdélyi ügyekről; gróf Forgách Simon tábornok jelentése Bercsényi fővezérhez; gróf Pekry Lőrincz erdélyi tábornok kétíves jelentése; a Nagyszombat alatt 1704 decz. 26-án vívott csata tervrajza az egyes ezredek hadállásának megjelölésével, ágyu-ütegekkel s az előtérben a város tornyaival és házaival, itt-ott Károlyi Sándor tábornok bejegyzéseivel; gróf Forgách Simon jelentése a fejedelemhez a medgyesi ostromról s a Forgách-féle hadrend és tábori elhelyezés rajza az 1706 év első feléből; gróf Bercsényi Miklós fővezér három ívre terjedő sajátkezű hadi utasítása gróf Eszterházy Antal dunántúli főkapitány számára; Károlyi Sándor tábornok jelentése 1707 július 8-ról Arad ostromáról; Bottyán János tábornok sürgős tudósítása a krakkói táborból Bercsényi fővezérhez; a dunántúli kurucz hadtest hadvonalakban való téli elhelyezése Bottyán tábornok rendelkezései szerint; a gróf Pekry tábornokkal morva beütésre kivezényelt 6150 főnyi lovasosztály hadirendje; Bertóthy Ferencz kassai vicegenerális jelentése 1708 szept. 25-ről Eperjesről a fejedelemhez, Starhemberg csász. altábornagy fogságáról, s aranyos, címeres és feliratos új zászlók csináltatásáról; a bécsi hadi tanács levele Kassa városához a Bécsujhelyből megszökött Rákóczi Ferencz fejére kitűzött jutalomdíj tárgyában; Kassa város hűségi esküje Rákóczi Ferencz fejedelemhez 1706 szept. 26-ról; a fejedelemnek 1707 május 16-án az ónodi mezőben kelt s a Habsburg-ház trónvesztését tudtúl adó nyilatkozata; gróf Bercsényi Miklós passusa az angol és hollandiai követek számára; a fejedelem parancsa a rácز nemzet elleni hadjáratról; lódingba való boszorkánytörő czédula, mely Géczy kurucz vezéresé volt.

A kiállítás rendezősege súlyt fektetvén arra, hogy az egész korszak kulturális képét bemutassa, a többek között az azonkori irodalom legkiválóbb termékeit is összeválogatta, s e részben nyilvános könyvtárainkon kívül főleg Ráth György ismert nagybecsű régi magyar könyvtárát aknázta ki. Ez irodalmi emlékek a következőleg voltak csoportosítva: Thököly-irodalom, a Rákóczi család tagjainak ajánlott munkák, a Rákócziak korából való irodalmi emlékek, tanügyi irodalom, hitviták, vegyesek s végül a Rákócziak korára vonatkozó újabb

irodalom, mely jóformán Szilágyi Sándor és Thaly Kálmán munkáiból áll.

Talán az összes könyvek között legkedvesebb emlék nekünk a fejedelem ábéczés könyvecskéje, melyet a kegyesrendiek budapesti rendháza állított ki. Címe: »Libellus Alphabeticus. ABC-és könyvecske a keresztyén római catholica hitnek némely fundamentomos kérdésével. Cassoviae, typis Collegii Soc. Jesu, anno Dom. 1674.« Első betétlapján a fejedelem tanítójának, Bárkány János páternek következő ajánló sorai olvashatók: *Initium sapientiae timor Domini*. A bölcsességnek kezdete az Ur félelme. Kitől mindennemű jóknak áldását kívánnia Pr. Bárkány János az Méltóságos és Nagyságos nevendék fejedelmi nagy Rákóczi családnak méltóságos csemetéjére: Rákóczi Ferkére, kinek az Ur napjait sokakra teriesse (*így*) föld(ön), mennien örököszen nagyra neuellien (*így*).

A betétlapok többi oldalain Rákóczi Ferencz gyermekkori tollpróbálgatásai és névalírása kétszer fordul elő.

*

A kiállítás megnyitása óta valóságos búcsujárások indultak meg annak látogatására. Különösen szép számmal jelent meg ott nagyobb tanintézetek ifjúsága, mindannyiszor egy-egy hazafias ünnepélyre adva alkalmat. Különösen szép ünnepély keretében ment végbe a Rákócziak főiskolája: a sárospataki kollégium és jogakadémia 500 főnyi ifjúságának látogatása. A budapesti egyetem ifjúságának küldöttsége a kiállítás bezárása napján, szeptember-hó 20-án ezüst koszorút vitt Rákóczi bölcséjére.

A hazai sajtó állandóan lelkes hangon foglalkozott a kiállítás ügyével, számos ismertetés jelent meg róla, s képes lapjaink, különösen a *Vasárnapi Ujság* három számában és karácsonyi albumában sok sikerült képet közölt mind a kiállítás termeiről, mind egyes kiválóbb tárgyairól. Sőt több külföldi szakfolyóirat is méltatta a kiállítást. Legbehatóbban a Párisban megjelenő *Le Carnet* cz. havi szemlében *Horn Emil* hazánkfia, ki tanulmányában a kiállítás főbb vonásokban való bemutatása mellett alkalmat vett magának az azonkori hazai viszonyok, a Rákócziak s a szabadságharc ismertetésére is, mi által a francia szakkörök és művelt olvasó közönség érdeklődését is felkeltette történetünk e nevezetes korszaka iránt.¹⁾

¹⁾ *E. Horn*: L'exposition de Kassa. *Le Carnet*. Revue mensuelle illustrée, 1903. 12.

A kiállítás rendezéseért a hazai történettudomány is hálaival tartozik, mert kétségtelen, hogy az, a korszakra nézve, melyet felölelt, az összes egybegyűjthető emlékeket egy keretben egyesítette, s így a mellett, hogy sok eddig ismeretlen vagy csak lappangó adatot is a tanulmányozás körébe vont, összefüggő képet nyújtott egy nagy történeti korszakról, s a lelkesedés által, melyet az országban keltett, igazságot szolgáltatott egy nagy történelmi névnek s annak a halhatatlan eszmének, mely azzal örökre egybeforrt.

SZENDREI JÁNOS.

ADALÉKOK

A RÁKÓCZI-KOR IRODALOMTÖRTÉNETÉHEZ.

A tavaly nyáron tett könyvészeti és levéltári kutatásaim után egy-két hetet Rugonfalván töltvén, nagy meglepetésemre ottani derék, közel százéves tanítónk, Makay Endre úr, több régi magyar nyomtatványnyal s ezek között egy régi kéz-irattal ajándékozott meg. Mivel e kéziratnak a kuruczkorra vonatkozó verseit szándékozom ez alkalommal bemutatni, szükségesnek tartom legalább futólagos ismertetését.

A kézirat kis nyolczadrétű 149 levél terjedelmű; czíme:

Diarium

azaz oly mindennapi jedző könyv, melyben jártában-költiben, a hol mit látott és kedvelt, némely válogatott conceptusokból feljedzett magának és másoknak mulatságára

Várasfalvi Szolga Mihály

ab anno 1760 in subsequentibus.

Már a czimből gyanítható, hogy tartalma igen vegyes. »A bécsi veres tsatarádé rosolis csinálásának mestersége« leírásával kezdődik s bizonyos emberi és állati orvosságokkal folytatódik. Szerencsére azonban a nem épen mulatságos sorozat hamar megszakad s oly érdekes, szép versek váltják fel azt, a melyeknek kevés párja akad régibb irodalmunkban. E versek lyraiak, tanítók, feddők és elbeszélők. Az utóbbiak közül nem egy históriai értékű, de mindezeket az úgyszólván közeli kiadásig mellőzve, most csupán három kurucz énekkel akarok bővebben foglalkozni, melyeknek ismerete sokat változtat a Thaly Kálmán által kiadott Adalékokon.¹⁾

¹⁾ Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez, I. II. köt. Pest, 1872.

A leghosszabb és megállapíthatólag kor szerint első az *Allegorica simul et sarchastica expressio rerum Hungaricarum contra Germanos*. Ennek több vers-szaka megegyezik a Thaly kiadásában megjelent Dálnoki-féle verses krónika első részével.¹⁾

A megegyezés kötelességemmé teszi, hogy necsak a két munkát tegyem tanulmány tárgyává, hanem mindazt, a mi a kettő közötti viszony kiderítésében segítségemre lehet.

Foglalkoznom kell első sorban Dálnoki Veres Gerzson életével, kiről a Thaly rövid tájékoztató sorai óta²⁾ eddig még nem írtak bővebben.

A lehető leggondosabb kutatások után is azt mondhatom, hogy életéről nagyon kevés adat maradt reánk.

Valószínűleg Kézdi-székekben, Dálnokon született a XVII-ik század második felében. Innen, nem tudni mi módon, Kővár vidékére került és Teleki Mihály vezetése alatt a Kővár-vidéki nemességgel együtt a kuruczokhoz csatlakozott.³⁾ Radvánszky Jánosnak, II. Rákóczi Ferencz fejedelem erdélyi plenipoten-tiariusának 1704-ben kelt *Mustra-könyve*⁴⁾ szerint »a méltóságos gróf Teleki Mihály uram ő kegyelme kapitánysága alatt levő nemes Kővár-vidéki nemesség« harmadik lovas seregének *vicehadnagya* volt.⁵⁾

Ugy látszik, hogy valami összeköttetés volt közte és Teleki Mihály között, s ennek köszönhetette, hogy oly korán lett vicehadnagygyá, mert saját bevallása szerint iskolába nem járt és »soha csak rudimentát sem tanult.« Később azonban e hiányokat is pótolta, s természetes esze és tapasztalatai által is megérdemelte a vicehadnagyi állást, mert »járta és

¹⁾ Id. m. II. köt. 333 és köv. ll.

²⁾ Id. m. II. köt. 371. l.

³⁾ Az időre nézve (1704. jan. 17.) olv. *Thaly Kálmán*: A székelyi gróf Bercsényi család története, III. köt. 124. l.

⁴⁾ Eredetije a b. Radvánszky cs. levéltárában Radványban, III. oszt. 44. csomó.

⁵⁾ A *Mustra*-könyv erre vonatkozó része ez:

3. sereg	Hazaíiai	Ló	Kard	Puska
Főhadnagy Tolny István	Diószegi	5	3	9
Vicehadnagy Dálnoki Gerson	Dálnoki	3	2	3

A *hazaíiai* kifejezés bizonyosan a *születési*, nem pedig a *lakóhelyet* jelenti, mert Dálnoki *lakóhelye* a Kővári districtushoz tartozott, Dálnok pedig a székely földön, Kézdi-székekben fekszik.

bujdosta Erdélynek egy részit, Oláhországnak is némely szügelletit.«¹⁾

Verseiből látszik, hogy a katonaeletet szerette,²⁾ de nem is volt rossz dolga. Büszkeségének hizelgett, hogy regimentje majd páratlan volt,³⁾ és kevéssel beérő természete mellett boldogságát teljessé tette, ha jól volt dolga lovának, magának.⁴⁾

Arra is ügyelt, hogy kötelességének megfelelően vitéz legyen, hogy »az ellenséget ne tartsa bokornak.« Bizonyára vitézkedésének eredménye volt az, hogy négy év alatt a gróf Teleki Mihály lovas ezerének »kapitány-lejtnantja« lett.⁵⁾ E felfutást azonban nem tudjuk semmi adattal támogatni. Krónikájának első része, mely azt a négy évet öleli fel első sorban, személyes vonatkozásokban igen szegény. Hogy a leírt eseményekben részt vett, azt két sora árulja el:

Nem kívánom ilyen ügyben
Többször menni kóballani.⁶⁾

E 10—15 évvel későbbi nyilatkozat nem jogosít fel ugyan arra, hogy vitézi voltára következtessünk, de előléptetése, a mihez a szegények közül csak az érdeemesek jutottak, erősebb bizonyíték, mint az idézett két vers-sor, a mit a hatás kedvéért a kurucz idők borzasztó emlékeinek eleven hatása alatt írhatott.

A mikor először tűnik fel mint kapitány, 1708-ban, ezere Kraszna vármegyében, Varsolczon⁷⁾ táborozott. Innen rendeli őket a fejedelem Kassa védelmére.⁸⁾

Ő örömet indúl, nemcsak azért, mert »akkor van öröme, hidd az katonának, idegen országra quártélyt hogyha adnak«, hanem azért is, mert »örökké hallotta Magyarország hírit« és most alkalma volt meg is ösmerni, enni »szép komlós kenyéréből«, inni jó borából.⁹⁾

Kezdetben jól is éltek, kivéve Szaniszlót, hol a fukar gazdát meg is nádpálczázták.¹⁰⁾ Lisszákig mentükben jó szállást kaptak, jó borban és szívésségben sem volt hiány; de már a felvidék annyira elszegényedett labancz és kurucz miatt, hogy sok helyen elé kellett venni »a mit a lóháton vittek.« Olyan

¹⁾ Verses krónikája, 92-ik vers-szak. *Thaly* id. m. II. köt. 348. l.

²⁾ U. o. 74. és 75. v. sz.

³⁾ U. o. 82. v. sz.

⁴⁾ U. o. 75. és 83. v. sz.

⁵⁾ U. o. 82. v. sz.

⁶⁾ U. o. 35. v. sz.

⁷⁾ U. o. 73. és 81. v. sz.

⁸⁾ U. o. 72. és 81. v. sz.

⁹⁾ U. o. 91. v. sz.

¹⁰⁾ U. o. 85. v. sz.

helyen is meg kellett szállniok, a hol még a lovak részére sem kaptak szénát meg abrakot.¹⁾

Eleinte igen gyalázza Veres Gerzson a zabkenyeret, később azon sóhajtozik, hogy abból sincs elég,²⁾ és kivált Eger vidékén »a fejeznép főztét enni nagy kén.«³⁾

A nagy nyomorúságban két helyen is kifakad, hogy »az katona sem él, ha nem farag és fűr.«⁴⁾

Nagy reményekkel lépett Magyarországra; nem csoda, ha csalatkozván, elkeseredik s szidja a magyarokat és tótokat, a kik — ha Erdélybe jutnak — »nagy bűzre tartják magukat.«⁵⁾ Ki is mondja nyiltan: »Soha nem becsüllem az elföldi embert.«⁶⁾ Sőt versét is azért írja, hogy »az fennköpő s Erdélyben béjött s kérkedő, czifra paszamántos, nyegédes magyarországi, tótországi fjak miképpen zaboláztossanak meg kérkedésekről.«⁷⁾

Nyomorúságos vándorlások után jutottak Vadkert közelébe, a hol a fejedelem nagy hadat gyűjtött össze. Veres Gerzson részt vett a Lók melletti szerencsétlen ütközetben, a mikor a jobb füléből is lecsaptak egy darabot.⁸⁾

Vándorlásainál sokkal érdekesebbek verses krónikája azon részletei, a melyekből jellemére következtethetünk.

Ugy látszik, hogy tisztársai sokra becsülték és a kényesebb ügyek elintézésével őt bízták meg. Így választották követül, mikor Sáros vármegyében szűken volt az eleség, Róth Mihály alispánhoz,⁹⁾ s őt küldték a kalocsai érsekhez is hasonló ügyben.¹⁰⁾

Tehát ha nem volt is valami kiváló literatus ember, ismernie kellett a magasabb társadalmi szokásokat, s talán épen Teleki udvarában szerezte meg a műveltségnek bizonyos külső mázát.

Néha nehezebb portára is küldötték. Egy ilyen alkalmmal hosszabb időre Gyöngyös városába szorult legénységével együtt. Gyöngyösön ugyanis szintén kitört a kuruczoknak annyit ártó dügvész, s ők nem távozhattak, nehogy bajtársaik közé hurczolják a pestist. Végig nézték tehát iszonyú pusztí-

¹⁾ U. o. 94. v. sz.

²⁾ U. o. 94. v. sz.

³⁾ U. o. 100. v. sz.

⁴⁾ U. o. 98. és 107. v. sz.

⁵⁾ U. o. 99. v. sz.

⁶⁾ U. o. 97. v. sz.

⁷⁾ *Thaly* id. m. II. 344. l.

⁸⁾ *Krónikája*, 138. és 142. v. sz.

⁹⁾ U. o. 95. v. sz.

¹⁰⁾ U. o. 189. v. sz.

tásait, és mikor megszűnt, akkor is csak úgy távozhattak, hogy előbb megfüstölték őket, jöllehet még csak a fejök sem fájt az egész idő alatt.¹⁾

Veres Gerzsonnak is meg volt az a nagy hibája, a mi annyi más embernek ebben a korban, hogy a bort kelleténél jobban szerette. Ő nem mondja ugyan magáról, de abból sejthetjük, hogy soha sem mulasztja el az utókor számára feljegyezni azokat a helyeket, a hol jó bort találtak és nagyokat »köppöntöttek.«

Hasonlóképen megemlékezik a szép asszonyokról is, ha jó sorsa csinos gazdasszonyt rendelt neki; de a »tótországi« menyecskékkel sehogy sem tudott megbarátkozni. Nem is csoda, mert hiszen:

Hét és nyolcz esztendő's lejánkáját férnek
Adjá itt a népség és együtt felnőnek;
Apró menyecskéket látnál, mindeniknek
Konty vagyon az fejin — az prinzeis lelkűnek.

De azért csak talál Magyarországon is említésre méltó szép asszonyokat. Kettőről csak megemlékezik; a harmadik, özv. Róth Mária Anna (Kassán), már mélyebb nyomokat hagyott elméjében.

Inkább nagy birtokait dicséri ugyan mint magát, de azt is őszintén bevallja, hogy majd házasságra adta magát vele. Meggondolván azonban, hogy katonának nem lehet sokáig egy helyben maradása, egyelőre lemondott szándékáról.²⁾

Es mégis úgy hozta sorsa magával, hogy még bujdosásai közben megházasodott. 1710-ben Máramarosba került a regementje. Lovai Szigeten kaptak szállást s így ő is többször bejárt Nagybecskőről oda. Ott látta meg Mészáros Erzsébetet, egy »szurkos-gyolcsú özvegyasszonyt«, a kit igen megkedvelt. Nemsokára meg is kérte feleségül. A kézfogó Erzsébet napján volt, a mit nemsokára az esküvő és elhálás követett.³⁾

Igy családi gondokat is szerzett magának:

Immár nagyobb az gond bujdosó fejemen:
Hol hagyjam? . . . búsulok az feleségemen,
Mert ha táborozunk az nem járhot velem. —
Rácz András⁴⁾ is ezért sokszor kárpál engem.

¹⁾ U. o. 192—197. v. sz.

²⁾ U. o. 217—218. v. sz.

³⁾ U. o. 226—229. v. sz.

⁴⁾ Vezérlő ezredese.

Szerencséjére több ideig tartózkodtak Máramarosban s csak 1711-ben húshagyó-kedden (febr. 17.) indultak Nagybányára.¹⁾

Ezzel végződék bujdosása. Megkezdődtek a békealkudozások, a mit egy időre armistitium követett.²⁾

Április-havában összegyűltek a szatmári templomban azok, a kik még a fejedelem hűségében megmaradtak és tárgyalták helyzetüket. Dálnoki is részt vett a tárgyalásban.³⁾ Meglehetős tárgyalagossággal ír ügöök bukásáról, mondván:

Egy két óra alatt meg lészen az válosz,
Jöllehet hogy nekünk szintén nem oly káros;
Tovább nem vihetni, hadunk mert nem számos,
Némettel harczalni lenne immár bajos.

A békét megkötik. Károlyi a punctumokkal Dálnoki brigadérosát⁴⁾ Vay Lászlót küldi Pálffyhoz. Április 28-án már leteszik a hűségesküt a császárnak a szatmári hídnál és megindulnak Majtény felé.⁵⁾ Másnap oly nagy sereg kurucz állt a majtényi mezőn, hogy Pálffy és a német tisztek elcsodálkoztak rajta. Itt puskáikkal (háromszor) »salvét adtak« és zászlóikat rendre leverték a földbe. Azután minden zászló mellé egy-egy német lépett, felvették a zászlókat és elvitték Debreczenbe.⁶⁾

Pálffy megköszönte a kuruczoknak, hogy hittek parolájában, s ígérte, hogy a béke pontjait megtartják.

E. szerint azok, a kik hűségesküt tesznek, bocsánatot nyerne és lefoglalt birtokaikat visszakapják; tehát »szabadságot nyerne, kiki menjen hazájába«, azonban felszólítják őket, hogy ezentúl szolgálják a »császárt.«

De nem egyezhettek meg; azért »onnét széljel mindenek sietnek.« Veres Gerzsontól búcsút vesznek katonái, a kik hét éven át vele szenvedtek; ő is siet Sziget felé, feleségéhez,⁷⁾ a kit Nagybányára való indulása előtt Hottinkán hagyott.⁸⁾

Pünkösöd szombatján (máj. 23.) érkezett haza Pócsfalvára, pusztá telkére.

Egy hét mulva már hozzá lát a házépítéshez, kerteléshez, szántáshoz, vetéshez.⁹⁾ Valószínű, hogy felszaporodott kiadásai

¹⁾ U. o. 230. v. sz.

²⁾ U. o. 232. v. sz.

³⁾ U. o. 236. v. sz.

⁴⁾ U. o. 73. v. sz.

⁵⁾ U. o. 242. v. sz.

⁶⁾ U. o. 243. és 245. v. sz.

⁷⁾ U. o. 247—252. v. sz.

⁸⁾ U. o. 229. v. sz.

⁹⁾ U. o. 252. és 253. v. sz.

miatt adta el kedves *bunta* (tarka) lovát¹⁾ és talán egyéb szükségtelen portékáit is. A békét állandónak tartotta, örült is neki, bár némi resignációval tekint még egyszer vissza a kurucz világra, midőn így szól:

Igy múlt el töllünk ez az Miska-világ! . . .
 Ha lehet már lábom többször rejá nem hág,
 Mert elütte töllünk, mit remiltünk, az ág . . .
 Német, magyar kardja több embert le nem vág.

Ez a meggyőződése és feleségére való gondja adja kezébe az eke szarvát és teszi békés munkás emberré őt, a ki pedig igazán katonának született, mert még verseiben is legelső gondja lovaira és saját testi jólétére irányul, bárhová rendelje a hadi *order*.

Ez szab bizonyos szűk látókört krónikája második részének; de ennek az is az oka, hogy ezt a részt az eseményekkel egyidejűleg írta, s csak később, a mikor sajtó alá készítette, simítgatott rajta és toldotta meg egy-két helyen a későbbi időkre vonatkozó sorokkal.

Legfeltünőbb ezek közt a báró Palocsayra vonatkozó sententiája.

Ismeretes dolog, hogy Palocsay György Rákóczi iránt köteles hűségét mindvégig megtartotta, sőt épen e miatt vette nőül oly későn (1711 őszén) gróf Forgách Juliánnát,²⁾ a ki Eger bevétele után elfogadta a Pálffy gyámságát.

Mikor e házasság végbement, Dálnoki már régen Erdélyben volt, és vagy a kósza hír, vagy Palocsaynak azon kalandos terve, hogy a labanczoktól körülvelt Egerbe álruhában szökik be jegyeséhez, félrevezette őt s a dunavecsei szerencsétlen átkeléstől Eger várához viszi Palocsayt, azt állítván, hogy jegyese kedvéért már 1710-ben elpártolt Rákóczitól.³⁾ Szerencsére az ilyen kitérés ritkaság nála; nagy ritkaság, mert krónikája szóban forgó második részének már nem Rákóczi, nem a szabadság ügye, hanem ő maga a központja és hőse.

Ez elsekélyesíti ugyan verseit, kicsiszerűvé teszi, de épen ebben rejlik hűsége, megbízhatósága és közvetlensége.

Ha nincs is költői ereje, ha nem dicsekedhetik is azzal a tehetséggel, hogy a nagyszerű és kiható eseményeket észrevegye, kidomborítsa és éreztesse, sőt még a kisebb hadmozdu-

¹⁾ U. o. 171. és 172. v. sz. Mint kapitánynak őt, 1704-ban csak három lova volt.

²⁾ *Thaly* id. m. II. köt. 378. l.

³⁾ Krónikája, 182—184. v. sz.

latokat sem tudja mindig világosan leírni, legalább önmagát, bujdosásait festi úgy, hogy jelleméről teljes képet alkothatunk magunknak.

Előttünk áll a katonáira büszke kapitány, a mint aggódik a holnapi szállásért, az elpusztult vidékeken duzzog a szegényes ellátásért, a mint bámulja az újvári erős várát, a mint az ellenség közelében portázik és éjjel a fülén sem mer aludni a meglepetéstől való aggodalmában; egyszerűen minde-nütt ő van előtérben, nyugodalmas szállásán és a csatazajban egyaránt.

Ha néha tesz is nagyobb kitérést, mint pl. a vadkerti ütközetnél, vagy a szatmári tárgyalásoknál, ott is tudunkra adja, hogy az csak episod, azért említi meg, mert ő is jelen volt, és a mit leír, azt látta és tapasztalta.

Alig is van a krónika második részében olyan sor, a melyet »mások relációjából« merített volna. Pedig ezzel érdekesebbé tehetné volna munkáját; de neki főelve a *históriai hűség*. Nem bízván a hírek hitelességében, írja:

Sok meglőtt dolgakat jobb csak elhallgatak,
Szórol-szóra írni arról nem akarak.

Nem költőisége, hanem közvetlensége, históriai hitelessége tették érdemessé arra, hogy itt vele hosszasabban foglalkozzam.

Egészen más elbírálás alá esik verses krónikájának első része, mely szoros összefüggésben van az itt közlendő énekkel.

Mielőtt erre rátérnék, legyen szabad élete folyásáról még annyit megjegyeznem, hogy a szabadságharcz után csupán a gazdálkodás lelkét ki nem elégítette, hanem részt vett a közügyekben is. Kisküküllő vármegye gálfalvi kerületében szolgabírónak választották. Mint szolgabíró, Benkő József állítása szerint 1730 táján Gálfalván lakott.¹⁾

Hivatalos dolgai mellett — mint ezelőtt, úgy ezután is — verselgetett »egyszer is, másszor is.« Verses krónikáját 1722-ben »írta rendben« (a mi nem azt jelenti, hogy emlékezetből írta), mert gróf Haller Gábor »megigérte vala«, hogy kinyomatja; azonban korai halála megakadályozta ígérete beváltásában.²⁾

E krónikáján kívül több verset és feljegyzéseket is írt 1732-ig, mintegy verses krónikája folytatásául.³⁾

¹⁾ *Új Magyar Múzeum*, 1853. I. köt. 5. füzet. Ha Gálfalvára a szolgabíroság miatt költözött át, akkor már 1722-ben szolgabíró volt, mert krónikájának prózai bevezetése 1722-ben Gálfalván kelt.

²⁾ *Thaly* id. m. II. köt. 371. l.

³⁾ *Új Magyar Múzeum* és *Thaly* id. m. id. h.

Már az a tény, hogy krónikáját Haller Gábor kiadásra érdemesnek találta, mutatja, hogy kortársai méltányolták.

Híre elterjedt az egész székelyföldön; de elhíresedését nem annyira verses krónikájának, mint inkább tréfás verseinek köszönhetette. Legalább Apor Péter a *Syntagma vivorum*-ban ezt írja róla: »Tréfás verscsináló az Dálnoki Gerson.«¹⁾

Ez legelső említése irodalmunkban. Sajnos, hogy e feljegyzésből még csak azt sem lehet következtetni, vajjon 1741-ben élt-e még, a mikor Apor a *Syntagma vivorum*-ot írta, mert abban *kortársai* nevét és főtulajdonságait jegyzi fel ugyan, de tekintet nélkül arra, hogy 1741-ben életben voltak-e még vagy sem.²⁾

Először a nagyérdemű Benkő József akarta irodalmilag érvényesíteni krónikáját, még pedig mint kútfői munkát.

Ő ugyanis összegyűjtötte és ki akarta adni azon kéziratot történelmi munkákat, melyekről azt tartotta, hogy történetirodalmunkat becses adatokkal gazdagíthatják. Ilyennek vélte Dálnoki Gerzson verses krónikáját is.³⁾

Tudjuk, hogy Benkő terve nem sikerült, becses kéziratok elkallódtak, szétszóródtak; hanem azért elért annyit, hogy a figyelmet ráterelte a kútfőkre, úgy hogy Kemény József és Kovács János,⁴⁾ Szabó Károly és Szilágyi Sándor⁵⁾ meg az *Ujabb Nemzeti Könyvtár* részben létesítették tervét, Dálnoki Veres Gerzson krónikáját pedig Thaly Kálmán adta ki.⁶⁾

Irodalomtörténetíróink Thaly után emlékeznek meg röviden Dálnokiról, nem is sejtve, hogy krónikájának első része eredetileg nem az ő munkája, hanem meglehetősen ügyetlen compiláció.

Ennek a kimutatása ezen értekezésemnek egyik fő feladata.

A krónika azon felvilágosító sorok mellett is, melyekkel Thaly Kálmán kiadta, össze nem egyeztethető ellentéteket és el nem oszlatható kétségeket támaszt a figyelmes olvasó előtt.

Már az a körülmény, hogy Dálnoki, noha saját bevallása szerint »soha is csak rudimentát is nem tanult«,⁷⁾ csupán a

¹⁾ Monumenta Hung. Hist. SS. XXXVI. köt. 197. l. Apor a *Syntagma* címe szerint azokról emlékezik meg, a kik bármi okból híresekké lettek és emlékezetben maradtak.

²⁾ Tehát a cím nem felel meg a tartalomnak.

³⁾ Tájékoztató sorait e kútfői munkákról közölte Bruz Lajos: *Uj Magyar Múzeum*, 1853. I. köt. 217—238. ll.

⁴⁾ Erdélyország történeteinek tára.

⁵⁾ Történelmi emlékek a magyar nép községi és magánéletéből, I. II. köt. Pest, 1860.

⁶⁾ Id. m. II. köt. 332—372. ll.

⁷⁾ *Thaly* id. m. II. köt. 332. l.

kuruczkorról 255 vers-szakos éneket ír, azt kéziratában tovább folytatja s egyéb verseivel és feljegyzéseivel is megtoldja, gondolkodóba ejti az embert.

A betűk ismerete nem szükséges ugyan feltétlenül a verscsináláshoz, és azt is szívesen elhiszszük neki, hogy »nascitur pojeta, non fit«, de olvasva verseit, a melyek nagy részét azon melegében napról-napra írta, arra a meggyőződésre jutunk, hogy nemcsak írni és olvasni tudott, hanem korának és társadalmi helyzetének megfelelő műveltséggel is bírt.

Ez ellentét feltűnt már Benkőnek is, de elhiszi »a háborús idők miatt.«

Thaly másképp értelmezheti a *rudimenta* szót, mert állítása szerint »irtóztató rossz orthographiával sajátkezűleg írt« *eredeti kéziratát* használta. Badics Ferencz pedig ¹⁾ úgy magyarázza, hogy Dálnoki a *versírásnak rudimentáit* nem ismerte.

Véleményem szerint írástudó ember volt, a mi mellett szolgabíró-sága is tanuskodik, de maga szorgalmából tanult, mivel-hogy a legelemibb iskolai oktatásban (*rudimenta*) sem részesült.

Megerősíti e véleményemet egy másik állítása, mely szintén ellentétben van verses munkájával. Ezt írja ugyanis az ajánló versezetben:

Ha ki nem szereti, írja mássát jobban,
Ne gúnyójjon engem eziránt munkámban;
Nem laktam scolát, (sem) *accademijában*
Nem tanultam az híres Hollandijában.²⁾

Munkájában mégis némi classikus műveltséget árul el. Így pl. a mikor a hűségre és *teljességre* törekvő verscsinálót nemcsak a *Pegazus* hagyja el, hanem majd bele is fúl az anyag bőségébe s *Homerosba* kapaszkodik:

Homérus ha eléjönne
És ez mai napon élne:
Az ő bölcs elméjének is
Írásra ³⁾ megszöλλονának is —
Adna gondot és dolgot.⁴⁾

És hogy munkája terhét még jobban éreztesse az olvasóval s elejét vegye annak a véleménynek, hogy más históriás énekből tallózott, egy füst alatt felemlít még vagy nyolcz

¹⁾ A kuruczvilág költészete. (*Beöthy*: A magyar irodalom története. Képes díszmunka. 2. kiad. Budapest, 1899. I. köt. 464. 1.)

²⁾ Krónikája, 5. v. sz.

³⁾ Így; talán sajtóhiba *írassi* helyett.

⁴⁾ Krón. 31. v. sz.

classikus nagy elmét, sőt »az bötüknek feltalálója« síri nyugalma is megháborítja.¹⁾

Ezt az ellentétet is könnyen elsimítja az a feltevés, hogy neveltetése fogyatkozásait később szorgalmas tanulással pótolta. Különben nem is küldötték volna, mint kurucz kapitányt, követségbe (pedig tisztársai közül czéltudatosan választották) Sáros vármegye alispánjához és a kalocsai érsekhez.

Hogy valamit latinul is tudott, azt nemcsak a verseiben elszórt szavak, hanem az is bizonyítja, hogy mikor a vadkerti ütközetben egy lengyel tiszt aggódva kérdezte tőle: *Ubi est Princeps?* — ő megértette.²⁾

Mivel későn, bizonyára nagy szorgalom árán szerezte ismereteit, természetesnek tartjuk és megbocsátjuk, ha fitogtatja tudományát. Ilyen ártatlan dicsekvésből említi kétszer is, hogy nem járt iskolába.

A harmadik, nehezebben megfejtendő ellentét verses krónikája első és második része között van.

A második részt, mivel élete történetével szoros összefüggésben van, már ismertettem. Kiemeltem, hogy itt a főszereplő maga Dálnoki, úgy hogy országos jelentőségű események is, mint epizodok, csak azon a réven jutnak krónikájába, hogy maga is részt vett bennök. Előadása a legszigorúbban naplójellegű.

Ezzel ellentétben az első részben még csak meg sem emlékezik magáról. Az az ember, a kit krónikája második részéből annyira katonának ismertünk, az, a poéta, a ki alatt szárnyal azért, mert önmaga fölé nem emelkedhetik, krónikája első részében megtagadja magát; az országos események annyira lekötik figyelmét, hogy megfelelkezik önmagáról; ugyanaz a Dálnoki Gerzson, a ki a második részben annyira száraz, hogy érzéssel írni és érzelmet kelteni még akkor sem tud, a mikor hét évi küzdelmének célját veszti, a mikor hét évi álma foszlik széjjel: az első részben csupa tűz, csupa lelkesedés és olthatatlan gyűlölet, ha a németről van szó. Ez a gyűlölet, mely énekben, levélben minden kurucz lelkéből majdnem féktelenül tör elő, nem talál hangot a verses krónika második részében még akkor sem, mikor a német elleni harczokat s a tőle szenvedett vereségeket írja le.

Honnan ered e változás? Elsimítható-e ez az ellentét azzal az egyetlen lehetséges feltevéssel, hogy Dálnoki krónikájának első része a kurucz-világ reményteljes progressiv

¹⁾ U. o. 32. és 33. v. sz.

²⁾ U. o. 141. v. sz.

éveinek viszhangja, a második rész pedig a depressió szüleménye?

Mielőtt e kérdésre feleletet adnánk, az első résznek bővebb ismertetése és bírálata szükséges.

Első tekintetre két olyan körülmény ötlük szemünkbe, mely Dálnoki Gerzson munkáját a többi kurucz énekektől megkülönbözteti: 1. nagy terjedelme, minthogy az egész kurucz-kort felöleli, Rákóczi Munkácsra érkezésétől egészen addig, míg a majtényi mezőről a hadak szétoszlanak; 2. az, hogy megnevezett szerző írta azon célzattal, hogy kinyomassa.¹⁾

A többi kurucz éneket belső szükség hozta létre; egy-egy erősebb szenvedély, vagy röpke hangulat szülte valamennyi.

Bírálni lehet és kell is mindegyiket; de egyiktől sem várhatunk nagyobb tökéletességet, egyiket sem bírálhatjuk szigorúbban, mint a Dálnoki krónikáját, mely a nyilvánosság számára készült.

Én még sem akarom a jogos, szigorú kritikát alkalmazni.

Ennek jeléül mindenekelőtt kimondom, hogy a verses krónika első és második részét nem tekintem egy munkának, sőt az első részt nem is tartom krónikának. Ugy fogom fel a dolgot, hogy a két résznek semmi köze egymáshoz, hanem a véletlen s a *prima* és *secunda pars* ominose adta össze a két munkát.

Ezzel azt érem el, hogy a külső alaknak és szerkezetnek különbözőségét nem ítélem el s az ellen sem emelek szót, hogy az 1708—1711 évek főbb eseményei, melyeket apró részletekig leír a második rész, az elsőben is megvannak. Azonban — ha már hozzászólok a dologhoz — még sem tehetem, hogy legalább az első részt önmagában befejezett és egységes munkának ne tekintsem.

A krónikát rövidebb, kötetlen alakú tájékoztató vezeti be, melyben a szerző munkája keletkezését ismerteti meg az olvasóval; tehát vonatkozik mind az első, mind második részre. E szerint az 1704—1722 évek eseményeit »egyszer is, másszor is, hol maga mulatságában, hol néha-néha bújában és jó uraimnak is kérésekre, mint az üdő és alkalmatosság és az matériák magokkal hozták és kívánták«, versekbe írta és csinálta; még pedig úgy, »mint látta, tudta, és mások igaz relatiójok«-kal is hozzájárultak.

¹⁾ Maga mondja:

Hizelkedésből ezeket nem írta,
Hanem régtől fogván magában elszánta.

Ezt követi a hat magyar alexandrin vers-szakra terjedő ajánlás. Ezután kezdődik az első rész a következő címmel: *Prima pars, anno 1704-ben.*

A három első vers-szak, ha szenvedélyes is az elbeszélő költemények objectivitásához képest, mégis sikerültnek mondható. A helyett ugyanis, hogy ab ovo kezdené a felkelés történiáját, megfújja a tárogatót, hogy ébredjen fel a nemzet régi álmából, mert itt az idő és alkalom, tehát »fogjon kiki azért fegyvert!«

Ezután egyszerre Munkácsra vezet bennünket s eléggé nem dicsérhető tapintattal a kuruczkor kezdetének legfőbb eseményeit röviden, de jellemzően beszéli el.

De ez a szabatos előadás csak a 17-ik vers-szakig tart; ott mind az időrend, mind a logikai kapocs megbomlik s ettől kezdve csak pillanatokra tér vissza. Pedig mily gyönyörűen indult, mily szépen veti meg az alapot Bercsényi, Károlyi és Forgách átpártolásának leírásával.

A helyett azonban, hogy ez alapra építve, a logikai és poetikai szabályoknak megfelelően e főemberek tetteit énekelné meg, egy nagy ugrással elszakítja a fonalat, Szentbenedeknél terem, felvereti Bethlen Sámuel, érinti a bonczhidai ütközetet, s a következő vers-szakkal ismét átugorva egypár esztendő, Kassa, Munkács, Esztergom, Érsekújvár feladását beszéli el.

Ezentúl azután »ugrál mint Noé részeg csapja« és ugrásaiban igen nagy hibákat követ el.

Csak a legjellemzőbbet említem meg.

Chronologiai sorrend nála nem található, a mit még súlyosabb hibává tesz a logikai kapocs hiánya. Így pl. Debreczen meg Kálló megadása egyike a felkelés legelső sikereinek, s ezt a 30-ik vers-szakban említi, holott évekkel később történt eseményekről ír a 13, 15, 16, 19. és 20. stb. vers-szakokban.

Másik példa, hogy Forgáchnak Erdélybe meneteléről a 37-ik vers-szak szól, holott már a 26-ikban írja le Szamosújvár, a 27-ikben Déva, a 28-ikban Medgyes elfoglalását, a melyet éppen Forgách vett be.¹⁾

Hogy szerezzen így az olvasó tiszta képet az események fejlődéséről?

De ezeknél még nagyobb hibát is követ el. Gyakori sóhajtozás után, sok chronologiai ugrással eljut a zsbíói és trencséni szerencsétlen harcokhoz²⁾ s ezzel be is fejezi a

¹⁾ *Thaly Kálmán*: A székesi gróf Bercsényi család, III. köt. 384. l.

²⁾ Krónikája, 39. v. sz.

kuruczkort, mert a szatmári békéről nem ír ugyan, de azt megmondja, hogy:

A magyar harcz után okas,
Addig olyan, mint az kokas.

Természetes, hogy e harcz utáni okosság alatt csak a szatmári békét érthetjük, melyről a második részben bőven ír. Azonban Rákóczinak csak ezután jön fel szerencséje csillaga, csak ezután lobban fel a harcz tüze, mert folytatólag írja:

Azért mégis harapózik
Ezen tűz csak gyuladozik:
Mert nagy emberek holdalnak,
Rákóczi mellé állonak . . .
Kik magyarok, már nem svábok!

Ezzel újra kezdődik a kuruczkor. »Mindenfelé« a kuruczok »jó lovak hátán száguldnak mezőkön és az erdőkön.« Maga Teleki Mihály is »fegyvert fog hamarjában«, sőt »fegyvert köt az két ország«, feltámad halottaiból Esze Tamás, a kinek maradékaival fenyegetőzik a »Rákóczi kesergője«, és vele feltámadnak más csendessé lett daliák is. Így azután nem csoda, ha Montecuccoli újra agyarkodik (Rákóczi ellen 1703-ban Munkácsnál), Likisperg Szatmárt védi, Diószeg fellázad Groczerd (Gronsfeld) ellen. Egyszóval mind Magyarországon, mind Erdélyben újra lángra gyúl a kurucz háború, melynek eseményeit most már jobb időrendben Rabutinnek Kassára való indulásáig vezeti. Itt egy nagyot ugrik ugyan, de ismét kerékvágásba talál, úgy hogy igen szépen — és ezt dicsérőleg mondom — addig folytatja, míg bele nem fárad.

Ily eljárás mellett nem lehet csodálkozni rajta, ha ugyanazt a dolgot kétszer, sőt háromszor is elmondja, viszont sok fontos eseményről megfélekedzik.

Jóllehet, bevezetése szerint a fősúlyt a történelmi hűségre fekteti, mégis mint költővel is foglalkoznunk kell Dálnokival, mert a »pojeta non fit, sed nascitur« közmondásra való hivatkozása azt mutatja, hogy született költőnek tartotta magát.

Erre nézve röviden azt mondhatjuk, hogy hacsak az események oktan összefoglalását nem tekintjük költészetnek: Dálnoki Gerzson nem volt költő.

Tagadhatatlan, hogy vannak jól sikerült, szépen megírt versei, de ha már a történelmi hűséget sikertelenül kereste, legalább a toll könnyed forgatásával és krónikája szerkezetével kellett volna megmutatnia, hogy van benne valamelyes költői tehetség.

De neki még az írás is nehezeére esik. Az első rész 64 vers-szakból áll, és ezalatt háromszor akad meg úgy,¹⁾ hogy csak épen azért nem hívja az Isteneket segítségül, mert jámborságával nem fér össze. Azt azonban készséggel megvallja, hogy tárgya még Homerosnak is »adna gondot és dolgot.«

Tulajdonképen ez a nehézség és fáradottsága vet véget énekének is. Egyszer eszébe jut, hogy elég is már a fáradságból, s a mondatot be sem fejezve, írja: »Ezeknek már legyen vége.« De még ki tudott izzadni egy vers-szakot, a mit különben önálló versnek is vehetünk, mivel a legcsekélyebb összefüggésben sincs a többivel.

A mily zagyva a krónika chronológiája és szerkezete, ép oly tarka nyelvezete és verselése is. Jól átgondolt, szépen megírt vers-szakokat sokszor homályos, sőt nem ritkán értelmetlen sorok követnek.

A külső alak a lehető legszabálytalanabb. Annyiban pontos, hogy az első részt ötsoros vers-szakokra osztja és az *a a, b b, x* képletű rímeken nem igen változtat; de a sorokon belül még a szótagok számára sem fordít figyelmet, annál kevésbbé az ütemek szabályszerű ismétlődésére és a numerusra.

Azonban ha e gyakori apró hibáktól eltekintünk is, van még nagyobb hibája, az t. i. hogy minden ok nélkül változtatja versmértékét. Ismeretes az a verstani szabály, hogy a külső alak a tartalomnak, a hangulatnak megfelelően átalakulhat még kisebb versekben is, de ez az átalakulás megbontja a vers *külső egységét*, ha ok nélkül való. Már pedig Dálnoki ok nélkül változtatja versei külső alakját. A szóban forgó első részben kétféle vers-szakot különböztethetünk meg: Az egyik — és ez a hibátlanabb — öt, nyolcz-szótagú, két ütemű sorból áll, *a a, b b, x* rímképlettel. Ilyenek a 14. 16—48. és 56—70. vers-szakok. Az ettől eltérő alakú vers-szakok is öt sorból állanak és ugyanaz a rímképletök; de már a sorok annyira eltérők, hogy sem a szótag-szám, sem az ütem nem állapítható meg. Némi következetesség csak abban nyilvánul, hogy a két első sor kilencz, az ötödik pedig hat szótagból áll, de már a 3. és 4. sorok annyira eltérnek, hogy még általánosságban sem lehet szótag-számukat megállapítani.

Ha most visszatekintünk a föntebb előadott rövid ismeretetésre és mérlegeljük az első és második rész között mutatkozó ellentéteket, melyek magában az első részben is nyilvánulnak a belső és külső alakban, a hangban, a szenvedélyig emelkedő érzelemben és a tárgyilagosságban, a könnyedségben és az író

¹⁾ 31. 42. 48. v. sz.

fárasztó kínlódásában: önkénytelenül arra a gondolatra jutunk, hogy a különösen terhelte első rész nem lehet egy ember munkája. Ez az egyetlen lehetséges feltevés békítheti ki az első részt a másodikkal és — önmagával.

Sok terhelő körülmény ad jogot e feltevésre, és az eset nem is példátlan a magyar irodalomban.

A szerencsés véletlen kezembe juttatott egy olyan kurucz éneket, a melynek több vers-szaka egyezik Dálnoki krónikájával. Az a feladat vár tehát reám, hogy kimutassam, melyik a régiebb keletű és melyik vett át a másiktól?

Ha csak a terhelőbb adatokat sorolom is fel, — mert az apróbbakat a szöveget kísérő jegyzetekben találja meg az olvasó — az igazság igen világosan kiderül.

A codexemben levő ének címe¹⁾ nem árulja el, hogy micsoda éveket tartalmaz, de ha a legcsekélyebb történelmi ismeretek segítségével olvassuk is, rögtön rájövünk, hogy a munka az 1703—1705 évek eseményeinek *egykorú* versbe foglalása.

Igy mindjárt a bevezető vers-szakok, melyeket ferdítve Dálnokinál is megtalálunk, a kuruczkor elejéhez illő felrázó, bátorító buzdításukkal és frissességükkel 1703-ra mutatnak és a kuruczok ügyének népszerűsítésére írt ének jellegével bírnak, mintha az lett volna czéljuk, hogy a tömegre hassanak, melynek szívéhez Rákóczinak csak a műveltebbek előtt érthető felhívásai nem találtak utat.

E feltevésemet megerősíti az a körülmény, hogy e költemény énekelhető is »ad notam: *Az nyúl az vetemények között.*«

Még figyelemre méltóbb erősítő ok az, hogy — mindvégig kimutathatólag — az egész költemény nem egyszerre készült, hanem az eseményekkel egyidejűleg, azoknak hatása alatt jött létre.

Igy pl. a 6-ik vers-szak szerint — mely részben még a bevezetéshez tartozik, a mennyiben bátorító jellege van — Bercsényi Lengyelországból »hoz *mindjárt* sok huszárt«, azért »magyar kapjad az üdőt, mert mutatott Isten *immár* főt.« Esze Tamás pedig, a felkelés első vezére és megindítója, a 8-ik vers-szak szerint »fegyvert vont s *majd vért ont.*«

Minthogy azonban egyes szavak alapján, melyeket talán csak az előadás élénkítésére használt a szerző, ily kérdés el nem dönthető, jellemzőbb példák szükségesek és határozott történelmi eseményekből kell megállapítani a költemény keletkezésének idejét.

¹⁾ Allegorica simul et sarchastica expressio rerum Hungaricarum contra Germanos, annis . . . praestitarum.

A sok lehetséges ok közül itt csak hármat akarok felemlíteni, egyet-egyet azon évekből, a melyeknek eseményeit az ének felöleli.

A 26-ik vers-szakban ezt olvassuk:

Most téged Gejentis nem bántnak,
De Kolozsvárról majd kirántnak.

E vers-szak 1703-ban kelt, mert *Gejentis* csak 1703 nov. 14-ig volt Kolozsvár parancsnoka. Ugyanis a bonczhidai vere-ség miatt Rabutin visszahívta és helyette *Chaltenplatt* lett a commendans.¹⁾

Az ének szerint Szatmár még nem adta meg magát. A költő meg is fenyegeti a parancsnokot, Glöckelsperget, hogy viselje bátorságát tanácsban, mert elfeledi Erdélyből való kijöttét.

Szatmár 1704 decz. 25-én kapitulált; ²⁾ tehát az illető vers-szak mindenesetre 1704 decz. 25-ike előtt keletkezett.

Medgyesről kétszer van szó.³⁾ Forgách Simon ostromolja és Rabutin esküdjözik, hogy megmenti; hanem azért négy vers-szakkal alább »Medgyes is megadta az adót.« Történt pedig ez a dolog 1705 jun. 16-án; tehát a 33-ik vers-szak, a mely szerint Medgyes még ostrom alatt van, 1705 jun. 16-ika előtt kelt, a 38-ik pedig nem sokkal azután. Ez egyszersmind a legvégső határidő, a mit a tartalomból meg lehet határozni.

Es ha még egyszer végig tekintünk e példákön és különösebb tekintetre méltatjuk a chronológiát, nemcsak az a meggyőződésünk erősödik, hogy az egyes vers-szakok az eseményekkel egyidejűleg keletkeztek, hanem arra is rájövünk, hogy az éneket nem is dolgozták át később, mert különben Szatmárról, Kolozsvárról, Medgyesről stb. úgy lenne benne szó, mint elfoglalt városokról.

Ez a kétségtelen egyidejűség kölcsönöz az egésznek élénkséget, ez óvja meg az akkorebeli epikus költemények szintetenségetől, teszi kétségtelenül *hiteles történeti kútfővé*, míg eredeti czéljából származó dallamossága megajándékozza a külső alak szabályosságával, sőt majdnem kifogástalanságával.

Históriai szempontból csak egy hibája van, a mi közös jellemvonása még a legtárgyilagosabb és legpontosabb naplónak is, hogy t. i. chronológiája nem épen megbízható, mert nem a történeti sorrendben, hanem a szerző értesülései időrendjében adja elő az eseményeket.

¹⁾ Czegei Vass György naplója. Monumenta Hung. Hist. SS. XXXV. 370—371. II.

²⁾ *Thaly*: A székesi gróf Bercsényi család, III. köt. 314. l.

³⁾ Olv. a 33. és 38. v. sz.

Bármily szabatos ezen ének és bármennyire bizonyos, hogy az eseményekkel egyidejűleg keletkezett, azért még mindig írhatta Dálnoki. Hiszen bevezetése szerint krónikáját »egyszer is, másszor is, a mint az üdő és alkalmatosság és az matériák magokkal hozták«, írta s 1722-ben csak »rendbe« szedte. Feltehető lenne tehát, hogy a codexemben levő ének egy első fogalmazatú töredék. E feltevés ellen azonban a következő okok szólnak:

1. Dálnoki — tudtunkkal — 1704-ben csatlakozott a kuruczokhoz, s így nem valószínű, hogy ügyöket szép ének-szóval már 1703-ban előmozdította volna.

2. Az éneket oly ember írhatta — akár magyarországi, akár erdélyi¹⁾ — a ki már 1703-ban Magyarországon, még pedig a felvidéken volt. Dálnoki saját krónikája szerint 1708 előtt nem járt Magyarországon.

3. Az író ha nem is valami előkelő ember, de határozott tehetség és jó verselő. Dálnokira egyiket sem lehet ráfogni.

4. Dálnoki szerzősége ellen bizonyít az is, hogy ha ő írta volna, bár magát nem emlitené is, de Teleki Mihály 1704-ben történt csatlakozásáról²⁾ bizonyára nem feledkezik vala meg, a kit a neve alatt fenmaradt krónikában jobban dicsér mint bárki mást, a következő sorokban:

Teleki is nem ül Kővárban,
De fegyvert fog hamarában,
Nem leszen ebben utolsó,
Serényen forgolódik, mert jó
Kegyelmes urához, országhoz.³⁾

5. De mindennél nyomósabb bizonyíték ellene az a mód, a hogy a szép éneket krónikája számára kiaknázza s egyszerűsmind eltorzítja. Erre nézve érdekes adatokat lehet felmutatni.

Mint hasonló esetben mindenki, ő is arra törekszik, hogy a plagiumot takargassa; de nem elég ügyes hozzá.

Igy mindjárt csekély rontással átveszi az első versszakokat és 1722-ben (!) énekeli: »Magyarország, Erdély hallj új hírt«, itt az alkalom, fogj fegyvert stb.

Ahoz sincs elég tapintata, hogy necsak egy-két soron változtasson; az meg éppen nem jut eszébe, hogy olyan vers-

¹⁾ Abból gyanítom, hogy erdélyi ember írhatta, mert az erdélyi viszonyokat alaposan ismeri, s a mint Erdélyben elterjedt és meggyökerezett a mozgalom, az annyira leköti, hogy a magyarországi dicsőbb eseményeket, győzelmeket meg sem említi.

²⁾ 1704. jan. 17. *Thaly*: A Bercsényi cs. III. 124. l.

³⁾ Első rész, 45. v. sz.

mértékben írjon, mint a milyen a kiollózott vers, úgy hogy csupán a külső alakot nézve is, külön választhatjuk a lopott részeket. Mindazon vers-szakok ugyanis, a melyeket a második csoportba osztottam és romlottságuk miatt pontosan meg nem határozhattam, plagiumok. Ilyenek a 7—13, 15. és 49—55. vers-szakok.

Legnagyobb e vigyázatlansága mindjárt az elején, a hol a maga szárnyára kel.

Két vers-szak van egymás mellett, a mely tartalmilag és a szerkezetnél fogva logikailag is szorosan egymáshoz tartozik. Az egyikben elmondja, hogy Károlyi is a kuruczokhoz csatlakozik és Ausztriát égeti, a másikkban elmondja csatlakozásának okát.

Az igazi költővel vele született tapintat és a verstan szerint a szoros kapcsolatnál fogva nincs semmi ok arra, hogy a versemértéken változtasson. Dálnoki mégis változtat rajta, azon egyszerű okból, mert az első vers-szakot lopja, a másodikat maga írja; s nincs annyi tapintata, hogy legalább külsőleg egyöntetűvé tegye a kettőt. Ellenben arra nagyobb gondot fordít, hogy az átvett verseket elferdítse, értelmileg megrontsa s így tartalmilag saját elmetermékei alacsonyabb színvonalára rántsa le.

Mutatványúl párhuzamosan közlök egy pár példát, a mely élénk világot vet Dálnoki eljárására:

DÁLNOKI KRÓNIKÁJA :

AZ EREDETI ÉNEK :

11. Bercsényi is elhadta

12. Bercsényi is elhagyta

Ungvárt,

Ungvárt,

Mert illy állapotot régen

Mert illy állapotot rég hogy

várt,

várt,

*Gyűlt hozzá sok kurucz**Gyűl hozzá sok kurucz*

legény,

legény,

*Az mindenik kényén serényen,**Mindenik oly serény, kemény,*

Mint farkas, avvagy sas.

Mint farkas, avagy sas.

Tulajdonképen csak egy sor különbség, és mégis mennyire tönkre teszi a hatást, mennyire elrontja az egész vers-szakot.

Megteszi azt is, hogy egyetlen verset kiszakít és beékeli a maga énekébe, de a nélkül, hogy értelmileg összekapcsolná az előző vagy következő vers-szakkal. Általában az értelemre kevés gondot fordít, sőt arra sem törekszik, hogy az eredetit megértse, úgy hogy ha az eredetiben valami homályosnak tűnt fel előtte, ő a saját ízlése és tudomása szerint alakítja át. Például:

DÁLNOKI KRÓNIKÁJA :

AZ EREDETI ÉNEK :

50. Likisperg Szakmárt magad
mit vötte^d?
Mert *mi jeled*, majd
elfelejt^d;
Bóné mert sokszor késértett,
Az kapuig üzőgötött,
Jobb holdalj, ne harczalj.

25. Liktisperg magad Szatmárt
mit vete^d?
Mert *kijöttöd* majd
elfelejt^d;
Felperzselted már magadot,
De beléd más tűz akadott,
Mely téged megéget.

Ez a vers-szak az, a melyben a legnagyobb önállóságra ragadtatja magát. Az első sorban nem érti meg, hogy Glöckelsperg magát hányja-veti, azért megveteti vele Szatmárt. Az eredetinek 2-ik sora arra vonatkozik, hogy Erdélyből jött ki Szatmár védelmére; hogy Dálnoki a »kijöttöd« helyett miért írja ezt: »mi jeled«, azt véges emberi észszel nem lehet fel-fogni. A következő 3-ik sorban önálló, de önállósága a históriai hűség rovására esik, a mennyiben nem Bóné, hanem Szőcs Pál üzte Glöckelsperget Szatmár kapujáig.

Még jellemzőbb önállóságot mutat a diószegi zendülés leírásánál.

DÁLNOKI KRÓNIKÁJA :

AZ EREDETI ÉNEK :

52. Testin estek nagy mély
sebek,
Vérét nyalják vizslák s
ebek;
Mit tégyen? . . . mert szégyen.

10. Testin estek nagy mély
sebek,
Vérit nyalják vizslák s
ebek;
Mondja: Fort, hol Laport?

53. Német kijönni Váradról,
A despotás várassáról
Aradról;
Mert szerencséje héjános,
Mert közel járt ott Szőcs
János;
Nem tud mit tenni, fél
kijönni.

11. *Nem akart* kijöni Váradról,
A deszpótát várná
Aradról;
Reménsége de helyános,
Mert közel jár ott Szőcs
János;
Megokrándt, hogy lest hánt.

Ez utóbbi rész a diószegi zendülés leírásából van kiszakítva. A két vers közötti nagy különbség oka az, hogy Dálnoki a *Laport* nevet nem értette meg, mert a históriát nem ismerte. Azért jónak látta az egész sort a codexem szerinti 14-ik vers-szak utolsó sorával kicserélni. Tagadhatatlan, hogy e sor megértéséhez nem kell magyarázat, de arra nem is gondolt a jámbor krónikás, hogy ezzel az értelmet és az

összefüggést megsemmisíti. Mert ki hiszi el, hogy Gronsfeld diószegi provisor — Dálnoki szerint maga Gronsfeld — mikor mély sebeiből folyó vérét az ebek nyaldossák, azon gondolkozzék, hogy »mit tégyen? — *mert szeggyen.*«

Tudatlansága még nagyobb galibába juttatja a következő vers-szakban. Az eredeti szövegben e vers-szak szoros összefüggésben van az előbbivel.

A provisor *La Porta* váradi parancsnoktól (?) ¹⁾ vár segítséget, de ez a kuruczok s rengeteg számú lengyel, svéd és török-tatár szövetségeseik erejéről az országban keringő hírek miatt »nem akart kijönni Váradról«, ha a rácz Tököli nem segíti Aradról.

Mihelyt Dálnoki az előtte ismeretlen *Laport* nevet idegen szónak tekintette, nem sok értelme volt az egész vers-szaknak. Tehát miért ne rontotta volna el még jobban, miért ne írhatta volna: »*német* kijönni Váradról«, kivált ha abban a kéziratban, a melyet használt, hibásan rossz írással talán »*nem mert*« állott.

Elhihető-e, hogy ha valaki egy verset jól meg tud fogalmazni, a jó fogalmazatot így elrontsa éppen akkor, a mikor ki akarja nyomtattatni?

Elhihető-e, hogy egy költő a maga szépen sikerült versét úgy dolgozza át, hogy szétszedje minden értelmét, lábbal tiporja a logikát, és a vers egységét mind a belső, mind a külső alakban megbontsa?

Én azt hiszem, s a felhozott okoknál fogva és azon összehasonlítások meg észrevételek alapján, melyeket az olvasó az eredeti éneket kísérő jegyzetekben talál meg, ki merem mondani, hogy *az eredeti ének szerzője nem Dálnoki Veres Gerzson.*

Sajnos, hogy a gyönyörű kurucz énekek szerzői közül oly kevésnek ismerjük nevét; még sajnosabb, hogy e kevesek egyikéről is ily kemény igazságot kell írunk; de szolgáljanak mentségül a korviszonyok és Dálnoki egyénisége. Nem született ő nagyobb szabású költőnek, csak »tréfás verscsináló« volt. Azonban magyarországi vándorlásait megírta, mert szokatlan dolgokat tapasztalt itt. Olvasták jó urai és biztatták, hogy írja meg az egész kuruczkor történetét, ő tehát összeszedegette kész versekből, mivelhogy maga nem volt epikus. Az igaz, hogy leplezgeti a plagiumot, de mégis elszólja magát, a mikor ezt írja:

Ezeknek már legyen vége,
Eddig vadnak *egybeszedve*;
Kövötköznök másak rendre.

¹⁾ La Porta szereplése igen homályos. Olv. erre nézve alább a verset kísérő jegyzetet.

Igy azután nem csoda, ha félt a kritikától. Ezért adja azt a tanácsot, hogy »ha ki nem szereti, írja mássát jobban« és ne kritizálja; ezért fenyegetőzik:

Hogy én is jámbornak mondjam az anyádat,
Vagy elől ne tépjem ki mind az hajadat!

E fenyegetőzés azonban nem mentheti fel sem az irodalomtörténétirót, sem a historikust, hogy krónikásunk érdekeit kellő mértékükre ne szállítsák alá.

Thaly Kálmán inkább históriai szempontból itéli meg »a történelmi részletek gazdagsága tekintetében kiváló becsű, bár primitív felfogásánál és szűk látókörénél fogva kritikával használandó verses krónikáját.«¹⁾

Hogy a krónika két része között mind históriai, mind aesthetikai szempontból különbséget kell tenni, arra a nagy-érdemű kiadó nem terjeszkedett ki. Az irodalomtörténészek, félreértvén Thalyt és Dálnokit, arra a kényelmes nézetre jutottak, hogy a krónika aesthetikai szempontból gyöngye mű. de megbecsülhetetlen históriai kútforrás.

Röviden, de mélyreható, önálló felfogással ír róla Bodnár Zsigmond;²⁾ azonban a két rész közötti különbség neki sem tűnik fel.

Kétségtelen dolog, hogy az első rész nagyobbyszerű, erőteljesebb és némely részeiben szebb, mint a második; ezért az aesthetikus annak adja az elsőséget; de históriai szempontból a szerző szűk látóköre mellett is a második részt illeti az elsőség, mert az első csak a legóvatosabb kritikával lehet használni.

Lássuk mármost az eredeti éneket egész terjedelmében:³⁾

ALLEGORICA SIMUL ET SARCHASTICA
EXPRESSIO RERUM HUNGARICARUM CONTRA GERMANOS,
ANNIS . . .⁴⁾ PRAESTITARUM.

Ad notam: Az nyúl az vetemények között.

1. Magyarország, Erdély hallj új hírt,
Melyet régen, hogy az tokos bírt,⁵⁾
Már ideje hogy felserkenj,⁶⁾
Puskát, kardot,⁷⁾ rozsdától fenj,
Dobszóra ülj lóra.

¹⁾ Id. m. II. köt. 371. l.

²⁾ A magyar irodalom története, II. köt. 377. l.

³⁾ *Várasfalvi Szolga Mihály*: Diarium, 33a—37b. II.

⁴⁾ Az évek száma nincs kitéve.

⁵⁾ Dálnokinál: »Kit régtől fogván német bírt.«

⁶⁾ Dálnokinál rosszabb szórenddel: »Ideje, hogy már felserkenj.«

⁷⁾ U. o. kardot helyett szablyát.

2. Bizony régen, hogy már aluszol,
 Hideglelés nélkül ¹⁾ vajuszol,
 Megemésztett a porció.²⁾
 Nincsen benned már semmi jó.
 Hol híred s fegyvered ³⁾?)
3. Ne hagyj magad, kérlek, ily lágyon;
 Mit heversz honnyodban csak ágyon?
 Kapádból is csinálj fegyvert, —
 Lám országod termett embert,
 Ébredjél s ne késsél.⁴⁾
4. Rákóczi érkezett Munkácsra,
 Híre ment már ennek Szathmárra: ⁵⁾
 Az kapukra fut az német,
 Tartja szorosan az gyémet,
 Mond verdót — ály Hergot.⁶⁾

¹⁾ Dálnoki a sort az *ágyadban* szóval bővíti és így elrontja.

²⁾ A kurucz felkelés kitörésének legfőbb oka a *porció* volt. Elismeri ezt a labancz Cserei is. Szerinte a mozgalom azért terjedt, mert »az magyarok a rettenetes kemény porciózást s azért szüntelen rajtok forgó executiót már elunták vala.« Később meg: »A magyarországi rebellió is azért támadt, mert a császár híre nélkül a ministerek porcióztatták, nyomorgatták, kinozták a magyarokat.«

³⁾ Dálnokinál a három utolsó sor helyett:

»Ne heverj *kunyódban* csak ágyan,
 Ne hagyj magad ilyen lágyan,
 Ne sarkalj, de harcra!«

V. ö. az első sort a következő versszak 2-ik, és a másodikat az 1-ső sorával. E változtatás nem mondható valami szellemesnek, mert az eredetiben a »megemésztett a porció« kifejezés igen jól kiszámított hatású vala. Az sem érdektelen változtatás, hogy *honyodban* helyett ezt olvassa: *kunyódban* (kunyódban).

⁴⁾ U. o. hiányzik a három utolsó sor, pedig a bevezető részben ezek a leghatásosabbak. Dálnokinál a 9-ik versszak következő sorai mutatnak rokonságra:

»Ez két ország nevelt embert,
 Fogjon kiki azért fegyvert.«

⁵⁾ U. o. »Híre ment annak Szathmárra.« A *már* szó közel egykorúságra mutat. E sor jól értesültségről tesz bizonyosságot, mert Löwenburg Frigyes szatmári parancsnok a felkelők minden mozdulatáról előre értesült. A mint gróf Csáky Istvánhoz intézett levelei mutatják. *Olv. Századok*. 1873. 16—17. ll.

⁶⁾ A három utolsó sorban v. ö. Dálnoki szórendi változtatásait, melyek által az elsőben hiatust csinál.

5. Bercsényi is elhagyta Ungvárt,¹⁾
Mert ily állapotot rég ²⁾ hogy várt,
Gyül ³⁾ hozzá sok kurucz legény,
Mindenik oly serény, kemény,⁴⁾
Mint farkas, avagy sas.
6. Nem keres ő suhult is duskát,
Az helljén készített sok puskát; ⁵⁾
Jött urához olyan véggel,
Hogy lehessen segítséggel, —
Hoz mindjárt sok huszárt.⁶⁾
7. Nohát magyar kapjad az üdőt,
Mert mutatott Isten immár főt; ⁷⁾

¹⁾ E vers-szakokkal az énekszerző a Rákóczi Munkácsra érkezése után történt dolgokat megszakítja, hogy az ezzel egy időben történt eseményekről is megemlékezzék, a mi szintén a mellett szólna, hogy az ének teljesen egykorú az eseményekkel; de a Bercsényire vonatkozó két vers-szaknak keletkezési ideje a szövegből nem határozható meg pontosan. Vannak olyan kifejezések, a melyek egykorúságra mutatnak; de az a kifejezés, hogy »jött urához olyan véggel«, — már valamivel későbbi időre utal. E chronologiai hibák onnan származnak, hogy a szerző rangszerint emlékezik meg a felkelés megindítóinak legelső tetteiről. Így Rákóczi Munkácsra érkezik, Bercsényi hadat gyűjt, fegyverekről gondoskodik és Rákóczihoz csatlakozik, a mit csak a 16-ik vers-szak után kellett volna emlitenie, ha szoros chronologiai sorrendet tart. Esze Tamás is fegyvert von, a mi a forradalom első ténye; Bóné meg Diószeget veszi meg, a mi ismét egy hónappal későbbi esemény, mint Rákóczinak Munkácsról való kiszoríttatása, a miről a 15. és 16. vers-szak emlékezik meg.

²⁾ Dálnokinál: *régen*.

³⁾ U. o. *gyűlt*.

⁴⁾ U. o. »Az mindenik kényén serinyen« — értelmetlen és alakilag is hibás sor.

⁵⁾ U. o. »Nem keres ő sohult is puskát.

Az helyett készített sok lánzsát.«

Dálnoki változtatásának az az oka, hogy a *duska* szót nem értette, mert itt átvitt értelemben *zsákmány* jelentéssel használtatik. A puska készíttetés arra vonatkozhatik, hogy Bercsényi Bonnac franczia követ anyagi támogatása mellett fegyvereket szerzett be, és lovas meg gyalog sereget fogadott. Később Debreczenből is szerzett 1000 puskát. Olv. *Thaly*: A székesi gróf Bercsényi család, II. köt. 508. l., III. köt. 25—26. l.

⁶⁾ U. o. »Hoz magával sok huszárt.« A *mindjárt* szó 1703 júniúsára utal, az egész sor pedig a Bercsényi által fogadott lengyel és török-tatár lovasokra vonatkozik. Olv. *Thaly* id. m. II. 520. l.

⁷⁾ A *fő* alatt Rákóczit és Bercsényit érti. Az *immár* szó egyidőre mutat és jól kifejezi azt az epedő vágyat, a melylyel az elégedetlenek jó nevű vezérre vártak.

Szép hazáért, kedvesidért,
De mért szánnál ontani vért? ---
Ne sarczolj, csak harczolj.¹⁾

8. Esze Tamás sem ül csak Tarpán,²⁾
Ember — higgyed — ő is a talpán,
Azt mondja, hogy egyéb bérrel
Nem taxál, csak német vérrel, —
Fegyvert vont s majd vért ont.

9. Diószeg is kérdi az urát:³⁾
Hol vett ennyi számú polturát?
A quantumról adjon számot,
Mert nem hagynak többé vámot
Vennie s ennie.⁴⁾

¹⁾ Dálnokinál e vers-szak hiányzik, mely szintén bizonyíték arra, hogy ez ének *buzdító* dálnak indult és e célzata csak ezzel a vers-szakkal végződhetett, mert így is tökéletes, befejezett, kerekded. Az első vers-szakokban csatlakozásra, fegyverre szólítja a »porció« által emésztett nemzetet, és hogy a felkelést ne tartsák *pórmozgalomnak*, bemutatja annak fejeit, a kiket Isten mutatott a nemzetnek; azért újra buzdít, hogy a szép hazáért s kedvesiért fogjon minden magyar fegyvert. Csak ezután válik a vers elbeszélővé, úgy hogy a mi csekély szerkezeti és chronologiai hiba a következő vers-szakokban található, az mind az *átmenetnek* következménye. — Az utolsó sor visszavág a 6-ik vers-szak első sorára. Bercsényi nem keres *duskát*, — te se zsákmányért, hanem hazáért fogj fegyvert. Csodálatos, hogy Dálnoki e logikailag többszörösen kapcsolt szép vers-szakot mellőzte.

²⁾ Esze Tamás a mozgalom megindítója. Eredetileg nemes, de jobbágygá lett család sarja. A Rákóczi család birtokán Tarpán lakott és sókereskedő volt. Vitézsége és odaadó hűsége miatt Rákóczi kedves embere, a kit dandár-tábornokságig emelt. Meghalt 1708-ban. Arczképét és rövid életrajzát közölte Thaly Kálmán: *Vasárnapi Ujság*, 1868. 27. sz. A kurucz énekek sűrűn emlegetik, említi Dálnoki is a 47-ik vers-szakban.

³⁾ Ér-Diószegzet Lipót törvénytelenül gróf Gronsfeld tábornoknak adományozta. Ugy látszik, hogy a jobbágyi tartozások és vámok szigorú behajtásából sok polturát gyűjtött, de a bosszuló sors atólérte, mert 1703 jul. 19-én Bóné András vezetése alatt megtámadták és bevették várkastélyát, javait feldúlták, s tisztartóját Nordermann Sebestyént több némettel együtt levágták. *Thaly* id. m. III. köt. 10. és 13. ll.

⁴⁾ Dálnokinál 51. v. sz.

»Groczerd uram mert több vámat
Nem veszen Diószegen!«

A következő vers-szakban Dálnoki Gronsfeldet öleti meg. E tévedés bemutatja Dálnokit, a lelkiismeretes kutatót. Az előtte levő versben Diószeg ura szerepelvén, ő illőnek tartotta megtudni és bevenni nevét, a mi által nagy históriai tévedést követ el, csak azért, mert a következő vers-szak tartalmát nem vette figyelembe.

10. A láda kolcsát elvesztette,
Mert Bóné ¹⁾ már megijesztette;
Testin estek nagy mély sebek,
Vérit nyalják vizslák s ebek;
Mondja: Fort, hol Laport? ²⁾
11. Nem akart kijöni Váradról,
A deszpótát várná Aradról; ³⁾
Reménsége de helyános,
Mert közel jár ott Szócs János; ⁴⁾
Megokrándt, ⁵⁾ hogy lest hánt.
12. Vigyázz Apolloni Munkácsban, ⁶⁾
Viseld bátorságod tanácsban, ⁷⁾
Ily fogságra, kérlek, ne juss,
Mert majd ott lesz Menelaus
Búvában — Trójában.
13. Agyarkodik Montikukuli, ⁸⁾
Mája vagy on méreggel teli,

¹⁾ Bóné András régen végbeli vitéz hadnagy. A mozgalom elején Szócs Jánossal együtt a bihari nemesség szervezője.

²⁾ Dálnokinál: »Mit tégyen? mert szégyen.« Ez időben Várad parancsnoka Beckers. Nem tudom megfejtetni, miért szerepelteti ez ének következetesen (I. a 23. v. sz.) Laportot, a ki különben valószínűleg egy személy azzal az ezredessel, a ki 1692-ben részt vett Várad ostromában és bevételének hírért hivatalosan megvitte Lipótnak. Olv. *Bunyitay Vincze*: Nagyvárad a török foglalás korában. Budapest, 1892. 90. l.

³⁾ Dálnokinál:

»Német kijönni Váradról,
A deszpótás városáról Aradról.«

A despota alatt csak Tököli János aradi *rác* ezredes érthető.

⁴⁾ Szócs János (Ujvárosi) »régi, vén, igen híres ezredes«, a ki már Thököly alatt sok babért aratott és most a bihari nemességet Bóné Andrással együtt szervezi. Különben az egész vers-szak egy történelmünkben még nem eléggé tisztázott eseményre vonatkozik. Annyi bizonyos, hogy Érdioszegért bosszút állt jul. 26—28-ika között Beckers és Tököli, de e vers-szak még ez idő előtt kelt.

⁵⁾ Ismeretlen szó. Dálnoki sem értette, mert az egész sort átalakította: »Nem tud mit tenni, fél kijönni.«

⁶⁾ Dálnoki e vers-szakot mellőzte. Az *Apolloni* név nem fordul elő az Archivum Rakócziánumban. A gróf Csáky levéltárból tudjuk, hogy Munkács parancsnoka 1703-ban Wolfgangus Georgius comes ab Auersperg volt. (*Századok*, 1873. 16—17. ll.) Ugyan ő adta fel Munkács várát 1704. febr. 16-án.

⁷⁾ E sor értelme: Ne légy vakmerő.

⁸⁾ V. ö. Dálnokinál a 49-ik vers-szakkal. Dálnoki ezt az egy vers-szakot veszi át és oly szerencsétlenül ékeli be énekébe, hogy nem kap-

Mondja szörnyen: tauzin hunder,
Ördöggel bír az az ember, —
Mely merész, majd elvész.

14. Hányja kelepczéjét, vet sok lest,
Bizik, hogy abban hull magyar test,
De alatta az fát vágja,
Kíért nyelvét ugyan rágja:
Mit tégyen? mert szégyen.

15. Lajtmannja ¹⁾ köszönti Rákóczit,
Ablakra hág, puskát rákészít,
De Rákóczi flintáját kapja,
Az magvával úgy megcsapja,
Hogy megholt s Grit (?) sem szólt.

16. Megyen már mint búsult oroszláný,
Kompániák lesik az utcán;
De volt még ott oly ál ajtó,
Hogy már ismét sereghajtó
Ott benn nincs, elment princz.²⁾

csolja semmivel és így érthetetlenné teszi. Pedig itt egy kis históriai tudás kiegészíti a hézagokat. A 12-ik vers-szak egyenes folytatása a 4-iknek. Említettem a félbeszakítás okát. A versíró felvévén a fonalat, megfenyegeti a munkácsi commendanst (?) és azután elmondja azt, a miért fenyegetése nem teljesülhetett. Montecuccoli Hercules ezredével visszatért Nigrelli parancsára Olaszország felé megkezdett útjából, és »agyarkodik« a merész Rákóczi ellen.

¹⁾ Nem érthet mást, mint gróf Quirini kapitányt. Elő is fordúl Orosz György beregi alispán levelében, hogy Quirinit Rákóczi lelőtte »szutbúl, az ablakról«; de Rákóczi azt írja, hogy Major János lőtte le. Olv. *Szalay László*: Magyarország története, VI. 88. l. — Még egy merénylet történt Rákóczi ellen Szatmár ostroma alatt, a mikor a vadászatban szórakozást kereső Rákóczit egy majorházban akarta elfogni egy német tiszt, de Rákóczi lelőtte *az ablakon át*. (*Thaly*: A székesi gróf Bercsényi család, III. 47—48. ll.) Rákóczi előadásának feltétlen hitelt adhatunk, de hogy e vers Quirini halálára vonatkozik, az összefüggésből tűnik ki. Quirini ugyanis a Montecuccoli *lajtmannja* volt, az esemény Munkácson történt, a honnan Rákóczi az első támadáskor kénytelen volt menekülni »mint búsult oroszláný.« Bizonyos, hogy a verset nem írhatta olyan ember, a ki Rákóczi mellett volt Munkácson, mert akkor nem követné el azt az egy hónapot kitevő chronologiai botlást, hogy a diószegi vár bevételét előbb mondja el, és azt sem állítaná, hogy Quirinit Rákóczi lőtte le, mert az a tény nem sokat változtat a dolgon, hogy Orosz Györggyel ellentétben úgy tünteti fel a dolgot, hogy Quirini akarta »szutbúl« lelőni Rákóczit.

²⁾ Rákóczi Munkácsról való csodálatos szerencsés megmenekülésének találó leírása. Dálnokinál hiányzik.

17. Örülj Tokaly (*így*), Kálló, Kisvárdá,
Tudom, mindenitek ezt várta,
Zsoldosítok sem gondolták,
Hogy Kukulit megpaskolták,
Búban nyeg, hódolj meg.¹⁾

18. A többi is követ tégedet,
Uj uradhoz tartsd hűségedet.
Tisza, Duna alig várja,²⁾ —
Hűségednek leszen párja:
Mind Kunság, mind Jászság.³⁾

19. Hallod-e, Bercsényi mit csinál? —
Ocskay, Szócs János, Orosz Pál⁴⁾
A porciót karddal rójják,
Magazinum búzát szórják
Buskákkal, szolgákkal.

20. Pekri sem fázik meg Murvában,
Mert sok tüzet rakott sorjában,
De lakosi nem fűtöznek,
Hanem futnak és költöznek,
Rejtekekben, féltekben.⁵⁾

¹⁾ Dálnoki ezt a vers-szakot sem vette föl. Tokaj ostroma 1704 jan. 29-ig tartott, Kálló 1703 jul. 29-én adta meg magát, Kisvárdá pedig ígérete szerint mindjárt Kálló capitulatioja után Rákóczihoz csatlakozott. A mikor e vers-szak keletkezett, még egyik vár sem volt a Rákóczi hatalmában, innen a versnek bizonyos *várfelkérő* jellege. Gondolatmenete ez: Rákóczi a magyarságért fogott fegyvert, a melynek üdvét a várba szorult nemesség is óhajtja (v. ö. a kisvárdai nemesség feleletével); a zsoldosokat meg lehet azzal rémíteni, hogy a kuruczok győzedelmeskednek és az egész környék előbb-utóbb hozzájuk csatlakozik. E jelleg megmarad a 19-ik vers-szakig. Csodálatos közvetlen és korhű az egész. — Montecuccoli megpaskolása alatt aligha mást ért, mint Orosz Pál dandára elől Tokajtól Kassáig való futását. (1703. szept.)

²⁾ Tényleg úgy is volt. 1703-ban a Dunán túl már készen volt minden a lelkes magyar lakosság *alig várta* már, hogy az elnyomott haza szabadsága mellett ő is fegyvert emelhesse.

³⁾ Az első kunsági sereg Mónay Pál vezetése alatt már 1703 júliusában alakult. A vers-szak jóslata csakhamar teljesült is.

⁴⁾ Volt királyi ezredes, Rákóczihoz 1703 jul. 26-ika táján csatlakozott a sámsoni táborban. Ezredesi, később tábornoki rangot nyert; különösen Erdély meghódításában vannak érdemei. *Thaly*: A székesi gróf Bercsényi család, III. 20. l.

⁵⁾ Gróf Pekri Lőrincz főispánt 1703 október havában Balázsfalván elfogták a kuruczok. Ezután Rákóczi hűségére esküdött. Rákóczi, mint tábornokot a Vág mellé Bercsényi táborába küldötte; morvai expedíciója 1704 márcz. 24-én vette kezdetét. (*Történelmi Tár*, 1896. 6. l.)

21. Károlyi is megunta Bécset,¹⁾
 Ausztriában gyújtott sok mécset;
 Tűzzel próbálja ezüstít,
 Alig állja Bécs is füstít,
 Mert sűrű s keserű.²⁾
22. Vigasztald Orphee Tráczját,³⁾
 Noha lantodnak ládd sok héját,
 Mert azt nemcsak egér rágja,
 Sőt Andrási⁴⁾ majd elvágja
 Bassussát s altussát.
23. Hallgatja ezt Laport Váradon,
 Hihető, hogy búsul károdon,
 Jenő, Gyula, Arad, Szeged,
 Meddig futhat vitézséged,
 Jól értjük, most kérjük.⁵⁾
24. Fordulj Pozsony, Győr és Komárom,
 Ha nehéz az német vas járom;
 Lám Kassánál szólni szebben,
 Nagyszombatnál sebesebben —
 Nem tudtok, sem futtok.⁶⁾
25. Liktisperg⁷⁾ magad Szatmárt mit veted?
 Mert kijöttöd majd elfelejtet; ⁸⁾

¹⁾ Károlyi Sándor »megunván Bécset«, 1703 okt. 9-én csatlakozott. (Olv. Önéletírását és naplójegyzeteit.)

²⁾ Mint dunántúli parancsnok többször beűt Ausztriába. Először 1703 december-havában; 1704 elején pedig egész a bécsi külvárosokig portáztat és égettet. V. ö. még *Thaly* id. m. 189. l. — Czegei Vass György naplója, 385. l.

³⁾ *Rasciát* azaz a ráczokat érti.

⁴⁾ Andrássy István 1704 májusi megbízására vonatkozik a ráczok ellen. Olv. *Márki Sándor*: Arad története, II. köt. 281. l.

⁵⁾ Hogy az előbbi vers-szak csakugyan a ráczokra vonatkozik, azt e vers-szakkal való összefüggése is mutatja; ugyanis e vers-szakban felsorolt várak környéke tömve volt ráczokkal. E vers-szak keletkezési ideje pontosan meg nem állapítható, mert a felsorolt helyeket a kurucok igen hosszú ideig sikertelenül ostromolták.

⁶⁾ E vers-szak keletkezési idejét nem lehet pontosan meghatározni. Bizonyos, hogy Nagyszombat (1703. decz. 4.), illetőleg Kassa meghódolása (1704. okt. 31.) után kelt.

⁷⁾ Glöckelsperg cs. tábornok Rabutin parancsára jött ki Erdélyből. (*Thaly* id. m. 33—34. ll.) Szócs János Somlyótól Szatmárig űzi. Szatmárt 1704. decz. 25-ig védte, a mikor kapitulált. E vers-szak még a capituláció előtt kelt. Cserei Glöckelsperget nagyra becsüli és a magyarok jóakarójának tartja. 1706 évben írja: »Meghala a jámbor, kegyes, nagy vitéz, tanult generál Klöckelsperg Kolozsváratt; ott is temették el, ki a magyarokat igen szerette.«

⁸⁾ T. i. Erdélyből való kijöttét.

Felperzselted már magadot,
De beléd más tűz akadott,
Mely téged megéget.¹⁾

26. Most tégedet Gejentis²⁾ nem bántnak,
De Kolozsvárból majd kirántnak;
Most veled nem bibelődnek,
Vármegyékkel tépelődnek,
Székelylyel s más helylyel.

27. Tudod-e, hogy rossz főre hágtál,
Mikor kurucz bőrre vágyódtál;
Lesz vásárod, hozz csak tokot,
Orosz Pálnak küldj kalapot,³⁾
Rábizzad, mert izzad.

28. Rabutin is hasát beszívta,
Noha magát eddig mind hívta;⁴⁾
Elkölt régi tehetsége,
Nincsen sohult reménysége —
Császárbán, sem várban.⁵⁾

¹⁾ Dálnokinál az 50. v. sz.

Likisperg Szakmárt magad mit vötted?
Mert mi jeled, majd elfelejtet;
Bóné mert sokszor késértett,
Az kapuig üzőgötött,
Jobb holdalj, ne harczalj.

Dálnoki nemcsak a szöveget teszi értelmetlenné, hanem a chronologiai sorrendet is megbontja, a mennyiben rossz helyre ékeli be.

²⁾ Gejentis (Arnoldus de Jentis), Kolozsvár commendánsa. Mivel Orosz Pál bonczhidai győzelmét (1703. nov. 10.) nem tudta megakadályozni, Rabutin Szebenbe idézte 1703. nov. 14-én. Ő azonban kezdetben nem mert indulni, hanem a kolozsvári jezsuitáknál vonta meg magát; később mégis csak jobbnak tartotta engedelmeskedni s 1703. nov. 25-én megindult. Az új commendáns Chaltemplatt, még elindulása előtt Kolozsvárra érkezett, úgy hogy már nov. 15-én Czegei Vass Györgynél ebédelt. Ebből úgy látszik, hogy Rabutin kihallgatás nélkül fosztotta meg állásától. (V. ö. Monumenta Hung. Hist. SS. XXXV. 370. l.) Tehát e vers-szak a Gejentis visszahívása hírének elterjedése előtt, de mindenesetre még 1703-ban kelt, a mikor még a székelyek nem lettek kuruczokká és így velük is kellett bibelődni. Gejentis neve előfordul Dálnokinál az 59. vers-szakban.

³⁾ Ez éles gúnnnyal telt vers-szak, különösen Orosz Pál említése jogossá teszi azt a feltevést, hogy a bonczhidai győzelemre vonatkozik és nem sokkal az után keletkezett.

⁴⁾ Magát hívta = hívalkodott.

⁵⁾ Vonatkozik az 1704 év első felére, a mikor már ugyancsak összezsugorodott a Rabutin hatalma, úgy hogy attól lehetett tartani, hogy az egész Erdélyt elveszíti Lipót.

29. Főtt Enyed miattad hév üstben,
 Mert házát vetéd mind füstben,¹⁾
 Érzette volt azt Toroczkó,²⁾
 Az hol készült sok szép vaskó;³⁾
 Szentgyörgy sir, ez rossz hír.⁴⁾

30. Ám az agg eb rosszul járt,
 Mert az míg elérte Fejérvárt,
 Úzé tragédiás actor,
 Mert volt ily hű calefactor,
 Sok lancz test bokrot fest.⁵⁾

31. Tordára is küldél perzselni,
 De megtudták Simont törzsölni,
 Fejét nyakáról levágák,
 Koponyáját ebek rágák,
 Ez rácz eb, — nemcsak seb.

32. Vajha tudná Gyula kapitány,
 Ki szánt Fejérvárnak most hátán,
 Tudom, rajtad megtromfolná,
 Hogy megfosztád, kipótolná
 Sok kárát, szép várát.

33. Esküszöl, hogy Medgyest megmented,
 De magad már nem is jelented;

¹⁾ Nagyenyed felperzselése 1704 márcz. 13-ika körül történt báró Tige által. Említi Cserei és Czegei Vass György naplója is. *Századok*, 1868. 185. l.

²⁾ Toroczkót a németek 1703 nov. 30-án gyujtották fel. (Vass György naplója, 371. l.)

³⁾ Toroczkónak régen volt már vasipara. *Vaskó* = kard. Forgách Simon puskacső-gyárat is állított fel ottan. V. ö. *Italy*: A gróf Bercsényi család, III. köt. 384. l.

⁴⁾ Toroczkó-Szentgyörgy felégetése ugyanakkor történt.

⁵⁾ Dálnoki az összefüggés megbontásával s így értelmetlenül, e vers-szakot a diószegi események után teszi (54. v. sz.); de oly lényegesen megváltoztatja, hogy majdnem új versnek tekinthetjük. Változtatása annyiban szerencsés, hogy megvilágosítja e nem épen világos vonatkozású verset a következő módon:

Az agg eb szolgád is rútúl járt (t. i. Tige),
 Mert még elérte Fejérvárt,
Mikor Enyedet perzselte,
 Kaszás, Vaji utolérte,
 Fizetett, sok veszett.

Bár hópénzben adj sok timont,
Nem üzöd el Forgács Simont;
Rád pergel s megnyergel.

34. A mely veres tehenet fejtél,
Havasalföldéből bejöttél,
Immár téged az elrugott,
Teje-vaja nélkült jutott;
Vagy meghalsz, vagy koplalsz.

35. Megemlegetheted a Sárkánt,¹⁾
Hol rád Komlósi sok sárt hányt;
Ott elüté tőled az ág,²⁾
A mit adott volt Holdvilág;
Hát Grafen, mit jársz fenn?

36. Segesvár is hányja a sok csalt,
Kiért pusztán láthatsz ott sok falt;³⁾
Sok székel lón ott meghalva,
Kiről így szól Ebesfalva:
Tarts számot, adsz vámot.

37. Valjon mikor adtok számot ti,
Szászsebesnek hóhér zsoldosi?
Jaj Aranyas-széki határ,
Nem volt rajtad nagyobb tatár,
Mint ez had, — öld magad.⁴⁾

¹⁾ E vers-szak a székelyek szerencsétlen holdvilági és feketehalmi vereségére (1704. jan. 27.) és annak megbosszulására, Gravennak, Rabutin vicecolonellusának sárkányi (Fogaras) vesztésére vonatkozik. Itt ugyanis a kuruczok megtámadták s egyik hadszármányát megszalasztották és vezetékeiket is sok száz aranyokkal elnyerték. (Cserei.) Vezérük Komlósi János volt, a mint *Apor Péter* írja, ki a csata leírásához azt is hozzáteszi, hogy a harcz mégis eldöntetlen maradt. (*Synopsis mutationum*. Monum. Hung. Hist. SS. XI. köt. 138. l.) A holdvilági és feketehalmi harczról maradt egy szép gyászének, melyet Thaly Kálmán közöl: Adalékok, II. 31—35. ll. V. ö. e vers-szakot Dálnoki 55-ik versével.

²⁾ »Elüti az ág.« Jellemző kifejezés, mely előfordul még Dálnokinál a 173. és 254. vers-szakokban, azonban nem lehet oly jellemzőnek tartani, hogy ebből Dálnoki mellett fegyvert lehetne kovácsolni.

³⁾ 1704 január-havában a kuruczok és *székelyek* megtámadták Segesvárt, de a szászok visszapuskázták őket. »Abbeli furiájokban az kuruczok circa 23 praesentis (Januarii) az alsó várost felgyújtják, mely miatt az tornyok is leégett.«

⁴⁾ Az aranyos-széki határt — e szövegből gyanítva — a szászsebesi zsoldosok égették fel 1703 decz. 24-én. Szászsebes megvétele 1704 ápr.

38. Medgyes is megadta az adót,¹⁾
 Miért fogadott idegen lakót;
 Nem mondja már, hogy nem tér el,
 Mert elszökött az házbérrel
 Bárontis,²⁾ már ront is.
39. Igen pöki Hájszter a markát,
 Őszvegyűjt mind szőcsöt s mind vargát,
 Hogy Rákóczit megejthesse,
 Nem hiszem hogy megnyerhesse
 Eldöltét s Pán földét.³⁾
40. Bízik Vellenstényi⁴⁾ Brassóban,
 Noha nagy rész fekszik csak sóban,
 Császárához oly hű és szent,
 De majd rászakad a Czent,⁵⁾
 Ugy vélem s itélem.
41. Német, én most csak emlegetlek,
 De rövid nap megfenyegetlek,
 Mert látom, hogy nincsen hütöd,
 A mit ma szólsz, holnap ütöd,
 Más nyelben, rossz jelben.
42. Ám menj pokolban most apáddal,
 Mit keressz itt köztünk lancz-fáddal?
 Porciónkkal ha laktál jól,
 Egyék varjak ki hasadból.
 Távozzál s kárhozzál.⁶⁾

18-ika körül történt; tehát e vers-szak 1703 december és 1704 április-hava között kelt. V. ö. Czegei Vass György naplója, 373. és 400. ll.

¹⁾ A mint Forgács Simon beérkezett Erdélybe, a hadak felültetése és mustrája után Medgyest kezdte ostromolni. Rabutin nem ment Medgyes segítségére, sőt Tige bárót is kirendelte onnan, úgy hogy Sals kapitány adta fel 1705 jun. 16-án. Czegei Vass György naplója, 458—459. ll. Őszefügg különben a 33-ik vers-szakkal.

²⁾ *Bárontis* = Baron Tige. Dálnoknál is előfordul az 58-ik versben.

³⁾ E vers-szak első felére magyarázatul szolgálhat a Dálnoki krónikájának 37-ik verse; utolsó sorára nézve pedig v. ö. 9-ik vers-szakának utolsó sorával.

⁴⁾ Wallenstein báró, brassai német commendáns. Említi Cserei és *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, IV. köt. 119. l.

⁵⁾ Czent (Czenk), a híres hegy Brassó mellett.

⁶⁾ E két utolsó erőteljes vers fejezi be az éneket, a mely némi vonatkozással van a bevezető vers-szakokra. Hogy miért nem folytatták, és hogy az 1705 évvel miért bánt oly mostohán az énekszerző: arra ada-

Ime bemutattam az éneket, mely bőven kárpótol Dálnoki nem érdemelt babéraiért. El kell ismernünk, hogy bármi szempontból tekintve is méltó arra, hogy a kuruczkor irodalmának legjobb termékei között emlegessük s keletkezése módja mellett külső és belső egységét csodáljuk, históriai szempontból pedig megbízható kútfőnek tekintsük.

*

Míg a most tárgyalt éneknek keletkezése idejét az egyes vers-szakokig meglehetősen pontossággal meghatározhattuk, az a *Pasquillus*, melyet második helyen óhajtók közölni, még mindig meghatározatlan, mert nincs benne semmi különös időjellemző dolog.

Egyszerű variansa ez annak a derék szatirának, melyet a báró Radvánszky-leváltár egyik verses könyvéből *Az világhoz szabott ének* címmel Thaly Kálmán adott ki *irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányai* 360—361. lapjain.

Variansról lévén szó, a közlésnél fő kötelességem lenne annak a megállapítása, hogy a két változat közül melyik az eredeti, vagy eredetibb.

A kérdés megfejtésének legbiztosabb módja az lenne, ha pontosan megállapíthatnánk, hogy az illető ének reánk maradt alakjában mikor keletkezett?

Azonban csak a radványi változatról állapíthatjuk meg, hogy 1675 előtt írták, míg a másíkról csak annyit állíthatunk, hogy az 1760 év, azaz codexem iratása után nem keletkezhetett.

Ennyi chronologiai tudás nem lévén elégséges, az eredetiség kérdését csakis a tartalomból, a két ének tüzetes összevetéséből dönthetjük el. Közlöm tehát a pasquillust a változatok feltüntetésével együtt, codexem 135a. lapja szerint:

PASTILUS. ¹⁾

1. Visszajár az üdő,²⁾ a világ felfordult,³⁾

Az ég mindenestől a föld alá fordult,⁴⁾

Tenger az egeknek homályában borult,

Még olyan nagy csoda nem hallatott sohult.

tunk nincs. Annyi bizonyos, hogy a historikus előtt épen ezen hiánya miatt nem lehet teljes, befejezett az ének, bár mily erőteljes, és a bevezetéshez méltó vége van is.

¹⁾ *Pastilus* = pasquillus. *Thaly Kálmán*: Irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Budapest, 1889. 360. l. A pasquillus című: *Az világhoz szabott ének*.

²⁾ U. o. idő.

³⁾ U. o. elfordult.

⁴⁾ U. o. szorult.

2. Csillagok az földön, vadak égen járnak,
Halak az erdőben a fákon ugrálnak,¹⁾
Kősziklák vizekben²⁾ kedvekre úszkálnak,
A levegő-égen gályákban hajóznak.³⁾
3. Vert viszen veretlent, — vak ép szeműt vezet,
Sánta futhat inkább, — ép lábú nem mehet,⁴⁾
Kik jó lovat, ki győz,⁵⁾ bolha vaját gyűjthet,
Ha már a német is magyarral kiköthet.⁶⁾
4. Varga varrt tanácsot, a szőcs megcsáválta,⁷⁾
Az ország törvényét szakács⁸⁾ magyarázza,
Gombkötő és borbély azt deliberálja,
Bolond ember azért, a ki ezt⁹⁾ megállja.
5. Császár csizmadiával¹⁰⁾ a tripartitumot
Talp-bőrrel fódozza a nagy decretumot,
Bárd dal ács faragja¹¹⁾ a privilegiumot, —
Hát ki becsüli meg úgy a statusokat?¹²⁾
6. Mivel eke¹³⁾ hat ökröt, — hintó hat lovat húz,
Nyúl mind agarat úz, — szarvas úgy vadászt úz,¹⁴⁾
Vagy miként a kalács kemenczében bécsúsz;¹⁵⁾
Ugy érti a dolgot a legelső¹⁶⁾ status.
7. Disznónak a moslék, nem a finum gyömbér,
Egyebet¹⁷⁾ sem illet festett hintós szekér,

¹⁾ U. o. fák alatt sétálnak.

²⁾ U. o. vizeken.

³⁾ U. o. égben gályák hajózkálnak.

⁴⁾ U. o. Sánta futhat jobban, ép láb mankón mehet.

⁵⁾ U. o. *Rák jó lovat kifut.* Itt a szövegben Szolga Mihály bizonyára tollhibát követett el; innen az értelmetlenség.

⁶⁾ U. o. Ha már pór és paraszt nemessel feltehet.

⁷⁾ Innen öt vers-szak kimaradt. V. ö. Thalynál a 9-ik vers-szakkal, a hol *megcsáválta* helyett *megcsinálja* áll.

⁸⁾ U. o. takács.

⁹⁾ U. o. valaki.

¹⁰⁾ Id. m. a 10-ik vers-szakban *csizmazia*.

¹¹⁾ U. o. faragja ács.

¹²⁾ U. o. Hát ki becsülje meg az ily statumot.

¹³⁾ Elmaradt a 12. és 13. v. sz. Mint szekér hat ökröt.

¹⁴⁾ U. o. nyúz.

¹⁵⁾ U. o. Vagy mint márványkőből lehet fekete tyúk.

¹⁶⁾ U. o. ultimus.

¹⁷⁾ U. o. Agg ebet.

A számár hátára bársony nyereg nem fér,¹⁾
Vedd jó néven azért,²⁾ a ki vagy nemes vér.

8. Vedd fel a hét verset, hétezer igazság,³⁾
A magyar nemzetünk nemde nem bizonyosság,
Mióta bagzódik Szakáttal a szászság,
Ugyan tör borsat orra alá Hásság.

A különbségek összevetése után első tekintetre mindenki az itt közölt szöveget tarthatná eredetinek, mert az utolsó versben megszabott terjedelemnek, hét vers-szakával ez felel meg, míg *Az világhoz szabott ének* terjedelmesebb és szövege sok tekintetben helyesebb; tehát plausibilis feltevés lenne, hogy időfolytán lett a szöveg helyesebbé és terjedelmesebbé.

Ha azonban a részletektől eltekintve, a versek alapeszméjét keressük, egyetlen sor különbség élesebb határt von a két változat közé, mint a többi együttvéve, és véglegesen eldönti az eredetiség kérdését.

A Thaly-féle *Az világhoz szabott ének* alapeszméje a rendi különbségek megváltoztatására irányuló mozgalomnak, az izmosodó néphatalom túlkapásainak fonáksága. Ez a leg-hatásosabban mindjárt a vers elején ki van fejezve, midőn lehetségesnek tüntet fel minden természettani lehetetlenséget: »Ha már pór és paraszt nemessel feltehet.«

A *Pastilus*-on is végig vonúl ugyanezen eszme; de az a sor, mely az egész költemény alapjául szolgál, nem található meg benne. E helyett — *ezen az egy helyen* — a német ellen fordul a vers, és az alapeszme meghamisításával a legfontosabb sort így változtatja meg: *Ha már a német is magyarral kiköthet.*

Ez az egy sor megbontja az egész költemény logikáját, és az eredetiség kérdését a Thaly-féle *Az világhoz szabott ének* javára dönti el. E mellett bizonyos, nagyon tág körű időmeghatározásra is fonalat ad kezünkbe, mert az alapeszmét kifejező sornak ily tapintatlan megváltoztatása *csak a németekkel viselt harcz idején, az események hatása alatt jöhetett létre.*

A német ugyan annyiszor kikötött a magyarral, hogy ebből közelebb a kort meghatározni nem lehet, az adott esetben azonban csak Thököly és Rákóczi kora közt választ-hatunk.

¹⁾ U. o. arany nyereg sem fér.

²⁾ U. o. eztet.

³⁾ U. o. az egész vers-szak hiányzik.

Én Rákóczi korába helyezem a költeményt azon egyszerű oknál fogva, mert Szolga Mihály verses könyvében Thököly-kori versek nem fordulnak elő, s nem is valószínű, hogy azok 1760-ig Erdélyben megmaradhattak volna. Véleményem szerint tehát a költemény eredeti alakjában Thököly korában keletkezhetett, a Szolga Mihály variánsa pedig mindjárt a Rákóczi-kor első éveiben.

*

Thaly Kálmán, vitézi énekeink és kurucz dalaink fáradhatatlan gyűjtője és kiadója, kutatásai közben nemcsak a teljes szövegű énekeket, hanem a töredékeket, sőt a nyomokat is figyelmére méltatta és közölte.

Az ilyenek sejtetik, hogy sok régi énekünk elveszett vagy lappang, s újabb kutatásokra ösztönzik még a késő nemzedékeket is, hogy sokan, vállvetve tökéletesítsék azt, a mit egy ember elkezdett, és követve az ő ujjmutatásait, keltsék új életre történelmünk egyik dicsó korszakának rejtett verses emlékeit s derítsenek fényt arra, a mi még homályos.

Nem lesz tehát érdektelen, ha harmadsorban egy olyan éneket közlök itt, mely főleg azért megbecsülhetetlen nyeresége irodalmunknak, mert homályt oszlat el, szétszórt töredékeket egyesít, úgy hogy ez által bár három töredékkel szegényebbé, de egy egész kurucz énekkel gazdagabbá válik irodalmunk.

Az ének töredékei többször kísértették Thaly Kálmánt szorgalmas kutatásai közben. 1868-ban Esze Tamás egyik utódától hallotta két elferdített sorát:

Esze Tamás — mert nem volt más —
Kassa várát bevette.

Több nem maradt a híres kurucz vitéz utódai emlékében korunkra.

Más alkalommal Ábray Károly két vers-szakot közölt vele egy öreg ember ajkáról a munkácsi harcra vonatkozólag. Ez az öreg ember még emlékezett reá, hogy az éneknek több vers-szakát is tudta fiatal korában.

A Nemzeti Muzeum kéziratárában ugyanezen énekből hét vers-szakot talált meg, mely vers-szakok közt azonban sem az eredeti, sem a Thaly-féle sorrend szerint nincs értelmi kapcsolat; tehát e versek is hiányosak, töredékesek. Ez a *Kurucz katona dala*.

A töredékek verselése közötti hasonlóság feltűnt Thaly-nak, azt is észrevette, hogy a két utóbbi töredékben van egy-egy tartalmilag is rokon vers-szak; de egyesítésüket meg

sem kísérthette. E helyett — igen helyesen — külön-külön adta ki a töredékeket az adatai alapján megállapítható sorrendben.

Most ismét együvé kerültek a Szolga Mihály verses könyve alapján, a mint következik:

SZEGÉNY LEGÉNY ÉNEKE

a kuruczkor után.

1. Nincs becsületi a katonának,
Mint volt régentén a kuruczoknak;
Vallyon vagyon-é hírével a méltóságnak,
Hogy sok vitézek,
Próbált legények
Ruh Bécsben vadnak?¹⁾
2. Szegény legénynek olcsó a vére,²⁾
Három rossz forint³⁾ szegénynek bére,
Azt sem költheti el soha (szegény) végtére,⁴⁾
Melyért méreg,
Kínzó féreg
Forr a szívére.⁵⁾
3. Igen kedveltük a kuruczságot,
Oly igen⁶⁾ kaptuk, mint egy ujságot,
Nyerünk, gondoltuk, oly szabadságot,⁷⁾
Oltalmazzuk⁸⁾
S szabadítjuk⁹⁾
Szegény hazánkot.

¹⁾ V. ö. *Thaly*: Adalékok, II. köt. 329. l. a *Kurucz katona dala* első vers-szakával. Különbség a kettő között annyi, hogy ott *Ruh Bécsben* helyett az utolsó sorban *rossz becsben* áll, a mi talán helyesebb.

²⁾ U. o. Katonának olcsó már a vére.

³⁾ U. o. Háromszáz forint, — a mi egy kissé nagy összeg.

⁴⁾ U. o. Ámde azt sem költheti el szegény végtére.

⁵⁾ V. ö. még az egész vers-szakot *Thaly*: Adalékok, I. köt. 31. l. a *Kurucz tábori dal* 2-ik vers-szakával, a melyhez ez közelebb áll, mint a *Kurucz katona dala*. Ugyanezen vers-szak több variánsa található id. h. a *Tájékozás*-ban.

⁶⁾ U. o. híven.

⁷⁾ U. o. Gondoltuk, hogy ezzel nyerjünk szép uraságot, — a mi kétségtelenül helytelenebb tartalmilag, de verstanilag jobb.

⁸⁾ U. o. Védelmezzük.

⁹⁾ U. o. Oltalmazzuk. — A *Kurucz katona dalá*-ban ezután oly vers-szak következik, a mely ugyan nincs meg codexemben, de a vers alapeszméjének tökéletesen megfelel, azért ide iktatom a sorok beosztásán

4. Szegény legényből tisztetek tétettek,
Az ellenséggel kik szemben mentek,
Mivel a pártos urak meg sem verettek,
Mint sárkányok,
Oroszlányok
Mégis küzködtek.¹⁾
5. Egy szegény legény volt Esze Tamás,²⁾
Magát megunta volt Buni András,³⁾
De urunk mellett voltak, mint a darázs,⁴⁾
Török Péter,
Pikó Demeter⁵⁾
Voltak hűségesekek.
6. Legelsőben hogy ⁶⁾ Munkácsban jutánk,
Az udvarházhoz urunkhoz szállánk;
Montikukuli hadától bészoríttatánk,⁷⁾
De strázsáit,⁸⁾
Német generált
Halálra adánk.

változtatva. Hogy az eredetiben benne lett volna e vers-szak, az ellen csak a rossz rímek szólanak.

Mely dolog bizony meg is lett volna,
Magyarországot megnyertük volna,
Ha sok gondoskodó urak nem lettek volna, —
Ily romlásban,
Kárvallásban
Nem estünk volna.

¹⁾ A *Kurucz katona dalá*-ból hiányzik; tartalma megfelel a történelmi hűségnek.

²⁾ A következő két vers-szak hiányzik a *kurucz katona* töredékes dalából, Ábray Károly azonban egy öreg embertől hallotta és Thalyval közölte, a ki különböző okokból és alkalmakkal háromszor nyomatta le: 1. Vasárnapi Ujság, 1868. 317. l. — 2. Adalékok, I. 6. l. — 3. A székesi gróf Bercsényi család története, II. 516. l. — Esze Tamásra vonatkozólag l. Vasárnapi Ujság, id. h.

³⁾ Thalynál: Magát megvonó Bonohó András.

⁴⁾ U. o. Urok mellett voltak ezek, mint egy lelki más . . .

⁵⁾ U. o. *Jánki Péter* és *Zöld Demeter* van. E két név elő is fordul Thalynál: A gr. Bercsényi cs. II. 461. l. de forrásidézet nélkül. Török Péterre nem tudok adatot, de Pikó Demeter, mint szökött, bujdósó katona csatlakozott a kuruczokhoz. Olv. Palugyay Lénárd emlékiratát Lipót császárhoz, a melyet nagy részben közölt Thaly: id. m. III. 7. l.

⁶⁾ U. o. Legelőszőr is.

⁷⁾ U. o. Montecucculi hadától megnyomattatánk.

⁸⁾ U. o. De Karaffát. Feltűnően hasonlít e vers-szakhoz a *Kurucz katona dala* 5-ik vers-szaka.

7. Törökkel próbált híres Kalafát,¹⁾
Egy szegény legény,²⁾ mint egy merő fát
A földre leejté kardra nőtt karját,
Mélyért hada,
Német tábora
Fordítá száját.
8. Tisza, Debreczen ékes környékén,
Nádas, Berettyó vize mellyékén,
Mind kik lakoztak Tisza mellyékén,
Mind hajtottuk
S hódoltattuk
Hozzánk elejét.
9. Tisza mellyékén lévő Ruh hada
A vármegyékkel mind ránk támadá,
Kőrösi Pat István ³⁾ magát frissen forgatá,
Német Mihály ⁴⁾
Hajóra száll
S mind öszve vágá.
10. Híres Huszt vára Máramarosban
Miképen esék birodalmunkban?
Mi pedig szegény legények voltunk csak alattomban,
Magam láttam,
Tokos uram
Futott pallosban.⁵⁾
11. Ha mikor voltál kincses Erdélyben,
Német testhalmot láttál sok helyen,
(Mind szegény legény kezei vágták azt egyben)

¹⁾ Ez és több következő vers-szak eddig ismeretlen. Hogy *Kalafa* egynek vehető-e *Quirini*-vel, a ki Munkácsnál elesett, nem dönthetem el.

²⁾ Majos János?

³⁾ Pap István naszádos?

⁴⁾ Munkácsi Pap Mihály jobbágyi sorsba kényszerített armalista, a forradalom megkezdője a hasonló sorsú Esze Tamással és Kis Alberttel. A póroknak ismételtén követte Rákóczihoz, ő osztja szét a zászlókat Beregszászon, a hol lovassági főkapitánynak választják a parasztok. A forradalom kezdetén sok szolgálatot tett a szabadság ügyének, a mit már abból is sejtethünk, hogy magát Rákóczi Ferencz fejedelem plenipotentiaríusának nevezi. V. ö. *Thaly*: A gróf Bercsényi család, II. 461. 467. 476. és 483. ll.

⁵⁾ Huszt vára 1703 aug. 17-iki megvételében Ilosvay Imre, Ilosvay Bálint és Majos János szerepeltek, de legnagyobb érdeme a legelsőnek volt; tehát a szegény-legény versíró, a ki részt vett a harcokban, túloz, a mikor csak a szegény legények érdeméül tünteti fel Huszt megvételét.

Urunk hada,
Fejérvára
Bizonyosság ebben.¹⁾

12. Várod alját is sok szegény legény
Vérével festé sok helyét szegény;
Hogy úr esett volna, nem látta napfény,
Nosza szegény
Vitéz legény
Légy hű halálig.
13. Tisza mellyékén mely dolgok estek,
Mely sok németek, ráczok elestek,
Halas, Kecskemét erről bizonytságot tehet;
Szegény katonák,
Nem nagy urak,
Sok sebben estek.
14. De vallyon ki volt mind Bécs aljáig,
Ki nyargalódzott Ausztriáig?
Szegény legény, nem úr lova futott mindaddig;
Nosza vitéz,
No kardra kéz,
Légy hű halálig.²⁾
15. Ők verték széellyel Rabutin hadát,³⁾
Trincsin⁴⁾ generált elfogták magát;
Vallyon kik verték rá maga kastélyát?
Udvarnépét,
Szép cselédgyét, —
Elfogták magát.

¹⁾ A *Kurucz katona dalá*-ban a 6-ik vers-szak:

Jársz alá valaha kénccses Erdélyben,
Német testhalmot látol ott egyben,
Mind szegény legény kezei vágják azt egyben,
Bonczidai török vára bizonytság ebben.

Ebből pótoltam a másoló tollában maradt harmadik sort.

²⁾ A *Kurucz katona dalá*-ban a 7-ik vers-szak:

Ki nyargalta fel mind Bécs aljáig,
Meghódoltatta nagy Ausztriáig? . . .
Szegény legény lova nyargalt mind addig,
Szegény legény, nem úr lova nyargalt mind addig.

Itt megint túloz az énekszerző, mert csak az Ocskay farkasaira gondol, megfélelkezve Károlyiról.

³⁾ Valószínűleg Rabutin simontornyai és csobánczi vereségét érti.

⁴⁾ Ritschau elfogatását érti 1704 május vége felé, miután Trencsén-

16. Amaz pántlikás német urakat,
Varju gránátéros kavallérokat
Szegény legényből lött vitéz vágta azokat,
Tárházakból,
Palotákból
Húzták hajjokat.
17. Kincscsel megrakott Karsa (*így*) várassát,
Győr és Görgény szép forgó bástyáját, —
Kegyelmes urunk beküldé szegény szolgáját
Esze Tamást,
Mert nem más
Tartá meg Karsát.¹⁾
18. Győr alatt sok szép hada marada,
A kit Forgáts pénzen elada,
Mely pénzt is nagy esküvéssel el is tagada,
Kit Simonnak,
Barátjának
Raka vállára.²⁾
19. Ha valaholott voltanak csodák,
Mind kívül-belől estek szép próbák,
Szegény legények magokat frissen forgatták,
Csak szegények,
S nem úrfiak
Véreket onták.

ből aláindult? Ebben is nagy szerepe volt a szegény legényeknek. A néven kívül minden megfelel ennek.

¹⁾ V. ö. *Thaly*: Adalékok, I. XIX. l. az Esze család hagyományát:

Esze Tamás — mert nem volt más —
Kassa várát bevette.

Igen valószínű, hogy itt is a codexem szövege helyes, mert Esze Tamás nem vett részt Kassa megvételeiben; de Rabutin támadása ellen az Esze ezeréből egy századot Kassára küldött Rákóczi, kettőt Kővárba rendelt, míg a többivel Esze Tamás maga Eger felől védte Kassát. Rabutin nem is merte Egert megtámadni, és ha Kassa felmentésében része van Esze Tamásnak, az csak úgy lehetett, hogy Rabutint hátulról támadta meg. Különben ezt az is valószínűbbé teszi, hogy akkor is, a mikor Rabutin Kassa sikertelen ostroma után Tokaj felé nyomult, Esze Tamás nyomában volt és többször belekapott.

²⁾ Az egész vers-szakot, úgy a mint van, nem lehet érteni. Talán valami mende-monda, a melyvel Forgách váratlan, titokzatos elfogatását igyekeztek megfejtetni.

Az ének közlése és a töredékekkel való egybevetése után még korával és írójával kell foglalkoznom s az egészet általánosságban méltatnom.

A korra nézve vizsgálnom kell első sorban Thaly Kálmán véleményét a töredékekről.

A munkácsi harczot mind az Adalékokban, mind újabb nagy munkájában, a gróf Bercsényi család történetében,¹⁾ 1703-ra teszi; azonban, míg amott csak azt állítja a tartalom alapján, hogy a munkácsi harcztól (1703. jun. 28.) »nem lehetett távol eredetű«, emitt azt is felteszi, hogy Rákóczi visszavonulása után »a zavadkai fenyesek aljában lobogó tábortüzek mellett megszületett s felzengett a legújabb kurucz dal a *munkácsi csatáról*. A hű tarpai, vári, beregszászi hajduság énekelte a régi Thököly-féle tábori nóták mélabús dallamára: Egy szegény legény volt az Esze Tamás« . . . stb. Természetes, hogy e feltevés megszűnik a teljes ének felfedezése után; hasonlóképen eszik az is, hogy a *Kurucz katona dala* az 1711 év második felében kelt.

Magában az egész énekben nincs semmi, a miből keletkezését pontosan meg lehetne határozni; két első sora:

Nincs becsületi a katonának

Mint volt *régentén* a kuruczoknak . . .

csak azt sejteti, hogy több évvel a szatmári béke után keletkezett, oly időben, mikor a győzők a legyőzöttekkel éreztetni kezdték hatalmukat, a mikor »sok vitézek, próbált legények rossz becsbe« jutottak.

Biztosabb és pontosabb meghatározásra vezetne az, ha ismernők az énekszerzőt és életrajzát; de arról is csak annyit tudunk, a mennyi énekéből kiböngészhető.

Mint szegény legény korán csatlakozott a felkeléshez; ott volt már Munkácsnál, részt vett Huszt vára megvételében és végig harczolta a szabadságharcot. Valószínű, hogy a szatmári béke után mellőztetést szenvedett és e miatt való panasza adja meg énekének kiinduló pontját. Panaszát azonban csakhamar elnyomja az a demokratikus érzelem, mely a kuruczok elején annyira szembetűnő, melyből a felkelés oly sok ideig táplálkozott, de a mely méltóan érvényesülni a vezetők miatt nem tudott.

Az énekszerző ebben, illetve az urakban keresi a bukás okát, mert a szegény legények a szabadságért, édes hazánk védelmére, önzetlenül harczoltak csodás elszántsággal, s majd

¹⁾ Id. m. II. 516. 1.

ingyen ontották olcsó vérüket akkor, a mikor »hogy úr esett volna, nem látta napfény.«

Czélja a szegény legények dicsőítése, azért felsorolja kiválóbb hőseiket és a tömeg jelesebb hőstetteit, az urakat pedig csak ott emlegeti, a hol vádolhatja is.

Tendenciájából következik, hogy a történelmi hűséggel nem sokat törődik; nyugodt lélekkel mond el nyilvánvaló mendemondát és a tudatos tudatlanságtól sem riad vissza, ha az urak érdeméről is meg kellene emlékeznie.

Elbeszélő költeményt ír tulajdonképen; de czélja nem az elbeszélés, hanem a bizonyítás. Ezért minden szavának súlya van, minden ígéje megfontolt, minden sora szorosan összefügg alapeszméjével. Ebből származik logikai szabatossága, szigorú egy-sége, a miben nem versenyezhet vele egyetlen kurucz ének sem.

Erős érzése, az események észszerű kiválasztása, drámai gyorsasága, bizonyos balladai színezetet adnak a versnek, a mit még az is emel, hogy külső alakja — leszámítva a másoló-nak betudható hibákat — szabatos, mert énekelhető.

De mind e kiválóságokat csak az élvezheti, a ki az ének-szerző eszméibe beleéli magát, a ki nem a kuruczkor krónikás történetét várja tőle, hanem tendenciájának felismerése után újra elolvassa könnyed folyású sorait és gyönyörködik abban, hogy mily jól felhasznál minden lehetőt a szegény legények dicsőítésére.

Kétségtelen, hogy énekünket e tulajdonságaiért az iro-dalomtörténész többre fogja becsülni; de a mélyebben szántó historikus sem mellőzheti.

R. KISS ISTVÁN.

ÉRSEKUVJÁR ARULÓI.

Rákóczi Ferencz hadi sikerei között Érsekujvár elfoglalása fájt legjobban ellenfeleinek. Nem is csoda, mert hadi jelentőségre s a háború tovább folytatására nézve egyaránt fontos dolog volt a derék végházat bírni. A felkelők hadai Érsekujvár elfoglalása után kezükben tartották a Csallóköz javát, Komárom várát meg folyton fenyegették. Maga Komárom városa meghódolt Rákóczinak s évi 3000 forintért volt kénytelen megvásárolni békéjét. A vár gyöngeségét mutatja, hogy a felkelőkkel kötött ezen egyezséget nemcsak a komáromi várkapitány, de maga a hadi tanács is kénytelen-kelletlen eltúrte.¹⁾

Bécsben Érsekujvár elfoglalását szintén kellően méltányolták. Meg is tettek mindent, hogy a várat szépszerével vagy erővel visszafoglalják. Mivel pedig az utóbbi dolog vajmi kevés eredményt helyezett kilátásba, Bécsben azon mesterkedtek, hogy Érsekujvárt megvesztegetéssel, árulás útján szerezzék meg. Erre a célra I. József király Trauthson herczeg tudtával és támogatásával a kamalduli (zoborhegyi) szerzetesek főnökét, *Johannes Chrysostomus* atyát küldé Érsekujvárra, hogy a vár kapitányát, Bertóthyt, és a főbb tiszteket fényes ígérekkel a király hűségére térítse. A kamalduli páter kétszer is volt Érsekujvárban, s mint ő maga írja, a főbb tiszteket Bertóthyval együtt már megnyerte, mikor a hadi nép gyanakodni kezdett s többeket börtönbe vetett. Maga Bertóthy is ezúttal került börtönbe. A kamalduli páter előadása szerint a dolgok ilyenén fordulatát az eretnekek rajongása (haereticorum rabies) idézte elő.²⁾

Bár a kísérlet nem sikerült, a király azért mégis évi 600 forintot rendelt a kamalduli szerzeteseknek. Maga János atya 1712-ben érsekujvári küldetése czimén kérte vissza rendjének birtokait, melyek Bertóthy István generális kezén voltak.

¹⁾ Az erre vonatkozó hivatalos iratok Komárom város levéltárában őriztetnek.

²⁾ Közös pénzügyi levéltár: Hung. fasc. 14799. és fasc. 150035.

Az első balsiker az illetékes körök kedvét a további kísérletektől nem vette el. A mint Kőpösdi Tolnay Gábor báró a kuruczok fogságából kiszabadult, Heister biztatására magához hívatta Keppisch Ábrahám, Jakab és Mojzes, továbbá Topoltschán Lázár nevű zsidó kereskedőket, s jutalom fejében rábírta őket, hogy mint kereskedők menjenek Érsekújvárra, nyissanak ott üzletet s kereskedés örve alatt kémleljék ki a várat. A nevezett zsidó kereskedők elfogadták az ajánlatot, s azontúl az Érsekújvárbán történekekről a labancz főtiszteknek mindig biztos híreik voltak. A nevezett kereskedők 1711-ben Károly királyhoz intézett folyamodásukban maguk mondják el, hogy a magyarországi zsidókat mind a császár hűségére terelték. Zinzendorf megbízásából — írják — 100,000 forintot és grófi czímet kellett Bertóthynak igérniök; de ők saját szakállukra csak 40,000 forintot és grófi czímet ígértek. Az ajánlatot elfogadta s az érsekújvári erős őrségből egyes csapatokat álszín alatt különféle helyekre küldött. Ez a dolog — írják Keppischék — gyanut keltett, s a kuruczok Bertóthyt börtönbe vetvén, mérget adtak neki, mire három nap alatt meghalt. Ezután Eszterházy Antal jött Érsekújvárra Bertóthy helyébe. Tolnay Gábor felsőbb rendeletre vele is megkezdé a tárgyalásokat. A közvetítők most is a nevezett kereskedők voltak.

Eszterházynek megfelelő katonai rangot s összes javainak visszaadását ígérték, s ő ez ajánlatot hajlandó volt elfogadni. Erre Wratislav gróf az érsekújvári obristlieutenant és a főbb tisztek megvesztegetésére charta biancát (2000 aranyról) küldött Érsekújvárra. A kereskedők az összeghez még a magukéból is adtak 1400 forintot. Ily módon Rottenstein obristlieutenantot, a tüzérség fejét, miután a Deutschmeister-ezredben megfelelő állást is ígértek neki, csakugyan sikerült megvesztegetniök. Ennek a megvesztegetésnek az lett az eredménye, hogy Érsekújváron hirtelen több ágyu elromlott s az ágyugolyók jó része a vízárokba került. Maga Pálffy generális ez időtől kezdve Érsekújvár feladásáig kényelmesen levelezett az áruló Rottensteinnal. Mikor a császári had az érsekújvári malmot megtámadta, onnét nagy veszteséggel visszaveretett; azonban csakhamar megjelentek a táborban a Keppisch testvérek, s miután kellő felvilágosításokkal szolgáltak a várban levő tisztek árulásáról, a császári had a fontos malmot újra megtámadta s huszonnégy óra alatt egyetlen ember elvesztése nélkül el is foglalta. Ezzel jórészt a vár sorsa is eldőlt.¹⁾

1) U. o. fasc. 14796.

Mivel a Keppisch testvérek Érsekujvár körül kitűnő szolgáltatásokat tettek, azzal is őket bízták meg, hogy Rákóczi táborát kikémleljék. Erre is vállalkoztak. Elmentek a táborba s Rákóczitól ötezer mázsa só tettek. Itt azután elegendő alkalmuk nyílt a tábor kikémlelésére. Míg azonban ők a só elszállításával foglalkoztak, Érsekujvárban megtudtak egyet-mást dolgaik felől, mire a katonák feltörték a kémkedő kereskedők üzletét. Ugyanekkor Rákóczinak is jelentést tettek a dolog felől, s a fejedelem parancsot adott, hogy Keppisch és Topoltschán zsidó kereskedőket azonnal fogják el.

A veszedelem felől azonban a császáriak részéről már előbb figyelmeztették a kereskedőket, s ők 3000 mázsa sóval sietve elmenekültek. Szerencsájök — mint maguk írják — az volt, hogy az elfogatással megbízott kurucz tisztet már előbb megvesztegették, s ez a tiszt a fejedelem parancsát csak huszonnégy óra múlva intézte el, mikor a nevezett kereskedők már túl voltak a veszedelmen. A háromezer mázsa só szerencsésen Pozsonyba vitték, de a pestis miatt hajóikat nem engedték kikötni. Eleinte a sós hajókat össze akarták lövetni, de mivel a tulajdonos kereskedők nagy érdemeket szereztek, mindössze csak hat heti veszteglési idővel sujtották őket. Bár pestissel fertőzött vidékről jött a só, s bár minden embert eltiltottak a hajókról, a veszteglési idő alatt ezer mázsa só t mégis elloptak a hajókról.¹⁾

A Keppisch testvéreknek és Topoltschán Lázárnak itt elmondott dolgait saját írásaikon kívül egy csomó kétségtelen hitelességű irat is bizonyítja. Dillher báró, nyitrai várparancsnok például 1710 június 16-án hivatalos jelentésben bizonyítja, hogy a nevezett kereskedők 1709-től 1710 május haváig mindég biztos hírekkel szolgáltak a kuruczok mozdulatairól. Ők tudatták vele Kojovszky palatinus megérkezését a lengyel csapatokkal; tőlük tudta meg Eszterházy Dániel kivonulását Tavarnakra, mikor is az élelem után járó kurucz csapatokat sikerült Űzbégh mellett meglepnie és megvernie. Hasonló eset — írja Dillher báró — gyakrabban is előfordult, a nevezett zsidók tehát nagy jutalmat érdemelnek, mivel megbecsülhetetlen szolgáltatásokat tettek.²⁾

¹⁾ U. o.

²⁾ U. o. és Dillher bárónak egy másik emlékiratában, mely ily címet visel: *Annotation deren de anno 1703 bis anno 1711 inclusive, wehrend hungarischer Revolta von ihro Durchlaucht Prinzen Eugenio theils in desselben Abwesenheit von Hofkriegsrath, und theils von denen commandierenden Feldmarschallen mir anvertraut gewesenenen Commandi.* Fasc. 14888.

Köpösdi Tolvay Gábor is hivatalos iratban (1711. márcz. 12.) bizonyítja, hogy az említett kereskedők Bertóthyn kívül, ő felsége jóváhagyásával, Eszterházyt is megvesztegetni igyekeztek, s Eszterházy meg is adta volna magát, ha az erős gyanu miatt Károlyi nagyobb sereggel nem jön Ujvárbá. Erre Eszterházy, hogy a gyanut magáról elhárítsa, a kereskedőket pénzbírsággal sújtotta.¹⁾ A Keppisch testvérek és Topoltschán Lázár érdeme Rottenstein megvesztegetése. Ez utóbbi dolognak a révén Pálffy generális a nevezett kereskedők segítségével Rottensteinnal Érsekujvár átadásáig kényelmesen levelezett.

Zinzendorf gróf 1711 január 15-én az említett zsidó kereskedők részére ugyanily bizonyítványt állított ki. Pálffy János tábornagy pedig 1711 május 31-én Eperjesen állított ki bizonyító írást részökre.²⁾

A szatmári békekötés után a Keppisch testvérek és Topoltschán Lázár először Wratislav grófhhoz fordultak, mint a ki legjobban tudta és ismerte az ő szolgálataikat. Folyamodásukban újra elmondták, mi mindent tettek Érsekujvár feladása érdekében, s egyúttal káraik megtérítését és az ígért jutalmat kérték. Bár saját költségeik fejében csak 1400 frtot adtak ki. szolgálataikért és káruk megtérítése fejében 100,000 forintot követeltek. Ennyit ugyan nem kaptak, de III. Károly király 1712 márcz. 18-án elismervén a nevezett kereskedők nagy érdemeit, miket életük és vagyonuk kockáztatásával szereztek, a sóhivatalok jövedelméből 10,000 forintot rendelt számukra.³⁾

TAKÁTS SÁNDOR.

¹⁾ U. o. »nisi ex insperata suspicione (uti credi par est) erga ipsum habita, Karolyi cum certa rebellium manu supervenisset et eundem illinc discedere coegisset, ut autem ipse coram Rakoczio innocens esse videatur, mulctavit dictos judaeos« stb.

²⁾ U. o.

³⁾ U. o. Befehl an die Salzinspection zu Segedin.

KÁROLYI SÁNDOR A MAJTÉNYI FEGYVERLETÉTEL UTÁN.

A kuruczok 1711 április havában letették a fegyvert. *Károlyi Sándor* az utolsó Rákóczi-sereggel *Pálffy János* császári főparancsnok előtt a majtényi síkon kapitulált.

Megadása nem volt föltétlen. Híres pontozataiban kikötötte, hogy a dynastia sértetlenül megóvja az ország területi épségét, alkotmányos jogait és kiváltságait, tiszteletben tartja a valásszabadságot s biztosítja II. Rákóczi Ferenc és hívei számára életüket, vagyonukat, ha záros határidőn belül hazatérnek s leteszik a hűségesküet. Ez a lényege a szatmári békekötésnek.

A béke-oklevelet április 29-én aláírták s Pálffy kezeskedett róla, hogy az az udvarnál ratifikáltatni fog. De külső események váratlanul nagy válságba döntötték az egész békeművet.

Meghalt a békeszerető I. József császár; utóda Károly, a messze Spanyolországból volt hazaérkezendő, és senki sem tudhatta, hogy az új császár békességes szándékokat, avagy harczias terveket hoz-e onnan magával. Másrészt Rákóczi fejedelem ugyanekkor az orosz czártól kapott biztató ígéretek, hogy tőle a magyar szabadságharcz megújításához kellő támogatást remélhet, s ezért késlekedett is a neki föntartott amnestia elfogadásával.

Izgalmas napok voltak ezek a béke-egyezmény aláíróira nézve. Különösen Károlyi Sándor érezhette a felelősség súlyát és gondját, mert nemcsak katonai és politikai reputációja volt a fejlemények által érdekelve, hanem övéi életének biztossága is. Neje, *Barkóczy Krisztina*, a munkácsi várba szorult, melynek őrsége a harc folytatását határozta volt el. Két gyermeke: *Ferencz* és *Klára*, csak nagy nehezen volt onnan kiszabadítható, hol a kurucz katonák — a majtényi fegyverletétel hírére elkeseredve — merényletet terveztek Károlyi Sándor családja ellen. A gyermekeket sikerült ugyan nagyanyjukhoz juttatni, de az anya még mindig a kuruczok hatalmában volt. Ugy látzik, kezesnek tartották vissza.

Milyen lehetett a kapitulált magyar vezér lelki állapota e válságos hetek alatt, miket gondolt és érzett az ország nehéz helyzete, szorongatott hitvesének életveszedelme tudatában: egy levél gyaníttatja, melyet 1711 május 11-én írt Barkóczy Krisztinának Munkácsra,¹⁾ válaszolva annak e hó 8-án onnét stafétával küldött levelére.

Az úrasszony — nyilván az őrség kívánatára — tudakozódott férjénél, vajjon mi igaz I. József halála híréből s Rákóczi fejedelem külső szándékaiból? mert a munkácsi kurucok már ekkor maguk sem tudták, mit legyenek a várral teendőik.

Károlyi Sándor válasza rendkívül érdekes, mert nemcsak nejehez, hanem általa a várőrséghez is akar szólni, s e mellett a béke-csináló tábornok eszméibe, hangulatába enged bepillantást, jöllehet az iratot — diplomatikus céljához képest — nagy óvatossággal, több pontjában burkolt stílussal fogalmazta meg. Tömör magyaros mondatai, kedélyes hangja és egészséges zamatú ötletei így is jellemzők e hatalmas történeti alak egyéniségére nézve, ki nyugodt tudott maradni ily végzetes időben is, s ezzel nemcsak rettegő hitvesét nyugtatta meg, hanem hatott az elkeseredett munkácsi vitézekre is.

A levél teljes szövegében így hangzik:

Ócsva, 11 May, 1711.

Isten veled Szivem!

Sub dato 8 irott leveledet veszem szivessen. Az császárnak halála sem első, sem utolsó; azért nem kívántam személyedet velle terhelnem s másoknak is unalmat velle szereznem. Meghalt. de él. Azért Istennek hála. nekünk avval semmi változásunk, hanem isteni kegyelemből csendességben, és nem bizonytalanságban hanem valódi békességben élünk s eléggé szánakozunk azokon, az kik élnek s megholtak s successoroknak is torkokat kívánják metszeni, kitűl Isten mentse és hozza világosságra.

Hogyha az felséges Fejedelem közelgetett vagy kijött volna, úgy elhiszem Szivem, németet az császár életével sem láttál volna ottan, annyival inkább halálával; de már rövid lévén az terminus s még semmi jele nincsen istenes fordulatjának, hanem inkább contrarietássok világosodnak. Azt gondolom, nemsokára fogtok látni németet s talán meg is únjátok, kit eddig is magam tartóztattam s nem az császár halála, sem Carolusnak eleibe való menetelek. Kire nézve, ha bocsátnak, jőjj ki Szivem, ha mindenedet

¹⁾ E levél *eredetijét* a gróf Károlyi nemzetség levéltárában találtam meg néhai Waltherr László levéltárnok elhasznált s ezért félrelőkötött íróthekájában; utóbb átadtam Géresi Kálmán úrnak a gróf Károlyi Oklevéltár VI-ik kötetében leendő közlés végett.

megtartóztatják se gondolj véle. Példa Érsekujvár; valami kárt az német és az belső tött az várban és erősségben, kézhez eséskor az sok szegény legénynek, vitézlő rendnek kelle 8000 forintot megfizetni, kiért ideki nehogy refusió, de még köszönet sem lőn. Lássák az atyafiak, ha oly vitézek, mint a Dallos vén asszonya, csak vágják az németet, rontassák Munkácsunk falait, prédálják szegény ben szorultaknak javait, az alatt készítsék mindazoknak megfizetésére az erszények száját. Én nem írok se egy, se más részről semmi ártalmast, nem lévén közöm sem kuruczhoz sem labanczhoz, hanem igaz magyar lévén, azokkal forgatom az törvényt és törvény szerént való királynémat böcsülöm, s hatalmas királyomrúl, az ki törvényemet, nemzetemet manuteneálhassa más hatalmasok ellen is, gondolkozom. Gyermeکیدen ne búsulj, jó helyen vadnak asszonyom anyámmal együtt. Az kik mit koholni találnek, Isten itéletit veszik, kiben talán torkig úsz már egynémelyik. Ezért talán bajod is leszen, s azért nem kívánok írni is, mert Ladányiként . . . be kár, hogy nincs.

Károlyi Sándor.

Fűzzünk e levélhez néhány magyarázó megjegyzést.

A szöveg túlnyomólag politikai vonatkozásaival a munkácsi kurucz őrségnek szól. Fölvilágosítja őket Károlyné útján, hogy a császár halálától ne reméljenek semmi változást a helyzetben, mert az »sem első, sem utolsó« esemény, mert a császár »meghalt, de él«, vagyis: József személyében meghalt, Károly személyében tovább él. Épen így óvja őket azoktól, kik a békekötésben biztosított amnestiát visszautasítván, »élnek s megholtak«, legalább az ország számára, mert a szánikivetést választják, és ezzel nemcsak maguknak, hanem ivadéuknak is »torkokat kívánják metszeni.«

A fejedelemről tisztelettel emlékezik meg s bizalmát fejezi ki, hogy ha »az felséges fejedelem« visszaköltözött volna e hazába s leteszi a hűségesküt, a német ide be nem jött volna többé. De mert a határidő közeleg s Rákócziról ellenkező hírek érkeznek, Károlyi biztosra veszi a német invasiót, melyre nézve bevallja, hogy »eddig is magam tartóztattam s nem az császár halála.«

Munkács sorsát reménytelennek nyilvánítja. Utal Érsekujvár példájára, melynek az erődítményein esett kárt a »kézhez eséskor az sok szegény legénynek, vitézlő rendnek« kellett a magáéból megtéríteni. Nem mondja a munkácsi kuruczoknak, hogy szüntessék meg a harczot, de figyelmezteti őket, hogy a romlásért, a mit Munkács várában okoznak, előre elkészíthetik a megfizetésre »erszények száját.«

Nejét megnyugtatta, hogy a gyermekek már jó helyen vannak. Neki is tanácsolja, távozzék — még áldozatok árán is — »ha bocsátják.« Ez utóbbi kijelentésből világos, hogy Károlyi Sándor ekkor még komoly veszedelemben tudta Munkácson tartózkodó nejét, de leplezni látszik saját aggodalmait, nehogy az úrasszony elcsüggedjen s a kuruczok annál nagyobb vérszemet kapjanak. Róluk igen kedélyesen emlékezik meg: »Lássák az atyafiak, ha oly vitézek« — írja többek közt — de azután siet figyelmeztetni őket realisan arra, hogy a harc folytatásából többé sem dicsőség, sem haszon rájuk nem nézhet, sőt kárát vallják, ha *koholt* reményekben ringatóznak. »Az kik mit koholni találhatnak, Isten ítéletit veszik, kiből talán torkig úsz már egynémelyik« — írja levele végén — s hozzáteszi, hogy »*ezért talán bajod is leszen*, s azért nem kívánok írni is«, a mi nyilvánvaló célzás a munkácsiak fanatizmusára s Károlyiné nehéz helyzetére köztük.

Onmagáról nagy lelki nyugalommal és tiszta lelkiismerettel nyilatkozik Károlyi Sándor az izgalmas napokban. Tanúságot tesz róla, hogy a békekötés komoly és értékes békeállapotot teremtet az országban, mondván: »isteni kegyelemből csendességben, és *nem biztalanságban* hanem *valódi békeességben* élünk.« Azután a következő jellemző kijelentéssel zárja be a közügyekre vonatkozó észrevételeit: »En nem írok se egy, se más részről semmi ártalmast, *nem lévén közöm sem kuruczhoz sem labanczhoz*, hanem igaz magyar lévén, azokkal forgatom az törvényt.«

Valóban kulcs ez a mondat Károlyi Sándor lelke megértéséhez. Letette a fegyvert a harczytéren hosszú háború után, hogy a nemzet igazait ezentúl a törvénykönyv bástyái közt védelmezze. Kilépett a kuruczok táborából, de ezzel nem lett labanczczá. Mennyi erő és igazság van fölkiáltásában, hogy ő se labancz, se kurucz, hanem igaz magyar, s igaz magyarok módjára törvényes alapon kíván a haza boldogulásán munkálkodni!

Majténynál azért vetett véget a hosszú vérontásnak, hogy a szatmári békekötéssel megkezdje azt a nagy művet előkészíteni, a mit másfél század múlva, kedvezőbb viszonyok között Deák Ferencz fejezett be.

ÉBLE GÁBOR.

EGY LABANCZ DESSEWFFY.

A kuruczvilágban sok magyar nemzetség pártokra szakadt s a rokonok egymás ellen harczoltak. Így történt a Cserneki és Tarkeői Dessewffyekkel is. Volt köztük akárhány, a ki Rákóczi zászlaja alá esküdött s a haza ügyének szolgálatában sok érdemet szerzett. De voltak mintegy nyolczan Dessewffyek, kik a császárt szolgálták a hosszú háborús évek alatt.

Ezek többnyire külföldi csataterekre vetődtek, részint a Rajna mellé, részint az olasz tartományokba. Így elkerülték azt a tragikus kénytelenséget, hogy az ország és nemzet ügye ellen vétkezzenek.

Csak egy Dessewffyről bizonyos, hogy a labancz táborban szolgált s a haza ellensége volt, sőt ennek fejében a császár kegyelméhez folyamodott, tőle jutalmat kért, s az okiratok tanúsága szerint kapott is hazaárulásáért. Ennek a szálnalmas embernek *Dessewffy Zsigmond* volt a neve.

Származásáról és utódáról álljon itt néhány rövid adat. A nemzetség harmadik, vagyis Dessewffy Ádám-féle ágához tartozott s a tizenharmadik ízen álló Dessewffy Sándornak és Bárczy Zsuzsánnának volt a fia.¹⁾ Az ő fia *György*, katonai pályára lépett s 1747-ben strázsamesterré lett, de hat esztendő múlva meghalt, atyja pedig ezután két évvel, 1755-ben követte egyetlen s magtalanul elhalt fiát a sírba. Nem volt hát áldás sem vérén, sem árulással szerzett vagyonán.

Árulása történetét összefoglalva maga adja elő abban a folyamodásban, melyet 1710 márczius 15-én nyújtott be a bécsi udvari kamaránál s melyben a »Rákóczi-pártiakhoz tartozott« néhai Meltzer Mihály elkobzott javainak — ellenszolgáltatásul s a dynastia iránt »érdemeket szerzett« hívek szokásos bőkezű »megvigasztalása« fejében — reá és utódaira való ruházását kérelmezte.

¹⁾ Olv. *A cserneki és tarkeői Dessewffy család* című munkámat és a hozzá csatolt III-ik leszármazási táblát.

E latin szövegű irat ma is megvan az Országos Levéltárban.¹⁾ Czimirata latinul így hangzik: »Ad sacratissimam Romanorum Imperatoriam, necnon Germaniae, Hungariae, Bohemiae etc. Regiam Maiestatem etc. etc. Dominum Dominum elementissimum, humillimum memoriale introscripti Sigismundi Dessewffy de Csernek et Tarkeő.«

A beadvány felzetén olvasható végzés szerint az udvari kamara 1710 április 4-iki tanácsüléséből kiadta a folyamodást a magyar királyi kamarának »pro informatione, item vero ac opinione.«

Onnan fölkerült az udvari főhaditanácshoz, mely 1710 október 10-én, — nyilván *több hasonló kérelem* tárgyában egyetemenleg úgy határozott, hogy a kérelmezők jelentkezzenek említett folyamodásuk végett az ezen esetre kirendelt bizottság előtt.²⁾

Maga a folyamodvány egész terjedelmében magyarra fordítva így hangzik:

Császári és királyi Felség,

Legkegyelmesebb Uram!

Kötelességemnek tartottam Felségednek mély alázattal jelenteni, hogy a még most is dúló gyalázatos zavargás kitörésekor, megőrzendő továbbra is szeplőtlenül eddig állhatatos és sértetlen hűségemet, szolgálaimmal tüstént Kis-Szebenben, mint megerősített városban húzódtam meg, remélvén, hogy az a söpredék, úgymint a tokaji zendülés, a császári fegyverek hatalmával mindjárt csírájában elnyomatik. Mikor is a tűzzel és vassal való ellenséges fenyegetés egypárszor pénzzel megváltatván, mivel napról-napra észrevettem a fent említett gonoszság megszilárdulását, azt minden igyekezettel elfordítani és e célra a császári hadakkal összekötetésbe lépni igyekezhvén, útközben a lázadók elfogtak és mindegyikükből kiraboltak. A kik habár ezredesi tisztet és más méltóságokat is ajánlottak nekem, én azokat minden törekvéssel és igyekezettel visszautasítván, nemcsak a köteles hűséget őriztem meg hallgatagon lelkemben, hanem azonfölül nem keveseknek lelkét ugyanerre (a hűségre) visszafordítván, azokkal *hatalmas szövetséget létesítettem a császári királyi szolgálat céljaira*, úgy szintén az itt is másolatban csatolt kegyelmes oltalomlevelet (grationalis)³⁾

¹⁾ Kincst. oszt. Benignae resolutiones, 1710.

²⁾ Hof-Kriegsrath, 1710. Exp. fol. 779.

³⁾ Ezen grationalisban (Bécs, 1707. jun. 22.) József király utasítja Petrasch Miksa őrnagyot, hogy Dessewffy Zsigmondot és párthíveit: Szinyei Kristófot és Weisz Józsefet mindig oltalmazza meg. Elvárja a király Dessewffy Zsigmondtól, hogy az ő pártja részére térítse meg a rebellis kuruczokat.

közöltem velök, s egyben a Felséged által Felsőmagyarországnak köteles hűségöktől elpártolt vármegyéihez és városaihoz intézett s az én kezemhez az 1707 esztendőben főméltóságú Lyubomirszky Tivadar herczeg két tisztje által elküldött királyi levelet nem mindennapi mesterséggel és buzgalommal hozzájuk juttattam és végül a már előbb összehozott szövetséget kölcsönös hit alatt megújítottam oly czélból, hogy *ennek a gyarapodó és utálatos pártütésnek vakmerősége vagy valamelyik fő lázadó fejében zuzattassék szét általunk*, vagy pedig Kassa városának, egész Felsőmagyarország székhelyének visszafoglalása és azok hatalma alól való megszabadítása által a már fent nevezett lázongásnak elnyomása és kiirtása tőlök nem vélt módon megkönnyíttessék; mely szándéknak szerencsés kimenetelét reméltem is ugyanezen célra szövetkezett társaimmal együtt, hacsak a bártfai ruthén betörés alkalmával elfogatott és Eperjesen vizsgálat alá vettettet bizonyos Sréger a dolgot föl nem tárta volna a lázadónak, és az nem történt volna ennek következtében, hogy én előre értesítetvén erről az én szövetséges társam *Peklyanszky János* által, kikerülendő azok zsarnokságát s a biztos halálnak legkegyetlenebb nemét, először a vadállatok között az erdön kényszerültem három hétig bujdoskolni, azután pedig hátrahagyván kedves feleségemet, gyermekeimet s minden javaimat, Lengyelországba kivándorolni, a hol nem csekély életveszedelemben a *Rákóczi által kirendelt gyilkosok miatt*, eladósodva tengődtem és az 1708 esztendő augusztus havától a legközelebbi múlt esztendő márczius 25-ig kénytelenítettem tartózkodni. Végül Felségednek Liptó vármegyében lévő seregéhez csatlakoztam, és ez időtől fogva egész mostanáig egyrészt tekintetes Árva vármegye toborzott katonaságának kapitányi tisztében, másrészt a nagyméltóságú *Ebergényi és Tollet* tábornok urak vezénylete alatt különböző ütközetekben és csatákban, végül pedig Szepes vármegye visszafoglalásában s Károlynak ott történt megveretésében különféle és hasznos katonai szolgálatoakat teljesítettem a nagyméltóságú *Heister* tábornagy parancsnoksága alatt, még pedig saját költségemen.

Mivel pedig a legfelségesebb osztrák fejedelmeknek szavakkal eléggé nem hirdethető kegyessége s legkegyelmesebb Felségedben újra élő kegyelmessége *az ezen legfelségesebb ház iránt érdemeket szerzett híveket különös bőkezűséggel és kegyelemmel szökte kegyelmesen megvigasztalni*, azért Felségednek ezen veleszületett ősi kegyelmességében bizván, legalázatosabban térden állva könyörgök, hogy tekintetbe vévén hűségemet s fönt előszámlált hű és hasznos szolgálataimat, úgysszintén föltöbb súlyosan eladósodott voltomat és *a lázadók által okozott kárait*, méltóztassék Felségednek az elhunyt Melczér Mihály összes ingó és ingatlan, a szentséges magyar

korona birtokában lévő s annak a *Rákóczi-pártiakhoz való tartozása miatt a királyi fiskusra s ennél fogva Felséged adományozása alá esett bármi néven nevezendő javait* császári és királyi bőkezűségéből *nekem s mindkét nemű összes örököseimnek az azokkal járó királyi jogokkal együtt legkegyelmesebben adományozni.*

Felségednek ezen gráciáját és kegyelmét, míg csak élek, törekedni fogok szakadatlan buzgalommal, állandó hű szolgálattal alázatosan megérdemelni. Kegyelmes válaszáért esedezem. Felségednek legalázatosabb s állandóan hű alattvalója

Cserneki és Tarkeői Dessőffy Zsigmond m. pr.

Ez a labancz Dessewffy folyamodványa,¹⁾ mely egész tar-

¹⁾ Nagyobb hitelesség okáért itt adjuk az eredeti latin szöveget is:

Sacratissima Caesarea Regiaque Majestas,
Domine, Domine Clementissime!

Majestati vestrae sacratissimae profunda cum submissione repraesentandum censui, qualiter ad initium statim ad hucum vigentis detestandi tumultus, ut haecenus intemeratam fidelitatem meam ulterius etiam integram conservem ac inviolatam, cum domesticis meis actutum Cibinium, veluti in civitatem munitam me recepi, sperans eandem colluviem ad instar Tokaianaes seditionis potentia armorum caesareorum in herba statim suppressam iri. Ubi hostili ignis et ferri comminatione aliquot vicibus aere parato redempta, dum invalescentiam praefatae perfidiae in dies advertissem, eandem omni studio declinare, huncque in finem militiae caesareae me conjungere volens, in via per rebelles captus, et omnibus spoliatus, ut vitam conservem, potestati eorum dispositionique invitatus subjeci debui. Qui licet colonellatus et aliarum dignitatum mihi offerebant officia, eadem nihilominus omni conatu et studio evitando, non modo debitam in animo tacite fovi fidelitatem, quin insuper haud paucorum ad eandem reducendo animos, validam cum iisdem pro partibus servitioque caesareo regio conflavi confoederationem, prouti et hucce copialiter annexas benignas grationales cum iisdem communicavi, unaque regales per majestatem vestram sacratissimam comitatibus et civitatibus superioris Hungariae a debita fidelitate avulsis directas, adque manus meas anno Millesimo septingentesimo septimo per duos celsissimi principis Theodori Lyubomirszky officiales in vias, ad eosdem haud vulgari arte et industria devenire effeci, tandemque iam praevis conflatam confoederationem, accepto etiam ad invicem juramento renovavi, eo utique fine, ut invalescentis hujus abominandae rebellionis temeritas aut in capite alterutrus archirebellis per nos praecideretur, aut vero per recuperationem potestatique eorum ereptionem civitatis Cassoviensis, tanquam totius superioris Hungariae metropolis, suppressio et exterminatio jam praefati tumultus modo ipsis impraeviso faciliteretur; cujus quidem intentionis foelicem etiam sperassem cum meis in hunc finem confoederatis progressum, nisi occasione irruptionis ad Barthram (*igy*) ruthenicae captus, et Epperiesini examini subiectus quidam Sreger, easdem rebellibus revelasset, meque per confoederatum meum Joannem Peklyanszky desuper praemonitum, ut tyrannidem eorum ac infallibilem atrocissimae speciei necem evadere valeam, primum in sylvis inter feras per tres hebdomadas delitescere, exposit vero derelictis chara conjuge ac prolibus bonisque

talmával, ténybeli állításaival és előadása formájával a labanczság silány szellemére vet, az utókornak tanulságul szolgáló világot.

ÉBLE GÁBOR.

meis universis, in Poloniam migrare causasset. Ubi non sine gravi vitae periculo ob subordinatos per Rakoczium in sicarios oberrationeque mei victitare, et a mense Augusto anni Millesimi septingentesimi octavi, ad vigesimum quintum Martii anni proxime praeteriti subsistere coactus, tandem me exercitui Majestatis vestrae sacratissimae in comitatu Liptoviensi constituto adjunxi, subque id tempus, usque nunc tum in officio capitaneatus conductae militiae inclyti comitatus Arvensis, tum vero in variis conflictibus ac partiis sub commando excellentissimorum dominorum generalium Eberginy et à Tollet, demum autem in reoccupatione comitatus Scepusiensis interventaque ibidem prodigitione Karolii, varia ac utilia sub commando excellentissimi generalis campi marschalli à Heister praestiti propriis nihilominus semper impensis militia servitia. Quia vero indepraedicabilis augustissimorum austriacorum principum pietas, inque Majestate vestra sacratissima rediviva clementia fideles suos de se, augustissimaque hac domo benemeritos speciali munificentia et benignitate consolari clementer consuevit, ac proinde innatae huic Majestati vestrae sacratissimae avitaeque benignitati humillime confusus, eandem de genu suplex exoro, quatenus intuitu praerecensitae fidelitatis meae, fideliumque ac utilium servitiorum, nec absimiliter gravissimae obaerationis ac damnorum per rebelles irrogatorum, dignetur Majestas vestra sacratissima universa bona defuncti Michaelis Melczer mobilia et immobilia, cujuscunque generis ac speciei sint, in complexu sacrae regni Hungariae coronae existentia, veluti per adhaesionem illius partibus Rakoczianis in fiscum regium, adeoque collationem Majestatis vestrae sacratissimae devoluta, ex munificentia sua caesareo regia, mihi, haeredibusque meis utriusque sexus universis, unacum jure suo regio in iisdem habito, clementissime conferre. Quam Majestatis vestrae sacratissimae gratiam et clementiam quoad vixero, perpetuis fidelibusque obsequiis meis jugi conatu demisse promereri adnitar, benignam praestolaturus resolutionem.

Altememoratae Majestatis vestrae sacratissimae humillimus perpetuoque fidelis subditus

Sigismundus Dessöffy de Csernek
et in Tarkeő m. pr.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

II. Rákóczi Ferencz fejedelem önéletrajza. A latin eredetiből fordította Domján Elek. Miskolcz, 1903. Szelényi és társa kny. 8-r. VII, 439 l. Arczképpel.

Sem érzezből öntött, sem márványból faragott emlékmű nem hirdeti Rákóczi nagyságát, s nemcsak az életét tárgyaló, nevéhez méltó tudományos történelmi mű késik, hanem még maga írta életrajzát sem ismerhette, olvashatta a művelt magyar közönség eddig. Ezt a nagy mulasztást kívánta helyrehozni Domján Elek, midőn II. Rákóczi Ferencz önéletrajzát (vallomásait) magyarra fordította. A munka dicséretet érdemel; de nem hallgathatjuk el mindjárt itt azt a kifogásunkat, hogy a fordító a *Confessio* szövegét a maga teljességében adta az olvasó közönség kezébe.

Isten előtt a legnagyobb ember is gyarló. Rákóczi Ferencz pedig, ki »az ő szívében született megváltója jászolánál önnön életét siratja«, vallomásait nem embereknek, hanem Istennek írta. Buzgalommal keresi magában a bűnt s szinte örül, ha valamely emberi gyarlóságból eredő kis hibáját, félrelépését bűnül tudja felróni magának, hogy bevallása és megbánása által érdemelje ki Isten bocsánatát. Rákóczi Ferencz alakját nemzete az idők folyamán a szentek glóriájával vette körül, neve fogalommá lett: a hazaszeretet fogalmává; ezért nem akarjuk benne még a legkisebb hibát sem látni, s ha valaki az eszményi hős gyarlóságait feltárja előttünk, az visszatetszik nekünk. Hogy II. Rákóczi Ferencz nagysága csorbát szenvedjen, arra sem ok, sem szükség nincsen.

Mi feltétlenül elhagytuk volna a nagy közönségnek szánt fordításból (hiszen a tudósok eredetiben olvashatják a vallomásokat) a messzelátó meg a czirkalom históriáját, ifjúkori bűnét, szerelmeit, a neje féltékenykedéséből eredő czivódásokat stb.

A fordítót az a cél vezette, hogy teljes szöveget adjon; de következetlen volt kitűzött céljához, mert néhány részletet mégis elhagyott. Így (26. l.) azt a részt, a hol Rákóczi ifju-

kori öntudatlan bűnének az ó-testamentomban megírt büntetését idézi és (147. l.) a hol a varsói esetet tárgyalja. Domján maga is érezte e helyeken, hogy még sem való minden a nagy közönség kezébe; kár, hogy *csak* e két helyen érezte.

Nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy egy helyt (72. l.) még épen drastikusan fejezi ki magát a fordító, — igaz, hogy pontokkal; de az ilyen dolog nagyon is a jó ízlés rovására esik, a mi ellen annál kevésbbé lett volna szabad vétkezni. mivel a *patrare* ige értelmét itt már a *meggyalázás* eléggé visszaadja.

Ha már arról van szó, mit kellett volna a közönségnek szánt fordításban mellőzni, megemlítsük, hogy helyeseltük volna, ha a fordító elhagyja a sok pietistikus elmélkedést vagy legalább csak annyira is összevonja, hogy a *vallomások* vallásos jellege, bűnbánó szelleme mégis megmaradjon. A művelt közönség figyelmét lekötöni, érdeklődését ébrentartani, főleg a történelmi érdekekkel bíró részek lennének alkalmasak; ezeknek összefüggő előadásával sokkal élvezhetőbb olvasmányt nyújtott volna a fordító, mint a melyet nyújtott a teljes szöveggel. De nagy szükség lett volna az útbaigazító, tájékoztató jegyzetekre, melyeknek hiányát lépten-nyomon érzi az olvasó. Hogy ily jegyzeteket nem adott az érdemes fordító, ezzel igen nagy mulasztást követett el, holott előtte volt a példa: hogyan adta ki pl. Thaly Kálmán legutóbb Rákóczi Ferencz fejedelem Emlékiratait.

Ezt a mulasztást súlyosbitják Domján Elek fordításának gyarlóságai. A fordításból aligha tudnánk a *Confessio Peccatoris* »ékes, de egészen magyaros szellemű és mondatszerkezetű« deákságára ráismerni, — miként Rákóczi vallomásainak nyelvét Thaly Kálmán jellemzi.¹⁾ Szolgai módon ragaszkodik az eredetihez, s latinsága minden hibáját minden magyarosságra való törekvés nélkül átveszi. E miatt gyakran érthetetlen, néhol meg a legkomolyabb tárgynál is mosolyra indít. Egy-két példával igazolhatjuk állításunkat: 10. l. »Es valóban megnyerte irgalmadat nékem, mert végső elhatározással, vagyis inkább azért, hogy az utolsó pillanatban Thököly szándékát megmászította.« . . . Ezt bizony nehezen érti meg valaki, pedig az eredetiben világos: »Et vere misericordiam tuam pro me impetravit, peremptorie enim et in instanti potius mutatis intentionibus Tököli.« . . . (11. l.) — 14. l. »A nem várt eredménynek Caraffa megörülve, az árulók kívánságához képest

¹⁾ Századok, 1876. 316. l.

határoz a dologban, *a minek ezek részéről való végrehajtása az elmiszterek és lövőkészletek elpazarlásával kezdődött*» ... — 16. l. »Mert hogyha tenéked az én üdvömrét meg kellett magadat *üresítened* (oportuit exinanire) ó igaz Isten» ... — 21. l. ... »csak annyit mondok, hogy az a város akkor Slavata Joachim gróf birtoka volt, a kinek családja akkoriban, a mikor én ott időztem, Csehországban mint a legelőkelőbb, férfisarj nélkül halván el, elvégre testvére, Lipót halálával, a ki a passauai káptalanból kilépve, megházasodott, de kezei, lábai összezsugorodván, és elegendésgégtelenedvén, nem sokkal később meghalt, egész kihalt» ... — 31. l. ... »mily rút szenny *lepte be volt* lelkemet» ... (e helyett: *lepte volt be*). — 50. l. ... »örömiüknek adtak kifejezést előttem a felett, hogy sok dologban velük együtt érzek, *gyakran azon látszatot keltem*.«(?) — 64. l. ... »midőn megtudta, hogy ezen felkelésnek *senki feje nincsen*« (nullum praeesse caput comperisset). — 70. l. »Igy sorvadt el ő és elaszva lassan, észrevétlenül ellobbant, *mint az elfogyó gyertyaszál Lőcsén, a híres Spillenberger orvos keze alatt*.« (Tehát a gyertyaszálat kezelte a híres orvos Lőcsén.) — 77. l. »A mint eddig írtam, ámbár ezeket elhatározta, még sem azért akarta, hogy azonnal meglegyenek, hanem előbb sokkalta inkább, mint eddig sanyargattál engemet» ... (Értelmetlenség.) — 79. l. ... »*zavaros arcot* (!) mutatott a remény« (confusae apparebant spei species). — 87. l. ... »a mely a te testbejöveteledet eszközölte« (te incarnari fecit). — 109. l. ... »mélán *görnyednek nyakaik* (e helyett: *görnyed nyakuk*) az iga alatt» ... — 171. l. »Nem szállok veled *Urban* (sajtóhiba e helyett: *Uram*) perbe» ... — 177. l. »Elmondom ezeket, ámbár még nem végeztem el a *levegő égne üres szabdalását*« (!) ... (necdum finem vacuis ictibus verberandi aëris imposuerim). — 252. l. ... »a hajszálak is *számon vannak* (!) a fejemen» ... (e helyett: *számon tartatnak*).

Nem sorolhatjuk fel a fordítás összes különlegességeit, de efféle mondatokkal, magyartalanságokkal majd minden lapon találkozunk.

— Az eredetihez való szolgai ragaszkodás után azt várná az ember, hogy ha már nem magyaros a fordítás, legalább hű legyen. Sajnos azonban, a hűség sem mindenütt kifogástalan. Pl. 7. l. ... »ennek körülményeit egyrészt a komorna, másrészt néném gyakori elbeszéléseiből, *négy éves koromtól* friss emlékezetben megtartottam.« A latin eredetiben: »tum a sorore mea *quattuor annis me adultiore*« ... ezt pedig helyesen csak így lehet fordítani: *nénémtől, a ki négy évvel volt*

idősebb nálam. — 14. l. »Egy hintón utaztunk anyám, néném és én a női szoba felszerelésével és már a Likava vára alatt fekvő Rózsahegy városához értünk« ... Kissé bajos elhinni, hogy egy hintón a női szoba felszerelése elfért volna; de az eredeti nem is ezt mondja, hanem ... »uno carpento vehebamur cum selectionibus gynaecei« ... vagyis a női szobából kiválogatott tárgyakkal, melyekre valószínűleg utazások alkalmával is szükség volt.

Nem fordítja szabatosan a következő mondatot: »Haec fuit, quae in instanti et reliquos equos praecedentes et sequentem curram stitit immobiles.« Domjánál így van: »Ez volt az, a mely abban a pillanatban úgy a többi előlmenő lovat, mint az *utánunk* jövő kocsit megállította« ... (15. l.) Helyesen így lenne: Ez volt az (t. i. az az isteni kéz), mely a fenyegető veszélyben mind a többi elől haladó (a szakadékba bele nem esett) lovat, mind a *lovak után* jövő (a lovaktól vont) kocsit *mozdulatlanul* megállította.

Teljesen hibás fordítás: »az atyák ... azután mintegy *negyven személyre készült* nagy ünnepi lakomával fogadtak« ... (21. l.) Nem *negyven személyre készült* az a lakoma, hanem *bőjtös* lakoma volt. Az eredetiben: »exceptus fui ampla, quamvis *quadragesimali* collatione« ... — 35. l. »vádoljam-e magamat a *köznapi szerelemmel*« ... Mi az a *köznapi szerelem*? A latin eredeti »de amore profano« kitétellel él. Tehát *világi, földi szerelemről* van szó, szemben az *Isten szerelmével*. — Egészen rossz a következő mondat: »*állíts szembe* bármivel engem, kész vagyok arra is.« (38. l.) Mire gondolt itt a fordító? nem tudjuk. Az eredetiben pedig világos a szöveg: »offer me paratum ad omnia« = áldozz fel engem, ki mindenre el vagyok készülve. — Az *offero* ígét különben még másutt is (76. l.) rosszul fordítja: »Elvetem ekközben magamtól te érted minden szórakozottságomat és telhetetlen vágyakozásomat« ... Az eredetiben: »offerō tibi dissipationes et aviditates meas.« Az *offero* jelentése nem *elvetem*, hanem inkább *felajánlom*; a *dissipatio* sem *szórakozottság*, hanem *tékozlás*. — 44. l. »Ezen én ... az *ifjú tüzétől* kergetve ... átkeltem« ... (juvenili ardore incitatus) ... Talán inkább: az *ifjúság tüzétől, ifjúi, fiatalkori tüztől*. — *Proprius amor* nem *önző szeretet* (48. l.), hanem *önszeretet*. — 83. l. ... »hogyan megtanuljam a te *megigazító ítéleteidet*« (justificationes tuas) ... Helyesebben: »hogyan megismerjem a te ítéletidet, melyek *megigazulásomra* vezetnek. — 253. l. ... »egy halászcsonakra akadtunk *munkája közben* (vacantem hoc labore), melyet magunkhoz is *szólítottunk*« (adscitam deprehendimus)... Épen ellenkezőleg: egy halászcsonakra akad-

tunk, mely *szünetelt munkájában*, és *felfogadtuk* (kibéreltük) azt. — *Dies assumptionis Virginis matris*, nem »a szüz anya mennybemenetelének szent napja« (344. l.), hanem *Nagyboldogasszony napja*. — *Festum visitationis Virginis* pedig nem »Boldogasszony« (57. l.), hanem *Sarlós boldogasszony* ünnepe. — 348. l. »Maga édesítette szívességgel és előzékenységgel beszélgetésének poharát, a melylyel megkinált.« Az eredetiben: »Dulcorabat semet ille humanitate et civilitate loquelaе suae calicem, qui potandus propositus fuerat mihi.« Magyarúl helyesen: Ő maga édesítette meg emberségével és nyájas beszédével *azt a poharat, melyből hogy igyam*, engem megkinált.

Azt hiszszük, elegendő példát hoztunk fel annak bizonyítására, hogy a fordítás gyarló, helyenkint értelmetlen és megbízhatatlan. Általában az egészen bizonyos ideges sietség vonúl végig. A fordító — úgy látszik — azt akarta, hogy könnyve mennél előbb jelenjék meg s ezért munkáját elhamarkodta. Erre mutat a sok bosszantó sajtóhiba és a következtlen orthographia is. (Pl. egyszer *minister*, másszor *miniszter*; egyszer *evangélium*, másszor *evangéliom* vagy *evangélium*; egyszer *Augusztinus*, másszor *Agoston* stb.) A helynevek írásában szintén következtlen; némely helynevet az illető nép kiejtése szerint ír le, mint pl. Firenze, Torino, Livorno, némelykor pedig a magyaros formát használja, mint pl. Génua, Podolincz, Danczka stb. Igaz, hogy az *előljáró beszédben* azt mondja, hogy »a személy- és helységneveket, a mennyiben módjában állt, helyesbítette; de ez nem sikerülhetett mindenütt.« Miért? Hiszen a vallomásokban előforduló személy- és helységnevek a történelmi munkákban meg a térképeken mind feltalálhatók, valamennyinek utána nézhetett volna.

Ha a t. fordító megjegyzéseink és kifogásaink figyelembevételével munkáját átdolgozná s a szükséges magyarázatokkal és tájékoztató jegyzetekkel ellátva újra kiadná, igen hasznos dolgot végezne.

KELLER IMRE.

II. Rákóczi Ferencz szabadságharcza és Besztercebánya. Irta Jurkovich Emil. Besztercebánya, 1903. Machold Fülöp kny. Nagy 8-r. V, 315. l. — *A kurucz idők, 1703—1711*. Selmezbánya történetéből. Irta Richter Ede. Selmezbánya, 1903. Joerges Ágost özv. és fia kny. 8-r. 259 l.

Azon történeti munkák között, melyek Rákóczi felkelése kétszázéves emlékére napvilágot láttak, nem utolsó helyet foglal el a címben megnevezett két könyv. Két gazdag bányavárosunk

nem épen dicső szerepléséről ad számot mind a kettő; de majdnem egész részletességgel megismerhetjük belőlük a felvidéki német városok, különösen bányavárosaink kuruczkori szereplését, mert a Besztercebánya és Selmeczbánya történetében lépten-nyomon nyilvánuló megegyezéseket bátran általánosíthatjuk.

A polgár életének célja a vagyongyűjtés, a békés gyarapodás; innen félszeg szereplése háborús időkben. A német polgárság a nemzettel különben sem vált egy testté és nem tudott felemelkedni a haza fogalmáig; a minnek oka volt az is, hogy a *communitas* fogalma több előtte a hazánál, mert csak annak kormányzásához, boldogításához lehet szava, joga. A kuruczkort megelőző sérelmek sujtották az egész nemzetet; de legjobban a gazdag városokat. Jobban nyögött a polgár a terhek súlya alatt, több méltatlanságot is szenvedett, mint a nemes ember; de még a szenvedések alatt sem akart a nemzettel, a nemességgel egyesülni s úgy szabadulni, hanem inkább befolyásos egyének megvesztegetésével és könyörgésekkel igyekezett helyzetén javítani.

Javait falakkal védelmezi; apró rablókkal kész azokért harcolni, de jogaiért bizonytalan kimenetelű harciba nem bocsátkozik; ellenben ha nem védelmezi félelmetesen sok idegen katona, még kisebb erővel szemben is szívesen menti meg falait a rombolástól megadással, javait hamis hódolati esküvel; azonban mindig oly circumspectus módon, hogy a koczka fordultával magát a másik féllal szemben igazolhassa. Ürügyül szolgál a túlerő és a város gazdagsága, a bányák, melyeket kötelességük jövőre is a *haza* (!?) számára megőrizni.¹⁾

Közeledik a kuruczok győzelmeinek híre, harczy tűztől égne a városok, a védelemre óriási készüléket tesznek, szigorú katonai rendszabályokat léptetnek életbe, s alig hogy a környéken száguldoznak a kuruczok, alig hogy feltűnik egy-két kurucz vitéz: a várőrök barátságosan szóba ereszkednek velök s még kurucz hadat nem is láttak, már is megadják magukat és oltalomlevelet szereznek nagy áldozatokkal. Alig halad tovább a kurucz, alig közeledik Schlick, már ennek eleibe küldenek hódoló menetet, ajándékokat, és átadják a város kulcsait. De a császáriak zólyomi veresége után ellentállás nélkül meghódolnak újra, és Rákóczi iránti hűségökét nem is szegik meg többé a trencsényi csatáig, mert nem volt rá alkalom.

¹⁾ Érdekes felfogása volt Károlynak a bányákról. Mikor a selmeczi polgárok a bányákkal mentgették hitetlenségöket, azt mondta, hogy egyetlen egy tokaji hegy többet ér, mint minden bánya.

Időközben segítik a nemzetséges ügyet katonával, szállásadással ipari czikekkel, különösen élelemmel, felszereléssel és adóval; de mindezt annyi huza-vonával, annyi keserves panaszszal adják, hogy a két bányaváros kuruczkori történetének nagy részét ez tölti be. Igyekeznek e terhek alól szabadulni, ezért az ajándékokat nem kimélik, de mivel mindegyik város ezt teszi, természetes, hogy célzt nem érhetnek. Mikor azután ezt belátják, akkor közös értekezleteket tartanak, közös kérelemmel akarják elhárítani magokról a terheket, élénk színekkel festvén nyomorúságos állapotjokat. Kötelességüket nem teljesítik még Rákóczi és Bercsényi korholásaira sem, csak akkor, ha *executióra* van kilátás. Ily esetben azután hihetetlen gyorsasággal tudják előteremteni a pénzt.

Abban még belenyugodnának, hogy adót kell fizetni, hanem a szállásadás és katona-állítás rettenetes teher. A nemes ott hagyja a családját, birtokát, — ez nagyon természetes; de hogy polgár elhagyja a maga mesterségét és fegyvert fogjon: ez nem fér a fejökbe. S hogy ezt elkerüljék, a végletekig alkalmatlankodnak keserves instantiáikkal, alkudoznak, felvesznek minden korholást, és ha végre sem kerülhetik el a katona-állítást, úgy intézik a dolgot, hogy a városi katonaság a kitűzött időben meg ne jelenjék. Így késik el a beszterczebányai katonaság Bajmóc alól és a nagyszombati ütközetből; hanem azért megvan a panasz, hogy mészárszékre viszik a polgárokat. Nem is volt az ilyen vitézekben semmi haszon; rendetlen, fegyelmetlen nép, melynek gyakori szökdösése és gyávasága csak rossz hatást tehetett.

Kétségtelen, hogy a városok sokat szenvedtek; így van ez minden háborús időben. Forgalom hiánya, rossz pénz, drágaság, éhinség a legszokottabb bajok; de Rákóczi páratlan abban, hogy a háború alatt is kiterjedt figyelme a béke munkáira s gondoskodik az ipar és kereskedelem fejlesztéséről, biztosításáról. Igyekezik növelni a keresetet, kizárni a külföldi iparczikkeket. Ha ezt meggondoljuk és azt is hozzávesszük, hogy az iparosoknak a rendesnél több munkájuk is volt, mert a hadsereg számára is dolgoztak, a városok megterhelhetését nem fogjuk oly elviselhetetlennek tartani. Csak így érthető, hogy Beszterczebányán épen akkor kell a fényűzés, czifrálkodás korlátozásáról gondoskodni, a mikor legjobban panaszolkoznak a szegénység miatt.

Egyháztörténeti szempontból is sok közös vonás van a két város történetében. Mig e téren Beszterczebánya története nyújt érdekesebb adatokat, művelődéstörténeti szempontból Richter munkája tanulságosabb.

A mi a feldolgozás módját nézi, az elsőseget határozottan a *Jurkovich Emil* könyvének kell adnunk. Munkájához alapos készültséggel fogott s nemcsak a városi és megyei levéltár adatait, hanem az eddig kiadott anyagot is felhasználja és Besztercebánya kuruczkori történetét az országos történet keretébe illesztve, az események fejlődéséről igen jó képet ad. Könyve igen sok új, érdekes adattal bővíti történeti ösmereiteinket; gyakorlott tolla még az értéktelenebb dolgokat is érdekessé tudja tenni; bár olykor az apróságok tulságosan komoly fejtegetésének komikus hatása van az olvasóra.

Richter Ede munkáját is méltán sok dicséret illeti; de már módszere elárulja, hogy nem készült historikusnak. Könyvének címe s mind a bevezetés, mind a szokásos tartalomjegyzék hiánya arra enged következtetni, hogy szerzőnknek szándéka van Selmeczbánya egész történetét megírni; ezért szükségesnek tartom munkája némely hibáira rámutatni, a melyeknek elkerülésével a szorgalmas szerző becses művet hozhat létre.

Nem igyekezik az olvasó kedvében járni, adatait feldolgozni, ügyesen csoportosítani, s a hol nincs elég adata, ott az általános históriával pótolni a hiányokat; de igen lelkiismeretesen felhasználja Selmeczbánya levéltárát, melynek kuruczkori adatait majdnem mindenütt időrendben sorolja fel; tehát inkább adatgyűjtő, mint feldolgozó. Mutatja ezt az is, hogy egyetlen-egy jegyzet nincs munkájában, pedig folyton idéz, német nyelvű adatait magyarul is adja, a mivel az olvasó figyelmét minduntalan megakasztja, agyoncsigázza, s egyetlen lapon sem jut az elbeszélő stilushoz.

Nagy érdeme az a szorgalom, a melylyel felkutatja és előadja városának levéltári adatait, lehetőleg mindig szószerint, a mit még azzal is tetézt, hogy egy-egy érdekes okiratot teljes szövegében közöl. Ez becsessé és igen használhatóvá teszi munkáját mindenki számára, a ki a Rákóczi-korral tüzetesen foglalkozik. Általános szempontból különösen érdemes részei a munkának a selmeczbányai béke-értekezletre, Rákóczi viházei tartózkodásaira és az ónodi országgyűlésre vonatkozó adatok. Határozottan hiba azonban, hogy egyetlen pontos levéltári hivatkozás sem fordul elő a könyvben, pedig egy jó monographiának egyszersmind levéltári mutatónak is kellene lenni.

A szerző elfogulatlansága, mely nem engedi, hogy a selmeczbányai polgárok épen nem hazafias kétszínűségét leplezgesse, elfeledtetni velünk a magyar nyelvvel gyakran küzködő író stílusának fogyatkozásait.

A Rákóczi-kor elbeszélő költészete. Irta *Gagyhy Dénes.* Budapest, 1904. Lampel R. Kis 8-r. 98, 2 l.

Rákóczi szabadságharczának kétszázéves fordulója hozta létre e tanulmányt, mely a XVII-ik század közepétől a XVIII-ik század negyedik évtizedéig keletkezett elbeszélő műveket tárgyalja. Az író elhatározása dicséretes; mert eddig általában e kornak csak lyrai költészetét méltatta irodalmunk története, a mely sokkal értékesebb is, mint elbeszélő költészete. Még az epikai dalokat, a balladákat dicsérték inkább, mint mélyebben fejtegették íróink; de az elbeszélő művek aránylag kevés figyelemben részesültek. Sajnos, Gagyhy Dénes tanulmánya után sem mondhatni e tárgyat feldolgozottnak. Tanulmánya úgyszólván semmivel sem növeli eddigi ismereteinket. Az egyes műveknek tartalmi kivonatát nyújtja; de sem kortörténeti vonatkozásait, sem általános irodalomtörténeti becsokeket igazában meg nem határozza. Egyetlen új adatot sem találtunk, a melylyel irodalomtörténetünket gazdagítaná; egyetlen eszmét sem, mely eddigi felfogásunkat valamiben módosítaná. Sőt a szerkezetnek és kidolgozásnak nagyon is érezhető fogyatékoságai bizonyos tekintetben inkább rontanak mint javítanak a már eddig tisztázott kérdéseken. Ha az író akár a történelmi, akár az irodalomtörténeti korkép egyes vonásait próbálja kissé színesebbé, igazabbakká, valóbszerűekké rajzolni; vagy ha a kuruczkor elbeszélő költészetében az aesthetikailag becsesebb részeket kidomborítja; vagy ha — kivált a terjedelmesebb műveknek — azon adatait csoportosítja, melyek más forrásból kevésbé ismeretesek, vagy talán az eddig némileg kétes adatokat egyben-másban igazolja: művét sokkal több haszonnal olvashatnók; így azonban csak az író jóakarátát látjuk, műve sikerét nem.

Mindjárt a tanulmány elején a *történeti áttekintés* hézagos, fölszínes. Rákóczi Ferencz életrajza gyarló kis compendium, mely nem is illeszkedik bele az egész mű szerkezetébe. Hazánk állapotának vázlatos képe szintén elnagyolt és hűtelen. Például Erdélynek a Habsburg-dynastia hatalma alá jutása bizonyára épen oly mértékben tulajdonítható az ország akkori állapota kényszerűségének, a Teleki Mihály és Bethlen Miklós előrelátó politikája hatásának, mint a bécsi udvar erőszakosságának. Emez egymagában nem igazolhatja azt a nagy változást, a melyet a Lipót-féle hitlevél törvényesít.

Az *irodalmi viszonyok* rajzától azt várná az olvasó, hogy a kuruczkor irodalomtörténeti hátterét állítja eléje az író s ebbe mint keretbe foglalja bele a nagy politikai mozgalom

hatása alatt keletkező verses műveket; e helyett azonban az elbeszélő művek osztályozását kapjuk. Öt csoportba sorozza a tárgyalandó műveket: a kesergő énekek, verses regények, vitézi énekek, krónikák s balladaszerű kisebb elbeszélő költemények csoportjába; de egyik csoport fejtegetésében sem akadunk valami kiemelkedőbb mozzanatra, sem a tárgyalás, sem a felfogás tekintetében; sőt előadásának nem eléggé kiforrott módja egy-két helyen némi zavart is okoz. Például a *Thököly házasságáról* szóló énekről először folyvást mint ismeretlen író művéről beszél, később pedig minden ellenmondás nélkül Gyöngyösy Istvánénak tartja. Mennyivel helyesebben jár el, ha egyenesen mint Gyöngyösy munkáját méltatja, hiszen irodalmunk története már e kérdést egészen eldöntötte. A *Bercsényi házasságáról* szóló éneknek legalább a Thalytól kiemelt fontosságát hangsúlyozhatta volna, a miért kortörténeti tekintetben e hosszú éneket érdemes elolvasni. A krónikás művek kiválóbb adataira is rá kellett volna mutatnia; mert azt mondani, hogy a *Thököly haditanácsa* »mint forrás igen fontos a történetbúvár előtt« semmit sem ér; legalább egy-két pontban föl kellett volna ezt a fontosságot tárnia, vagyis a tanulságot levonnia. *Dálnoki Veres Gerzson* krónikájának történeti értékét eddig is fölötte soványnak tartottuk; mióta pedig kitűnt, hogy nagy része compilatio: még kevesebb értéket tulajdoníthat neki az irodalomtörténet; ezt maga az író is érzi, mikor a következő különös szerkezetű és értelmű mondatba foglalt ítéletet írja: »A szabadságharcz nagy eseményei nem a költő lángelméjének fényes világításában, hanem az egyszerű katona műveletlen eszének árnyékában jelennek meg.« A legértékesebb elbeszélő műveket, a balladaszerű költeményeket legalább kissé behatóbb aesthetikai méltatásban részesíthette volna, már csak az ellentét kedvéért is; de itt is megelégedett a tartalmi kivonatokkal. Épen csak az egész tanulmányon átvonuló hazafias hangban találunk némi érdemet, mely a tartalmi gyarlóságért valamennyire kárpótol bennünket.

T Á R C Z A.

RÁKÓCZI IMÁDSÁGA.

II. Rákóczi Ferencz fejedelem »alázatos imádsága, melylyel az ő Urának Istenének orczáját minden napon engesztelni szokta«, melyet nyomtatásban is kiadott a végre, hogy »a magyar nép is az ő kegyelmes jó urát s fejedelmét a buzgó imádkozásban követni megtanulja, -- nem ismeretlen a magyar irodalom történetében. Thaly Kálmán 1866-ban a *Rákóczi-tár* első kötetét ezzel nyitotta meg. Szabó Károly négy magyar és két latin kiadását írja le: u. m. egy debreczenit 1703-ból, egy nagyszombatit a következő évből s két olyan kiadását 1703-ból és 1705-ből, melyen a nyomtatás helye nincs kitéve (RMK. I. 1667. 1684. 1698. 1709.); latin kiadásait pedig az 1703-iki debreczeni és ugyancsak 1703-iki nyomtatási hely jelzése nélkül megjelent kiadás mellett. (V. ő. RMK. II. 2151. 2197.) Azóta is foglalkoztak vele s hivatkoztak reá; így többek között Abafi (Mikes Kelemen, 131. l.) erről az imádságról mondja, hogy az Mikesnek saját imája készítésénél szeme előtt lebegett, melyet azért készített, hogy »fejedelmi urának példáját kövesse.« Ismertetni tehát felesleges, sőt jellemezni sem kell, miután már helyesen jellemezte Thaly, midőn azt írta róla, hogy »gyönyörű ezen fejedelmi imádság, . . . valódi benső ihlettséggel, Istenhez emelkedett buzgó lélekkel van írva«, hogy történeti értékűvé vált nemcsak szerzőjénél fogva, hanem úgy is mint a tábori vitézlő rend imádsága. Mi ezúttal csak három ismeretlen kiadására hívjuk fel a figyelmet (bizonyára volt még több is), u. m. egy magyarra, egy németre és egy latinra. *Mind a három Lőcsén jelent meg 1703-ban.* Együvé van kötve, úgy maradt fen mind a három, valószínűleg együtt is adták ki, de külön műnek kell vennünk mindegyiket, mert külön-külön czimlapjuk van. Lőcsei kiadása tudtunkkal eddig nem volt ismeretes egyik szövegnek sem, sőt bibliographiánk német fordításról egyáltalában

nem szól. Mind a hármát Lőcsén őrzik a lőcsei lutheránus egyháznak mintegy 13,000 kötet művet számláló értékes könyvtárában.

1. Lőcse, 1703.

FELSŐ-VADÁSZI RÁKOCZI FERENCZ FEJEDELEM,
És Sáros Vármegyei örökös | FŐ ISPÁNY; | Magától a' kegyelem
szerint for- | máltatott alázatos | IMÁDSÁGA, | *Mellyel* | Az ő
URÁNAK Istenének orcáját minden- | napon egefztelni szokta.
Nyomtatás által közönségesse tétetett | mostan a' végre: hogy a
birodalma alatt lévő | vitézli Magyar Nép-is, az ő Kegyelmes jó
Urát | 's Fejedelmét a' buzgó imádkozás- | ban követni meg-tanúllyá.
[Vignette.] | LŐTSÉN, | Nyomtatattott 1703. Ezftendőben. ||

12-r. Czl.(belső oldala üres), $\text{¶}_2 \text{¶}_3 = 3$ sztlan levél. Kezdet: VRam
ISTEN, | igafságnak kút-feje . . .

2. Lőcse, 1703.

Das Demüthige Gebeth/ | welches | FRANCISCUS | RÁ-
KOCZI | De | FELSŐ-VADÁSZ, | Von Gottes Gnaden
ERSTE/ | Und des Föblichen Sároser Comitats Erblicher
Ober-Ge- | span, | nach dem Maß der Gna- | den selbst
abgefaßt/ | und täglich vor dem Angesicht seines GOT-
tes bringet. | Anho in Druck gegebē | zu dem Eu- | de/ | daß
das Ungarische Kriegs-Volk/ | welches seinem Befehl unter-
worffen ist/ | in die Fußstapffen ihres Gnädigsten Fürstens
und Herrens treten/ und gleiche Andacht | in dem Gebeth
erzeigen lerne. | LEUTSCHAM/ | — | Anno 1703. ||

Czl.+cc₃=2 sztlan lev. A mű kezd. a 2. old. (Czl^b) O HERR
Allmächtiger und | Barmherziger GOTT/ . . .

3. Lőcse, 1703.

FRANCISCI | RÁKOCZI | De | FELSŐ-VADÁSZ | DEI
GRATIA | PRINCIPIS, | Et Inelyti Comitatus de Sá- | ros
Supremi & perpetui | COMITIS; | A se pro menfura gratiæ con-
cepta | supplex | PRECATIO, | Quā Domini DEI fui faciem quo-
tidie exorare solet. | Nunc prælo publicata, eum ob finem: | ut
imperio Ejus subjacens Exercitus Ungaricus, | vestigia Clementif-
simi sui PRINCIPIS & | Domini, in devotè precando sequi
afvescat. | [Vignette.] | LEUTSCHOVIAE, | Typis BREWERIA-
NIS, Anno 1703. ||

12-r. Czl. (belső old. üres) ¶_5 (így!) +1 levél (utolsó lapja üres) =
3 számozatlan levél. Kezdet: DOMINE DEUS, | Justitiæ fons . . .

DÉZSI LAJOS.

A RÁKÓCZI-KOR BIBLIOGRAPHIÁJA.

E bibliographiai összeállítás rövid idő alatt, inkább alkalmoszerűleg készült. Az anyag így is nagyobbra nőtt, mint a mennyit a rendelkezésünkre álló helyen közölni lehet.¹⁾ Így egyrészt elmaradtak néhol a bővebb tájékoztató jegyzetek, másrészt a felveendő irodalmat is meg kellett rostálni. Hogy a bírálatnak e közvetett módja a fel nem említett művekre vonatkozólag nem azt jelenti, mintha azok értéktelenek volnának, azt mindenki természetesen fogja találni.

Első sorban mellőzni kellett az egyetemes magyar történeti munkák idevágó részeinek jelzését; egyedül *Katona* nyert helyet mint egyszersmind forrásanyag-gyűjtemény. Mellőzhető volt továbbá a közkézen forgó bibliographiákban, irodalmi útmutatókban s egyes folyóiratokban könnyen fellelhető, mert rendszeresen összeállított anyag. Pl. *Szinnyei József*: Hazai és külföldi folyóiratok repertoriuma; *Szabó-Hellebrant*: Régi magyar könyvtár; a folyóiratok közül pedig különösen a *Századok*, a *Történelmi Tár* és a *Magyar Könyvszemle*.²⁾

Nem maradt terünk a felemlített munkákról a folyóiratokban megjelent bírálatok felvételére sem, melyeket pedig lehetőleg teljesen — természetesen a bírálatok értékének arányában — szintén tanulságos lenne összeállítani.

Súlyt fektettünk a külföldi irodalom vonatkozó fontosabb műveire.³⁾ Egyrészt mert ezek talán kevésbbé ismeretesek ott, a hol

¹⁾ Régebbi bibliographiai összeállítások: *Mangold*: A m. oknyomozó története, 4. kiad. 282—283. 288. és 298—299. II. — *Pallas-Lexikon Rákóczi F. és Magyarország története* cz. a. — A külföldiek közül *Krones Ferencz*: Handbuch . . . stb. és Grundriss der oesterreichischen Geschichte, mit besonderer Rücksicht auf Quellen- und Literaturkunde. Ein Compendium für Universitäts Hörer, Lehramts-Candidaten, zugleich Hilfsbuch für Geschichtslehrer und Geschichtsfreunde in 4 Abtheilungen. Wien, 1882. Alfred Hölder. 8-r. VI, 926 l. Sok utalás található azonfelül a feldolgozások jegyzeteiben, különösen Szalay Lászlónál.

²⁾ A *Régi magyar könyvtár* Rákóczi-kori történeti vonatkozású rodalma folyószám szerint: I. kötet: 1667, 1684, 1689, 1697, 1698, 1709, 1710, 1711, 1717, 1718, 1721, 1723, 1733, 1734, 1735, 1737, 1738, 1777; II. kötet: 2151, 2152, 2197, 2198, 2199, 2221, 2225, 2228, 2233, 2237, 2238, 2254, 2256, 2257, 2258, 2262, 2265, 2268, 2270, 2280, 2285, 2286, 2293, 2301, 2317, 2326, 2342, 2352, 2355, 2388, 2400, 2418, 2434, 2435; III. kötet: 4434, 4435, 4436, 4437, 4438, 4443, 4445, 4447, 4448, 4450, 4464, 4491, 4492, 4493, 4497, 4498, 4500, 4501, 4535, 4536, 4541, 4549, 4576, 4577, 4578, 4620, 4623, 4627, 4640, 4691, 4721, 4757, 4761, 4762, 4767, 4778, 4786, 4796, 4797, 4798, 4799, 4800. — Érdekes e könyvtárnak tanulmányozása már csak a társadalmat mozgató eszmék és kérdések irodalmának ismerete szempontjából is.

³⁾ A külföldi irodalmat az 1700—1715 évi periodusra legáttekintetőbben adják *Krones Ferencz* már jelzett munkái és *Pohler János*:

nincsenek nagy könyvtárak, másrészt mert a Rákóczi-mozgalmat külföldi vonatkozásai miatt az ezekre fényt derítő nem hazai irodalom elhanyagolásával megírni nem lehet. Nem szabad feledni, hogy ugyanakkor dúlt a spanyol örökösödési és az északi háború, s hogy ezeknek majd minden döntő fordulata igen közelről érintette a magyar felkelés ügyét. A külföldi irodalom tanulmányozása megment az egyoldaluságtól, enyhíti az elfogultságot, számos szempontot, controversiát vet fel, s így a feldolgozás módszerét is fejleszti.

Sok tanulságot nyújt ez összeállítás, még így csonkán is. Nevezetesen megmutatja, mik a hiányok, hová kell a specialis kutatásnak irányulnia.

Nem kívánhatunk még oly jegyzet-apparatussal készült feldolgozást, bár hiányát nagyon érezzük, mint a milyen Pauler munkája az Árpádok koráról; most még lehetetlen. Hiszen Kolonovics óta specialis kutatásokat e téren, egyben mint feldolgozó is, igazában csak egy történetíró végzett. De talán így meghányavetve a kutatásnak és feldolgozásnak inkább irányát és kiterjedését, mint sorrendjét, előbb elérünk ahhoz az óhajtott helyzethez, hogy a feldolgozáshoz egy ember is hozzáláthat — a befejezhetés reményével.

A teendőket (tehát egyszersmind hiányokat) csak jelezni akarjuk: A gazdaságtörténet, különösen a gazdaságpolitikai törekvések megismerése; a neoacquistica commissio szervezete, működése, s az ennek nyomán beállott megváltozott helyzet; Erdély és Horvátország, valamint a ráczság részletes történelme; a külföldi vonatkozások és érintkezések, különösen az eléggé fel nem derített 1700—1703 közti első francia-magyar összeköttetés; a politikai institutióknak (kormányzéseknek) azonkori részletes — lehetőleg archontologiai alapon nyugvó — története, valamint a közigazgatási terület egységek (megye, város, különös szervezetek) története; az országos szerepet betöltő egyének (pl. Széchényi Pál, Eszterházy Pál, Károlyi Sándor) életrajza, valamint családi monographiájuk, a mint arra Thaly Kálmán nagy anyagkészlettel a Bercsényi család — sajnos, még befejezetlen — történetében jeles példát adott. Folytatni kell az *Archivum Rákóczianum*, a *Károlyi-Oklevéltár*, az *Erdélyi* és a *Magyar Országgyűlési Emlékek* kiadását; az Akadémia

Bibliotheca historico-militaris. Systematische Übersicht der Erscheinungen aller Sprachen auf dem Gebiete der Geschichte der Kriege und Kriegswissenschaft seit Erfindung der Buchdruckerkunst bis zum Schluss des Jahres 1880. I. Bd. Cassel, 1887. Ferd. Kessler. 8-r. XVII. 619 l. (Nordischer Krieg, 1700—1721. 550—570. II. Spanischer Erbfolgekrieg, 1701—1714. 570—593. II. Ungarischer Rebellionskrieg, 1701—1711. 593—594. II. — Camisarden-Krieg in den Sevennen, 1702—1706. 594—596. II. Unruhen in Gross-Britannien und Irland, 1707—1719. 596. I.)

másolatgyűjteményének Rákóczi-kori vonatkozású anyagát a Reges-ták *negyedik* kötetében ismertetni és használhatóvá tenni, s Kolino-vics *Commentariorum libri XVI.* cz. művét végre már egyszer kiadni. Összeállításunk rendszere a következő:

I. Hazai és külföldi egykorú nyomtatványok.

II. Hazai és külföldi irodalom 1711 után a XVIII-ik század végéig.

III. Forrásanyag-kiadások.

IV. Hazai és külföldi Rákóczi-kori vonatkozású földolgozások.

Az I. csoport anyaga évszám szerint, a többi irodalom betűsor szerint van rendezve.

I. HAZAI ÉS KÜLFÖLDI EGYKORÚ NYOMTATVÁNYOK.

Copia der zweyen Urtheiln so an Gottfried Lehmann von Lehensfeld, gewesten Hauptmann und Andreas Adalbert Hertzel, gewesten Leutnant, beede unter dem Castellischem Dragoner-Regiment, wegen der von ihnen ingehabter Verwahrung dess zu Neustadt verarrestirten und entwichenen Fürsten Ragoczy begangener meineydiger Verbrechen, den 24. Dec. 1701. in Neustadt exequirt worden. s. l. et a.¹⁾ (1701.) 4 lev. 4-r.

Allerdemüthigstes Bitt-Schreiben . . . den bedrängten Zustand der Evangelischen in Ungarn . . . betreffend. s. l. 1703. 4-r.

(August II.) Patent wegen den Ungarischen Rebellen unter Ragozi. (Latinúl és németül.) s. l. 1703. 4 lev. 4-r.

Anderter Discurs dess ungarischen Patritii, welchen er denen Rebellen gehalten, nachdem er in der den 13. Junii 1704. vorgefallenen Schlacht zwischen Feld-Marschall von Heister und Grafen von Forgatsch blessirt worden. s. l. 1704. 2 lev. 4-r.

Nachricht von der in Ungarn unter Anführung des Generals Grafen Heister von den Kaiserlichen gegen die Rebellen erhaltenen Victorie und der wiedereroberten Stadt Stuhlweissenburg. s. l. 1704. 2 lev. 4-r.

Relation deren in der von den Rebellen bloquirt gewester Stadt Sigeth zugetragenen Merckwürdigkeiten. s. l. 1704. 1 lev. 4-r.

Relation dess unter Feld-Marschall von Thüngen im Kintzinger-Thal wider die Frantzosen vorbey gangenen scharffen Treffen, und grossen Victori, mit Extract-Schreiben wegen Delogirung der Rebellen auss der Insel Czackathurn. s. l. 1704. 2 lev. 4-r.

Die Ragotzische Kriegsflamme in den bedrängten Hungarn, Siebenbürgen und Oesterreich und deren Ursprung und eigentliche Ursachen: die Gravamina, Propositionspunkte, und wie weit es damit gekommen. Nebst vielen anderen merkwürdigen Exempeln und Begebenheiten. Cölln, 1704. 4-r.

Memoires de la cour de Vienne, contenant les remarques d'un voyageur sur l'état présent de cette cour et sur ses intérêts. Divisée en cinq parties. Sçavoir: 1. Description de la ville de Vienne. — 2. Etat présent de la cour, avec des remarques sur la vie privée de l'empereur. — 3. Remarques sur la vie de l'empereur, par rapport au public et au Ministère. — 4. Intérêts de la cour de Vienne, par rapport à la guerre présente. — 5 Etat présent de la famille impériale. — A Cologne, chez Guillaume Etienne. M.DCCV. 12-r. 4, 332 l.

¹⁾ Sine loco et anno.

U. a. . . . voyageur curieux sur . . . intérêts. Seconde édition. Revüe, corrigée et augmentée par l'auteur. Divisée en six parties. Sçavoir . . . impériale. — 6. Reflexions sur la mort de l'empereur. — A Cologne . . . 12-r. 6, 397 l.

Barbier III. 199. Par Casimir Freschot. Autre édition, divisée en 7 part. Cologne, 1706. 12-r.

U. a. németül is.

Relation von dem Kayserlichen Hofe zu Wien; worinnen 1. Beschreibung der Stadt Wien, 2. der jetzige Staat des Hofes, 3. Anmerkungen über das Leben des Kayzers, 4. Interesse des Kayserlichen Hofes in Betrachtung des jetzigen Krieges, 5. der jetzige Zustand der Kayserlichen Familie, aufgesetzt von einem Reisenden 1704. Aus dem Franzoesischen von E. G. Rinck. Cölln, 1705. 190 l.

Ungarische und Sevennische Unruhen, worin das durch seinen Gewissens-Zwang sich selbst verdammende und den Etat höchstschädliche Papstthum, allen absonderlich christlichen Etats-Leuthen bey gegenwärtigen wunderlichen Coniuncturen zu ferner Erwegung vorgestellet wird. Nebst einen Anhang aus Hr. Puffendorffio diese Materie betreffend. Cölln, 1705. 4-r.

Bedencken raisonnables über die hungarischen Tractaten und deren Hauptpunkten. Cölln, 1706. 2 $\frac{1}{2}$ iv.

Beschreibung von dem den 16. Octobris 1706. von denen Rebellen (Simon Forgatsch, Ozkay) über die March beschehenen Einfall und denen in den Städtlein Züssersdorff verübten Grausamkeiten. s. l. et a. (1706.) 2 lev. 4-r.

Histoire du prince Ragotzi, ou la guerre des mécontents sous son commandement. A Paris, chez Claude Cellier, rue S. Jacques, vis-à-vis S. Yves, à la Toison d'or. 1707. Avec Approbation et Privilège du Roi. 6-r. I. II. köt. 14, 213, 1 l., 2, 191, 3. l. Rákóczi lovasképével: François Ragotzi. D. Aster f.

U. a. . . . 8-r. 6, 434, 2 l. Rákóczi arczképével: François Ragotzi, Prince souverain de Transsylvanie. Scotin le jeune sculp.

U. a. . . . commandement. A Cassovie, chez François Lancelot, au grand Hercule. MDCCVII. 8-r. 6, 346 l. Rákóczi lovasképével (E példányt illetőleg l. Magyar Könyvtár, II. 2284. sz.) A munka szerzője állítólag Lenoble East.

Rebellischer Klag-Brief, welchen ein gefangener Couruzzischer Edelmann auss Comorren hat geschrieben und sich wegen der Teutschen Curaschi bey Neustädtel und Trentschin beklaget. s. l. 1708. 2 lev. 4-r.

Relazione distincta della resa di Moncatz in Ungheria. Napoli, 1711. 4-r. 8 l.

Wahrhafte curieuse Beschreibung von dem mit 1701 — 1711 gewährten neunjährigen Rebellionskrieg in Ungarn. Leipzig, 1711. 12-r. 167 l.

II. HAZAI ÉS KÜLFÖLDI IRODALOM 1711 UTÁN A XVIII-IK SZÁZAD VÉGÉIG.

Aextelmeier St. R. Schau-Bühne der Rebellionen und Aufrühren, vorauff vorgestellet werden derer erster Ursprung, Fortgang, Ursachen, Straffen und nach sich gezogene Unheile. Augsburg, 1796. 16-r.

Bod (Petri — de Felső-Csernáton). Historia Hungarorum ecclesiastica, inde ab exordio novi testamenti ad nostra usque tempora ex monumentis partim editis, partim vero ineditis, fide dignis collecta studio et labore — v. d. ministri M. Igeniensis et synodi generalis reformatorem in Transylvania notarii. Edidit post clar. Ramenhoffi obitum J. J. Prius, theol. doct. et prof. emer. in Academia Lugduno-Batava. Tom. II. Lib. III.

Lugduni-Batavorum, 1890. E. J. Brill. Imp. 8-r. 8, 467 l. — (De statu protestantium in Hungaria ad Leopoldi imperatoris et regis mortem, 127—190. — De statu protestantium in Transylvania sub regimine Austriaco ad compositionem usque Szathmariensem, 190—218. — De Jesuitis, 317—340. — Supplex libellus pro Jesuitis, 322—324. — Responsum princ. F. Rákóczy . . . ad supplicationem ratione relegationis Jesuitarum, 324—340.)

Geschichte (Merkwürdige —) des Fürsten Franz Rakoczy und der durch die ungrischen Missvergnühten erregten Unruhen und Kriege. Berlin und Potsdam, 1795. 12-r. 236 l.

Herchenhahn J. Ch. Geschichte der Regierung Kaiser Joseph's I. mit einem Gemälde von dem verschiedenen Interesse der vornehmsten europäischen Staaten bei dem Anfange des XVIII. Jahrhunderts. Bd. I—II. Leipzig, 1786—1789.

Histoire de Leopold, empereur d'Occident, contenant ce qui s'est passé dans l'Allemagne, la Hongrie, la Pologne, le Dannemarck, la Suède, dans les Provinces-Unies, dans les Pais-Bas espagnols, en France, en Espagne, en Portugal, en Savoie, en Piemont, en Italie, depuis 1618—15 Mai 1705. La Haye, 1739.

Histoire des Revolutions de Hongrie, ou l'on donne une idée juste de son legitime gouvernement. Avec les Memoires du Prince François Rakoczy sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu' à sa fin. Et ceux du comte Betlem Niklos sur les affaires de Transsilvanie. Nihil non veri dicere ausus. Cic. Tusc. Quaest. Tome I. II. A la Haye, chez Jean Neaulme. MDCC.XXXIX. 4-r. 4, 443 l., 2, 445—504, 258, 31 l. Két arczképpel és egy térképpel.

Histoire des revolutions de Hongrie, on l'on donne une idée juste de son legitime gouvernement. A La Haye, chez Jean Neaulme. MDCC.XXXIX. 12-r.

(1) Tome premier. Qui contient l'histoire de Hongrie, depuis l'an 1000 jusqu' à l'an 1699. — (6. 446 l. Egy rézmetszetű arczképpel és egy térképpel.)

(2) Tome second. Qui contient l'histoire de Hongrie, depuis l'an 1699 jusqu'à l'an 1705. (4, 352 l.)

(3) Tome troisième. Qui contient l'histoire des derniers mois de 1705 et d'une partie de 1706. (4, 391 l.)

(4) Tome quatrième. Qui contient la suite de l'histoire, depuis 1706 jusqu'en 1711. (4, 362 l.)

(5) Tome cinquième. Qui contient les Memoires du Prince François Rakoczy sur la guerre de Hongrie, depuis 1703 jusqu'à sa fin. (4, 410 l.)

(6) Tome sixième. Qui contient la suite des Memoires du Prince François Rakoczy et ceux du comte Betlem Niklos. (4, 380, 92 l.)

Histoire intéressante ou relation des guerres du Nord et de Hongrie au commencement de ce siècle. *Première partie*: Contenant ce qui s'est passé de plus considérable dans le Nord, depuis l'année 1700 jusqu' en 1710, avec le caractère des Princes qui y ont eu part, et plusieurs particularités curieuses sur le Roi de Suède Charles XII., sur le Czar, Pierre le Grand etc. *Seconde partie*: Contenant ce qui s'est passé dans la guerre de Hongrie depuis le commencement de la campagne de 1705 jusqu'au mois de Mars 1708. — Hamburg, 1756. Par une Compagnie de Libraires. 12-r.

Leben und Thaten (Josephi I. Römischen Kayzers —) sambt der unter Seiner Majestät Regierung vorgefallenen Reichs-Histoire. Alles mit behörigen Documenten bekräftiget. Leipzig, 1712. 8-r. 1364 l.

Moser J. J. Probe einer Staatenhistorie über die Regierung Kaiser Joseph's I. Züllichau, 1738.

Rinck E. G. von Rinkh: Leben und Thaten Joseph's des sieghaften Römischen Kaysers. I. II. Theil. Cölln, 1712. 8-r.

Simeonibus (Fr. et Ant. de —). De bello Transylvanico et Pannonico libri VI. Romae, 1713. 4-r. 297 l.

Testament politique et moral du prince Rakoczi. Tome I. II. A la Haye, 1751. Scheurleer. 12-r. 4, 72, 6, 255 l., 4, 257—509, 1 l. — Abrégé de la vie du prince Rakoczi, 3—42. — Testament du prince François Rakoczi, Prince de Transsilvanie, 48—67. — Testament politique, 1—255. — Reflexions sur les principes de la vie civile, et de la politesse d'un chrétien, 257—509.

Wagner (Francisco —). Historia Leopoldi Magni Caesaris Augusti. Authore — Societatis Jesu sacerdote. Pars II. Ad A. C. MDCCIV. Cum privil. Sac. Caesareae Majest. et permissu superiorum. Augustae Vindelicorum, anno MDCCXXXI. Sumptibus Martini Happach et Franc. Xav. Schlüter. Fol. 4, 808, 6 l.

Wagner (Francisco —). Historia Josephi Caesaris Augusti Felicis, cum appendice usque ad pacem Badensem. Authore — Societatis Jesu sacerdote, Anno Salutis M.D.CC.XLV. Ex typographia Kaliwodiana. Fol. 4, 8, 548 l.

(A következő füzetekben folytatjuk.)

BARANYAI BÉLA.

1904 június-augusztus hónapokban

tagdíjat fizettek

1896-ra: Dudás Gyula (1 kor.) Összesen 1 kor.

1897-re: Dudás Gyula (4 kor.), Kovács István. Összesen 14 kor.

1898-ra: Kovács István. Összesen 10 kor.

1900-ra: Bella Lajos (5 kor.) Összesen 5 kor.

1901-re: Bella Lajos (5 kor.) Összesen 5 kor.

1902-re: Büchler Sándor (5 kor.), Debreczeni felsőbb leányiskola, Esztogár László (4 kor.), Kanyó Géza (5 kor.), Kisfaludy Zsigmond (5 kor.), Kovács István (5 kor.), Vajda Károly. Összesen 44 kor.

1903-ra: Árokay Antal (5 kor.), Bartalis József (5 kor.), Bartos Indár (5 kor.), Bence Sámuel (5 kor.), Biás István (5 kor.), Bernáth Samu (5 kor.), Debreczeni r. kath. felső leányiskola, Gaghy Dénes (5 kor.), Garamveszelei Kazy János (5 kor.), Kisfaludy Zsigmond (5 kor.), Krenner Miklós (5 kor.), Mihályi János (5 kor.), Okolicsányi László (5 kor.), Smoquina Marius (5 kor.), Sombory Lajos (5 kor.), Vajda Károly, Wiesinger Károly, Zay Miklós gróf (5 kor.) Összesen 105 kor.

1904-re: Alexander Bernát, Andaházy Géza, Aradi főgymnasiai Petőfi-kör, Árkay Kálmán, Baka Endre, Baranyai Béla, Barcsa János (5 kor.), Baróthy Lajos, Bartók Géza, Bánóczy József, Beck Hugó, Bencsik József, Benisch Arthur, Berkeszy István, Bernáth Géza, Bernáth Samu, Bíró Zsigmond, Bloch Henrik, Bolgár Emil, Boncz Ödön, Bory Kálmán, Böresök Andor, Budapest: Országos Levéltár, Budapest: Bölcsészethallgatók segítő egylete, Budapest: Lipótvárosi Casino, Budapest: V. ker. kath. főgymn. ifj. könyvtár, Budapest: V. ker. áll. főreáliskola, Budapest: V. ker. kath. főgymn. könyvtár, Budapest: VI. ker. kath. főgymn. ifj. könyvtár, Budapest: Erzsébet nőiskola, Budapest: VIII. ker. főgymnasium, Budapest: M. N. Muzeumi Széchenyi-könyvtár, Budapest: Szent István társulat, Budapest: Orsz. izr. tanítóképző, Budapest: Ev. ref. theologiai akadémia, Budapest: Eötvös Collegium, Cherven Flóris, Csarada János, Cserny Károly, Csutak Vilmos, Czékus László, Demkő Kálmán, Dessewffy Arisztid, Dévai Nemzeti Casino (5 kor.), Dieballa Géza, Domján Elek, Dörre Tivadar, Egri Casino, Egri Kálmán, Emich Gusztáv, Ernst Lajos, Erneyi József, Éble Gábor, Écsi Ferencz, Eötvös Károly, Farkas László, Fejérpataky László, Festetic B. gróf, Fischer Sándor, Földes Géza, Förster Ottó, Gansel Lipót, Gárdonyi Albert, Goldstein Izidor, Görög Ferencz, Gulovich Tivadar, Hahnenkamp Sándor, Hampel József, Hampel Józsefné, Hattuyff Dezső, Havrán Dániel, Haypál Benő, Hecser István, Hogedüs József, Hellebrandt Árpád, Hencze László, Hollaky Imre, Horváth Ignác, Horváth Sándor, Karakas János, Karácson Béla, Kasics Péter, Kaszák József, Kazy János, Kállay Zoltán, Károly Gy. Hugó, ifj. Kemény Lajos (8 kor. 75 fill.), Kenessey Gyula, Kenessey László, Keller Imre, Kilian Frigyes, Kiss Lajos, Kohn Sámuel, Kollányi Ferencz, Kolozsvári Sándor, Kossa Sámuel, Kosztolányi László, Kovács Gyula, Krausz Károly, Kunos Ignác, Lakatos Imre, Láng Antal, Láng Lajos, Lányi Bertalan, Lázár Gyula, Létmányi Nándor, Madzsar Imre, Magony József, Magyar Gábor, Mahler Ede, Marczali Henrik, Matunák Mihály, Matuska Péterné, Mayr Aurél, Mednyánszky László, Messinger Lipót, Mezey Albert, Mika Sándor, Mitterdorfer Gusztáv, Mocsáry István, Nagy Béla, Nagy Ferencz, Nagy Géza, Nagyvárad: Bihari ev. ref. egyházmegye könyvtára, Naláczy Géza, Nán László, Nizsnyánszky István, Novák Rózsika, Nyáry Albert báró, Örlössy Ferencz, Papp Károly, Péterffy Lajos, Pinkovics Ödön, Pompéry Aurél (2 kor.), Pompéry Elemér, Popovics István, Porst Kálmán, Porubszky Pál, Rexa Victor, Réthy László, Riedl Frigyes, Rohonyi Gyula, Romhányi János, Roskovics Ignác, Rudnay Béla, Sántha Elemér, Schaurek Bódog, Schiller Bódog, Schönherr Gyula, Sebestyén Gyula, Strömpel János, gelléri szabó János, Szakáll Gyula, Szalay Péter, Szegffy István, Szentiványi Gyula, Szentkláray Jenő, Szentpály Miklós, Székesfejérvári Tővárosi olvasókör, Sztójka Miklós, Tolnay Lajos, Török Ferencz, Trebits Ignác, vajai Vay Kázmér, Vende Aladár, Végh Kálmán (5 kor.), Wagner Lajos, Weinwurm Antal, Wesselényi Miklós báró (5 kor.), Wodianer B. Antal (5 kor.), Wouvermans Ferencz, Zoványi Jenő. Összesen 1685 kor. 75 fill.

1905-re: Mokos Gyula, Kiskunhalasi Casino (5 kor.) Összesen 15 kor. Mind-összesen 1884 kor. 75 fill.

Cserhalmi Samu

pénztárnok.

I. Vár: Országház-u. 27.

A Magyar Történelmi Társulat

1903 végéig megjelent kiadványaiból s egyéb a társulatnál raktáron levő művekből még ezek rendelhetők meg a titkári hivatalnál:

1. Századok : 1868, 1869, 1876, 1877, 1878, 1880, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1903 évi folyamai. Egy-egy évfolyam ára	Tagok részére : kor. fill.	Nem tagok részére : kor. fill.
Ezekon kívül az 1877—1892 évi folyamok ugyancsak a titkári hivatalnál <i>évfolyamonként 8 koronáért</i> is kaphatók.	10 —	12 —
2. <i>Történelmi Tár</i> : 1880, 1881, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899 évi folyamai. Egy-egy évfolyam ára	5 60	8 —
„ „ 1900, 1901, 1902, 1903 évi folyamai. Egy-egy évf. ára	5 20	8 —
3. <i>Magyar Történeti Életrajzok</i> : I—V. évf. (a Franklin-társulatnál) Egy-egy évfolyam ára	10 —	— —
VI—XII. évf. (az Athenaeumnál) Egy-egy évfolyam ára	10 —	— —
XIII—XIX. évf. Egy-egy évfolyam ára	10 —	16 —
4. <i>Önálló kötetek a Magyar Tört. Életrajzokból</i> : II. Rákóczy György (Szilágyi Sándortól). Ára	3 —	4 80
Mária Terézia (Marczali Henriktől). Ára	6 —	9 60
Esterházy Pál (Bubics Zsigmondtól). Ára	5 —	8 —
Zrínyi Miklós (Széchy Károlytól) II. kötete. Ára	5 —	8 —
Zrínyi Miklós (Széchy Károlytól) V. kötet Ára	3 —	4 80
Gritti Alajos (Kretschmayr Henriktől). Ára	3 —	4 80
Izabella királyné (Veress Endrétől). Ára	6 —	9 60
Gróf Széchényi Ferencz (Fraknói Vilmostól). Ára	6 —	9 60
Alsáni bibornok (Áldásy Antaltól). Ára	2 —	3 20
Gróf Fekete János (Morvay Győzöttől). Ára	4 —	6 40
Báró Eötvös József (Ferenczi Zoltántól). Ára	4 —	6 40
5. <i>A gróf Zichy-család Okmáltára</i> : I. II. III. IV. V. VI. (a VII-ik kötet még nem jelent meg) VIII. IX. köt. Egy-egy kötet ára	4 —	8 —
6. <i>A gróf Teleki-család Oklevéltára</i> : I. II. köt. Egy-egy kötet ára	6 —	9 —
7. <i>A M. Tört. Társulat Felolvasásai</i> : 1. Az 1821—1861 években keletkezett magyar történeti énekekről és indulókról. Ára <i>Káldy Gyula</i> . Ára	— 40	— 60
2. A régebb és újabb magyar tánczokról 1567—1848. Ára <i>Káldy Gyula</i> . Ára	— 40	— 60
3. XVI. XVII. XVIII. századi magyar történeti énekek. Ára <i>Káldy Gyula</i> . Ára	— 40	— 60
8. <i>Egyéb kiadványok</i> : Szent István király Emlékezete. Ára	2 —	2 50
Hazai Oklevéltár. Egy kötet. Ára	4 —	6 —
<i>Radvánszky Béla</i> : Házi Történelmünk emlékei : Első oszt. I. köt. Bethlen Gábor udvartartása. Ára	4 80	8 —
Második oszt. I. köt. Régi Magyar Szakácskönyvek. Ára	4 80	8 —
Emlékkönyv (1892). Ára	1 —	1 —
Évkönyv (1895). Ára	1 —	1 —
<i>Károlyi Árpád</i> : Szilágyi Sándor emlékezete. Ára	— 20	— 30
<i>Bartal</i> : Commentariorum ad hist. status jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV. Az egész mű tetemesen leszállított ára	4 —	8 —
<i>Horráth Sándor</i> : A lipői és turóczi registrum	1 —	1 40
<i>Lázár</i> : Erdély főispánjai. Ára	— 80	1 —
<i>Wekerle László</i> : Alba Maria. Ára	— 40	— 60
<i>Wekerle László</i> : Árpád sirja kimutatása. Ára	— 40	— 60
<i>Wekerle L.</i> Árpád sirja meghatározásának sommája. Ára	— 40	— 60

8. füzet.

XXXVIII-ik évfolyam.

Október 15.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

NAGY GYULA

TITKÁR.

1904 ÉVI FOLYAM

VIII. FÜZET.

BUDAPEST.

NYOMATOTT AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1904.

TARTALOM.

	Lap
A rómaiak Boszniában. (Első közl.) Irta Thallóczy Lajos	729
Az országos tanács 1401-ben. Irta Szentpétery Imre	759
Néhány szó a nemzetségi címerekről. Irta Csoma József	768

Történeti irodalom.

<i>Fraknói Vilmos</i> : Gróf Széchenyi Ferencz. Ism. Váczy János	777
<i>Kele József</i> : A Jász-kunság megváltása. Ism. Illéssy János	781
<i>Conradus Eubel</i> : Bullarium Franciscanorum. Tom. V—VII. Ism. Czaich Gilbert	785
<i>Wilhelm Ebstein</i> : Die Krankheiten im Feldzuge gegen Russland, 1812. Ism. Györy Tibor	788
<i>Berthold Daun</i> : Veit Stoss und seine Schule in Deutschland, Polen und Ungarn. Ism. Kropf Lajos	791
<i>Luigi Villari</i> : The Republic of Ragusa. Ism. Kropf Lajos	793
<i>Edward A. Freeman</i> : The historical geography of Europe. Ism. Kropf Lajos	795
<i>Ignace Kont</i> : Un poète hongrois. Michel Vörösmarty. Ism. Kropf Lajos	797
Az Alsófehér-megyei történelmi, régészeti és természettudományi egyesület tizenkettedik Évkönyve. Ism. Téglás Gábor	798

Tárca.

Adalékok Demeter bihoros érsek életrajzához. Irta Wertner Mór	800
Egy tévedés megvilágítása. Irta Boromisza Jenő	802
Adat Széchy Mária életéhez. Közli Völlick Brunó	804
† Baráth Ferencz. Irta a. d.	805
Levél a szerkesztőhöz. Irta Végh Kálmán Mátyás	807
II. Rákóczi Ferencz önéletrajza. (Rövid válasz Keller Imre bírálatára.) Irta Domján Elek	807
Vegyes közlések	809
Pótlások és javítások a Magyar Oklevél-Szótárhoz. (I.) Közli Szily Kálmán	812
A Rákóczi-kor bibliographiája. Irta Baranyai Béla	816
<i>Hivatalos Értesítő</i>	819

A Magyar Történelmi Társulat ig. választmányára legközelebbi ülését november-hó 3-án (csütörtökön) tartja.

KÉRELEM.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy **lakásváltoztatásaikat** kellő időben, legkésőbb minden hónap 8-ikáig, közvetlenül a titkári hivatalnál (I. Vár: Orsz. Levéltár) szíveskedjenek bejelenteni, nehogy a kései vagy elmulasztott bejelentés miatt füzeteik eltévedjenek.

Reklamációkat csak három hónapon belül vehetünk figyelembe!

Kérjük a történelmi művek szerzőit és kiadóit, hogy műveik és kiadványaik egy-egy példányát ismertetés végett a Századok szerkesztőségéhez (I. Vár: Országos Levéltár) beküldeni szíveskedjenek.

 A SZÁZADOK 1868, 1869 és 1877—1892 évi folyamai (összesen 18 évfolyam) évfolyamonként 6 koronáért megszerezhetők a M. Történelmi Társulat titkári hivatalánál. Mind a 18 évfolyam együtt és egyszerre 100 koronáért kapható.

A RÓMAIAK BOSZNIÁBAN.¹⁾

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

I.

A KÖZTÁRSASÁG ÉS AZ ILLYREK. — A DELMATÁK ÉS HARCZAIK. — RÓMAI HARCZOK A SZÁVA VONALÁN. — CAESAR ÉS POMPEIUS DALMATIÁBAN.

A római hódítás 167-ben Kr. e. csak az egységes illyr királyságnak vetett véget, mert az egyes hatalmasabb törzsek megtörése százados harczbba került. Eddig csak a hitszegő királyok megbüntetéséről volt szó, ezentúl már az illyr törzsek lakta területek behódoltatása a cél.

A római senatus alaposan ismervén a viszonyokat, nem azon kezdte, hogy az illyr viszonyokat római mértékkel mérje, hanem egyelőre beérte a törzsek addigi souverainitásának elvonásával s adófizetési kötelezettségekkel. Eredetileg nem is volt célja Rómának, hogy a legiók vérét a nem sok haszonnal kecsegtető dinári alpesi népség szolgására vetésére pazarolja.

Lépésről-lépésre haladt a hódoltatás, s csak azután tűnt ki, hogy elvégre mégis kénytelen Róma a gyökeres megszállásra, mert az illyr törzsek meghagyatván eredeti szervezetökben, természetöknél fogva ellenségei voltak minden állami rendnek, mely korlátot vont akaratjuk nyilvánulása elé. A szervezett rómaiság és a szervezetlen törzsbeliség ellentétéből folyó emez általános okon kívül a határszegély bizonytalansága is közrejátszott a folytonos harcok előidézésében. A terület határa délen a Drin folyó mentén keresendő, míg északra a Kerkáig, esetleg a Cetina környékéig terjedhetett a római fenhatóság.

A római fegyver erejét legelsőbb tették próbára a delmaták, vagy dalmaták, kik a Narentától északra a Titius (Kerka) folyóig laktak. Delmaták alatt tulajdonkép több törzsből álló szövetséget kell értenünk, mely törzsek a már behódolt

¹⁾ Mutatvány a szerzőnek *Bosznia és Hercegovina* című készülökben levő munkájából.

népségek menekülőiből s egyéb apróbb csoportokból¹⁾ verődtek össze. Nevök a szövetség főhelyétől: *Delminium*²⁾ városától ered, mely a hagyományok s a szintéri viszonyok szerint valószínűleg Boszniában a Duvno-poljén, azonban a feliratok értelmében — mihez szó fér — a Cetina (Tilurus) mentén, a mai Trilj falu közelében, a Gardun hegyen terült el. Ide gyűltek a belföldről »az erdők sűrűjében rablásra mindig kész«³⁾ népek, melyeknek nem volt veszteni valójuk.

Mióta a rómaiak megvetették lábukat Illyriában, az apróbb harczok soha sem szüneteltek. A hol nem volt közelben római őrség, ott dúlás és fosztogatás járt. Felhalmozódván az ilyen esetek, a senatus (158. Kr. e.) követeket küldött a delmatákhöz. A követségnek azonban nem jó vége lett, mert a római legatusnak röviden azt felelték, hogy Rómával nem törődnek s a követeket állítólag meg is ölték.⁴⁾

E sértés miatt C. Martius Figulus consul (156. Kr. e.) megkezdte a bosszuló hadjáratot. Elkeseredett védelem után megvette a főbb helyeket, s a dalmát fővárost, melyet egy ízben siker nélkül ostromolt, tüzes nyilakkal fölgújtotta. Delminiumot csak Figulus utóda, P. Cornelius Scipio Nasica vette be 155-ben, s ezzel vége is lett a hadjáratnak.⁵⁾ A győzelemnek inkább csak erkölcsi eredménye lett; megfogható előnye kevés volt, a mennyiben Delminium lerombolása nem sokat jelentett. Ez a »főváros« nehezen megközelíthető emelkedésen épült kőkunyhó-telepnél alig volt egyéb; a szállások tetejét náddal vagy fával fedték;⁶⁾ az egészet azután primitív föld-

¹⁾ Zonarae Annales. Ed. Pindar, II. 28. 1.

²⁾ Appianus Hist. rom. illyr. IX. 11. »Dalmatiam a Delmi maxima eiusdem provinciae civitate traxisse nomen existimatur.« Isid. Migne-nél, Tom. 82. pag. 505. Carrara és Mommsen a gardun-trilji felirat (C. I. L. III. 3202.) értelmében Delminiumot — mert a feliratot Gardun-Trilj mellett találták — ugyancsak e helyre teszik. V. ö. Delminium Bulletino Spalato, I. Azonban már Evans s utána többen igen helyesen rámutattak a M. Figulus 156 évi hadjáratának leírására s arra a körülményre, hogy Delminium illyr telep volt, holott Gardun-Triljben csak római maradványokat leltek. Arra a kérdésre, hogy melyik elnevezés a helyesebb: Delmatia, vagy Dalmatia? csak azzal felelünk, hogy eredetileg a *deal* kettős magánhangzójú gyökből ép úgy lehetett Delmatia, mint Dalmatia. Ezért tartja az írók egy része (Appianus, Ptolemaeus, Florus) helyesebbnek Delmatiót, holott Strabo a Dalmatia helyességét vitatja. A császárság alatt a *Dalmatia* elnevezés iett közkeletűvé.

³⁾ Florus, IV. Dalmatae plerumque sub silvis agunt, inde ad latrocinia promptissimi.

⁴⁾ Zonaras id. m. IX. 25.

⁵⁾ P. Scipio Nasica Delminium expugnavit. — Aurelius Victor: De viris ill. — V. ö. Livius suppl. in lib. XLVII. c. 23.

⁶⁾ Delminium urbs erat loco et opere munita, sed inerant aedificia multa ex arida materia. Livius in lib. XLVII. c. 23.

hányásokkal s néhány hirtelen emelt fallal vették körül. A fogságba esett delmatákat eladták, a meghódított terület behódolt lakosságát pedig adófizetésre kötelezték. A nagy vérvesztéstől elgyöngült törzsek egy ideig nyugton maradtak. A delmaták példáját — a delminiumi katasztrófa után mintegy húsz évvel — az eleddig békés ardiaeusok és plereusok követték; immár ezek lázongtak. A régi tengeri kalózvilág őrjöngését látjuk e félfüggetlenségnek örvendő Narenta-menti népségek mozgalmában. A római senatus ez alkalommal sem sietett a végrehajtással. Csak akkor bántak el velök alaposan, mikor apró cselvetéseik és ingerkedéseik haragra lobbantották Fulvius Flaccust, az ellenök küldött római sereg vezérét. Mozgalmok azzal végződött, hogy tengeremelléki lakóhelyeikről áttelepítették őket a mai Herzegovina kopár vidékeire.¹⁾ Így lett a kalózból ismét pásztor.

Eddig a római hódítás esetről-esetre, behódolt népségek zavargása következtében felidézett erőkifejtés vala. Midőn azonban 135-ben az illyr törzsek önállóságának csíráját is elfojtják s Illyria és Makedonia római terület formájára provinciákul szerveztetnek, szükségessé vált a szárazföldi összeköttetés biztosítása is. Megindultak a harczok azokkal a népekkel, melyek a dinári havasok s a dalmát part északkeleti oldalán addigelé még nem érezték a legiók fegyvereit.

Aquileja, melyet a rómaiak Gallia és Istria népségeivel szemben alapítanak (181-ben), lett most az adriai háromszög észak-nyugati szöglete ellen irányzott hadi műveleteknek a kiinduló helyévé.

C. Cassius római vezér (170-ben) erősen nyomja a carnot, japudokat és istriaiakat, s már ekkor érinti a Száva mellékén lakó illyr törzsek határát, melyeket a rómaiak *pannon* néven ismertek meg.²⁾ Cornelius consul³⁾ később egyenesen a pannonok ellen hadakozik, de szerencsétlenül jár. Megindult tehát az északi illyr törzsek ellen való hadakozás. Oka-módja csak az volt, a mi a dél-illyr és dalmát törzsek ellenében vívott harczoknak. 129-ben Kr. e. a japudok földje ellen folyt a harcz. Noha nem ismerjük egyes részleteit, bizonyára határvillongás adott rá alkalmat. A rómaiak győztek s a Titiusig (Kerkáig) terjedő vidék uralmuk alá került.⁴⁾ Valószínű, hogy a rómaiak csak

¹⁾ Zippel, 133. l.

²⁾ Zippel, 133. l. — Benussi, 268. l. — Fröhlich, 5—6. l.

³⁾ Appianus, III. 14. — Zippel e hadjárat idejét 159—156 közé teszi.

⁴⁾ Ljubić S. kimerítően az *Ark. Vjestnik*-ben. Benussi (269—271) Triest és Pola alapítását e háború következményének tekinti.

a partmenti Japudiát foglalták el, de a belföldön a Dunáig ¹⁾ (a mai keleti Horvátország és Szlavónia) lakó nép akkor még megtartotta szabadságát. Ekkoron még megóvta őket az utak hiánya, s a rómaiaknak sem állott egyelőre érdekükben, hogy erejüket elforgácsolják. Egyelőre beérték a tengerparttal.

Tíz évvel később (119—117) a rómaiak a pannonokkal, delmatákkal s a még szabad japudokkal is hadakoznak. Ekkor tűnnek elő ismét a kimberektől szorított skordiskok is. E hadjárat rendkívül nagy jelentőségű a rómaiak további balkáni politikájára néze. Ugyanis a Száva-menti pannonok, delmaták s egyéb belföldi törzsek, tehát a Balkán-félsziget nyugati része, a mai Bosznia és Hercegovina területe, az ott lakó pannondelmata népséggel szövetségben, először lép általános actióba a római hatalom ellen. Az eladdig jobbára parti harczból most már hegyi háború kerekedett, melyet a rómaiaknak mindaddig kellett folytatniok, míg parti hódítmányaikat biztosították. Allandó eredményt pedig csak az esetben érhettek el, ha a meghódított területnek biztos határvonalat adnak, mely ez esetben a mai Bosznia északi határfolyója, a Száva vala. A Duna-melléki törzsek vándorlása és be-betörése, a mi az új makedoniai szerzeményeket veszélyeztette, ez északi küzdelmekkel kapcsolatban, a rómaiakat a Balkán-félsziget belsejébe vezette, s ezzel alkalmat adott annak a világtörténeti fontosságú hódításnak a megkezdésére, mely végre a Balkán-félsziget egységes római birtoklására vezetett.

Apró, de véres harczok egész sorozata indult meg, melyek folytán a római fegyver szívósságával végre is kifárasztá a Sziszek-vidéki segestánokat, s L. Scipio Asiagenus consul (83. Kr. e.) végleg megtörvén a skordiskokat, a római hódítást közel vitte a Szávához.²⁾ Kemény harczok árán sikerülhetett

¹⁾ A japudok parti országa a Kerkáig terjedt. Magunk részéről elfogadjuk Strabo abbeli állítását, hogy a japudok népe az Istrosig ér, a mennyiben a japudok csak úgy mint a delmaták, lazán összefüggő vegyült népszövetséget képeztek, mely az első század elején csak igen csekély töredékeiben élt, s nevét is — mint Fröhlich (28. l.) helyesen gyanítja — elvesztette.

²⁾ Cotta és Metellus consulok (118—117) leverték a segestánokat s elfoglalták fővárosukat Sisciát. (Appianus, III. 10. Eutropius, IV. 24.) Cotta visszatért Rómába, míg Metellus seregét végig a mai Dalmácián s nyugati Bosznián Salónáig vezette. Hihetőleg erősen megzabolázta a delmatákat (117), s ezért fényes diadalmenetben lelte jutalmát. (Eutropius, IV. 23. Appianus, IX. 11. C. I. L. I. 460.) A zsákmányból építék Castor templomát. Eutropius (IV. 23.) I. C. Metellus és L. M. Scaevolának egy diadalmenetét említi »de Dalmatia« 119-ben, bár háborúról ez évben nincs tudomásunk. Sulláról azt írja, hogy részben legyőzte, részben lecsendesítette a delmatákat. V. 7. Ezt az adatot más író nem említi. Zippel úgy véli, hogy Eutropius delmatákat írt tévedésből *dentheletek* helyett.

e győzelem a rettegett skordiskokkal szemben, a kikről az a rémhír szálldogált, hogy megnyúzván az ellenség koponyáját, a velőt is csak alig mossák ki s úgy isznak belőle.¹⁾

A delmaták azonban tovább is dacoltak a római hatalommal. Megtörhetetlen életerejüket abból lehet megértenünk, hogy a mai belföld erőteljes hegyi törzseiből kerültek ki harczosaik. Folyton fellázadnak s 78-ban Kr. e. elfoglalják Salonát is. A senatus C. Cosconiust küldé ellenök, ki visszavette ugyan tőlük Salonát, de a végleges megfékezés két évi harczba került.²⁾ Immár szerves hódítmánynya lett a Narenta-Kerka-közi vidék, a római foglalás maradandó gyökeret vert.

Julius Caesar helytartósága új korszakot nyit meg a Galliával s olykor Makedoniával egybekapcsolt illyr provincia történetében. Vatinius törvénye öt évre Caesart tette meg Gallia cisalpina és Illyria helytartójává s hét legiót bocsátott rendelkezésére.³⁾ Caesar helytartóságának katonai jellege vala. Első sorban e tartományok megtartásáról lévén szó, Caesar azzal védelmezte meg leginkább tartományait, hogy ő támadta meg az ellenséget.⁴⁾ Illyr földön kétszer járt: először 57 telén, midőn új alattvalóit meg akarta ismerni, másodszor 54 elején, mikor a pirusták garázdálkodásai tették szükségessé jelenlétét.⁵⁾

Caesar és Pompejus harczában a delmata népségeknek újra nagy szerep jutott. Mert alig hogy Caesar megbékéltetette a pirustákat, a delmaták 54—53-ban fellázadtak. Soha úgy nem kedvezett politikai helyzet lázadásnak, mint akkor. A különféle dalmát törzsek ugyanis régi hűsz u. n. városukhoz még 60-at csatolván,⁶⁾ a laza liburniai és japudiai törzsekkel ellentétben, bizonyos egységes szervezetben léptek fel Rómával szemben. Hatalmokat növelte, hogy Caesarnak egy legióját 50-ben megverték. Mikor pedig a dalmát part mentén a két nagy versenytárs világharczában római rómaival áll szemközt, a belföld magára hagyatván, rövid időre ismét az illyr

¹⁾ Cruentissimi atque immanissimi scordisci erant. Orosius, V. cap. XXIV.

²⁾ Eutropius, VI. 4.

³⁾ A. 693. C. Caesare et L. Bibulo cons. lege Vat. Caesari 3 prov. cum leg. 7 in quinquennium datae: Gallia cis, transalpina et Illyria. Orosius, I. VI. c. VII. Eutropius, VI.

⁴⁾ Távollétében Numerius Veluna igazgatta a területet. C. I. L. I. 177. — Idézi Ljubić: O upravi teljih Dalmacije za rimskoga vladanija. (Dalmácia római korbéli helytartói.) Rad, XXXI. 15. 1.

⁵⁾ Részt vett a gyűlésben is (conventibus peractis). De bello gallico, V. 1. Római módra a népség legjobb elemeit bevette seregébe. U. o. V. 16.

⁶⁾ Cicero: Ad div. V. 10. Cons. 123.

törzseké lett a hatalom. Pompejus vezére, M. Octavius, ki Caesar legatusát, C. Antoniust 49-ben az Adria vizeiben megverte, Illyriát biztosítandó, szövetségre lépett a delmatákkal.¹⁾ Sok vér folyt még ezután is az ellenök vívott harcokban. Caesar vezérének, A. Gabiniusnak serege illyr földön majdnem egy lábíg elveszett, s csak akkor hódoltak meg — még pedig fegyveres kézzel — a delmaták, mikor Caesar győztesen került ki a harcokból. Később megvallották a delmata követek, hogy a nagy Caesar hatalmas alakja előtt tiszteletet éreztek. Csöndben is maradtak, a míg élt, megajánlották az adófizetést és túszoikat állítottak. Róma ezzel a behódolással mindössze csak annyit ért el, hogy — Salonát, a főhelyet kivéve, mely a delmatáké maradt — a tengerpartot birtokában tartotta; az a nagy balkáni előrenyomulás pedig, mely a század elején a skytháig vitte a római fegyvert, ismét a parton torlódott meg.²⁾

Octavianus, kinek a brundusiumi szerződés (40-ben) Illyriát juttatá, hosszas harcok s nagy áldozatok árán végre megoldotta az illyr kérdést. Működése Illyriában két korszakra oszlik: az első korszakban Octavianus újra meghódítja a római birodalom e nyugati védvárát; a másodikban megtöri a lázadókat s a császárságnak egy életerős provinciáját, Delmatiát alapítja meg.

II.

OCTAVIANUS HARCZAI 35—33 KR. E. — AZ ILLYR TÖRZSEK MOZGALMAI, RAETIA ÉS NORICUM MEGHÓDOLTATÁSA. — A NAGY ILLYR LÁZADÁS 6—9 KR. U. — BATO KÜZDELMEI ÉS BUKÁSA.

Octavianus harczeit az illyrekkel, vezérének Asinius Pollionak győzelmei (40—39) nyitják meg. Megvette Salonát, a dalmát szövetség fővárosát a tengerparttal egyetemben, s ezért busásan megérdemelte a diadalmenetet.³⁾

Octavianus ekkép megnyervén az alapot, többre törekedett. Neki, mint triumvirnek arra volt szüksége, hogy a senatusnak bebizonyítsa: »íme, ő Itáliát vad és nehezen fékezhető népeitől megtisztította, melyek folyton nyugtalaníták.«⁴⁾ Ezzel kellő világításba helyezte hivatalársának, Antoniusnak tétlenségét, s foglalkoztatta harcban edzett legióit, melyek mindinkább benne látták a köztársaság fejét.

¹⁾ Caesar: De bello civ. VII. 9.

²⁾ Vatinus harczeit a delmatákkal. Zippel, 208.

³⁾ Cui laurus aeternos honores Dalmatico peperit triumphos. Horatii Carm. Lib. II. Od. 1.

⁴⁾ Appianus, IX. 16.

Octavianus nagy vállalata 35—33-ig (Kr. e.) tartott a Balkán-félsziget nyugatán, s bizvást mondhatni, hogy már ez a küzdelem is a különféle törzseknek egyetemes harcza volt. Azok a töredékek, melyek a harcok emlékezetét megtartották,¹⁾ egyhangúlag elismerik a barbárok halálmegvető vitézségét s asszonyaik önfeláldozását; de másfelől tanúságot tesznek arról a vasfegyelemről, arról az öntudatos vezérletről, mely a római tengeren és szárazon, sziklák és áthatolhatatlan erdők, rekkenő hőség és szokatlan hideg daczára győzelemre vezette. Minden talpalatnyi földet véres küzdelem árán kellett megvenni, ezért húzódott el a hadjárat három évig.

Mindazok a törzsek, melyek északon, délen s a belföldön elszórva a római uralmat csak névleg ismerték el, végre behódoltak. Északon a japudok teljes megtörésével állt helyre a nyugalom, délen a Narenta-melléki népségeket pacifikálták, a tengeren a még mindig kalózkodó liburniaiakat — kiknek hajóikat szedték el — s a Korkyra-belieket ígálták meg. E hadjáratnak folyamán került Segeste (Siscia), a Dráva és Száva közén lakó pannonok főhelye, újra római kézre. Octavianus e hódítási modorában a kútfők száraz előadása után azt hibáztathatnók, hogy e népeket ok nélkül támadta meg s ez által elkeseredett ellenállásra ösztönözte őket. Augustus pannóniai vállalatának oka azonban az illyr törzs-életből fejthető meg. Béke idején a törzsek egymás határait dúlták; de ha a rómaiakkal gyűlt meg a bajuk, minden megvert népség szomszédjához menekült, mely neki, ha nem volt a köztársasággal szövetségben, menedéket is nyújtott. Mikor Augustus legyőzte a japudokat s ezzel Istriát és Itália nyugati partjait biztosította, csak úgy tehette teljessé győzelmét, ha a szétvert törzseknek mentsvárát, a pannonföldet is birtokba veszi, a mint azt előtte egy évszázaddal Metellus is cselekedte. Hadra okot nem kellett keresni; meg volt az, mióta a római fegyver birtokot szerzett azon a földön. Siscia birtoklására amúgy is nagy súlyt fektetett Octavianus, mert »a Száva a Dunába ömölván, érdekében állott egy élelmezési helynek a megszerzése.«²⁾

A pannonok meghódoltatása után a delmatákra került a sor, kik Caesar halála óta függetlenül, s mint városaik ostroma bizonyítja, aránylag erősen szervezett községekben éltek. Versus³⁾ nevű vezérük 12,000 főből álló derékhaddal rendelkezett, ki Promonát (ma Dernis), mely különben már

¹⁾ Appianus. Dio Cassius, XLIX. c. 34—38.

²⁾ Appianus. IX. 22.

³⁾ Vert (viridus) ma geg (felső albán) dialektusban *zöld*-et jelent. A feliratokban *Verzo*, illyres hangzású név. C. I. L. III. 2. 960.

50-ben Kr. e. is birtokukban volt, újra s jól megerősítette.¹⁾ Promonának ostroma mutatja, mennyi lélekjelenlét s kitartás kellett e hegyei közt oly erős népség meggyőzésére. A delmaták a halmok tetején állíták fel őrszemeiket, kik a rómaiak minden mozdulatáról értesítették a városban levő vezért. Octavianus a rómaiak sajátos gyors tájékozottságával csakhamar kitalálta a delmaták fő gyengéjét. Ő is lesből támadott, s lezavarván őket a hegyek ormairól, az ívóvizet elzárta előlük. A segítségükre siető Testimust szemök láttára győzi le s vas marokkal fegyelmezi el-elernyedő csapatait. Azt a cohorsot, mely a promonai felsővár előtt való állását elhagyta, megtizedelteti, a többieket meg élelmük megszorításával bünteti meg. Promona elfoglalása után Synodium városát foglalta el, s okulván Gabinius esetén, előrenyomulása közben ügyelt a hegyszorosokra s völgykatlanokra, a delmaták e természetadta támadó helyeire; ez okból mindenütt irtotta az erdőket, s míg ő hadaival a völgyekben menetelt, oldalt a hegyekre erős osztályokat rendelt, kik a lesben álló delmatákat váratlanul meglepték. Városaikat, jobban mondva szállásaikat fölgyújtatta, földjeiket megdúlta, barmaikat elhajtatta. Stetovia (Ictuja) vára volt az utolsó erősített hely, hol a delmaták még helyt álltak. Ide vonultak a törzs-szövetség hadai, itt kapott térdén²⁾ sebet Octavianus, mikor támadást intézett ellenök. Octavianus Rómába távozván, Statilius Taurus vette át helyette a parancsnokságot, s a már elcsüggedt népeket végkép hódolatra bírta. Octavianusnak visszatérte után már csak a békéltetés befejezése jutott. A delmaták túszoikat állítottak, visszaadták a Gabiniustól elszedett zászlókat s újra elismerték az adófizetés kötelezettségét. Velök együtt a többi szomszéd törzs is túszoikat adott s később meghódolt valamennyi, a mi annyit jelentett, hogy a delmát szövetség körébe eső összes illyr-pannon törzsek, köztük a mai Bosznia és Hercegovina területén lakók is, végleg belevonattak a római illyr provincia keretébe.

Nagy diadalmenettel ülte meg a fővezér (27-ben Kr. e.) a győzelmet. Nemcsak a római fegyver dicsőségét, Augustus Caesar nagyságát és egyeduralkodását³⁾ jelentette ez ünne-

¹⁾ Appianus egész határozottan említi, hogy Versus Promonát másodszor is elfoglalta. Ezt úgy értelmeznők, hogy az első foglalás után lerombolták az erődítményeket, s most a rómaiak ellen újra birtokba vették és megerősítették. Ma is ösmeretes a *Promina* hegye azon a vidéken, mely azon hegyhátak egyike, hol a delmaták Augustus ellenében állást foglaltak. Appianus, IX. 25.

²⁾ Suetonius szerint két sebet kapott. Cap. XX.

³⁾ Együtt ülte meg az Antonius fölött kivívott győzelem emlékével. App. IX. 25—28.

pély, hanem megörökítette a római államerőt, mely a szívós delmát-illyr törzs-szövetkezetet megtörte s új életet vitt annak a helyére, melyet elpusztított.

E hadjáratnak — eredeti forrásokból merítő — egyik történetírója¹⁾ azt vélte, hogy most már a delmaták »engedelmes« alattvalókká lesznek. Azt hitte maga Octavianus is, ezért adta át Illyricumot 27-ben a senatusnak. Csalódott, mert valamint az illyr törzsek teljes meghódítása úgyszólván megkövetelte a pannonok szabadsága veszttét, azonkép a pannonok magatartása céljából szükség volt az alpesi népek leigázására.

M. Valerius Messala 34-ben (Kr. e.) már megfékezte a salassokat, az észak-keleti alpesek e delmatáit; de ezzel még nem biztosítá Itália határát. A mai Karinthia, Stiria, Felső- és Alsó-Ausztria meg Tirol területén oly törzsek laktak, melyek a kulturának már bizonyos fokán állottak. Az égalj nem oly zord, mint a bőra dulta dalmát parton; földművelésre inkább alkalmas a talaj, mint a Narenta-melléki köves vidék. Tudjuk róluk, hogy fából készült, nagy, kerek nádfedelű kunyhókban laknak. Földművesek, kik etruszk kereskedőktől vásárolt sarlókkal aratnak. Házi állataik s nyájaik húsával táplálkoznak. Teherhordójuk a ló. Folyóikon törzsökből kivájt ladikon eveznek, halásznak, ijjal s dárdával vadásznak őzre, szarvasra, kecskére, vaddisznóra. Bányásznak a nemes érczet, a vasat és a sőt.²⁾ E kelta-illyr népség, bár nem kevésbbé harcziás, de könnyebben hajlott a rómaiakhoz, s a nori alpesek királyai gyakran szövetkeztek Rómával. J. Caesar és Augustus hódításai óta azonban a helyzet megváltozott; a legiók hadi működésének egyik fő alapfeltételévé vált, hogy az alpesi szorosok és utak biztos kézben legyenek, minthogy a Germániába, Galliába s Pannóniába vezető utak nem maradhattak a megbízhatatlan törzsek kezén. Ez apró népek inkább kellemetlen, mint veszedelmes szomszédok. Rablásaik főoka nem annyira ösztönszerű, mint inkább a szegénységben keresendő. Ezért csapnak le sasok módjára a völgyekben lakó földművesre, e miatt veszik el Itália s Hellas kereskedőitől a portékát, melyet különben nem volna módjukban megszerezni. Thrákok, illyrek, kelták, raetek, egyaránt csak vontatva engedelmeskednek a felsőbb-ségnek, s külön-külön egyaránt veszedelmesek a rómainak nézve, ki mint igazi földszerző, nemcsak új határt csatol a régihez,

¹⁾ Appianus, IX. 28.

²⁾ P. C. Planta: Das alte Raetien. 1782. — Kaemmel: Die Anfänge deutschen Lebens. Leipzig, 1879. 31—45. — Mommsen, V. 14—19. II.

hanem az egyszer megszerzettet állandóan a magáénak is kívánja tekinteni. Az idegen gyűléte, prédavágy, iszákosság mindannyinál fellelhető, egyforma bennük az idegenek iránt való bizalmatlanság s a lakóhelyeik védelmében kifejtett hősiesség. A római köztársaság még beérte a határnak egyszerű biztosításával, s a kényelmetlen törzseket egyszerűen áttelepíté, Augustus azonban már arra törekszik, hogy e vitéz népek nyújtotta óriási katonai anyagot is értékesítse. Ezek a háborúk némileg hasonlítanak azokhoz a vadászatokhoz, mikor az idomító saját élte veszélyeztetésével keríti meg az őserőtől duzzadó vadállatot, hogy szolgálatára legyen.

Két évi (16—14) heves harc után, melyben a kis népségek hegyeik tetején hányt sánczolataikban elkeseredetten védelmezték magokat, az alpesi szorosok római kézre kerültek s ezzel meg volt egyengetve az út a felső Duna vonaláig. Raetia és Noricum a rómaiaké, M. Crassus győzedelmei pedig a Balkán-félszigeten, a déli makedoniai határt biztosítván, 15-ben Kr. e. a Rajna, Duna és a Feketetenger vidéke már ismerte s megérezte a római fegyver hódító erejét.

Augustus nagyszabású terveinek végrehajtói e vidékeken: Drusus és Tiberius. Ez utóbbinak katonai hírnevét épen pannon harcrai alapítják meg. Neki jutott osztályrészül (12—10), hogy az újra lázongó delmatákat, kik a Száva alsó folyásánál a mai Szlavóniában s északi Boszniában lakó brenkokkal szövetekeztek, újra engedelmességre kényszerítse. Hadi működésének eredménye, hogy a Dráva s Száva-köz vidéke és a Duna alsó folyása a birodalom kiegészítő része, közvetlen tulajdona lesz, míg a felső és közép Duna, egyszóval az egész Duna folyam a birodalom érdekköre határának tekinthető ugyan, de azért a mai dunántúli Magyarország katonai megszállásáról ekkor még nincs szó.¹⁾ Itt ekkoron a boi pusztaságon (deserta Boiorum) kelta boiok és carnok tanyáznak, az egész határvonal kiterjesztésére csak később kerül a sor.

¹⁾ Mommsen (V. 21.) ezt írja: »dass diese (t. i. a Duna) in ihrem ganzen Laufe als die Grenze des römischen Gebietes angesehen wurde, ist ohne Zweifel richtig, aber eine eigentliche Unterwerfung oder gar eine Besetzung dieses ganzen weiten Gebiets ist damals keineswegs erfolgt.« — Zippel (300—306. II.) Tiberius e hadjáratának nagyobb fontosságot tulajdonít s azt hiszi, hogy már az első században alapítatának meg az akkori Illyricum határai. Argumentumai nyomások ugyan, de csak azt bizonyítják, hogy ekkor még a rómaiak magok sem lehettek teljesen tisztában hódítmányaik terjedelmével. Ugyancsak ezt bizonyítja meggyőzően Fröhlich Róbert »Acumincum vidéke és a régi pannoniai limes« cz. tanulmányában. *Archaeologiai Értesítő*, XII. (Uj folyam) 34—44 és 115—128. II.

Tizenöt évig csönd van Illyriában. A szomszéd thrákoknál dúl a harc, fegyverben állanak a legiók Germániában. A behódolt törzsek mintha megbékéltek volna. Római gyarmatosok járnak a legiók nyomában, Róma isteneit uralják már messze Itália határain túl. A meghódított népek panaszai nem hatoltak a forumig. A római, mint minden nép, mely sikert arat, soha sem volt önzőbb, mint most, világurasága idejében. Rómán kívül nincs ember, nincs szabadság. Semmit sem adtak s mindent követeltek. Elviszik az ifjakat katonának messze földre, a hegyeihez fanatikusan ragaszkodó delmatát és pannont elszakítják otthonától s viszik Ázsiába, Galliába. A kik hon maradnak, azoktól elveszik azt, a miből élnek. Mit kapnak érte? Utakat, melyek csak közelebb hozzák őket a hódítókhoz; földjeiket római gyarmatosok foglalják el. A rabló delmatából először koldus, azután rabszolga lett.¹⁾ Így okoskodtak a behódolt törzsek. Ott, a hol mindenki elégedetlen, csak bátor emberre van szükség, ki a mozgalom élére álljon s a kellő pillanatban lelkesíteni tudjon. Ezt a sebtében keletkező lázadási modort a rómaiak már megszokták, de most nem voltak rá elkészülve. A köztársaság régi vezérei ugyan még jól emlékeztek Gabinius esetére, itt-ott még fehérlettek a lesbe csalt legiók csontjai, de a győzedelemhez szokott vezérek megszűntek óvatosak lenni. Hiszen mit félhettek e nyomorult, az ~~sz~~ nagyobb részében fázó, árpán s kölesen tengődő népektől?²⁾ Tudták ugyan, hogy nem sokat adnak az életre, hogy hirtelen haragúak s bosszuállók, de ismerték fölhibájukat, az egyenlenséget, és nagy ellenségüket, az éhséget. Azért nem estek kétségbe s bizodalommal várták a sikert. Valerius Messala helytartó, újonnan szervezett legiójával, a XX-ikkal, készenlétben állott, hogy Tiberiushoz csatlakozzék a quadok ellen, kik Marbod alatt a felső Duna vonalára törtek. (6-ban Kr. u.) Szerencséjére a rómaiaknak Marboddal sikerült a kiegyezés, minek következtében nagy veszedelemtől szabadultak meg.

Ekkor lép a színtérre Bato, a mai Bosznia szívében, Sarajevo körül lakó vitéz daesitiatok vezére.³⁾

¹⁾ Tiberius elszedte fegyvereiket, ifjaik egy részét rabszolgáukul adatta el. Dio Cassius, LIV. 31.

²⁾ Dio Cassius, c. 49. 39.

³⁾ Nemzetiségére nézve illyr-pannon; neve, ha az albán nyelvből akarjuk magyarázni: *badh* = a homlok, vagy a *membadh* = vezeték igéből ered s vezért, főnököt jelent. Ha kelta eredetűt tételezünk föl, a *banta* = ülő szóból lehetne kiindulni. A *Bato* név mint illyr egyének jelzője gyakran előfordul a feliratokban: Batonis Baraccionis Tatvia. (C. I. L. III. 1. 2749.) Bato Basentis filius. (U. o. 4276.) Bato Neritani. (U. o. 3558.) A verespataki pirusták neveiben gyakran előfordul a *Bato* név. (C. I. L. III. 2. 960.)

Alakját csak a római történelem íróinak előadásából ismerjük. Mindamellett érezzük, hogy a Balkán-félsziget számos hősei közül egyike ő a valódiaknak. Hősiessége s az az öntudat, melylyel a római író e kérlelhetetlen ellenséget beszélteti, önkénytelenül is bizonyos varázst kölcsönöznek alakjának. Nem lehet egyszerű haramiafőnök, ki Tiberiusnak — mikor ez lázadása okát kérdezi — büszkén odaszól: »Magatok vagytok az okai, mert nyájainkhoz nem kutyákat vagy pásztorokat, hanem farkasokat küldtetek.«¹⁾ Viszont bámulatos az a bölcselő nyugalom, melylyel a római e megtört népség utolsó s végső erőfeszítésében rettenetes föllobbanását magyarázza. »A végre — úgymond — olykor megsemmisíti, olykor késlelteti az ember terveit. Caesar már berendeztetni dunai téli szállásait, — Tiberiusnak Marbod elleni hadjáratát érti, — a sereg alig öt napi járásra van az ellenséges előőrsöktől, Saturnius már megkapta a parancsot az előnyomulásra, s körülbelül ugyanoly távolban lévén az ellenségtől, kevés nap múlva a Caesar hadaival volt egyesülendő, midőn egyszerre az egész Pannónia, melyet a hosszú béke áldásai elkényeztetének, s az erőre kapott Dalmácia, a szomszéd népségeket is mind szövetségükbe vonván, közös megegyezéssel fegyverhez nyúlnek.«²⁾

Septimius Bato. (W. M. III. 241. l.) Batonis-Baraccionis (C. I. L. III. 2749.) filio. (Glasnik, 1899. 69—124.) Ismerünk egy Bato eraviscust is. (Hampel: Az eraviscus nép és emlékei, 10. l.) Athenaeus a skordiskok vezérének Bathaniatust mondja. (Lib. VI. c. 4.) Appianusnál (IX. c. 16.) is említetik egy Bathiata törzs azon a vidéken. Mindenesetre általánosan használt s vezérféle jelentésű névvel van dolgunk; csak így fejthető meg, hogy két Bato lép egyszerre előtérbe. A mai Boszniában: *Batingrad* Čapljina mellett, *Batun* Kupreš mellett, *Batovo* a Glasinacon. Ilyen vezér, Bato, lehet T. Aur. Afer Delmatarum princeps ex Splono (Brambach, 484.) s a C. I. L. III. 2776. »Principi Delmatarum« felírásban említett törzsfő.

¹⁾ Dio Cassius, LV. cap. 33. Az előadásban kétségkívül sok a retorikai elem s a szóvirág. Mindamellett jellemző, hogy a hagyomány már Dio Cassiusig ilyennek mutatja be Batot.

²⁾ Így szól Vellejus Paternulus, ki a háborúban személyesen résztvett. (II. cap. 110—116.) Dio Cassius (LV. c. 30—34., LVI. c. 11—18.) Sultonius és ő a főforrások e hadjáratra nézve. Vellejus Paternulus leírása megbízhatóbb; katona volt, a ki azonban e hadjáratot illetőleg nem mindig tárgyilagos, s erősen színezi Tiberius érdemeit. Dio Cassius munkájának egy jó része elveszett, ő meg mint polgári ember nem igen értett a katonai dolgokhoz, s kétszáz évvel később élvén. a hagyományokat részben már összezavarva kapta, részben az előadás hatályossága kedvéért maga is összezavarta. Forrásokon alapuló tanulmányok: *Hirschfeld*, Zur Geschichte des pannonisch-dalm. Krieger, XXV. 351—363. — *A. F. Abraham*: Zur Geschichte der germ. und pannonischen Kriege unter Augustus. Berlin, 1875. 11—22. — *Bauer*: Zum dalmatisch-pannonischen Krieg, 6—9. n. Chr. A. E. M. XVII. 135—148. — *Kaer*: Sull' ubicazione

A lázadás azonban nem egyszerre keletkezett. Egy kis siker, egy szerencsés rablás volt az indító, közvetlen ok. Mint a vízbe vetett kőtől eredő hullámgyűrűzés, úgy terjedt hegy-oromról hegyoromra, völgyről völgyre a forrongás. A rómaiak észre sem vették, mikor már is szervezett mozgalommal álltak szemben. Bato egy kis csapat újonczozó rómaít megölt, s ezzel jelt adott a forradalomra, melynek a mai Bosznia területén kellett megkezdődnie, mert legelőbb a szlavóniai brenkok lázadtak fel a maguk Batojával élükön — vezérüket a rómaiak szintén Bato vezetéknéven ismerik — s Sirmium (Mitrovicza) ellen vonulának. A megerősített helylyel azonban nem bírtak, s Caecilius Severus, a moesiaí helytartó, elkeseredett harcz után meggyőzi őket. A győztes Caecilius mindamellett jónak látta, hogy szövetségesek után nézzén, mert a lázadók hadereje csupán vereséget szenvedett, de nem tört meg.

Azonközben a daesitiatok Batoja Salonára tört, de ott megsebesülván, egy darabig tétlenül maradt. Csapatái azonban szerteszéjjel dúltak a távol Apolloniáig; a kisebb őrségeket leöldösték s mindenfelé irtották a római polgárt és kereskedőt. Vellejus Paterculus 800,000-re teszi a fellázadt népségek számát, melyek közül 200,000 harczképes gyalog és 9,000 lovas vált be harczosnak. Kétségtelenül túlzott e szám, s már is igen tisztességes haderő számba ment az ottani területen, ha csak 20—30,000 hadilag szervezett ember állott is szemben a rómaiakkal, annyival inkább, mivel sokan közülök a rómaiaktól tanulván a katonáskodást, most mint illyr derékhadak számoltak be mestereiknek. A legiók vérén szerzett összes római foglalmány forgott kockán, s ha az illyrek győznek, pusztulás vár Itáliára is. A hidegvérű Caesar is idegessé lett a rómhírek hallatára; kimondta nyíltan a senatusban: »Ha nem feszítjük meg minden erőnket, az ellenség tíz nap mulva Róma előtt lesz.« Lázás sietséggel szedték a katonákat; veteránokat, szabadon bocsátottakat egyaránt bevettek a seregbe. Augustus Tiberiust tette meg hadvezérnek, ezt az óvatos, szívós, alattomos és kérlelhetetlen embert, ki teljesen rátermett a feladatra. Jól ismerte az ellenség lobbanó erejét, mely már az első támadás visszaverésénél megtört; tudta jól, hogy csak akkor lehet teljes a győzelem, ha az apró harczokat megállja, s kiéheztetvén ellenfelét, rákényszeríti hogy »enmagát emészsze föl.« Hirschfeld Germanicust dicsőíti. Tiberius rátermettségét azonban kétségbe nem vonhatjuk. Vellejus Paterculus és Suetonius dicsérete teljesen ráillik.

di Andetrium e di altre località ricordate nella guerra dalmato-pannonica. Zara, 1895.

A felkelők terveiről azt beszélték, hogy derékhaduk Itáliába tör, míg a másik Makedoniát árasztja el, egy részök pedig a partvidék hátnőge — a mai Bosznia és Hercegovina hegységei között marad majd hátvédnek. Tiberius a tervezett itáliai betörést, mely oly rémülettel tölté el Rómát, azzal hiusítá meg, hogy Messalinust nagy hamarsággal Bato Daesitias ellen küldé. Messalinus eleinte vereséget szenvedett, de azután oly ügyesen vezette csapatait, hogy Batot s a szövetséges brenkokat lesbe csalta, mire ezek csak visszavonulással menekülhettek. A római már kitanulta a hegyi csatázás fogásait, s nagy gyorsasággal hiusította meg a katonailag még össze nem forrott, különféle törzsbeli illýrségnek egyes támadó mozdulatait. Thrákiában már nagyobb volt a baj, csakhogy ott meg a rómaiak szerencséjére Runitalka király jeles thrák lovasságával jelentékeny szolgálatokat tett nekik. A déli thrák harcztéren a rómaiak beérték a védelemmel, mert Tiberiusnak és Messalinusnak nagy okuk volt az emberkimélésre. Jól tudták, hogy a kietlen s utakban szűkölködő dinári havasok s a Karst-vidék, ha nem ügyelnek az ellenfél cselvetéseire s nem járnak el rendszeres terv szerint, vajmi könnyen temetőjévé válhatik a legtritézbb hadnak is. Együtt kellett tartaniok a hadsereget s inkább magokra hagyni a kevésbbé védett helyeket, mint a szövvényes völgyek mentén elaprózni a haderőt. Annál inkább, mert a legkisebb eredmény már bátorságot öntött ezekbe a könnyen lánggra lobbanó havasi törzsekbe, kiket csak a rómaiak nyugodt, öntudatos magatartása tarthatott féken.

Míg Tiberius Sziszekre (Siscia) vonult, az illýrség délen vérszemet kapott. Dákok és sauromaták a Duna vonala felől ütnek be Makedoniába, egyes törzsek újra feltámadnak s szerte portyáznak. Noha Antonius Caecina és Silvanus Plautus¹⁾ a thrák Runitalkával szövetségben visszaverik őket, a háborúnak még sem volt jelentős eredménye. Mert ha visszanyomták is az egyes törzseket, ezek a szó szoros értelmében eltűntek s ott bukkantak fel ismét, a hol nem várták őket.²⁾ Tiberiusnak teljesen igaza volt, mikor várakozó állást foglalt el velök szemben. Rómában azonban nem így fogták fel a helyzetet.

¹⁾ »Bello Batoniano praefuit Japudiae et Liburniae«, tehát Bosznia északnyugati részén volt parancsnok. C. I. L. V. 3346.

²⁾ Vellejus Paterculus és Dio Cassius előadása kiegészítik egymást, mindamellet a háború e szakaszánál homályos az összefüggés. Dio (LV. 30.) az Alma hegységbe menekülteti Daesitias Batot, s a makedonai vereség után csak általán szól természetalkotta erősségeikről. Vellejus az első visszavonulásról nem szól, s e hadjárat után a Claudius hegyet (a mai Varasd megyében Zágráb és Varasd között) jelöli meg mint a barbárok menhelyét.

Az élelmiszerek folyton drágultak, új adókat kellett kivetni; leszállították az államháztartás szükségleteit, a nép pedig csak azt látta, hogy minden válogatás nélkül szakadatlanul újonczoznak. Augustus udvarában eleinte úgy a toga alól gyanúsították Tiberiust, hogy szándékosan halogatja a háborút, később maga Augustus is kételkedni kezdett az ő fogadott fia igaz szándékaiban. Ugy látszik, hogy még sem akarta megsérteni Tiberiust, s azon a czímen, hogy erősítéseket küld számára, a különben vitéz Germanicust indította Dalmáciába, illetőleg Pannóniába. Germanicus csapataival együtt 7-ben 10 legió áll a harcztéren; a veteránokkal és thrák lovasokkal együtt mintegy 120,000 ember.¹⁾

Erre a nagy seregre azonban nem volt szükség, mert nagyban megnehezítette az élelmezést, s a mint a sereg legatusa írja, bajos volt számba venni az egyes csapattek összefüggését. Azért Tiberius egy részüket el is bocsátá, a többit Sziszekén szállásolta el. Germanicus öt legióval Boszniának északnyugati részén a maezeusokat támadta s ezeket meg is verte.²⁾ Tiberius és Germanicus közt bizonyos feszültség állott be, melyet az ellentmondó s nehezen összeegyeztethető adatokból is kiérezünk. Bármint állott is a dolog köztük, mind a kettő megtette a maga kötelességét. Tiberius nagyon tudott bánni katonáival; csakis ebből magyarázható, hogy mindenüvé követék. Germanicus pedig — s ezt a Tiberiust dicsőítő Vellejus is bizonyítja — vitézségével tűnt ki.

Erős kemény tél járt abban a 7-ről 8-ra forduló esztendőben. Sokat szenvedtek miatta a legiók, de még inkább az illyrek, kiket az éhség s különféle járványok gyöngítettek. Hiába csaptak meg egy-egy római szakaszt, mert a rómaiak erősen ügyeltek s mindig visszaverték őket. »Fogom a farkast fülénél fogva«, ezzel biztatta Tiberius türelmetlen katonáit. Nem kellett hozzá még csak nagy taktikázás sem, hogy a nyomorgó s már erőben is megfogyatkozott illyrség pártokra szakadjon. A brenkok Batoja ősi illyr szokás szerint csak nehezen tűrte a daesitias Bato fölényét; lehet, hogy népe is békére vágyott már; a fordulat csakhamar elkövetkezett. A 8-ik évben történt, hogy a Bathinus (Bednya) folyó mentén³⁾ a

¹⁾ Mommsen, V. 36. — V. ö. Vell. Pat. II. 113. (VII. VIII. IX. XI. XV. XX. legio: 90,000 auxiliarius.) Hirschfeld ért. A feliratok. Suetonius (Tiberius, c. XVII.) összesen 15 legiót említ.

²⁾ A bihácsi kerületben az Unna mentén, továbbá Banjaluka körül Germanicus képével egy arany gyűrűpecsétet találtak Gornji-Vakuf mellett. W. M. I. 330.

³⁾ *Bathinus* a Bednya folyó, mely Varasd mellett ömlik a Drávába

pannonok, az illyr mozgalomnak katonailag szervezettebb része meggyőzötven, Batojuk megadta magát s elárulta társát, Pinnes királyt. Ennek a győzelemnek nagy volt a fontossága, mert megbomlott az egység érzete a törzsekben. A Dráva és Száva köze s a Duna melléke ennek következtében elveszté támadásra alkalmatos szintérbeli jelentőségét s immár csak a mai dalmát-bosnyák hegyes vidékre szorult. Ott meg hiába volt minden egyéni vitézség, csak védekezhettek, de cselekvő szerepök megszűnt.

Ennek a döntő győzelemnek hírére Germanicus vitte meg Rómába. Nagy, de még korai örömré virradt Róma, mert az illyrek harczának befejezéséről csak akkor lehetett szó, ha vezéreik mind kézre kerülnek. Daesitias Bato pedig még épen állott s boszszura gondolt. Befolyásának tanubizonysága, hogy a brenkok áruló Batoját megverte, s magok a brenkok adták azután kezébe vezéroket. Halállal lakolt az áruló, népe újra fegyvert fogott. Mind hasztalan, miután Silvanus római alvezér megverte őket. Csak néhány portyázó csapat maradt belőlük, de ezek csupán csak haramia számba mentek és szétoszlottak. A mozgalom beljebb terelődött Bosznia hegyei közé, Bato feladta a Száva vonalát s végső harczához készült.

Már csak vergődéssé vált egy egész fajnak ez a rettentő forradalma, de olyanná, mely csak ezután tette igazán próbára a rómaiak kitartását. Tiberius a háború e végső szakaszában már bőven ontotta a vért, irtani s rémíteni kellett egyaránt. Germanicus visszaérkezvén a harczytérre, Tiberius rábízta az egyes vidékek meghódoltatását. Ő maga Rómában élvezte (12. Kr. u. jan. 16.) a diadal jutalmát, hol rajongva fogadták. Azalatt a dalmát-bosnyák sziklák között folyt a vér, csak lépésről-lépésre törhetett magúnak utat a legiók vasa.¹⁾

Ebben az időben Germanicust illette a vezérlet dicsősége.

Tiberius csakhamar visszatért a harcz színhelyére 9-ben. Bato lelkesített, toborzott, s még most sem tett le a küzdelemről. A rómaiak a már csak lazán egybefüggő illyr rajokkal könnyen bírtak; hiába volt a Daesitias reménye, mert leghívebb szövetségeseit, a dél-dalmát pirustákat is megtörték. Bato

¹⁾ Germanicus harczai Splanniumnál (Tomaschek szerint Stari-Majdan, Hirschfeld szerint az Unna völgyében folyt a háború 8-ban), Raetinumnál (Izačićgrad a bihácsi kerületben) s Seretiumnál (Sorić) folytak. — Kaer id. ért. s ő előtte Cons. is e várakat Salona közelébe helyezik. A hézagok források ellenmondása szerfölött megnehezíti a topographiai döntést. A valószínűség ép úgy szól Kaerék, mind Hirschfeldék mellett. Annyi bizonyos, hogy a harczok a mai Boszniának a területén az Unna völgyétől a dinári havasok mentén Livno-Salonáig estek meg.

védelmi köre mindinkább összébb szorult, mintha csak végzete lett volna ott bukni el Salona táján, a honnan a delmaták százados harcrai megindultak. Andetrium (Muc vagy Klissa)¹⁾ várába szorult immár az utolsó nagyobb illyr csapat.

Andetrium nehezen hozzáférhető meredek szikla tetején feküdt, vad sziklatorkok és riadó hegyi zuhatagok környékezték, azonfelül a hegyeken át bőven el volt látva élelemmel. Tiberiusnak e természetes erősséggel szemben nagyon kényes volt a helyzete. Legatusa is megvallotta, hogy a delmaták »bámulatraméltó vitézséget fejtenek ki és szikláik között legyőzhetetlenek.« Már pedig Tiberiusnak győzni kellett, mert ha csak egy balsikere van is, a lázadás újra éled. A római vezér eljárása ily körülmények közt csakugyan elismerést érdemel; mert győzelmet aratott s a mellett katonái vérét is kimélte. Bato csakhamar látta, hogy hiábavaló az ellenállás, ezért békét ajánlott, és ama szövetségeseit, kik sehogy sem akartak meghódolni, nem segítette többé. De a rómaiak nem hittek neki. Merész roham s véres ostrom után megvették a fellegrákokat s ezzel Bato hatalma megtört. Germanicus az utolsó pannon végvárat, Ardubát (aligha nem a mai Niksió) vívja meg.²⁾ A lázadás történetírója költői színezéssel írja le az illyr asszonyoknak a hagyománytól nagyított hősiességét. Mondják, hogy férjeiket rákényszerítették a halálig való küzdelemre. Mikor azután a rómaiak az erősséget végre is megvívják, gyermekeikkel együtt a tűzbe rohannak vagy beleölik magukat a vár alatt folyó vízbe. Germanicus a győzelem után behódoltatta a vidéket s visszatért Tiberiushoz, míg Posthumius — úgy látszik — a Drináig terjedő vidéket csendesítette le.

A bujdosó Bato, népe végveszedelmét látván, Sceva nevű fiát küldé Tiberiushoz s kegyelmet kért, a mit meg is ígértek neki. Mikor a fogoly vezér Tiberius elé lépett, nem életéért könyörgött, hanem népét mentette; fejét kínálván, mindent magára vett, csakhogy övét kiméljék. »Ez volt a háború vége,

¹⁾ *Andetrium* alatt vagy a mai Muc, vagy pedig Klissa értendő. A topographikus részletek, bár ismételjük, hogy a források e részben megbízhatatlanok, inkább Klissa mellett szólnak. Az andetriumi győzelem napját aug. 3-ra tették a római fastesek.

²⁾ *Tomaschek* (Die vörslav. Topographie der Bosna-Hercegovina. Mittheilungen der k. k. geogr. Gesellsch. zu Wien, 1880. 509. l.) a Bosznamelléki Vrandukot véli Ardubának. Sok szól ellene e feltevésnek. Vranduk ugyanis a Boszna völgyében, a hadi szintértől északra fekszik, míg Niksió helyekvése jobban megegyezik Dio Cassius leírásával. A nehézség — mint Hirschfeld kifejti — abban áll, hogy többféle hagyományt dolgoztak fel a történetírók.

mely a rómaiaknak sok vérébe került, s még több pénzébe,¹⁾ mondja szárazon a hadjárat történetírója.

Pedig világraszóló fontossága van e küzdelemnek. A római birodalom a pun háborúk óta nem forgott ily veszedelemben. Alig öt nap mulva Tiberius győzelmei után ért a hír Rómába, hogy Varus legióival a germánok áldozata lett. Tiberius ismerte s átérezte a veszedelmes helyzetet. Rómában tisztában voltak vele, hogy ha győznek az illyrek, bizton kezét fognak a germánokkal s Közép-Európa és a Balkán-félsziget összes ereje rázúdúl a rómaiságra. Tiberius megérdemelte a babért. Bár csak két év mulva (11-ben Kr. u.) illeszté fejére a győzelmi koszorút s Augustussal a két consul közt fogadta a nép ujjongását, a nemzeti közöröm sötét árnyékaként kísértett a teutoburgi esetlekek emlékezete.²⁾

Nagy volt az áldozat, melyet Augustus hozott, de nagy az eredménye is. Tizenöt legió állott fegyverbe, hogy Tiberius kiterjeszthesse a római nép hatalmát a Dunáig,³⁾ de az illyr törzsek a magok összességében örökre megtörttek, a nyugati latin elem pedig végleg győzött a Balkán-félsziget nyugati részén. Nemcsak az imperium harcza volt ez a törzsek szövetsége ellen, hanem két hatalmas népelemé, melyben a szervezett, céltudatos latinságé, mint kultur-elemé lett a győzelem. Akár csak a Karst cserjéi, az illyrek sem kaphattak ezentúl többé erőre, hanem élesztőivé váltak az utánuk következő népelemnek. Az a rokonszenves vezér pedig, ki e küzdelemben oly nemesen képviseli népét: Bato Daesitias, miután jelenlétével Augustus és Tiberius imperatorok diadalmenetének fényét emelte, később Ravennában halt meg.⁴⁾

Ő volt az utolsó igaz illyr.

¹⁾ Dio Cassius, LVI. 16.

²⁾ Suetonius, cap. XVI. XVII. — Vellejus, II. 117.

³⁾ Res. G. D. Augusti. Mommsen, 1883. c. 30. l. 44. Pannoniorum gentes, qua(s) etc. me principem populi Romani exercitus nunquam ad(it) devictas per Ti. (N)eronem, qui tum erat privignus et legatus meus, imperio populi Romani s(ub)ieci protulique fenis Illyrici ad r(ip)am fluminis Dan(ubi).

⁴⁾ Suetonius (Tiberius, 20.) azt írja, hogy Tiberius Batonak Ravennában tisztességes ellátást adatott s gazdagon megajándékozta, a miért egy ízben, mikor legióival igen veszedelmes helyzetbe jutott, bántatlanul engedte elvonulni.

A világhelyzetet Bato bukása után szemléltető módon örökíté meg a római művész azon a híres onyxon, mely a bécsi kincstár egyik fődíszé. A csoportozaton látjuk a leigázott ősz Danubius mellett Pannónia alakját; felettök Róma legiói tropheumot emelnek, míg a föllázadt illyr-pannon népségek rabságra hurcoltatnak. Leírását l. *Aschbach*: Livia, Gemahlin des Kaisers Augustus. Denkschriften der k. Akademie d. Wissenschaften

III.

RÓMAI KÖZIGAZGATÁS. — AZ ILLYREK VISZONYA A RÓMAI ÁLLAMI ÉLETHEZ. TÁRSADALMI VISZONYOK. — A DALMÁT BELFÖLD VISZONYAI.

Százhatvan év harczaian repülénk át. Eljutottunk a császárság korához, midőn a római már otthon van az illyr földön, melyen a békés polgár »a római nép geniusának« emléket állít. A rombadöntött dalmát városok helyén új élet virul, más nemzedékek állanak elő, új eszmékkel a kormányzat, háború és vallás terén.

Szokás a nemzetek fejlődését az egyes ember életének momentumaihoz hasonlítani. Beszélünk fiatal népekről, férfikorukat előkről, s megállapítjuk, hogy ez vagy amaz a nemzet elaggott. Az analogia csak bizonyos pontig igaz, mert az egyes ember élete a természet törvényei szerint mulandó, míg a nemzetek újjá szülehetnek. A római köztársaság összeomlik, de mint császárság újjászületését jelenti a római nemzetnek.

Mi volt a római császárság? A világ legegységesebb birodalma, a legnagyobb államalkotó erő, melyet a történelem ismer. A római birodalom azonban minden egyetemessége mellett a legheterogenebb elemekből álló provinciák csoportozata, melyet az imperatorok bölcsessége csak addig tudott összetartani, míg azok az új történeti értékek, melyeket a római erő hozott létre, a hódító faj érdekkörén kívül eső, ettől független szervezetek alakulására nem vezettek. A rómaiak hódításai ugyanis Európában jóformán csak akkor érnek véget, mikor Róma lesz a földközi tenger vidékének, tehát a három félszigetnek s az ezekkel összefüggő közép-európai zónának: Galliának, Germániának és Pannóniának a centruma. Eladdig Róma központi erejét uralja a peripheria, de mikor az erő forrása, bár középpontján, el is ernyed, az egész testnek fenntartása mindaddig lehető maradt, míg a peripherián meggyülemlett római, noha már vegyes erő, az egyetemes állami érdeket vallotta a magáénak s az ellentétes idegen szervezetek tényezőit felszívta. Az ázsiai tartományok e kerületnek csak ideiglenesen lehettek részei, igazabban mondva csatolmányai,

in Wien, 1864. 65—67. l. — A háború befejezése után Ticinumban diadalkaput építenek, melyet a császári család összes tagjainak szobraival díszítettek. Pannóniában a Petronell mellett még látható diadalkapu hirdeti a hadjárat emlékét. Ugy az alvezérek (Messalinus, Silvanus, M. Lepidus és Posthumus), mint a tisztek és katonák kitüntetésekben részesültek. — A katonák a diadalmenet napján 300 sestertiust kaptak fejenként. — Tiberiust e hadjáratában örmény lovasok is segítették, kik ezért polgárjogot kaptak. Tacitus: Ann. VI. cap. 37.

minthogy azoknak középpontja már nem az Apenninek félszigetén, hanem a Balkán-félsziget déli részén keresendő. A két hatalmi kör különleműsége vezet a birodalom kettéválására s a provinciák megosztására. Dalmácia a két hatalmi körnek — melyek egyike a Nyugatot, másika a Keletet jelzi — épen a határán feküdt. Itt volt a politikai és társadalmi határ romanismus és hellenismus között, ezen a vonalon vált el a latin s a görög keresztyénség. Ezen a végváron torlódtak meg legelőbb, majd meg átcaptak rajta annak a birodalomtörő külső erőnek, a népvándorlásnak hullámai, s ez az átmeneti jelleg megmaradt akkor is, mikor a rómaiság nyomai már régen elenyésztek. Helyzetének megfelelőleg a római Dalmácia tehát az imperium keretében kiváló szerepet játszott. Azonban nemcsak a természeti viszonyok megszabta helyzeténél fogva érdekes e tartomány fejlődési története, hanem kiváló helyet foglal el azon alakulások közepette is, melyeket a romanismus, a latin erő megeremített. Róma először meghódítja az illyrek hazáját, azután szervezi, majd rómaivá teszi, s végre egy erő forrását nyitja meg benne. A mi jót s rosszat római államélet s társadalom négyszáz éven át felmutatott, az Dalmáciában is megfelelő nyomot hagyott. A császárság fejlődéséhez illeszkedvén, a dalmát provincia története is két nagy áramlatot mutat fel: Diocletianusig az egységes birodalom keretében mozog a római élet, azután megkezdődik — a megosztás következtében — Dalmácia vibráló szerepe Kelet és Nyugat között.

Az első két évszázadban a *legatus Augusti pro praetore, a provinciae procurator*-ral egyetemben intézte a provincia sorsát. Ő volt a császár képviselője, a közvetlen kormányzást a proconsul, a legiók parancsnoka vitte.¹⁾

A római administratio természetsszerűleg párhuzamosan fejlődött az egész terület provincialisálásával. Először szabadokká lettek a dél-illyr törzsek, minek következtében 167-ben Kr. e. már megalakult a Narentáig terjedő, római igazgatású provincia, mely a vázolt hadjáratok következtében megbővül s végre kikerekített egészet alkot. Csak az időpontot bajos meghatározni, hogy mikor lett a behódolt terület a római jog értelmében provinciává, vagyis mikor kezdték itt törvényavagy tanácsai határozat következtében az imperiumot gyakorolni a köztársaság hivatalnokai: Kr. e. 118-ban-e, mikor Metellus legyőzi a delmatákat,²⁾ vagy a Sullát követő,³⁾ vagy épen csak a Caesart

¹⁾ *Marquardt*: Römische Staatsverwaltung, I. 300. l.

²⁾ *Zippel*, 180. l.

³⁾ *Benussi*, 306. l. »Sulla dardanos, scordiscos-dalmatos et maedos vicit, alios in fidem accepit.« *Eutr.* V. 8.

közvetlenül megelőző időkben? ¹⁾ Annyi bizonyos, hogy Caesar idejében (59. Kr. e.) már római organisatio van a római Illyriában s 47-ben mint különálló közigazgatási terület szervezkedik. A senatus 27—11-ig Kr. e. proconsul által kormányoztatja provinciáját, az utóbbi évtől kezdve azonban már császári tartománynyá lesz. ²⁾

A császári Illyricum határai 10-ben Kr. u. állapítottak meg, mert 6-ig Kr. u. az egész pannon-illyr foglalmány együvé tartozott. Csak ezután válik el az előbb felső Illyricumnak, később már Dalmáciának nevezett provincia a Száván túli Pannóniától. A két provincia közt mindazonáltal nem a Száva alkotja a határt, hanem a Száván inneni síksággal határos bosnyák hegység szegélye.

Ugyanis a mai Bosznia, Hercegovina és Szerbia nyugati része, Novi-Bazar és Montenegro nagyobb része Dalmáciával együttesen képviseli a provinciát. Északon a határ körülbelül Velika-Keadušánál kezdődik s Banjalukának tart, míg a Száva déli szegélye a két pannon tartomány (Pannonia inferior et superior) kerületébe esik. ³⁾ A déli határ változatlan. Lissosig terjedt, a Drint uraló északi Albánia határvárosáig. Keleten a Drina, nyugaton az Adria alkotják a határt, míg Itália felé az Arsia az elválasztó határfolyó.

A provincia területe — melyről Appianus azt írja, hogy szélteben öt (37·5 mérföld), hosszában harmincz nap alatt lehet megjárni — mai mérték szerint megüti a 80,000 km²-t. ⁴⁾ A lakosság száma — ha ugyan helyes a combinatio — a még Pannóniával egyesült Dalmáciában mintegy 2,150.000 lélekre ment, egy km²-re tehát 4·4, illetőleg 5·7 lakos jut. ⁵⁾ Ez arány arról tesz tanuságot, hogy Dalmácia a moesiaí s egyéb dunamenti vidékeknél aránylag népesebb volt ugyan, de a többi birodalmi provinciához képest ritkább lakosságú vala.

A lakosság három elemet foglalt magában: az eredetileg görög, de már római réteg földte parti lakókat, kiknek hellen-

¹⁾ Marquardt id. m. 298. l.

²⁾ Suetonius, c. 47.

³⁾ A határ megállapításának érdeme Patsch Károlyt illeti. W. M. 229. l. — A dalmát provincia általános határait l. Orosius, 23. 24. (Migne XXXI.) ... »ab oriente Macedoniam (habet), ab aquilone Dardanium, a septentrione Moesiam, ab occasu Istriam, sinum Liburnicum et insulas Liburnicas, a meridie Adriaticum sinum.« A mai Bosznia észak-déli határa a két Pannónia felé, alighanem Servitiumnál, Gradiskánál keresendő. A tartomány beosztásáról: Marquardt id. m. IV.

⁴⁾ Beloch: Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt. Leipzig, 1886. 462—465. l.

⁵⁾ Ma 30 esik egy km²-re Boszniában.

sége azonban a császárság idejében nagyjából föltetszik, továbbá a római hódítás következtében betelepülő s mindinkább tért foglaló római polgárságot,¹⁾ s végül az illyr-pannon törzseket, kik mint pásztorok a hegyek közt, s lassanként mint letelepedő földművesek is a beljebb fekvő földeken édegltek. A parti városokban lakó hellen és római elem a városi élet képviselője, míg a nemzeti szervezeteiben élő illýrség csak lazán függ azzal össze. A római kormányzatnak főcélja e különféle elemekkel szemben csak az lehetett, hogy oly érdekközösséget teremtsen, melyben mindegyik a maga törekvését érvényesíthesse. Ez okból számot vetett a meglévő viszonyokkal s azokhoz alkalmazta közigazgatása rendszerét. Az eredmény bizonyítja, hogy jól adminisztráltak. Mert míg az illýr törzsek Augustus idejében még élet-halál harcot vívnak függetlenségökért, később csak elvélve zavarognak²⁾ egy-egy tapintatlanabb római újító túlbuzgalma miatt, de azután teljesen belenyugosznak, holott a római katonaság zendül, mint a hogy Furius Camillus Scribonianus — igaz, hogy siker nélkül — megkísérlette Dalmáciában, 42-ben Kr. u.³⁾ Kétszáz év alatt odavitte Róma Dalmácia lakóit, hogy magokénak vallották Róma dicsőségét, gyászában pedig, mint a magokéban osztozkodtak.

A római genius erejét semmi sem bizonyítja jobban annál a körülménynél, hogy a dalmát-bosnyák felföld vízész lakói a rómaisággal együtt enyésztek el. Majdnem azt mondhatjuk róluk, hogy az utolsó illýr volt az utolsó római.

A római Dalmácia közigazgatásáról s beléletéről ugyan csak töredékek nyomán szólhatunk s tág tere marad a hozzávetésnek, mikor az ottani törzsek elhelyezkedéséről s az államhatalomhoz való viszonyáról kell képet adnunk. »Kevés népméltó a megemlítésre s nevöket nagyon nehéz kiejteni«, így szól általánosságban főforrásunk Plinius,⁴⁾ mikor a törzseket elősorolja. Mindamellet a római szervezetnek körvonalai a fennmaradt emlékekből határozottan kitűnnek.

A tartományt consularis ranggal császári helytartó (lega-

¹⁾ A római dalmát városokban a *Sergia* és *Tromentina* tribus. Erről bővebben *J. W. Kubitschek*: *Imperium romanum tributum descriptum*. 1889. 231. 272. l. és *Marquardt* id. m. IV.

²⁾ *Tacitus*: *Ann.* I. c. 2. II. c. 53.

³⁾ *Tacitus*: *Ann.* II. c. 52. — *Suetonius*: *Claud.* c. XIII.

⁴⁾ *Plinius*: *Hist. nat. lib.* III. XXV. 1. 2. XXVI. 1—3. Adatait egy hivatalos jegyzék alapján állítja össze. Nincs miért erős kritikát mondani a csekély szabatoság fölött, hiszen tudjuk, mily bajos ma is bizony megállapítani a balkáni népségeknek mai viszonyait. A hány utazó, a hány »hivatalos« kimutatás, annyiféle adatot olvashatunk.

tus Augusti pro praetore) igazgatta,¹⁾ kinek székhelye Salonában volt, s ott voltak a katonai és polgári hivatalok is.

A pénzügyek élén a pénzügyigazgató (procurator) áll. Dalmácia hátmögével, Pannóniával, Noricummal, Dáciaival, a két Moesiával (keleti Szerbia és Bulgária) egyetemben közös vámterületet (publicum portorii Illyrici et ripae Thraciae) alkot.²⁾ Egy darabig bérbe volt adva ez az Itáliával s Galliával szemben különálló vámegységben élő terület, később császári hivatalnokok kezelték.

Az igazgatásnak súlypontja azonban a dalmáciai törvénykezésre esett, mely három törvénykezési, illetőleg közigazgatási területre oszlott, melyeket — épen úgy, mint Hispaniában, Siciliában és Istriában — conventusoknak neveztek. Az északi a skardonai volt, mely Itáliával szomszédos, középpüth volt a salonai, délen a naronai conventus; megannyit a kerület főhelyéről nevezték el.

A hódítás első századában, míg a városi elem még nem fejlődött annyira, hogy a conventus-szervezet alapját képezhetne volna, a conventus voltakép azon törzseknek összességét teszi, melyek az illető területet lakták. Az egyes törzsek decuriákra oszlottak s a kerülettel szemben mintegy a járást képviselték.³⁾

A mindinkább fejlődő városi elem azonban a törzsek szervezetére bomlasztó hatást gyakorolt. Egyfelől a katonaság, másfelől a folytonos érintkezés ledönték az addig egymástól teljesen független népségek közti válaszfalakat. Analog viszonyokat találunk Galliában is, hol ugyancsak független törzsekből (civitates) alakult meg a provincia.⁴⁾

Az összesimulást hatalmasan elősegíté az évenként megtartatni szokott vallásos jellegű consilium, a tartománygyűlés, mely a császárság cultusát szilárdította meg. Ezeken áldoztak Rómának s Augustusnak (Romae et Augusto), istenítván az imperatort s áldozván az ő oltárán.⁵⁾ Ugyanekkor választják

¹⁾ Névsorukat Ljubić i. t. — *W. Liebmann*: Forsch. zur Verwaltungsgesch. des röm. Reichs. Lipcse, 1888.

²⁾ *Domaszewski*: Die Grenzen von Moesia superior und der illyrische Grenzzoll. A. E. M. XIII. 129—154. — *Patsch*: Zur Verwaltung des illyrischen Zolles. Mitth. d. k. i. arch. Inst. Rom. VIII. 192. — *Cagnat*: Étude hist. sur les impôts ind. chez les Romains jusqu' aux inv. des barbares. Paris, 1882. 20—46. II. — Határvámhelyek: Senia (Zengg), Sirinium (Mitrovitza), Guberevce (Stojnik mellett Szerbiában).

³⁾ Marquardt id. m. 301. I. — A naronai conventus fontosságáról olv. *Ciccarelli*, 15. Salonáról *Bulić Fr.* Salona, colonia Martia Julia Saloniae. Spalato, 1885. 1—34. I.

⁴⁾ *Kuhn*: Die städt. und bürgerl. Verfassung des röm. Reiches bis auf die Zeiten Justinianus, II. 407. I.

⁵⁾ Skardonában. Augusti. Mommsen, C. I. L. 2810. Császári szentély volt Spalatóban és Naronában is.

meg a papokat s a felelős pénztári hivatalnokokat; köszönetet mondanak a helytartónak, küldöttséget választanak a császárhoz, s tanácskoznak a fölött, hogy hol állítsanak szobrokat.¹⁾ Rendszerént a kerület főhelyein, vagy ott üléseztek, a hol a császárnak szentélye vala. A cultus élén a kerületi papság feje, a *sacerdos Augustalis* állott, kit évenként választának meg. Később tágabb hatásköre lett e gyülekezetnek, a mennyiben tagjai a helytartók ellen is panaszt tehettek.

Az illyr törzsek, melyek törzsbeliségökben megmaradának, a nevezett tartománygyűléseken csak képviselők útján vettek részt, mert az egyes törzsek csak úgy, mint manapság az északalbán törzseknél szokás, külön gyülekeztek s beszéltek meg a maguk dolgát. Jellemző, hogy a mai albán ezeket a gyülekezeteket a *kuvënt* szóval jelzi, mely tágabb értelemben vitát is jelent. Nagyon valószínű, hogy e szó még a római világból maradt meg náluk.²⁾ Ugyanis manapság a kuventre minden ház (melyben olykor több család is lakik) egy-egy képviselőt küld. Évenként két ily gyűlést tartanak: egyet tavasszal, egyet ősszel, a mikor a legelők ügyét, háború és béke kérdését, a törvény vagy szokás megváltoztatását beszélnek meg s szavazat-többséggel döntenek.

A mennyiben az önkormányzati tevékenység a régi szokásnak csak az újabb birtoklási módozatok következtében előállott változata, bátran visszafelé következtethetünk a régi római uralom alatti szabad törzsek belső viszonyaira. Nem változott e törzseknél egyéb, csak a városban parancsoló hivatalnoknak a neve. A törzs a saját területén belől a maga módja és szokása szerint ítél. A jobbmódú családok közül kerülnek ki a bírák s ugyancsak a választott végrehajtók is. A bírósági tárgyalás élőszóval, előre meghatározott *kuvënt* alkalmával megy végbe. Az elmarasztalt fél természetben fizeti meg a költséget. A büntetések igen szigorúak: elűzés a birtokból, a háznak elpusztítása, kizárás a törzs kebeléből. Főelv, hogy a bíróságot alkotó vének — *plak*, többesben *plec* — csak a magok kerülete, hegye-beli törzs felett ítélnek, s ítéletök ellen nincs feljebbvezés. Az ítéletet pedig csak az elítélt nemzetségéhez tartozó *kirendelt* hajthatja végre, különben vérbosszu esete forog fen. Feljebbvezésnek a római helytartóhoz, a ki a helyi szokás értelmében ítél, csak akkor volt helye, ha a különböző hegyek, törzsek között folyó peres ügyben nem tudtak meg-

¹⁾ Marquardt id. m. 503. — *Hirschfeld*: Lyon in der Römerzeit. 1878. 17—20. II. — Cons. 329. I.

²⁾ Erre már Réthy László is utalt: *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása* cz. munkájában. Budapest, 1887.

egyezni, avagy városi és hegyi lakó közt folyt a per. A törzseknek ezt az önállóságát tizenkilencz évszázad fejlődése csak külsőleg módosította, különben változatlanul megmaradt a társadalmi fejlődésnek azon a primitív fokán, a mint a hegyek lejtőit és fősíkjait megszállotta a bevándorló illyr. Akár ma az albán mostani souverain államának, úgy a régi illyr hegylakó is csak közvetve érezte az államnak erejét.¹⁾ Közjogi érzéke csak a város lakójának volt, míg a hegyi népség a maga bajával törődött. Ha magánsérelme esett, megbosszulta fegyverrel, ha pedig ügye akadt, ott volt a főnöke (ceps) meg az öregek. A pásztornépnek legfontosabb dolga, mikép osztják fel a legelőt, mint a hogy az meg van írva a delmatakról, kik földjeiket egymás között nyolcz évenként újra felosztották.²⁾

A törzsek e helyi gyűlései s a helytartó között az összeköttetést a törzsfők: a *batok* közvetítették, kiket a feliratok majd *princeps Delmata*, *princeps Delmatarum*, *princeps municipii Riditarum*, majd *praefectus civitatis Maezeiorum*, *princeps adsignatus ex municipio Splono* néven emlitenek. Meltőségük a mai *bajraktar*-nak, a törzsparancsnoknak felel meg. A japudok külön megyét, kerületet alkottak, melynek élén a római *praepositus* állott, segédközege a benszült *bato*, míg azután 97-ben Kr. u. már japud földön is gyökeret ver a római városi szervezet.

E szövevényes igazgatás csak úgy működhetett sikeresen, ha az egyes tényezőknek világosan megszabták működésök körét. Augustus alatt szervezkednek itáliai alapon a városi

¹⁾ Az albánok mai szokásjogát rendszerint *Lek Dukagjin* névvel (Dukagjin Sándor) hozzák kapcsolatba s azt regélik róla, hogy szóbeli hagyományait az egyes törzsfők ismerik csupán. Mások Dukagjin törvényének mondják, mely körülbelül a XV. században codifikáltatott s *Bog-dani* nevű író Ossában nyomtatásban is kiadta a XVII. században. (Nem ismerjük.) Mindez nézetünk szerint rege. Az ő illyr hagyományos szokások a római, byzantin és szerbo-szláv befolyás következtében módosultak, de alapjukban megmaradtak a hegyek közt. Valószínű, hogy a XV. században, az albán függetlenség korában, némileg rendbeszedték a tradíciókat, de a *Lek Dukagjin* aligha jelent egyebet, mint a Dukagjin nemzetség hozzátartozóinak szokásait, nem pedig valamely codifikáló nevét. *Tok*, *tuk* földet jelent, *tuklehe*: a föld fia (*me lee*: nascere, part. pas. *lēm*), innen Docleanak, a Docleates törzsnek neve. Dukagjin = *Duk-a-gin*: nemzetség, véség (cognatio), mely azon a földön lakik. Fölötte bajos ma a tiszta illyr ősi szokást megállapítani, s csak azokat a vonásokat gyűjtöttük össze, melyek a régi írónál is fölemlítvék. (Zurani J. feljegyzései, 1896. és Albánia, 1898. A Dukagjin codex. — Az analógiákat közöltük *Horvát szokásjog 1551—53.* cz. közleményünkben. Gazdaságtört. Szemle, 1896.)

²⁾ Strabo, VII. 5. — *Engel*: Staatsk. und Gesch. von Dalmatien. Croatia und Slavonien, 437. l. — *Zurani*: Organizzazione della giustizia presso i montagnuoli di Scutari. (Kézirat.)

communitások: Salona (colonia Martia Julia), Jader (Zara); Claudius alatt emelkedik colonia rangjára Aequum (Zengg), a Flaviusok alatt lesz municipiummá Skardona, virúl fel Epidaurus, Naron, a bosnyák belföldön Bistna (Zonica), Delminium (Zupanjac), Domavia (Gradina). Mindezekben erős római szervezeten nyugvó latin községi élet ver gyökeret, mind-egyiknek megvan a maga geniusa, protegáló istensége, senatusa, melynek tagjai a decuriák hivatalos személyei: duumviri, quatorviri, seviri, aediles; Naronában ezenkívül még a *tribunus plebis* is említetik. Egy darab Róma áll elő a partokon, kisebb méretekben a belföldön, élénk kereskedelemmel, iparral, s lassanként az a kis befolyás is tünedezik, melyet a belföld gyakorolt rájuk a maga illyrjeivel. Csak úgy, mint a mai dalmát *terra firma* lakója a vásárokon megtanulja a város nyelvét, akkor még fokozottabb mértékben hatott a latinság. Sőt akkor még a belföldi tehetösebb elem is latinná lesz; az apa még illyr nevet visel, fiának már latin a neve.¹⁾ Legerősebb volt a hatás a salonai conventusban, kisebb a skardonaiban és naronaiiban.

E három conventus városi, parti elemével szemben lakóhelyeik szerint csoportosíthatjuk a törzseket, melyeknek határait — bizonyára a tényleges elhelyezkedéshez képest — Tiberius állapítja meg. Jellemző, hogy Dalmácia felmérésénél a régi dalmát mértéket hagyták meg,²⁾ s a provincialis kataster megállapításánál tekintettel voltak a törzsek érdekeire.³⁾

¹⁾ Patsch közleménye, W. M. IV. 243—295.

²⁾ Jung: Roemer und Romanen in den Donauländern. 2-ik kiad. 43. l.

³⁾ A Balkán-félsziget északnyugati részén lakó törzsekről, neveikről s elhelyezésükről Ptolemaeus és Plinius előadásából értesülünk. Ptolemaeus általánosságban beszél, míg Plinius részletesebb előadást nyújt. Kezdjük északról a conventusok beosztását. Tomaschek volt az első, ki a törzsek elterjedéséről helyes képet adott, melyet a bosnyák muzeum kutató-sainak eredményével tehetünk teljesebbé.

A Kerkáig terjedő skardonai conventus, mely a mai Dalmácia felső részét s a volt határörvidék déli nyulványát foglalja magában, tulajdonkép régiókból állott: a liburniai partvidékből, a quarneroi öböl (sinus Flanaticus) városaiból, Tersatica (Tersate), Senia (Zengg), Japigiából, a terra firmából, Aenona, Jader, Skardona városokból. A liburniai törzsekről s a japudokról a római időben annyit tudunk, hogy kalózkodtak s hely-lyel közel mint útonállók veszélyeztették a közbiztonságot, a miről többször emlékeznek a római írók. (Patsch id. h.)

A salonai conventus, melyet már Augustus megszervezett, a mai Bosznia és közép Dalmácia területét foglalja magában. Itt lakott a római illyr törzsek legjava.

A *dalmaták* 342 decuriával a mai Dalmácia szívében laktak a Kerka forrásain innen, s a tengerparton Makarskáig terjedt a határ. (Hogy a dalmaták határa csak a Kerkáig terjedt, bizonyítja egy prominai

A dalmát provincia különféle elemeit a császárság első évszázadában nem annyira a folyton változó *propraetorok* bölcsessége, bár ide rendesen ügyes hivatalnokokat küldtek, mint

(Promona) felirat, a hol Varvara határa volt. C. I. L. III. 2375. Orelli, 3637. Codex Just. 9. VIII. 38. Varvara helység Boszniában Prozor mellett. Boszniának mai travniki kerületéből a livnoi, zupanjaci s glamoči járás területrészeit e népség lakta, mely daczára emberirtó küzdelmeinek, a római provinciában is legszámosabb maradt s a római katonaságnak később is kiváló erőket adott. Húsz városuk volt, később hatvan ilyen szállásról van emlékezés. (Cicero: Ep. V. 10. 9. 3.)

Észak-keletre a delmataktól laktak a *sardeaták* 52 decuriával; területök majdnem teljesen a mai bugojnoi járással esik össze. Főhelyek területökön: Ad matricem (a Bosna forrása), Bistne vetus és Mons Bulsinus (a Raduša vagy Vranica-planina). E törzs a Rama völgyét lakja a a Narentába való torkollásáig (Sarna, Sarite, Sarnacle) s a Verbász felső völgyét; területöket nyugaton s keleten a Stožjer és Štjit, északon s délen a Radovan és Vran-Planina határolják. Tomaschek e nép nevét a Drin-melléki albán Sarda erdőben véli feltalálni. Truhelka a sardeatákat az ardiacusok maradványainak tartja s a Narenta alsó mellékére helyezi. Tomaschek az 52 decuria népének igen nagy területet juttat, de értelmezhetjük akkép is, hogy egy nagy területen elszórt népség maradványairól van szó.

Északra e törzstől terül el a *deurii*-k 25 decuriája. Tomaschek szerint a mai jajczai járás s a travniki kerület a Travanjskopolje egy részét s a régi Jonnariát (Vaganj) és Sarite-t (Sokolac) foglalván magában. Truhelka a Posavinába helyezi őket. Ugyancsak a Száva és Kulpa mentén lakhattak a lovas *brenkok*. (Plinius, III. 147. Feliratok C. I. L. 4136.) A rómaiak lovas csapatokat szedtek közülök. Valószínű, hogy a törzs neve Ptolemaeus derriónjaival azonos lévén, a *derr* (disznó, vadkan, kan) albán szóval függ össze, s hogy e törzs kanászkodással foglalkozott, a mi arra vall, hogy erdős területen laktak.

A mai Bosznia nyugati szögletében, az Unna, Sana, Vrbas s Vrbanje völgyeiben, a mai bihácsi kerületben és a banjalukainak nyugati részében nyugatra a japudoktól a *maezeusok* 269 törzse lakik. Hatalmas, szívós nép, Germanicus harcaiban vitéz ellenállásáról nevezetes. Területök híres bányavidék, s ők voltak Pannónia felé a határlakosság. Ad fines (Laktaši) volt a végpont. A törzs neve talán a Majejica-planina névvel függ össze (l. jegyzet). Jelić szerint (Najst. kart. spomenik. Glasnik, 1898. 227—246; 531—560.) a japudoktól keletre laktak, északra tőlük a brenkok Ribnik-Ozalj környékén. (V. ö. Lopasić R. derék munkájával: Oko Kupe i Korana.)

A római emlékekben (C. I. L. III. 4987., III. 851. 6383. Brambach, 159.) is előfordúl nevök (civis Maezeorum) bizonyoságkép, hogy a delmata cohorsokban vitézkedtek, sőt egy maezei törzsbeli nő is, kit egy salonai polgár vett nőül.

A maezei-k szomszédságában ugyancsak északnyugati Boszniában — a Kerka, Unna és Una között (Glasnik, VIII. 124) — lakott a számra nézve hatalmas *ditiók* 239 decuriából álló törzse. Lakóhelyök Knintől északra terült el. Eddig (Tomaschek szerint) a Bosna és Drina közé helyezték a ditiók lakóhelyét, a legújabb római útbeli nyomozások eredménye (Bauer, 138—191.) azonban ide utal. Területökön említi egy felirat (C. I. L. III. 3198.) a *Mons regionis Ditionum*-ot, mely a Rastello di Grab szoros mentén lévő *Mons Ulcirus*-sal lehet azonos. (Bauer id. h. Glasnik,

a katonai megszállás tartotta féken. Bizonyosság ró az a nagyméretű erődített tábor, mely a Trebižat folyó balpartjától a Narentáig húzódó dombsorozaton épült, és három évszázadon át

1899. 69—124.) Tomasehek idézvé a római emlékek feliratait, azt véli. hogy e törzs neve a dalmát *ditus*, *dito* szóból ered. Albánul *dittun* okosat, értelmest jelent. (Másfelől *dit* hajnalt is jelent, tehát azokat, kik keleten laknak.) Plinius (H. N. III. 22.) a *Glin-ditiók* népét 14 decuriával a naronai conventusba helyezi, s ezért Tomasehek a mai novibazari kerületben keresi őket; de ha a ditiók nyugati Boszniában laktak, a Glin-ditiók mint névrokonaik aligha laktak távol tőlök, ha csak kivándorlás esete nem forog fen. *Glin-dit* pirkadást jelent; mennyiben illik rájuk ez a szó, nyílt kérdés.

A mai nyugati Bosznia, az úgynevezett Krajina s keleti Bosznia északi része, vagyis a Drináig terjedő részek a salonai conventushoz tartoztak. Ptolemaeus e conventushoz tartozónak számítja a mai sarajevoi kerülethez tartozó kerauni (*ģera-ün*: a mienk, *naški*) törzset 24 decuriával a Treskavica-Bjelašnica, Iwan-Kukavica és Bitovnja-planinán, a mai fojniczai kerületben. Főhelyök Bistne nova Fojnica. Brindia Konjica, s épen a Duna s Adria vízválasztója körül telepesek. Továbbá ide tartoznak a *dindarii*-k is 33 decuriával a Krivaja völgyében. Kerületökben (a mai kladanji és vlaszinicai járás) neves Plumbum (Olovo) híres ólom-bányáival. (Jelić szerint Dindari = Dinarci = Dinara-mentiek?) Délre tőlük vannak a *daesitiates* törzsbeliak, a delmaták és maezei-k vitézségben méltó társai. Százhárom decuriára oszlanak s a sarajevoi kerület srebrenicai, rogaticai, visegrad, čajnicai, főcái járásait foglalják el. Nyugaton szomszédjaik: a *daorsok*, batok (főnökök) vezérlete alatt állanak. Emlékeket egy 70-ben Kr. u. III/7. kelt katonai diploma őrizi: NERVA LAIDI FIL DESI DIAT! Mit jelent nevök, az bajosan állapítható meg; valószínű, hogy összefügg a *dhe-sit* albán szóval, a mi a fekete vagyis termőföld lakóját jelenti. Meglehet, hogy ők voltak a glasinaci fensík első megszállói.

Az elősorolt nyolcz illyr törzs összesen 1087 decuriát számlál.

A harmadik római közigazgatási és törvénykezési kerület a római, mely a mai Hercegovinának, Montenegrónak, északi Albániának, Novi-Bazarnak felel meg.

E területen laknak, délre a dalmata-sardeates határtól, a hajdan hatalmas s a rómaiak által a zord Čabulja és Wardaplanina köves vidékére telepített *ardiaeusok* (vardači). A hajdan erős törzsnek már csak 20 decuriája van Plinius korában. *Hardhi*, *ardhi* szeszt jelent, azonban inkább az *Adria* nevével lehet e törzs nevét összekötni.

A Trebižat völgyében, a Broknopoljén, körülbelől a mai ljubuski kerületben laknak a rómaiakhoz mindig hű daorsok 17 decuriával. Bizonyos fokán állottak a kulturának, érmeik maradtak fen. Egy 93. Kr. u. diplomán: VENETO. PII. F. DAVERSO. (C. I. L. III. 859.) Daversus mil. coh. IIII. Delm. I. Rhen. Dā-orte alb. több részre oszlót jelent.

Legnagyobb törzs a mai Hercegovinában a 102 decuriát számláló *nauresii*-k törzse, mely a Narenta felső völgyén, a Piva és Tara mellékén (Gačko és Nevesinje) lakott s a daesitiatokkal határos.

Azután következnek a 14 decuriából álló *deretinek*. Vidékek a mai Mostar közelébe tehető. — A *deramestae* 30 decuriája a *daversek* közelében (C. I. L. III. 859. MADENA DERAMISTA) a Popovopoljén, a mai stolaci járásban lakott. *Derr-alb* (kan, disznó), mint már fentebb jelzünk: misci carnosus, disznóhússal élők, tenyésztők. E csoportba tartoznának tehát a deretinek (*tin*, *tiner* a belet jelenti) s a már említett *deurii*, *derrii*,

a Narenta folyó hátmögének, mondhatni a Száva-feljártnak vala őrhelye.¹⁾ A római hadi szervezet azonban már annyiban is maradandó nyomokat hagyott Dalmáciában, a mennyiben a bátor és erős illyr benszülött csakhamar szerepet kezdett játszani.²⁾

s a *derrispok*, kiket Plinius nem említ, de a derii-k közelében laktak. A kanászskodásra utal a dalmát Dernis, Der-va, Anderva (antariata).

A *melkomanok* 23 decuriája már a mai Montenegróban, Niksić körül, a Lim forrásáig terjed (nevök tágat, bővet jelent: *melj kumena*); déli Montenegróban a Drinig, a docleatak 33 decuriáját, Doklea, Dioklea, Dukje székhelylyel, a mai Podgorica közelében találjuk. A *scirtari*-k alatt hihetőleg a mai sciptaarok neve rejlik (sziklalakó); a Sar-Dagh s a Drin felső részén lakó népség, mely a mai északi albán törzseknek, a dukadžin nagy törzsnek felel meg, míg a mai skodrai hegyi törzsek, a maljsorok, a dokleatokkal el nem vegyült *labeatok* közt keresendő.

A *siculoták* 33 decuriája a mai gusinje, splavai és adjakovol u. n. arnót törzsek területén keresendő. Nevök az albán *šikoje* szóval mutat hasonlóságot, melynek értelmében ők a vigyázók, őrzők, a magyar *székely* szónak is megfelelőleg. E népelemek boríták a római Illyricum területét. Míg a skardonai conventus nemzetségeiről csak általános adataink vannak, addig a salonai és naronai conventus népeit, ha vázlatosan is, de legalább név és nemzetségi számok szerint ismerjük. Bátran állíthatjuk, hogy a mai albán törzsek nevével s számáról sincs pontosabb adatunk, mint a római illyrekéről. Ha összevetjük a számbeli adatokat, azt találjuk, hogy a salonai conventusban nyolcz törzs 1087 decuriával szerepel. Ez, a Beloch mai számítását véve alapúl, 100,000 fegyverfogható férfit tenne. Ezzel szemben a naronai conventusnak Herczegovinára eső törzsei csak 183 törzset állítanak, a dél-dalmát-skodrai törzsek 182 törzset. Az illyr törzsek legjava tehát a felső, mai bosnyák részekben telepedett meg, a hol dúsabb legelőket, jobb földeket és erdőket találtak, mint az u. n. vad (ferox) Dalmáciában, melynek makkos erdősségei kanászoknak, hegyei pásztoroknak nyújtanak menedéket.

A rómaiak e beosztása teljesen megfelel a természeti viszonyoknak; a mai Bosznia, az ő salonai conventusok, beleesett a közép-európai vonalba s vitéz lakossága elenyészett; a naronai conventus felső része, a mai Herczegovina, kisebb szerepet játszik ugyan, de amazzal összefügg, míg a kattarói öböl s a skodrai tó körül csoportosult.

¹⁾ Čapljina és Struga helységek közt fekszik. 1899 telén fedezték fel vasútépítés alkalmával. Hihetőleg Nero idejében épült s 395-ig állott fen.

²⁾ Eleinte hat legió szállásolt Illyricumban. (VII. VIII. Aug., IX. Hisp., XI. XV. Apollinaris, XX. Valeria victrix.) A teutoburgi nagy csatavesztés után (9-ben Kr. u.) Augustus Germániába rendelte a XX-ik legiót, Pannónia kiválasztása után pedig a VIII. IX. XV. legiót rendelék oda, úgy hogy Dalmáciában csak a VII-ik maradt, mely Delminiumban, s a XI-ik, mely Burnumban volt szálláson. Nero alatt a VII-ik legió Moesiába vonult s miután Vespasianus a XI-et Germániába rendelte, Dalmáciában, az immár teljesen megbízható provinciában, nem maradt rendes katonaság.

A provincia biztonságára teljesen elegendők voltak a segélycsapatok (auxiliarii), melyek közül a III. alpesi cohors Salona körül, a római önkéntesek VIII. cohorsa s majd meg Domitianus idejében az I. belga cohors Naronában állomásoztak. A cohorsok élén pannóniai kiszolgált

A liburniaiak mint tengerészek tűnnek ki; a ravennai flottánál nagy számmal szolgálnak delmaták és pannonok is.

A népségben rejlő katonai erőnek ez a felhasználása veti meg alapját Dalmácia felvirágzásának. Csakis így lehetett azt nem csak nyugodttá, hanem nyereséges provinciává is tenni. Azon kormányzók között, kik Dalmáciáért s népe jóléteért igazán sokat tettek, elsősorban P. Cornelius Dolabellát (16—20) említi a történelem. Teljesen helyére termett férfiu volt, ki a rómaiak sajátos éleslátásával ítélte meg a provincia helyzetét. Utakat épített s vállvetve Junius Blaesus-sal, a pannóniai kormányzóval, irányt szabott a tartomány kormányzásának. Pannónia lett a birodalom katonai végvára, Dalmácia pedig — melyhez e tekintetben később Dácia járúl — Rómának a kincses bányája.

THALLÓCZY LAJOS.

legionariusok állanak. Határőrséget képeznek, mely utakat, hidakat, templomokat épít. E katonaság eleinte idegen volt, a mint hogy Germániában, Dáciában s a Bretagneban viszont delmata cohorsokat találunk, de mindinkább benszülöttek is beállanak. Corpus I. L. Mommsen. Marquardt. *Jung*: Die Militärverhältnisse der sog. prov. in. des röm. Reiches. Zeitsch. f. öst. Gymn. 1874. 668. l. — *Aschbach*: Die röm. leg. I. und II. adj. Sitzungsber. Wien, XX. 293. — Patsch közleményei: W. M. III. 518. 526. 527/8. a IV. legió vexillatiójáról, a XIII. legió Kladusában stb. Die legio VIII. Aug. in Dalmatien, W. M. 338—340.

AZ ORSZÁGOS TANÁCS 1401-BEN.

Zsigmond királynak 1401 évi fogságbevételével másodszor állott elő hazánk történetében az a helyzet, hogy az országos rendeknek kellett megoldaniok a legfőbb központi hatalom gyakorlásának kérdését. Mária királynő szlavóniai fogsága idején, 1386-ban történt először, hogy az uralkodó egyidőre akadályozva lévén a legfőbb hatalom gyakorlásában, az ország rendei szükségét érezték annak, hogy ezt a hiányt valamilyen pótolják s a királyi hatalmat helyettesítsék. Hasonló helyzet állott elő 1401-ben is, mikor is a rendek maguk fosztották meg a királyt a legfőbb hatalom gyakorlásának lehetőségétől, a nélkül, hogy a királyi szék tulajdonképpen meg lett volna üresedve. Máskor is volt ugyan rá eset, hogy az uralkodó akadályozva volt az ország ügyeinek vezetésében, mint pl. ugyancsak Zsigmondnak a szerencsétlen nikápolyi csata utáni bolyongása idején; az említetteken kívül azonban hazánk egész történetében mindössze két példa van arra, hogy a nemzet szükségét érezte volna az egyidőre hiányzó királyi hatalom pótlásának. E két példa is a XV-ik századból való; az egyiket az I. Ulászló halálától V. László trónraléptéig lefolyt időszak alkotja, a másik eset pedig a Hunyadi Mátyás király halálát követő interregnum alatt fordul elő. A négy eset közül azonban csak a három első egyezik egymással teljesen, mert míg Mátyás halála után a királyi trón valóban üres, és királyi hatalom valóban nincs, addig 1386-ban, 1401-ben és az 1445—1452 évek alatt a királyi szék be van töltve, csak hogy a király akadályozva van uralkodói hatalmának gyakorlásában.

Szinte azt mondhatni, hogy az esetek ismétlődésével hazánkban már bizonyos gyakorlat fejlődött ki arra nézve, hogy hasonló esetben hogyan kell eljárnia a nemzetnek. Tény, hogy mind a három esetben — sőt a nem egészen analog negyedikben is — a nemzet, erős közjogi érzéssel, teljesen egyformán oldja meg a kérdést akképen, hogy a legfőbb központi

hatalom gyakorlását maga a nemzet, illetőleg a nemzetet képviselő országos rendek veszik kezükbe, s az országos rendek összessége gyakorolja azt megbízottjai, az országos tanács által.¹⁾

Az országos tanács 1401 évi szereplése azonban az 1386, 1445—1452 és 1490-iki esetektől különbözik annyiban, hogy forradalmi természetű. Míg ugyanis a másik három esetben külső körülmények okozták, hogy a király nem gyakorolhatta uralkodói jogait, addig 1401-ben maga a nemzet akadályozta meg az uralkodót a legfőbb hatalom gyakorlásában.

Zsigmond fogságbevételének körülményei eléggé ismertek. Trónralépése óta egyik törvényteleniséget a másik után követte el, s hiába tiltakozott a nemzet országgyűlésileg is ezen törvénytelenések ellen, különösen pedig a legfőbb sérelem, az idegeneknek birtokokkal, hivatalokkal és kitüntetésekkel való elhalmozása ellen, a király csak nem akart megjavulni. Így azután a nemzet végre is kényszerítve érezte magát arra, hogy ezen állapotnak erőszakosan vessen véget. Turóczi beszéli el,²⁾ hogy a főurak 1401-ben szent Vitalis napján (ápr. 28-án) még egyszer felszólították Zsigmondot a törvények megtartására és a sérelmek orvoslására, s mikor a király erre nem mutatott hajlandóságot, védekezése ellenére is elfogták és Visegrádon őrizet alá helyezték.

Jóllehet ezen esemény után mindjárt két párt is keletkezett az országban, mely Zsigmond letételével új királyt akart a trónra ültetni, s jóllehet a rendek még négy hónap múlva, a Zsigmond szabadon bocsátása alkalmával kiadott egyezség-levélbe is beletették, hogy ha a király a megszabott feltételeket nem tartja meg, helyette más királyt választanak, mégis úgy látszik, hogy a nemzet nagy többsége bízott a Zsigmonddal való kiegyezés lehetőségében. A többség, mint az események fejlődése bizonyítja, egyelőre, ha Zsigmondot sikerül a törvények megtartására bírni, nem gondolt új király választására.

Azt azonban természetesen semmikép sem lehetett előre látni, hogy a Zsigmonddal folytatott tárgyalások meddig fognak tartani s mikor fognak eredményre vezetni. Addig pedig ki fogja a legfőbb hatalmat gyakorolni, s ki fogja azon ügyeket intézni, melyek az uralkodónak, mint a legfőbb központi hatalom birtokosának hatáskörébe tartoznak? Ez volt a leg-

¹⁾ Az orsz. tanács 1445—1452-iki szereplésére vonatkozólag olv. *Knauz*: Az országos tanács és országgyűlések története, 1445—1452. Pest, 1859. — *Szentpétery Imre*: Hédervári Imre 1447-iki felmentő levele. *Turul*, 1902. 4. füz.

²⁾ Chron. Hung. P. IV. cap. 9.

fontosabb kérdés, melyet a rendeknek Zsigmond fogságbavetése után legelőször kellett megoldaniok. E kérdést a rendek, úgy látszik, mindjárt a király elfogatásakor elintézték. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy május-hó első napjaiban már működésben találjuk azt a testületet, melyre a nemzet a király fogsága idején a legfőbb hatalom gyakorlását ruházta. Ez a testület az *országos tanács*.

Ezzel az országos tanáccsal azonban sajátságosan vagyunk. Hivatalosan ilyen testület sem 1401-ben, sem az 1445—1452 évek alatt nincs. Nincsen törvényes intézkedés, mely ilyen testület felállítását elrendelné és hatáskörét megállapítaná. Sem törvényben, sem oklevélben az országos tanács, vagy más hasonló elnevezésű testület nem szerepel. És mégis lehet az országos tanácsról beszélnünk. A dolog t. i. a következőképen áll:

A királyi hatalom szünetelése alatt a legfőbb középponti hatalom a nálunk kifejlődött felfogás szerint a rendeknek, vagy a mi ezzel egyértelmű, a nemzetnek összességére száll viszsza, s az egész nemzet, mint egyetlen jogi személy gyakorolja a legfőbb hatalmat. A törvények és oklevelek, melyek a legfőbb központi hatalom kiadványaiként jelennek meg, a *praelati, barones ac proceres regni Hungariae universi*, vagy *praelati, barones ac nobiles*¹⁾ nevében vannak kiállítva, világos bizonyosságuul annak, hogy a főhatalom birtokosa és gyakorlója a nemzet egész egyeteme. Sőt az 1445—1452 évek folyamán az a sajátságos helyzet áll elő, hogy kormányzó is van, ki a kiskorú király nevében gyakorolja a megfelelő módon korlátozott főhatalmat, s ugyanakkor a rendek összessége is szerepel mint a főhatalom gyakorlója.

Igy történt 1401-ben is. Zsigmond fogsága idején is a rendek összessége veszi kezébe a főhatalmat. Természetes azonban, hogy a főhatalom gyakorlásában a rendek összessége csak elvben vehet részt; a főhatalom hatáskörébe tartozó ügyek elintézését a rendek valakire vagy valakikre: egy testületre kénytelenek bízni. Ez a testület azonban sohasem a maga, hanem az összes rendek nevében intézkedik; nincs is külön czíme, csak egyszerűség kedvéért nevezhetjük országos tanácsnak. Mikor tehát országos tanácsról szólnak, ez alatt a rendek összességének megbízottjait kell értenünk.

Kik voltak az 1401 évi országos tanács tagjai? E kérdésre nem adhatunk közvetlen feleletet a már említett körül-

¹⁾ 1401-ben egyszer e czímet találjuk: »Nos universi praelati, barones, milites ac proceres regni Hungariae.« Zichy-Okmt. V. 254. l.

mény miatt, hogy t. i. a tanács, mint önálló szereplő sohasem lép előtérbe, hanem mindig a rendek összessége nevében cselekszik. Természetes azonban, hogy a tanács tagjai nem igen lehetnek mások, mint azok az egyházi és világi főurak és főtisztviselők, kiknek az ország ügyeinek intézésében különben is főrészüik volt, tehát Kanizsai János esztergomi érsek és kancellár, Bebek Detre nádor, Szécseni Frank országbíró stb. A tanács tagjainak számát sem tudjuk megállapítani.

Van ugyan egy adatunk, a mely esetleg alkalmas lehetne arra, hogy belőle az 1401-iki országos tanács tagjaira nézve következtetést vonhassunk. Az az 1401 évi aug. hó 31-én kiadott oklevél ugyanis, mely Zsigmond szabadon bocsátásának feltételeit tartalmazza,¹⁾ hét egyházi és hat világi főúr pecsétjével van megerősítve. E tényből azt lehetne következtetni, hogy ugyanezek voltak az országos tanács tagjai, annál is inkább, mert a szám — hat egyházi és hat világi főúr, meg Kanizsai János, ki különben is az országos tanács fejeként szerepel — valószínűvé tenné ezt a feltevést. Azonban két dolog akadályoz ezen következtetés levonásában. Az egyik az, hogy a kérdéses, nagyon rongált állapotban lévő oklevél kezdő sorai olvashatatlanok, s így nem állapítható meg, vajjon a *praelati, barones ac procures universi* adják-e ki az oklevelet; a másik, még fontosabb körülmény pedig az, hogy ezen az oklevélen nincs rajta a rendek összességének pecsétje, mely pedig az országos tanács kiadványainak egyikéről sem hiányzik.

Sokkal nagyobb fontosságú az a kérdés, hogy melyek azok az ügyek, melyekre az országos tanács a maga hatáskörét kiterjesztette. Abból, hogy a tanács a királyi hatalom helyettesítőjeként szerepel, az következne, hogy a királyi jogok körébe tartozó összes ügyeket intézi. Az 1445—1452 évek alatt az országos tanács valóban oly sokoldalúan szerepel, hogy tényleg a legfőbb hatalom gyakorlójának bizonyul. Az 1401-iki országos tanács működése sokkal szűkebb körű. Látni való, hogy csakugyan forradalmi jellegű és átmeneti természetű volt. Csak rövid időre volt szervezve, s épen ezért intézkedései is csak ideiglenesek, a legszükségesebbekre szorítókozók és csak arra valók, hogy a királyi hatalom felfüggesztésével járó zavaroknak valamikép elejét vegyék, jöllehet az alább 5. sz. a. közölt oklevél szavai szerint esküt tettek arra, hogy az ország lakosait jogaikban minden módon megoltalmazzák.

¹⁾ Orsz. Levéltár: dipl. oszt. 8666. sz.

A tanácsnak első és legfontosabb intézkedése az volt, hogy a király fogságbavetése után rögtön felfüggesztette az ország rendes bíróságai előtt folyó összes peres ügyeket, egyetemesen rendelvén el azok elhalasztását. Az országos tanács ezen intézkedésének következménye az a feles számú nádori, országbírói és a *specialis regia praesentia* helyett kibocsátott kancellári kiadvány az 1401 év közepéről, mely mind a tanács illető intézkedésére való hivatkozással rendel peres ügyekben halasztást.

Ezt az általános perhalasztást eléggé indokolja ugyan a király fogságbavetését követő zavar, a *praesens motus regni*, mint az okleveleknek erre vonatkozó formulája hangzik, de még inkább érthetővé teszi az a körülmény, hogy Zsigmond fogságbavetése épen a szent György-napi octavalis törvénykezés idejére esett. Bajos lett volna a nádornak, vagy az országbírónak törvényt látniok most, mikor a király fogságának ügye úgyszólván eléggé elfoglalta őket. Maga az országos tanács is így indokolja egyik alább közlendő kiadványában az ott rendelt perhalasztást: »cum nos universas causas regnicolarum propter praesentem motum regni generaliter decreverimus debere prorogare.«

A tanács további működését reánk maradt csekélyszámú kiadványaiból ismerhetjük meg. Egyfelől a Zsigmonddal folytatott tárgyalások, másfelől a cseh-morva betörés, meg Nápolyi Lászlónak és párthíveinek a trón megszerzésére tett kísérletei elég gondot okoztak a rendeknek és az országos tanácsnak arra, hogy egyéb, nagyobb szabású államügyekkel ne igen foglalkozhassanak. Miként az első intézkedés is halasztó természetű volt, és csak arra szolgált, hogy a főurak időt nyerjenek a legnagyobb függő kérdésnek, a királylyal való kiegyezésnek megoldására, épen úgy kiadványaikban foglalt intézkedéseik is hasonló czélt szolgálnak.

Az április végétől október végéig terjedő időből az országos tanácsnak mindössze *hét* kiadványa ismeretes, és összes kiadványai száma sem igen rúghatott sokkal többre, jóllehet az oklevelek legnagyobb része perhalasztást tartalmazván, csekélyebb fontossága következtében könnyen elkallódhatott. Ezen *hét* oklevél közül négynek tárgya a rendek főntebb érintett intézkedésén alapuló perhalasztás. A másik három kiadvány annyiban bír nagyobb jelentőséggel, mert hatalmaskodás eseteire és a nemességnek hadbaszólítására, tehát az uralkodó közvetlen hatáskörébe tartozó ügyekre vonatkozik s így nyilván mutatja, hogy az országos tanács a felfüggesztett királyi hatalmat volt hivatva helyettesíteni.

Közöljük a tanács ismert kiadványait; a kiadatlanokat teljesen, a már másutt megjelenteket kivonatban.

I. *Ó-Buda, 1401. máj. 8.* Az országos rendek Forgách Péter és Miklós mestereknek Hecsei László elleni ügyében halasztást rendelnek.

Nos universi prelati, barones et proceres regni Hungarie, damus pro memoria, quod instrumentalem exhibitionem, quam magistri Petrus et Nicolaus dicti Forgach de Gyemes, contra Ladislaum filium Nicolai de Hegche iuxta continentiam litterarum regaliū prorogatoriārum super factis in quibusdam litteris Detrici palatini adiudicatoriis contentis, in octavis festi beati Georgii martiris cum iudicio trium marcarum facere tenebantur regia in presentia, in quo etiam termino idem Nicolaus iudicia tredecim et dimidie marcarum duplatarum cum duplo, ac idem Petrus iudicia triginta marcarum duplatarum cum duplo iudicii et parti adverse persolvere tenebantur, propter motum regni ad octavas festi beati Michaelis archangeli nunc venturas, in presentiam palatinalē duximus prorogandam. Datum in Veteri Buda, octavo die termini prenotati, anno Domini Millesimo quadringentesimo primo.

Kívül: Pro Ladislao filio Nicolai de Hegche contra magistros Petrum et Nicolaum dictos Forgach de Gyemes, ad octavas festi beati Michaelis archangeli, prorogatoria.

Eredetije papíron, zárlatán egy vörös és egy zöld viaszba nyomott, teljesen összetört pecsét nyomaival. M. N. Muzeum: Forgách-levéltár.

II. *1401. máj. 19.* Az országos rendek felszólítják a pécsváradi konventet, hogy az országosan elrendelt perhalasztás következtében Báthmonostori László ügyét halasztza el.

Átírva a pécsváradi konventnek 1401 évi máj. 29-én kelt oklevelében. — Közölve: Zichy-Okmt. V. 256. l.

III. *Esztergom, 1401. máj. 21.* Az országos rendek a nádori, országbírói és személynöki ítélőmestereket utasítják, hogy Vesszős György, János és Gyula, továbbá Vesszős Tamás özvegyének ügyeit a mozgalmas idők miatt a szent Mihály-napi nyolczadra halasztzák.

Közölve: Zichy-Okmt. V. 254. l.

IV. *Esztergom, 1401. máj. 22.* Az országos rendek a csallóközi nemeseket a csehek elleni erőyes fellépésre szólítják fel.

Eredetije a M. N. Muzeum törzs-levéltárában. — Közölve: Hazai Okmt. II. 167. l., továbbá *Új Magyar Muzeum*, 1860. I. köt. 38. l.

V. *Székesfehérvár, 1401. július 26.* Az országos rendek felszólítják Szatmár megye hatóságát, hogy Panyolai Lászlót és Panyolai Péter fiait Panyola nevű birtokukba, honnan őket Károlyi László és András testvérek hatalmasul kiűzték, visszahelyezzék és minden további hatalmaskodás ellen megoltalmazzák.

Prelati, barones et regni Hungarie proceres universi, sancte corone regni Hungarie fidelibus comiti vel vicecomiti et iudicibus

nobilium comitatus Zathmariensis, necnon egregio viro magistro Johanni, filio Petri de Vratia (?) salutem et amicitie incrementum. Conqueritur nobis nobilis vir Stephanus filius Ladislai de Ponyolo in sua, necnon Johannis et Lekus filiorum Petri de eadem in personis, quod Ladislaus et Andreas filii Marhard de Karoly, his diebus proximis post presentem motionem regni tenutas in territorio possessionis sue Ponyolo vocate, videlicet prata, piscinas et silvas eiusdem, pro se ipsis minus iuste et sine iuris tramite potentialiter occupassent et occupatis, uterentur de presenti, in preiudicium eorundem valde magnum et iacturam manifestam. Et quia, prout vestris bene constat amicitiiis, quomodo nos unanimiter concordi parilique deliberatione et consilio pro communi . . . regnicolarum ac republica et utilitate pacem . . . mus, immo iureiurando assumpsimus, quod neminem regnicolarum cuiuscunque status et conditionis pateremur novos actus potentiarum et iniustitiam cuiquam incolarum regni indebite irrogari, sed omnes et singulos regni incolas in suis iuribus inconcusse conserveremus et unicuique iusticiam faceremus . . . amore, odio et dissimulatione cessantibus quibuscunque. Quare requirimus vos, hortamur et monemus, vobisque auctoritate iurisdictionis sacre corone firmiter mandamus, quatenus statim, habita presentium notitia, experta prius premissorum mera veritate, si premissa noviter, utputa post presentem huius regni motionem fore facta inveneritis, extunc prelibatos Stephanum Johannem et Leukeus in dominium prenominatorum tenutarum possessionis sue, ut prefatur, ab ipsis potentialiter occupatarum reintroducatis, introductosque contra quoslibet illegitimos impetitores, et signanter contra annotatos Ladislaum et Andream protegere, defensare et tueri velitis, ac de premissis iniuriis et factis potentiariis noviter, ut prefertur ipsis illatis, omnimodo satisfaciendes, sine omni prorogatione impendatis satisfactionem iustitia suadente, eo modo, ut ceteris huiusmodi satisfactionis impensio ausum temerarium similia committendi interdicit et transeat formidinis in exemplum, prefati quoque Stephanus, Johannes et Leukus peramplius nobis non cogantur querulari superinde. Et aliud non facturi, presentes perlectas reddite presentanti. Datum Alberegalis, in festo beate Anne matris Marie, anno Domini Millesimo quadringentesimo primo.

Eredetiye papiron, zárlatán az országos tanács olvashatatlan köriratú piros pecsétjével. M. N. Muzeum: Kállay-levéltár.

VI. *Esztergom, 1401. okt. 8.* Az országos rendek Szatmár megye hatóságát felszólítják, hogy a Czudar Benedek és Czudar Simon tisztjei által Károlyi András és László ellen elkövetett hatalmaskodás ügyében vizsgálatot tartson.

Átírva Gúti Pál Szatmár-megyei alispán oklevelében. — Közölve: Károlyi-Oklt. I. 514. l.

VII. *Zákány, 1401. okt. 24.* Az országos rendek felszólítják Bebek Detre nádort, hogy Forgách Péternek és Miklósnak Hecsei László elleni, már egyszer elhalasztott ügyét az általánosan elrendelt perhalasztás alapján újjalag halaszssa el.

Prelati, barones et proceres regni Hungarie universi, fratri eorum carissimo, viro magnifico domino Detrico Bubek, eiusdem regni Hungarie palatino, vel vices suas in iudicatu Vissegrad gerentibus, salutem et mutue fraternitatis incrementum. Cum nos universas causas regnicolarum propter presentem motum regni generaliter decreverimus debere prorogare, fraternitatis igitur vestre caritatem requirimus, monemus et hortamur, quatenus instrumentalem exhibitionem, quam magistri Petrus et Nicolaus dicti Forgach de Gymes, contra Ladislaum filium Nicolai de Hechche iuxta continentiam litterarum regalium et aliarum nostrarum prorogatoriarum in octavis festi beati Michaelis archangeli proxime preteriti cum solutione iudiciorum in ipsis aliis litteris nostris prorogatoriis latius expressorum coram vobis facere deberent, statu in eodem sine omni gravamine ad octavas diei (medie Quadragesime) proxime venturas prorogetis. Datum in Zakan, feria secunda proxima ante festum beatorum Simonis et Jude apostolorum, anno Domini Millesimo quadringentesimo primo.

Eredetiye papiron. az országos tanács vörös pecsétjével. M. N. Muzem: Forgách-levéltár.

Ezek az oklevelek mind ugyanazon pecséttel, az országos tanácsnak külön e czélra készült pecsétjével vannak megerősítve.

Mind a négy esetben, mikor a rendek veszik kezükbe a főhatalmat, szükségesnek találták, hogy a rendek egyetemét jelképező pecsétet véssessenek s kiadványaikat ezen pecséttel lássák el. Az 1445—1452 években háromféle pecsétet is használt az országos tanács, mely pecsétek között olyasféle különbség volt, mint a királyi nagyobb és kisebb pecsét között.¹⁾ 1401-ben csak egyféle pecsétje van az országos tanácsnak, mely ábrázolásra nézve megegyezik az 1445—1452-ben használt pecsétekkel, de azoknál kisebb. Ez azt mutatja, a mi különben természetes is, hogy Zsigmond szabadon bocsátása után ezt a pecsétet megsemmisítették, s 1445-ben a tanácsnak új pecsétet kellett vésetnie.

Az 1401-iki 34 mm. átmérőjű kerek pecsét damaszkolt mezőben talpas kettős keresztet mutat. Minthogy a tanács valamennyi kiadványa papírra van írva, a pecsét mindegyiken nagyon megrongálódott, úgy hogy a köriratból a pecsétek

¹⁾ Oliv. Hédervári Imre felmentő leveléről szóló értekezésemet. *Turul*, 1902. 4. füz.

egybevetésével is csak ennyit lehet megállapítani: *Sigillum . . . regni Hungarie*. A tanács által 1445—1452-ben használt nagyobb pecsét körirata: *Sigillum universitatis regni Hungarie*; — a kisebbiké: *S. minus regni Hungarie*.

Zsigmond október végén vagy november elején szabadult ki fogságából. Bizonyos megállapodás ugyan már augusztus végén jött létre közte és a rendek közt. Erről szól a Patán, aug. 31-én kelt, főntebb érintett oklevél. Ezen oklevél szerint a király az idegenek kezén levő összes birtokokat köteles visszaadni, kivéve a Stibor vajda birtokait. Ha Zsigmond e feltételt nem fogadja el, akkor a rendek más király választanak, kinek megkoronázása után is Zsigmond még 15 napig fogságban marad. Kikötik a rendek a Zsigmond fogságbavetéseért való teljes büntetlenséget is.

Említettük főntebb, hogy ez az oklevél nem számítható az országos tanács kiadványai közé. Ugy látszik, hogy a tárgyalások augusztus végén oly kedvezően folytak, hogy az országos tanács ekkor már megszűntnek gondolta szerepét; később azonban megint valami akadállynak kellett közbe jönni, mert a tanács ismét csak folytatja működését, a közölt oklevelek tanúsága szerint egészen október végéig.

Ekkor, október végén kellett történni az ügyek végleges rendezésének. November folyamán Zsigmond már kiegyezett főembereivel, s szent András napján Zólyomban kelt oklevelében már azt írja, hogy Kanizsai Jánost Vilmos herczeg ellen küldte a nyugati határok védelmére.¹⁾

SZENTPÉTERY IMRE.

¹⁾ *Fejér*: Cod. Dipl. X. 4. 77. 1.

NEHÁNY SZÓ A NEMZETSÉGI CZÍMEREKRŐL.

A magyar heraldika mint tudomány még gyermekkorát éli. Míg nyugaton a czímer-codexek, torna-könyvek, nyomtatott czimer-gyűjtemények, czímertanok nagy száma évszázadok óta fejlesztette ezen tudományt, nálunk egész irodalma húsz sorban összefoglalható s művelése óta alig pár évtized folyt le; szorosan véve az az idő, a mióta a M. Heraldikai és Genealogiai Társaság megalakult. Ezért minden oly közlemény, mely a heraldikára vonatkozik, továbbá egyes nézetek s eltérő nézetek megvitatása és megvilágítása csak előnyére és fejlesztésére szolgál hazai heraldikánknak. Főképen ez lebegett szemem előtt, midőn elhatároztam magamat arra, hogy a *Magyar nemzetségi czímerek* című művemről a *Századok* folyó évi június-havi füzetében közölt bírálatra feleljek, s csak másodsorban volt célom, ezen művemben kifejtett nézeteim megvédése.

Sorra veszem —s —n jegy alatt író bírálóm állításait.

Legelőször is azon kijelentését kell helyreigazítanom, hogy munkámban megboldogult Csergheő Géza hátrahagyott kézirati munkáját egészítettem ki és dolgoztam át saját elveim alapján. Én könyvemet teljesen önnállóan írtam meg. Csergheő Géza kéziratát nem is ösmertem, csakis midőn munkámmal készen voltam, olvastam azt át. Ezért könyvemért a felelősséget egész teljességében nekem kell elvállalnom.

A bíráló idézi s két pontban foglalja össze könyvem előszavában kifejtett nézeteimet, hogy t. i. 1. Nem mindegyik nemzetségnek volt czimere; ennélfogva csak olyan czímereket fogadhatunk el nemzetségieknek, melyek a »de genere« kifejezés korából maradtak reánk. 2. Nem lehet azonban az ezen korból reánk maradt czímereket sem nemzetségieknek tekinteni, ha az ország czímerével közös, megegyező alakokat mutatnak; mert az ilyenek *méltósági czímerek* voltak.

Ennek idézete után így folytatja: »Csoma tehát felállítja az elvet, szigorúan megszabja munkája körét, azonban maga túllép

rajta, mert van egy másik elve is, melyet a *Bór-Kalán* nemzetség-nél fejt ki.«

Teljesen meg vagyok róla győződve — bírálata mutatja is — hogy a bíráló úr alaposan átolvasta könyvemet, és ha azt tette, láthatta, hogy abban csak azon nemzetségi címerek vannak *tárgyalva*, a melyek valóban nemzetségi címereknek bizonyulnak s a melyek végeredményképen, a könyvhöz mellékelt táblákon vannak képes ábrákban feltüntetve. A többi egyes nemzetségekre vonatkozó, többnyire kései címeradatok csak *említve* vannak; mégpedig nem a Bór-Kalán nemzetség címerénél kifejtett »második elvem« alapján, hanem munkám előszavában előadott azon nézetből kifolyólag, hogy »ma 600—700 év múltán egy ember nem döntheti el, melyik nemzetségnek volt ősi címere és melyiknek nem? Lehet, hogy egy buzogány vagy nyilvessző egy XVII-ik századbeli vágatató lovas kezében, egy rózsa az oroszlán karmában, egy lilium a pánczélos kar markában, bár most mellékjelvények, későbbi kutatások alapján könnyen valamely nemzetség címerévé válhatnak.«

Ezek szerint én, mikor a nemzetségi címerek tárgyalása mellett ezen most csekély fontosságúaknak látszó adatokra is kiterjesztettem figyelmemet, hogy azzal a későbbi kutatók munkájának megkönnyítésére minden legkisebb nyomot megjelöljek, még nem tértem el munkám megírásánál kitűzött elveimtől.

Azon nemzetségek közül, melyeknél ez idő szerint nemzetségi címerre nem következtethetünk, kivételesen a *Divék* nemzetség címeréről szóltam bővebben. Tettem pedig ezt azért, mert a Divék-ágazatok címerét a szakmunkák nemzetségi címernek tartják. Meg is ró érte bírálóm, hogy ezen címert kizártam a nemzetségi címerek sorozatából, pedig az »egyező családi címerekből egységre vihető.«

Hiszen ez igaz. De mit nyertünk az így egységre vitt címerrel? Egy XV-ik századi complikált, minden kis részletében egyező paizs-címeret, mely jellegére nézve teljesen egyezik a Zsigmond királytól adományozott címerek jellegével, s a mely nemzetségi címernek nem tekinthető. S még ott van ráadásul az 1415 évi *Bossányi* armalis, — az ezen nemzetségre vonatkozó legrégebb heraldikai adat — melynek címerét — a tudomány kárára — nem ismerjük, de ismerték az adományosok. Azt pedig tudjuk, sok más hasonló adat alapján, hogy nálunk a közös törzsből származott családok közös címer viselésére is jogosítva érezték magukat. Ezt *A XVI-ik század heraldikája* című felolvasásomban¹⁾ bővebben kifejtettem, de ezt bizonyítják éppen a Divék nemzetség

¹⁾ *Turul*, 1904. 2. füz.

leszármazói is, hol nemcsak az egyenes leszármazók, hanem a sógorsági atyafiak — a Vályiak, Prileszkyek, Kosztolányiak stb. — szintén felvették a valószínűleg 1415-ben adományozott czímet: a fa alatt álló medvét.

Felemlítettem azt is művemben, hogy találunk erre több más példát is. Ilyen az a törzs, a melyből a Szentiványi, Szmercsányi és Baán családok, — egy másik, melyből az Andreánszkyak, Lubyak, Kisszelyek, Detrikek, — egy harmadik, melyből a Bánó, Kükemezey, Gyármán, Bagossy és Kálnássy családok származnak. Ezek csak oly régiek, mint a Divék leszármazók, csak a »de genere« jelző hiányzik valamelyik oklevelükből, hogy a nemzetségek közé nem sorozhatjuk őket; czimereik is teljesen egyezők az egyes családoknál, és még sem gondolhatunk ezen czímereknél — épen úgy, mint a Divéknél — már csak ábrázolásuk és szerkezetük miatt sem régi eredetre.

Hogy pedig ezen ősrégi családtörzseknek újabb eredetű czimereik előtt nem volt más régi családi czímerük, erre kiváló bizonyíték Bogomel comes fiainak pecsétje egy 1290 évből származó oklevélen. A pecsét körirata: S. FILIORUM BOGOMELI COMITIS B. N. I. I. O. B. A körben egy jelkép van: két élőfa között férfiú áll, ki a kezében levő fejszét az előtte álló fa törzsébe vágja. Ezen pecsét az Archaeologiai Értesítő 1871 és 1878 évi folyamában érdekes irodalmi vitát keltett, mely a tudomány embereinek, Szalay Ágostonnak, Nagy Imrének, Rómer Flórisnak teljes leveretésével végződött. Pedig ez talán nem is egészen saját hibájukból, hanem a magyar sphragistika fejlődésének nem ismeréséből következett be. Nem is képzeltek XIII-ik századi pecsét mezején egyebet, mint czímet, a mi itt kétszeresen helyén lett volna, miután a Bogomel comes hat fiának összetartozandóságát is kellett jeleznie.

És Bogomel hat fia bizonyára czímet vétet a pecsétbe, ha lett volna ilyen, pedig Bogomel comes nem volt kisebb úr a Divék nemzetség törzs-őseinél.

Továbbá ezt mondja a bíráló: »Azon nemzetségek tárgyalásánál, melyeket a szerző méltónak tart a czímeresek között emlegetni, a historiai érzék rovására igen sokszor a heraldikai elméletekre és szabályokra fekteti a súlyt. *Mutatja ezt már azon lehetetlen törekvése is, hogy minden czímet a lehető legapróbb részletekig akar megállapítani.*« Hogy ezen »lehetetlen törekvés«-ről itt szó sincs, mutatják, és a bírálót a legalaposabban czáfolják épen magok a könyvhöz mellékelt azon czímertáblák, melyek a munka eredményét képezik. Huszonkilencz nemzetség czímere van ezeken, egészben vagy részben megállapítva. Ezek közül 18 teljes; 6 olyan, melynek sisakdíszét is ismerjük, de színeit nem; 1 olyan, a mely-

nek paizsát teljesen, de sisakdíszét nem; 4 pedig, a melynek sem sisakdíszét sem színeit nem ismerjük. Az egyes ábrák ezen különbözősége ellentmond a bíráló állításának, s mutatja azt, hogy itt egyes czímereknek a legapróbb részletekig való megállapításáról szó sincs, sőt ellenkezőleg azt bizonyítja, hogy minden czímerből csak annyi közöltetett, a mennyi biztosan meg volt állapítható.

A bíráló úrnak erre következő szavait, hogy a színek, a sisaktakaró és paizsalakok helyzetének »csak kivételes esetekben volt jelentőségök«, megvallom, nem értem. Ezen tételt még egy czímertertanban sem olvastam. Minek van hát jelentősége a czímerben, ha a czímer színeinek és a paizsalak helyzetének nincs? Én eddig úgy tudtam, hogy épen e kettőben rejlik a heraldikai tudomány alapja, mert e kettőnek segítségével képes arra, hogy pl. egy egyszerű oroszlánból 100—200 egymástól különböző czímer alakíthasson.

»Miért kell tehát — mondja tovább a bíráló — minden áron arra törekedni, hogy a nemzetség czímere színeiben megállapodott és sisakdíszszel ékeskedő legyen, holott valószínű, hogy e tulajdonságokkal soha nem birt.«

A megállapodott színekre nézve már az ősmagyar heraldika conservatív iránya is megnyugtató lehet, a melynél jellemző az, hogy az első felvett czímerképhez szívósan ragaszkodott már azon korban is, mikor nyugaton még gyakran változtatták az önként felvett jelvényeket. Ha pedig a czímerképhez ily szívósan ragaszkodtak, nincs okunk kételkedni abban, hogy a czímerek színeire nézve is hasonló conservatív irányt követtek. De ha mindemellett is kétségeink támadnának s megtörtént az, hogy a heraldika legrégibb korszakában ezen czímerek is átmentek a színek ingadozásának folyamán, nem kell szem elől tévesztenünk, hogy a »de genere« korszak belenyúlik a heraldika fénykorába is, a mikor a czímerek színezése — épen úgy mint a sisakdíszek — teljesen kifejlődött és megállapodott; mégpedig soha pontosabban, szebben és szabatosabban, mint épen ezen korban.

Lehetetlen tehát a sisakdíszek letagadása a nemzetségi czímereknél a heraldika fénykorában. A bíráló állítását könyvemnek legtöbbnyire egykorú adataiból igen könnyen megczáfолhatom. Igaz, hogy a huszonkilencz nemzetségi czímer közül *négynél* nem volt a sisakdíszre adatom, de volt a többinél. Futólag a következőket említem meg:

az *Aba* nemzetségnél Chyrke Péter al-bán 1373 évi, Athynai István 1380 évi sisakpecségei, Gagyai László 1382 évből származó sírkövének teljes czímere s az összes kihalt és élő ágazatok egyező sisakdíszei;

az *Ákos* nemzetségnél István országbíró 1361 évi sisakpecsétje és az 1371 évből származó görögői sírkő teljes czimere ;

a *Balog* nemzetségnél a Széchy család czimere ;

a *Boksa* nemzetségnél a Soósok czimere ;

a *Buzád-Hahold* nemzetségnél István comes pecsétje 1328-ból és a Bánffy család czimere ;

a *Csák* nemzetségnél Miklós országbíró 1359 évi sisakpecsétje ;

a *Csanád* nemzetségnél a Telegdi czímer ;

a *Dorozsma* nemzetségnél a Garai czímer ;

a *Geregen* nemzetségnél Egervári László sisakpecsétje 1477-ből ;

a *Gutkeled* nemzetségnél Báthori István, Országh Mihály és Maróthi László XV-ik századi sisakdiszei ;

a *Győr* nemzetségnél Gyulai István és Jakab 1401 és 1402 évi pecsétjei ;

a *Héder* nemzetségnél Iván bán pecsétje 1285-ből és Benedek comes 1312 évi pecsétje ;

a *Hermann* nemzetségnél László, székeliek ispánjának 1328 évi pecsétje ;

a *Hunt-Pázmán* nemzetségnél Gelre 1334—1372 évi Czirmerkönyve, Bogus comes 1342 évi és Forgách Balázs 1412 évi sisakpecsétjei ;

a *Ják* nemzetségnél a most élő családok czimereinek egybe-vágó sisakdiszei ;

a *Káta* nemzetségnél Kátai Jakab 1439 évi pecsétje ;

a *Katisz* nemzetségnél Frank comes 1380 évi sisakpecsétje ;

az *Osl* nemzetségnél István zágrábi püspök 1363 évi sisakpecsétje ;

a *Pécz* nemzetségnél Marczali Imre 1441-iki pecsétje ;

a *Pók* nemzetségnél Simon mester 1367 évi sisakpecsétje ;

a *Ráthold* nemzetségnél Olivér tárnokmester 1347 évi sisakpecsétje ;

a *Tomaj* nemzetségnél Deseő László 1468 évi pecsétje.

Miért kellett volna nekem mindezen konkrét, becses adatokat mellőznöm a nemzetségi czimerekről szóló könyvem megírásánál? És miről írjak, ha a létező biztos adatokat mellőzőm?

Az elmondottak állanak a czímerek színeire nézve is. Itt sem mellőzhettem a biztos adatokat, melyek könyvemben olvashatók ; azonban ismétlésük túllépné ezen kis cikkely keretét. Ezekre nézve a bíráló úr ezt jegyzi meg: »Jobban megfelelt volna az igazságnak pl. a színekre vonatkozólag az az általános kijelentés, hogy megbízható adatok alapján csak nemzetségi címeralakokról beszélhetünk (ez kényelmesebb is lett volna), mint az a gyakori következtetés és ellenmondás, a mibe szerzünk a maga eljárásával keveredik.«

Két esetet meg is említ, a többit elhallgatja. Egyik azon állításomra van felhozva, hogy — szerintem — a czímer csak két színű lehet, egy *máz* meg egy *fém*. Ezen állításomat az Aba czímerrel czáfolja, a hol t. i. ezen állítással szemben ellenmondásba jutok, de itt a bíráló tévedését a szerkesztő egy jegyzettel nyomban kiigazította.

A t. szerkesztő úr helyreigazító soraihoz még azt is meg kell jegyeznem, hogy a könyvhöz mellékelt czimertáblákon egyetlen egy színes czímer sincs, a mely két színnél többet mutatna. s így azt hiszem, hogy a középkori heraldika ezen legfőbb alapelvét egész szigorúságában keresztül vittem. Mert azzal bizonyára tisztában van a bíráló úr is, hogy ha középkori czimertől azt követeljük, hogy csupán két színű (fém és máz) legyen, akkor csak a paizsról van szó, mert a paizs és paizsalak volt a középkori zászló és jelvénye, s azért volt rajta fém és máz, hogy messzire látható és távolról felismerhető legyen.

Alább ezt írja a bíráló: »De nagyobb baj az, hogy gyakorlati szempontból, ha egy nemzetségi czímer színeinek meghatározásáról van szó, a kettős szabály nem ér annyit (e szerint a bíráló kész engedni a *fém* és *máz* theoriájából a heraldika fénykorában!), mint annak belátása és következetes mérlegelése, hogy jóval későbbi *czímerszíneket* már csak azért sem lehet elfogadni, mert sokszor öntudatlanul, sokszor czéltudatosan czimertörés végett változtattak a színeken. *Mivel szerzőnk ezt kellő figyelembe nem veszi, mindenáron meg akarja határozni a színeket, még nem helyesíthető módon is.*«

Ezen kissé túlmerész állítás után így folytatja: »Igy pl. a *Hermann* nemzetségnél elfogadja a Képes Krónika színét a czímeralakra, *de a paizs színére nézve nem*, mert a veres szín legalkalmasabb volna az arany czímerképhez.«

Hát a bíráló úr elfogadta volna a Hermann nemzetségre vonatkozólag a bécsi krónika színeit? Ezüst paizsban arany sárkány! Már a szín-összeállítás is képtelen, de máskülönben is a t. bírálónak bizonyára tudnia kell, hogy az egész művelt világ heraldikájában a középkorban csak egyetlen czímer van ezen színezéssel, és ez *Jeruzsálem* czímere.

Miután a bécsi krónika színeit el nem fogadhattam, elfogadtam — bár fentartással — a Petheő János bővített czímeréből a Hermann sárkányának színezését, annyiival is inkább, mivel azon időben, midőn e bővített czímeret adományozták, a Hermann nemzetség még alig halt ki, és czímere is ösmeretes volt, színeivel együtt. Hogy pedig ez valóban a Hermann nemzetség czímere volt, az kétségtelen, mert az egész középkoron keresztül nincs más, sárkányt ábrázoló czímerünk.

»Egyik czímernél — folytatja a bíráló — idegenkedik attól, hogy a paizs színe *zöld* vagy *fekete* lehessen, mert e színek a XII. és XIII. században ritkák; ámde azért a *Ják* nemzetség czímerének paizs-színe *fekete*, jóllehet erre csak egy, a *kék* színre ellenben két adat van.«

A fekete szín komor hatásánál fogva nem volt kedvelt, ritkán alkalmazták, de ott a hol feltaláljuk, éppen azért mert használatától idegenkedtek, el kell fogadnunk, minthogy okvetetlen régi hagyomány következtében ragaszkodtak annak viselői ezen különben nem kedvelt színhez. Így a Niczkyek is, míg a Kemények és Szelesteyek a szokottabb kék színnel cserélték fel.

Hogy a kék színt miért fogadom el a *Pécz* nemzetségnél? könyvemben bőven ki van fejtve; ismételnem felesleges. A heraldikus, ha figyelembe veszi a *Vay-Ibrányi* czímerek egyesítését, és látja, mennyire előtérbe van hozva, ki van tüntetve ez egyesítésnél a még akkor élő Ibrányiak címeralakja a Vayaknak 1418-ban adományozott címer felett, egy pillanatig sem fog kételkedni azon, hogy ez egyesített czímernél az Ibrányi címernek nemcsak alakjára, hanem színeire is főtekintettel voltak. Hogy a két egyesített címer paizs-színe egyenlő volt, az csak a véletlen dolga.

A mit a t. bíráló ezután a *Dorozsma* és *Hermann* czímerek sisakdiszeire nézve azok színeinél hibának jelez, az valóban hiba, sőt baklövés. Nem tudom, a sokszorosító műintézetnek róható-e fel a tévedés? vagy még inkább saját magamnak, ki elnézésből festettem a szárnyakat feketére. Midőn ezen tévedést észrevettem, a könyv már kikerült a nyomdából s a hiba többé nem volt jóvátehető.

A bíráló továbbá így szól: »Ily következetlenségek mellett a szerző terminológiája is hibás. Erre is csak egy-két példát lássunk. A legyező-alakú ernyőt szerinte, néha félkör alakú paizsnak tekintették, melynek alapját a kör középpontja, felső részét a kör kerülete, tengelyét a rádius (!) képezte. Képzelje el ebből a leírásból az ernyőt az, a ki ilyet még nem látott. A XIII. század végén és (a) XIV. század elején a címer-állatot ritkán fegyverezték (!) *elütő* színnel. (64 l.)«

Ezt a két terminológiai hibát idézi a bíráló, holott heraldikailag mindkettő egészen helyes és szabatos.

Az elsőnek illusztrálására közlöm a zürichi címertekercsből Magyarország czímerét. (l. a mellékelt ábrát.)

A, B, C = a címerpaizs.

a, b, c = a legyező alakú ernyő.

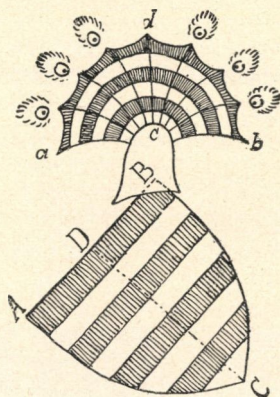
A, B = a paizs felső kerete.

a, b = a kör kerülete, melynek félkörös irányát követik a paizsban vízszintes-egyenes oldalú pólyák.

C, D = a paizs tengelye.

c, d = a kör rádiusa.

Igy szemléltethetővé téve, talán a t. bíráló is el fogja képzelhetni az ernyőt. Szokatlan jelenség volt ez a heraldikában, nem is soká divott.

A másik hibásnak jelzett terminusra nézve következő megjegyzésem van: A heraldikában a sas karmait, csőrét, az egyszarvú, szarvas és bika szarvait, az oroszlán karmait és nyelvét *fegyver*-nek nevezték. Ha tehát egy oroszlánnak veres nyelve és karmai vannak, ezt úgy írjuk le, hogy *veresen fegyverzett arany oroszlán*. A hol tehát a fegyver nem hasonlít a czímer-állat alapszínéhez, heraldikai szabatsósággal ezt mondjuk, hogy *elütően fegyverzett*.

Még van a munkámban egy »terminologiai gyarlóság.« Azon kijelentésem, hogy a Gutkeled-czímernek divatszerű átalakulásai az ősi czímeralak »mivoltát« nem érintették. Igaz, hogy nagy változás az, ha herold-alak közönséges czímer-alakká idomul, de ez gyakran megtörténik. Azonban a heraldikust a Gutkeled czímer-nél ez nem hozza zavarba, mert a három oldal-ék felismerhető a három sárkányfogban, tehát számuk ugyanaz, és ezen közönséges czímeralak is fő-czímeralak maradt. A czímer mivoltát az olyan átalakulások érintik, minőket a Forgách, Puthnoky, Rhédey címerek-nél tapasztalunk, különösen az elsőnél, hol a segéd-sisakdísz fő-czímeralakká alakult, az ősi czímerkép, az egykori sisakdísz kiséretévé szállott alá.

Ezután a bíráló megdicsér, hogy a *nemzeti és méltósági* címereket következetesen elválasztom, de ugyanakkor a *Kán* nemzettség czímerénél ezt mondja: »Túlzás az, hogy egy osztott paizsban a felső üres mező az ország-czímer osztásait jelentené, s még nagyobb túlzás az, hogy az alsó mező jobbra haladó szembenéző oroszlánja szintén az ország czímeréből való lenne, mert az oroszlán nem is az ország, hanem a királyi család czímeralakja volt. Alig hihető, hogy Gyula nádor ezt is pecsétjébe vésette volna.«

Megvallom, hogy Gyula nádor pecsétjéről szóló fejtegetésemért inkább elismerést, mint gáncsot reménytettem, mert azt annyira újnak s a valósághoz annyira közelállónak tartom, hogy csak a hatszázados távolságból eredő bizonytalanság akadályozza e nézet kétségtelenségét.

Azt, hogy az oroszlán az Árpád-ház családi czímere lett volna,

semmi adattal sem lehet bizonyítani, de annak ellenkezőjét, hogy az nem volt a családnak czimere, és hogy ezen családnak magán-czimere soha sem volt, vagy ha volt, az egyszersmind az ország czimere is volt, — teljes bizonyossággal állíthatjuk.

Vegyük csak figyelembe a chronológiát.

Árpád vezérré választása körülbelül kétszázhatvan, István királylyá koronázása százötven évvel előzte meg a címerek keletkezésének korszakát, a mi a XII-ik század közepére tehető. Mikor választottak volna tehát ezen nemzetség tagjai még egy másik, különálló családi címert? Talán II. Gejza és IV. István idejében, és mi czélból? Másképp állott volna a dolog, ha őket mint már czimeres nemzetséget emelte volna a nemzet közbizalma a trónra.

De nem is találunk ezen Árpád-nemzetségi külön czimer létezésére semmi adatot, pedig teljes lehetetlenség, hogy egy királyi család czimerének az egész XIII-ik század folyamán legkisebb nyomára se találjunk.

A bécsi krónika miniatora félszázaddal az utolsó Árpád elhunytá után festette képeit. Mint jól értesült heraldikus, bizonyára ismerte még és alkalmazta volna ezen családi címert. S mégis mit látunk a mogyoródi és pozsonyi csatákat ábrázoló képein, a hol a herczeg küzd a koronás király ellen? A király zászlaját a kettős kereszt, a herczegekét az osztások ékítik, de sehol az oroszlanok.

Miután pedig be nem bizonyítható, hogy az oroszlan az Árpád nemzetség családi czimere lett volna, — de még úgy is, bizvást felvéshette azt pecsétjére Gyula nádor, mint az ország czimerének akkor még használatban levő egyik alakját.

A mi az illusztrációkat illeti, a bíráló úr egy kis jóakarattal meg is dicsérhette volna a »visszaesést mutató« színes táblákat. Ezek, a sokszorosító műintézet azon hibájától eltekintve, hogy a színek nem érintkeznek pontosan egymással, alig kifogásolhatók, minthogy ezek a zürichi címertekercs, a Seffken-codex, a Manesse-codex és más, a XIV-ik század első feléből származó classikus szépségű minták után vannak a legpontosabb lelkiismeretességgel összeállítva, megrajzolva és színezve.

Mindenesetre tanulságos lett volna — a tudomány hasznára — a »visszaesést mutató« hibák feltüntetése.

Végül köszönetemet kellene kifejeznem a bírálatot befejező elismerő sorokért, ha azok magával a bírálattal öszhangzásba hozhatók lennének.

CSOMA JÓZSEF.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Gróf Széchenyi Ferencz, 1754—1821. Irta *Fraknói Vilmos*. Budapest, 1902. Athenaeum kny. 8-r. 4, 384 l. 14 műmelléklettel és a szövegbe nyomott képekkel. (Magyar Történeti Életrajzok, XVIII. évf. 3—5. füz.)

A vállalat, melyet 1885-ben a fáradhatatlan tevékenységű Szilágyi Sándor indított meg, több nevezetes férfiú életrajzát megörökítette, köztük nagy királyainkét, államférfiainkét, sőt íróinkét is. Természetesen nem mindegyik egyformán sikerült. Vannak kitünőek és selejtesebbek. Vannak kidolgozott életrajzok, igazi beható tanulmányok eredményei; és ismét vannak olyanok, a melyek mintegy középhelyet foglalnak el a tanulmány és adatközlés között. Fraknói Vilmosnak gróf Széchenyi Ferenczről írt életrajza ez utóbbiak közül való. Itt-ott az adatok alapján megértetni törekszik a nagy ember jellemét, máshol szóserint közöl hosszabb, terjedelmesebb adatokat a maguk nyersségében, a melyeket mintegy az olvasónak kell Széchenyi Ferencz gróf jellemének körvonalai közé illesztenie. Nem mondjuk, hogy az életrajznak ilyen formája nem jogosult, de inkább csak a szakemberek számára való. A nagy közönség kevésbbé élvezheti, holott a vállalat czélja, úgy véljük, mégis csak az, hogy megérlelt tanulmányokat nyújtson a művelt közönség számára. Fraknói ezen műve szerkezeténél fogva is kevésbbé sikerült. Egy életrajz nehezen bírja meg az egész család történetének oly terjedelmes előadását, a minő itt a Széchenyi Ferencz őseié. Magyarázatot ennek abban látjuk, hogy az életrajzíró egy középnemes család emelkedését, vagyonszerzését szándékozott feltüntetni, a mi — tekintve, hogy a család, illetőleg az a tagja, a kiről az életrajz szól, legfőkép hazafias áldozó készségével írta nevét a halhatatlanság lapjára — kétségtelenül igazolt eljárás is. Más kérdés azonban, hogy az életrajz valóban híven tükrözteti-e vissza az illető férfiúnak egész pályáját, jellemének fejlődését s a nemzeti életre tett hatását? Fraknói a rendelkezésére álló adatokat úgy használta, hogy hőse

jellemének csak főbb vonásait alkotta meg; bevégzett, művészi képet nem szándékozott adni, s így sokat bízott olvasójára, hogy a kép rajzának utolsó simításait önmaga tegye meg azon az alapon, melyet az író lerakott. A magyar művelődés történetének írója fölötte nagy hasznát fogja venni a műnek így is, és épen abból a szempontból, a melyből Széchenyi Ferencz pályája helyesen megítélhető, a miben maradandó hatású és új iránymutató. De az is bizonyos, hogy Széchenyi Ferencz működésében és jellemében néhány adatot, néhány vonást máskép fog az általános nemzeti élet fejlődésének keretébe illeszteni, és a Széchenyiek örökletes lelki sajátságai közül a legfeltűnőbbeknek olyan pszichologiai magyarázatát fogja nyújtani, a mely az egyén jelleme és a kor általános hangulata, a nemzet közérzése közötti kapcsolatot mélyebben nyomozza.

Széchenyi Ferencz és fia István között az örökölt lelki sajátság hasonlósága s a nemzeti életbeli ellentét a legtanulságosabb. Istvánban szinte ismétlődik minden vonás, a melyet apja jellemében látunk, s mégis mily roppant különbség a kettő között. És e különbséget a kor általános szelleme teszi oly nagygyá; pedig a miben a két férfiú annyira kiváló, az valóban örökölt lelki vonás. Csakhogy a fiu, István, áldozó készsége mellett merész reformátor, a ki megérti a kor szavát; apja csak áldozatra kész férfiú, a ki lelkesen segít a nemzet közszükségén. Amaz rombol, hogy teremtsen, mert látja, hogy a rendkívüli időkben rendkívüli eszközökre van szükség; az irodalmi mozgalom irányát társadalmivá és politikaivá teszi s maga áll a küzdelem élére. Emez óvakodik harcot idézni maga ellen, mert hasonlíthatatlanul kevesebb az erély és önbizalom benne. Pályájuk érintkező pontjai lényegben és külső-ségben mindenütt feltűnnek; de Ferencz erényei meggyarapodva szállanak örökségül fiára, hibái pedig megfogyatkozva s a kor általános hangulatától és a politikai élet változásaitól mérsékelve s nagyrészt mentve. Mind a ketten szenvednek a félreértéstől, mind a kettőt égeti büntudata, melynek alapjai részint nemcsak mély vallásosság, hanem szinte, kivált Ferencznél, vallásos rajongás, részint pedig a megfutott pálya eredményeivel való elégtelenség s azoknak folytonos mérlegelése. Mind a ketten önmaguk idézik föl a közvélemény szavát önmaguk ellen; de a Ferencz népszerűtlen hivatalos pályája nincs kapcsolatban valami nagy eszmével, mely megértethetné hibáit, míg ellenben Istvánnak minden tévedéséhez rendkívüli céljai adnak lélektani kulcsot.

Széchenyi Ferencz somogyi főispánságát erős kritikával tárgyalták a XIX-ik század első tizedében, mert az udvar politi-

kájának volt hajthatatlan képviselője. Sárközy István, a későbbi híres alispán, minden tettét gáncsolja, mert a gróf mindenben a szabadabb gondolkozás ellenségeül tűnik föl, és talán senki sem kutatja, hogy a XVIII-ik század végén uralomra jutott szabad eszmékben való részesség visszahatása okozza az udvari politikához hajlását. Széchenyi Ferencz osztozott a kilenczvenes évek fölbuzdulásában, a szabadelvű írókkal barátságot tartott, sőt Hajnóczy József titkára volt s bizonyára politikai műveinek szellemére is hatott Széchenyi. De a katasztrófa megremítette őt is, másokat is. Hiszen még Batthyány Alajos gróf is egészen más felfogást táplált a XIX-ik század elején, mint a József császár halála utáni időkben. Széchenyi Ferencz politikai meggyőződése teljesen irányt változtatott. Kerülte azokat, a kik fogságot szenvedtek szabadelvű eszméikért. Kazinczyval megszakított minden érintkezést, holott azelőtt szívesen látta házánál. Fraknoi mindennek okát abban látja, hogy Széchenyi Ferencz most úgy gondolkozott, hogy az udvari politika támogatása használhat csak a nemzetnek. De vajjon nem vette-e észre, hogy e politika a nemzeti haladásra vészt hozó? nem látta-e, hogy a bécsi államférfiak csak a monarchia hatalmát veszik irányadónak s a nemzeti akarat nyilvánulását minden téren elfojtani igyekeznek? — Nem járunk-e közelebb az igazsághoz, ha úgy véljük, hogy Széchenyit a nagy francia forradalom iszonyai győzték meg a szabad eszmék romboló hatásáról, s épen azért tagadta meg azokat, mert a nemzeti életre is veszélyeseknek tartotta? Azt, hogy ez eszmék a rombolás mellett óriási vívmányokat is alkottak s átalakították a politikai gondolkozást és lerakták a jövő haladás alapjait: nem tudta megérteni. Sem hite nem volt mély ez eszmékben, sem bizalma a nemzet ellenállásában. A felidézendő forrongás rémképe visszariasztotta, mint később nagy fiát; ámde az apánál ez sokkal kevésbé igazolható, mint fiánál, a ki a megindult mozgalomban világosan láthatta saját alkotásainak vesztét, mivel ő mint a reformok vezére, küldetésének s egész pályájának tragikai bukását szemlélhette, míg apjánál e szempont tekintetbe is alig jöhetett.

Hogy Széchenyi Ferencz előbb a József császár abszolút eszméinek szintén hűséges képviselője vala: ezt az általános nemzetietlen felfogás igazolja. Fraknoiinak igaza van, hogy a nemzet legjelesebb fiait találjuk a császár híveinek s tisztviselőinek sorában, a kiktől »megkövetelte, hogy rendelkezéseit ellenmondás nélkül, céltudatos buzgalommal hajtsák végre.« Igaza van. »Az a felfogás, hogy József elszigetelve állott törekvéseivel, és ezek az egész nemzet fölháborodását vonták rá, nem

felel meg a valóságnak. « Bizonyos, hogy kiváló politikusok és írók osztoztak a császár eszméiben. De épen ez mutatja a nemzeti érzésnek elernyedését, a nemzeti önállóság eszméjének elgyengülését, a mi különben megint az akkori európai közszellemben találja magyarázatát. Ha tehát Széchenyi Ferencz e tekintetben kora felfogását tartotta: bizonyára el nem ítélhető, de nem is dicsérhető. Azonban ha tudták a császár hívei — a mit Fraknoiival nem mernénk állítani — hogy »a császár szándékai és az általa uralomra jutott eszmék logikai következményei az absolut kormány megszilárdulását kizárják, tehát előbb-utóbb az alkotmányos intézmények, tisztult alakban, vissza fognak állíttatni«, miért tagadták meg multjokat legott a császár halála után, midőn a nemzeti visszahatás oly erősen nyilvánult, habár csak kis ideig is? Miért szegyenkezett a legtöbb, hogy a császár eszméinek hűséges végrehajtója volt? Mert érezték, hogy nagy tévedésben élnek. A nemzetiség tüze sokkal magasabbra lángolt, semhogy fényénél előbbi vakságukban maradhattak volna. A magyar közélet egyszerre átalakult s a forradalom jelszavai átjutottak hozzánk is. De a nemzetnek nem akadt vezére. Csak tévelyegve jártak a jobbak is, a hatalom előtt meghajolt mindenki. A nemzetiség ereje újra veszendőbe jutott, és Kazinczyn kívül senki sem bízott többé jövőnkben.

És a kik lassankint a sülyedésből kiemelkedtek is, nem politikai jogaink visszavívásához fogtak, hanem a művelődés eszméinek terjesztéséhez, akár a szellemi, akár az anyagi téren. Itt járt elől Széchenyi Ferencz s itt emelkedett ki kortársai közül. Még Festetics György gróf hasonlítható hozzá. Mind a ketten olyan intézetnek vetettek alapot áldozó készségükkel, a mely jövőndő haladásunkat nagy mértékben irányította. E részben méltók a nemzet hálájára. Mintegy kerülő úton próbálták a nemzeti erőt gyarapítani, mivel arra nem vállalkozhattak, hogy politikai jogainkat megmentsék. Sajnos, hogy áldozó készségük nem tett a nemzeti életre egyetemes hatást, mint később a Széchenyi Istváné. Mert sem Széchenyi Ferencz, sem Festetics György nem állottak egyszersmind a nemzeti tevékenység harczosai közé. Sőt Széchenyi Ferencz most is épen oly kevésbé bízott a magyarság jövőjében, mint előbb. Hitet kellett adni a nemzetnek jövőjéhez, s ezt az ő harmadik fia, István, tette korszakkotólag. Mindenesetre ehhez is hozzájárult az apa, ha cselekvőleg nem is, önkínzó elvonultságával s kétségbeesett lemondásával, a mi Széchenyi Istvánt elmélkedésre ösztönzé: lehet-e még reményünk az élethez?

A »legnagyobb magyar« egész pályája is világosabban

tűnik most élénk, hogy Széchényi Ferencz életét részletesen ismerjük. Fraknói műve e szempontból is nagy figyelemre tarthat számot.¹⁾

VÁCZY JÁNOS.

A Jász-kunság megváltása. Irta *Kele József.* Budapest, 1903. Grill Károly biz. 8-r. 499 l.

A múlt év vége felé, de még inkább a folyó évben erős mozgalom indult meg az egykori jász-kun kerületek községekben, azon összegnek az állam által való visszatérítése iránt, melylyel a jász-kunok 1745-ben a földesúri hatalom alól magukat felszabadították.

E követelés megértése végett előre kell bocsátanom, hogy 1702 márcz. 22-én I. Lipót király a jász-kun kerületeket 500,000 rhénes forintért örökre eladta a német lovagrendnek. Az eladást a közszükséglet, az államkincstárnak a folytonos háborúktól okozott kimerültsége tette indokolttá, de jogtalanságát ez sem mentheti, mert a Jász-kunság koronajószág lévén, Albert király törvényeinek 16. cikkelye, Ulászló 1514 évi (VII) decretumának 2. és 3. cikkelyei, az 1608:22. t. cz. s más törvények értelmében elidegeníthető nem volt. Épen erre való tekintetből a Karok és Rendek az eladást soha törvényesnek el nem ismerték, s jóllehet a német lovagrend a nádornak, mint a jász-kunok főbírájának tiltakozása ellenére birtokba vezetett, az országgyűlések szívében ellentállottak és megakadályozták, hogy a magyarok iránt már statutumainál fogva is ellenséges érzelmű lovagrend a Jász-kunság birtokában ne állandósítsa s az ország gyűlésében az általa annyira óhajtott ülési és szavazati jogot el ne nyerhesse. A mindenható Kollonics érsek által támogatott és kegyelt rend végre is belefáradt a magyarok ellenszenve elleni küzdelembe s maga kívánt szabadulni a magyarországi földesuraságtól. Megalkottatott az 1715:34. t. cikkely, mely szerint a Jász-kunság a német lovagrendtől három év leforgása alatt visszaváltandó. Azonban a három év eltelt a nélkül, hogy a visszaváltás ténynyé vált volna. A kincstárnak s az ország rendjeinek, kik a váltság-

¹⁾ Nehány csekély tollhibát ide jegyzünk, a mely olvasás közben bárkinek is könnyen szemébe tűnhet. A 94. lapon Barcsay *Adámot* említi mint gárdista író, holott a 99. lapon helyesen írja Barcsay *Abrahámnak*. A 155. lapon azt írja Fraknói, hogy Széchényi Ferencz és kísérete »az 1793-ik év első napjait Rómában töltötték«, holott már az 1792-iki országgyűlésen Széchényi itthon volt. A 190. lapon *Décsey* Sámuel említi, mint a *Magyar Kurír* szerkesztőjét, a mi megint tollhiba *Decsy* helyett.

összeg kifizetését egyetemlegesen elvállalták, nem volt pénzük. A német lovagrend tovább is birtokában maradt a jász-kun kerületeknek, azzal a változással, hogy most már nem örökvétel, hanem zálog czímén élte a Jász-kunságot.

Ez a még bizonytalanabb állapot még inkább elkedvetlenítette a rendet. Egyre hevesebben sürgette kielégíttetését. Kollonics utóda, Keresztély Ágost herczeg-primás nem marasztalta őket; ellenkezőleg azt sürgette, hogy néhai Széchényi György esztergomi érsek kegyes alapítványa, melyet katonai kórházakra s rokkant katonák menedékházára tett, a melyből azonban Kollonics 250,000 frtot önhatalmúlag a Jász-kunságnak a német lovagrenddel társaságban történt megvásárlására fordított, adassék vissza az alapító által megszabott célra.

Végre is nem volt más megoldás, mint az, hogy a Széchényi alapítvány, mely 250,000 frtig már is érdekelve volt a Jász-kunságban, kifizette a német lovagrend 250,000 frtját, minek folytán a Jász-kunság 1731 ápr. 26-án az egész 500,000 forint erejéig átment a Széchényi alapítvány, illetőleg az abból épített pesti invalidus-ház (a későbbi Károly kaszánya, ma Budapest székes főváros központi városháza) tulajdonába.

A földesuraság változása nem hozott szerencsét a jász-kunokra. Az invalidus-házat egy katonai bizottság kormányozta Bécsből. A Jász-kunság élére állított administrator, a szolgalelkű Podhradszky György, mennél nagyobb árenda jövedelem beszolgáltatásával igyekezett feljebbvalói megelégedését kiérdemelni; a mellett önző kapzsiságával meg nem engedett magán jövedelmeket is csikart ki a föld népétől. Durva bánásmódjával a végletekig elkészerítette a nemesi szabadsághoz szokott jász-kunokat, kik a nádort, a helytartótanácsot és a kanczelláriát folytonosan ostromolták felszabadításukért.

Az országos viszonyok azonban olyanok voltak, hogy az állam által eszközözendő visszaváltásra egyhamar kilátás nem mutatkozott.

Igy fogamzott meg a jász-kunok agyában az önmegváltás eszméje. Az akkori uralkodó, Mária Terézia, kapott az alkalmon, mert a poroszszal folyó háborúiban pénzre és katonára volt szüksége. Beleegyezett, hogy a jász-kunok 500,000 frtot s melioratió czímén még 15,000 frtot visszafizessenek az invalidus-háznak (a pénzt a királynő nyomban kölcsön vette) s azonkívül ezer lovas teljesen felszerelve a harczterre küldjenek.

Ez rövidre fogott története a Jász-kunság visszaváltásának (redemptio), a mi Mária Terézia 1745 máj. 6-án kiállított diplomájával vált ténynyé. Ennek az önként megajánlott

és ki is fizetett váltságösszegnek a visszaszerzése, célja az elől említett mozgalomnak. Ezt a célt szolgálja az előttünk fekvő könyv. Szerzője a mozgalom egyik legfáradhatatlanabb munkása. Mint ügyvéd, első sorban jogi szempontból mérlegeli a mozgalom sikerének eshetőségeit. De hogy ezt tehesse, nem kerülhette el, hogy a Jász-kunság elidegenítésének és visszaváltásának feledésbe ment történetét meg ne ismertesse. Felcsap tehát historikusnak s munkája ezért érdekel itt bennünket.

Mindjárt kijelenthetem, hogy a könyv magán viseli az »ad hoc« történetírók fogyatkozásainak nyomát. Meglátszik rajta a históriai készületlenség. A szerző azt állítja ugyan, hogy a kérdést már régen tanulmányozza; de hogy nem alaposan és kevés sikerrel, azt könyvének csaknem minden lapja elárulja. Nem ismeri az országos viszonyokat, nem tudja magát beletalálni a korbá, minek következtében az események úgy és nem másképp történt lefolyását nem képes megérteni, kimagyarázni. Rendkívül csekély adatkészlettel dolgozik, pedig a Jász-kunság elidegenítése és visszaváltása olyan korszakba esik, a melyből bőségesen maradtak fen levéltári adatok. Ezeket felkutatni és felhasználni, az alapos történetírónak múlhatatlan kötelessége. Még a kérdés nyomtatott irodalmát is fogyatékosan ismeri szerzőnk. Gyárfás Istvánnak a jász-kunokról írt nagy munkáját, Kelemen Kajetán és Nagy Lajos műveit a sajátos jász-kun birtokviszonyokról még csak idézi itt-ott, de nincs tudomása Horváth Péternek *Commentatio de initiis ac maioribus Jazygum et Cumanorum* cz. munkájáról, Fekete Lajosnak jász-kun történetéről, Gyárfásnak a jász-kunok személyes és birtok-viszonyait fejtegető cikksorozatáról, s különösen nem ismeri Nagy Lajosnak *Óriási per a Jász-kunságból a m. kir. kincstár ellen* cz. füzetét, mely szintén a váltságösszeg visszakövetelhetősége felett elmélkedik.

Ez az oka azután annak, hogy Kele József könyve csupa ismert adatokat tartalmaz, és semmivel sem járul hozzá, hogy a Jász-kunság történetének ezen legérdekesebb korszaka felett borongó homály eloszoljék. A közönség előtt megfejtetlen kérdésekre: miért idegenítettetett el a Jász-kunság? miért épen a német lovagrendnek? s mikép szállott át az invalidus-házra? — hiába keresünk választ Kele könyvében. A mit az eladás okául felhoz (14—16. ll.), az csak részben igaz; lényegében más volt az ok. Jellemző a szerzőnek e kérdések körüli tájékozatlanságára, hogy Kollonics politikájáról, a Kollonics és a német lovagrend közti viszonyról fogalma sincs. Egy szót sem tud arról, hogy Kollonics társvevő — de csak »csendes társ« volt

a német lovagokkal, s hogy a vételben nagy szerepet játszik a Széchényi-alapítvány, a mely körülmény pedig megint az invalidus-ház szereplését érteti meg velünk. A Jász-kunság ezen korbéli történetének gerinczét ezeknek a kérdéseknek ismerete alkotja. Már most elképzelhetjük az olyan történelmi mű értékét, mely mind e kérdésekről mélyen hallgat.

Különben a szerzőnek történetírói készségtelensége a részletekben is minduntalan megtetszik. Szinte nevetséges az a balsikerű igyekezet, melyet 31 lapon keresztül a Lipót 1702 évi eladó levelének taglalására fordít. Mindent ócsárol benne s olyan dolgokon is fennakad és tünődik, melyek a historiában és historiáírásban jártas ember előtt egészen természetesek. A kancelláriai *stylus solitus* miatt ugyan meg van akadva. Különösnek találja, hogy a nagymesternek érdemeiről van szó, hogy a helynevek nevetségesen el vannak fordítva, hogy a művelési ágak s a kerületekben gyakorolható jogok aggódó pontossággal vannak felsorolva, hogy a király az általa bírt — szerzőnk szerint nem bírt — jogokat is eladta, hogy a telepítésre engedelmet adott, hogy megszabta: mit és mennyit építhet a vevő stb. stb. Mind oly dolgok felett való álmélkodás, a melyek minden eladás, vagy eladományozásról szóló oklevélben befoglaltatnak. Csudálkozása akkor éri el főfokát, mikor ilyen kérdésre fakad: »Ki az a királyi ügyek aligazgatója? Magyarország akkori hivatalnok seregében ilyen nem ismerünk.« Vagy mikor azt a felfedezést teszi, hogy »az akkori magyar latinság alakított egy speciális latin szót, mely *eyyedül a jász-kun redemptióban fordul elő*; ez a *melioratio*, a mi javítást, jobbatételt, befektetést jelent.«

Legnagyobb tévedése mégis a szerzőnek, mikor ismételten kijelenti, hogy a Jász-kunság soha sem volt koronabirtok. Ezzel kézzelfoghatóan elárulja, hogy a Jász-kunság történetével teljességgel nincs tisztában. Törvénycikkelyek, oklevelek tanúsítják, hogy a Jász-kunság mindig mint »peculium regni coronae« tekintetett. Ez magyarázza meg azt az országos felzúdulást, a mit a Jász-kunság eladása okozott. Hiszen máskor is, akkor is adattak el a Jász-kunságnál még nagyobb földterületek is, pl. a szerémi herczegség, — és még sem volt miattok háborgás, mert nem voltak koronajavak, melyeknek elidegenítését törvények tilalmazták volna.

Messze vezetne s unalmassá válnék, ha a lépten-nyomon felbukkanó apróbb tévedésekre is kiterjeszkedném. Az előadottakból is meggyőződhetünk róla, hogy Kele József könyve nem nyeresége történetirodalmunknak, s különösen nem tarthatjuk annak, ha figyelembe vesszük, hogy a szerző nem ritkán

a célzatosság jármába kényszeríti az eseményeket, hogy azokat »ex principio« kitűzött feladatának bebizonyítására felhasználhassa.

ILLÉSSY JÁNOS.

Conradus Eubel: Bullarium Franciscanorum, sive Romanorum Pontificum constitutiones, epistolae, diplomata, tribus Ordinibus Minorum, Clarissarum, Poenitentium a Seraphico Patriarca S. Francisco institutis, ab eorum originibus ad nostra usque tempora concessa. Tom. V. Benedicti XI, Clementis V, Joannis XXII. monumenta. — Tom. VI. Benedicti XII, Clementis VI, Innocentii VI, Urbani V, Gregorii XI. documenta. — Tom. VII. Urbani VI, Bonifacii IX, Innocentii VII, Gregorii XII, Clementis VII, Benedicti XIII, Alexandri V, Joannis XXIII, Martini V. documenta. Róma, 1898—1904. Vatikáni kny. Nagy fol. XLII, 643 l., LIV, 687 l., LVIII, 774 l.

Az utóbbi hat év alatt egy kiváló történelmi kiadvány három újabb kötete látott napvilágot; t. i. a szent Ferencz alapította három rend oklevéltárának (bullariumának) V—VII. kötetei. Assisi szent Ferencz ugyanis három rendet alapított: az elsőt szerzetes férfiak, a másodikat szerzetes nők, a harmadikat mindkét nembeli világiak számára. A szóban lévő kiadvány mind a három rend okleveleit magában foglalja. Az olvasónak azonban vigyázniia kell, hogy az első rendre nézve tévedésbe ne essék; mert szent Ferencz első rendje kezdettől fogva az *ordo fratrum minorum* nevet viselte s ezt a nevet megtartotta egy darabig a XIV-ik század végén s a XV-ik század elején történt reformáció után is, míg a reformáltak az *observantia* nevet viselték; időmultával azután az első rend tagjai közt teljes lett a szakadás és — ellentétben a többi rendekkel — a reformáltak vették fel a rend eredeti nevét.

Jelenleg — szigorúan véve — szent Ferencz nem reformált, illetőleg enyhébb szabályok alatt élő rendjének neve az *ordo fratrum minorum conventualium*, míg a reformált rendé, melynek négy ágát nemrég egyesítették: *ordo fratrum minorum*. De a közhasználatba még nem ment át a helyes elnevezés, úgy hogy pl. nálunk s Németországban és Ausztriában a conventualisokat nevezik egyszerűen minoritáknak, a szigorúbb életűeket pedig szent Ferencz-rendieknek. Lengyelországban viszont a conventualisok viselik a *franciscanus* nevet. Ezeket előrebocsátva megjegyzem, hogy a bullarium még azon időkre vonatkozik, midőn sz. Ferencz első rendje (a szerzetes férfiaké) egy volt, azaz a reformáció előtti időre.

Wadding annaleseinek kiegészítésével a conventualis minorita-rendi *Sbaralea Hyacint* 1759-ben és 1761-ben két kötetet adott ki a szent Ferencz-rendi bullariumból; más két kötet pedig ugyanazon rend tagjainak buzgólkodásából 1765-ben és 1768-ban jelent meg. Hosszu szünet után végre *Soldatic Bonaventura* és *Caratelli Lőrincz* conventualis minorita-rendi egyetemes rendfőnökök megbízásából és támogatásával dr. *Eubel Konrád*, ugyancsak conventualis minorita-rendi szerzetes folytatta a bullariumot, a kinek vas szorgalma és rendkívüli lelkiismeretessége három újabb kötetet hozott létre az 1303—1431-ig terjedő időből.

Mindenesetre korszakot alkotó művek ezek és rendkívüli becszel bírnak, különösen a XIV-ik századra vonatkozó oklevelek tekintetében, a melyekből alig rendelkezünk egy-két kiadvánnyal.

Eubel Konrád neve már eléggé ismeretes egyéb műveiből, pl. a nagybecsű középkori Hierarchiából.¹⁾ Valaki azt a megjegyzést koczkaztatta ugyan, hogy Eubel jól tette volna, ha a supplicatiókat is átnézi; e sorok írója azonban, a ki két pápa supplicatióit vizsgálta át e célból, azt hiszi, hogy az erre szükséges munka és fáradság nem lett volna arányban az eredménnyel. Az okiratok jórészen a rend kiváltságaira (exemptio), belső szervezetére és elterjedésére, meg a külföldi missiókra vonatkoznak. A mi pedig minket magyarokat közelebbről érdekel, — az ötödik kötetben (Eubel első kötetében) a következő magyar vonatkozású bullák foglaltatnak:

1. Gentilis baborost Magyar, Lengyel, Dalmát- és Horvátország, Ráma, Szerbia, Lodoméria, Galiczia és Cumánia apostoli követévé nevezi ki VII. Kelemen pápa. 1307. aug. 8. (nr. 91.)

2. A kalocsai és bácsi egyesített érsekség Vincze érsek halálával megüresedvén, a káptalanok bizalma Demeter kalocsai prépostot választotta az érseki székre, a mit Demeter el is fogadott. Azonban a választást a baborosok bizottsága — nem Demeter hibája, hanem más okok miatt — érvénytelennek nyilvánította; ezért XXII. János pápa (Róbert) Károly magyar király ajánlottját, László minoritát nevezte ki az említett érseki székre. 1317. aug. 15. (nr. 281.)

3. XXII. János pápa Károly magyar királyt buzdítja, hogy a Boszniában összesereglett eretnekek megtérítésére kiküldött Fábíán minoritának és társainak segítségére legyen. 1325. jun. 5. (nr. 578.) Ugyanily értelemben írt a pápa István boszniai fejede-

¹⁾ Ism. olv. *Századok*, 1899. 927. 1. és 1902. 273. 1.

lemnek is (Dat. id. nr. 577.) és Róbert Károly királynak később több ízben Szlavóniára nézve.

4. Ugyanaz megbizza a szent Domokos-rend magyarországi tartományi főnökét, hogy tegyen jelentést azokról, kik a minorita-rendnek szegénységére vonatkozó pápai rendeletnek engedelmeskedni vonakodnak. 1326. okt. 1. (nr. 628.)

5. XXII. János pápa Erzsébet magyar királynénak engedélyt ad, hogy saját javaiból a minorita-rend részére egy kápolnával és temetővel ellátott helyet (t. i. rendházat) alapítson tetszése szerinti alkalmas területen, Budavár és a mellette fekvő Dunasziget kivételével, mely a perjelnö által kormányzott szent Ágoston-rendi apácázak tulajdonát képezte. 1331. július 22. (nr. 919.)

6. U. a. pápa meghagyja a minorita-rend egyetemes főnökének, hogy ezúttal, eltekintve a rend szabályaitól, előjogaitól és szokásaitól, apostoli tekintéllyel nevezze ki a szlavóniai rend tartományfőnökét, nem derogálva ezáltal a jövő választások szabályszerűségének. 1331. okt. 4. (nr. 935.)

7. Vashegyi (de Monteferre) Vitus minoritát, a kit másutt Vasvárinak (de Castroferreo) neveznek, a ki Károly magyar király káplánja is volt, a Tatárország határán lévő és a tatároktól elpusztított milkói (milkoviai) püspökségre nevezi ki a pápa azon reményben, hogy majd így a püspökség előbbi állapotába visszaállittatik. A dolog azonban nem így történt, mert Vasvári Vitus 1334 május 11-én nyitrai püspökké neveztetett ki, a milkói püspökség pedig inkább csak 1353-ban állíttatott vissza, midőn a sz. Domokos-rendi Bernát lett milkói püspök. 1332. okt. 4. (nr. 996.)

8. Meskó nyitrai püspöknek a veszprémi püspöki székre történt áthelyezése folytán megüresedett nyitrai püspökségre Vasvári Vitus minorita-rendi szerzetest nevezi ki a pápa. 1334. május 11. (nr. 1064.)

9. A György püspök halálával üresedésbe jött szerémi püspökségre — reservatio folytán — a pápa Gergely minorita-rendi áldozó papot nevezi ki. 1334. jun. 16. (nr. 1065.)

10. Erzsébet magyar királynénak (R. Károly király nejének, Ulászló lengyel király leányának) engedélyt ad a pápa arra, hogy a veszprémi egyházmegye területén, Budán, a clarissák részére zárdát építtethessen s azt kellő felszereléssel és javadalommal lássa el. (Kelet nélkül?)

11. A dulcinói püspökséget egy *Gratia de Aquila* nevű minoritával tölti be a pápa. 1334. aug. 17. (nr. 1072.)

Hasonlóképen sok Magyarországot közelebbről érdeklő oklevél foglaltatik a VI. és VII. kötetekben is.

Ily nagyszabású és nagybecsű kiadványról tudomást kell

venniök a magyar történettudósoknak is, mivel — bár szent Benedek nagyérdemű rendje az, mely a keresztyén magyar kultúra bölcséjét ringatta — annak a kultúrának védője, ápolója, terjesztője volt szent Ferencz rendje, melynek hősiei tagjai a törökök elleni harcokban s a magyar műveltségnek dél és kelet felé való terjesztésében különösen kitűntek. Ez lebeghetett a M. Tud. Akadémia szeme előtt is, midőn pályadíjat tűzött ki a szent Ferencz-rend reformáció előtti történetének megírására.

CZAICH GILBERT.

Die Krankheiten im Feldzuge gegen Russland, 1812. Eine geschichtlich-medizinische Studie von *Wilhelm Ebstein*. Stuttgart, 1903. Ferdinand Enke. 8-r. 82 lap.

Napoleon 1812-iki hadjáratának sorsát, kimenetelét nagy mértékben befolyásolták a kiütött betegségek, járványok. Ebstein gondos tanulmányban tárgyalja ezeket az egykorú szerzők feljegyzéseinek felhasználásával. Főleg a hadjáratban részt vett orvosok észleletei azok, melyeket első sorban vesz tekintetbe; de értékes adatokkal szolgálnak neki némely emlékiratok is, melyek az előbbieket feljegyzéseit jóváhagyván, azok értékét, megbízhatóságát is öregbítik.

Szinte természetes, hogy Ebstein legelőször is a diszpozíció, kórokozó momentumokat keresi és írja le a napoleoni hadseregben. Jól tudjuk, hogy még a legszerencsésebb viszonyok közt vezetett háború is már maga kórnemző momentum. Az 1812-iki hadjáratban azonban még sok specialis egészségromtó ok is szegődött társul. A megélhetési, megmaradási viszonyok szinte párjukat ritkítóan súlyosak valának. A hosszú és gyors meneteléseket, igen rossz utakon, rendkívül kedvezőtlen időjárás mellett — egyaránt sinlette ember és állat. Magán a vilnai úton tízezer lóhulla feküdt, rontva a levegőt. — Az élelmezés nemcsak fáradságosan, hanem sokszor — főleg a gyors menetelésekkor — egyáltalán nem volt teljesíthető. A katonák éhségükben fosztogattak, raboltak, sokan meg is szöktek. Végül még a rosszul berendezett kórházakban fekvő betegek sem kapták meg a legszükségesebb élelmiszereket. Mindezen nyomorúság a moszkvai csata után csak fokozódott, s a sebesültek éhen gyorsabban elpusztultak mint sebeik miatt. — Más nevezetes oka ezen ellátatlanságnak Oroszország elfoglalt tartományaiiban az adminisztráció élére állított egyéniségek teljes alkalmatlansága volt. Legtöbben ezen »ordonnateur«-ök közül fiatal jogászberek voltak, kik előkelő katonai

méltóságot töltöttek be, a hadosztályparancsnokkal lévén egy rangban, s így magas állásukban annál kevésbé voltak megközeleltethők az alantasabbak óhaja, sőt tanácsa által. Csakis így érthető meg, hogy a katonák koplaltak, sőt éhen veszttek, míg a rak-tárak egy része még tele volt eleséggel halmozva. Így pl. a west-fali hadtest Vjesmától Smolenskig tartó útjában naponta több mint száz emberét vesztette el a közvetlen élelemhiány miatt. A moszkvai borzalmak sokkal ismertebbek, semhogy azokat itt újra kellene rajzolni; többé-kevésbé ismeretes az is, hogy a leírhatatlan nyomor e helyén és idejében egy francia színész-társulat esténként komédiákat adott elő.

Erthető, ha a nagy fáradságtól és éhségtől elcsigázott emberek az uralkodó nagy hideg iránt is érzékenyek voltak; sokan lettek közülök a fagy áldozatai.

Végül a nagy demoralisatio is hozzájárult, hogy az emberek egészségét kikezdje; a nagy fosztogatásokat nagy és egészségbontó tivornyák is szokták volt követni.

Nézzük immár, mely betegségek és járványok voltak azok, melyeket az eddig felsorolt kórokozók létrehoztak?

Ebstein szerzőnkint tárgyalja ezeket; e helyen összefoglalóan számolunk be róluk, hogy az ismételéseket kikerülhessük.

A legelterjedtebbike az akkor fellépett betegségeknek kétségtelenül a kiütéses vagy foltos hagymáz (typhus exanthematicus) volt; ez okozta a legödlőbb pusztítást. Ez a súlyos betegség a francia forradalom ideje óta folyton szedte áldozatait, különösen Francia- s méginkább Németországban, és csak a XIX-ik század második évtizedében ült el végkép, mikor a napoleoni császárság bukásával békésebb viszonyok költöztek Németországba. — Az orosz hadjáratba is a francziák czipeltek el magukkal. E mellett a vérhas is kegyetlenül pusztított. Így pl. egy azon időszakból való kimutatás szerint, mikor a kórházakban ötezer ember feküdt, ezeknek több mint fele szenvedett vérhasban.

Igen érdekesek azok a feljegyzések is, melyek azon befo-lyásról adnak hírt, a melylyel a borzalmas háború a résztvevők egy részének lelki állapotára volt. Sokan valóságos demen-tiába estek; az embertömegeből kiríttak merev, bárgyu arcz-kifejezésükkel; mint valami automaták, oly csendesen, némán lépkedtek a többiek közt. Typikus tekintetüket jellemzően »moszkvai arczkifejezés«-nek nevezték el s azt mondták róluk: »megfagyott az agyvelejök.« Gyengeségük addig-addig fokozódott, míg élettelenül felbuktak.

A központi idegrendszerre bénítólag hatott az alacsony hőmérséklet is. Az 1812 decz. 6—9-iki éjjeleken (a francia

hadsereg visszavonulása idején Smorghoni felé), 26—27 fokot mutatott a hőmérő a fagypont alatt. A kibén nem volt meg az erő, hogy az álomnak ellenálljon és folytonosan mozogjon, az biztos tönkrement.

A fagnak főleg a sebesültekre volt káros befolyása.

A sebek ugyanis beszáradtak, elkeményedtek és genyeddé váltak el ép környezetükről. A kik pedig sebeiket az éjjeli tűz mellett melegen tartották, azoknak sebei az u. n. hideg üszkösödésbe mentek át. Csodálatos, hogy — az orvosok feljegyzése szerint — a déleurópai emberek sokkal ellenállóbbak voltak a hideg kegyetlenségével szemben, mint a szőke, phlegmatikus északiak. Maguk az oroszok is kevésbé váltak be e tekintetben mint hinnők. Legjobb tűrők voltak mindenben az olaszok, francziák és spanyolok; leggyengébbek a hollandusok.

A szerzők még egy nyavalyáról számolnak be, mely számos betegnek szemévilágát vette el: egy igen rosszindulatú szemgyuladásról. Fellépését igen elősegítette a napsugaraknak a mindenütt elterülő hórétegről való hatalmas visszaverődése, a mi a szem ideghártyáját nagyon izgatta. Ehez járult a sok puskaporfüst, a szemek kifáradása az álmatlanságtól; a nagy hideg folytán pedig a szem kötőhártyája oly vérbő lett, hogy a könnymirigyek váladékát pirosra festette. Azt hitték s mondták róluk, hogy »véres könnyet hullajtának.«

Végül megemlítendők a lélegző szervek hurutjai és gyuladásai; a kórházban fekvőknek mindig egy tekintélyes része volt az, mely ezen bajok miatt került oda.

Látható a vázoltakból, hogy az 1812-iki hadjárat jellegzetes betegségei a foltos hagymáz, a vérhas, egy súlyos szem-baj, a tébolynak egy neme s a nagy hideg által okozott többféle bántalmak voltak.

Miként a feljegyzésekből, emlékiratokból stb. kitetszik, az orvosok folyton azon fáradtak, egyre azon törték eszüket a gyógyítás nehéz munkája közben is, miként lehetne az állapotokon változtatni, mi által lehetne elejét venni a betegségek további felléptének, terjedésének? S kitetszik az is, hogy egyrészt a változhatatlan természeti körülményeken, másrészt a felsőbbségüket fülén minden igyekezetük megtörött. A sok fogyatékoság által szaporított szerencsétlenségekért az orvosokat semmikép sem tehetjük felelősekké.

GYÖRY TIBOR.

Veit Stoss und seine Schule in Deutschland, Polen und Ungarn.
Beiträge zur Stoss-Forschung von *Berthold Daun*. Leipzig, 1903.
8-r. VIII, 188 l. 89 autotypikus képpel.

A szerző már egy előbbi művében ¹⁾ egy rövid fejezetet szentelt volt *Stoss Vitus*-nak, de akkor még nem látta a mester krakói műveit s ezért nem ítélhetett művészeti becsükről. Az előttünk fekvő kis munkában azonban már bővebben foglalkozik nemcsak magának Stossnak, hanem a Stoss-iskolának, továbbá Stoss fiának Szaniszlónak és Wohlgemut Mihálynak műveivel is, s ezenkívül egy fejezetben a Stossnak helytelenül tulajdonított munkákat is bírálja. De — mint előszavában említi — munkája inkább az összes *Stoss-oeuvres* katalogusának van szánva, míg az életrajzi adatokkal egy nemsokára megjelenendő monographiában szándékozik bővebben foglalkozni.

Az a kérdés, hogy *Stoss Vitus* (Veit) hol született, mint tudjuk, még nincs eldöntve, noha már sok tinta folyt érte. A lengyelek Krakót tartják szülőhelyének, a németek és osztrákok pedig Nürnberg számára követelik a dicsőséget. Daun első munkájában még habozott. »Könnte er — kérdi — am Ende nicht ein Pole sein?« Most azonban »so gut wie sicher« németnek tartja a mestert és nürnbergi születésűnek, ámbar furcsa észjárással bizonyítja a dolgot.

Először is azért tartja őt nürnberginek, mert a krakói nagy oltár mögött 1533-ban egy pergamen okiratot találtak, melyben az »artifex huius operis« gyanánt »magister Vittus Almanus de Norinberga« van megnevezve. A másik ok az, hogy Stoss 1477-ben lemondott nürnbergi polgárjogáról és Krakóba készült átköltözni; egy 1478-ban nagy gonddal kiállított lajstromban pedig Daun nem volt képes megtalálni a mester nevét az újonnan fölvett polgárok közt. Véleményem szerint ez csak azt bizonyítja, hogy Stoss csakugyan elhagyta Nürnberget, de nem azt, hogy ott született.

Nálunk legújabbban egy író azt a nézetet koczkáztatta, hogy Stoss Vitus erdélyi származású volt. Nézetét így okadatozza:

»Okiratilag sem Krakót, sem Nürnberget nem lehet szülővárosaként kimutatni. Ellenben figyelmet érdemelnek a következő adatok: Krakóban 1482-ben föltűnik egy Stoss Mátyás ötvös. Ez a Stoss Mátyás a szobrász Veit (Vitus) Stossnak édes testvére volt és Erdélyből, Haróból került Krakóba« ... stb.²⁾

Erre nézve azt kell megjegyeznem, hogy Nürnbergben

¹⁾ Adam Krafft und die Künstler seiner Zeit. Berlin, 1897.

²⁾ R. Fr. a *Budapesti Szemle* f. évi január-havi füzetében, 145. l.

már valamivel régebben tűnik föl a család neve. Lochner¹⁾ és utána Rée²⁾ is, Vitust valószínűleg *Stoss Mihály* övgyártó (polgárjogot nyert Nürnbergben 1415-ben) vagy talán *Heinz Stoss* (1446-ban polgár) fiának tartják.

Grabowskinál³⁾ is említve van ugyan 1432-ből egy *Hanus Stochse Rufifusor alias Rothgiesser*, de az ő adatai nagyon gyanusak. Egész munkája igen pongyolán van írva és alkalmasint hemzseg a sajtó- s más hibáktól.

A mi mármost az említett Stoss Mátyást illeti, Daun — úgy látszik, Lepszy⁴⁾ nyomán — idézi Grabowski fönt említett művéből a következő adatot: »Mathias Stosz von Harow eyn goldsmid jus habet et literam dedit 32 grossos«, mely azonban sem ott, sem Grabowskinak egy másik munkájában⁵⁾ nincs meg.

De engedjük meg egyelőre, hogy az idézett adat csakugyan megvan valahol, továbbá hogy ama *Harow* alatt csakugyan az erdélyi *Haró* helységet szabad értenünk, egy Hunyad megyében fekvő oláh-magyar falut, melyből a németiség — úgy látszik — teljesen eltűnt: még csak azt kellene bebizonyítani, hogy Mátyás édes testvére volt Vitusnak, mert erre nézve még nem akadtam egyetlen egy adatra sem. Lepszy közli Mátyás végrendeletét, melyben ez így nevezi meg magát: »Matis Schwob, des eberstenn rechts Shepp« és »ych Mathis Stoss ader Schwob als man mych nent hyr czw lant.«

Daun szerint »dieser Mathias war Veits Bruder und diesem gab Veit im selben Jahre (1482), als er seiner reichen Beschäftigung wegen einen Stellvertreter brauchte, seine Vollmacht«; de sajnálatunkra nem idézi forrását, már pedig e nélkül nem fogadhatjuk el az ő állítását.

Abban sincs semmi feltűnő, hogy Stoss Vitus három fia Erdélybe vándorolt. Lochner adatai szerint a fiak ezek voltak: 1. Martin Inwohner von Medvisch; 2. Johann Stoss Maler, am 5. Sept. 1530 zu Schessburg gestorben, Bürger daselbst; 3. Hans Evangelist Stoss Inwohner zu Pergsass (Beregzász)

¹⁾ *Lochner*: Neudörffer's Nachrichten. Wien, 1875.

²⁾ P. J. Rée az *Allgemeine deutsche Biographie* 36. kötetében.

³⁾ *Ambrose Grabowski*: Skarbniczka naszej Archeologii. Lipsk, 1854. 83. l. Az illető fejezet címe: *Dopełnienie badań o Wicie Stwoszu*.

⁴⁾ Leonard Lepszy: *Pacyfikat Sandomirski* stb. című czikke a krakói Akadémia kiadásában megjelenő *Sprawozdania Komisji do Badania Historji Sztuki w Polsce* V. kötetében, 87. l.

⁵⁾ *Grabowski*: *Starożytności historyczne polskie*. Krakowie, 1840. I. 437. l., hol egy egész fejezet van a mesterről ily cím alatt: *Wit Stos Krakowianin snycer z wicku* XV.

in Ungarn. — A második helyen említett *Johann*-nak három fia volt: Ferencz, Imre és György.

Mindezt már 1875-ben tudtuk, de Rée nem tudta, és német alapossággal azt írja 1893-ban, hogy a mester két fiának nevét nem ismerjük, csak azt jelentik róluk, hogy állítólag Erdélyben haltak el.

Stoss Vitus származásának kérdésénél furcsa még az is, hogy egyetlen német író sem vet ügyet a *Neudörffer's Nachrichten* Campe-féle kiadására, mely 1828-ban jelent meg a kiadó birtokában akkor meglevő kézirat után.¹⁾ Már pedig ebben Vitusról azt állítják, hogy krakói születésű (von Cracau birdig), a mi a mellett bizonyít, mit több német író is megenged, hogy t. i. Stoss Vitus már 1477 előtt is megfordult volt Krakóban.

Továbbá ha Mátyás és Vitus édes testvérek voltak, miért nem említi azt egy Grabowskinál közölt okirat, melyet ez, az *Acta consularia Cracoviensia* cz. kiadványból idéz? Ebben 1490-ben a két egyén együtt van megemlítve ekképen: »Meyster Vitus der snytzer, Matis Schwob der goltsmid, Klaslo Thischer und Matis Rimer, alle unsere mitbürger.«

Daun a magyar irodalomból idézi Pasteiner dolgozatát az *Osztrák-magyar monarchia* (V. köt.) című vállalatból, és Horváth Viktor könyvét, melyet a szerző Császkai püspök »parancsolatára« írt a szepesi székesegyházról és Lőcsén 1885-ben adott ki, de Henszlmann Imre nagy munkáját: *Lőcse régiségei*-ről (Magyarország régészeti emlékei, III. köt.), úgy látszik, nem ismeri.

A British Museumban megvan Neudörffer nyomtatásban megjelent szépírási mintáinak egy példánya, melyhez az ifjabb Stoss Vitus pótolta egynehányat a maga kezeírásában. Ezek egyikét így írta alá: »Geschrieben Ao. salu. 1550. Veit Stos von Nurmberg.« Ez — úgy látszik — a mesternek unokája volt.²⁾

KROPF LAJOS.

The Republic of Ragusa. An episode of the turkish conquest.
By Luigi Villari. With many illustrations by William Hulton.
London, 1904. 8-r. XII, 424 l.

E csinos kötetben Luigi Villari, a jól ismert olasz történétíró, megírta Ragusa történetét angol nyelven. A szerző sokat tanulmányozott, sokat olvasott, de nem emésztette meg

¹⁾ *Friedrich Campe*: Neudörffer's Nachrichten. Nürnberg, 1828.

²⁾ Említi öt pl. *Doppelmayer*: Historische Nachrichten, 1730. Szerinte ez a Veit és két testvére, V. Károly, I. Ferdinánd és II. Miksa császárok kancelláriájában mint íródeákok voltak alkalmazva.

jól a dús anyagot s ezért könyvének beosztása bizonyos rendszertelenséget, pongyolaságot árul el, s e mellett nyelve több helyen köznapias.

A kötet végén könyv-lajstrom van közölve Ragusa történetére és helyrajzára vonatkozólag, de — mint maga a szerző is állítja — a lajstrom nem teljes, hanem csak mutatóul van szánva, hogy az olvasónak, a ki bővebben akarja tanulmányozni a köztársaság történetét és helyrajzát, régiségeit stb. tájékozást nyújtson a használandó forrásmunkákról. Főforrása az öreg Engel munkája: *Geschichte des Freystaates Ragusa*, és Gelčić tanárnak egy még 1884-ben megjelent műve: *Dello sviluppo civile di Ragusa*. Bővebben merített azonkívül Hammer és Klaić munkáiból, fölhasználta a M. Tud. Akadémia kiadásában megjelent raguzai *Diplomatariumot* is, de minthogy magyarul nem tud, Thallóczy Lajos jegyzetei és bevezetése nem váltak hasznára; az Akadémia által kiadott külügyi iratokat (acta extera) sem ismeri, úgy látszik, mert ezek adatait csakis Klaić nyomán idézi; sőt az is megtörténik vele, hogy midőn ez utóbbinak *Bosznia története* cz. munkájára hivatkozik, ott ismét csak Engelt találjuk idézve, s ezért csodálkozik az ember, miért nem idézte közvetlenül Engelt, ha ennek munkáját csakugyan forgatta.

Van akárhány baklövés is a könyvben. Így például a várnai kudarc elbeszélésénél azt állítja a szerző, hogy Hunyadi Jánost a veszített csata után Brankovics György foglyúl ejtette; pedig mint tudjuk, a »fehér lovag« ez alkalommal az oláh vajda kelepczéjébe került, s a mit Villari mesél róla, az a rigómezei csata után történt. Ulászló király nála csak Ladislás; a magyar király székhelye pedig Vicegrád (így). Azt a kiváltságot pedig, hogy Ragusa rectora az *archi-rector* címet viselhesse, nem Ulászló 1441-ben, hanem V. László 1456-ban adományozta. A 275-ik lapon egy kifejezés fordul elő: »the expedition against the Gerbi.« Mint olasz ember, a szerző bizonyára jól tudja azt, hogy miről ír s hogy a földközi tengerben fekvő *Isola delle Gerbe* szigetet érti, de akárhány olvasója bizonyára valami néptörzs nevét fogja az idézett kifejezésben látni.

Dzsem hercegről a könyvben csak egy kétsoros jegyzetke van. A reá vonatkozó bő irodalomból semmit sem idéz szerzőnk.

A 266-ik és következő lapokon hosszú útleírást közöl *Benedetto Ramberti* portai velencei követ egy munkájából: *Libri tre delle cose dei turchi*, s csak a 276-ik lapon tudjuk meg, hogy ez az 1533 évből való. Ugyanazon szerző nevét a 277-ik lapon és a névmutatóban is Rambuti alakban találjuk.

A 272. lapon említ »egy névtelen utazót«, és csakis sejtjük, hogy ez ugyanaz, a kit a 136. lapon idézett.

Még csak egy példát annak bebizonyítására, hogy mily megbízhatatlan a mi szerzőnk. A raguzaí piaczon szent Balázs templomával szemben áll egy ugynevezett *Roland-szobor*. Erről azt állítja Villari a 217. lapon, hogy nem létezett a XV-ik század előtt. 1825-ben egy erős szélvész földöntötte ezt a szobrot, mely alkalommal egy sárga réz lapot találtak az alapjában fölirattal, melynek tanúsága szerint a szobrot V. Márton pápa idejében, Zsigmond császár és magyar király uralkodása alatt állították föl és az ő emlékére. A kelet részben ki van törölve, de Gelčić hozzávetése szerint körülbelül 1417-re vagy 1419-re tehető a fölállítási ideje. Ha azonban megnézzük a 369. lapot, ott megint azt állítja szerzőnk, hogy szent Balázs ezüst szoborcskája a templomban az angol Graham Jackson állítása szerint ép oly régi, mint maga az épület, mely 1360 körül épült. Már pedig a szoborcskán szent Balázs a város mintáját tartja kezében s ott látható — a Roland-szobor is.

Mindebből azt láthatjuk, hogy szerzőnk munkáját a legnagyobb óvatossággal kell használnunk. Több fejezet a kereskedelemnek és művészeteknek van szentelve, egy az irodalomtörténetnek is.

A könyvhöz számos képmelléklet és több földabrosz van csatolva.

KROFF LAJOS.

The historical geography of Europe by Edward A. Freeman. Third edition. Edited by J. B. Bury. London, 1903. 8-r. LII, 612 l. — *Atlas to the historical geography of Europe*. London, 1903. 8-r. VIII l. 65 színezett térképpel.

E munka, melynek első és második kiadása még 1880-ban és 1881-ben jelent meg, annak idején méltó feltűnést keltett és irodalmi vitára is adott alkalmat. Bury cambridgei tanár szerint, ki a harmadik kiadást rendezte sajtó alá, oly munka ez, mely soha sem fog elavúlni, és előre meg lehet jövendőlni, hogy száz év múlva ép oly friss és hasznos lesz a tanulónak mint mai napság, és hogy mindig lehetséges lesz azt modernizálni rövid hozzátoldásokkal, a nélkül, hogy magán a szövegen változtatni szükséges lenne. Am *chi sarà, saprà*.

Bury szerint továbbá, a munka eredeti szövegét nem kell oly *sacrosanctum*-nak tekinteni, mint példának okáért ugyanazon szerző *Norman conquest*, vagy Gibbon *Decline and fall*

of the Roman empire cz. munkáját, s azért hivatva érezte magát szabadon törülni belőle, javítani rajta és hozzátoldani. Tehát minek örökít meg olyan hibákat, mint *Czepus* (Szepez) és *Mohacz*, s miért nem írja angolosan: *Transylvania*, e helyett: *Transsilvania*? Freemant annak idején dr. Turner Pál budapesti tanár segítette a magyarországi részszel. Ily módon azután bajos most már megítélni a két szöveg aprólékos összehasonlítása nélkül, hogy mennyi maradt meg az eredetiből. Itt-ott azonban Bury szögletes záró jelek közé tette a maga toldásait vagy változtatásait. Így pl. egy jegyzetben (379. l.) azt az ítéletet koczkáztatja meg, hogy a X-ik században a bolgár birodalom minden kétségen kívül a Dunától északra terjedt s magában foglalta legalább a mai Oláhországot (Walachia).

Mind Freeman, mind pedig Bury különösnek tekinti (437. l.), hogy Konstantin császár és VI. Leo az ő taktikájában a finn-magyarokat turkoknak nevezi, megkülönböztetésül a valóban török paczinakitáktól. Mindazonáltal a 34-ik számú térképen a Duna és Tisza közötti vidéken, 910 körül »Turks or (vagy) Magyars« névvel vannak jelezve.

A hol pedig az oláhok eredetét tárgyalja (439. l.), azt tartja Bury, hogy Roesler túl ment a határon. Az angol író nézete szerint a római népség nagyobb része minden bizonynyal a Dunától délre lakott a XII-ik századig, de a tanubizonyosság mégis arra vall, hogy valami latinul beszélő népség létezett a Kárpátok közt. Legnagyobb sajnálatunkra azonban Bury nem ad útmutatást arra, hogy az illető tanubizonyosságot hol kell keresnünk.

Ha mármost a térképekhez fordulunk, azt találjuk, hogy a délkeleti Európának szentelt sorozatban a három elsón (910, 1000 és 1040—1070 körül) a Királyhágón túli terület egészen a Donecz folyóig a paczinakitáknak van adományozva s csak a negyedik térképen (1105 körül) jelenik meg Erdély. A 38-ik térképen (1180 körül) a kunok jelennek meg a szőrényi bántság területén és a paczinakiták teljesen eltűnnek. A 39-iken (1210 körül) eltűnnek már a kunok is, és a tőlük előbb elfoglalt terület üres; északon pedig Halics Magyarországba van kebelevezve. Végre a 40-ik térkép (1340 körül) az előbb üres terület helyén Oláhországot tünteti fel és Halics Lengyelországnak alkotja kiegészítő részét. Egyáltalában a térképek leggyöngébb részei a különben derék munkának.

KROPF LAJOS.

Un poète hongrois. Michel Vörösmarty, 1800—1855. Par Ignace Kont. Paris, 1903. F. R. de Rudeval. 8-r. IV, 76 l.

Sok olvasónkat meg fogja talán lepni, hogy a párisi Sorbonneban az 1825—1848-ig terjedő kornak magyar irodalmáról fölolvadásokat tartott *Kont Ignác* hazánkfia, kit önálló munkáiból s közlönyünkben is megjelent dolgozataiból már jól ismer a magyar közönség, és kinek a magyar történetírás köszönettel is tartozik azért, hogy történetirodalmunk legújabb termékeiről állandóan számot ad a párisi *Revue Historique* hasábjain.

Lipcsében van román seminarium, melyet egy német irodalmi társaság és a bukaresti Akadémia segítyeznek; Párisban a román és szláv irodalomnak vannak tanszékei, a magyar-nak azonban nincs tanszéke. Kont Ignác ugyanis csak magántanára a magyar nyelvnek és irodalomnak — első eset, hogy Francziaországban ezeket előadják — s a magántanári állás csak ephemer existentia. Öt évenként adják meg neki az engedélyt s az alatt az öt év alatt dolgozhatnak *pour le roi de Prusse*, dicsőségért s a magyar nyelv és irodalom iránti lelkesedésből; előadásait szabadon látogathatják a tudományszomjas fiatalok, mert *cours libre*-t képeznek, de ebből a szabad tanfolyamból sohasem válhatik tanszék, hacsak a magyar kormány, a magyar Akadémia, vagy valami bőkezű magyar hazafi nem teszi meg a kellő lépéseket.

Kont a legutóbbi időben *Vörösmarty Mihály* pályáját és írói működését választotta előadásai tárgyául, s tavaly ezek az előadások (conférences détachées) egy külön csinos kis kötetben jelentek meg. A szerzőnek ez már a negyedik francia munkája a magyar irodalomról. Két munkáját, u. m. az 1896-ban megjelent *La Hongrie littéraire et scientifique*, — és az 1902-ben megjelent *Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie*¹⁾ címűeket, a francia Akadémia is megkoszorúzta.

Az előttünk fekvő dolgozat négy szakaszra oszlik. Az elsőben röviden vázolja szerzőnk Vörösmarty Mihály életrajzát; a másodikban hőskölteményeivel, a harmadikban kisebb költeményeivel foglalkozik; végre a negyedikben színműveit tárgyalja. Minden egyes szakaszban ügyesen eseteli a történeti háttért s a költő műveinek fejtegetésénél hosszabb kivonatokat ad belőlük mutatványul jó francia fordításban, bár csak prózában.

¹⁾ Ismertetését olv. *Századok*. 1903. 246. l.

Legyen szabad azonban a szerzőt egy-két botlására figyelmeztetnem. Szerinte »un *bán* est un gouverneur de province.« Ez helyes; ilyen — mint a szerző szintén helyesen megjegyzi — ma is a horvát bán. De midőn azt állítja, hogy »au moyen âge le *bán* en Hongrie était le premier personnage après le roi«, ez már nem helyes, mert a király után az első ember az országban a *nádor* (comes palatinus) volt már az utolsó Árpádok korában is, ámbár a régibb királyok idejében — megengedem — a comes palatinus még nem gyakorolt oly kiváló jogokat, mint később. Különben *Marót bán* Vörösmartynál a XV-ik század végén, tehát az újkor hajnalán szerepel. Nem helyes továbbá *confins militaires*-t emlegetni a XV-ik században »dans le sud de la Hongrie.«

Az ilyen apró tévedésektől azonban egy kis figyelemmel könnyen megtisztíthatja munkáját a szerző, a kinek különben derék munkásságáért elismerésünket nyilváníthatjuk.

KROFF LAJOS.

Az Alsófehér-megyei történelmi, régészeti és természettudományi egyesület tizenkettedik Évkönyve. A választmány megbízásából szerkeszti dr. Kóródy Péter egyleti titkár. Gyulafehérvár, 1903. Schäser Ferencz kny. 8-r. 185 l. Több képpel és egy alprajzzal.

Legtevékenyebb vidéki egyesületeink közé tartozik az Alsófehér-megyei történelmi és régészeti egyesület, mely immár tizenkettedik Évkönyvében tárja elénk sokoldalú munkásságának dicséretes eredményeit. — Az előttiünk fekvő kötetet *Ujfalusi József* nyitja meg a *gyulafehérvári székesegyházról* az erdélyi püspökség alapításának kilenczszázadik évfordulójára írt és sok képpel illusztrált monographiájával, melyben az alapításra vonatkozó ellentétes nézetek felsorolása után — a szerző maga Szent István alkotásának tartván a püspökséget — a kathedralét s annak nagybecsű műemlékeit ismerteti részletesen. — *Török Bertalan* egy érdekes tanulmánya második és befejező részét adja ily cím alatt: *Erdély történelméből, Báthori Zsigmond fejedelemmé választásától a miriszlói csatáig.* Azt a zürzavaros korszakot rajzolja, a mikor Báthori Endre bibornok halálával az erdélyi részekben úrrá lett Mihály vajda itt valóságos fejedelmet kezdett játszani, mignem a nemesség a tordai táborban összegyülekezve, a szabadsága és biztonsága ellen készülő merényletet meghiusítá s Bástá segítségével 1600 szept. 18-án a vajdát Miriszlónál tönkre verte. — *Török Bertalan* czikke után *Achille Tarducci da Corinaldo* olasz hadi mérnöknek a miriszlói csatáról szóló tudósítását olvassuk *Radó Antal* és *Magyari Károly* fordításában; a mihez kiegészítő-

sül ismét *Török Bertalan*, a velencei *Biblioteca nazionale di San Marco* igazgatójától szerzett adatok alapján Tarducci életét és munkáit ismerteti. — A következő lapokon *Magyar Károly* közöl Bethlen Gábortól egy érdekes rendeletet, mit a fejedelem a tompaházi réven való közlekedés védelmére 1628 máj. 6-án bocsátott ki. — Nagyobb terjedelmű és kiválóan becses az Évkönyvben *Cserni Béla* muzeum-igazgató közleménye, a ki *Apulum maradványok* cím alatt az általa végzett és vezetett ásatások tizedik ciklusáról számol be. Ezen ásatásokból az derül ki, hogy a markomann háborúk alatt elhamvasztott Apulum újabb építkezéseivel még az előbbi korszakbeli utcák helyzete és iránya is megváltozott. A leletek közt legfontosabb a *Legio I Adiutrix* bélyeges téglája, mely legió a XIII Geminával együtt vett részt Dácia leigázásában s Apulum táborhelyének (castrum) megépítésében. Ennek kétségtelen documentuma az együttes bélyeg is: LEG XIII G ET ADI = leg(io) XIII g(emina) et adi(utrix). Számos padlóreszlet, fedélcserép, színes falvakolat-töredék, edény, méces és üvegünnemű mellett a bronz, csont- és vas-tárgyak egész halmaza került napfényre. De szép gyűjteménye van már együtt az utóbbi évek alatt Apulum területén talált római pénzeknek is, melyeknek gazdag sorozata — a mennyiben meghatározható állapotban maradtak reánk — az imperatorok szerint időrendben van összeállítva és ismertetve a Krisztus utáni 81-ik évtől kezdve 261-ig. Feliratos kő csak kettő találatott. Egyiken *Aurelius Marcus vir egregius agens vice praesidis* (a helytartó helyettese) neve van megörökítve; a másikon *Aurelius Januarius* (beneficiarius) *consularis* áldozott Jupiternek. — Függelékül még a Zalatna és Petrosán közt fekvő területen kiásott két sírkő feliratát közli Cserni, kinek fáradozásai általában oly muzeummal gazdagíták Gyulafehérvár városát alig tíz év alatt, a minővel ma alig dicsekedhetünk nagyobb városainkon kívül. — A tartalmas Évkönyvet *Kóródy Péter* egyleti titkár jelentése a *miriszlói emlékoszlop* 1902 szept. 14-én végbement ünnepélyes felavatásáról ¹⁾ s az egyletet érdeklő egyéb hivatalos közlemények zárják be.

TÉGLÁS GÁBOR.

¹⁾ V. ö. *Századok*, 1902. 684. 1.

T Á R C Z A.

ADALÉKOK

DEMETER BIBOROS ÉRSEK ÉLETRAJZÁHOZ.

Nem ok nélkül használom itt az »életrajz« szót, mert Demeter biboros esztergomi érsek *leszármazását*, bár évek óta keresem, most sem ismerem. Az alább következő néhány életrajzi adatot is csak azért közlöm, mert reménylem, hogy ezek révén valamely szerencsésebb kutató talán könnyebben deríti ki a genealogiai támaszpontokat.

De mielőtt ezen adatokról szólnánk, okvetetlenül szükséges egy másik Demeter nevű papi emberről megemlékeznünk, a ki a későbbi biboros érseknek kortársa, és a kit vele könnyen össze lehetne téveszteni. Erzsébet magyar királyné t. i. 1350 ápr. 8-án azzal a kéréssel fordult VI. Kelemen pápához, hogy *Demetrius de Mariad* veszprémi egyházmegyei clericusnak és az ő (t. i. a királyné) kincstartójának egy nagyvárad kanonokságát adjon.¹⁾ A pápa meg is adta a kanonokságot, de a királyné — úgy látszik — ezzel meg nem elégedett, mert már 1351 jan. 11-én újra folyamodik a pápához, hogy Mariadi Demeternek, a magyar király kincstartójának (*custos thesauri regis Ungariae*), a kinek várad kanonoksága vagy, a bácsi prépostságot adományozza.²⁾

Ki lett légyen ez a Mariadi Demeter? azt határozottan meg nem mondhatjuk. Lehet, hogy *Mariad* a Tolna-megyei *Morágy* helységgel azonos,³⁾ de sokkal valószínűbb, hogy azon *Mariad(a)* nevű Somogy-megyei helység rejlik alatta, melyet 1193-ban a fehérvári keresztések kezén találunk⁴⁾ s a melyre később nem akadunk.

¹⁾ Monumenta Romana epp. Vespri. II. 132—133. 1.

²⁾ Supplicat. ad Clem. VI. Anni X. fol. 65.

³⁾ 1264-ben bizonyos *Pous de Moriad* királyi kiküldött, a Tolna-megyei comes Salamon de Burd egyik Veszprém-megyei birtokának ügyében (*Fejér*: CD. IV. 3. 248. 1.) jár el; 1267-ben *Mooragy* néven szerepel e helység (*Wenzel*: Árp. Uj Okmt. III. 175. 1.); később *Moragh*.

⁴⁾ *Knauz*: Mon. eccl. Strigon. I. 142. 145. 1.

Demeter biboros érsek magán viszonyait tudtommal csak egyetlen egy okirat érinti,¹⁾ melyben Lajos király (1381) mondja, hogy e Demeter zsenge korától fogva a királyi udvarban neveltetett és azóta Istentől nyert méltóságokban agg koráig hűséggel szolgálta királyát, miért is neki és Fülöp udvari vitéznek (germano suo) egy Nógrád- és egy Gömör-megyei birtokot adományoz, mely utóbbiról mellékesen megemlítem, hogy Fejér olvasása aligha nem ferdtésen alapszik.

* * *

Midőn 1356 máj. 13-án Erzsébet királyné s a Szoárd nembeli Domokos között az Esztergom-megyei Monyorós helység iránt az esztergomi káptalan előtt egyezség kötöttetett, azt olvassuk, hogy a királyné képviselője, Demeter mester: *conservator annularis sigilli regie maiestatis*. azaz a király gyűrűs pecsétjének őre.²⁾ Ugyanily minőségben szerepel 1357-ben is a pozsonyi városbíróval együtt, mint királyi kiküldött.³⁾

1359 máj. 31-én megparancsolja Lajos király »*fideli suo magistro Demetrio litterato thesaurario suo*«, azaz Demeter-deák királyi kincstartónak, hogy a Gutkeled nembeli Várkonyiakat a Fehér-megyei Gut. meg a Győr-megyei Sente és Malomsok nevű birtokokba iktassa be.⁴⁾

Lajos király 1360 jun. 21-én a nagyszombati polgároknak vámmentességet ad. Az illető okirat pecsétje alatt ezt olvassuk: *Relatio magistri Demetrii thesaurarii regie (maiestatis)*.⁵⁾

1363 febr. 24-én folyamodik Lajos király a pápához, hogy az egri nagyprépostságot, melyet Johannes de Surdis bír, tartsa fen »*thesaurario, capellano suo commensali Demetrio Petri*, non obstante, quod in ecclesia Quinqueecclesiensi canonicatum obtinet.«⁶⁾

Demeter meg is kapta a prépostságot.

Az egri káptalannak 1364 aug. 20-án kiállított egyik oklevelében ¹⁾ még mint prépost szerepel; tudjuk azonban, hogy kevéssel ezelőtt már magasabb méltóságot kapott.

Egy kezemben lévő *regesta* ⁸⁾ azt mondja t. i. hogy idősb Erzsébet magyar királyné a pápát arra kéri, hogy Vasvári Márton

¹⁾ *Fejér* id. m. IX. 5. 482. l.

²⁾ Anjoukori Okmt. VI. 458. l.

³⁾ *Wenzel* id. m. XII. 562. l.

⁴⁾ Hazai Okmt. II. 107. l.

⁵⁾ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. II. 180. l.

⁶⁾ Kollányi Ferencz úr szíves közlése. (Reg. suppl. ad Urbanum V. Tom. 36. fol. 32.)

⁷⁾ Sztáray-Oklt. II. 337. l.

⁸⁾ Reg. suppl. ad Urbanum V. Anni III.

fiának, Mihály egri kanonoknak, a királyné udvari káplánjának és királyi kincstartói tisztnak, az egri prépostságot adományozza, mely az által jött üresedésbe, hogy Demeter, a mostani szerémi püspök, volt egri prépost, e prépostságról önkénytesen lemondott. A pápa Avignonban »duodecimo kalendas Julii, anno tertio« azaz 1365 jun. 20-án teljesíti a kérést. A szerémi püspökségről szóló kinevezési bulla 1364 jul. 10-én van kiállítva,¹⁾ de az első magyar okirat, melyben Demeterünket mint választott és megerősített szerémi püspököt találom, 1364 nov. 29-ről van keltezve.²⁾

Miután Mariadi Demeter már 1350-ben váradí kanonokságot kapott és 1351-ben a bácsi prépostságot nyeri el, világos, hogy azon Demeterrel, ki csak 1356-ban kezd szerepelni és 1363-ban még csak pécsi kanonok és királyi kincstartó. nem lehet azonos. Az 1356 óta szereplő Demeter a későbbi biboros, kinek közelebbi megjelölésére egyelőre csak azon egyedüli adat áll rendelkezésünkre, hogy *deák*-nak (litteratus) nevezték.³⁾

WERTNER MÓR.

EGY TÉVEDÉS MEGVILÁGÍTÁSA.

»Magyarország sarkalatos törvényei s államjogi fejlődése 1848-ig. Gróf Széchenyi István hagyományaiból kiadta Török János« — nem gr. Széchenyi István, hanem Hopf János műve.

A tudós *Hopf János* kalocsai kanonok, később cz. püspök, Lonovics egri érsek titkára, ki a forradalom után Kufsteinban fogságot szenvedett, onnan kiszabadulván, Bécsben élt, gróf Széchenyi Istvánnak bizalmas barátja s egyik legutolsó látogatója volt a döblingi gyászos katasztrófa előtt. A kalocsai érseki könyvtárban tudakozódván Hopf iratai felől, a könyvtár nagyszívességű öre, főtiszt. Winkler Pál úr, az alábbi adatokat szolgáltatta kezemhez. Mindenesetre nagy kár nemzetünkre, hogy többet nem talál-tam, mert gróf Széchenyi Istvánról sok nevezetes emlék szállt sírba néhai Hopf Jánossal.

*

¹⁾ *Kollányi Ferencz*: Esztergomi kanonokok, 56. l. (Reg. suppl. ad Urbanum V. Anni I. (?) Tom. 41. fol. 100.)

²⁾ Zichy-Okmt. III. 274. l.

³⁾ Teljesség okáért legyen itt még kiemelve, hogy az egri káptalan 1349 márcziusában a Semjén nb. Biri Tamás Szabolcs- és Szatmár-megyei birtokainak felosztása alkalmával *Demeter-deák káptalani aljegyzőt* Biri Tamás nejének képviselével bízta meg. (Anjoukori Okmt. V. 265. l. V. ö. Zichy-Okmt. II. 177. l. dd. 1345.)

A kalocsai érseki könyvtár 32997. sz. kötetébe Hopf János, a könyv volt tulajdonosa,¹⁾ a következő fontos jegyzeteket írta be:

»E kötet az egyes fejezetekből, a mint az az *Oesterreichische Revue* egyes külön füzetekben jelent meg, állíttatott össze; ²⁾ innen a megszaggatott, nem folytonos paginálás. Hopf.«

Egy másik jegyzet, melyet Winkler Pál könyvtárnok úr figyelmeztetésére kijegyeztem, s a mely az *Oesterreichische Revue* ezen kötetben foglalt 1866-iki 8. füzetében a 30. laphoz van alúl *-gal jelezve és hozzáragasztva, szintén Hopfnak saját keze írása:

»Erre vonatkozólag Falk. az 1879 évi december 28-iki 357. számú *Pesti Hirlap*-ban megjelent *Összeesküvés a döblingi tébolydában* felíratú tárczacikkben ezt írja:

A sárga könyvnek egy közjogi függeléke is volt, mely rendkívüli ügyességgel és átnézetességgel állította össze a külföldi olvasó számára mindazokat a törvényeket, a melyeken Magyarország joga alapult. A könyv megjelenésekor sokan törték fejöket, valjon ki lehet ezen függelék szerzője, miután a gróf maga ily dolgokban nem vala járatos. Ma talán meg lehet mondani, hogy ezen jeles dolgozatot dr. *Hopf János* készítette, a ki jelenleg a kalocsai érseki káptalan kanonoka, akkor pedig a féligmédig száműzetésben élt Lonovics érsek titkára volt és Széchenyi teljes bizalmát bírta.

Ide vonatkozik azon jegyzet is, melyet a Török János által *Magyarország sarkalatos törvényei s államjogi fejlődése 1848-ig, gróf Széchenyi István hagyományaiból* czim alatt 1864-ik évben kiadott könyvnek — a kiadó Török János által nekem ajándékuil adott — tiszteletpéldánya kötési előlapjára rávezettem.

Ez a jegyzet pedig az említett könyvben (kalocsai érseki könyvtár 33006/b. sz., melynek kötési előlapján Török János sajátkezű ajánlása: *Főtisztelendő Hopf János kanonok úrnak szíves emlékül Török János* — áll) így hangzik:

Habent sua fata libelli! E könyvet, tulajdonkép annak fő és lényeges részét, az 1-ső laptól az 58-ig, gróf Széchenyi István által fölkérve, én írtam német nyelven és a Corpus Jurisból átvett idézeteket s kivonatokat az eredeti latin szöveg szerint vezettem be. A gróf dolgozatomat egészen úgy, mint én írtam volt, az *Ein Blick auf den anonymen Rückblick* czimú, 1859-ben Londonban megjelent munkája 471—514. lapjain függelék (Anhang) gyanánt kinyomatta. Kivánta volna ugyan, hogy a Corpus Jurisból idé-

¹⁾ A mit ez a bejegyzés is tanusít: *A szerző Falk Miksa ajánléka. Pest, 66. 9/15. Hopf.*

²⁾ Az egyes fejezetek alatt egy cikksorozat értendő, mely *Graf Stephan Széchenyi und seine Zeit, von Dr. Max Falk* cz. alatt az *Oesterreichische Revue* 1866. évf. 1. füzetében kezdődik. Melléklete Széchenyi szép aczélmetszetű arcképe.

zetek németre fordítva adassanak a német főszöveg folyamában, és e czélból fia, Széchenyi Ödön német nevelőjét, dr. Michlt meg is bizta, hogy a latin idézeteket németre fordítsa és az egészet a németre fordított idézetekkel ellátva, újra írja le. Dr. Michl német fordítása azonban nem lévén a gróf inyére, ő, mint főntebb érintetem, az én eredeti kéziratomat küldötte sajtó alá és nyomatta ki minden változtatás nélkül; dr. Michlnek pedig német fordítású idézetekkel ellátott másolatát iratai közé tette. E másolat a gróf halála után megtaláltatván, Török János azt a gróf dolgozatának vélte, és nem tudván, vagy nem reflektálván arra, hogy ez ugyanazon mű, mely mint a *Blick auf den anonymen Rückblick* »Anhang«-ja, még 1859-ben látott napvilágot, azt magyarra fordítva és egy halmaz okmányokkal megspékelve, mint gr. Széchenyi Istvánnak hátrahagyott iratai közt talált, addig ki nem adott saját közjogi munkáját hirdette a lapokban, és 1864-ben ki is adta. Én ugyan, a mint a laphirdetményeket olvastam, legottan figyelmeztettem Török Jánost, hogy tévedés lesz a dologban és a talált kézirat alig lesz egyéb, mint a *Blick* »Anhang«-jának dr. Michl által leírt másolata; de miután a nyomtatás már jó előrehaladt volt, Török János a bajon, hacsak tévedése nyílt bevallása mellett az annonce-okat visszavonni és a nyomtatási költségek veszteségét szenvedni nem akarta, többé nem segíthetett. Török János nekem, ki a dolog mibenlétét különben sem fogtam volna dobszóval hirdetni, a megjelent könyvnek, ut figura docet, tiszteletpéldányával kedveskedett. Hopf János.»

BOROMISZA JENŐ.

ADAT SZÉCHY MÁRIA ÉLETÉHEZ.

Széchy Mária, az egykor oly gazdag özvegy nádorné, élete végén meglehetősen szűkes körülmények között élt. Különösen mióta 1675 nov. 20-án a császári kamara arra utasította a Pozsonyban székelő magyar kamarát, hogy ezentúl innen fizessék, bizony elég rendetlenül kapta az ellátására rendelt pénzt. Acsády Ignác ennek igazolásául Kollonics leveleire hivatkozik.¹⁾ Kétségtelenül fontos forrást nyújtanak a Kollonics levelei, de legilletékesebb tanuk a Széchy Mária nyugtatóványai erre vonatkozólag. Nehány ilyen nyugtatóványt őriznek a kecskeméti ev. ref. főiskola okiratgyűjteményében, a mit érdekesnek tartok e helyen közölni.

Három ilyen nyugtatóvány van: az első 1677 május 1-én, a második aug. 1-én, a harmadik nov. 1-én kelt. Mind a háromnak

¹⁾ Széchy Mária, 260. 1. *Magyar Történeti Életrajzok*, 1885. I. évf.

szövege egy minta után készült, miért is elégséges lesz csupán egyet a háromból közzé tennünk.

Az elsőnek szövege a következő:

Ich Endts unterschriebene habe von Dero Röm. Kays. auch zu Hungarn undt Böhaimb Königl. Kays. Hoch. Löbl. Hungarischen Cammer zu Presburg General Einnehmer Herrn Johann Spacay an meinen jährlichen Unterhaltungs Deputat abermahl vor ein Quartal Dreyhundert fünf undt siebenzig Gulden richtig reinisch undt zwaar zu eigenen Händen empfangen. Solches bezeugt mein gegenwertige Handt-Unterschrift undt angeborenen Insigill gefertigte Quittung. Actum Ginss, von 1. May, anno 1677.

Anna Maria Széchi m. p.

(P. h.)

A másik két nyugtatvány szövegében változás csak annyiban van, a mennyiben a második és a harmadik nyugtatvány szerint nem Spaczay János, hanem Franck János volt a fizető.

VÖLLICK BRUNÓ.

BARÁTH FERENCZ

1844. nov. 4. — 1904. szept. 5.

Ez elhunyt tagtársunk neve nem sokat forgott a nyilvánosság előtt, pedig igazi, jeles író és igaz ember volt. *Baráth Ferencz* nem szerette a feltűnést, kötelességének élt egyszerűen, csendesesen, szinte zárkózottan, s csak akkor írt, ha belső szózat hajtotta az írásra. Tanítványai szerették, néhány választott barátjához híven ragaszkodott s azok viszonzták ragaszkodását. — Középiskoláit szülővárosában Kunszentmiklóson és Nagykőrösön végezte, hol Arany János, Szabó Károly, Szilágyi Sándor voltak tanárai. Azután Debreczenben, Jenában tanult, majd a skót szabad-egyház által magyar ifjak számára alapított stipendiummal Edinburgba ment, hol két éven át hallgatott egyháztörténetet és theológiát. 1869-ben hazajővén, a pesti ref. főgymnasiumhoz hívták meg a magyar irodalomtörténet és költészet tanárának. Azóta állandóan ott és a nőképző egyesület intézetében működött, mignem pár év előtt megrongált egészsége miatt nyugalomba kellett vonulnia. Mint tanár alaposan ismerte, szerette és tanítványaival is meg tudta szerettetni tárgyát. Finom izléssel s a fogékony ifju elméket elragadó hévvel ismertette a magyar irodalom történetét. Kedvelt íróit, irodalmunk igazi jeleseit tanítványai is megkedvelték, a minél becsesebb eredményt irodalmi tanár alig érhet el. — Mint író először egy röpiratával (Nyugat-Európa és hazánk. Pest, 1871. *Apuleius* álnév alatt) keltett feltűnést. Majd essayket írt magyar és angol írókról. Nagyon szerette az életrajzi essaynek Angliá-

ban divatos formáját. Így tüntette fel néhány jellemző vonással s néhány magvas gondolattal az embernek és művének kapcsolatait. Irodalmunkban számot tesznek ez essayk már formájukkal is. Hamisítatlan, tiszta magyarsággal vannak írva. abban a mind ritkábbá váló prózai stílusban, mely keresettség nélkül magyaros és természetesen választékos. — Carlylenak egyik leghívebb, leglelkesebb tanítványa volt nálunk. Carlyle kedveltette meg vele az általános történetet s az ő eszméinek hatása meglátszik Baráth Ferencznek a magyar történet körébe vágó dolgozatain is. A *Századok* 1896 évi utolsó számában *A millennium és a magyar történelem* czim alatt közzétett dolgozatában azt fejtegette, hogy művészeink és közéletünk emberei nem szeretik eléggé a magyar történetet. még tényeit sem igen ismerik, noha sokat emlegetik. Pedig — úgymond, egy nagy angol íróf idézve: »minden nemzetnek saját története az ő legvalódibb bibliája.« Nagy igazságot idézett és sok igazság volt szemrehányásában. Maga is hozzálátott, hogy terjeszsze a történet ismeretét. Már essayivel is szolgálta e czélt, de élete végén a részletekre kiterjedő gondnal kezdé kutatni a magyar szabadságharcz történetét. Tanulmányaiból egyet-mást közzé is tett közlönyünkben. És mely tárgy lett volna méltóbb Carlyle magyar tanítványának tollához? Hősiesség van elég a magyar históriában, de ennek a korszaknak bőven ömlő forrásai lehetővé tették volna a hőies küzdelmek s nagy egyéni ellentétek színes rajzát és erkölcsi tanulságokban gazdag tárgyalását. Bizonyára forgatta elméjében, hogy oly könyvet írhatna e korról, mint a minőt Carlyle írt a franczia forradalomról, melyet Baráth ifjabb éveiben annyi gondnal, annyi lelkesedéssel, s az eredetinek sajátos hangját oly híven visszaadva fordított magyarra. Azonban gyengülő szervezete megtörte munkakedvét, a könyv nem készült el. De élete munkája történetirodalomunk irányaira nézve így is becses; mert ő volt az első, a ki Carlylra figyelmeztette irodalmunkat. És ma, a történelmi materialismus irányának s az egyéni motivumokat hátratóló Lamprecht tanításának terjedése korában, újabb jelentőséget nyert Carlyle elve, mely szerint a történet nem egyéb. mint a nagy emberek (hősök) története. Üdvös ez a tan a másik irány ellensúlyozására, ha nem fogadjuk is el egész terjedelmében. Nincs elég terünk arra, hogy e tannal s hirdetőjének első magyar tanítványával bővebben foglalkozunk. Talán lesz még rá alkalmunk másszor. Baráth Ferencz azok közé tartozik, a kiknek emlékét nem szabad könnyen felejtenuk.

A. D.

LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ.

Debreczen város allevéltárnoka, Zoltai Lajos úr, *A hortobágyi apátságok* cím alatt a *Századok* f. évi június-havi számában megjelent cikkelye során szíves figyelmére méltatta *Hortobágyi apátságaink* című egyháztörténelmi értekezésemet. Nagy hálával tartozom neki, hogy ismereteimet több becses adattal gazdagította. Nem neheztelek érte, hogy »fervore demonstrandi abreptus« kissé incselkedve meg is csipked, mert ez úgy sem tartozik a tárgyhoz, én meg huszonnégy éves írói pályámon ezt már régen megszoktam. Mielőtt soraira válaszolnék, egy kevés türelmet kérek tőle és az olvasó közönségtől. A dolognak ugyanis tüzetesen utána akarok járni. Ha állításai igazolódnak, készségesen nyujtom neki a pálmát. Egyelőre azonban ellenkezőt jelezhetek »sine ira et studio«, mert *ohati* adatai fényes igazolást látszanak nyujtani az én álláspontom mellett. Addig pedig tegye meg azt a t. allevéltárnok úr, hogy az *ohati apátság védőszentjére* nézve »egykorú okiratokra« támaszkodó állítását bizonyítsa is be, ne csak állítson, mert a felhozandó bizonyítékokkal igen-igen nagy szolgálatot fog tenni az egyháztörténetnek és általában hazánk történetének: hiszen oly apátságról van szó, melynek tőszomszédságában Árpád-házi királyaink birtokai feküdtek, az apátság története tehát az ő történetükbe is könnyen bele szövídhettek, kivált III. Béla, az »orvok és latrok« erőskezű megfektezője történetébe; mely körülménnyel mintha egybevágna a nagymajori, általam rajzban is közölt börtönszerű alépitmény és az e birtokhoz ma is tartozó *Karjűház*, régibb kiejtés szerint *Karnióhely* (talán vesztőhely). De volt legyen az *ohati apátság* akár szerintem a csegei *Nagymajorban*, akár szerinte a debreczeni *Kisohaton* másképp *Telkiházán* vagy *Telekházán*, maradjunk jó barátok Szabolcsban (!) úgy, mint Hajdu vármegyében. Ároktő, 1904. jul. 20.¹⁾

VÉGH KÁLMÁN MÁTYÁS.

II. RÁKÓCZI FERENCZ ÖNÉLETRAJZA.

(Rövid válasz Keller Imre bírálatára.)

Keller Imrének a *Századok* szeptemberi számában megjelent bírálatára, mely az *Önéletrajz* fordítását igen kedvezőtlen színben tünteti fel, röviden az alábbi kijelentésekkel tartozom:

A *történeti igazság* elhomályosítása volna, ha a nagy fejedlem csorbitatlan dicsősége kedvéért emberi gyarlóságait elhallgatnók. Vallomásaiból, ha a történeti részeket kiszaggatnók, — csak

¹⁾ Tisztelt tagtársunknak hozzánk már régen beküldött sorait a közbejött szünet miatt nem volt módunkban előbb közölni. Szerk.

romokat adnánk. Különben vallásos elmékedései sincsenek történeti vonatkozások nélkül. A mindössze kilencz sort kitevő két részlet elhagyásával csak azt tettem, a mit tennem kellett.

A *magyarázó jegyzetek* elmaradása miatt emelt kifogása alaposabb a bírálónak. Én azonban az olvasás folytonosságát jegyzetekkel nem akartam zavarni; különben is helyesen érthetőkké csak egyéb művek olvasásával válnak a vallomások.

A *magyartalansággal* kapcsolatban hajtogatott *szolgaiság* vádját visszautasítom. Olvassa el Keller Imre a *Magyar Közélet* 1903 évi 9. számában egy jeles tollú írónknak munkámra írt bírálatát, s megértheti belőle, hogy mi tudunk-e magyarul, vagy ő? Összes kifogásai redukálhatók legfeljebb *öt*re, mert legtöbbnyire — a *magyar biblia* — melyet a bíráló nem ismer, — kifejezései és a legmagyarabb kitételek ellen irányulnak.

Latin nyelvi tudásomra vonatkozó észrevételei ép annyi értékűek, mint a fentebbiek. Az 1-ső, 4-ik és 6-ik megállanak; a 2-ik kétes értékű; a 3-ik citált fordítási hely nyilvánvaló sajtóhiba. Az utolsó eredeti idézetet Keller ép oly rosszul fordítja mint én. Többi észrevételei — a Mária-ünnepek neveiről nem szólva — valóban »mosolyra indítanak.« A Mária-ünnepek neveit szótárból vettem.

Ezen *kilencz* homályos és hibásan fordított helyből vonja le következtetéskép a bíráló ezen bírálati igazságot: »a fordítás gyarló, helyenkint értelmetlen és megbízhatatlan.« Nos hát, a gyarlónál van gyarlóbb, az értelmetlennél értelmetlenebb és a megbízhatatlannál megbízhatatlanabb is.

A bírálat tárgyilagosságára még néhány jellemző vonást. Egyetlen egy szót sem veszteget a fordítás eredményeire; pedig talán csak lennének. Egyetlen egy szót sem a latin kiadás hiányaira; pedig vannak. Még relatív értékét sem állapítja meg a munkának más fordítási kísérletekkel összehasonlítva. Ily bírálat egy becsületes fáradsággal végzett munka kompromittálására sokak előtt elegendő, de a komolyság és tárgyilagosság jegyére számot nem tarthat.

Még lenne mondani valóm, — de a helyszűke nem engedi.¹⁾

DOMJÁN ELEK.

¹⁾ Ennyinek is csak azért adtunk helyet, hogy a t. fordító elfoglaltsággal vagy részrehajlással ne vádolhasson bennünket. Válaszának tudományos értéket nem tulajdoníthatunk; legyen meggyőződve róla, hogy munkája, melynek megbíráását annyira fájlalja, minden hibái mellett is többet ér ennél a válasznál.

Szerk.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ez évi nagy-gyűléséről szóló közleményünkéből (Századok, 1904. 575. l.) véletlenül kimaradt annak az örvendetes ténynek a feljegyzése, hogy az Akadémia második osztálya a folyó hároméves ciklusra társulatunk nagyérdemű első alelnökét, dr. *Thaly Kálmánt* választotta elnökévé. E választással nemcsak egyik legrégibb rendes tagját, hanem a történettudományt is megtisztelte az osztály, midőn a néhai elnök, Pauler Gyula elhunytá után újra történettudóst ültetett elnöki székébe. Thaly Kálmán a választást követő napon az összes ülésen, rövid visszapillantással a maga írói pályájára és akadémiai munkásságára, megleghangú beszédben mondott köszönetet a kitüntetésért.

Az első osztálynak jun. 6-án tartott ülése alkalmával *Melich János* levelező tag adta elő *Adatok a magyar nyelv és helyestrás történetéhez* című tanulmányát, melyben főleg azt kutatta, hogy a XI—XIV. századi emlékek magyar szavaiban előforduló *ch*, *h* betű micsoda hangértéknek felel meg nyelvünkben. Beható kutatásai nyomán igen világosan fejtegette az *enech* (enee = ünő), *γεναχ* (jeneu = jenő), *замтаχ* (zamtach, zamtau, zamtou = szántó), *pečeněg* (= besenyő) stb. s különösen a Corpus Juris-beli rejtelmes (egyébiránt más úton más által hasonló eredménnyel már előtte is megfajtott) *joccedeth* vagy *joccedech* (rerum fugitivarum collector = jöszedő) szóalakokat; végül pedig azt a tanulságot vonta le vizsgálódásaiból, hogy a *ch*, *h* (γ, γ), *cht*, *ht*, *jt* (it), *chn*, *hn* (nh, nyh) betűk és betűcsoportok chronologiailag kimutatható szereplése a magyar nyelvemlékekben (pl. Achtum, Ohtum = Ajtony; Suchta, Suhta = Zsujta; tonohuan = tanítvány; Buchna, Buhna = Bonyha; kuchua, kohnya = konyha; duhna = dunya; ehueit, ehneyt = enyhít stb.) a XI—XII. századi magyar helyesírás következetességét és szabályszerűségét bizonyítja. — *Melich* még egy *latin-magyar szótártöredéket* is ösmertetett, mely egy 1470 táján Strassburgban nyomtatott s jelenleg a brassói ág ev. főgymnasium könyvtárában levő *Katholikon* latin szavai mellé a XVI-ik század végén bejegyzett 400—500 magyar szóból áll, s több példával mutatta ki, hogy e szótártöredék főleg a székely nyelvjárások történeti tanulmányozásához nyújt becses adatokat. — Utána *Némethy Géza* levelező tag a *római elegiáról*, végül *Thúry József* l. tag a *középkézsi török irodalomról* értekezett. Ez irodalom ezer esztendő múltja mellett is valóságos »terra incognita« az európai tudomány előtt. Története három korszakra osztható: első a nemzeties kor, az ősidőktől 1220-ig; második a csagatáj-korszak, mely körülbelül 1500-ig terjed; harmadik az őzbeg-korszak, mely a jelenkorig tart. Az értekező részletesen ismertette az egyes korszakok íróit

és műveiket, s egyebek közt az őseredeti török verselésnek a hangsúlyos magyar verseléssel való rokonságát mutatta ki számos példával.

A második osztály jun. 13-iki ülésén b. *Radvánszky Béla* t. tag olvasta fel *Balassa Bálint és Rimay János barátsága cz. dolgozatát*. Eddig ismeretlen adatok alapján ismertette a korszak társadalmi rajzának keretében a két kiváló költőnek irodalmunkra nézve is termékeny baráti viszonyát egymáshoz. A XVI-ik század nyers, szellemileg szegény társadalmi életében, a ki az irodalmat és tudományt szerette, bizony egyedül érezte magát, a mint ez Rimay panaszából is kitűnik; de ha két rokon lélek talált egymásra, annál nagyobb volt a kölcsönös megbecsülés, annál melegebb a baráti vonzalom közöttük. Az előkelő, kiváló testi és lelki tulajdonságokkal megáldott *Balassa Bálint* életéből is látjuk, hogy kora viszonyai között sehogy sem érezte jól magát. Lobbanó szíve, fékezhetetlen indulata sok bajt szerzett neki, vigasztalást csak a Múza adott lelkének. Kevés számú, de annál hűvebb barátai sorában a legkiválóbb *Rimay János*. Rimay gyermekkoráról keveset tudunk. A Balassák udvarában nevelkedett, s jöllehet a két költő között nagy volt a korkülönbség, igen korán kifejlődött barátságuk. A gyermek Rimay fogékony lelke bámulattal télt el Balassa iránt s követni igyekezett őt. Balassának bizonyára jól esett, hogy a korán érő gyermek megérti; ezért magához emelte, bizalmával tisztelte meg. Verseit a 10—12 éves gyermek ítélete alá bocsátotta, hogy izlését ezzel is fejlessze. Tapintatos mester volt, a ki tanítványa kísérleteit szeretettel fogadta, törekvéseiben biztató szóval bátorította. Ő plántálta a szépet és jót Rimay szívébe, s bármennyire különbözött is jellemök, a költészet szeretete kiegyenlített minden ellentétet köztük s igaz barátsággal fűzte össze őket. Barátságuknak irodalmunk köszönhet legtöbbet, mert Rimaynak mestere halála után fő törekvése, hogy annak emlékét méltóan megörökítse. Ezt a célt szolgálja *Balassa Bálintnak Esztergom alá készületi*, mely művében Balassa Ferencz hősi halálát is »megékesíti« verseivel. Balassa Bálintnak ellensége, rágalmazója halála után is akadt. Ezek ellen írta meg Rimay a *Balassa életrajzát és apologiáját*, mert »valakiben a jóságok meghaladták és folyúl multák az vétkeket«, az megérdemli a dicséretet. E munkát Nádasdy Tamás nevének szentelte s tutorául Darholz Kristófot kérte fel, a ki azzal adózott Balassa emlékének, hogy az őt dicsőítő verseket és iratokat összegyűjtve kiadta. Ezt fordította magyarra Rimay s ennek élébe csatolta az apologiát. A munkából egyetlen egy példányt sem ismerünk, de ajánló leveléből értesülhetünk tartalmáról, Darholz Kristófnak 1602-ben történt halálából pedig azt következtethetjük, hogy a munka még 1602 előtt jelent meg.

Rimay azonban többet is tett ennél: kiadta Balassa verseit. Sajnos, ennek a kiadványnak sem maradt fen egyetlen példánya sem, csak előszavát ismerjük a Radvánszky-codexből. Ebben az előszóban méltatja a kiadó az ő mesterét és különös bámulattal emlegeti nyelvének szép magyarságát. Ismeri a régi magyar nyelvet, a *Mária király és királyné asszony kezében forgott imádságos magyar könyvecskét* meg a *födolgok állapotjáról való munkákat*, de miudezek nem foghatók Balassa nyelvéhez. És ezzel nemcsak Balassát jellemzi jól, hanem arra is megtanít, hogy az Anjou-korban virágzó magyar irodalmunk volt, sőt históriát is írtak magyarul. Az előszóból értesülünk arról is, hogyan csoportosította Rimay a Balassa verseit: u. m. 1. Istenhez tett könyörgések; 2. Elegyes énekek; 3. Julia dalok. Ez utóbbiak érdekes méltatása után a nemzethez való ajánlással végzi előszavát. Ez, meg a Radvánszky László könyvtár-katalogusa bizonyosága annak, hogy Rimay nemcsak sajtó alá készítette Balassa munkáit, hanem tényleg ki is nyomatta. Ily nemesen hálálta meg mesterének barátságát és jóságát, kinek erényeiből ösztönt, lelkesedést merített. s a mit tőle nyert életében. azt halála után minden igyekezetével az ő dicsőségére és védelmére fordította.

— THALY KÁLMÁN alelnökünknek mint politikusnak, országos ünnepségben volt része e hó 10-én. Tudják olvasóink, hogy a tavaszi parlamenti békeszerzés emlékére. a mit Thalynek a képviselőház f. évi márcz. 10-iki országos ülésén egy szerencsés pillanatban szerencsés felszólalásával sikerült elérnie. képviselőtársai aranyérmet verettek. Ennek az éremnek ünnepies átadása ment végbe az említett napon, a miniszterek, a szabadelvű párt és az ellenzék számos tagja jelenlétében. *Berzeviczy Albert* közoktatásügyi miniszter üdvözölte Thalyt s átadta neki a »harczok írójának, béke szerzőjének« feliratú művészi érmet. mely az ünnepelt férfit domborművű arczképét ábrázolja. Thaly Kálmán meghatottan felelt a miniszter üdvözlő szavaira s hálás érzéssel köszönte meg különösen azt, hogy barátai benne a »harczok íróját« is kitüntették. Negyven évi történetírói munkásságának — mondá — legnagyobb jutalmát látja ebben. Mi hozzátehetjük: méltó jutalmát; és azt kívánjuk az ősz tudósnak, hogy öreg érdemeit még sokáig növelhesse fiatal erővel.

— Az ANTWERPENI BIBLIOPHIL TÁRSULAT (Maatschappij der Antwerpsche Bibliophilen) 1901-ben újra kiadta *Sambucus Jánosnak Icones veterum aliquot ac recentiorum medicorum, philosophorumque* című munkáját. Az új kiadás az 1574-iki *editio princeps* után hasonmásban készült. Max Rooses, a *Musée Plantin-Moretus* őre, bevezetést is írt hozzá hollandus és franczia nyelven, melyben

röviden . ecseteli hazánkfiának (le savant Allemand) és *Peter van der Borcht* rézmetsző művésznak életrajzait. Az utolsó (67. sz.) metszet magának Sambucus Jánosnak arczképét ábrázolja. Minden egyes kép alatt van egy-egy vers a magyar szerző tollából. K. L.

— A NÉMET ORVOS- ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNY-TÖRTÉNELMI TÁRSULAT legutóbbi gyűlésére, mely a f. évi szeptember-hó folyamán Boroszlóban (Bresslau) a német orvosok és természettudósok 76-ik congressusával kapcsolatosan tartatott, a magyar közoktatásügyi kormány dr. *Győry Tibor* tagtársunkat küldötte ki. E nagyfontosságú tudományos társulat keletkezéséről, megalakulásáról és céljairól annak idején már tájékoztattuk olvasóinkat.¹⁾ Győry Tibor társunk, ki az orvosi történelem egyik legbuzgóbb úttörő munkása nálunk s e tudományszaknak a budapesti egyetemen magántanára is, kétségtelenül leghivatottabb képviselője volt a magyar tudományos társulatnak a boroszlói gyűlésen, melynek bennünket érdeklő mozzanatairól szóló tudósítását — reméljük — nem sokára várhatjuk.

PÓTLÁSOK ÉS JAVÍTÁSOK A MAGYAR OKLEVÉL-SZÓTÁRHOZ.

Zolnai Gyula úr, a *Magyar Oklevél-Szótár* szerkesztője. a következő sorok közzétételére kért fel bennünket:

A befejezéséhez közeledő *Magyar Oklevél-Szótár* 1055-től kezdve a XVIII-ik század végéig menőleg a régi magyar életnek ezer meg ezer szavát és szólását foglalja magában. A letűnt világnak számtalan tárgyát, szokását, különösen a köznapi élet apróbb, de nyelvileg sokszor annál fontosabb dolgait, egykorú magyarázatok. fölvilágosítások nélkül ma már gyakran igen nehéz, nem egyszer teljesen lehetetlen megérteni. Nagyön természetesen tehát, hogy az efféle régi adatok rengetegében a szótáríró igen sokszor eltéved s a mindnyájunkkal közös emberi gyarlóságból is sok alkalma van hibákba esni. Hogy e hibák, tévedések, még kellő időben helyre legyenek igazíthatók, bizalommal kérem a szótárnak minden tudományos érzésű használóját: szíveskedjék észrevételeit, kifogásait valamely tudományos folyóiratban (*Magyar Nyelvőr*, *Századok* stb.) mielőbb közzétenni, esetleg egyenesen velem közölni, hogy a mű függelékében az észrevett hibákat mindjárt helyre is igazíthassam s a szótárt ezzel is értékesebbé tehessem.

Budapest (a M. Tud. Akadémia palotája), 1904. szept. 15.

Zolnai Gyula

a *Magyar Oklevél-Szótár* szerkesztője.

¹⁾ *Századok*, 1901. 663. 853. 1. és 1902. 96. 1.

A t. szerkesztő úr szíves kérelmének a legnagyobb készséggel adottunk helyet közlőnyünkben, s a hozzánk beküldendő pótlásokat és javításokat — valamint a magyarországi latinság Szótárához, úgy a Magyar Oklevél-Szótárhoz is, a mennyiben az e célra rendelkezésünkre álló tér engedni fogja — mindenkor örömeink közzé tesszük.

Ime mindjárt az első közlemény:

ABRAKOS-PINCZE hibásan van értelmezve: »cella ad conservandum pabulum; keller zur aufbewahrung von pferdefutter.« Feltűnő e magyarázat már azért is, mert nem hihető, hogy lónak való takarmányt a XVI. században pinczében tartottak volna. Még feltűnőbbé válik, ha az idézetet olvassuk: »az *abrakos pynchében* wr zóleyn termeth borok vannak.« E pinczében tehát nem takarmányt, hanem bort tartottak. Miféle bort? Az idézetből kiérthető, hogy az *abrakos pinczében rendszerint* nem úr szőlőjén termett, tehát nem finomabb, hanem közönségesebb, cselédeknek való bort szoktak tartani. Az *abrakos* szóról tudjuk különben is, hogy a XVI. században cselédfélet is jelentett. »En urunk szolgája vagyok, nem ő kegyelme *abrakossa*« (NySz.): vagyis nem ő kegyelme ad nekem élelmet. *Abrakos-pincze* tehát nem egyéb, mint »cselédboros pincze.«

AGY hibásan olvasva s hibásan értelmezve: (ansatz); mert az idézetek ezek: »algyw agyara valo karika vas« és »allasfakon jo és szép egész agyu szakalások.« Nyilvánvaló, hogy itt az *ágyúk ágyáról* van szó, a mit ma laffettának, ágyútalpnak szokás nevezni. A puskának *agya* is (kolben), *ágya* is (schaft) van (Márt. 1807), de az ágyúnak *agya* nincs és nem is volt. — A NySz.-ban helyesen: »tormenti pegma; laffette.«

AL. E czikkből »Zenthbenedekkalya« törlendő, mert ez voltaképen *Szent-Benedek-Kála*: ma *Szentbékála*.

ARASZ: panni genus; eine art tuch? Helyesen: »ein leichtes, lockeres Wollenzeug.« Nevét a franciaországi Arras városától kapta. V. ö. Heyse: Fremdwörterbuch, »Harras« czím alatt.

ASZTAL-TARTÁS: haushaltung? Nem az. »A predikátor asztaltartással nem tartozik« azt teszi, hogy a predikátor nem tartozik a mesternek *kosztot adni*.

BAKSA: equuleus, füllen. Már 1892-ben figyelmeztettem a Nyelvtört. Szt. használóit, hogy a *baksáról* ne gondolják, hogy valaha csikót is jelentett volna, mert a »füllen«-nel való értelmezés Calepinus egy helyének sajtóságos félreértésén alapszik. Cal.-ban ugyanis az *equuleus* szó így van magyarázva: »Gall. cheval, Ital. poledro, Germ. Füllen, Ung. csikó, (vagy) baksa; vagyis, a míg a francia, olasz, német stb. magyarázók az *equuleus*-t csak egy-egyféleképen értelmezik, addig a magyar (Szántó István) két jelentését említi, t. i. csikó és baksa. Ugyanígy tesz maga Cal. is, midőn az *equuleus*-ról ezt mondja: »pullus equinus. Est et tormenti genus, quo ad exprimendam e noxiis, consciisve veritatem Romani utebantur ita dictum ab equi forma.« — Moln. Alb. is két jelentését ismeri: *csikó*, item »baksa«, *csigázás*. Pár. Páp.-nál is: *csikó*, item *csigázás*. — Cz. F.-nál »baksa«: kínozópád, melyen a gonosztevőket kínozni szokták; ugyanígy Ball.-nál baksa l. folterbank. Igaz tehát, hogy *equuleus*: vagy csikó vagy baksa; ném. füllen; de nem igaz, hogy baksa = füllen. Ez épen olyan félreértés, mintha valaki ebből az adatból: *deres* = ném. bereift (oder peimbank), lat. pruinus, azt következtetné, hogy *peimbank* = pruinus.

BALATA ? Hibás olvasás. Helyesen : *baláta*. V. ö. Anjou-Okmt. II. 563. és Helys. Névt. — Jelentésére ugyanaz mint a *maláka*, *moláka*, Göcsejben : *beláka*, *beláta*.

BARLA : baculum ; krücke. Nem hihető, hogy a Barla családnév ezt jelentené. Sokkal természetesebb Kubinyi Ferencz fejtegetése (Nyr. 18 : 87), mely szerint *Barla* keresztnév, és pedig am. »*Barleus*.« A XIII. századból négy Barleus van följegyezve. Comes *Barleus*, castellanus Strigoniensis ; *Barleus*, filius Bathus de villa Korsak ; Barleus, filius Buzad de Karacha ; Barleus, filius Ban de Diwék. (Kovács N. Ném. Wenz. Árp. Okmánytárához.) Barlafalva most is van Szatmárban.

BERETVÁS : novaculum habens ; rasiemesserhabend. Személynévre nagyon is szószerinti fordítás. Már Kresznericsnél is megvan : *borotvás* = tonsor, még pedig régi íróból idézve. V. ö. CzF. és Ball.

BIKAPÉNZ. Nincs értelmezve. Már Simai Kristóf jól megmagyarázta szótárában : »pecunia pro intertentione tauri a vaccam habentibus dependi solita.« — V. ö. Kr. és CzF.

BORÉGETŐ : coctor vini e frumento facti. Nemcsak itt, hanem sok más helyütt is (pl. égetett bor, égett bor stb. czímek alatt) a borból készült pálinka »vinum e frumento factum«-nak van nevezve, még a XVI. századi idézetekben is. A *bor* nem frumentum ; és különben is gabona-pálinkát nálunk a XVI. században még nem igen főzhettek. — Helyesebb lett volna »vinum adustum«-nak (MA., PP.) s a *borégetőt* »coctor vini adusti«-nak nevezni.

BÜKK-NYEST : melis genus. Nem az. *Mogyoró-nyest*, *büknyst* : martes arboraria, baummarder. V. ö. SI. és CzF. (mogyoró-nyest cikkekben.)

CSAPLÓ-KUPA. Nincs értelmezve. A hordó csapraütésekor a lyuk elé tartott s a csap alatt hagyott »kármentő« edény : zapftrog, vagy zapfkrug. V. ö. *csapos korsó*. MTsz.

CSAPOS. Nincs értelmezve. Az idézet ez : »Vnus cantarus *chapos*.« Bizonyosan ugyanaz, a mi a *csapos korsó*. MTsz.

CSÁSZÁR-LAPÁT ? Nincs értelmezve. Régente a vízi molnárok azt a rudat, melylyel a malomkövet fölemelték, *császár*-nak nevezték. Cságolyi Ferencz henyei molnár (Zalaszentiván mellett), kitől ez adatot kaptam, régi fajta elnevezésnek mondta ; ma már nem járatos. Valószínű, hogy a lapát formára kiszélesedő »*császár*«-t nevezték hajdan *császárlapát*-nak.

CSATLÓ-FA : leiste, querholz. Nem szabatos magyarázat. Ma is élő ács-mesterségi műszó, s jelentése : binderiegel. Ball., zange, Freesk.

CSÖRCZ. Noha Réthei Prikkel Marián már 1899-ben (Ny. 28 : 219.) megmutatta, hogy a régi *csörcz* »feketét« jelentett, mégis a NySz.-beli találomra kigondolt értelmezés, melyben Szarvas maga sem bízott, van ide is főlvéve.

CSULYA, bunium bulbocastanum ? Az 1517-ben élt Csulya Mihály bizonyosan nem ettől kapta a nevét, hanem minden valószínűség szerint az ő füle formájától.

DÁMA. Múltán van a »mulier, femina prae nobilis ; dame« értelmezés megkérdőjelezve, mert csakugyan teljes lehetetlen, hogy nálunk már a XIII. század első felében jobbágyokat dámának neveztek volna, mikor a *dáma* szó csak a XVIII. század első feléből, sőt a németeknél is a »dame« csak a XVII. elejéről mutatható ki. (V. ö. Kluge : Etym. Wört.) Azoknak a jobbágyoknak nem is Dáma, hanem *Dama* (vagy Damakos vagy Damján, v. ö. Demjén = Deme) volt a nevök.

DEME, hivatkozással Cz. F.-ra, egyenlőnek vétetik *Demetrius*-sal. — Cz. F. azonban mást mond; szerinte *Deme* am. Damianus. Ugyanígy Kubinyinál (Nyr. 18: 86).

DOB, DOBOS. Nagy Gyula már 1878-ban (Nyr. 7: 317) idézte az Árpád-kori Új Okmánytárból (6: 465): »meta exit ad vnam arborem que wigo doob vocatur.« Ez oklevelet Kulpatő nevű birtokról a zágrábi káptalan 1228-ban állította ki, s fenmaradt Nagy Lajos királyunk 1359-iki átiratában, mit I. Lipót 1699-ben erősített meg. (Kir. Könyv. XXVI. köt. fol. 1.) A zágrábi provenientia kétségtelenné teszi, hogy ez a *dob* (vagy doob) tölgyet, tölgyfát jelentett s Nagy Gyula helyesen jegyzi meg, hogy a számos *Dob*, *Dobi*, *Dobos* helynévben nem ez a fanév maradt-e meg? V. ö. Almás, Fűzi, Fűzes, Szil, Szilas, Tölgyes stb. Az Okl. Szt. erről mit sem szól s minden *Dob*-ot és *Dobos*-t tympanum-nak és tympanistes-nek magyaráz.

ECSELLŐS? Hibás olvasás. Nem *Ecsellős*, hanem *Ehellős*, s nem is az *ecsel* igéből származik, hanem az »*Achilleus*« keresztnév elferdítéséből. V. ö. Kubinyi Ferencz (Turul, 3.: 176).

ECSETES. Ha a XV. században élt egy *Ecsetes* család, kétségtelennek tartom, hogy nem a »setaceum habens, bürste habend«-től, hanem az ős mesterségetől, az ecset-csinálástól (*pectinifex*) kapta nevét. V. ö. *Fésűs* (már szintén a XV. században), *Fazekas*, *Kerekes*, *Köteles*, *Lakatos* stb.

ÉTETÉS: veneficium, intoxicatio; vergiftung, giftmischerei. NySz. Nincs meg a helyén, noha megvan az »ember-ölés« czikkben.

FALKONY: bombardá muris rumpendis; mauerbrecher. — A *falkony*, ha löttek is vele várakra, nem volt »faltörő«, sőt inkább igen is kicsiny fajta tábori ágyú. V. ö. Bárczay, 2: 251–255. és Bartal, 263. — Jobb lett volna *falcona*, *falconeta*, *falkaune*-val értelmezni. V. ö. DuC. és Grimm. — Hiába való törekvés az újkori fogalmakat classikus latin-sággal kifejezni akarni.

FARAGÓ-KÉS. Nincs értelmezve, pedig már Mártontól kezdve (1803) megvan minden szótárunkban.

FA-TÁLAS. Értelmezés nélkül. csak utalással a MTsz-ra. De a *tálas* megvan már MA., PP., PPB.-nál = »theca scutellaria; schüssel-rähme, wo man die Schüsseln hinthut.«

FERTON: drachma; der fünfte theil des lothes. A latin és a német értelmezés ellentmondanak egymásnak, mert a drachma a latnak nem ötöd, hanem negyed része. A tévedést egy a NySz-tól idézett régi adat okozta. Szilágyi Benjámin, Comenius Januájának fordítója, alkalmasint a quintinus (quentchen) etymológiájától félrevezetve, a fertonról azt állítja, hogy a »lötnek ötöd része.« Szilágyi e tévedése a Janua későbbi (1724-iki és 1729-iki) kiadásaiban már helyre van igazítva. — V. ö. Grimmnél: quentchen, quentin, és PP.-nál: drachma am. könting.

FERTON-PÉNZ. Nincs értelmezve. Magyarázataát I. Du Cangenál = »fertionales decimae; hellerzins.«

FOLYÓ-GERENDA: querbalken. Ismeretes, hogy a régi nyelvben a »folyó« melléknév igen sok esetben annyit tett, mint a mai *futó* (currens, cursor): »A király folyói = cursores regis; folyó borostyán, folyó követ, folyó pénz, folyó posta.« Már eleve hihetetlen, hogy a folyó-gerenda kereszt-gerendát jelentsen; kiérezni már magából a szóból, hogy annak valamiféle végigfutó gerendát kell tennie. Maga az idézet is megkülönbözteti a »keresztül való gerendát« a »folyó«-tól. Az a sokszor oly mélyen

lenézett Cz.F. pedig teljesen fölvilágosít bennünket: »Párizpapai szerint padolat- vagy padlászgerenda (trabs lacunaria). Ujabb ért. azon hosszú gerenda a *tető hosszán*, mely az ollófákat összetartja, *szelemen*.«

FORTYANAGOS. Nincs meg külön czímszóként; csakis a *Mérge*s czikk egyik adatában a XIV. század elejéről: »cum piscinis Merse Forgianagus Mergusd.« Ezt a *forgianagus*-t minden bizonynyal *fortyanagos*-nak kell olvasnunk s jelentésére nézve ugyanaz, mint a székelvföldi *fortyogó*, »nagy zúgással-forrással föllövelő ásványvízforrás« (Krizsa). Képzése olyan, mint a régi *daqanag*, *gümbölyeg*, *toldalag* s a mai tájnyelvi *kótyagos* = *kótyalagos* szóké.

FÖLKEK. Az idézetben arról van szó, hogy mikor a hadhirdetés általános, »az egész népnek föl kell kelnie«, s ez így van magyarázva: »proficiscor; sich aufmachen, sich auf den weg machen.« Helyesen »insurgo; sich erheben.«

FÖLKELO-ZÁLOG. Nincs meg a maga helyén, de megvan a »kipecsétel« czikkben: »Az zalagos Embernek ha feolkeleo zaloga vagion, azt hozzak el.« Jelentése: »pignus rei mobilis, faustpfand«, vagyis *ingó-zálog*.

FÖLMUTATÓ-POHÁR. Nincs értelmezve. — Bartalnál: poculum libatorium.

FŐ-SZOLGABÍRÓ: iudex nobilium major. — Nem »major«, hanem »ordinarius.« V. ö. Törv. tud. Msz.

FURVANT. Nincs értelmezve. — Kétségtelennek tartom, hogy ez nem egyéb, mint a »vorwand« kohászati műszó elcsavarása. A kohászataban t. i. »a pest elejét, előfalát« nevezik így, s az idézetbeli: »lapides furwanth vocati« am. vorwandstein, vagyis a mai *mellő*. V. ö. Péch: Bány. Szó. és Ball.

FUTTATÓ-FÉK: leitseil. — Nem szabatos; helyesebben »leine« (V. ö. Grimm); francziául: »longe«. — Ezt ma *futó-szár*-nak nevezik, holott a »leitseil« am. *gyeplő-szár*.

FÜST-PÉNZ: tributum a fumariis; kaminsteuer, NySz. — »Nomenclatio hungarica füstpénz a germanica Rauchsteuer, Rauchpfennig (latine fumagio seu focagio) desumta.« V. ö. Bartal, 283. — Grimmnél is megvan: rauchsteuer, rauchpfennig, herdesteuer, herdezins; nincs azonban kaminsteiner, sem itt, sem Sandersnél. Honnan vette a NySz? Alkalmasint Ballagiból; Ballagi pedig a Bach-időbeli Hivatalos Műszótárból. A forradalom-előtti kiadásában Ballaginál még nincs meg.

SZILY KÁLMÁN.

A RÁKÓCZI-KOR BIBLIOGRAPHIÁJA.

(Folytatás.)

III. FORRÁSANYAG-KIADÁSOK.

Archivum Rakocianum. II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve, kiadja a Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottsága. Első osztály: Had- és belügy. Szerkeszti Thaly Kálmán bizottsági tag. I—X. köt. 8-r.

I—III. köt. II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival, 1703—1712. Közli Thaly Kálmán akad. I. tag. Pest-Budapest. (Eggenberger Ferdinánd akadémiai könyvtáránál.) Első kötet (1703—1706.) 1873. XXVIII, 688, 2 l. — Második kötet. (1707—1709.) 1873. 8, 656 l. — Harmadik kötet. (1710—1712.) 1874. 12. 747 l.

IV—VII. köt. Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez, 1704—1712. Az eredeti kéziratokból a titkos jegyek fölfejtésével közli Thaly Kálmán. Budapest. (A M. Tud. Akadémia könyvkiadó hivatala.) Első kötet. (1704—1705.) 1875. XII, 764 l. (Egy melléklettel: Az 1704 április 28-iki levél utóírata. — A Rákóczi és Bercsényi közti levelezésben használt titkos jegyek megfejtése.) — Második kötet. (1706—1708.) 1877. 4, 671, 1 l. — Harmadik kötet. (1708—1711.) 1878. 4, 724, 2 l. — Negyedik kötet. (Pótkötet, 1711—1712.) 1879. 4, 224, 2 l.

VIII. köt. Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó leveleskönyvei s más emlékezetre méltó iratai, 1705—1711. Az eredeti kéziratokból közli Thaly Kálmán. Budapest. (A M. T. Akadémia könyvkiadó hivatala.) 1882. XII, 448, 1 l.

IX. köt. Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékezésre méltó iratok, 1685—1716. Összegyűjté s az eredeti kéziratokból közli Thaly Kálmán. Budapest. (A M. T. Akadémia könyvkiadó hivatala.) 1883. XXXII, 849 l.

X. köt. Pótlék s betürendes név- és tárgymutató II. Rákóczi Ferencz levéltára első oszt. I—IX. köteteihez. Közli Thaly Kálmán. Budapest. (Kiadja a Magyar Tud. Akadémia.) 1889. 4, 250, 1 l.

Archivum Rakocianum. Második osztály: Diplomatie. I—III. köt. 8-r. Angol diplomatiai iratok II. Rákóczi Ferencz korára. Angol levéltárakból közli Simonyi Ernő. Pest-Budapest. — I. kötet. (Eggenberger Ferdinánd m. akad. könyvtáránál.) 1871. XII, 13—639 l. — II. kötet. (u. o.) 1873. 4, 642 l. — III. kötet. (A M. Tud. Akadémia könyvkiadó hivatala.) 1877. 4, 496 l. — 1. 1703 (márczius 31.) — 1705 (január 21.) — 2. 1705 (január 24.) — 1706 (május 1.) — 3. 1706 (május 2.) — 1711 (június 17.) 1712 (február 27.)

Arneth (Alfred von —). *Eigenhändige Correspondenz des Kaisers Karl III. mit dem obersten Kanzler des Königreiches Böhmen, Grafen Johann Wenzel Wratislav.* Herausgegeben von —. (Archiv für oesterreichische Geschichte, Bd. XVI. 1 — 224.)

Balássy Ferencz: Adalékok a Rákóczi forradalomhoz. (Magyar Történelmi Tár. Szerk. Toldy Ferencz. XIII. kötet. Új folyam, I. Pest, 1867. 8-r. 327—333.)

Bonnac (le Marquis de —). *Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople par —. Publié avec précis de ses négociations à la Porte Ottomane par M. Charles Schefer, membre de l'Institut.* (Société d'histoire diplomatique.) Paris. Ernst Leroux. 1894. 8-r. LXXXVIII, 287 l. (Több műmelléklettel.)

Emlékek (Történelmi —) a magyar nép községi és magán életéből. Kiadják Lugossy József, Szabó Károly, Szilágyi István és Szilágyi Sándor. II. kötet. Inczédi Pál naplója, 1660—1697. Késmárki névtelen nemes naplója, 1682—1683. Szakál Ferencz naplója, 1698—1718. Vízaknai Briccius György naplója, 1693—1717. Jegyzetekkel és oklevéltárral ellátva kiadják Szabó Károly és Szilágyi Sándor. Pest. Kiadja Pfeiffer Ferdinánd. Kolozsvár, Stein János bizománya. 1860. 8-r. 4, 131 l.

Fiedler (Joseph —). *Aktenstücke zur Geschichte Franz Rakoczys und seiner Verbindungen mit dem Auslande. 1706, 1709 und 1710.* Herausgegeben von —. Wien, 1871. In Commission bei Karl Gerold's Sohn. 8-r. 2, 111, 399—511 l. (Aus dem Archiv für oesterreichische Geschichte, XLIV. Bd. 2. Hälfte. 399. besonders abgedruckt.)

Rákóczi kancelláriai leveleskönyvei két (a bécsi udv. és állami levéltárban levő) kötetének anyaga. (Az egyik a Beniczky Gáspár-féle rendezés nyomaként 31.° jelzetet visel.

Fontes rerum Austriacarum. — Oesterreichische Geschichtsquellen. Herausgegeben von der Historischen Commission der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. — Zweite Abtheilung. *Diplomata et Acta.* — Wien, 1855—1858. 8-r. — IX. Bd. Aktenstücke zur Geschichte Franz Rakoczy's und seiner Verbindungen mit dem Auslande. Aus den Papieren Ladislaus Kökényesdi's von Vetés, seines Agenten in Baiern, Frankreich, Preussen und Russland, 1705—1715. Herausgegeben von Joseph Fiedler. I. Band. 1855. XXVI, 418 l. — XVII. Band. (Aus den Papieren Johann Michael Klements, seines Agenten in Preussen, England, Holland und bei dem Utrechter Congresse, 1708—1715. Nebst einem Nachtrage zum ersten Bande, 1703—1726.) Herausgegeben von —. II. Band. 1858. XI, 672, 1 l. — XXII. Band. Die Relationen der Botschafter Venedig's über Österreich im achzehnten Jahrhundert. Herausgegeben von Alfred von Arneth. Wien, 1863. 8-r. LXXXVI, 359, 1 l.

Herrmann (George Michael Gottlieb —). Das alte und neue Kronstadt, von — königl. Rath. — Ein Beitrag zur Geschichte Siebenbürgens im XVIII. Jahrhundert, bearbeitet von Oscar v. Meltzl. Herausgegeben vom Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Erster Band. Von dem Uebergang Siebenbürgens unter das Haus Habsburg bis zum Tode der Kaiserin-Königin Maria Theresia, 1688—1780. Hermannstadt, 1883. 8-r. XLV, 476 l.

Höfler (Constantin —). Abhandlungen zur Geschichte Österreichs unter den Kaisern Leopold I., Josef I., Karl VI. — I. Zum ungarischen Ausgleich im Jahre 1705. Nach den Aktenstücken der diplomatischen Correspondenz des Grafen Wenzel Gallas kais. Gesandten in London, bearbeitet von —. Wien. Aus der k. k. Hof- und Staatsdruckerei. In Commission bei Karl Gerold's Sohn. 1870. 8-r. 84 l. (Aus dem XLIII. Bande des von der kais. Akademie der Wissenschaften herausgegebenen Archivs für Kunde österreichischer Geschichtsquellen besonders abgedruckt.)

Höfler (Constantin —). Die diplomatische Correspondenz des Grafen Johann Wenzel Gallas, kaiserlichen Gesandten in London und Haag während des spanischen Successionskrieges. Nach den in Prag und in Friedland aufgefundenen Archivalien zusammengestellt. (Archiv für österreichische Geschichte, Bd. XLI. 1869. 291—312.)

Hurmuzaki (E. de —) Documente privitoare la Istoria Românilor, culese de —. Publicate sub auspiciile ministeriului cultelor și al instrucțiunii publice. Volumul VI. 1700—1750. (Cu portretul lui Dimitrie Cantemir.) București, 1878. 4-r. 2. XXIII, I. 697 l. (Rákóczi és a mozgalomra vonatkozó adatok az 1703—1738 években. Ferriol levelezése XIV. Lajosossal és Rákóczival. Thalman udvari konstantinápolyi residens jelentései.) — Volumul IX. Partea 1. (1650—1747.) Publicate sub auspiciile ministeriului cultelor și instrucțiunii publice și ale Academiei Române. 1897. 4, LI, 691 l. (A velenczei követek, különösen Francesco Loredan és Daniello Dolfin jelentései a dogehoz, 1701—1719.)

BARANYAI BÉLA.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1904 évi jun. hó 3-án d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének
Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Gróf Teleki Géza elnöklete alatt dr. Békefi Remig, dr. Csánki Dezső, id. Daniel Gábor, dr. Dézsi Lajos, dr. Karácsonyi János, ifj. dr. Reiszig Ede, dr. Schönherr Gyula, id. Szinnyi József vál. tagok, Nagy Gyula titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Barabás Samu jegyző.

Napirend előtt elnök részvétteljes hangon két gyászseetről emlékezik meg; az egyik, mely alapító tagtársunknak Jókai Mór-nak halálával nemzetünket és irodalmunkat, a másik, mely a jóságos édes anya elhunytával társulatunk ügyvivő alelnökét börtötta gyászba, s indítványára —

a vál. a halhatatlan költő halálán érzett hazafui mély fáj-dalmát részvétiratban fogja tudtúl adni Hegedüs Sándor tag-társunk útján az elhunyt családjának; Zsilinszky Mihály gyászában való őszinte részvétét pedig jegyzőkönyvében örökíti meg.

Ezután az ülést megnyitja s jegyzőkönyv-hitelesítőkül Daniel Gábor és dr. Karácsonyi János vál. tagokat kéri fel.

50. Nagy Gyula titkár jelentése szerint az eddig évd. r. tag pápai casino 200 koronával a társ. *alapító tagjai* sorába lépett. Tudomásul szolgál.

51. Baranyai Béla r. tag felolvassa néhai Mátyás Flórián-nak: »Népmondák és történeti adatok Záh Feliczian merényletéről« cz. tanulmányát, a mely

köszönettel fogadtatik s a *Századok*-ban ki fog adatni.

52. Titkár előterjeszti a pénztárnok

1904 évi máj. havi kimutatását, mely szerint

összes bevétel volt	...	4032 kor. 58 fill.
---------------------	-----	--------------------

» kiadás	...	1005 » 89 »
----------	-----	-------------

maradvány	...	3026 kor. 69 fill.
-----------	-----	--------------------

Ehez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztár-

nál folyó számlán levő	...	17,878 kor. 18 fill.
------------------------	-----	----------------------

követelést, 1904 máj. 31-én összesen	...	20,904 kor. 87 fill.
--------------------------------------	-----	----------------------

készpénz állott a társulat rendelkezésére;

ebből azonban a kisorsolt egy darab Kisbirtokosok orsz. földhitel-

intézete-féle záloglevélért befolyt 200 korona s a pápai casinótól befizetett 200 kor. alapítvány, összesen 400 kor. tőkésítendő volna.

A kimutatás tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatolattatik; egyúttal az elnökség utasíttatik, hogy a tőkésítendő 400 koronán, annak megfelelő névértékben vásároltasson 4⁰/₀-os p. h. e. takarékpénztári kölcsönkötvényt a társulat alaptőkéje javára.

53. Felolvassa Széchy Károly r. tagnak f. évi máj. 26-án kelt levelét, mely szerint körülményei miatt a csáktornyai Zrínyi-emlék felavatásán a társulat képében nem lehet jelen.

Tudomásul vétetik.

54. Előadja, hogy Kazinczy Arthur földbirtokos úr a múlt évi 50 jk. p. értelmében hozzá intézett levélre e napokban szóval kijelentette, hogy Cserei Mihálynak a Kazinczy Gábor hagyatékában »Verbőczy könyvem« név alatt emlegetett jegyzőkönyvről nincsen tudomása. Azonban a még most is rendezetlen hagyatékából való előkerülése esetén lemásolás végett, esetleg ajándékképen készsággal a társulat rendelkezésére bocsátja. Különben megjegyezte, hogy a hagyaték részben a Magyar Tud. Akadémia, részben a budapesti tud. egyetemi könyvtár birtokában van; azt is hozzátévé, hogy a jegyzőkönyv felkutatása végett kiküldendő tagtársunkat szívesen látja magánál.

Szádeczky Lajos vál. tagtársunk fölkéretik, hogy a kutatás idejének megállapítása céljából nevezett földbirtokos úrral lépjen érintkezésbe s egyáltalában az említett helyeken az általa is fontosnak tartott jegyzőkönyvnek utána kutatni s az eredményről annak idején a választmánynak jelentést tenni szíveskedjék.

55. Előterjeszti a dévai főreáliskola igazgatóságának f. évi máj. 19-én kelt levelét, melyben az iskola jelesebb tanulói számára a társulat kiadványaiból jutalomkönyveket kér.

Titkár felhatalmaztatik, hogy a »Szent István emlékezete« és »II. Rákóczy György életrajza« cz. társ. kiadványokból, a mondott célra, két-két példányt bocsásson az igazgatóság rendelkezésére.

Zárt ülésen —

56. a Tört. Tár és —

57. a Tört. Életrajzok ügyében határozott a választmány. Több tárgy nem lévén, elnök az ülést eloszlatja.

Kelt mint fent.

Gróf Teleki Géza s. k.
elnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

Hitelesítjük: *Daniel Gábor* s. k. *Dr. Karácsonyi János* s. k.
vál. tag. vál. tag.

1904 szeptember-havában.

tagdíjat fizettek

1899-re : Sztancsek Zoltán. Összesen 10 kor.

1900-ra : Somló Sándor (5 kor.) Összesen 5 kor.

1901-re : Bella Lajos (5 kor.) Összesen 5 kor.

1902-re : Begyáts Lajos (5 kor.), Esztegár László (3 kor.), Kanyó Géza (5 kor.), Komáromy András (5 kor.), Pollák Károly (5 kor.), Truskovszky Jenő. Összesen 33 kor.

1903-ra : Bajkó Győző (5 kor.), Balogh Dezső (5 kor.), Cseh Lajos (5 kor.), Cziegler János (5 kor.), Esztegár László (1 kor.), Kisfaludy Zsigmond (5 kor.), Sombory Lajos (5 kor.) Összesen 31 kor.

1904-re : Balogh Dezső, Baumgarten Ferencz, Beigel István, Borsay Jenő (11 kor. 75 fill.), Crouy-Chanel gróf, Debreczeni r. kath. felsőbb leányiskola, Dolánszky Alajos, Eger város, Gajzágó László, Gombos Kálmán, Gyalui Farkas, Győry Árpád, Hazslinszky Rezső (5 kor.), Hegyi József, Hollósy Kálmán, Jakab Ferencz, Káposztássy Jusztinián, Kecskeméti r. kath. főgymnasium, Kilián Frigyes utóda Noséda Tivadar, Kiss Lajos, Mihályfi Ákos, Polgár József, Schvarcz Ignác, Serényi Béla gróf, Stokka Tankréd, Szabó Béla, Tarnóczy Béla, Végh Kálmán Mátyás (5 kor.), Zsolnai főreáliskola, Összesen 281 kor. 75 fill.

1905-re : Rósa Izsó. Összesen 10 kor. Mindösszesen 375 kor 75 fill.

Cserhalmi Samu

pénztárnok.

I. Vár: Országház-u. 27.

A LIPTÓI ÉS TURÓCZI REGISTRUM.

Ezt a két rendkívül érdekes és becses emléket az eredeti registrumok szövege alapján kritikai gonddal készült új kiadásban bocsátotta közre a M. Történelmi Társulat, először a *Történelmi Tár* 1902 évi folyamában, azután pontos név- és tárgymutatóval ellátva különlenyomatban is. Mindenkinek, a kit a felvidék, különösen Árva, Liptó, Turócz és Zólyom vármegyék XIII—XIV. századi jog- és birtokviszonyai érdekelnek, ajánljuk e kiadvány megszerzését. A társulat tagjai 1 *koronáért*, nem-tagok 1 *kor. 40 fillérért* rendelhetik meg a társulat titkári hivatalánál.

Szent István király Emlékezete.

A Magyar Történelmi Társulatnak a magyar királyság kilencz-százados fennállása emlékére készült s első királyunk életét és korát megvilágító kritikai tanulmányokból álló ezen kiadványa, melyet a hazai történelem kedvelőinek a legmelegebben figyelmükbe ajánlunk, megrendelhető a társulat titkári hivatalánál. *Ára tagok részére 2 korona, nem-tagok 2 kor. 50 filléren* kapják.

 A *Századok* minden évfolyamához arany-nyomatú történelmi jelvényekkel ellátott diszes *bekötési táblák* rendelhetők meg Kovács Géza könyvkötőnél (Budapest, V. ker. Sétatér-utca 2.) 1 *koronáért*. Megrendelések postai utánvétellel eszközöltnének. Egyes tábla rendelésénél legczélyszerűbb a pénzt előre posta-utalványon, a tábla árán kívül még 20 fill. posta- és csomagolási díjjal együtt beküldeni, mire a rendelt tábla díjmentesen küldetik meg.

1903 végéig megjelent kiadványaiból s egyéb a társulatnál raktáron levő művekből még ezek rendelhetők meg a titkári hivatalnál:

1. Századok : 1868, 1869, 1876, 1880, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1903 évi folyamai. Egy-egy évfolyam ára	Tagok részére : kor. fill.	Nem tagok részére : kor. fill.
Ezekén kívül az 1877—1892 évi folyamok ugyancsak a titkári hivatalnál évfolyamonként 8 korondért is kaphatók.	10 —	12 —
2. <i>Történelmi Tár</i> : 1880, 1881, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899 évi folyamai. Egy-egy évfolyam ára	5 60	8 —
» 1900, 1901, 1902, 1903 évi folyamai. Egy-egy évf. ára	5 20	8 —
3. <i>Magyar Történeti Életrajzok</i> : I—V. évf. (a Franklin-társulatnál) Egy-egy évfolyam ára	10 —	— —
VI—XII. évf. (az Athenaeumnál) Egy-egy évfolyam ára	10 —	— —
XIII—XIX. évf. Egy-egy évfolyam ára	10 —	16 —
4. <i>Önálló kötetek a Magyar Tört. Életrajzokból</i> : II. Rákóczy György (Szilágyi Sándortól). Ára	3 —	4 80
Mária Terézia (Marczali Henrik-től). Ára	6 —	9 60
Esterházy Pál (Bubics Zsigmond-tól). Ára	5 —	8 —
Zrinyi Miklós (Széchy Károlytól) II. kötete. Ára	5 —	8 —
Zrinyi Miklós (Széchy Károlytól) V. kötet Ára	3 —	4 80
Gritti Alajos (Kretschmayr Henrik-től). Ára	3 —	4 80
Izabella királyné (Veress Endrétől). Ára	6 —	9 60
Gróf Széchényi Ferencz (Fraknói Vilmostól). Ára	6 —	9 60
Alsáni bibornok (Áldásy Antaltól). Ára	2 —	3 20
Gróf Fekete János (Morvay Győzőtől). Ára	4 —	6 40
Báró Eötvös József (Ferenczy Zoltántól). Ára	4 —	6 40
5. <i>A gróf Zichy-család Okmánytára</i> : I. II. III. IV. V. VI. (a VII-ik kötet még nem jelent meg) VIII. IX. köt. Egy-egy kötet ára	4 —	8 —
6. <i>A gróf Teleki-család Oklevéltára</i> : I. II. köt. Egy-egy kötet ára	6 —	9 —
7. <i>A M. Tört. Társulat Felolvasásai</i> : 1. Az 1821—1861 években keletkezett magyar történeti énekekről és indulókról. Irta <i>Káldy Gyula</i> . Ára	— 40	— 60
2. A régibb és újabb magyar tánczokról 1567—1848. Irta <i>Káldy Gyula</i> . Ára	— 40	— 60
3. XVI. XVII. XVIII. századi magyar történeti énekek. Irta <i>Káldy Gyula</i> . Ára	— 40	— 60
8. <i>Egyéb kiadványok</i> : Szent István király Emlékezete. Ára	2 —	2 50
Hazai Oklevéltár. Egy kötet. Ára	4 —	6 —
<i>Radvánszky Béla</i> : Házi Történelmünk emlékei : Első oszt. I. köt. Bethlen Gábor udvartartása. Ára	4 80	8 —
Második oszt. I. köt. Régi Magyar Szakácskönyvek. Ára	4 80	8 —
Emlékkönyv (1892). Ára	1 —	1 —
Évkönyv (1895). Ára	1 —	1 —
<i>Károlyi Árpád</i> : Szilágyi Sándor emlékezete. Ára	— 20	— 39
<i>Bartal</i> : Commentarium ad hist. status jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV. Az egész mű tetemesen leszállított ára	4 —	8 —
<i>Horváth Sándor</i> : A liptói és turóczi registrum	1 —	1 40
<i>Lázár</i> : Erdély főispánjai. Ára	— 80	1 —
<i>Wekerle László</i> : Alba Maria. Ára	— 40	— 60
<i>Wekerle László</i> : Árpád sírja kimutatása. Ára	— 40	— 60
<i>Wekerle L.</i> Árpád sírja meghatározásának sommája. Ára	— 40	— 60

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

NAGY GYULA

TITKÁR.

1904 ÉVI FOLYAM

IX. FÜZET.

BUDAPEST.

NYOMATOTT AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1904.

TARTALOM.

	Lap
Báró Eötvös József politikai művei. Irta Váczy János	821
A rómaiak Boszniában (Második közl.) Irta Thallóczy Lajos	837
Generális Győry Péter. Irta Csapó Vilmos	855
Kritikai jegyzetek az Árpád-kor története köréből. Irta Baumgarten Ferencz	868
Beheim Mihálynak Vlad Drakul oláh vajdáról szóló költeménye és annak	
kütfői értéke. Irta Bleyer Jakab	874

Történeti irodalom.

<i>Matunák Mihály</i> : Véghles vára. Ism. Takáts Sándor	883
<i>Wojciech von Ketrzyński</i> : Der Deutsche Orden und Konrad von Masovien.	
Ism. Pór Antal	888
<i>Giesswein Sándor</i> : Történelembölcselet és sociologia. Ism. Szentpétery Imre	890
<i>Emil Reich</i> : Foundations of modern Europe. Ism. Kropf Lajos	892
<i>John Schmitt</i> : The Chronicle of Morea. Ism. Kropf Lajos	894
<i>Kóssa Gyula</i> : Magyar állatorvosi könyvészet, 1472 - 1904. Ism. Győry Tibor	896
<i>Hermann Egloffstein</i> : Wanderungen	897
<i>Carl Bezold</i> : Ninive und Babylon	897
<i>Karl Schellhass</i> : Quellen und Forschungen stb.	897

Tárcza.

Topographiai adalékok. Irta Kállay Ubul	898
Magyarok az 1833 évi boroszói congressuson	901
Vegyes közlések	902
Pótlások és javítások a Magyar Oklevél-Szótárhoz. (II.) Közli Szily Kálmán	
és Wertner Mór	906
A Rákóczi-kor bibliographiája. Irta Baranyai Béla	909
Új könyvek	912
<i>Hivatalos Értesítő</i>	915

A Magyar Történelmi Társulat ig. választmánya legközelebbi ülését december-hó elején tartja.

KÉRELEM.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásaikat kellő időben, legkésőbb minden hónap 8-ikáig, közvetlenül a titkári hivatalnál (I. Vár: Orsz. Levéltár) szíveskedjenek bejelenteni, nehogy a kései vagy elmulasztott bejelentés miatt füzeteik eltévedjenek.

Reklamációkat csak három hónapon belül vehetünk figyelembe!

Kérjük a történelmi művek szerzőit és kiadóit, hogy műveik és kiadványaik egy-egy példányát ismertetés végett a *Századok* szerkesztőségéhez (I. Vár: Országos Levéltár) beküldeni szíveskedjenek.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF POLITIKAI MŰVEI.

Eötvös József összes művei nem régiben jelentek meg teljes kiadásban. Mi csak a történelmi szempontból nevezetes politikai művekről¹⁾ szólunk, a melyek fontos hatással voltak Magyarország XIX. századbeli alkotmányos életének s közszellemének kialakulására. Az összes műveknek, ide nem számítva *A XIX. század uralkodó eszméi*-t, körülbelül harmadrésze politikai tartalmú, a többi költői, szónoki, állambölcseleti. Eötvös műveinek eddigelé ez a legteljesebb kiadása, de még mindig nem egészen teljes. A szerkesztő igyekezett minden valamire való kisebb cikket is összegyűjteni; azonban Eötvös részint a *Pesti Hírlap*, részint a *Politikai Hetilap* számára nem egy cikket írt név nélkül, s ezeket ma már igen bajos kiválogatni. Nagyobb hiánynak tartjuk, hogy német nyelven írt tanulmányai nincsenek a kiadásban. Ha már a szerkesztő s kiadó a nagy közönségre való tekintettel az idegen nyelvű műveket mellőzni akarták, legalább hű fordításban közölhették volna, mint Gyulai tette a Lukács Móricz német nyelvű cikkeivel. A szerkesztő ismerteti ugyan kivonatokban Eötvös idegen nyelven írt nagyobb tanulmányainak főbb eszméit is; de ez koránsem pótolja az eredetieket. Máskülönbén a szerkesztés elég gondos, felvilágosító és magyarázó jegyzetekkel bőven el van látva, a melyek közt nem egy felesleges ugyan, de általában jól szolgálják a kiadás célját. Itt-ott hibás jegyzetre is

¹⁾ *Báró Eötvös József összes munkái.* IX. X. köt. Politikai beszédek. — XI. köt. Kelet népe és Pesti Hírlap. Reform. — XII. köt. Tanulmányok. — XVI. köt. A nemzetiségi kérdés. — XVII. köt. Kisebb politikai cikkek. Budapest, 1902—1903. Révai és Salamon kny. 8-r. 4, 304 l., 4, 408 l., 4, 335 l., 4, 275 l., 4, 288 l., 4, 366 l.

akadunk, pl. Szenvey életrajzánál, hol a szerkesztő 1835-ben a Kisfaludy-társaság tagjává teszi Szenveyt, holott a Kisfaludy-társaság akkor még meg sem alakult. Efféle tévedés azonban csak elvétve fordul elő és semmit sem von le a kiadás becséből.

Egyébiránt nem szándékunk a kiadás kritikai értékét bővebben szóvá tenni. A mit megjegyeztünk: első pillanatra szemünkbe ötlött, s csak sajnálhatjuk, hogy Eötvös műveinek e legnagyobb kiadása nem mondható minden tekintetben teljesnek. De így is örülünk, hogy Eötvösnek legalább magyarul írt művei ilyen szép kiadásban jutottak ismét a közönség kezébe. Mert kevés magyar író érdemel annyi figyelmet, mint báró Eötvös József, a kinek politikai eszméi oly termékenyítő hatással voltak az újabb magyar közélet fejlődésére, a ki mint államférfiu oly valóban emelkedett szempontból vizsgálta társadalmi és politikai kérdéseinket, s az emberi jogok szabadságáért, nemzetünk önállásáért, műveltségünk haladásáért s hazánknak a másik monarchiával való jogi kapcsolatát tisztázó törekvések sikereért oly elszántan, oly önzetlenül és nemesen küzdött. A Széchenyi nyomán fölzsendült magyar politikai irodalomnak elsőrangú művelője, a ki átalakulásunk legfontosabb eszméit először hirdeti mind 1848 előtt, mind a szabadságharcz után. »Egész politikai működésemnek — mondja 1867-ben — az első naptól kezdve, midőn az első nyilvános ülésben felszólaltam, egész mostanáig két eszme, két elv adott irányt: első az, hogy *hazám minden polgárai egyenlő jogokat élvezzenek*; a második az, hogy *e haza alkotmányos legyen és erős*.« E két elv megérteti velünk egész államférfiui működését.

Egyfelől a rendi jogok kiváltságainak közössé tétele, illetőleg megszüntetése, a jobbágyság felszabadítása, a zsidók emancipatioja, a műveltség jótéteményeinek közös élvezete; másfelől alkotmányos életünknek az újabb idők követelményeihez való átalakítása, önállóságunk biztosítása, épen úgy említett alapelveiből folytak, mint hazánk függetlenségének a két monarchia nagyhatalmi állásával való kapcsolata, a melynek fontosságát Széchenyin kívül egy magyar államférfiu sem ismerte fel előbb, mint Eötvös.

Emberszeretete sugallja a közszabadságért való lelkesedését

s küzdelmét, a vallások egyenjogúságáért folytatott harczeit, a nemzetiségek polgári jogaiért vívó eszméit. Huszonöt esztendőskorától fogva, midőn a *Vélemény a fogház javítása ügyében* című javaslata megjelent, egész élete az emberszeretet legnemesebb erényének hirdetése és valósítása. »Ifjúságom első éveitől szívem minden elnyomás ellen feldobogott: gyűlöltem a zsarnokságot, inkább belső ösztönömet követve, mint azért, mert a szabadság áldásairól még okok meggyőzőének« — írja 1840-ben. S midőn a későbbi nagy gondolkodó eszméit a logikai okok egész lánczolatával támogatja: »belső ösztöne« még hatalmasabban nyilatkozik s mindvégig kalauzolja értelmi felfogását. Szemlélődése, tapasztalata és tanulmányai folyvást erősítik vele született emberszeretetét, a mely írói és államférfiui működésének leggazdagabb forrása. A mi az irlandi katolikusok emancipációjában, az angol gyarmatok rabszolgáinak felszabadításában, a zsidók emberi jogaiért vívott harcokban megragadta figyelmét: mind csak azt a felfogását táplálta, hogy az újkori haladás igazi alapja az emberszeretet. A vegyes házasságok egyházi áldásának megtagadásában már nemcsak a polgári jogok sérelmét látja, hanem a nemzeti egység megvalósulásának akadályát is. A *Pesti Hírlap* és a *Kelet népe* tusájában a népnevelés fölvetett eszméjében haladásunk legbiztosabb alapját veszi észre, a melyre »a törvényhozó és végrehajtó hatalom egész figyelme s tartós buzgó közmunkássága szükséges.« Vajjon nem az emberszeretet sugallja-e, hogy ez eszme érdekében menél hatalmasabb tevékenység induljon meg a társadalomban és törvényhozásban egyaránt? S ha Kossuth ez eszmét a legközelebb megvalósítandó eszmék közé sorozza, s ha egyesek buzgósága annak útját már is egyengeti: el kell-e itélnünk Széchenyivel azért, mert »ez nem függ egyedül magunktól?« »Vagy — kérdi Eötvös — mert a nap még fel nem jött, s a kis lámpa, melyet mi egyesek kezünkben tartunk, csak kis körre terjesztheti sugarait: el kell-e oltanunk ezt is, hogy, mert az egész láthatáron világosságot nem terjeszthetünk, inkább tökéletes sötétségben maradjunk?« Sőt a legfőbb ideje, hogy e korszerűtlennek mondott eszmét minden magyar államférfiu felkarolja. Ez a haladásnak első, egyedül biztos alapja. S ha

meg van győződve a nemzet, hogy haladnia kell: a népnevelésről gondoskodni első kötelessége. Összefügg ez nemzetiségünk megerősítésével, sőt ennek első, egyedül biztos alapja. De ha igaz, hogy jövődönket csak az »értelmi politikával« biztosíthatjuk: nem kell-e az értelem művelésére megint csak a népnevelés eszméjét »a teendők legelsejének tartanunk?« Fáj neki, hogy oly hatalmas ellenzéke támad, mint Széchenyi, de ez egy hajszálnyira sem téríti el a kitűzött iránytól.

Azonban a mi Eötvöst Kossuth Lajoshoz csatolja: az, első sorban a »szív politikája«, a mit Széchenyi oly veszélyesnek hirdet Kossuth taktikájában. Eötvös az ész és szívet nem kívánja egymástól oly mereven elválasztani, mint Széchenyi, mert ez »nem vezethet nagy resultatumokhoz.« Vajjon a mi nagyot nemzetünk a multban tett, nem hatott-e arra a hideg számításon kívül a szív gerjedelme? S viszont elődeink tévedéseiben »nem volna egy, melyet az érzelmet megvető hideg számolás okozott?« Eötvös a történelem beszélő tanuit idézi felfogása igazolására, s az okoskodás szigorú lánczolatain haladva, azon következtetésre jut, hogy az európai polgáriasodásnak nagyobb veszedelme rejlik »a kétszer kettőnek túlvitt bálványozásában«, mint az önzésen felülemelkedő érzelemben. S ez okból nemcsak nem kárhoztatja, sőt egyenesen megköveteli, hogy a ki nemzetének vezetésére vállalkozik, az honfitársainak nemesebb érzelmeihez is szóljon. Kétségtelen, hogy Eötvöst ez okoskodásában messzire ragadja szónoki heve. Széchenyit akaratlanul félreérti s többet bizonyít, mint szükséges. Széchenyi a tömeg vak szenvedélyeire való hivatkozást kárhoztatja; hiszen a nemes érzésekre hatni ő maga is törekedett. A *Kelet népe* minden lapja e mellett tanuskodik. A népnevelés korszerűtlenségét pedig csupán azért vitatja, mert minél több kérdést vet föl a *Pesti Hírlap*, annál rohamosabbá teszi az izgatást s annál kevésbbé lehet a szoros egymásutánt a teendők roppant tömegében megtartania törvényhozásunknak. Ezt a kérdést tehát csak úgy mellékesen sorozza azok közé Széchenyi, a melyek szintén hozzájárúlnak ahoz, hogy »zavarnak vitetik a nemzet.«

Eötvös azonban örömmel ragadja meg az alkalmat, hogy emberszerető szívének egész érzésvilágát feltárja s lándzsát

törjön a maga elvei mellett. Nincs magyar államférfiu, sőt a külföldön is kevés, a ki okoskodásaiban, vitáiban, publicistikai és szónoki küzdelmeiben oly tág teret engedne az érzékenységnek, mint Eötvös. Nem úgy, hogy a maga egyéniségét előtérbe állítaná, hanem hogy minden gondolata mintegy az érzelem kútfejéből táplálkozik. Mint vezető s kormányzó férfiu, 1867 után látszólag igyekszik magán uralkodni, de pályájának első felében sokszor egészen átengedi magát nemes érzéseinek, mit ellenfelei többször gúnnyal fogadtak s annak tulajdonítottak, hogy politikai művei mellett költői műveket is írt.

Ezt a negyvenes években nem egyszer ismételték; különösen a *Budapesti Híradó* dolgozótársai emlegették kedvtelve. Maga gróf Dessewffy Emil, a lap vezére is szemére hányta. Eötvös finom iróniával válaszolt azzal a cikkelével, melynek idevágó részeit újabban is idézték. Eötvös szerint abból, hogy ő regényeket is írt: ellenfelei, a conservativok, azt következtették, hogy tehát »politikára képtelen.« Hát ellenfele mit tett ezalatt? »Gazdaságán kívül haszonbérbe vevé egy nagy alföldi községnek korcsmajogát.« Ebből azután Eötvös, elmés párhuzamba állítva a költőt a korcsmajog bérlőjével, fölötte mulatságos következtetésekre jut. Nehány kitűnő példát idéz a külföldi államférfiak közül, a kik költészettel is foglalkoztak s mégis kitűnő politikusok voltak, s kérdi: vajjon idézhet-e Dessewffy olyan példákat, hogy »kik valaha a világ bármely országában korcsma-árendával foglalkoztak, később nagy státusférfiakká váltak?« Eötvös különben az ilyen személyeskedésektől egész pályáján őrizkedik. Előtte a szóban forgó kérdés a fődolog, nem pedig ellenfelének személyes tulajdonai. Önérzettel s büszkén hivatkozik egyik szónoki beszédében arra, hogy személyeskedésekre soha nem vetemedett, élczet vagy gúnyt sohasem használt, hogy ellenfelét nevetségessé tegye. Hogy írói és szónoki páthosza gyakran elragadja: jellemének alapjából foly, de mindig tisztán, nemesen nyilvánul. Például 1844-ben gróf Andrássy György szavaira válaszolva, mély fájdalom nyilal át szívéen Dessewffy Aurél halálának említésekor, kinek »sírjánál könnyűs szemekkel állott ő is.« Páthoszában többször jövőnkbe vetett erős hite nyer kifejezést, mint pl. az 1861-iki felirat tárgyalásakor

mondott beszédében, midőn »teljes biztossággal és nyugalommal« tekintett »azon jövőnek elébe, melyet a magyar nemzettől senki elragadni nem fog, ép oly kevésbé, mint tőlünk multunkat senki elragadni nem fogja.« Még erősebben nyilatkozik e hit 1848-ban a haza védelméről mondott rövid beszédében, midőn minden más kérdést háttérbe kíván szorítani a nemzet függetlenségének megóvása mellett. »A magyar nemzet — szólt — fenn akarja tartani szabadságát és fenn is fogja tartani, arra esküszöm!«

Ez elragadó páthosz nemcsak szónoki beszédeiben nyilatkozik s nem is ezekben első sorban, hanem hírlapi és publicistikai műveiben, tanulmányaiban és vitairataiban. Néhol szinte önkényesen igyekszik magát visszatartani, hogy a szigorú logikai okoskodás terén maradhasson; például a *Reform*-ban, 1848 előtti pályájának e politikai kátéjában, melyben átalakulásunk eszméit és irányát oly pontos következetességgel jelöli meg.

Eötvös egyetlen műve sem vág oly mélyen politikai fejlődésünk folyamába, mint a *Reform*. A haladást biztosítani s annak mikéntjét logikai rendben megállapítani, úgy hogy a közszabadság föltételeit magában foglaló reform minden nagyobb megrázkódás nélkül mehessen végbe: íme a cél, a melyért e mű síkra száll. Első sorban a Kossuth vezette ellenzéknek tartott bátor szózat ez, mely századok óta megcsontosodott véleményeket akar romba dönteni, hogy a polgári szabadságnak az európai nemzetek alkotmányában kipróbált biztosítékait a régi magyar alkotmányba iktassa. De különben az összes politikai pártok, az egész nemzet értelméhez szól, s épen oly alapos tanulmánynyal, mint mély meggyőződéssel, épen oly világos érveléssel, mint őszinte, férfias lelkesüléssel tárja föl a haladás akadályait s jelöli meg átalakulásunk alapeszméit, megvalósításuk szükségét és lehetőségét. Sorba állítja meggyerendszerünknek az alkotmány fentartására kifejlődött biztosítékait, melyek a törvényhozást, bírói és végrehajtó hatalmat illetik, s a történelem kritikai világnál megszabja valódi értéküket. A municipiumok régi fontosságát nemcsak elismeri, hanem a mennyiben új biztosítékot alkotmányunk még nem szerezhet, fen is kívánja tartani. Ámde, hogy az európai nemzetek kifejlett alkotmány-

formáit mi is átvehessük: épen a megyék jogkörét nem tartjuk fen többé, mivel lehetetlennek látja az erős középponti, független és felelős nemzeti kormány jogkörével megegyeztetni. Bátran kimondja, hogy a megyék akkori helyzetökben nem valódi önkormányzati testületek, mert nem biztosítják az egyéni szabadságot s nem biztosítják a testületi önállóságot sem; de a mi legsérelmesebb: valódi akadályai a nemzeti egység megvalósulásának. S ha a multban, mit tagadni nem lehet, védték az alkotmány épségét, nem állanak-e útjában reformjainknak most, midőn a középponti felelős kormánynak kell a végrehajtó hatalmat kezébe vennie? Vagy a törvényhozás megfelelt-e valódi feladatának, mely az egész nemzet közös érdekeinek képviseletében áll? Hiszen »törvényhozásunkban nem a választási joggal bíró polgárok, hanem csak az egyes törvényhatóságoknak képviselői foglalnak helyet.«

Világos szerinte, hogy alkotmányunk nem a képviseleti rendszeren alapszik, mert a nemzetnek csak egy csekély része küld képviselőket az országgyűlésbe; de ha a rendi alkotmány szempontjából tekinti is e kérdést, akkor is szembeötlő, hogy nem a nemesség többségének véleménye döntő a törvényhozásban.

Másfelől már az 1839/40 és 1843/44 évi országgyűlések is belátták, hogy például a közmunkák az egyes megyék érdekei szerint el nem intézhetők, hanem az egész nemzet közszükségét kell a törvényhozásnak főszempontul vennie. S nincs-e már ebben csirájában a központosítás eszméje, a melyet Eötvös a kormányzat egész körére lefoglalni kíván? A szabadság és rend össze nem egyeztetett fogalmából következtetheti csak, hogy egy megye a törvényhozással egyenrangú hatalomnak tartja magát, mert »a megyék utasításai által a törvényhozást saját kívánataik organumává teszik.« Ide járul az a körülmény, hogy a törvényhozásnak a törvények végrehajtására semmi hatása nincs s a kormányt felelősségre nem vonhatja. Viszont felelős kormányt kívánni, míg a végrehajtó hatalom tőle egészen független hatóságra van bízva, képtelenség. Ha tehát a megye jogköre mind a felelős kormányt, mind a képviseleti országgyűlést lehetetlenné teszi, s ha a végrehajtást, tehát a

szükséges rendet is akadályozza, sőt elemeire bomlasztja: világos, hogy átalakulásunknak e fő akadályát reformálnunk kell, de csak akkor, ha alkotmányunk újabb, a megyei *vis inertiae*-nél sokkal hathatósabb biztosítékot nyer.

Min kell kezdenünk a reformot? A közös teherviselés eszméjének megtestesítésén. Eötvös e kérdés vizsgálatában a természeti jogok és tételes törvények szoros kapcsolatából indulva ki, szigorú következetességgel ismét arra az eredményre jut, hogy a rendi kiváltságok melegágyait szintén csak régi megyei rendszerünkben találhatjuk, s míg ez avult alakjában fennáll: haladásunk legfontosabb kérdéseit meg nem oldhatjuk. Népképviselőre kell alapítanunk alkotmányunkat, mert csak ettől várhatjuk jövőnk megteremtését. Eötvös tudja, hogy ez eszmét az utolsó félszázad óta folyvást hirdetik, s már szinte közös meggyőződéssé szilárdult, a nélkül, hogy a megvalósítás iránya csak némileg is tisztáztatott volna. Erős meggyőződése az, hogy a megyei rendszer itt is főakadály; mert a kiváltságos megyei jog köre sokkal szűkebb, semhogy abba a nem nemesek is befoglalhatók lennének. És itt arra a következtetésre jut, a melyből Széchenyi pályája elején kiindult, hogy a birtokszerzés szabad joga az ősiség eltörlését szükségkép maga után vonván, a politikai szabadságnak minden magyar polgár részese lehet s a népképviselő eszméje testet ölthet.

Azonban e nagy átalakulást a kormánynak kell vezetnie. Csakhogy a nem felelős gyöngye kormány erre képtelen. Voltaképp azt sem tudja a nemzet, hol keresse kormányát: a budai helytartó tanácsban-e, vagy a bécsi kancelláriában? Középponti független és felelős kormány tehát az alap, a melyen az egész reformnak föl kell épülnie. Egyszersmind a kormány függetlensége és felelőssége, az alkotmány újabb biztosítéka a megyék politikai jogai helyett.

Eötvös politikai küzdelmének e vezérgondolatai mozgásba hozták mind a conservativokat, mind a Kossuth vezette ellenzéket. Amazok nemcsak a megyék politikai jogait nem akarták különösebben megnyirbálni a bizonytalannak hirdetett újabb biztosítékok fejében, hanem a miatt is gyanuval fogadták Eötvös eszméit, mivel a parlamenti felelős magyar kormányt

összeegyeztethetetlennek tartották a birodalom közös érdekeivel. Emezek, bár az utolsó pár év óta mind a városok rendezésében, mind a közmunkák végzésében, mind a perbefogó esküdtszékek létesítésében voltakép a megyék jogainak tetemes megszorítását czélozták, elméletben még mindig nem akartak hallani a megyerendszer átalakításáról, a mit Eötvös világos következtetlenségnek mondott.

Eötvös eszméi azonban lassankint mégis mind több követőre találtak az ellenzék tagjainál, mert Eötvös mély meggyőződésének, nagy eszének, sokoldalú tanulmányainak, elszánt és kitartó küzdelmének teljes fegyverzetével harczolt. s mondhatni, folyvást résen állott, bármerről akarták erősségeit megingatni. A conservativok felfogását az ausztriai politikusok is makacsul védelmezték, s Eötvös is legsúlyosabb kérdésnek tekintette a magyar parlamenti kormány térfoglalását a két monarchia közös ügyeiben. Ámde hazánknak a multban is megvolt önállósága, független alkotmánya, s hogy belügyeiben most az alkotmányos forma változik, ez a külügyek kormányzását semmikép nem nehezítheti. »Hazánk belügyeire nézve — írja — a felelősség behozatala az összes birodalmat sem nehezebben, sem könnyebben kormányozhatóvá nem teheti.« Sőt ha a két monarchia egyike, Magyarország, új kormányzati formájában hatalmasabbá és erősebbé válik: az egész kettős birodalom súlyát is csak gyarapíthatja a nemzetközi érintkezésben. A conservativ felfogás végső következménye az volna, hogy hazánknak az örökös tartományokkal való kapcsolata az alkotmányos eszméket önmagukban lehetetlenné teszi. Kimondja tehát vizsgálódásainak végeredményét, hogy »a kormányi felelősségnek hazánkban valósítása a birodalom érdekeit nemcsak nem sérti, sőt azokat előmozdítja, mennyiben a nemzet és kormány közötti hamis állást megszüntetvén, hazánk kifejlődését s annak a birodalomhoz való ragaszkodását elősegítendi.«

Ismeretes dolog, hogy Eötvösnek e most érintett eszméi az 1847-iki ellenzéki programmban teljes diadalt arattak, de egyszersmind a másik monarchiának is alkotmányt követelt az ellenzék, mivel egy alkotmányos és egy absolut módon kormányzott ország közjogi kapcsolatát szilárdnak el nem

fogadhatták. E kapcsolat módjának rendszeres kifejtését Eötvös sem kísérli meg 1848 előtt, nohá a kérdés a maga nagy nehézségeivel minöig eléje tolúl. De akkor a magyar alkotmányos élet átalakulásának eszméit kellett napról-napra érlelnie, magyaráznia s megvalósításuk útjait egyengetnie.

S e tekintetben senki sem mérkőzhetik Eötvössel. Nemcsak mint író, szónok, államférfiu és publicista él ez eszméknek; nemcsak haladásunk minden kérdését a legszorosabb kapcsolatba hozza ez eszmékkel s úgy állítja alkotmányos fejlődésünk elé, mint a melyek nélkül megindulnunk is lehetetlen, hanem a küzdő fegyvereket is számos változtatban forgatja, mint oly elszánt hős, a kiben meggyőződése hitté magasztosult s egyedül a maga küzdelmétől várhat sikert. A tudós politikus mellett, a ki a logikai okoskodás szigorú következtetéseinek láncszemeivel jut a kívánt eredményre; a költő érzelmi világa mellett, a mely az egész nemzet közvéleményének fogékonynyá tételére számít: a hírlapíró és publicista is más meg más változtatban hirdeti átalakulásunk vezérgondolatait, névtelenül vagy álnévvel, magyarázva, fejtegetve, az ellenvéleményeket czáfolva, vagy mint dilettans olvasó, a ki mezei gazdaság mellett csak az ünnepi órákban foglalkozhatik politikával, de a kimondott eszmék üdvös voltát hamar átlátja. Majd párbeszédes alakban szerepelteti az új és régi felfogás képviselőit s lelkesedésének hangjai között megszólal a finom ironia is. Népszerűsíteni törekszik eszméit, hogy a kik magas szárnyalású fejtegetéseit meg nem értik, azokat magához emelje s lelküket fogékonynyá tegye. Ilyenkor takarékoskodik a külföldi alkotmányos élet ismeretének rendkívül gazdag készletével, mely máskor a tudós fejtegetőnek s bátor vitatkozóznak egyik főerőssége; inkább a mindennapi élet szempontjából fogja föl a kitűzött eszmék megvalósítása módjait, de mindig éber figyelemmel a multnak és várható jövőnek összehasonlítása iránt. Ily szempontból írta az *Agricola levelei*-t, melyeknek hangja és modora egészen új volt a magyar hírlapirodalomban, s a melyek sok tekintetben maig is minták lehetnek hírlapíróink előtt.

Valamennyi eszméi között, melyeket a *Reform*-ban tisztáz, a központosítás eszméje volt a legnépszerűtlenebb s a

legjobban félreértett. Már maga a puszta fogalom elidegenítette az olvasók nagy részét, mert az osztrák központosítás fogalmának régi gyűlöletét idézte föl. Eötvös éppen ez eszmét magyarázza leggazdagabb változatban, az avult előítéletek legmerészebb támadásával, a tarthatatlan nézetek sebző gúnyjával. A conservativok törekvéseinek főképviselője, a *Budapesti Híradó* ellen intézi leghevesebb támadásait 1845-től fogva. Tulajdonképpen a központosítás eszméje a nemzeti egység fogalmát is magába zárta, s ez iránt vágyat gerjeszteni a magyarban: küzdelmének egyik legelső célja, megvetve a nyílt vagy titkos gyanúsítást, melylyel ez irányú működését fogadták. A törvényhozásban és a végrehajtó hatalom gyakorlásában egyaránt e célnak kell az alapnak lennie, a melyen az egész magyar közélet új épületét fölemelhetjük. Jól esett neki, hogy a közvélemény egyes organumai, mint például az *Erdélyi Híradó*, hova-tovább megbarátkoztak a központosításnak eleinte átokkal sujtott eszméjével, belátván, hogy »a központosítás csak túlzás és az által veszélyes, ha nem a szabadság kezében történik.« Hitte, hogy a következő országgyűlés már »a törvényhozási központosítás zászlói alatt egyesítve fogja látni azon egész pártot, mely hazánk haladását s kifejlődését tűzte céljául.«

E hitében nem is csalatkozott. Az ellenzék két árnyalata egyesült, s Eötvös eszméi az ellenzéki program alapjává lőnek és az 1848-iki törvényekben megvalósultak. A nagy átalakulás végbe ment, nem ugyan teljesen abban az irányban, mint Eötvös kijelölte, azonban a központosítás elve győzött a törvényhozásban és közigazgatásban még a régi megyei szerkezet mellett, a mit Eötvös soha sem remélt. Ellenben a parlamenti rendszer maga után vonta a megyék politikai jogkörének csorbítását is, és a végeredmény a nemzeti egység diadala lett.

A szabadságharc elzúgása után a kiegyezés eszméje volt Eötvös egész politikai működésének sarkpontja. Eleinte nem hitte a német egységnek oly módon való létesítését, hogy Ausztria teljesen kiváljon a német szövetségből; de jól sejtette, hogy a német centralismus hívei megtalálták az utat, mely biztosan a kitűzött célhoz fog vezetni. S ha a német egység mégis Ausztria kizárásával létesül: hazánknak az örökös tartomá-

nyokhoz való kapcsolata annál könnyebben tisztázható. Ez volt az 1865-ben összehívott országgyűlésnek legelső feladata. Világosan kimondá Eötvös, hogy ősi alkotmányunkért folytatott százados harcaink mind azon egy okra vezethetők vissza, hogy »a viszony, melyben hazánk a birodalomhoz áll, soha tisztán meghatározva, hogy azon határvonal, mely *a birodalom közös és Magyarországnak külön ügyeit* egymástól elválasztja, soha szabatosan kijelölve nem volt; s hogy azon jogok és kötelességek iránt, melyek a birodalommal való összeköttetésünkből származnak, Magyarország és a birodalom között soha egyetértés nem létezett.« De nem habozott azt is kimondani, hogy az 1848-iki törvények nem biztosították hazánk jogait a közös ügyek elintézésének módjára nézve. Követeli e nagy hiány pótlását, és pedig úgy, hogy Magyarországnak e tekintetben épen annyi joga legyen, mint az örökös tartományoknak együtt véve.

Ime a kiegészítés alap gondolatának eszméje, a melyet mint elérendő célzt, Eötvös fejezett ki először szabatosan.

De nem feledkezett meg azon biztosítékokról sem, a melyek a közösség határát csak addig engedik terjedni, a meddig a birodalom nagyhatalmi állásának fentartása szükségessé teszi. A birodalmi kapcsolatot tehát alkotmányos önállásunkkal, a melyet szűkebb korlátok közé szoríttatni nem engedhetünk, öszhangzásba kell hozni. S valamint a magyarnak nem lehet célja sem a birodalom nagyhatalmi állásának feláldozásával vagy megcsorbitásával, sem a másik monarchiának megrontásával munkálnia saját jóllétét: úgy az örökös tartományoknak netalán hasonló céljai ellen szintén biztosítanunk kell magunkat. Ausztriának alkotmányos szabadságát most már mintegy a mi önállóságunk s elfogadható közjogi helyzetünk föltételéül kezdték tekinteni. Ez, noha az 1847-iki ellenzéki program már fölvette, még csak Deák Ferencz tervében foglalt helyet. Eötvös eszméi között ugyan szintén megtaláljuk, de 1865-iki programbeszédében még nem elég szabatosan kifejezve. Mihelyt azonban az országgyűlésen felszólalt, már a Deák felfogását hangoztatta, s minden kétséget leküzdve, nyíltan követelte a kiegészítésnek az osztrák népek alkotmányos önállóságában keregett föltételeit. Talán nagyobb bizalommal viseltetett az osztrák-

kok alkotmányos érzeke iránt, mint a körülmények igazolták; talán mélyebben meg volt győződve, hogy alkotmányunk visszaszerzésében a másik monarchia támogatására is számíthatunk, s ez okból százados küzdelmeink okát sem a birodalmi egység eszméjének megvalósítása utáni törekvésekben látja: de őszinte nyíltságára sohasem volt nagyobb szükség, mint ez országgyűlés kezdetén. Mert a közjogi kapcsolat alakjának nehézségei óriási súlyllyal neheztedek a magyar politikai közvéleményre. E nehézségeket vezető államférfiaink mind érezték; de Eötvös remélte, hogy a kapcsolat szerkezetét sikerül megtalálni és rendezni mind a birodalom nagyhatalmi állásának megóvásával, mind a két ország alkotmányos életének fentartásával. S míg egyfelől politikai szükségnek hirdeti a Pragmatica Sanctióban elvileg kimondott közösség megőrzését, másfelől a törvény szabatos körülírásával kívánja meghatározni a közösségek intézésében gyakorlandó jogainkat.

Midőn Deák Ferencznek sikerült a közjogi kapcsolat formáját megtalálnia s törvénybe iktatnia, Eötvös épen oly nyíltan szállott sorompóba ezen alkotmányos forma megóvásáért, mint előbb annak kiküzdéseért. Hirdette, hogy az új közjogi kapcsolat nem sérti alkotmányos önállásunkat, mint az ellenzék hitte. A törvényhozás többsége minden külső erőszaktól menten fogadta azt el, megegyezőnek tartotta az ország érdekeivel, sőt külügyi szempontból fennállásának biztosítására szükségesnek ítélte. Védte a delegatio intézményét, nem mintha tökéletesnek tartotta volna, hanem mivel érdekeinket általa biztosítva látta. Hogy ez intézmény nem könnyen helyezkedhetett el a magyar alkotmány formái között, azon nincs mit csodálni. Minden új intézmény alkalmazásának megvannak a maga nehézségei; de ha alkotmányos függetlenségünket megóvhatjuk általa s jövőnk iránt hitet gerjeszthetünk: újra bizonytalanságba dobni kivívott szabadságunkat, a legnagyobb politikai hiba volna. »Erős meggyőződésem — így szól 1869-ben — hogy nemzetünket jelenleg kevesebb veszély fenyegeti, mint előbb. Nézetem szerint oly nemzet, mely parlamentáris kormányval és alkotmányval bír, s melynek törvényhozása nem kiváltságokra, hanem az egész népre támaszkodik, egy oly nem-

zetnek alkotmányos jövője veszélyeknek kitéve nincs, habár alkotmányos szervezetében némely hiányok fordulnának elő.»

Eötvös politikai művei és szónoklatai a XIX. század nagy küzdelmeinek elsőrangú tényezői tartalmilag és alakilag egyaránt. Gazdag eszméi, melyeket dús tanulmányai s mélyreható elmélkedése érleltek, átalakulásunk minden kérdését magukban foglalják s rendkívül bő anyagot adnak e kor története tanulmányozójának és pedig a legkülönbözőbb szempontokból. Gondolatmenete, okoskodása, szerkezete minden cikkében, tanulmányában és beszédében ritka művelt értelemre vall, mely öntudatos formák között halad előre célja felé, mindig számot vetve a vitába vont kérdésnek egész körével.

Éles elmével tekinti át az ellenfél minden erősségét, s egymásután, lépésről-lépésre haladva törekszik lerontásukra. Még akkor is, midőn az egész javaslatot gyökerében támadhatná meg s így mutathatná ki tarthatatlanságát: a részleteket egyenként czáfolja meg. Például, midőn 1868-ban a nemzetiségi törvényjavaslat tárgyalása alkalmával némelyek a megyéknek a nemzetiségek szerinti kiválasztását kívánták, a nemzeti egység szempontjából könnyű lett volna e kívánság képtelenségét megmutatnia; de mint kormányfő, a kinek úgyis nem egyszer szemére hányták, hogy inkább az elméleti téren küzdött, pusztán gyakorlati szempontból fogta fel a javaslatot s annak minden következményét semmivé tette. Vagy a zsidók emancipációjáról írott szép essayjében mily széles alapon tárgyalja az ellenfél minden egyes bizonyítékát, s mennyire óvakodik, hogy tisztán a természeti jog tanításával érje be. Az csak ritkán esik meg rajta, hogy a logikai érvek helyett csupán szónoki érvet használjon s a vita hevében a főczélt szem elől téveszsze, vagy többet bizonyítson, mint a mennyit a kérdés veleje kíván.

Ellenben az ellenfél érveit természetes ötletességgel visszafordítani: meglepőleg sikerül nála. Gondolatai ilyenkor az epigramm csattanásával hatnak, noha az ellentétek éles szembeállítására kevéssé törekszik; de nála önkénytelenül is megelevenednek tolla alatt a kínálkozó ellentétek. Például első beszédében, midőn az indifferentismust és a keresztyén szeretetet állítja szembe egymással. Vagy midőn a megyékben rejlő régi alkotmá-

nyos biztosítékokról és a kormány felelősségéről beszél. Itt már az eszmék ellentétei mintegy magok után vonják a szerkezeten és előadáson végigvonuló ellentétek egész lánczatát. De néha egy-egy mondatában nyilatkozó ötletessége alkotja az ellentétet. Például *Agricola* egyik levelében panaszlik a gazdaságban szenvedett veszteségei miatt, a miért egy ideig nem is írt; ezt nem csodálhatni: »hisz' — úgymond — a kutyabőrön kívül, melyre nemeslevelét írták, s melynek köszönheti, hogy nem fizet, hová tekintsen vigasztalás végett a magyar földesúr, ha nem bárányai bőrére, melyeken minden földi reményei teremnek, s melyek nélkül ép oly kevés jövedelemre számíthatna, mint a haza tőle szed.« — »Róma — folytatja — sokszor az ekénél kereste nagy státusférfiakat; jó lenne, ha azok, kik magukat nálunk nagy státusférfiaknak tartják, néha az ekéhez térnének vissza.« Más helyütt Széchenyi hasonlatából indul ki, a ki az alkotmány és ruha között vont párhuzamot. »Én — írja Eötvös — e hasonlatot helyesnek tartom, főkép nálunk, hol ruha s alkotmány, mindkettő igen szűk s igen sujtásos; s vajjon, kérdem, ki hallotta valaha, hogy valaki rongyos és használhatlan ruhája ellen panaszolkodva, abban, hogy ruhája igen ócska, nagy megnyugtatót talált volna?« Midőn nyolczszázados alkotmányunknak régiségével érveltek ellene, felhozta, hogy a francziáknak tizennyolczszázados alkotmányuk volt s mégis megváltoztatták, mert — úgymond — »új csizma szorítani szokott, de bármilyen kényelmes soká hordott csizmában járni, eljő a nap, midőn talpa annyira elkopott s fejbőre úgy szétszakadt, hogy mégis újról kell gondoskodni.« Azoknak, a kik a külföldi intézmények átültetésétől féltek, mert — mondák — nem illenek a magyar szellemhez: vén gazdáját hozta fel például, a ki jó és becsületes ember, de mihelyt a gazdaságban valami újításról van szó, az öreg aggodalommal csóválja fejét s mindig csak az a véleménye, hogy »teljesen hiszi, miként e dolog jó lehet akárhol, de a mi földünkre nem való; mintha a Mindenható épen csak kis birtokomat teremtetten volna úgy, hogy annak szükségkép minden három esztendőben parlagon kell maradnia.« Az ilyenekben Eötvös közel jár Deák Ferencz szemléltető előadásához.

Pályája elején írt műveiben megvan az író erős lelke-

sedése, gazdag képzelete, élénk szemlélődése; a későbbiek állam-philosophiai mély elmélkedésének dús kincsesházául tűnnek élénk, melyben a magyar s a többi európai nemzetek alkotmányos törekvéseiből, a nemzeti és egyéni szabadságért vívott küzdelmekből elvont nagy tanulságok senkire sem téveszthetik hatásukat, a ki csak némi fogékonyságot mutat egy párját ritkító művelt elme szabatos eszméi s egy mélyen érző szív gazdag érzelemvilága iránt.

Ugy tetszik, Eötvösnek nemcsak költői, hanem itt érintett politikai művei is jobban megérdemelnék a velük való foglalkozást épen korunkban, midőn a számító önzés mindenhol felburjánzik. Az ő eszméinek s egész politikai küzdelmének nemessége jobban kiemelhet bennünket a közélet sivárságából, mint számos írónk vastag realismusból táplálkozó költészete.

VÁCZY JÁNOS.

A RÓMAIAK BOSZNIÁBAN.

— MÁSODIK KÖZLEMÉNY. —

IV.

A RÓMAI ÚTHÁLÓZAT BOSZNIÁBAN. — TELEPEDÉS, BÁNYÁSZAT.

Egy tekintet Ballif Fülöp bosnyák építészeti tanácsosnak a római úthálózatról készített térképére¹⁾ megtanít, hogy Dalmácia és Bosznia útvonalai a földrajzi fekvéshez alkalmazkodnak. Két irányban fejlődött ki a hálózat: a tengerpart mentében, s a belföld, vagyis a Duna-Száva vonala irányában. Legelőbb a partvidék hosszában építék útjaikat a hódítók, de mikor Róma hatalma a Duna völgyéig nyomul, első

¹⁾ A bosnyák országos kormány, tekintve a római leletek fontosságát s azt a körülményt, hogy immár folyvást növekedik a régészetkedvelők és szakemberek száma a belföldön, megbízta *Ballif Fülöp* építészeti tanácsost, hogy a tényleges útmaradványok nyomán állítsa össze — a mennyiben lehetséges — a római úthálózatot. Ballif érdekes és fontos kutatásainak eddigi eredményét egy a maga nemében páratlan, alapvető munkában foglalta össze: *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*, I. Theil. Wien, 1893. Ehez 1 : 600,000 méretben térképet is csatolt.

Ballif eddig 14 utat derített fel, illetőleg állapított meg Evans, Truhelka (*Rimska cesta u kotaru Sreberničkom*, 1891.) s mások nyomán: a u. m. 1. a Rastello di Grab-Risanovči-Unac-völgy-Petrovaci utat, mely Sana-völgybe vezet; 2. a Prolog-Halapić-Glavice-Crnagora-Pečka-Banja-luka felé vezető utat; 3. a Prolog-Livno-Suiča-Kuprešit; 4. a Glamočko és Livanjskopoljei összeköttetést; 5. a Kupreš-Pliva-völgyi utat; 6. a Triljtől Županjacon át Bosznia belséjébe vezető utat; 7. a Duvnopoljei utakat; 8. a Pošusje-Rakitnoi utat; 9. a Salona-Naronai utat; 10. a NaronaNarenta-völgyi utat; 11. a NaronaNevsinjskopoljei utat; 12. a Trebinje-Ragusai utat; 13. a Sarajevskopolje-Romanjaplaninai utat a Drina völgyébe; 14. a Drina-völgyi utat.

A bosnyák úthálózatnak folytatását Szerbiában Kanitz F. nyomozta. Kutatásainak eredményét I. *Römische Studien in Serbien* (Denkschriften der k. Akademie in Wien, XLII.) cz. művének térképmellékletén. — Pannónia folytatásáról, Salamon F. Budapest tört. I. köt. — Ortway Tivadar: Egy állítólagos római mediterrán út. Budapest, 1884. — A horvát Vjestnik is közölt számos adalékot.

dolga, hogy a belföldet hozzáférhetővé tegye. A parttal majdnem párhuzamosan haladó utak a tengermelléki főbb helyeket kapcsolták össze, nevezetesen *Skardonát*, *Salonát*, *Epidaurumot* és *Risimumot*. Ezekből a központokból ágaztak el a Száva felé vezető utak, mint a *skardona-servitiumi* (Gradiska), a *salona-servitiumi*, a *salona-marsoniai* (Brod), a *narona-sirmiumi* (Mitrovicza) s az *Epidaurumból* (Ragusa-Vecchia) részint a Szávához, részint a déli Illyria felé vezető főutak. A nagy utak építését a Kr. u. első században kezdték, a hálózatot abban az arányban bővítvén, a mint a Pannóniával való összeköttetés s a birodalmi határ védelme megkívánták.¹⁾

Az említett térképen feltüntetett úthálózat a maga tökéletlenségében is vonalakban megrajzolt történelmi fejlődésnek a vázlata, melyben az egyes központok a római életnek és közlekedésnek ütőereit jelzik. Ilyen központ északon a mai Banjaluka,²⁾ a római *Ad Ladios*, hol a Skardonából, Salonából és Naronából a Száva észak-nyugati vonala felé vezető utak egyesülnek s *Ad Fines*-nél (a mai Laktaši) lépik át az akkori pannon-dalmát határt, a Száva-alja akkor természetes déli tartozékát képezvén a római Pannóniának. Banjalukából Gradiskáig (Servitiumig) jutott az utas, innen ha észak-nyugatnak tartott, Sisciát (Siszeket) érte, ha meg keletnek a Száva folyásával párhuzamosan haladt, a másik nagy római emporiumba, Sirmiumba (Mitrovicza) jutott.

A két nagy Száva-parti emporiumból azután észak felé folytatódott a nagy közlekedési hálózat. Sisciából a Krajna-Karinthia-bécsi vonal ágazott ki, míg Sirmium a mai Vinkovce, akkor Cibalae útján a Duna-jobbparti nagy országúttal állott összeköttetésben, mely Aquincumig, tehát a Duna-vidék gyűjtőpontjáig vezetett.

A bosnyák azonkori belföldnek középpontja ugyancsak a mai fővárosnak, Sarajevonak a környékére utal.³⁾ Ugyanis

¹⁾ Legelőbb a Salona-Andetriumi (Muč), a Via Glabiniana készült el. Kr. u. 16-ban 178,000 lépés hosszúságban elkészült a Salonától a ditiók földjére vezető útvonali, melyen a bányavidékkel közlekedtek. Három-négy évvel később (19—20. Kr. u.) a nevezett úttal párhuzamosan 156,000 lépés hosszúságban az az út épült, mely Triljtől Ad-Matrium (G. Vakuf) tájékára vezetett. Biztos adataink csak ezekről az utakról állapíthatók meg.

²⁾ Ad Ladiost Trn-nel azonosítják sokan, s Castrát teszik Banjaluka közelébe. Ballif Castrát Dobrinje és Paviči közé helyezi. A kérdés topographiailag igen érdekes, de történet-földrajzi szempontból nem szorúl hosszabb bizonyításra, hogy a központot csakugyan Banjaluka vidékén kell keresnünk.

³⁾ Vajjon a régi *Stanecli* csakugyan azonos-e a mai *Blažuj*-jal, vagy a mostani ilidzei fürdő területén felfedezett romok még közelebb hoz-

a sarajevoi mezőségen futottak egybe a *Salona*, *Narona*, *Sapua* (ma Plevlje), *Skodra* (Skutari Albániában), *Sirmium* és *Marsonia* (Brod) főpontokból kiágazó utak. Természetes középpontúl kínálkozott ez az ősidők óta lakott vidék, melyből észak-nyugat felé a gazdag bányavidék volt hozzáférhető, keleti irányban a *domaviai* ezüstitbányákhoz jutottak, majd észak-keletnek az *Ad Salinas* (Tuzla) sóvidéke és *Sirmium* márványbányái voltak a vonzókörébe eső területek. Azonban nemcsak ez a körülmény mutatja nekünk a sarajevoi mezőség középpontiságát, hanem mert innen érhetni legkönnyebben a Szávát, s így a rómaiaknak természetsszerűleg is a természet alkotta tényezőkhöz kellett alkalmazkodniok. A római mérnökök t. i. oly szakavatottsággal, a trace-nak oly helyes megválasztásával építék az utakat, hogy a jelenkor kutatójának nem kell egyebet tenni, mint a legrövidebb s legcélszerűbb irányban haladni, s bizonyára megtalálja a római utak egyes részleteit.¹⁾ Természetes, hogy a római időben a sarajevoi mezőségen nagyobb szabású középpont nem alakulhatott, mindamellett, hogy az úthálózat belső csomópontjai itt folytak össze. A római Dalmáciának történeti oldala Itália felé alakult, tehát a tengerparti városokban indult meg a művelődésnek római főáramlata, ott kezdte meg a római a hódítást, ott is vert legmélyebben gyökeret. A belföld jelzett pontjai: az ércz, só- és márványbányák külön bányavidékeket alkotának, de az egész bosnyák terület, bár római colonisatiójának nagyobb szerű méreteihez ma már alig férhet kétség, mégis csak átmeneti terület képében szerepelt, melynek Sarajevo környéke volt a középpontja. Míg a három tengerparti várost: Skardonát, Salonát és Naronát, politikai és társadalmi centrumoknak kell tartanunk, a mai bosnyák főváros környéke az azonkori Dalmáciának nem ugyan politikai, de közlekedési tekintetben szárazföldi középpontja. Nem véletlenség az a földrajzi körülmény, hogy ha a Sarajevo-Salona közti távolságnak megfelelő sugárral kört vonunk, az épen Kattarón alúl, tehát majdnem a mai Dalmácia területének megfelelőleg metszi a partot. Ha pedig Aquincumtól, illetőleg Budapesttől Brassóig képzeljük a kör sugarát, ez ugyancsak Kattarón alúl metszi az Adriát. A római Dalmácia tehát a szó szoros értelmében a Duna-medencze alkotta nagy területnek déli függeléke, mely az *Adria* és e medencze közét tölti be.

A római hódítás természetéből folyik, hogy az adriai háromszögnek déli csúcsa, a mai Skutari, mely a régi Illy-

zák-e a rómaiak központját Sarajevohoz? mellékes annyiból, hogy a római hálózat belföldi csomópontja csakugyan a Sarajevskopoljén fut össze.

¹⁾ *Ballif* id. m.

riának is székhelye vala, hozzáilleszkedett a dalmát úthálózat-hoz, mely délkelet felé a mai Novi-Bazar irányában a mitrovicz-saloniki útvonal felé folytatódott s a part mentében Lissosig, a mai Alessiőig ért.

A mai Herczegovina, noha karstos színtere ugyancsak sok akadálylyal áll útban, mégsem gátolhatta a közlekedési hálózat kifejlődését. Sűrűn követik egymást a déli Herczegovinában a római telepek,¹⁾ s nem volt telepedésre alkalmas terület Nikšić (Arderva, Auduba?) Gacko (Derva) s általán a naronai conventushoz tartozó területen, melyet a rómaiak meg ne szállottak volna. E pontokon utak vezettek, valamint Naron s a mai Mostar is egybeköttetésben álltak; a mai mostar-sarajevoi főút ugyancsak fővonalat képezvén a rómaiak idejében is. A ljubuski (Bigeste) vidék, a naronai conventushoz tartozván, sűrű úthálózattal jeleskedik Salona irányában.²⁾

A skardonai conventus útjai egyfelől a mai dalmát szárazföldi összeköttetést közvetítették Zengg (Sennia) irányában, másfelől pedig a mai északnyugati Boszniába vezettek s az italo-pannon érintkezést szolgálták.³⁾ A régi Liburniának is kifejlett úthálózata volt, s a Kerka és Zermanja közti vidék, valamint a Zarával (Jader) való összeköttetés mindenfelől hozzáférhetővé tette a közlekedést.

A római úthálózatnak fokozatos kiépítése az akkori kultúra meggyökerezését s a római szellem térfoglalását jelzi. Az illyrség Caesartól Tiberiusig csak a római fegyver élet érezte; de mikor a legkietlenebb vidékeken is megpendült a sziklatörő vas, a törzsek előtt egy új világnak a képe tárult fel. Azok a halálmegvető, egymással viszálykodó, szokásaikban megrögzött hegyi lakosok, kiknek értelmi tehetségét kétségbe nem vonhatjuk, egyet nem láttak sok százados ott létük alatt: nem látták s nem ismerték az emberi munkát. Erre tanítá meg őket a maga módja szerint a római, mikor azokat a világraszóló útbarázdákat megvonta, Laibachtól (Aemona) a dalmát part mentén le Skutariig (Skodra), innen Durazzoig (Dyrrachium) s ettől a fontos ponttól Salonikiig, megépítvén

¹⁾ Truhelka és Radimsky kutatásai. Wissenschaftliche Mitth. aus Bosnien, I. és II. köt. — Glasnik, 1893. évf.

²⁾ Főállomásai: Ad Novas (Runović), Epilentio (Posušje), Vrba (Seonica), Tilurio (Trilj). *Ballif* id. m. 28. 31.

³⁾ Kninen (Varvaria) át Ključ felé. Ez az országrész még nincs teljesen kiderítve s jobbadán csak a régi irodalmi források alapján lehet róluk szó, bár a katonai felvételek alkalmával már is számos nyomra s maradványra akadtak. A cs. és kir. vezérkar leíró osztályában (Landesbeschreibungsbureau) láttuk az erre vonatkozó adatokat.

a Via Egnatiát,¹⁾ majd Salonától a Duna felső folyásáig nyitván meg az eladdig csak nehezen megközelíthető világot.

Semmi sem bizonyítja jobban a római imperium ebbeli alapvető munkásságát annál a körülménynél, mint hogy a mostani fokozott hatású eszközökkel rendelkező úthálózat is megtartotta a régi fővonalak irányát.²⁾ Korunkban igaz, hogy az adriai háromszög történeti oldala észak-nyugat felé fordult, többé nem Salona a központ, az új Itália különyszerű fejlődésnek az eredménye, s mindezen mozzanatok lényegesen elütnek a római korszaktól, de megdönthetetlen tények bizonyítják, hogy a bosnyák és hercegovinai belföldet, valamint az egész Adria-melléki területet, kulturájokra célozván, legelőbb a rómaiak szántották fel, gyümölcsözővé ők tették.

Az utak építése módja természetesen nem hasonlítható össze a modern útépités rendszerével. Tekintve azonban a primitív eszközöket, a római útépités Dalmáciában is tanubizonyságot tesz a rómaiak kőfejtő ügyességéről, melynek itt. a hol a »kövek szülőanyjának« a *Petra Genetrix*-nek áldoztak, ugyancsak tág tere nyílt. Utjaikat általán véve a szintér lejtési viszonyaihoz alkalmazták, a nagyobb elgátlásokat és bevágásokat kerülték. Meredek helyeken a lejtő felé nyíló oldalt fallal zárták el, s bár eddig nem akadtak biztos nyomra, a mélyedéseket áthidalták.³⁾ Karstos területen arra szorítkoztak, hogy a kiálló szirtdarabokat letördelték, a szakadékokat pedig görelylyel töltötték fel s a felkavicsolt úttestet azután szegélykövekkel vették körül. Ezeken a hegyi utakon gyakran látni valószínűleg mesterségesen bevájt keréknyomokat,⁴⁾ olykor egy, olykor két kerék számára.

Bosznia nyugati részén és Hercegovinában már úgyszólván műutak készültek, a mocsaras talajt kövezték s megfaragott szegélykövekkel övezték. Míg a hegyi utak szélessége

¹⁾ Épült 168-ban Kr. e. Tafel Th. De via militari Romanorum. Tübingae, 1842.

²⁾ A Dinarán Stožište és Prolognál átvezető utak ma is közhasználatban vannak; a Spalató felé vezető vasút az Arzano nyergén fog haladni. A Crljevica nyergén tervezett út összeesik a rómaival, s a Borava-glaván Livno mellett épített római út iránya szerencsésebben van megválasztva a mainál. Ballif id. m.

³⁾ Ballif id. m. — *Jireček*: Die Handelstrasse von Belgrad nach Constantinopel. — Blau O. kutatásai. — *Stix E.* Das Bauwesen Bosniens. Bécs, 1877. — A vezérkar leíró osztályának adatai.

⁴⁾ Ezekre legelőbb Ballif figyelmeztette a régészeket, s az ő érdeme, hogy e gyakran alig látható nyomokat megállapította. A nép *kola išla*-nak (a hol a kocsí járt) nevezi e nyomokat. — Az akkori nyolcz küllős szekerekre példát l. *Tocilescu*: Tropaeum Trajani, 48. l. 57. ábra.

1·5 m., a főutaké 2—3 m. széles, s ez utóbbiaknál mérföldkövek jelzik a távolságot.¹⁾

A főutakon szekereken történt a szállítás, a karstos hegyi utakon bizonyára a lovat használták teherhordónak, mert a hol gyakran 20-nál nagyobb az út emelkedése, a szekérnek nem vették hasznát. Valószínű, hogy a keréknyomok emberhúzta és toltatályigák számára készültek, melyek a menedékes helyeken a forgalmat könnyebben közvetítették. A főbb utak mentén az utasok részére éjjeli szállásokat (mansiones), a hivatalos személyeknek külön helyiségeket (praetoria) rendeztek be s gondoskodtak az egyes állomásokon lóváltó (mutatio) helyekről és kutakról.²⁾ A hódítást s ez utakat azonban első sorban akként biztosítá a római hatalom, hogy a fensíkok és a kereszteződési pontok, átkelések legalkalmasabb helyein kerekertornyú váracsokat (castella praesidia) emeltek, olykor egyes őrtornyokból (turres) tarták szemmel a vidéket s a hegy-szorosokat elsáncolták.³⁾

A szárazföldi közlekedés mellett a vízi utat sem hanyagolták el. A Margum mellett állomásozó »Classis Stradensis Germensis«⁴⁾ hajóhad a Száván folyton járt, s Sziszek, Brod és Mitrovicza mellett állandó réve volt.

A hódító római, miután ekkép szárazon és vízen az imperiumhoz csatolta Dalmáciát, legott meg is telepedett. Magával vitte isteneit s új hazájában folytatta régi életét.⁵⁾ Hogy azonban ezt az új hazáját otthonává tehesse, menten alkalmazkodott a körülményekhez s öntudatosan használta fel a természettől nyújtott előnyöket. Csakis így lehetett Dalmáciából, ebből a véres harczeitől meg vad répájáról⁶⁾ hírhedt s emlegetett hegyes országból, a római életnek egy új terjeszkedési

¹⁾ A római mérföld 1500 m. Az útvonalakon a mérföldjelzéseket nem mindig Salóntól vagy Naronától számították, hanem olykor az elágazási pontoktól is. *Ballif* id. m.

²⁾ Nyomaikat számos helyen megtalálták, különösen a skardona-castrai út mentén.

³⁾ A nép ez erődöket ma is *gradina*, *gradac* (vár) névvel jelöli. Nagyobb részök bizonyára római eredetű, bár kétségtelen, hogy a rómaiak a régi telepeket s az illyrek rakta erődítményeket is felhasználták. A római lelhelyeket, mint Istria-ban, Görzben, erkinának — régi templomnak — nevezik, mert maradványaikat olykor csakugyan templomépítésre is használták. Az utakat *kaldrmak*-nak (görögül szép út) nevezik.

⁴⁾ *Marquardt* id. m. II. 506. — *Szentkláray*: A dunai hajóhadak története. Budapest, 1886. 15. 17. l.

⁵⁾ »Ubique vicit Romanus, habitat. Ad hanc commutationem locorum libenter nomina dabant, et relictis aris suis, transmaria sequebatur colonus senex.« *Seneca*: Consolatio ad Helviam, VII.

⁶⁾ *Posidonius Stoicus*. Müller, IV. 263. 29.

területe, a gazdagodásnak pedig új forrása. Menten felismerték jelentőségét s a fősúlyt a bányák megművelésére fektették. Ebbeli munkásságuknak az eredménye lett azután, hogy a gazdag dalmát érczterület a római állami lét egész folyamán a birodalom erőforrásaként jelentkezik. Azt ugyan már régen megtanulták a rómaiak, hogy arany, ezüst és egyéb érczek ugyancsak megbecsülendő gyümölcsei a győzedelemnek,¹⁾ de csak a császárság tudta a győzelem e zsákmányát rendszeresen gyümölcösöztetni.

Három nagy érczterületnek elfoglalása jelzi a római gazdagodási fejlődésnek egyes fokozatait. Mikor az aranyban és ezüstben dúsgazdag Hispania²⁾ nagy készletet vet az akkori világpiacra, a rómaiság már nemcsak a fegyver élében bízhatik, hanem ugyanaz a köztársaság, mely Hannibal harczeit folytán polgárainak ékszereiben kereste a fedezetet,³⁾ egyúttal pénzzel is győzi a háborút. A barbárság jól ismerte a hódító rómainak azt az öntudatos kincsvágyát, mely maradandó értékű zsákmányt keres, s nem egyszer vált be az a tapasztalás, hogy a rómaiak ellenében nagyobb ereje vagyon az aranyban, mint a fegyvernek.⁴⁾

Mikor azután Hispaniának már a karthagóiaktól is erősen bányászott érczterülete — ha nem is mondhatni, hogy kimerült — fölötté kulterjesen műveltetvén, nem fizetett oly busásan: Dalmácia gazdag érczvidéke nyílik meg a hódító előtt. Alig múlik el megint száz esztendő, Traján császár már is Dácia aranyából merít. Nem tudjuk be ide Galliának, Makedoniának s a kelet ércztelepeinek értékesítését, mert ennek a három említett nagy érczterületnek épen a könnyű hozzáférhetés adta meg gazdasági nagy jelentőségét.

Nem lehet, nem szabad a római birodalom ebbeli fejlődését a mai szempontok szerint itélni meg, de kétségtelen, hogy e hódító elem gondolkozási önnállóan, tapasztalatokból elvont igazságok alapján itéltek és cselekedtek. Ezt bizonyítják szavaik és tetteik. Oly néptől, mely tudta, hogy sehol sincs voltaképen benszült elem, mindenütt vegyült s beoltott fajok laknak, az egyiknek az tetszik, a mit a másik megvet, hogy a hódító ismét meghódított lehet, annak működésétől a tervszerű eljárást, mely annyira megkülönbözteti őt az ösztönszerűen cselekvő

¹⁾ Tacitus: *Agricola*, c. 12.

²⁾ *Hispania aurifera*. Florus: *Epitome* IV. 12. 60.

³⁾ U. o. II. 6. 25.

⁴⁾ Florus: III. 17. . . . >fortius adversus Romanos aurum esse, quam ferrum.<

barbároktól, megtagadni nem lehet.¹⁾ A dalmát bányamunkásság ezért a rómaiságnak öntudatos megnyilatkozásaként tűnik fel.

Természetes, hogy az ércztelek megművelése csak hosszabb idő múlva öltött rendesebb alakot. Addig, míg könnyűszerrel jutottak a nemes ércz birtokába, újításról, nagyobb befektetést kívánó munkálatokról szó sincs. Hispaniában, hol a folyók és egyes vizek bőven hordták az aranyfövenyet, eleinte megmaradtak a karthagóiak s a régi phoeniciaiak rendszerénél: mosták tovább a torlatokat s kutattak újabbak után;²⁾ később azután a kőzetekből is kiválasztották az aranyat.³⁾ Ezeknek a telepeknek a gazdagsága kitűnik abból is, hogy nem ritkán találtak félfontos termésaranyat, mely alig szorult mosásra.

Ugyancsak a salassok aranyáért⁴⁾ viselt háborút Augustus, a kiket 25-ben Kr. e. a szó szoros értelmében megigázott s így a mai tiroli alpesekig terjeszté a bányaművelést.

Az illyr-pannon vidék behódoltatása a császárság első századának nemcsak katonailag kiváló fontosságú ténye, hanem gazdaságilag is mélyreható esemény. A hódítás következtében nyílt meg Róma előtt a mai boszniai érczvidék, mely Banjalukától észak-nyugatra kezdődik, azután délkeletnek fordulván, Srebrenicán át a szerb határig terjed. Észak-keleti szegélye e területnek: Banjaluka, Tešanj, Maglaj, Kladanj, Vlasenica, Ljubovica; déli szegélye: Dragornj, Podrašnica, Gorica, Vakuf, Bugojn, Tarčin, Rogatica és Visegrad; kiterjedése mintegy 16,000 m.² ⁵⁾

¹⁾ Vix denique invenies ullam terram, quam etiam nunc indigenae colant; permixta omnia et insititia sunt; alius alii successit. Hic concupivit, quod alio fastidio fuit; unde expulerat, eiectus est. Ita fato placuit, nullius rei eodem semper loco stare fortunam. Seneca ad Helviam, VIII.

²⁾ Beck: Geschichte des Eisens. Braunschweig, 1884. 490—510. l.

³⁾ Strabo, lib. III. p. 142. Párisi kiadás, 1620.

⁴⁾ U. o. lib. IV. p. 205. A noricum aranyról IV. 207. Ezek a telepek Aquileja közelében lehettek. Lib. V. 214. — Hauser: Alte Geschichte Kärnthens, 35. l. — A Drávában még 1803 elején is 1600—1800 arany értékben mostak aranyat (Drnje táján Varasd megyében) Zala- és Körösmegyei parasztok. Érdekes leírást nyújt a mosás módjáról a *Zeitschrift von und für Ungarn* cz. folyóirat, 1803. évf. 379. l.

⁵⁾ Beitrag zur Kenntniss der Erzlagertstätten Bosniens. Bruno Walter, 1887. Landesregierung. Első kísérlet e nemben; sok a tévedés és a mese benne; még azok a részek is, a hol a szerző mint szemtanu beszél, csak kritikával használhatók. Kiváló munka e tekintetben Foullon értékezése: Ueber Goldgewinnungsstätten der Alten in Bosnien. 1892. 1—52. ll. Geolog. Reichsanstalt: Bosnien mit Bezug auf seine Mineral-schätze. Conrad: Mittheilungen der kk. geogr. Gesellschaft. Wien, XIII. 219—228. l. — Hoffer: Zlato i druge rude u travničkom kotaru. (Arany-és egyéb bányák a travniki kerületben.) Glasnik, 1897. 411—423 ll. —

Ezen a területen is az őskor homályában vész el a bányamívelés első öntudatlan kezdete.¹⁾ Fordulatot jelez a kelták megszállása, kik már hazájokból bizonyos bányászügyességet hoztak magukkal, de kincsvágyuk miatt ugyancsak megjárták, mert vesztöket okozta. A Száva-alján s a mai nyugati Boszniában telepes skordiskok ez okból gyűlöltek az aranyat. »Prédálás közben ugyan elveszik, de országukba bevitetni nem engedik.« Az ezüstöt azonban megbecsülik.²⁾ Mégis aligha valószínű, hogy az aranykedvelő s az érczek feldolgozásában oly ügyes kelta nép valami sokáig megállotta ezt a dicsérendő fogadalmat. Minden jel arra vall, hogy az ő révökön jutott az illýrség a fémek értékének megismeréséhez, s ha egyéb nem, de azon körülmény valószínű, hogy az illýr japudok a keltákkal elegyülvén, ugyancsak tőlük tanulták el az érczczel való bánást.³⁾

Az illýr-kelta elemtől függetlenül már a delmaták is kutattak az arany után. Erről a rómaiak már jóval a dalmát partnak teljes behódoltatása előtt értesültek. Mikor azután Augustus lón ura Dalmáciának, ezt a vad⁴⁾ népet arra kényszerítette, hogy az aranyat mossák, mert ez a népség a többieknél sokkalta kincsvágyóbb s nagy serénységgel kutatja az aranyat, hogy aztán a maga részére meg is tartsa.⁵⁾ Ezekkel a gyakorlatott aranymosókkal indult meg a rómaiak nagy bányamunkássága, mely az utak fokozatos kiépítésével s az egyes városi központok megerősödésével arányban mindinkább nagyobb területet vont be a munkakörébe.⁶⁾

Történeti szempontból kiváló *Jireček* munkája: *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*. Prag, 1877. Egyes vonatkozások Evans, Tomaschek, Farlati munkáiban. Bányatörténeti szempontból legalaposabb *Rücker Antal*: *Einiges über das Goldvorkommen in Bosnien* cz. a. (101 l. 2 térképpel, szerző saját kiadása) megjelent monographiája.

¹⁾ V. ö. III. fej. és Strabo, lib. III. p. 146.

²⁾ Így beszéli Athenaeus, lib. VI. et IV. Mindenesetre jellemző, hogy a jezerinei gazdag sírleletek között, melyek a kelták ottlétével bizonyára összefüggnek, arany tárgyat *nem* leltek. *Wissenschaftliche Mitth. aus Bosnien*, III. 209.

³⁾ U. o. III. 218.

⁴⁾ Florus: IV. XII. *Dalmatae plerumque sub silvis agunt, inde in latrocinia promptissimi*.

⁵⁾ Florus: IV. XII. 10—12. »Augustus Vibio mandat, qui efferum genus fodere terras coegit aurumque venis repurgare, quod alioquin gens omnium cupidissima, studiosa diligentia acquirit, ut illud in usus suos servare videatur.

⁶⁾ *Pietro Kaer*: *Sull' ubicazione di Andetrium* (Zara, 1895) cz. értekezésében (29—31. l.) azt fejtegeti, hogy az aranymosás, illetőleg a termés arany üzem a mai Dalmáciára, még pedig Salonától délre fekvő részére értendő. E nézetben — így általánosan odavetve — azért nem osztozhatunk,

Dalmácia aranytermelése Rómában nagy mozgalmat keltett. Sokakat bizonyára ez a körülmény csábított az átköltözésre. Költők szólnak a dalmát aranygazdagságról s irígykedve emlegetik az ottani boldog telepesekeket.¹⁾ Teljesen érthető ez a föllendülés, ha meggondoljuk, hogy a Hispaniában jól begyakorolt s tapasztalt bányafelügyelők gyakorlottságukat — mondhatni — szűz talajon értékesíthették s az addig csak kapkodva folytatott aranymosást most már rendszeresen, nagy erővel folytathatták. Míg a távol keleten²⁾ s a Balkán-félsziget déli részeiben az egyes, eredetileg sem bőséges telepek félig-meddig kimerültek, Dalmáciában csak erősen kellett dolgozni, hogy az aranyat összegyűjtsék.

A történeti adatok hitelessége mellett bizonyosságot tesznek az országban fenmaradt nyomok, melyek a rómaiak nagy bányamunkásságát igazolják.

Mint az ókorban általán mindenütt,³⁾ a mai bosnyák területen is a folyó hordta aranyos fűvény kimosásán kezdődött az aranyművelés. Legelőbb a Vrbas, a Fojnica, a Železnica s a Lašva folyók áradmányos vidékét kutatták át gondosan, majd meg ugyancsak e folyók mentén keresték az özőnvi lerakódásokat, melyek a völgyek mentén olykor kétezer méter magasságig terjednek.⁴⁾ Ezen a területen, melynek mai szláv elnevezései: *zlatan potok* (arany-patak), *zlatno vrelo* (arany-forrás), *zlatno guvno* (arany-szerű), arany tartalomra vallanak,

mert a mai Dalmáciában sehol sem akadnak aranytorlatokra, s azonfelül nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a körülményt, hogy a dalmata nevet általánosságban alkalmazták a többi illyr törzsre is. V. ö. Bulić nézetét. Glasnik, 1891. A déli dalmaták, illetőleg pirusták (e névre utal Perasto a kattarói öbölben) régi bányatevékenysége a rigómezei, jelesül a novo-brdoi telepek ősi művelésére szorítkozott. Megemlítjük, hogy a mai dalmaták is jeles aranymosók hírében állanak s Californiában igen keresettek. Foullon az ő kísérleteit szintén ilyen Amerikát megjárt dalmatákkal végeztette.

¹⁾ P. Papinii Statii Libri V. silvarum. (Párisi kiadás, 1825) I. Carm. 2. v. 153. Robora Dalmatico lucent satiata metallo. — III. Carm. 3. v. 90. Quidquid ab auriferis ejectat Iberia fossis, Delmatico quod monte nitet. — IV. Carm. 7. v. 14. Quando te dulci Latio remittent Dalmatae montes? ubi Dite viso pallidus fossor redit, erutoque concolor auro. — Martialis: Ibis litorcas macer Salonas, feli auriferae colone termae.

²⁾ Strabo, XIII. p. 591. XIV. 680.

³⁾ V. ö. Strabo, XV. p. 711. A hyperboreasok aranytermeléséről hihetőleg az urali mosásokat érti. — Herodot I. 93. III. 116. Lydiáról. — Strabo, IV. 190. Galliáról; XI. 529. az Eufratról; XV. 718. Indiáról; XVI. 777—8. Arábiáról.

⁴⁾ Foullon id. m. 12. l. Ez gondosan átvizsgálta a Vrbas felső folyam-vidékén látható összes torlatokat, s a hegyekben, jelesül a Rosinj-területen látható maradványokat, a Fojnica- és Lašva-vidéket nemkülönbben. Ugyancsak Foullon igazította helyre Walter meséit.

a rómaiak kiszedtek minden kiszedhető. Tették pedig ezt mesterileg rakott vízvezetékek segédelmével, melyeket a legmerészebb irányban vezettek el a mosandó földtömegekhez.¹⁾ E részben nem ismertek akadályt, s a mit mechanikai úton el lehetett érni, azt a rómaiak oly mintaszerűen alkották meg, hogy a mai aranymosás sem járhat el különben. Folyókat többszáz stádiumról vezettek le, völgyeket csövekkel hidaltak át s kötélén tartott emberekkel vágattak utat a sziklában a csöveknek. A síkokon árkokat vontak, ezekbe vezetvén a folyók vizét, a levezetett víz sodrába pedig rozmarin-cserjét tettek, mely azután felfogta az aranyat. A bosnyák aranyvidéken talált lemezek finom darabkákra mállanak, azért a mosás rendkívül nagy gondot és szorgos munkát kívánt. Eleinte csak a föld felületén kellett óvatosan keresni s nem egyszer akadtak nagyobb súlyú terméсарanyra. Nero idejében volt nap, a mikor ötven font aranyat találtak ily módon.²⁾ Később már valószínű, hogy a kőzeteket is megvizsgálták, megkísérlették a palatömegek átvizsgálását, mert egyes aknaszerű nyitványokból kiderül, hogy ezen a téren is működtek. De rendszeres akna- vagy tárnaszerű bányatelepeket³⁾ nem alkottak, hanem megmaradtak a mosás mellett, a míg a munka eredménnyel járt. S ennek a munkának nagy erővel kellett folyni, mert a mosó-telepek mentén látható óriás törmelék-halmazok (hányók) hosszu ideig tartott ernyedetlen munkásságnak a bizonyítékai. Semmi sem bizonyítja, hogy e munkásságot a barbárok betörése félbeszakította volna, sőt azt lehet következtetni, hogy a torlatok hozzávetőleges becslés szerint mintegy kétszáz éves aranymosó-tevékenységre vallanak. Addig mosták az aranytorlatokat, a míg e működésük haszonnal járt. A munkálatokat oly gondnal folytatták, hogy az egyes törmelék-halmazokban alig hagytak meg valamit. Kivált a Fojnica- és Železnica-menti hányók bizonyítják munkásságukat. Kiderült ugyanis, hogy az arany mellett a kénéső tartalmú fakó érczekből kiszedték a kénésőt, melyet azután a finom erezetű arany kiválasztásához használtak volt fel.⁴⁾

¹⁾ A Suhodol-patak mellett 850 m. hosszú vízvezeték. Walter ezeket látta, azért megbízható. Rosinj és a Radovina mellett ugyancsak nagy-szerű vízvezetékek nyomai láthatók.

²⁾ Plinius Hist. Nat. XXXIII. 21. Idézik Farlati, Evans, Klaić és Wenzel: Magyarország bányászatának krit. tört. 12. l. — Schiller: Geschichte des Kaisers Nero cz. m. Pliniusnak ezt az adatát nagyon bizonytalan értékűnek mondja, pedig teljesen megfelel a fennmaradt emlékek nyújtotta tapasztalatnak. Erdélyben 1857-ben egy nap húsz kilogramm szabad aranyat leltek. Téglás Gábor: A korábbi bányászat. Arch. Közl. XVI. 3. l.

³⁾ Walter ebbeli adatai tévedésen alapulnak.

⁴⁾ Foullon id. m. 48. l.

A nemes fémeknek ez a nagymérvű termelése, azonfelül hogy az államkincstárnak egyik főjövödelmét alkotta, nyomot hagyott a műipari feldolgozás terén is. Salonában, a dalmát országrész középpontján, *Venus victrix* védnöksége alatt az aranyművesség nagyban gyakoroltaték s külön cézhben működtek az ötvösök.¹⁾

A Kr. u. II. és III. században nagymennyiségű aranyat és ezüstöt dolgoztak fel edényekhez, s mindehez nem kis mennyiségben járúlhatott a dalmát érczvidék termelése. Míg Salonában s a városiasabb központokon a fejlettebb izlésnek megfelelő ötvösmunkák készültek, a dalmát belföldön, valamint a Balkán-félsziget mindazon helyein, a hol nemes érczre bukkantak, magok az egyes illyr és thrák törzsek házilag is feldolgozták a magok csecsebecsét, nyaklánczait, lovaik szerszámát, durván, de mindenesetre saját izlésöknek megfelelőleg. Nem valószínű, hogy a később nagy virágzásra jutott ezüst-filigrán technika ezekből a népies motívumokból táplálkozott.²⁾

Fordulatot jeleznek az aranytermelés történetében Traján császár reformjai, a ki egyfelől rendezte a bányamivelés jogi oldalát, rendet hozott be a dalmát érczvidék kezelése tekintetében, másfelől fogamatba vette a gazdag dáciai aranytelepek megmunkálását. A dalmát bányászok Boszniában akkora gyakorlottságra tettek szert, hogy a császár Zalatna körül egy egész városnegyedet telepített dalmata pirustákból, kik Dalmácia különböző vidékeiről származtak, de valószínű, hogy a mai Boszniában működtek.³⁾

Traján császár reformjainak egyik eredménye, hogy az aranytermelés mellett a többi érczek bányászata is föllendült. Ugyancsak azzal a rómaiakat jellemző sajátos szervező tapintattal vették üzembe a mai Sarajevótól észak-keletre a mai Srebrenicáig terjedő vidéket is, melynek vonalába esnek

¹⁾ Collegium fabrum, collegium fabrum Veneris, collegium Veneris. — A feliratok idézetét l. F. Bulié: Salona-Spalato, 27. l. — Evans, 11. — Venus volt az érczek, jelesül az aranyos mesterségnek védő istenasszonya; gemmákon különösen sokszor fordul elő a képe.

²⁾ E kérdésről *Hampel*: Egy fejezet hazai ötvösségünk történetéből. Arch. Értesítő, 11²—113. l.

³⁾ *Téglás Gábor*: Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról. Bpest, 1891. 22—26. összeállítja az ott található emlékeket. Az a körülmény (22—23), hogy a mai Salona vidékéről érkezett oda a sok dalmata, mert Splonum Salona körül feküdt, még nem egészen bizonyos. Tomaschek abbéli nézetének is van alapja, hogy Splonum a mai Stari-Majdan közelében Boszniában keresendő. Hogy a dalmata bányászok Dalmácia különböző vidékeiről jöttek, arra a Téglás közölte nevek vallanak. (24. l.) — Ujabb keletű Patsch Károly derekas összeállítása *Dalmacija i Dacija* cz. közleményében. Glasnik, 1897. 665—673.

Domavia és Plumbum (a mai Olovo), a római ezüst- és ólom-bányászatnak e két főhelye.

A régi Domavia, mely 235—254 között municipiumból coloniává lett, Srebrenica körül a mai Gradinában feküdt. Állott egy várból, felső és alsó városból, székhelye volt a pannon-dalmát ezüst- és egyéb ércbányák felügyelőségének, a hol, mint a hatalmas maradványok bizonyítják, nagy költséggel és számos munkaerővel dolgoztak.¹⁾ Az erdők elég tüzelő anyagot szolgáltattak, felhasználhatták a patakok vizét s bizonyára itt találták már azt a nyugati Boszniában honosként emlegetett hegyi lófajt, melyet azután teherhordásra alkalmazhattak.²⁾ Teljes ismeretével a kőzeteknek, megtalálták mindenütt azokat a helyeket, a hol az érczerek kipattantak s kitűnő vas szerzőkkel rendelkezvén, követték a nyomot tárnyszerűleg, nyitottak azonban aknákat is. Műveik négy évszáz folyamán állottak üzemben, s hogy nagy mennyiség került innen is a világpiacra, bizonyítja az *Argentaria* név s az, hogy a százados dúlások után is fenmaradt emlékezete e római bányaműveknek, melyeket a középkor csak folytatott.³⁾

A nemes fémekkel kapcsolatban nagy bányatevékenységet fejtett ki a római kormányzat a vas bányászata s ipari feldolgozása terén. Fontosságát, hasznát a vasnak hamar felismerték, s a meghódított tartományokban azonnal ügyet vetettek rá, hogy megtalálják s együttal fel is dolgozzák. Dalmácia, illetőleg a mai Bosznia nagy bővében volt s van a vasnak.⁴⁾ Északon a banjalukai, prijedori, sanski-mosti, kostajnicai kerületben, délen Fojnicában, Visokoban találják. A rómaiak mindezeket a helyeket ismerték, s ha a sok primitív vashuta-romok közt a rómaiaknak eddigelé csak ritkán akadtak nyomára, a vas-szükségletet s földolgozását első sorban a Sirmiumban fennállott paizsgyár, a salonai fegyvergyár s Aquincum meg Siscia hasonló műhelyeinek már a létezése is igazolja.⁵⁾

A rómaiaknak ezt a nagy bányatevékenységét csak úgy érthetjük meg, ha meggondoljuk, hogy igen nagy és olcsó

¹⁾ Die Ausgrabungen in Domavia. Radimsky V. — W. M. I. 218. l. U. o. IV. 202—242. — Pogatschnig: Alter Bergbau in Bosnien cz. tanulmányában W. M. II. 152. l. összehasonlítván a római-korbéli s a középkori bányaméleket, amazokról azt állítja, hogy jólétre mutatnak, míg a középkorban már szegényesebben, takarékosabban dolgoztak. Pogatschnik feleli a rabszolgamunkát.

²⁾ Strabo, IV. 207.

³⁾ Srebro = ezüst; a későbbi Bosna Argentina jelző.

⁴⁾ Dalmatia . . . ferrum habundans emittit exp. totius mundi. Georg. latini min. Ed. Riero, p. 119. Evans, 9.

⁵⁾ Római vashutákat elsősorva találtak mindenfelé; a sanski-mosti kerületben Radimsky. W. M. I. 209.

munkaerő állott rendelkezésükre.¹⁾ A mai bosnyák érczvidéken az aranymosásra első sorban a benszültötteket alkalmazták, kik a mosott aranymennyiséget beváltani tartoztak. A munkálatok nagysága s a törmelékek halmaza azonban azt bizonyítja, hogy az aranymosók (auri leguli) mellé rabszolgákat, illetőleg kényszermunkára ítélt rabokat (damnati ad metalla) is alkalmaztak. Minő viszonyban állottak ezek a munkások az aranyvidéken s a domaviai ezüstművekben a bányagazgatósághoz, annak részleteit nem ismerjük.²⁾ Kétségtelen, hogy a dalmát érczvidék nagyjából kizárólagos állambirtokként jelentkezik s az államkincstár magának foglalta le az összes jövedelmet. Ezt azon a körülményen felül, hogy Traján, Hadrián és M. Aurelius császárok bronzpénzeket verettek³⁾ a dalmát bányamunkások számára s így az állam kezében volt az üzem, az igazgatásnak szervezete is bizonyítja.

A császárság ugyanis a dalmát aranybányaművelés igazgatóságát Salonában állítá fel.⁴⁾ Az ezüstművelés központi igazgatósága Dalmáciát illetőleg Domaviában volt, ez alatt állottak a pannóniai ezüstművek is. Bizonyára alattas közegeik is voltak az egyes helyi ügyigazgatók, *procuratorok* képében.⁵⁾ A bányagazgatóság a maga segédszemélyzetével, mely a bányaművelésre s a szállításra ügyelt, a IV. század elejéig fennállott. A vasbányák igazgatója Pannóniában a mai Sziszeken (Siscia) székel⁶⁾ s alája tartozott a mai Boszniában termelt vasmenyiségnek átvétele és átszolgáltatása az állami műhelyek részére.

A nemes fémeknek, de kiváltképen az aranyak termelése Dácia bányászatának felvirágzása után háttérbe szorúl, s az új provincia kerül a római nemesfém-productió élére. De hogy Dácia ennyire fellendült, azt a dalmát munkaerőnek s az ott már szervesen működő bányagazgatásnak köszönhetette. Mindamellett Dalmáciának mint érczvidéknek a jelentősége

¹⁾ Cartagenában 40,000 munkás, Erdélyben 20,000 dolgozott. Dalmáciáról adatunk nincs. Öltözetök bőrköntös és fejtű, fűszerszámuk a vascsákány. — Basrelief trouvé a Linares. Rev. Arch. 1882. 193. — Téglás: Bányaszobrok a dáciai aranyvidéken. Arch. Ért. 1885. 16—25.

²⁾ Dáciában magánbányászatnak van nyoma. Téglás id. m. 40—43.

³⁾ Metalli Ulp. Delm. Met. Dal. rajtok egy szarvas s egy belföldi Istenség. — Eckhel: Doctr. num. vet. 6—445. — Kenner: Mitth. der Central-Com. 1864. 687. l. — Evans, l. 9. 11. — Téglás id. m. 57.

⁴⁾ C. I. L. III. 305. l. Emlékezés vagyis egy *Commentatiensis aurariarum Dalmatarum* s egy *Dispensator*-ról. C. I. L. III. 1997.

⁵⁾ A. E. Mittheil. III. 41. — *Domaszewski*: Inschriften aus Bosnien, A. E. M. VIII. 243. — *Radimsky*: W. M. id. h. Domaviában, a mai Gradinában számos bányarégiséget s hét feliratos követ találtak ily bányaprocuratorokról, a kik alá a domaviai municipium, majd meg colonia igazgatása is tartozott.

⁶⁾ C. I. L. III. 3953.

későbbben sem csökkent. Míg a római császárság a békét jelentette, a dalmát partvidék iparilag s építészetiileg folyton virágzott, pannóniai márvány ékíté a palotákat,¹⁾ dalmát arany és ezüst forgott közkezen. Azok, a kik a földanyában a Terra Materben²⁾ bíztak, fáradságuknak bő jutalmát lelték s a bányászat adta meg a jellegét ennek a provinciának, mely addig virágzott, míg a megpróbáltatás idejében a barbárok el nem riasztották a századok folyamán begyakorolt békés bányatelepeseiket.

A dalmát provinciának ebből a bányászjellegéből lesz világossá a belföldnek, a mai Boszniának és Hercegovinának római korbéli képe. Az urak s a munkát irányító elemek rómaiak, kik a benszült népséget meghódítják ugyan, de azután a magok módja szerint bevonják a római világnézet keretébe. Nem irtották ki az illyr törzseket, hanem magokhoz emelték, s megtanították őket a munkára.

Római nyelv, cultus, viselet, szokások csakhamar a legelhagyatottabb völgyekig eljutottak, úgy hogy az illetetlen ősi illyr pásztorkodó elem már csak a rideg fensíkokra s avar hegyoldalakra szorítkozott. A tengerpart mentén s a közelebb fekvő vidékeken, akárcsak Itáliában, római életről tesznek bizonyosságot a fenmaradt emlékek. Édes, hasonlíthatatlan drága feleségét siratja a római férj,³⁾ kétségbeesett anyák jajgatását olvassuk le a gyermekeknek állított sírkövekről. A tiszta családi élet honolt itt távol a fővárostól, az emberek inkább érték rá jóknak lenni, mint az akkori világ középpontján;⁴⁾ a halálban megnyugosznak,⁵⁾ kevesebb színpadiassággal mint ott, a hol az érzelmek világa a divatnak hódolt. A belsőbb vidékektől kissé félt a puhább városi lakó; idegen volt az neki,⁶⁾ mert minden biztonság mellett is volt rá eset, hogy épen úgy, hogy manapság teszik az albán rablók, egyes illyr bandák elhurczolták a római utast.⁷⁾ De azért ott a »maezeusok végein«⁸⁾ s beljebb Boszniában is aránylag jólétben élt

¹⁾ Sirmiumból került oda. — *Passio sanctorum quatuor coronatorum*. Ed. Wattenbach, 1853. A Fruska Gorában voltak e bányák, melyek szintén állami kezelés alatt állottak.

²⁾ Sarajevot az Ad Matricem-mel hozza összeköttetésbe Evans; szerrinte a bányamivelés istennője a Terra Mater, s így Sarajevo mellékén is ilyen érztelepet kell keresnünk.

³⁾ *Coniugi dulcissimae*. C. I. L. III. 2558. — *incomparabili feminae coniugi sanctissimae*. Bulic, 465. — *coniugi carissimae*. C. I. L. 2148.

⁴⁾ *Coniugi, cum qua concorditer vixit*. Bulic, 782.

⁵⁾ *Corpus habent cineres, animam sacer abstulit aer*. C. I. L. III. 6384.

⁶⁾ *In locis peregrinis monumentum fecerunt infelices parentes*. Putačevoban Rogatica mellett lelt sírkő.

⁷⁾ *Gaio Tadio abducto a latronibus*. C. I. L. III. 2544.

⁸⁾ *Finibus Maezeis*. C. I. L. III. 6383.

az új római telepes, vegyesen a latinná vált, római módra gondolkozó előbbkelő illyrekkel, kikkel csakhamar összeházasodott.¹⁾ Egész sora az illyr neveknek bizonyítja a bizonyára előbbkelő illyrségnek ezt a társadalmi felszívódását.²⁾

Ha végig nézünk a csak eddig is földerített boszniai és hercegovinai római emlékek sorozatán, tisztán áll előttünk, hogy az egyes útvonalak mentén gyökeres római élet virágzott. A tengerparttól befelé a mai Hercegovinában, a Narenta áztatta bjelopoljei és biscepoljei síkokon telepek, hidak s ipari tevékenység nyomait leljük.³⁾ Egyik főpont Stolac gyönyörű mozaikjaival,⁴⁾ azután Ljubuski és Pošusje erődített táboraikkal,⁵⁾ s elszórá mindenfelé a telepedésre alkalmas helyeken sírok, lakó és őrházak egész sora.⁶⁾

De nemcsak a tengerparton uralkodó Hercegovina, hanem Bosznia római korbeli képének körvonalai is élesebben föltetszenek az előkerülő emlékek világánál. Mindazon útvonalak mentén, melyek a Száva s a Duna felé vezetnek, valamint az érczvidéken népes telepítvények virágoztak. Az őrtornyok nagy száma — valószínűleg az őskori erődítmények helyén — arra utal, hogy első sorban a megtelepedett lakosságnak s a szállítmányoknak biztonságára voltak tekintettel. Kezdve Konjicán fel Bródig mindenütt van nyoma a római életnek. Abban a központban, mely a mai Boszniának is főhelyét, Sarajevot foglalja magában, a Sarajevo melletti ilidzei díszes római fürdő emlékei⁷⁾ a negyedik századig Kr. u. virágzott életre vallanak, majd a virágzó Bistua-municipium romjai Zenica körül azt vallják, hogy ott jómódú lakosság talált új hazára.

¹⁾ A római viselet a faragványokon. A római női hajviselet is nyomot hagyott. Glasnik, 1894. IV. f.

²⁾ Ditudo, Diandri (Jezerina mellett, W. M. III. 49—55), Temus, Tattaris, W. M. II. 48. Bitidiussa, C. I. L. III. 2582. Dasa Boracio (?) Glasnik, VI. 766. A számos Bato Dalmáciában, Pannoniában és Dáciiában. Mi e helyt csak utalhatunk e neveknek fontosságára, melyeknek részletes felderítése világossá fogja tenni ezt a római görög-illyr s kelta öszsze elegyedést.

³⁾ W. M. II. 1—34.

⁴⁾ W. M. II. 34—44. III. 273. 520.

⁵⁾ W. M. III. 257. 282. 522.

⁶⁾ W. M. I. 273. 328. II. 257. 518. IV. 135. Legelső, ki Hercegovina ezen korbeli emlékeit tanulmányozta, Hoernes Móricz volt, kinek »Alterthümer der Hercegovina« (Wien, 1881) cz. tanulmánya összevetendő a W. M. jelentéseivel. Bakula ferenczes barát érdemes jegyzetei szolgáltak neki vezérfonalként, melyek a rendnek 1867-ben és 1873-ban Mostarban és Spalatóban nyomtatott névtáraiban jelentek meg. Jelenleg Patsch Károly ismeri legjobban a terület római korbeli történetét. Közleményei a Glasnikban, I—XI. és W. M. I—V. Azonkívül becsesek Fiala K. adalékai u. o.

⁷⁾ Glasnik, VII. 161. Rímski gragjevni ostanci u Ilidžama. — Kellner J. közleménye W. M. V. 131—163. II.

A római községi élet kőbe véssett emlékei mellett látjuk, hogy Róma városának papját mint váltja fel a kereszt tisztelte. A község virágzó életéről tanubizonyságot tesznek azok a polgárok, kik a tartományban előkelő hivatalokat viseltek s részt vettek a tartománygyűléseken. Mindez a II. és III. század folyamán jutott delelőre, mikor előkelő illyrek római polgárjogot nyertek.¹⁾ Ugyancsak a Lašva felső völgyében, továbbá Doboj és Kotorvaroš közelében, azután keletre a Drina völgyének útján Domavia (Srebrenica) felé haladva s Zvornik mellett, egyik emlék a másikat éri.²⁾ Ugyancsak belterjes volt a római település a mai Boszniának nyugati és északnyugati részén, mely Sisciában bírta a maga középpontját. Livno környéke, majd a Pliva völgye, hol a régi Saritte municipiumnak maradványait lelték meg, azután Travnik, Varcar-Vakuf, a Sana folyó mente, Banjaluka környéke, a krupai kerület, hol egy nagy csomó afrikai pénzlelet bizonyítja az érczöntést, azután a bihácsi kerületnek fel Kladušaig s a mai dalmát határig terjedő részei bővelkednek mindennemű római korbeli emlékekkel, bizonyítván, hogy a császárság nemcsak behódoltatta, de romanizálta a dalmát provinciának beljebb fekvő részeit is.³⁾

Az a szellem, melyet ez emlékek hirdetnek, teljesen római. Csakúgy megnyilatkozott ez a dinári havasoknak akkor még sűrűbb rengetegekben, mint a Dunának veszélyeztetett felső folyása mentén vagy a Rajna partjain. A dalmát belföldi illyr csak olyan rómaivá lett, mint a noricum s rhaet-hegyi lakos, vagy a gallok ivadéka. A régi törzs-szerkezetben élő népségek — nemzetnek nem nevezhetjük — földjükhöz kötve, terjeszkedési erejökben megtörve, öntudatlanul is a hódító faj képére alakultak át. Mint mikor az erdőben erőre kap egy fa, feltartóztathatatlanul fejlődik a fajtája, s a régiebbeket

¹⁾ W. M. III. 227—245. Truhelka és Patsch közlése. V. ö. kivált ez utóbbinak fejtegetéseit a 242. és 244. lapokon, ki igen helyesen a nevek-ből következtetve, a 212 évre helyezi a római polgárjog elnyerésének évét. A doljani romokról W. M. V. 340—343.

²⁾ W. M. I. 49—72. 328. Dabravina, Podlugovi és Vareš között. W. M. II. 73—86. W. M. I. 262. Doboj, W. M. II. 48. A šipragai és podbrgjei telep a kotorvaroši kerületben, W. M. I. 308. A Drina-völgyi útról, *Truhelka*: W. M. III. 287. Zvornik. Kalesia erődítmény. A Lašva-völgyi maradványokról, W. M. III. 227—248. II. V. 242—259. Glasnik, 1897. 511—536. Novii római telepekről, *Patsch*: Glasnik, 1898. 493—502.

³⁾ Livno-Grahovo, W. M. III. 287. Saritte, W. M. II. 87—93. Glasnik, VI. 217. Travnik, W. M. 49—72. Varcar-Vakuf, W. M. III. 248. Glasnik, VI. 711. Sana völgye, W. M. I. 203. Banjaluka, W. M. I. 254. Krupa, W. M. I. 184. Bihacs, W. M. III. 49—55 és Tomaschek id. ért. Rogaticai sírok. Glasnik, VI. 200. I. W. M. V. 259—62. A majdan-varcar-vakufi telepekről, W. M. IV. 248. I.

elnyomván, már csak cserjék, nyomorult derekú törpe példányok maradnak az eredeti nemből: azonkép a római elem is — a nélkül, hogy irtott volna — legyőzte a régi birtokost.

A régi pástoristen Silvanus neve alatt megmaradt azokon a helyeken, a hol dalmata megfordult, s ennek az erdei manónak mindenfelé emléket emeltek. Nem bántották a kecskelábú Pánt sem, a ki déli vidékről hihetőleg görög révén került ide, s vele együtt a Drina nevére átalakított régi erdei istennő hirdeti a régi illyr természeti vallás nyomait.¹⁾ Uralkodóvá lett azonban az isteni Róma, a Caesarok cultusa, mely a császár személyének ezt az eszményítését tán örökre bevészte a Balkán-félsziget népeinek az elméjébe, s az Olympus isteneinek a maga módja s rendje szerint való tisztelte.²⁾ A keleti istenségek cultusa is nyomokat hagyott,³⁾ de ezek csak szórványos emlékek, nem mint Dácfiában s Pannóniában, a hol nagyszámú keletről betelepített népségek éltek római jelzet alatt. Még leginkább Mithrának, a napistennek, s a kőből született bálványának imádása terjedt el, mely itt is — mint a római területen általán — a keresztyén eszmének az árnyaként jelentkezik.⁴⁾ Tartós uralma azonban nem következett ezeknek az eszméknek, mert római-latin volt e tartomány, melynek illyr alaprétege csakhamar összeforrt vele. A keresztyén eszme fogott össze a rómaiassággal s tört magának utat a tengerparttól befelé is, mindenütt hosszas ellenállás, nagy szenvedések árán foglalván el a tért, míg végre győzött.

THALLÓCZY LAJOS.

¹⁾ *Schneider*: A. E. M. IX. 34. 63. *Patsch*: Glasnik, 1894. 468. l. Dianna, Silvestris, Nymphis a Bulic közölte feliratokban. Venus Bacca, helyi jelentőségű istennő Salonában. Bul. VIII. 37.

²⁾ Jupiter Coelestis, Neptunus, Apollo, Saturnus, Mercurius, Venus, a dalmáciai feliratokban Bulicnál. Róma papja Bistuában. Ezek mellett kétségtelenül megvoltak a törzseknek hasonló fogalmat képviselő törzsisztenségeik.

³⁾ Jupiter Dolichenus, Barlasa sacerdos, Isis, Serapis, Medauro Augusto. *Gelčić*: Storia di Bocche di Cattaro.

⁴⁾ Dácfiára l. *Király Pál*: A sarmi-zegetusai mithraeum. Arch. Közl. XV. Pannoniára *Bojčić*: Denkmäler des Mithras-Cultus in Croatien, 1887. Petrae genetrici, C. I. L. Suppl. 8679. Soli Deo, Bulic 869. Dalmáciaira Bul. VIII. 38. Boszniában Golubić mellett Bihács körül, tehát pannon földhöz közel leltek egy mithraeumot. *Tomaschek Z.* Kunde der Haemus Halbinsel. Wien, 1882. 34. l. W. M. III. 49—55. Legszebb s a Mithra-cultus terén új motivumot tüntet fel a Patsch leírta konjicai mithraeum, mely a IV. századig állott fen. Glasnik, 1897. 629—656. és W. M. V. 352. l. Lettek Čitluk mellett is egyet. Glasnik, 1899. 116. A kései római cultus emlékeiről *Novotny*: W. M. 296—302. Az Abraxas gemmákról *Truhelka*, W. M. III. 528—9. V. 344—5. l.

GENERÁLIS GYÖRY PÉTER.

(Adalék és utóhang a Rákóczi-korhoz. *)

Hősünkben II. Rákóczi Ferencz szabadságharczának egyik daliás alakját ismertetjük meg, ki az előkelő és vagyonos Győr-megyei *Györy de Csics* család sarja vala. Szülői, *Györy Márton* és *Fördös Erzsébet* kora elhunytá után, árvaságában, már ifjan csatlakozik a forradalmi mozgalomhoz, és csakhamar oly hadi kalanddal, mint a minő Bécsből való menekülése volt, hova könnyüvérsége fogságba kergeté, feltűnván, a fejedelem magyarországi táborába siet, hogy ott vágyainak megfelelőleg az udvar körében élhessen és szolgálhasson.

Anyai részről való rokonához, Fördös Mihályhoz szól első fennmaradt levele, melyben a tettekre vágyó katonavér üdésege és ereje lüktet. Ime a levél:

Nemzetes vitézlő Fördös Mihály uramnak (cum honore), nekem kedves Bátyám uramnak ő kegyelmének. Bottyán uram táborára, Dunántúl, *Pressburg*.

Édes igaz atyafi szerető kedves Bátyám uram! Nagy örömmel írhatom Kegyelmednek, hogy engem Isten Bécsből, ama kietlen fekete sasnak hegyes körmei közül kiszabadítván, ide csodálatosképen kegyelmes urunk ő Nagysága hűséges szolgálatjára s nyomorult hazánk igaz ügyének keresésére, per fas et nefas szerencsésen elhozott, csak igen könnyű szerrel a rajtamvalóval; még csak kardomat is nem hozhattam el. Pozsonban köllött hadnom, mert a kapun lehetetlenség volt kihoznom; melyre nézve most igen szegény állapattal vagyunk; sem lovam, sem fegyverem, egyszóval semmim nincsen; itt pedig minden drága, ló kiváltképen; kihez képest mint igaz atyámfát bizodalmassan kérem Kegyelmedet, hogy ha Kegyelmednek módja lenne benne, vagy kótyavetyén, vagy más Kegyelmed jó ismerősitül, vegyen Kegyelmed egy magam alá való

*) A szerző tengeliczi irattárának eredeti kiadatlan levelei, okiratai és Thaly Kálmán felvilágosító adatai nyomán.

lovat minden szerszámostúl, fegyverestúl, és egy jó magaviseelő friss szolgát, ki alá is egy közönséges ló kívántatnék, arra hasonlóképen egy szerszám, kit a Kegyelmed atyafiságára bízok. Ha kívánt Kegyelmed valaha nékem szolgálni, most mutassa Kegyelmed hozzám igaz atyafiságos szeretetét, melylyel Kegyelmed is kötelesebben obligálni fog a Kegyelmed igaz atyafiságos szolgálatjára. Ha pedig defectus lenne a pénznek szüksége miatt Kegyelmed körül, s a miatt elmaradna a lóvásárlás, talán lesznek ott a táboron valakik adóssaink közül, mint Fejér Mihály uram, vagy más jó ismerősünk, a kik kívánnák látni promotiómat; azoktól kérjen Kegyelmed pénzt, mert most vagyon egykor ideje, hogy igyekezzem feltett czélomban magamat jó atyámfiak s igaz jóakaróim által secundálnom, melyet ha véghez vihetek, úgy mint kegyelmes urunk ő Nagysága udvarában continuussá lennem, a mint hogy reméllem is, hitesse el magával minden igaz atyámfia s jóakaró uram, hogy Kegyelmeteknek mindenekben tehetségem szerint szolgálnom el nem mulasztom. Édes Bátyám uram, Kegyelmedet alázatosan követem, hogy legelső levelemben is ennyire búsítom Kegyelmedet; de ha nem bízom a Kegyelmed jó atyafiságában, nem is terhelném Kegyelmedet ezekkel. Azonban arra is kérném Kegyelmedet, hogy ha módot találna Kegyelmed anyám aszszonánál levő lóding és tarsolomnak kihoztatásában, igen kedves dolgot cselekednék Kegyelmed. Mindezekről Kegyelmed tudósítását elvárom minél hamarabb. Hogy pedig Kegyelmed levelemet kezemhez tudja dirigálni, én ott leszek, valahol a méltóságos fejedelem, csak Kegyelmed az ő Nagysága bejárójának, Rédei Mihály uramnak levelében includálja leveleimet. Ezek után kívánom igen, udvarló levelem találja Kegyelmedet szerencsés órában. Maradván Kegyelmednek igaz atyjafia öcsce

Győry Péter m. pr.

Költ Egerben, 14 Aprilis, 1706.

P. S. Szekeres István óbester uramnak ajánlom igaz köteles szolgálatomat; ő kegyelme megbocsásson, hogy most levelemmel ő kegyelmének kötelességem szerint nem udvarolhatok; más alkalmatossággal el nem mulasztom.

Az utóiratban említett Szekeres István a *Fördös* család révén állott rokonságban Győry Péterrel; u. i. Győry Péter anyjának Fördös Erzsébetnek unokaöcsce Mihály, Szekeres Ilonát, az óbester testvérét bírta feleségül. Szekeres 1704—1706-ban Bottyán tábornok huszárezredének volt vezénylő ezredese (commandans colonellus), mely ezred a tulajdonos *vak* Bottyán tábornok népszerűségénél fogva az 1705 év őszén és 1706 elején nagy számmal önként hozzácsatlakozó vitézekből annyira

felszaporodott, hogy 10 helyett 23 századból állott. Ezért 1706 nyarán három részre osztották: u. m. 10 század (Komárom és Esztergom-megyeiek) maradt a fővezéré; 10 századból (Fejér-megyeiek) Szekeres István kapott most már önálló ezredet. melylyel rendszerint Székesfehérvárt tartá körülzárva pákozdi első táborából, Buda és Esztergom alá is őrködve; végre a még hátramaradt 3 századdal (Tolna-megyeiek) Béri Balogh Ádámnak akkor igen megfogyott létszámú ezredét szaporították föl.

Nemzetes vitézlő Szekeres István lovas főcolonellus uram ő kegyelmének szól az 1722-ben Rákóczi oldalán a rodostói számkivetésben elhunyt dunántúli főgenerális, gróf Eszterházy Antal mezei marschallnak, Bécs vidéke ostromozójának, Kőszegről, 1709 febr. 16-án kelt következő levélbeli parancsa:

Főcolonellus uramnak praesentibus intimáltatik, minthogy tapasztalható a sok excessusok és rendetlenségek miatt a szegénység csaknem utolsó veszedelmes ruinája, magam más országos dolgok foglalatosságai miatt oly sok rendetlenségek investigatiójára nem vállalkozhatok, — committálom nemzetes vitézlő Kenessey István secretariusomat, mint plenipotentiarium, az accludált punctumok szerint, hogy colonellus uram regimentje által eddig nemes Győr, Komárom és Esztergom vármegyékben a militia által követett excessusokat conscribáltassa, és a jövő hétfőtől két hétre. úgymint pro 7 futuri Martii, a nemes regiment tiszt uraimék és vármegye között computust Pápán csinálhasson s kinek-kinek debita adjustatiót tétethessen. Colonellus uram annakokáért, hogy annival is jobb móddal a conscriptio véghez mehessen, nemes Győr, Komárom (megyei) viceispán uram mellé egyéb becsületes tisztjét adjungálja, hogy a conscriptio jobb móddal véghez mehessen és az igazság is jobban eruáltassék. Tudósítván mindezekről secretariusomat is hogy ha valami fogyatkozások volnának, mentül hamarabb remediáltathassanak. Külömben nem cselekedvén.

P. S. Ha maga colonellus uram regimentjénél nem volna, tehát a regimentnek commandánsa a felülirt dolgokat effectuáltassa.

Érdekes a Dunán innen való oeconomicalis administratiónak Szombathelyen, 1708 okt. 18-án kiállított utalvány, melyben »tekintetes Szekeres uram ezredes számára való mundér varrásra assignáltatott 200 forint, melynek megfizetése lészen n. v. Fördös Mihály vicekapitány uramnál hátramaradt árenda pénzéből, Torkos István uramnál levő árendából és Szegedi Ferencz perceptor uram cassájából quietantiájára.« (Három pecséttel hitelesítve.)

Végül felmerül még Szekeres István óbester neve egy

levél nyomán, melyet Fördös Mihály végrendeleti végrehajtójának, *Csapó Józsefnek*, valószínűleg 1730 körül, tehát már éltés korában írt, és a mely egyszersmind elárulja a nyugalomba vonult öreg vitéz kissé gyanus feledékenységet. A levél így szól:

Nemzetes vitézlő Csapó József uramnak, nékem kedves jóakaró uram ő kegyelmének. Követem Kegyelmedet, hogy kölletik alkalmatlankodnom; róla nem tehetek, minthogy ezen Istenben kimult Fördös uram obligatiója (25 arany kölcsönről) feledékenységbe ment nálam. E minapában certificatus valék Alap iránt, akkor kellett a leveleket felhánynom, akkor akadott elé; tudja Kegyelmed, én is szegény legény vagyok, oda nem hagyhatom. Kérem mint jóakaró uramat, ne terheltelesség megadni, és ebből valamely processust ne indítsunk, hogy mások is ne csodálkozzanak rajtunk.

Azonban Csapó József megtalálta a hagyatéki iratok közt Szekeres Istvánnak nyugtatóját, melyben ezt mondja: »Fölvettem Fördös Mihály uramtól 25 aranyat, a melyet kölcsön adtam volt ő kegyelmének. Minthogy az obligatio velem nem volt, vissza nem adhattam, azért adtam ezen levelemet. Győrrött, 15 Julii, 1719.« Ezen sírontúli kis sarczolás kísérlete az öreg kuruczoknak tehát nem sikerülhetett.

Fördös Mihály egyéniségének megismertetésére szolgáljanak a következő adatok: A Fehér-megyei nemes *Fördös de Aba* családban Istvántól (Stephanus Barbatus) származik *Mihály*, kinek neje Szakonyi Katalin; ennek fia *Mihály* első házasságban Szekeres Ilonát, a másodikban Doroszlai Ilonát bírta nőül. Bottyán seregénél Szekeres ezredében, kinek sógora is volt, szolgálván mint vicecolonellus, az akkori felzavart viszonyok közt katona létére közjavak bérlőjeként is szerepelhetett. Egyik szerződése, melyet a Dunán innen való oeconomicalis administratio ex consistorio Sabariae, 29 Junii, 1708, részére kiállított, így hangzik:

Mi alább megírottak, adjuk tudtára mindeneknek, a kiket illet, hogy fölséges fejedelem kegyelmes urunk kegyelmes determinatiójából és a t. oeconomicum consilium akaratiójából exarendáltuk in omnem fortunae eventum Mányt, Török-Bálintot Szolgagyőr pusztával és a hozzá tartozó appertinentiáival együtt n. v. Fördös Mihály uramnak négyszáz forint fehér pénzért, kinek felét most ő kegyelme letette és megfizette, a másik felét a jövő 1709 esztendőben esendő májusnak első napjára tartozik megfizetni, ily conditiók alatt: 1-ször. Hogy a megnevezett jószágokat a szokott és urbarialis adójukon kívül nem aggravalja és föllebb való terhekkkel nem bántja, ha nem építkezik is, de a mostani állapotokban megtartja és tempore remissionis úgy adja

kézhez vissza. 2-szor. Ha mi medio tempore a nemes országtúl vagy a nemes vármegyétől onus avagy imposita vannak azon jószágok iránt a fiscusra mint földesúrra, az olyan onust avagy impositát megírt Fördös Mihály uram és successori nem a megmondott arendationális summából, hanem a maga industriája által beveendő jövedelemből tartozik megadni és megfizetni. 3-szor. A kik a jószágokban vagy nemes emberek vagy libertinusok vannak, a mely állapotban találtatnak, azok abban megtartassanak és semmi által följebbre ne kényszeríttessenek. 4-szer. A makkos és épületre való fák ne distraháltassanak; ha épületre kívántatik, az administratio hírével, és ne különben vágattathassanak. 5-ször. A mi szükséges, magától ő kegyelme ne, hanem ezen administratio akaratajából cselekedhesse. Az gabonadézsmá marad az hadak javára.

(Három ostyapecséttel hitelesítve.)

Rövid másfél év elmúltával, midőn az előrelátók a szabadságharcznak már gyöngülését vélték észlelhetni, Fördös Mihály is jónak látta lassan köpönyeget fordítani s a király hűségére térni. Lehet, hogy sógora, a tekintélyes királyi ember, Örményesi Fiáth János egyengeté útját; erre vall báró Bruckenthal győri parancsnok 1709 okt. 8-án kelt, latinul írt felmentő levele, mely magyar fordításban így szól:

Fiáth János ő cs. és kir. felsége bírósági helytartójának és tanácsi főjegyzőjének hűséges jelentéséből értesültem, hogy Uraságod, megvetvén az eddig folytatott összeesküvést és confoederatiót (complot), királyának és természetes és legkegyelmesebb urának a tartozó engedelmességet és ennél fogva hódolatát bemutatni akarja. Minélfogva én, a magyar királyság főmarschallja és teljes hatalmú parancsnoka gróf Heister Sybert által nekem adott általános felhatalmazásból eredőleg, Uraságodat nejével és szolgálvaival együtt, a királyi szó és a fentemlített fő- és teljhatalmú parancsnok ő kegyelmének igaz és őszinte hite alatt biztosítom, hogy ha Uraságod Győrbe jön és legkegyelmesebb királyának előbbemlített szolgálvaival és Nagy Mihályval hűséget vall, senki által sem fog sem személyében, sem javaiban bevádoltatni és károsíttatni; letett hite után szabad lesz Uraságodnak hozzátartozóival együtt akár itt, akár más, ő cs. és kir. felségének uralma alatti helyeken tartózkodni és lakni, s nemesi, katonai és polgári statusát — a mennyiben kétséges (siquinde dubitandum est), úgy szintén házáat is, mely Uraságodat megilleti — a mennyiben későbbben is hűségesnek mutatja magát — visszakaphatja. Hogy azonban nagyobb biztossággal jöheszen be Uraságod, ezen leveletem (geleitbrief) küldöm. Mäskülönben minden jót kívánva Uraságodnak. Győr, 1709. okt. 8.

B. Bruckenthal.

Ezt csakhamar, decz. 31-én követte Bruckenthalnak újabb bocsánata, kiállítva az ifjabbik Fördös Mihály részére:

Ego infrascriptus attestor praesentibus juniorem Michaellem Fördös, vulgo Fördös Miska nuncupatum, a rebellibus Jaurinum haud pridem reversum esse, juramentum homagii sacratissimae suae majestati, domino domino nostro clementissimo inibi deposuisse, vigore praesentium, sigillo et syngrapho meis. Datum Vienne, die 31 Decembris, 1709.

Baron de Bruckenthal.

Nyoma van, hogy Fiáth János, rokonával ifjabb Fördös Mihálylyal még 1717-ben is összeköttetésben állott.

Hogy a császáriak mily készséggel nyujtottak mézes madzagot a megtérő rebellisek visszahódítására, kitűnik báró Bruckenthal győri várparancsnoknak egy másik, Győry Péter fennmaradt iratai közt talált és 1709 decz. 23-án kelt felhívásából, mely így szól:

Seine Exelenz, der commandirende Herr General Feldmarschall von Heister hat hinterlassen und befohlen, dass wenn einige in die kaiserliche Devotion treten, ihre vorige Wirthschaft wiederum . . . besitzen und solche treiben möchten, und das juramentum fidelitatis alhier ablegen, ihnen hierüber ein schriftliches Protectionale zu ertheilen, und frei, sicher und ungehindert wohnen, handeln und wandeln zu lassen, auch dessen Hab und Gut auf keine Weise nichts Unbilliges oder Gewalttätiges zu zufügen wäre.

A szatmári békekötés után, midőn a kuruczok duzzogva szétozslának, de követve nemrég vezérlő nagyjaik példáját az anyagi téren is, elveszített szabadságukért vagyonszerzésben keresének kárpótlást: a már korábban megtért idősb vitéz Fördös Mihály, ki mint láttuk, katona korában is üzleti viszonyba lépett a kincstárral, most nagy vállalatok élére állott.

Örményesi Fiáth János és Pázmándy Gergely »sógor urakkal« összevásárolván az alföldön nagy mennyiségű szarvasmarhát, a Fehér- és Tolna-megyei végtelen mezőségeken, melyek a mohácsi vész óta úgyszólván néptelenül és parlagon heverték, a csordákat felhizlalták, hogy azután jó árért a bécsi piacra szállítsák. Oly üzletág volt ez akkor, melynek gyakorlását a főurak sem vetették meg. Fördösnek 1726-ban Győrött kelt végrendelete eléggé tanuskodik vagyonának gyarapodásáról, melyet atyjafiainak és egyházi (református) czélokra hagyományozva, második házassága gyermektelen özvegyének, bizonyára egyenes örökösei kielégítése után, a haszonélvezetet testálta, a míg »nevét viseli.«

Az én kedves öcsém uramnak, Csapó (Chiapo) József uramnak — rendeli az 5-ik pont — kit az úr Isten tovább is sok szerencsével áldjon meg, égéretem szerint maradjon ezen belső Győr városában levő residentiális házam örökre, minden eszközével és appertinentiájával együtt, és igaz pártfogója legyen feleségemnek. Tisztességes eltemetésekre is nagy gondja legyen.

Vallásos és kegyeletes érületéből folynak a testamentum eme sorai:

Az én szegény lelkemet, kit is az én Jézusom az ő drága szent vérével megváltott, ajánlom az én mindenható teremő s velem szegény bűnössel sok ízben jóltevő édes Istenemnek; az én gyarló testemet pedig az ő anyjának a földnek, melyből vétetett. az boldog feltámadásnak csalhatatlan reménysége alatt; és valakik egész életemben csak legkisebb jóakarattal viseltettek hozzám, az úr Isten ezer annyi áldását adván; ha kiknek pedig természeti gyarlóságomból vétettem volna, azoktól az úr Jézus érdemeiért bocsánatot kérvén, közönségesen mindenektől elbúcsuzom.

Megemlékezve a *zirczi* barátokról is, kiknek nagy birtokát szintén bérelte volt, rendeli, hogy »még azon, nekik nem régeből adott tíz tehénekhez, felesége saját jóakarattal még tíz tehénét szolgáltsasson.«

Fördös Mihály nem sokáig élte túl végrendelkezését, mert a testamenti executor, Csapó József iratai közt a kifizetett legatumokról talált nyugtatók 1728-ról szólnak.

Fördös Mihály és Győry Péter viselt dolgaival kapcsolatosan felmerül közös rokonuk *Csapó József* neve, ki elsőben alkalmazta elődei *Chiapó*-nak írt családnevénél az újabb helyesírást. Atyja *Chiapó György*, anyja *Győry Éva*, Győry Márton és Fördös Erzsébet leánya vala, ki özvegységében Zámory Andrásához ment férjhez. *József*, mint egyetlen fiu, tágaskörű tudományos kiképeztetésben részesülvén, csakhamar közpályára lépett, Győr megye és város buzgó szolgálatában. 1730 körül Savoyai Eugén herczegnek, a fényes győzelmeiért jutalmul nyert magyarországi birtokain jogi tanácsosa lett és sok más bizalmi állásban maradtak fen tevékenységének nyomai. Hátrahagyott iratai közt, egy szemtanu sajátkezű leírása Mária Terézia 1736 febr. 12-én végbement esküvőjéről, hihetőleg tőle ered. ki mint Bécsben nagyon járatos és a zentai hősnek »plenipotentiarusa« a megjelenhetés kitüntetésére ezen udvari ünnepen könnyen szert tehetett. Jóval később, 1751-ben, vele helyettesítetét magát báró Bánffy Farkas a Mária Terézia által egybehívott országgyűlésen.

Vegyük fel ismét *Győry Péter* pályafutásának fonalát.

Hűségesen végig szolgálván Rákóczi szabadságharczát, melynek vége felé mint a dunántúli seregek hadi biztosságát és hadi pénztárnokát ismerjük, Rákóczi bukása után ő is úszva az áramlattal s megalkudva a körülményekkel, lassanként a császár és király hűséges alattvalójává válik és a császári reguláris hadseregbe lép, melynek kötelékében fokról-fokra emelkedik. De időközben nem hanyagolja el családi és vagyoni ügyeit sem, szakadatlanul érintkezvén e tekintetben bizalmas tanácsadó rokonával Csapó Józseffel. Sűrű levelezésében többek közt valamely megbízottját utasítja 1723-ban ura öcscséhez Csapó Józsefhez, ki most Bécsben van n. és v. Jeszenák Pál mellett, információ végett, hogy »a mikor in inclyto consilio aulico camerali azon *materia* és *justa praetensio* ventilláltatni fog, akkor mutassa meg hozzá való igaz atyafiságos, sokszor ajánlott dexteritását és synceritását.«

Nehány év mulva, 1728-ban, más újabban felmerült peres dologban jóízű humorral írja Csapó Józsefnek:

Mon très cher Cousin! Sub dato 20 praesentis datált levelét más napon kedvemre vettem, melyről ma egész napon némén aszszonynyal, a Ked édes anyjával nagy consiliumot tartottunk és a Ked levelén soha el nem tudtunk igazodni, mivel Ked a dispositiót Paksnál és Kalocsánál érti, a kihez nekünk bizony semmi kedvünk, sem sétáláshoz való időnk nincsen; bár Kegyelmed a terminus bizonyos napjáról írt volna, jobb szívvel vettük volna, hacsak Kegyelmed bennünket nem akar játszadoztatni és héjában farsangban áprilist járatni; a mi nem esnék kedvünk szerint. Azért mi addig meg sem indulunk, míg bizonyos hirt nem küld; ha pedig jó hirt küld, tehát szombaton bizonyára megindulva, Moóron fogunk hálni, Moórról Abára, és Abáról datum Előszállás. Pro coronide a földvári postát is en passant megnézesse Kegyelmed. Adieu! Raab, le 22 Janvier. Votre très affectionné P. Győry.

Elmult ismét hat év, és a Bottyán táborával hajdan kurucz stilusban levelező, úgy látszik már századosi rangba lépett egykori »rebellis« csaknem udvaronczzá vedlett, — ki a Rajna mentén dühöngő háború színhelyéről a következő érdekes levelet küldi távol hazájába rokonának Csapó Józsefnek:

Mayence, le 2 Aug. 1734. Monsieur mon très cher Cousin! Eddig régen írtam volna, ha csak annyi időm lehetett volna, hogy a pennát a kezembe vehettem volna; de megvallom, hogy az egész marchban annyi dolgot adott mind regimentünk commandánsa, mind ez a tudatlan katonaság, hogy *au jour de repos* több dolgom volt, mintsem egyébkor, noha minden napon az szokott repertumot meg kellett tenni obrister úrnak ő Nagyságának;

gyakorta pedig főstabális tiszteink hol előre, hol a szép városokban, hol az urakhoz vendégségbe mentek s engemet tettek commandánsnak, és így nulla dies sine arduis laboribus. Minekutána annakokáért Bécsnél mindjárt az Dunákon által menvén, marchiroztunk volna Ausztrián. Bohémián, Pilsen és Tábor nevű nevezetes városokon által, annakutána értünk Éger tartományában, onnéd Parojsban, a hol mind tisztek s mind közkatonák egész Wirtemberg tartományáig a la discrétion ingyen éltünk, de mihent Pamberg, Würzburg és Pfalz tartományban érkeztünk, az erszény száját meg köllött nyitnunk; die vero 13 Julii az ármadához érkezvén, holott már akkor az fölséges borussiai király 12,000 saját maga népével együtt ármádánkban ben volt. Legelsőben is az egész regimentünk az ő felsége sátora előtt nagy parádében marchirozott, a hol maga a király, a kronprinz, Dessau és több herczegek az király sátora előtt állván, cum admiratione néztek és szemlélték bennünket; annakutána az haubtquartért elérvén az felséges Eugenius herczeg quártélyla előtt, per consequens az egész ármádán által az jobb szárnyárúl lemenvén általmarchiroztunk és az ármádának bal szárnyára szállottunk. Filipsburgtól félórányi földre, mely várost már annakelőtte két héttel obsideálni kezdett vala az ellenség és ugyancsak az nyolczadik hétben per accordam magáévá is tette, kiből az benne levő garnizon circa 3000 (ember), mit ober und unter gwerr, zászlókkal, dobokkal, hat ágyúval és két mozsárral, három egész napig tartván az capitulatio tractája, die 21 proxime praeteriti mensis Julii ki marchirozott, én pedig csak hat nap lévén ármádánknál, a hol is mingyárt másnap korán reggel, azaz 14 Julii, 100 lóval feldwachtra commandiroztatván, három egész nap szünetünk nem volt, hogy csaknem minden órán puskázuunk kellett az ellenséggel. Az sok herczegek, generálisok egyik jött, másik ment, kiknek barátság okáért és hogy az *magyarok* vitézségét és vakmerőségét láthassák, az ellenség sáncza kapujából is elkaptuk az ellenséget s úgy fogtunk nyolczat, mert már akkor semmi spionunk be nem mehetett a megszállott várban, hogy valami hírt hozhatott volna; mely charmizlben két katonámat és egy lovamat compániámbúl agyonlőttek, gróf Csáky compániájából pedig egy katonának az bal karját lőtték által, de ez nem halálos. Die 19 Julii pedig estve parola alatt 100 lóval ide Mainzban commandiroztattam, az magunk regimentjéből, Dessőfy és Splényiéből is 200 lóval, úgy hogy már 300 magyar katonával vagyok itten, kiket commandóm alá adott a generalatusság. Itt is minden nap nagy fáradságunk vagyon. Mert katona nélkül senki (salvo respectu dicito) sem sz még eddig csak az sok confrirozást kellett tennünk, proviantot, munitiót némely körülbelől való erősségekben s városokban kísérgetnünk, de az ellenség

karában még eddig egyéb hasznunk nem volt, hanem minthogy az ellenség ármádájátul egy detachment, idest 600 gyalog és négy squadron francia Oppenumba érkezett, a mely köfallal kerített város is háromórányi földre fekszik ezen Magentiától, kiknek látogatásukra die 31 Julii kimentem vala 150 katonákkal és az mezei strázsákat (a mely circa 100 lóbúl állott) attaquiroztam. kik közül egy kapitányt, egy strázsamestert és egy káprált elfogtam, kinél egynehány aranyakat találtam, et cum gloria az itt való commandirozó generális Vallisnak (a ki Generalfeldzeugmeister) praesentáltam. Ezek a legelső rabok, a kik Mainzba hozattak. Még egy Kleinholz nevű francia partizán kezdi mutogatni magát ezen a tájon; nyolcz-kilencz századmagával jár, de a sik mezőre ki nem mer jönni, hanem csak az erdőkön leسلkedik, a kit rövid nap bizonyára kezünkre fogunk keríteni, mert generál Petrács egy regiment vasas és egy regiment dragonyos és még száz magyar katonákkal mai napra várattatik ide, a ki mihent elérkezik, azonnal Kleinholz uramat fölhajhászszuk. Az francia ármáda pedig Filipsburgból visszajött az Rajnán, az mi ármádánk pedig az Rajnán túl fekszik, a ki circa 115,000 emberbúl áll. Brüsslinál fekszik, a mely reménlem, miként az borussiai király 36,000 emberbúl álló ármádája el fog érkezni, a ki nemcsak marchban vagyon Mainztúl, az ármádánktúl pedig hat napi járó földre, a mint ők szoktak marchirozni, azonnal által fog jönni a Rajnán felséges herczegünk és az ellenséget fel fogja keresni; a főnt nevezett király pedig saját maga népével Filipsburgot akarja viszont megszállani és recuperálni hevenyében.

A felséges orániai herczeg is az hollandiai statusok részéről ármádánkban vagyon, a ki úgy declarálta magát felséges fővezérünknek, hogy elsőben békességet tractálni kíván a két monarcha között, a mely ha nem succedálna, tehát a hollandusok az anglusokkal együtt minden erejüket ellenségünk ellen fordítani készek lesznek; alias plura haec modo sufficient.

Hanem Kegyelmetek se restelkedjék, hanem az ott való, kivált az győri dolgokrúl s kedves házam, csemetéim felől írjon bizonyost, levelét pedig ide Magentiában dirigálja, noha Magentián kívül egy Weissenau nevű pusztá faluban fekszem, az magam és Splényi 200 katonáival, az Dessőfyanusok pedig Mainzban nyujtóznak a casernákban. Szénánk, abrakunk s a profuntunk kijár, magunk pedig az elector udvaránál nagy kedvességben és böcsületben vagyunk, úgy hogy ha érkeznének s néha nem röstellenénk, mindennap jó szóval látnának az elector asztalánál, de a sok fáradság elmulasztatja velünk. Egészségem, Istennek legyen hála, igen jó vagyon. Néném asszonyt,¹⁾ ezen egyetlenegy véretem igaz

¹⁾ Győry Éva, Csapó Györgyné.

atyafiságosan köszöntetem, és kérem az én Istenemet azon, hogy bárcsak addig éltesse az Mindenható, míg még egyszer az én testi szemeimmel megláthassam. Adieu, portez vous bien, soyez persuadé que je suis Monsieur, votre affectionné cousin Pierre de Győry.

P. S. T. n. és v. consiliarius Meszlényi János viceispány uramot ne terheltelessék nevemmel köszönteni s szépen megkövetni, hogy a sok munkám és fáradság miatt ő kegyelmének nem írhatam, hanem ezeket kommunikálhatja Kegyelmetek ő kegyelmével s több jóakarómmal is.

Ugy látszik, a német-francia háborúban sikerült Győrynek babérra és újabb előmenetelre szert tenni, mert midőn 1740-ben szülőföldjére visszatér, gróf Eszterházy János, a győri generális, már *oberstwachmeister*-nek czímezi április 19-én keltezett üdvözlő levelében, melyben ezeket írja:

Bizodalmas jó Uram. Oberstwachmeister úr! Vettem nagy kedvesen Kegyelmed levelét, örvendek szerencsés érkezésén Kegyelmednek. Valamint hogy abban, hogy a praeliminaris contumatiából, a ki két hétig szokott tartani, dispensáltam vala Kegyelmedet és előre tettem dispositiót, hogy a contumatiára bevétessék, úgy tiszta igaz szívvel segitenék azon is, hogy Bőnyön maga major-ságában tarthatná a contumatiát; de hitemre, az eránt nem disponálhatok, hanem ott köll annak lenni; már az ausztriai lénea, fundamento ex eo, hogy az az alsó, exacte nonnisi expleta contumatia observáltassék; fölszabadulván, igen kemény parancsolatok várnak (vannak); tudnám szives obligatiómat Kegyelmednek, hanem az lovait jó léssen Kegyelmednek által küldeni majorjában. Mindazonáltal azon leszek, hogy az időben engedelemmel lehessek. Azért is nehéz a dolog, mert több német hadi tisztek is vannak, és ha látnák, Kegyelmeddel discourálnék, árulkodnának Bécsben. De csak egy kis patientiával legyen Kegyelmed, keresek módot a dolognak facilitációjában; magam is akarnám, ha itt Győrött szolgálhatnék Kegyelmednek. A mint a régi szép affectiójába magamat ajánlanám Kegyelmednek.

Feltűnik itt a bizalmatlanság megnyilatkozása, mely évtizedek mulva is fenmaradt a császári ármádiában kényszerűségből összeverődött kurucok és labancok között.

Ez időn túl Győry Péternek katonaviselt dolgai felől nem szerezhettünk bővebb tudomást, — míg egyszerre csak tábornokká lesz. De vitézi pályájának e koronája egyszersmind a jól megérdemelt nyugalommal is jutalmazá őt, mert immár állandóan a Győr melletti bőnyi birtokán özvegységben letelepedve, — miután neje *Iványosi Éva* rég elhunyt — a gazdál-

kodásnak, fiai nevelésének és a régi magyar családokban nélkülözhetetlen perlekedésnek él, *Ferencz* és *Miklós* nevű fiaival, kik közül az egyik 1742-ben elhagyja a szülői házat. »Tegnapelőtt — írja Csapó Józsefnek — bement volt a fiam udvarolni Kegyelmednek, mert örömet elbúcsuzott volna. Már induló félben vagyok, csak a héjjával, hogy pénze nincs, a kit elvinne magával. Tessék annakokáért azon Kegyelmednél levő pénzt kiküldeni, hogy a miatt útjában ne gátoltassék meg.« Az ifjabb fiuról, Miklósról lehet itt szó; Ferencz, az idősebb, házasságot kötött Magyar Zsófiával.

Az öreg katona nem marad szellemi táplálék nélkül falusi magányában. 1755-ben u. i. visszaküldi rokonának a »novellákat«, a füzetekben megjelenő külföldi hírlapokat »azon reményben, hogy azóta mások is jöttek, melyeknek kiküldését nagy obligatióval venné.« 1756-ban viszont ő küld be könyvet Győrbe, hanem — így figyelmezteti Csapó Józsefet: »Kegyelmed is ne terheltessék azt a Konkolyanus processust kiküldeni, a mely nemes Komárom vármegye előtt folyt volt, a mely ugyanazon vármegye pöcsétje alatt vagyok kiadva, melyet akkor hagytam volt Kegyelmed kezénél, mikor bujdosni mentem vala. Melyet elvárok, mivel az atyafiak a gyallai portiót akarják recuperálni.«

1757-ben Ferencz fiával irat rokonának egy 10,000 frtos kölcsön — akkoriban nagy pénz! — felvétele iránt. Ezen levélen ép lenyomatban fenmaradt a Győry címeres pecsét: hármás halmon ülő madár, csőrében ággal.

Nagybátyjáról 1758-ban említést tesz Csapó Károly, Józsefnek fia, Brünnből május 26-án keltezett levelében, melyben a sziléziai háború színhelyéről közli, hogy »már ugyan annyira nem félnek itten, mert már Olmücz felé visszament az ellenség, a kinek is egészben eleibe masírozott a mi 70,000 emberből álló armádiánk és talán rövid napok alatt nagy ütközetről hallhatnak. Méltóságos generális uram bátyámnak, kinek látogatására és udvarlására azon bőnyi kocsin örömet elmentem volna, ha otthon lett volna, a kit is nagy alázatosan revereálván, im egy újságot accludálok, a melyből is e mostani circumstantiákat legjobban megtudhatja ő kegyelme.«

De közbelépett a halál. Tekintve, hogy Győry Péter első ismeretes levele írásakor, 1706-ban, mintegy húsz éves ifju lehetett, legalább hetven évet élt.

Csapó Károly 1758 szept. 3-án ugyancsak Brünnből panaszolja atyjának: »Méltóságos generális Győry Péter uram bátyámnak meghalálózását sajnálom, a kinek az úr Isten adjon boldog nyugovást. De az epitaphiumját nem accludálta Uram

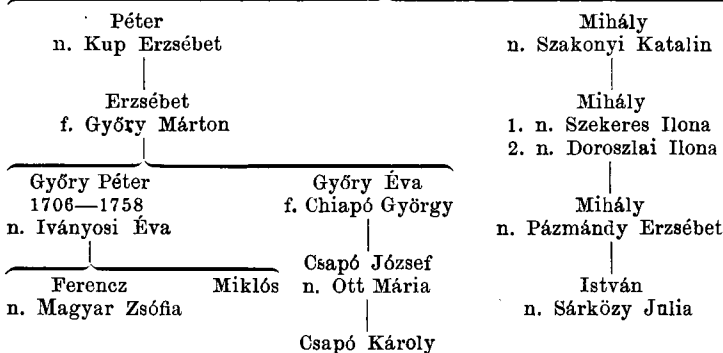
Atyám.« Okt. 6-án azonban már elismeri annak vételét, és »az epitaphium neki jól tetszett.«

Vajjon a bőnyi temetőben fellelhető-e még *Generális Györy Péter* sírdombja és epitaphiuma? Ha az idő elenyészette volna, némileg pótolni kívánja e visszaemlékezés.¹⁾

CSAPÓ VILMOS.

¹⁾ Függelékül itt közöljük a Györy Péter rokonságát feltüntető genealogiai táblázatot:

Abai Fördös István (Stephanus Barbatus)

KRITIKAI JEGYZETEK AZ ÁRPÁD-KOR TÖRTÉNETE KÖRÉBŐL.

I.

SZENT LÁSZLÓ TEMETKEZŐ HELYE.

A párisi *Bibliothèque Nationale*-ban a somogyvári és a saint-gillesi anyakolostor összeköttetéseit kutatva, föltűnt e francia kolostor bullariumában II. Paschalis pápa 1106 nov. 2-ről keltezett bullájának egy adata, mely nézetem szerint kétségtelenné teszi, hogy Szent Lászlót eredetileg Somogyváron temették el s csak később szállították tetemeit ismert nyugvóhelyére, Nagyváradra. Az adat ez: »Latisclavus (*így*) siquidem bone memorie Ungarorum rex, ad honorem Dei et SS. Apostolorum Petri et Pauli, in memoriam sancti confessoris Egidii, Semichensem (*így*) fundavit ecclesiam, et eam per manum Odilonis, felicis memorie predecessoris vestri, monasterio beati Egidii, cui auctore Deo presides, obtulit, ubi et eius corpus venerabile requiescit.«¹⁾

Ez adat alapján hasonló következtetésre jutott már előbb *Mátyás Flórián*,²⁾ de nézetével szembeszállt közlönyünk *l. l.* jegy alatt író bírálója.³⁾ Azt hiszem, a kérdés forrás-kritikai vizsgálata alapján bebizonyíthatom Mátyás Flórián feltevésének helyességét.

I. A *forrás hitelességéhez*, mely ez adatot számunkra megőrizte, *formai tekintetben* kétség nem férhet. Paschalis pápa bullája kétségtelenül hiteles, eredetije mai napig megvan a *saint-gillesi* (département du Gard) plebánia levéltárában, a *Hector Mazer*-től származó oklevél-gyűjteményben,⁴⁾ XII. századi másolata pedig a *Bibliothèque Nationale* említett codexében.

¹⁾ Cod. lat. 11018. f. 30.

²⁾ Szent László és Imre királyok végnapjai, 13—19. II. (Értekezések a tört. tud. köréből, XIX. köt. 1. sz.)

³⁾ *Századok*, 1900. 738. l.

⁴⁾ *Goiffon*: Bullaire de Saint-Gilles. Nîmes, 1882. 2. és 41. l. Ere-

II. A bullának Szent László temetkező helyére vonatkozó adata *határozott és csak egyféle magyarázatot enged*; a *Századok* bírálójának értelmezése helytelen. Szerinte ugyanis az »ubi et eius corpus venerabile requiescit« kitétel Odilóra, a saint-gillesi apát elődjére vonatkoznék s azt jelentené, hogy »nem László királynak, hanem Odilo apátnak teste nyugodott Somogyvároton.« Nem akarok azzal érvelni, hogy a pápának semmi oka sem volt Odilo ismeretes nyugalóhelyéről beszélni, különösen midőn e kolostor apátjának írt, mert a latin szöveg amúgy is teljesen kizárja ez értelmezés lehetőségét. A kérdéses mondat alanya Szent László, az »eius corpus« tehát csakis ő reá vonatkozhatik s az *et*-nek is csak úgy van értelme, ha Szent Lászlóról szól e mondat: »Latisclavus . . . Semichensem fundavit ecclesiam . . . ubi *et* eius corpus . . . requiescit«, nem pedig, ha Odilóról volna szó. Erőszakot kellene tenni a latin nyelven, hogy elfogadhasuk a bíráló magyarázatát.¹⁾

III. Ha már meggyőződünk a forrás hitelességéről és tisztáztuk az adat értelmét, vitás lehet még az *adat hitelessége*.

Azt kellene hinnünk, hogy Paschalis pápa 1106-ban, tizenegy évvel Szent László halála után, ugyancsak tudta, hol nyugodott akkor a király teste. A *Századok* bírálója szerint hiteles adatok bizonyítják, hogy Szent Lászlót Nagyváradon temették el, s így megczáfolják a bulla — szerinte amúgy is kétes — állítását.

Kétségtelenül hiteles adatok tanúsítják, hogy Szent László tetemei 1106 után Nagyváradon nyugodtak és hogy ott történt a canonisatio; de hogy 1106 előtt is Váradon volt László teste, azt csak Szent László legendája és a krónikák

detije után kiadta e bullát *Baluze*: *Miscellanea*, II. 183. (Mansi kiadásában, III. 11.) és *Goffon* id. m. 41. l. Baluze szövegét lenyomtatta a *Gallia Christiana* (VI. inst. 189.), innét vette át *Pray* (Dissertatio de S. Ladislao, p. 47—50.), utána indult *Katona* (Hist. Crit. II. 662.), Katona után pedig *Fejér*. (C. D. II. 43.) Ugy hogy Fejér, kire Mátyás Flórián és bírálója is hivatkoznak, ötödkézből közli ez okiratot és így szövege természetesen teljesen megbízhatatlan.

(Igaz, hogy Fejér ötödkézből közli az okiratot, de a mennyiben a vitás hely teljesen egyezik a t. czikkíró párisi szövegével, sőt a nevek írásában még correctebbnek látszik annál, a felforgó kérdés szempontjából egyáltalában nem mondható megbízhatatlannak. *Szerk.*)

¹⁾ Mi azt hisszük, hogy a szóban forgó latin szöveg minden erőszak-tétel nélkül is mind a két magyarázatot megengedi. A t. czikkíró syntaktikai fejtegetése nem szabatos, mert az a mondat, melynek alanya Szent László, az »*obtulit*« állítmánnyal elvégződik, s a rá következő *ubi* kötőszóval új mondat (mellékmondat) kezdődik, melynek már nem Szent László, hanem a »*corpus venerabile*« az alanya; hogy azután kié ez a *corpus*? azt mondattani alapon eldönteni aligha lehet. *Szerk.*

állítják, melyeknek elbeszélése után indultak Pray György,¹⁾ Katona István,²⁾ Marczali Henrik³⁾ és Pauler Gyula.⁴⁾ De a XIII. és XIV. századból származó feljegyzések egy kortárs állításával szemben, minő a pápa, szóba sem jöhetnek. Sőt fenmaradt határozott emléke annak, hogy Lászlót nem Váradon temették el. A különböző források mutatják a váradi hagyomány fejlődését, összehasonlításuk elárulja a mindinkább érvényesülő igyekezetet, hogy az eredeti temetkező hely feledésbe menjen.

Az *Érdi-codex* szerint, melynek elbeszélésére Mátyás Flórián figyelmeztetett,⁵⁾ László testét, meghagyásához képest, Bihar-Váradra akarták vinni, de a rekkenő hőség miatt közelség kedvéért Fehérváron temették el. Itt tehát határozottan más temetkező hely van megnevezve, mint a nagyváradi. A *legendában* is — és ez adatra, melyre Mátyás Flórián elfelejtett utalni, nagy súlyt helyezek — megmaradt egy másik temetkező hely emléke. A legenda elbeszélése szerint a holttest vívói tanakodtak, nem volna-e jobb a hosszú út és a hőség miatt a testet Fehérvárra vinni; de midőn arra a pontra értek, hol a váradi és a fehérvári út elválik, elnyomta őket a fáradtság, s mialatt aludtak, a testet vívó kocsí csodamódra magától indult meg Várad felé.⁶⁾ Ime a váradi hagyomány a csoda aegise alá van helyezve, Isten és a szent király akaratával szállna szembe, ki benne kételkednék. A *Képes Krónika* és másolói már Nagyváradon temetik el Lászlót, itt már teljesen győzött a váradi hagyomány.

Megmaradt tehát késő korig emléke annak, hogy Lászlót eredetileg nem Váradon temették el; de a váradi hagyománynak sikerült az igazi temetkező hely, *Somogyvár* nevét elfelejtetni. A legenda és az *Érdi-codex* keletkezése korában már Székesfehérvár volt a magyar királyok ismert és elismert temetkező helye, ennek nevét iktatták az elfeledett Somogyvár helyébe.

IV. Hátra van még, hogy Paschalis pápa bullája adatának *valószínűségéről*, hogy úgy mondjam, *belső hitelességéről*, vagyis azon okokról szóljak, melyek egyenesen a Somogyváron történt eltemetés mellett szólnak.

¹⁾ Dissertatio de S. Ladislao.

²⁾ Hist. Crit. II. 704. l.

³⁾ Magyarország tört. az Árpádok korában, 185. l. (A m. nemzet tört. Szerk. Szilágyi Sándor. II. köt.)

⁴⁾ A m. nemzet tört. az Árpád-házi királyok alatt, 2. kiad. I. 176. l.

⁵⁾ Id. m. 15. l.

⁶⁾ Leg. S. Ladislai. Endlichernél, 241. l.

Nem tartom szükségesnek bizonyítani annak a lehetőségét, hogy az eredetileg Somogyváron eltemetett holttestet később Nagyváradra vitték. Az ilyen áthelyezés, mint azt különben Mátyás Flórián bizonyította is, nagyon gyakori. Szokás volt a középkorban, hogy a király valamely általa alapított és e célból különös kegyével kitüntetett monostorba temetkezzék, annak a szentnek oltalmában, kinek kegyeibe ajánlotta magát. A somogyvári apátságot pedig Szent László alapította, gazdag adományokkal látta el, rendkívüli kiváltságokkal ruházta fel¹⁾ és szent Egyed különös pártfogását kérte.²⁾

Somogyvár mellett szól végre egy kézirati adat, mely eddig kikerülte történetíróink figyelmét. A *British Museum*-ban őrzik a saint-gillesi apátságnak 1128-ban *Pierre Guillem* által írt obituariumát.³⁾ E kéziratnak a XVIII. században Estiennot által készített kivonatában⁴⁾ e feljegyzést találtam: »4-to kal. Augusti depositio Urbani papae II. et Ladislai Ungarorum regis.« Julius 29-ike tudvalevőleg László temetésének pontos dátuma. Hogy e dátumot a távoli saint-gillesi monostorban tudták és feljegyezték, azt csak úgy tudom megmagyarázni, ha a temetés ez apátság fiók-monostorában, Somogyváron történt, melylyel az anyakolostor állandó összeköttetésben volt.

A mondottak után, azt hiszem, alig lehet kétség benne, hogy Szent László testét eredetileg Somogyváron, szent Egyed oltalmában temették el. Csak később vitték ez ereklyét Váradra, hol a hívek hite szerint a csodák történtek, melyek a középkori magyarság szentelt helyévé avatták Váradot.

II.

A MAGYAR KIRÁLY ÉS A MAGYAR FŐPAPOK JÖVEDELME III. BÉLA IDEJÉBEN.

Történetíróink a magyar király és a magyar főpapok jövedelmének összeírását összefüggésbe hozták III. Béla második házasságával. Azt hiszik, hogy midőn Béla megkérte Fülöp

¹⁾ V. ö. az 1091-iki somogyvári levelet. *Ménard*: Histoire de la ville de Nismes, vol. I. Preuves, p. 24—25. — *Fejér* C. D. II. 468—471. II.

²⁾ »Sancti Egidii congregationi me litteris meis commisi.« László levele Oderisius montecassinoi apáthoz. *Fraknói*: Magyarország összeköttetései a római szentszékekkel, I. köt. 403. l.

³⁾ British Museum: Additional manuscripts, 16979. E kézirat leírását közli *M. P. Marchegay*: Bibl. de l'École de Chartes, XVI. 120—121. II. Említi *Vaisette* is. (Histoire de Languedoc. Nouvelle édition. V. 37. I.) Akkor még a chambéri domokos-kolostorban volt e kézirat. Állítólag még egy Pierre Guillem-től írt kézirat is létezik a British Museumban Add. Ms. 16918 alatt. V. ö. *Molinier*: Les obituaires français, nr. 620.

⁴⁾ Bibliothèque Nationale: Cod. lat. 1268. p. 251. Ezen obituarium-

Ágost francia királytól Margit kezét, e kimutatást Párisba küldte, vagy a francia király kérte e felvilágosítást, hogy leendő sógora gazdagságáról meggyőződhessek.¹⁾ Ezért a kimutatás keletkezését 1186-ra tették.

A kézirat²⁾ minderről egy szóval sem tesz említést; az egykorú vagy közelkorú francia és angol krónikások, kik Béla követ-ségéről és házasságáról szólnak, s kiknek munkáit e szempontból tüzetesen átkutattam, szintén semmit sem tudnak e kimutatásról,³⁾ az összeírás formája pedig egyenesen ellentmond e feltevésnek. Így tehát a fentismertetett nézet csak azon alapúl, hogy a kimutatás kézirata Párisban maradt fen, és ez elegendő alap volt, a meddig Endlicher⁴⁾ után indulva azt hitték, hogy a kézirat a XII-ik századból való. Már erős kétségeknek kellett volna felmerülni e magyarázat jogosultsága ellen, midőn ismeretessé lett nálunk is, hogy a Bibliothèque Nationale codexe a XV. vagy XVI. században keletkezett,⁵⁾ és végkép megdől a nézet, ha e codex provenientiáját és szerkezetét megvizsgáljuk.

A párisi könyvtárban tett kutatásaim eredménye szerint a codex (cod. lat. 6238) a cod. lat. 5615, 4847, 4333a, 6236, 6235, 5557 (a Colbertina számozása szerint 5332—38) sz. kéziratokkal együtt Colbert legkésőbbi szerzeményei közé tartozik, ki ezeket 1680 felé szerezte meg egy angol könyvtárból. A 6238. sz. codexnek és a benne foglalt kimutatásnak tehát semmi köze sincs Franciaországhoz és Fülöp Ágosthoz, és keletkezése nem tehető az 1186 évre.

Ebben a codexben és még inkább a többi hasonló eredetűekben angol nyelvű jegyzeteket találunk. A 6238. sz. codex — azt hiszem — humanista iskolás compilatio, melyet angolok számára készítettek. Van ugyanis benne mindenféle históriai és geographiai feljegyzés: Babylon, Karthago és Konstantinápoly leírása, Szaladin levele a pápához stb. Egy lexikon-szerű

nak egy másik, szintén XVIII. századbeli kivonatát Grénoble könyvtára őrzi. Catalogue général, 8-r. VII. 61.

¹⁾ Horváth M. Magyarország története, I. 445. l. — Fessler-Klein: I. 283. l. — Békefi: III. Béla emlékezete, 119. l. — Marczali: A m. tört. kútfőinek kézikönyve, 128. l.

²⁾ Bibliothèque Nationale: 6238. p. 20.

³⁾ Rigord: 43. fej. (Oeuvres de Rigord publiées pour la société de l'hist. de France, 67. l.) — Robert d' Auxerre, R. G. G. SS. XXVI. p. 248. — Radulf de Direto. Ed. Stubbs, II. 41. l. — Gesta Heinrici Secundi. Ed. Stubbs, I. 346 l. — Gervase of Canterbury. Ed. Stubbs, I. 336 l.

⁴⁾ Monumenta Arpadiana, 245. l.

⁵⁾ Küffer Béla: Gazdaságtörténelmi Szemle, II. 286. l. — Békefi id. h. — Marczali id. h. — Legjobb a Békefi szövege, id. m. 146. l., ki a fac-similét is közli. Fejér, Endlicher és Küffer szövegei (id. h.) teljesen megbízhatatlanok.

rész: *De peregrinatione populorum*, hol a hunokról és magyarokról is történik említés; de a legtöbb darab az angol-normann birodalomra, Hódító Vilmosra, Berket Tamásra stb. vonatkozik. A legnagyobb rész s nevezetesen a minket érdeklő feljegyzés egy XV-ik századbeli kéz írása, némely darab azonban a XVI-ik század közepéről való. A codex szerkezete is teljesen kizárja tehát az itt czáfolt nézet helyességét, de semmi következtetést sem enged vonnunk a kimutatás keletkezésének körülményeire. Azt is láthatjuk, hogy *Küffer*¹⁾ állítása, ki a kézirat királyi koronázási ígéretekről szóló feljegyzésében a magyar király koronázási esküjének legrégibb formáját látja, aligha helyes; e rész — mint azt a codex szerkezetéből és tartalmából következtethetjük — inkább az angol királyra vonatkozik.

Egy az eredetinel sokkal később keletkezett compilációs kéziratban megmaradt másolatban nem igen bízhatunk s adatait csak a legnagyobb óvatossággal használhatjuk. Az *unum monetarium* kitétel, melyet a kimutatás az esztergomi érsek jövedelmeiről szólva használ s a melyet történetíróink közül senki sem próbált megmagyarázni, teljesen értelmetlen másolási hiba. Ennek tekintem a kimutatás azon általában elfogadott adatát is, hogy a várispánok a megye jövedelmének csak egy harmadát szolgáltatják be a királynak, holott tudjuk, hogy nemcsak Kálmán és II. Géza, hanem még II. Endre korában is két harmad járt a királynak.²⁾

A kimutatás keletkezésének kikutatására csak szerkezete nyújt némi útmutatást. Elsősorban és nagy részletességgel szól a főpapok jövedelméről és csak azután tér át a királyéra. Nézetem szerint már e körülmény magában véve kizárja azt a feltevést, hogy ez összeírás a király gazdagságának feltüntetése céljából történt volna III. Béla házassága alkalmából, s inkább arra enged következtetnünk, hogy a római curia számára, adórajstrom alapjául készült. Oly különböző eredetű darabokból összeállított compilációba, minő e kézirat, könnyen belekerülhetett a pápa részére készült irat is.

BAUMGARTEN FERENCZ.

¹⁾ Id. h. 187.

²⁾ Kálmán törvénye : 78. — Freisingeni Otto, I. 31. — Aranybulla : 29.

BEHEIM MIHÁLYNAK VLAD DRAKUL OLÁH VAJDÁRÓL SZÓLÓ KÖLTEMÉNYE ÉS ANNAK KÜTFŐI ÉRTÉKE.

Schullerus Adolf a *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* ez évi folyamában cikket irt,¹⁾ melyben Beheimnek Vlad Drakulról szóló költeményét vizsgálva, arra az eredményre jut, hogy Conduratu és én, túlbecsüljük a költemény kütfői értékét,²⁾ mert »Beheims Gedicht über Wlad IV. Drakul ist als historische Quelle wertlos, da er wörtlich bekannten literarischen Vorlagen folgt.« (59. l.)

Schullerus cikke a gyakorlott és körültekintő kutató módszerességével tűnik ki; mindamellett mégis azt hiszem, hogy a szóban levő kérdésben nem az ő részén van az igazság.

Beheim Mihály, mesterségére nézve takács, a XV. század egyik legtermékenyebb és leghányatottabb életű német vándor-énekese. Elvetődött V. László magyar király udvarába is, a honnan III. Frigyes császár szolgálatába szegődött. Mint udvari énekes és zsoldos katoná, 1466-ig maradt a császári udvarban; akkor ismét visszatért Németországba, hol 1474-ben meghalt. Bizonyosan az alatt az idő alatt, míg Magyarországon és Ausztriában tartózkodék, írta számos osztrák és magyar vonatkozású történeti énekét. Ezek közé tartozik a hírhedt oláh vajdáról, Vlad Drakulról szóló terjedelmes költeménye is. Vlad Drakul 1456-ban került a vajdai

¹⁾ Michael Beheims Gedicht über Wlad IV. Drakul als historische Quelle. *Korrespondenzblatt*, 1904. májusi füzet, 49—59. ll.

²⁾ Értekezésem: *Beheim Mihály élete és művei a magyar történelem szempontjából* cz. alatt a *Századok* 1902 évi folyamában jelent meg hat közleményben; a szóban forgó költeményről szóló részt olv. id. h. 532—558. ll. Schullerus felszólítására közöltem e költeményt, melyet a heidelbergi egyetemi könyvtár 334. számú Beheim-codexéből másoltattam le magamnak, az *Archiv des Vereins f. siebenb. Landeskunde* új folyamának XXXII. kötetében (1903) 5—39. ll. Időközben Gregor C. Conduratu is irt Beheim e költeményéről egy dissertatiót és közölte is a költeményt, a nélkül, hogy az én dolgozataimról tudott volna. *Michael Beheims Gedicht über den Woiwoden Wlad II. Drakul*. Lipcse, 1903. Ismertetését olv. *Századok*, 1904. 359—362. ll.

székbe. a hol borzasztó kegyetlenséggel uralkodott, a mitől az erdélyiek is sokat szenvedtek, mígnem Mátyás király 1462 november havában elfogta. 1476-ig maradt Mátyás fogságában. a mikor is újra visszakerült a vajdai székbe. Egypár hónapra rá azonban valószínűleg megöletett.

Beheim költeménye igen részletesen beszél, nem a vajda uralkodásáról, hanem csak az egyes rémtettekről, belső összefüggés nélkül. sokszor igen zavarosan. De a mennyire egyéb kútfők az ellenőrzést lehetővé teszik, mindig kitűnik, hogy értesülése lényegében helyes, sokszor pontos is. Elbeszélése Drakul elfogatásának bő leírásával végződik. A vajda uralkodásáról nem áll sok forrás rendelkezésünkre. Ezeknek is egy része majdnem egészen azonos Beheim költeményével. Ilyen nevezetesen két bejegyzés: az egyik egy lambachi,¹⁾ a másik egy szeptemberi XV. századi codexben;²⁾ mindkettő a vajda elfogatása előtt egyszerre ér véget. Ide tartozik még Ebendorfer Tamás osztrák történetíró elbeszélése a *Chronica Regum Romanorum* VII-ik könyvében,³⁾ mely a vajda elfogatásának rövid említésével fejeződik be; azonkívül számos nyomtatott ujságlap, melyek közül a legrégebb keletű 1491-ből, a legfiatalabb keletű 1521-ből való.⁴⁾ Az ujságlapok mind Drakul visszahelyeztetésével érnek véget. Mindezek a tudósítások egymás közt. néhány csekélyebb eltéréstől eltekintve. szószerint egyeznek; de egyeznek, nem ritkán szószerint. Beheim költeményével is. A legrészletesebb köztük mégis minden tekintetben Beheim éneke, mely néhány olyan eseményt is mond el, melyről a többi tudósítás vagy semmit, vagy csak keveset tud. Nevezetesen nem tud egyik sem a költőnél említett Jakab szerzetesnek és az ő kolostorának sorsáról. és csak egészen röviden beszélnek Ebendorfer és az ujságlapok a vajda elfogatásáról, míg ellenben Beheim ennek előadásában olyan bő és pontos, mint a milyen egyedül II. Pius pápa (Aeneas Sylvius) elbeszélése az ő *Commentárjai*-ban.⁵⁾ Már most honnan e csoport kútfőnél a feltűnő egyezés, és mi következik belőle? Forrását egyik tudósítás sem nevezi meg, csak Beheim. a ki elmondja, hogy értesüléseit egy Jakab nevű szerzetestől kapta, a ki Drakul vajda üldözése elől Oláhországból egy bécsujhelyi kolostorba menekült, a hol a költővel érintkezésbe jutott, a ki Bécsujhelyben a császári udvarnál tartózkodott.

¹⁾ Közölve: *Archiv für siebenb. Landeskunde*, XXVII. köt. 331—343. ll.

²⁾ Közölve *Conduratu* id. könyvében, 101—105. ll.

³⁾ Kiadta *Pribram Alfred*: *Mitteilungen des Inst. f. öst. Geschichtsforschung*, III. Ergänzungsband, 1890—1894.

⁴⁾ Olv. id. értekezésemet, 534—535. ll. és *Conduratu* id. m. 17. l.

⁵⁾ Pii secundi Pontificis Maximi *Commentarii rerum memorabilium*, quae temporibus suis contigerunt. Frankfurt, 1614. 296—297. ll.

Schullerus ezt az egyezést, melynek magyarázata elől nem lehet kitérni, a következőképen véli megfeythetőnek: Erdélyi szász kereskedők Németországban jártokban, a hol sűrű kereskedelmi összeköttetések voltak, elbeszélték a rettenetes oláh vajda viselt dolgaiat. A hallatlan rémtettek természetesen izgatólag hatottak a hallgatók képzeletére, úgy hogy a máskülönbén helyes, bár talán kissé zavaros és túlzott értesítések lassankint bizonyos mondaszerű színezetet és alakot kaptak, sőt egyes általánosan elterjedt anekdotákkal is keveredtek. Az egész anyagot azután valamely könyvnyomtató kinyomatta, természetesen Németországban. »Den Ruhm — mondja Schullerus — selbst hierzulande (t. i. Erdélyben) diese Flugschrift gedruckt und so eine der ersten, wenn nicht die erste gedruckte Zeitung im Lande herausgegeben zu haben, werden wir uns — da sonstige Anhaltspunkte fehlen — umsoweniger vindizieren dürfen, als wie oben gezeigt wurde, der gedruckten Darstellung eine sagenbildende mündliche Tradition vorausgegangen sein muss, die eher auf ein Hinaustragen des Stoffes in die Ferne, als auf schriftliche Fixierung hierzulande hinweist.« (53. l.) Ezt az első ujságlapot csakhamar több más követte, ellátva rendszerint a vajda képével. Ilyen nyomtatott röpiratból másolták Drakul történetét a lambachi és szentgalleni codexekbe, és ilyenre támaszkodik Beheim is, néhány részlettől eltekintve, melyek — ezt Schullerus is megengedi — a szerzetes elbeszéléséből kerülhettek a költeménybe.

A mit Schullerus így a tudósítások eredetéről, nevezetesen Beheim költeményének keletkezése módjáról mond, az nyilvánvalóan ellenkezik azzal, a mit maga Beheim beszél nekünk értesülései forrásáról. Beheim szavahihetőségében azonban nemcsak okunk, de jogunk sincs kételkedni. Összes történeti tárgyú költeményei bizonyítják, hogy a megénekelt eseményeknek vagy maga is részese volt, vagy pedig olyanoktól kapta értesüléseit, kik az események szem- és fültanúi voltak. Ezen eljárása kivétel nélkül való, s ezért ezt a jelen esetben sem szabad szem elől téveszteni. A mi kilenczvenkilencz esetben kétségtelenül bebizonyosodott, annak hitelében a századik esetben sincs jogunk döntő okok nélkül kételkedni.

Beheim magyar vonatkozású költeményeiről irt értekezésemben (537—538. l.) a tudósítások ezen egyezését kétféleképen tartom megmagyarázhatónak: »Nincs semmi okunk a költő állítását kétségbe vonnunk, hogy ő közvetlenül Jakab baráttól kapta értesüléseit, és pedig nem följegyzésekben, hanem beszélgetés közben; de különben is ki van zárva, hogy az említett források bármelyikéből merítette volna költeménye anyagát, mert hiszen mindezeknél bővebb és részletesebb. Az egyezés tehát úgy magyarázható, hogy

a költemény is, meg a többi tudósítás is egy forrásból ered, és pedig olyképen, hogy Jakab barát elbeszélését nemcsak Beheim jegyezte fel, hanem mások is, talán épen maga a szerzetes, a ki bizonyosan német ember volt. Ily módon terjedhetett el a rémes történet először kéziratban, később pedig nyomtatásban is. De megfejtethető úgy is, és ez mindenesetre valószínűbb föltevés, hogy Beheim költeménye rögtön megíratása után nagy népszerűségre és elterjedettségre tett szert, úgy hogy 1463-ban még Ebendorfer is merithetett belőle; és a mikor később ez az elbeszélés Drakul visszahelyeztetésével újra időszerű lett, az élelmes könyvnyomtatók, kiknek száma akkor már tekintélyes volt. Beheim költeményéből kivonatokat készítettek és ezeket a legutóbbi 1477-iki eseménynyel (t. i. a vajda visszahelyezéséről szóló hírről) kiegészítve közreadták. Az *Archiv*-ban közölt költemény elé írt tájékoztatóban (9. l.) azonban inkább az első magyarázatot tartom valószínűnek. Felfogásom megváltoztatására néhány stiláris eltérésen kívül — egyikről-másikról még alább lesz röviden szó — ez az ok bírt: Mivel a bejegyzések és az ujságlapok többnyire szószerint egyeznek, fel kellene tennünk, hogy valamennyi a költemény egy és ugyanazon kivonatólására megy vissza, a mit azután — a költemény alapján — itt-ott bővítettek. Ennél a föltevésnél azonban természetesebb az, hogy valamennyi tudósítás, Beheim költeménye is, egy feljegyzés alapján jött létre és pedig olyan valakinek följegyzése alapján, a ki, mint azt az erdélyi és oláh földrajzi viszonyokban való pontos tájékozottság mutatja, ott tartózkodott az események színhelyén. Arra a kérdésre, hogy kitől származhatik ez a följegyzés, vagy ki közvetíthette az adatokat, melyek alapján a följegyzés keletkezett, a legegyszerűbb és legvalószínűbb feleletet, azt hiszem, úgy kapjuk meg, ha Beheimnek ebben a tekintetben mindig szavahihető tudósításából indulunk ki. A föntebb adott magyarázattal egyezik és Beheim állításával sem ellenkezik, ha felteszszük, hogy az említett első feljegyzés Jakab szerzetestől, a kire a költő mint forrására hivatkozik, vagy pedig ennek valamely vele együtt menekülő társától származik. Hiszen amúgy is nyilvánvaló, hogy ezeknek valamiféle formában jelentést kellett tenniök feljebbvalóiknak az elhagyott Oláhország állapotáról és menekülésök okairól. E följegyzés vagy jelentés másolata azután könnyen juthatott el — feltűnő lenne, ha el nem jutott volna — a rokon osztrák, német és svájci kolostorokba (így keletkezhetett a lambachi és szentgalleni bejegyzés) és a papi állású Ebendorferhez, a hírneves történetíró és bécsi egyetemi tanárhoz. Ilyen följegyzést kaphatott a bécsujhelyi császári udvarnál tartózkodó Beheim is a szerzetestől, ennek alapján írhatta meg költeményét, úgy azonban, hogy a szerzetessel való személyes érintkezés útján kibővítette és

részletezte a följegyzés száraz adatait. Ezen első följegyzés, illetőleg ennek másolatai alapján keletkeztek azután, minden valószínűség szerint csak Drakul visszahelyezése, 1476 után, az ujságlapok is. Azt hiszem, ez a magyarázat, a mily egyszerű, ép oly természetes és valószínű is. Semmiesetre sincs rá szükségünk, hogy Beheim költeményét egy ujságlapra vezessük vissza. Nem is emlékszem rá, hogy Beheim valaha is ujságlapból merített volna, pedig ismerem költeményeinek legnagyobb részét, a kéziratokban levőket is beleértve.

Schullerus az összes tudósításokat igen helyesen két csoportra osztja: az egyikbe tartoznak az összes nyomtatott ujságlapok, a másikba a lambachi és szentgalleni bejegyzések. Az utóbbi typus szerinte a régebbi; ehhez tartozott az a följegyzés, illetőleg — Schullerus szerint — nyomtatott ujságlap is, melyet Beheim használt.¹⁾ Már most feltűnő — Schullerus is annak mondja, — hogy mind a lambachi, mind a szentgalleni bejegyzés, annak elbeszélése után, hogy Drakul az olasz követeknek birretumaikat fejökre szegeztette, egyszerre véget ér. Ebből Conduratu (19. l.) és én azt következtettük, hogy ezek a bejegyzések, vagy az ezeknek alapul szolgáló följegyzés, a vajda elfogatása előtt jöttek létre. Ez egyezik a másik feltevéssel is, hogy t. i. az eredeti följegyzés Jakab szerzetestől vagy valamely társától ered, mert világos, hogy ezek nem akkor menekültek Drakul elől, mikor már el volt fogva. Schullerus azonban nem fogadja el ezt a magyarázatot, hanem azt állítja, hogy a két bejegyzés bizonyára olyan ujságlap másolata, melynek utolsó levele hiányzott. Ez a feltevés azonban olyan véletlenre támaszkodik, a mit, úgy hiszem, el nem fogadhatunk. Conduratu és az én magyarázatomat Schullerus azért veti el, mert szerinte csak kellett ezeknek a bejegyzéseknek is valami befejezésöknek lenni. De vajjon milyen befejezésök lehetett Drakul elfogatása előtt? Talán valami reflexio? De hiszen a bekezdés is minden bevezetés nélkül való: a lambachi bejegyzés egy »Anno Domini«-val,²⁾ a szentgalleni pedig egyszerű »Item«-mel³⁾ kezdődik. Schullerus azt a felfogását, hogy ezeknek a bejegyzéseknek Drakul elfogatásával kellett befejeződniök, azzal is támogatja, hogy Beheim, a ki egy ehhez a typushoz tartozó följegyzést használt, tényleg Drakul elfogatásának bő elbeszélésével végzi be költeményét. Csakhogy már értekezésemben (533. és 555. ll.) hangoz-

¹⁾ Hogy Beheim tudósítása legközelebb áll a lambachi bejegyzéshez (a szentgalleni Conduratu közölte először) és Ebendorfer krónikájához, ellenben távolabb a nyomtatványoktól: én is hangoztattam értekezésemben. *Századok*, 1902. 536. l. és *Archiv*, XXXII. köt. 9. l.

²⁾ *Archiv*, XXVIII. köt. 332. l.

³⁾ *Conduratu* id. m. 101. l.

tattam, hogy Beheim az elfogatásról szóló értesítést nem kaphatta a szerzetestől, a ki a vajda elől menekült, hanem igen könnyen, pontosan és részletesen kaphatta és kapta is kétségtelenül a bécsi udvarban, a hová az eseménynek természetesen diplomáciai úton is hire ment.¹⁾ Tehát a lambachi és szentgalleni bejegyzésre nézve sincs semmi szükségünk, hogy nyomtatott ujságlapot vegyünk fel, hozzá még olyan ujságlapot, melynek véletlenül itt is, ott is utolsó levele hiányzott. Megjegyzem különben, hogy e kettőn kívül nincs több ilyen bejegyzésünk, tehát olyan sincs, mely Drakul elfogatásáról szólna; viszont nincs egy ujságlapunk sem, mely nem szólna Drakul 1476-iki visszahelyezéséről. Talán ez sem egészen véletlen!

De hogy nem minden följegyzés vezethető nyomtatott ujságlapra vissza, azt Ebendorfer teszi kétségtelenné, a kire Schullerus az ő fejtegetéseiben nem vet ügyet. Már említettem, hogy Beheim 1466-ig tartózkodott Ausztriában; tehát ha Schullerus véleményét elfogadjuk, fel kell tennünk, hogy ilyen nyomtatott ujságlapok már 1466 előtt jelentek meg.²⁾ Már ez is igen valószínűtlen. De Ebendorfer, kinek elbeszélése szintén a két kéziratos bejegyzés típusához tartozik, — Drakul elfogatásával végződik, ép úgy, mint Beheim költeménye — 1464 január 8-án halt meg; tehát ha Ebendorfernek is nyomtatott ujságlap a forrása, ilyen ujságlapoknak már 1464 előtt is kellett megjelenniök, vagyis olyan időben, mikor a könyvnyomtatás legelső éveit élte. Ez a föltevés annyira valószínűtlen, hogy bővebb czáfolgatását fölöslegesnek tartom; ellenkeznek mindennel, a mit a könyvnyomtatás első éveinek történetéről tudunk. Schullerus mintegy annak bizonyítására, hogy a vajda visszahelyezése, tehát 1476 előtt is jelentek meg ujságlapok, egy *Hefft Lénárd* nevű német krónikásra utal, a ki az 1462-ik év történetében Drakul elfogatásáról is megemlékezik; ³⁾ rövid tudósítása után ezeket írja: »Adeo denique visu crudelis et austerus appareret (t. i. Drakul), ut imago vultus sui in universum fere sit orbem depictam (helyesen: depicta) in spectaclum missa.« *Hefft* ezen megjegyzését *Conduratu* azután így értelmezi: ⁴⁾ »Nach der Behauptung Heffts wären also *Broschüren* mit dem Bildnis Drakuls schon vor 1475—76 gedruckt vorhanden gewesen, zu einer

¹⁾ Ez természetesen nem ellenkezik azzal, a mit Beheim hivatkozásának megbízhatóságáról állítottam. Beheim a 82. vers-szakban azt mondja, hogy a vajda *rémtetteiről* a szerzetestől értesült; az elfogatás természetesen nem sorolható ezek közé.

²⁾ Hogy Beheim csak Ausztriából való távozása után írta volna költeményét, az, impressionista természeténél fogva teljesen ki van zárva.

³⁾ *Hefft* krónikájának ezt a kis részletét egészen közli *Bogdan*: Vlad Tepeş. Bukarest, 1896. 31. l.

⁴⁾ De már *Bogdan* is röpiratokat említ, id. m. 31. l.

Zeit nämlich, da die Worte *usque hodie custodie reservatur* (ez Drakul fogságára vonatkozik, melybe Mátyás király vetette) noch auf den gefangenen Woiwoden bezogen werden konnten.« (19. l.) Nyilvánvaló, hogy Conduratu alaposan félreérti vagy félremagyarázza Hefft szavait. Ezekben szó sincsen röpiratokról, jelentésük csak annyi, hogy a vajda képét mindenfelé mutogatták, és ebből legfeljebb annyi következtethető, hogy Drakul képei — természetesen fametszetek — mindenfelé el voltak terjedve. Azt tudjuk, hogy a vajdát Budán lefestették, az eredeti képnek két másolata Bécsben még most is látható,¹⁾ az újságlapok is rendszerint a vajda képével jelentek meg, és így Hefft tudósítása alapján föltehetjük, hogy Drakul arczképét fametszetekben, melyek már a könyvnyomtatás előtt is közönségesek voltak, mindjárt elfogatása után Németországban és Ausztriában terjesztették. Valószínű az is, hogy ezeken a fametszeteken rövid pár sornyi magyarázó szöveg is volt, de természetesen nem mozgatható betűkkel. Hefft tehát nem bizonyít az én magyarázatom ellen, sőt mellette, mert ha nyomtatott röpiratok lettek volna a vajda visszahelyezése előtt forgalomban, Hefft bizonyára megemlítené volna.

Annyi ezek után azt hiszem bizonyos, hogy a Drakulról szóló első tudósítások nem voltak nyomtatott újságlapok, tehát Beheim sem merithetett ilyenekből. Ennélfogva elesik az az alap, melyre Schullerus az ő magyarázatát építi és a melyen az én felfogásomat a tudósításoknak egymáshoz való viszonyáról és Beheim költeményének kútfői értékéről támadja. Mielőtt azonban válaszat befejezném, Schullerus cikkének némely olyan pontjaira akarok még röviden kitérni, melyeket eddigi fejtegetésemben nem vettem tekintetbe, részint a világosság kedvéért, részint azért, mert nem tartom őket döntő fontosságúaknak.

Már föntebb említém, hogy Schullerus a Beheim költeményét, ép úgy mint a többi tudósítást, annyi mondaszerű elemmel tartja tarkítottnak, hogy inkább tekinthetők anekdota-gyűjteményeknek, mintsem hiteles történeti kútfőeknek. Azt hiszem, ez az állítás el nem fogadható, és pedig azért nem, mert mondák és anekdoták képződéséhez legalább is egypár év, ha nem évtized szükséges; egy esztendő azonban, vagy talán ennyi sem, mindenesetre kevés. A bebizonyíthatóan legrégibb följegyzés Ebendorferé, a tudós történetíróé, a ki legkésőbb egy esztendővel a vajda elfogatása után, melyről még megemlékezik, írta le krónikájának ide vonatkozó részét. Tudósítása pedig olyan, hogy az évtizedekkel később megjelent újságlapok is szószerint egyeznek vele, és csak egy mon-

¹⁾ Reproductiójukat I. *Bogdan* könyvében. A képről is bővebben szól, XIII—XVIII. ll.

dattal gyarapodtak, azzal, a melylyel a vajda visszahelyeztetéséről értesítenek. Ha tehát a hagyomány egy esztendő folyamán¹⁾ annyira eltávolodott a történeti igazságtól, képzelhető-e, hogy évtizedek múlva is ugyanolyan maradjon, mint a milyen keletkezése első hónapjaiban volt? Hogy sem Beheim, sem a többi tudósítás nem tartalmaz minden szavában igazságot, hogy sok a túlzás és még több a zavar az előadottakban, azt én is hangoztattam, és fáradozásom éppen arra irányult, hogy Beheim előadását rendezzem, és a mennyire másféle kútfők lehetővé tették, igazoljam. A költemény ellenőrizhető részeiben nem is találtam sem én, sem Conduratu fontosabb tévedést. Az kétségtelen, hogy Drakul nem volt normális ember. sem szívének gazságában, sem elméje erejében; borzalmas szellemességének és iszonyatos humorának történetileg való és jellemző bizonyítékai a Beheimnél s a többi tudósításban elbeszélrt rémtettek. Pusztá anekdotákat, ha itt-ott nyoma van is némi kikerekítésnek, a tudósítások nem tartalmaznak, de igenis szívesen merítették belőlük a későbbi anekdotakedvelő írók, mint pl. *Fischart* a XVI-ik,²⁾ az *Acerra philologica* folytatója pedig a XVII-ik században.³⁾

Schullerus (55. l.) azt mondja, hogy a Beheimnél előforduló »Clasterhalt« Klosterholz helyett, a *c* és *t* nyomdai typusának hasonlósága által okozott hibás olvasás eredménye. Csakhogy a kéziratos *t* és *c* sokkal hasonlóbb egymáshoz, mint ugyanezen két betű nyomtatásban. A »begen« ige »besingen« helyett szintén nem nyomdai hiba révén került Beheim költeményébe (56. l.), mert a kfn. »begân, begên«, vagy az úfn. »begehen« ugyanazt jelenti a mit »besingen«, t. i. »eltemetni, funus ducere«, és talán ennél közönségesebb is. Hogy a bejegyzésekben és nyomtatványokban a pontosabb »junger Dan« áll, Beheimnél pedig csak »Dan«, ez egyik bizonyíték a mellett és egyik ok, a miért a *Századok*-ban megjelent értekezésemtől eltérőleg az *Archiv*-ban azt hangoztattam, hogy a bejegyzések és nyomtatványok nem keletkeztek Beheim költeménye alapján, hanem hogy valamennyi egy följegyzésre megy vissza, a hol Dánnak az a jelzője megvolt, de a melyet Beheim bizonyára verselési okból elhagyott. Ugyanebből az okból szorult ki a költeményből kétségtelenül a szentgalleni bejegyzésben lévő »frydstag« is (57. l.); a Beheimtől félreértett »Humlate«, valamint a 24. versszak négy utolsó sorában levő zavar is (a többi tudósítás e része érthetőbb) a közös forrás mellett bizonyít. Tehát a pontos philo-

¹⁾ Többet nem vehetünk fel, mert az elfogatástól eltekintve is, a mi 1462 novemberében történt, az elbeszélés a maga összefüggésében belenyúl az 1462-ik esztendőbe.

²⁾ *Zeitschrift für deutsche Philologie*, XXXIV. köt. 132—133. ll.

³⁾ *Korrespondenzblatt*, 1904. 34. l.

logiai egybevetés sem nyújthat oly érvet, mely az én felfogásom ellen szólna.

Beheim költeményének vége felé beszéli, hogy három szerzetes. köztük a Jakab nevű is, nem messze kolostoruktól találkozott Drakul vajdával, a ki Szerbiából Oláhországba tért vissza. A vajda azt kérdezi az egyiktől, hogy milyen véleménynyel van róla. A megrémült szerzetes hízélgéssel válaszol. Erre Drakul a másikhoz fordul ugyanazzal a kérdéssel, a ki azonban bátran és őszintén a poklot jósolja neki. Ennek a feleletével a vajda meg volt elégedve és szabadon bocsátotta, a másikat azonban, mert nem mondta az igazságot, megölette. És mi történik a harmadikkal, Jakab szerzetessel? A két bejegyzés és Ebendorfer ezt az eseményt nem említik, az újságlapok pedig csak két szerzetesről szólnak, a mi nemcsak anekdotaszerűbb, hanem valószínűbb is. Itt Beheim vagy önkényesen szerepelteti Jakab szerzetest, talán hogy elbeszélésének hitelét emelje, vagy pedig, a mit inkább hiszek, félreértette a szerzetes elbeszélését. Máskülönben Beheim költeményének e része is, eltekintve a nagyobb részletességtől, már csak azért is hitelesebb a többi tudósításnál, sőt lényegében kétségtelenül hiteles, mert a szerzetesek nevét és rangját, az esemény helyét és körülményeit is pontosan és szabatosan említi. Hogy a bejegyzésekben és Ebendorfernél ez az esemény nincs elbeszélve, ennek oka talán a három tudósító papi jellegében keresendő, a kik röstelkedtek a gyáva és hízélgő szerzetes eljárásán. Mindez azonban csak feltevés; de ennél többet Schullerus sem adhat a maga álláspontjából.

Ezzel czikkem végére értem. Szorgosan mérlegelve mindent, a mit Schullerus a tölem és később Conduratutól megállapított kútfői hitel ellen felhozott, még inkább megszilárdult az a meggyőződése, hogy Beheim és az összes tudósítások egy közös, Jakab szerzetestől vagy ennek egy társától származó följegyzésre mennek vissza. Ezt a följegyzést, mely semmiesetre sem volt nyomtatott újság, — ilyenek valószínűleg csak a vajda visszahelyezése után, 1476-tól kezdve jelentek meg, — Beheim a szerzetes elbeszélése nyomán kibővítette és részletezte; tudósításának legfontosabb részét pedig, mely Drakul elfogatásáról szól, a bécsi udvarnál szerzett értesülései alapján írta. Mivel tehát legközelebb állt oly forrásokhoz, melyekből aránylag megbízható értesüléseket szerezhetett, költeményének történeti hitele kétségtelenül nagyobb, mint a többi, hozzá közel álló tudósításé. De azt hiszem, hogy fejtegetésemből az is nyilvánvalóvá lett, hogy kútfői értéke nemcsak viszonylagos, hanem legtöbb részében — kellő bírálattal felhasználva — abszolút is.

BLEYER JAKAB.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Véghles vára. Irta *Matunák Mihály.* Breznóbánya, 1904. Kreisler József kny. Kis 8-r. 173, 2, XVIII l.

Véghles vára a hazai történetben nevezetesebb szerepet sohasem játszott. Attól az időtől kezdve, hogy az Anjouk korában koronajószággá lett, zálogos birtokosai sűrűn változnak ugyan, kiválóbb történeti alakok is bírák a várat, de kimagasló esemény sem a jósághoz, sem a várhoz nem fűződik. Még a hódoltság korában is csak amolyan jelentéktelen végház számba ment, a hol csekély őrséget tartottak, s a hol jelentékenyebb ellenállásra senki sem gondolhatott. A véghlesi uradalom és a vár története tehát szerfölött érdekes és tanulságos olvasmányúl nem igen szolgálhat. De mivel a szerencsés véletlen folytán ez uradalomra rendkívül sok adattal rendelkezünk, s mivel a szerző még a bányavárosok vidékén lefolyt küzdelmeket is beleszótta munkájába, könyve a történetírók számára több tekintetben kiegészítő forrás lehet. Elismerjük, hogy szerzőnk a Véghlesre vonatkozó adatokat nagy buzgósággal gyűjtötte össze; dicsérjük azért, hogy több levéltárat is felkutatott, de ezzel koránsem állítjuk, hogy Véghles várának hű és teljes történetét sikerült összeállítania. A mint említők, Véghles koronajóság volt, a ki tehát erről alapos munkát akar írni, annak az országos nagy levéltárak anyagát felkutatatlanúl hagynia nem szabad. A királyi birtokokra vonatkozó legfontosabb emlékeket ugyanis nem a magánlevéltárakban, hanem a nagy közlevéltárakban találjuk. A szerző — hisszük, saját hibáján kívül — ezeket a levéltárakat nem használta. Ennek természetes következménye, hogy munkája több helyen fölötte hiányos, és hogy a tévedéseket s hibás következtetéseket egyáltalán nem nélkülözi. A hiányokat, úgy látszik, maga a szerző is érezte, mert könyvét a bányavárosok vidékére vonatkozó adatokkal tömte meg, a melyek Véghles várának történetéhez egyáltalán nem tartoznak, vagy a legjobb esetben csak távolról érintik

azt. Ha a szerző ezek helyett a Véghles váráról és a véghlesi uradalomról reánk maradt jeles leltárakat, összeírásokat, hivatalos jelentéseket stb. melyeket nagyobb levéltárainkban bőségesen találhatott volna, felhasználja, úgy Véghles történetéből igen csinos kultur- és gazdaságtörténeti monographiát alkothatt volna.

Nem célunk a szerző tévedéseit és a munka hiányait mind felsorolnunk; csak példaképen említünk a téves állítások és hiányok közül egynehányat. A szerző előtt Véghles története a XVI-ik század első felében teljesen ismeretlen. Mindössze a Ráskay-féle adományozást említi Négyessy László nyomán a Pallas nagy Lexikonából. A Négyessy-féle adatok azonban merően ellenkeznek a hivatalos iratokkal. Négyessy előadása szerint a véghlesi uradalmat Mátyás király adományozta a Ráskay családnak; a hivatalos iratok szerint pedig II. Ulászló király 9300 forint követelés fejében Ráskay Balázsnak, továbbá feleségének Földvári Katalinnak és három leányának csupán elzálogosította az uradalmat.¹⁾ Ennek a dolognak a folytatását sem ismeri Matunák, s azt hiszi, hogy Thurn a maga számára foglalta el 1530 körül a véghlesi uradalmat, pedig ő ezt Mária királyné számára tette. A mikor azután I. Ferdinánd 1548 márcz. 7-én Augsburgban a királyi jószágokra vonatkozólag Máriával egyezséget kötött,²⁾ a véghlesi uradalom is Ferdinándra szállott. Ferdinándnak azonban előbb *a Ráskay örökösökkel kellett kiegyeznie, mert ezek az uradalmat még akkor is kezökben tartották, s jogaikat maga Ferdinánd is törvényeseknek mondotta.*³⁾ A Ráskay örökösök feje ekkor *Gersei Pethő János* főkapitány volt. Pethő a véghlesi zálogos uradalmat édes anyjától Ráskay Margittól kapta, s miután rokonai: Bánffy László és Bajony Benedek fia minden jogukat Pethő Jánosra ruházták,⁴⁾ az egész véghlesi uradalom Pethő kezére került. Mivel a bányák miatt a véghlesi uradalom érdeit nem nélkülözhatték, Ferdinánd még 1548-ban egyezséget kötött Pethő Jánossal. Az egyezséglevél szerint Ferdinánd kötelezte magát, hogy a Ráskay-féle zálogösszeget, a mi az uradalmat Ulászló ideje óta terhelte, visszafizeti Pethőnek.⁵⁾ A volt zálog-

¹⁾ Közös pénzügyi levéltár: Hung. Denkbuch, 386. kötet.

²⁾ U. o. Kays. Mayestät und Königin Maria Vergleichung von wegen Abtretung ihrer Guether in Hungarn. Augsburg, 1548. márcz. 7. (Denkbuch, 386. köt. 63. 1.)

³⁾ U. o. Ferdinánd rendelete. Augsburg, 1548. márczius 20.

⁴⁾ U. o. Hung. Denkbuch, 387. köt. 199. és 203. ll.

⁵⁾ A fizetésre vonatkozó intézkedést Ferdinánd 1549 január 4-én adta ki. (U. o.)

tulajdonos erre átadta Véghles várát és az uradalmat. Ferdinánd 1548 nov. 28-án már kijelenti, hogy *Puchaim Farkas* beszterczebányai főkapitány és ispán részére a véghlesi uradalmat átvette s udvarbírákkal (burggraf) kezelte. A mi jövedelmet az uradalom hozott, az felment Puchainr fizetésére.

A véghlesi uradalom csak rövid ideig maradt Puchaim kezén. Ferdinánd király már 1548 decz. 11-én elrendelte, hogy a nevezett uradalmat és várat inventarium alapján adják át Konriz Kristófnak, a beszterczebányai rézművek »verwalter«-jének. Az átadáskor Gilg Teininger és Macskó Menyhárt voltak a véghlesi udvarbírák. Az ekkor készült rendkívül becses inventarium a közös pénzügyi levéltárban őriztetik.

Mindezekről a dolgokról Matunák könyvében semmit sem találunk; csak Gilg Teininger és Macskó Menyhárt udvarbírák nevét említi meg, de nála a nevezettek mint véghlesi kapitányok szerepelnek, még pedig úgy, hogy egyik a másikat követi hivatalában. Pedig egyik sem volt kapitány, s nem is külön, hanem együtt szolgáltak, mint Ferdinánd részére fel esküdt udvarbírák. Megjegyezzük még, hogy Konriz kormányzása idején a véghlesi uradalom falvai igen sokat szenvedtek, a mennyiben Konriz a régi urbéri szolgáltatokat kénye-kedve szerint növelte. Ebben a tekintetben Thurn Kristóf példáját követte, a kinél Véghlesnek erőszakosabb kormányzója egyáltalán nem volt. Az utóbbi kényszerítette például Véghles falu lakóit, hogy a várban saját költségükön két virrasztót tartsanak.¹⁾ Egyébként Konriz is Teininger és Macskó udvarbírákkal kezelte az uradalmat. Még 1559-ben is Véghlesen vannak mind a ketten. Csak szerzőnk könyvében olvasuk azt, hogy »Maschko után Teininger volt véghlesi kapitány.«

Hogy Véghles 1558-ban *Dobó István* kezére került mint zálogos jószág, azt ugyan szerzőnk is megemlíti, de Dobónak ottani tevékenységéről már semmit sem tud. Pedig épen Dobó idejében nagyobb építkezések folytak Véghles várában. Erre a célra a többi között Ferdinánd is adott 1200 forintot. Ezen építkezésekről maga Dobó István egy levelében ezeket írja: »caeterum aedificationem quoque arcis Weghles vestra majestas subvenire dignetur, nam sepes et aggeres quae circa eam constructae fuerant, corruerunt. *Has vero sepes et aggeres olim Christophorus Foturm (Thurn) capitaneus Zoliensis ac civitatum montanarum ex comitatu Zoliensi et provinciis sancti Benedicti et aliorum bonorum circum adjacentium*

¹⁾ Konriz idejére és működésére mind az Országos Levéltárban, mind a közös pénzügyi levéltárban igen sok adat található.

*opera et auxilio aedificari curavit. Nam hoc aedificium tantae molis est, ut bona ad Végghles pertinentia, quae tunc integra fuerunt, non suffecerunt, jam vero diruta multo magis non sufficiunt!*¹⁾

Matunák azon állítása, hogy Miksa király nem sokáig hagyta Dobó kezén a végghlesi uradalmat és várat, nem egészen helyes, mert hiszen maga Dobó kérte és kívánta a zálogösszeg visszafizetését, s Miksa király húzta, halasztotta. Hogy többet ne mondjunk, 1567 okt. 31-én is azt írja a király ez ügyben, hogy nincs pénze. Maga az új zálogos úr, *Balassa Farkas* is arra kéri levelei és követe útján a királyt, hogy halaszssa el a végghlesi zálog átadását. Miksa azonban egyiknek kérésére sem hallgatott, hanem elrendelte, hogy 1568 január 1-én adják át Balassának a végghlesi uradalmat és várat.²⁾ A kiváltásra Zrínyi Györgytől vettek fel 14,000 tallért.

Attól az időtől kezdve, hogy Végghles a Balassák kezére került, a XVI-ik század végéig, szerzőnknel alig találunk valamire való adatot Végghles váráról és a végghlesi uradalomról. De igenis, megtaláljuk benne a török háborúk egész történetét (több mint száz lapon át), a melyben Végghles várának vagy semmi, vagy csak igen kevés és teljesen jelentéktelen része volt. A harcok leírásában vannak ugyan érdekes és becses új adatok is, de a nagyobb része mégis jól ismert dolgokról szól.

Az 1598 évnél a szerző végre a végghlesi várról és uradalomról is beszél. Azt mondja, hogy Rudolf 1598-ban az uradalmat és várat Rappach Kristófnak adta zálogba. Ez az állítás minden részében hibás. Rappach ugyanis nem 1598-ban, hanem 1595-ben jutott a végghlesi uradalomhoz; és nem zálogképen, hanem öt évre évi 1000 frtért bérbe vette; úgy a hogy ő előtte már Thanhauser is bírta. Mivel csak egyszerű bérletről volt szó, a király magával az uradalommal szabadon rendelkezhetett. Csakis így történhetett, hogy 1598 decz. 1-én Rudolf a végghlesi uradalmat *Joó Jánosnak* 20,000 forint követelése fejében lekötötte. Az uradalom átadását azonban csak arra az esetre engedte meg, ha a 20,000 forintot a kikötött időre vissza nem fizetné.³⁾ Egy évvel később Rudolf ugyanily módon, 1599 okt. 25-én Pilsenben kelt rendeletével, a végghlesi uradalmat Pálffy Miklós részére kötötte le.⁴⁾ Ezen közben letelvén Rappach Kristóf bérlete,

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hungarica, 1567 évi fasciculus.

²⁾ Az erre vonatkozó összes iratok megvannak a közös pénzügyi levéltárban.

³⁾ U. o. Hung. Denkbuch, 408. köt. 371. l.

⁴⁾ U. o. Hoffnanz, fasc. 13620.

Rudolfhoz folyamodott a szerződés meghosszabbítása végett. Folyamodásában elmondja, hogy 38 évi hű szolgálata alatt sok érdemet szerzett. Mikor a végghlesi uradalmat 1595-ben bérbe vette, puszta volt az, mint a szedett szőlő, de ő nagy fáradsággal rendbe hozta és jövedelmezővé tette; most tehát joggal kéri a szerződésnek 16 évre való meghosszabbítását.¹⁾ Bár az udvari kamara a további bérlet mellett volt, Rudolf mégis kikérte Mátyás főherczeg véleményét is. (1601. febr. 5.) Miután pedig Mátyás jelentése is beérkezett, a bérletet csakugyan meghosszabbították. Mátyás olyan jóindulattal viseltetett Rappach iránt, hogy 1600 július 20-án a végghlesi uradalmat még a dica alól is felmentette. Rappach azonban a jóindulatot nem igen érdemelte meg, mivel a jobbágyok sanyargatása miatt egyre gyűltek ellene a panaszok. Végre is 1604 február 23-án bizottságot kellett Végghlesre küldeni a panaszok megvizsgálására.²⁾ Ugyanez évben, Bocskay támadása ellenében, a magyar tanácsosok a többi között Végghles várának megerősítését is ajánlották. Történt-e e téren valami, nem tudjuk.

Végghles XVII-ik századi történetére szerzőnk már több adattal rendelkezik. E kor ismertetésénél nem is terheli az olvasót a Végghlesre semmiképen sem vonatkozó történetek elmondásával; de azért e században is lépten-nyomon érezzük, hogy a szerzőnek még a legfontosabb adománylevelek és szerződések sem álltak rendelkezésére. Így például nem ismeri azokat az okleveleket, a melyek teljesen megvilágítják, hogy mikép került a végghlesi uradalom a Pogrányi család birtokába. Ugyancsak ismeretlenek előtte azok az adatok, a melyek alapján teljes világításba hozhatta volna, mikép jutott 1636-ban a végghlesi uradalom a Csáky grófok kezébe. Nem lévén célunk mindezen adatok felsorolása, csak megemlítjük, hogy mindezek a magyar Országos Levéltárban s a bécsi levéltárakban találhatók fel.

A mi az anyagnak feldolgozását illeti, az bizony a lehető legkezdetlegesebb. Matunák könyvében semmi csoportosítás, semmi feldolgozás vagy osztályozás nincsen; még csak fejezetekre sem osztotta munkáját, hanem a nyers anyagot megválogatás nélkül időrend szerint egymás mellé rakosgatta. Így azután könyvét inkább csak a történetírók használhatják; mert a közönségnek való olvasmányul ilyen alakban egyáltalán nem szolgálhat.

TAKÁTS SÁNDOR.

¹⁾ U. o. Hung. 1601. április 6-iki csomó.

²⁾ U. o. Hungarica, fasc. 14421.

Der Deutsche Orden und Konrad von Masovien, 1225—1235. Eine Studie von Dr. Wojciech von Ketrzyński. Deutsche vermehrte Ausgabe. Lemberg, 1904. 8-r. 188 l.

Átolvastam ezt a könyvet, mert reméltem, hogy okulistáknak meríthetnek belőle azon embertelen viszály eredetére nézve, mely a német lovagrend és Lengyelország közt Lokietek Ulászló király haláláig dühöngött s a melyet az 1335 évi visegrádi fejedelmi congressusnak kellett volna megszüntetni, a miért ez a dolog a magyar Anjouk történetét is közelről érdekli.

Reményem teljesült. A nagy gonddal és elmeélel készült alapos tanulmány teljesen átalakította tudásomat, a mit Caro Jakab lengyel történetéből merítettem. Eddig ugyanis azt hittem, hogy a tehetetlen masoviai herczeg azért hitta meg a német lovagrendet tartományába és látta el bőségesen birtokkal, mert nem volt képes a pogány poroszok ellen országot megvédeni; a lovagok pedig sokáig kérték magokat, míg a kétségbeesett herczeg megmentésére vállalkozának, s kegyesen elfogadták egyik tartományát díjúl, sőt ráállottak arra is, hogy az általok meghódítandó Poroszországot bekebelezik.

Mindezen föltevések azonban ál-okiratokon alapultak, melyeket önző céljaira a lovagrend gyártott, mint ezt már Magyarországon is megkísérlette, hogy a Barcaságban II. Endre királytól nyert birtokából hazánk hatalmát megbénítsa. De nálunk ez nem sikerült, mert hála őseink bölcs előrelátásának, kiverték a német lovagokat az országból. Ekkor kerestek menedéket Konrád masoviai herczegnél, kinek hála fejében megrontói lettek. Elfoglalták ugyan, de a magok részére Poroszországot, szolgaságba hajtották, megsemmisítették az ősi porosz népet, melynek nyelve sem maradt meg; e mellett Lengyelországnak annyi borzasztó kárt okoztak, a mennyi csak tőlük tellett.

A szerző nagy kritikai apparatussal állapítja meg e tényeket, melyek a német lovagrend aljas önzését megvilágítják. Konrád herczeg — mint akkor és azóta annyian és annyszor — azt hitte, hogy a nyugati előkelő idegenek többet érnek és értenek a hazafiaknál. Németeket hitt udvarába és ellátta őket jövedelmes méltóságokkal, a kik őt azután hűlenül szolgálták. Meghitta a német lovagrendet is a Visztula partjaihoz és gazdagon megajándékozta fekvőségekkel. De ezek a lovagok csalták meg azután igazán. Elrabolták két tartományát s töröknél-tatárnál vadabbul dulták föl, fosztogatták és zsarolták ki Lengyelországot.

Hogy gyalázatosan önző céljaikat elérjék, a lovagok és

földieik nem átalloztak hamisításokhoz folyamodni, melyek ellen a lengyelek tehetetlenek valának. A masoviaai herczeg kancelláriája akkor még a kezdet nehézségeivel küzdött. Volt ugyan a herczegnek már valamelyes kancellárja, de kancelláriai praxisa aligha. Kiállítottak ugyan helylyel-közzel okiratokat, de azokat ritkán fogalmazta a kancellár és írta le a herczeg íródeákja, hanem többnyire az készítette el a levelet, a kinek szüksége volt rá, melyet azután a herczeg, pecsétje ráfüggesztésével megerősített. A följegyzett tanuk nagyjából értesülhettek az ügyről, de az emberek emlékezete gyarló, a herczeg pedig nem kívánt másolatot, a mit ellenőrzésül használhatt volna.

Ily viszonyok közt nem járt különös nehézséggel a tág lelkiismeretű lovagok részéről, az eredetiek helyett hamisított okleveleket mutatni föl, melyeket máshonnan leszedett és mesterségesen oda függesztett pecsétekkel — a mint ez kimutatható — láttak el. A pápa és a császár jóhiszeműleg átírta és megerősítette e hamisítványokat. Ez az eljárás megdöbbenetett ugyan az érdekelteket, gyanujokat felkeltette, de a gyanut nem volt módjukban beh bizonyítani. De hogyan is férközhetett volna gyanu a lovagi német szerzethez, a császárok és pápák kegyeltjeihez, a keresztyénség előharczosaihoz! A lovagrend pedig gondosan őrizte okleveleit; ezek közül csak azok sikkadtak el, melyek nekik alkalmatlanok valának vagy veszedelmesekké válhattak.

A kis masoviaai herczeg ily eljárással szemben semmit sem tehetett, mert nem voltak sem ellenbizonyítványai, sem Rómával vagy a császárral összeköttetései; a minek az lett a következménye, hogy vagy épen nem, vagy csak későn értesült az ellene irányult merényletekről. Mit ért egy elkésett *protestatio protestatoria* a dús lovagrenddel szemben, melynek szervezete egy állandó hadseregnek alkotta keretét, hová időnkint az egész keresztyén világ, főleg a némettség pénzzel és hadinépvel elhelyezkedett?

A német lovagrend hatalmát utóbb megtörte ugyan Jagello Ulászló, miután Lengyelországot Litvániával egyesíté, de — nem semmisítette meg, jóllehet tehetett volna. Hasonló hibát követett el I. Zsigmond lengyel király, midőn a helyett, hogy Poroszországot a lengyel koronával egyesítette volna, a Hohenzollern háznak engedte át. Királyai mulasztása keservesen megbosszulta magát Lengyelországon.

Igy végzi nagybecsű tanulmányát Ketrzyński, a leMBERGI Ossoliński-féle intézet tudós igazgatója; kezdi pedig a német lovagrendnek Magyarországon viselt dolgaival, megmutatva,

hogy a német lovagrend bectelen működését, melylyel Lengyel-országot megkárosította, már Magyarországon kezdette meg.

A magyar történetírás ismeri ennek az episodnak okiratait. Összeszedte azokat már Fejér György a *Codex Diplomaticus* III. 1. kötetében, újabban pedig Zimmermann-Werner az *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* I. kötete számára. Feldolgozták nagyjából *Pauler Gyula*¹⁾ és *Marczali Henrik*;²⁾ mind a két szerző figyelmét elkerülte azonban, a mit Ketrzyński tanulmánya igen valószínűvé tesz, mondhatnám: bebizonyít, hogy a német lovagrendnek a pápánál megerősítés végett bemutatott privilegiuma, melyet állítólag 1222-ben II. Endre királytól kapott, hamisítvány. Ez fejt meg azt is, miért üzte ki a magyar nemzet országából a lovagrendet, mely »tamquam ignis in sinu, mus in pera et serpens in gremio« garázdálkodott.

Azt hiszem, *Cruceburg* fekvését is helyesen határozza meg a lengyel szerző (19. l.), midőn nem *Nyén-t* (Kreuzburg)-hanem *Törösvár-t* tekinti *Cruceburg-nak*, melyet az oláhok *La crucia* néven neveznek.

Ketrzyński könyvét melegen ajánljuk az Árpád-kor történetíróinak figyelmébe.

PÓR ANTAL.

Történelembőlcelet és sociologia. Irta Giesswein Sándor. Budapest, 1904. Stephaneum kny. 8-r. 61 l. (A Szent-István-Társulat tud. és irod. osztályának felolvasó üléseiből, 47. sz.)

Újabban annyi, magát újítnak valló történeti irány támadt, s annyi történet-philosophiai mű jelent meg, hogy nagyon hálás feladatra vállalkozik az, ki a történet-bőlcelet régi és új irányainak áttekinthető rendszerbe foglalására s a különböző irányok méltatására vállalkozik. Alig van újabban nagyobb szabású történeti mű, melynek szerzője meg ne kísérelné a munkájában alkalmazott, többé-kevésbé új szempontok történet-philosophiai igazolását.

A sociológiának szembetűnő gyors fejlődése szoros kapcsolatban áll ezzel a ténnyel. Részint maguk a sociologusok foglalkoznak a történetírás elméletének fejtegetésével és iparkodnak megjelölni azt a viszonyt, melyben a történelem áll a

¹⁾ A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt, 2. kiad. II. köt. 93. l.

²⁾ Magyarország története az Árpádok korában, 415. l. (A m. nemzet tört. Szerk. Szilágyi Sándor. II. köt.)

sociológiához, részint pedig a történetírók kénytelenek védeni a maguk igazát, s kénytelenek állást foglalni a sociologusokkal szemben, kik a történelmet a sociológiába akarják olvasztani s a történetírásban is a sociologia módszerének és szempontjainak alkalmazását követelik.

Giesswein Sándor dolgozata kettős célzt szolgál. A történet-bölselet különböző irányait ismerteti és méltatja, s a sociologia befolyása alatt keletkezett történeti irányok kapcsán a történelemnek a sociológiához való viszonyával foglalkozik. Bár a szerző elég ügyesen egyesíti a kettős célzt, részünkről mégis szívesebben láttuk volna, ha a két dolgot külön választja. Mindkettő annyira lényeges és épen napjainkban annyira időszerű kérdés, hogy a kettővel külön-külön foglalkozni nemcsak érdemes, hanem az eszmék tisztázása és a világosság szempontjából is fontos.

Giesswein műve rendkívül tömören, egymásután érinti a legfontosabb kérdéseket. Miután a történet anyagának mindinkább való szaporodásáról és történeti látóköreünk óriási kiterjedéséről szólt, a történet-philosophia fogalmának meghatározására tér át. E fejezet nem elég világos, bár igaz, hogy tárgya is roppant nehéz. A szerző szerint a történet-bölselet feladata a történelem tárgyának *miért*-jét kutatni, értvén ez alatt a *miért* alatt az okoknak a multba visszamenő, és a következményeknek a jövőbe tekintő kutatását. Ez a meghatározás nagyon kevésbé világos és nem is elég kimerítő. Nem is tudjuk, miért támaszkodik e kényes pontnál a szerző épen a kevésbbé jelentős *Steffensen*-re, kit — úgy látszik — itt követ.

A használt forrásokra nézve mindjárt itt jegyezzük meg azt is, hogy *Bernheim*, kit szerzőnk igen gyakran idéz s egy helyen (33. l. 1. jegyzet) *klasszikus*-nak mond, ma már nem bír oly nagy tekintéllyel, mint csak kevéssel ezelőtt is tartották.

A következőkben áttér Giesswein a történeti irányok osztályozására s az egyes irányok ismertetésére és méltatására. Először a determinista történeti irányról szól. Ehez tartozik: *a) a mesologikus* rendszer, mely a környezet hatására, még pedig vagy a földrajzi viszonyok, vagy a faji tulajdonságok, vagy végül a kulturális környezet (a szellemi milieu) hatására helyezi a súlyt, s vagy ennek vagy annak tulajdonít döntő fontosságot az emberiség történeti fejlődésére nézve; — *b) a biologikus* rendszer, mely alatt Herbert Spencernek és követőinek irányát kell értenünk, kik a biologiai fejlődéshez hasonlítják s ezen hasonlat alapján magyarázzák az emberiség történeti fejlődését; — *c) a materialista* történeti felfogás, mely mindent gazdasági okokra vezet vissza s az egész történelmet

a megélhetési viszonyok szempontjából vizsgálja. Így jut el a mű második részéhez, melyben a *történelem idealismusa* címén a vallásra, az etikára, a socialis viszonyokra és a kulturális eszmére egyformán súlyt helyező, egyedül helyes történeti irányt fejtegeti, melynek kellő mértékben természetesen a determinista történeti irányok által egyoldalúan kizárólagosaknak hirdetett tényezőket is figyelembe kell vennie.

Mindezen fejtegetések elég világosan s a tárgy nagy terjedelméhez képest igen kicsi füzetben elég részletesen vannak megírva. Csak azt kérdezzük, hogy ha szerzőnk aránylag oly tüzetesen foglalkozik sok, jórészt jelentéktelen hatású író felfogásával, mint *Le Bon*, vagy akár *De Greef* is, miért mellőzi pl. *Lamprecht*-et, kinek mindent gazdasági okokból magyarázó iránya annak idején nagy feltűnést keltett, bár a kísérlet, igaz, nem sikerült. *Barth*-tal sem foglalkozik érdeme szerint, bár többször hivatkozik rá. *Sombart* sociológiája is sokkal nagyobb hatású napjainkban, hogysem többet ne érdemelne a történelmi materialismus »többé-kevésbé tudományos színezetű« képviselői közt való megemlítésnél. (35. l.)

A mi pedig az egyoldalúságtól ment, igazán helyes történet-bölcsleltre vonatkozó fejtegetéseket illeti, itt valószínűleg szerzőnk sem veszi szószerint azt a mondást, hogy »a történelem-bölcsleletnek... vissza kell mennie a metafizikához.« (61. l.)

A különböző történeti irányok ismertetésére tett kísérlet mindenesetre dicsérendő, s ha nem is meríti ki a kérdést, legalább némi tájékozást nyújthat a sokféle felfogás össze-visszaságában.

SZENTPÉTERY IMRE.

Foundations of modern Europe. Twelve lectures delivered in the University of London, by *Emil Reich*. London, 1904. Kis 8-r. X, 262. l.

Mint a cím mutatja, ezen munkácska dr. *Reich Emil* hazánkfiának tizenkét felolvasását tartalmazza, a mit tavaly a londoni egyetem épületében az *University extension* tanfolyam hallgatói előtt tartott a mai Európa megalakulásáról 1760-tól 1871-ig.

Ámbár tulajdonképen *Európáról* van szó, mindjárt az első fölolvasás az *amerikai* Egyesült Államok függetlenségi harcának (1763—1783) van szentelve, mert a szerző véleménye szerint e háború »valósággal és *par excellence* európai nemzetközi esemény volt.«

Ezt követi két fejezet a nagy francia forradalomról,

négy fejezet Napoleonról, egy-egy fejezet a Napoleon bukását követő visszahatásról, az 1830 és 1848-iki forradalmakról, Olaszország egységéről, Németország egységéről, s végül a francia-német háborúról.

A könyvet rövid utószó s egy terjedelmes név- és tárgymutató zárja be.

A szerző stílusát, eszejárását, merész általánosításait, még merészebb összehasonlításait a hazai olvasó közönség már ismeri egy korábbi munkájából, melyet a magyar irodalomtörténetről írt, szintén angolul, s a melyet egy irodalomtörténeti szaklapunk említett hibái miatt annak idején élesen megbírált, sőt angol és francia lapok is megróttak. Ebben a tekintetben ez újabb munkája szakasztott mása az előbbinek.

A munka több helyen érinti a hazai eseményeket is, és a higgadt olvasó itt is akárhányszor fogja kételkedőleg vagy tagadólag csóválni a fejét. V. Ferdinándról pl. azt állítja a szerző, hogy teljesen nevének s az ő kamarillájának befolyása alatt állott. Azonban »quellengerecht« beszélve, nem annyira a császárné, mint inkább Zsófia főhercegnő volt az, a ki »Jellacsicsot és horvátjait a magyarok ellen uszította.« Érdekes lett volna megemlíteni, hogy az 1848 decz. 2-iki trónváltozást Palmerston lord már a megelőző április-hóban javasolta.

Kossuthról azt írja szerzőnk, hogy föllépése, megjelenése »most majestic« volt, hogy hírneve valószínűleg növekedni fog a jövő századokban. Ez is egyéni vélemény dolga, s voltak és vannak sokan, a kik e tekintetben nem értenek egyet a szerzővel.¹⁾ Nem értem azon angol, amerikai vagy más nemzetbeli egyéneket, kik pártszenvédelemből, párt-taktikából vagy épen osztrák zsoldért gyalázták Kossuthot, mint pl. annak idején a *Times*, hanem a teljesen higgadt, pártatlan szemlélőket. Ilyen a többi között Ampère, a híres francia tudós, ki csupa kíváncsiságból megy el, hogy megnézzé mikép fogadják az amerikaiak a partjaikon kikötő magyar forradalmi vezért. Szerinte »Kossuth avec son bonnet hongrois et son manteau noir a un peu l'air d'un *bon pauvre* à un enterrement.« De lassanként hozzá szokik, és mint sok más ezer ember, Kossuth személyes varázsának hatása alá esik ő is, és azt találja, hogy »il a l'air noble et un certain calme plein de dignité et de douceur.«

Kossuth hírnevét illetőleg legyen szabad két angol munkából idéznem. Az első egy ifjúsági irat, a jól ismert *Tom Brown's Schooldays*, melynek 1858-iki kiadása (Tauchnitz)

¹⁾ Majd megmondják a »jövő századok«, hogy kinek volt igaza.
Szerk.

fekszik épen előttem. Ebben (165. l.) olvashatjuk a következő sorokat: »De hát mit várhatunk, ha csak oly szegény vitéz baklövőkkel van dolgunk, mint Kossuth, Garibaldi és Mazzini, és igazságos ügyekkel, melyek nem diadalmaskodnak az ő kezükben?« A másik idézetet az *Encyclopaedia Britannica* egyik nemrég megjelent pótkötetéből veszem, melyben a *Prefatory essay*-ben Edward Dicey ezt írja a *Vanished illusions* (eltűnt ábrándok) dolgában: »Hol van most a külföldi hazafiak kultusza? Ha Kossuth, Garibaldi, Samyl, Ledru Rollin vagy Mazzini köpenyének valamely öröklője megjelenék mai napság Angliában, teljes közönnyel fogadnák őt, vagy pedig átadnák a rendőrségnek.« Magam is kötve hiszem azonban, hogy a rendőrségi bíróságon túl vinnék a pört ellene.

Arra nézve, hogy Kossuth Lajosnak neve mennyit vesztett régi varázserejéből, legalább Angliában, van más tünetünk is. Midőn emlékiratainak első kötete magyar és német nyelven megjelent, annak idején az angol napilapok egész hasábkotat közöltek belőle fordításban. Rövid időre rá megjelent a kötetnek angol fordítása, és a radikálisok azonnal óvást emeltek a munkában közölt némely állítások ellen. Több kötet nem is jelent meg belőle angolul. Az is jelentős dolog, hogy az emlékiratoknak csupán három első kötete van meg magyarul a British Museum könyvtárában; a német kiadásból talán még ennyi sincs; s midőn egy londoni könyvtáros czég nemrég megküldötte mutatványul a későbbi kötetek egyikét, a könyvtár igazgatósága visszaküldötte azt. Tehát úgy látszik, nem tartották érdemesnek a megvételre. Ez elég szomorú dolog, de: »facts are stubborn things« — mondja az angol.

Szerzőnk valószínűleg nem felelős a névmutatóban található azon állításért, hogy gróf Széchenyi István a magyar forradalom fejleménye (outcome) volt. Magából a szövegből ez a merész állítás nem olvasható ki.

Mint furcsaságot meg kell még említenem a szerző azon állítását, hogy most Kossuth Lajos fia vezeti az egész magyar nemzetet.

KROFF LAJOS.

The Chronicle of Morea. Edited by John Schmitt. London, 1904. 8-r. XCII, 640 l. Egy térképvezérlattal.

E munka a Methuen czégnél a Bury tanár kiadásában megjelenő *Byzantine Texts* sorozatnak egyik kötete. A sorozat két más kötetét (*Psellus* volt az egyik, *Evagrius* a másik) már néhány évvel ezelőtt a Budapesti Szemlében ismertettem.

A moreai verses krónika tartalmát régi idők óta ismeri

a tudományos világ francia (Buchon), olasz (Karl Hopf) és spanyol változataiban. Az utóbbit *aragoni krónika* név alatt *Libro de los fechos* stb. címmel közölte Don Fray Johan Ferrandez de Heredia. Mindezek azonban csak többé-kevésbbé pontatlan fordításai a krónikának. Csupán Buchon adott egy részletet az eredeti görög szövegből.

A Bury-féle kiadásban, melyet a bajor királyi Akadémia a Zographos-díjjal tüntetett ki, dr. Schmitt lipcei tanár az eredeti szöveget közli a párisi, kopenhágai és turini kéziratokból, talpraesett bevezetéssel látván el az új kiadást.

A krónikának tartalmát és annak történelmi értékét a 8-ik fejezetben tárgyalja. Igen érdekes még irodalomtörténeti tekintetből a 10-ik fejezet is, mely kimutatja azt a befolyást, a mit a krónika Goethe *Faust*-jára tett.

A krónika azzal kezdi el a történetet, hogy elbeszéli, mikép írta le Remete Péter a pápának a szent-föld szomorú állapotát, a ki erre keresztes hadjáratot hirdetett a szaraczenok ellen. Ezután rendkívül összekuszálva és sok tekintetben hibásan adja elő az első és negyedik keresztes hadjáratok eseményeit egy előbeszéd-félében (prologus), mely után a moreai félsziget és Athén történetének főbb mozzanatai következnek a frank uralom idejében 1204 és 1292 között.

A dátumokat illetőleg azonban ennek a kiadásnak a rendezője sem tudott egészen megbirkózni az időrenddel, s ezért csakis a bevezetésben és a különféle indexekben a könyv végén ad némi útmutatást a krónika során elbeszélte események és a szereplő egyéniségek korát illetőleg. Így pl. a krónika elején el van mondva, hogy a Franciaország déli részéből jött keresztések Velence irányában lekötelezve érezvén magukat azért, a miért a köztársaság gályákat kölcsönzött nekik s azokat fölszerelte számukra, katonai segítséget ajánlanak Velenczének fegyveres expeditiójához »Tsara« ellen Slavóniában, mely alkalmal Zára csakugyan Velence birtokába került. Nem sikerült fölfedeznem, vajjon dr. Schmitt említi-e valahol, hogy a város 1202 nov. 24-én hódolt meg.

Meg van említve az is, hogy Joanisa (Kalojoanes 1197—1207) bolgár király hadseregében sok kun fegyveres harczolt a frankok ellen; továbbá egy más helyen, hogy a *sevastokrator* azt ajánlja a császárnak, hogy zsoldosokat toborozzon mindenhol a külföldön: Németországban, Magyarországon, Szerbiában, Törökországban és Kumániában a frank lovagok ellen.

A Pelagoniánál vívott csatában (1259) Theodoros megparancsolja magyar nyilasainak, hogy nyilaikat a tömeg ellen zúdítsák; ugyanekkor Geoffroy de Bruyères foglyul esik.

Találkozunk a könyvben a saint-omeri család tagjaival is, a kikről nemrég Wertner Mór közölt cikket közlönyünkben,¹⁾ és már előbb is írt *Az Árpádok családi története* cz. munkájában.²⁾

Schmitt szerint II. Miklós 1296-ban halt meg, nem mint Wertner Mór állítja, 1284 táján. Forrást azonban nem idéz. A krónika bizodalmas hangon »az öreg ember«-nek nevezi őt, dr. Schmitt véleménye szerint valószínűleg azért, hogy megkülönböztesse III. Miklóstól, testvérének Jánosnak fiától.

Schmitt szerint saint-omeri Bélának neve talán még mai napság is él a nép nyelvén ezen kifejezésben: ἡ τὸν μπελιά vagy μπελιά μου, mely a törököknél is használatos. Dr. Belleli úgy értesíti őt Korfuból, hogy a korfui zsidóknál *Raschan-Belia* egy fölötte gonoszérzelmű egyént jelent, kinek e neve két szóból alakult, t. i. a héber *raschan* (= irgalmatlan, elnyomó) és a görög *belia* szóból, mely eredetileg inkább *kínzó*-t, mint *kín*-t jelenthetett. Az elmélet rendkívül merész, a bizonyítás pedig ártatlan szójáték, a mi semmiről sem győz meg bennünket.

KROFF LAJOS.

Magyar állatorvosi könyvészet, 1472—1904. Irta Kóssa Gyula. Budapest, 1904. 8-r. XII, 346 l.

Van hazánknak egy a mily csendes, ép oly öntudatos következetességgel munkálkodó s fejlődő kultur-intézménye: az állatorvosi főiskola. Egyszerű iskola volt valamikor, *Tolnai Sándor* (1747—1818) volt az első s nagyérdemű tanára. 1875-ben akadémia lett belőle, míg végül *Hutyra Ferencz* egyetemi tanár s jelenleg főiskolai rector aegise alatt néhány év előtt főiskola rangjára emeltetett.

A főiskola szellemi termékei élő tanubizonyságai annak, hogy falai közt mily buzgó és értékes munkálkodás folyik. Legújabbán *Kóssa Gyula* professor tollából jelent meg az előttünk fekvő könyv, mely fényesen bizonyítja, hogy az állatorvosi főiskolának valóban számbaveendő, tiszteletteljes *történeti multja* is van, nemcsak jelene. Munkájával a szerzőnek sikerült a hazai állatorvosi történetnek alapját megvetni. Fáradhatatlan kutatás, kitartó szorgalom s lelkes tárgyszeretet eredménye az ő könyve, mely a legrégebb időkig visszanyúlva nyújtja a szakszerzők életrajzi adatait s feltűnteti munkásságukat. Első sorban minden önálló könyvalakban megjelent munkát registrál, de a kiválóbb folyó-

¹⁾ Margit császárné fiai. *Századok*, 1903. 593. l.

²⁾ Olv. a 406 és köv. ll. s a nemzedékrendet a függelékben.

irati közleményekre is tekintettel van, főleg azokra, melyek történelmi szempontból érdekesek vagy tartalmuknál fogva jelentősebbek. Mint már ezekből is látható, könyvének tartalma messze felülmúlja a saját címét s túlterjed a »könyvészet« határain. Van benne biographia, bibliographia és repertorium.

A szerző — mint előszavában maga írja — további történeti anyag birtokában is van, mely még feldolgozásra vár. Az általános hazai orvostörténelem nevében — melynek az állatorvosi történet lényeges integráló része — kérjük őt, foglalja azt is mennél előbb egységes munkába.

A könyv a magyar országos állatorvosi-egyesület kiadványaként az *Állatorvosi kézi könyvtár*-ban jelent meg.

GRÖRY TIBOR

Hermann Egloffstein: Wanderungen. Berlin, 1902. 8-r. 146 l. — Egloffstein Hermann báró e könyvben gyűjtötte egybe és adta ki nyugati és keleti Európában tett utazásainak érdekes leírását. Szó van benne Horvátországról, nevezetesen Zágrábról, továbbá az erdélyi szászokról.

(M. L.)

Carl Bezold: Ninive und Babylon. Bielefeld, 1903. Velhagen u. Klasing. 8-r. 143 l. 102 képpel. (Monographien zur Weltgeschichte. Hrg. von *Ed. Heyck*. Bd. 18.) — Az utolsó két esztendő óta a művelt világ érdeklődése kiváló figyelemmel fordul az ó-assyr és babyloni emlékek felé. Ez a munka a Ninive és Babylon kulturájáról való eddigi ismeretek összegező áttekintése.

(DLZ.)

Karl Schellhass: Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken. VI. évf. 1. füz. 134 és köv. ll. — Alvarez Mihály ferencz-rendi szerzetesnek ama hivatalos jelentését közli, melyben Alvarez az osztrák, a magyar- és csehországi ferencz-rendi kolostorokban tett tapasztalatairól számol be a pápának.

(M. L.)

T Á R C Z A.

TOPOGRAPHIAI ADALÉKOK.

I. HURBUCHAN.

(Adalék Szana vármegye földrajzához.)

A történeti földrajz fontosságát ma már minden historikus elismeri. De egyes topographiai kérdések megfejtése különös érdekel bir akkor, ha olyan, hazánktól rég elszakadt részeket határozhat meg, melyek valaha a magyar művelődés körén belül estek, melyek egykor szin-magyar földesurakat vallottak.

Hurbuchan birtokot 1257—1260 közt IV. Béla király adományozta az Aba nembeli Péter fiának Lőrincznek, az Atyinaiak ősenek. E birtok Szana vármegyében (most Boszniához tartozik) feküdt.¹⁾ Karácsonyi szerint ma ismeretlen.²⁾

Ám fekvését hozzávetőleg mégis meghatározhatjuk.

Szana vármegye kiterjedését nagyjából Pesty Frigyes állapította meg.³⁾ »A megye nyugati és részben északi határát az Unna folyó képezte.« Felsorolja továbbá a XIII-ik században a szanai kerülethez tartozott plebániákat is,⁴⁾ melyek közül én csak a következőket tartom szükségesnek kiemelni: (8) *Pobresia*, (9) *Antiquum forum*, (10) *Herbochan*, (11) *Podcrisia*; majd (16) *Blagaj*, (17) *Vodicha*, (18) *Podcrisia*. Felemlíti még Pesty azt is, hogy a XIII-ik században *Bihács* is Szana vármegyéhez tartozott.⁵⁾

A felsorolt plebániák sorrendjéből következtetve, *Herbochan*-t — mely nem lehet más, mint *Hurbuchan*, — *Pobresia* és *Podcrisia* között kellene keresnünk; ezen *Podcrisia* pedig, szintén a sorrendből következtetve, *Blagaj* és *Vodicha* vidékén feküldhetett.

¹⁾ *Wenzel*: Árpok. Uj Okmt. VIII. 51. l.

²⁾ A m. nemzetségek, I. 46—47. ll.

³⁾ Eltűnt vármegyék, II. 480—484. ll.

⁴⁾ U. o. 481. l.

⁵⁾ U. o. 484. l.

De van biztosabb támasztékpontunk is.

Blagaj és Bihács között, az Unna folyó jobb partján, Ataktól keletre feküdt *Busevics vára*,¹⁾ tehát a XIII-ik században ennek is okvetetlenül Szana vármegyéhez kellett tartoznia.

Busevics a XV-ik században Zágráb vármegyében feküdt, s tartozékaival: Luzin, Malareka, Martincsics, Raszin és Szenternő helységekkel együtt az *Obrovcsány*,²⁾ magyarosabban *Obrucsány*³⁾ nemzetsége volt.

E nemzetségről a következő adatokat ismerem.

Obroncha-i Atyina fia Tamás ispán 1321-ben Baboneg ispán fia Radoszló ispán fiainak megbízottja.⁴⁾

Obrovcsány-i Sztrezivoj fiát Andrást 1404 máj. 21-én iktatják a Zágráb vármegyei Busevics birtokába.⁵⁾

Ugyancsak őt 1411 jan. 2-án a Zágráb vármegyei Martincsics, Malareka, Raszin és Tersics birtokába vezetik be. A zágrábi ispán embere Balsa fia *Obrucsányi* Simon.⁶⁾

A nevezett András azonban 1413 szept. 12-ike előtt meghalt. Birtokai voltak: Busevics vára, Luzin, Szenternő, Martincsics, Raszin és Malareka. Ez alkalomból tudjuk meg, hogy *Obrucsány* nembeli volt.⁷⁾

Majd 1435 jul. 10-én ismét több — még pedig *Blagaj* — birtokot sorolnak fel; ezek közt az előbbieket is, melyekben az *obrucsányi* nemések és mások, kik *mind a krupai várhoz tartoznak*, bírnak sessiókat. A királyi emberek között találjuk *Pobresiai* Rezics Mátyást.⁸⁾

Podkrisiai Sztrezivoj Miklós és *Pobresiai* Rezics Miklós 1471 szept. 12-én báni emberek.⁹⁾

A Pestynél felsorolt plebániák sorrendjét összevetve a felhozott adatokkal és azzal a körülménnyel, hogy a birtokba iktatásokhoz lehetőleg nem távolról, hanem a közel vidékről rendeltek királyi, báni stb. embereket, kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy *Hurbuchan*, *Herbochan*, *Obroncha* = *Obrucsány*, melyet *Pobresiai*val és *Podkrisiai*val együtt Krupa, Luzin és Busevics között¹⁰⁾ kell keresnünk.

¹⁾ Blagaj-Oklt. Helyrajzi adatok. Térkép.

²⁾ Blagaj-Oklt. CCXXV, 1.

³⁾ U. o. 568. l.

⁴⁾ U. o. 89. l.

⁵⁾ U. o. 212. l.

⁶⁾ U. o. 230. l.

⁷⁾ U. o. 233. l.

⁸⁾ U. o. 315. l.

⁹⁾ U. o. 384. l.

¹⁰⁾ U. o. térkép.

II. PROVINCIA SUPRUTUS.

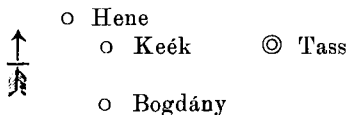
(Adalék Szabolcs vármegye földrajzához.)

Egész kis irodalom keletkezett már e tartományról, melyet Balássy Ferencz (első véleménye szerint) egynek vett *Sopron* megyével,¹⁾ Hőke Lajos az *Ormánság*-ban (Baranya m.) keresett.²⁾ Pauler Gyula nem tartotta elég meggyőzőeknek Balássy érveit,³⁾ s ez utóbbi csakugyan megváltoztatta nézetét és *Külső-Szolnok* megye azon részébe helyezte utóbb *Suprutus* provinciát, mely a mai Kővár-vidékét és talán Szatmár megyének egy kis részét is magában foglalta.⁴⁾

Kandra Kabos — szerintem egészen helyesen — *Szabolcs* és *Szatmár* megyék egy részét gondolja a *Suprutus* név alatt lappangani,⁵⁾ de közelebbről nem határozza meg a terület fekvését.

Pedig — azt hiszem — meghatározható. Természetesen nem szabad a nagyon is elastikus latin *provincia* kifejezést *vármegye* értelemben venni. Nem egyéb az, mint geographiai fogalom, földrajzi meghatározás: *provincia supra Tos*.

Ugyanis *Hene* (ma puszta) és *Bogdány* (ma Nyírbogdány) helységek Szabolcs, illetőleg abban az időben (a XIII-ik század elején) Borsova megyében feküdtek.⁶⁾ Olyan mindennapi birtokosztálynál, mint a miről a váradi regestrum ezen vitás pontja szól, a poroszlót nem szabad valami távol vidékről valónak hinnünk. Természetes, hogy azon megye területéről, vagy legalább is a szomszéd vármegyéből való ember volt, a hol a birtokosztály történt.⁷⁾ S ime a kérdéses helységek fekvésének képe:

A Szabolcs-megyei *Tass* az Árpádok korában nem volt az a jelentéktelen falu, a minőnek ma ismerjük. Híres volt cserevásáraitól. Anonymus korában *Tass-Vásárhely* (forum Thosu) néven nevezték.⁸⁾ Tehát elég tekintélyes helység lehetett arra, hogy egy szűkebb vidék földrajzi meghatározására szolgáljon.

¹⁾ A Hon, 1881. 199. sz.

²⁾ U. o. jul. 31. sz.

³⁾ *Századok*, 1882. 215. l. 2. jegyzet.

⁴⁾ U. o. 570—579. ll.

⁵⁾ A váradi regestrum. Budapest, 1898. 100—101. ll. 2—3. jegyzet.

⁶⁾ *Theiner*: Monum. I. 584. l.

⁷⁾ V. ö. *Karácsonyi-Borovszky*: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Budapest, 1903. 232. l. 7. jegyzet.

⁸⁾ Anonym. cap. 21.

Nem szükséges azért messzemenő következtetésekbe bocsátkoznunk, midőn a dolog lényege: a földrajzi fekvés, maga a — valószínűleg elrontott — *Suprutus* név is arra utal, hogy azt kevés igazítással *supra Tos*-nak értelmezzük, azaz az egykori Borsova vármegye Tass-körüli, még pedig Tasstól északra fekvő részének földrajzi meghatározására szolgáló elnevezést értsünk alatta.

KÁLLAY URUL.

MAGYAROK AZ 1833 ÉVI BOROSZLÓI CONGRESSUSON.

A német orvos- és természettudomány-történelmi társulat — mint már jeleztük ¹⁾ — a természettudósok és orvosok 76-ik congressusával kapcsolatosan a f. évi szeptember-hóban tartotta meg Boroszlóban évi üléseit.

Ezen congressusokat, melyek évről-évre helyet cserélvén, vándorgyűléseknek mondhatók, 1822-ben alapították meg a németek. Boroszlóra ezúttal harmadszor került a sor. Legutóbb 1874-ben, első ízben pedig 1833-ban folytak falai közt a tanácskozások. A résztvevők száma az utóbbi években két—háromezer közt szokott járni s a világ minden részéből sereglenek össze szakemberek, hogy e híres és valósággal nemzetközi gyűléseken jelen lehessenek. Hazánkban is rendszerint többen, ezúttal hatan vettek részt a boroszlói congressuson, köztük *György Tibor* tagtársunk is, kitől azt a minket is érdeklő adatot kaptuk, hogy a boroszlói városi könyv- és levéltárban őrzött 1833-iki congressusi jelentés tanúsága szerint már akkor is négy tudós magyar vett részt a congressuson. Pedig abban az időben még Németországnak sem volt vasútja. Mily erős vágya a művelődésnek élhetett hazánk e derék fiaiban, hogy megtették a nagy utat (szekéren) Boroszlóig. A congressusi jelentés szerint e négy magyar volt: Tóthprónai és blatniczai (von Toth-Prones und Blانيتzka) báró *Prónay Gábor* magyar mágus (ungarischer magnat), lakóhelye Aska (így; értsd: Acsa); radványi és sajókazai *Radvánszky Antal*, Zólyom vármegye főjegyzője, lakóhelye Magyarország (Ungarn); felső-kubini és nagyolaszi *Kubinyi Ferencz* főszolgabíró, lakóhelye Magyarország; végül *Zipser Ker. Endre* tanár, lakóhelye Besztercebánya.

Negyük közül kettő aktív részt is vett a tárgyalásokban. Az előadások jegyzőkönyve szerint *Radvánszky Antal* a természet- és vegytani szakosztály szept. 19-én tartott első ülésén *Mihalko György* mértani értekezését (Abhandlung über die Trisection des Winkels) adta elő. Ugyanezen szakosztály második ülésén, szept. 20-án, *Zipser Ker. Endre* több magyarhoni ásványról érte-

¹⁾ *Századok*, 1904. 812. l.

kezett s azok egyes kiválóbb példányait be is mutatta. Előadását a nagy *Humboldt Sándor* hosszabb hozzászólásra méltatta.

A nevezett férfiak mindannyian jeles szerepet vittek itthon is hazánk akkori kulturális életében. Közzöltük e néhány adatot róluk, hogy tisztelettel adózhasunk emlékezetöknök.

VEGYES KÖZLÉSEK.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA október 3-án összes ülést tartott, melyen a főtítkár egyebek közt gr. *Széchenyi István* munkáinak új kiadásáról tett jelentést. Említettük már, hogy az Akadémia az állandó Széchenyi-bizottság javaslatára Széchenyi Istvánnak régebben megjelent s jórészt elfogyott munkáit öt kötetben újra ki fogja adni.¹⁾ E kiadásból most jelent meg Széchenyi aczélmetszetű arczképével az első kötet, mely a *Hitel és Világ* cz. műveket foglalja magában. A kiadáshoz *Gyulai Pál* irt bevezető tanulmányt *Széchenyi István mint író* cím alatt, míg *Kautz Gyula* az egyes művek értékét. különösen közgazdasági szempontból méltatja. A kötethez függelékül becses *Szójegyzék* is van csatolva, mit *Szily Kálmán* állított össze nagy gondnal.

Az összes ülést nyomban követte az első osztály ülése, melynek egyetlen tárgya volt *Szily Kálmán* r. tag értekezése az *alkalmatos, kellemetes, szemérmetes, szerelmetes, szorgalmatos* s a többi hasonló képzésű melléknevek etymológiájáról. Az értekező, ismeretlén az ilynemű képzések megfejtésére irányuló eddigi véleményeket, maga ezektől eltérőleg nem a hasonlóságra, hanem az *ellentétre alapított analogia* útján kísérlette meg a kérdéses szóalakok magyarázatát, olyformán, hogy azok egyszerűen mint a megfelelő főnevekből (alkalom, szemérem) szabályosan képzett tagadó melléknevek (alkalmatlan, szemérmetlen) ellentétesei állottak elő.

A második osztály okt. 10-iki ülésén *Ballagi Aladár* r. tag foglalt széket *A spanyol inquisitió* című történelmi tanulmányával. Az inquisitió intézményét annak a kornak anyagi, szellemi és erkölcsi tükrében mutatta be, a melyben megszületett. Az inquisitió czélja a spanyol egység megalapítása volt. Ez egység külső ellenségei az arabok, belső ellenségei a zsidók, kik a fajban rejlő különbözőség miatt nem bírtak a spanyol néppel egybeolvadni. A folytonos üldözés miatt nagy tömegekben tértek ugyan át a keresztyénségre, de állandó volt az a vád ellenök, hogy megtérésök nem őszinte s csak roppant kincseik megtartásáért vették fel a keresztséget. Katholikus Ferdinánd tehát, a mint trónra lépett, hogy a spanyol faji egységet megteremtse, a pápa enge-

¹⁾ *Olv. Századok*, 1903. 776. 1.

delmével az új keresztyének ellenőrzésére felállította az inquisitiót, a hitükhöz szívósan ragaszkodó zsidókat pedig irgalmatlanul kiűzte az országból. Az inquisitió e szerint rendkívüli törvényszék volt, rendkívüli bűnügyekben (*crimina excepta*, a minő egyebek közt a *haeresis*) ítelt, de eszközeiben alkalmazkodott a rendes törvényszékek gyakorlatához. Csakhogy akkor a büntető igazságszolgáltatás nem lehetett el a *tortura* nélkül, mert az volt a felfogás, hogy a bizonyítékok királynéja (*regina probationum*) nem a tanuk vallomása, hanem a *beismerés*. Az inquisitió rendszeres működése 1483-ban kezdődött. Elnökévé a király *Torquemada Tamás* dominikánus perjelt nevezte ki, mellette működött két-három bíró, a kinek már volt bírói gyakorlata. Ebből világos, hogy az inquisitió királyi, nem pedig egyházi intézménynek tekintendő. Ranke véleménye az, hogy királyi törvényszék volt, mely egyházi eszközökkel dolgozott; a spanyol Rodrigo megfordítva azt vitatja, hogy az inquisitió egyházi intézmény, de világi fegyverekkel harczolt. Annyi bizonyos, hogy eljárása egyáltalában nem volt rögtönítelő jellegű, sőt ellenkezően, a peres eljárás minden formaságát szigorúan megtartotta. Minthogy pedig Spanyolországban minden intézmény a trón és az oltár szövetségén nyugodott, az inquisitió bírái is első sorban papok voltak ugyan, de ezek az állam megbízásából, az állam statutumai alapján ítélték, s az elítéltek összes javait a királyi kincstár számára foglalták le. Ez a valóság eldönti az inquisitió jogi természetének kérdését. Politikai intézmény volt, s nem áll az, hogy Spanyolország hanyatlását vonta volna maga után, hogy a mórok és zsidók kiűzése lett volna az ország elszegényedésének s a spanyol hatalom elhanyaglásának oka. Épen az inquisitió felállításával esik össze Spanyolország példátlan emelkedése oly hatalommá, a minő sohasem volt sem azelőtt, sem azután. A hanyatlás akkor kezdődött, mikor az európai közszellem kikezdte a spanyol absolutismust, leszállította a királyi mindenhatóságot. A spanyol nép jelleménél fogva gyámságra szorúl. A mint ez a gyámkodás meggyöngült, meggyöngült az állam és a faj ereje is.

Október 24-én ismét az első osztály tartott ülést, melyen *Hegedüs István* I. tag ismertetett egy *raguzai emlékbeszédet Mátyás királyról*, magyar fordításban is bemutatván annak szebb részeit s méltatván történeti értékű adatait. Raguz a XIV-ik század derekától a XV-ik század végéig híven ragaszkodott Magyarországhoz, s mikor Mátyás király váratlanul elhunyt, a város tanácsa gyászünnepet rendezett, melyen *Cervinus* raguzai költő dicsőítette emlékbeszédben a nagy királyt. *Cervinus* 1463 táján Raguzában született s már mint gyermek Rómába került, hol huszonkét éves korában koszorús költővé avatták. Latinul írt s a vulgáris olasz nyelv terjedésében az irodalom romlását látta. Kevéssel 1490 előtt tért vissza

szülővárosába. Szándéka volt Budára költözni, de e szándékát — valószínűleg Mátyás közbejött halála miatt — meg nem valósíthatta. Mint síriratából tudjuk, 1520-ban halt meg. — Hegedűs István felolvasása után még *Gyomlay Gyula* I. tag értekezett röviden Szent István veszprémvölgyi donatiójának egy eddigelé megfejtetlen szaváról, mely az oklevél 8—9. sorában e mondatban fordul elő: καὶ εἰς τοῦ παταδὶ ὁ μελεχδῖς ἀμπελοργὸς εἷς. Magyarul: *és Patadiban a Melekdisz* (nevű) *szőlőműves egy*. Eddigelé senki sem tudta a *melekdisz* szónak helyes magyarázatát adni. Gyomlay most a Magyar Oklevél-Szótár adataiból, melyek szerint a szőlőhegyek déli oldalát régen *meleg* oldálnak nevezték, rájött, hogy a *Melekdisz* (Melegd) olyan szőlőmunkást jelent, a ki a szőlőhegy déli oldalát művelte.

Az október 31-iki összes ülés alkalmával *Wertheimer Ede* I. tag olvasta fel a két évvel ezelőtt (1902. okt. 17.) elhunyt *Krones Ferencz* kultagról szóló emlékbeszédét. Krones gráczai egyetemi tanár egyike volt azon kevés számú osztrák historikusoknak, a kik — mint Huber s az élők közül Friedjung — magyarul is megtanultak, hogy közvetlenül meríthessenek a magyar történeti kútfőkből s használhassák a magyar történetírók műveit. Élete főbb mozzanatairól s hazánkat érdeklő munkáiról annak idején mi is megemlékeztünk.¹⁾

— A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG²⁾ megalakult. Miután alapszabályai a belügy-minisztériumtól megerősítve az előkészítő bizottsághoz visszaérkeztek, a már közel kétszáz tagból álló társaság okt. 22-én közgyűlést tartott, melyen elnököt (Szily Kálmán), alelnököt (ifj. Szinnyei József), titkárt (Tolnai Vilmos), jegyzőt (Gombocz Zoltán) és harmincz igazgató tagot választottak. A megválasztott elnök legelső előterjesztése *Semsey Andor* levele volt, melyben a tudományok bőkezű pártfogója azt az óhaját nyilvánítván, hogy a most alakult Magyar Nyelvtudományi Társaság mentől gyorsabban megerősödjék s hatalmasan felvirágozzék: *kétezer korona* adományt ajánl fel a társaságnak, azzal a kikötéssel, hogy már 1905 elejétől kezdve saját külön folyóiratot indítson, mert csak úgy fejthet ki sikeres működést, ha oly saját folyóirattal fog rendelkezni, a melyben munkásságát részletesen megismertetheti s kitűzött célja iránt az érdeklődést folyvást ébren tarthatja. A közgyűlés örömmel fogadta a nagylelkű adományt, melyhez Szily Kálmán és Gyulai Pál még 200—200 koronával járultak, s az új folyóirat megindítására teendő intézkedésekkel az ig. választmányt bízta meg. Üdvözljük az ekként életnek indult

¹⁾ Nekrológiát olv. *Századok*, 1902. 876. 1.

²⁾ Olv. *Századok*, 1903. 957. 1.

társaságot, s ügye előmozdítását újra is minden művelt, magyar gondolkodású olvasónknak figyelmébe a legmelegebben ajánljuk.

† NÉMETH BÉLA. A mult október-hó 15-ikén halt meg hatvannégy éves korában (szül. 1840. szept. 25-én) e derék történetíró és kutató, nekünk is érdemes tagtársunk, Pécssett. hol mint ügyvéd élt és működött. Az ügyvédi gyakorlat mellett önzetlen buzgalommal s igaz lelkesedéssel folytatta történelmi tanulmányait és különösen szülő megyéje, Baranya vármegye multjára vonatkozó levéltári kutatásait. Ebben fáradhatatlan volt akkor is, mikor már szeme világa meggyöngült és segítségre, nehéz napjaiban atyját hiven támogató leánya segítségére szorult, hogy a bécsi. körmendi, kismartoni, pannonhalmi levéltárakban s a budapesti Országos Levéltárban adatokat gyűjthessen készülő műveihez. Nemrég ismertettük *A pécsi dominikánus-ház története* című kisebb munkáját,¹⁾ mely tavaly jelent meg. Legjelesebb munkája: *Szigetvár története* ismertetésével még tartozunk olvasóinknak s az elhunyt szerző emlékének. E könyvét báró Biedermann Rezső somogyi nagybirtokos költségén, díszes formában, képekkel illusztrálva, szintén a mult esztendőben adta ki. Korábbi művei közül kiemeljük *Baranya történetét*, mely a Várady Ferencz szerkesztette *Baranya multja és jelene* cz. monographiában, azután *Történeti adatok Baranya multjából* cím alatt 1897-ben önállóan is megjelent. Németh Béla szerény anyagi viszonyok között, sok fáradtsággal, de soha nem lankadó kitartással s mindig nagy lelkiismeretességgel dolgozott. Legyen csendes nyugalma!

† SCHRAUF KÁROLY pápai praelatus, a besztercebányai és kassai püspöki megyék szentszéki ülnöke, a bécsi egyetem levéltárnoka, min. osztálytanácsos, cs. és kir. udvari és állami levéltárnok, társulatunk külföldi tiszteleti tagja stb. stb. meghalt okt. 9-én Bécsben, élete hatvankilenczedik évében. A tudós körökben s a bécsi előbbkelő társaságokban is kedvelt férfiú jeles szolgálatokat tett a magyar történettudománynak. A M. Tud. Akadémia kiadásában *Magyarországi tanulók a külföldön* czímmel még 1890-ben megindult kútfő-sorozatnak három kötete (Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen, A krakói magyar tanulók háza lakóinak jegyzéke 1493—1558, A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453—1630) az ő szerkesztésében látott napvilágot.²⁾ De érdeme volt ezenkívül Schraufnak az is, hogy mindazokat, a kik a bécsi archivumokban történetkutatás céljából megfordultak, a legkészségesebben segítette és támogatta jó tanácscsal. Társulatunk iránti érdeklődésének azzal is jelét adta, hogy több érdekes

¹⁾ *Századok*, 1904. 366. 1.

²⁾ Az utolsó kötet ismertetését olv. *Századok*, 1903. 251. 1.

okiratot ajándékozott kéziratgyűjteményünk gyarapítására, mely okiratok Komárom megye egy régi kihalt családja, a markházi és kucsodi Markházi család XV. századi történetére vetnek világot.¹⁾ Mint egyetemi levéltárnok a bécsi egyetem történetére vonatkozólag több publikációt tett közzé, továbbá becses adalékokat közölt Aschbachnak a bécsi egyetem történetéről írt munkájához is ily cím alatt: Nachträge zum dritten Bande von Joseph Ritter Aschbach's Geschichte der Wiener Universität. Die Wiener Universität und ihre Gelehrten, 1520—1565. A kik a néhai tudóssal életében érintkeztek, halálában is bizonyára szívesen meg fogják őrizni emlékezetét.

PÓTLÁSOK ÉS JAVÍTÁSOK A MAGYAR OKLEVÉL-SZÓTÁRHOZ.

(Második közlemény.)

GADÓCZ? Nincs értelmezve. — Azonos a *kadóc*-czal: »farina liquida SI.; lisztből készült híg pép Cz. F.; liszt, tojás és kenyérmorzsza, a miben a csirkét kirántják.« — A kadóczt a nyelvújítók a fr. chaudière-ra akarják értelmezni. L. NySz.

GALLYAS. At van véve a NySz-ból az »asper, molestus; hinderlich, schwierig« értelmezés is, noha már 1899-ben megmutatták (Nyr. 28: 315), hogy »a *galyos* és darabos akadályokbeli« *galy* nem a *gally*, hanem a *gaj* változata. Ugyanis SzD., SI., CzF., MTsz. egyező tanúsága szerint a székely *gajos* (glebosus, grumosus) a *gaj* (gleba, gruma) származéka.

GAZIR-SELYEM. Megkérdőjelezve. V. ö. *Gaze*; lásd Dict. de l'Acad. Franç. és Heyse: Fremdwört. — Az idézetben »selyem-paszomány«-t jelent.

GEDE, GEDŐ. Nemcsak »junge ziege«, hanem a Gedeon keresztnév magyar alakja is. V. ö. Kassai. — Saját hallomásom szerint is.

GEREND. Azt hiszem, inkább *gerincz*-nek, mintsem *gerendá*-nak értendő: »super quadam acie montis wlgariter gerend vocata.« — V. ö. *gerencz, gerind, girind*. MTsz.

GERNELY: scrinium; schrein, schrank, lade. — Az is, de nem csak az. Az egyik idézet szerint: »egy gernelben wagyon bwza lyzth cub. LXXIII« (l. a buza-liszt cikkben). Hetvenhárom köből liszt nem fér semmiféle »scrinium«-ba. Minden idézet azt mutatja, hogy a gernelyben búzát, lisztet, kölest, szóval gabonaféléket tartottak, tehát valami magtárféle lehetett: »locus, seu camera reponendis granis frumentariis, *granarium, granerium*, granea. Gall. *grenier*.« Vagy-ebből, vagy a Ducangenál levő sokféle alakváltozatai egyikéből származott a magyar *gernely*. »Prima antem area fuit in superficie terrae, ut erant cellaria et granaria, cistae etiam magnae, dolia, et cupa« — mondja DuC.

GOMB-HÁZ. Nincs meg a maga helyén; csakis a *gombocska* alatt. Megérdemelt volna külön cikket, mert csak egy régiebb adatunk van rá.

GÓRÉ. A NySz. nyomán »casa, tugurium, hütte«-nek van mondva, pedig sem az itteni, sem a NySz-beli adatok egyikére sem illik ez a magyarázat. Az idézeteknek teljesen megfelel a SzD-nál és Sándor Istvánál levő értelmezés: »pergula; lusthaus.«

¹⁾ Ismertetéseket olv. *Századok*, 1885. 174. l.

GÖRGE. A *Gurge* jobbágynévnél (a XIII. század közepén) hivatkozás történik a disznóöléskor Somogyban használt *görge-kés*-re; ellenben az, hogy itt minden bizonynyal a *György* személynév egy régi *Györgye* változatával is lehet dolgunk, meg sincs említve. (V. ö. Tápió-Györgye és Kubinyi Ferencz, Nyr. 18: 86.)

GYEPÉLLŐ. Nincs értelmezve; de abból, hogy az *ellik* szónál *gyep-ellew*-nek és a *gyep* szónál *gyepellew*-nek van írva, azt kell következtetnünk, hogy összetett szónak vétetik: *gyep-ellew*. De mi legyen ez? »Piscina *gyepellew*«? Valószínűnek tartom, hogy itt a »*gyépél*, *gyépül*» ige (obsepio, umzäunen, NySz.) származékával van dolgunk.

GYEP-SZEGÉS. Nincs értelmezve. V. ö. MTsz., DuC., Grimm: »novale, novalis ager; neubruch.«

HARKÁLY. Ki van felejtve az ide sorozandó idézetek közül a 185. lapon levő s a székelységből származó XVI. sz. adat, mely *Harokally pataká*-ról s *Harokally árneká*-ról szól. A székelyek a harkályt ma is *harakály*, *harokály*, *horokály*-nak mondják. V. ö. MTsz.

HATALMASKODÁS: dominatus, vis tyrannis; herrschaft, gewalt, tyrannie. — E magyarázatok közül egyik sem illik az idézetekre, mert ezekben az »actus potentiarius«-ról, az »actus majoris et minoris potentiae«-ról van szó. (V. ö. Törv. tud. Msz.)

HOLT DÍJA. Nincs meg a maga helyén, de megvan a »kergető« czikkben: »az kezes auagi az Biro holt Dyan marad.« PPB. (605) szerint a »Homagium mortuum: Hólt díjja 66 forint.«

HÓLYAGOS kupa. Megemlítendő lett volna, hogy a MTsz. szerint a székelyek ma is ismerik a *hólyagos éveget* s a *hólyagos kossót*, »hasas« (bauchig) értelemben.

IDŐMŰLÁS. A régi magyar jogban nem »lapsus temporis, zeitverlauf« volt a jelentése, hanem »praescriptio«, vagyis a mai elévülés. (V. ö. Törv. tud. Szt. és CzF.)

IGAZSÁG nem praebenda; bezug, antheil, gebür; hanem »hegyvám, jus montanum.« (V. ö. Törv. tud. Szt.)

IGAZ-TÉTEL nem gerichtsh-verhandlung, hanem rechtspruch és szűkebb értelemben: executio. (V. ö. Törv. tud. Szt.)

ISZPARING. Nincs értelmezve. Az idézet ez: »(lovon) kereszt bélyög, az négy végén iszparing vagyon.« Nem ritkaság parasztllovak farán keresztalakú »billeg«, a keresztnek mind a négy végén kis kerek gombocskával. † Azt hiszem, ezeket a kis gombokat, vagy karikákat nevezik *iszparing*-nak, a német *sperr-ring*, *spann-ring* vagy *sparring* után. V. ö. Grimm-nél »sperring.«

JOBBÁGY-TELEK a. m. sessio colonialis. (V. ö. Törv. tud. Szt.)

KABA. Hogyan került értelmezései közé a »narr«? Hiszen ezt a madarat a német sohasem nevezte így. PPB. németje vétette össze a nyomban utána következő *kábá*-val. Az 1801-iki kiadás még világosabban bizonyítja az összetévesztést: »narr« helyett t. i. »dummer mensch«-et tesz. Már Kassai is megróttá PPB. e hibáját.

KALODÁS: pedicam, numellam habens; mit einer schlinge. Ez olyan magyarázat, mintha azt mondanám: »köteles = funem, restem habens; mit einem seil«, nem pedig: restiarius; seiler. *Kaloda* latinul cippus; *kalodás* = cippiarius, vagyis carcerarius (Du Cange), gefängniswächter (Georges).

KARACsin? Nincs értelmezve. Az idézetben: »thorax vulgo karacsin.« Kétségtelen hogy ugyanaz, mint a »kuraczin« cuirasse; curatia, curazia. DuC.

KARIKÁS-OSTOR: scutica venatoria. Nem szabatos. A kanásznak is van karikás-ostora. Jól magyarázza Kassai: »karikás korbács, mely karikán forog, mint a csép; flagellum volubile.«

KAR-KÁPA. Meg van kérdőjelezve. — DuC.-nál: »capae chorales, quibus clerici vel sacerdotes in choro amiciuntur.«

KARNEL? Nincs értelmezve. DuC.-nál »carnerium: marsupium, crumena. Gall. Charnière vel Carnassière.« Továbbá u. o. »carneria, bursa falconaria.« Az idézetekben am. *levél-táska*.

KARTABLANKA: wechsel. Nem az, hanem »üres lap, melyre csak a név van aláírva.« A XVI. században még nem használtak »váltó«-t Magyarországon, s utóbb sem így, hanem »cambiales, campsoiales«-nek nevezték. V. ö. Törv. Mszt.

KATONA. Megemlíttendő lett volna, hogy *katona* a Gyöngyösi szótár-töredékben (3489) nem »miles«, hanem »servus militum.«

KEBEL: sinus, gremium; schoss. E magyarázatból nem érteni meg ezeket az adatokat 1549-ből és 1555-ből: »Azzonyom zoknyaya *kebelere* premezny egh sengh purpián«; és: »keth ymegh wal azon embernek való. Annak mind kethenek *kebele* ys ot wagon.« Holott CzF. baranyai adata: »kebel = pendel, hosszú ing«, s különösen a MTsz.-beli 2. jelentés: »pendel, alsószoknya«, és a 3. jelentés: »a parasztszoknya alján körülfutó tenyérszíj széles béllés« mind a két XVI. századi adatot tisztán megmagyarázza.

KECSKE-LÁB. Nincs értelmezve. V. ö. CzF.-nál a 3. jelentéssel és Ballaginál (1890) a 2. és 6. jelentéssel.

KECSKERÁGÓ nem »acer« (hisz ez a. m. juhár), hanem: »evonymus.« V. ö. MA. és Diósz.-Tal.

KEHES. Furcsán magyarázva: »der immer husten hat.« Helyesen: »dämpfig. herzslechtig.«

KERÉK-SZÍN. Hibásan olvasva és hibásan értelmezve. Az adat 1345-ből ez: »cum vno lobio quod wlgó *kerech zin* dicitur.« Mi a *lobium*? »Deambulatorium, quod proprie dicitur lobium, quod fit iuxta domos ad spatium.« Ex *Laub* Theuton. (Du Cange) Tehát nem kerék-szín, hanem *kerekszín*, és a jelentése: *kerek levél-szín*. (Lásd ezt NySz.)

KERESZT-VAS: clathrum, gitter. Nem az; jelentését l. CzF. és Ball. KERÜLŐ. »Ebed halath keth kerölöben ad.« A »két kerölöben«-hez kérdőjel van téve: vajjon nem azt jelenti-e, hogy két ízben? Nem ez a jelentése. Ma így mondanók: két sorozatban vagy két turnusban; régen így is mondták: *két szerjársban*. V. ö. Szalay Ág. Négy száz magy. levél, 309. lapon: »mynden falw népeth megzamlalvan, három rezben intheztem, az zer jarasban, hogj az egyk rezze egy hethen mywellen, es az masyk reze azth kjwalwan, azokjs egy hethyglen mywellenek, es az harmadyk hethen *kerül az zer jaras*.«

KETRE CZ: vogelkäfig, vogelbauer, steige. Hogyan illik ez a magyarázat erre az idézetre: »Tres clausurae piscium weyz sev ketrecz.«?

KOMPÁSZ. Az idézett adatban »kompaszom« van. Hibás föltevés, hogy ez a »kompász«-nak személyragos alakja. — V. ö. *czirkalom*; ez sem a *czirkal* személyragos alakja.

KORDA-ÖV: gürtelschnur. — Nem az, hanem éppen megfordítva.

SZILY KÁLMÁN.

*

A *Századok* múlt havi füzetében a 814. lapon azt olvasom, hogy »Barla keresztnév, és pedig am. *Barleus*.« Ez teljesen igaz; de hogy a *Barla*, vagy latinos alakjában *Barleus*, a martyrologiumban micsoda keresztnévnek felel meg: tudtommal még nincsen megállapítva; miért is megkísértem a kérdés megfjtését.

A Gutkeled nb. Bátor Györgynek, a ki 1394 aug. 10-én utoljára szerepel, Antal, Barnabás és János nevű fiai voltak, kik 1409-ben együtt

fordulnak elő.¹⁾ Ezek közül Barnabás már 1408-ban is említették, midőn bizonyos hirtökügyben esküt kell tennie.²⁾ Mindkét helyen *Barnabás*-nak nevezik. 1424 jun. 9-én mint György esztergomi érsek házitisztje, ennek banderiumában a husziták elleni hadjáratban vesz részt és az erről szóló okiratban³⁾ már »*Barla* filius Georgii de Bathor« néven szerepel; 1428 márcz. 6-án pedig Bátori György fiának Antalnak özvegye azon panaszkodik, hogy sógora: »*Barla* frater carnalis prefati Anthonii de dicta Bathor«, öt már évek óta zaklatja stb.⁴⁾

Ez adatokkal minden kétséget kizárólag be van bizonyítva, hogy a *Barla* név nem egyéb, mint a *Barnabás* magyaros változata, mely a latinos *Barleus* névvel is kétségtől egy és ugyanaz, minthogy *Barnabás* helyett némelykor *Barlabás*-t is találunk az oklevelekben.⁵⁾

WERTNER MÓR.

A RÁKÓCZI-KOR BIBLIOGRAPHIÁJA.

III. FORRÁSANYAG-KIADÁSOK.

(Folytatás.)

Kacs Kovics Lajos. Pótlékok az 1703—1707-iki magyar történetekhez. Zweig naplójából. (Tudománytár. Szerk. Schedel Ferencz, közrebocsátja a m. tudós társaság. 1835. Hatodik kötet, 146—185. ll.)

Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei. — *Pulay János*nak a szathmári békességről írt munkája. Kiadta Szalay László. Pest, 1865. Első rész: XXIV, 390 l. — Második rész: 4, 506 l. (Magyar Történelmi Emlékek. Kiadja Szalay László. Negyedik és ötödik kötet. Pulay: II. 183—506. ll.)

Károlyi (Codex diplomaticus comitum —) de Nagy-Károly. A nagy-károlyi gróf Károlyi család Oklevéltára. A család megbízásából kiadja gróf Károlyi Tibor. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. Ötödik kötet. II. Rákóczi Ferencz fejedelem korabeli oklevelek és levelezések, 1703—1707. Budapest, 1897. Franklin-társ. kny. 8-r. VIII, 767 l.

Katona (Stephanus —). Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae, ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata. Tomulus XVII. Ordine XXXVI. Ab anno Christi MDCXCVII. ad annum usque MDCCV. — Tomulus XVIII. Ordine XXXVII. Ab anno Christi MDCCV. ad annum usque MDCCXI. Budae, 1805—1806. Typis et sumptibus regiae universitatis Pestanae. 8-r. 783, 4 l., 701, 4 l.

Kemény (Graf Joseph —). Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens. II. Bd. Klausenburg, 1840. 8-r. (Gr. Seeau parancsnok levelezése stb.) — Neue Folge. III. Bd. Herausgegeben von Eugen von Trauschenfels. Kronstadt, 1860. Gött J. 8-r. 8, 414. 4 l. (Tagebuch des Johann Irthell des älteren und jüngeren, 1638—1710. Mitgetheilt und bevorwortet von Grafen Joseph Kemény. 354—378.)

Knauz Nándor. Illyés István krónikája. (Magyar Sion. Szerk. és kiadja K. N. 1865. III. évf. 809—832. 11. füz. és 881—919. 12. füz.)

*Komáromi János*nak (Magyarországi és erdélyi bujdosó fejedelem kézmárki Thököly Imre secretariusának —) törökországi diariumja s

¹⁾ *Fejér*: Cod. Dipl. X. 4. 866. l.

²⁾ U. o. 836. l.

³⁾ Zichy-Okmt. VIII. 177. l.

⁴⁾ U. o. 345. l.

⁵⁾ Pl. Anjoukori Okmt. III. 230. l. IV. 322. l.

experientiája, 1696—1705. Közli Nagy Iván. Kiadja Ráth Mór. Pest, 1861. 8-r. 90. (Magyar történelmi naplók a XV—XVIII. századból, 1. füzet.)

Kovachich (Martin Georg —). Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke, in welchen gleichzeitige Schriftsteller einzelne Abschnitte der ungarischen Geschichte aufgezeichnet haben. Erster Band. Ofen, 1805. Gedruckt mit königlichen Universitäts Schriften. 8-r. 2, LII, 478 l. (6. Beschreibung der Belagerung Ödenburg in Nieder-Ungarn, anno 1705 und 1706. LII, 446—460. II.)

Lamberty. Mémoires pour servir à l'histoire du XVIII. siècle. Contenant les negotiations, traités, resolutions et autres documents autentiques concernant les affaires d'état. Liez par une narration historique des principaux événements dont ils ont été précédés ou suivis, et particulièrement de ce qui s'est passé à la Haye, qui a toujours été comme le centre de toutes ces negotiations. Tom. I—XVI. A la Haye et Amsterdam, 1724—1740. (1) 8, 716, 8; (2) 12, 787; (3) 12, 768; (4) 10, 667; (5) 8, 488; (6) 10, 794; (7) 14, 660; (8) 16, 920; (9) 12, 760; (10) 8, 210; (11) 206, 2; (12) 12, 680; (13) 10, 535; (14) 18, 546; (15) 2, 363; (16) 2, 194, 2. (Második kiad. Amsterdam, 1735—40. 4-r. I—XIV. rész.)

Lugossy József. Töredéknapló a szécsényi gyűlésről. (Új Magyar Múzeum. Tizedik folyam, I. 46.)

Lünig Jo. Christ. Literae procerum Europae ab imperatoribus, electoribus, principibus, statibusque s. imperii romano-germanici ad reges, principes, republicas liberas, et vice versa in multifariis, tam laetitiae quam tristitiae casibus, nec non belli ac pacis negotiis, itemque religionis causa, ab anno 1552 usque ad annum 1712 latina lingua exaratae et in tres partes divisae et in lucem editae. Pars prima. Lipsiae, 1712. Apud Jo. Frid. Gleditsch und filium. 8-r. 32, 1072 l. (Magyar vonatkozású darabjait I. Petrik: Bibliographia 1712—1860. II. 629—630.)

Marczali Henrik. Regesták a külföldi levéltárakból, 1371—1711. Budapest, 1882. 8-r. XIV, 305 l. (Megjelent a Történelmi Tár 1878—1882 évi folyamaiban is.)

Mikes Kelemen (Zágoni). Törökországi levelek, melyekben a II-ik Rákóczy Ferencz fejedelemmel bujdosó magyarok története . . . előadtnak. Irta —. Most pedig az eredetképen való magyar kézírásokból kiadta Kulcsár István. Szombathely, 1794. 8-r. 8, 491 l.

U. a. A szerző saját kéziratából életrajzi értekezéssel közli Toldy Ferencz. Két kötet. Pest, 1861. Heckenast Gusztáv. 8-r. 224 l., 246 l.

U. a. Kiadja Abafi Lajos. Budapest, 1880. Aigner Lajos. 8-r. 4, 436 l. (Nemzeti Könyvtár. Szerkeszti Abafi Lajos. Tizedik kötet. Mikes Kelemen művei. Második kötet.)

Müller (Jac. Ferdin. de —). Epistolae archiepiscoporum Georgii Strigoniensis et Pauli Colocensis e comitibus Széchenyi ad pontifices, imperatores, reges, electores, principes, ministros, belliduces, aliosque illustres aevi sui viros datae et vicissim ab illis acceptae, quas ex autographis edidit —. Pars I. II. Pestini, 1807. Typis Mathiae Trattner. 8-r. 320, 1 l., 325, 40 l.

Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelmi emlékek. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Első osztály. Okmánytárak. V. kötet. Magyar történelmi Okmánytár. Londoni könyv- és levéltárakból, 1521—1717. Összeszedte és lemásolta Simonyi Ernő. Budapest, 1859. 8-r. 318 l.

Monumenta Hungariae Historica. Második osztály. Írók. Tizenegyedik kötet. Altörzsi b. Apor Péter munkái. Közli Kazinczy Gábor. Budapest, 1863. 8-r. X, 1, 484 l.

Huszonharmadik kötet. Késmárki Tököly Imre és némely főbb

hiveinek naplói és emlékezetes írásai, 1686—1705. Közli Thaly Kálmán. U. o. 1868. XXXII, 410 és 411—784. ll. (IV. Tököly Imre levelei II. Rákóczi Ferenczhez, 1704—5. 353—362. ll. — V. Tököly Imre 1705-iki leveleskönyve. 363—397. ll. — VI. Tököly Imre végrendelete. 398—410. ll.)

Huszonegyedik kötet. Késmárki Tököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai. Közli Thaly Kálmán. Második kötet. U. o. 1873. XVI, 707, 1 l. (XI. Tököly utolsó levelezései, 1703—1705. 516—634. ll. — XII. Tököly halálára és hagyatékára vonatkozó tudósítások és tárgyalások. 635—682. ll.)

Huszonhetedik kötet. Történelmi naplók, 1663—1719. Közli Thaly Kálmán. (Ottlyk György éneketleirása. Bártfai követek naplója az ónodi gyűlésről. Gr. Teleki Mihály és Pápai János nándorfejérvári követségének diariuma. Ifjabb Tsétsi János havi krónikája. Bivolinyi István töredéknaplója. Ritter György János sopronyi emlékirata.) U. o. 1875. 8-r. XXXII, 607, 1 l.

Harminczegyetik, harminczharmadik és harminczötödik kötet. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI—XVIII. századból. Első kötet: Gyulafi Lestár följegyzései. Közli Szabó Károly. — Martonfalvai Imre deák emlékirata. A Pálóczi Horvát család naplója. Közli Szopori Nagy Imre. U. o. 1881. 8-r. 4, 313 l. (Csak a P. Horvát család naplója tartozik ide. 1622—1790. 185—300. ll.) — Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI—XVIII. századból. Második kötet: Gyulafi Lestár följegyzései. Közli Szilágyi Sándor. — Keczer Ambrus naplója. Közli Nagy Gyula. — Krmann Dániel superintendens 1708—1709-iki oroszországi útjának leírása. Közik Mencsik Ferdinánd és Kluch János. U. o. 1894. 8-r. 4, 638, 1 l. — Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI—XVIII. századból. Harmadik kötet: Czegei Vass György és Vass László naplói, 1659—1739. Közli Nagy Gyula. U. o. 1896. 8-r. XIV, 632, 1 l. Egy genealogiai táblával.

Harminczhatodik és harminczhetedik kötet. Báró Apor Péter verses művei és levelei, 1676—1752. I. II. köt. Szerkesztette dr. Szádeczky Lajos. U. o. 1903. 8-r. 4, XXXVI, 591 l., 4, 745 l. (Gyalakutai Lázár György naplója a Rákóczi forradalom idejéből, 1704. júl. 1. — okt. 31. II. köt. 521—568. ll.)

Morpurgo (Alessandro —). Notizie intorno alla guerra della successione spagnuola ed alla ribellione di Francesco Rákóczy II. tratte dalle lettere inedite di Gian Battista Romanini, agente di Trieste presso la corte di Vienna. (Estratto dall' Archeografo Triestino. Nuova serie. Vol. XVII. fasc. I.) Trieste. Stabilimento artistico tipografico G. Caprin. 8-r. 91 l. (37—57. ll. 1704—1706 közti jelentések kivonatai.)

Nilles (Nicolaus —) S. J. Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani maximam partem nunc primum ex variis tabulariis, Romanis, Austriacis, Hungaricis, Transilvanis, Croaticis, Societatis Jesu, aliisque fontibus accessu difficultatibus erutae. Patrocinantibus almis Hungarica et Rumena literarum Academiae editae. Volumen I. Complectens indices et operis partem I. — Volumen II. Complectens partem operis II. cum appendicibus. Oeniponte. Wagner. 8-r. 1—496. ll., 497—1088. ll.

Oklevéltár Kecskemét város történetéhez, 1703—1711. (Kecskemét város története oklevéltárral. Hornyik János által. Negyedik kötet. A szövegben és külön háromszáz darab oklevéllel.) Kecskemét, 1866. Gallia Fülp bizománya. 8-r. 8, 431, 1 l. (Okt. 227—431. ll.)

Oklevéltár (Székely —). IV. kötet. 1264—1707. Kiadja a székely történelmi pályadíj-alap felügyelő bizottsága. Szerkesztette Szabó Károly. Sajtó alá rendezte Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1895. Ajtai K. Albert kny.

8-r. XL, 374 l. — VII. kötet. 1696—1750. Csik vármegye költségén kiadja a székely történelmi pályadíj-alap felügyelő bizottsága. Szerkesztette Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1898. Gombos Ferencz kny. 8-r. VIII, 459 l.

Önéletírása (Gróf Bethlen Miklós —). I. II. köt. Kiadta Szalay László. Pest, 1858—1860. Heckenast Gusztáv. 8-r. XVI, 556 l., VIII, 434 l. (Magyar történelmi emlékek. Kiadja Szalay László. Második és harmadik kötet.)

BARANYAI BÉLA.

ÚJ KÖNYVEK.

— ÁDÁM GERZSON. Nagykőrösi Athenas. Irta —. Nagykőrös, 1904. Ottinger K. kny. 8-r. 318 l.

— ADATTÁR (Magyar protestáns egyháztörténeti —). Szerk. *Stromp László*. Kiadja a M. Prot. Irodalmi Társaság. III. évf. Budapest, 1904. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 2, 220 l. Ára 3 kor.

— ÁLDÁSY ANTAL. A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei. Leírta —. Kiadja a M. N. Múzeum könyvtára. Budapest, 1904. Athenaeum kny. 8-r. XVII, 2, 494 l. (A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke, II.) Ára 10 kor.

— ÁLDOR GYULA. A tótfalusi kelta éremlelet. Budapest, 1904. Hornyánszky Viktor kny. Nagy 4-r. 9 l. (Különlenyomat a *Numizmatikai Közöny* III. évfolyamából.)

— ALMANACHJA (A joghallgatók tudományos egyesületének —) az 1903—1904 évről. Szerkesztette az egyesület szűnidei bizottsága. Budapest, 1904. Politzer Zsigmond és fia. 8-r. 56 l. Ára 80 fill.

— ÁNGYAL DÁVID. Szemelvények Salamon Ferencz munkáiból; 1. *Salamon Ferencz*.

— ARÁCSI JÁNOS. X. Pius pápa élete. Budapest, 1904. Stephaneum kny. Kis 8-r. 31 l. Ára 12 fill.

— ARCHIV für österreichische Geschichte. Hrg. von der zur Pflege vaterländischer Geschichte aufgestellten Kommission der k. Akademie der Wissenschaften. LXXXVIII. Bd. Erste Hälfte Wien, 1904. Carl Gerold's Sohn. 8-r. 4, 180 l. Öt tábla melléklettel.

— ATTI del congresso internazionale di scienze storiche (Roma, 1—9 Aprile, 1903). Vol. IV. Atti della sezione III. Storia delle letterature. — Vol. VI Atti della sezione IV. Numizmatika. — Vol. X. Atti della sezione VI. Storia della geografia, geografia storica. — Vol. XI. Atti della sezione VII. Storia della filosofia. Storia delle religioni. Roma, 1904. 8-r. XIX, 320 l., XX, 259, 2 l., XXVII, 318 l., XVI, 266 l. Mellékletekkel. Ára a négy kötetnek 27 L.

— BALOGH KÁROLY. Parádi Kálmán. Emlékbeszéd. Irta és felolvasta 1903 ápr. 26-án az ev. ref. collegiumban tartott emlékünnepen. Kolozsvár, 1903. Az *Ellenzék* kny. 8-r. 31 l. (Különlenyomat a kolozsvári ev. ref. collegium 1902—1903 évi Értesítőjéből.)

— BARTHA JÓZSEF. A magyar nemzeti irodalom története. Irta és olvasókönyvvel ellátta —. I. köt. Második javított kiadás, Budapest, 1904. Stephaneum kny. 8-r. 395 l. Ára 3 kor. 60 fill.

— BAYER JÓZSEF. Egy magyar Eszther dráma. Bevezetéssel. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1904. Franklin-társ. kny. 8-r. 29 l. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XIX. köt. 1. sz.) Ára 60 fill.

— BÉKEFI REMIG. Kerékgyártó Alajos Árpád emlékezete. (Olv. a M. Tud. Akadémia 1904. febr. 29-én tartott összes ülésén.) Budapest, 1904. Athenaeum kny. 8-r. 23 l. Arczképpel. (A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd, XII. köt. 3. sz.) Ára 60 fill.

— BELLAI JÓZSEF. Temesvár szab. kir. város közművelődési intézményei, különös tekintettel a könyvtárakra és a tudományos gyűjteményekre. Temesvár, 1904. Mangold Sándor kny. 8-r. 130, 2 l.

— BEREZC SÁNDOR. A képzőművészetek története. Gyoma, 1904. Kner Izidor kny. 8-r. 199 l. Ára 3 Kor.

— BIOGRAPHIE (Allgemeine deutsche —). Achtundvierzigster Band. Nachträge bis 1899. Döllinger—Friedreich. Auf Veranlassung seiner Majestät des Königs von Bayern hrg. durch die hist. Commission bei der kön. Akademie der Wissenschaften. Leipzig, 1904. Duncker und Humblot. 8-r. 4, 798 l.

— BODNÁR (Julius —). Historia cirkve ev. a. v. Bukovskej. Szenicz, 1904. Bezsó János és társa kny. 8-r. 80 l.

— BODNÁR ZSIGMOND. Eötvös és Kemény. Budapest, 1905. Pátria kny. 8-r. IV, 323 l. Ára 5 kor.

— BOGIŠIĆ V. et Jireček C. Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272. Cum legibus aetate posteriore insertis atque cum summariis, adnotationibus et scholiis a veteribus jurisconsultis Ragusinis additis, nunc primum in lucem protulerunt, praefatione et apparatu critico instruxerunt, indices adjecerunt —. Sumptibus Academiae scient. et art. slav. merid. Zagrabiae, 1904. 8-r. LXIX, 2, 466, 2 l. (Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium. Vol. IX.)

— BOUGAUD EMIL. Szent Chantal élete és a visitatio-rend eredete. A franciaia eredetinek tizenharmadik kiadása után fordította és kiadja a budapesti papnövendékek magyar egyházirodlalmi iskolája. II. köt. Budapest, 1904. Stephaneum kny. 8-r. XXVIII, 508 l. (Munkálatok, LXVII. évf.)

— BRUCKNER GYÖZÖ. Szepes vármegye a kassai Rákóczi-kiállításon. Késmárk, 1903. Sauter Pál kny. 8-r. 13 l.

— BUNEA (Augustin —). Ierarchia românilor din Ardeal și Ungaria. Blaș (Balázsfalva), 1904. Gör. kath. seminarium kny. Kis 8-r. 307, VII l. Ára 3 kor.

— CHYZER KORNÉL. A Zemplén-vármegyei orvos-gyógyszerészi segélyező egyesület története. Budapest, 1903. Schmidl Sándor kny. 8-r. 52 l.

— CSAPO IDA (Tagyosi —) férjezett Nemeskéri Kiss Pálné naplójából. Kézirat gyanánt. Budapest, 1904. Pátria kny. 4-r. 36 l.

— CSÁSZÁR ELEMÉR. A deákiskola. Irta —. Budapest, 1904. Athenaeum kny. 8-r. 48 l. (Magyar irodalomtörténeti értekezések. Szerk. Dézsi Lajos. 2.) Ára 1 kor.

— CSECSOTKA (Carol —). Franc Rákóczi II. Pre slovenský lud spracoval —. Budapest, 1904. Nagy Sándor kny. 8-r. 64 l.

— CSEKONICS ENDRE (gróf) és Babarecz Schwartzter Otto. A magyar szent korona országai vörös-kereszt egyletének története. A központi választmány megbízásából szerkesztették —. Budapest, 1904. Hornyánszky Viktor kny. 2-r. VII, 200, 2 l.

— CSUDAY JENŐ és Schönherr Gynla. A középkori intézmények bomlása és a renaissance; 1. *Marczali Henrik*.

— CÍMJEYZÉKE (A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának —). II. Czímmereslevelek; 1. *Áldásy Antal*.

— DAUN (Berthold —). Veit Stoss und seine Schule in Deutschland, Polen und Ungarn. Beiträge zur Stoss-Forschung von —. Leipzig, 1903. 8-r. VIII, 188 l. 89 autotypikus képpel.

— DEÁK FERENCZ és Hertelendy Károly. Két követ jelentése az 1832/36 és 1839/40-iki országgyűlésről. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Ferenczi Zoltán*. Budapest, 1904. Franklin-társ. kny. 8-r. 166 l. (Jeles írók iskolai tára, 85. köt.) Ára 1 kor. 60 fill.

— DÉZSI LAJOS. Comico-tragoedia című moralitásunk koráról.

Irta —. Budapest, 1904. Franklin-társ. kny. 8-r. 17 l. (Különlenyomat a *Budapesti Szemle* 1904 évi CXIX. kötetéből.) Ára 1 kor.

— DÉZSI LAJOS. Mikes fordításairól. Irta —. Budapest, 1904. Athenaeum kny. 8-r. 20 l. (Magyar irodalomtörténeti értekezések. Szerk. *Dézi Lajos*. 3.) Ára 1 kor.

— EISENMANN (Louis —). Le compromis austro-hongrois de 1867. Étude sur le dualisme. Par — ancien élève de l'École normale supérieure agrégé d'histoire et de géographie. Paris, 1904. Société nouvelle de librairie et d'édition. 8-r. XX, 695 l. Ára 10 Fr.

— EMLÉKEIRŐL (Az ősmagyar vallás —). »Emlékezzünk régiekről, Scythiából kijöttekről.« Budapest, 1904. Buschmann F. kny. 8-r. 30, 2 l.

— EMLÉKEK. (Török-magyarokori történelmi —). Második oszt. Irók. Török történetírók; 1. *Karácson Imre*.

— EMLÉKKÖNYV (Gróf Széchenyi István —). Szerkeszti *Nyesti Pál*. Kiadja a gróf Széchenyi István emléke ápolására alakult bizottság. Budapest, 1904. Krammer és Erhardt kny. 8-r. 111 l. Ára 2 kor.

— ÉRTEKEZÉSEK a M. Tud. Akadémia nyelv- és széptudományi osztálya köréből. Tizennyolczadik kötet. Az osztály rendeletéből szerkesztette *Gyulai Pál* osztálytitkár. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1904. Franklin-társ. kny. 8-r. 4, 744 l.

— ÉRTESÍTŐ a pannonhalmi szent Benedek-rend győri főgimnáziumáról az 1903/4 iskolai évről. Közzéteszi *Acsay Ferencz* igazgató. Győr. 1904. Győr-egyház. kny. 8-r. 4, 89, 58 l. (*Németh Ambrus*: A győri kir. tudomány-akadémia története, III. rész. 1806—1850. 1—89 ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A besztérczebányai kir. kath. főgymnasium —) az 1903—1904. tanévről. Közzéteszi *Lévai István*. Besztérczebánya, 1904. Hungaria kny. 8-r. 99 l. (*Rácz Miklós*: Machiavelli történeti munkái. 1—34. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A Budapest székesfővárosi IV. ker. (belvárosi) községi főreáliskola ötvenedik —) az 1903—1904. tanév végén. Szerk. *Báthory Nándor*. Budapest, 1904. Székesfővárosi házi kny. 8-r. 138 l. (*Gellért Jenő*: Szemlér Mihály, 1833—1904. 5—16. ll. — *Miklós Ferencz*: Praxiteles. 17—33. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A budapesti V. ker. magyar királyi állami főreáliskola XXXII-ik —) az 1903—1904. tanévről. Szerk. *Rombauer Emil*. Budapest, 1904. Légrády testvérek kny. 8-r. 155 l. (Hofer Károly, 1827—1903. 3—30. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A Budapest székesfővárosi VIII. kerületi községi főreáliskola harminczharmadik évi —) az 1903—1904. iskolai évről. Szerk. *Berkes Imre*. Budapest, 1904. Székesfővárosi házi kny. 8-r. 112 l. (*Schneider János*: A magyarok családi élete és jelentősége a XVII-ik században. 1—11 ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A Budapest székesfővárosi VIII. kerületi (Csokonai-utcai) községi nyilvános polgári leányiskola kilenczedik —) az 1903—1904. tanévről. Szerk. *Erdődy Imre*. Budapest, 1904. Székesfővárosi házi kny. 8-r. 46 l. (Rákóczi emlékezete. 5—13. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A debreceni ev. ref. főgymnasium —) az 1903—1904. iskolai évről. Közli *Sinka Sándor* igazgató. Debreczen, 1904. Városi kny. 8-r. 177 l. (*Szabó Márton*: A jobbágyok állapota a török uralom idejében. 1—19. ll.)

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1904 évi okt. hó 6-án d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Dr. Thaly Kálmán első alelnök elnöklete alatt dr. Angyal Dávid, id. Daniel Gábor, Dedek Crescens Lajos, dr. Demkó Kálmán, dr. Dézsi Lajos, dr. Fejérpataky László, dr. Karácsonyi János, ifj. dr. Reiszig Ede, id. Szinnyei József, Tagányi Károly, dr. Váczy János, dr. Vécsey Tamás vál. tagok, Nagy Gyula titkár, Barabás Samu jegyző.

Elnök a nyári szünet utáni első ülést a megjelenteket üdvözlő s a társulat kebelében buzgó munkálkodásra buzdító beszéddel megnyitja s jegyzőkönyv-hitelesítőként id. Daniel Gábor és dr. Vécsey Tamás vál. tagokat kéri fel.

58. Nagy Gyula titkár bejelenti az új tagajánlásokat, mely szerint ajánltatnak a) *alapító tagokul 200—200 koronával:* Teleki Arthur gróf Kolozsváron, Teleki Ferencz gróf Válaszut-Kolozsborsán (mindkettőt aj. gróf Teleki Géza); b) *évd. r. tagokul 1904-től:* Kiss Lajos ev. ref. lelkész Garbócbogdányon (aj. Révész Kálmán), Latinovics Pál főispán Zomborban (aj. Cserhalmi Samu), Végh Kálmán Mátyás plebánus Ároktón (aj. Nagy Gyula), Zalán Gyula magánzó Alsódomborun (aj. Firtinger Jabab).

Megválasztatnak.

59. Jegyző részleteket olvas fel Erdélyi Alajos: *Barcsay Ákos fejedelemsége* cz. dolgozatából.

Köszönettel fogadtatik.

60. Titkár előterjeszti a pénztárnoknak az 1904 évi június—szept. hónapokról szóló kimutatását, mely szerint összes bevétel volt

	7330	kor.	99	fill.
» kiadás »	4723	»	91	»
maradvány	2607	kor.	08	fill.

Ehez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál folyó számlán levő 18,703 kor. 25 fill.
követelést, 1904. szept. 30-án összesen 21,310 kor. 33 fill.
készpénz állott a társulat rendelkezésére.

A kimutatás tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik.

61. Jelenti, hogy a P. H. E. Takarékpénztárnak f. évi

23,156. sz. értesítése szerint 400 kor. a f. évi 52 jk. pont alatt kelt határozat értelmében tőkésítettett.

Tudomásul szolgál.

62. Felolvassa a P. H. E. Takarékpénztárnak 30,001—1904. sz. átiratát, mely szerint a társulat 10,000 kor. névértékű magyar jelzálog-hitelbanki 4⁰/₀-os zálogleveleinek a nevezett Takarékpénztár 4⁰/₀-os adómentes kamatozó kötvényeivel való kicserélését ajánlja.

Kiadatik a gazdasági bizottságnak azon kéréssel, hogy véleményes jelentését a jövő nov. havi vál. ülésre elkészíteni szíveskedjék.

63. Olvастatik a m. kir. belügyminisztériumnak 39,950—1904. sz. leirata, mely szerint teljes mértékben méltányolja a »közönségi évkönyvek« ügyében a Mihálovics Gyula alpári nyugdíjazott jegyző memorandumában kifejtett eszmét, azonban a törvény nem nyújt neki alapot arra, hogy azoknak kötelező vezetését elrendelhesse, s különben is valószínűnek tartja, hogy az ilyen módon vezetett évkönyvek alig állanak száraz, rovatos statisztikai adatoknál egyébből, és így a kitűzött czélnek nem is felelnek meg.

A leirat tudomásul vétetvén, a memorandum Mihálovics Gyula úrnak tájékoztató levél kíséretében visszaküldetik.

64. Bemutatja ifj. dr. Reiszig Ede ig. vál. tag jelentését a társulat képviselőjében a költő Zrínyi Mikós csáktornyai emlékoszlopának f. évi jun. hó 12-én történt fölavató ünnepélyén való részvételéről.

Tudomásul szolgál.

65. Következik a Komárom-vármegyei és városi muzeum-egyesület szept. 23-án kelt meghívója, melyben az ifj. Péczeli József történetírónak és Tóth Lőrincznek, a magyar irodalom nemrég elhunyt Nesztorának komáromi szülőházán elhelyezett emléktábla f. hó 12-én leendő ünnepélyes leleplezésére meghívja társulatunkat.

Id. Szinnyei József, ifj. dr. Reiszig Ede és Gyulay Rudolf tagtársaink fölkéretnek, hogy a kegyeletes ünnepélyen társulatunk képében megjelenni szíveskedjenek.

Zárt ülésen —

66. a tagdíj-hátralékosok, és —

67. néhai dr. Szenger Ede hagyománya tárgyában —
határozott a választmány.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést eloszlatja.

Kelt mint fent.

Dr. Thaly Kálmán s. k.
elnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

Hitelesítjük: Id. Daniel Gábor s. k.
vál. tag.

Dr. Vécsey Tamás s. k.
vál. tag.

1904 október-havában

tagdíjat fizettek

1900-ra : Sztancsek Zoltán (5 kor.) Összesen 5 kor.

1902-re : Bella Lajos (5 kor.), Nagy Géza (3 kor.), Pollák Károly (5 kor.)
Összesen 13 kor.

1903-ra : Bartalis József (5 kor.), Herczeg Albert (5 kor.), Keményfy Dániel (5 kor.), Naményi Lajos, Smoquina Márius (5 kor.) Összesen 30 kor.

1904-re : Abaffy Edmund, Angyal Dávid (7 kor.), Ballagi Aladár, Balogh Margit, Bencze Sámuel (5 kor.), Beöthy Zsolt, Csánki Dezső, Dedek (Crescens Lajos, Dézsi Lajos, Fejérpataky Kálmán, Fiók Károly, Garan Jenő, György Aladár, Gyürky Ödön, Horváth Emil, Hübner Emil, Illéssy János, Jalsoviczky Sándor, Khuen-Héderváry Károly gróf, Kisfaludy Zsigmond, Kujáni Gábor, Lampérth Géza, Makay Béla, Makay Dezső, Máté Sándor, Medveczky Frigyes, Mihályi János, Miskolczy felső kereskedelmi iskola, Naményi Lajos, Novotny Lajos, Osváth Albert, Óbecsei polgári fiúiskola, Pecsner Emil, Pfeiffer Ferdinánd, Pless Mór, Pruzsinszky Pál, Puky Gyula, Raditsis Jenő, Sátorlajaujhely: Zempléni vármegyei Kazinczy-kör (5 kor.), Sombory Lajos, Steineker Ferencz, Szegszárd: Tolna vármegye muzeuma, Tabódy Jenő, Téglás Gábor (6 kor. 50 fill.), Téglássy István, Vass Miklós (5 kor.), Várady László, Veress István, Völlick Brunó (3 kor.), Zalán Gyula, Belgrad: Librairie S. B. Cvijanović (10 kor. 80 fill.), Zichy István gróf, Zichy Vladimir gróf. Összesen 502 kor. 30 fillér.

1905-re : Kropf Lajos, Székesfehérvári főreáliskola önképző-köre (10 kor. 80 fill.), Téglás Gábor (50 fill.), Ujverbászi gymnasium tanári könyvtára. Összesen 31 kor. 30 fill. Mindösszesen 581 kor. 60 fill.

Cserhalmi Samu
pénztárnok.

I. Vár: Országház-u. 27

A LIPTÓI ÉS TURÓCZI REGISTRUM.

Itt a két rendkívül érdekes és becses emléket az eredeti registrumok szövege alapján kritikai gonddal készült új kiadásban bocsátotta közre a M. Történelmi Társulat, először a *Történelmi Tár* 1902 évi folyamában, azután pontos név- és tárgymutatóval ellátva különlenyomatban is. Mindenkinek, a kit a felvidék, különösen Árva, Liptó, Turócz és Zólyom vármegyék XIII—XIV. századi jog- és birtokviszonyai érdekelnek, ajánljuk e kiadvány megszerzését. A társulat tagjai *1 koronáért*, nem-tagok *1 kor. 40 fillérért* rendelhetik meg a társulat titkári hivatalánál.

Szent István király Emlékezete.

A Magyar Történelmi Társulatnak a magyar királyság kilencz-százados fennállása emlékére készült s első királyunk életét és korát megvilágító kritikai tanulmányokból álló ezen kiadványa, melyet a hazai történelem kedvelőinek a legmelegebben figyelmökbe ajánlunk, megrendelhető a társulat titkári hivatalánál. *Ára tagok részére 2 korona*, nem-tagok *2 kor. 50 filléren* kapják.

A *Századok* minden évfolyamához arany-nyomatú történelmi jelvényekkel ellátott diszes *bekötési táblák* rendelhetők meg Kovács Géza könyvkötőnél (Budapest, V. ker. Sétatér-utca 2.) *1 koronáért*. Megrendelések postai utánvétellel eszközöltnének. Egyes tábla rendelésénél legcélszerűbb a pénzt előre posta-utalványon, a tábla árán kívül még 20 fill. posta- és csomagolási díjjal együtt beküldeni, mire a rendelt tábla díjmentesen küldetik meg.

A Magyar Történelmi Társulat

1903 végéig megjelent kiadványaiból s egyéb a társulatnál raktáron levő művekből még ezek rendelhetők meg a titkári hivatalnál:

	Tagok részére:	Nem tagok részére:
	kor. fill.	kor. fill.
1. <i>Századok</i> : 1868, 1869, 1869, 1877, 1878, 1880, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1903 évi folyamai. Egy-egy évfolyam ára	10 —	12 —
2. <i>Történelmi Tár</i> : 1880, 1881, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899 évi folyamai. Egy-egy évfolyam ára 1900, 1901, 1902, 1903 évi folyamai. Egy-egy évf. ára	5 60 5 20	8 — 8 —
3. <i>Magyar Történeti Életrajzok</i> : I—V. évf. (a Franklin-társulatnál) Egy-egy évfolyam ára VI—XII. évf. (az Athenaeumnál) Egy-egy évfolyam ára XIII—XIX. évf. Egy-egy évfolyam ára	10 — 10 — 10 —	— — — — 16 —
4. <i>Önálló kötetek a Magyar Tört. Életrajzokból</i> : II. Rákóczy György (Szilágyi Sándortól). Ára Mária Terézia (Marczali Henrikktől). Ára Esterházy Pál (Bubics Zsigmondtól). Ára Zrínyi Miklós (Széchy Károlytól) II. kötete. Ára Zrínyi Miklós (Széchy Károlytól) V. kötet Ára Gritti Alajos (Kretschmayr Henrikktől). Ára Izabella királyné (Veress Endrétől). Ára Gróf Széchényi Ferencz (Fraknói Vilmostól). Ára Alsáni bibornok (Áldásy Antaltól). Ára Gróf Fekete János (Morvay Győzöttől). Ára Bárák Eötvös József (Ferencczi Zoltántól). Ára	3 — 6 — 5 — 5 — 3 — 3 — 6 — 6 — 2 — 4 — 4 —	4 80 9 60 8 — 8 — 4 80 4 80 9 60 9 60 3 20 6 40 6 40
5. <i>A gróf Zichy-család Okmánytára</i> : I. II. III. IV. V. VI. (a VII-ik kötet még nem jelent meg) VIII. IX. köt. Egy-egy kötet ára	4 —	8 —
6. <i>A gróf Teleki-család Oklevéltára</i> : I. II. köt. Egy-egy kötet ára	6 —	9 —
7. <i>A M. Tört. Társulat Felolvasásai</i> : 1. Az 1821—1861 években keletkezett magyar történeti énekekről és indulókról. Irta Káldy Gyula. Ára 2. A régiebb és újabb magyar tánczokról 1587—1848. Irta Káldy Gyula. Ára 3. XVI. XVII. XVIII. századi magyar történeti énekek. Irta Káldy Gyula. Ára	— 40 — 40 — 40	— 60 — 60 — 60
8. <i>Egyéb kiadványok</i> : Szent István király Emlékezete. Ára Hazai Oklevéltár. Egy kötet. Ára <i>Radvánszky Béla</i> : Házi Történelmünk emlékei : Első oszt. I. köt. Bethlen Gábor udvartartása. Ára Második oszt. I. köt. Régi Magyar Szakácskönyvek. Ára Emlékkönyv (1892). Ára Évkönyv (1895). Ára <i>Károlyi Árpád</i> : Szilágyi Sándor emlékezete. Ára <i>Bartal</i> : Commentariorum ad hist. status jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV. Az egész mű tetemesen leszállított ára <i>Horváth Sándor</i> : A lipitói és turóci registrum <i>Lázár</i> : Erdély főispánjai. Ára <i>Wekerle László</i> : Alba Maria. Ára <i>Wekerle László</i> : Árpád sirja kimutatása. Ára <i>Wekerle L.</i> Árpád sirja meghatározásának sommája. Ára	2 — 4 — 4 80 4 80 1 — 1 — — 20 4 — 1 — — 80 — 40 — 40 — 40	2 50 6 — 8 — 8 — 1 — 1 — 30 8 — 1 40 1 — 60 60 60

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

NAGY GYULA

TITKÁR.

1904 ÉVI FOLYAM

X. FÜZET.

BUDAPEST.

NYOMATOTT AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1904.

TARTALOM.

	Lap
Szent Paulinus és az avarok. Irta Márki Sándor	917
Magyar-ruthén érintkezések a XIV-ik században. Irta Pór Antal	935
A rómaiak Boszniában. (Harmadik és befejező közl.) Irta Thallóczy Lajos	950

Történeti irodalom.

<i>Ferenczi Zoltán</i> : Báró Eötvös József. Ism. —r	977
<i>Voinovich Géza</i> : Báró Eötvös József. Ism. —s	980
<i>Apponyi Sándor</i> : Hungarica. Második köt. Ism. I.	983
<i>Edward Armstrong</i> : The Emperor Charles V. Ism. Kropf Lajos	986
<i>Ernst Berner</i> : Jahresberichte der Geschichtswissenschaft. XXV. Jahrg. Ism. Mangold Lajos	987

Tárca.

Ravaszkesző. Irta Wertner Mór	992
Levelek a szerkesztőhöz. I. II. Irták Baumgarten Ferencz és Zoltai Lajos	994
Vegyes közlések	997
Szláv történeti szemle. Irta Zseltvay Gyula	1002
Pótlások és javítások a Magyar Oklevél-Szótárhoz. (III.) Közli Szily Kálmán	1005
A Rákóczi-kor bibliographiája. Irta Baranyai Béla	1007
Igazítás	1009
<i>Hivatalos Értesítő</i>	1010

A Magyar Történelmi Társulat ig. választmánya legközelebbi r. ülését január-hó 5-én (csütörtökön) tartja, melynek alkalmával *Angyal Dávid* vál. tag *Adalékok Rákóczi törökországi bujdosása történetéhez* cz. dolgozatát fogja felolvasni.

KÉRELEM.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy **lakásváltoztatásaikat** kellő időben, legkésőbb minden hónap 8-ikáig, közvetetlenül a titkári hivatalnál (I. Vár: Orsz. Levéltár) szíveskedjenek bejelenteni, nehogy a kései vagy elmulasztott bejelentés miatt füzetek eltévedjenek.

Reklamációkat csak három hónapon belül vehetünk figyelembe!

Kérjük a **történelmi művek** szerzőit és kiadóit, hogy műveik és kiadványaik egy-egy példányát ismertetés végett a *Századok* szerkesztőségéhez (I. Vár: Országos Levéltár) beküldeni szíveskedjenek.

SZENT PAULINUS ÉS AZ AVAROK.

Cividale del Friuli, a mely 1899-ben méltóan ünnepelte meg egyik nagy fiának, *Paulus Diaconus* longobard történetírónak emlékezetét, halála ezerszázadik évfordulóját,¹⁾ most másik nagy fiának, *Szent Paulinus* aquilejai patriarchának emlékezetét és halála ezerszázadik évfordulóját ünnepli meg. Maionica aquilejai tanár és muzeum-igazgató indítványára 1899 szept. 4-én a cividalei történelmi congressus azt határozta volt, hogy Szent Paulinus emlékezetére, melyre Amelli montecassinoi apát már akkor külön füzetben hívta fel a tagok figyelmét,²⁾ magában Aquilejában az 1902 év folyamán hasonló történelmi congressust fog tartani. Maga az újabb congressus elmaradt ugyan, Cividaleban azonban *Ruggero Morgante* polgármester elnöklete alatt bizottság alakult, mely 1904 július 10-én elhatározta, hogy Paulinus tiszteletére méltó emlékkönyvet ad ki, a melyet olasz és külföldi írók (többek közt e cikk írója) közreműködésével szerkeszt.

Szent Paulinus történelmi jelentőségével hazai irodalmunk idáig nem foglalkozván, talán nem végezek fölösleges munkát,

¹⁾ Oliv. *Paulus Diaconus* című cikkemet (*Századok*, 1897. 483—494. ll.) és jelentésemet a cividalei történelmi congressusról, u. o. 1899. 754—755. ll. meg a kolozsvári egyetem 1899—1900 évi Aktáinak 1. füzetében, 102—109. ll.

²⁾ *Amelli*: Paolo Diacono, Carlo Magno e Paolino d'Aquileja. Montecassino, 1899. Életrajzai közül legismertebb az, a mit műveinek első kiadója, Madrisius közölt bevezetésül (Velencze, 1737) s az, a mit Nicoletti kézírata alapján 1736-ban Foramitti cividalei collegiumi tanár és kanonok készített. (Mindkettő Migne Patrologiájában: 99. köt. 17—152. ll.)

ha életének rövid vázolója után különösen az avarokhoz való viszonyát e helyen ismertetni fogom.

I.

Paulinus némelyek szerint a Saccoviniak vagy Scabiniak nemes családjából, mások szerint egyszerű földműves családból, 726—730 táján Civalaléban vagy a szomszédos Premariacóban született. A Saccoviniak egészen a múlt század végéig a premariacoi templom mögött levő zuccolai dombon évenként lakomát adtak nagy fiok emlékezetére. Neveltetésének, ifjúságának, férfiúsága virágkorának körülményeiről semmit sem tudunk. Körülbelül ötvenéves volt már, a mikor Nagy Károly, a frankok és longobardok királya, Aquileját meglátogatván, őt kegyelmébe fogadta. Ugyanis meghallgatta Paulinusnak a fejedelem fenségéről és kötelességeiről tartott szónoklatát, a szászok legyőztetéséről szóló költeményét pedig annál szívesebben fogadta, mivel ez a hódolat az imént legyőzött longobard nép egyik fiától jött. Hálás elismerése jeléül 776 június 17-én Paulinust mint igen tisztelendő férfit s a grammatika mesterét, mezei jószággal ajándékozta meg.¹⁾ Az év vége felé azután, Sigualdus halálával, az aquilejai egyház Paulinust választotta meg patriarchának. A követek ezzel a jó hírrel falusi birtokán keresték föl. »Akkor hiszem el — szolt botjára mutatva, — mikor ez a bot kivirágzik.« Botja — a legenda szerint — abban a pillanatban rügyezni, majd levelezni kezdett, s ő meghatva fogadta el a választást, melyet I. Adorján pápa és Károly király is helybenhagyott.

Paulinus ettől fogva élénk részt vett a közügyekben. Minden valószínűség szerint jelen volt a 779 évi heristalli zsinaton, mely különösen az aquilejai egyházban elharapódzott visszaélések orvoslása végett mondta ki, hogy a püspökök a kánonok értelmében engedelmességgel tartoznak metropolitájuk iránt. A regensburgi zsinaton 792 júliusában hevesen kikelt az adoptianismus spanyol eretneksége, vagyis Felix la-seo-de-urgeli püspök és az öreg Elipandus toledo-i érsek azon tanítása ellen, hogy Krisztus Máriának nem az atyától született, hanem csak fogadott fia. Beszédeinek lényege abban a röpiratban maradt reánk, a melyet Felix ellen három könyvben 796-ban írt meg.²⁾ Itt kifejtett hittudományi munkásságának úgyszólván jutalma

¹⁾ Opera Caroli Magni. *Migne* Patrologiájában: 97. köt. 957. — *Büddinger*: Oesterr. Gesch. I. 142. — *Böhmer*: Karoling. Regesten, 84. sz.

²⁾ Sancti Paulini patriarchae Aquileiensis opera omnia. *Migne*: Patrologia, 99. köt. Páris, 1851. 349—468. hasáb.

volt, hogy a császár 792 aug. 4-én egyházmegyéjét fontos kiváltságokkal ruházta föl. Ezek közé tartozott a püspök szabad választása, összes javainak biztosítása, személyes sérthetlensége, és bizonyos tizedek, legeltetési díjak meg a katonaság élelmezése és ellátása alól való fölmentése.¹⁾ A Frankfurtban 795. június elsején megnyílt zsinaton szintén ő vezette a támadást a spanyolok ellen. Ez alkalommal különösen Elipandust leczkértette meg, s a zsinati atyák mindannyian aláírták azt a dolgozatát, mely *Libellus Sacrosyllabus* néven maradt reánk.²⁾ Ugyanezen zsinaton Felix püspökkel szemben intőlevelet intézett egy Heistulf vagy Aistulf nevű — alkalmasint longobard — ellen is, a ki feleségét, egyetlenegy tanubizonyosság alapján, mint házasságtörőt megölte.³⁾

Paulinus sokat foglalkozott saját egyházmegyéje ügyeivel is. A mikor Nagy Károly elrendelte, hogy a templomokban szent Ambrus milanói énekei helyett mindenütt szent Gergely pápa római énekeit használják, a patriarcha a felső-olaszországiak elégtelenségét csak egy ügyes fogással szüntethette meg. Aquilejában böjtölésre és imádkozásra intette a papságot, hogy ebben a dologban maga Krisztus nyilatkozzék. Kiválasztott két gyermeket, hogy egyik a Gergely, a másik az Ambrus-féle verseket kiterjesztett karokkal, mozdulatlanul állva énekelje. A római verseket éneklő fiu jól kibírta az éneket, a másik azonban összeesett. Kitűnt tehát, hogy amazok rövidségöknél fogva alkalmasabbak népies énekekre; s ezen a tanulságon okulva, a pápa is elrendelte, hogy Olaszországban ezentúl mindenütt azokat énekeljék.⁴⁾ — Paulinus 796-ban szülőföldjén, Cividaleban, szűz Mária templomában zsinatot tartott, mely — a spanyol eretnekséggel szemben — hitvallást tett a Szentháromságról és Isten igéjének megtestesüléséről. A szent patriarchának ez ügyben tartott beszéde és a zsinatnak tizen-négy törvényczikkelye szintén reánk maradt.⁵⁾ Paulinust azután a szomszédos karinthiaiak és avarok ügyei foglalkoztatták, a miről bővebben kívánok megemlékezni. Valószínű, hogy Paulinus 800 karácsonyán jelen volt Rómában, midőn III. Leo meglepetésszerűen római császárrá koronázta Károly frank királyt;

¹⁾ U. o. 98. köt. 1447. h. *Dahn*: Urgeschichte der germ. u. rom. Völker, III. 1029. l.

²⁾ Patrologia, 99. köt. 151—166. A magyarázó jegyzetek u. o. 166—182.

³⁾ U. o. 182—186. A jegyzetek u. o. 186—198. h.

⁴⁾ *Amelli* id. m. 7—10. l. Az epigrammát, mely ezt elbeszéli, alkalmasint Paulus Diaconus írta.

⁵⁾ Concilium Forojuliense. *Migne*: Patrologia, 99. köt. 283—302. A magyarázó jegyzetek u. o. 302—342.

annyi bizonyos, hogy 800 nov. 24-ike és 801 április 25-ike közt, a mikor Károly Rómában tartózkodott, egyháza ügyeinek szorgalmazása végett ő is megfordult az örökvárosban. III. Leo pápa 803-ban őt küldte legátusnak az aacheni zsinatra, hogy nevében és helyette elnököljön, s így jelentékeny része van az egyházi javak oszthatatlanságáról és a püspököknek a papság és nép által való szabad választásáról hozott határozatokban. Alig érkezett haza, 803 május 9—16-ika közt Altinóban (az Adria partján) tartott zsinatot, mivel a szomszéd Grado patriarcháját a velencei doge elfogatta, megsebesítette és a legmagasabb torony tetejéről ledobatta. A zsinat a főpap halálának megtorlására Károly császárt kérte meg.¹⁾

A következő esztendő elején, 804 január 11-én. Paulinus is elköltözött az élők sorából. Cividaleban, ugyanazon templomban temették el, a hol 796-ban a zsinatot tartotta. Talán barátja, Alcuinus írta sírjára ezeket a verseket:

Itt pihen, itt nyugszik Paulinus, a szónok, örökké;
S a méltó atyaságot e sír méltó befogadni.
E templomba irigy ellenség lépni ne merjen;
Gyorsan szét ne riaszsa a lélek régi barátit, —
Krisztusi nagy szeretet kapcsolta a szívöket össze.²⁾

Aquilejában, Cividaleban és Karinthiában azonnal mint szentet kezdték tisztelni, s tisztelete csakhamar elterjedt a frank birodalom más részeiben is. Kopasz Károly idejében (875—877) a litániában más szentekkel együtt őt is segítségül hívták. 1139-ben Cividaleban már kápolnája volt, holott a cividalei 1254 évi misekönyvben, mely a római kuria előírása szerint készült, nem említik a szentek közt; ellenben egy 1303 évi kalendáriumban január 11-ikére teszik emléknapiját, melyet a patriarchaság területén mind maig ép úgy megülnék, mint a hogy — szintén szentté avatás nélkül — a magyarok is szent gyanánt ünneplik Margitot.

Paulinusnak már említett theologiai munkáin kívül vallásos költeményei is maradtak; pl. 151 hexameter a lit szabályáról;³⁾ egyes hymnuszok, pl. szent Péter kathedrájáról, Péter és Pál nevenapijáról, az Úr feltámadásáról, szent Simonról, egy templom felszenteléséről; továbbá egy vers Krisztus születéséről.⁴⁾ Ezek a hexameterek és jambusok jóformán csak

¹⁾ Szent Paulinusnak ez ügyben a császárhoz intézett levele, u. o. 511—516. A jegyzetek u. o. 516—520. h.

²⁾ U. o. 90. hasáb. A patriarcha legjelesebb barátai voltak maga a császár, ennek negyedik felesége Liutgard, Henrik friauli herceg és Alcuinus. U. o. 109—117.

³⁾ Migne id. m. 99. köt. 467—472. A jegyzetek u. o. 472—480. h.

⁴⁾ U. o. 480—504. h.

iskolai gyakorlatok; a Krisztus születéséről sapphoi sorokban írt verse inkább csak külső alakjánál fogva kelthet érdeket; ¹⁾ a versmértékkel (prosodiával) Paulinus mentül kevesebbet törődött.²⁾ A magyarokat minden munkája közül legjobban érdekelheti Erizzo (Erich, Henrik) cividalei herczeghez 795 táján intézett intelmeinek könyve,³⁾ továbbá az a költemény, melyet az avarok ellen harczoló Erizzo herczeg haláláról írt.⁴⁾ Amaz tulajdonképen parainesis, a milyen pl. Szent Istvánnak a magyar Corpus Juris élén álló intelme Imre herczeghez. A szent patriarcha 66 fejezetben oktatja Erizzo herczeget, hogyan éljen Istennek és embereknek tetsző módon, s ezzel igazán istenesnek, vallásosnak, erkölcsösnek és vitéznek mutatja azt a férfiut, a kit csakhamar mint az avar háborúk egyik áldozatát kellett elsíratnia.

II.

Maccheropius Miklós, a cividalei káptalannak költeményeiről ismert cancellarius, említi,⁵⁾ hogy az ő korában (1534—1574) Cividale közelében szent Pantaleon egyházában két régi kép volt; az egyik azt ábrázolta, hogyan áldja meg Szent Paulinus aquilejai patriarcha a harczba indulókat, a másik pedig, hogyan verik meg az ellenséget. A kép alatt durva betűkkel ezek a szavak állottak: »Forojulienses a Paulino benedicti Hungaros superant.« Ezt az anachronismust az okozhatta, hogy a képek olyan időben készültek, valamikor a XI-ik században, mikor a magyarokat még Európa-szerte összezavarták a hunokkal és az avarokkal. A magyarok, mint azelőtt az avarok, szintén többnyire Friaulon át rohantak Olaszországra, s útjokat a nép már egy 888 márczius 21-iki oklevél szerint *Strada Ungarorum*-nak, magyarok útjának nevezte. Őket tartotta az avarok története folytatónak.

A magyarok abban az időben maguk sem emlegették az avarokat, a kik pedig honfoglalásuk korában még tekintélyes számban éltek; ellenben a hun királyokon kezdték uralkodóik sorozatát. Így pl. Kézai Simon mester, a ki 1282—1283 táján írt magyar krónikájában hunokról »vagy« magyarokról beszél

¹⁾ *Büdingen* id. m. I. 143.

²⁾ *Baehr*: *Gesch. der röm. Litteratur im Karolingischen Zeitalter*, 74. l.

³⁾ *Migne* id. h. 198—282. A jegyzetek u. o. 519—534.

⁴⁾ U. o. 479—504. Dümmler (*Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen*, X. 7.) szépnek találja ezt a verset; ellenben Büdingen szerint (id. h. I. 143.) érzik rajta a kor sivár iránya, mely retorikai czifraságok mögé rejt a valódi költői érzés teljes hiányát.

⁵⁾ *Nicoletti*: Szent Paulinus élete. *Migne* id. m. 99. köt. 145. h.

s egy egész fejezetben írja le, Attila hogyan vette be Aquileiát.¹⁾ Viszont 789-ben Alcuinus megkérdezte Nagy Károlyt, nem készül-e seregével a hun ellenség ellen, a mely alatt ő az avart értette.²⁾ Ez a kérdés Paulinust már azért is érdekelte, mert a háborúnak feladata első sorban az lett volna, hogy biztosítsa a frank birodalom határait, mind Friaul felé, a hová az avarok mint a bajorok szövetségesei, legutóbb a mult esztendőben törtek be,³⁾ mind az egyházi tekintetben az aquilejai patriarchasághoz tartozó Karinthia keleti részén, mely Tassilo legyőztetése és Bajorország bekebeleztetése következtében most már nem Bajorországot, hanem a frank birodalmat tette határossá Avariával.⁴⁾ Azonban a határok megállapítása végett 790-ben az avar követekkel Wormsban folytatott tárgyalások nem vezettek eredményre. Károly tehát, hogy végképen leszámoljon alkalmatlan szomszédaival, 791 nyarán a Duna két partján két sereggel, magán a Dunán hajóhaddal támadt az avarokra, a Szerémség felé pedig fia, Pipin király a szkárakkal (schiere), vagyis a határőrökkel, Erizzo (Henrik) friauli és istriai örgrófot küldte be.⁵⁾ A szkárák katonai intézménye új volt; bevált már 788-ban, midőn a strassburgi származású⁶⁾ Erizzo, a ki már a longobard hadjáratban kitűnt,⁷⁾ e határőrökkel verte vissza az avarok támadását; de támadó háborúra

¹⁾ »Miután a várost mindenféle vívószerszámmal sem bírta bevenni, utoljára scytha furfangossággal tízszer százezer emberétől mindegyiktől egy-egy nyeret kíváná s a fal mellett nyeregből halmot hányatván, a nyeregeket meggyújtá, melyeknek lángja és tüze miatt a fal megrepedezve, tornyaival együtt földre omlott. Mit látván a polgárok, a várost mind odahagyva, a tenger szíjébe menekülének ... Miután pedig Attila király Aquileiát megvívta, onnan Forum Julibe ment.«

²⁾ *Jaffé*: Bibliotheca rerum germanicarum, VI. 166.

³⁾ *Annales Lauriss. maior.* a poeta Saxo, és *Ann. Einhardi* ad annum 788.

⁴⁾ *Büdingen*: Österr. Gesch. I. 130. — *Huber*: Ausztria története, I. 66—67. — *Migne* id. m. 99. köt. 527.

⁵⁾ Grion szerint (*Guida storica di Cividale*, 31—32.) Istria örgrófja is Erizzo volt, nem János (Johannes).

⁶⁾ »Te se hagyj fel a sírással — szólt Paulinus, Erizzo haláláról írt versében, — te gazdag város, Argentea, a melynek vidékéről származott; gyászold sok és nehéz sóhajttással; hírneves polgárt, nemes nemzetségből, jeles vérből származottat vesztettél. Barbár nyelven Stratiburgumnak (Strassburgnak) mondanak téged; elvesztetted hajdan híres nevedet (Argentea), de én visszaadtam mézeshangzású nevedet, mert szerettem azon édes barátomat, a kit tejjel tápláltál a Quirnea folyó mellett.«

⁷⁾ »Carma (1389 m. magas hegy) mezei. Osofus (San Giuseppe?) sziklái, Gettina gerinczei (iuga Cenetensium), Asti (a Tanara mellett) és Albenga vidékei (Savona és San Remo közt) sirjátok!« — szól ugyanazon versében Paulinus, ki ekként a tengeri alpok vidékén levő csatahelyeket sorolta fel.

most vállalkoztak először. Aquilejában ugyan a gyülekező hadak sok kihágást követtek el, mind a beszállásolás, mind az élelmezés és legeltetés dolgában. Szent Paulinus azonban patriarchai trónjáról mégis szívből megáldotta az első támadó harciba induló földieit, sőt bizonyára el is kísérte őket és tanuja volt győzelmöknek.¹⁾ Erizzo hadai csakhamar elfoglalták a Száva és a Dráva között (a mai Horvát-Szlavónország nagyobb részét), augusztus 23-án nyílt mezőn fényes győzelmet arattak az avarokon s még aznap elfoglalták egyik gyepűjüket (vallum, ring), minden valószínűség szerint Sirmiumot, a hol sok kincset ejtettek zsákmányul.²⁾ Szent Paulinus lehet az a névtelen püspök, a kiről Nagy Károly megemlékezik Fastrada királynéhez (megh. 894.) intézett levelében, melyben a győzelemről értesíti.³⁾ Sirmiumot ugyan az avarok 583—585 táján elpusztították,⁴⁾ de a hajdani fényes városnak több temploma, pl. szent Demeteré, még a XII-ik században is állott s környéke úgy meg volt erősítve, hogy szent Demeter nevét viselő apátságát IV. Incze pápa még 1247-ben is menedékhelyül ajánlotta a tatárok megújulható támadása ellen; a régi Sirmium egyik városrészének helyén pedig az egész közepkoron keresztül Szent-Iréne vagy Szent-Erenye városa állott, a hol a szerémi püspök tartózkodott.⁵⁾

Szent Paulinus méltán remélte, hogy ezt a püspökséget, melynek a keresztyén egyházban olyan fényes multja volt, az avarok meghódítása után már a szomszédságnál fogva is az ő egyházi fenhatósága alá kell rendelni. Egyébiránt a hadjárat megindításának inkább politikai, méginkább pedig hatalmi céljai voltak. s a keresztyénség terjesztése, a mi a főpapok jelenlétét a foglalásnál is kívánatossá tette, tulajdonképen csak

¹⁾ Ezt ábrázolják a már említett képek.

²⁾ A hadjárat ezen részéről l. Nagy Károly levelét Fastrada királynéhez Jaffé: id. m. IV. 352. A sereg másnap is ott pihent az elfoglalt vallumban, melyet azonban a király nem nevez meg. Nagy Géza szerint (A m. nemzet tört. Szerk. *Szilágyi Sándor*. I. köt. CCCL. l.) ez a hely valószínűleg Sirmium volt. Ezt a föltevést az is támogatja, hogy Erizzo hercegről írt versében (*Migne* id. m. 99. köt. 683. h.) Sirmiumot is azon helyek közt említi Paulinus, a melyek Henrik édes nevét siratják.

³⁾ *Jaffé* id. m. IV. 352. — *Migne* id. m. 99. köt. 73. és 528—529. l. — *Grion*: Guida storica di Cividale, 31. l. Egyébiránt Nagy Károlyt más főpapok is kísérték dunai hadjáratában; pl. Angilramnus érsek és Sympertus püspök, a kik útközben (az első 791. okt. 25.) meghaltak. — *Migne* id. h. 528—529.

⁴⁾ *Weiser*: A régi Sirmium hatszázados története. (Kalocsai főgymn. Értesítő, 1881—1882. 3—37. ll.)

⁵⁾ *Csánki*: Magyarország tört. földrajza, II. 238—239. l. Az 1229-ben visszaállított szerémi püspökségről olv. *Balics*: A kath. egyház története Magyarországon, II. köt. 2. rész. 29—31. ll.

ürüggyül szolgált.¹⁾ Hiszen az avarok egy része,²⁾ sőt talán épen legnagyobb része³⁾ keresztyén volt s így a döntő csata után a frank királynak legfeljebb az iránt kellett intézkednie, hogy »az új alattvalók lelki gondozásában a folytonosság meg legyen.«⁴⁾

Erre a 792-iki regensburgi zsinaton, a hol Paulinus is megjelent, még korai lett volna gondolni; másrészt azonban az a körülmény, hogy Károly ugyanakkor, 792 aug. 4-én, az aquilejai patriarchatus kiváltságait növelte, azt gyaníttatja, hogy ezzel is előkészíteni akarta újabb, fontos feladataira.

A második avar háború 792-ről a szászok lázadása miatt elmaradt ugyan, de Károly folytatta előkészületeit, pl. a dunai hajóhid megépítésével s a Rajnát, Majnát és Dunát (voltakép a Rednitzet és Altmühlt) összekötő csatornák tervezésével; a mi, hogy seregeit gyorsan szállíthassa keletre, olyanforma feladat volt reá nézve, mint napjainkban észak-keleti Ázsiában való uralmának biztosítása végett Oroszországra nézve a szibériai vasút kiépítése. Az avar hadjárat nemcsak 793-ról, hanem 794-ről is elmaradt ugyan, azonban a 794-iki frankfurti birodalmi gyűlésen (konventen) és a vele egyidőben tartott zsinaton, melyen Paulinus is megjelent, ez utóbbinak bizonyára nemcsak Elipandus eretnekségével kellett foglalkoznia, hanem az avar egyház déli részének szervezésére is előkészülnie. Ezen a zsinaton, mint elnök, belenyult Károly a hozzá nem tartozó spanyol egyház ügyeibe is; képzelhetetlen tehát, hogy midőn pl. a közlekedési hálózat javításával oly kitartással készült Avaria elfoglalására, számításba ne vette volna bizton remélt győzelme esetére az avar egyház szervezését. Szent Paulinus körülbelül három év óta különben is megfordult Karinthiában, hogy Isten ígését hirdesse. Nemsokára egy avar tudun 795-ben követeket küldött a Lippe formásainál lünei táborában időző Károlyhoz és késznek nyilatkozott mind a hódolatra, mind a keresztyénség föl vételére. Mindkettő megtörtént, midőn 796-ban — még a szász háború kitörése előtt — a tudun megjelent néhány főemberével együtt Aachenben; meghódolt, megkeresztelkedett s gazdagon megajándékozva tért haza. Valószínűleg papokat is vitt magával, hogy népét az új vallásban megerősítse.

Nem valószínű, hogy ennek a térítésnek eszközlője s

¹⁾ *Dahn*: Urgesch. der germ. und rom. Völker, III. 1024.

²⁾ *Márki Sándor*: A középkor kezdete Magyarországon. *Századok*, 1890. 320. l.

³⁾ *Hummer*: A keresztyénség nyomai Magyarország mai területén a honfoglalás előtt. *Katholikus Szemle*, 1894. 516. l.

⁴⁾ U. o. 518.

most a tudun lelki vezére maga Szent Paulinus lett volna.¹⁾ A mint látni fogjuk, Alcuinus és bizonyára maga az udvar is őt szemelték ki az avarok apostolának; de Avariát előbb meg kellett hódítaniok, mert különben éppen úgy jártak volna vele, mint Saxoniával, hol a keresztyénség csak a frankoknak egyik hadjáratától a másikig tartott. Szent Paulinusnak látnia kellett, hogy Károly király az avarokat, fia Pipin által, még azon évben nemcsak hódolatra, hanem a keresztyénségre is fegyveresen akarja kényszeríteni s hogy első sorban a szkárákat, az ő földieit küldi ellenök. A háború nagy sikerrel biztatott, mert az avarok közt polgárháború dühöngött, melynek a khagán és a jugur is áldozatul esett. Erizzo herczeg Vojnimir — szlovén vagy karinthiai, de mindenesetre sláv — törzsfővel támadó háborúra a frankok szolgálatában először most vezette határőreit. A háborúnak szent jellege volt. Az egykorú költő szerint »Isten magát szent Pétert, az apostolok fejedelmét küldte el Pipinnek, a nagy király fiának segedelmére, hogy kísérje útjain őt és a frankok seregét. Mert az avarok régtől fogva sok gonoszságot követtek el; az Isten templomait és monostorait lerombolták, az arany, ezüst, cserép vázákat, misemondó ruhákat meggyalázták, a leviták és az apáczák ruháit az ördög sugallatára feleségeiknek vitték haza.«²⁾ A küzdelem részleteiről becses adalékokat kapunk a magyarok hun mondáiban, melyek voltaképen, de megfordított sorrendben és zavarosan, az avaroknak ezen életre-halálra való küzdelmeit beszélik el.³⁾ Sok vérontással, sok ütközzettel járt a háború s évekig tartott. Az egykorú barát a 796 év közvetlen hatása alatt írván, bizonyosan nagyon erősen élt a költői szabadsággal, midőn úgy tünteti föl Pipint, mint a ki jött, látott és győzött. Az erényes, katolikus Pipin király, szerinte, egyszerűen megszállt az alpesi⁴⁾ Dunánál, a hol óriási avar sereg vette körül; de ő előre lépett s hangosan szólította maga elé az új khagánt és feleségét Katunát; tudtokra adta, hogy uralmuk véget ért s országuk a keresztyéneké lesz. Nagy sereg jön utána; elfoglalja a határokat, kipusztítja az avarokat s

¹⁾ Madrisius. *Migne* id. m. 99. köt. 73. 74. 529. — *Inchoffer*: *Annales Hungaricae Ecclesiae* ad ann. 795 et 796.

²⁾ *Carmen de Pippini regis victoria avarica*, a. 796. Ex cod. regio Beroliensi.

³⁾ *Sebestyén Gyula*: *Continuité des légendes hunno-ougriennes*. V. ö. *Ethnographia*. 1901. 256. l.

⁴⁾ A *Carmen de Pippini regis victoria* (Einhardusnál a függelékben) »super flumen Albim Danubium«-ját Pertz és Waitz *Albidum*-nak (fehérvízűnek) mondják; Büdinger azonban (Oest. Gesch. I. 144.) *Albicum*, azaz *Alpicum Danubium*-nak olvassa. Ha helyesen, úgy az esemény helyét a mai Magyarország területére aligha tehetjük.

őrséggel szállja meg a hegyeket, erdőket, halmokat. Életben hagyja, ha gazdag ajándékokat hoz és meghódol neki. A khagán ezt hallva, megijedt, lóra (a költő szerint öszvérre) ült, s a tarkánokkal és az előkelőkkel együtt ajándékokkal megrakodva ment hódolni a király elé. Önként átadta neki birodalmát. A költő pedig, mint ájtatos keresztyén, áldotta az Istent, ki Hunnia fölött megerősítette a király uralmát és győzni engedte a pogány népeken. Hiszen olyan nagy lett most már a birodalma, a milyen nagy birodalom még sohasem volt a világon, sem Caesar, sem a pogány római császárok korában. S mind-ezt Isten kegyelmének köszönhette.

Pipin longobard, bajor és alamán katonái csakugyan meglepő sikereket értek el. Maga Pipin ezen vers szerint nem nyomult tovább az alpesi Dunánál, mert hiszen annak jobb partjáról kiáltott át a baloldalon álló khagánhoz, a ki — a vers szerint — valóban »nagyon megijedhetett«, ha akkor, a mikor annyi katonája volt s egy 400—500 méter széles folyam választotta el az ellenségtől, mégis önként jelentette be hódolatát, még pedig, a mi furcsa színben tünteti föl az értesülés alaposágát, öszvér (!) hátára kapva. Ha tehát azt olvassuk,¹⁾ hogy a hunokat a Tisza mögé kergette és bevette egyik királyi várukat, úgy ez azt mutatná, hogy a Duna és Tisza között, valahol a mai Bács-Bodrog és Pest vármegyék vidékein, Erizzo hadteste járt, nem a Pipiné, a ki azonban, mint fővezér, valamennyi tábornoka dicsőségét magának foglalta le.

Erizzo ottjártát bizonyítja maga Einhardus is, a ki épen ezen duna-tiszaközi gyepű bevételénél jegyzi meg, hogy a frankok, kikről mint frank történetíró nem hallgathatott, *hring*-nek, a longobardok pedig *campus*-nak nevezik. Erizzót határozottan megnevezi a poeta Saxo,²⁾ a ki elmondja, hogy 796-ban Adorján pápa meghalván, utódát Leót, Károly király fényes ajándékok küldésével üdvözölte. »Mert — úgymond — kirabol-ták a hun királyok Hring nevű várát. Ezt ezen (796) esztendőben Erich (Erizzo) herczeg kezdte, a ki magával vitte a (hun=avar) király sokféle kincseit, a miket gyakori beütéseikkel a hunok a kirabolt népektől régtől fogva gyűjtöttek.« Valamivel alább még egyszer visszatér az avar háborúra s elbeszéli, hogy Pipin apja parancsára kezdte ezt a háborút, melyet a Tisza (Tiza) folyón túl is kedvező eredménynyel folytatván a *frankok*, a hunok királyi várát, »melyet az előbb

¹⁾ Einhardi Ann. ad ann. 796.

²⁾ Poetae Saxonis annalium de gestis b. Caroli Magni libri quinque. Anno 796. Indict. 3.

Hringnek mondtunk«, a földdel tette egyenlővé,¹⁾ s télen nagy kincscsel és dicsőséggel tért haza atyjához Aachenbe.

Ez voltakép Erizzo diadalának újabb említése, mert *más* gyepű bevételeéről ezúttal sem szól; arra pedig nincs megbízható adat, hogy maga Pipin nemhogy a Tiszán, de még a Dunán is átkelt és keleten harczolt volna. Egyéb forrásokat mellőzve, Paulinus is Erizzo nevével hozza összeköttetésbe a Tiszát abban a versében, melyet Erizzo haláláról írt. »Sirjon velem Timavo sziklája, s a kilencz folyam, mely kilencz forrásból ontja vizét.²⁾ Mely sziklák nyelik el az Ion-tenger hullámain, a Duna. Száva, Tisza, Kulpa, Morva, Natissa, Kerka. Isonzo vizeit? Henriknek előttem édes nevét sirassátok Sirmium térségei, Aquileja földjei, Cividale (Forum Julii) mezei«... Nem a kellő sorrendben, de mégis érthetően mondja el ebben Paulinus, hogy avar hadjáratában Erizzo mely helyeket érintett. Cividaleból és Aquilejából, a Natissa folyó mellől indult ki; átkelt az Isonzón, elhaladt a Timavo vagyis a Rjeka (Recca) mellett, mely Trieszt közelében 60 m. szélességben tör elő s Duinonál ömlik az Adriába. Ez a bűvő patak Trieszt felől délkeleti irányban a Kulpa völgyébe kalauzolta; Sziszeknél kelt át a Száván s annak balpartján vonult Sirmiumig. Idáig azon az úton haladt, a melyet valószínűleg 791-ben is követett, midőn a sirmiumi gyepűt bevette. Egy ilyen gyepűnek kerülete Aventinus szentgalleni barát egykorú tudósítása szerint 50.000 öl, átmérője tehát körülbelül 30 kilométer. Így a gyepű legdélibb pontja a Száva mellett Sirmiumnál s a Duna mellett Bánmonostoránál (ma Bánostor) volt. A két hely összetartozása abból is kitűnik, hogy 1334-ben a pápai tized-lajstrom szerint »parochialis ecclesia s. Jacobi apostoli

¹⁾ A ringek földvárak voltak, a miket az ellenség kirabolhatott, a bennök levő faházakat, sátrakat felégethette, de a beégetett földből készült sánczokat aligba volt ideje széthányani. Hazánkban ma is több ilyen gyepű van; a szentannait magam is ösmertettem. (*Archaeologiai Értesítő*. 1884. és *Arad Története* című munkám I. köt.) Másokat nem említve, Téglás Gábor újabban majdnem valamennyit fölmérte, meghatározta és leleteiket jegyzékbe vette. A magyar historikusnak tehát ezen helyszíni kutatások alapján, melyeknek részletei azonban nem tartoznak ide. joga van másképen gondolkozni az avar ringekről és Nagy Károly egész avar háborújáról, mint a csupán könyvek alapján dolgozó külföldi tudósoknak.

²⁾ Vergilius után (Aeneis, I. 245—247.) említi a Timavus forrásait, azt a kilencz nyílást, hol a folyó a hegy nagy morgása közt szökell ki mint a kiömlő tenger, s a vidéket zajló hullámokkal messze előnti. Büdinger (Oest. Gesch. I. 143.) ezt ízléstelen reminiscenciának tartja Paulinusnál. Annyi bizonyos, hogy a felsorolt kilencz folyó nagyon különböző helyeken ered.

civitatis Sirmiensis alias de Monasterio Bani vocata« s hogy a szerémi káptalan ott székelte.¹⁾

A Dunán átkelni ennél a bánmonostori északi pontnál. esetleg némi kitéréssel, Pétervárad és Újvidék, vagy pedig Illok és Palánka közt lehetett. Mind a három rév a sirmium-bánmonostori gyeplének védelme alatt állott. Aventinus szerint az egyes gyeplük közt 40.000 öl (= 10 német mérföld, vagyis 75 kilométer) lévén, ez a gyeplü Csantavér, Szabadka és Horgos közt feküldhetett; de mivel Aventinus pontos méreteket nem adhatott,²⁾ valószínűleg pár kilométerrel odább észak-keletnek, Szabadka és Szeged közt feküdt, a hol forrásaink szerint valaha Attila főhadiszállása volt. Ez a gyeplü uralkodott a Tiszába ömlő Maros torkolatán s kétségtelenül ez volt Avarország legfontosabb földvára. A 796 évi hadjáratban Erizzo ezt a ringet vette be a friauli longobardokkal s itt kerítette kézre a khagán sok kincsét, melyet »a hunok« régtől fogva gyakorta tett berohanásaikkal különféle népektől raboltak.³⁾ »Emberi elme — Einhardus szerint⁴⁾ — nem is tud egy háborúra sem visszaemlékezni, mely a frankok ellen folyt s melyből azok inkább meggazdagodtak volna.« Erizzo Pipinnek, ez pedig Károlynak küldte el a kincseket, ki bőségesen megajándékozta velök a pápát, sőt előkelő embereit is. Képzeltetni, hogy Szent Paulinus aquilejai egyháza szintén részesült azon kincsekben, melyeknek egy része különben is arról a vidékről került a tiszamarosi gyeplübe.

Nem valószínű, hogy Erizzo az odább északon levő gyeplük ostromát megkísérelte volna, mert mint a frankok déli seregének vezére, csak a Dráva-Száva közének s a dunántúli vidék déli részének biztosítását tekinthette föladatának. A Maros torkolatától tehát egyenesen nyugat felé fordult, valahol Bajánál átkelt a Dunán, körülbelül Báttaszék, Dombóvár, Kaposvár és Kanizsa irányában haladt előre⁵⁾ s minden más nagyobb folyó érintése nélkül — a mennyire Paulinus helyneveiből következtethetünk — így jutott el a Kerka⁶⁾ és a Mura⁷⁾

¹⁾ Csánki id. m. II. 234—235. ll.

²⁾ Saját kifejezése szerint »distabant huiusmodi tutelae circiter millia passuum quadraginta.«

³⁾ Poeta Saxo id. h.

⁴⁾ Vita Caroli Magni, cap. XIII.

⁵⁾ Ez a magyarázata annak (Zeuss: Die Deutschen, 738. l.), hogy a Pelissa (Balaton) és a Dráva töve közt levő Alsó-Pannónia a frankok kezébe került.

⁶⁾ Paulinusnál *Corca* (a Monumentákban), Mignenél sajtóhibából *Corea*.

⁷⁾ A Monum. szerint *Marua*, Migne szerint teljesen értelmetlenül *Marurio*, a mi azután őt arra a furcsa föltevésre vezetí, hogy Paulus

vidékére. Ezen a tájon az avaroknak szintén volt gyeplőjük.¹⁾ a mint hogy nem is hagyhatták védtelenül az ország nyugati határát, a mely felé vezet ma Budapest felől az olaszországi vasút fővonala. A Kerka mentén, Göcsej vidékén, a nyelvjárás igen sok tekintetben eltér a köznyelvtől; e vidék lakosaiban sejtjük az avaroknak egy tömegben legtisztábban megmaradt ivadékait. A frankoknak, hogy a Dráva-Száva közén uralkodhassanak, biztosítaniok kellett ezt a gyeplőt. Alkalmassint itt lakott az a tudun, a ki az év elején Aachenben meghódolt és megkeresztelkedett. Így történt, hogy Erizzo a felvonulásban a 791 évi útvonalat követte s a Száva mentén haladt előre, a helyett, hogy a Muraközön keresztül tört volna be. A tudun azonban a háború kitörésekor meglepedkezett az aacheni keresztvízről s nem lett hűtelen a nemzeti ügyhöz. Ezt leghamarább Paulinus vehette észre, a kinek egyházi hatósága alá tartozott volna. Ugy látszik, Erizzo az ő figyelmeztetésére került erre, és mivel esküjét a tudun nem tartotta meg, nemsokára »megbüntette hűtelensége miatt.«²⁾ Így került Paulinus versében Erizzo neve mellé a Kerka és a Mura neve; így nyílt alkalma a friauli herczegnek, hogy újabb dicsőséggel tetézve térjen haza, Civaldába.

III.

Pipin király már a dunai táborban tárgyalta Szent Paulinussal és más püspökökkel, hogyan nyerhetné meg a legyőzött avarokat a keresztvérségnek. Abban állapodtak meg, hogy nem erőszakosan, hanem egyházi szónoklatokkal, a meggyőzés erejével fognak a térítéshez. Nem az emberektől való félelemmel és ijesztgetésekkel, hanem jóságosan, és »édességgel beharματοzva« szólnak hozzájuk s »nem viszik őket kényszerítve. akarataik ellenére a keresztelő medenczéhez; csak azokat keresztelik meg, a kiket a Szentlélek kegyelme megszállt és a kik lelkök kívánsága szerint vágyakoznak az üdvösség után.«³⁾

Ez a valóban felvilágosult határozat a VIII-ik század végének legszebb emlékei közé tartozik ugyan, de a mura-menti tudun »megbüntetése« mégis azt gyaníttatta, hogy a katonák a pogánykodó avarokkal sem hajlandók másképen

ez alatt az olaszországi Liris folyó közelében, a Fucinoi-tótól 37 km.-re fekvő *Marruvium* (Morée) várát érti. (99. k. 683. h.) Arnulf császár ezt a folyót 890-ben *Muorá*-nak írja. (Árpád-kori Új Okmánytár, VI. 4. 1.)

¹⁾ Pontelly térképvázlata a temesvári *Tört. és rég. Értesítő*, 1886. 191—192. lapjához.

²⁾ Einhardi *Annales* ad ann. 796.

³⁾ *Dahn* id. m. III. 1055.

bánni, mint az ősi hitökhöz ragaszkodó szászokkal. Leveleiben ¹⁾ Alcuinus is a szelídséget ajánlotta, mint a hogy »a gyermeket is tejjel szokták táplálni.« S ebben a tekintetben barátjára, Paulinusra gondolt, a ki vele és Pipin királylyal együtt a mérséklet híve volt Nagy Károly kérlelhetetlen erélyével szemben, melylyel a szász kérdést úgy elmérgesítette. Örvenlett, ²⁾ hogy Isten hatalmával és kegyelmével az avarokon diadalt aratván, azoknak követői hódolatot ajánlottak s megígérték a keresztség felvételét; de most már gondoskodni kell, ki vállalkoznék Isten szolgálói közül arra a kegyes és dicséretes munkára, hogy megtörje az ördög kegyetlenségét és növelje Krisztus urunk szolgálatát. Többen vannak, a kik a legjobb apára, az aquilejai patriarchára tekintenek és tudni szeretnék, mit akar tenni ő szentsége. Mert a hely szomszédságánál, bölcsességének díszénél, tekintélyének nagyságánál s egyéb okoknál fogva, erre a munkára neki kell vállalkoznia. Alcuinus magát a királyt is intette, ³⁾ hogy mivel Isten a régi vadságukról és bátorságukról félelmetes hunokat az ő dicsőségeért harczolóknak kezébe s a király kormánypálczája alá adta, kemény nyakukat a szent hit igájába hajtotta és régtől fogva vakoskodó eszöket az igazság fényével megvilágosította, — a királynak gondoskodnia kell, hogy új népéhez jámbor, tisztességes erkölcsű, a szent hit tudományában jártas és az evangéliumban tájékozott predikátorokat küldjön. A mellett arra intette, hogy ne zaklassa őket tizedszedéssel, mert különben könnyen odahagyják a minap fölvetett keresztyénséget. A földolog szerinte, hogy a papok szorgalmasan és rendesen szónokoljanak, tanítsanak, kereszteljenek; mert semmit sem ér a testre öntött keresztvíz, ha a lélek már előbb meg nem ismerte a katholicus hit szükséges voltát. Az avarok fölkeresésére és megtérítésére Alcuinus és vele az udvar Paulinust szemelte ki, s ő valószínűen vállalkozott is a nagy és szent feladatra, hogy az avarok apostola legyen. ⁴⁾ Tulajdonképen csak a még nem keresztyén törzseket kellett megtérítenie s a régi és az új híveket saját egyházi felügyelete alatt egyesítenie; de — bár a részletekről adataink egyáltalán nincsenek — a későbbi események igazolják, hogy egyházi fenhatóságával csupán Erizzo

¹⁾ Alcuinus összes művei *Migne* id. m. 101. kötetében jelentek meg; levelei Jaffénál is, pl. az avar háborúra nézve, 56—70.

²⁾ A 112. levélben. 99. k. 74—75. Ezt a levelet Angilbert kancellár, Nagy Károly körének Homerosa. a Nagy Károlyról szóló epos írója vitte Paulinushoz, midőn a király őt az új pápa, III. Leo üdvözlétére küldte. U. o. 531.

³⁾ A 7. levélben; u. o. 75.

⁴⁾ *Bombardi*: *Topographia magni regni Hungariae*, 42.

herczeg hódításainak területére akart szorítkozni. A Drávától északra eső vidék keresztyénségének gondozását atyja utólagos jóváhagyásának reményében Pipin király 797-ben különösen is szent Arno juvavumi (salzburgi) püspökre bízta,¹⁾ III. Leo pápa pedig a következő esztendőben Salzburgot érsekségre emelte. Mindez Paulinus helyeslésével történt; mert midőn szent Arno még a 798 év végén Rómába ment, oda más püspökökkel együtt Paulinus is elkísérte s a bajor püspökökkel együtt kérte a pápát, hogy palliumot adjon szent Arnonak, a mi meg is történt.²⁾ Az új érsek azonnal Karinthiába ment és annak — a hogy nevezték: Slavoniának vagy Sclaviniának — püspökévé Deoderichet tette.³⁾ Pipin intézkedését 803 októberében a Salzburgban időző Nagy Károly is megerősítette.⁴⁾ Ilykép az avar háborúk idejében, a mi különben a dolog természetéből következik, nemcsak a politikai, hanem az egyházmegyei határok is bizonytalanok voltak; általában véve mégis a Drávát lehet a salzburgi érsekség és az aquilejai patriarchaság határvonalának tekinteni.⁵⁾ Ezek a határok különben még sok villongásra adtak okot; a kérdést jóval Paulinus halála (804) után, de még Arno életében, Nagy Károly — mint már római császár — 810 június 14-én és 812 május 15-én csak Karinthiára nézve oldotta meg.⁶⁾ Urso aquilejai patriarcha az aquilejai zsinatok irataiból bizonyítgatta, hogy Karinthia már a longobardok honfoglalása előtt az ő egyházmegyéjéhez tartozott, a mivel szemben Arno, Zachariás, III. István és I. Pál pápákra (741—767) hivatkozott, kik ezt a tartományt elődeire bízták. A császár a Drávát rendelte határvonalul s meghagyta, hogy ezzel beérve, többé ne vitatkozzanak. A Dráva kétségtelenül osztóvonal maradt Avaria területén is. Sőt, ha igaz, Nagy Károly a lorch-passaui püspökségnek is adott jurisdictiót a Rúbáig⁷⁾ s így Avarországot összesen három egyházmegyére osztotta.

¹⁾ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. MGH. XI. 12.

²⁾ Ann. Juvav. maiores ad ann. 798. V. ö. *Zahn*: *Urkundenbuch von Steiermark*, I. 1. Nagy Károly levele Mignenél, 129. köt. 970. h. — Róla külön l. *Zeisberg*: Arno, erster Erzbischof von Salzburg. (Sitzungsb. der kais. Akademie in Wien, 43. köt.)

³⁾ *Dahn* id. m. III. 1056.

⁴⁾ *Migne* id. m. 99. k. 76. h.

⁵⁾ Kukuljevics szerint (ismerteti Margalits: *Horvát tört. repertorium*, I. 146.) volt idő, midőn a salzburgi érsekség egészen Eszékig terjedt.

⁶⁾ Hansizii Germ. Sacra, II. 120—121. *Dümmel* id. h. 22. (Archiv. X.) *Fejér*: *Codex Dipl.* I. 154—155. Fejér a czímben az állítja, hogy a salzburgi érsek Karinthián kívül Pannóniát is kapta: ennek azonban az oklevélben nincs nyoma.

⁷⁾ 823 jun. 29. Jámbor Lajos császár az avarok tartományában

A térítők buzgalma s a frank intézmények erőszakolása 799-ben az avarok függetlenségi háborújára vezetett, a melyet Károly csak négyesztendei küzdelem után nyomhatott el. Az egyik támadás Gerold, Bajorországnak s vele Avaria dunántúli vidékének kormányzója ellen irányult, a ki szent Arno egyházi működését a világi hatalom erejével támogatta. Ebben a küzdelemben elesett mind Gerold (799 szept. 1.), mind utóda Gotram (802-ben Günz mellett), s a frankok csak 803-ban tudták legyőzni az avarokat. Károly ekkor alapította Lorch székhelylyel az avar határőrvidéket, a melyet később marchia orientalisnak (Oesterreich) neveztek.¹⁾ És ugyanakkor csatolta a Duna-Száva közét, a Frankochoriont, végleg a friauli őgrófsághoz, melynek egyházi székhelye Aquileja lett. A politikai és az egyházi beosztás tehát tökéletesen fedte egymást. Frankochorion alapítására hasonló okok vezettek, mint Ausztriánál.

Nagy Károly birodalma 771-ben már Horvátorszáig ért; 774-ben meghódította Istriát és Liburniát is, melyet az Arsia (Arsa) választott el Istriától, a Titius (Kerka) pedig Dalmáciától. A szlovének és a horvátok idáig segítették Nagy Károlyt az avarok ellen; most — úgy látszik — szívesen látták ezeknek utolsó támadását s maguk is fölkeltek. 799-ben Frizzo ellenök indult. Sokáig szerencsésen csatázott az egyesült felkelők ellen és dicsőséges győzelmeket aratott, Tharsatikánál azonban (Tersatto, Liburnia egyik városa, a mai Fiume mellett), a Laurentus hegyén, a lakosok csele következtében elesett.²⁾

Litahát (iuxta fontem qui vocatur Sconibruno, vagyis Schönbrunn forrása mellett), a hunok földjén pedig Zeiselmauert, Traismauert, Vachaut, Pielachot (Pelagust), Nardint, Rottét, Aschbachot, Wolfeswanét, Erlachot és Artagrunt (Inartagrust), mint Nagy Károlytól nyert javakat újra a passau (lorchi) egyháznak adta. (Hansizii Germ. Sacra. I. 12. — *Fejér* id. m. I. 155—157. A nevek magyarázatára nézve l. Névtelentől: A magyar faj és művelődés eredete, 4—5. l.

¹⁾ Salamon Ferencz szerint (Budapest története, II. 72.) »Avariának, míg az avarok itt laktak, különösen a Rábán-túli földet s Alsó-Ausztriát nevezték a németek; innen való eltűnésük után azt a földet nevezték kiválóan Panuóniának, mely pedig a németek idejében nagyrészt Noricum alkatrésze volt. Ennyi lett az avar birodalomból a németeké.« Dümmler (Die südsl. Marken des fränkischen Reiches unter den Karolingern, I. 16.) a régi Pannóniát a Dráváig szintén odaszámítja; Felicetti pedig (Steiermark im Zeitraum vom VIII—XII. Jahrh. 12.) a Rába és Dráva közti Alsó-Pannóniát a friauli őgrófnak engedi át, a mi még valószínűlenebb.

²⁾ Pinhardi Annales. ad a. 799. Annal. Bertinian. ad a. 799. Paladius Junior szerint (lib. II. Mignenél, 99. k. 532.) a mikor Liburnia meghódításából hazatért, a tersattoiak megígérték, hogy átadják neki a várat, ha éjjel, kevesedmagával jelenik meg annak kapuja előtt. Midőn néhány kísérvél csakugyan így ment keresztül a városon, rácsukták a kaput, a polgárok fegyvert ragadtak, valamennyit halálra sebesítettek, nagy szik-

Harczolva végezte hősi életét. Paizsa összetört; kelevéz, lándzsa, dárda sebezte halálra, nyilak fúrták keresztül testét, melyet azután a mélységbe dobtak.

Paulinust mélyen megrendítette munkatársa és barátja halálának híre, mely Aquileja és Cividale népét a nyílt utcákon könnyekre fakasztotta és mindenütt szomorúságot okozott. Anyák, házastársak, gyermekek, ifjak, urak, szolgák, mindeneműek, gyöngekorúak, igen tisztos papok hajukat tépték, úgy siratták a halottat. Hiszen jeles polgár volt; nemes nemzetségből, híres családból született; az egyháznak bőkezű pártfogója, a szegények apja, a nyomorultak segítője, az özvegyek fő vigasztalója, a papok jó embere, Paulinus édes barátja; hatalmas a harcban és éleseszű férfiú. Legyőzte a legkegyetlenebb barbár népeket a Dráva és a Duna közt; sőt (a mi már kétségtelenül a költő főpap képzeletének műve) azokat is, a kik a Meotis tavának sásai, kákái közt rejtőznek, egészen a dalmaták földjét nyaldosó sós tengerig. Láta Strato tornyait, Scythia földjének elejét, a hol az Thráckiával érintkezik, s látta annak mind északi, mind déli részét; azt is, a hol (keleten) a Kaspi-tengerre dől. Paulinus megátkozta azt a földet, a hol elesett barátja, Argentoratum (barbár nevén Strassburg) szülőtte. Azt kívánta, hogy a Laurentus hegye, honnan a liburniai partok hullámai visszaverődnek, a melyre zápor, eső, harmat sohasem hull, soha ne teremjen piros virágot, búzát;¹⁾ szilfáira ne kapaszkodják rügyező szőlő venyigéje, ágain fűrt ne lógjon; száradjon ki és ne zöldeljen a fügefá, az eperfára ne kuszszék fel a granátalma, és anyák számára a föld ne teremjen gesztenyét. »Örökkévaló Isten! — sóhajtt fel azután, — a ki hasonlatosságodra porból alkottad szüleinket, kik miatt mindnyájan meghalunk, de a ki elküldötted szent fiadat, s most ő általa élünk csodálatosan, mert piros vére megváltott bennünket és szent testét eszszük: kérlek, a te szolgádnak Erizzonak engedj mézédess paradicsomi örömeket most és mérhetetlen sok századon át!«²⁾

Paulinus zajtalanul folytatta apostoli munkásságát s Aquileja a most meghódított területnek vallásos középpontja lett, hová — mint a cividalei szent Márk-codex bejegyzései bizonyítják — már a IX. században sokan zarándokoltak.³⁾ A hun

lákat és téglákat hajigáltak rájuk, s így a halottakat mindjárt el is temették. Ez az újkori előadás elég merészen színezte ki azt, a mit ez eseményről Paulinus mond.

¹⁾ Karszt-jellegénél fogva különben is terméketlen.

²⁾ Versus Paulini de Herico duce. anno 799. occiso. A Migne-féle hibás kiadás, kivált a helynevekben, a Monum. Germ. szerint javítva.

³⁾ Sickel: Histor. Zeitschrift, XXVII. 449. Rački a Radban, 1878.

varázslók helyett, a kik magyar hagyományok szerint ¹⁾ Aquileja ostrománál Attilát környezték, most a szlávok mellett bizonyára avarok is megjelentek Aquilejában, hogy Paulinus felügyelete alatt készüljenek a keresztyén papságra. ²⁾ Az avarok örökségébe lépő magyarok száz esztendő múlva, 901-ben, bizonyára nem templomai, hanem bástyái miatt kerültek el Aquileját, mert hiszen ugyanazon esztendőben Karinthiában egyik portvázó csapatjok magát az akkori aquilejai patriarchát is megszalasztotta. ³⁾ Újabb száz esztendő múlva azonban a magyarok a cseh és német térítőknél jóval szívesebben fogadták már a Velence és Aquileja felől jövő papokat, a kiknek nyelvökre gyakorolt hatását az is mutatja, hogy ⁴⁾ a magyarok régi latin kiejtésének három fő sajátja a velencei nyelvjáráson alapúl. Sőt az onnanvaló hittérítők hatásának tulajdonítható az is, hogy a Paulinus keresztnév, mely Magyarországon ma egészen ismeretlen, a középkorban a használtak közé tartozott. Azzal végezhetem, mint Cividaleban öt év előtt a Paulus Diaconus ünnepén, hogy száz esztendővel Cividale két nagy fiának, Paulusnak és Paulinusnak halála után, az elolajosodott longobard papok már Magyarországon is törték a nép nyelvét, hogy hirdessék a keresztyénség magasztos elveit. Ők az első, kik a magyar nép szívébe az olasz nemzet iránt szeretetet és tiszteletet oltottak.

MÁRKI SÁNDOR.

XLII. 198—209. (Ismerteti Margalits id. m. I. 501—502. V. ö. u. o. II. 147—148.)

¹⁾ Kézainál, IV. fejr. 1. §.

²⁾ Ez. igazat mondva, csak »de posse ad esse« következtetés. II. Eugén pápa 826-ban az avar khagánhoz és Mojmir morva fejedelemhez intézett levelében panaszkodik, hogy »népetek egy része még a pogányság tévelygéseibe van merülve, minthogy *hithirdetőjük nem lévén*, Isten ígéje hozzájuk nem hatolhatott.« (*Borovszky Samu.*: A népvándorlás kora. Marczali Henrik: Nagy képes világtörténet, IV. 495.) De csak *egy részülr* lévén szó, épen az következik belőle, hogy a többi akár régebbi áttérés következtében (mit Borovszky néhány újabb eset kivételével tagad, id. h. 487.), akár Arno és Paulinus működése következtében csakugyan keresztyén volt. Különben a torontáli Aracsról Borovszky (id. h. 486.) maga is közli egy avarkori keresztyén pap faragott képét (domborművét), s megállapítván a szalagdís *longobard* stílusát, hinnünk lehet, hogy ez a műemlék épen Paulinus valamelyik missionariusát örökíti meg.

³⁾ Kézai id. h. XII. fejr. 12. §.

⁴⁾ Legalább Volf György szerint. (Kiktől tanult a magyar írni és olvasni? 79. l.)

MAGYAR-RUTHÉN ÉRINTKEZÉSEK A XIV-İK SZÁZADBAN.

Az isteni gondviselés, mely a maroknyi, de vitéz magyar népet, mint a népvándorlás utolsó hullámát a Duna-Tisza vidékén megtelepítette, hogy évszázadok multán a keresztyén műveltség védő paizsa legyen, épen úgy, mint a hogy a lengyeleket ugyan e czélból északra vezérelte: a lengyel-magyar érintkezésnek és barátságnak messzeható feladatát tűzött ki.

Nagy Lajos királyunk, kinek fején a lengyel korona egyesült a magyarral, alapját vetette meg Lengyelország nagyságának is. Az 1374 évi kassai gyűlés adott a lengyel nemzetnek a magyaréhoz hasonló alkotmányt és adta neki Hedviget, ki keresztanyja lett a litván népnek, s férjében Jagello Ulászlóban egyesítője a két nemzetnek, miután Nagy Lajos fegyverei és esze meghódíták Galicziát és Lodomériát — nem, mint szándéka volt, a magyar korona, hanem — Lengyelország számára.

Galiczia és Lodoméria anyaköpije a lengyel szabadság eszméjének, a lengyel nemzet műveltségének és jólétének, mely vezérszerepre van hivatva nem csupán Ausztriában, hanem mindenütt, a hol lengyel szív dobog s a szép lengyel szó hangzik.

Mi magyarok pedig visszaköveteljük Nagy Lajos királyunk szerzeményét; nem a földet, nem az uralmat fölötte, hanem az élő lengyel nép rokonszenvét, barátságát és szeretetét a szabadság nevében, önfentartási ösztönből, hogy jövőnk biztos alapjait annál inkább megvethessük és megóvhassuk.

*

Rurik nagy terjedelmű örökségétől a XI-ik század végén elvált egy hatalmas terület, mely idővel a régi Kijó (Kijew) fényét volt elhomályosítandó. Ez új állam magvát három herczegség alkotta: *Przemisl*, *Dzwinogord* és *Tremboula*, melyek már a XII-ik század derekán egyesülvén, az új fővárostól *Halics*-nak (halicsi föld: halycka zemla) neveztettek. Miután pedig 1200 körül e területet a harczias Mstislavics Roman,

az új dynastia alapítója, a szomszédos Volhíniával gyarapította, hatalmas birodalom keletkezék, melyet okirataink Galicziának és Lodomériának neveztek el.

Ez új fejedelemség határai, kivált kelet felé, bizonytalannak valának; hol messze kiterjeszkedtek Podolia pusztáiba, ha tudniillik szerencsével járt a fejedelem harczai kedve; hol összeszorultak a Zbrucsig. Megesett az is, hogy a fejedelemség alkotó részeire oszlott, t. i. *Volhíniára*, melyhez Vladimir, Luck, Bele és Chelm tartoztak területeikkel együtt, — és *Halicsra*, melyet a XIII-ik század második felében már lembergi tartománynak is neveztek.

Galiczia és Lodoméria sokkal hamarabb jutott a műveltség bizonyos fokára, mint a nagy Oroszország, mert a mongol igát nem érezte oly súlyosan, mint az északibb szomszéd; termékenysége, sóforrásai és állattenyésztése is jobb sorsba helyezték, s mert rajta vonultak végig a kereskedelmi utak, melyek a nyugati országokat kelettel összekötötték.¹⁾

Az első magyar király, ki a ruthénnel érintkezett, Szent László vala. A Képes Krónika szerint Szent László 1092-ben Oroszországba (Ruscia) tört, minthogy a kunok az oroszok (rutheni) tanácsára jöttek Magyarországba. A kik (az oroszok) midőn tapasztalták volna, hogy erősen szorongatják őket, kegyelmet kértek a királytól és mindenekben hűséget esküdtek neki.²⁾ Ennek nyomán sűrű — hol barátságos, hol ellenséges — volt az érintkezés a ruthének és magyarok között az Árpádok korában, a mint ezt Pauler Gyula nagy gonddal összeállította és szakavatott tollal megírta.³⁾

Azonban mind e sűrű érintkezésnek az Árpádok kihalásával más nyoma nem maradt a királyi czímnél, melyet királyaink III. Bélától kezdve⁴⁾ szerzett jogaik épségben tartása végett folytonosan viseltek, Galiczia és Lodoméria királyainak nevezvén magokat. Itt tehát nincs mit keresnünk, midőn a magyar-ruthén érintkezések szálait kutatjuk a XIV-ik században.

E század elején déli Oroszországban a hatalmas *Danilovics Leo* (Lew) uralkodott; ugyanaz, a ki 1268-ban Lemberg városát — melyet nevééről szlávul *Lucou*-nak, latinul *Leopolis*-nak neveztek⁵⁾ — alapította.

¹⁾ *Matijow*: Galizien und Lodomerien.

²⁾ *Fontes Domest.* II. 198. l.

³⁾ A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt, 2. kiad. I. 160. 231. 329. — II. 5. 48. 54. 72. 105. 113. 215. 217. V. ö. Wertner Mórnak *Az Árpádok családi története* cz. munkája megfelelő fejezeteivel.

⁴⁾ III. Bélát már 1189-től kezdve »rex Galicie« czímmel nevezik. *Fejér*: CD. II. 247. l.

⁵⁾ *Engel*: Geschichte von Halitsch und Wladimir, 576.

A mint Bruno olmüci püspöknek 1273 december 16-án X. Gergely pápához küldött jelentéséből kitetszik, a felhítt ruthének ekkor már a tatároknak voltak hűbéresei.¹⁾ De mindamellett és nagy veszteségei után is, Danilovics Leo birodalmát a *Deszna* és *Szan* folyók határolták, mely utóbbi Szandomirnál ömlik a Visztulába. Birodalma magában foglalta tehát a kijewi tartományt, Volhiniát és Halicsot, míg testvére Danilovics Mstisláv a szomszéd Vladimirban, vagyis Lodomériában uralkodott. Ellenben Podoliát már a XIII-ik század végén elfoglalták a tatárok. E gonosz szomszédság szakadatlan háborúskodást idézett elő, s a mind sűrűbben nyugat felé özönlő pogány népek arra kényszerítették Leót, hogy birodalma nyugati részeiben, mintegy a többi keresztyénség védőfala mögött vonja meg magát.²⁾ Miután pedig 1301-ben meghalt,³⁾ György nevű fiának egy megkisebbedett, de még mindig tekintélyes birodalmat hagyott, mely örökösödés útján Lodomeria területével is nagyobbodott, minthogy Danilovics Mstislávnak egyenes örökösei — úgy látszik — nem valának. Ezen György Oroszország királyának czímezte ugyan magát, de a történelem nem sokat tud felőle, alig hogy létezését bizonyíta néhány okirat.⁴⁾ Nyilván ő volt az, kihez Bajor Ottó magyar király jutott, miután László erdélyi vajda fogságából megszabadult. Innen azután Sziléziába, Glogauba menekült, a hol újra nősülvén, visszatért Bajorországba.⁵⁾

Ez volna tehát az első magyar-ruthén érintkezés a XIV-ik században. Jelentősége, mint látjuk, nincs.

Hogy mikor halt meg György »orosz király«? az nincs

¹⁾ Rutheni sunt schismatici, et tartarorum nihilominus servitores. *Cod. Dipl. Moraviae*, VI. 366. l.

²⁾ *Caro*: *Gesch. Polens*, II. 219 és köv. ll.

³⁾ *Engel* id. m. 579. l.

⁴⁾ *Voigt*: *Cod. Dipl. Prussicus*, II. 154. 157. 190. sz.

⁵⁾ Azokhoz, a miket *Csák Máté* életrajzában (M. Tört. Életr. IV. évf. 75. l.) Ottó király Erdélyből való meneküléséről írtam, érdekes adatokul a *Matthie Newenburgensis Chronicon* ezeket írja: »Ottone duce inferioris Bawarie recepto in regem (Ungarie) et postea per magnates regni capto et commisso custodie comitis Ultrasilvestris, et per uxorem eiusdem comitis absentis, consanguineam ipsius Ottonis, liberato et ad Prussiam (értsd: Russiam) et dux Bawarie remisso.« (*Böhmer*: *Fontes rr. Germ.* IV. 173.) V. ö. *Chronicon de ducibus Bavarie* (*Böhmer* id. m. I. 137.) továbbá a salzburgi, klosterneuburgi, leobeni krónikákban foglaltakat (Pez, I.) s végre az *Annales Osterhovenses* következő adatát: »Domnus Otto rex Ungarie et dux Bawarie mirabiliter a captivitate Ungarica liberatus, per Prusciam (?) et Rusciam ad terram suam rediens, in ipsa via filiam ducis Gloavie nomine Elyzabet (Ágnes volt III. Henrik glogaui herceg leánya) desponsat, quam postea breviter ducit uxorem.« (*Pertz*: *Monum. Germ. Hist.* SS. XVII. 555.)

följegyezve; azonban 1315 körül két más fejedelmet találunk Volhíniában, Lodomériában és Galicziában: Endrét (Andrej) és Leót, kik György fiai lehettek. Összeköttetéseikről a szomszéd hatalmasságokkal, úgymint Lengyelországgal, a német lovagrenddel, Litvániával, sőt a római szentszékekkel is, némi tudomásunk van. Főleg a német lovagrend iparkodott hozzájuk férközni, és pedig kereskedelmi érdekből, nem csupán azért, mert piacot keresett a német iparnak, hanem azért is, mert a kereskedelem útja, mely a Keleti-tenger forgalmát a Fekete-tengerrel s az itt virágzó velencei gyarmatokkal közvetítette, azon időben Oroszországon vitt keresztül. E kereskedelmi út ugyanis Lengyelországon át a Visztulával csaknem párhuzamosan haladt, mely folyam felső részében azután ketté ágazott; az ágak egyike Magyarországba, másika déli Oroszországon át Kijew és Krimia felé vezetett.¹⁾ A német lovagrend tehát örömmel fogadta, hogy a ruthén fejedelmek, kik magokat az egész Oroszföld, Galiczia és Lodoméria hercegeinek címezték, mindjárt uralkodásuk kezdetén Thorn városának kereskedelmi szabadalmat adtak.²⁾ A római szentszék is tudomást vett a hercegek jóindulatáról, és tárgyalt velök egy katolikus püspökség fölállítása iránt.³⁾ A lengyelekkel is jó barátságot tartottak és védő falúl szolgáltak nekik a tatárok rabló hadjáratai ellen, a mint ezt haláluk után Lokietek Ulászló lengyel király XXII. János pápához intézett levelében bánatosan elismerte.⁴⁾ Magyarországon is jó hírek volt, főleg az országnak Galicziá-

¹⁾ Van tudomásunk egy Dániel nevű, budai születésű, kikeresztelkedett zsidó kereskedőről, ki igen befolyásos férfiú volt; beszélt magyarul, németül, szlávul, latinul, tatárul és törökül; nagyon értett a drágakövekhez, gyöngyökhöz, s a tatár és török fejedelmekkel sokat érintkezett. *Maccari*: *Istoria del re Giamino di Francia*, 61. l.

²⁾ *Voigt*: *CD. Pruss. II. 92. Supplementa ad hist. Russiae*, pag. 126. Coronál.

³⁾ A szentszék ezen összeköttetése déli Oroszországgal egyébiránt nem új keletű, mert már a halicsi Dánielt is megkoronáztatta apostoli követé. Messinai Opizo által Ruthénország királyává. Talán e hercegek Lokietek Ulászló példáján okulva, kit szintén a szentszék jóindulata emelt királyi méltóságra, hajlandók is voltak a katholicismushoz térni. (Olv. *Voigt*: *CD. Pruss. II. 135. 142.*) A lebusi (lubucens) lengyel püspök, ki egyházi tekintetben némi jogot tartott e tartományokra, ki is nevezett egy szent Domokos-rendű szerzetest e vidék számára Kijewbe (in confinibus Ruthenorum et Tartarorum) püspöknek, ez azonban nem bízván a lebusi püspök állítólagos jogában, csak azon föltétel mellett volt hajlandó a püspökségre vállalkozni, ha közvetlen a pápától kap megbízást; mire XXII. János pápa csakugyan kinevezte őt és Avignonban fölszentelte kijewi püspöknek. (*Theiner*: *Polon. I. 162. 167.*)

⁴⁾ »Duo ultimi principes Ruthenorum, quos immediatos pro scuto inexpugnabili contra crudelem gentem tartarorum habuimus, decesserunt de hac luce.« *Raynaldi Annal. XV. 296. ad a. 1324.*

val szomszédos északi vidékén. Kitűnt ez Kopasz nádor lázadása alkalmával, midőn a lázadók nem kevesebbet forraltak elméjükben, hanem hogy I. Károly királyt koronájától megfosztják s helyébe Halics fejedelmét — melyiket? nem tudjuk — hívják meg a magyar trónra. E föladattal, t. i. a ruthén herczeg meghívásával Gálszécsi Pétert, Zemplén és Ung vármegyék ispánját bízták meg társai, ki a szomszéd Zemplénből átrándulván Ruthénországba, megbízatásában el is járt.¹⁾ A ruthén fejedelmet — kezdetben legalább — izgatta e megtiszteltetés, minthogy a halicsi határon fekvő, hajdan Magyarországtól elfoglalt egyik várából szakadatlan beütésekkel alkalmatlankodott Károly király híveinek. E várat *Magh* néven emlegetik okleveleink. I. Károly annyira komolynak tartotta a veszedelmet, hogy személyesen vezetett hadat ama vár megostromlására. Elfoglalásáról ugyan nem tesz említést a töredékes regesta,²⁾ mindamellett sikerült Gálszécsi Petnefia Péter küldetése eredményét meghiusítania. Mégis szükségesnek találta a király a magyar határ őreül Apuliai Fülöpöt, a Homonnai Drugethek őst rendelni ki, midőn a határszálen fekvő palocsai kővárat tartozékaival együtt neki ajándékozta.³⁾

Ezen második magyar-ruthén érintkezés azért fontosabb, mert magában rejtí csiráját Nagy Lajos király azon eredményes törekvésének, hogy Galicziát és Lodomériát Magyarország részére meghódítsa.

A nevezett két ruthén herczeg: Leo 1320 előtt, Andrej 1324 előtt elhunyván, nagy zavar állott be Ruthénországban. Maradt ugyan egy kiskorú örökös utánok, György nevű,⁴⁾ de

¹⁾ I. Károly király írja: Petrus filius Petne, damnate memorie, noster infidelis, spiritu efflatus superbie, a via fidelitatis, nobis et sacre corone nostre debita divertendo, adversos processus multifarios contra nostram maiestatem, in hoc presertim, quod in *regnum nostrum Ruthenum*, ad detrimentum regii honoris nostri et serenissimi culminis de possessione proficiscens, ducem, qui nobis viventibus nostro regio diademate insigniretur, in nos superducere, quamvis minime valuerit (Katonánál voluerit áll), nitebatur. (*Fejér*: CD. VIII. 2. 292.) Idéznem kellett az okiratot, hogy kitűnjék, miszerint I. Károly király a maga jogát Ruthénországra, nemcsak szokásos királyi czímében, de ezen oklevelében is hangoztatta.

²⁾ *Fejér*: CD. VIII. 6. 60.

³⁾ Nagy Lajos király Mikch tótországi bánnak 1342 szept. 23-án megengedi, hogy a lengyel és ruthén határszálen Sáros vármegyében fekvő favárát kővárrá alakíthassa át »pro maiori et certiori tuitione et defensione confiniorum regni nostri circa Poloniam et Rutheniam.« Fő érdeme, hogy Petnefia Pétert, ezt a »telhetetlen bestyét« váraiból kiverte, és habár őt el nem foghatta, egyik fiát mégis elfogta. (*Anjoukori Okmt.* IV. 263.)

⁴⁾ Georgius Dei gratia dux terre Russie, Galicie et Ladimere. (*Voigt*: CD. Pruss. II. 157. dd. Vladimir in civitate nostra capitali, 1327. márcz. 9.)

ez képtelen volt helyt állani a tatárok és litvánok hatalmaskodása ellenében. Gedimin litván fejedelem elvette tőle Kijewet, Belcet, Chelmet, és Lengyelország közvetlen szomszédságáig terjesztette ki uralmát. Lokietek Ulászló lengyel király úgy segített magán, hogy fia Kázmér részére Gediminnek Aldona (Anna) nevű leányát feleségül kérte és meg is kapta. Valószínűleg az is Ulászló közbenjárására történt, hogy a ruthén bojárok glogauai Henrik herczegnek ajánlották föl Galiciát.¹⁾ De Henrik aligha látta Ruthénországot. Ellenben két tatár herczegről mondják, hogy a tatár khán segítségével, vagy talán csak engedelmével, a lakosok akarata ellenére betolakodtak az országba; el is vesztették őket méreggel. Azután (1327 körül) egy latin keresztyént adott a tatár khán herczegül a ruthéneknek, ha vajjon ezzel beérik-e?²⁾

Ezen herczeg Masovia-i Boleszló volt, a Troyden fia és Gedimin Mária nevű leányának férje, következőleg Kázmér lengyel herczegnek (utóbb királynak) sógora, ki ez úton némi rokonságot tartott Károly magyar királylyal, Kázmér király nékje férjével. El is látogatott hozzá 1338 közepén Visegrádra, válogatott vitézi kísérettel, és benső barátságot kötött vele.³⁾

Ime ez volna a magyar-ruthén érintkezések harmadik esete. Meglehet, hogy merő udvariassági tény volt, de meglehet az is, hogy Boleszló, kinek akkor már rosszúl állottak ügyei otthon, a magyar királyban támaszt keresett; azonban aligha azon az alapon, hogy elismerte volna Galiczia és Lodomeria Magyarországhoz tartozását, a mint ezt Károly király állította.

Ezen Boleszló mintegy tizenhárom évig jól kormányozta az országot, — folytatja Winterthuri János barát, — de mégsem tetszett a ruthéneknek, mivel a katolikusok számát szapo-

¹⁾ *Raynaldi Ann.* ad. a. 1324. Henrik glogau-i herczeg »Halecie dux« címet visel. V. ö. ad. a. 1325. 8. fejezet.

²⁾ *Johannis Vitodurani Chronicon.* Die Chronik des Minoriten Johannes von Winterthur. Wyss kiadása, 164 l. Ezzel ellenkezni látszik a mit XXII. János pápa Ulászló lengyel királynak 1327 június 16-án írt, hogy Boleszló orosz herczeget, ki a schismáról a katholicismusra akar térni, — »cum nec bene conveniat, quod pronepos tuus, ex tua degeneratione discrepat a radice« — arra bírja, hogy »relicto ritu erroneo, redeat ad ecclesie unitatem.« Hasonló értelemben írt magának Boleszlónak is. (*Theiner* : Polon. I. 299.) Hanem itt nagy tévedés van a dologban, mert nem Boleszló akart megtérni, hiszen családja, tehát ő is katolikus volt, hanem népét kellett volna megtéríteni; hacsak úgy nem esett, hogy Boleszló a ruthén herczegséget elnyerendő, népe felekezetéhez simult.

³⁾ *Dubniczki Krónika.* Fontes Dom. III. 128. A. D. 1338. circa festum apostolorum Petri et Pauli d. Lothka (!) dux ruthenorum venit in Visegrad cum electo populo militum suorum ad regem Karolum Hungarie, promittens ei omnis amicitie incrementum.

rította; miért is oly erős mérget adtak be neki, hogy ízekre repedt széjjel.¹⁾

Ez 1339 márcz. 25-ike körül történt. Minthogy pedig ugyanazon időben, 1340 április 7-én, a fönnebb említett Györgyöt, a Román-ház utolsó sarját is megölték ugyanazon oknál fogva mint Boleszlót,²⁾ az egész ruthén birodalom zsákmánya lett a terjeszkedő szomszédoknak: a litvánoknak, tatároknak és lengyeleknek, a kiket a magyarok hathatósan segítettek.

Megértvén ugyanis Kázmér lengyel király — folytatja Winterthuri János barát, — hogy Boleszlót, kinek felesége testvére vala az ő feleségének, megölték, haddal támadta meg a ruthéneket és nagy zsákmánynyal tért vissza. Ugyanezt állítja a leobeni Névtelen,³⁾ nemkülönben Czarnkowi János lengyel koríró is.⁴⁾

Legtüzetesebben írnak ez eseményekről a lengyel Évkönyvek. (Annales Polonorum ad a. 1340.) Szerintök Boleszló, Troyden masoviaai herczeg fia, a ruthének fejedelme, gyümölcsoltó boldogasszony ünnepe (márcz. 25.) körül alattvalóitól megmérgeztetvén (a suis in pocinatus), ez életből elköltözött. Azt mondják róla, hogy igen erőszakos ember volt. Alattvalóit elfogta, hogy pénzt csikarjon tőlük, leányaikat és feleségeiket elragadta és megbecstelenítette, nemkülönben idegeneket, csehek, németeket helyezett föléjük. Ugy látszik tehát, hogy ezen erőszakoskodások hajtották őket a végsőre. Megértvén pedig Kázmér lengyel király Boleszló erőszakos halálát, husvét ünnepe (1340-ben ápr. 16.) körül kisebb csapattal Oroszországba tört, Lwow (Lemberg) várát is fölgyújtotta, az abba menekült

¹⁾ Eltekintve a krónikás naiv fölfogásától a méreg hatására nézve, jól értesültségét megerősíti egyebek közt a nagy tekintélyű *Chronicon Aulae Regiae* (Loserth kiadása, 564. l.), midőn ezt mondja: »qui quidem dux... volens exstirpare scismaticum errorem Ruthenorum, qui nolentes relinquere sectam eorum, ducem veneno necantes, multos christianos... extinxerunt.« Azonképen XII. Benedek pápának 1341 június 29-én a krakói püspökhöz intézett levele is: »dudum gens schismatica Ruthenorum quondam Boleslaum ducem Russsie... de fidelibus procreatum parentibus veneno... ac multos alios Christi fideles eidem duci obsequentes, immaniter occidissent.« (Theiner: Polon. I. 434.)

²⁾ Prochaska állítása. *Kwałtelnik Historyczny*, VI. köt.

³⁾ ... »rex Krakoviae ratione consortis, quae filia regis Livoniae fuerat, terram apprehendere festinavit, et abductis inde spoliis pluribus, quibusdam civitatibus depredatis, ad propria est reversus.« Peznél: I. 958.

⁴⁾ »Kazimirus rex... cum magna potentia regnum Russie ingressus, de nece consanguinei sui vindictam sumere volens, cuius potentie Ruthenorum primi barones resistere non valentes... Kazimiro se et sua commiserant, ipsum in suum dominum suscipientes, sibi fidelitatis (h)omagium iuramentis firmantes.« (Sommersbergnél: II. 97.)

keresztyén kereskedőket feleségeikkel, gyermekeikkel és minden vagyonukkal együtt magával vitte Lengyelországba. Nagy zsákmányt ejtett ez alkalommal a régi fejedelmek kincstárából, ezüstben, aranyban, gyöngyökben, mely zsákmány közt valának arany keresztek, nevezetesen egy, mely az Ur keresztjéből való erekljét foglalt magában, két igen értékes gyémánt, igen drága felöltő, arannyal és drágakövekkel ékített nyereg stb.

Mindezeket magával vivén, hazatért. Ugyanazon évben Keresztelő Szent János ünnepe (jun. 24.) körül mintegy húsz-ezernyi nagy sereget gyűjtven, újra Oroszországba tört, a hol több várat és erősséget lerontván, az oroszokat félig-meddig (imperfecte) meghódította. Es jöllehet mintegy negyvenezer tatár és ugyanannyi, sőt több orosz sereglett össze, ezek megremülven a vakmerő, noha együgyű mazuroktól (masoviaktól), vagy talán az Isten segítségétől, sok halott visszahagyásával megfutottak és elvesztek. Minek következtében Kázmér király nagy diadallal és dicsőséggel, nemeseiben kárt nem szenvedvén, tért vissza Lengyelországba. Thratka is jelen volt.¹⁾

Ezen — úgy tetszik, a nevezett Thratka útján nyert — érdekes előadásnak, melyet Dlugoss nyomon követ, kiszínez és ízlése szerint önkényesen kibővíti, egy tévedésére s egy hiányára jöttem rá. A tévedés abban áll, hogy Kázmér király kettős hadjáratát 1340-re teszi, holott — mint látni fogjuk — e hadjárat 1339-ben történt; a hiány pedig azon bocsnándó hazafias hiuságból eredt, mely minden jeles cselekedetet magának a lengyel nemzetnek követel, a miért a magyarok közreműködését elhallgatja.

Ha az események folyását a winterthuri koríró nyomán követjük, arról értesülünk, hogy Kázmér ruthén hadjárata miatt a tatár khán nagy haragra lobbant és népét a lengyel király ellen küldé. A königsaali (aulae regiae) krónika is úgy tudja, hogy a tatárok eljöttek és visszafizettek a lengyel királynak.²⁾

A leobeni Névtelen hasonlóképen azt jegyezte fel, hogy a tatár khán, értesülvén Kázmér hadjáratáról Ruthénország ellen, mely tartomány neki és elődeinek vala adófizetője, a tatárok végtelen sokaságával Krakó határához érkezék és az ország végeit pusztította. Czarnkowi János is ekképen adja elő az eseményeket: Miután Kázmér király második ruthén hadjáratát befejezé és haza tért, egy Datko (Detko, Dedko) nevű gonosz főúr, kihez Przemisl vára tartozék, Ostrowdami Dániellel és másokkal egyetemben tudtára adták a tatár

¹⁾ *Pertz*: Monum. SS. XIX. 661.

²⁾ »Tartari vero advenientes, reddiderunt talionem.«

khánnak, hogy Kázmér király betört Ruthénországba és megtiltotta, hogy a tatároknak a szokott adót meg ne fizessék. Kiknek árulkodására a tatár császár igen nagy hadsereget küldött Oroszországba és meghagyta, hogy hadai a ruthénekkel egyesülve Lengyelországba törjenek. El is jöttek a Visztula folyóig stb. XII. Benedek pápa is úgy értesült, hogy Kázmér bosszut állván Boleszló herczeg haláláért az oroszokon, az oroszok kapitánya elment vala Usbek tatár császárhoz. kinek ama nép — mint tudva van — adófizetője, és nagy tatár sereget kapott tőle a végre, hogy Lengyelországot megtámadja és tönkre tegye.

Kétség tehát ahoz nem férhet, hogy a tatárok és oroszok Kázmér király kettős hadjáratát megbosszulandók törtek Lengyelországra és nyomultak a Visztuláig. Csak az a kérdést kell eldönteni: mikor történt ezen tatár-orosz támadás Lengyelország ellen? Erre megfelel Gyárfás fia Péter pápai tizedszedő Magyarországon, a ki számadásai közé 1340 febr. 20-án legott melegeben följegyezte, hogy a magyar király értesülvén a tatárok betöréséről Lengyelországba, országostúl igen fölháborodék.¹⁾

Ha tehát a tatárok 1340 elején ütöttek Lengyelországra, hogy Kázmér királynak a mult évi husvét és szent János ünnepekkor megindított hadjáratait megbosszulják, úgy ezen lengyel hadjáratokat okvetetlenül 1339-re kell helyeznünk. Egvébiránt Czarnkowi János is zavarosan ugyan, de azt állítja, hogy Kázmér 1339-ben foglalta el az orosz herczegséget.²⁾

A chronologia tehát így alakúl:

1339 márcz. 25-ike körül Boleszló orosz herczeget méreggel elemésztk;

ugyanazon évi husvét (márcz. 28.) táján, tehát első fölhevülésében, Kázmér király kisdéd csapattal, melyet hamarjában összeszedett, Lemberget meglepi, fölgyújtja, kifosztja és hazatér;

ugyanazon évi jun. 24-ike körül újra és pedig hatalmas sereggel Oroszországba indul, s ott erősségeket és várakat foglalván el, azt félig-meddig meghódítja;

¹⁾ *Theiner*: Hung. I. 636. Ego Petrus Gervasii . . . anno Domini MCCCXL. die 20. Februarii, cum tartari intrassent regnum Polonie, et ob hoc rex et totum regnum Ungarie turbaretur, commutavi subito pecunias, quas tunc habebam, et per fr. Thomam de Zothomar (Szatmár) priorem provincialem ord. predicat. misi ipsas pecunias ad valorem mille et CCC. flor. auri ad civitatem Zagrabiensem in Slavonia, et dedi dicto priori nnum siphum (kancsó, csésze) argenti valoris V. flor. auri.

²⁾ . . . »ducatum Russie . . . quem rex Kazimirus 1339 cum exercitu forti ingrediens, obtinuit ex integro.« *Sommersberg*nél, II. 98.

1340 febr. 20-án a tatár-orosz sereg, megbosszulandó Kázmér betöréseit, Lengyelország határát átlépi.

Hogy miért járt Kázmér király Oroszországban *kétszer*? — annak megfejtését a következőkben találjuk: Első hadjáratát gyors fölhevülésében — mert lobbanó természetű volt — indította meg, hogy atyjafia galád meggyilkoltatását megbosszulja. A meglepetés sikerült ugyan, de maroknyi hadával nem volt tanácsos sokáig időznie az ellenséges földön. Visszatért tehát, talán azért is, hogy kedves felesége, a litván asszony beteg ágyához elérkezzék. Miután pedig ez 1339 május 29-én elhunyt,¹⁾ legott Visegrádra ment, részint hogy bánata enyhüljön, részint és főleg azért, hogy segítséget nyerjen sógorától, a magyar királytól, Oroszország meghódítására. Ekkor kötötték amaz írásbeli szerződést a magyar és lengyel királyok, melynek értelmében Kázmér, ha fia nem lenne, kire koronáját hagyhatná, Lajos magyar királyi herceget jelölte utódául; viszont Károly király fiai nevében is kötelezte magát, hogy a német lovagrend, valamint Oroszország bármely megtámadója ellen, a mint arra szükség lesz vagy alkalom kínálkozik, segítséget fog adni Lengyelországnak.²⁾

Semmi sem természetesebb tehát, mint hogy Károly bőségesen hozzájárult azon 1339 évi második hadsereg kiállításához, melylyel a lengyel király Oroszországot úgy a hogy meghódította; valamint később sem mulaszták el sem Károly király, sem fia Nagy Lajos, segítséget küldeni vagy személyesen vinni, valahányszor Kázmér hadat indított Oroszországba. Bizonyítékul azonban arra, hogy a magyarság már 1339-ben segítette a lengyelt a ruthének ellen, eddigelé csak azt mutathatjuk föl, hogy a királyi hadsereg leszállása (residentia) hivatalosan 1340 január 1-re tüzetett ki.³⁾ Tehát a hadjárat jól elhúzódt az ősz végeig, hozzávetőleg decemberig; a mi — tekintve, hogy Kázmér király várakat és erősségeket ostromolt és vett meg — valószínű is.

Hogy a szerződő felek Visegrádon már akkor kikötötték, hogy a meghódítandó Galicziára és Lodomeriára Magyarország jogai — legalább másodsorban — épségben föntartatnak, mint azt Nagy Lajos királynak Budán, az 1352 évi husvét octaváján kiadott levele világosan és Kázmér király hozzájárulásával megállapítja:⁴⁾ kétséget alig szenved, minthogy Nagy Lajos

¹⁾ Annal. Polonorum. *Pertz*: Monum. SS. XIX. 661.

²⁾ Bővebben írtam erről *A magyar Anjouk igényei a lengyel trónra* című tanulmányomban. *Erdélyi Múzeum*, 1902. évf.

³⁾ *Zichy Okmt.* I. 569.

⁴⁾ *Stadnický*: Synowie Gedimina, II. 231.

király érintett levele ezt, Kázmér király ellenvetése nélkül határozottan állítja.

Ezek után nem nagy súlyt fektethetünk Roepell¹⁾ és Caro²⁾ azon okoskodására, mely szerint a Lengyel- és Magyarország közt fönnállott szoros viszony mellett Kázmér minden figyelmét kelet felé fordította, hogy nemzete itt keressen kárpótlást a nyugaton szenvedett veszteségeiért, a hol a német-ség a német lovagrend vezérlete mellett mindinkább tért foglalt. Keleten talán még tengert is találhat a Balti-tenger elvesztéseért, melynek partjait visszahódítani amúgy sem nyílik kilátása. Joakaró, mintegy Kázmér királytól eredő intés akar ez inkább lenni, melynek a lengyel nemzet ellentmondott már akkor, mikor Jagello Ulászló idejében a Balti-tenger mellékét ismét meghódította. Öntudatos népek ideig-óráig meghajolnak a kényszerűség alatt, de önként nem térnek ki a feladat megoldása elől, melyet a világ sorsát intéző Gondviselés szabott eléjük.

A tatárok és oroszok bosszuló hadjárata, melyet — mint az imént megbizonyítottuk — 1340 elején indítottak, nagy rémületet keltett nem csupán Lengyel- és Magyarországon, hanem a szomszéd népeknél is. Az orosz-tatár egyesült sereg igen nagy volt, annál inkább, mivel e pogányokat az inség is, a mit a sáskák pusztítása okozott, arra készítette, hogy a hadjáratban részt vegyenek, mint erről a winterthuri koríró — saját vallomása szerint nem épen megbízhatóan — értesít. Szerinte az ellenséges had hosszában húsz, széltében öt-kilencz mérföldet fogott el, a mit hogy elhítt, érthető abból, mert (helyesen) úgy hallotta, hogy a tatárok feleségeikkel, gyermekeikkel és minden marhájokkal szoktak hadba szállani.

A lengyel és magyar királyok a nagy ijedségre legott gyors futárokat küldöttek a szomszéd fejedelmekhez, segítségért folyamodván, de — mint XII. Benedek pápa leveléből is értesülünk³⁾ — bizony nem kaptak. A császár, a bajor Lajos, elolvastván a kérelmet, gúnyosan ezt felelte: »Hiszen ha oly hatalmas ő kegyelmek, segítsen magán!« Főleg a magyar királyra haragudott, a miért nem restellette azt mondani: inkább a nyelvét eszi meg, hogysen rajta a kis-ujjával is segítsen, minthogy mindig ellenséges indulattal viseltetett iránta.⁴⁾ A mit hazugság nélkül bátran mondhatott is, mert a közte s az osztrák Szép Frigyes közt a császári mél-

¹⁾ Verbreitung des Magdeburger Stadtrechtes, 251.

²⁾ Gesch. Polens, II. 218.

³⁾ Theiner: Polon. I. 434.

⁴⁾ Vitoduranus id. h.

tóságért vívott hosszú háborúban, mely a mülhdorfi ütközettel ért véget, I. Károly király mindig Szép Frigyesnek volt leg-hatalmasabb szövetségese; a visegrádi fejedelmi congressus is a németek, részben Bajor Lajos ellen irányult; abban az élet-halál harczban végre, mely a császár és a szentszék közt folyt, a magyar király mindenkor a pápa részén állott.

De ha a fejedelmek nem is, egyes vitézek, csehek, németek, csapatosan indultak a tatárok ellen,¹⁾ kik immár Krakó közelébe, a Visztula partjáig nyomultak elő. Itt azután Kázmér király vitézül ellentállott és nem engedte, hogy a folyón átkeljenek.²⁾ Ez alkalommal a lengyel urak erősen tartották magokat. A mi pedig Isten kegyelméből leginkább segített rajtok, az a beállott kemény hideg és az eleséghiány volt, mely a pogányokat visszafordulni kényszerítette; mindamellett sok ezer keresztyént hurczoltak magokkal rabságra.

Hogy a magyarok segítették-e szorultságukban a lengyeleket? annak nyoma nincsen. Nem tehették pedig valószínűleg azért, minthogy a tatárok Magyarországot is előzönlötték, a mint ezt ugyancsak a winterthuri koríró (lengyel és magyar dolgokat — úgy tetszik — összevegyítve) megírta. Biztosat — úgymond — nem írhat, mert jelentését különféle hírek után teszi. Ezen hírek szerint a keresztyének és pogányok hat napon át hadakoztak (hihetőleg a Visztulánál) s végre a hatodik napon délután három órakor győztek a keresztyének, mintán 130,000 pogányt elpusztítának. — Hallotta azt is, hogy a keresztes vitézek vadállati dühvel harczoltak a tatárok ellen, kik közül sokakat levertek, de közülök is elestek vagy ötszázan. — Értesült továbbá róla, hogy a tatárok a magyar földet a Duna mindkét partján elárasztották. A király ellentállni magát képesnek nem érezvén, megparancsolta népének, hogy égesse el házait és meneküljön barmaival, hogy az ellenség táplálékot nem találván, kivonuljon az országból. Megértvén a magyarság veszedelmét, a szomszéd népek közül sokan feltűzték a keresztet, a magyarok segítségére siettek, a tatárok közül nem egyet lekaszáboltak s a többieket megfutamtították. A tatárok eltakarodtak ugyan, de mindkét nemből sokakat rabszíjra fűztek. Hegöw faluból két sváb (svájcz), a kinek esetleg Ausztriában volt dolga, másokkal egyesülve, szintén a magyarok segítségére sietett. Ezek is mintegy tizenöt-ezernyi tatár hordát ugrasztottak széjjel stb.

Miután a nagy veszedelmet, melylyel a tatárok és oroszok berontásai Lengyelországot és Magyarországot fenyegették,

¹⁾ Chron. Aulæ reg. {id. h.

²⁾ Joh. de Czarnkow id. h.

Isten kegyelme elfordította, Károly és Kázmér királyok nyomatékos megtorlást terveztek, annál inkább, mivel attól tartottak, hogy a tatárokkal szövetséget oroszok újra meg fogják őket támadni; a miért czélszerűnek találták, hogy a háború színhelyét Ruthéniába tegyék át. Ők magok is megfeszíték minden erejüket, hogy tekintélyes sereget állítsanak ki, azonfölül a pápát is megkeresték: hirdessen nagy búcsuk följánlása mellett három évig tartó keresztes hadjáratot.

A magyar segítő hadak vezére nem kisebb ember volt, mint maga Apuliai Drugeth Vellermes (Vilmos) nádor, ki már Kázmér atyjának, néhai Ulászló királynak is tett jó szolgálatakat a német lovagrend ellen.¹⁾ A kikiről pedig tudjuk, hogy vele valának: a Rozgonyiak, Rénold nádor ivadéka, László fia Péter és János fia László a Bászteh nemzetségből, a Balogok közül Szécsi László fia Tamás, Becsei Imre fia Tóttós, Hássági Pető a Tököliek (Thekule) ivadékból és a Hont-megyei Semberiek.²⁾ mind előkelő nemzet.

Benedek pápa is — tekintettel Kázmér király tudósítására, hogy a tatárok ismét készülődnek és haddal akarják megtámadni a lengyeleket, kik a római egyháznak közvetlenül alávetették magokat s annak adófizetői is, valamint hogy Kázmér király népestül a mondott egyháznak különösen hű fia — nehogy ismétlődjenek a kegyetlen támadások a keresztyénség ellenségei, a tatárok részéről, a mitől fájdalmas tapasztalás szerint tartani lehet: meghagyta a gnieznoi érseknek, valamint a krakói és borszlói püspököknek, hogy Lengyel-, Magyar- és Csehországban három esztendőre keresztes háborút hirdessenek s az abban résztvevőknek ugyanazon lelki ajándékot osztogassák, a melyben a Szentföldön küzdők részesülnek.³⁾

A hadjárat, mint rendesen, aligha vette kezdetét aratás előtt,⁴⁾ de nem sok eredménnyel végződött. Detkót, ki a Ruthénföld kapitányának és tiszttartójának czímezte magát, a szövetségesek nem találták készületlenül. Segítségül hitta a tatárokat és Lemberget vitézül védelmezte. Ismerve Drugeth Vilmos diplomáciai ügyességét, melyet már a német lovag-

¹⁾ *Századok*, 1903. 322. l.

²⁾ Tudjuk pedig ezt különféle perhalasztó levelekből. Nagymartoni Pál országbíró 1340 május 15-én a király parancsára elhalasztja a Rozgonyiak perét, minthogy »in quadam expeditione regni nostri proficua in *Ruteniam unacum Wyllermo palatino*» indulandók. (Anjoukori Okmt. IV. 26. — Zichy Okmt. I. 578. 596. 597. — *Fejér*: CD. VIII. 4. 551.)

³⁾ *Theiner*: Hung. I. 637. dd. 1340 aug. 1.

⁴⁾ Ezt onnan gyanítom, minthogy Luxemburgi Károly és János (a későbbi cseh király, illetőleg morva markoláb) 1340 június havában még vendégei voltak Kázmér királynak Krakóban. (Olv. *Századok*, 1903. 699.)

renddel szemben kitüntetett, aligha nem neki kell betudnunk, hogy a hadjárat nyilvánvaló kudarczczal nem végződött. Kázmér király valamelyes fősegi czímet nyert Galiczia fölött, de viszont esküvel kellett fogadnia, hogy az orosz félhitű bojárokat bajos ügyeikben segíteni fogja, vallásukban, jogaikban, szokásaikban meghagyja, a mint erről XII. Benedek pápának 1341 jun. 29-én a krakói püspökhöz intézett leveléből hitelesen értesülünk. Kázmér király ugyanis annyira szégyenlette a leplezett kudarczot, hogy megkérte a pápát, oldja fel őt esküje alól.¹⁾ A pápa megtette, megbízván a krakói püspököt, hogy oldja fel meggondolatlan (temerario) esküje alól a lengyel királyt, de üdvösséges penitenciát rójjon a meggondolatlan-ságért rei.

A magyar segítő hadak leszállását pedig az 1341 évi januárius első napjára hirdette ki Károly király.

Kázmérnak egyelőre elment a kedve az orosz érintkezéstől. Annál inkább megjött a litvánoké, kik Gedimin fiának vezérsége alatt mind nagyobb területeket foglaltak el Oroszországból, és Lengyelország veszedelmes szomszédai lettek. Kázmér király, ki egészen a körmönfont Luxemburgi Károly hálójába esett, az 1341 év nagy részét Prágában töltötte folytonos vendégségben. Eleinte Luxemburgi Károly nővérét szándékozott második feleségül venni, de mert ez időnek előtte elhalt, a hesseni gróf leányát adták hozzá, kitől azonban csakhamar elvált, hogy kényén-kedvén élhessen buja szenvedélyének. Ez azon időszak, melyről Czarnkowi Jankó, a lengyel koríró mondja, hogy elhagyta Kázmért szerencséje, s az egykoron győzelmes királytól a litvánok minden tartományt és erősséget elfoglaltak, népét rabságba hajtották, a csapatokat pedig, melyek szembe kerültek velök, elverték. Hogy itt nem királyi hadakról, országos vállalatról van szó, világos abból, hogy a koríró az összeütközéseket *proelium particulare* kifejezéssel az egyes csapatok mérkőzésének nevezi.

Károly magyar király, kitől a lengyel — úgy tetszik — elfordult, szintén nem vehette igazában az orosz ügyeket, mert folyton betegeskedett és 1342-ben elhunyt; azonképen fiának és utódának Nagy Lajosnak is sürgösb ügyei voltak uralkodása kezdetén, hogysen az orosz ügyekkel foglalkozhatott volna. 1345-ben végre, midőn a lengyel-cseh vastag barátságot

¹⁾ Capitaneus atque gens certas conventiones et pacta cum certis servitiis et subiectionibus eidem regi exhibendis inierunt . . . rex iuramento promisit quod capitaneum et gentem in omnibus tueri debeat, ipsosque in eorum ritibus, iuribus et consuetudinibus conservare. Rex dubitabat se in his prevaricasse Domini voluntatem, nobisque supplicavit, ut providere sibi dignaremur . . . stb. (*Theiner*; Polon. I. 434.)

a cseh-lengyel elkeseredett háború váltotta föl, ott találjuk a magyar segítő hadakat Kázmér szolgálatában nem dicstelenül közreműködni. Kázmér ettől fogva ismét Oroszország felé fordította figyelmét. A magyar királyi ház, melynek élén néneje, özvegy Erzsébet királyné állott, annál kevésbbé vonhatta meg tőle a segítséget, mivel erre szerződésileg kötelezve volt. 1349-ben fényes hadi sikerről tett Kázmér a pápának jelentést, kit egyúttal arra kért, hogy segítse őt e hadjárata eredményeit biztosítani, átengedvén neki a pápai lengyel tizedet és egyéb jövedelmeket, hogy zsoldosokat tarthasson és várait tatározhassa. A pápa ezt özvegy Erzsébet magyar királyné közbenjárására meg is tette. Nagy Lajos is lemondott nápolyi kettős hadjárata fényes vívmányairól azért, hogy Kázmért a litvánok s a velök egy húron pendülő oroszok és tatárok ellen segíthesse.

Mindezt már megírtam.

Megírtam továbbá Nagy Lajos király 1351 és 1352 évi litván hadjáratait, melyekre a lengyelekkel együtt vállalkozott s a melyek Oroszország meghódítását eredményezték. Oroszországot 1352-ben Nagy Lajos király Kázmér királynak engedte át, de csakis élte fogytáig; halála után Galiczia és Lodomeria vissza volt szállandó Magyarországra, melynek királya e tartományok nevét címében viselni meg nem szűnt. A tatárokkal, kiket a nagy járvány igen megfogyasztott, és a kik Erdélyben is vereséget szenvedtek, Nagy Lajos szintén reá nézve előnyös egyezsége lépett. Miután pedig 1370-ben Lengyelország királyává koronázták, Galiciát és Lodomériát azonnal elválasztotta Lengyelországtól, közvetlenül Magyarországhoz csatolta és külön kormányzókat rendelt oda, kik e tartományokat a magyar király nevében igazgatták. E kormányzók sorrendjét, a mint egymás után következtek, szintén megállapítottam. Caro ellenében megbizonyítottam azt is, hogy nem Kázmér, hanem Nagy Lajos rendezte Galiczia és Lodomeria vallási ügyeit, Halics városában érsekséget, Przemislbén, Vladimírban és Chelmben püspökségeket alapítván.

Megírtam Nagy Lajos 1376 évi győzelmes hadjáratát is a litvánok ellen. Egyszóval, a mennyire tőlem tellett, megírtam mindazt, a mi a magyar-ruthén érintkezésekre vonatkozik Nagy Lajos király haláláig, sőt halála után is mindaddig, míg Galiczia és Lodomeria, mint leánya, Hedvig lengyel királynő hozománya, atyai öröksége, — Lengyelországhoz kapcsoltatott.

PÓR ANTAL.

A RÓMAIAK BOSZNIÁBAN.

— HARMADIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

V.

A KERESZTYÉNSÉG KEZDETE. — DALMÁCZIA SZEREPE A II. ÉS III. SZÁZAD-
BAN. — ILLYRISMUS. — DIOCLETIANUS. — A BIRODALOM MEGOSZTÁSA. —
A DALMÁT PROVINCIÁ SZEREPE 480-IG.

A római Dalmácia nem egyszerű gyarmat. A rómaiságnak kelet felé nyíló virágzó kereskedelmi és ipar-telepét alkotta meg benne az imperium hatalmas szervező ereje. Az adriai parton a belföldi bányatermékek s a közvetítő forgalom következtében módos városok egész sora virul fényűző gazdagsággal, vegyesen találván bennök lakóhelyet a proletárság is. Salona mint főváros gyorsan föllendül, s a szintér viszonyaihoz képest jelentékeny központtá lesz. Mindazon eszmék és irányzatok, melyek a római társadalmat megmozgatták, csakhamar meg-
lelik az utat Dalmáciába is. Titus, Pál apostol egyik társa. a dalmát partokon már is elhinti a keresztyén hit magvait.¹⁾

A Titus hirdette ige Salonában ²⁾ fogamzott meg legelőbb.

¹⁾ Pál ap. Timot. II. lev. 4 : 10. Vict. ep. Vit. hist. pers. Afr. Corp. script. eccl. lat. VII. 22—23. Spalatói Tamás esperes Hist. Sal. cap. III. össze-zavarja a tények sorrendjét, állítván, hogy Titus sietve Rómába utazott, mesterét Pált üdvözlendő. Pál apostol azonban már Rómában volt, mikor e levelet megírta s Titus utrakeeléséről megemlékezik. V. ö. Pálnak I. 5. Nicopolisban írt levelét. — A keresztyénség dalmáciai történetét kellő részletességgel már *Farlati* tárgyalja: *Illyr. sacr.* I—VII. köt. Mint már Engel is (*Gesch. Dalm.* 440.) megemlíti, azért színezi ki az egyes legendákat, hogy Dalmáciát a legelőbb megtért római provinciának mondhasa. Jobbára Farlati nyomán készült *Fabianisch*: *La Dalmazia nei primi cinque secoli del cristianismo.* Zara, 1874. 348. l. — Becses, de kritikával használandó összeállítás *Bianchi*: *Zara cristiana.* Zara, 1880. I. II. köt.

²⁾ Ezt abból a körülményből következtethetjük, hogy ennek a püspökségnek a névlajstroma nyúlik vissza a legrégibb időkre. E lajstrom azonban a Dojmius-legendával egyetemben igen gyanús hitelű. Kronesknek

onnan szállott el messze a mai bosnyák és hercegovinai belföld telepesei közé, le a bányákban dolgozó szegény rabszolgákig. Fent a hegytetőkön az illyr pásztor és vadász régi babonáinak hódolt, neki még nem kellett a római hódítónak sem régi, sem új istene. Kicsi lévén a szántás alá fogható föld, egyelőre csak a birtoktalan kis emberek,¹⁾ a szegények alkottak itt-ott elvértve ekkleziákat, melyek — nem bizonyos legalább — aligha állottak még külön püspöki hatóság alatt.

Míg a szomszéd Pannóniában népes keresztyén községek fejlődnek, s egyes metropoliták, mint a sziszeki (Quirinus), vértanu halált szenvednek, Dalmáciában a vértanúságnak nem volt oly nagy következménye. A salonai egyháznak is megvan ugyan a maga vértanu-lajstroma,²⁾ de mindez üldözések nem sujthatták oly érzékenyen a Száva és Salona közt elszórt kisebb keresztyén községeket, melyek politikailag a salonai conventushoz tartozván, egyházi tekintetben a lassanként metropolissá fejlődött Salona érseke alatt állottak.³⁾ A császárság első két évszázadában folyvást erősödnek az egyes községek; bizonyosság rá a mai bosnyák területen felfödött keresztyén templomok maradványainak egész sorozata,⁴⁾ melyek ha később épültek is a jelzett időszaknál, de arról tanuskodnak, hogy a hívők lelkében már korábban meg volt vetve az alapjuk. Ez a jelenség azonban a császárságnak abban a korszakában, melyet az imperatorok vezérlő bölcsessége s a nemes fének bősége következtében bizvást nevezhetünk *aurea aetas*-nak, még csak az alantas társadalmi rétegek árja. A nagy római társadalom annyira összeforrott az imperialis eszmével, hogy minden áramlat csak ezzel kapcsolatban juthat diadalra.

A dalmát provincia egy évszázad folyamán a maga érdekei,

(Handb. der Gesch. Oest. I. 240.) az a kétsége, hogy 64-ben Kr. u. aligha alapították a salonai püspökséget, teljesen jogosult, a mennyiben csak 100-ban Kr. u. lehet önálló keresztyén egyházközségekről szólni.

¹⁾ Tanulságos analógiákra nyújt alkalmat *Heinrici* értekezése: *Zur Geschichte der Anfänge paulinischer Gemeinden. Zeitschr. f. wiss. Theol.* XX. 89.—130. l.

²⁾ *Monum. dei mart. stor. di Salona.* Rossi Bull. di arch. crist. 1878. III. f. Bolletino Dalm. III. 36. — *Jelić*: I monumenti scritti e figurati dei martiri Salonitani del cimitero della. *Lex sanita christiana.* Ephem. Salon. 1894. 21. l.

³⁾ A metropolitán-rendszer teljes kifejeződésre csak a IV. század elején jutott. — V. ö. Mansi: *Sacr. conc.* IV. 599—600. l.

⁴⁾ W. M. II. 48. Šipraga és Podbrgje helységek. Kotorvárosi ker. W. M. II. 73—86. Dobravina Podlugovi és Vareš között. W. M. III. 227—245. Bistue (Zenica) jelentékeny basil. Zupanjac. Glasnik, 1897. 227. Részletesen *Truhelka*: *Die christlichen Denkmäler Bosniens und der Herzegovina.* Róma, 1895. 40. l. Képmell.

helyzete és a császárság intézkedései következtében lelkileg annyira rómaivá lett, hogy két évszázadon át minden túlzás nélkül szólhatunk az »illyrismus« szerepéről. A római császárság történetének e jellemző vonása alatt azt a katonai renaissance-ot kell értenünk, mely az illyr-pannon eredetű császárok ¹⁾ hatalomra jutásában s az illyr-pannon legiók döntő szerepében jutott kifejeződésre. Dalmáciának és hátmögének a szerepét ebben az evolúcióban Traján császár hódításai értetik meg, midőn a két nagy bányavidék: Dácia és Dalmácia, s a Duna vonala mint birodalmi véghatár a birodalom erejének kifejtését ide utalják.²⁾ Róma ugyanis nem csupán gazdaságilag gyarapodott e területekkel, hanem vérbelileg oly emberanyaggal bővült meg, melyet a maga képére alkothatott. Túlzás volna, ha kizárólag vagy akár nagyrészen a mai bosnyák-hercegovinai terület akkori lakosságának tudnók be a pannon határon viselt dolgok érdemét. A pannon-dalmát-thrák elemeknek egyetemesen jutott osztályrészökül az a feladat, hogy megvédjék Róma hatalmi érdekeit a Dunánál. Mindaddig, míg ennek megfelelhettek, a dalmát part és belső vidéke vagyonbiztonságnak örvendett, nyugodtan fejlődhetett, kiépülhettek utai, szaporodhatott népessége.

Sajnos, hogy az Illyricum néven ismeretes nagy határterület, melynek szerves része a dalmát partvidék s hegyes belföldje, csak egyes töredékes és kritikailag nem mindig értékelhető adatokkal szerepel a római imperium második és harmadik százada folyamában. Mindaz, a mit róla tudunk, a császárok rövid életrajzainak vonatkozásaiból derül ki s jó-részt csak következtetés útján illik a dalmát viszonyokra.³⁾

Bizonyossággal állíthatni, hogy Traján császártól Diocletianusig a római imperatoroknak mindenkor egyik főgondjuk

¹⁾ E. A. Freimann vázlata olaszúl: Gli imperatori illirici e la loro patria. *Bulletino di arch. e stor. Dalm.* I.

²⁾ A dák háború idejében bizonyítja ez érdekösséget, hogy L. Funisulanus Vettonianus *propraetora* volt Dalmáciának, Pannóniának és Moesiának. C. I. L. III. 1. 4013.

³⁾ Értjük a *Historia Aug.* életrajzait, melyek csak később, a IV. században írtak s vajmi töredékesek. Cons. ugyan már feldolgozta egyes vonatkozásait, de a belfölddel való kapcsolatra tekintettel mi is azon vagyunk, hogy elfogadható képét adjuk e kornak. Mi sem bizonyítja inkább e császári életrajzok általánosságát, mint hogy *Farlati* (Illyr. sacr.) de még előtte is a dalmát renaissance írói tetszésök szerint értelmezgették adataikat. Engel id. m. nem is reflektál rájuk; *Burckhardt* »Die Zeit Constantin d. Grossen« cz. a. szellemes elmesíttatást közöl. Az életrajzok íróiról beható tanulmányt írt *Dessau H.* a *Hermes* XXIV. köt. 337—392. ll.

vala, hogy Pannónia, Dalmácia és Dácia élére a legjobb erőket állítsák.

A rómaiak nagy utazó császára, Hadrianus, közvetlen szemléletből ismerte 118-ban Kr. u. e tartományt; ¹⁾ azzal az intézkedésével pedig, hogy az államkincstár behajthatatlan követeléseit — modern kifejezéssel szólván — leiratta, rendet hozott a tartományok, s így Dalmáciának is pénzügyi mérlegébe.

A salonai kormányzónak, tekintve hogy a birodalom átjáróját őrizte, nem könnyű feladat jutott osztályrészül. Mint-hogy a provincia tagozott színtere nem kedvezett a nagybirtok alakulásának, a főhivatalnoknak, ha dolgát jól akarta végezni, ismernie kellett az egyes községek és törzsek vezérlő embereit, s noha az egyes tisztviselők is felelősek voltak, tisztában kellett lennie az ügykezelés minden ágazatával, hogy kellően ellenőrizhesse őket. Nemcsak neki magának kellett dolgozni, hanem értenie kellett a dolgoztatáshoz is. Kellő gyakorlatot pedig csak úgy szerezhette, ha megadatott neki az arra való mód és alkalom. Ezt akképen érte el Antonius Pius császár, hogy — mint életírója megjegyzi ²⁾ — hét, sőt kilencz esztendeig is meghagyta őket állásukban, ha arra valók voltak.

Usakis így simulhattak össze a dalmát elemek, csak ezen az úton nyugodott belé a szegény hegyi lakó a dolgok rendjébe. Mindamellett a hozzáférhetetlen helyeken tengődő legszegényebb havasi lakó, ha szerét ejthette, a legjobb közigazgatást is kijátszotta s rabolt.

Ezt a rendszert legelőbb a pannon véghatáron vívott, markomannak nevezett nagy pannon háború tette próbára. Illyricumnak és Itáliának érdeke ekkor már teljesen összeforrt. Ha Pannónia elvész, Illyricum megszűnik Itália védőfalakép szerepelni, ütőerét vágják el benne. Bármí híven vallotta is a stoikusok tanait Marcus Aurelius császár, élénken érezte, hogy öngyilkos módjára cselekszik, ha nem tesz meg »mindent, a mi Itália és Illyricum védelmére szükséges.« ³⁾ Nem átalotta azért bevenni seregébe még a dalmát és dardániai rablókat is.⁴⁾ Illyricum birtoka ugyan ezek után biztosítva volt, de kettőzött figyelmet, folytonos készenlétét kívánja a seregnek, s a mi fő,

¹⁾ Ael. Spart. c. 6. 52. l. — Dio C. 69. 9.

²⁾ Julius Capit. c. 5. p. 258.

³⁾ Jul. Cap. Marc. Aur. c. 14. p. 345.

⁴⁾ U. o. A hadjáratról kitűnő jellemzést ad *Salamon Ferencz*: Budapest tört. I. 192—197. E hadjáratok kútforrásai csak Dio Cass. LXXI. és LXXII. könyve első fejezetei s a *Historiae Aug. vázlatai. Chronológiájáról* (161—180) Swoboda: Znaimi reálisk. Ért. 1887.

kitűnt, hogy egyezkedni kell a »barbárral.« Császári engedelemmel beljebb kerül a római határon számos telepés barbár is, kiket földművelésre akar szoktatni a római hatalom. Mindezek a harczok azonban Dalmáciának csak az elővédjében folynak, a partvidék még nem érzi a küzdelem keserveit. Az imperatoroknak pedig valóságos katonai iskolájuk vala ez a folytonos harcz, mert ha nem nagyszámú és katonailag fegyelmezett ellenséggel vívott is, de nagy lélekjelenlétet és ügyességet kívánt. Itt vitézkedett Pertinax, a későbbi császár (193), mint az illyr legiók feje; Pannóniában szerzett babérokat Septimius Severus, Dalmáciában tartotta fen a rendet Diclus Julianus, kit Septimius Severus buktatott meg; de dalmát szempontból annyiban méltó a megemlítésre, hogy határait — hihetőleg észak-nyugaton — megvédelmezte.¹⁾ A folytonos harczok eredményeképp az illyr-pannon legiók katonai túlsúlya állott elő a birodalom és Dalmácia szerencséjére.

A császárság története a második és harmadik században a gyilkosságoknak bőséges példáival ismertet meg bennünket, elének állítja a militarismus és a vele járó önkény elrettentő példáit, s ha úgy vesszük, az ethikai tényezőknak is viszonylagos megfogytatkozását. Viszont azonban bámulatot kelt, hogy az illyr emberanyagnak jut osztályrészül a birodalom fentartása. Mintha ez új hajtással új élet került volna a nagy szervezetbe, sőt majdnem azt mondhatnók, hogy a classikus ókor két vezérlő népe, a görög s a római mellé oda kell állítanunk az értők — igaz, hogy római mezben, római lélekkel — vérével áldozó illyr elemet. Az a végzet jutott osztályrészökhöz, hogy egy már megformált államnak váltak fentartó oszlopaivá.

Meddő föltevésekre vezetne, ha a tág földrajzi értelemben veendő Illyricumból eredt katonai császárok származását abból a szempontból vizsgálnók, hogy mennyiben odaszármazott rómaiak ivadécai, avagy mily mértékben folyt ereikben illyr vér. Bizonyos, hogy az illyr vérkeveredést nem a százalék arányában kell mérlegelnünk; látjuk hatásából azt, hogy Róma bennök és általok él.

Az illyricumi szintéren lefolyt e korszakbeli események viszonyát Dalmáciához csak úgy érthetjük meg, ha a nagy illyr területet a dalmát provincia külső gyűrűzetének vesszük, melyen nemcsak általános birodalmi érdekből folyt a határharcz. Első sorban a belső dalmát területet kellett megvédelmezni, mert abból a forrásból merítették anyagi segélyforrásaikat az imperatorok. Midőn Septimius Severus császár vetély-

¹⁾ Aelius Spart. c. 1. p. 574. 178. Kr. u.

társával küzdött, Dalmáciából telt ki a pénz, melyből a katonai kincstár szükségleteit fedezte.¹⁾ Összevetve ezt a körülményt Dio Cassius atyjának s magának a jeles történetírónak Dalmáciában való szereplésével, hol fölötte tisztes emlékezet maradt fen róluk,²⁾ a közigazgatás folytonosságából s abból a gondból, melyet az egyes imperátorok az állami közigazgatás javítására fordítottak, a dalmát provincia aktiv vagyoni és jövedelmi mérlegére lehet következtetnünk. Alexander Severus (222—235) imperator, a ki Pannóniát ottani helytartói működéséből jól ismerte,³⁾ fősúlyt fektetett a tartományok élén álló — most már *praeses*-nek nevezett — kormányzók anyagi helyzetére. Ugyszólván teljes felszereléssel látta el őket: kaptak tiszteses fizetést, asztalukra bort; istállóikba lovakat, öszvéreket állított be az állam; kijárt nekik a díszruha, sőt még az utczára való is; volt férfi és nőcselédjük, szakácsuk, sőt ha nőtlen volt az illető, az állam még ágyast is rendelt mellé.⁴⁾ Szabály volt, hogy senki a maga szülőhelyén nem lehet intéző ülnök,⁵⁾ s ez a körülményekhez képest válogatott hivatalnoki kar a maga összevágó működésével legjobban magyarázza a rómaiság megszilárdulását abban a században, midőn a népes tartományokra vágyik az éhes barbár, a legfőbb hatalom birtokosa, az imperator, isten-számba megy, de nem halhatatlan, mert életének fonala katonái kezében van. A katonából császárrá lett egyén a hivatalnoki szervezetnek a feje, külső képviselője, de a végrehajtás a tartományi főközegekre nézvé, az imperatornak már a maga érdekében is conserválni kellett akarátának ez érvényesítőit. A római provinciát, jelesül a dalmát határtartományt tehát főleg a tartományi kormányzó személye érdekelte, mert a császár jóindulata felől biztosak lehettek. A császárok közül aligha lehetett egy is, a ki Dalmáciát ne ismerte volna, s a thrák Maximinus Rómába sem ment, hanem Sirmiumban (Mitroviczán) tartotta székhelyét, Gordianus pedig nagy gondot fordított Dalmáciára,⁶⁾ mely mindinkább felkölté a pannon határon átcsapdosó góth és szarmata elemek bírvágyát.

A barbárok betöréseiről és pusztításairól ez időben csak általában értesülünk. Berontanak Illyricumba s pusztítanak, így szólnak a tudósítások. Ezek alatt korántsem érthetünk terv-

¹⁾ Herod. III. 7. 13.

²⁾ Az atya 180 körül, a fiu 226-ban.

³⁾ Aelius Spart. c. 1. p. 594.

⁴⁾ Lampridius: Alex. Sev. cap. 42.

⁵⁾ Ael. Spart. c. 7.

⁶⁾ Capit. Gord. 14.

szerű megtámadást. Az utakat az egyes tartományok helyi katonasága, fegyveres rendőrsége védelmezte. Ha már most a barbárok közül egy-egy vállalkozó csapat a határokon szervezett fegyveres őröket¹⁾ meglepte és szétszórta, vagy elfogta az utak mentén állomásozó apróbb osztagokat, azután meg felgyújtott egy-két telepítvényt, nagy rémület terjedt el a védetlen vidéken. Nagyon könnyen megesett azonban, hogy a vérszemet kapott góthok nagyobb csapattá verődtek össze, s felhasználván a zavart, messzire elkalandoztak moesiaí és más illyr területre. Efféle betörések csak akkor sikerülhettek, ha a római őrseg fejét vesztette s a népet rémület szállta meg. Így Decius császár halála után — hihetőleg a Száva környékbeli — Dalmáciát pusztítják a góthok.²⁾ Még azonban csak dúlás, elemi csapás számba megy az efféle, mert ha a római hadak komolyan veszik, a barangoló rablókat könnyen kiirtják.³⁾ A barbár elemek ez ösztönszerű mozgalmainak — melyek egyik ponton egyszerű rabló becsapások, másutt, a mennyiben telepedni akarnak, már rajzás jellegűek — nem állhatta útját az egész vonal mentében kellő számú fegyelmezett sereg. Ehez járult a katonai lázadások hosszú sorozata, a melyek nyomában egyik betörés éri a másikat.

Jórészben a dalmát csapatokat illeti az érdem, hogy a felforgatásnak e korában megmentették a dalmát provinciát. Ebbeli szereplésekkel kapcsolatban folyton a magok embereit állítják a trón élére. Ezek az illyr-pannon uralkodók szülőföldjük védelmét tartják szem előtt, mikor Thráciát, Dalmáciát, Pannóniát, Dáciát egy katonai parancsnokság alá helyezik⁴⁾ s földieikben inkább bíznak, mint a nem illyrekben. Claudius — ugyancsak dalmata — mint az V-ik legió ezredese, teljesen megnyerte földieit. Melléje állott Cecronius (Ceraunius?) a dalmatáknak — úgy látszik, belföldi származású — vezére⁵⁾ s abban a nagy versenyben, mely az egyes illyr hadparancsnokok közt megindult, Claudiusnak szerezte meg a babért. Dalmácia lakosságának harczyi erejére vall, hogy a keleti határszöglet, a mai Bulgária felől támadó góthokat rendkívüli

¹⁾ Alex. Severus szervezte fegyveres földmivesekből az első határ-örvidéki continenst. Lampridius: c. 58.

²⁾ Zosimus I. 31. 37.

³⁾ Treb. Poll. Gallieni duo, c. 13. »Gothis vagantibus per Illyricum occurrit et fortuito plurimos.«

⁴⁾ Valerianus az illyr Claudius (Illyricianae gentis virum) teszi meg »totius Illyriae Dux«-nak. E cím is arra vall, hogy az életrajz Diocletianus után iratott. Treb. Poll. Dio Claud. c. 15.

⁵⁾ Treb. Poll. c. 13—14.

vitézsséggel az ő lovasaik verték le.¹⁾ E lovasok alatt csakis a bosnyák belföldi s a Száva-menti illyr lakosságból állított lovas csapatokat kell és lehet értenünk, melyek mint az egyes gyalogezredek mellé beosztott könnyű lovasok tettek a derékhadnak nagy szolgálatokat. Minthogy Dalmáciának külön hadparancsnoka volt, a bosnyák belső terület külön toborzó kerületet alkotott. A parti városi községek lakói közül nem valószínű, hogy sokan állottak volna be a tartományi csapatok állományába, s így csak azt a lehetőséget kell föltennünk, hogy az illyr törzsek fegyverfogható népéből telt ki az a sokfelé említett dalmát lovasság.

A birodalom sikeres védelme csak a rendelkezésre álló haderő összetartásával sikerült. Így érthető, hogy Claudius az összes thrák és illyr csapatokat s a birodalmi határt Aurelianusra bízta,²⁾ ki meg a mikor császár lett, újra egységes vezérlet alá rendeli ezt a szélein már megcsapdosott határt. Életírója hálásan Illyria megszabadítójának nevezi.³⁾ E császárnak legjelentősebb tette Dalmácia szempontjából, hogy feladta a dák tartományt, s kivonván belőle a sereget és a tartományi lakókat, ezeket a Duna jobbpartjára Moesiába telepíté s megalapítá az új Dácia-t. Nagy oka volt annak, hogy római imperator oly területről mondott le, melyet annyi vérrel szerzett meg Traján. Egyik oka kétségtől. hogy a folytonos guerilla harczot nem folytathatta ez elnyújtott vonalon, de tette ezt főleg azért, hogy megvédje Illyricumot s ennek nyugati magvát. Feladta az újabb érczterületet, hogy megmentse a régít. S egy darab időre béke is lett. Probus császár, a világbékének egyik előharczosa -- különös, hogy »illyr« létére vallotta ez elvet -- jó szerével békés telepítését kísérti meg az Illyricumba fogadott barbároknak. Arról álmodott, hogy »nem lesznek többé harczosok, nincs fogság, mindenütt békesség lesz, mindenütt római törvény, mindenütt a mi bíránk osztják az igazságot.« Állítólag azért ölték meg katonái, mert nem akarta, hogy ingyen kenyeret egyenek, s megdolgoztatta őket.⁴⁾ Sírkövére rávésték: »Valamennyi barbár nemzetség legyőzője.« A felirat annyiban igazat mondott, hogy az ő életében nyugodalma volt a határbeli tartományoknak, de a közép-európai határnál megrokkant a birodalom ereje. Megkezdődött a közép-európai népeknek az a nagy gazdasági okokon sarkalló evolúciója, mely addig, míg a római jogrendet erő támogatja, rablás

¹⁾ Treb. Poll. Dio Claud. 269. Niš mellett, cap. 11.

²⁾ Flav. Vop. Dio Aur. c. 17.

³⁾ U. o. c. 9. 13.

⁴⁾ Aur. Vop. c. 20.

számba megyen, de mikor a földéhes barbár beljebb kerül a határon, lassan ugyan, de feltarthatatlanul dekomponálja előbb a határszegélyt, azután aláköti a provinciákat.¹⁾ Ez a kezdet már is érezhető a Dunánál. Oly heterogen elemek verődtek össze, melyeket csak mélyreható reformmal lehetett összetartani, hogy a birodalom egysége biztosíttassék.

A nagy reform, a birodalom megigazítása, elkövetkezett. Végrehajtotta egy dalmáciai szabados fia,²⁾ nem Róma szülötte: *Gaius Valerius Diocletianus*. Sok nagy ember életében a származás helye csupán életrajzi adat, Diocletianusnál azonban származása, s a környezet, melyben felnövekedett, lényével forrott össze. Dalmáciában született, a dalmata Probus tanítványa volt, illyr sereg geniusa³⁾ védte, szerette szülőföldjén halt meg. Meg kell emlékeznünk róla, nemcsak mint a dalmát provincia különös »jóltevőjéről«, hanem azért is, mert a római, eladdig csak katonailag bevált illyr áramlatnak ő a positiv alkotó tehetsége.

Diocletianus reformjainak dicsőítői és szigorú bírálói meg-egyeznek abban, hogy az imperator, a ki ezeket tervezte s végrehajtotta, a legnagyobb elmék sorába tartozik. Szemére vetik, hogy gyorsan, mondhatni sebtében reformált s hogy nem kímélte a fennálló rendet. Másfelől pedig elismerik, hogy ezek a hirtelenséggel életbe léptetett újítások marandók voltak s eszméi addig éltek, míg a római birodalom élhetett.⁴⁾ Ez a bírálóat többé-kevésbé minden nagy újítóra ráillik. A kritikus vérmérsékletétől függ, hogy mily tükörből látja az alkotó nevéhez fűződő intézményeknek egyes fejlődési phasisait. Diocletianus hatalmas személyisége hálálatos tárgya az efféle fejtegetéseknek. Dalmácia s a kapcsolatos belföld története szempontjából ránk nézve Diocletianus kora általános és szülőföldjét illető nézőpontjainál fogva egyaránt nevezetes.

A birodalom Diocletianus óta nem kizárólag az *Urbs*. Róma geniusának folyamánya, az imperiális absolut eszme lép az Augustus-féle tradíciók helyébe. Akár keleten jutott hozzá Diocletianus, akár önmagából merité, de ebben fejeződik

¹⁾ Ujabbán két kiváló munka foglalkozik e problema gazdasági és physiologiai okaival. *Otto Seeck*: Geschichte des Unterganges der antiken Welt. Berlin, 1895. és *L. M. Hartmann*: Das italienische Königreich. Lippse, 1897. (Az előszóban.)

²⁾ Származásáról a szorgalmas, de felületes compiler, Marnavich Tamás bosnyák cz. püspök írt. Kézirat: De Illyrico. Bosnyák muzeum. — Farlati, II. 342. Szülőhelyéről, Diocleáról: Notice sur l'état actuel des ruines de Diocléa. F. Sasaki: Rev. Arch. 1882. — Bulletino Spal. V. 179.

³⁾ Genius exercitus illyrici.

⁴⁾ *Otto Seeck* id. m. 9.

ki katonai és közigazgatási reformjainak iránya. Tévedés volna azt hinni, hogy Diocletianus reformjai merőben újítások, s hogy mindaz, a mit nevével hoznak kapcsolatba, tőle is ered. Reformjai azért sikerültek, mert a tényleges viszonyokat vette számba s csak azt tartotta meg a régiből, a mi megbírta a fejlesztést. Ezért annak a dicsósége, a mit nagy utódai azután megszilárdítottak, s a mi bevált, ugyancsak javára irandó. Birodalmát csak úgy ismerte, mint annak idejében Hadrianus, s ezért eljárása a viszonyok tényleges ismeretén alapult. Rómát és Itáliát tisztelte ugyan — emlékeinél fogva, de elhagyta mint székvárost, s nem tekintette többé döntő tényezőnek. A birodalomban két, szintérbeli és ethnikus tényező dolgában egymástól elütő vidéket, jobban mondva világ-részt látott: a *nyugatot* és a *keletet*. Ő, a dalmata, e két világ közén született, ismerte mindkettőt s össze akarta fűzni ezt a két részből álló területet, nem egységes mintára, de mégis úgy, hogy együtt maradjanak.

Ennek az alapeszmének logikai folyománya, hogy az egyes tartományok s a birodalom két fele kapják meg mindazokat a segédeszközöket, melyek anyagi felvirágzásukat a többitől függetlenül lehetővé teszik, a nélkül, hogy az egyetemességből kivágyódnának. Két úton érte el ezt: a belső védelemnek s fejlődésnek a közigazgatási reform szolgált alapjául, míg a külső védelem a hadsereg reformja útján vált hathatóssá. Ez állítás dogmatikusnak tetszik, de mi egyéb következhetik a Diocletianus tartományi felosztásából?

Egy dioecesisbe sorolta ugyanis a hasonló viszonyaik következtében együvé tartozó provinciákat. Pannónia, mint dioecesis, nyolcz tartományt foglalt magában: Alsó- s Felső-Pannóniát, Valeriát, Saviát, *Dalmáciát* s a három Noricumot.¹⁾ Dácia elveszett, a dalmát tengerpartnak alsó heterogen tagozatú részét pedig, *Praevalis* néven, a mai albán Skutari fővárossal (északi Albánia, Montenegro, Hercegovina egy része) elválasztja Salonától. E felosztásban a *dioecesis*, mint magasabb közigazgatási egység, mint általános kormányzósági terület szerepel, melybe az egyes tartományok, mint külön alsóbb szervezetek vannak beillesztve. Dalmáciára és kapcsolatos belföldjére nézve ebből egyfelől azt a fontos körülményt kell kiemelniünk, hogy Itáliával való közvetlen kapcsolata megszűnt, másfelől pedig, hogy a Duna-határ alkotta szervezetnek lett egyik különítménye. Az egész terület geographiai neve *Illyri-*

¹⁾ *Mommsen* : Verzeich. der röm. Prov. um 297. Abh. d. k. Akad. Berlin, 1862. 489. l.

eum ugyan, de ez a része, mint *occidentalis*, a *nyugat*-hoz tartozott.

A területi beosztásnak még egy Dalmáciát illető fontos körülménye van. A birodalom nyugati és keleti fele közt ingadozott a határ: a keleti *Illyricum* s a Dalmáciától elszakított *Praevalis* a kelethez tartoztak, melyet magának tartott meg Diocletianus. Az illyrek lakta, illetőleg róluk elnevezett terület ketté választatván, Dalmácia a Balkán-félsziget belső tagozatában határtartománynyá lett s e helyzetével az illyr elem is meggyöngült, mely keleten politikailag a mai Ichtiman vidékéig ért.¹⁾ Ekképen már is megérezte a tartomány a nyugat-keleti határszegély-helyzetből folyó hátrányt, a mennyiben csak a nyugati tengeri határ felől volt teljes biztonságban.

Míg Diocletianus lelke uralkodott a birodalomban, a tartományoknak e felosztása csak üdvös hatással volt fejlődésökre. Nyomon követé a keretek megállapítását az adóreform, melynek alapjául a birodalom új felmérése szolgált. A földek minősége szerint hét kataszteri osztály állapíttatván meg: a pannon földek a harmadikba kerültek.²⁾ Nagy gonddal s mélyreható intézkedésekkel szabályozta a császár a katonai ügyet, hiszen a pannon kerületben »minden — a katonaság vala«,³⁾ s ebből került ki a birodalom legjobb katonasága,⁴⁾ ebből válogatta ki megbízható testőrségét (militēs palatini) is.⁵⁾

Diocletianus uralkodása külső történetének vonatkozásai s abbeli tervének megvalósítása, hogy az imperiumot adoptió útján próbálta megegyeztetni regionális külön érdekeivel, annyiban hatottak Dalmáciára is, hogy bizonyos külön provinciális öntudatnak a csirái már is megfogamzának.⁶⁾ Nem maradhatott hatás nélkül a római központ helyettesítése Sirmiummal (Mitrovicza), hol új élet virult fel. Leginkább hozzájárult maga Diocletianus, a ki lelke mélyén mindig megmaradt dalmatának. Dalmácia jóvédelmeit is — állítólag — anyjának ajánlódta. Mikor meg húsz évi uralkodást elégnék tart, hogy társával Maximianussal nyugalomba menjen: Salonába vonúl vissza. Megépíti táborformára híres palotáját, melynek fennlévő

¹⁾ Amm. Marc. XXI. cap. 10. Ichtimantól 12 kilométernyire volt a rómaiak Succija. *Jireček*: Das Fürstenthum Bulgarien, 281.

²⁾ *Marquardt* id. m. II. 222.

³⁾ »Omnis militia erat.« V. ö. *Burckhardt* id. m. 90. 1. j.

⁴⁾ *Jung* id. m. — *Mommsen*: Eph. Ep. V. 183.

⁵⁾ A római hadszervezet legkimerítőbb ismertetése, a mennyiben a töredékekből konstatálható, *Mommsen*: Das römische Militärwesen seit Diocletian, XXIV. 195—279. II.

⁶⁾ Nem számítjuk ide Demosthenes állítólagos királyságát s a keresztények üldözésével kapcsolatos versiokat.

maradványai ékesebben szólnak az irott emlékeknél.¹⁾ Ki felejtette volna el nevét, látván alkotásait? Még a keresztyének sem, a kiket a kelet varázslatain csügghő babonás császár hiába üldöztetett.²⁾

Politikájának személyes része, való igaz, hogy nem sikerült, mert két évtizeden át folyt a vér a birodalom egységeért. Hogy azonban a birodalom ez ádáz harcok ellenére sem pusztult el, az az ő munkájának érdeme.

Illyr kezek építettek tovább a Diocletianus megvetette alapon. Nagy Konstantin az abszolút monarchiát megszerezte a legitimitás elvével s leszámolt a keresztyénség lelki győzelmével. Nevéhez fűződik keleti Európa történetének s ezzel kapcsolatban Dalmácia sorsa fordulásának kiinduló pontja: *Konstantinápoly* alapítása.

Konstantinápoly alapkövét 326-ban nov. 4-én tette le Konstantin császár, 530 május 1-én pedig fölszentelték az új székhelyet. Konstantin nem szerette a hanyatló Rómát s félt is tőle.

Gyakran emlegette: »Az én Rómám Sardika.«³⁾ Ez alatt azt a szép tágas szófiaai medenczét értette, mely a Balkán-félszigetnek jóformán középpontja, honnan mind a három tenger, mind a Duna vonala felé természetes közlekedési vonalak vezettek. Sokáig habozott, hogy hol alapítson várost. Szó volt róla, hogy Chalcedonban, a Bosporus ázsiai partján legyen a székhely, majd meg Thessalonikét (Saloniki) emlegették. Trója is forgott eszébe, sőt beszélik, hogy az ott megkezdett építkezést csak egy rossz álma következtében hagyta félbe.⁴⁾ Végre hosszas gondolkodás és kedvező előjelek után megépült Byzanczban a körfal. Külsőleg csak annyi történt, hogy a császár egy új várost alapított, s nagyon fölösleges dolog lenne előszámálnunk mindazon földrajzi és természeti előnyöket, melyek e város helyzetének nagy fontosságát megvilágítják. Valójában

¹⁾ A salonai palotának gazdag irodalma van. Tüzetes és szemléltető leírását adja *Jackson*: Dalmatia, the Quarnero and Istria. Oxford, 1887. I. 15—32. l. — *Alois Hauser*: Spalato und die röm. Monummente. Wien, 1883. — *Salona und seine Alterthümer*. S. Rutai: Wiener Zeit. 1885. 293—4. sz. — *Spalato nevééről Rutar*: Ime grada Spljeta. Spalatói gymn. Ért. 1887. 183. l. Evans és a *Bulletino Spalatóban*. A régibb irodalomból *Adam*: Ruins of the palace of the Emperor Diocletian, 1764. Carrara munkái. Carrara működéséről *Bajamonti*: Della vita e degli scritti del' abate D. Francesco Carrara. Spalato, 1855. *Eitelberger*: Die mittellalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens. Wien, 1861.

²⁾ Ez üldözések természetesen csak a partmenti községet érintették.

³⁾ Anonym. frag. Müller IV. 199. 15. »Roma mea Sardica est.«

⁴⁾ *Burckhardt* id. m. 414. l.

azonban nagy történelmi pillanat érkezett el, mert a *kelet* tényleg akkor vált el a *nyugat*-tól s megindult az eladdig egyetemes birodalom provinciáinak sorakozása a régi Róma s az új keleti Róma körül. Amazt egy pásztornépség csodálatos ereje alapította, s átélte az emberi tevékenység összes formáit, míg eljutott az abszolút monarchiáig. Emezt az abszolút monarchia alapítja akkor, mikor Itália talaja elszikkadt, azzal az erővel, melyet onnan plántáltak a birodalom körületébe, s a két, immár elvált rész különválása megtörtént. Az anyaország még megmaradt vagy másfélszáz évig, de az új központ felvirúl. A régi Róma befejezi az események körforgását s darabokra szakad, a keleti Róma tűzoszlop lesz keleten. Mindebből világos előttünk, hogy *Konstantinápoly megalapításával kezdődik keleti Európa középkora*. Nem a népvándorlás az oka Róma bukásának, az csak okozata Róma ereje elernyedésének, s viszont azért törik meg a népvándorlás Byzancz kapuin, mert ezt az új Róma őrzi, mely egyenesen az illyr-rómaiságnak az alkotása.

A dalmát provincia a két birodalmi központ között fekszik. A régi Rómával a tenger s az eredetnek száalai kötik össze, az új metropolissal meg szomszéd; keleti thrák s északkeleti határain pedig közősek az érdekeik. Mindezekben a körülményeken nem változtatott a Konstantin családjabeli császárok patrimoniális politikája, mely a tartományokat különböző időkben különféleképp osztja be s utóbb egyesíti az egész Illyricum (a két Noricum, két Pannónia, Valeria, Savia, Dalmácia, Praevalis és keleti Illyricum) tartományait; ¹⁾ a nyugati tömb mindig a régi Rómához vonzódik, bár keletnek nagy a hatása Dalmáciára; mert a birodalmi egység érzetének teljes megsemmisítése nem függött néhány császár rossz kormányzatától. A birodalom oly nagy erkölcsi és anyagi tőkét képviselt emberben és vagyonban, hogy a legerősebb válságot is kibírta, míg gyökeréhez ért a baj. Abban a litényben, melyet Nagy Konstantin családjának versengése nyújt, első sorban az illyr elem pusztulása a legszomorúbb. Igaz, hogy csak a katonák harcoltak egymás ellen, de az egyes tartományok érezték a következményeket.

Pannóniát és Moesiát, Dalmácia vérbeli szomszédait, a Tisza-mentén s a mai magyar alföldön tanyázó szarmaták heves rohanása éri. Szakállas lovas-nép volt ez, melyet különféle törzsfők vezettek. Miféle nemzet voltak, arról vita foly. Föllépésöknek az a jelentősége, hogy ők annak a lovas áradatnak az

¹⁾ Jornandes : Romana, 28. 4.

előörsei, mely a Duna-Tisza síkja felől nyomúl be a határokon. A birodalom ekkor még megbirkózik a nyers erővel, de már feltűnik a hadjárat történetírójának,¹⁾ hogy »nem azt sajnálták, hogy meg kell halniok, hanem a mi szerencsénk bántá őket. Egyik sem jajgatott, egyik sem kért kegyelmet, csak morogtak a szakálluk alá, hogy nem érdem az ilyen győzelem.«

Ily ellenféllel szemben nem volt tartós hatása bármi győzelemnek. A hány idegen szolga kerül római uraság alá Pannóniában, annyi belső ellensége támad. Egy haszna azonban mégis volt Dalmáciának, hogy Pannónia szívta fel az idegen elemet, s így mint kereskedő és bányászterület egyelőre még biztonságuak örvendett. A határ azonban észak s északkelet felé már csak erődöket, mesgyét avagy gyepüket példázott; objectummá vált, melyet bizalomiban megfogytakozott, erőben elsenyvedt karok védelmeztek, a határnépség pedig megriadt, félni kezdett. S ebben rejlett a bajnak fő oka. Nem sokat adunk ugyan a színezés kedvéért odavetett egyes általános mondásokra, de találóbban senki sem jellemezte a helyzetet, mint az a pannon, a ki azt felelte Valentinianusnak, ki maga is pannon volt, mikor megkérdezte tőle, hogy szeretik-e a praefectust? — »Igen, ha a sóhajtasokat és a kierőszakolt tiszteteket annak veszik.« A határon a barbár, bent az adó, nincs kedvük élni, azért kivándorolnak, vagy önkényt halnak meg.²⁾ Letudva e mondásból az irodalmi mázt, kétségtelen, hogy a határokon ilyen volt a hangulat.

Pannónia katasztrófája 378-ban következett be, mikor a szerencsétlen Valens császár, a birodalom ez önkénytelen sírásója, átereszti a góthokat az Aldunán és ügyetlenül bánik velök. A drinápolyi csata után a góth s a hun elem legelőbb a pannon népségre s Illyricum keleti részére veti összes erejét. Az egyes határerődök még állanak, de a föld népe megszökik csapatostúl. A gazdasági keretek felbomlanak, mert a góth immár a rómaiakat teszi meg a maga rabszolgájának s dolgoztat vele. A barbárból úr lett s ő nézte le a rómaiakat.³⁾ A jogrend bomlását nyomon követte a sok járvány, s nagy pusztulása lőn embernek és állatnak.⁴⁾ Nem csodáljuk, hogy azok a római elemek, a kik a góthok és hunok közé kerültek, úgy érezték magokat, mintha számkivetésben élnének. Egyes portyázó csapatok végigjárták Pannóniát, elpusztították Mursát

¹⁾ Amm. Marc. XIII. cap.

²⁾ Amm. Marc. lib. XXI. cap. 10.

³⁾ Hieronymi ep. 3. nr. 60. Migne. Ezt a kort Strakosch-Grassmann dolgozta fel: Gesch. der Deutschen in Oest.-Ungarn. Wien, 1898. I. köt.

⁴⁾ S. Ambrosii exp. in Lucam. X. c. Migne 15. P. L. 1888. I.

(Eszéket), s részint a Dráva vonalán vonultak el Noricumig (Stíriába), míg egy részök Velenczét sarczolta. Betörték Dalmáciába is, de még nem érték el a tengert. Abból állott a sarczolás, hogy elhajtották a marhát, elfogták és magukkal hurczolták a jobb módúakat, a kiknek kiváltását remélhették. a többit pedig rabúl. Irva van 377-ben, hogy Illyriából s Thrákiából annyi foglyot hurczolt el a barbár, hogy egy egész tartomány betelnék velök.¹⁾ Annál fájdalmasabb e csapás, mert már a keresztyén világ szenved alatta. Az egyház érzékenyebben veszi a rá mért »büntetést«, mint a végzetben hívő elfásult pogány. Szent Jeromos, a dalmát keresztyén egyház e fényesége, kinek szülőhelyét Stridont²⁾ ugyancsak elérte már a góth keze, ekképen kiált fel egyik levelében: »Húsz éve már, hogy Konstantinápoly s a juli alpok közt naponként foly a rómaiak vére. Scythiát, Thrákiát, Makedoniát, Dardaniát, Thessaliát, Dárcziát, Achaját, Epirust, Dalmáciát s mindkét Pannóniát pusztítja. dúlja s prédálja a góth, sarmata, quad, alán, hun, vandal és markomann. Hány matrona, az istennek hány szüze, hány előkelő test esett e vadállatok kéje áldozatául! Fogva a püspökök, meggyilkolva a papság, nincs többé isteni tisztet! A templomok romban hevernek, Krisztus oltáraihoz kötve lovak, a martyrok ereklyéi kihányva. Mindenütt szomorúság és rémület s a halálnak sokféle képe. (Verg. Aen. 2.) A római világ összeomolhatik, de a mi nyakunk nem fog meghajolni.«³⁾

E panaszokból kitűnik, hogy számos jómódú család tönkre ment.⁴⁾ Béreseik s bérloők vagy elszöktek vagy rabságba estek. Kétségtelen még az is, hogy a Pannóniából s a Dráva-Száva köréről Dalmáciába be-beccsapdosó góthok és szövetségeseik számos marhát és nyáját elhajtottak,⁵⁾ s a ki ellenállott, azt lekaszabolták. Tévedés volna azonban mindebből Dalmáciának s Pannóniának is teljes romlására, ez utóbbinak pedig felbomlására vonni következtetést. A földre vágó barbár nagy

¹⁾ Ambrosius: De off. min. lib. II. Migne 16. 129. — Panegyricum Pacati Theodosio magno dictum. Migne XIII. p. 488. cap. XI. »Iugeo funus Illyrici.«

²⁾ Vitatott hely: Skardona vagy Sidrona. Ujabban Fosco sebenikói püspök próbálkozott meg a kérdéssel: Stridon o Sidrom patria del massimo dottore San Girolamo rivendicata alla diocesi di Sebenico. Sebenico, 1885. 51. l. Régebben Engel id. m. 443. — V. ö. Márki Sándor: Szent Jeromos. Századok, 1903. 38 és köv. 11.

³⁾ Hieronymi opera. Lib. I. Migne XX. 244—245. Ad Heliodorum. A levél nincs keltezve. Nézetünk szerint 397 körül kelhetett.

⁴⁾ Hier. id. h. ep. 118. Ad Julianum.

⁵⁾ Claud. in Rufinum, lib. II. 66. l. 1589-iki kiadás.

mohósággal kapkodott minden után, a mit elérhetett, de a római birodalmon belől újat nem alkothatott s öntudatlanul is kereste a módját, hogy ott állandóan megmaradhasson és éhen ne haljon. Viszont a római császárnak meg kellett alkudni az új viszonyokkal, s nem tehetvén egyebet, szövetségesekül fogadá őket. A közigazgatás még megmaradt a maga kereteiben, de a föld már a Duna vonalán belől jobbra idegen kézen volt. Ez, ha úgy tetszik, Theodosius császárnak érdeme, mert barbár vérrel frissíté fel a sereget s megmenté a birodalom szerkezetét; bűne, ha neki rójjuk fel azokat a következményeket, melyek ennek nyomában előállottak.

Dalmácia helyzete annyiban érezte meg e változást, hogy a római-illyr elem, mondhatni, már a Drávánál, sőt már azon innen is közvetlenül idegen elemekkel érintkezett. Ez által szűkebbre szorult az addig egymásra utalt egyetemes pannondalmát terület s meggyöngült az illyr elem katonai súlya is.¹⁾ Igaz, hogy a pannon és alsó-dunai erősségek még római kézben vannak, de jókarban-tartásukat elhanyagolják. Illyricumban nem törődik ezekkel senki komolyan. Nem mintha nem tudnák, hogy Pannónia épen Duna-menti fekvése következtében Illyricum ura.²⁾ Theodosius, a ki ismerte a viszonyokat, — hiszen sok időt töltött Sirmiumban, — elrendelte, hogy Thrákiát, a Balkán-félsziget keleti felét, s Illyricumot a nyugatot, két külön hadparancsnok védje,³⁾ egyik Rómának, a másik Byzancznak lévén őre. Azonban nem telt rá költség s a polgárháborúkban magok a rómaiak tettek tönkre számos erődöt. A birodalom súlypontja ily módon lassanként Byzanczra s keleti vidékére esett. A császárnak az a célja ugyan, hogy a Diocletianus- és Konstantin-féle alapon összetartsa a birodalom két felét, de az a felosztás, melyet Theodosius akkép intézett el, hogy Arcadius kapta a birodalom keleti felét, Honorius pedig a nyugatit, nem nyugodott egészséges alapon. A nyugati birodalomban a császári eszmét csak a multból hazajáró lélek tartja fen, míg keleten Konstantin óta erőteljes központ virult fel.

A ketté-osztás folyományakép Dalmácia és vidéke, helyzetét illetőleg nem változott. Megmaradt a nyugati kötelekben, míg keleti szomszédsága, tehát az észak-keleti szögletet letudva az egész Balkán-félsziget, kelethez került.⁴⁾ Védelmi szempont-

¹⁾ Vegetius de re militari, I. 20. V. ö. Strakosch-Grassmann id. m. 138.

²⁾ Sid. Apol. Carmen pan. Maj.

³⁾ Zosimus, Lib. IV.

⁴⁾ Theodosius haláláig Itáliához tartozott. Zosimus, IV. 284. l.

ból lett rosszabb a helyzete, minthogy a mai dunántúli Magyarországgal, Alsó-Ausztriával, a Dráva-Száva közti mai Horvátországgal s Karinthiával, Krajnával¹⁾ van kapcsolatban, mely terület már katonailag annyira elgyöngült, hogy Dalmácia viseli jórészen ennek a passiv barbársággal megrakott területnek is a véradóját. Kitűnik a dalmát tartomány ebbeli fontossága, ha szemügyre vesszük állapotát a Theodosius halálát közvetlenül követő időszakban.²⁾

A duna-adriai nagy közigazgatási terület, a nyugat-illyricumi dioecesisnek legelőbbkelő tartománya Dalmácia, összeköttetésben áll Itáliával a tenger s a szárazföld útján, keleti Illyricum révén pedig Byzanczczal. A főhelytartó (praefectus praetorio) csak Dalmáciában működhetett teljes biztonságban, a többi tartomány már fenyegetett határvidék. Alatta áll a dalmát tartomány helytartója (praeses) Salonában, a ki neki vicarius a s a tengerparti és belső vidék politikai és igazságszolgáltatási főnöke, s e részben egy osztályfőnök (princeps) alatt szervezett kormányzósági osztály működik megfelelő segédszeméllyel. A hadi és pénzügyi igazgatás a polgáritól el van különítve, a mennyiben a főhadibiztos (magister officiorum)³⁾ alatt állanak a pannóniai paizsgyárak s a salonai fegyvergyár. A pénzügyigazgatás négy ügykezelési osztályból állott; főnöke az illyricumi pénzügyi főigazgató (comes largitionum per Illyricum) volt, a ki alatt a kormánykerület főszámvevői (rationales) működtek. Külön osztályt alkottak a kincstartók, vagyis tartományi pénzügyigazgatók (thesaurarii), a kiknek feje (praepositus thesaurarius per Illyricum) Salonában működött. Tartományi kirendeltségek működtek Salonában, Sziszeken (a pénzverő-házzal) és Szombathelyen. Alárendelt hivatalok valának a szövőgyárak (gynaeceum) Salonában, Mitroviczában, és Salona kikötőjében a biborfestő gyár (bafii procurator). Nem hiszszük, hogy tévednénk abbeli véleményünkkel, hogy az alsóbb szerepapok miseruhája, a *dalmatica*, ebből a salonai gyárból vagy szövőtelepből eredt.⁴⁾ Az

¹⁾ A két Pannónia, Savia s a két Noricum.

²⁾ A *Notitia Dignitatum* című schematismus adataiból ugyan vajmi nehéz szabatos képet adni, mert nem ismerjük az említett csapatok létszámát; azért a következtetések is csak hozzávetőleges értékűek. Mommsen a katonai részt a Hermes XXIV. köt. 195—279 ll. dolgozta fel. — Hartmann id. m. bevezetésében reflektál a polg. adminisztrációra. — Legjobb kiadása a Seecké. Berlin, 1876. Használható a Böckingé is.

³⁾ A központban a császári testőrség feje s a hadügyminiszter.

⁴⁾ *Dalmatica vestis primum in Dalmatia provincia Graeciae texta est, tunica sacerdotalis candido cum clavi ex purpure.* Isidor Etym. XI. Migne 82. 685. 1.

utakat a kereskedelmi ügyek vezetője (comes commerciorum per Illyricum) tartotta számon. A császári magánjavak ügyigazgatója (comes privatarum) alá tartozhattak a belföldi bányaigazgatóságok.

Nem hiszszük ugyan, hogy e közigazgatási keretek illetékessége teljes szabatossággal legyen megállapítható, annyi azonban nyilvánvaló, hogy egy ennyire is szabatosan megállapított szervezet csak igazán activ tartományban működhetett. Annak a körülménynek pedig mindenesetre bizonyosága, hogy Salona mint központ¹⁾ az Adria partjának és hátmögének akkor legjelentékenyebb emporiuma volt.

Sokkalta nehezebb e római provincia harczképességére vonatkozó tényezők értékelése. Diocletianus hadi reformjai értelmében a római sereg mind egyes taktikai kereteinek számát, mind általános létszámát illetőleg nagyban megnövekedett. Megszervezte a határon álló csapattesteket, külön választá mind ezeknél, mind a rendes sorhadnál is a lovasságot a gyalogságtól. Ha szemügyre vesszük a dalmát elnevezéssel felsorolt csapatokat,²⁾ feltűnő, hogy csupa lovassággal találkozunk. E lovas csapatok három néven fordulnak elő: *vexillatiók* a határcsapatok (comitatenses) mellé beosztott lovas hadosztályok; *cuneus equitum Dalmatarum* a régi illyr módon felfegyverzett hegyvidéki (bosnyák-dalmát) lovasság, a byzantin cursorok s a velencei albán stradioták elődei; *equites Dalmatae Illyriciani* a római módon felfegyverzett rendes lovasok.³⁾ Az 400 év körül összesen 121 *cuneus* és *equites* van felsorolva; ebből 38 dalmát *cuneus* és *equites* ismeretes, tehát egy harmad része a birodalom határlovassági kereteinek Dalmáciából került volna ki, mihez még 4 *vexillatio* járul.

Ha e lovas haderőnek elhelyezését tekintjük s az egyes kereteket 500 emberrel számítjuk,⁴⁾ a következő táblázatot nyerjük:

¹⁾ Mint történeti és epigraphiai vázlat említendő Bulic Ferencznek, Salona legjobb ismerőjének tanulmánya: Salona, colonia Martia Julia Salonae. Különnyomat. Spalato, 1885. 1—34. II.

²⁾ A Not. Dignitatum-ból állítottuk össze a tárgyunkra vonatkozó anyagot.

³⁾ Mommsen id. ért. véleménye, 256. l.

⁴⁾ Mommsen u. o.

KELETEN	NYUGATON
<i>Az illyricumi katonai parancsnok</i> (magister militum) alatt áll:	<i>A pannon határparancsnok</i> (Dux Pannoniae) alatt áll:
ember	ember
4 dalmát lovas zászlóalj (III. V. VI. IX.) egyenként 500 ember (vexillatio) 2000	1 dalmát lovas-osztály (cuneus) 500
<i>Phoeniciában</i>	6 dalmát lovas-csapat (equites) 3000
1 dalmát lovasok (equites Dalmatae) 500	<i>A valeriai duna-jobbparti</i> (aquincumi) <i>határparancsnok</i> alatt áll:
<i>Palaestinában</i>	11 dalmát lovas-csapat 5500
1 dalmát lovasok 500	<i>A pannon I. határparancsnok</i> alatt (Mitrovicza központ) áll:
<i>Edessában</i>	1 dalmát lovas-osztály (cuneus) 500
1 dalmát lovasok 500	5 lovas-csapat 2500
<i>Arábiában</i>	<i>Belgiumban</i>
2 dalmát lovas-osztály (cuneus equitum Dalmatarum) 500 emberrel számítva 1000	1 lovas-csapat 500
<i>Dacia Ripensisben</i> (dunai Bulgária)	12,500*
5 dalmát lovas-osztály (cuneus) 2500	
7500*	
* Keleten szolgál 4 vexillatio, 7 cuneus, 4 equites.	* Nyugaton szolgál 21 cuneus, 4 equites.

E szerint 20,000 lovast állított ki Dalmácia. Ehez járulnak még a liburniai gyalogcsapatok Pannóniában, mintegy 600 ember, s a Dráva- és Száva-menti hajóhad is jobbára dalmatákból kerülhetett ki,¹⁾ nem is számítván a császári sorhadban szolgálókat. Ez a létszám nem felelhet meg a valóságnak. Dalmácia mint partvidék, és dinári hátmöge, a »Dalmatia super mare« — Laterculus Polemii Silvii így nevezi helyesen — még a Száva síkját is hozzátudva, nem adhatott ennyi lovast. Tekintetbe véve, hogy a hadsereg kiegészítése toborzás útján folyt,²⁾ a dalmát belföld bányásznepe ez alól mentes volt. Minthogy a hadi foglyokat ily különleges dalmát nemzeti

¹⁾ A Boszna folyó tövét (*Caput Basensis* vagy *Bosentis*) thrák-római polgárok cohorsa védi.

²⁾ Tacitus: Hist. IV. 15.

keretekbe nem osztották s a földesurak állította újonczjutalék legfeljebb a partvidéken adhatott figyelemre méltó számot, csakis az illyr törzsek legénysége jöhetett szóba. Ezekből pedig bármily propagatív erőt tulajdonítunk is nekik, ennyi ki nem telt. Megengedjük, hogy a dalmát provincia lakosságára is alkalmazható az az elv, hogy a kevésbbé művelt, mondjuk, vidéki lakosság, sokkal nagyobb arányszámát szolgáltatja a seregnek. A barbár contingensek is nagyobb százalékat alkották az illető nemzetnek, mint a részben demilitarisált római provinciák. Mindazonáltal a dalmát tengerpart, a Száva alföldje s a bosnyák hegyvidék nem ültethetett lóra ennyi embert. Azon a tüneten ugyan nincs mit csodálkozni, hogy a hegyes és partvidék lovasokat állít. Épen e szentéri viszonyok utaltak arra, hogy a lóháton való közlekedés fejlődött ki intensivebben s a helybeli minden fáradtsághoz szokott lófaj mindenütt alkalmazhatóvá lett. De azért mégsem tartjuk lehetőnek, hogy ily nagyszámú, 500 lovasból álló dalmát lovassági tagozatok kerültek volna ki magából a dalmát provinciából.¹⁾

Az efféle kimutatásoknál nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy pénzelés czéljából sokakat szabadságoltak a parancsnokok.²⁾ De ha a létszám nem is állott 20,000 lovasból, ha megengedjük, hogy talán nem dalmát elemek is ezen a néven szerepeltek, Dalmácia harcra képes elemeit ebben a korban is jellemzi az a feltűnő arány, melyet a sereghez állítottak. Belgiumtól Arábiáig³⁾ dalmát lovasok állanak ört, hét-ágú csillagos jelvényökkel becsületet aratván; a pannon védelem majdnem kizárólag rájuk nehezedik s a tengerészetnek adriai része is részben közülök telt ki.

A polgári és katonai szervezetnek ez a képe már a szét-

¹⁾ Mommsen is csak feltételelesen állítja, hogy a *cuneus* és *equites* létszáma 500 lovas. — Egyébként, ha összehasonlítás kedvéért szemügyre vesszük a mai magyar állam katonai erejét, azt látjuk, hogy a lovassági szolgálatra természeténél s telepedési viszonyainál fogva alkalmasabb magyar elemből összesen 28 lovas-ezred kerül ki (16 közös huszárezred, 2 dsidas- és 10 honvédhuszár-ezred), évente pedig mintegy 12% az összes bevált hadkötelezetteknek kerül a sereghez. E 28 lovas-ezred békeállománya kerekszámban 24,000 ember (20,000 lóval), pedig ez állomány 18.000.000 lakosságból kerül ki általános védkötelezettség alapján, holott — hitelesnek véve a Not. Dign. adatait — 20,000 lovas került volna ki egy provinciából! A bosnyák-hercegovinai mai négy ezred állománya nem szolgálhat összehasonlítás alapjául.

²⁾ Vegetius id. m. I. köt.

³⁾ Egy csapat dalmata lovas Syriában feküdt, a Nahrawân folyó s a Tigris folyó közt épült csatorna mentén, melyet Rosáfa-nak neveztek. Zeitschr. der deutsch. Morgenl. Ges. XVIII. 402. Rosáfa az albániai Skutari (Skodr) fellegvárának is a neve.

málás csiráit rejtí magában. Ha azt a gyakran fölemlegetett »filius ante patrem« hasonlatot ismétljük, hogy a római birodalom negyedik századában bizonyos szultáni vonások észlelhetők az imperatorok eljárásában, az V-ik század elején beállott állapotokra ráillik a »nagyvezérek kora« elnevezés. Nem a két gyöngye imperator, de vezérek az urak; keleten *Rufinus*, nyugaton az erőteljes vandal, *Stilicho*. Dalmácia szerencsétlenségére keleti oldalán támadt a két birodalom súrlódásának hosszú láncolata. A két vetélytárs között Stilicho a különb, a rokonszenvesebb.

Illyricum megosztása megbontotta az illyr elemet, noha nyugati illyrek keleten is harcolnak s thrákok Pannóniát védelmezik. Az illyr osztatlan elemre azonban szüksége volt keletnek és nyugatnak egyaránt; ebből következett versengésük tárgyi oka, melynek hasznát csak a góthok látták. Dalmácia és belföldje eladdig csak észak felől érezték a veszedelmet. Midőn azonban Byzancz a Duna-melléki nagy góth condottieret Alarichot keleti Illyricumba engedi, a Drina vonalán s délen is ellenség környékezi a tartományt. Kelet és Nyugat versengésének pedig az lett a következménye, hogy a dalmát belföld — annyi évszáz mulva először — a hadműveletek átjárója lett. Legelőbb Stilicho vonult át rajta délnek, a görög földön pusztító Alarich elé, majd mikor Arcadius a barbárnak fogja pártját, ismét visszavonul.¹⁾ A pannóniai és moesia i idegen elemeknek ez a visszavonulás adta meg a jelt, hogy kényők-kedvők szerint prédálhassanak. Elhajtották a marhákat, s leginkább a mai Szlavónia keleti felét dúlták.²⁾ A sok menekülő a bosnyák hegyvidékre húzódván, rémületet keltett. Képzeltető, hogy mennyi kárt okozott az ily mindenéből kipusztított embertömeg ellátása. Mikor Alarich a Száva mentében legelőször vonult Itáliába,³⁾ a vidéket teljesen néptelennek találta. Különös eszmézarvarra adhatott alkalmat az a körülmény, hogy Alarich seregét a keleti imperator parancsára szerelték fel az illyricumi fegyvertárak. Alarich vállalata azonban nem sikerült, s visszavonulása alkalmával serege adta meg az előbbi dúlások árát, mert az elpusztított vidékeken élelem hiánya következtében a járványok ugyancsak megtizedelték hadait.

Hiába való volt Stilicho győzedelme Itáliában. Dalmácia.

¹⁾ Thierry Alarikja rendkívül élvezhető olvasmány. A töredékeket kitűnően feldolgozza, de mint maga is helyesen megjegyzi a főcímben: munkája elbeszélés a római történelemből.

²⁾ Claud. in Ruf. v. 36—8. — Strakosch-Grassmann id. m. 140. l.

³⁾ Per Sirmium dextro latere quasi viris vacuum intravit Italiam. Jornandes de reb. Geticis, 29. — V. ö. Thierry id. m. 308. — Grassmann id. m. 145. l.

népe szomszédságában tudta a barbárt s megannyian érezték, hogy Alarich újabb támadása csak idő kérdése. Azok, a kik a hadmenet útjába estek, már idejekorán menekültek Itáliába, így Dalmácia északi szegélyéről (a mai Posavinából) s Pannónia déli részéből. Itáliában valahogy csak ellátták őket, telepeket jelölve ki számukra, de ott kellő segédeszközök nélkül nem boldogultak, úgy hogy a rabszolgaságbajutás ellen törvényt kellett alkotni.¹⁾ Ugyanez a sors fenyegette azokat, a kik megvárták Alarichot, azt remélve, hogy megegyeznek vele. A góthok azonban a jobb módúakat elfogták s eladták a rómaiaknak. Eltekintve azoktól, a kiket az egyház váltott ki a rabságból, sokan jó üzletet csináltak a pannon és dalmát rabokkal. Mert ha nem váltották meg magokat, a váltságösszeg erejéig szolgálni tartoztak.²⁾ Ezek a körülmények úgyszólván gyökerestül végét vetették az egyes gazdasági területeknek. Dalmáciát és Pannóniát illetőleg tekintetbe kell vennünk, hogy csakis a Száva innenső s túlsó részén, az utak mentén lehettek népesebb községek a városok közelében. Elszéledve a vidék népe, a városi lakosság magára maradt s pusztulása előre látható volt.

Alarich, mielőtt döntő csapásra készült, megpróbálta békés úton való annexióját Itália nyugati elővédjének. Azt követelte a császártól, hogy adja át neki Pannóniát, Dalmáciát, Noricumot s a velencei tartományt.³⁾ Ezenfelül még évi bért s gabnajutalékot kívánt. A kívánság teljesítése egyértelmű lett volna az öngyilkossággal; még Honorius is megtagadta; hiába jegyezte meg Alarich, hogy e tartományokból a birodalomnak nincs haszna, s hiába mutatott még arra is hajlandóságot, hogy adót fizet értek.

A megpróbáltatásnak e nehéz napjaiban a dalmát katonaság volt az egyetlen római lelkületű elem, »bátorságánál s testi erejénél fogva a római sereg eleje.«⁴⁾ Meg nem védhették ugyan Rómát — állítólag a góthok kezébe kerültek — a meggyaláztatástól, mely első megsarczoltatásával érte a világ fővárosát, de bizonyosságot tettek arról, hogy van bennök bizonyos közérzés. Rómán erőt vehetett Alarich, de Dalmáciát s a hegyvidéket a germán Generidus megvédelmezte.⁵⁾ Mint az ily politikai és társadalmi rázkódtatásoknál rendszeren, a következmények nem rögtön jelentkeztek. Pannóniában ugyanis a hun nemzetségi állam s a góthok még nem alkottak egységes

¹⁾ Cod. Theod. X. 7. 10. XXV. Illyricianos petere non liceat.

²⁾ Cod. Theod. lib. V. tit. 5.

³⁾ Zosimus V. 48—51. p. 367.

⁴⁾ Zos. lib. V. p. 361.

⁵⁾ Zos. lib. V. p. 46.

szervezetet, s rövid időre ¹⁾ a dunántúli Pannónia még római kézre került. A mécs utolsó lobbanása volt ez a feltámadás. mert a Duna-Tisza közén nemsokára a lovas hun nemzetnek virradt fel a napja. Elfoglalták a mai szlavóniai síkságot s ezzel Dalmáciát elzárták az Alsó-Duna vonalától. csak Sziszek vidéke maradt meg római kézen.

Dalmácia szerencséjére a hunoktól jó elválasztó határnak bizonyult a bosnyák hegyvidék. A lovas népnek nem kellett a felföld s inkább a lankás belgrád-nísi vidéket használta legelőnek. A gazdasági élet s bányatevékenység azonban a római utak mentén teljes hanyatlásnak indult. Érthető ez abból, hogy a bányászat a termelésnek legkényesebb ága. Megérzi a legkisebb rázkódtatást, s az elítelt rabnak szabadságot hozott a pannon pusztulás, neki a góth s hun betörés jóformán megváltáskép jött. Már Valentinianus alatt nagymérvű szökéseknek kellett előfordulni, úgy a mai Boszniában és Ó-Szerbiában (Dardania), ²⁾ melyek ellen szigorú parancsolatot bocsátott ki a császár. ³⁾ A hun hegemonia idejében kétségtelenül megszűnt a keleti határon minden bányamunkásság, ⁴⁾ s a tartomány tevékenysége mindinkább nyugatra, a tengerpart felé irányult. Thrákiában s Illyricumban a hunok megbontván a kereteket, ⁵⁾ a rómaiság ösztönszerűleg a nyugati part felé vonúl vissza. ⁶⁾ Salona megtelik menekülőkkel s a liburniai felső parton is elevenen lüktet még a római élet. ⁷⁾ Nagyot fordult a római társadalom sorsa. Előbb a barbároknak egy része állt a rómaiság zsoldjába. míg a kapunál kirekedt szabad barbárok irigyen nézték zsoldos testvéreik helyzetét. Most Attila udvarában rómaiak az intelligens rabszolgák, az irnok-cselédek, s római kézműves dolgozik a lovas hunnak, a ki megveti az elaljasodásában hizelgő, civilisált ugyan, de elpuhult nemzetet. Még az a hagyomány is fenmaradt, hogy Attila, a turáni lovasok ura, góth nyelvre akarta taníttatni az összes rómaiakat. ⁸⁾ Ezt

¹⁾ Marcellini Chronicon ad 427.

²⁾ A novo-brdói bányák a kossovói vilájetben. Mai állapotukról Hoffmann Rafael írt a bécsi földr. társ. közleményeiben, 1893. 589. l.

³⁾ Cod. Theod. lib. X. tit. 19.

⁴⁾ Srebrenicában ugyancsak 305-ig terjedő pénzeket találtak. W. M. IV. 241. De ez még nem teljes bizonyosság.

⁵⁾ Marc. Chron. ad 441—442. — Jornandes: De reg. succ. c. XCVIII.

⁶⁾ Az V-ik századra teszi a hagyomány a san-marinói kis szabad kerület alakulását, melyet egy Marinus nevű dalmát építőmester alapított volna meg. *Archenholtz*: Minerva, 1802. p. 555.

⁷⁾ *Lorenzo Benvenuto*: Il Commune di Zara. Zara, 1856.

⁸⁾ Petri Aloyonii Medices Legatus de exsilio. Velencze, 1522. h. III. Bécsi udv. könyvtár, 22. nr. 61.

a dalmát római kétszeresen fájlalta, mert véreim esik a gyaláztat, s mert nem tud bosszút állani.

Modern szóval élve, nemzeti visszahatás jelét látjuk abban a tünetben, hogy a tengődő nyugati imperiummal szemben, Salonában egy új dynastia akar megalakulni *Marcellinus* személyében. Róma politikájának akkori intézője Galla Placidia, a kis (III) Valentinianus anyja, eljegyezte fiát a keleti császár (II. Theodosius) leányával Licinia Eudoxiával, jegyajándékul pedig nyugati Illyricumot a házasság megkötése alkalmával átadta Byzancznak.¹⁾ Házasság útján akarták jóténni Theodosius hibáját, melyet Illyricum megosztásával elkövetett, s most, mikor Dalmácia már elvérzett, keletre bízni a védelmet a nyugati politikának harmincz évi tehetetlen kormányzata után. Egy nagy szárazság tönkre tette a provinciát, az emberek közt éhjárvány ütött ki,²⁾ azt hitték, hogy vége a világnak. Ily körülmények között mit jelenthetett Byzanczra nézve a jegyajándék? Mikép hódoljon Dalmácia a keletnek, mikor Attila aquilejai pusztítása csak haszon Byzancznak, s Dalmáciára nézve felér számos nemzedék kiirtásával? Mindez nem elég. Geizerik vandal kalózái a dalmát partokat dúlják,³⁾ a góthok és gepidák pedig formailag Byzancz engedelmeiből Attila örökébe lépven, Mitrovicza s a Drina felől pusztítanak.⁴⁾ »Sivataggá« lett Illyricum,⁵⁾ Aetius a rómaiak utolsó reménye nincs többé.⁶⁾

Ekkor támad fel Marcellinus, Aetiusnak bizalmas belső embere. Salonai dalmata, kinek családja a legelőbbkelők közé tartozott.⁷⁾ Midőn III. Valentinianus megöleti Aetiust, Marcellinus megtagadja az engedelmességet hadai élén. Salonába megy s Dalmáciában ténylegesen átveszi a főhatalmat. A tartomány lakói örülnek a változásnak, senki sem támad ellene a római központ érdekében.⁸⁾ Ezzel az elszánt föllépésével Dalmácia kiválik az itáliai közösségből, de a

¹⁾ »Placidia nunc sibi comparavit factaque est conjunctio regnantis divisio delenda provinciis.« Cassiodorus Var. XI. 7. A tényleges átadásról Jornandes: De reg. success. c. XCVII.

²⁾ *Farlati*: III. Sacr. II. 88.

³⁾ *Vict. Ep. Vit. Hist. pers. Afr.* c. 51. *Corp. scr. eccl.* Bécs. VII.

⁴⁾ Strakosch-Grassmann idézetei id. m. 162—163. II. A 455 éven túl megszűnik a bosnyák területen lelt római pénzek sorozata.

⁵⁾ Hieronymi com. in Soph. lib. I. 2. 3.

⁶⁾ Marcell. Chron. »Cum ipso Hespericum cecidit regnum, nec hactenus valuit relevare.«

⁷⁾ Marcellinus ethnicus (t. i. dalmata) Zosimusnál. Szerepléséről olv. *Thierry*: A nyugati birodalom végső napjai, 91. I. (Magyar ford.)

⁸⁾ Procopius: De bello vand. I. 6.

keleti birodalommal szemben is mint önálló közület szerepel. A partmenti provinciálisok végre megtalálták benne azt a vezért, a ki az ő különleges érdekeiket megvédelmezze. Addig mindig dalmát vérrel óvták a birodalmat, míg maguk pusztultak, most azonban saját tűzhelyöket oltalmazzák. Azért megmaradnak jó rómaiaknak, s a hol az egyetemes érdek egrezik az ő javokkal, helyt állanak. Minthogy a belső vidék pusztulása következtében a provincia tengermenti szerepe lépett előtérbe, a dalmáták részt vetek mindazon vállalatokban, melyek a Földközi-tenger vandal kalózái ellen irányultak. Avitus és utóda Maiorianus császár alatt Marcellinus űzte ki Siciliából a vandaloikat.¹⁾ A testestől-lelekestől — úgy látszik, pogány ²⁾ — rómainak halálos ellensége támadt Ricimerben, a nyugat-római császárok barbár gazdájában. Vajjon a dalmátát gyűlölte-e a svév főhadparancsnok Marcellinusban, vagy hadi sikereire irigykedett? — nem tudni. Annyi bizonyos, hogy a hol tehette, gáncsot vetett neki.³⁾ Népszerűsége azonban folyton növekedett. Kormányzásának emlékeit csak az a körülmény helyezi éles világításba, hogy a dalmát hajóhaddal és a csapatokkal feltétlenül rendelkezett.⁴⁾ Leo, a keleti császár, számot vetett ezzel, s elhatározván, hogy a vandaloک erejét megtöri, kivitte, hogy megtették nyugati patriciusnak.⁵⁾ Marcellinus erre felajánlotta a birodalomnak hadait, hajóit s a maga személyét. A keleti császár, noha Marcellinus személyére nagy súlyt fektetett, még sem őt, hanem sógorát Basiliskost rendelte fővezérnek, kinek sikerült tönkre tételni egyikét a legjobban fűlszerelt birodalmi vállalatoknak. Marcellinus nem duzzogott a mellőztetésért, hanem hajóhaddával Sardiniát visszafoglalván, Sicília irányában vitorlázott Karthago felé. Nem bosszulhatta meg a karthagói vereséget, bérgyilkos kéz oltotta ki életét.⁶⁾ A nyugati birodalom drámájának végső jelenései ezután gyors egymásutánban peregnek le. A legutolsó jelenésben még felcsillan a római Dalmácia, ott aludt el a láng.

Marcellinus hajóhada s külön dalmát hadosztálya megmenekült. A sereg javarésze tengerészekből állott. fölötté csekély sorhad, melyet csak a partszegélyhez közelebb eső részekből egészíthettek ki, mert a belföldet már kénye-kedve

¹⁾ *Wietersheim*: *Gesch. der Völkerwanderung*, 420. l.

²⁾ *Marc. Chron.* ad 468.

³⁾ *Priscus fragm.* 10.

⁴⁾ *Müller fragm.* III. 105. 30.

⁵⁾ *Procop.* u. o. Ez is bizonyosság, hogy Dalmácia még nem került a kelet joghatósága alá.

⁶⁾ *Procop.* id. h.

szerint dúlta a svév Hunimund.¹⁾ A mit a hunok lovas csapatai megvetettek, ahoz gyalogszerrel hozzá férközött a nyomukba lépő goth és gepida. A partot azonban nem bántották, mert a katasztrófa végső éveiben is élt még a part lakóiban Marcellinus lelke. Ugyanis Marcellinus nővérének és Nepotianusnak a fia, Julius Nepos vette át a dalmát hadak főparancsnokságát s folytatta a különálló provincia kormányzását.²⁾

Leo, a kelet-római birodalom császára, elődének Marcellinussal szemben elkövetett hibáját azzal tette jóvá, hogy feleségének unokahugát Neposhoz adta feleségül. Azonfelül megtette patriciusnak s mindenkép azon volt, hogy ez új dalmát dynastia kerüljön a nyugat élére. A régi római jogforrás immár Byzanczra szállott át, s a mit a régi Róma elvesztett: a legitimitás súlyát, azt a kelet imperatora érezte.

Julius Nepos személyiségét, törekvéseit csak általánosságban, a politikai helyzetből ítélhetjük meg. Epigon volt. A mit a régi illyr császárok zord erélylyel, a rendelkezésükre álló vér bőséges hullatásával bizton elérhettek, azt ő nem cselekedhetett, mert most Odoaker volt abban a helyzetben, hogy nem kellett kimélnie az embert. Neposnak csak a cliense, Domitianus által vezérelt kisdéd dalmát contingens fogadott szót, s a maga derék hajósain kívül csak a keleti hajóhad egy része segítette. Mindamellet bátran neki vágott, s áthajózván Ravennába, elfogta Glycerius császárt.³⁾ Illyr elődei ily esetben megölték a vetélytársat, ő keleti módra, erővel megtétette papnak, s bizonyára azért, hogy a salonai központban keze ügyében legyen, oda küldte püspöknek.

Nepos császársága mindössze tizennégy hónapig tartott. Az általános lelkesedés elmaradt, kisdéd hadával nem állhatott ellent Odoakernek. Ennek a kemény katonának a kezében volt a kapa, melylyel a már megásott nagy római sírt behantolja. Visszahajózott tehát a hatalmavesztett császár és Salonában várt a jobb jövőre. Tulajdonkép még mindig ő volt a törvényes uralkodó, a kelet őt vallotta a nyugat legitim fejének.⁴⁾ Zeno császár, Leo utóda, Byzanczban őt pártolta, s Odoakernek —

¹⁾ 470-ben. Jordanes: Rom. 129. 2. 34.

²⁾ Magister militum per Dalmatiam. Cod. Just. VI. 61. 5. Idézi Mommsen: Ostgoth. Studien. Arch. für deutsche Gesch. XIV. p. 502. 1. j.

³⁾ Glycerius testőrpapancsnok annak idején Nepos nagybátyjával együtt hadakozott. Jellemről ellentmondók a források, igazabban mondva, az egyes nyilatkozatok jellemzés alapjául nem szolgálhatnak. Thierry id. m. 202. 1. idéz néhány forrást, de ezek csak általánosságokat mondanak.

⁴⁾ Malch. Hist. excerp. 3.

bármilyen erőtlenség volt is a saloni császár — Nepos restaurációs tervei kelletlenül akadály¹⁾ színében tűntek föl. Érezte a közjogi akadályokat, melyeket nem lehetett karddal átvágni. De erre nem is volt szükség.

A saloni kis világban, azalatt míg Nepos a nagy katasztrófa után alkudozás útján kereste az igazságot, ellenségei ármányt szőttek ellene. Két főtitkárja volt: Victor és Ovida, kik Nepos kormányzását intézték. Az utóbbi barbár volt, — aligha nem goth — a kit Odoaker sikere bántathatott s a kit — lélektanilag nem valószínűtlenül — Glycerius biztatott.²⁾ Egy pénteki napon, 480 május 9-én, mikor Nepos Salonához közel mezei lakán tartózkodott, a két főember megölte az utolsó római császárt.³⁾ A Róma fölött lebegő végzet ezen a dalmát epigonon is beteljesedett, s önkénytelenül is eszünkbe jut egy naronai sírkőnek ide illő felirata:

Éljetek boldogan mind, a kiket túlél a szerencse,
Hilurikumi reményemet a végzet letarolta.⁴⁾

Nepos gyilkosának nem volt szerencséje. Odoaker élt az alkalmammal, s bevonulván Dalmáciába, Ovida »királylyal« együtt megsemmisíté Dalmácia függetlenségét, a nyugati római-ság utolsó hajtasát.

THALLÓCZY LAJOS.

¹⁾ A tárgyalásokról olv. *Thierry*: A nyugati birodalom végső napjai, 292—303. ll. — *Hartmann* id. m. 55. l.

²⁾ A források többsége egyenesen Glyceriust vádolja a merénylettel. *Engel* (id. m. 441.) mint mentő tanura Ennodiusra hivatkozik. De téved, mert Ennodius dicsérete nem Glycerius császárra vonatkozik. (Migne 63. Carm. LXXXII.) Farlati is védi, de nem okolja meg kellően.

³⁾ Marc. Chron. Onuph. 57.

⁴⁾ Vivite mortales quibus fortuna superstes,
Spemque meam traxit fatus in Hiluricum.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Báró Eötvös József, 1813—1871. Irta Ferenczi Zoltán. Budapest, 1903. A M. Tört. Társ. kiadása. Athenaeum kny. 8-r. 4, 304 l. Tizenegy önálló melléklettel s a szövegbe nyomott képekkel. (Magyar Történeti Életrajzok, XIX. évf. 4. 5. füz.)

Eötvös József életrajzát megírni, egyike a legvonzóbb irodalmi feladatoknak. Nincs a magyar irodalomnak Zrínyi Miklóson a költőn kívül más olyan jelese, a ki szellemét a költészet és politika közt megosztva, két egymástól annyira távol eső pályán vívott volna ki majdnem egyforma nevet magának, s összes költőink közül kevésnek az élete mutat minden szenvedése mellett is olyan kedves, harmonikus képet, mint Eötvösé. Nagy volt mint költő, nagy volt mint politikus, de talán legnagyobb mint ember; derék, nemes, becsületes, kiváló minden irányban. De a milyen vonzó e feladat, ép olyan nehéz, nehéz különösen most még, mikor a nagy férfiu hamvai csak a porladás útján vannak. A milyen kristálytisztán áll az utódok előtt élete, olyan bonyodalmas, változatos volt pályája, s mikor az író megkísérte ezt a kettőt kapcsolatba hozni, magát a pályát belerajzolni életébe, sok olyan nehézségre talál, melyet vagy el sem tud távolítani, vagy ha igen, a kegyelet miatt nem teheti.

Erezte ezt a nehézséget ennek az életrajznak írója is; ezért már eleve lemondott arról, hogy Eötvös életét a maga teljességében fesse meg. Megkapjuk művében Eötvös külső életét a fontosabb mozzanatokban bemutatva, meg műveinek részletes ismertetését, a költőieknek bírálatát és méltatását is, de erősen érezzük azoknak a vonásoknak hiányát, melyek Eötvös belső életére jellemzők, melyek benne a cselekvő és gondolkodó emberen kívül az érző embert is elének állítanak. Mindenütt a költőt és az államférfiút szerepelteti, az embert — szándékosan — sötétben hagyja, csak egy helyzetben vet reá fénysugarat, mint apára. A hogyan szerzőnk Eötvöst, mint

apát jellemzi, úgy szerettük volna őt látni életének egyéb vonatkozásaiban is, pályájának első felében is. Épen azért, mert Eötvös egyénisége oly vonzó, mert kedélyességéről, jó szívéről, szellemességéről kortársai, jó barátai, munkatársai (Pulszky, Falk, Molnár Aladár) annyi kedves, színes, apróbb jellemző adatot jegyeztek fel, mert leveleiben oly őszintén tárja fel lelki valóját: nagyon vágyódunk Eötvösnek ezt a szempontot is figyelembe vevő életrajzára. Jól tudjuk, hogy Eötvös szelleme tiltakoznék első sorban, ha valaki e feladatot elvégzésére vállalkoznék, mert gyűlölte az irodalomtörténetírókat, ha a költők életét vizsgálva, olyat is keresett, a mit az író nem akart a nagy közönség elé vinni; tudjuk, hogy mint Arany, ő is irtózott érzelemvilágát profanizálni; épen ezért, ha fájó szívvel is, bele kell nyugodnunk abba, hogy ilyen vállalkozásnak, mint Ferenczi mondja, nincs itt az ideje.

Az előttünk fekvő monographia, mint már jeleztük, Eötvös életének folyását mondja el. különös tekintettel államférfiúi működésére, és ebbe a keretbe illeszti, még pedig szigorúan időrend szerint, Eötvös műveinek és működésének ismertetését. A nyomtaték a művekre van téve, az életrajz csak a fontosabb eseményekre terjed ki s egységbe szedi az eddig ismert adatokat. A költői alkotások szét vannak szórva az egyes fejezetekbe, a hová az időrend utalta őket, és így részletes képet kapunk az egyes művekről, megismerjük mindegyiknek kimerítő tartalmát, a Karthausit beleállítva találjuk a XVIII-ik század sentimentális regényirodalmába, — véleményünk szerint Ferenczi a kelleténél kissé jobban függetleníti Eötvös e művét az elődökétől, — de az analysis mellől hiányzik a synthesis, hiányzik az összefoglaló kép Eötvösről mint regényíróról, mint költőről, mint drámaíróról; mindenütt csak a művekről olvasunk, de hogy milyen volt báró Eötvös József költői egyénisége, milyen szálszálból szövődött ennek a gazdag tartalmú költőnek tehetsége, e kérdés megoldását az olvasóra bízva a szerző.

Hasonlóképen vagyunk Eötvös államférfiúi tevékenységével és publicistikai működésével. Amazt az Eötvös alkotta törvényjavaslatok bő, talán túlságosan bő kivonataiban ismer-teti, de kétízbeli minisztersége e részletes ismertetés alapján sem domborodik ki. Publicistikai művei, melyek közül különösen *A XIX. század uralkodó eszméi* a philosophia határán állanak, ízekre szétszedve fekszenek előttünk Ferenczi világos, logikus kivonataiban, de Eötvös következetes okoskodása, vezető szempontjai, ép a részletek miatt elhomályosulnak, s a kivonatokat nem kíséri bírálat, csak egypár helyen, ott azonban éles-elméjű és találó.

Eötvös politikai nézeteinek, főképen az abszolút korszakban vallott elveinek megítélésére talán már megérett korunk. s azt hiszszük, egy csöppet sem vétünk a nagy szellemnek tartozó kegyelet iránt, ha kifejtjük és megokoljuk azt a bírálatot, a melyet öntudatlanul, talán sejtelyszerűen, de talá-lóan mondott róla mint politikusról a király: »Eötvös személye nagyon tetszett nekem; de ő költő és idealista.« Eötvös mint politikus, illetőleg mint publicista is, első sorban valóban idealista költő volt és — nagyon becsületes ember. Az a hosszú működés, melyet közvetlenül a szabadságharc leverése után kezdett, s a mely csak a kiegyezéssel ért véget, az a másfél évtizedes törekvés, módot találni Magyarország és a dynastia érdekeinek kiegyenlítésére, kétségtelenné teszi, hogy ő Deák Ferenczczel ellentétben az elmélet embere volt, annak az elméletnek embere, mely a hasznossági szempontot, a gyakorlati előnyt mellőzve, előre megállapított s a hazafias-ság korlátait az általános emberi tekintetek kedvéért át-áttörő elvekre épül. A túlzó hazafiak nem számoltak Ausztriával s oly követelésekkel állottak elő, melyeket a fejedelem nem teljesíthetett. Eötvös meg csak Ausztriára és az európai egyensúlyra gondolva, a nyugalomért, a kiegyenlítésért oda adott volna egy darabot hazánk önállóságából, az ország alkotmányából. Deák volt az, a ki e két felfogás között megtalálta a középutat, a ki fokozatosan engedett a túlzók álláspontjából, a míg arra a mértékre jutott, a melyet a dynastia is, a nemzet is elfogadhatott. Eötvösnél is szemmel látható, mint engedett merevségéből, de azért még 1865-iki programbeszédében is folyton »közös birodalomról« beszél s Magyarország boldogulását alárendeli a birodalom eszméjének. Hogy beszédét a Lajtán túl nagyobb tetszéssel fogadták mint nálunk, az természetes, de ő a népszerűséget a szó köznapi értelmében sohasem kereste, s elméletét arra alapította, hogy mindenki oly nemes-lelkű, oly loyális mint ő, s politikai ellenfeleiről, azaz a szomszéd ország vezetőiről is azt hitte, hogy hozzá hasonlók. Nem ismerte azt a régi politikai igazságot, hogy többet kell követelnünk, mint a mennyit elérni akarunk. Egyszóval idealista volt a politikában is.

De térjünk vissza magára az életrajzra. Talán nem szükséges mondanunk, hogy komoly, lelkiismeretes munka, igen jó beosztású, rendszeres és egységes. Szerzője ismeri nemcsak hőseit, hanem a politika és irodalom mindazon férfait, a kikkel Eötvös összeköttetésben állott; jellemzi is őket egypár ecsetvonással, de nem esik abba a hibába, a mibe igen sok életrajzíró: nem szorítja a kor széles festésével háttérbe hőseit,

mindig magát Eötvöst állítja a középpontba, s a kor történetéből, mit úgyis ismer mindenki, csak egy-egy mellékesen odavetett sugárral világít meg egyes eseményeket. Aprólékos dolgokkal sem itt, sem a tulajdonképeni életrajzban nem bibelődik, gazdaságosan bánik a rendelkezésére álló szűk térrel, a mi olyan írótól, a kinek volna mondanivalója, nagy és dicséretre méltó dolog. Mindamellett műve könnyű olvasmány, s csak ott fárasztó, a hol a tárgy természete hozza magával, mint pl. Eötvös miniszteri reformjainál. Eötvös életének és műveinek hű tükre és az érdeklődő olvasónak megbízható vezetője.¹⁾

—R.

Báró Eötvös József. A M. Tud. Akadémiánál az Országos Eötvös-bizottság pályázatán kétezer koronás pályadíjat nyert tanulmány. Írta *Voinovich Géza.* Budapest, 1904. Révai és Salamon kny. 8-r. 2. 110 l.

Voinovich Gézának kétezer koronával jutalmazott tanulmánya nem dicsekszik az életrajz adatainak szorgalmas gyűjtésével vagy pontosságával, még az író felfogásának feltünőbb újságával is kevésbé. Kidolgozása azonban határozottan új nyomokon halad s kétségtelenül méltánylást érdemel. Jól átgondolta tárgyát; életrajzi adatot épen csak annyit ölelt fel, a mennyiből a közpálya kiemelkedő alakjának jelleméhez egy-egy hű vonást festhetett, különben inkább munkáiból igyekezett kidomborítani a nagy gondolkodó alakját, — semmint a mindennapi élet egyéb adataiból. Hű maradt munkája elején hangoztatott felfogásához, a mely szerint fölötte ízléstelennek tartja az oly életrajzírók művét, a kik »szeretnek befurakodni a nagy ember utolsó szobájáig, sorra kifürkészik gyermekkori szerelmeit, böngésznek levelei közt, elveket kovácsolnak futólagos megjegyzéseiből.« Ebben a felfogásban semmiesetre sem osztozhatnak az olyan írók, a kik hősük fejlődésének szigorú egymásutánját is törekszenek megállapítani; a kik hősük történeti alakját a magánélet és közpálya ezernyi apró szövevényei között vizsgálják, s jellemének alapját és titkos rugóit is

¹⁾ Egy kellemetlen sajtóhibáról itt jegyzetben emlékezem meg. Az Eötvös írta *Kelet népe és Pesti Hírlap* című röpirat a 96. lapon Széchenyinek van tulajdonítva, s pár sorral alább hiányzik ez, vagy egy ilyenféle mondat: Erre a röpiratra volt válasz az Eötvösé. Annak a *Juristentag*-nak tárgyalása is zavaros, melynek alkalmából Eötvöst a külföldi híres jogászok meglátogatták. A 194-ik lapon 1854-re, a 236-ikon 1862-re van téve. Ferenczi rámutat jegyzetben az ellenmondásra, de a szövegben nem dönti el a kérdést.

földerítik a nélkül, hogy a futólagos megjegyzésekből elveket kovácsolnának; hanem igyekeznek a szellem működésének alap-gondolatait nyilvánulásainak minden feltünőbb helyén s hatásának minden oldalán felmutatni a kor állapotával a legszorosabb kapcsolatban. Voinovich, úgy véljük, téved a maga fel-fogásában. Ő voltakép nem is életrajzot írt, inkább tanulmányt; maga is annak nevezi művét, s inkább is az, mint életrajz. A maga igazolására szabta meg tehát az életrajz határát, de épen nem szerencsésen. A tanulmánynak már sokkal korlát-talanabb határai vannak, mint az életrajznak. Itt rendesen az író vizsgálódásának főszempontja szabja meg az irányt is, a határt is. hogy mit s mennyit vegyítsen az író az életrajzi adatokból tanulmányába. Voinovich elég jól eltalálta e vegyítés mértékét Eötvös fejlődésének vázlatos rajzában. Különben arra törekedett első sorban, hogy néhány erős vonással az író és államférfiu jellemét állítsa elénk. A részletektől jóformán mindenütt tartózkodott, s nem a festő ecsetjét, inkább a képfaragó vésőjét akarta használni. Meglátszik rajta, hogy jó iskolában tanulta a jellemzés művészetét, ha szinte itt-ott föl is cserélte a vésőt az ecsettel, a mi koránsem hiba, inkább érdem. Nem is vesszük rossz néven tőle, hogy Gyulai alapvető s rendkívül becses tanulmányának hatása akárhányszor meglátszik művén. S minden bizonynyal gondolkodó főre vall, hogy az Eötvösről szóló összes tanulmányok mellett is meg tudott őrizni némi eredetiséget vizsgálódásainak eredményében és előadásában.

A jellemrajz, melyet Eötvös nagy alakjáról nyújt, egészben véve kellemes olvasmány. Inkább tömör, mint pontos, inkább általános, mint egyéni. Az ellentétes vonások össze-olvasztásában nem egy ellenmondás van a rajzban is, a fejtegetésben is. Eötvös fejlődésében pl. azt mondja, hogy az anyai-nagyatyai ház idegen szellemét »mérésékelte a másik nagyatyai ház.« De hogyan, ha atyja is »aulikus érzelmű, német műveltségű ember« volt? Ugy véljük, a gondolatot Gyulai tanulmányából vette, de ott az Eötvös család magyar hagyományairól van szó, s így az ellentét érthető is, Voinovichnál azonban az előzmények az ellentétet el nem simítják. A Kazinczy és Eötvös közti rövid párhuzam helyes ugyan, de a szembeállítás, hogy »Kazinczyban az író a hazafi ösztönzi, Eötvösben a hazafit szolgálja az író«, csak látszatra igaz. Kazinczy-nak írói hatása a politikai életre s közműveltségünkre szembe-tűnő, de első sorban az írói sajátságok alkotják nála a közpálya emberének jellemét. Tudatos, magával számot vető író, a ki a jövőnek dolgozik. Eötvös ép oly nagy író, nagy bölcsel-

kedő, mint a milyen lelkes hazafi. Mind a kettő a kor állapotában gyökerezik, attól elválaszthatatlan. Eötvös ezt maga is vallja és hirdeti, Kazinczy pedig egész működésének a nemzetre tett hatásával maga beszámol. Nyilván helyesebben jár el az író, ha Kölcey és Eötvös között von párhuzamot. A két író pályájának sokkal több az érintkező pontja, úgy hogy az összehasonlítás szinte kínálkozik Eötvös tanulmányozójának.

Fejtegetéseiben is találunk nem eléggé szabatos, sőt ellentétes állításokra. Bajos pl. azt állítani, hogy az emberi lélek nyilvánulásai között nem volnának olyanok, a melyeknek megtestesüléseit Eötvös mint költő a legtöbbször és a legszebben festette. Voinovich szerint »ilyen alakjai nincsenek.« Azt hisszük, a *szenvedő ember* ilyennek mondható; minden főművében ezt rajzolta legtöbb művészettel. Voinovich helyesen mondja, hogy összes alakjai között az író magát legjobban megismerjük; de kevéssel hátrább mégis arra az ítéletre jut, hogy Eötvös mindenről nyilatkozik, csak »önmagáról mond keveset.« Ha alakjai az ő eszméit mondják el, akkor mindig ő maga nyilatkozik. S valóban kevés író van a világirodalomban is, a kit jobban meg lehetne ismerni műveiből, mint Eötvöst. Az ellenmondás itt nagyon szembetűnő az író ítéletében. Általában Voinovich szereti az ellentéteket, néha keresve-keresi a gondolatokban, kifejezésekben, a nélkül, hogy mélyebb alapot találna. Nem tartjuk szerencsésnek a Keménynyel való összehasonlítást sem. Ő maga mondja, hogy némi igazságtalanság Eötvöst Keménynyel összemérni, s mégis megteszi úgy, hogy az igazságtalanságot kevéssé tudja elleplezni. Eötvös szerinte csak a hazafiság, a politikai eszmék eszközeül, igaz, hogy a »legmagasabb eszközeül« forgatta a regényíró tollát; ez magában véve inkább érdem, mint hiba, mert mindig az a kérdés, hogy a művészet örökérvényű törvényeit mennyire tartotta tiszteletben. Ezt a kapcsolatot kár volt kissé bővebben ki nem fejtenie az írónak, mert még mindig uralkodik az irodalmi körök felfogásában bizonyos balhit Eötvös regényeinek művészi értékére nézve, s e balhitet így nem hogy eloszlatta volna, hanem inkább — bár akaratlanul — mintegy támogatta.

Eötvöst mint politikust is inkább általánosságban rajzolja, semmint egyéníti; pedig a hol egyénibb vonásokat keres, rendesen egészen jól talál. Erősebb a centralisták összes törekvéseinek s hatásának rajzában, mint Eötvös politikai eszméinek fejtegetésében. Ez eszmék fejlődésének szigorú egymásutánját nem kívánta tárgyalni. Egyszerre a kész, az országos híré államférfiu eszméinek hatalmas műhelyében vagyunk, a

hol a publicistát, a szónokot, a törvényhozót, a minisztert, a reformert és állambölcseledőt mind egyszerre magunk előtt látjuk, a nélkül, hogy tehetségének, ritka szellemének ennyi különböző nyilvánulása a maga külön sajátágaival is megjelenne előttünk. Legnagyobb fogyatkozásnak véljük e fejezetben, hogy Eötvös mint a reformok irányítója, átalakulásunk módjainak szabatos kijelölője, épen nem nyer érdemlett méltánylást. Küzdelmének hatása a történetíró szemüvegén nézve, most, több mint hatvan év múlva, inkább kiemelkedik az összes akkori vezéreké mellett, mint korábban gondolták. Mert az ő rendszerező fejtegetéseit elvontaknak, elméletieknek, sőt homályosaknak tartották akkor; ellenben ma már látjuk, hogy ha az elméleti gondolkodás uralkodott is a gyakorlati politikuson, az eszmék fejlődésének s megvalósításának útjait és szükségszerű következményeit akkori legnagyobb államférfiaink sem látták előbb mint ő, az egy Széchenyin kívül. A reformok irányításában ő vette legjobban számba az átalakulás egymásutánját, ha szinte az események egyben-másban megczáfolták is.

De ha Voinovich műve ellen tehetünk is kifogásokat, azt bátran elismerhetjük, hogy gondolkozó fő s tanult író műve. Eötvös munkáihoz bevezetésnek egészen helyén van.

— s.

Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. Gyűjtötte és leírta gróf *Apponyi Sándor*. II. köt. XVII. és XVIII. század, 1720-ig. Budapest, 1902. Franklin-társ. kny. 8-r. 4, 423 l.¹⁾

A régi magyar irodalom bibliographiája, melynek határévéül Szabó Károly a szatmári béke évét fogadta el, de bízást ki lenne tolható 1720-ig, legczélszerűbben három osztályba osztható. Első és legfontosabb része a magyar szerzők magyar műveinek bibliographiája; második rész a magyarországi idegen nyelvű nyomtatványok; harmadik rész a magyar írók külföldön nyomtatott idegen nyelvű műveinek bibliographiája. A két elsőt már Szabó Károly elkészítette 1879 és 1885-ben; a harmadikhoz is gazdag anyagot gyűjtött össze, mely a Hellebrant Árpád gyűjtéseivel kiegészítve, 1896-1898-ban jelent meg két vaskos kötetben. Szabó Károly is érezte, hogy kiegészítésül mindezekhez még egy negyedik részre is volna szükség, mely azon művek bibliographiája lenne, melyeket Magyarországról, magyar dolgokról nem magyarok írtak és adtak ki. Ez a legnehezebben összeállítható bibliographia, ilyen még

¹⁾ Az első kötet ismertetését olv. *Századok*. 1901. 442. l.

nem is készült. Az anyag-gyűjtésen ugyan már Kertbeny is fáradozott, s *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok 1454—1600.* című művében (Budapest, 1880) csakugyan gazdag anyagot hordott is össze, de ez sem nem teljes, sem nem hibátlan, s az ilyen munka sokkal fáradságosabb is, mint hogy egy ember az egészet sikeresen elvégezhetné. Ennek a feladatnak megoldása még a jövő feladata.

De ha ilyen bibliographiánk nincsen is még: annak fundamentoma gróf Apponyi Sándor két vaskos bibliographiai kötetével le van rakva. Bármikor készül el a magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok bibliographiája, megalapítójául Apponyit fogjuk mindenha tekinteni.

Hálával, tisztelettel és csodálkozással eltelve forgatjuk ezt a közel ezer lapra terjedő két hatalmas kötetet s nem tudjuk, hogy azt az amateur-szenvedélyt bámuljuk-e inkább, mely a magyar vonatkozású külföldi nyomtatványoknak e páratlan gyűjteményét összeszerezte (mert a könyvedvelő gróf csak saját gyűjteményét ismerteti), vagy azt a tudományos apparatust, melylyel e műveket leírja, vagy azt a ritka áldozatkészséget és luxust, melyet e díszes katalogus kibocsátására fordított?

Az első kötetben 657 mű leírását kaptuk; a második kötetben, mely a tizenhetedik századnak s a tizennyolczadik század két évtizedének magyar vonatkozású külföldi nyomtatványait írja le, az ismertetett művek száma 1538-ra emelkedik. Szándékosan használtuk az »ismertetés« szót, mert nagyon sok műnek nemcsak bibliographiai pontos címét, hanem beható ismertetését találjuk benne. Csak néhány példát említek: Le Laboureurnek *Relation du Voyage de la Roynne de Pologne* című műve (Páris, 1647) ismertetésénél elmondja a szerző utazását, idézi a jellemzéseket, melyeket a francia Wesselényiről, Pálfi-ról stb. vagy a meglátogatott városokról ad; Finettnak *Som choice Observations* cz. művénel (London, 1656) elmondja, hogy Finett 1626-ban, mint a nagykövet introducteurje, Bethlen Gábor követének kihallgatását közvetítette, s közli a műből a fogadtatás leírását; Churelichznek *Breve e succincto Racconto del Viaggio* című művéből (Vienna, 1661) közli az utazás érdekes részleteit; Nigroniusnak *Bellum Pannonicum* című művéből (Vtini, 1666) a Zrínyi Miklóstra vonatkozó részt. A *Le Mars à la Mode de ce Temps* cz. műből (Liège, 1672) érdekes és becses jellemzéseket közöl Wesselényiről, Zrínyi Péterről. Nem mulasztja el, hogy itt kegyelettel ne adózzék a könyv egykori birtokosa, gróf Kálnoky Gusztáv emlékének: »Azon években — úgymond — melyeket a londoni követségnél töltöttünk, gyakran

bejártuk a képtárakat, felkerestük az antiquariusokat, egész raktárakat kutattunk át, és bő alkalmam nyílt a nagy művészi képzettségű férfiaknak ritka tudását és fejlett ízlését megfigyelni. Gyűjteménye csak pár száz számból állott. Foliansok, nehéz, csúf könyvek nem találtak benne pártfogóra. A francia klasszikusok eredeti kiadásai, Elzevier - nyomtatványok, a XVIII-ik század illusztrált kiadásai, sok ritka, érdekes és tréfás könyv, melyek német katalógusokban a *Culturgeschichte* kissé nehézkes elnevezése alatt szerepelnek, képezték a gyűjtemény magvát. E mellett valamennyi a legkifogástalanabb állapotban, a kötések gyönyörűek. Mikép is tudott e szép könyvektől megválni? . . . Mutatványt közöl a *Conversation du Bouffon du Grand Vizir* (Cologne, 1684) című dialogusból stb. Még csak egy példát idézek a kötet érdekes adatainak illusztrálására. A *Relation de tout ce qui s'est passé en Allemagne* című munkáról (Cologne, 1683) írt jegyzetben a következő sorokat találjuk: »Kiemelendőnek tartom az . . elbeszélést, a mely Conti herczegnek és az ifju Savoyai Jenőnek (Conti és Jenő anyja testvérek voltak) Bécs felé történt, szökéshez hasonló indulását írja le. Hogy részt vehessenek a törökök elleni harczban, július 25-én lóháton indultak el egyetlen apród (egy fiatal Mercy) kíséretében Senlis irányában. Több küldöncz indult utánuk, miután hozzátartozóik egy postástól, a ki Conti herczeget fölismerete, a választott útról értesültek. De csak Condé herczeg egy Saintrailles nevű küldönczének (ki a király egy levelét és Condé herczeg pénzutatványát vitte magával) sikerült a hercegeket Lüttich és Köln között utólélni. Conti herczeg engedett a kérések és fenyegetéseknek és visszatért. Jenő azonban, a kiról a levelekben nem volt szó, a herczegtől búcsút vett és folytatta útját. Ezen esemény leírását — írja tovább gr. Apponyi — ily terjedelmesen sehol sem találtam. Arneth, a ki nem említi, hogy Jenő herczeg mi módon és mily körülmények között jutott Bécsbe, őt először Petronellnél szerepelteti, a hol 1683 július 7-én adja tanujelét *ifju hősiességének*. Oly körülményt Arneth azonban nem hoz fel, melyből biztosan lehetne következtetni, hogy Jenő az ütközetben tényleg résztvett. Közreműködése a Bécs melletti harczban jul. 13-án és Pozsony mellett 29-én, mint *nagyon valószínű dolog* van feltüntetve. Én névtelen írónkkal tartva azt hinném, hogy Jenő mind e harczokban azért nem vett részt, mert akkor még Párisban tartózkodott» . . . stb. Az ujságokat pótló relatiók igen sokszor a históriai események olyan részleteit tárgyalják, melyek az összefoglaló művek íróinak figyelmét kikerülték. Ezek adatait (mint ez a mutatvány is példa rá) az újabbkori historikusok

nem használták fel eléggé, mivel jobbára nehezen hozzáférhető, különféle könyvtárakban szétszóró ritkaságok, s azonkívül a nagyon általános cím sokszor nem is sejteti, hogy mi mindenről van szó a kis füzetben. Apponyi művének az a jó hatása is lesz, hogy a historikusok figyelmét ezekre jobban ráirányítja. De ki tudná mind elsorolni az érdekesnél érdekesebb leírásokat, idézeteket, kiírt jellemzéseket, melyekkel e műnek majd minden lapján találkozunk. Felhívjuk mindezekre historikusaink, művelődéstörténet- és irodalomtörténetíróink figyelmét. Megjegyezzük végül, hogy mivel minden műnél felsorolja e becses bibliographiai kézikönyv azt is, hogy micsoda illusztrációk vannak benne, a régi történeti illusztráczióknak is becses segédkönyvéül fog szolgálni.

Egy hibája mégis van e műnek, mit nem hallgathatunk el, midőn ismertetjük, az t. i. hogy csak 125 példányban nyomtatott, könyvárusi forgalomba egyáltalában nem került s így nemsokára olyan bibliographiai ritkaság lesz e mű is, mint azok a könyvek, melyeket ismertet. I.

The Emperor Charles V. By Edward Armstrong. In 2 volumes. London. 1902. 8-r. XXXI. 341 l. IX. 413 l.

E munka megjelenése előtt V. Károly császár történetét angolúl Robertson írta meg, és pedig még a XVIII-ik század végén, mert Prescottnak, az amerikai írónak könyve tulajdonképen csak egy régebbi munka feldolgozása és csakis az utolsó fejezet új benne, melyben Prescott a világ zajától visszavonult császár életét írta meg Stirling és Mignet kutatásai nyomán.

Az előttünk fekvő dolgozat sem foglal magában ismeretlen dolgokat, mert szerzője önálló levéltári kutatásokat nem végzett, hanem egyszerűen a már nyomtatásban megjelent óriási adathalmazt, illetőleg annak egy részét dolgozta fel, s nem is kizárólag a hivatásos történetírók, hanem a művelt közönség, az »omnivorous general reader« számára, s ezért nem volna helyén munkáját szigorúbb bírálatnak alávetni.

Továbbá szerzőnk — sajnálatunkra — a magyar nemzeti történelmet érdeklő dolgokat, mint pl. a török hatalom előnyomulását, Ferdinándnak, Károly császár testvérének viselt dolgait stb. csak mellékesen érinti, mert szerinte ezekkel inkább Ferdinánd, hogynem a császár életírójának kell foglalkoznia. A mellett, még a hol érinti is a magyar történelmet, egészen az osztrák érzelni és szellemű Huber Alfonzra támaszkodik, s ezért nem kell csodálkoznunk azon, hogy Annáról úgy ír,

mint II. Lajos király »örököséről« a magyar trónon, valamint azon állításán sem, hogy Lajos »természetes« utóda Anna volt.

Az osztrák befolyásnak kell tulajdonítanunk azt is, hogy Erdély neve csak a névmutatóban fordul elő mint »Transylvania«, a szövegben azonban mindenütt mint »Siebenbürgen«, mely utóbbi elnevezés az angol közönség előtt teljesen ismeretlen. A »Mohacs« és »Mohacz« — úgy látszik — már meghonosított nevek a külföldi irodalomban. Haladás jelének kell azonban tartanunk azt, hogy végre lassankint az angol történetírók is megadják Zapolyai Jánosnak a »király« címet. Nehány év előtt még, különösen a hivatalos közleményekben, félvállról csak »Earl of Scepus« vagy »erdélyi vajda« vagy »trónkövetelő« cízzel emlegették János királyt.

A mühlbergi események elbeszélésénél szerzőnk elmondja, hogy a vesztett csata után János Frigyes száz választót egy erdőben a nápolyi könnyű lovasok és magyar huszárok bekerítették, hogy a választó egyideig hősiesen vagdalkozott maga körül, de elvégre megadta magát a vicenzai *Ippolito da Porto*-nak, ki őt a homlokáról patakzó vértől borítva a császár elé vezette. Armstrong erre nézve hivatkozik Lenz Miksa ismert művére és egy »kitűnő egykorú levélre«, mely a *Documentos ineditos para la historia de España* cz. gyűjtemény 85-ik kötetében jelent meg. Lenz szintén egykorú források, mint pl. Avila és mások után dolgozva, csakugyan azt állítja, hogy a választót vértől elborítva vezették a császár elé, s hogy a vágást állítólag egy huszár mérte volt reá. Azonban az Armstrongnál idézett egykorú levél írója, Don Alonzo Enriquez, csupán egy kis sebet (una pequeña herida en el rostro) említ az elfogott német fejedelem homlokán. A levél a császár szászországi udvarából és táborából, 1547 április 26-ikáról van keltezve.

KROPF LAJOS.

Jahresberichte der Geschichtswissenschaft. Im Auftrage der Historischen Gesellschaft zu Berlin, herausgegeben von *Ernst Berner*. XXV. Jahrg. 1902. Erste Hälfte: Altertum. Deutschland. — Zweite Hälfte: Ausland. Allgemeines. Register. Berlin, 1904. Weidmann. 8-r. XII, 176, 461 l., IX, 538, 324 l.

A porosz közoktatásügyi kormány részéről támogatott ezen — mondhatni — nemzetközi vállalatból az elmúlt nyáron immár a 25-ik évfolyam jelent meg, mely az 1901 és 1902 évek történeti irodalmát ismerteti. Az évről-évre szaporodó anyag és az egyes nemzetek történetirodalmáról írt jelentések növekedő terjedelme arra kényszerítette a vállalat új kiadóját, a berlini Weid-

mann czeget, hogy a vaskos kötetet megfelezze. Így az évfolyam első fele az ókori történelmet és Németország történelmét, második fele pedig a »külföld« történeti irodalmát öleli fel.

Ebben a második kötetben, a III. szakasz 309—399. lapjain találjuk az 1901 és 1902 évi *magyar történeti irodalom* ismertetését is. Összesen 1201 munkáról, értekezésről és cikkről számol be az alulírt referens, időrendi és tárgyi szempontból csoportosítván a felvett anyagot. Teljesség okáért a melléktartományokban és a külföldön megjelent magyar vonatkozású irodalomra is figyelemmel kellett lennie. — Itt a jelentésre bővebben ki nem terjeszkedhetem; azt az állítást mindamellett merem kockáztatni, hogy ezek az évi jelentések majdan igen meg fogják könnyíteni a magyar historiographia egykori megírójának feladatát.

A következőkben összefoglalom a többi rovatok és más jelentések tömegében lappangó hazai vonatkozású dolgozatokat. *Wilhelm* jeni egyetemi tanár, a *Persia*-ról szóló rovat szerkesztője pl. *Seuren*-nek *Tumuli et poteries de l'âge du bronze en Géorgie* cz. dolgozatát ismerteti, mely a *Notes d'archéologie russe* IX-ik évfolyamában látott napvilágot. E dolgozatában Seure beszámol az Elisabethpol (Georgia) környékén virágzó Helenendorf nevű német gyarmat körül felásott *kurgánok*-ról (tumuli), melyeken nemcsak assyr és persa, hanem thrácziai és (Sopron vidékén is található) *magyar* díszítő motívumok észlelhetők. (I. 55.) — A *Pannónia* földjén, Pettau határában kiásott Mithraeumról *Gurlitt* (I. 55.). a dévai Mithraeumról *Oehler* (u. o.) értekezett. — A rohanó Száva folyó medrében, Dolnja-Dolina mellett talált cölöp-építményekről *Truhelka* sarajevoji muzeumőr közölt cikket. (I. 70—71.) E telep lakói rostélylyal ellátott kályhakkal is rendelkeztek. — A *római történelem* rovatvezetője *Liebenam*, megemlékezik *Veress* Tacitus-dolgozatáról, *Kenner* éremtani cikkéről (Die Sammlung Weifert in Pancsova) és *Groag* dolgozatáról: *Dacier vor Traian*. — Az I. köt. 120 és köv. ll. megtaláljuk a Dalmáczjáról és Illyricumról, az I. 121 és köv. ll. a dunai tartományokról megjelent külföldi dolgozatokat. A petrosai aranykincs-lelettel két szakember foglalkozott. (I. 173.) — A *római irodalom* rovatában (I. 154 és köv. ll.) Csengeri János, Némethy Géza, Tomory, Paulovits és Haraszi dolgozataival találkozunk. — *Domaszewski* dolgozatát (Die Benefiziarierposten und das römische Strassennetz) már nálunk is figyelemre méltatták; e mellett még csak *Kubitschek*-nek az *Itinerarium Antonini* cz. alatt irt értekezésére hívom fel az érdeklődők figyelmét. (I. 96.) — Az *Ottonen* cz. fejezetből felemlitem a *Jahrbücher des deutschen Reiches unter Otto II. u. III.* ismert munkának *Uhlirz* által átnézett 2-ik javított kiadását. — Számos magyar vonatkozású dolgozatnak az *Ausztria* cz. rovat vezetője, *Kaindl* szorított helyet jelen-

tésében. (II. 41—108.) Itt találjuk az újabb carnuntumi ásatások eredményeit és a határszéli Hainburg multját megvilágító új oklevélgyűjteményt a XIV—XVI. századból. — *Stiria* alatt leljük *Ilwof* értekezését a stájer történetírásról általában (Ottokárféle Reimchronik, Unrest krónikája, a Cilli-krónikák), továbbá *Krones* dolgozatát *Baumkirchner*-ről és magyar összeköttetéseiről. (1491-iki pozsonyi béke stb.) — *Hardt* (II. 59.) a dalmátországi bogumil-sírokról, *Segvić* pedig Ilona horvát királynő sírkövééről értekezik. (II. 59.) — Az 1567-ben Szelim szultán és Miksa között létrejött békét, illetőleg egy 1567 jun. 23-án Pozsonyban kelt oklevelet ismertet *Alačević*. (II. 59.) — *Jireček* fontos értekezése a dalmátországi románokról nálunk sem ismeretlen többé. — A *Galicia* cz. szakaszban a Krakóról és egyeteméről megjelent munkák kötik le figyelmünket. (II. 71—74.) — *Swieykowskie* krakói akadémiai értekezése (II. 74.) Dukla magyar határszéli város multjáról és a magyar bor-kivitelről szól. — *Poninski* gróf azokról a lengyelekről emlékezik meg, a kik 1848-ban honvédeink sorában küzdöttek. (II. 75.) — *Eljasz-Radzikowski* a Tátra őskori barlanglakóiról (II. 70.) és a Tátrában folytatott bányászatról elmélkedik (1502 és köv. években), továbbá a Knoblauch bányagazgató által 1765-ben kezdett új rendszerről, melynek azonban a szepesi városoknak Magyarországhoz való visszacsatolása csakhamar véget vetett. — II. 80. l. találjuk a Tengerszem vagy Halastó-kérdés körül keletkezett lengyel irodalmat. — *Kometar Ferencz* a laibachi áll. gymnasium 1902 évi Értesítőjében Katzianer tábornoknak Zapolyai ellen 1527-ben folytatott harczeitól értekezett (II. 87.), *Knittl* görzi gymn. tanár pedig I. Ferdinándról. — *Prochaska* egyik dolgozatában *Rokosz lwowski z r. 1537* cz. alatt I. Ferdinánd abbeli fáradozásait ismertette, hogy Lengyelországot Moldvával kibékítse és mindkettőnek fegyverét a török ellen fordítsa, a mi azonban nem sikerült.¹⁾ *Boratyński* (II. 88.) kimutatta, hogy a lengyel király jó sokáig *nem* kedvezett a pápa által propagált szent liga eszméjének, és el is mondta annak okait. Csak utóbb, IV. Iván császár halála után mutatott a lengyelek királya hajlamot a török elleni háborúra. — *Lenkievicz* Oroszországról és a karlóczai békéről értekezett. (II. 88.) — II. József és kora történetének oklevéltári anyaga 1902-ben nagyban bővült. (II. 90.) — A rastadti követek meggyilkolására vonatkozólag *Criste* őrnagy (II. 91.) egy öreg székely őrmester vallomását közli, a ki utóbb (1845) tollba mondotta saját és a gyilkosság elkövetésével vádolt huszár bajtársainak élményeit a fogság napjaiban. Ez az elbeszélés igazat ad Cristenek és az általa közzétett jegyzőkönyvnek.

¹⁾ V. ö. *Századok*, 1904. 481 és köv. ll.

mely a székely huszárok ártatlanságát hangoztatja. — A francia háborúkról, a főbb csatákról (Austerlitz. Aspern) egy csomó monographia jelent meg. (II. 91—93.) — *Luzio* a civil-hatalmat fitymáló, elbizakodott militarismus képviselőjét látja Radeczkyben, és az ő tábornoki főnökének, b. Hessnek tulajdonítja Radeczky olaszországi sikereit, míg *Bartsch* Haynaunak bresciai fellépését igyekszik indokolni.¹⁾ (II. 95.) — Az 1848—1852 évek külpolitikájára, így Ausztria politikájára nézve is igen fontosak *Manteuffel* porosz miniszterelnök feljegyzései. (II. 95.) — *Gyulai* osztrák fővezérnek 1859-ben tanusított tehetetlenségét új adalékokkal bizonyítja *Caemmerer* (II. 59.), a ki egyébiránt erősen át van hatva attól a meggyőződéstől, hogy III. Napoleon árulás útján szerezte meg az osztrák haditerv titkát. — A *La legion Klapka* (Un épisode de la guerre de 1866) cz. kis művet *Z. örnagy* írta. Tudtommal nálunk még nem ismertette senki. — *Andrássy Gyula* grófról és *Beust* báróról az *Allgemeine Deutsche Biographie* új pótkötete (46. köt.) közöl eléggé beható életrajzot. — Az *Erzsébet királyné* emlékének szentelt irodalom még egyre szaporodik. (II. 98.) — Hazánkat érdekli a névtelenül megjelent *Mémoires eines österreichischen Veteranen, 1846—49.* cz. munka is (Bécs), melynek utolsó része (1849) szabadságharczunkkal foglalkozik. Hogy a megelőző szakaszban tárgyalt 1848—49 évi felső-itáliai harcok leírásában a névtelen szerző plagizált, a mennyiben Schönhalsnak 1853-ban szintén névtelenül megjelent emlékiratait helylyel-közzel egyszerűen kiírta, azt időközben a *Neue Freie Presse* (1904. szept. 4.) derítette ki. Jó lesz tehát a munkának bennünket közelebből érdeklő szakaszait szintén óvatosan felhasználni. — A *Pragmatica Sanction*ról *Bachmann*, *Weber* és *Fellner* írtak, míg *Tezner* Mária Terézia centralistikus reformjait bírálta. (II. 100—101.) — Mint furcaságot idézem *Helmes* művét: *Drei Jahre Geschichte der österreichisch-ungarischen Zolltrennung, 1907—1910.* (!) — Reálisabb alapon nyugszik *Grünberg* munkája: *Die handelspolitischen Beziehungen Österreich-Ungarns zu den Ländern der unteren Donau*; szintűgy *Philippovich* és *Bülow* nemzetgazdasági munkái. (II. 103.) — *Szászország* és *Thüringia* rovata alatt a magyar szent Erzsébetről szóló újabb irodalmat (*Wenck*, *Horn*) leljük. — A harmadik keresztes hadjáratra vonatkozó munkák II. 293. alatt vannak ismertetve. — *Ritter Mór*icz-nak a harminczéves háború történetéről szóló munkájából megjelent a 3-ik kötet első fele, mely a dán háborút öleli fel. Szó van benne természetesen Mansfeldről és Bethlen Gáborról is. — A II. 32. lapon találjuk *Schuster* cikkét: *Eine brandenburgische Prinzessin auf dem siebenbürgischen Fürstenthron.* —

¹⁾ V. ö. *Századok*, 1904. 550. l.

A II. 310. l. ismertetik Berlin megsarczolását *Hadik* által. a városi levéltár iratai nyomán. — *Zsigmond* császárról és királyról Beckmann, Goeller, Werner és Herre írtak. (II. 354 és köv. ll. és II. köt. III. 443. l.) *Beckmann* különösen a török veszedelemmel és ozorai Pipo 1410 évi követtségével foglalkozott, kissé fenhangon, a miért azután az öreg *Caro* meg is pirongatta s egyúttal a Zsigmond államférfiui lángelméjéről mondott dithyrambust a kellő színvonalra szállította alá. *Goeller* művének 5-ik fejezetében Magyarország egyházi viszonyait tárgyalja, műve végén pedig a galambóczi vereséget. *Hofmann* Zsigmondnak a baseli zsinathoz való viszonyát fürkészi. (II. 356.) — A *svájcz történetirodalom* referense megemlékezik (II. 403.) a Nándorfehérváron 1738-ban lefejezett Doxat tábornokról.

A második fél-kötetben (III. és IV. rovat) először is öt referens *Olaszország* történetirodalmát ismerteti. Bennünket a következő dolgozatok érdekelnek: *M. Sanuto* Diariumaiból megjelent az 58-ik, *Pribram* velencei követjelentéseiből a 2-ik kötet. 1657—1561. — Ferdinánd és Zapolyai ellenkirályokkal (1532—1538) *La politica di papa Paolo III. e l' Italia* cz. művében (III. 424—425.) *Capasso* foglalkozott. — *Marsigli*-nak Albertazziban akadt új életrajzírója. (III. 470.) — *Berzeviczy Albert* aragoniai Beatrixról (Mátyás nejeéről) írt értekezését *Mastrojanni* ismerteti (III. 498.), úgyszintén *Baumgarten* ismeretes kütfő dolgozatát. (III. 186.) — Az orosz történetirodalom rovatából felemlítjük *Šljakov* értekezését: *Adalék Báthori István lengyel király Oroszország ellen indított utolsó hadjáratának történetéhez* (III. 105.), mely dolgozat Jermak kozákról és felfedezőről is szól. *Pierling* művéből: *La Russie et le Saint-siège*, megjelent a 3-ik kötet. — Az 1391—1542 évi byzantinus forrásokból *Lambros Spiridion* szerkesztése alatt új kiadás indult meg. (III. 111.) — Fontos munka *Riegl* műtörténetíró könyve: *Die spätrömische Kunst-Industrie nach den Funden in Österreich-Ungarn* (III. 117.), mely voltaképen *Strzygowski* műtörténész ellen irányul. — *Brockelmann* sajnálatát fejezi ki a fölött, hogy Goldzihernek az *Iszlám*-ról írt dolgozata nem jelent meg német nyelven. (III. 119.) — *Schlözer* a régi török hadsereg eredetéről és fejlődéséről értekezett. (III. 122.) — A *francia* jelentésből kiemeltük még *Fallou* művét: *Nos hussards 1692—1902*. — *Lefaiivre*-nek a magyar nemzeti fölkelőket és politikájukat ócsárló munkájáról (III. 346 és 457.) alulírt referens számolt be.¹⁾

MANGOLD LAJOS.

¹⁾ V. ö. *Századok*, 1902. 387. l.

T Á R C Z A.

RAVASZKESZŐ.

Zsigmond király 1424 aug. 29-én az esztergomi érsekség bizonyos ügyében okiratot állított ki, melynek kelte helyét Fejér ¹⁾ *Kowazkczo* alakban adja. Miután ily nevű helységet Magyarországon nem ismerünk s így azt kell feltennünk, hogy elferdített névvel van dolgunk, a helység helyes meghatározását a következő sorokban kísértjük meg.

Varju Elemér a *Turul* 1897 évi f. 44—47. ll. Zsigmond császár okiratait ²⁾ ismertetvén, a következő megjegyzést teszi: »Zsigmond 1424 aug. 25-től 31-ig Esztergom és Komárom között vadászott; ez idő alatt oklevelei bizonyos *Rawasgesso. Rabiskusse, Rozgesso*-ról vannak keltezve. Bizonyosan hibásan vannak e nevek visszaadva s így a helység — vagy talán birtok, erdő — nevét pontosan megállapítani nem tudjuk. Szept. 1-én tért meg a vadászat-ról Tatára« stb. Minthogy az 1424 aug. 29-én kelt okirat kelte helye *Kowazkczo*, világos, hogy ezen név a Regestákban előforduló *Rawasgesso, Rabiskusse és Rozgesso* nevek újabb ferditése.

Tudjuk, hogy az országban nagyszámú, különféle jelzőjű *Kesz* vagy *Keszi* nevű helység létezik; kevésbbé ismeretes azonban az, hogy a *Kesz* vagy *Keszi* kiejtés a történelmi hűségnek nem felel meg. Számtalan régi okirat bizonyítja, hogy a legrégibb időktől kezdve századokon át e helységeket kivétel nélkül *Kescew, Kezw, Kezev, Kezu, Kesew, Kezeu, Kezv* alakban írták s helyes phonetikával *Kesző*-nek ejtették ki.

Midőn Martyr esztergomi érsek 1156-ban az esztergomi káptalannak hetven helység tizedét adományozza, az esztergomi megyéből, mert ez közel fekszik s az érsek itt gyakrabban tartózkodik, csak tíz helységet jelöl ki, a hol Aranyos és Sárak nevű tizedesek működnek. A legkisebb értékűek közé tartozik

¹⁾ Cod. Dipl. X. 6. 610. l.

²⁾ Regesta Imperii, XI. köt.

Kesceu, melyet »Zacheus püspök prediumá«-nak is nevez.¹⁾ Vajjon már most e *Kesző* alatt az Esztergom megyében vagy a Komáromban létezett és létező számos Kesző nevű helységek egyike értendő-e? — biztossággal meg nem mondhatjuk.

A Komárom-megyei Kürt és Szenttamáskürt mellett 1255-ben egy *terra Kezu* nevű területet találunk, mely kétségtől az Esztergom-megyei *Kesző*-nek felel meg. *Kezu* nevű helységekre akadunk itt 1263-ban is, midőn az esztergomi káptalan tanúsítja, hogy »Vid (Vythe) de villa Kezu«, Köbölkút mellett lakó birtokos, a ma már nem létező Ösztövéren levő földjéből három eke-alját a Hontpázmán nembeli András comesnek (a Forgácsok ősenek) eladott.²⁾ Miután 1233-ból tudjuk, hogy Köbölkúti Péter és Ösztövéri Bagy, Császári Vityka fiával Vityával akként egyezkednek, hogy Vityának Ösztövéren három eke-alját átengednek, a mint ezt a *bucsi* plebánus mint az esztergomi prépost kiküldöttje tanúsítja, nem szenvedhet kétséget, hogy az 1263-ban Keszői néven szereplő Vid az 1233-ban előforduló Császári Wicha-val (Vitya) azonos.³⁾

E helység 1299-ben ismét *Kezv* néven fordul elő. Bizonyítja ezt az a körülmény, hogy a keresztesek esztergomi konventje akkor néhány keszői nemes ellen vizsgálatot indított és hogy az ezzel megbízott kiküldöttek *Bucson* a Keszőiekkel találkoztak. Az ügy részletezése nem tartozván e sorok keretébe, itt röviden csak arra akarunk utalni, hogy a megidézett Keszőiek sorában bizonyos Mórícz bán fia is szerepelnek, a kinek hánságáról és családjáról azonban mindeddig vajmi keveset tudunk.⁴⁾

Ezen Kesző helység nyomát 1300 után egyelőre nem követhetjük. 1460-ban azonban, valamint 1464-ben és 1504-ben Komárom megyében egy *Rawazkezew* (= Ravaszkesző) nevű helység merül fel,⁵⁾ melyet Köbölkúttal és Ujfalu-val együtt emlegetnek, rendszerint mint a Bátori család birtokát, és így a mai Esztergom-megyei *Bátorkeszi* helységet kell alatta értenünk, mely az 1531 és 1532 évi adólajstromokban már *Kezzy*, *Bathorkezy* néven szerepel, szintén mint a Bátoriak birtoka. Ravaszkeszőt és Ujfalut (a mai Esztergom-megyei Kisujfalut) 1460-ban Gúti Ország Mihály nádor kezén találjuk, a ki talán csak zálog czimén bírta; 1464-ben a Bátoriak ugyanezen helységeket Szécsi Dénes esztergomi érseknek zálogosították el, a kinek utódai azután, úgy látszik, huzamosabban bírták; ⁶⁾ 1502-ben zálog czimén Bakócz Tamás eszter-

¹⁾ *Knauz*: Mon. eccl. Strigon. I. 107. l.

²⁾ *Fejér*: Cod. Dipl. IV. 3. 177. l.

³⁾ U. o. III. 2. 491. l.

⁴⁾ V. ö. *Wenzel*: Árpádkori Uj Okmt. XII. 406. l. — Anjoukori Okmt. I. 71. l. — *Knauz* id. m. II. 660. l. — *Fejér* id. m. VIII. 2. 182. l.

⁵⁾ *Csánki*: Magyarorsz. tört. földr. III. 503. l.

⁶⁾ *Csánki* id. m. III. 519. l.

gomi érsek szerzi meg Ravaszkeszit és Ujfalut Komárom megyében, s Köbölkutát Esztergomban.¹⁾

Mindezekből tehát kitűnik, hogy a Bucs, Köbölkút és (Kis-) Ujfalu tőszomszédságában fekvő, valamikor Komárom megyéhez számított *Kesző* 1300 után — az időt pontosan meg nem határozhatjuk — mint *Ravaszkesző* szerepel, mely nevét, miután a Bátori család birtokába jutott, később (a XVI-ik század első harmadában) *Bátorkesző*-re változtatta. Ma Esztergom megyében mint *Bátorkesz* és *Bátorkeszi* ismeretes ugyan, de világos, hogy a név kiejtése régebben csak *Bátorkesző* lehetett.

Az eddigiek alapján a fentebb érintett, elrontott helységneveket most már biztosan megállapíthatjuk. Zsigmond király 1424 aug. 24-én Tatán tartózkodott;²⁾ augusztus 25-től 31-ig Esztergom és Komárom között vadászott s szept. 1-én tért meg a vadásatról Tatára. Az ezen időközből a császári Regestákban olvasható *Ravaszgesso*, *Rabiskusse* és *Rozgesso* nevek tehát nem egyebek, mint az Esztergom és Komárom közötti *Ravaszkesző* (ma *Bátorkeszi*) elferditései. De miután Zsigmond 1424 aug. 29-én is e tájon tartózkodott, világos, hogy Fejér az idézett okiratban megjelölt hely nevét rosszul olvasta. *K* helyett *R*-et, *c* helyett *e*-t kell vennünk és megkapjuk a *Rowaszkezo* vagyis *Ravaszkesző* nevet.

WERTNER MÓR.

LEVELEK A SZERKESZTŐHÖZ.

I.

A *Századok* múlt november-havi füzetében közölt cikkembe hiba csúszott be, mely félreértésre adhat okot. A 869. l. 6—7. sorának: »nem László királynak, hanem Odilo apátnak teste nyugodott Somogyvárott« — így kell hangzani: »nem László királynak teste nyugodott Somogyvárott, hanem Odilo apáté Saint-Gillesben.«³⁾ Természetesen csakis Odilonak saint-gillesi sírját nevezhettem az apát ismeretes nyugvóhelyének.

Engedje meg a Szerkesztő úr, hogy egyszersmind cikkemhez fűzött észrevételeire válaszoljak.

Fejér szövegét ép azért mondtam és tartom megbízhatatlannak, mert a tulajdonneveket magyaros formában írja, vagyis

¹⁾ *Századok*, 1888. 122. l.

²⁾ Sztáray Okt. II. 243. l.

³⁾ A hibáztatott sor, *idézet* lévén a *Századok* bírálójának cikkéből, nem hangozhatik másképp, mint a hogy a maga eredeti helyén (*Századok*, 1900. 739. l.) olvasható. A t. cikkíró tehát legyen nyugodt; akkor követett volna el megbocsáthatatlan hibát, ha helytelenül idézett volna, olyasmit tulajdonítván a Sz. bírálójának, a mit az nem mondott. Szerk.

önkényesen corrigálja. Baluze, kitől Fejér a Gallia Christiana, Pray és Katona közvetítésével vette szövegét, *Latislavus*-t és *Semichensem*-et ír; ezt változtatta Fejér. illetőleg Pray és Katona meg nem engedett módon *Ladislavus* és *Scumigiensem*-re. Különben már Baluze szövege is hibás. A bulla eredetijében Goiffon (id. m. 41.) szerint *Lasticlavus* és *Semichensem*, az idéztem párisi szövegben *Latislavus* és *Semichensem* áll. Valószínűnek tartom. hogy az eredetiben is e helyen *Latislavus* van írva. mert ez a román és germán hangtörvényeknek (v. ö. slavus, sclavus, sklave, esclave) és a pápai kancellária consequens praxisának (v. ö. II. Orbán pápa 1091 nov. 17-iki bulláját Goiffon id. m. 28. l. és ugyancsak az 1106-iki bulla későbbi helyét Goiffon id. m. 41. l.) megfelelő módosítása a *Ladislavus* névalaknak. Ugyancsak e bullában másodszor Goiffon is *Latislavus*-t ír, ha tehát a *Lasticlavus* alak nem Goiffon tévedéséből került a szövegbe, akkor az a bulla írójának fölhibája.

A „diplomatikailag egyedül helyes alakok *Latislavus* és *Semichensem*. Fejér correctnek látszó névalakjai szövegrontásból származnak.¹⁾

A bulla értelmezését illetőleg is ragaszkodnom kell nézetemhez. hogy az csak egyféle magyarázatot enged meg. Az »eius corpus«, minthogy közvetlenül az »obtulit«-ra következik, csak ennek alanyára. vagyis Szent Lászlóra vonatkozhatik, Odiloval csak akkor és akkor is csak bajosan lehetne összefüggésbe hozni, ha az *obtulit* a legvégén állna.²⁾

De egészen eltekintve ettől. tárgyi és más nyelvi okok is kétségtelenné teszik magyarázatom helyességét. Ha az »eius corpus« Odilora vonatkoznék, az »ubi et«-nek St. Gillesre vagy Somogyvárra kellene utalnia. Ha a bulla St. Gillesre célozna, fölösleges volna az »et«, erre tehát már nyelvi okokból sem lehet gondolni. Azonkívül semmi értelme sincs annak, hogy a pápa Somogyvár alapításáról szólva, a saint-gillesi apátnak megírja, hogy előde Odilo ott nyugszik. Ellenben nagyon is odaillik, hogy László alapításáról szólván felemlítse, hogy azt azzal is kitüntette, hogy oda temetkezett. Nyelvtanilag inkább lehetséges volna az »ubi et« kitételt

¹⁾ Ez mind igaz lehet, de Szent László temetése helyének kérdése szempontjából tökéletesen mindegy, hogy *Ladislavus*, *Latislavus*. *Lasticlavus* vagy *Latislavus* áll-e a szövegben; a név ilyen vagy olyan alakjából semmi sem következik. Ettől eltekintve, Pray, Katona és Fejér szövege teljesen egyezvén a t. cikkíró által idézett (Baluze, Goiffon stb.) szövegekkel, ismétlem, nem mondható megbízhatatlannak. Szerk.

²⁾ Csak azt mondtuk, hogy a főmondathoz az *ubi* kötőszóval kapcsolódó mellékmondat alanya nem Szent László, hanem a *corpus venerabile*, a mit minden syntaxista tudhat, — és hogy a felforgó kérdést mondattani alapon eldönteni aligha lehet. Szerk.

Somogyvárra vonatkoztatni, csakhogy ez tárgyi képtelenségre vezetne t. i. arra, hogy Odilot Somogyváron temették el.

A szóban forgó mondat tehát *csakis* azt jelentheti, hogy Lászlót temették el Somogyvárott. Utólag látom, hogy már Ménard is (*Histoire de Nîmes*, I. 191. l.) így magyarázta a bullát. e szerint a helyes értelmezésnek prioritása őt, nem pedig Mátyás Flóriánt illeti, mint tévesen állítottam volt.

Strassburg, 1904. nov. 25.

BAUMGARTEN FERENCZ.¹⁾

II.

A *Századok* f. évi október-havi számában (807. l.) főt. Végh Kálmán Mátyás úr szová teszi azon szerény észrevételeket, melyeket *Hortobágyi apátságaink* című munkájára vonatkozólag ugyan csak a *Századok* f. évi júniusi számában (537 és köv. ll.) tettem, s addig is, míg észrevételeimnek általa kétségbevonat alaposágáról meggyőződhetnék, felszólít, hogy az *ohati apátság* védőszentjére nézve »egykorú okiratokra« támaszkodó állításomat bizonyítsam is be. A főtisztelendő úr ugyanis Szent Miklósról nevezettnek mondja e rég elpusztult apátságot, míg én a mellett kardoskodom, hogy ismeretlen alapítói a Boldogságos Szűznek ajánlották volt fel. Csodálkozom a felszólításon. Hiszen szóban forgó észrevételeim során pontosan meg van jelölve, honnan vettem az állításaim igazolására szolgáló adatokat. Ismétlem tehát, hogy eltekintve az u. o. idézett debreczeni Regestáktól, ha a főtisztelendő úr szíves lesz a Károlyi Oklevéltár I. köt. 112, 122, 127 és 143. ll. közölt 83, 88, 92 és 98. sz. okleveleket átolvasni, nyomban megtalálja a »monasterium beate virginis de Whath« patronatusságáról szóló egykorú feljegyzést is. Ez oklevelek az 1335, 1336, 1338 és 1341 években keltek. Az első a váradi, a második és negyedik az egri káptalannál, a harmadik Visegrádon, a királyi kancellárián. Ime, a főtisztelendő úr meggyőződhetik róla, hogy nemcsak állítottam, hanem bizonyítottam is, a nélkül azonban, hogy jogot tartanék az *ohati apátság* védőszentje felfedezésének

¹⁾ Szívesen közzöltük — néhány megjegyzés kíséretében — t. munkatársunk észrevételeit. Egy szóval sem tagadjuk a somogyvári temetés lehetőségét, sőt a t. cikkíró tárgyi okadatolását mindenestre szerencsésebbnek tartjuk nyelvtani fejtegetéseinél, melyekkel bizony akárkit is bajosan győzhetne meg nézete helyességéről. Kétségtelen, hogy mind az *ubi*, mind az *et* kötőszócska Somogyvárra mutat, azt azonban sem az egyikből, sem a másikkól ki nem magyarázhatjuk, hogy az *eius* névmás Szent Lászlóra, avagy Odilo apátra vonatkoztatandó-e? Hanem ha a t. cikkíró *tudja*, hogy Odilo apátot Saint-Gillesben temették el, ez már olyan tárgyi adat, a melynek alapján a kérdés bizvást eldönthető. Ezzel a vitát befejeztük.

Szerk.

érdeméhez. Ezt az »igen-igen nagy szolgálatot« az egyháztörténetnek és általában hazánk történetének, jóval előttem megtették azok, a kik már 1882-ben közrebocsátották az ide vonatkozó okleveleket.

Debreczen, 1904. nov. 10.

ZOLTAI LAJOS.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA második osztályának nov. 7-iki ülésén *Szádeczky Lajos* 1. tag tartott felolvasást a *csiki székely krónika eredetéről*. Több mint száz esztendeje foglalkoztatja a történetírókat ez a krónika, mely 1796-ban került napfényre egy soha nem látott 1695-iki másolatból, melynek eredetijét állítólag 1533-ban régi oklevelekből szerkesztették össze Csikban, Sándor Menyhárt várában. A krónika másolatát Farkas János világi pap juttatta Csiksomlyóról Aranka György kezéhez, ki a XVIII-ik század utolsó évtizedében egy tudós társaságot alakított Marosvásárhelyen, egyebek közt abból a célból, hogy nyomtatásban terjeszsze a magyar história időről-időre előkerülő forrásait. Farkas János a megindítandó forrásgyűjtemény számára küldte Arankának a krónikát, mely kéziratban hamar el is terjedt Erdélyben, de nyomtatásban csak 1818-ban jelent meg. Hitelessége mindjárt akkor gyanusnak tetszett; mindamellett voltak többen, még tekintélyes történettudósok is, kik a székely krónikát védelmökbe vették. Horváth Mihály hitelesnek tartotta, Szabó Károly heves irodalmi harczot vívott érte, Jakab Elek haláláig hitt benne. Hogy hamisítvány, azt Nagy Géza mutatta ki meggyőző okokkal. Különben a krónika koholt volta kézzel fogható. Oly dolgokról tud, melyekről más források egy szóval sem emlékeznek. Beszél a székelyek eredetéről, elmondja őstörténetüket, leírja az ősi pogány vallás szertartásait, az ősi székely intézményeket, megteremti a székelyek papi fejedelmét, a mesés *rabonbánt*, szól a székelyek ősi áldozó poharáról, megtérésükről a keresztyén hitre; elmondja, hogy Árpád meglátogatta Budvárát, a honnan magával hozta a vérszerződés pontjait; majd Kálmán királylyal feleségül véteti Sándor István rabonbán Druzilla nevű leányát s lakodalmán szerepelteti Szent László királyt, a ki ott a székely áldozó pohárból iszik stb. Szádeczky kutatásai kiderítették, hogy mindaz mese, a mit a csiki székely krónika eredetéről eddig hirdettek. A krónikát 1796-ban Sándor Zsigmond koholtatta papokkal és ügyvédekkel, részint hogy családja az Aporok ellen folytatott nagy perét megnyerje, részint hiuságból. Előbb megíratta a család genealogiáját, megtévén Zandirhám rabonbánt első ősenek; azután

a karczfalvi templomban talált egy küszöb-követ, melyen a 888 évszám láttatott, a karczfalvi templom tehát Zandirhám rabonbán feleségének lett még pogány szertartású fogadalmi templomává; a családnak egy szerezcsendió-kelyhét, melyre az 1712 évszám vala vésvé, megtette a székelyek áldozó poharának, s végül mindezen együgyűségek koronájául és erősségeül megszerkesztette magát a híres krónikát. A krónika hitelessége rég megdőlt ugyan, de hogy mily szándékos és a mellett mennyire idétlen koholmány, azt most Szádeczky Lajos mutatta ki hiteles levéltári adatok és okiratok alapján. Tanulmánya — reméljük — teljes apparatussal az Akadémia történettudományi bizottságának kiadásában fog megjelenni.

Az első osztály nov. 21-én tartott ülést, melyen *Lehr Albert* I. tag felolvasása után, ki Heine néhány költeményét mutatta be magyar fordításban, *Melich János* I. tag a *hétnek és napjainak magyar neveiről* érkezett. Miklosich Ferencz azt tanította, hogy a szlovéneket a hét napjaival a németek ismertették meg, s e tanítását arra alapította, hogy a szlovén *sréda*, mely szó szerint *közepet* jelent, a német *mittwoch* fordítása. Mikor a IX-ik században Cyrill és Method hazánkba jöttek, az idevaló kifejezést felvették nyelvökbe s a többi névvel együtt a gör. kel. szlávságnál is elterjesztették. Melich szerint e tanítás azért nem helyes, mert a bajor-németeknél csütörtök az *ötödik* nap, míg a szláv *čtvrtek* szó szerint *negyedik* napot jelent. De nem helyes a tanítás azért sem, mert a szlovéneknél és az összes róm. kath. szlávoknál a szombatot *sobota*-nak mondják, tehát *m* hang nélkül, míg a németek *sambaztac*-nak, *samstag*-nak, tehát *m*-mel. Az értekező azután a Cyrill és Method-féle nyelvemlékek alapján azt bizonyította, hogy nyelvökben addig, míg Moráviába nem jöttek, tehát 861-ig, a ker. görög elnevezések voltak meg, még pedig részint fordított, részint fordítatlan alakban. Ebben a nyelvben a szerdát *čtvrtek*-nak (ma új-görögül τετράς = szerda, tulajdonkép = négy), a pénteket *paraskeveji*-nek (ma új-görögül παρασκευή = péntek), a szombatot pedig *sombota*-nak (új gör. σαββατον) mondták. Hazánkba jöve a két testvér, latin népek által terjesztett elnevezéseket talált az itt lakó népeknél. Itt a péntek *pentz*, azaz *ötödik nap* volt, a szerdát a lat. *media hebdomas*, tosc. ol. *mez-zédima*, vegliotto *missédma* alapján *sréda*-nak (a hét közepe) nevezték, míg az olasz *sabato*-ból itt *sobota* lett. Az pedig a felfogás, hogy a hét első napja, a *hétfő*, szintén észak-olaszföldi eredetű. A friauli latinban a hétfőt ma is *prindí*-nek, azaz *prima dies*-nek mondják. Ez átment a róm. kath. szlávba s ebből a róm. kath. szláv terminológiából meritett Cyrill és Method is, és ezek a róm. kath. kifejezések szorították ki a régebbi görög alapon fejlődött terminusokat. A magyarban a *hét*, a *szombat* és a *vasárnap*

a magyarság keresztyénsége előtti elnevezések, ellenben a *szerda*, a *csütörtök* és a *péntek* dunántúli róm. kath. szlovén nevek, és ugyan innen való fordítások a *kedd*, a *hétfő* és a régi magyar *eztennap*¹⁾ kifejezés. Egyéb fordított naptári elnevezéseket is tárgyalt az értekező, mint pl. *virág-vasárnap*, *nagyhét*, *csonka hét*, *bóvéd este* (= karácsony estéje) stb. — A harmadik felolvasó *Katona Lajos* 1. tag volt, ki a *Festetics-codex* bűnbánati zsoltáiról azt bizonyította be, hogy azok Petrarka latin munkáiból kerültek Kinizsi Pálné zsolozsmás könyvébe. E zsoltárokról eddig legtöbben azt hitték, hogy nem egyebek, mint Dávid zsoltárainak szabad fordításai. Katona újabban tett kutatások alapján annak a véleménynek adott igazat, mely szerint a szóban forgó énekek az ó-testamentomi zsoltárokkal semmi összefüggésben nincsenek, mert egészen más a szerkezetük, más a felfogásuk. A *Festetics-codex* bűnbánati zsoltáiraiban Petrarka a maga életét, egyéniségét rajzolta meg, s ezért e zsoltárok nemcsak irodalmi szempontból érdekesek, hanem egyúttal becses műveltségtörténeti emlékei a renaissance korának.

Nov. 28-án az összes ülés alkalmával *Wosinsky Mór* 1. tag mondott emlékbeszédet *Bertrand Sándor* francia archaeologusról, ki 1880 óta volt külső tagja az Akadémiának s 1902-ben halt meg. Bertrand művei közt legfontosabb a *gallok vallásáról* írt könyve, de legnagyobb érdeme a páratlan saint-germaini prae-historikus muzeum rendezése, a mivel óriási szolgálatot tett a tudománynak.

— Az INSTITUT FÜR OESTERREICHISCHE GESCHICHTSFORSCHUNG Bécsben, ez évi nov. 11-én ünnepelte főnállásának ötvenedik évfordulóját. Az ünnepnek jelentőséget adott az osztrák közoktatásügyi miniszter beszéde, melylyel az intézetet üdvözölte, és az a körülmény, hogy az intézet volt növendékei nagy számmal sereglettek egybe, szorosabbra fűzendők azt a viszonyt, mely őket az intézethez kapcsolja.

Az intézet megalapítása 1854-re esik. Okt. 20-án kelt az a császári rendelet, mely annak fölállítását elrendelte, s a minisztérium már nov. 11-én megállapította az intézetnek ideiglenes szervezetét.

Gróf Thun miniszterelnök 1851-ben nevezte ki Jäger Albertet, az innsbrucki egyetem híres történettanárát a bécsi egyetemre, azzal a céllal, hogy az osztrák történelem szakszerű művelése előmozdittassék s egy tudományosan képzett történetírói gárda neveltség, mely első sorban az osztrák egyetemek törté-

¹⁾ Az *eztennap* kifejezésre vonatkozólag v. ö. a *Turul* 1884. évf. 16—17. ll. olvasható közleményt.

nelmi katedráit legyen hivatva ellátni. Egy e célra szolgáló iskola megalapítása mindjárt 1851-ben tervbe vétetett és Jäger meg is tette a lépéseket arra, hogy az iskola életbe lépjen. Az 1854-iki császári elhatározást és a miniszteri rendeletet 1855 október-havában követte az *Institut* első tanfolyamának megnyitása.

Az Institut jelenlegi szervezete is nagyrészt azon az alapon nyugszik, a melyet neki Jäger adott. A régi szabályzat sok tekintetben egyezett a párisi *École des Chartes* szabályaival, melyek azonban a bécsi intézet speciális céljaihoz és viszonyaihoz képest módosultak. Az 1857-ben kelt szabályzat 1874-ig maradt életben; ezután 1898/99-ben változott a szervezet a kor kívánalmainak megfelelőleg.

Maga az Institut a bécsi egyetem bölcsészeti karával egybefüggő, de egyenesen a közoktatásügyi miniszternek alárendelt intézmény. Tanulmányi tekintetben az intézet egy három évig tartó cursust foglal magában, mely egy bevezető tanulmányi évből s egy két évre terjedő tanfolyamból áll. Az Institut tagjaitól bizonyos magasabb tudományos képzettség kívántatik, s 1855 óta föltétel az, hogy az intézet tagjai három éven keresztül folytatták légyen tanulmányaikat a bécsi egyetemen, továbbá fölvételi vizsgát tegyenek, mi által más egyetemek hallgatói is módot szerezhetnek arra, hogy az intézet tagjaivá lehessenek. A tagok rendesek és rendkívüliek, kik egyúttal az egyetemen rendes, illetőleg rendkívüli hallgatókúl vannak beírva. 1861-ben államvizsgálat rendszerezítettett, mely az Institutban előadott főbb tárgyakat öleli fel; e vizsgálat 1898 óta a rendes tagokra nézve kötelező.

Az Institut vezetése az igazgató kezébe van letéve, különben a tanárok teljesen szabadon működnek.

Az Institut céljának megfelelőleg a tagok (1857 óta) tudományos kiképeztetést nyernek egyrészt a történelem segédtudományaiban, másrészt az osztrák történet kútforrásainak ismeretében és kritikájában. 1874 óta ehez még a műtörténet művelése járúl.

Az Institut nagyobb föllendülésének érdeme *Sickel Tivadar* nevéhez fűződik, ki a diplomatikát (oklevéltant) arra a polczra emelte, mely azt mint a történelem legfontosabb segédtudományát joggal megilleti. Sickel 1856-ban lépett az Institut tanári karába, igazgatását 1869-ben vette át és 1891-ig folytatta, midőn a római osztrák történeti intézet igazgatója lett, mely minőségben 1901-ig működött. Érdemei az Institut felvirágoztatása körül elévülhetetlenek. Joggal mondhatta Hartel közoktatásügyi miniszter a jubileum alkalmával, hogy oly terjedelemben s oly alapossággal sehol sem művelik a történelmi segédtudományokat mint az Institutban, ennek köszönhető, hogy Bécs a német történettudomány terén

vezérszerephez jutott. Sickel munkáját folytatták utódai: *Zeissberg Henrik* udvari tanácsos és főleg *Mühlbacher Engelbert*, ki az oklevéltannak Sickel mellett elsőrangú tekintélyévé küzdötte fel magát. Mühlbacher halála (1904) óta *Ottenthal Emil* az intézet vezető-igazgatója, kinek tollából a jubileum alkalmára egy emlékfűzet (*Festschrift*) is jelent meg.¹⁾

Gyakorlati tekintetben az Institut életére nézve legfontosabb volt az a határozat, melyet 1895-ben az osztrák levéltárak ügyében összehívott tanácskozás mondott ki, hogy t. i. levéltári állások betöltésénél első sorban oly jelöltek veendők figyelembe, kik az Institut vizsgálatát kiállották. Ez természetesen magával hozta azt, hogy azok a tudományszakok, melyek a levéltári szolgálatnál első sorban jönnek tekintetbe, az Institut tanulmányi rendtartásában is nagyobb figyelemben részesüljenek.

Hogy tudományos tekintetben az Institutnak milyen befolyása volt a történettudomány fejlődésére, azt legjobban bizonyítja tagjainak névsora, melyben a történettudomány élő és elhalt munkásainak legkiválóbbjaival találkozunk. Az intézet számos nagybecsű kiadványait ezúttal nem említve, csak azt jegyezzük fel, hogy közlönye, a *Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung*, immár huszonöt éve szolgálja a történettudományt és az intézet tudományos céljait.

A Magyar Tudományos Akadémia fölismerván az Institut tanfolyamainak jelentőségét és fontosságát, már 1863 óta majdnem évenként küld ki a közoktatásügyi kormány támogatásával ösztöndíjas ifjakat az intézet látogatására. A jubileum alkalmából közrebocsátott emlékfűzetben a következő magyar tagok nevével találkozunk: Šupala Ferencz (†), Wertheimer Ede, Károlyi Árpád, Fejérpataky László, Szádeczky Lajos, Barabás Samu, Győry Árpád, Pettkó Béla, Schönherr Gyula, Soltész Árpád (†), Aldásy Antal, Veress Endre. 1892 óta a cs. és kir. közös hadügyminisztérium levéltára is oda küldi a hozzá beosztott katonatiszteket magasabb kiképeztetés végett.

Jóllehet az Institut különösen az osztrák történelem művelésére van hivatva, az általa elért eredmények általában a tudománynak szolgáltak és szolgálnak hasznára. Kívánjuk, hogy üdvös munkáját a jövőben is mennél sikeresebben folytathassa. (A—L.)

¹⁾ Das k. k. Institut für oesterreichische Geschichtsforschung, 1854—1904. Festschrift zur Feier des fünfzigjährigen Bestandes von E. von Ottenthal. Wien. 1904. Adolf Holzhausen. 8-r. 96 l.

SZLÁV TÖRTÉNETI SZEMLE.

1902.

— MITTHEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG. XI. évf. 1902. I—VI. (45—50.) szám.¹⁾

A 45-ik számban *Hruševskýj Mihály* némely Leo (Lew) fejedelemnek tulajdonított oklevelek hitelességét vizsgálja s kimutatja, hogy nem származhatnak a XIII-ik századból, hanem két-három századdal későbbi hamisítványok. Lengyelország megalakulásával ugyanis a régi orosz fejedelemség alattvalói, az orosz bojárok, birtokaikhoz való jogukat igazolni voltak kénytelenek, mert különben azok elvesztésének veszélye fenyegette őket. Az ekként válságos helyzetbe került oroszok, írott okiratok hiányában, melyek a régi oroszországi törvények előtti ismeretlenek valának, hamisított adománylevelekkel próbáltak szerencsét. Hogy pedig csaknem valamennyien Leo fejedelem nevével igyekeztek célzt érni, annak a fejedelem népszerűségében lehet magyarázatát találni. — *Haluščynskýj Mihály* egy 1791-ből származó lengyel kéziratot közöl, adalékul azon küzdelem történetéhez, mit a nem egyesült oroszok és protestánsok vallási szabadságukért s a törvény előtti egyenlőségért Lengyelországban végigküzdöttek. — *Verchratskýj János* a magyarországi kis-orosz (ruthén) dialektusokról írt tanulmányát a tájszólások és az ukrainai nyelv közötti eltéréseket feltüntető szótárral fejezi be.

A 46-ik szám első közleménye: *Volkov Theodor* értekezése az 1899 és 1900 években *Zajcsev község környékén eszközölt ásatások* alkalmával fölszínre került leletekről. Az említett ásatások a különböző rétegekből egy oroszlán, orrszarvú, medve és hiéna koponyáján s számos házieszközön kívül több mammutcsontot is hoztak napvilágra. Volkov a mammut-agyarakon látható kezdetleges vésedeket véve szemügyre, más leletekkel való összehasonlításuk útján arra az eredményre jut, hogy az Ukrajnában talált mammutcsontok a madelein-korból származnak. — *Franko Iván* egy tudományos apparatussal készült dolgozatban *Szent Kelemen Chersonesosban* cz. alatt a Szent Kelemen legendájával kapcsolatos legendákról értekezik. Bevezetésül a legendák keletkezését vizsgálja. A legendák, bár legtöbb esetben bírnak történeti alappal, nagyrészt a képzelet szüleményei, melyekből csak bizonyos kritikai elvek alkalmazásával hámozhatjuk ki a valóságot. Egy-egy hiteles elbeszélés igen sok legendát s e legendáknak számtalan variánsát hozta létre. Egyike a legérdekesebbeknek a római Szent Kelemen legendája, mely oly különös módon függ össze a szláv apostolok,

¹⁾ A megelőző évfolyam ismertetését olv. *Századok*, 1902. 688. l.

Cyrrill és Method históriájával és az orosz népnek megtérésével, hogy a tudós értekező érdemesnek találta ezen összefüggést körülményesen tanulmányozni. Előljáróban a történeti Szent Kelemen alakját igyekszik megvilágítani, azután az u. n. *Pseudo-Klemen-tinák*-at tárgyalja. Ezekhez tartozik egyebek közt az a levél, melyet Szent Kelemen Péter apostol meghagyására küldött Jakab apostolnak, a jeruzsálemi püspöknek. E levél magában foglalja Szent Kelemen életrajzát és Szent Péter prédikációit. Fennmaradt változataiból több kivonat készült görög és arab nyelven. Ezek egyike (a görög nyelvű Ἐπιτομή) eljutott az oroszokhoz is, és Makariev moszkvai metropolita orosz fordításában az orosz martyrologiumba került. — *Hnatiuk Vladimir* megkezdí a magyarországi utazása közben gyűjtött *kis-orosz vallásos költemények* közlését. E költemények nagyrészt a XVII. és XVIII. századból származnak, s mint a nép szellemi műveltségének termékei, érdekes fényt vetnek azon kor ruthénségének kulturális viszonyaira. A magyarországi kis-oroszok részint a magyarságtól, részint a galicziai ruthénektől kölcsönözték a kulturát; de saját iskoláik is voltak, s a kolostoraikban működő szent Bazil-rendi szerzetesek szintén sokat tettek a nép művelődése érdekében. Általában a magyar orosz nép műveltségi állapota a jelzett korban sokkal kedvezőbb képet mutat mint napjainkban.

A 47-ik számban *Franko Iván* ismertet egy *Kozak Plachta* című ukrainai népies éneket, melyet egy 1625-ben Krakóban nyomtatott füzet őrzött meg az utókor számára. Az említett éneken s a verses előszón kívül van a füzetben a kozákok hányatott életét leíró más költemény is, mely egyebek közt az 1620-iki fehérhegyi csatában és Bethlen Gábor ellen is szerepelteti őket. Hogy mennyi igazsággal, az ismeretes a történelemből. Maga a főhős sem történeti személy, hanem képzelt alak, a kozákság típusa, kire az ének szerzője fájának minden tulajdonságait ráruházta. — *Hnatiuk Vladimir* folytatja a magyarországi kis-orosz vallásos költemények közlését; azután a ruthéneknél dívó társasjátékokat ismerteti, melyeket halottaik ravatalánál szomorúságuk elűzésére szoktak játszani. — *Hrusévskyj Mihály* a XIX-ik század második felében virágzásnak indult ukrainai történetírás egyik legkiválóbb képviselőjéről *Lazarevskyj Sándorról* ír emlékeztetést. Lazarevskyj különös szeretettel foglalkozott a kozák hetmanságok történetével; óriási anyagot gyűjtött össze, a ruthén nép legújabb történetére fényt derítő monographiákat bocsátott közre, úgy hogy háromszáznál nagyobb a nyilvánosságra hozott kisebb-nagyobb műveinek száma.

A 48-ik számban *Hrusévskyj Mihály* közöl okiratokat az előbb görög nem egyesült, később római katolikussá lett *Bybelskyj család* okirat-gyűjteményéből, melyet a család egyik ivadéka, Proch-

nicki János lemerbergi római katolikus érsek állított egybe. — *Franko Iván* folytatja tanulmányát Szent Kelemen legendájáról. Bonczkés alá veszi a legendát és összehasonlítás útján kimutatja a görög epikai motívumok befolyását a legenda kialakulására. Majd azt mutatja ki, hogy a különféle nyugati népeknél milyen legendák keletkeztek ennek a nyomán. Azután a Kelemen pápaságával foglalkozó legendákra tér át, utoljára pedig a szent vértanúságát tárgyaló legendákat vizsgálja.

A 49-ik számban *Franko Iván* egy érdekes epizodot elevenít fel a XIX-ik század első feléből, mely a bukovinai *huczulok* földjén folyt le. Bukovina hegyes vidékeinek lakói régebben szabad népek voltak. Földesuraikkal szemben semminemű kötelezettségekről nem tudtak. Szabadon legeltették barmaikat és vágták az erdők fáját, s legfeljebb olyankor vittek ajándékot földesuroknak, ha a régi helyébe új birtokos lépett. Idővel azonban mindez változott; nemcsak az ajándékok lettek kötelező adóvá, hanem a legeltetés és erdőirtás szabadságát is megszorították a földesurak, kik azonfelül robotra akarták kényszeríteni a szabad hegyi lakókat. A nép ellenállást fejtett ki, a miben kiváló szerep jutott Kobylycia Lucziánnak, kit egy lázadás alkalmával foglyúl ejtettek és bebörtönöztek; de épen ez szerzett neki oly nagy népszerűséget, hogy midőn 1848-ban Metternich bukása után kiírták a választásokat, népe őt küldé képviselőül a bécsi birodalmi gyűlésre. Onnan visszatérve, minthogy népgyűléseket tartott, újra sok üldözésnek volt kitéve; egyebek közt azzal vádolták, hogy önálló országot akar alapítani, meg hogy szövetségre lépett a fölkelő magyarokkal. Végre méreggel vesztették el. *Franko* kimutatja a magyarokkal való szövetség vádjának alaptalanságát, mert Kobylycia csak a maga népének felszabadításáért küzdött. — *Hnatiuk Vladimir* folytatja a magyarországi (ezúttal a bácskai és szerémségi) orosz énekek közlését.

Az 50-ik számból kiemeljük *Franko Iván* cikkét, ki a nemrég elhunyt dr. *Terleckyj Eustachius* életrajzát közli, méltatva annak történetirodalmi munkásságát. *Terleckyj* megírta Galiczia kulturális fejlődésének történetét a XIX-ik században; azután pedig (1896) a robot eltörléséről szóló művének első részét bocsátotta közre. — *Hnatiuk Vladimir* népies költemények gyűjteményét adja közre, mely költemények az ukrainai oroszoknál a múlt század utolsó évtizedében megindult amerikai kivándorlással kapcsolatban keletkeztek.

ZSELTVAY GYULA.

PÓTLÁSOK ÉS JAVÍTÁSOK A MAGYAR OKLEVÉL-SZÓTÁRHOZ.

(Harmadik közlemény.)

LÁDÁS (kalamáris): loculatus, mit fächern versehen. — Nem az, hanem az idézet szerint: »geongi hazzal rakot ladas kolomáris«, olyan kalamáris, melynek a ládája gyöngyházzal van kirakva. — V. ö. *kalamáris-láda, tentás-láda*. NySz.

LAJHUND: canis genus; eine art hund. — Tökéletlen magyarázat. Grimméé »leithund, der vom jäger an einem langen riemen geführte hund; odorinsecus, leviator, funabilis odorissequus.« A bajor *leit*-ből nálunk *laj* is lett. V. ö. Schmeller és NySz.

LAPPAN. Helyesnek tartom, hogy ez az ige is fölvétetett az Okl. Sztárba, noha nincs rá más idézet, mint az Anonymus *loponsu*-ja. Ma már tudjuk, hogy a Vas-megyei *Lappancs* folyócska a stájer *Lafnitz* elcsavarásának köszöni a nevét, de azért Anonymus népies etymologizálása mégis becses adat, mert azt bizonyítja, hogy a *lappan* ige már a XIII. sz. legelején megvolt nyelvünkben. — De ugyanezen okból helytelennek tartom az Anonymus *esculeu*-jének mellőzését, mert ez meg azt bizonyítja, hogy az *eskeni* ige, melyre különben csak a XIV. század második negyedéből van adatunk, Anonymus korában már szintén megvolt.

LATOS: uncialis NySz. — Nem az, hanem »semuncialis.« Igaz, hogy a régi magyar szótárak a latot gyakran összevették az uncival, de nem mindig. PP-nál pl. megvan helyesen: uncia = két ló; uncialis = két ló; semuncia = egy ló; semuncialis = egy ló; semunciarius = egy ló. Különös véletlen, hogy a NySz-ből éppen ezek a helyes adatok mind kimaradtak.

LESZÁLLÍT: sedo, restinguo, placo; stillen, besänftigen. E jelentés alá vannak sorozva »a per leszállítására« vonatkozó adatok is. Holott ez u. m. »condescensio causae«; ez pedig a magyar törvénykezés speciális műszava volt. V. ö. Du Cange.

LEVEGŐ: pensile; gehänge. — Ez az idézet: »Vöttem nolcz lat ezist *leuegöt*«, semmiesetre sem tartozhatik ide. Már 1892-ben (Bp. Szemle 72: 112. és Adal. 383.) figyelmeztettem a NySz. használoit, hogy a régi *levegő* szónak egyik gyakran előforduló jelentése: »lamina. bractea« kimaradt belőle. Mind MA., mind PP. szótárában megvan ez, s kivüle még: *levegő-csináló* = bractearius; bracteatus = *levegővel* ékesített, síkosított; bracteola: aranyhártya, avagy *sík levegőczke*. A »bractea«-ról Cal. pedig ezt mondja: »bractea et lamina sic differunt, quod lamina crassior est, bractea tenuis magis est, et sua sponte plicabilis, quae crepitat«, s idézi Virgiliusból: »sic leni crepitabat bractea vento«, végre francziául így magyarázza: »feuille d'or ou d'argent.« Im ez az *ezüst-levegő*, s most már értjük is, hogy miért hívták *lebegő*-nek vagy *levegő*-nek.

LÓDING: pulverpfanne an den flinten. — Ez értelmezés PPB. németjéül van, de az idézetek egyikére sem illik. Jobb lett volna: »patron, patrontasche.«

MAJORSÁG: villicatio, agricultura; landwirtschaft, landbau. — E magyarázatból meg nem értheti senki, hogy mi lehet az a (nyomban rákövetkező) *majorság-erdő, majorság-rozs, majorság-szőlő* stb. Ezek már nincsenek is megmagyarázva. — A »majorság« szónak nálunk birtokjogi értelme is volt s annyit tett, mint *allodium*. (L. ezt DuC. és Bartalnál.) Ball.-nál »majorság: freigut, allodiatur, allodgut.« Az ehez tartozó erdőt, szőlőt, telket majorság-erdőnek, majorság-szőlőnek stb. nevezték; a rajta termett rozst stb. pedig majorság-rozsnak stb., ellentétben a dézsma-bor-

ral, dézsma-gabonával. — A »majorsághoz látó azzon ember« pedig nem az agriculturára, hanem a baromfiakra ügyelt föl.

MAKKBÉR. Latinúl nincs értelmezve. — DuC-nál: *glandaticum, glandacium*. U. o. *glanda* = makkolás.

MALOMGÁT: schlagbaum. Nem az, hanem »mühlwehr.« — Ez ismét Bod Péter németjének a hibája.

MARTINGAL. Nincs értelmezve. Az adatból (caligas martingal) látni, hogy valamiféle nadrágról van szó. Hatzfeldt-Darmesteter francia szótárában: »chausses à la martingale = sorte de culottes dont le fond s'attachait par derrière.«

MÁZ. A NySz. szerint sok mindenféleképen van magyarázva, de az idézett két adatnak (sárga mázú kemencze, máz nélkül való fazék) egyik értelmezése sem felel meg. Helyesen: encaustum figlinum SI., glasure Ball.

MÁZSA-MÉRTÉK. Nem wage, centnerwage, hanem centnergewicht.

MEGYÉS-HELY. Kérdés van intézve az olvasóhoz, hogy mi lehet ez? V. ö. Kreszn. és CzF. »parókhias, plébániás hely.«

MENEDÉKSÉG? Értelmezés nélkül. A szövegből világos, hogy »evictio« (szavatosság) a jelentése.

MENYHAL: meerfisch, meeraal. Nem az, mert ha csakis tengeri hal volna, hogyan mondhatná Földi róla: »az európai folyóvizekben és tavakban« él, s hogyan emlegetnék a »kechyges és harchones«-szel együtt. Bod Péter német magyarázója követte el a hibát, s ez most a NySz.-on át bejutott ide is. Helyesen: gadus lota; rutte, drusche. V. ö. Ball.

MÉRŐ-KŐ (l. a mér cikkben). A »metatur ad lapidem mereuku vocatum« idézetbeli magyar szó merőkö-nek és mérőkö-nek olvasható. Az első valószínűbb, mert a merő-kő (petra, saxum) tényleg megvan a régi nyelvben (l. NySz. 2: 781.) s határjelölésre is teljesen alkalmas, míg a mérő-kő (pondus?) erre csakugyan nem használható.

MOH: tignatio, contignatio; balkenwerk, gebälk? Dehogy! Goldstein Vilmos úr járt egyszer egy vízi malomban és ott hallotta, a gerendákról beszélve, a moj szót; nyomban beküldte a Nyr.-nek (8: 331), hogy Szentesen »moj = gerendázat.« Innen belekerült a MTsz.-ba, ebből pedig az Okl. Sztárba. Pedig a valóság az, hogy a vízi járóműben a házagokat s a vízi malomban a gerendák közeit mohával (mohhal, mojjal) szokás betömni, s így szokták már 1528-ban is: »moh ad molendinum.«

MORDÁLY-PUSKA. Sem a NySz., sem az Okl. Szt. nem adja latin értelmezését, pedig megvan MA.-nál, PPB.-nál is: »sclopetulum, bombardula; kleine musquete, flinte.« Miért jobb a Ball.-ból vett: »sackpuffer«?

NÁDFAL. Társai közül miért maradt ez az egy értelmezetlenül. Ball.-nál: »rohrwand«; Grimmnél: »mit rohr bekleidete wand, damit der kalk oder gyps besser darauf hafte.«

NÉGY-IDŐ: adventus domini? Helytelen magyarázat. Helyesen: »quatuor tempora.« Az idézetben a »quatuor tempora hyemale«-ról van szó. V. ö. Knausz: Kortan, 247.

ÓRIÁS. Hibás olvasás. Az adat ez: »ascendit ad quendam montem geminum Horyashegy vocatum.« Nem »óriáshegy« ez, hanem »horjos, azaz horhos vagy horgas hegy«, mit a »mons geminus« kifejezés is bizonyít.

ÖKÖR-TINÓ: vitulus; kalb. Nem az, hanem »juvencus, bucnus; ein junger ochs von 2 bis 3 jahren.«

ÖSZTÖRÜ. Többször van rá utalás: eszterő, l. ösztörü; eszterő, l. ösztörü; esztörő, l. ösztörü; iztru, l. ösztörü. De ösztörü nincs sehol.

PACZALOS: omasus habens; rinderkaldaunen habend. Esetlen magyarázat. Az ország több részében a mészárosokat, székálló legényeket, általában pedig a paczal-árulókat nevezik így.

PALÁNTA: planta; pflanze. Nem szabatos magyarázat. Helyesen CzF.-nál: »csemetenövény, magból kikelt fiatal sarjadék, kivált a kerti növényekben, melyet el szoktak ültetni.« Az idézetekben csakis *káposzta-palántáról* van szó. V. ö. MTsz.

PÁNTOZÁS: das beklammern. Nem szabatos. Helyesebben: das schienen.

PÁNYVA: capistrum, halfter. Nem az. Lásd Kreszn., Kassai és Ball.

PÁRNA-ZSÁK: coactilia; filzsack. Hogyan került a *párna* mellé a »filz«? PPB. latin részében »coactilia = ruha hordozó nagy bőr'zások, párna-'zások.« De a NySz. szerkesztőinek a *párna-zsák* jelentését németül is kellett adni. A »coactilia« a classikus latinságban: »eine art filz aus wolle oder haaren« (Georges); a *zsák* pedig »sack«, lesz tehát *filzsack*! Veszedelemes módja ez a szók magyarázásának. Szerencsére a *párna-zsák* jól ismert szó ma is. V. ö. PPB., Márt. (1799), CzF., Ball. stb. A *filzsackot* pedig sem Grimm, sem Sanders nem ismeri.

PENGŐ-KARIKA. Megérdemelt volna külön címet, mert érdekes műszó a kocsigyártóknál. »A kerékagy és löcs közé tett lapos vaskarika: achsenring.« V. ö. Ball.

PIRÍTÓS: qui libenter rubefacit; der gerne erröthen macht. — Nem hihető, hogy ezt jelentette volna. Tudván, hogy a régi iratok mennyit emlegetik a *pirított* húst, *pirétott*, *pyroított* húst, sokkal valószínűbb, hogy az 1364-ben élt »Nicolaus dictus *Pyrohtos*« a pecsenyepirítástól, nem pedig az arczpirítástól kapta nevét.

VÉRCSE SZERŰ. A *ló* cikkben ez az 1609-ből való adat olvasható mai helyesírással: »fekete vércse szerű holdas ló.« Nem »vércse szerű« volt az a ló, hanem vagy *vércse-szinű* (NySz.) vagy *vércse-szörű* (MTsz.)

ZABLÓ (így? olv. zabla) l. a *gyeplő* cikkben. *Zabló* más, mint a *zabla*. V. ö. MTsz. és Ball. »futtertrog, krippe.« PPB.-nál: »alveus pabulatorius.«

SZILY KÁLMÁN.

A RÁKÓCZI-KOR BIBLIOGRAPHIÁJA.

III. FORRÁSANYAG-KIADÁSOK.

(Folytatás.)

Pray (Georgius —). Epistolae procerum regni Hungariae. Pars III. complectens epistolas ab anno MDLIV. ad annum MDCCXI. Posonii, MDCCCVI. Ex typographeo G. A. Belnay. 8-r. 616 l. (Az 1708—1711 évek-ről szóló levelek. Revelatio arcanorum Rákóczy, per Alexandrum Károlyi.)

Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. Herausgegeben auf Kosten der Stadt Brassó von dem mit der Herausgabe betrauten Ausschuss. IV. Bd. Brassó, 1903. Nagy 8-r. 4, XCVII, 647. l. (Chroniken und Tagebücher. Erster Band. 1143—1867.)

Rabutin (de Bussy —). Mémoires sur les campagnes faites en Hongrie au service de l'empereur. Drezda, 1795. (Kiadta herczeg de Ligne Károly.)

Ráday Pál benderi követségének naplója 1709-ben. Közli Jerney János. I. II. közl. (Tudománytár, 1841. IX.)

Rákóczi discursusai, avagy II. Rákóczi Ferencz fejedelemnek a magyar nemzet örökösítését tárgyazó gondolatai. Budapest. 1848. Kilián György. 8-r. XVIII, 58 l. (Adatok a magyarok történetéhez. Közölve Császár Ferencztől. I. füzet.)

Rákóczi Ferencz emlékiratai a magyar hadjáratról, 1703—1711. Közli Ráth Károly. Győr, 1861. Sauerwein Géza kny. 8-r. 208 l.

U. a. Magyarra ford. Thaly Kálmán. 5-ik kiadás. Budapest, 1886. Ráth Mór. Kis 8-r. 333 l. (A magyar nemzet családi könyvtára, XLIII. sz.)

Rákóczi Ferencz emlékiratai a magyar háborúról, 1703-tól fogva annak végéig. (Mémoires sur la guerre de Hongrie depuis l'année 1703 jusqu' à sa fin.) 8-r. (Az Akadémia által tervezett, de abbamaradt új lenyomatnak 15 ívnyi töredéke.)

Rákóczi Ferencz önéletrajza és »Egy keresztény fejedelem áhításai« czimú munkája. A párisi nemzeti könyvtárban őrzött eredeti kéziratból kiadja a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága. Budapest, 1876. 8-r. VIII, 589, 3 l.

U. a. latin czímmel: Principis Francisci Rákóczi II. Confessiones et »Aspirationes principis christiani.« E codice Bibliothecae Nationalis Parisiensis edidit commissio fontium historiae patriae Academiae Scientiarum Hungaricae.

Rákóczi Ferencz fejedelem önéletrajza. A latin eredetiből fordította Domján Elek. Miskolcz, 1903. Szelényi és társa kny. 8-r. VII, 439 l. Arczképpel.

Rákóczi Ferencz vallomásaiból. Latinból fordította Kajlós Imre. 1. 2. füz. Budapest, 1903—1904. Wodianer F. és fia kny. Kis 8-r. 60 l., 79. l. (Magyar könyvtár. Szerk. Radó Antal. 359. 381. sz.)

Rákóczi Ferencz és nevezetesebb kortársainak kiadatlan eredeti leveleik. Pest, 1861. Ráth Mór. 8-r. 133 l.

Rákóczi (Francisci principis —) responsum ad supplicationem sex comitatum contra relegationem patrum Societatis Jesu e regno Hungariae, anno 1706. s. l. 1784. 48 l.

Rákóczi-Tár. Történeti érdekű naplók, emlékiratok, levelezések, pátensek, hadi szabályok, országgyűlési diariumok és törvénczikkék gyűjteménye II. Rákóczi Ferencz korához. Szerkesztette Thaly Kálmán. I. II. köt. Pest, 1866—1868. Hornyánszky Viktor. 1, XIX, 448, 4 l. 1 rajz; XXXII, 376 l. 1 kép. (I. kötet: Rákóczi imádsága. Beniczky Gáspár, Szathmári Király Ádám és Ráday Pál naplók. A szécsényi országgyűlés diariuma és törvénczikkéi. — Második kötet: Gróf Bercsényi Miklós levelei Károlyi Sándorhoz.)

Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la revolution française, publié sous les auspices de la commission des archives diplomatiques au ministère des affaires étrangères. Paris, 1884—1890. 8-r.

Tom. I. Autriche. Avec une introduction et des notes. Par Albert Sorel. 1884. 4, XV, 552 l. (Introduction, 13—14. II. — Marquis de Villarsnak 1698-ban adott instructió. 122—150. II.)

Tom. IV—V. Pologne 1648—1729. Avec une introduction et des notes. Par Louis Farges. 1888. 4, LXXXII, 2, 344 l. (Introduction, I.X—I.XX. II. — Marquis du Heronnak 1700-ban adott instructió 245—263. II.)

Tom. VII. Bavière, Palatinat, Deux-Ponts. Avec une introduction et des notes. Par André Lebon. 1889. XXXV, 616 l. (Introduction. XVII—XX. II. — M. de Ricous, le President Rouille, és comte de la Marck részére 1701, 1704 és 1711-ben adott instructiók, 101—148. II.)

Tom. VIII—IX. Russie. Avec une introduction et des notes. Par Alfred Rambaud. Tome premier, des origines jusqu'à 1748. 1890. LVIII, 2, 500 l. (M. Balure, envoyé extraordinaire, deuxième mission, 1710—1711. 109—130. II. — Il peut protéger les Hongrois contre l'oppression autrichienne, 125. l. — M. Balure doit inspirer au Tsar l'idée d'assurer le trône de Hongrie, ou à l'électeur de Bavière, ou à son fils le tsarévitch Alexis, 126. l.)

Ribini (Joannes —). Memorabilia ecclesiae augustanae confessionis

in regno Hungariae. Pars secunda, a Leopoldo M. usque ad Carolum VI. Posonii, 1789. Caroli Gottlob Lippert. 8-r. 16, 608 l.

Rumy K. Gy. Monumenta Hungarica sermone nativo scripta. Az-az a magyaroknak magyar nyelven írt emlékezetes írásaik. Első kötet. Összeszedte és kiadta —. Pest, 1815—1817. Trattner János Tamás. XXII, 441, 3 l. — 1. köt. Második megjavított és Kazinczy Ferencz úrnak előbeszédjével meg bővített kiadás. 1817. 2, VIII, 9, 423, 3 l. — (Fata Tarczaliensia, azaz Tarczal városának főbb változásai, 1670—1700. Irta Nemes Babocsay Izsák, a nevezett város hites notariususa. 9—182. ll. — Actorum conventus Széchéniensis fragmenta; azaz a széchéni gyűlésé' végzése' darabjai. 213—226. ll.)

Schefer. Bonac marquis emlékirata Rákóczi Ferencz felkelése ügyében. (Revue d'histoire diplomatique, III. évf. 1889. 3. füz.)

Stapfer (Ludwig —). Bericht des Verwalters von Neudau über den Kuruzeneinfall, 27 Aug. 1707. (Beiträge zur Kunde steirischer Geschichtsquellen, Jahrg. 23. 1891.)

Szalay László. II. Rákóczi Ferencz bujdosása. I. köt. 1. 2. füzet. Pest. 1864. Lauffer Vilmos kiadása. 8-r. XII, 304 l.

Szaniszló Zsigmond naplója, 1682—1711. Eredetiekből közli Torma Károly. Budapest, 1891. Athenaeum kny. 8-r. 186 l. (Megjelent a Történelmi Tár 1889—1891 évi folyamaiban is.)

Szilágyi István. Adversariák Csereyhez. (Új Magyar Muzeum, V. évf. 1855. 13.)

Szilágyi István. A szatmári békepontok. (Magyar Történelmi Tár, VII. köt. Pest. 1860.)

Szirmay András naplója, 1680—1705. (Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. Szerk. Dongó Gyárfás Géza.)

Thaly Kálmán. Adalékok a Tököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Második kötet. Rákóczi kora, 1703—1735. Toldalék: Két latin ének, 1703—1711. Pest, 1872. Athenaeum kny. 8-r. 4, 452 l.

Thaly Kálmán. Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. XVI, XVII és XVIII-ik századbéli eredeti kéziratokból és régi szétszórt nyomtatványokból egybegyűjté s jegyzetekkel ellátta —. I. II. köt. Toldalék: A bujdosó Balassa Bálintnak két eddigelé ismeretlen költeménye. Pest, 1864. Kiadja Lauffer Vilmos. 8-r. 6, 436 l., 6. 428 l.

Thaly Kálmán. Történelmi kalászkok, 1603—1711. A Vargyasi Daniel család irattárában levő, nagyobbbrészt eredeti kéziratok után kiadá Daniel Gábor, szerkeszté —. Bethlen Gábor, Kemény János, Béli Pál és II. Rákóczi Ferencz sajátkezű leveleinek másolataival. Pest, 1862. Lauffer és Stolp. 8-r. 273 l.

Theiner (Augustin —). Monuments historiques relatifs aux règnes d'Alexis Michaélovitch, Téodor III. et Pierre le Grand czars de Russie. Extraits des archives du Vatican et de Naples par —. Roma. Vatikáni kny. 4-r. 2, XXII, 2, 556 l. — (CCCXX. 431. 1708. szept. 8. — nov. 3. Pierre le Grand communique par un envoyé extraordinaire à l'empereur ses vues sur la pacification de la Hongrie. Lettre adressée par le baron d'Urbick envoyé russe, au prince Ragoczy sur ce même sujet.)

Tschány (Hans —). Ungarische Chronik vom Jahre 1670—1704. Kiadta Páur Iván. (Magyar Történelmi Tár, V. köt. Pest, 1858.)

BARANYAI BÉLA.

Igazítás. A Századok mult nov. havi füzetében a 897. lapon Karl Schellhass közleményéről szóló tudósításunkból kimaradt az az adat, hogy Alvarez Mihály jelentése 1579-ben kelt.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1904 évi nov. hó 3-án d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Dr. Thaly Kálmán első alelnök elnöklete alatt dr. Áldásy Antal, dr. Angyal Dávid, Bánó József, dr. Békefi Remig, id. Daniel Gábor, dr. Dézsi Lajos, Emich Gusztáv, dr. Karácsonyi János, dr. Schönherr Gyula, dr. Váczy János vál. tagok, Nagy Gyula titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Barabás Samu jegyző.

Elnök az ülést megnyitja s jegyzőkönyv-hitelesítőkül Bánó József és dr. Áldásy Antal vál. tagokat kéri fel.

68. Titkár bejelenti az új tagajánlásokat, mely szerint ajánlatsnak *évd. r. tagokul 1904-től:* Baranski Emil László festő-művész Budapesten (aj. Dézsi Lajos), Budaházy Béla (Veskóczi) betétszerkesztő hivatalnok Nyíregyházán (aj. Megyery Pál), gróf Teleki Tibor Gyömrőn (aj. gróf Teleki Géza), Tolna vármegye muzeuma Szegszárdon (aj. Wosinsky Mór); *1905-től:* dr. Förster Jenő megyei levéltárnok Lőcsén (aj. Csánki Dezső).

Megválasztatnak.

69. Következik dr. Vértesy Jenő r. tagnak »A Képes Krónika irodalmi jelentősége« cz. felolvasása, mely — köszönettel fogadtatik s a *Századok*-ban fog megjelenni.

70. Titkár előterjeszti a pénztárnok

1904 évi okt. havi kimutatását, mely szerint

összes	bevétel	volt	4555	kor.	71	fill.
»	kiadás	»	2646	»	73	»
maradvány												1908	kor.	98	fill.

Ehez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztár-

nál folyó számlán levő 19,195 kor. 25 fill.

követelést, 1904. okt. 31-én összesen 21,104 kor. 23 fill.

készpénz állott a társulat rendelkezésére.

A kimutatás tudomásul vétetvén a jegyzőkönyvhöz csatoltatik.

71. Felolvassa a gazdasági bizottságnak a társulat 10,000 kor. névértékű magyar jelzálog-hitelbanki 4⁰/₀-os zálogleveleinek p. h. e. takarékpénztári ugyancsak 4⁰/₀-os adómentes kötvényekkel való kicserélése tárgyában, a f. évi 62 jk. p. a. kelt vál. határozatra vonatkozólag okt. 23-án kelt véleményes jelentését, mely szerint a Magy. Tört. Társulat nem lévén nyereszkedésre alakult vállalat, a P. H. E. Takarékpénztárnak a cserére vonatkozó ajánlatát nem tartja elfogadhatónak s a befektetéseknél jövőre nézve is szem előtt tartandónak véli, hogy a társulat pénzei egyformán biztos és egyenlően kamatozó értékpapirokban, egyenlő arányban helyeztessenek el.

A gazdasági bizottság véleménye elfogadtván, a határozatról a P. H. E. Takarékpénztár-Egyesület értesítettik.

72. Előadja, hogy a II. Rákóczi Ferencz életrajzára kitűzött pályadíjra a kellő időben, de csonkán beérkezett egyetlen egy pályaművet a f. évi 44 jk. p. értelmében fölkért bírálók: dr. Thaly Kálmán első alelnök, dr. Áldásy Antal és dr. Angyal Dávid vál. tagok külön-külön beküldött jelentéseikben egyhangulag nem tartják a jutalomra érdemesnek.

A vál. a *Századok*-ban kinyomtatandó bírálói jelentésekben foglalt egyhangú javaslat értelmében a pályadíjat nem adja ki s a jelígés levelet Emich Gusztáv és dr. Békefi Remig vál. tagok által az ülés folyamán megsemmisítettven, kimondja, hogy a pályamű kézírata, a társ. folyóiratában közzéteendő felhívásra jelentkező szerzőnek visszaadatik.

Végül Bay Ilona úrnő a pályázat negatív eredményéről értesítettvén, fölkéretik, hogy szíveskedjék nyilatkozni az iránt: vajjon ezek után II. Rákóczi Ferencz életrajzát újabb pályázat vagy megbízás útján óhajtja-e megíratni?

73. Bemutatja a Komárom vármegyei és városi muzeum-egyesület elnökségének mult hó 19-én kelt levelét, melyben az ifjabb Péczely József és Tóth Lőrincz emlékezetének szentelt komáromi ünnepélyen megbízottjai által való kegyeletes részvételéért köszönetet mond a társulatnak, s ezzel kapcsolatban az ünnepélyre kiküldött ifj. dr. Reiszig Ede vál. és Gyulai Rudolf r. tag jelentéseiket.

Tudomásul szolgál.

74. Előterjeszti a tanítók kolozsvári Hunyadi-házának mult okt. hó 7-én, és budapesti Ferencz József-házának 28-án kelt

folyamodványát, a *Századok*-nak a nevezett internatusok könyvtára számára díjtalanul való megküldése tárgyában.

Az említett folyóirat 1904-től kezdve a nevezett internatusok könyvtára számára megküldetik, egyúttal a kolozsvári internatus gondnoksága értesítettén arról is, hogy szükség esetén a társ. egyéb folyóiratai leszállított áron szintén meg fognak küldetni.

Zárt ülésen —

75. a társ. ügyész beadványa tárgyában határozott a választmány.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Thaly Kálmán s. k.
elnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

Hitelesítjük: *Id. Bánó József* s. k.
vál. tag.

Dr. Áldásy Antal s. k.
vál. tag.

BÍRÁLATOK

a II. Rákóczi Ferencz életrajzára beküldött pályamunkáról.

I.

A Rákóczi életiratra beérkezett pályaművet alólirott, a kinevezett bírálók közül elsőül gondosan átolvasván, azonnal meggyőződtem arról, hogy e dolgozat alig egyéb az eddig közzétett forrásművekből szorgalommal meritett, azonban minden önálló felfogást, úgy magasabb történetírói szellemet nélkülöző, meglehetősen száraz kivonatolásnál. A szerző még csak meg sem kísérli hősét és erről korát jellemezni, — csak egyszerre beleugrik az életrajzi adatok korrend szerinti vázolásába; így is pedig csak az 1708-ik évig halad; itt hirtelen összeszorítja kivonatolásait, — és művét félbeszakítja, az 1709—1711 évekről alig szólván valamit, s az emigrationalis korszakról semmit. A mű tehát minden magasabb felfogást kizárván s csak száraz és még így is befejezetlen, csonka dolgozat lévén, — a pályadíj kiadására teljességgel nem méltó.

Budapest, 1904. nov. 1-én.

DR. THALY KÁLMÁN.

II.

A Magyar Történelmi Társulat által a Bay Ilona úrnő adományából kitűzött pályakérdésre — II. Rákóczi Ferencz életrajza — beérkezett pályaműről véleményemet a következőkben van szerencsém betérjeszteni:

Konstatálnom kell mindenekelőtt, hogy a pályamunka nem teljes, Rákóczi Ferencz egész életére nem terjed ki, és már e külső körülménynél fogva sem felel meg a pályázat föltételeinek. E körülmény ugyan még nem okozna nehézséget a pályamű elbírálásánál, ha az más tekintetben a tudományos követelményeknek megfelelné.

Sajnos, e tekintetben nem a legkedvezőbb véleményt kell a munkáról mondanom. A pályamű minden valószínűség szerint egy kezdő tehetség munkája, ki buzgalommal feküdt ugyan neki a feladat megoldásának, a mely azonban erejét messze felülmulta. Az anyagnak áttekintését sem bírja. Ez már kitűnik abból is, hogy a munka első része túlnagy terjedelmű, míg az utolsó fejezetekben szinte átszáguld az eseményeken, előadását roppantúl összeszorítja, és így minden tekintetben elnagyolt munkát nyújt. A lényegest a lényegtelenről megkülönböztetni nem tudja, a mi történetirői tehetségének nagyon csekély mértékére vall, és a mely körülmény véleményünket a szerző történelmi kritikájáról is kedvezőtlenül befolyásolja. Munkájának főhibája, hogy sem Rákóczi Ferencz, sem kortársai, sem a kor, a mozgalom maga nincsenek jellemezve; lehet, hogy a szerző ezt a jellemzést a munka végére akarta hagyni, de mindenestre hibázott, hogy nem adta ezt a részt is be, mert ez esetben talán kedvezőbb benyomást nyerhetünk volna munkájáról. Előadási modora gyöngye; látszik, hogy a tollat csak nehézkesen tudja forgatni, szinte önképzőkör-szerű benyomást kelt az olvasóban. A Rákóczi-kor irodalmában mutat a szerző némi jártasságot, és helylyel-közzel annak az igyekezetnek is látjuk nyomát, hogy az okmányokból is merítsen, nem tisztán a feldolgozásokból.

Tekintettel arra, hogy a munka a pályázat föltételeinek nem felel meg, tudományos beccsel és értékkel nem bír, a pályadíj kiadását nem javasolhatom.

Budapest, 1904. okt. 24-én.

DR. ÁLDÁSY ANTAL.

III.

A beérkezett pályamunkának már formális okból sem adható ki a pályadíj. A munka nincs befejezve. Igaz, hogy a fejedelem életének jelentékeny részét már tárgyalta a szerző, de a munka mégis töredék maradt s töredék munkának pályadíját nem adhat a társulat.

Különben nem is merném buzdítani a szerzőt munkája befejezésére. A szerző alapos, lelkiismeretes író, de ily nagy feladatra még nincs elég ereje. Szereti és tiszteli a fejedelmet, hanem jelle-

mezni nem tudja. A korrajzra sincs elég ereje. Az annyira bonyolalmas diplomáciai helyzetekről világos képet adni nem tud. Itt mintegy érezve ereje elégtelenségét, többnyire a feldolgozott munkákra támaszkodik s nem igyekszik eléggé azoknak állításait a források önálló tanulmányozásával ellenőrizni. Ép ily gyenge a hadjáratok leírásában. A stratégiai cél kitűzését s a taktikai mozzanatokat nem tünteti fel világosan. Stílusa is nagyon lankadt és egyhangú.

Egyes részletekben nem igen téved; úgy látszik, alapos utánczárással dolgozik, de munkája csak mint szárnypróbálgatás dicsérhető. Különben a nyomtatott forrásokat sem használja fel kellő terjedelemben; így például az annyira fontos »Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen« című gyűjteményt egyszer sem idézi. Egészen véve szorgalmas, de önállótlan író. Ha a szerző egyes kisebb események feldolgozásán gyakorolná erejét, idővel többre vihetné. Most csak reményt ébreszt, de jutalmat még nem érdemel.

Budapest, 1904. okt. 24-én.

DR. ANGAL DÁVID.

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG.

A *Magyar Nyelvtudományi Társaság*, 1905-től kezdve, folyóiratot ad ki, mely **MAGYAR NYELV** címmel, kivéve júliust és augusztust, minden hó 25-ikén fog megjelenni, egyelőre 3—3 ivnyi terjedelmű füzetekben. Az első szám 1905 január 25-ikén lát napvilágot. Előfizetési ára egész évre 10 korona; a Társaság alapító tagjainak alapítványuk, rendes tagjainak pedig az évdíj (10 korona) fejében jár. A szerkesztés *Szily Kálmán*-ra, a Társaság elnökére bízott s az ő előterjesztésére a Társaság választmányja a folyóirat tervezetét következőleg állapította meg:

„Meg akarjuk a művelt közönséggel ismertetni a magyar nyelvtudomány fontosabb eredményeit, mind a nyelvtörténet, jelentéstan és szófejtés, mind a hang- és mondattan terén; lehetőleg magyar példákon be akarjuk vezetni a nyelvészeti kutatások megbízható módszereibe; le akarjuk szoktatni a nálunk még oly gyakori délibábos nyelvészkedésről s rá akarjuk szoktatni a nyelvtények helyes fel fogására. S hogy mindezt megtehessük, vagy legalább megkísérthes-sük, újra egyesíteni akarjuk e munkában a magyar nyelvészek szét-szakadt seregét, s fölébresztve a magyar közönség érdeklődését s fölhasználva a romlatlan nyelvérzékében rejlő erőt, új segédcsapatokat is akarunk toborzani közös munkánkra.

Mi nem leszünk sem „orthologusok“, sem „neologusok“. Nem akarjuk fölforgatni az irodalmi nyelv kertjét s nem fogjuk elátkozni a nyelvújítást, mivel egy-két fát, egy-két bokrot nem a kellő helyre ültetett. Legnagyobb részük már úgyis kiveszett, de sok közülök életben maradt s ezek már oly mély gyökeret vertek s annyira elterebélyesedtek, hogy őket most már kitépni, kidobni akarni nemcsak hiábavaló erőlködés, hanem valóságos bűn is lenne. De ügyelni fogunk a kert tisztaságára. Belopódzni akaró idegenszerűségek, idét-

len tájnyelviségek, esetlen új alkotások, bármilyen tekintélyes helyről ajánltassanak is, a mi támogatásunkra nem számíthatnak. Állandó figyelemmel fogjuk kísérni irodalmi nyelvünk s tudományos műnyelvünk újabb fejlődését s a hol lehet, elő is fogjuk mozdítani, de a hol kell, küzdeni is fogunk ellene, mindenkor helyet adva az ellenvéleményeknek is — de a személyeskedéseknek soha.

Különös gondot fogunk fordítani a népnyelv és az egyes nyelvjárások megismerésére és ismertetésére, valamint nyelvtörténeti adatok gyűjtésére is.

Czikkeink megválogatásában s közrebocsátásában tervszerűleg fogunk eljárni. Mindenkor közérthetőségre, folytonos és fokozatos emelkedésre fogunk törekedni.

El fogjuk-e célunkat érni? Ez nemcsak tőlünk s munkatársainktól, hanem a közönségtől is függ. Fogja-e törekvéseinket, ügyünk fölkarolásával s a Magyar Nyelvtudományi Társaság körüli sorakozásával támogatni? Kormánytól, Akadémiától ily célra segílyt kérni szégyenlenénk. A társadalmat akarjuk szolgálni: a társadalomra kell támaszkodnunk.“

Gombocz Zoltán,
jegyző.

Szily Kálmán,
elnök.

K i v o n a t

a Magyar Nyelvtudományi Társaság alapszabályaiból.

2. §. Célja: A magyar nyelvnek mennél teljesebb tudományos átkutatása, a nyelvészet eredményeinek népszerűsítése és a közönségben a magyar nyelvtudomány iránt az érdeklődés felébresztése.

4. §. A tagok: *a)* tiszteletbeliek, *b)* alapítók, *c)* rendesek, *d)* pártolók.

b) Alapító tagnak az választható, ki legalább 200 koronát tesz le alapítványképen.

c) Rendes vagy pártoló tag lehet mindenki, kit a magyar nyelv és nyelvtudomány ügye érdekel. Jogi személy csak alapító vagy pártoló tag lehet.

5. §. A ki alapító, rendes vagy pártoló tagnak kívánja magát megválasztatni, szándékát a társaság egy tagjának ajánlás végett bejelenti. Az ekként ajánlottakról a titkár a választmányi ülés elé véleményes jelentést terjeszt s ott a tagot szavazattöbbséggel választják meg.

6. §. Az alapító és rendes tagok a társaságtól kívánatukra oklevelet kapnak. Joguk van a felolvasó és közgyűlésekben résztvenni, szavazni, új tagokat ajánlani s használhatják a társaság könyvtárát és kézirati gyűjteményét. A tiszteletbeli, alapító és rendes tagok a társaság folyóiratából egy-egy példányt kapnak, a társaság esetleges könyvkiadványait pedig kedvezményes áron szerezhetik meg. A pártoló tagok csupán a társaság működéséről szóló évkönyvet kapják; egyébként ugyanaz a joguk van, mint a rendeseknek.

7. §. A rendes tag írásbeli nyilatkozattal legalább három évre vállal kötelezettséget s évenként 10 koronát fizet a társaság pénztárába. A pártoló tag is három évre kötelezi magát s évi 4 koronát fizet.

8. §. A tagsági díjat minden év első negyedében kell befizetni. Ha valamely tag évi díját szeptember végéig be nem fizette, a társaság a díjat postai megbízással szedi be.

9. §. Ki a társaságból bármely oknál fogva ki akar lépni, szándékát a titkárnak tartozik bejelenteni. A tagsági kötelezettség mindenkor a bejelentés évének végéig áll fenn. Rendes és pártoló tagnál a társaságból való kilépés csakis az írásbeli nyilatkozattal elvállalt három évi kötelezettség teljesítése, után történhetik.

Intézetek, iskolák, könyvtárak stb. csak az alapító tagok vagy az előfizetők sorába léphetnek be.

Belépés

a Magyar Nyelvtudományi Társaság

- a) alapító tagjai
- b) rendes tagjai
- c) előfizetői sorába.

Név és cím	Lakás és utolsó posta	Alapító tag, vagy rendes tag, vagy előfizető

A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak

Budapest
V., Akadémia-utca 2.

A f. évi november-hó folyamán befizetett tagdíjak kimutatását a fentieknek súlyos betegsége miatt csak a jövő füzet borítékán közölhetjük.

A LIPTÓI ÉS TURÓCZI REGISTRUM.

Ezt a két rendkívül érdekes és becses emléket az eredeti registrumok szövege alapján kritikai gonddal készült új kiadásban bocsátotta közre a M. Történelmi Társulat, először a *Történelmi Tár* 1902 évi folyamában, azután pontos név- és tárgymutatóval ellátva különnyomatban is. Mindenkinek, a kit a felvidék, különösen Árva, Liptó, Turóc és Zólyom vármegyék XIII—XIV. századi jog- és birtokviszonyai érdekelnek, ajánljuk e kiadvány megszerzését. A társulat tagjai 1 koronáért, nem-tagok 1 kor. 40 fillérért rendelhetik meg a társulat titkári hivatalánál.

Szent István király Emlékezete.

A Magyar Történelmi Társulatnak a magyar királyság kilencz-százados fennállása emlékére készült s első királyunk életét és korát megvilágító kritikai tanulmányokból álló ezen kiadványa, melyet a hazai történelem kedvelőinek a legmelegebben figyelmökbe ajánlunk, megrendelhető a társulat titkári hivatalánál. Árta tagok részére 2 korona, nem-tagok 2 kor. 50 filléren kapják.

A *Századok* minden évfolyamához arany-nyomatú történelmi jelvényekkel ellátott díszes bekötési táblák rendelhetők meg Kovács Géza könyvkötőnél (Budapest, V. ker. Sétáter-utca 2.) 1 koronáért. Megrendelések postai utánvétellel eszközöltnének. Egyes tábla rendelésénél legcélszerűbb a pénzt előre posta-utalványon, a tábla árán kívül még 20 fill. posta- és csomagolási díjjal együtt beküldeni, mire a rendelt tábla díjmentesen küldetik meg.

A TÖRTÉNELMI TÁR

Minden évfolyamához díszes bekötési táblák rendelhetők meg, bőrháttal és vászonnal, aranyozással ellátva 1 korona 60 filléren. — Ily táblák külföldön már rég ritkaságok és csak nagyban gyártás mellett adhatók ily olcsó áron. E táblákba a bekötést minden vidéki könyvkötő is eszközölheti. Megrendelések postautánvétellel eszközöltnének. Egyes tábla megrendelésénél legcélszerűbb a pénzt előre utalvánnyal, a tábla árán kívül még 20 fill. posta és csomagolásért járó díjjal együtt beküldeni, mire a megrendelt tábla díjmentesen küldetik meg.

Kovács Géza

könyvkötő (Budapest, V. ker. Sétáter-utca 2.)

A Magyar Történelmi Társulat

1903 végéig megjelent kiadványaiból s egyéb a társulatnál raktáron levő művekből még ezek rendelhetők meg a titkári hivatalnál:

	Tagok részére:	Nem tagok részére:
	kor. fill.	kor. fill.
1. Századok : 1868, 1869, 1876, 1877, 1878, 1880, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1903 évi folyamai. Egy-egy évfolyam ára	10 —	12 —
2. Történelmi Társ.: 1880, 1881, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899 évi folyamai. Egy-egy évfolyam ára	5 60	8 —
„ ” 1900, 1901, 1902, 1903 évi folyamai. Egy-egy évf. ára	5 20	8 —
3. Magyar Történeti Életrajzok :		
I—V. évf. (a Franklin-társulatnál) Egy-egy évfolyam ára	10 —	— —
VI—XII. évf. (az Athenaeumnál) Egy-egy évfolyam ára	10 —	— —
XIII—XIX. évf. Egy-egy évfolyam ára	10 —	16 —
4. Önálló kötetek a Magyar Tört. Életrajzokból :		
II. Rákóczy György (Szilágyi Sándortól). Ára	3 —	4 80
Mária Terézia (Marczali Henrikától). Ára	6 —	9 60
Esterházy Pál (Bubics Zsigmondtól). Ára	5 —	8 —
Zrínyi Miklós (Széchy Károlytól) II. kötete. Ára	5 —	8 —
Zrínyi Miklós (Széchy Károlytól) V. kötet Ára	3 —	4 80
Gritti Alajos (Kretschmayr Henrikől). Ára	3 —	4 80
Izabella királyné (Veress Endrétől). Ára	6 —	9 60
Gróf Széchényi Ferencz (Fraknói Vilmostól). Ára	6 —	9 60
Alsáni bibornok (Áldásy Antaltól). Ára	2 —	3 20
Gróf Fekete János (Morvay Győzőtől). Ára	4 —	6 40
Baró Eötvös József (Ferenctől Zoltántól). Ára	4 —	6 40
5. A gróf Zichy-család Okmánytára :		
I. II. III. IV. V. VI. (a VII-ik kötet még nem jelent meg) VIII. IX. köt. Egy-egy kötet ára	4 —	8 —
6. A gróf Teleki-család Oklevéltára :		
I. II. köt. Egy-egy kötet ára	6 —	9 —
7. A M. Tört. Társulat Felolvasásai :		
1. Az 1821—1861 években keletkezett magyar történeti énekekről és indulókról. Irta Káldy Gyula. Ára ...	— 40	— 60
2. A régiebb és újabb magyar tánczokról 1567—1848. Irta Káldy Gyula. Ára	— 40	— 60
3. XVI. XVII. XVIII. századi magyar történeti énekek. Irta Káldy Gyula. Ára	— 40	— 60
8. Egyéb kiadványok :		
Szent István király Emlékezete. Ára	2 —	2 50
Hazai Oklevéltár. Egy kötet. Ára	4 —	6 —
Radvánszky Béla : Házi Történelmünk emlékei :		
Első oszt. I. köt. Bethlen Gábor udvartartása. Ára	4 80	8 —
Második oszt. I. köt. Régi Magyar Szakácskönyvek. Ára	4 80	8 —
Emlékkönyv (1892). Ára	1 —	1 —
Évkönyv (1895). Ára	1 —	1 —
Károlyi Árpád : Szilágyi Sándor emlékezete. Ára ...	— 20	— 30
Bartal : Commentarium ad hist. status jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV. Az egész mű tetemesen leszállított ára	4 —	8 —
Horráth, Sándor : A lipitói és turóczi registrum	1 —	1 40
Lázár : Erdély főispánjai. Ára	— 80	1 —
Wekerle László : Alba Maria. Ára	— 40	— 60
Wekerle László : Árpád sírja kimutatása. Ára	— 40	— 60
Wekerle L. Árpád sírja meghatározásának sommája. Ára	— 40	— 60

A

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

NÉVKÖNYVE

MDCCCCIV.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KÖNYVNYOMDÁJA

1904.

TARTALOM.

	Lap
A M. Tört. Társulat alapszabályai	3
A M. Tört. Társulat ügyrendje	12
Választmányi határozatok	23
Névkönyv :	
I. A M. Tört. Társ. elnökei és tisztségviselői 1867—1904	29
Az ig. választmányból kilépett és elhalt tagok 1867—1904 ...	30
II. A M. Tört. Társ. elnökei, tisztségviselői, ig. választmánya és bizottságai 1904-ben	32
III. A M. Tört. Társ. tagjai	40

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
ALAPSZABÁLYAI
ÉS
ÜGYRENDJE.

A Magyar Történelmi Társulat

alapszabályai.

—

I. A társulat czíme és székhelye, czélja és munkaköre.

1. §. A társulat czíme: Magyar Történelmi Társulat; székhelye: Budapest.

2. §. A Magyar Történelmi Társulat czélja: a hazai történettudomány művelése, megkedveltetése, és iránta mennél szélesebb körben érdeklődés ébresztése.

3. §. Ezen czél elérésére: a szaktudósok és szakkedvelők egyesítése, történettudományi dolgozatok írása, felolvasása és kiadása, nyilvános ülések és kirándulások tartása, a hazai könyv- és levéltárak átkutatása, nemkülönben a külföldi könyv- és levéltárakban található magyar vonatkozású történeti emlékek tanulmányozása és ismertetése által törekszik.

4. §. A társulat munkássága kiterjed a hazai történelemre és annak segédtudományaira.

II. A társulat tagjai.

5. §. A társulat tagjai:

a) alapító,

b) évdíjas rendes, és

c) külföldi tiszteleti tagok.

Uj tagot valamely társulati tag ajánlatára az igazgató választmány választ.

6. §. Alapító taggá választható az, a ki a társulat czéljának előmozdításához legalább 100 forint alapítvánnyal járúl, és pedig akár készpénzben, akár a választmány által megítélendő biztosítékot és legalább 5 frt évi jövedelmet nyújtó kötelezvényben vagy értékpapírban. — Az alapító tag tagságáról dísz-oklevelet nyer.

7. §. Rendes taggá választható a hazai történetnek minden kedvelője, a ki magát kötelezi, hogy legalább három éven át a társulat pénztárába Budapesten évenként 5 forintot tagdíjúl be-

fizet. A ki kilépését a három év letelte előtt két hónappal a titkár-nál be nem jelenti, annak tagsági kötelezettsége további három évre terjed ki. — A rendes tag megválasztásáról írásbeli értesítést, és saját kívánságára 3 forintért dísz-oklevelet nyer.

8. §. Külföldi tiszteleti taggá választható oly külföldi történet-tudós, a ki a Magyar Történelmi Társulat, a hazai történet-írás vagy a hazánkat érdeklő történeti kutatások iránt különös érdemeket szerzett. Külföldiek megválasztásához azonban a m. kir. belügyministerium jóváhagyása kérendő ki. — A külföldi tiszteleti tag megválasztásáról oklevelet nyer.

9. §. Minden társulati tagnak jogában áll új tagokat ajánlani. Az ajánlatok a társulat titkáránál jelentendők be, a ki az ekként ajánlottak névsorát megválasztásuk végett a legközelebbi ren-des választmányi ülés elé terjeszti. Ha a társulat valamely ren-des tagja az alapítók sorába lép, új választás alá nem esik.

10. §. A társulat tagjai az évenként tartandó rendes és esetleges rendkívüli társulati közgyűléseken gyakorolják jogaikat. A tagoknak a társulati kiadványokhoz való jogosultságukról az alapszabályok 50 és 51-ik szakaszai intézkednek.

III. A társulat elnökei.

11. §. A társulat élén egy elnök, egy első- és egy másod-alelnök áll, a kik a társulatot az alapszabályokban és ügyrend-ben körülírt hatáskörükben a választmánynyal egyetértve vezetik és igazgatják.

12. §. Az elnököt és az alelnököket három évenként (1889—1891., 1892—1894. stb.) a közgyűlés választja meg az alapító és rendes tagok közül; egyiköknek azonban min-dig oly tagnak kell lenni, a ki állandóan Budapesten lakik. Ha az elnök vagy az alelnökök valamelyike időközben mond le, valamint halálozás esetében is, helyök három hónap alatt okvetet-lenül betöltendő, a mi végre, ha a legközelebbi rendes közgyűlés ideje távolabb esnék, rendkívüli közgyűlés hívandó össze. Az ily időközi választások érvénye a folyó hároméves időszak végével jár le.

13. §. Az elnök a gyűléseken és üléseken elnököl. Akadá-lyoztatása esetében az első, esetleg a második alelnök helyettesíti. A tagok egyenlő számú szavazatai esetében az elnököl szava-zata dönt.

14. §. Az elnök a társulatot a hatóságok és mások irányá-ban képviseli.

15. §. Az elnöknek jogában áll — ha a társulat érdekei sür-gősen kívánják — rendkívüli választmányi üléseket is hirdetni;

rendkívüli közgyűlést azonban csak a választmány határozatából hívhat össze.

16. §. Az elnöknek hatáskörébe tartozik, ügyelni arra, hogy a társulat tisztségviselői megszabott kötelességüket pontosan teljesítsék.

17. §. Az elnök a társulat pénzügyeit vezeti és ellenőrzi.

18. §. Az elnök ezen kötelességéhez képest a pénztár állapotát félévenként legalább egyszer személyesen megvizsgálni, s erről a választmánynak jelentést tenni tartozik; az évi költségvetés tervezetének elkészítéséről a titkárral egyetértőleg gondoskodik, s azt jóváhagyás végett a választmány elé terjeszti; a pénztárra szóló utalványokat aláírja; ügyel arra, hogy a kiadások a megállapított évi költségvetés keretén túl ne menjenek; az alapítványok és tőkésített összegek elhelyezéséről, értékpapírok vásárlásáról, kicseréléséről, eladásáról, a választmány határozatainak megfelelő módon gondoskodik; szigorúan ügyel arra, hogy az évenkénti rendes számvizsgálatokat az e végre kiküldendő bizottság annak idején és szabályszerűen teljesítse.

19. §. Az elnököt akadályoztatása esetében az első, esetleg a második alelnök helyettesíti; ha azonban az elnök nem állandó budapesti lakos, akkor a társulat ügyeinek vezetését — a választmány előleges tudtával — a Budapesten állandóan lakó egyik alelnökre bízza, a kire ezen megbízás által a 14—18-ik szakaszokban meghatározott összes elnöki jogok és kötelességek áthárulnak.

20. §. Az elnök és az alelnökök ezen állásuknál fogva tagjai a választmánynak.

IV. Az igazgató választmány.

21. §. Az igazgató választmány az elnökkel és alelnökökkel együtt hatvan tagból áll. A választmányi tagokat a rendes évi közgyűlés a társulat alapító és rendes tagjai közül választja, oly módon, hogy a tagok legrégebben választott egyharmada minden évben kilép, a kik helyett a közgyűlés ugyanannyit választ. A kilépő tagok újra megválaszthatók. Időközben elhalt vagy netalán kilépő választmányi tagok helye a legközelebb eső választás alkalmával, de mindenkor csak az illetőkre nézve érvényes hároméves időszak lejártáig töltendő be.

22. §. Választmányi taggá a társulat bármely alapító vagy rendes tagja megválasztható, különös tekintettel mégis a szakférfiakra.

23. §. A választmány — kivéven két nyári hónapot — havonként Budapesten tartja tudományos felolvasásokkal és előadások-

kal kapcsolatos rendes üléseit, s az elnöknek vagy az alelnökök egyikének vezetése alatt ezen havi üléseken igazgatja a társulat ügyeit: u. m. a társulat ügyrendjét megállapítja; tisztviselőket választ s meghatározza azok fizetését és az írói díjakat, a kiadványokat s az azokra fordítandó összegeket; a titkárhoz érkező ajánlatok alapján megválasztja az új tagokat; a rendes, esetleg rendkívüli közgyűlések napját és tárgyait, valamint a vidéki kirándulások helyét és idejét kitűzi; a társulat vagyonának biztos kezeléséről, az évi számadások szabályszerű megvizsgálásáról gondoskodik; a költségvetést évenként megállapítja; a társulat gazdasági ügyeinek vitelére, a pénztári számadások megvizsgálására, kiadványai szerkesztésére, benyújtott munkák megbírálására, beküldött történelmi emlékek meghatározására stb., szükség és alkalom szerint bizottságokat vagy egyes tagokat küld és nevez ki, a kik a havi üléseken tesznek jelentést a választmánynak.

24. §. A választmányi tagoknak joguk van a havi üléseken a társulat munkakörébe vágó felolvasásokat tartani; okiratokról, történelmi emlékekről, akár írásbelileg, akár élőszóval értekezni, ily tárgyakat bemutatni, mások értekezéseit felolvasni; a társulat ügyeit illető indítványokat tenni, s minden kérdés eldöntésében szavazatukat érvényesíteni. Kötelességek pedig, kivált a Budapesten lakóknak, az ülésekre rendszeresen eljárni, s az ügyek vitelében — megbízatás szerint — ezen üléseken kívül is munkás részt venni.

V. A társulat tisztviselői.

25. §. A *titkár* a társulat közlönyét felelősség mellett, a választmány felügyelete alatt szerkeszti; az évenkénti költségvetésben meghatározott összegeket számon tartja; a pénztárra szóló utalványokat kiállítja, ellenjegyzí, és aláírás végett a társulat elnökének bemutatja; úgy a közgyűlések, mint a választmányi ülések tárgyait és napirendjét a jegyző segítségével az ügyrend szabályainak megfelelőleg előkészíti; előadói tisztet visel; a társulat kiadványaira és azoknak pontos szétküldésére felügyel.

26. §. A *jegyző* úgy a közgyűléseken, mint a választmányi üléseken a jegyzőkönyvet vezeti s az ebből folyó teendőket végzi: u. m. a hozott határozatokat nyilvántartja s az érdekettekkel jegyzőkönyvi kivonat alakjában közli; a függőben lévő tárgyakat minden rendes választmányi ülésen bejelenti; a társulat összes tagjairól pontos nyilvántartó könyvet vezet; a tagsági oklevelek kiállításáról gondoskodik, s azokat az elnökkel és titkárral együtt aláírja; a társulat hivatalos levelezéseit viszi; irattárát az ügyrendi szabályok értelmében kezeli; hivatalos pecsétjét őrzi.

27. §. A titkár és jegyző egyes alkalmakkor gátoltatásuk esetében egymást helyettesíthetik; hosszabb időre azonban úgy a titkár mint a jegyző helyettesítéséről a választmány intézkedik.

28. §. A *pénztárnok* a társulat kézi pénztárát híven és pontosan, teljes felelősség mellett kezeli; a tagdíjak pontos beszédéséről gondoskodik; számadásait a pénztár kezelésére vonatkozó részletes ügyrendi utasítás szerint vezeti; a választmány elé minden rendes havi ülésen pénztári kimutatást, és minden év végén részletes számadást terjeszt. A pénztárnok köteles bármikor is az elnöknek módot nyújtani arra, hogy a pénztár állapotát megvizsgálhassa. Felmentvényét a számvizsgáló bizottság jelentése alapján s a közgyűlés jóváhagyásával évről évre a választmány adja meg.

29. §. Az *ügyész* a társulat jogait védi.

30. §. A titkárt, jegyzőt, pénztárnokot és ügyészt a társulat alapító és rendes tagjai közül a választmány választja meg, és pedig valamennyit állandólag.

31. §. A mennyiben az ügyvitel érdekei kívánnák, a titkár vagy jegyző mellé szükséges segédszemélyzetet a választmány felhatalmazása alapján az elnök nevezi ki.

32. §. A titkár, jegyző és pénztárnok a választmány által meghatározandó évi fizetést élveznek. Ugyancsak a választmány határozza meg a segédszemélyzet javadalmazását is.

33. §. A titkár, jegyző és ügyész a választmányi üléseken szavazati jogot gyakorolnak.

VI. Társulati választások.

34. §. A társulati tagokat a rendes havi ülések alkalmával, valamely tag ajánlatára, a választmány választja meg. Ha valamely ajánlott ellen kifogás lenne, ily esetben titkos szavazással a jelenlévő tagok többsége dönt.

35. §. Az elnököt és alelnököket, valamint a választmány tagjait is a közgyűlés, a társulat tisztviselőit pedig: u. m. a titkárt, jegyzőt, pénztárnokot és ügyészt, a választmány választja, minden esetben titkos szavazás útján, a szavazásra jogosult jelenlévő tagok általános többségével.

36. §. A választó gyűlések és ülések mindig egy hónappal előbb tűzendők ki, s az ily gyűlések és ülések napja és tárgya a választásra jogosultakkal kellő módon és időben tudatandó.

VII. Választmányi ülések és közgyűlések.

37. §. Az igazgató választmány rendes havi ülései nyilvánosak. Ez üléseken a társulat minden tagja jelen lehet, felszólal-

lási joggal és szavazattal azonban csak a választmányi tagok bírnak. Határozathozatalra az elnökön kívül legalább tíz, tisztségviselők választására legalább húsz választmányi tag jelenléte szükséges.

38. §. Öt választmányi tagnak az elnöknél írásban, a tárgy megjelölésével benyújtott kívánságára egy hét alatt rendkívüli választmányi ülés hívandó össze, a mit megtenni különben — ha a társulat érdekei sürgősen kívánják — magának az elnöknek is jogában áll.

39. §. Minden nyilvános ülés — ha a tárgyalásra jövő ügyek természete úgy kívánja — zárt üléssé alakulhat, s ilyenkor csak a választmány tagjai lehetnek jelen.

40. §. A társulat minden évelején egyszer rendes közgyűlést tart, melyen minden tag egyforma szólás- és — a mennyiben személyesen érdekelve nincsen — szavazatjoggal bír. A közgyűléseken határozathozatalra legalább negyven tag jelenléte szükséges; ennyi tagnak meg nem jelenése esetében újabb közgyűlés hirdetendő, a melyen a kitűzve volt tárgyak fölött a jelenlévők szavazata dönt.

41. §. A közgyűlések tárgyai: a titkár jelentése a társulat lefolyt évi működéséről; az elnök, alelnökök és választmányi tagok megválasztása; az alapszabályok netaláni módosítása; a számvizsgáló bizottság jelentésének valamint a választmány által megállapított évi költségvetésnek előterjesztése, és a többség kívánatára felülvizsgálása; továbbá tudományos közlések, melyeknek tárgyát, valamint a közgyűlés egész sorát és rendjét a választmány állapítja meg.

42. §. Negyven társulati tagnak az elnöknél írásban, a tárgy megjelölésével benyújtott kívánságára egy hónap alatt rendkívüli közgyűlés hívandó össze, a mit elrendelni különben — ha a társulat érdekei kívánják — a választmánynak is jogában áll.

VIII. Vidéki kirándulások.

43. §. A társulat időnkint — lehetőleg a nyári kéthavi szünet alatt — tudományos célú kirándulásokat rendez az országnak történelmi szempontból nevezetesebb helyeire.

44. §. E kirándulások célja: a vidéken lévő könyv- és levéltárak átkutatása, megismertetése; a kirándulás helyén nyilvános ülések tartása által a hazai történettudomány iránt a közönség érdeklődésének felébresztése.

45. §. A vidéki kirándulások helyét és idejét, valamint egész sorát és rendjét a választmány határozza meg, s a társulat közlönyében annak idején közzé teszi.

46. §. A kirándulásokban részt venni a társulat minden tagjának jogában áll, a ki a czélba vett tudományos búvárlatokban munkás közreműködését följánlja.

IX. A társulat kiadványai.

47. §. A társulat történelmi folyóiratot ad ki, melynek havonként egy-egy füzete jelenik meg, kivéve a kéthavi szünetét, a mikor a folyóirat is szünetel.

48. §. Ezen folyóirat egyszersmind a társulat hivatalos közlönye, mely a társulat ügyeiről a tagokat és az érdeklődő közönséget értesíti. Szerkeszti a titkár (l. 25. §.).

49. §. A folyóiratban megjelenő dolgozatok szerzői a választmány által meghatározandó tiszteletdíjban részesülnek.

50. §. A folyóiratot a társulat alapító és rendes tagjai tagilletményül kapják, nem tagok pedig előfizetés útján szerezhetik meg.

51. §. A társulat egyéb történelmi munkákat is adhat ki; az ily kiadványokat azonban csak a választmányi tagok és oly alapítók kapják, kik legalább 200 forint alapítvánnyal járultak a társulat tőkéjéhez. A többi tag e társulati kiadványokat a választmány által meghatározandó kedvezményes áron, legalább is 25% levonása mellett szerezheti meg.

X. A társulat vagyona és jövedelmei.

52. §. A társulat bevételeit képezik az alapszabályilag meghatározott vagy azoknál nagyobb alapítványi összegek, ezeknek kamatai és az 5 forintos tagdíjak; a rendes tagsági oklevelek díjai, a kiadványok jövedelme, továbbá a társulat számára lelkes ügybarátok részéről tett adományok és hagyományok.

53. §. A tagdíjak a társulat költségeinek fedezésére szolgálnak, valamint az alapítványi kamatok is; de az alapítványi összegek gyümölcsöző és el nem költendő alaptőkéül biztosan elhelyezendők.

54. §. A megtakarításokból, valamint az adományokból és hagyományokból — a mennyiben ez utóbbiak nem alapítványi természetűek — a választmány, ha a körülményekhez képest jónak látja, szintén tőkét alakíthat; az ily tőke azonban az alapítványok természetével nem bír, s ha a szükség úgy kívánja, folyóvá tehető.

55. §. A társulat összes vagyonát: mind tőkéit, mind pedig a folyó kiadások fedezésére szolgáló vagy megtakarított pénzeit, valamely e végre felkérendő és megbizandó tekintélyes budapesti

pénzintézet kezeli. A társulat kézi pénztáráról az alapszabályok 28-ik szakasza intézkedik.

56. §. A társulat számára gyűjtött és ajándékozott okiratoknak, könyveknek s egyéb történeti emléktárgyaknak — a meny nyiben a társulat saját gyűjteményét alapítani és rendezni nem szándékozik — valamely hazai közintézet részére való átengedése, vagy annál ideiglenes letétele felől a választmány intézkedik.

XI. A társulat pecsétje. Társulati czímek.

57. §. A társulat pecsétje, melylyel kiadványait jelöli és hivatalos iratait hitelesíti, a jegyző őrizete alatt áll (l. 26. §.). A pecséten góth stílusú díszítményekkel körvezett papírtekercsen »Emlékezzünk régiekről« jelmondat olvasható; körirata: »A Magyar Történelmi Társulat Pecsétje 1867.«

58. §. A társulat mindenrendű tagjai és tisztviselői felvannak jogosítva az őket megillető társulati czímek használatára.

XII. Az alapszabályok és ügyrend.

59. §. Az alapszabályokat csak a közgyűlés, a választmány meghallgatásával vagy ennek javaslata alapján, kétharmad szótöbbséggel módosíthatja. A tagok eleve alávetik magukat mindazon módosításoknak, melyek tagságuk ideje alatt az alapszabályokon szabályszerűen történnek, ha azok a társulat kitűzött célját és feladatát meg nem változtatják.

60. §. Az alapszabályokat a társulat egész ügy- és vagyonkezelésére vonatkozó részletes *ügyrend* egészíti ki, melynek megállapítása és netaláni módosítása — az alapszabályok keretén belül — a választmány hatásköréhez tartozik.

XIII. A társulat feloszlása.

61. §. A társulat feloszlását csak e célból összehívandó és egy hónappal előre kihirdetendő közgyűlés határozhatja el. A feloszlás csak akkor mondható ki, ha a jelenlévő tagok kétharmada a feloszlás mellett nyilatkozik.

62. §. Feloszlás esetében a társulat vagyona, a feloszlást elhatározó közgyűlés rendelkezése szerint, kizárólag magyar történelmi tudományok célokra fordítható.

63. §. Az alapszabályok módosítását, vagy a társulat feloszlását s ez esetben vagyona hovafordítását megállapító közgyűlési határozatok — foganatosítás előtt — megerősítés végett a magyar királyi belügyministerium elé terjesztendőek.

XIV. Állami felügyelet.

64. §. A társulatot az esetben, ha az alapszabályokban meghatározott czélt és eljárást illetőleg hatáskörét meg nem tartja, — a királyi kormány, a mennyiben működésének folytatása az állam, vagy a társulati tagok vagyoni érdekeit veszélyeztetné, haladéktalanul felfüggeszti, s a felfüggesztés után elrendelendő szabályos vizsgálat eredményéhez képest végleg fel is oszlatja, vagy esetleg az alapszabályok legpontosabb megtartására felosztatás terhe alatt kötelezi.

Kelt Budapesten, a Magyar Történelmi Társulat 1890 évi decz. 18-án tartott rendkívüli közgyűléséből.

Gróf Szécsen Antal s. k.

elnök.

(P. H.)

Szilágyi Sándor s. k.

titkár.

7575. szám

V—10

Látta a magyar királyi belügyminister

Budapesten, 1891 évi február hó 8-án

a minister helyett

(P. H.)

Lukács György s. k.

államtitkár.

A Magyar Történelmi Társulat

ügyrendje.

Megállapítottatott 1891. évi január 8-án, módosítottatott az 1893 évi január 5-én tartott r. vál. ülés 5 jk. p. alatt kelt határozatával.

I. A választmányi ülésekről.

1. §. A választmány nyilvános rendes havi üléseit minden hónap első csütörtökén délután tartja, kivéve július és augusztus hónapokat, mikor a társulat szünetel. (A. 23. §.) Ha az első csütörtök éppen a hónap első napjára, ünnepre, vagy az akadémiai nagy-gyűlés napjára esik. akkor az ülés más közel alkalmas napra hívandó össze.

2. §. A nyilvános rendes havi ülések tárgyai: a társulat igazgatási és folyó ügyei; választások; jelentések; indítványok; továbbá tudományos felolvasások és közlések, melyeknek azonban együttvéve egy órán túl tartani nem szabad.

3. §. Igazgatási ügyek, indítványok, esetleg választások, zárt vagy rendkívüli választmányi ülések tárgyai is lehetnek. (A. 38., 39. §§.)

4. §. A választmány a téli hónapok alatt (okt—ápr.) a szükséghez képest a nyilvános rendes havi üléseken kívül is rendez nyilvános felolvasásokat, melyeknek idejét és tárgyait esetről esetre a választmány határozza meg.

5. §. E felolvasásokra a társulat tagjai és az érdeklődő közönség a hírlapok útján hivatnak meg.

6. §. Egyes havi ülések állandó tárgyai évről évre ezek:

a) a januáriusi választmányi ülés kitűzi a február-hóban megtartandó rendes évi közgyűlés (A. 40. §.) napját és tárgyait.*)

b) A februáriusi választmányi ülés tárgyalja az előző évi

*) És minden harmadik esztendőben (1895., 1898., 1901. stb.) megválasztja a gazdasági bizottság és a rendkívüli felolvasásokat rendező bizottság tagjait. L. ügyr. 46. §., illetőleg 1894. évi 10. jk. p.

pénztári számadásokat, illetőleg a számvizsgáló bizottságnak azokra vonatkozó jelentését, melyet a decemberi ülésben már megállapított új évi költségvetéssel egyetemben, tudomásul vétel, illetőleg végleges jóváhagyás végett a közgyűlés elé terjeszt. (A. 41. §.) Ugyancsak a februáriusi választmányi ülés intézkedik a társulat bizományos könyvvarusával való elszámolások (Ü. 61. §.) dolgában is.

c) A márcziusi ülés határoz végleg a társulat vagyonát kezelő pénzügyintézetnek és a társulati pénztárnoknak adandó felmentvény iránt (A. 28. §.); intézkedik továbbá — a mennyiben e részben már előbb nem intézkedett volna — az előző év végén hátralékban maradt társulati tagok és előfizetők törlése, esetleg tartozásaik behajtása vagy leírása ügyében.

d) A júniusi ülés az azon évi nyári szünet alatt eshetőleg tartandó vidéki kirándulás dolgában intézkedik (A. 43—46. §§.), s a Budapestről netalán hosszabb időre távozni szándékozó társulati tiszviselők kellő helyettesítéséről gondoskodik.

e) Az októberi ülésben — ha vidéki kirándulás tartatott — annak lefolyásáról és eredményeiről tesz jelentést a titkár.

f) A decemberi ülés tárgyalja és megállapítja az elnök és titkár által benyújtott javaslat alapján (Ü. 45. §.) a következő évi költségvetést; egyszersmind kiküldi az év végével lezárandó pénztári számadások megvizsgálására a számvizsgáló bizottságot.

7. §. Mind a rendes, mind a rendkívüli választmányi ülésekre, kivétel nélkül, minden választmányi tagnak meghívó küldendő, melyen az ülés helye, ideje és tárgyai részletesen kiteendők; ezenkívül a nyilvános rendes havi ülések legalább három nappal előbb hírlapilag is meghirdetendők.

II. A közgyűlésekről.

8. §. A rendes évi közgyűlés a februáriusi választmányi ülés után, de lehetőleg a hónap első felében tartandó meg. (Ü. 6. §. a.)

9. §. Helybeli tagoknak minden közgyűlésre külön meghívó küldendő, a vidékiek pedig legalább két héttel előbb hírlapilag hívandók meg a gyűlésekre.

III. A szavazásokról.

10. §. Mind a választmányi üléseken, mind a közgyűléseken, minden szavazás — kivéve a választásokat és választmányi üléseken a fontosabb vagyon-kezelési kérdéseket — rendszerint egyszerű felállással történik, azonban öt választmányi, illetőleg húsz közgyűlési tag kívánságára bármely kérdés is névszerinti vagy titkos szavazással döntendő el.

11. §. A választmányi üléseken előforduló fontosabb vagyon-

kezelési kérdésekben, melyekből a választmány tagjaira felelősség terhe szállhat, mindenkor névszerinti szavazás rendelő el.

12. §. Közgyűlési titkos szavazások alkalmával az elnök szavazatszedő bizottságot küld ki, melynek egy választmányi és két közgyűlési tagból kell állani; választmányi szavazások alkalmával azonban rendszerint az elnöki asztalnál számlálatnak össze a titkos szavazatok.

IV. A jegyzőkönyvekről.

13. §. Minden jegyzőkönyvet a jegyző, és — miután hitelesített — az illető ülés vagy gyűlés elnöke ír alá.

14. §. A jegyzőkönyvek hitelesítésére mindenkor a választmánynak két jelenlévő tagja, illetőleg közgyűlések alkalmával egy választmányi és egy közgyűlési tag kérendő fel, kiket az elnök az ülés, illetőleg gyűlés kezdetével jelöl ki.

15. §. A jegyzőkönyvekben semmiféle törlés, igazítás vagy betoldás nem engedhető meg; ezért a jegyző minden jegyzőkönyvet az illető ülés vagy gyűlés után három nap alatt fogalmazványban elkészíteni, s az elnökkel és a hitelesítőkkal előzetesen közölni tartozik, a kikkel egyetértőleg a szöveget végleg megállapítván, tisztázataát hitelesítetteti, s az ekként elkészült jegyzőkönyvet aláírás végett az elnök elé terjeszti.

16. §. Minden jegyzőkönyvnek legkésőbb öt nap alatt az elnök aláírásával is el kell látva lenni, hogy a határozatok az érdeklettekkel annak idején hiteles kivonatban közölhetők (A. 26. §.), illetőleg fogatosíthatók legyenek.

17. §. A mennyiben a hitelesítők valamely vitás pontban egy értelemre jutni nem tudnának, az elnök dönt.

18. §. Minden ülés jegyzőkönyvében a jelen volt választmányi tagok névszerint elősorolandók. (Ü. 11. §.)

19. §. A jegyzőkönyvek minden naplószerű bőség nélkül, röviden szerkesztendő, s tisztán csak az üléseken vagy gyűléseken felmerülő tárgyak és azokra hozott határozatok feljegyzésére, eshetőleg megokolására kell szorítkozniok.

20. §. A jegyzőkönyvek rendszerint nem olvastatnak fel, a jegyzőnek kötelessége azonban minden ülésre és gyűlésre az előbbeni ülés, illetőleg gyűlés jegyzőkönyvét magával hozni, hogy szükség esetén felolvasható legyen. A jegyzőkönyvek — kivéve a zárt- és rendkívüli választmányi ülések jegyzőkönyveit, melyekből csak kivonatos közlések adhatók, — a társulat hivatalos közlönyében teljes tartalmuk szerint közzé teendő. (Ü. 56. §. b.)

V. A pénztárról.

Általános utasítások.

21. §. A társulat összes vagyonát — kivéve a kézi pénztárt — az alapszabályok 55-ik szakasza értelmében a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület*, mint fő-pénztár kezeli.

22. §. Az évenként megállapított költségvetés keretén belül az utalványozás joga és kötelessége a társulat elnökét illeti. (A. 18. §.)

23. §. Kiadásokat a fő-pénztár csakis az elnök, illetőleg az ügyvezetéssel megbízott alelnök aláírásával s a titkár és pénztárnok ellenjegyzésével ellátott szabályszerű utalványokra teljesíthet. Apróbb bélyegköltségeket és irodai kiadásokat a kézi pénztárból a titkár is utalványozhat, a postai küldemények kézbesítési díjait pedig a társulat pénztárnoka minden utalványozás nélkül kifizetheti.

24. §. A társulat mindennemű jövedelmeit és bevételeit a m. kir. posta-takarékpénztárnál az 1889. évi XXXIV-ik tvczikk alapján berendezett cheque-forgalom követítésével szedi be s juttatja el a vagyonát kezelő pénzügyintézethez.

25. §. A posta-takarékpénztártól beérkező számla kivonatok és ezekhez mellékelte befizetési lapokat a társulat pénztárnoka kezeli.

26. §. A posta-takarékpénztárhoz szóló cheque-ek kibocsátása és a vagyont kezelő pénzügyintézetre való forgatmányozása az elnök, illetőleg az ügyvezetéssel megbízott alelnök jogai és kötelességei közé tartozik.

A törzsvagyon kezelése.

27. §. A társulat pénztárába befolyó alapítványok, adományok és hagyományok, valamint a tagdíjakból s egyéb jövedelmekből megtakarított összegek elhelyezéséről, illetőleg tőkésítéséről, értékpapírok vásárlásáról vagy eladásáról, a pénztárnok havi, illetőleg évi kimutatásai alapján, az elnök és a gazdasági bizottság (Ü. 46—54. §§.) véleményének meghallgatása mellett esetről esetre, illetőleg az évi költségvetésben, a választmány intézkedik. (A. 23. §.)

28. §. A törzsvagyont illető választmányi határozatok végrehajtásáról az elnök gondoskodik. (A. 18. §.)

29. §. A választmány által elfogadott alapító-leveleket, kötelezvényeket és értékpapírokat (A. 6. §.) a társulat pénztárnoka az alapító tagok törzskönyvében (Ü. 33. §. e.), illetőleg a törzsvagyon fő-könyvében (Ü. 33. §. f.) haladéktalanul elkönyvelni, s további megőrzés végett a fő-pénztárba beszolgáltatni köteles.

30. §. A társulat vagyonát kezelő pénzügyintézet a törzsvagyon-

ből bármily kifizetést is csak az elnök, illetőleg az ügyvezető alelnök, titkár és pénztárnok által együttesen aláírt utalványra, s a megfelelő választmányi határozat jegyzőkönyvi kivonatának vétele után teljesíthet.

Kézi pénztár.

31. §. A társulat kézi pénztára (A. 28. §.) a társulat folyó kiadásai fedezésére a pénztárnok kezéhez kiutalványozott összegekből áll.

32. §. Az irodai költségeket, a titkár előterjesztésére, a szükséghez mért részletekben az elnök, illetőleg az ügyvezető alelnök, a kézi pénztárból utalványozza ki az illető tisztviselőnek.

Számadó könyvek.

33. §. A pénztárnok számadó könyvei, melyekben számadásait vinni köteles, ezek:

a) A *kézi pénztári napló*, mely a kézi pénztár bevételeinek és kiadásainak pontos feljegyzésére szolgál. E naplót a pénztárnok havonként lezárja, s a mutatkozó maradványt a következő óra mint első bevételi tételt átviszi.

b) A *fő-pénztári napló*, mely a társulat összes készpénzbeli bevételeinek és kiadásainak kimutatására szolgál. E fő-pénztári napló az egyszerű számvitel szabályai szerint a posta-takarékpénztári számlakivonatok s a főpénztárra szóló utalványozások alapján akként vezetendő, hogy abból nem csupán a havi bevételek és kiadások összege, hanem az évi végösszeg és egyenleg is kivehető legyen.

c) A *fő-könyv*, mely a társulat összes készpénzbeli bevételeinek és kiadásainak rovatonkénti kimutatására szolgál. E végre a fő-könyvben minden költségvetési rovat számára, külön lapon, egy-egy számla nyitandó s ezen számlákon a fő-pénztári naplóból a bevételek és kiadások havonként elkönyvelendők. A fő-könyv csak az év végén zárandó le. A lezárt fő-könyv alapján készül az évi zárszámadás. (Ü. 40. §.) A lezárt fő-könyv rovatai összesített főösszegének a fő-pénztári napló összegével meg kell egyeznie.

Egy másik fő-könyvben (*külön alapok fő-könyve*) még a következő számlák vezetendők: Teleki-codex számlája; Zichy-codex számlája; Zichy Jenő-alapítvány számlája; Salamon-szobor-alap számlája stb. E számlák a P. H. E. Takarékpénztár-Egyesületnél levő különböző alapok folyószámláinak ellenőrzése céljából vezetendők. Ugyane fő-könyvben vezetendő *fő-pénztári folyó számla* a P. H. E. Takarékpénztárnál kezelt fő-pénztár folyó számlájának ellenőrzésére szolgál.

d) A *rendes tagok számlakönyve* (számlalapok), mely a posta-

takarékpénztári számla-kivonatokhoz mellékelte befizetési lapok, esetleg postai utalvány-szelvények nyomán vezetettik, s a befizetett tagdíjak és a tagdíj-hátralékok egyéni nyilvántartására szolgál. Magában foglalja az évdíjas rendes tagok teljes névsorát *a-b-c* rendben, lakásuknak és belépésük évének, valamint a tartozásoknak és lerovásoknak, hátralékoknak és netaláni leírásoknak pontos feltüntetésével.

Társulati kiadványok előfizetőinek nyilvántartása végett a rendes tagokéhoz hasonló számlakönyv, esetleg számlakönyvek vezetendők.

e) Az *alapító tagok törzskönyve*, mely az alapító tagok teljes névsorát, lakásukat, netaláni elhalálozásukat, alapítványuk összegét és idejét, esetleg kötelezvényük keltét, valamint a társulat javára tett másnemű adományok és hagyományok feljegyzését foglalja magában. E törzskönyv akként vezetendő, hogy az a befizetett alapítványok, elhalt alapítók, alapítványi kötelezvények és alapítványi kamatokat kötelezvény nélkül fizető tagok, valamint a különféle adományok és hagyományok, úgyszintén az alapítványi kamat-hátralékok és netaláni leírások folytonos nyilvántartását képezhesse, s általában a társulat alapítványi és alapítványi természetű vagyonának állandó kimutatását adja. (A. 53., 54. §§.)

f) A *törzsvagyon (értékpapírok) fő-könyve*, mely a társulatnak értékpapírokban fekvő vagyona nyilvántartása végett oly módon vezetendő, hogy abban minden egyes papír-nem számára külön számla legyen nyitva, melynek bevételi rovata a kezdetleges maradványt (készletet) s az időnkinti szaporulatokat, kiadási rovata pedig a kisorsolás, csere, eladás vagy egyéb ok miatt történt apadásokat, valamint a bevétel és kiadás között mutatkozó különbözeteket (egyenlegeket) tüntesse fel. Az összes értékpapírkészlet kimutatása minden év végén ugyan e fő-könyvben állítandó össze.

34. §. A fő-pénztári napló (Ü. 33. §. b.) és az értékpapírok fő-könyve (Ü. 33. §. f.) a vagyont kezelő pénztintézet (fő-pénztár) ellenőrzésére szolgál.

Tagdíjak, alapítványi kamatok, előfizetések behajtása.

35. §. A tagdíjak, alapítványi kamatok és előfizetések behajtása első sorban a pénztárnok teendői közé tartozik.

36. §. A pénztárnok az év első negyedében minden társulati tagot és előfizetőt kellőleg kitöltött posta-takarékpénztári befizetési lappal köteles megkeresni azon évi tartozása, esetleg hátralékai befizetése végett, s a mennyiben ennek eredménye nem lenne, másodízben a harmadik évnegyed végén (szeptember-hóban) postai megbízás útján szólítja fel a tagokat és előfizetőket tartozásaik lerovására.

37. §. A 33-ik szakasz *d)* és *e)* pontjai alatt érintett számlakönyvek és törzskönyv alapján a pénztárnok minden év végén mind a hátralékos évdíjas tagok és előfizetők, mind a kamathátralékos alapítók kimutatását elkészíteni, s további intézkedések végett legkésőbb a következő évi január-hó 15-ikéig a titkárnak átadni köteles. Leírások a számlakönyvekben csak választmányi határozat alapján eszközölhetők. (Ü. 6. §. c.)

38. §. A befizetetti tagdíjak, alapítványi kamatok és előfizetések nyilvánosan nyugtatványozandók lévén, a pénztárnok köteles a fizetők névsorát havonként összeállítani s legkésőbb minden következő hónap 5-ikéig a titkár rendelkezésére bocsátani. (Ü. 57. §.)

H a v i k i m u t a t á s o k.

39. §. A pénztárnok a 33-ik szakasz *b)* pontjában érintett fő-pénztári napló alapján havonként pénztári kimutatást készít, melyet minden hó elsején egy példányban a választmánynak leendő bemutatás végett a titkárnak, másik példányban pedig előleges tájékoztatóul a társulat elnökének, illetőleg ügyvezető alelnökének tartozik átszolgáltatni.

É v i s z á m a d á s o k é s s z á m v i z s g á l a t o k.

40. §. Évi számadásait köteles a pénztárnok legkésőbb január-hó 15-ikéig minden évben összeállítani s a decemberi választmányi ülésből kiküldött számvizsgáló bizottság (Ü. 6. §. f.) rendelkezésére bocsátani.

41. §. A számvizsgáló bizottság egy tiszteletdíj mellett e végre felkérendő szakértőből, a társulati ügyészből és két választmányi tagból áll, kik feladatukban szabályszerűen eljárni s számvizsgáló jelentésüket a februáriusi választmányi ülés elé (Ü. 6. §. b.) terjeszteni kötelesek.

42. §. A számvizsgálatoknál követendő eljárás ez:

A bizottság megjelenvén a pénztárnoknál, mindenekelőtt a kézi pénztárt veszi vizsgálat alá, a kézi pénztári napló (Ü. 33. §. a.) és annak mellékletei alapján. A kézi pénztári napló lezárásával az év végén mutatkozó készpénzmaradványt a pénztárnok a következő évi kézi pénztári naplóba első tétel gyanánt mint bevételt átvezetni tartozik. Ha a kézi pénztárban hiány találtatnék, azt a pénztárnok haladéktalanul pótolni tartozik, s e körülmény további elbírálás végett a számvizsgáló jelentésben felemlítendő.

A kézi pénztár után következik a pénztárnok által vezetett fő-pénztári napló, fő-könyv, rendes tagok számlakönyve és törzskönyvek (Ü. 33. §. b., c., d., e., f.) beható átvizsgálása, a minek nem csupán a számszerű adatok helyességére, hanem arra is ki

kell terjednie, hogy a befizetési lapok, számla-kivonatok s egyéb mellékletek kellő rendben vannak-e, s nem fordult-e elő bármi tekintetben is szabálytalanság vagy mulasztás a számadások vezetése körül?

A pénztárnok mindenkor megkérdezendő, nem maradt-e valahol valami tétel elszámolatlanul? — a mi ha utólag pótoltatott, vagy ha minden el volt számolva, a számvizsgálók az összes számadásokat lezárják, s az eredményt, mint a pénztár tartozását jegyzőkönyvbe veszik. E jegyzőkönyvet a társulat pénztárnoka a számvizsgáló bizottság tagjaival egyetemben aláírni köteles.

A fő-pénztár tartozását a társulati vagyont kezelő pénztárnoknál folyó számla fedezi, melynek a házi számvizsgálat eredményeivel teljesen egyezni kell. A bizottság feladata, hogy erről a két külön számvitel adatainak gondos összehasonlítása, valamint a folyó kiadásokat és egyéb kifizetéseket igazoló elnöki utalványok tüzetes átvizsgálása által alapos meggyőződést szerezzen.

A vagyont kezelő pénztárnoknál teljesített vizsgálatról s egész eljárásáról a számvizsgáló jegyzőkönyvben folytatólag teszi meg jelentését a bizottság a választmánynak, ajánlva a pénztárnok és a társulati pénztárnok felmentését vagy a netalán tapasztalt hiányok pótlására való utasíttatását.

43. §. A számvizsgáló bizottság minden kárért, melyet működése közben elkövetett mulasztás vagy felületesség által a társulatnak okozna, anyagilag is teljes felelősséggel tartozik.

V á r a t l a n p é n z t á r - v i z s g á l a t o k .

44. §. A rendes évi számvizsgálatnál alkalmazott szakértő működése a márcziusi választmányi ülés után, mely a társulat vagyont kezelő pénztárnoknak és a társulati pénztárnoknak adandó felmentvény iránt végleg határozott (Ü. 6. §. c.), megszűnik; a számvizsgáló választmányi tagok megbízása azonban csak az esztendő végével jár le, melynek folyamán az elnök, illetőleg az ügyvezető alelnök által időközönként megejtendő váratlan pénztár-vizsgálatokban (A. 18. §.) — melyeknél szintén a 42-ik szakaszban előadott utasítás tartandó szem előtt — közreműködni kötelesek.

K ö l t s é g v e t é s .

45. §. Az elnök a titkárral minden év november havában a következő évre költségvetési javaslatot készít (A. 18. §.), melyet a decemberi választmányi ülés elé (Ü. 6. §. f.) tartozik betervezni.

VI. A gazdasági bizottságról.

46. §. A választmány a társulat gazdasági ügyeinek vitelére három évenként, mindig az elnök-választó közgyűlést megelőző január-havi rendes ülés alkalmával, bizottságot választ, melynek feladata véleményt vagy javaslatot adni:

a) a társulat vagyonának kezelése, biztosítása és jövedelmezővé tétele körül felmerülő kérdésekben;

b) a társulat jövedelmeinek kezelésére nézve;

c) a társulat költségvetései és számadásai, a számvizsgáló jelentések és az évi mérleg fölött;

d) a tiszteletdíjak és fizetések iránt;

e) oly kiadványok és vállalatok ügyében, melyek a társulattól anyagi áldozatot vagy befektetést kívánnak.

47. §. A gazdasági bizottság öt tagból áll, kik közül kettő nem választmányi tag is lehet.

48. §. A bizottság, elnökét és jegyzőjét saját kebeléből maga választja meg.

49. §. A bizottságot az ügykörébe tartozó kérdések előleges megvitatása s vélemény- vagy javaslat-adás végett, annak elnöke bármikor összehívhatja.

50. §. A bizottság ülésein a társulat tisztviselői, u. m. a titkár, jegyző, pénztárnok és ügyész, tanácskozási jogot gyakorolnak.

51. §. A bizottság ülésein a jelenlevő szavazó tagok szótöbbséggel határoznak, de szükséges, hogy az elnökön kívül legalább két szavazó tag legyen jelen. A szavazatok egyenlő száma esetében az elnök dönt.

52. §. A jegyzőkönyvek azonnal az ülés alatt megszerkesztendők, s a bizottság jelenlétében felolvastatván, az elnök által hitelesítendők.

53. §. A választmány, esetleg a bizottság meghallgatása nélkül is határozhat, de viszont jogában áll bármely pénzügyi vagy gazdasági kérdést előleges megvitatás végett a bizottsághoz utasítani.

54. §. A bizottságban időközt megüresedő helyek két hónap alatt betöltendők.

VII. A társulat közlönyéről.

55. §. A társulat havi közlönyének (A. 47. §.) címe: *Századok*. E folyóirat — kivéve a július-augusztusi szünetet — minden hó közepén, évenként tíz nagy nyolczadrétű füzetben, a választmány által évről évre költségvetésileg meghatározandó ív-számban jelenik meg.

56. §. A havi közlőny tartalma irodalmi és hivatalos részből (A. 48. §.) áll:

a) az irodalmi rész a hazai történelem és annak segédtudományai körébe vágó (A. 4. §.) értekezéseket, könyvismerttetéseket, bírálatokat, egyéb kisebb közleményeket és történetirodalmi rovatot tartalmaz;

b) a hivatalos rész, *Hivatalos Értesítő* cím alatt, hozza a rendes választmányi ülések és a közgyűlések hiteles jegyzőkönyveit, valamint a zárt- és rendkívüli választmányi üléseknek közzé teendő határozatait (Ü. 20. §.), továbbá a pénztárnok havi kimutatásait és évi számadásait, a számvizsgálati jelentéseket, évi költségvetést, hirdetéseket, s a társulatot érdeklő egyéb hivatalos közleményeket.

57. §. A társulat pénztárába befizetett tagdíjak, alapítványi kamatok és előfizetések nyilvános nyugtatványozása (Ü. 38. §.) a füzetek borítékán történik.

58. §. A hivatalos értesítőt minden hónapban a jegyző állítja össze s kéziratát annak idején a havi közlőny szerkesztésével megbízott titkárnak rendelkezésére bocsátja.

59. §. Minden harmadik (elnök-választó) évben társulati *Névkönyv* adatik ki, mely a Századok azon évi junius-havi füzetével küldendő szét a tagoknak; összeállítása a jegyző teendői közé tartozik.

VIII. Az irattárról és a kiadványokról.

60. §. A társulat irattárát, mely a jegyző kezelése és őrizete alatt áll (A. 26. §.), képezik:

a) a *jegyzőkönyvek*, melyek a hozzájuk tartozó mellékletekkel együtt, keltők szerinti sorrendben s évenként folyó számozással és pontos mutatóval ellátva őrizendők;

b) a hivatalos *levelezések*, u. m. a társulathoz érkező megkeresések, átiratok, s az ezekre adott válaszok fogalmazványai, melyek irattárilag rendes iktató- és mutató-könyv mellett kezelendők;

c) a *pénztári iratok*, melyeket a pénztárnok az évi számvizsgálatok befejezése után, a folytatólag többé nem használandó számadó könyvekkel együtt, jegyzék mellett, az irattárban leendő további megőrzés végett, minden évben a jegyzőnek átadni köteles.

61. §. A társulati kiadványok készletére való felügyelet a titkár teendői közé tartozván (A. 25. §.), kötelessége mind a bizományban kint lévő, mind a társulat helyiségében (Ü. 62. §.) őrzött példány-készletekről pontos leltárat vezetni, s az ennek alapján évenként elkészítendő kimutatást a februáriusi választmányi ülés elé (Ü. 6. §. b.) terjeszteni.

IX. A helyiségről.

62. §. A társulati ülések és gyűlések, valamint a társulat irattára és kiadványai számára a Magyar Tudományos Akadémia palotájában, esetleg másutt, alkalmas helyiségről gondoskodni, az elnök feladatai közé tartozik.

X. A vidéki kirándulásokról.

63. §. A társulat az országnak csak oly vidékére rendez testületileg kirándulást, a hova az ottani hatóságok, valamely intézet vagy testület részéről a junius-havi rendes választmányi ülést megelőzőleg (Ü. 6. §. d.) írásbeli meghívást nyert, s a hol az illető vidéken lévő könyv- és levéltárak használata felajánlatott.

64. §. A meghívások elfogadása vagy el nem fogadása, esetleg elhalasztatása iránt a választmány határoz.

65. §. Valamely meghívás elfogadása esetében a meghívó hatóság, intézet vagy testület azonnal hivatalosan értesítendő a választmány határozatáról, s felkérendő, hogy a helyszínén előkészítő bizottságot alakítson, mely a kirándulás módjaitainak megállapítása végett magát a választmánnyal, esetleg a választmány megbízottjaival érintkezésbe tegye.

66. §. Bármely kirándulásra szóló meghívás csak akkor fogadható el, ha a választmányból s a szakferfiak köréből legalább tíz tag kötelezi magát az abban való munkás részvételre.

67. §. A kirándulásban résztvevő tagok a munkálatok megkezdése előtt értekezletet tartanak, melyen a helyi viszonyokhoz képest bizottságokra oszolván, egyszersmind e bizottságok elnökeit és előadóit is megválasztják.

68. §. A bizottságok kutatásaik eredményéről szóló jelentéseiket elkészíteni, s legkésőbb szeptember hó 20-ikáig a titkár rendelkezésére bocsátani (Ü. 6. §. e.) kötelesek.

XI. Az ügyrendről.

69. §. Ezen ügyrend életbe léptével a társulat eddigi ügyrendi szabályai érvénytelenekké válnak.

70. §. Minden oly indítvány, mely a jelen ügyrendnek bármilyen módosítását vonná maga után, egy e végre választandó öt-tagú bizottságnak adandó ki előleges megvitatás végett, mely bizottság jelentése vagy javaslata aztán a legközelebbi rendes, esetleg rendkívüli választmányi ülés napirendjére tűzetik ki.

Választmányi határozatok.

I. Az alapsz. 26-ik szakaszához :

1894 évi 16 jk. p. A függőben levő tárgyak nyilvántartó jegyzéke csak azon esetben olvastatik fel, ha azt a választmány valamely tagja kívánja.

II. Az ügyrend 4-ik szakaszához :

1894 évi 10 jk. p. *Szabályzat a rendkívüli nyilvános felolvasásokról.*

1. A társulat koronként, esetleg megfelelő bemutatásokkal összekötött felolvasó estélyeket, vagy a körülményekhez képest matinékat rendez (ügyr. 4. §.), melyeknek száma azonban egy évben négynél több nem lehet, s lehetőleg márczius és április, továbbá november és deczember hónapokban esetről esetre meghatározandó napon és helyen tartandók.

2. Tárgyaik lehetnek :

a) oly történelmi kérdések, melyek actualis érdekekkel is bírnak s melyeknek multja, történeti fejlődése iránt kíváncsatos a nagy közönséget felvilágosítani ;

b) hazánk politikai, társadalmi és műveltségi történetéből valamely kiemelkedő mozzanathoz új kutatások alapján új világításban bemutatása ;

c) ünnepélyes emlékbeszéd, melylyel történetírásunk valamely kiemelkedő alakjának adózik a társulat, de nem életrajzi, hanem a magasabb értelemben vett emlékbeszéd követelményeinek megfelelő formában.

3. Egy felolvasás (bemutatások nélkül) másfél óráig tarthat, nyomtatásban pedig a két ívet nem haladhatja túl. A mi a kidolgozás formáját illeti, elengedhetetlen követelés, hogy a dolgozat kerek egészet képezzen, művészi, vonzó, könnyen érthető s a nagy közönség által is élvezhető modorban.

4. Minden felolvasás külön honorálatik 60 frttal, ezenkívül megjelenésekor a szokott írói tiszteletdíjban részesül ; az első kiadás megjelenésétől számítva egy évig a társulat tulajdona marad.

5. A társulat ezen kiadványaiból »A. M. Tör. Társ. Felolvasásai« cím alatt új vállalatot indít meg, kettős címmel ellátva. Minden felolvasás egy önálló füzetet tesz s külön is kapható, még pedig a társulati tagok számára jelentékeny (33° o) árkedvezményen. A 2. b) pontban említett felolvasásokra vonatkozó mellék tanulmányok, excursiók, adversariák, melyek a felolvasás bizonyítékaiul szolgálnak, részint a *Századok*-ban, részint a *Tör. Tár*-ban tétetnek közzé.

6. Az évi költségvetésbe ezen felolvasások költségei címén évről-évre megfelelő összeg veendő fel.

7. Ezen felolvasások rendezése, a felolvasandó dolgozatok megbírálása s az összes kapcsolatos ügyek vezetése egy állandó bizottságra ruháztatik, melynek tagjai az ügyvezető elnök, a titkár, a jegyző és négy választmányi tag, kik három évenként a gazdasági bizottsággal egyidejűleg (ügyrend 46. §.) választatnak meg.

III. Az ügyrend 6. f., illetőleg 45-ik szakaszához:

1892 évi 20 jk. p. Az elnök és titkár által mindenkor a december-havi ülésre benyújtandó költségvetési javaslat előleges tárgyalás nélkül tétetik át véleményadás végett a gazdasági bizottsághoz.

IV. Az ügyrend 41-ik szakaszához:

1896 évi 15 jk. p. A számvizsgálati jelentés összes mellékleteivel együtt a költségvetési javaslat elkészítése előtt — az ügyr. 46-ik szakaszának is megfelelően — mindenkor kiadandó a gazdasági bizottságnak.

V. A »Szilágyi Sándor alapítvány« szabályzata.

1898 évi 32 jk. p.

Az 1897-ben Szilágyi Sándor tiszteletére születése hetvenedik évfordulója alkalmából vert érem tervezői az érem s az annak átadására rendezett ünnepély költségeiből felmaradt 601 frt 59 kr fölösleget azzal az ajánlattal adták át a Magyar Történelmi Társulathoz, hogy abból *Szilágyi Sándor* nevére alapítvány létesíttessék, melynek kamatai meghatározandó időközönként a társulat közlönyében a *Századok*-ban megjelent legjobb történelmi dolgozat jutalmazására fordíttassanak.

A társulat igazgató választmánya az ajánlatot elfogadván:

1. A felajánlott 601 frt 59 krból alapítványt létesít, mely »*Szilágyi Sándor alapítvány*« név alatt a társulat egyéb vagyonától elkülönítve, de mindenkor az arra nézve érvényben levő szabályok (Alapsz. 55. §., ügyr. 21. §.) szerint kezelendő.

2. Az alapítvány kamataiból egyelőre öt-évenként (1898—1902., 1903—1907. stb.) 100 frt jutalmat tűz ki a társulat

közlönyében a *Századok*-ban a jelzett öt éves időközök alatt megjelent legjobb történelmi dolgozat utólagos jutalmazására.

3. A jutalmat mindenkor az illető évkör utolsó deczember-havi r. ig. vál. üléséből kiküldendő három-tagu bíráló bizottság javaslata alapján, a következő évi február-havi r. ig. választmányi ülés itéli oda.

4. A pályázat eredménye a legközelebbi r. évi közgyűlésen kihirdetendő.

5. Jutalomra — terjedelmökre való tekintet nélkül — csak az illető évkörben befejezett s a szerző neve alatt megjelent oly munkák tarthatnak számot, melyek vagy szép feldolgozás, vagy magasabb felfogás, vagy tudományos kritika által tűnnek ki. Anyagközlések s szoros értelemben vett könyvismertetések és bírálatok a pályázatból kizáratnak.

6. Abban az esetben, ha netalán időközben elhalt író munkája íteltetnék legjobbnak, a választmány külön határoz arról, hogy a jutalom az elhalt író örököseinek kiadassék-e, vagy nem?

7. Az alapítvány fel nem használt kamatai mindenkor a tőkéhez csatolandók; azonban kimondja a választmány, hogy ha az ekként, vagy netaláni adományokból növekedő tőke mennyisége engedni fogja s a választmány czélszerűnek látja, a jelen szabályzat módosítható s az öt-éves pályázati idő rövidebbre szabható, esetleg a jutalom összege feljebb emelhető leend.

NÉVKÖNYV.

I.

A Magyar Történelmi Társulat

elnökei és tisztségviselői

1867—1904.

Elnökök :

- HORVÁTH MIHÁLY, 1867. febr. 7—jun. 13-ig ideiglenesen.
1867—1876. MIKÓ IMRE gróf, megv. 1867. jun. 13., † 1876. sept. 16.
1877—1878. HORVÁTH MIHÁLY, megv. 1877. jan. 4., † 1878. aug. 19.
1878—1886. IPOLYI ARNOLD, megv. 1878. dec. 5., † 1886. dec. 2.
1887—1888. KEMÉNY GÁBOR báró, megv. 1887. mart. 3., † 1888. oct. 23.
1889—1894. SZÉCSEN ANTAL gróf, megv. 1889. febr. 7., lemondott
1894. máj. 4.
1894 óta TELEKI GÉZA gróf, megv. 1894. jun. 7.

Alelnökök :

I.

- 1867—1877. HORVÁTH MIHÁLY, megv. 1867. jun. 13.
1877—1878. IPOLYI ARNOLD, megv. 1877. jan. 4.
1878—1887. KEMÉNY GÁBOR báró, megv. 1878. dec. 5.
1887—1889. SZÉCSEN ANTAL gróf, megv. 1887. mart. 3.
1889—1897. PULSZKY FERENCZ, megv. 1889. febr. 7., † 1897. sept. 9.
1898 óta THALY KÁLMÁN, megv. 1898. febr. 17.

II.

- 1867—1877. IPOLYI ARNOLD, megv. 1867. jun. 13.
1877—1878. KEMÉNY GÁBOR báró, megv. 1877. jan. 4.
FRANKÓI VILMOS, megv. 1878. dec. 5. (nem fogadta el).
1879—1889. PULSZKY FERENCZ, megv. 1879. mart. 6.
1889—1897. THALY KÁLMÁN, megv. 1889. febr. 7.
1898—1903. PAULER GYULA, megv. 1898. febr. 17., † 1903. jul. 8.
1903 óta ZSILINSZKY MIHÁLY, megv. 1903. nov. 5.

Titkárok :

- 1867—1875. THALY KÁLMÁN, 1867. jun. 13—jul. 2-ig ideiglenesen, végleg megv. 1867. jul. 2.
 1875—1898. SZILÁGYI SÁNDOR, megv. 1875. oct. 6., † 1899. jan. 12.
 1899 óta NAGY GYULA, megv. 1899. máj. 4.

Jegyzők :

- 1867—1875. PAULER GYULA dr., megv. 1867. jul. 2.
 1875—1888. DEÁK FARKAS, megv. 1875. oct. 6., † 1888. jun. 4.
 1889—1899. NAGY GYULA, megv. 1889. febr. 7.
 1899 óta BARABÁS SAMU, megv. 1899. jun. 2.

Pénztárnokok :

- 1867—1871. PESTY FRIGYES, 1867. jun. 13—jul. 2-ig ideiglenesen, végleg megv. 1867. jul. 2.
 FISCHER KÁLMÁN dr., megv. 1871. máj. 4. (hivatalát nem foglalta el.)
 1872—1873. BALOGHY LÁSZLÓ, 1872. jan. 1—jun. 6-ig helyettes pénztárnok, végleg megv. 1872. jun. 6., † 1873. mart. 1.
 1873—1890. BALTHAZÁR BÉLA, 1873. mart. 1—jun. 5-ig helyettes pénztárnok, végleg megv. 1873. jun. 5., † 1890. mart. 17.
 MÁTÉ SÁNDOR dr., 1890. mart. 26—1891. apr. 1-ig mint helyettes pénztárnok.
 1891—1900. KARASSZON JÓZSEF, megv. 1891. febr. 5., † 1900. ápr. 11.
 1900 óta CSERHALMI SAMU, megv. 1900. jun. 7.

Ügyészek :

- 1867—1871. FISCHER KÁLMÁN dr., megv. 1867. jul. 2.
 1871—1876. PAULER GYULA dr., megv. 1871. máj. 4.
 1876—1882. UNGER FERENCZ dr., megv. 1876. febr. 10.
 1883—1893. SIGRAY PÁL, megv. 1883. jan. 4.
 1893 óta KOVÁCS PÁL dr., 1893. dec. 7—1894. febr. 3-ig ideiglenesen, megv. 1894. febr. 3.

Az ig. választmányból kilépett és elhalt tagok

1867—1904.

- Balássy Ferencz, † 1896. oct. 4.
 Bárczay Oszkár, † 1898. ápr. 12.
 Botka Tivadar, † 1885. jan. 6.
 Beöthy Zsolt.
 Cherven Flóris.
 Csengery Antal, † 1880. jul. 13.

Csontos János.

Czobor Béla, † 1904. jan. 23.

Deák Farkas, † 1888. jun. 4.

Dobóczy Ignác, † 1892. apr. 5.

Eötvös József báró, † 1871. febr. 2.

Érdy János, † 1871. máj. 9.

Esterházy János gróf, † 1898. jun. 24.

Fabó András, † 1874. mart. 17.

Fabritius Károly, † 1881. febr. 2.

Finály Henrik.

Foltiny János.

Glembay Károly, † 1870. máj. 25.

Gyárfás István, † 1883. jul. 16.

Haan Lajos, † 1891. aug. 12.

Hajnik Imre, † 1902. jul. 30.

Hatos Gusztáv, † 1876. mart. 28.

Hegedüs Candid Lajos, † 1883. jun. 13.

Henszlmann Imre, † 1888. dec. 5.

Hornyik János, † 1885. oct. 8.

Horvát Árpád, † 1894. oct. 26.

Horváth Elek, † 1876. febr. 19.

Hunfalvy János, † 1888. dec. 6.

Hunfalvy Pál, † 1891. nov. 30.

Jakab Elek, † 1897. jul. 22.

Kápolnai P. István.

Karácson Mihály, † 1869. aug. 29.

Knauz Nándor.

Kovács István (Nagy-Ajtai), † 1872. jan. 10.

Kubinyi Ferencz ifj.

Lázár Miklós gróf, † 1889. jan. 7.

Majláth Béla, † 1900. mart. 23.

Marczali Henrik.

Mednyánszky Dénes báró.

Melczer István (Kellemesi), † 1896. febr. 19.

Nagy Imre (Alsó-Szopori), † 1894. máj. 5.

Nagy Iván (Felső-Győri), † 1898. oct. 27.

Nagy János (Várfalvi), †

Nyáry Albert báró, † 1886. jan. 1.

Orbán Balázs báró, † 1890. apr. 19.

Pauer János, † 1889. máj. 15.

Pesty Frigyes, † 1889. nov. 23.

Piry Czirjék, † 1880. oct. 6.

Rannicher Jakab, † 1875. nov. 8.

Ráth Károly (Győri), † 1868. apr. 12.

Révész Imre, † 1881. febr. 13.
 Rómer Flóris, † 1889. mart. 18.
 Rónay Jácint, † 1889. apr. 17.
 Salamon Ferencz, † 1892. oct. 9.
 Schulcz Ferencz, † 1870. oct. 22.
 Simonyi Ernő, † 1882. mart. 28.
 Somhegyi Ferencz, † 1879. jul. 1.
 Supala Ferencz, † 1875. mart. 26.
 Szabó Károly, † 1889. aug. 31.
 Szalay Ágoston, † 1877. máj. 5.
 Szalay József, † 1885. mart. 15.
 Szilágyi Ferencz, † 1876. máj. 20.
 Szilágyi István.
 Szilágyi Sándor, † 1899. jan. 12.
 Tanárky Gedeon, † 1887. nov. 23.
 Tárkányi Béla, † 1886. febr. 16.
 Toldy Ferencz, † 1875. dec. 10.
 Toldy István, † 1879. dec. 6.
 Torma Károly.
 Teőreök Gyula (Árvai), † 1867. jul. 10.
 Waltherr Géza.
 Várady Gábor.
 Véghely Dezső, † 1897. apr. 22.
 Wenzel Gusztáv, † 1891. nov. 23.
 Villányi Saniszló, † 1898. jul. 12.
 Zichy Antal.

II.

A Magyar Történelmi Társulat elnökei, tisztviselői, ig. választmánya és bizottságai

1904-ben.

Elnök :

TELEKI GÉZA gróf (Széki) id. alapító t., v. b. t. t., az orsz. m. bányászati és kohászati egyesület, a budapesti szünidei gyermek-telep egyesület, a Klotild-szeretetházi egyesület és a csángó-magyar egyesület elnöke, a m. turista-egyesület alelnöke, az Országos Casino igazgatója, a M. Tud. Akadémia igazgató tanácsának és tört. bizottságának tagja stb. *Budapesten.* Megv. 1894. jun. 7.

Alelnökök :

I.

THALY KÁLMÁN dr. alapító t., orsz. képviselő, volt honv. min. oszt. tanácsos, a Szent István-rend kiskeresztése, a török császári Medjidie-

rend csillagos nagy-commandeurje, az olasz kir. szent Móricz és Lázár rend lovagja, a M. Tud. Akadémia és a műemlékek orsz. bizottságának r. tagja, az Akadémia második osztályának és történelmi bizottságának elnöke, archaeologiai bizottságának és az orsz. muzeumi tanácsnak tagja, a M. Herald. és Genealogiai Társaság, az Orsz. Régészeti Társulat és a pozsonyi Toldy-kör ig. választmányi, a milánói és torinói kir. tud. akadémiák külf. tagja, a tiszántúli ev. ref. egyházkerület világi tanácsbírája, stb. *Budapest* és *Pozsonyban*. Megv. 1898. febr. 17.

II.

ZSILINSZKY MIHÁLY alapító t., m. kir. v. és k. o. ü. min. államtitkár, a M. Tud. Akadémia r. tagja, a Paedagogiai Társaság alelnöke, a magyarországi tót közművelődési társulat másodelnöke, az Orsz. Régészeti Társulat s a M. Herald. és Gen. Társ. ig. vál. tagja, a kisbirtokosok orsz. földhitelintézete felügyelő bizottságának tagja, a bányai ág. ev. egyházkerületben a békési esperesség felügyelője, stb. *Budapest*. Megv. 1903. nov. 5.

Titkár :

NAGY GYULA (Tasnádi) r. és vál. t., m. kir. orsz. levéltárnok, a M. Tud. Akadémia l. tagja, történettudományi és irodalomtörténeti bizottságainak tagja, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja. *Budapest*. Megv. 1899. máj. 4.

Jegyző :

BARABÁS SAMU (Papolezi) r. és vál. t., országos allevéltárnok, okl. középisk. tanár, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja. *Budapest*. Megv. 1899. jun. 2.

Pénztárnok :

OSERHALMI SAMU r. t., pénzügymin. számellenőr, a Philologiai Társaság pénztárnoka. *Budapest*. Megv. 1900. jun. 7.

Ügyész :

KOVÁCS PÁL dr. r. t., köz- és váltó-ügyvéd, orsz. képviselő, a székesfőváros törv. hat. bizottságának tagja. *Budapest*. Megv. 1894. febr. 3.

Igazgató választmány :

ÁLDÁSY ANTAL dr. r. t., m. nemzeti muzeumi könyvtárőr, egyetemi m. tanár, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja és jegyzője. *Budapest*. Megv. 1897. febr. 18.

ANGYAL DÁVID dr. r. t., egyet. m. tanár, áll. főgym. r. tanár, a M. Tud. Akadémia lev. tagja. *Budapest*. Megv. 1899. febr. 16.

BALLAGI ALADÁR dr. r. t., egyetemi ny. r. tanár, a M. Tud. Névkönyv. 3

Akadémia rendes tagja, történelmi, nemzetgazdasági és archaeologiai bizottságainak tagja, a Magyarorsz. Népr. Társaság és az orsz. protestáns árva-egyesület vál. tagja. *Budapestén*. Megv. 1884. jan. 3.

BALLAGI GÉZA dr. r. t., orsz. képviselő, a M. Tud. Akadémia levelező tagja és nemzetgazd. bizottságának tagja, a M. Prot. Irod. Társ. ig. vál. tagja. *Budapestén*. Megv. 1892. febr. 18.

BÁNÓ JÓZSEF id. r. t., földbirtokos, a M. Heraldikai és Genealogiai Társ. alelnöke, a tiszai ág. ev. egyházkerületben a hat sz. kir. városi esperesség felügyelője. *Budapestén és Osztropatakán*. Megv. 1882. jan. 5.

BARABÁS SAMU, l. a tiszti kart. Ig. vál. taggá megv. 1889. febr. 7.

BÉKEFI REMIG dr. r. t., cist. r. áldozó pap, egyet. ny. r. tanár, a M. Tud. Akadémia lev. tagja. *Budapestén*. Megv. 1895. febr. 14.

BONCZ ÖDÖN dr. r. t., vallás- és közoktatás-ügyi min. oszt. tanácsos, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja. *Budapestén*. Megv. 1891. febr. 12.

BOROVSZKY SAMU dr. r. t., a M. Tud. Akadémia l. tagja és iroda-igazgatója, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja. *Budapestén*. Megv. 1890. jan. 26.

BUNYITAY VINCZE r. t., nagyváradi székes-kápt. kanonok, f.-gagyi cz. apát, sz. sz. ülnök, püspöki könyvtárnok, a M. Tud. Akadémia és a műemlékek orsz. bizottságának l. tagja, a M. Herald. és Geneal. Társaság s az Orsz. Régészeti Társ. ig. vál. tagja, a Bihar vármegyei rég. és tört. egyeslet elnöke, a nagyváradi kir. jog-akadémián az államtud. államvizsg. bizottság kültagja, stb. *Nagyváradon*. Megv. 1884. jan. 3.

CSÁNKI DEZSŐ dr. r. t., orsz. levéltárnok, okl. középisk. tanár, a M. Tud. Akadémia r. tagja és tört. bizottságának tagja. a M. Herald. és Geneal. Társaság, a Békés vármegyei rég. és műv. tört. egyeslet ig. választmányi, a Hunyadm. rég. és tört. társ. tisz. tagja. *Budapestén*. Megv. 1884. jan. 3.

CSAPLÁR BENEDEK r. t., kegyes tanító-rendi áldozó pap, tisz. kormánytanácsos, a rend történetírója és házi könyvtárnoka, a M. Tud. Akadémia l. tagja. *Budapestén*. Megv. 1867. jun. 13.

DANIEL GÁBOR (Vargyasi) id. r. t., nyug. főispán, az unitárius egyház főgondnoka, a m. főrendiház tagja, stb. *Budapestén*. Megv. 1898. febr. 17.

DEDEK CRESCENS LAJOS r. t., cs. és kir. ndv. káplán, esztergomi főegyház-megyei áldozó pap, m. kir. tud. egyetemi könyvtári tisz. tag, az Orsz. Régészeti Társ. ig. vál. tagja, a *Kath. Egyházi Közlöny* szerkesztője. *Budapestén*. Megv. 1890. jan. 26.

DEMKÓ KÁLMÁN dr. r. t., áll. főgymn. igazgató. *Budapestén*. Megv. 1904. febr. 18.

DÉZSI LAJOS dr. r. t., egyetemi könyvtári tisz. tag, a M. Tud. Akad.

irod. tört. bizottságának kültagja, egyet. m. tanár. *Budapestén*. Megv. 1899. febr. 16.

EMICH GUSZTÁV (Emőkei) r. t., az Athenaeum részvény-társ. elnökgazgatója, m. kir. udv. tanácsos, cs. és kir. asztalnok, a Ferencz József-rend középkeresztése, a vaskorona-rend vitéze, Budapest főváros törvényhatósági bizottságának tagja, az orsz. m. kertészeti egyesület elnöke, az orsz. phylloxera-bizottság alelnöke, a M. Herald. és Geneal. Társ. és az orsz. m. gazdasági egyesület vál. tagja. *Budapestén*. Megv. 1877. jan. 4.

ERDÉLYI PÁL dr. alapító tag, egyet. m. tanár, a kolozsvári tud. egyetem és az Erd. Múzeum-Egylet könyvtárának igazgatója. *Kolozsvárt*. Megv. 1900. febr. 15.

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ (Kelecsényi) dr. r. t., a M. N. Múzeum könyvtárának ig. őre, egyetemi ny. r. tanár, a M. Tud. Akadémia r. tagja és tört. bizottságának előadója. a M. Herald. és Genealogiai Társ. alelnöke, az Orsz. Rég. Társ. vál. tagja, a muzeumok és könyvtárak orsz. felügyelője. *Budapestén*. Megv. 1881. jan. 7.

FRAKNÓI VILMOS dr. alapító t., arbei vál. püspök, apost. proto-notarius, szentjobbi apát, nagyvárad székes-kápt. kanonok, krasznai főesperes, sz. sz. ülnök, a M. Tud. Akadémia r. és ig. tan. tagja, irodalomtörténeti, archaeologiai, könyvkiadó és könyvtári bizottságainak tagja, a muzeumok és könyvtárak orsz. főfelügyelője, a »Művészet és Tudomány« című érdemjelvény tulajdonosa. a M. Herald. és Geneal. Társaság s az Orsz. Régészeti Társ. vál. tagja, stb. *Budapestén*. Megv. 1867. jun. 13.

GÉRESI KÁLMÁN r. t., tankerületi főigazgató, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja, a tiszántúli ev. ref. középiskolai tanáregyesület elnöke. *Debreczenben*. Megv. 1874. oct. 1.

HAMPEL JÓZSEF dr. r. t., a M. N. Múzeum régiségtári osztályának ig. őre, egyetemi ny. r. tanár, a M. Tud. Akadémia r. tagja, archaeologiai bizottságának előadója, az Orsz. Rég. Társulat osztály-elnöke, a m. iparművészeti társ. vál. tagja, a muzeumok és könyvtárak orsz. felügyelője, stb. *Budapestén*. Megv. 1875. nov. 4.

ILLÉSSY JÁNOS dr. r. t., m. kir. orsz. allekvéltárnok, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja. *Budapestén*. Megv. 1897. febr. 18.

KAMMERER ERNŐ dr. r. t., orsz. képviselő, a III. o. v. k. r. l., a M. Herald. és Geneal. Társaság s az Orsz. Régészeti Társulat ig. vál. tagja, az orsz. képtár igazgatója. *Budapestén*. Megv. 1889. febr. 7.

KARÁCSONYI JÁNOS dr. r. t., egyetemi ny. r. tanár, sz. sz. ülnök, a M. Tud. Akadémia r. tagja. *Budapestén*. Megv. 1899. febr. 16.

KÁROLYI ÁRPÁD dr. alapító t., cs. és kir. állami levéltári aligazgató, a bécsi cs. és kir. keleti akadémián a magyar nyelv r. tanára, a M. Tud. Akadémia r. tagja és tört. bizottságának tagja, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja, stb. *Bécsben*. Megv. 1886. jan. 7.

KOLLÁNYI FERENCZ r. t., pápai titkos kamarás, jáki apát, a

M. N. Muzeum könyvtárának őre, a M. Tud. Akadémia lev. tagja, a *M. Könyvszemle* szerkesztője. *Budapesten*. Megv. 1899. febr. 16.

KOMÁROMY ANDRÁS dr. r. t., m. kir. orsz. allevéltárnok, egyet. m. tanár, a M. Tud. Akadémia levelező t. és történelmi bizottságának tagja, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja, a *Tört. Tár* szerkesztője. *Budapesten*. Megv. 1889. febr. 7.

KUUN GÉZA gróf dr. alapító t., v. b. t. t., a m. főrendiház tagja, a M. Tud. Akadémia tiszteleti tagja, az E. M. K. E. s a M. Néprajzi Társaság tisz. elnöke, az Erd. irod. társaság s a Hunyadmegyei tört. és rég. társ. elnöke. *Maros-Németiben*. Megv. 1901. febr. 21.

LÁNCZY GYULA dr. alapító t., egyet. ny. r. tanár, az orsz. közokt. tanács s a középisk. tanárvizsgáló bizottság tagja. *Budapesten*. Megv. 1899. febr. 16.

LEHOCZKY TIVADAR r. t., uradalmi ügyész, a műemlékek orsz. bizottságának levelező, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja. *Munkácson*. Megv. 1867. jun. 13.

MANGOLD LAJOS dr. r. t., főreáliskolai tanár, egyetemi m. tanár. *Budapesten*. Megv. 1903. febr. 19.

MÁRKI SÁNDOR dr. r. t., a kolozsvári m. kir. tud. egyetemen ny. r. tanár, a M. Tud. Akadémia levelező tagja. *Kolozsvárt*. Megv. 1887. febr. 3.

NAGY GYULA, l. a tiszti kart. Ig. vál. taggá megv. 1873. jun. 5.

NÁTAFALUSSY KORNÉL r. t., prémontr. kanonok, tankerületi főigazgató. *Nagyváradon*. Megv. 1872. jun. 6.

NÉMETHY LAJOS r. t., esztergom-vizivárosi esp.-plebanus, az Orsz. Régészeti Társ. s a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja. *Esztergomban*. Megv. 1886. jan. 7.

NYÁRY JENŐ báró alapító t., cs. és kir. kamarás, aranysarkantyús vitéz, a m. főrendiház tagja, az 1871. évi VIII. t.-cz. szerint eljáró legfőbb fegyelmi bíróság tagja, a portugalliai Krisztus-rend csilagos közép-keresztese, a török császári Medjidie-rend nagy-commandeurje, az olasz kir. szent Móríc és Lázár-rend és a brazíliai Rózsa-rend lovagja, a belga Lipót-rend tiszti keresztese, a M. Tud. Akadémia tisz. tagja és arch. bizottságának tagja, az Orsz. Régészeti Társulat másod-elnöke, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja, a m. földhitelintézet felügyelő bizottságának tagja, stb. *Budapesten és Pílinyben*. Megv. 1870. febr. 3.

ODESCALCHI ARTHUR szerémi herczeg alapító t., cs. és kir. kamarás, a csángó-magyar egyesület alelnöke, a felvidéki közművelődési egyesület tb. elnöke, az Orsz. Régészeti Társulat s a M. Heraldikai és Genealogiai Társ. ig. vál. tagja, stb. *Szkciczon*. Megv. 1873. jun. 5.

ORTVAY TIVADAR dr. r. t., czimz. apát, csanádi egyházm. áldozópap, kir. jog-akadémiai ny. r. tanár, a M. Tud. Akadémia l. tagja és

arch. bizottságának tagja, az Orsz. Régészeti Társ. ig. vál. tagja. *Pozsonyban*. Megv. 1873. jun. 5.

ÓVÁRY LIPÓT r. t., m. kir. orsz. főlevéltárnok, min. oszt. tanácsos, a M. Tud. Akadémia levelező, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. választmányi és a nápolyi Pontaniana Akadémia I. tagja, az olasz korona-rend lovagja. *Budapesten*. Megv. 1877. jan. 4.

PETTKŐ BÉLA (Alsópetőfalvi) alapító t., m. kir. orsz. allevéltárnok, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja. *Budapesten*. Megv. 1893. febr. 16.

PÓR ANTAL r. t., esztergomi székes-főkápt. kanonok, pápai tb. káplán, cz. apát, a M. Tud. Akadémia rendes, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja. *Esztergomban*. Megv. 1892. febr. 18.

RADVÁNSZKY BÉLA báró alapító t., a m. szent korona őre, cs. és kir. kamarás, a M. Tud. Akadémia ig. és tiszt. tagja, tört. bizottságának tagja, a M. Herald. és Geneal. Társaság elnöke, a felvidéki m. közművelődési egyesület tb. elnöke, a M. Prot. Irod. Társaság másod-elnöke, az Orsz. Régészeti Társ. vál. tagja, stb. *Sajó-Kazán*. Megv. 1874. oct. 1.

REISZIG EDE dr. ifj. r. t., m. kir. b. ü. min. fogalmazó, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja. *Budapesten*. Megv. 1904. febr. 18.

RÉTHY LÁSZLÓ dr. r. t., a M. N. Muzeum régiségtárának őre, az Orsz. Régészeti Társ. választmányi, a M. Tud. Akadémia levelező tagja és archaeologiai bizottságának tagja. *Budapesten*. Megv. 1888. febr. 3.

SCHÖNHERR GYULA dr. r. t., a M. N. Muzeum levéltárnoka, a M. Tud. Akadémia levelező tagja s tört. bizottságának tagja, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja és titkára, a *Turul* szerkesztője. *Budapesten*. Megv. 1893. febr. 16.

SZÁDECZKY LAJOS dr. alapító t., a kolozsvári m. kir. tud. egyetemen ny. r. tanár, a M. Tud. Akadémia levelező tagja. *Kolozsvárt*. Megv. 1885. jan. 2.

SZÉLL FARKAS r. t., kir. táblai tanács-elnök, a M. Herald. és Geneal. Társaság s az Orsz. Régészeti Társ. vál. tagja. *Debreczenben*. Megv. 1888. febr. 3.

SZENDREI JÁNOS dr. r. t., m. kir. honv. min. titkár, az Orsz. Régészeti Társulat titkára, a M. Tud. Akadémia lev. tagja s archaeologiai bizottságának tagja, a műemlékek orsz. bizottságának rendes, a M. Herald. és Geneal. Társaság ig. vál. tagja. *Budapesten*. Megv. 1886. jan. 7.

SZILÁDY ÁRON r. t., ev. ref. lelkész, a M. Tud. Akadémia és a Kisfaludy-Társ. r. tagja, az Akadémia nyelvtudományi bizottságának tagja, irodalomtört. bizottságának előadója. *Kiskunhalason és Budapesten*. Megv. 1868. máj. 13.

SZINNYEI JÓZSEF id. alapító t., a m. n. muzeumi könyvtár hir-

lap-osztályának öre, kir. tanácsos, a M. Tud. Akadémia levelező, s irodalomtört. bizottságának tagja és a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja. *Budapest.* Megv. 1878. dec. 5.

TAGÁNYI KÁROLY r. t., m. kir. orsz. levéltárnok, a M. Tud. Akad. lev. tagja, tört. és áll. szótári bizottságainak tagja, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja. *Budapest.* Megv. 1884. jan. 3.

THALLÓCZY LAJOS dr. alapító t., udvari tanácsos, cs. és kir. közös pénzügyministeriumi osztályfőnök s a nevezett ministerium levéltárának igazgatója, a M. Tud. Akadémia r. tagja és tört. bizottságának tagja, az Orsz. Régészeti Társulat s a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja, stb. *Bécsben.* Megv. 1878. dec. 5.

THALY KÁLMÁN dr., alelnök.

TELEKI GÉZA gróf, elnök.

VÁCZY JÁNOS dr. r. t., áll. fő-reáliskolai tanár, a M. Tud. Akadémia irodalomtört. bizottságának kültagja. *Budapest.* Megv. 1891. febr. 12.

VÉCSEY TAMÁS dr. r. t., udv. tanácsos, egyetemi ny. r. tanár, az orsz. közokt. tanács tagja, a Magyar Jogászegylet alelnöke, ev. ref. egyházm. gondnok, egyházkerületi tanácsbíró és világi főjegyző, az egyetemes Convent tagja. *Budapest.* Megv. 1903. febr. 19.

ZICHY JENŐ gróf alapító t., cs. és kir. kamarás, v. b. t. t., orsz. képviselő, az orsz. ipar-tanácsnak és a kereskedelmi muzeum felügyelő bizottságának tagja, az orsz. ipar-egyesület, a gyermek-védő egyesület, a műemlékek orsz. bizottsága és a m. kir. technológiai ipar-muzeum felügyelő bizottságának elnöke, az orsz. nőipar-egyesület alelnöke, több rendjel tulajdonosa, stb. *Budapest.* Megv. 1891. febr. 12.

ZIMMERMANN FERENCZ r. t., a szász egyetem levéltárnoka. *Nagyszombat.* Megv. 1892. febr. 18.

ZSILINSZKY MIHÁLY dr., alelnök.

Gazdasági bizottság:

(megv. 1904. jan. 7.)

HEGEDÜS SÁNDOR v. b. t. t., orsz. képviselő, a M. Tud. Akadémia rendes tagja, a budapesti ev. ref. egyház főgondnoka, stb. alapító tag, *biz. elnök.*

ILLÉSSY JÁNOS dr. vál. tag, *biz. jegyző.*

SZABÓ ALBERT kir. curiai tanács-elnök, alapító tag.

EMICH GUSZTÁV vál. t.

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ dr. vál. t.

Hivatalból: a titkár, jegyző, pénztárnok és ügyész.

Számvizsgáló bizottság :

(megv. 1900. dec. 3.)

KAMMERER ERNŐ dr. vál. t.

DÉZSI LAJOS dr. vál. t.

Felkért szakértő: STRÖMPL JÁNOS min. számvizsgáló.

Hivatalból: az ügyész.

A gróf Teleki-Oklevéltár szerkesztő bizottsága :

(megv. 1890. jul. 3.)

A gr. Teleki-család részéről :

TELEKI GÉZA gróf id. alapító tag, *biz. elnök.*

A társulat részéről :

NAGY GYULA vál. t., megv. 1900. febr. 6.

BARABÁS SAMU vál. t.

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ dr. vál. t.

GERGELY SÁMUEL dr. kolozsvári egyetemi m. tanár, r. t.

SCHÖNHERR GYULA dr. vál. t., megv. 1891. mart. 5.

SZÁDECZKY LAJOS dr. vál. t.

A gróf Zichy-Oklevéltár szerkesztő bizottsága :

(megv. 1894. oct. 4.)

KAMMERER ERNŐ dr. vál. tag, *biz. elnök.*

ÁLDÁSY ANTAL dr. vál. t.

BARABÁS SAMU vál. t.

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ dr. vál. t.

ILLÉSSY JÁNOS dr. vál. t.

PETTKÓ BÉLA vál. t.

NOVÁK SÁNDOR a gr. Zichy-nemzetség levéltárnoka.

A rendkívüli felolvasásokat rendező bizottság :

(megv. 1904. jan. 7.)

BÁNÓ JÓZSEF vál. t.

BONCZ ÖDÖN dr. vál. t.

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ dr. vál. t.

TAGÁNYI KÁROLY vál. t.

A bizottság elnöke: az ügyvezető alelnök. *Hivatalból tagjai:* a titkár és jegyző.

III.

A Magyar Történelmi Társulat tagjai.*)

A/ Alapító tagok:

KÁROLY LAJOS fhg., ő cs. és kir. fensége, † 1896. máj. 19.	150 frt.
ALBRECHT főherceg ő cs. és kir. fensége, † 1895. febr. 18.	200 frt.
JÓZSEF főherceg ő cs. és kir. fensége, Budapest és Alcsuth,	200 frt.
ALMÁSI PÁL † 1882. apr. 1.	200 frt.
AMBRÓZY ISTVÁN báró, Malonya,	100 frt.
ANDRÁSSY GYULA gróf, † 1890. febr. 18.	100 frt.
ANDRÁSSY GYULA gróf, orsz. képviselő, Budapest,	200 frt.
APPONYI SÁNDOR gróf, Lengyel (Tolna vm.)	200 frt.
APOR KÁROLY báró, † 1885. oct. 31.	100 frt.
AUGUSZ ANTAL báró (Magurai), † 1878. sept. 9.	100 frt.
BABICS JÓZSEF urad. igazgató, Zsombolya,	200 frt.
BALÁS IVÁN (Sipeki) földbirtokos, Német-Elemér	100 frt.
BALOGH PÉTER (Papi), Haraszti (Pest vm.)	100 frt.
BÁNFFY DEZSŐ báró, orsz. képviselő, Budapest,	100 frt.
BÁNFFY GYÖRGY gróf, Budapest és Bonczhida,	100 frt.
BÁNFFY GYÖRGYNÉ báróné, Budapest,	200 frt.
BÁNFFY MIKLÓS gróf, kir. főpohárnok, † 1894. dec. 17.	100 frt.
BARCZA SÁNDOR, † 1885. jun. 26.	100 frt.
BARKASSY GÉZA min. tanácsos, Budapest,	200 frt.
BAROSS GÁBOR (Bellusi), † 1892. máj. 9.	100 frt.
BARTAKOVICS BÉLA egri érsek, † 1873. máj. 30.	100 frt.
BATTHYÁNY ELEMÉR gróf, Budapest,	100 frt.
BATTHYÁNY KÁROLY gróf, †	100 frt.
BAY ILONA, Csaroda,	2200 frt.
BAY ILONA, néhai Ludányi BAY GÁBOR és neje Csicserei ORMÓS KATALIN emlékére,	100 frt.
BEDŐ ALBERT (Kálnoki), Budapest,	100 frt.
BENDE IMRE püspök, Nyitra,	100 frt.
BERNÁTH DEZSŐ, Budapest,	100 frt.
BÉSÁN NEP. JÁNOS báró, † 1887. máj. 25.	588 frt.
BETHLEN MÁRKUS gróf, Budapest,	100 frt.
BINDER LAJOS főgymn. tanár, Medgyes,	100 frt.
BITTÓ ISTVÁN, † 1903. mart. 8.	100 frt.
BONNAZ SÁNDOR csanádi püspök, † 1889. aug. 9.	100 frt.
BORN FRIGYES báró, Budapest,	100 frt.
BORNEMISZA JÁNOS báró, † 1894. jan. 1.	100 frt.

*) Azok nevei, a kik már 1867-ben tagjai voltak a társulatnak, kővér betűkkel vannak szedve.

BORONKAY ISTVÁN (Nezsetei és Boronkai) cs. és kir. kama- rás, † 1899. dec. 27.	100 frt.
BOTKA TIVADAR , † 1885. jan. 6.	100 frt.
BEÖTHY ÁKOS, Budapest,	100 frt.
BREZNYIK JÁNOS, † 1897. aug. 5.	100 frt.
BUBICS ZSIGMOND püspök, Budapest és Kassa,	100 frt.
BULA MIHÁLY THEOPHIL cist. r. perjel, † 1893. aug. 13.	100 frt.
BÜK GÉZA dr. orvos, Lébény-Szentmiklós,	100 frt.
CERNEL KÁLMÁN (Chernelházi), † 1891. apr. 21.	100 frt.
CHOTEK RUDOLF gróf, Alsó-Korompa (Pozsony vm.)	100 frt.
CROUY-CHANEL FRIGYES gróf, † 1894. febr. 26.	100 frt.
CSÁKY ALBIN gróf, Budapest,	100 frt.
CSÁKY LÁSZLÓ gróf, † 1891. jan. 19.	100 frt.
CSÁKY VIDOR gróf, Pozsony,	200 frt.
CSAPÓ VILMOS földbirtokos, Tengelicz (Tolna vm.)	100 frt.
CSÁSZÁR FERENCZ ifj. (Kolgyári) műépítész, Budapest,	100 frt.
CSÁSZKA GYÖRGY érsek, Kalocsa,	100 frt.
CSEKONICS ENDRE gróf, Budapest,	200 frt.
CSENGERY ANTAL , † 1880. jul. 13.	100 frt.
DAMASZKIN JÁNOS , †	100 frt.
DANIELIK JÁNOS cz. püspök, egri kanonok, † 1888. jan. 23.	100 frt.
DEÁK FERENCZ , † 1876. jan. 28.	100 frt.
DESSEWFFY LAJOS gróf, † 1879. mart. 10.)*	
DESSEWFFY SÁNDOR püspök, Budapest és Temesvár,	100 frt.
DOBÓCZKY IGNÁCZ , † 1892. apr. 5.	100 frt.
DÓRY DÉNES, † 1900. dec. 26.	200 frt.
DULÁNSZKY NÁNDOR püspök, † 1896. jan. 24.	100 frt.
EBERGÉNYI SÁNDOR, † 1885. mart. 1.	100 frt.
EDELSPACHER ANTAL (Gyoroki), † 1894. sept. 5.	100 frt.
EÖTVÖS JÓZSEF báró, † 1871. febr. 2.	100 frt.
ERDÉLYI PÁL vál. t., Kolozsvár,	100 frt.
ERDŐDY FERENCZ gróf, Somlóvár,	100 frt.
ERDŐDY ISTVÁN gróf, kir. főlovászmester, † 1896. febr. 19.	100 frt.
ERDŐDY SÁNDOR gróf, † 1881. jan. 22.	100 frt.
ERNUSZT KELEMEN orsz. képviselő, Budapest és Szombathely,	100 frt.
ESTERHÁZY JÁNOS gróf, † 1898. jun. 24.	100 frt.
ESTERHÁZY MIHÁLY gróf, orsz. képviselő, Budapest és Cseklész,	200 frt.
ESTERHÁZY MIKLÓS herceg, Kismarton,	200 frt.
ESTERHÁZY MIKLÓS JÓZSEF gróf, † 1897. máj. 7.	200 frt.
ESTERHÁZY MIKLÓS MÓRICZ gróf, Csákvár,	100 frt.

*) Dessewffy Lajos gróf 1000 frtot adományozott a társulatnak kiadatlan források közzétételére; adománya a *Hazai Oklevéltár* kiadása költségeire fordított; neve a társulat hálájának jeléül az alapító tagok sorába iktattatott.

ESTERHÁZY PÁL herceg, † 1898. aug. 22.	100 frt.
FARKAS ÖDÖN földbirtokos, Imreháza,	100 frt.
FEKETE SÁMUEL (Nagy-Kedei), † 1870. sept. 26.	100 frt.
FERENCZY IMRE kanonok, Eger,	100 frt.
FESTETICS GYÖRGY gróf, † 1883. febr. 12.	100 frt.
FESTETICS PÁL gróf, Budapest és Dégh (Veszprém vm.)	100 frt.
FESTETICS TASZILÓ gróf, Berzencze és Keszthely,	100 frt.
FISCHER KÁLMÁN.	100 frt.
FOGARASY MIHÁLY erdélyi püspök, † 1882. mart. 23.	100 frt.
FORSTER GYULA min. tanácsos, Budapest,	100 frt.
FRANKÓI VILMOS dr. vál. t., Budapest,	200 frt.
GÁRDOS JÁNOS özvegye, szül. Andrássy Julia, † 1894. febr. 26.	4200 frt.
GHYCZEY SAMU ügyvéd, † 1898. aug. 5.	100 frt.
GHYCZY IGNÁCZ. † 1870. máj. 4.	100 frt.
GHYCZY KÁLMÁN, † 1888. febr. 28.	100 frt.
GOROVE ISTVÁN, † 1881. máj. 31.	100 frt.
GOROVE LÁSZLÓ dr., Budapest,	200 frt.
GÖRGEY GUSZTÁV, † 1883. jan. 27.	100 frt.
GÖRÖG GYULA főrealisk. igazgató tanár, Kassa,	100 frt.
GRÜNWALD BÉLA, † 1891. máj. 4.	100 frt.
GYENES JÓZSEF, Kun-Szentmiklós,	100 frt.
GYÖRFFY LÁSZLÓ nagyváradai prépost, † 1873. jul. 1.	100 frt.
GYÖRY ELEK, † 1902. febr. 7.	200 frt.
HADIK-BARKÓCZY ILONA grófnő, † 1887. jan. 24.	100 frt.
HAYNALD LAJOS kalocsai érsek, † 1891. jul. 4.	100 frt.
HAJÓS JÓZSEF ifj., Budapest,	100 frt.
HAMAR PÁL, † 1877. jan. 10.	100 frt.
HEGEDÜS SÁNDOR orsz. képviselő, Budapest,	120 frt.
HORÁNSZKY NÁNDOR, † 1902. ápr. 9.	100 frt.
HORNIG KÁROLY báró, püspök, Veszprém,	200 frt.
HORVÁTH DÖME ny. kir. táblai tanács-elnök, † 1899. febr. 14.	100 frt.
HORVÁTH ELEK, † 1876. febr. 19.	100 frt.
HORVÁTH LAJOS, Miskolcz,	200 frt.
HORVÁTH MIHÁLY püspök, † 1878. aug. 19.	100 frt.
HORVÁTH ZSIGMOND kir. tanácsos, Budapest,	100 frt.
HUNFALVY PÁL, † 1891. nov. 30.	100 frt.
HUNYADY IMRE gróf, † 1902. jun. 9.	100 frt.
HUSZÁR IMRE, Bécs,	100 frt.
INKEY L. IMRE báró, nagykövetségi tanácsos, Szent-Pétervár,	200 frt.
IPOLYI (STUMMER) ARNOLD püspök, † 1886. dec. 2.	1300 frt.
JÁLICS GÉZA, Budapest,	100 frt.
JÓKAI MÓR, † 1904. maj. 5.	100 frt.
JÓSIKA SÁMUEL báró, Szurdok (Szolnok-Dobokam.)	200 frt.
KANDÓ KÁLMÁN, † 1888. máj. 7.	100 frt.

KARÁCSONYI GUIDÓ gróf, † 1885. sept. 15.	100 frt.
KARÁCSONYI JENŐ gróf, Budapest,	100 frt.
KARAP FERENCZ ny. curiai bíró, a m. főrendiház tagja. Budapest,	100 frt.
KARCZAG ISTVÁN, Bécs,	100 frt.
KÁROLYI ÁRPÁD dr. vál. tag, Bécs,	100 frt.
KÁROLYI ERZSÉBET grófnő, Budapest,	200 frt.
KÁROLYI GYÖRGY gróf, † 1877. nov. 9.	200 frt.
KÁROLYI GYULA gróf, † 1890. nov. 25.	100 frt.
KÁROLYI GYULA gróf özvegye, szül. Pálffy Geraldine grófnő, Budapest,	200 frt.
KÁROLYI LÁSZLÓ gróf, Budapest,	200 frt.
KÁROLYI MIHÁLY gróf, Budapest,	200 frt.
KÁROLYI TIBOR gróf, † 1904. ápr. 6.	100 frt.
KECZER MIKLÓS (Lipóczi) cs. és kir. kamarás, Budapest, Kassa,	100 frt.
KEMÉNY GÁBOR báró (Gyerőmonostori), † 1888. oct. 23.	200 frt.
KENDEFFY ÁRPÁD, † 1881. ápr. 22.	100 frt.
KERKÁPOLYI KÁROLY, † 1891. dec. 31.	100 frt.
KIRÁLYI PÁL, † 1892. máj. 25.	100 frt.
KLÉH ISTVÁN m. kir. udv. tan., a P. H. E. Takarékpénztár elnöke, Budapest,	100 frt.
KLEKNER ALAJOS dr. kir. jog-akadémiai igazgató, Kassa,	100 frt.
KÓCZÁN FERENCZ (Túzberki), † 1894. jul. 11.	100 frt.
KOVÁCS EDUÁRD (Berenczei), † 1898. ápr. 28.	200 frt.
KOVÁCS ISTVÁN (Nagy-Ajtai), † 1872. jan. 10.	100 frt.
KOVÁCS LÖRINCZ, † 1901.	100 frt.
KOVÁCS ZSIGMOND, † 1887. jun. 28.	100 frt.
KOVACSÓCZY ISTVÁN, † 1888. jun. 26.	100 frt.
KÖVÁRY LÁSZLÓ történetíró, Kolozsvár,	100 frt.
KRAJCSIK JÁNOS, † 1890.	100 frt.
KRUESZ CHRYSOSTOM, † 1885. jan. 11.	100 frt.
KUN JÓZSEF, † 1885. jul. 25.	200 frt.
KUUN GÉZA gróf (Osdolai) vál. tag, Maros-Németi,	200 frt.
KUUN KOCSÁRD gróf (Osdolai), † 1895. jan. 11.	100 frt.
KUNCZ ADOLF dr. prem. r. prépost, Csorna,	200 frt.
LACZKÓ ANTAL ifj., Budapest,	100 frt.
LÁNCZY GYULA dr. vál. t., Budapest,	100 frt.
LANFRANCONI Grazioso ÉNEA, † 1895. mart. 9.	200 frt.
LÁNYI GYULA ügyvéd, Pozsony,	200 frt.
LÁZAR MIKLÓS gróf, † 1889. jan. 7.	150 frt.
LÉVAY HENRIK (Kisteleki), † 1901. dec. 16.	200 frt.
LÉVAY SÁNDOR püspök, † 1873. nov. 9.	100 frt.
LIPOVNICZKY ISTVÁN püspök, † 1885. aug. 12.	100 frt.
LIPPERT ISTVÁN cs. és kir. alkonzul, Köln,	100 frt.

LÓNYAY GÁBOR , † 1885. aug. 6.	100 frt.
LÓNYAY JÁNOS , † 1897. apr. 22.	100 frt.
LÓNYAY MENYHÉRT gróf, † 1884. nov. 3.	100 frt.
LUCZENBACHER JENŐ , Vác,	200 frt.
LUCZENBACHER PÁL id., †	100 frt.
LUKÁCS ANTAL m. földhitelintézeti igazgató, a m. főrendiház tagja, Budapest,	200 frt.
LUKÁCS MÓRICZ , † 1881. nov. 5.	100 frt.
MAJLÁTH GYÖRGY országbíró, † 1883. mart. 29.	100 frt.
MAJLÁTH GYÖRGY gróf, Budapest és Zavar (Pozsony vm.)	200 frt.
MAJLÁTH JÓZSEF gróf, † 1875. jun. 25.	100 frt.
MAJTHÉNYI LÁSZLÓ báró (Kesselseőkeői), v. b. t. t., Budapest és Leszenye (Hont vm.)	100 frt.
MÁRIÁSSY ÖDÖN , Márkusfalva (Szepes vm.)	100 frt.
MÁRIÁSSY TIBORCZ , †	100 frt.
MEDNYÁNSZKY DÉNES báró, Bécs,	100 frt.
MELCZER ISTVÁN (Kellemesi), † 1896. febr. 19.	200 frt.
MIHALOVICS JÓZSEF zágrábi érsek, † 1891. febr. 19.	100 frt.
MIKÓ IMRE gróf (Hidvégi), † 1876. sept. 16.	1000 frt.
MILKOVICS IMRE , Budapest,	100 frt.
MURÁNYI IGNÁCZ , † 1869. jun. 22.	100 frt.
NÁDASDY LIPÓT gróf, † 1873. jul. 18.	100 frt.
NAGY ELEK (Káli), † 1878. jan. 7.	100 frt.
NAGY FERENCZ , †	100 frt.
NOPOSA FERENCZ báró, Bécs,	100 frt.
NYÁRY ALBERT báró, † 1886. jan. 1.	100 frt.
NYÁRY ALFONZ báró, † 1871. apr. 16.	100 frt.
NYÁRY JENŐ báró vál. t., Budapest és Piliny (Nógrád vm.)	100 frt.
ODESCALCHI ARTHUR szerémi herczeg vál. tag, Szkiczó (Bars vm.)	200 frt.
ORBÁN BALÁZS báró, † 1890. apr. 19.	100 frt.
ORCZY GYULA földbirtokos, Miskolcz,	100 frt.
PÁLFFY JÓZSEF gróf, Szomolány,	100 frt.
PÁLFFY MIKLÓS herczeg (Erdődi), Budapest és Malaczka,	100 frt.
PÁLFFY SÁNDOR (Kászon-Altizi) ügyvéd, †	100 frt.
PÁLFFY-DAUN LIPÓT gróf teanói herczeg özvegye, szül. Lónyay Olga grófnő, Budapest,	100 frt.
PALLAVICINI EDE örgróf, Mosdós,	100 frt.
PÁRVY ARVÉD , Budapest,	100 frt.
PAUER JÁNOS székesfehérvári püspök, † 1889. máj. 15.	100 frt.
PAULER GYULA dr., † 1903. jul. 8.	100 frt.
PÉCHY MANÓ gróf, † 1889. jul. 24.	100 frt.
PESTY FRIGYES , † 1889. nov. 23.	100 frt.
PETROVAY GYÖRGY földbirtokos, Nagy-Kürü (Heves vm.)	100 frt.

PETTKÓ BÉLA vál. tag, Budapest,	100 frt.
POLYÁK BÉLA orsz. képviselő, Nagy-Záblát,	120 frt.
PULSZKY FERENCZ , † 1897. sept. 9.	100 frt.
RADÁK ÁDÁM báró, † 1897. apr. 3.	200 frt.
RADVÁNSZKY BÉLA báró vál. tag, Sajó-Kaza,	100 frt.
RADVÁNSZKY JÁNOS báró, † 1899. mart. 27.	100 frt.
RADVÁNSZKY KÁROLY (Radványi és Sajókazai), † 1893. oct. 3.	100 frt.
RAKOVSKY GÉZA orsz. képviselő, Budapest,	100 frt.
RÁTH GYÖRGY ny. kir. táblai tanács-elnök, Budapest,	200 frt.
REINER ZSIGMOND dr. ügyvéd, Budapest,	100 frt.
REVICZKY JÓZSEF, Pusztá-Bagos,	100 frt.
RIGÓ FERENCZ (Toronyai) orsz. képviselő, Debreczen,	100 frt.
RIMÉLY KÁROLY püspök, † 1904. jan. 13.	165 frt.
RÓNAY JÁ CZINT püspök, † 1889. apr. 17.	100 frt.
SAMASSA JÓZSEF érsek, Eger,	200 frt.
SCHLAUCH LÖRINCZ püspök, † 1902. jul. 10.	100 frt.
SCHOSSBERGER ZSIGMOND báró (Tornyai), † 1900. oct. 5.	200 frt.
SCHUSTER CONSTANTIN püspök, † 1899. jul. 23.	100 frt.
SEMSEY LÁSZLÓ (Semsei), Budapest,	100 frt.
SIGRAY PÁL, Budapest,	100 frt.
SIMON ELEK id., † 1882. jan. 25.	100 frt.
SIMON ELEK ifj., †	100 frt.
SIMOR JÁNOS esztergomi érsek, † 1891. jan. 23.	200 frt.
SINA SIMON báró, † 1876. apr. 15.	100 frt.
SOLYMOSSY LÁSZLÓ báró, † 1904. mart. 12.	100 frt.
SOMOGYI KÁROLY esztergomi kanonok, † 1888. mart. 20.	100 frt.
SOMSSICH PÁL, † 1888. mart. 5.	100 frt.
STEIGER GYULA, † 1901. máj.	100 frt.
STESSEL JÓZSEF nyug. főpénztárnok, Kismarton,	100 frt.
STILLER MÓR dr. ügyvéd, Budapest,	100 frt.
SULYOK MÓR , † 1878. apr. 23.	100 frt.
SZABÓ ALBERT kir. curiai tanács-elnök, Budapest,	100 frt.
SZABÓ FERENCZ plebanus, Német-Elemér (Torontál vm.)	100 frt.
SZABÓ IMRE szombathelyi püspök, † 1881. febr. 28.	100 frt.
SZÁDECZKY LAJOS dr. vál. tag, Kolozsvár,	100 frt.
SZALACSY FARKAS földbirtokos, Vente (Zala vm.)	100 frt.
SZANISZLÓ FERENCZ nagyvárad püspök, † 1869. dec. 13.	100 frt.
SZAPÁRY GÉZA gróf, királyi főudvarmester, † 1898. apr. 5.	100 frt.
SZÉCHENYI DÉNES gróf, † 1903.	100 frt.
SZÉCHENYI GYULA gróf, Budapest és Marczali,	100 frt.
SZÉCHENYI IMRE († 1898. mart. 11.) és DÉNES († 1892. sept. 28.) grófok,	100 frt.
SZÉCHENYI JÁNOS gróf, † 1874. febr. 24.	100 frt.
SZENDE BÉLA volt m. kir. honv. min., † 1882. aug. 18.	100 frt.

SZENTANDRÁSSY LAJOS , † 1886. nov. 12.	200 frt.
SZERB GYÖRGY orsz. képviselő, Budapest,	100 frt.
SZILÁGYI SÁNDOR dr., † 1899. jan. 12.	100 frt.
SZILÁGYI VIRGIL , † 1892. dec. 30.	100 frt.
SZINNYEY JÓZSEF id. vál. tag, Budapest,	100 frt.
SZLÁVY JÓZSEF koronaőr, † 1900.	100 frt.
SZMRECSÁNYI EMIL , †	100 frt.
SZONTÁGH PÁL a m. főrendiház tagja, Horpács (Nógrád vm.)	100 frt.
SZÖGYÉNY-MARICH LÁSZLÓ id., † 1893. nov. 19.	100 frt.
SZTANKOVÁNSZKY JÁNOS , Kajdacs,	100 frt.
SZTÁRAY ANTAL gróf, † 1893. aug. 29.	100 frt.
THALLÓCZY LAJOS dr. vál. tag, Bécs,	100 frt.
THALY ISTVÁN műszaki tanácsos, Esztergom.	100 frt.
THALY KÁLMÁN alelnök, Budapest és Pozsony,	200 frt.
TÁRKÁNYI BÉLA egri kanonok, † 1886. febr. 16.	100 frt.
TELEKI DOMOKOS gróf id., † 1876. máj. 1.	100 frt.
TELEKI DOMOKOS gróf özvegye, szül. Teleki Klementina grófnő, † 1894. apr. 18.	100 frt.
TELEKI GÉZA gróf id., elnök, Budapest és Fehérszék,	100 frt.
TELEKI LÁSZLÓ GYULA gróf, Hosszúfalu,	100 frt.
TELEKI SÁNDOR gróf id., † 1892. máj. 18.	100 frt.
TELEKI SÁNDOR gróf ifj., Budapest,	100 frt.
TISZA KÁLMÁN , † 1902. mart. 23.	100 frt.
TISZA KÁLMÁNNÉ szül. Degenfeld-Schomburg Ilona grófnő, Budapest és Geszt,	200 frt.
TOLDY FERENCZ , † 1875. dec. 10.)*	
TOMASSEK TEKLA , † 1882. febr. 11.	100 frt.
TOMORY ANASZTÁZ , † 1894. oct. 9.	100 frt.
TORMA KÁROLY ny. egyetemi tanár, † 1897. mart. 1.	100 frt.
TÓTH LÖRINCZ , † 1903. mart. 17.	100 frt.
TÜRR ISTVÁN olasz kir. tábornok, Budapest,	100 frt.
ULLMANN SÁNDOR dr., † 1897. aug.	100 frt.
WAHRMANN MÓR , † 1892. nov. 26.	100 frt.
VASZARY KOLOS érsek, herczeg-primás, Budapest és Esztergom,	200 frt.
VAY BÉLA báró, Alsó-Zsolcza,	100 frt.
WEISZ BERNÁT , † 1888. mart. 31.	100 frt.
WEKERLE SÁNDOR dr. a közig. bíróság elnöke, Budapest és Dános,	100 frt.
VELICS LAJOS (Lászlófalvi) dr., osztr. m. követségi tanácsos, Berlin,	100 frt.

*) Alapítványi levelét halála után a társulat beváltatlanul adta vissza családjának, nevét pedig nagy érdemeinek elismerése jeléül az alapító tagok sorába iktatta.

WENCKHEIM BÉLA báró, † 1879. jul. 7.	100 frt.
WENCKHEIM FRIGYES gróf, orsz. képviselő, Budapest,	200 frt.
WENZEL GUSZTÁV dr., † 1891. nov. 23.	100 frt.
VIGYÁZÓ FERENCZ (Bojári) gróf, Budapest,	200 frt.
WODIANER ALBERT báró, Budapest,	100 frt.
WODIANER ARTHUR , Budapest,	100 frt.
VOJNICS JAKAB (Bajsa), †	100 frt.
ZALKA JÁNOS , † 1901. jan. 16.	100 frt.
ZICHY ANTAL , † 1898. máj. 19.	100 frt.
ZICHY FERENCZ gróf, † 1900. jul. 17.	100 frt.
ZICHY HENRIK gróf, † 1892. jun. 26.	100 frt.
ZICHY NEP. JÁNOS gróf, Budapest,	100 frt.
ZICHY JENŐ gróf vál. tag, Budapest,	100 frt.
ZICHY KÁROLY gróf, † 1876. jun. 1.	100 frt.
ZSELENSKI RÓBERT gróf, Temes-Ujfalú,	200 frt.
ZSILINSZKY MIHÁLY alelnök, Budapest,	100 frt.
ZSIVORA GYÖRGY , † 1883. nov. 30.	700 frt.

Vármegyék :

ABAÚJ vármegye közönsége	100 frt.
ARAD vármegye közönsége	100 frt.
BÁCS-BODROG vármegye közönsége	100 frt.
BARANYA vármegye közönsége	200 frt.
BARS vármegye közönsége	100 frt.
BÉKÉS vármegye közönsége	100 frt.
BEREG vármegye közönsége	100 frt.
BESZTERCZE-NASZÓD vármegye közönsége	100 frt.
BIHAR vármegye közönsége	100 frt.
BORSOD vármegye közönsége	100 frt.
CSANÁD vármegye közönsége	100 frt.
CSIK vármegye közönsége	100 frt.
CSONGRÁD vármegye közönsége	100 frt.
ESZTERGOM vármegye közönsége	100 frt.
FEHÉR vármegye közönsége	100 frt.
GÖMÖR vármegye közönsége	100 frt.
GYŐR vármegye közönsége	100 frt.
HAJDU vármegye közönsége	100 frt.
HÁROMSZÉK vármegye tanulmányi alapja	100 frt.
HEVES vármegye közönsége	100 frt.
HONT vármegye törvényhatósága	100 frt.
HUNYAD vármegye közönsége	100 frt.
JÁSZ-NAGY-KUN-SZOLNOK vármegye közönsége	100 frt.
KIS-KÜLLŐ vármegye törvényhatósága	100 frt.
KÖLOS vármegye közönsége	100 frt.

KOMÁROM vármegye közönsége	100 frt.
KRASSÓ-SZÖRÉNY vármegye közönsége	100 frt.
LIPTÓ vármegye közönsége	100 frt.
MÁRAMAROS vármegye közönsége	100 frt.
MAROS-TORDA vármegye törvényhatósága	100 frt.
MOSONY vármegye közönsége	100 frt.
NÓGRÁD vármegye közönsége	100 frt.
NYITRA vármegye közönsége	100 frt.
PEST-PILIS-SOLT-KIS-KUN vármegye közönsége	100 frt.
POZSONY vármegye közönsége	100 frt.
SÁROS vármegye közönsége	100 frt.
SOMOGY vármegye közönsége	100 frt.
SOPRON vármegye közönsége	100 frt.
SZABOLCS vármegye közönsége	200 frt.
SZATMÁR vármegye közönsége	100 frt.
SZEBEN vármegye közönsége	100 frt.
SZEPES vármegye közönsége	100 frt.
SZILÁGY vármegye közönsége	100 frt.
SZOLNOK-DOBOKA vármegye közönsége	200 frt.
TEMES vármegye közönsége	100 frt.
TOLNA vármegye közönsége	100 frt.
TORONTÁL vármegye közönsége	100 frt.
TRENCSÉN vármegye közönsége	200 frt.
TURÓCZ vármegye közönsége	100 frt.
UGOCSA vármegye közönsége	100 frt.
UNG vármegye közönsége	100 frt.
VAS vármegye közönsége	100 frt.
VESZPRÉM vármegye közönsége	200 frt.
ZALA vármegye közönsége	100 frt.
ZÓLYOM vármegye közönsége	200 frt.

Városok :

ARAD sz. kir. város közönsége	200 frt.
BÁRTFA sz. kir. város közönsége	100 frt.
BESZTERCZEBÁNYA r. tan. város közönsége	100 frt.
BREZNÓBÁNYA sz. kir. város közönsége	200 frt.
BUDAPEST székes főváros közönsége	200 frt.
DEBRECZEN sz. kir. város közönsége	100 frt.
GYŐR sz. kir. város közönsége	100 frt.
HAJDU-BÖSZÖRMÉNY r. tan. város közönsége	100 frt.
HÓDMEZŐ-VÁSÁRHELY th. j. f. város közönsége	100 frt.
HOMONNA város közönsége	100 frt.
IGLÓ bánya-város közönsége	100 frt.

KASSA sz. kir. város közönsége	100 frt.
KECSKEMÉT th. j. f. város közönsége	100 frt.
KIS-KUN-DOROZSMA mezőváros közönsége	100 frt.
KIS-UJSZÁLLÁS r. tan. város közönsége	100 frt.
KOLOZSVÁR sz. kir. város közönsége	100 frt.
KOMÁROM sz. kir. város közönsége	100 frt.
KÓHALOM város közönsége	100 frt.
KÖRMÖCZ sz. kir. és fő-bányaváros közönsége	200 frt.
MAKÓ város közönsége	100 frt.
MAROS-VÁSÁRHELY sz. kir. város közönsége	100 frt.
MEDGYES r. tan. város közönsége	100 frt.
MOHÁCS város közönsége	100 frt.
NAGYBÁNYA sz. kir. város közönsége	100 frt.
NAGY-KANIZSA város közönsége	100 frt.
NAGY-KÖRÖS r. tan. város közönsége	100 frt.
NAGY-SZOMBAT sz. kir. város közönsége	100 frt.
NAGYVÁRAD th. j. f. város közönsége	100 frt.
Ó-BECSE községe	100 frt.
PÁPA r. tan. város közönsége	100 frt.
PÉCS sz. kir. város közönsége	100 frt.
POZSONY sz. kir. város közönsége	100 frt.
RIMASZOMBAT r. tan. város közönsége	100 frt.
SEGESVÁR r. tan. város közönsége	100 frt.
SOPRON sz. kir. város közönsége	100 frt.
SZABADKA sz. kir. város közönsége	100 frt.
SZAMOSUJVÁR sz. kir. város közönsége	100 frt.
SZATMÁR-NÉMETI sz. kir. város közönsége	100 frt.
SZEGED sz. kir. város közönsége	100 frt.
SZÉKESFEHÉRVÁR sz. kir. város közönsége	100 frt.
SZENT-ÁGOTA város közönsége	100 frt.
TEMESVÁR sz. kir. város közönsége	100 frt.

Egyéb testületek :

A KÉPVISELŐHÁZ könyvtára Budapesten	200 frt.
ELSŐ MAGYAR ÁLTALÁNOS BIZTOSÍTÓ-TÁRSASÁG Buda- pesten	200 frt.
PESTI HAZAI ELSŐ TAKARÉKPÉNZTÁR-EGYESÜLET Buda- pesten	200 frt.
A NEMZETI CASINO könyvtára Budapesten	200 frt.
A budapesti ev. ref. fő-gymnasiumi ifjúság ÖNKÉPZŐ-TÁR- SULATA	200 frt.
A m. kir. TESTŐRSÉG házparancsnoksága Bécsben	100 frt.
CSANÁD-MEGYEI TÖRTÉNELMI és RÉGÉSZETI TÁRSULAT	200 frt.

M. kir. TENGHERÉSZETI HATÓSÁG Fiumében	100 frt.
Jászóvári prémontrei PRÉPOSTSÁG	200 frt.
EV. REF. THEOLOGIAI INTÉZET Kolozsvárt	200 frt.
Pápai CASINO	100 frt.
Temesvári TÁRSAS-KÖR	100 frt.
A veszprémi növendék papság PÁZMÁNY-KÖRE	100 frt.
Zirczi cist. r. APÁTSÁG	100 frt.

B) Külföldi tiszteleti tagok:

ALMBERG (Jalava) ANTAL, Helsingfors.
 ARNETH ALFRÉD, † 1897. júl. 30.
 CAPASSO BARTOLOMEO, † 1900. mart. 3.
 DUDIK BEDA FERENCZ, † 1890. jan. 18.
 FETIS FERENCZ kir. könyvtárnok, Brüssel.
 FIEDLER JÓZSEF cs. és kir. állami levéltári aligazgató, Bécs.
 FLEGLER SÁNDOR, † 1892. dec. 12.
 FOUCARD CESARE levéltár-igazgató, Modena.
 GACHARD M. †
 KOLLMANN JULIUS tanár, München.
 MINIERI-RICCIO CAMILLO †
 MIRCSE JÁNOS (Barátosi), † 1883. jan. 21.
 MUNIF pasa, török csász. közoktatásügyi minister, Konstantinápoly.
 RUELENS KÁROLY kir. levéltárnok, Brüssel.
 SAYOUS EDUÁRD, † 1898. jan. 27.
 SCHRAUFF KÁROLY cs. és kir. állami levéltárnok, Bécs.

C) Évdijas rendes tagok:

- Abaffy* Edmund (Abafalvi és Felső-Lehotai), Mokrágy.
Abszenger Ferencz királyi adó-ellenőr, Edelény.
Acsády Ignác dr. hirlapíró, Budapest.
Acsády Jenő mérnök, Budapest.
 5 *Aczél* Géza városi főmérnök, Debreczen.
Adler Samu, Hajdu-Szoboszló.
Agricola Adolf kir. ítélőtáblai bíró Debreczen.
Ajdinger János, Pécs.
Alapi Gyula megyei levéltárnok, Komárom.
 10 *Áldásy* Antal dr. vál. tag, Budapest.
Alexander Bernát dr. egyetemi tanár, Budapest.
Alexics György dr. tanár, Budapest.
Ambró Béla követségi titkár, Róma.
Andaházy Géza (Andaházai) föld-birtokos, Bölcsháza.
 15 *Andaházi* Pál, Hradna.
Andrásovics Béla ny. kir. curiai tanács-elnök, Budapest.
Andrássy János apát-kanonok, Nagyvárád.
Andreánszky Gábor báró, Petény.
Angyal Dávid dr. vál. tag, Budapest.
 20 *Angyal* József m. kir. kincst. j. ü. igazgató, Budapest.
Apor Irma bárónő, alapítványi hölgy, Brixen.
Apponyi Albert gróf orsz. képviselő, Eberhard.
Apponyi Géza gr., Hőgyész.
Árkay Kálmán ügyvéd, Budapest.
 25 *Árokai* Antal dr. honvéd ezred-orvos, Székesfehérvár.
Auber Tivadar dr. ügyvéd, Mohács.
Bacskúdy Károly, Ghimes.
Badics Ferencz dr. áll. főgymn. igazgató, Budapest.
Bajkó Győző főgymn. tanár, Zilah.
 30 *Bajkó* Péter honvéd százados, Gyergyó-Ujfalu.
Baka Endre (Kurtapataki), Budapest.
Bakó Károly lovag nagybirtokos, Buza.
Bakó Péter dr. orvos, Dévaványa.
Baksay Sándor ev. ref. lelkész, Kun-Szentmiklós.
 35 *Balassa* Ármin dr. ügyv., Szeged.
Balázs Bertalan dr. ügyvéd, Debreczen.
Balázs József ügyvéd, Balassagyarmat.
Baltzár Ágoston polg. isk. igazgató, Modor.
Balics Lajos dr. plebanus, Nagy-Czenk.
 40 *Bálint* József báró, Nagyernye.
Ballagi Aladár dr. vál. tag, Budapest.
Ballagi Géza dr. vál. tag, Budapest.
Balkányi Jenő dr. ügyvéd, Beregszász.
Balló István gymn. tanár, Csik-Somlyó.
 45 *Balogh* Endre prem. r. főgymn. tanár, Rozsnyó.
Balogh Jenő dr. egyet. tanár, Budapest.

- Balogh* Margit böcs. hallgató, Budapest.
- Balonyi* Imre kir. ítélő táblai bíró, Budapest.
- Ballun* Ernő főreálisk. tanár, Déva.
- 50 *Baltazár* Dezső dr., Hajdú-Szoboszló.
- Baán* Elemér kir. közjegyző, Selmeczbánya.
- Bán* János benczés pap, főisk. tanár, Pannonhalma.
- Banczik* Samu tanárjelölt, Kolozsvár.
- Bándy* Boldizsár cist. r. főgymn. tanár, Székesfejérvár.
- 55 *Bangha* Sándor dr. megyei tisztügyész, Nyitra.
- Bánó* József id. vál. tag, Osztrópataka és Budapest.
- Bánóczy* József dr. tanár, Budapest.
- Barabás* Samu vál. tag, Budapest.
- Baranyai* Béla joghallgató, Budapest.
- 60 *Baráth* Ferencz főgym. tanár, Budapest.
- Barcsa* János ev. ref. coll. tanítóképző int. tanár, Debreczen.
- Barczán* Endre tanár, Makó.
- Barna* Sándor árvaszéki ülnök, Makó.
- Baross* Miklós, Budapest.
- 65 *Baross* Zsigmond dr. m. árvaszéki ülnök, Arad.
- Baróti* Lajos főreáliskolai tanár, Budapest.
- Bartha* Lajos, Budapest.
- Barta* Ödön ügyvéd, Beregszász.
- Bartalis* József tanár, Gyulafehérvár.
- 70 *Bartalus* János ev. ref. lelkész, Bukarest.
- Bartók* Géza, Budapest.
- Barthos* Indár főreálisk. tanár, Déva.
- Bartos* József kegyesrendi főgymn. tanár, Budapest.
- Batka* János városi levéltárnok, Pozsony.
- 75 *Baumgarten* Ferencz tanárjelölt, Budapest.
- Bay* Ilona, Csaroda. — L. az alapítók közt is.
- Beck* Húgó kir. curiai bíró, Budapest.
- Beck* István városi osztályjegyző, Szeged.
- Becske* Bálint m. kir. pénzügyigazgató, S.-A.-Ujhely.
- 80 *Begyáts* Lajos m. áll. vasuti hivatalnok, Szadecsne.
- Bedőházy* János orsz. képviselő, Marosvásárhely.
- Beigel* István közös pénzügymin. ltári tisztv., Bécs.
- Bejczy* Sándor ügyvéd, Rum (Vas m.)
- Békefi* Remig vál. tag, Budapest.
- 85 *Bekény* Nándor p. ü. min. tisztviselő, Budapest.
- Bella* Lajos főreálisk. tanár, Sopron.
- Belóczy* Sándor áll. polg. és felső keresk. isk. igazgató, Késmárk.
- Bencsik* József dr. ügyvéd, Budapest.
- Bencze* Sámuel ev. polg. isk. igazgató, Sajó-Gömör.
- 90 *Benczúr* Gyula festő-művész, Budapest.
- Benda* Kálmán ügyvéd, Beregszász.
- Benedek* István honvéd alezredes, Fogaras.

- Benedicty* Gyula ifj. földbirtokos, Tápió-Szele.
- Beniczky* Árpád, Pusztalázi.
- 95 *Beniczky* Elemér főszolgabíró, Egersehi.
- Benisch* Arthur tanárjelölt, Budapest.
- Benkó* Jenő, Nagykőrös.
- Benyovszky* Rezső gróf, Alsó-Tengelicz.
- Beöthy* Zsolt dr. egyetemi tanár, Budapest.
- 100 *Berczik* Árpád min. tanácsos, Budapest.
- Berecz* Ábel ügyvéd, Sopron.
- Berényi* Antal megyei levéltárnok, Lugos.
- Berger* Albert dr. tanár, Besztercze.
- Berger* Jenő építész - mérnök, Debreczen.
- 105 *Berkeszi* István dr. főreálisk. tanár, Temesvár.
- Bernáth* Géza államtitkár, Budapest.
- Bernáth* Samudr. ügyvéd, Mohács.
- Beerwaldszky* János dr. apát, Igló.
- Beerwaldszky* Kálmán elemi isk. tanító, Igló.
- 110 *Berzeviczy* Albert dr. vallás-és közokt. ü. minister, Budapest.
- Berzeviczy* Egyed, Bárcza.
- Berzeviczy* György, Szendrő-Lád.
- Bésán* Mihály kir. közjegyző, Lugos.
- Beszkid* Miklós ifj. papnövendék, Budapest.
- 115 *Beszkid* Sándor gör. kath. plebanus, Lagnó.
- Bethlen* Bálint gróf, Gyéres.
- Bethlen* Pál gróf, Bethlen.
- Bezerédj* Andor, P.-Jegenyes.
- Biás* István m. kir. posta- és távirat tisztt, Maros-Vásárhely.
- 120 *Bihary* István ifj. kir. tanfelügyelői tollnok, Segesvár.
- Bikkesy* Károly Béla, Bécs.
- Bíró* Antal levéltárnok, Deés.
- Bíró* Zsigmond a P. H. E. Takarékpénztár h. igazgatója, Budapest.
- Bleyer* Jakab dr. tanár, München.
- 125 *Bloch* Henrik dr. orsz. rabbi-képző int. tanár, Budapest.
- Boczkó* Sámuel városi főkapitány, Debreczen.
- Bod* Gyula kir. törvényszéki bíró, Deés.
- Bod* Péter tanár, Nagy-Szeben.
- Bóday* Ferencz földbirtokos, Szt.-Mihály.
- 130 *Bogár* Lajos városi főjegyző, Nyiregyháza.
- Bogisich* Mihály cz. püspök, apátkanonok, Esztergom.
- Bohrandt* Lajos, Eperjes.
- Bohus* Lajos báró, Világos.
- Boldizsár* Kálmán dr. rendőrkapitány, Debreczen.
- 135 *Bolgár* Emil kir. curiai bíró, Budapest.
- Boncz* Ödön dr. vál. tag, Budapest.
- Borbély* Sámuel áll. tanítóképző int. igazgató, Székely-Keresztur.
- Bordeaux* Árpád tanárjelölt, Brassó.
- Boromisza* Tibor dr. pápai praelatus, kanonok, Kalocsa.
- 140 *Boromisza* István kanonok, plebanus, Kalocsa.
- Boros* Benő p. ü. számtiszt, Zombor.
- Borosnyay* Károly főgymn. tanár, Szeged.

- Borsay* Jenő gazdasz, Báthmonostor.
- Borovszky* Samu dr. vál. tag, Budapest.
- 145 *Bory* Kálmán min. titkár, Budapest.
- Botka* Zoltán (Széplaki) földbirto-
kos, Kis-Vezekény.
- Botzenhardt* Ferencz dr. Vöröskereszt kórh. alorvos, Budapest.
- Börcsök* Andor dr., Budapest.
- Böszörményi* Emil dr. ügyvéd, Szatmár.
- 150 *Böszörményi* József dr. kir. fő-
ügyész-helyettes, Debreczen.
- Braun* Sándor lapszerkesztő, Budapest.
- Breuer* Sándor dr. járás-orvos, Gölniczbánya.
- Brezovits* Ferencz tanító, Kőszeg.
- Bruckner* Győző ev. főgymn. tanár, Igló.
- 155 *Buday* Árpád tanárjelölt, Kolozsvár.
- Bunea* Ágoston dr. érseki kano-
nok, Balázsfalva.
- Bunyitay* Vincze vál. tag, Nagy-
Várad.
- Burián* János ügyvéd, Esztergom.
- Burián* R. László min. számtaná-
csos, Budapest.
- 160 *Buzna* Alajos honvéd őrnagy, Pozsony.
- Büchler* Sándor dr. rabbi, Keszthely.
- Cherven* Flóris dr. főgymn. h. igazgató, Budapest.
- Chorényi* József dr. esperes-ple-
banus, Illava.
- Chrenóczy-Nagy* József cs. és kir.
áll. főszámszéki tanácsos, Bécs.
- 165 *Connert* János dr. réalisk. tanár,
Nagyszeben.
- Crouy-Chanel* Endre gróf, Merán.
- Csák* Czirjék Alajos min. r. tart.
főnök, Arad.
- Csáky* Károly gróf püspök, Vác.
- Csala* Sándor kir. járásbíró,
Szeged.
- 170 *Csánki* Béla ügyvéd, Szeghalom.
- Csánki* Dezső dr. v. tag, Buda-
pest.
- Csaplár Benedek** vál. tag, Buda-
pest.
- Csarada* János dr. egyetemi ny.
rk. tanár, Budapest.
- Császár* Elemér dr. főgymn.
tanár, Budapest.
- 175 *Császár* Ferencz id. (Kolgyári)
földhit. int. tisztviselő, Buda-
pest.
- Csathó* Gábor m. főjegyző, Dicső-
Szentmárton.
- Cseh* Lajos főgymn. tanár, Temes-
vár.
- Csenkey* Géza kir. törvényszéki
elnök, Veszprém.
- Csepcsányi* Ferencz, Kiscsepcsin.
- 180 *Cserhalmi* Samu p. ü. m. szám-
ellenőr, Budapest.
- Csernák* Szaniszló benczés fő-
gymn. tanár, Pannonhalma.
- Csernátóni* Gyula tanfelügyelő,
Besztercze.
- Cserny* Károly dr. cs. és kir. al-
consul, Budapest.
- Csernoch* János dr. apát-kanonok,
Esztergom.
- 185 *Csiky* Kálmán dr. műegyetemi
ny. r. tanár, Budapest.
- Csincsek* Flórián cz. kanonok,
Nustar (Szerém vm.)
- Csoma* József, Devecser.
- Csongvay* Lajos ügyvéd, kamara-
elnök, Maros-Vásárhely.
- Csörghéó* Gyula államtitkár, Bu-
dapest.

- 190 *Csász Imre* dr. kegyesrendi gymn. igazgató, Vác.
- Csuday Jenő* dr. egyet. m. tanár, Budapest.
- Csumitta János* tanítóképző int. tanár, Szepesvárallya.
- Csutak Vilmos* főgymn. tanár, Sepsiszentgyörgy.
- Czaich Á. Gilbert* dr. apostoli m. gyóntató, Róma.
- 195 *Czéh Antal* körjegyző, Lancsuk.
- Czékus László* ev. lelkész, Abauj-Szántó.
- Cziegler János* földbirtokos, Győr-Ujváros.
- Czímer Károly* felsőbb leányisk. igazgató, Szeged.
- Czimmerman Pál* kegyesrendi tanár, Szeged.
- 200 *Czobor Béla* dr. Budapest.
- Czorda Bódog* nyug. kir. curiai alelnök, Budapest.
- Daniel Gábor** (Vargyasi) vál. tag, Budapest és Olasztelek (Udvarhely vm.)
- Daray Vilmos* földbirtokos, Kis-Kőrös.
- Daróczy István* (Király-Daróczy) törvényszéki elnök, Székesfehérvár.
- 205 *Daróczy Zoltán* (Király-Daróczy) földbirtokos, Paks.
- Darvai Mór* dr. főreálisk. tanár, Budapest.
- Deák Lajos* (Kőpeczi) tanfelügyelő, Maros-Vásárhely.
- Debreczeni János* (Zágoni) főkápt. kanonok, Eger.
- Debreczeni Miklós* kir. táblai bíró, Budapest.
- 210 *Décsy Aladár* dr., Trencsén.
- Dedek Crescens Lajos* vál. tag, Budapest.
- Degenfeld József* gr. főispán, Debreczen.
- Deil Jenő* kereskedelmi és iparkamarai titkár, Kassa.
- Dékáni Kálmán* tanár, Maros-vásárhely.
- 215 *Demjánovich Dezső* cs. és kir. főhadnagy, Ujvidék.
- Demjanovich Emil* dr. orvos, Budapest.
- Demkó Kálmán* dr. vál. tag, Budapest.
- Dénes Miklós* orsz. lt. tisztt, Budapest.
- Dézi Lajos* dr. vál. tag, Budapest.
- 220 *Dessewffy Arisztid* képviselőházi háznagyi titkár, Budapest.
- Dessewffy Emil* gróf, Ujszász.
- Dessewffy Marczel* kir. közig. bíró, Budapest és Gulács.
- Dezsőffy Gyula* pápai kamarás, ny. plebanus, Makó.
- Dezső Loránt*, Nagykőrös.
- 225 *Dieballa Géza* dr. egyet. magántanár, Budapest.
- Doba István* ügyvéd, Kun-Szent-Márton.
- Dobieccky József* ny. honvéd ezredes, Budapest.
- Dobóczky Ignác* orsz. képviselő, Heves.
- Dobrowsky Ágost* könyvtáros, Budapest.
- 230 *Doby Antal* (Feöldi) kir. sőtárnok, Homonna.
- Dóczy Emil* dr. ügyvéd, Debreczen.
- Dókus Gyula* (Csabai) megyei főjegyző, S.-A.-Ujhely.
- Dolánszky Alajos* plebanus, Ecséd.

- Domanovszky* Sándor dr. tanár.
Pozsony.
- 235 *Domján* Elek ág. ev. s. lelkész,
Fancsal.
- Dörre* Tivadar tanár, Buda-
pest.
- Döry* Ferencz dr. orsz. levéltári
fogalmazó, Budapest.
- Döry* József (Jóbaházi), Dombo-
vár.
- Döry* Pál alispán, Szekszárd.
- 240 *Draskóczy* Lajos ev. lelkész,
Hódmező-Vásárhely.
- Drohobeczky* Gyula körösi gör.
kath. püspök, Körös (Horvát-
ország.)
- Dudás* Gyula dr. kir. s. tan-
felügyelő, Zombor.
- Duka* László dr. kir. törvény-
széki bíró, Nagy-Becskerek.
- Dutka* József ifj. m. k. adó-
felügyelőségi tiszt, Budapest.
- 245 *Éble* Gábor uradalmi pénztár-
nok, Budapest.
- Écsy* Ferencz József festőművész,
Budapest.
- Eggenberger* könyvtáros czég,
Budapest.
- Egry* Kálmán kir. curiai bíró,
Budapest.
- Ember* István tanárjelölt, Buda-
pest.
- 250 *Emich* Gusztáv vál. tag, Budapest.
- Endes* Miklós dr. kir. alügyész,
Kolozsvár.
- Endrényi* Antal árvaszéki elnök,
Szeged.
- Endrődi* Sándor országgyűlési
naplószerkesztő, Budapest.
- Enyedi* Lukács min. tanácsos,
Budapest.
- 255 *Eösz* Ferencz uradalmi főtitzt,
Budapest.
- Eötvös* Károly ügyvéd, Budapest.
- Eötvös* Loránd báró, egyetemi
tanár. a M. T. Akadémia el-
nöke, Budapest.
- Erdélyi* László szent benedek-
rendi pap, Győr-Szentmárton,
Pannonhalma.
- Érdújhelvi* Menyhért r. kath.
lelkész, Zenta.
- 260 *Erkel* Ödön takarékpénztári tiszt-
viselő, Budapest.
- Ernst* Lajos, Budapest.
- Ernyey* József nemzeti múzeumi
tisztviselő, Budapest.
- Esterházy* Ferencz gróf, Tata.
- Esterházy* János gróf, Nyitra-
Ujlak.
- 265 *Esztegár* László dr. muzeumi
könyvt. őr, Budapest.
- Evetovics* János r. kath. s. lel-
kész, Baja.
- Fábrý* Nándor takarékpénztári
könyvelő, Mosony.
- Fábri* Pál prém. kanonok, ple-
banus, Jánoshida.
- Falk* Miksa dr. orsz. képviselő,
Budapest.
- 270 *Faragó* László főreálisk. tanár,
Déva.
- Farkas* Ábrahám földbirtokos,
Tamásfalva.
- Farkas* Balázs, Petneháza.
- Farkas* László (Inárcsi), Buda-
pest.
- Farkas* Károly p. ü. számtiszt,
Győr.
- 275 *Farkas* László dr. főorvos, Bu-
dapest.
- Fáy* József földbirtokos, Ecséd.
- Fáy* László földbirtokos, Nyustya.
- Fazekas* Ágoston gymn. tanár,
Kisszeben.

- Fazekas* Sándor főreálisk. igazgató, Debreczen.
- 280 *Fechtig* Imre báró, Tisza-Ug.
Fejérpataky Kálmán dr. földhitelintézeti ügyész, Budapest.
Fejérpataky László dr. vál. tag, Budapest.
Fenyvessy Adolf országggy. gyorsírófőnök, Budapest.
Ferdinandy Gejza min. titkár, Budapest.
- 285 *Ferencz* József unit. püspök, Kolozsvár.
Ferenczy Elek főszolgabíró, Debreczen.
Ferenczi Zoltán dr. egyetemi könyvtár-igazgató, Budapest.
Fest Aladár áll. főgymn. igazgató, Fiume.
Festetics Benno gróf kir. tanfelügyelő, Székesfehérvár.
- 290 *Festetics* Géza gr., Budapest.
Fésüs György dr. jogakad. igazgató, Pozsony.
Fínczy Ernő dr. egyet. tanár, Budapest.
Fiók Károly dr. főgymn. tanár, Budapest.
Firtinger Jakab k. r. áldozópap és tanár, Budapest.
- 295 *Fischer* Jenő (Farkasházi), Herend.
Fischer Sándor (Hegyesalmi) dr. orsz. képviselő, Budapest.
Fittler Béla ügyvéd, Székesfehérvár.
Fleischhacker Laura polg. leányiskolai igazgatónő, Ipolyság.
Follmann Alajos kir. táblai bíró, Budapest.
- 300 *Foltin* János prépost és kanoonok, Eger.
Forgách István gróf, Nagy-Szaláncz.
Forgách Károly gróf, Ghimes.
- Forster* István földbirtokos. Tá-bód.
Földényi Mihály kereskedő, Arad
- 305 *Földes* Géza polg. leányiskolai tanár, Budapest.
Földes Gyula ügyvéd, Pozsony.
Földes János kir. törvényszéki bíró, Arad.
Földi János felsőbb leányiskolai tanár, Lőcse.
Förster Ottó orsz. képviselő, Budapest.
- 310 *Fraenkel* Sándor ügyvéd, Budapest.
Francsics Norbert bakonybéli apát, Budapest.
Franzen Alajos gymn. tanár, Szakolcza.
Fráter Imre dr. főorvos, megyei kórházi igazgató, Nagyvárad.
Freund Jenő dr. ügyvéd, Debreczen.
- 315 *Frick* János kegyes-r. tanár, Trencsén.
Frölich Ottó tanár, Székelyudvarhely.
- Gaal* Endre nyug. főgymn. igazgató, Nyiregyháza.
Gábel Ferencz kir. táblai bíró, Tata.
Gagyhy Dénes főreálisk. tanár, Székesfehérvár.
- 320 *Gajzágó* László megyei aljegyző, Deés.
Gansel Lipót könyvtáros, Trencsén.
Garam Jenő kir. curiai bíró, Budapest.
Gárdonyi Albert dr., Budapest.
Gárdonyi Géza, Eger.
- 325 *Gecser* Béla polg. isk. tanár, Pancsova.
Geréb János ügyvéd, Imecsfalva.

- Géresi Kálmán* vál. tag, Debreczen.
- Gergely Fülöp* bizt. társ. hivatnok, Ungvár.
- Gergely Samu* dr. egyetemi m. tanár, Kolozsvár.
- 330 *Gerold et Comp.* czég, Bécs.
- Ghyczy Imre*, Csendespuszta.
- Ghyczy József*, Szentmihály.
- Giay Károly* dr. urad. titkár, Somlóvár.
- Giesswein Sándor* székesegyházi kanonok, Győr.
- 335 *Ghillányi József*, Eperjes.
- Gódor Gyula* megyei ellenőr, Aranyos-Marót.
- Goldberger Samu* polg. isk. tanár, Nagy-Szombat.
- Goldstein Izidor* kir. törvényszéki bíró, Budapest.
- Gombócz Miklós* ev. lyceumi tanár, Sopron.
- 340 *Gombos Ferencz* Albin főreáliskolai tanár, Brassó.
- Gombos Kálmán* kir. aljárásbíró, Komárom.
- Gond Ignác* plebanus, Stomfa.
- Görög Ferencz* tanár, Szászváros.
- Görgey István** kir. közjegyző, Budapest.
- 345 *Graenzenstein* Arthur ny. vezérőrnagy, Priszaka.
- Graenzenstein Béla* államtitkár, Budapest.
- Gulovich Tivadar* kir. kath. főgymn. tanár, Eperjes.
- Gumán István* szármavezető, Likér.
- Günther József* dr. urad. orvos, Főherczeglak.
- 350 *Gyalui Farkas* egyetemi könyvtári tiszt, Kolozsvár.
- Gyárfás Tihamér* dr. főgymn. tanár, Brassó.
- Gyarmathy Zsigmond*, Bánffy-Hunyad.
- Gyórfy János* ügyvéd, Nagy-Kanizsa.
- György Aladár* a m. kir. közp. statisztikai hivatal beltagja, Budapest.
- 355 *Győry Árpád* (Nádudvari) cs. és kir. áll. ltárnok, Bécs.
- Győry Tibor* dr. orvos, Budapest.
- Gyulay Ágost* dr. főgymn. tanár, Budapest.
- Gyulai Pál* a főrendiház tagja, Budapest.
- Gyulai Rudolf* szent-benedekrendi áld., róm. kath. lelkész, Győr-Szentmárton.
- 360 *Gyurátz Ferencz* ev. püspök, Pápa.
- Gyürky Ödön* (Gyürki) a katolikus kör titkára, Budapest.
- Haan Béla* ügyvéd, Békés-Csaba.
- Hadik Béla* gróf főispán, Sátorallya-Ujhely.
- Hadik-Barkóczy Endre* gróf, Varanó.
- 365 *Haendel Vilmos* dr. jogakad. tanár, Debreczen.
- Hagara Viktor* dr. ny. főispán, Budapest.
- Hahnenkamp Sándor* plebanus, Védeny.
- Hajas Béla* tanár, Felsőlővő.
- Halász László* ny. tankerületi főigazgató, Szakolcza.
- 370 *Halász Zsigmond* (Dabasi) orsz. képviselő, Alsó-Dabas.
- Halbik Cziprián* sz. benedek-r. apát, Tihany.
- Hampel József* dr. vál. tag, Budapest.
- Hampel Józsefné* szül. Pulszky Polixena, Budapest.

- Hamzus Gellért** cist. r. kath. főgymn. tanár, Székesfehérvár.
- 375 **Hanuy Ferencz** dr. theologiai tanár, Pécs.
- Harmath Károly** ág. ev. főgymn. tanár, Pozsony.
- Hársing István** kegyesr. tanár, Budapest.
- Hatala Péter** dr. egyetemi tanár, Budapest.
- Hattuyfy Dezső** árvaszéki elnök, Székesfehérvár.
- 380 **Haudek Ágoston** pápai tanácsos és jószágkormányzó, Zala-Apáti.
- Havas Béla** járásbíró, Kőrmöcsbánya.
- Havrán Dániel** m. n. muzeumi segédőr, Budapest.
- Havriday Sándor** v. jegyző, Kis-Szeben.
- Hazslinszky Rezső** dr. tanár, Rozsnyó.
- 385 **Haypál Benő** ev. ref. lelkész, Budapest.
- Hecsér István** kir. közjegyző, Nagy-Szalatna.
- Hegedüs János** dr. orvos, Budapest.
- Hegedüs József** jószágigazgató, Budapest.
- Hegyessi Károly**, Budapest.
- 390 **Hegyesi Márton** ügyvéd, Nagyvárad.
- Hegyi József** tanár, Gyöngyös.
- Heinrich Gusztáv** dr. egyetemi tanár, Budapest.
- Heinrich Lajos** megyei főügyész, Székesfehérvár.
- Helcz János** főgymn. tanár, Nagy-Szombat.
- 395 **Hellebrant Árpád** akadémiai alkönyvtárnok, Budapest.
- Hemmen Ferencz** kanonok, papnöv. int. igazgató, Temesvár.
- Hencze László** dr. min. s. fogalmazó, Budapest.
- Herczeg Albert** tanárjelölt, Székelyudvarhely.
- Herr Ödön** főgymn. tanár, Nagy-Becskerek.
- 400 **Hetényi Kálmán** állami tanítóképződei igazgató, Máramaros-Sziget.
- Heumann Mór** könyvtáros, Szabadka.
- Hidegh László** földbirtokos, Felső-Füged.
- Hirhäger Imre** kir. járásbíró, Abaújszántó.
- Hlatky József** főreáliskolai tanár, Kőrmöcsbánya.
- 405 **Hodinka Antal** a cs. és kir. hitbiz. kvt. scriptora, Bécs.
- Hodossy Lajos** dr. kir. táblai tanács-elnök, Győr.
- Hofer Károly** főreáliskolai igazgató, cz. főigazgató, Budapest.
- Hoffmann Arnold** papnöv. tanár, Kassa.
- Hollaky Imre**, Budapest.
- 410 **Holló László** főgymn. igazgató, Kún-Félegyháza.
- Hollósy Kálmán** ev. főgymn. tanár, Sopron.
- Horváth Ádám** dr., Kecskemét.
- Horváth Balázs** prem. r. tanár, Kassa.
- Horváth Bálint** szent benedekrendi jószágkormányzó, Komárom-Füss.
- 415 **Horváth Emil** (Palocsai) min. tanácsos, Budapest.
- Horváth Ignác** múzeumi könyvtárőr, Budapest.
- Horváth János** dr. ügyvéd, Budapest.
- Horváth Kristóf** r. kath. főgymn. ig. és házfőnök, Komárom.

- Horváth* Sándor orsz. levéltári fog., Budapest.
- 420 *Hörk* József ev. theolog. tanár, Pozsony.
- Hradszky* József kanonok, Szepeshely.
- Hubert* János jogakad. tanár, Eger.
- Huberth* Vilmos ügyvéd, Léva.
- Huszka* József főgymn. rajztanár, Budapest.
- 425 *Hübner* Emil joghallgató, Czegléd.
- Hüvössy* Lajos ev. lelkész, Felső-Pokorágy.
- Hye* Jenő közig. gyakornok, Deés.
- Illés* József dr. igazságügyi min. fogalmazó, Budapest.
- Illéssy* János dr. v. tag, Budapest.
- 430 *Ilosvai* Lajos áll. isk. igazgató, Pancsova.
- Imets* Fülöp Jákó apát-kanonok, Gyulafehérvár.
- Inrich* Győző gyógyszerész, Székesfehérvár.
- Irinyi* István dr. ügyvéd, Debreczen.
- Iványi* Béla dr. orsz. lt. fogalm. gyakornok, Budapest.
- 435 *Jagics* József ügyvéd és orsz. képviselő, Mohács.
- Jakab* Ferencz tanítóképezdei tanár, Győr.
- Jakabffy* Imre, Budapest.
- Jakobei* Dezső tanár, Eperjes.
- Jalsoviczky* Sándor min. oszt. tanácsos, Budapest.
- 440 *Janicsáry* Sándor, Budapest.
- Jankovics* József Mihály főgymn. tanár, Munkács.
- Janó* Albert ev. ref. lelkész, Hátszeg.
- Jánosi* Sándor kir. törvényszéki elnök, Nagy-Szeben.
- Janovszky* László főgymn. tanár, Trencsén.
- 445 *Jászai* Rezső dr. főgymn. tanár, Szeged.
- Jedlicska* Pál pápai praelatus, kanonok, érseki helynök, Nagyszombat.
- Jékey* Zsigmond. Géberjén.
- Jeney* Ernő fő-apátsági nyug. jószágkormányzó, Komárom.
- Jeszenszky* Alajos székesegyh. kanonok, Nyitra.
- 450 *Jeszenszky* Imre földbirtokos, Gödre.
- Joannovits* György volt v. és k. o. ü. államtitkár, Budapest.
- Jovánovics* A. Milán szerb főgymn. tanár, Ujvidék.
- Józsa* Menyhért felsőbb leányisk. tanár, Sopron.
- Juhász* Béla, Kassa.
- 455 *Jurenák* Károly földbirtokos, Pozsony.
- Jurkovich* Emil főgymn. ig. tanár, Nagybánya.
- Just* György ifj. főispán, Neczpál.
- Kaizer* Ferdinand hitoktató, Budapest.
- Kállay* Ubul földbirtokos, Nagykálló.
- 460 *Kállay* Zoltán főispán, Eger.
- Kalmár* Endre tiszt. kegyes-rendi rendfőnök, Budapest.
- Kálnoky* Viktor (Bagaméri) joghallgató, Budapest.
- Kammerer* Ernő dr. vál. tag, Budapest.
- Kammerer* Ferenczné szül. Nádasz Mária, Kastélyos-Dombó.
- 465 *Kandra* Kabos kar-káplán, Eger.

- Kanyó Géza* min. s. fogalmazó, Szeged.
- Káposztássy Jusztinián* cist. r. jószágkormányzó, Szentgott-hárd.
- Kapus Sámuel* ifj. megyei ellenőr, Zilah.
- Karácson Béla* gymn. tanár, Kis-Ujszállás.
- 470 *Karácson Imre* dr. esperes-plebanus, Peér.
- Karácsonyi Andor* (Beodrai) földbirtokos, Beodra.
- Karácsonyi János* dr. vál. tag, Budapest.
- Karakas Károly* megyei levéltárnok, Nagyvárád.
- Karap Mór* földbirtokos, Debreczen.
- 475 *Kardos László* nagykereskedő, Debreczen.
- Kardos Samu* dr. ügyvéd, Debreczen.
- Kárffy Ödön* dr. orsz. lt. k. igazgató, Budapest.
- Károly Gy. Hugó* dr. áll. felsőbb leány-isk. igazgató, Budapest.
- Károly János* nagyprépost, cz. püspök, Székesfejérvár.
- 480 *Károlyi Gyuláné* szül. Károlyi Melinda grófnő, Arad-Mácsa.
- Kasics Péter* ny. min. tanácsos, Budapest.
- Kaszák József* böcs. hallgató, Budapest.
- Kaszás Kálmán* p. ü. s. titkár, okl. ügyvéd, Nagy-Becskerek.
- Kautz Gyula* dr., Budapest.
- 485 *Kazy János* (Garam-Veszelei) cs. és kir. kamarás, Bars vm. főispánja, Garam-Veszele.
- Kecskeméthy István* dr. ev. ref. theologiai tanár, Kolozsvár.
- Keil A. L.* dr. tanár, Budapest.
- Kelcz Gyula*, Zsitva-Ujfalu.
- Kelemen Ferencz* lyc. tanár, Máramaros-Sziget.
- 490 *Kelemen Lajos* tanárjelölt, Kolozsvár.
- Keller Imre* tanár, Besztercebánya.
- Kemenes Ferencz* nagyprépost, Veszprém.
- Kemény Lajos* ifj. városi levéltárnok, Kassa.
- Kemény Mór* dr. ügyvéd, Debreczen.
- 495 *Keményfy Kálmán* Dániel hitoktató és szerkesztő, Esztergom.
- Kempelen Imre* földbirtokos, Moha.
- Kende Béla* (Kölcei), Budapest és Cseke.
- Kenessey Gyula* ügyvéd, Székesfehérvár.
- Kenessey László*, Pettend (Fehér vm.)
- 500 *Kepes János* ny. honvéd százados, Oravicza.
- Kérészy Zoltán* dr. jogakadémiai tanár, Debreczen.
- Kéry István* dr., Budapest.
- Kéry Kamill* premontrai r. convictus-felügyelő, Kassa.
- Keviczky István* megyei főjegyző, Turóc-Szentmárton.
- 505 *Khuen-Héderváry Károly* gróf miniszter, Budapest.
- Kilián Frigyes*, Budapest.
- Kilián Frigyes* utóda (Noséda Tivadar) könyvkereskedése, Budapest.
- Király Emma* áll. polg. leányisk. tanítónő, Kismarton.
- Király Ernő* ág. ev. lyceumi tanár, Selmeczbánya.
- 510 *Király János* plebanus, Leskócz.

- Király János* dr. egyetemi tanár, Budapest.
- Király Pál* igazgató-tanár, Erzsébetváros.
- Kirchner Lajos*, Budapest.
- Kis Bálint* (Baczkamadarasi) cs. és kir. kamarás, Magyar-Igen.
- 515 *Kiss Béla* (Zilahi) hírlapíró, Budapest.
- Kis-Erős Ferencz* tanár, Kalocsa.
- Kiss István* dr. orvos, Simon-tornya.
- Kiss István* plebanus, Ujkér.
- Kiss István* (Rugonfalvi), Budapest.
- 520 *Kiss Lajos* főreálisk. tanár, Szeged.
- Kisfaludy Zsigmond* plebanus, Somorja.
- Klebelberg Kunó* gróf, Budapest.
- Kohl* Medárd pápai praelatus, fölszentelt püspök, kanonok, Budapest, Esztergom.
- Kohn Sámuel* főrabbi, Budapest.
- 525 *Kolacskovszky Elza* állami felsőbb leányiskolai igazgatónő, Kassa.
- Kollányi Ferencz* vál. tag, Budapest.
- Kolosvári Antal* ev. ref. lelkesz, Fejérd.
- Kolosvári Sándor* dr. egyetemi tanár, Kolozsvár.
- Komáromy András* dr. vál. tag, Budapest.
- 530 *Komjáthy Béla* ügyvéd, orsz. képviselő, Budapest.
- Komlóssy Arthur* orsz. Itári tisztviselő, Budapest.
- Koncz Adolf* dr. ügyvéd, Mohács.
- Koncz József* főgymn. tanár, Maros-Vásárhely.
- Konrády Lajos* rómi. kath. hitoktató, Kassa.
- 535 *Kortmárossy László* joghallgató, Budapest.
- Kormoss Béla* nyug. kir. járásbíró, Bene.
- Kornis Ferencz*, Búd-Szentmihály.
- Koós Ferencz* kir. tanfelügyelő, Brassó.
- Kossa Sámuel* (Magyari) földbirtokos, Budapest.
- 540 *Kossáczky Arnold* dr. kir. ügyész, Balassa-Gyarmat.
- Kossuth Benjamin* h. m. tolnács, Kínetz.
- Kossuth Ferencz* országos képviselő, Budapest.
- Kossutányi Ignác* dr. egyet. tanár, Kolozsvár.
- Kosztá Gábor* kir. törvényszéki albíró, Erzsébetváros.
- 545 *Kosztolányi Aurél*, Aranyos-Marót.
- Kosztolányi László* dr., Nemes-Kosztolány.
- Kosztolányi Sándor* (Nemes-Kosztolányi és Kameneczi) földbirtokos, Nemcsény.
- Kovách Aladár* megyei alleltárnok, Szegszárd.
- Kovács Dezső* dr. ügyvéd, Nagy-Károly.
- 550 *Kováts Gyula* dr. egyetemi tanár, Budapest.
- Kovács Ignác* kanonok, Sopron.
- Kovács István* tanárjelölt, Kolozsvár.
- Kovács István* kir. törvényszéki bíró, Nyiregyháza.
- Kovács János* ügyvéd, Hódmező-Vásárhely.
- 555 *Kovács János* távirtd-tiszt, Szeged.
- Kovács László* muzeumi segédőr, Budapest.
- Kovács Pál* dr. ügyvéd, Budapest.

- Kovács* Sándor ev. theologiai tanár, Pozsony.
- Köberl* János prépost, esperes-plebanus, Sárovar.
- 560 *Könczöl* József polgári isk. tanár, Mohács.
- Könyves-Tóth* Mihály mezőrendőrkapitány, Debreczen.
- Körömy* Árpád dr. gymn. tanár, Budapest.
- Köszezhly* Mihály dr. kis semnariumi aligazgató, Kalocsa.
- Köszezhly* Sándor megyei főlevéltárnok, Budapest.
- 565 *Köves* Ede földbirtokos, Felső-Örs.
- Kövesy* Kálmán ny. kegyes-r. főgymn. tanár, Trencsén.
- Krausz* Károly takarékpénztári tisztviselő, Budapest.
- Kredics* Rudolf joghallgató, Rákospalota.
- Krenner* F. Miklós tanár, Arad.
- 570 *Kristyory* János ifj. sütő-mester, Arad.
- Kropf* Lajos, London.
- Krupecz* István ág. ev. lelkész, Udvarnok (Hont vm.).
- Kubinyi* Aladár kir. törvényszéki elnök, Rimaszombat.
- Kubinyi* Miklós ifj., Árva-Váralja.
- 575 *Kubinyi* Viktor (Felsőkubini és Deményfalvi) plebanus, Csány.
- Kugler* Nep. János ügyvéd, Budapest.
- Kulin* Imre ifj. kir. törvényszéki bíró, Erzsébetváros.
- Kujáni* Gábor tanárjelölt, Budapest.
- Kunfalvy* István kir. törvényszéki bíró, Nyiregyháza.
- 580 *Kunos* Ignác dr., Budapest.
- Küffer* Béla dr. képviselőházi könyvtárnok, Budapest.
- Kvacsala* János dr. egyetemi tanár, Dorpat.
- Laczay* Endre ipar- és népbanki vezérigazgató, Arad.
- Laczkó* János tanár, Ó-Kanizsa.
- 585 *Lakatos* Imre kir. törvényszéki bíró, Jászberény.
- Laki* Mátyás dr. főreálisk. igazgató, Temesvár.
- Lakos* Béla dr. ev. ref. főgymn. tanár, Pápa.
- Lampérth* Géza dr. orsz. levéltári fogalmazó, Budapest.
- Láng* Antal főgymn. tanár, Rozsnyó.
- 590 *Láng* Lajos dr. egyet. tanár, Budapest.
- Lányi* Bertalan min. tanácsos, Budapest.
- Lányi* Lajos főgymn. tanár, Mező-Túr.
- László* Gyula földbirtokos, Nagyiklód.
- László* Gyula városi tanácsnok, Szeged.
- 595 *Lauschmann* Gyula dr. orvos, Székesfehérvár.
- Lázár* Gyula dr. tanár, Budapest.
- Lederer* Béla, Budapest.
- Ledniczky* Ipoly cist. r. főgymn. tanár, Baja.
- Lehoczky* Tivadar vál. tag, Munkács.
- 600 *Lestyán* Adorján kir. közjegyző, Debreczen.
- Létmányi* Nándor dr. főgymn. tanár, Budapest.
- Leveles* János, Kántor-Jánosi.
- Libertiny* Gusztáv tanfelügyelő, Galgóc.

- Linner* Bertalan törvényszéki keresked. ülnök, Beregszász.
- 605 *Lippich* Gusztáv főispán, Szolnok.
- Liszka* Nándor ev. ref. jogakad. tanár, Debreczen.
- Lonovics* Sándor, Makó.
- Lovas* Imre áll. főgymn. tanár, Temesvár.
- Loysch* Ödön főgymn. tanár, Rimaszombat.
- 610 *Lőrincz* Gyula dr. főgymn. tanár, Nagyszombat.
- Luby* Géza orsz. képviselő, Budapest.
- Ludvig* Kálmán egyet. hallgató, Budapest.
- Lukács* Antal földbirtokos, Kaszaper.
- Lukács* Ferencz pénzügyőri biztos, Nagybánya.
- 615 *Lukinich* Imre tanár, Kolozsvár.
- Madzsar* Imre tanár, Budapest.
- Magdiacs* István sz. sz. ülnök, plebanus, Ettyek (Fehér vm.).
- Magony* József kegyes-r. tanárjelölt, Temesvár.
- Magoss* György dr. ügyvéd, városi tiszti ügyész, Debreczen.
- 620 *Magos* Sándor kir. járásbíró, Esztergom.
- Magyar* Gábor kegyesrendi rendfőnök, Budapest.
- Magyar* Győző dr. tanár, Felső-Lövő.
- Magyar* Zsigmond plebanus, Tolna-Szántó.
- Mahler* Ede dr. muzeumi segédőr, egyet. m. tanár, Budapest.
- 625 *Mayer* Gyula orsz. levéltári tiszt, Budapest.
- Mayer* István kereskedő, Zombor.
- Májerszky* Vilmos jegyző, Kocsér.
- Mailáth* István ifj. m. főjegyző, Aranyos-Marót.
- Major* Tibor min. titkár, Budapest.
- 630 *Majthényi-Szeleczy* Mária, Budapest.
- Makay* Béla (Makói) dr. min. oszt. tanácsos, Budapest.
- Makay* Dezső (Makói) dr. kir. közig. bíró, Budapest.
- Makkai* Ernő tanárjelölt, Kolozsvár.
- Makkay* József kar-káplán, Nagyvárad.
- 635 *Mandello* Gyula dr. tanár, Budapest.
- Mangold* Lajos dr. vál. tag, Budapest.
- Mangold* Samu dr. ügyvéd, Nagy-Becserek.
- Marczali* Henrik dr. egyet. tanár, Budapest.
- Margalics* Ede dr. egyetemi ny. r. tanár, Budapest.
- 640 *Máriássy* Géza (Markus- és Batizfalvi), Szepes-Sümegeh.
- Márki* Sándor dr. vál. tag, Kolozsvár.
- Maróthi* Rezső dr. orsz. ltári fogalmazó, Budapest.
- Márton* Mátyás plebanus, Ó-Kanizsa.
- Máté* István kir. adóhivatali pénztárnok, Orosháza.
- 645 *Máté* Sándor dr. egyetemi könyvtár-őr, Budapest.
- Materny* János dr. orvos, Abaúj-Szántó.
- Matolcsy* László dr. felsőbb leányisk. tanár, Debreczen.
- Matunák* Mihály plebanus, Breznóbánya.
- Matuska* Péterné szül. Comáromy Blanka, Budapest.

- 650 *Mayr* Aurél dr. egyetemi tanár, Budapest.
Mazár Sándor főgymn. tanár, Losoncz.
Mednyánszky László földbirtokos, Medne.
Medveczky Frigyes dr. egyetemi tanár, Budapest.
Megyeri Pál dr. ügyvéd, Debreczen.
655 *Meisels* Jakab gyógyszer., Abaújszántó.
Melczér Géza orsz. képviselő, Budapest.
Melhárd Gyula plebanus, Atala (Somogy vm.).
Melichár Kálmán dr. honv. min. oszt. tanácsos, Budapest.
Merényi Lajos levéltárnok, Kismarton.
660 *Meskó* László dr., Nyiregyháza.
Messinger Lipót dr. ügyvéd, Budapest.
Mészáros Amánd cist. r. áldozó pap, plebanus, Előszállás.
Meszleny Bencze földbirtokos, Velenceze.
Meszleny Pál földbirtokos, Velenceze.
665 *Mezey* Albert kir. curiai bíró, Budapest.
Mezőssy Béla orsz. képviselő, Új-Fehértó.
Mihalik Dezső (Ploszkói) ügyvéd, Nagy-Rócze.
Mihályfi Ákos dr. cist. r. theol. tanár, Budapest.
Mihályfi Károly színművész, Budapest.
670 *Mihályi* János dr. megyei tisztviselő, Máramaros-Sziget.
Mika Sándor dr. áll. főgymn. tanár, Budapest.
Mikler Károly dr. jog-akad. tanár, Eperjes.
Miklós Alajos tanárjelölt, Budapest.
Mikuleczky István ügyvéd, Miskolcz.
675 *Mikus* László áll. főreáliskolai tanár, Eger.
Milhofer Sándor, Középadacs.
Milleker Bódog községi néptanító, Versecz.
Miskolczy Jenő p. ü. tanácsos, Debreczen.
Mitták Amália, Szakolcza.
680 *Mitterdorfer* Gusztáv nagykereskedő, Budapest.
Mocsáry István cs. és kir. kamarás, huszár-kapitány, Budapest.
Mohl Adolf plebanus, Tata.
Mokos Gyula dr. tanár, Budapest.
Molnár Elemér (Adorjánházi) kir. ítélőtáblai bíró, Szeged.
685 *Molnár* Ferencz, Budapest.
Moóry Richárd cist. r. lelkész, Bakony-Nána.
Moravek János uradalmi intéző, Pusztazseliz.
Móricz Károly jogtanár, Késkemét.
Moró Béla, Mocsonok.
690 *Morva* Miklós kanonok, Nagyszombat.
Morvay Győző dr. tanár, Budapest.
Moskovitz Géza (Zempléni) földbirtokos, Budapest.
Munczhart József kir. főmérnök, Zilah.
Munkás László m. kir. posta- és távirat-felügyelő, Budapest.
695 *Müller* György levéltári titkár, Nagy-Szeben.
Nachtnébel Gyula m. árvaszéki ülnök, Arad.

- Nádossy* Ida, Görösgál (Somogy vm.).
- Nádossy* István ifj., Nasic.
- Nádossy* Margit, Nasic.
- 700 *Nagy* Béla (Lázári), Lázári.
- Nagy* Elek ev. ref. főiskolai tanár, Debreczen.
- Nagy* Ferencz kir. táblai bíró, Nagyvárad.
- Nagy* Ferencz dr. orsz. képviselő, Budapest.
- Nagy* Gabriella tanárjelölt, Kolozsvár.
- 705 *Nagy* Géza böcs. hallgató, Kolozsvár.
- Nagy* Géza muzeumi őr, Budapest.
- Nagy* Gyula (Tasnádi) vál. tag, Budapest.
- Nagy* Jenő kir. törvényszéki bíró, Sopron.
- Nagy* József keresk. akad. tanár, Debreczen.
- 710 *Nagy* Károly plebanus, Okka.
- Nagy* Lajos kir. alügyész, Déva.
- Nagy* László alispán, N.-Károly.
- Nagy* László takarékpénztári titkár, Szarvas.
- Naláczy* Géza földbirtokos, Nagy-Baresa (Hunyad vm.).
- 715 *Naláczy* Ödön földbirtokos, Naláczy.
- Naményi* Lajos író, Arad.
- Nán* László várfelügyelő, Vajda-Hunyad.
- Nátafalussy Kornél** vál. tag, Nagyvárad.
- Nátolya* Mihály ifj. tanárjelölt, Budapest.
- 720 *Nedeczey* János orsz. képviselő, Munkács.
- Nemeskey* Andor plebanus, Békéscsaba.
- Németh* Ambrus sz. benedek-r. főgymn. tanár, Győr.
- Németh* Béla ügyvéd, Pécs.
- Németh* Illés főgymn. tanár, Szolnok.
- 725 *Német* Lipót ügyvéd, Mohács.
- Németh* Ráfael sz. benedek-r. áld. plebanus, Kapoly.
- Némethy* Lajos vál. tag, Esztergom.
- Neubaue*r Hermine, Nagybánya.
- Nickmann* Ottó egyet. irodatiszt, Kispeszt.
- 730 *Nizsnyánszky* István dr., Budapest.
- Nogely* István tanítóképző int. igazgató, sz. sz. ülnök, Nagyvárad.
- Noszkay* Ödön dr. főgymn. tanár, Érsekújvár.
- Novák* Antal főreálisk. tanár, Győr.
- Novák* Rózsika, Kolozsvár.
- 735 *Novinszky* Gusztáv plebanus, Bajna.
- Novotny* Lajos dr. főorvos, Budapest.
- Nyáry* Albert báró dr., Budapest.
- Nyári* Béla ny. rendőr-kapit., Arad.
- Nyári* Sándor dr. műegyetemi m. tanár, Budapest.
- 740 *Nyikos* Lajos dr. p. ü. titkár, Budapest.
- Nyilasi* Rajmund cist. r. főgymn. tanár, Baja.
- Okolicsányi** Géza főpénztárnok, Nyiregyháza.
- Okolicsányi** László orsz. képviselő, Budapest.
- Oláh* Imre ev. ref. főgymn. tanár, Hódmező-Vásárhely.

- 745 *Oláh József* (Nánási) orsz. képviselő, Budapest.
- Olchváry Ödön* honvéd-alezredes, Szabadka.
- Onossy Mátyás*, Klopodia.
- Oppel Jenő* dr. főgymn. tanár, Késmárk.
- Oprisa Pál*, Brád.
- 750 *Orbán Lajos* tanárjelölt, Kolozsvár.
- Orczy Andor* báró, Ujszász.
- Országh Lajos* földbirtokos, Kistelek.
- Ortvay Tivadar* dr. vál. tag, Pozsony.
- Osváth Albert* dr. országgyűlési gyorsíró, Budapest.
- 755 *Óváry Ferencz* orsz. képviselő, Veszprém.
- Óváry Kelemen* dr. egyetemi tanár, Kolozsvár.
- Óváry Lipót* vál. tag, Budapest.
- Órlósy Ferencz* megyei levéltárnok, Máramaros-Sziget.
- Paikert Alajos* a mezőgazd. muzeum őre, Budapest.
- 760 *Pál István* az erdélyi róm. kath. status ig. tanácsának előadója, Kolozsvár.
- Palczer Ernő* kegyesr. házfőnök, Nagy-Károly.
- Pálffy György* színész, Budapest.
- Pálffy István* gróf, Pozsony és Vöröskő.
- Pallay Miklós* cs. és kir. katonai káplán, Budapest.
- 765 *Pálmay József* szerkesztő, Székely-Udvarhely.
- Pálmai Miklós* kegyesr. főgymn. tanár, Rózsahegy.
- Pálotay Ferencz* kanonok, cz. apát, Veszprém.
- Papp Elek* orsz. képviselő, Karczag.
- Pap Károly* dr. leánygymn. tanár, Budapest.
- 770 *Pártos Béla* dr. ügyvéd, Budapest.
- Párvy Sándor* püspök, Szepeshely.
- Pasteiner Gyula* dr. egyetemi tanár, Budapest.
- Pattantyus Ábrahám Márton* (Danczkai) dr., orsz. fegyint. orvos, megyei tiszt. főorvos, Illava.
- Pausitz Ferencz* főhercegi udvari tiszt, Alesúth.
- 775 *Péchy Elemér* (Pécsujfalusi) cs. és kir. kamarás, Pécs-Ujfalu.
- Péchy Zsigmond* (Pécsujfalusi) főispán, Kassa.
- Pecsner Emil* cyst. r. áldozó pap, Budapest.
- Péczely Árpád* kir. adótárnok, Edelény.
- Peidl Imre* tanárjelölt, Budapest.
- 780 *Peregi Mihály*, Győr.
- Perényi Zsigmond* báró, orsz. képviselő, Nagy-Szőllős.
- Perepatits István* dr. tanárjelölt, Budapest.
- Persián Kálmán* tanárjelölt, Kolozsvár.
- Pesthy Pál*, Szegszárd.
- 785 *Péter Dénes*. Kis-Kun-Halas.
- Péterffy Lajos* min. titkár, Budapest.
- Péterfi Zsigmond* mérnök, Kolozsvár.
- Pethes Pál* kir. közjegyző, Jászapáti.
- Petró József* ügyvéd, Miskolcz.
- 790 *Petrov Elek* tanár, Szentpétervár.
- Philipp Ferencz* dr. ügyvéd, Mohács.

- Pildner* Ferencz orsz. képviselő, Budapest.
- Pintér* Sándor ügyvéd, Szécsény.
- Pinkovits* József földbirtokos, Szabadka.
- 795 *Pinkovits* Ödön kir. curiai bíró, Budapest.
- Pinkovich* Sándor dr. kir. kath. főgymn. tanár, Ujvidék.
- Pless* Mór takarékpénztári igazgató, Budapest.
- Podmaniczky* Frigyes báró, orsz. képviselő, Budapest.
- Podmaniczky* Géza báróné szül. Degénfeld-Schomburg Berta grófnő, Kis-Kartal.
- 800 *Pokoly* József ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár.
- Polczner* Jenő ügyvéd, Szeged.
- Polgár* József r. kath. főgymn. tanár, Maros-Vásárhely.
- Polgár* Sándor dr. törvényszéki bíró, Nagy-Becserek.
- Policzner* Aladár m. kir. postatáv. tiszt, Budapest.
- 805 *Pollák* János theolog. tanár, Szepeshely.
- Pollák* Károly megyei hiv., Turdosin.
- Pompéry* Aurél dr. s. lelkész, Budapest.
- Pompéry* Elemér szabadalmi bíró, Budapest.
- Pongrácz* Jenő kir. fő-ügyész, Budapest.
- 810 *Pongrácz* Sándor dr. ügyvéd, Budapest.
- Popovics* István a Tököly Sabbas-féle int. igazgatója, Budapest.
- Pór* Antal vál. tag, Esztergom.
- Porst* Kálmán dr. főgymn. tanár, Kiskunfélegyháza.
- Porubszky* Pál ev. főgymn. tanár, Nyiregyháza.
- 815 *Pósta* Béla dr. egyetemi tanár, Kolozsvár.
- Peőcz* Elek ny. min. tanácsos, Budapest.
- Prónay* Dezső báró, Acsa.
- Pruzsinszky* Pál dr. ev. ref. főgymn. tanár, Budapest.
- Puky* Andor, Tomor.
- 820 *Puky* Gyula, Budapest.
- Puky* József (Bizáki) min. oszt. tanácsos, cs. és kir. kamarás, Kúnfélegyháza.
- Punday* János kántortanító, Homonna.
- Purgly* György (Józsási) földbirtokos, Sövényháza.
- Rácz* Miklós főgymn. tanár, Besztercebánya.
- 825 *Rada* István kanonok, Veszprém.
- Radányi* József ny. min. szám-tanácsos, Brassó.
- Radda* Ignác dr. ügyvéd, Pancsova.
- Radisics* Jenő (Kutasi) az orsz. m. iparműv. muzeum igazgatója, min. tanácsos, Budapest.
- Radnay* Farkas püspök, Besztercebánya.
- 830 *Radvánszky* Béla báró vál. tag, Sajó-Kaza. — I. az alapítók közt is.
- Rajner* Gyula dr. ügyvéd, Budapest.
- Rakovszky* Ferencz cs. és kir. kamarás, Bécs.
- Rakovszky* Iván, Nagy-Rákó.
- Ranschburg* Gusztáv könyvtáros, Budapest.
- 835 *Rapaics* Rajmund dr. tanár, Eger.
- Rásky* Béla dr. ügyvéd, Pécs.
- Rázgha* Béla (Kis-Biróczy), Nagy-Ida.

- Reichmann* Ármin zsidó hitköz-
ségi elnök, Debreczen.
- Récsey* Viktor dr. sz. benedek-r.
áldozó pap, főkönyvtárnok,
Pannonhalma.
- 840 *Recska* Zsigmond plebanus, Ko-
chanócz-Melcsicz.
- Rédei* József ügyvédjelölt, Buda-
pest.
- Reidner* Henrik, Pozsony.
- Reiner* János dr. ügyvéd, egyet.
m. tanár, Budapest.
- Reissenberger* Frigyes főgymn.
tanár, Besztercz.
- 845 *Reiszig* Ede ifj. dr. min. fogal-
mazó, Budapest.
- Reizner* János könyvtárigazgató,
Szeged.
- Relkovič* Neda bölcsészethallgató,
Budapest.
- Réthy* László dr. vál. tag, Bu-
dapest.
- Réti* Márton kegyes-r. áldozó
pap, fő-elemi iskola igazgató,
Kolozsvár.
- 850 *Retteggy* Sándor, Tötör.
- Révay* Leo könyvtáros, Buda-
pest.
- Révész* Kálmán ev. ref. lelkész,
Kassa.
- Reza* Viktor dr., Budapest.
- Rézbányai* János áldozó pap,
sz. sz. ülnök, árvaintézeti igaz-
gató, Pécs.
- 855 *Rezner* Tibold benczés főgymn.
tanár, Pannonhalma.
- Rickl* Antal földbirtokos, Deb-
reczen.
- Riedl* Frigyes dr. egyetemi ta-
nár, Budapest.
- Ring* Géza takarékpénztári ve-
zértitkár, Arad.
- Riszner* Károly ügyvéd, Nyitra.
- 860 *Rhódy* Alajos polgárm., Bártfa.
- Rohonyi* Gyula orsz. képviselő,
Ujvidék.
- Romuncz* Mihály főgymn. igaz-
gató, Ungvár.
- Rombauer* Emil állami főreálisk.
igazgató, Budapest.
- Romhányi* János megyei főlevél-
tárnok, Nyitra.
- 865 *Rónay* Ernő (Zombori), Kis-
zombor.
- Rónay* Jenő (Zombori) főispán,
Kiszombor.
- Rosenbach* Sándor, Pusztaszántó.
- Roska* Márton tanárjelölt Kolozs-
vár.
- Roskovics* Ignác festőművész,
Budapest.
- 870 *Rosza* János ág. ev. lelkész,
Ivánkafalu.
- Roszival* István apát-kanonok,
Esztergom.
- Rósa* Imre, Tisza-Földvár.
- Rósa* Izsó (Vásárhelyi) dr. ügyv.,
kamara-elnök, Szeged.
- Rothschneck* Jenő dr. vegyész,
Debreczen.
- 875 *Rudnay* Béla rendőr-főkapitány,
Budapest.
- Ruisz* Gyula gazdatiszt, Bábolna.
- Rupprecht* Olivér (Vircsolagi),
Sajtos-Kál.
- Rüll* Béla dr. ügyvéd, Mohács.
- Sáfrán* József kegyes-r. főgymn.
tanár, Temesvár.
- 880 *Sal* Ferencz polgárm., Nagyvárad.
- Salinger* Rezső tanárjelölt, Buda-
pest.
- Sándor* János államtitkár, Buda-
pest.
- Sántha* Elemér dr. büntető tör-
vényszéki bíró, Budapest.
- Sánta* Kálmándr. (Kiscsepcesényi),
Budapest.

- 885 *Sárközy* Imre (Nadasdi) kir. mérnök, Nagybajom.
Sattinger Viktor tanár, Budapest.
Schaurek Bódog dr. jogakadémiai tanár, Pécs.
Scheffer Ákos ügyvéd, Kapuvár.
Schell József báró, Katalin pusztá (Tolna vm.).
- 890 *Schiller* Bódog, Budapest.
Schilling Lajos dr. egyetemi tanár, Kolozsvár.
Schneller István egyetemi tanár, Kolozsvár.
Scholtz Frigyes ev. főgymn. tanár, Késmárk.
Schönherr Gyula dr. vál. tag, Budapest.
- 895 *Schönvitzky* Bertalan dr. főgymn. igazgató, Temesvár.
Schreiber Lajos dr. belügymin. s. fogalmazó, Budapest.
Schuller Richárd ev. lelkész, Nagydisznód.
Schwarz Ignác dr., Bécs.
Sebestyén Gyula az orsz. közokt. tanács titkára, Budapest.
- 900 *Sebestyén* Gyula dr. muzeumi őr, Budapest.
Semsey Ádám p. ü. titkár, Eperjes.
Serédi J. Dénes szent benedek-r. tanár, Sopron.
Serényi Béla gróf államtitkár, orsz. képviselő, Putnok.
Serly Gusztáv dr. megyei főorvos, Nagy-Károly.
- 905 *Siklóssy* László joghallgató, Budapest.
Simon Béla reáliskolai tanár, Pécs.
Simonffy Imre királyi tanácsos, Debreczen.
Simonyi Béla (Simonyi és Varsányi) alispán, Aranyos-Maróth.
- Simonyi* Elemér (Simonyi és Varsányi) kir. járásbíró, Illava.
- 910 *Simor* János ny. törvényszéki bíró, Kapolcs.
Sinkovics József főgymn. tanár, Lugos.
Skonyár Gusztáv áll. polg. isk. igazgató, Liptó-Szent-Miklós.
Smoquina Marius min. fogalm., Fiume.
Soerensen Asmus dr. tanár, Chemnitz.
- 915 *Sombory* Lajos a m. főrendiház tagja, Magyar-Nagy-Sombor.
Somló Sándor a nemz. színház ig., Budapest.
Somogyi József m. árvaszéki ülnök, Szombathely.
Somogyi Rezső gyógyszerész, Kisvárdá.
- Somogyi* Zsigmond p. ü. min. s. titkár, Budapest.
- 920 *Soó* Gáspár főgymn. tanár, Székely-Udvarhely.
Soós Elemér (Sóvári), ny. honvéd-ezredes, Budapest.
Sörös Pongrácz sz. benedek-r. tanár, Győr-Szentmárton.
Spitkó Lajos kir. tanácsos, tanterületi főigazgató, Székesfejérvár.
Sporzon Ernő orsz. képviselő, Privigye.
- 925 *Sréter* Alfréd, Budapest.
Stark Andor r. kath. gymn. tanár, Debreczen.
Stassik Ferencz dr. ügyvéd, Nagy-Becskerek.
Steinberger Ferencz dr. apát-kanonok, Budapest.
Steineker Ferencz dr. min. s. fogalmazó, Budapest.
- 930 *Steinhöfer* Gyula dr. plebanus, Nyitra-Ujlak.

- Stessel* Szilárd dr. ügyv., Abauj-Szántó.
- Stokka* Tankréd dr. udv. levélt. fogalmazó, Bécs.
- Strömpl* János min. számvizsgáló, Budapest.
- Sulyok* Zoltán, Szákul.
- 935 *Surányi* Gyula kegyes-r. gymn. tanár, Szeged.
- Sütő* József ügyvéd, Nyiregyháza.
- Sváby* Frigyes megyei levéltárnok és várnagy, Lőcse.
- Sváby* Pálné özv., Arad.
- Svaicz* Gábor honvéd-ezredes, Aranyos-Medgyes.
- 940 *Svastics* Aladárné sz. Somssich Ilona, Szentgálos-Kér.
- Szabó* Béla ev. ref. lelkész, Igazfalva.
- Szabó* Dezső tanárjelölt, Makó.
- Szabó* János (Gelléri), Budapest.
- Szabó* Kálmán polgármester, Kaposvár.
- 945 *Szabó* Károly tanfelügy., Sopron.
- Szabó* László (Bártfai) tanárjelölt, Budapest.
- Szabó* László (Szikszai) ügyvédjelölt, Debreczen.
- Szabó* Márton dr. főgymn. tanár, Debreczen.
- Szádeczky* Béla dr. egyet. könyvtári s. őr, Kolozsvár.
- 950 *Szakáll* Gyula kegyesr. tanár, Máramaros-sziget.
- Szakonyi* Kálmán ügyvéd, Kaposvár.
- Szalánczy* Ferencz földbirtokos, Nyir-Bogdány.
- Szalay* Péter min. tanácsos, Budapest.
- Szalcz* Sándor plebanus, Bata (Tolna vm.).
- 955 *Szále* Lajos dr. főszolgabíró, Szenicz.
- Szapáry* Gyula gróf, kir. tárnokmester, Budapest.
- Szaplonczay* Miklós országgyűlési képviselő, Máramaros-Sziget.
- Széchenyi* Béla gróf a magyar szent korona őre, Budapest.
- Széchenyi* Imre gróf özvegye, szül. Sztáray - Szirmay Alexandra grófnő, Horpács és Örmező.
- 960 *Széchenyi* Miklós gróf, püspök, Győr.
- Széchenyi* Sándor gróf v. b. b. t., Nagy-Dorog.
- Széchy* Károly dr. egyetemi tanár, Kolozsvár.
- Szécsen* Miklós gróf vatikáni nagykövet, Róma.
- Szegfy* István honv. huszárszázados, Marosvásárhely.
- 965 *Székely* Dezső dr. orvos, Rákospalota.
- Székely* Gyula mérnök, Kaczkó.
- Széky** Péter földbirtokos, Tisza-Igar.
- Széll* Farkas vál. tag, Debreczen.
- Szeless* József dr. takarékpénztári igazgató, Kecskemét.
- 970 *Szely* Lajos dr. főesp. kanonok, cz. apát, Győr.
- Szemző* Károly főszolgabíró, Hódvág.
- Szende* Gyula dr. főgymn. tanár, Budapest.
- Szendrei* János dr. vál. tag, Budapest.
- Szentiványi* Gyula (Sepsi-Szentiványi) ny. kir. táblai tanácselnök, Farnas.
- 975 *Szentiványi* Gyula, Apa.
- Szentiványi* Márton ifj., Liptó-Szent-Iván.

- Szentiványi* Zoltán, Vetés (Szatmár vm.) és Budapest.
- Szentkirályi* Kálmán, Tápió-Szentmárton.
- Szentkláray* Jenő kanonok, Temesvár.
- 980 *Szentmarjay* Dezső curiai bíró, Budapest.
- Szentpály* Miklós főszámvevő, Nagy-Szőllős.
- Szentpétery* Imre dr. tanár, Lugos.
- Szentpétery* Sámuel ev. ref. esperes, Pelsőcz.
- Szeremley* Sámuel ev. ref. lelkész, Hódmező-Vásárhely.
- 985 *Szever* Pál tanár, Selmeczbánya.
- Szieber* Ede tankerületi főigazgató, Kassa.
- Szigethy* Miklós honvéd-ezredes, Kolozsvár.
- Szikora* Béla, Devecser.
- Szikszay* György dr. kir. alügyész, Nyiregyháza.
- 990 *Szilády* Áron vál. tag, Kis-Kunhalas.
- Szilassy* Aladár közig. bíró, Budapest.
- Szily* Dezső földbirtokos, Ollár.
- Szinnyei* Ferencz dr. felső iparisk. tanár, Budapest.
- Szmialovszky* Valér dr. ügyvéd, orsz. képviselő, Rajecz-fürdő.
- 995 *Szmrecsányi* Arisztid földbirtokos, Szmrecsány.
- Szmrecsányi* Lajos főszékesegyh. apát-kanonok, Eger.
- Szmrecsányi* László kir. közjegyző, kamara-elnök, Kassa.
- Szmrecsányi* Pál püspök, Nagyváradi.
- Szombathy* Ignác dr. ny. középiskolai tanár. Budapest.
- 1000 *Szontagh* Hugó kir. törvényszéki bíró, Nagy-Kikinda.
- Szöts* Gyula főgymn. tanár, Szentes.
- Szőke* József dr. áll. főgymn. tanár, Temesvár.
- Szölgyény* János kegyesrendi házfőnök, Budapest.
- Szöllősi* Béla dr. orvos, Debreczen.
- 1005 *Sztáncsek* Zoltán (Felsőtorjai) dr. tanfelügyelő, Deés.
- Szteszkál* József, Predmér.
- Szuhányi* Lajos, Hirip.
- Szumrák* Pál földbirtokos, Besztercebánya.
- Szűts* Andor dr. ügyvéd, Székesfehérvár.
- 1010 *Szűcs* Géza dr. ügyéd, Debreczen.
- Szűcs* Károly városi jegyző, Török-Szentmiklós.
- Szűts* Miklós kir. törvényszéki elnök, Debreczen.
- Szűcs* Sándor, Sár-Aba (Fehér vm.).
- Tabódy* Ida, Budapest.
- 1015 *Tabódy* Jenő cs. és kir. kamarás, p. ü. tanácsos, Budapest.
- Tagányi* Károly vál. tag, Budapest.
- Takács* Gedeon benzés pap, gymn. tanár, Pápa.
- Takács* György dr. tanár, Budapest.
- Takács* Sándor kegyes-r. főgymn. tanár, Budapest.
- 1020 *Tárczy* Károly tanárjelölt, Kolozsvár.
- Tarnóczy* Béla cs. és kir. kamarás, Alsó-Lelócz.
- Téglás* Gábor nyug. főreálisk. igazgató, Budapest.

- Téglássy* István min. titkár, Budapest.
- Telekessy* János plebanus, Hanusfalva.
- 1025 *Teleki* Sámuel gróf, Sáromerberke.
- Terray* István vasgyári pénztárnok, Rimaszombat.
- Terstyánszky* András (Nádasi) földbirtokos, Ipoly-Keszi.
- Tersztyánszky* Dezső r. kath. alesp. plebanus, Fényes-Litke.
- Tihanyi* Mór dr. rendőrorvos, Budapest.
- 1030 *Tilleß* Béla dr. ügyvéd, Besztercebánya.
- Timon* Ákos dr. egyetemi tanár, Budapest.
- Thinagl* János kir. közjegyző, Nagy-Szombat.
- Tisza* István gróf miniserelnök, földbirtokos, Budapest és Geszt.
- Tocsek* Helén (Pacséri) állami képezdei tanítónő, Budapest.
- 1035 *Toldy* László dr. székes-fővárosi főlevéltárnok, Budapest.
- Tolnay* Lajos min. tanácsos, Budapest.
- Tomka* Jenő min. titkár, Taraczköz.
- Tompa* Árpád főreálisk. tanár, Székely-Udvarhely.
- Tompa* Imre egyet. hallgató, Budapest.
- 1040 *Topálovics* János áll. polgárist. tanító, Mohács.
- Topán* Sándor áll. jószágigazg. számellenőr, Arad.
- Torma* Miklós alispán, Deés.
- Tóth* Gyula román. kath. lelkész, Tarna-Méra.
- Tóth* Kálmán földbirt., Csopak.
- 1045 *Tóth* Lőrincz dr. prémontrei kanonok, plebanus, Kis-Kapos (Ung. vm.).
- Tóth* Ödön ügyvéd, Szegszárd.
- Tóth* Sándor kegyes-r. főgymn. tanár, Kolozsvár.
- Tóth* Zsigmond, Kolozsvár.
- Tóth-Szabó* Pál prem. kanonok, főgymn. tanár, Nagyvárád.
- 1050 *Tölcséry* István ev. ref. főgymn. tanár, Hódmező-Vásárhely.
- Török* Andor dr. polgármester, Kézdi-Vásárhely.
- Török* Bertalan (Kadicsfalvi) orsz. képviselő, Nagy-Enyed.
- Török* Ferencz (Szendrői) cs. és kir. kamarás, min. oszt. tan., Budapest.
- Török* Pál ügyvéd, Somorja.
- 1055 *Török* Sándor, Budapest.
- Töry* Gusztáv dr. min. oszt. tanácsos, Budapest.
- Trebits* Ignác földhitelintézeti igazgató, Budapest.
- Trsziánszky* Ferencz ev. lelkész, Pozsony.
- Truskowski* Jenő (Dobieslaw) min. s. fog., Budapest.
- 1060 *Turchányi* Tihamér dr. főgymn. tanár, Lugos.
- Turián* József dr. pénzügyi tanácsos, Budapest.
- Thurinszky* Károly, Eperjes.
- Thúry* Etele theol. akad. tanár, Pápa.
- Thúry* József főgymn. tanár, Kis-Kun-Halas.
- 1065 *Thuróczy* Vilmos (Alsó-köröskényi) főispán, Nyitra.
- Thurzó* Ferencz tanárjelölt, Budapest.
- Tüdös* János dr. ügyvéd, Debreczen.
- Tüzes* Karácson kir. közjegyző, Deés.

- Udvardy-Cserna* László dr. jog-lyceumi tanár, Eger.
- 1070 *Ugron* István (Ábránfalvi) cs. és kir. kamarás és consul, Varsó.
- Ujházy* László áll. főgymn. tanár, Budapest.
- Ujlaky* Gyula p. ü. ig. fogalmazó, Trencsén.
- Ujvárosi* József egyházmegyei gondnok, Uzon.
- Unger* Lajos plebanus, Királyháza.
- 1075 *Unghváry* Ede m. kir. postamester, Sztropkó.
- Unterauer* József főhercegi titkár, Alesúth.
- Urányi* Albert kir. tanácsos, Mármaros-Sziget.
- Ury-Kapácsy* Amália, Eger.
- Váczy* János dr. v. tag, Budapest.
- 1080 *Vadady* László, Magyar-Igen.
- Vagner* József prépost, Nyitra.
- Wagner* Lajos dr. főreálisk. tanár, Pozsony.
- Vagyon* István földbirtokos, Szenicz.
- Vajda* Gyula kegyes-r. Calazantinumi igazg., egyet. tanár, Kolozsvár.
- 1085 *Vajda* János kir. postatakarék-pénztári számv., Monor.
- Vajda* Károly gymn. tanár, Budapest.
- Vály* Béla (Nagyváli és Csalticzi) kir. járásbíró, Aranyos-Marót.
- Valkovszky* Miklós főreálisk. igazgató, Munkács.
- Walter* Gyula dr. apát-kanonok, Esztergom.
- 1090 *Vámosy* Mihály ev. ref. főgymn. ny. igazgató, Budapest.
- Wandraschek* Jenő dr. orvos, Kassa.
- Várady* L. Árpád dr. cz. püspök, cultus min. osztálytanácsos, Budapest.
- Várady* Kálmán kir. járásbíró, Nagylak.
- Váradi* László dr., Budapest.
- 1095 *Varga* Alajos ügyvéd, Mohács.
- Varga* Ferencz plebanus, Szeged.
- Varga* Lőrincz ügyv., Beregszász.
- Varga* Mihály kanonok, Pozsony.
- Varju* Elemér muzeumi könyvtári s. őr, Budapest.
- 1100 *Városov* Gyula dr. püspök, Székesfejérvár.
- Városov* Tivadar tanker. főigazgató, Győr.
- Varságh* Béla, Békés-Csaba.
- Vass* Antal dr. kir. ítélőtáblai bíró, Pécs.
- Vass* Bertalan dr. cist. r. főgymn. igazgató, Pécs.
- 1105 *Vass* Miklós dr. főgymn. tanár, Kaposvár.
- Vásárhelyi* Géza földbirtokos, Tinnye.
- Vásárhelyi* János birtokos, Arad.
- Vasvári* Béla gyógyszerész, Budapest.
- Vavrek* Richárd prem. r. főgymn. tanár, Jászó-Mindszent.
- 1110 *Vay* Kázmér (Vajai) vasuti tisztviselő, Budapest.
- Vay* Sándor báró, Golop.
- Vay* Tihamér gróf, F.-Vadász.
- Weber* Sámuel ev. lelkész, Béla (Szepes vm.).
- Vécsey* Tamás dr. vál. tag, Budapest.
- 1115 *Végh* Arthur dr. kir. táblai bíró, Budapest.

- Végh* Endre ügyvéd, Budapest.
Végh István (Verebi) földbirtokos, Vereb.
Végh János kir. curiai bíró, Budapest.
Weinwurm Antal fényképész, Budapest.
- 1120 *Veith* József szolgabíró, Verebely.
Vende Aladár a »Magyarország várm. és városai« s. szerkesztője, Budapest.
Vekerdy Máté kir. járásbíró, Nagyvárad.
Velics Antal (Lászlófalvi) dr. orvos, Budapest.
Wenckheim Gyula gróf, Bécs.
- 1125 *Venczell* Antal pápai kamarás, apát-kanonok, papnev. int. igazgató, Esztergom.
Veress Béla főgymn. tanár, Kis-Ujszállás.
Veress Endre dr. tanár, Kolosvár.
Veress Imre (Farádi) cs. és kir. kamarás, Nógrád-Szakal.
Veress István ev. ref. lelkész, Rév.
- 1130 *Werner* Gyula polg. isk. igazgató, Kis-Várda.
Wertán Pál főgymn. tanár, Maros-Vásárhely.
Vértes Antal p. ü. számellenőr, Szombathely.
Vértesy Dezső dr. főgymn. tanár, Makó.
Vértesy Jenő dr. múzeumi segédőr, Budapest.
- 1135 *Wertheimer* Ede dr. jog-akadémiai tanár, Bécs.
Wertner Mór dr. orvos, Muzsla.
Wesselényi Miklós báró, Görcsön.
Vida Aladár főgymn. igazgató, Nagybánya.
- Vidovich* György czim. kano-nok, esperes-plebanus, Pecze-Szőllős.
- 1140 *Wiesinger* Károly áll. reálisk. tanár, Sümeg.
Vinczehidy Izidor takarékpénztári igazgató, Nagy-Kikinda.
Viniss Fülöp plebanus, Osztopán.
Vinkler József nagyprépost, sardicai v. püspök, Nagyvárad.
Virter Lajos dr. nagyprépost, Vác.
- 1145 *Visontai* Soma dr. orsz. képviselő, Budapest.
Wlassics Gyula dr. orsz. képviselő, egyet. tanár, Budapest.
Wodiáner Béla Antal m. á. v. tisztviselő, Budapest.
Wodráska Venczel gymn. tanár, Trsztena.
Vojnich Döme, Pannonhalma.
- 1150 *Vojnich* József (Bajsa) joghallgató, A.-Roglaticza.
Vojnics István főszolgabíró Zombor.
Vojnics Simon, Topolya.
Wolf Lipót boráros, Kismarton.
Völlick Brunó joghallgató, Bécs.
- 1155 *Wosinsky* Mór czimz. apát, esperes-plebanus, Szegszárd.
Wouermans Ferencz kir. törvényszéki bíró, Nyiregyháza.
Vuchetich Sándor (Cseneyi és Brinji) posta- és távirda igazgató, Kolozsvár.
- Zay* Albert gróf, Szent-Endre.
Zay Miklós gróf, Zay-Ugrócz.
- 1160 *Závodszy* Levente (Zavodjei) tanár, Budapest.
Zelles Lajos tanár, Seps-Szentgyörgy.

- Zeyk* Károly, Ajton.
Zichy Béla gróf, Budapest és Lengyel-Tóti.
Zichy István gróf, München.
 1165 *Zichy* Jánosné grófnő, Nagy-Láng.
Zichy Sarolta grófnő, Cziffer (Pozsony vm.).
Zichy Vladimír gróf községi bíró, Várpalota.
Zimmermann Ferencz vál. tag, Nagy-Szeben.
Ziskay Antal dr. kir. tanácsos, Győr.
 1170 *Zombory* Géza honv. huszár-főhadnagy, Budapest.

- Zoványi* Jenő ev. ref. theol. tanár, Sárospatak.
Zsakó István orvostanhallgató, Kolozsvár.
Zsámbokréthy Emil orsz. képviselő, Budapest.
Zsatkovics Kálmán gör. kath. lelkész, Malmos.
 1175 *Zsebráczky* Géza róm. kath. plebanus, Palocsa.
Zsigmond Antal áll. felsőkeresk. iskolai tanár, Fogaras.
Zsigmond János kegyes-r. főgymn. tanár, Vác.
Zsilinszky Lajos dr., Szentendre.

Intézetek és testületek :

- Arad* : Kir. főgymnasium tanári kara.
 — Kir. főgymnasiumi ifjuság »Petőfi« önképzőköre.
 — Állami fő-reáliskola.
 — Kölcsey-Egylet.
 — Casino-Egyesület.
Aranyos-Marót : Bars-megyei Casino-egyesület.
Baja : Baja sz. kir. város közönsége.
 — Cist. r. főgymnasium.
 — Polgári olvasó-egylet.
Balázsfalva : Gör. kath. főgymnasium.
Bártfa : Kir. gymnasium.
Békés : Ev. ref. gymnasium.
Békés-Csaba : Casino.
Belényes : Gör. kath. főgymnasium.
Beregszász : Bereg vármegyei casino.
 — Állami gymnasium.
Besztercebánya : Kir. főgymn.
 — Ág. hitv. ev. algynasium.
 — M. kir. állami felsőbb leányiskola tanári testülete.
Brassó : A román főgymnasium könyvtára.
 — Róm. kath. főgymn. igazgatósága.
 — Ág. hitv. ev. gymnas. könyvtára.

- Brassó* : Állami főreáliskola.
Budapest : M. kir. tudomány-egyetemi könyvtár.
 — Tudomány-egyetemi történelmi Seminarium.
 — Eötvös-Collegium.
 — M. kir. tanárképző intézeti gyakorló főgymnasium.
 — Tudomány-egyetemi bölcsészethallgatók segítő egyesülete.
 — Papnövendékek magyar egyházi-irodalmi iskolája.
 — Ev. ref. theologiai könyvtár.
 — Ág. hitv. ev. főgymn. könyvtára.
 — Ág. hitv. ev. főgymnasium »Arany János« önképző köre.
 — I-ső ker. m. kir. állami főgymnasium.
 — II-ik ker. kir. egyetemi kath. főgymnasium igazgatósága.
 — V-ik ker. kir. kath. főgymnasium.
 — V-ik ker. kir. kath. főgymnasium ifjusági könyvtára.
 — VI-ik ker. áll. főgymnasium.
 — VII-ik ker. állami gymnasium ifjusági könyvtára.

Budapest : VIII-ik ker. főgymnasium.
— Kegyes tanító-rendiek főgymnasiuma.

— II-ik ker. állami főreáliskola igazgatósága.

— IV-ik ker. községi főreáltanoda.

— V. ker. állami főreáliskola.

— VI-ik ker. állami reáliskola.

— VII. ker. polg. isk. igazgatósága.

— Állami polg. tanító-képző intézet igazgatósága.

— Állami elemi tanító-képző intézet igazgatósága.

— Állami »Erzsébet nőiskola«.

— Cisterciek tanárképző intézete.

— I-ső ker. községi felsőbb leányiskola.

— II. ker. polgári leányiskola.

— VI. ker. polg. leányisk. tanártestülete.

— M. kir. honvédségi Ludovika Akadémia.

— Országos Casino.

— Lipótvárosi Casino.

— M. kir. Országos Levéltár.

— Szent Ferencz-rendiek tárháza.

— Szent István-Társulat.

— Budai tanító-egylet.

— M. kir. Postatakarékpénztár.

— M. Nemzeti Múzeum Széchenyi orsz. könyvtára.

— Orsz. izraelita tanító-képző intézet.

— Fröbel áll. tanítónő-képző intézet.

— Barcsay-u. főgymn. tanári könyvtára.

— Budapesti Könyvtáregyesület.

Csik-Somlyó : Róm. kath. főgymnasium (Csik-Várdotfalva).

Csorna : Prémontrei könyvtár.

Csurgó : Ev. ref. főgymnasium könyvtára.

Czegléd : Czegléd város közönsége.

Debreczen : Ev. ref. főisk. anyakönyvtára.

— Felsőbb tanulók olvasó-egylete.

— Kereskedelmi Akadémia ifjúsági könyvtára.

— Róm. kath. algymnasium.

— Állami főreáliskola.

— Főreáliskolai ifjúsági könyvtár.

— Róm. kath. felsőbb leányiskola igazgatósága.

— Casino.

— Jogász- és tisztviselő-kör.

Deés : Áll. gymnasium.

— Casino.

Déva : M. kir. állami főreáliskola.

— M. kir. állami főreáliskolai »Salamon Ferencz« önképzőkör.

— Állami tanító-képezde.

— Nemzeti Casino.

Eger : Eger város közönsége.

— Érseki lyceum jog- és államtudományi kara.

— Róm. kath. főgymnasium.

— Casino Egylet.

Eperjes : Eperjes sz. kir. város közönsége.

— Ág. hitv. ev. főiskola könyvtára.

— Kir. kath. főgymnasium.

— Széchenyi-kör.

Érsekújvár : Róm. kath. algymnasium.

— Casino.

Erzsébetváros : M. kir. állami gymnasium.

Esztergom : Esztergom sz. kir. város közönsége.

— Szent benedek-r. főgymnasium.

— Főegyházi könyvtár.

— Casino.

Fehértemplom : Fehértemplom r. tan. város közönsége.

— M. kir. állami főgymnasium.

— Magyar Társas-kör.

— Gymnasiumi ifjúsági önképzőkör.

Felső-Lövő : Ág. hitv. ev. tanítóképezde.

Fiume : Kir. állami főgymnasium.

— M. kir. tengerészeti akadémia.

Fogaras : Áll. főgymn. igazgatósága.
Gyöngyös : Áll. főgymn. »Vachott-
 Önképzőkör«.

— Róm. kath. nagy-gymnasium.

Gyöng : Ev. ref. algymnasium tanári
 kara.

Győr : Állami főreáliskola.

Győr-Szentmárton : Pannonhalmi fő-
 apátsági könyvtár.

Gyulafehérvár : Róm. kath. főgymna-
 sium.

Gyulamező : Károlyi István gróf urad.
 könyvtára.

Hajdu-Nánás : Ev. ref. gymnasium.

Hajdu-Szoboszló : Kaszinó-egyesület.
 — Áll. polg. fiúiskola.

Hódmező-Vásárhely : Ev. ref. főgymna-
 sium könyvtára.

— Casino.

Homonna : Polgári és közép-keres-
 kedelmi iskola.

Igló : Ág. hitv. ev. főgymnasium.

— Állami tanító-képző intézet.

Janova : Károlyi István gróf urad.
 könyvtára.

Jászberény : Jászberény város közön-
 sége.

— Községi róm. kath. főgymnasium.

Kalocsa : Jézus-társasági collegium.

— Érseki könyvtár.

Kaposvár : M. kir. állami főgymna-
 sium.

Karczag : Ev. ref. gymnasium.

Kassa : M. kir. jogakadémia.

— Prémontrei kath. főgymnasium.

— Főgymnasiumi ifjúság önképző
 egylete.

— Állami főreáliskola.

— Áll. felső keresk. iskola.

— Áll. felsőbb leányiskola.

— Polgári társas-kör.

Kecskemét : Ev. ref. főgymnasium.

— Róm. kath. főgymnasium igazgató-
 sága.

Kecskemét : M. kir. állami főreál-
 iskola igazgatósága.

— Községi népiskolai tantestület.

Késmárk : Áll. polg. és felső keresk.
 iskola igazgatósága.

Keszthely : Prémontrei kath. főgymna-
 sium.

Kézdi-Vásárhely : Kantai kath. al-
 gymnasium.

Kis-Kun-Halas : Ev. ref. főgymna-
 sium könyvtára.

— Casino.

Kismarton : Esterházy-könyvtár.

Kis-Szeben : Kegyes-r. gymnasium.

Kis-Ujszállás : Ev. ref. gymna-
 sium.

Kisvárd : Casino-egylet.

Kocsér : Társas-kör.

Kolozsvár : Ev. ref. főiskola tanári
 kara.

— Ev. ref. theologiai facultas ifju-
 sági egylete.

— Róm. kath. főgymnasium.

— Állami tanítónő-képezde.

— Állami felsőbb leány-iskola.

— Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtára.

Komárom : Szent benedek-rendiek házi
 és gymnasiumi könyvtára.

— Városi Casino.

Körmöcbánya : M. kir. állami fő-
 reáliskola.

Kőszeg : Szent benedek-rendiek szék-
 háza.

Kun-Félegyháza : Gymnasium igaz-
 gatósága.

Kun-Szentmiklós : Casino.

Lelesz : Prémontrei kanonok-rendi
 prépostság.

Léva : Kegyes-r. főgymnasium.

Losonc : Városi könyvtár.

— Állami főgymnasium.

— Állami tanító-képezde.

Lőcse : Kir. kath. főgymnasium.

— Állami főreáliskola.

Lőcse : Szepesi Eötvös-kör és polgári casino-egyesület.

Lugos : Róm. kath. főgymnasium.
— Casino-egylet.

Magyar-Óvár : Kegyes tanító-rendi kath. kis gymnasium.

Makó : Állami főgymnasium.

Máramaros-Sziget : Ev. ref. főgymnasium.

— Róm. kath. algymnasium.

— Áll. tanító-képezde tanári kara.

— Állami felsőbb leányiskola.

Maros-Vásárhely : Ev. ref. collegium könyvtára.

— Casino.

Mező-Túr : Ev. ref. gymnasium.

Miskolcz : Ág. hitv. ev. egyház köz-könyvtára.

— Borsod-miskolczi közművelődési és muzeum-egyesület.

— Ev. ref. főgymnasium.

— Felső keresk. iskola ifjúsági könyvtára.

— Kir. kath. algymnasium.

— Polgári iskola.

Modor : Állami tanító-képző intézet igazgatósága.

Moór : M. kir. állami polgári iskola.

Munkács : Állami gymnasium.

Nagybánya : Állami főgymnasiumi tanári kar könyvtára.

— Városi casino-egylet.

Nagy-Enyed : Bethlen-főiskola könyvtára.

Nagy-Kálló : Állami gymnasium.

Nagy-Kanizsa : Polgári iskola.

— Polgári-Egylet.

Nagy-Károly : Kegyes tanító-rendi kath. főgymnasium.

— Károlyi István gróf urad. könyvtára.

Nagy-Kikinda : Gymnasiumi tanári kar.

Nagy-Kőrös : Ev. ref. főiskola.

Nagy-Rócze : Polgári iskola igazgatósága.

Nagy-Szalonta : Gymnasium igazgatósága.

Nagy-Szeben : Állami főgymnasium.

Nagy-Szombat : Érseki főgymnasium.

— Orsolya-zárda.

Nagy-Szöllős : Az Ugocsa-megyei általános néptanító egyesület.

Nagyvárad : Kir. jogakadémia könyvtára.

— Prémontrei kath. főgymn. igazgatósága.

— Állami főreáliskola.

— Községi iskolai könyvtár.

— Bihari ev. ref. egyházmegye könyvtára.

— Bihar-megyei régészeti és történelmi egylet.

— Bihar-m. casino.

Nyíregyháza : Ág. hitv. ev. főgymnasium.

— Casino-egylet.

Nyitra : Nyitra r. tan. város közönsége.

— Növendékpapok magyar egyház-irodalmi iskolája.

— Kath. főgymn. könyvtára.

— Kath. főgymnasiumi ifjúság önképzőköre.

Ó-Becse : Községi polgári fiu-iskola igazgatósága.

Orsova : Áll. elemi iskola.

Ózd : Vas- és aczélgyári tiszt. casino.

Pancsova : Pancsova th. j. f. város közönsége.

— Állami főgymnasium.

Pápa : Kath. algymnasium igazgatósága.

— Áll. tanítóképző intézeti tanári kar.

— Ev. ref. főiskola könyvtára.

— Casino.

Pécs : Püspöki jog-lyceum igazgató-sága.

— Cist. rendi kath. főgymnasium.

— Állami főreáliskola.

— Nemzeti Casino-Egyesület.

Podolin : Kegyes tanító-rendi algymnasium tanári könyvtára.

Pozsony : M. kir. jogakadémia igazgató-sága.

— A magyarhoni ág. hitv. ev. egyház theológiája.

— Ág. hitv. ev. lyceum.

— Kir. kath. főgymnasium.

— Állami főreálisk. igazgató-sága.

— Kereskedelmi akadémiai önképző-kör.

— Toldy-kör.

— Polgári Casino.

Privigye : Kath. gymnasium.

Resicza : Polgári-iskola.

Rimaszombat : Casino.

— Egyesült prot. főgymnasium.

— Községi polgári leány-iskola.

Rózsahegy : Kath. algymnasium tanári könyvtára.

— Társas-kör.

Rozsnyó : Prémontrei kanonok-rend társháza (a kath. főgymn. tanári könyvtára részére).

— Kath. főgymnasiumi ifjúság önképző-köre.

— Ág. hitv. ev. főgymnasium.

Sárospatak : Ev. ref. főiskola könyvtára.

— Akadémiai ifjúság könyvtára.

Sárvár : Sárvár-vármelléki olvasó-kör.

Sátorallya-Ujhely : Kegyes tanító-rendi kath. nagy-gymnasium.

Selmeczbánya : Kir. kath. nagy-gymnasium.

— Ág. ev. lyceum könyvtára.

Sepsi-Szentgyörgy : Székely Mikó-fő-gymnasium.

Seregélyes : Vértess-aljai ev. ref. egyház-megye.

Somorja : Polgári iskola.

— Casino.

Sopron : Ág. hitv. ev. lyceumi ifjúsági Magyar Társaság.

— Ág. hitv. ev. lyceum tanári testülete.

— Szent Benedek-rendiek főgymnasiuma.

— Állami főreáliskola.

— Állami keresk. akad. ifjúsági Önképző-kör.

Sümeg : Reál-iskola.

Szabadka : Községi főgymnasium.

— Casino.

Szabolcs : Kir. kath. algymnasium.

Szamosújvár : M. kir. áll. főgymnasium.

Szarvas : Szarvas város közönsége.

— Ág. ev. főgymnasium.

Szászváros : Ev. ref. főgymnasium

(Kun-tanoda).

Szatmár : Kir. kath. főgymnasium.

— Társas-kör.

Szatmár-Németi : Ev. ref. főgymnasium.

Szécsény : Casino és gazda-kör.

Szeged : Kegyes tanító-rendi főgymnasiumi önképző-kör.

— M. kir. áll. főgymnasium.

— Állami főreáliskola.

— Állami főreáliskola ifjúsága.

— III. ker. áll. polgári iskola.

Szegszárd : Casino-egylet könyvtára.

— Állami főgymnasium.

— Áll. főgymn. »Eötvös József« önképző köre.

Székely-Keresztur : Unitarius gymnasium.

Székely-Udvarhely : Ev. ref. főgymnasium.

— Állami főreáliskola.

Székesfehérvár : Állami főreáliskola.

Székesfehérvár : Vörösmarty-kör.
 — Tóvárosi olvasó-kör.
Szentgothárd : M. kir. állami gymnasium.
Szentes : Városi gymnasium.
Szilágy-Somlyó : Casino-egylet.
Szinyér-Várallya : Nagybányai ev. ref. egyházmegye könyvtára.
Szolnok : Állami főgymnasium.
 — Állami főgymn. Verseghy-önképző köre.
 — Casino.
Szombathely : Prémontrei kanonok-rend székháza.
 — Prémontrei kath. főgymnasium.
 — Polgári leányiskola tantestülete.
 — Vasmegyei Casino-egyesület.
Temesvár : Kath. főgymnasium.
 — Állami főreáliskola.
 — Állami felsőbb leányiskola.
 — Délvidéki Casino.
 — Felső kereskedelmi iskola.
Tisza-Füred : Múzeum- és könyvtár-egylet.
Torda : Unitárius gymnasium.
Trencsén : Trencsén sz. kir. város közönsége.

Trsztena : Kir. kath. gymnasium.
Új-Verbász : Algymnasium.
Új-Videk : Kir. kath. főgymnasium.
 — Polg. ipar- és kereskedelmi iskola.
Ungvár : Kir. kath. főgymnasium.
 — Kir. kath. főgymnasiunai ifjúság önképző Dayka-köre.
 — Az ungi ev. ref. egyházmegye könyvtára.
 — Reáliskola igazgatósága.
Vác : Kegyes tanító-rendi kath. főgymnasium.
 — Egyesült-Casino.
Versecz : Községi reáliskola.
Veszprém : Kegyes tanító-rendi főgymnasium.
Zala-Egerszeg : Kir. állami főgymnasium.
 — Casino.
Zenta : Zenta város közönsége.
 — Községi algymnasium.
Zilah : Főgymnasiunai tanári kar.
Znyo-Váralja : Állami tanító-képezde.
Zombor : Állami főgymnasium.
 — Városi könyvtár-egylet.
Zsolna : Kir. áll. főreáliskola.

Az évdijas r. tagok száma : 1510.

